* श्रीः *

विचक्षणचक्रचूडामणिसमर्चितचरण-

कवितार्किकसार्वभौमश्रीहर्षप्रणीतम्

खण्डनखण्डखाद्यम्

नाम

अनिर्वचनीयतासर्वस्वम् ।

तार्किकशिरोमणिश्रीमच्छङ्करमिश्रप्रणीत-
व्याख्यासनाथम् ।

साधुप्रवरश्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्योपनि-
बद्धया उपवृत्त्या संवलितम् ।

मुद्रकः प्रकाशकः—
इ० जे० लाजरस ऐण्ड को०,
काशी ।

विक्रेता—
मास्टर खेलाड़ीलाल ऐण्ड सन्स
संस्कृत बुकडिपो,
कचौड़ीगली, बनारस सिटी ।

मूल्यम् ७॥)

REPRINT FORM THE PANDIT

(श्रीः)

खण्डनखण्डखाद्यम्

नाम

अनिर्वचनीयतासर्वस्वम्,

विचक्षणचक्रचूडामणिसमर्चितचरणाम्बुजकविताकिंकसार्वभौम-
श्रीयुतश्रीहर्षप्रणीतम् ।

तार्किकशिरोमणिश्रीमच्छङ्करमिश्रप्रणीतव्याख्यासनाथम्,
साधुप्रवरश्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्योपनिबद्धया
उपवृत्त्या संवलितं च ।

काशीस्थराजकीयसंस्कृतप्रधानपाठशालास्थव्याकरणाचार्यपरीक्षायां
कतिपयखण्डोत्तीर्णेन निगालिये-इत्युपाह्वविठ्ठलशास्त्रिणा संशोधिता
द्वितीयावृत्तिः

तच्च-काश्याम्
बी० ए० श्रेष्ठिवरेण बाबू भगवती प्रसादेन स्वकीये
मेडिकल-हाल नामकमुद्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।
सं० १९७३-१९१७ ई० ।

ANIRVACHANÍYATÁSARVASVAM

STYLED

KHANḌANKHANḌAKHÁḌYAM

OF

SRI HARSHA

FIRST EDITION (1888) EDITED BY
PANDIT MANMOHAN LAL VEDANTACHARYA.
THIS SECOND EDITION EDITED BY
PANDIT VITTHAL SHASTRI. SCHOLAR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

PRINTED AND PUBLISHED BY
BHAGAVATI PRASAD, B. A. AT THE MEDICAL HALL
PRESS, BENARES, FOR PROPRIETORS
E. J. LAZARUS & Co., BENARES.

 1917. [*2nd Edition, 1000 Copies.*

Price Rs. 7—8.] [मूल्यम् ७॥)

खण्डन शुद्धिपत्रम् ।

पृ०	पं०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१	२८	कटनम्	प्रकटनम्
२	१६	विद्य	विद्य-
२	१८	उमानु	उमानु-
१५	१८	व्यवस्था	व्यवस्था-
३	५	छूमया	छमया
३	१४	शक्ति	शक्तिं
४	१३	भङ्गनिं	भङ्गिनं
४	१८	अतिसमीप	प्रतिसमीप
४	२१	स्वर	स्वर-
७	८	त्वदर्शने	त्वद्दर्शने
७	१३	वाधन	बाधन
७	२३	पगन्तु	पगन्तृ
८	८	त्वापाधिक	त्वोपाधिक
८	२४	मत्त्वदिति	मत्त्वादिति
८	२७	पाट	पाठ
९	१०	नयायिक्	नैयायिक
९	१८	सन्ति	सन्ति
१०	४	व्यवह्रियते	व्यवह्रियन्ते
१०	२५	प्रमाण	प्रमाणं
१३	५	द्वाधा	द्वाधा
१३	२०	भ्युपगन्तणां	भ्युपगन्तॄणां
१३	२१	पृष्ठः	पृष्टः
१५	३	पयवस्य	पर्यवस्य
१६	९	पाम्पर्या	पारम्पर्या
१६	१९	निणयस्य	निर्णयस्य
१८	६	प्रवृत्त्यव	प्रवृत्त्यैव
२०	२४	बाध्यत्व	बाध्य

पृ०	पं०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२१	१६	निष्ट	निष्ठ
२३	२५	तदवग- स्यापि	तदवगमस्यापि
२५	१७	स्युः	स्युः
२७	२	स्यव	स्यैव
२७	२२	यावत्त्वस्य	यावत्त्वस्य
२८	१२	वाह्नि	वह्नि
२८	२२	तुल्ययोः	तुल्ययोः
३२	१०	तदवत्त्व	तदवत्त्वे
३३	३	यत्त्व	यत्त्वं
३३	१०	सत्ताय	सत्तायां
३३	१२	भव	भेव
३७	६	कारणत	कारणता
३७	११	सत्तान्तभाव	सत्तान्तर्भाव
३८	३	वलं	वर्ल
३८	१९	प्रतिवन्दि	प्रतिबन्दि
३९	९	प्रतिवन्दिः	प्रतिबन्दिः
३९	१०	प्रतिविन्दश्च	प्रतिबन्दिश्च
४१	२६	षड्विंशति	षड्विंशति
४२	८	बुद्ध	बुद्धि
४२	२१	ता दृशो	तादृशो
४३	४	कालीन	कालीनं
४३	१७	पर्यवसा- स्यति	पर्यवस्यति
४४	१४	तियापि	तथापि
४४	१२	तथा-	तथा
६	२५	दृष्टावादि- त्यर्थः	दृष्टत्वादि- त्यर्थः

पृ०	पं०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४७	२८	पर्यवना-स्यति	पर्यवस्यति
४८	१७	तच्छून्य	तच्छून्यं
४८	६	जिज्ञासुत्व	जिज्ञासुत्वे
५१	१५	योगाभार	योगाचार
५४	२८	तदभारेण	तद्द्वारेण
५४	२८	तदित्तिश्च	तद्धित्तिश्च
५५	२	अनुभूयेते	अनुभूयेत
५५	१२	विन्तिशय	विन्तिशत
५६	१३	अस्यां	अस्यां
५६	१४	प्रकाशत्वैन	प्रकाशत्वेन
५६	१७	तध्यदाभाय	तध्युदाभाय
५६	२४	विज्ञै	विज्ञै:
५६	२८	विषयकत्व-स्यपि	विषयकत्व-स्यापि
५६	३०	प्रत्यासत्य	प्रत्यासत्या
५७	१८	भवन्ति	भवति
५७	२०	प्रभासयते	प्रभास्यते
५७	२३	त्वय	त्वय
५७	२४	द्वयि	द्वयी
५८	१५	तद्वग्गीकारे	तद्दूरीकारे
५८	२१	तदुरीकारे	तद्दूरीकारे
५८	२६	मनवाय:	समवाय:
५८	२६	गुणत्वात	गुणत्वात्
५७	७	तद्धर्माण	तद्धर्माणं
५८	२४	बुनरग्रे	पुनरग्रे
६०	२१	ब्रह्मेव	ब्रह्मैव
६१	२३	भेदसिद्धो	भेदसिद्धौ
६२	२०	कारणस्यैव	कारणस्यैव
६२	२६	पेक्षेति	पक्षेति

पृ०	पं०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
६३	३	कार्य्यधति	कार्य्यगत
६४	११	किञ्चति	किञ्चेति
६४	१४	अपादान-स्यति	अपादानस्येति
६४	१६	बलात्	बलात्
६४	२६	का'ष्ठ	काष्ठं
६४	२८	सत्योग	सत्याग
६५	१५	कर्मत्व	कर्मत्वं
६५	२६	यपाश्रुतपाट	यथाश्रुतपाठ
६७	२५	चत्वारी	चत्वारो
६७	२६	तमसुर्थ	तमसुमर्थ
६८	७	बहुब्रीहि:	बहुव्रीहि:
६८	११	पर्यवना-स्यति	पर्यवस्यति
७०	३	भ्युयेय	भ्युपेय
७१	६	सताभम-वाय:	सत्तासमवाय;
७२	८	लम्बकरण	लम्बकर्ण
७२	१	स्वाविषययेपि	स्वाविषयेपि
७३	६	पर्यवसास्यति	पर्यवस्यति
७५	१३	प्रमाणान्त-पेक्ष	प्रमाणान्तर-पेक्षा
७५	१६	स्वव्रधाय	स्वव्यधाय
७७	१८	दुगण	दूषण
७८	७	ब्रह्मतत्त्व	ब्रह्मतत्त्वे
८०	७	शक्यत्वा	शक्यत्व
८१	२७	निर्बाहात्	निर्वाहात्
८१	२४	बीजाङ्कुखेद	बीजाङ्कुखद
८२	७	जेष्यामि-त्यत:	जेष्यामीत्यत:

पृ०	पं०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
८२	२०	निर्वह्यार्थिः	निर्वाह्यार्थिः
८७	७	तवापीष्टा- त्वत्	तवापीष्टत्वात्
८७	२४	तत्पर्येण	तात्पर्येण
८८	१४	कल्प्यम:	कल्प्याम:
८८	१८	शब्लो	शबलो
८८	२१	कार्यपराग:	कार्योपराग:
८९	२३	चाद्धिंमा	चेद्धिंषा
९०	२४	नहोति	नहीति
९१	३	स्वभिन्न- त्यापि	स्वभिन्नस्यापि
९१	२२	आरोप्या	आरोप्या
९१	२३	पूर्वकत्वात	पूर्वकत्वात्
९१	२३	फारोप्यरोप	आरोप्यारोप
९३	२५	अग्निषोमवि	अग्नीषोमीय
९३	२५	परचा	परत्रा
९३	२५	विधिना	विधिना
९४	१	महिस्य	महिस्य
९४	२८	वाक्यस्य	वाक्यस्य
९५	२०	विशेषान	विशेषान्
९५	२१	शालीन	शालीन्
९५	२२	धर्नोंष	धर्मोंप
९५	२२	प्रकृतेऽप्यभे	प्रकृतेप्यभेद
९६	२	ततप्रमाण्य	तत्प्रामाण्य
९६	२२	परितिष्ठन्ती	परितिष्ठन्ती
९६	२५	सुत्पद्य	सुत्पाद्य
९७	५	पर्यवसन्तो	पर्यवस्यन्ती
९७	२२	पर्ष्णिग्राह	पार्ष्णिग्राह
९७	२५	पार्ष्णिग्राहै	पार्ष्णिग्राहै
९७	२७	पार्ष्णिग्राह	पार्ष्णिग्राह
९८	३	पद्यपि	यद्यपि
९९	३	व्याप्यव्या- पकौ	व्याप्यव्यापकौ
९९	६	बुद्ध्या	बुद्ध्या
९९	१५	स्वविषया- द्भेदो	स्वविषयाद्भेदो
१००	१३	अनुमा	अनुमानम्
१००	१७	प्रमाणस्येव	प्रमाणस्यैव
१०१	५	नसु	नतु
१०१	२८	घटपटादे	घटपटादे:
१०२	६	विषयभ्यो	विषयेभ्यो
१०२	१८	च्छेदकम	च्छेदकम्
१०२	२२	श्रुतिम	श्रुतिम्
१०३	१	व्यतिरेक	व्यतिरेक
१०३	८	वीकृते	स्वीकृते
१०३	१०	सर्वाद्वेतं	सर्वाद्वैतं
१०३	१८	निरस्यये-	निरस्यायो-
१०३	२६	पर्य्यवस्य- तीति	पर्य्यवस्यतीति
१०४	२२	पदि	यदि
१०४	२४	पर्यवसास्यति	पर्यवस्यति
१०५	४	विषयब धस्य	विषयबाधस्य
१०५	१८	पवृत्तेनापि	प्रवृत्तेनापि
१०५	२०	नैाचित्यस्प	नैाचित्यस्य
१०५	२०	तद्वेपरीत्य	तद्वैपरीत्य
१०५	२४	माण	प्रमाण
१०५	२५	प्रत्यक्ष	प्रत्यक्ष
१०६	३	प्रवृत्तनापीति	प्रवृत्तेनापीति
१०६	८	तत्परत्व	तत्परत्वं
१०६	९	संवद्ध्य	संवद्ध्य
१०६	१०	स्वोक्तावरोध	स्वोक्तविरोध

पृ०	पं०	अशुद्धम् ।	शुद्धम्
१०६	१५	ह्रियमाण-ताया	ह्रियमाण-तायां
१०६	१७	बहुवाहिः	बहुव्रीहिः
१०६	१८	प्रतिबन्धादे	प्रतिबन्धादे
१०६	३०	पर्यवसातव्य	पर्यवसातव्य
१०७	१२	अन्तिम	अन्तिम
१०८	१६	वाच्य	वाच्यं
१०८	८	त्वद्वैचवि	त्वद्वचवि
१०८	१०	भूत	भूत्
१०८	१४	यद्वौ	यद्वो
१११	८	महन्ति	मर्हति
१११	१७	चतुर्विधो	चतुर्विधौ
११२	१७	प्रत्यक्षण	प्रत्यक्षेण
११८	१४	स्पर्यमाण	स्पर्यमाण
१२१	२७	चित्रकारिका	चित्रत्कारिका
१२८	२८	दोषापित्तरेव	दोषापत्तिरेव
१२८	२८	पदान्त्तित्वेन	पदान्तित्वेन
१३२	२२	श्रीदप्पणे	श्रीदर्पणे
१३५	४	निवृत्तो	निवृत्तौ
१३६	६	सिद्धि	सिद्धिः
१३६	१४	नैतरः	नेतरः
१३७	१५	पुंसा	पुंसां
१३७	२३	युर्क्ति	बद्युक्ति
१३७	२५	इत्यनेनं	इत्यनेन
१३८	२८	सपक्षसत्त्वादे	सपक्षसत्त्वादेः
१३८	३०	अनुमानादिः रूपाः	अनुमानादि-रूपाः
१४०	६	विषय	विषयं
१४०	२१	कथालम्बय	कथामालम्बय
१४१	२७	सिद्धतायः	सिद्धतायाः
१४५	१७	आक्षेयात्	आक्षेपात्
१४५	२६	साध्यस्येत-रभेभादेः	साध्यस्येतर-भेदादेः
१४८	२८	क्रियाकरित्व	क्रियाकारित्व
१४८	२८	खेन	दुःखेन
१५०	२४	अङ्करादिक	अङ्कुरादिक
१५१	८	रजतत्व	रजतत्वं
१५१	८	शुक्तावतत्त्व	शुक्तावतत्त्वं
१५१	१२	तदशे	तदंशे
१५२	२०	खण्ड्यते	खण्डयते
१५२	२४	तत्स्त्रायिनः	तत्स्नायिनः
१५२	२४	त्रिवेणीस्त्रा-यिनः	त्रिवेणीस्ना-यिनः
१५८	३	इदन्तवि-शिष्टो	इदन्तावि-शिष्टो
१५८	४	अभिन्नरचा-यम	अभिन्नरचा-यम्
१५८	६	प्रत्येक	प्रत्येकं
१६०	७	संयोगप्रति-वन्दी	संयोगप्रति-बन्दी
१६८	११	मशयखण्डनं	संशयखण्डनं
१७१	२८	अन्तरेणव	अन्तरेणैव
१७४	२२	महकारित्व-पक्षे	सहकारित्व-पक्षे
१७८	६	संस्कारज-त्वपि	संस्कारज-त्वेपि
१८२	१०	प्रतिवन्दि	प्रतिबन्दि
१८५	२५	सस्कारोद्बो-धकं	संस्कारोद्बो-धकं
१८६	१६	तथाश्तीति	तथास्तीति
१८७	७	मानान्तार	मानान्तर

पृ०	पं०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१८७	८	प्रतिवन्दि-माह	प्रतिबन्दिमाह
१८७	१६	तत्तांशमाव:	तत्तांशमोव:
१८७	१८	प्रतिवन्दि:	प्रतिबन्दि:
१८१	२८	बटे	घटे
१८२	८	सार्वद्वयमिद	सार्वद्वयमिदं
१८२	१५	स्मृतित्व	स्मृतित्वं
१८२	१८	धूमादलु-मिति	धूमादनु-मिति:
१८२	२२	अन्नय:	अन्वय:
१८८	२३	परिरहरति	परिहरति
२००	२	सवा:	सर्वा:
२०१	८	स्मृतात्वपि	स्मृतावपि
२०२	१५	वविरहो	भावविरहो
२०५	२८	माभ्युपगम्यते	नाभ्युपगम्यते
२०८	१२	प्रमाकारणा-भावात	प्रमाकारणा-भावात्
२०८	२०	विरो: स्यात्ध-	विरोध: स्यात्
२०८	२८	प्रतियोगित्व-नुयोगित्व	प्रतियोगित्वा-नुयोगित्व
२१२	१८	अन्येन्याभावो	अन्योन्या-भावो
२१२	२६	आशङ्कायमाह	आशङ्काया-माह
२१५	११	अनवस्थाना-तिदि	अनवस्थाना-दिति
२१६	१५	घटाभवो	घटाभावो
२१७	२०	जगद्रुपभात्मा	जगद्रूपमात्मा
२१८	१५	ममासत्ता-भावे	सयासत्ताभावे
२२०	८	घाणायमाना	वाणायमाना
२२०	१४	तस्माद	तस्मात्
२२०	२०	बाण:	बाण:
२२०	२०	वारवाणा:	बारवाण:
२२०	२१	वारवाणो-ऽस्त्री	वारवाणो-ऽस्त्री
२२२	१५	प्रतिक्षंपात्म-कतैव	प्रतिक्षेपात्म-कतैव
२२३	२८	स्मुतित्व	स्मृतित्व
२२५	१६	कारणादौह	कारणादौ इति
२२८	१८	कारणत्व	कारत्वं
२३०	२१	कार्यतावच्छे-दक	कार्यतावच्छे-दकं
२३१	७	पत्येक	प्रत्येकं
२३२	१०	कृषीवला	कृषीवला
२३३	३	व्यभिवारि-करण	व्यभिचारि-कारण
२३४	१७	तस्थ	तस्य
२४२	१२	अशबाधमा-त्रेण	अंशबाधमा-त्रेण
२४२	१५	विषयत्यात्	विषयत्वात्
२४४	८	तदहि	तदिह
२४५	२५	घटोगं	घटीयं
२४६	२७	नारवाणाय-माना	बारबाणाय-माना
२४७	१४	प्रामाण्या-प्रमीतो	प्रामाण्या-प्रतीतौ
२५१	२८	उक्तदूषणानि	उक्तानि [illegible]
२५६	२७	भोजनोत्तर	[illegible] परस्परवि-
२५८	२७	अप्रमायाः	[illegible]दरा: । न चेते-
२६१	२८	तयाच	[illegible]षु तेषु विशेषेषु
२६२	११	सत्यात्ता	
		अथ:	
			[illegible]कारेण वाक्यान्व-

पृ०	पं०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२६४	८	ओमिति	ओमिति
२६४	२८	ओमित्याभिधाने	ओमित्यभिधाने
२६४	२८	भाव:	भाव:
२६५	५	ओमिति	ओमिति
२६५	८	लिङ्गितस्य	लिङ्गितस्य
२७१	५	ओम्	ओम्
२७२	१८	आत्माश्रयादिति	आत्माश्रयादिति
२७२	१८	शुद्धअस्य	शद्धस्य
२७२	२८	अव्यादो.	अव्याप्तिः
२७२	२८	द्रष्टाव्य	द्रष्टव्या
२७५	८	व्याप्ता	व्याप्ति
२७५	१०	धूमादि	धूमादि
२७७	२८	अभवादि	अभावादि
२७८	२१	प्रतिवन्दि	प्रतिबन्दि
२८१	२५	सत्ययि	सत्यपि
२८२	११	ओम्	ओम्
२८२	१६	भृत्	मृत्
२८८	२७	तद्बहुव्रीहि:	तद्बहुव्रीहि:
३२१	२१	करणत्वांङ्गीकार	करणत्वाङ्गीकार
३२५	२३	दुरुत्तर	दुरुत्तरः
३३४	२३	चश्वराभिन्यौ	चेश्वराभिन्नधौ
३३४	२७	भ्रान्तिविद्ध	भ्रान्तिविद्धं
[illegible]	[illegible]	[illegible]त	सूचयेत्
[illegible]०		अनुमानो[illegible] रूपा:	माङ्
			अनुमित्यादित्रये
			विशेषणत्वं
			अनुमानमभिधीयते
३४८	२२	संपग्	सम्यग्
३५०	२७	धूमादिकात्र	धूमादिमात्रे
३५२	२५	बहुथिन	बहुचर्थिन:
३७७	२४	तत्रैत्यर्थ:	तत्रेत्यर्थ:
३८५	१८	सिद्ध्याभाव:	सिद्ध्यभाव:
३८५	२८	दुगन्धानुमित्वा	दुर्गन्धानुमित्स्या
३८६	२४	बाद्ध्य	बाद्ध्यं
३९६	२७	पृच्छति	पृच्छति
४०१	२	यत्ववलोपादे:	यत्वयलोपादे:
४०१	२६	यत्वपलोपादे:	यत्ववलोपादे
४०४	२३	विषयप्रतिनिमत:	विषयप्रतिनियत:
४०५	२७	प्रकापक्षमवलम्ब्य	प्रमापक्षमवलम्ब्य
४१८	२५	सापिं	सापि
४४०	२८	प्रत्यक्ष	प्रत्यक्ष
४७७	२७	अधिकपदार्थावगाहित्व	अधिकपदार्थावगाहित्व
४७८	२४	विश्रातम्	विश्रान्तं
४८०	२६	सत्प्रतिंपक्षस्य	सत्प्रतिपक्षस्य
५२८	७	प्रतिवन्दीकरोति	प्रतिबन्दीकरोति
५२८	१४	प्रतिवन्ध्या	प्रतिबन्ध्या
५२८	१६	प्रतिवन्ध्या	प्रतिबन्ध्या
५२८	२६	प्रतिवन्दीकरोति	प्रतिबन्दीकरोति
५६०	२६	व्यत्पानीय	व्युत्पादनीय
५८१	२६	प्रहेडिका	प्रहेलिका

१४०	६	विषय	वि[illegible]
१४०	२१	कथासम्बय	कथ[illegible]
१४१	२७	सिद्धताय:	सि[illegible]

(श्रीशः)

("इदंप्रथमसंभवत्कुमतिजालकूलङ्कषा
मृषामतविषानलज्वलितजीवजीवातवः ।
क्षरन्त्यमृतमक्षरं यतिपुरन्दरस्योक्तय-
श्चिरन्तनसरस्वतीचिकुरबन्धसैरन्ध्रिकाः ॥
कपर्दिमतकर्दमं कपिलकल्पनावागुरां
दुरत्ययमतीत्य तद्द्रुहिणतन्त्रयन्त्रोदरम् ।
कुदृष्टिकुहनामुखे निपततः परब्रह्मणः
करग्रहविचक्षणो जयति लक्ष्मणोऽयं मुनिः" ॥)

॥ भूमिका ॥

——:o:——

इह खलु निसर्गत एव प्राणिमात्रमिष्टमभिलाषुकञ्चाऽनिष्टं च्युदविविषु च भवतीतीष्टाऽनिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनैक-तात्पर्येण भगवानाम्नायश्चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यप्रभृतिविभाग-प्रविभागभक्तान्यभ्युदयसाधनानि समष्टिव्यष्टिफलानि नानाविधानि विदधदभिदधौ निःश्रेयससाधनमपुनर्बोधं प्रत्यगात्म-परमात्मयाथात्म्यावबोधं प्रविरलेभ्योऽपि धीरधौरेयेभ्यः । 'क्रिया हि नाम विकल्पनाऽऽस्पदं भवति, नतु वस्त्वि'त्येवरू-पमप्याऽऽत्मयाथात्म्यमतिलौकिकतया च परमतमगहनसूक्ष्मतया च, पुरुषबुद्धिवैविध्याच्च भगवल्लीलावैभवनिवेयतया चेदृक्तया च दुष्परिच्छेदमापेदे परःशतरूपताम् । तथाहि, आत्मनः कर्तृ-त्वभोक्तृत्वादिकमातिष्ठन्ते तार्किकाः ; भोक्तृत्वमेव तस्य, न परं कर्तृत्वमपीति सङ्गिरन्ते कपिलकमलासनाद्यनुगामिनः । आसतां वा तावदपरेषां कथाः ; औपनिषदा एव परस्परवि-लक्षणनानाविधसिद्धान्तेषु समासते समर्पितसमादराः । न चैते-ऽद्यत्व एव राद्धान्ताध्वभेदाः, महर्षीणामेव तेषु तेषु विशेषेषु वैशेष्यात्(१) ।

---

(१) यथा चायमर्थस्तथोदीच्यमीमांसायां शास्त्रकारेण वाक्यान्व-

तदेवमतिनरामगाधं विश्वपारदृश्वनामपि मतिविकल्पकल्पनक्षममौपनिषदर्थादं मीमांसामारं निबबन्ध च ब्रह्ममीमांसासमाख्यया "अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासे"त्यादिसूत्रलक्षणया भगवतो वासुदेवस्य ज्ञानावतारः खल्वज्ञानसन्तमसापसारणविभावसुर्महर्षिव्यूढशिखाशेखरसमासक्तस्वर्गङ्गोदबिन्दुसन्दोहप्रोन्मृष्टचरणनखरशिखरस्तत्रभवान् भगवान् बादरायणद्वैपायनाऽपरपर्यायः कृष्णः पाराशर्यः । भगवान् बोधायनस्तु ब्रह्ममीमांसायाश्चोपनिषदां च भगवद्गीतोपनिषदां च परमगहनैदम्पर्यमाविश्चिकीर्षन् प्रणिनाय वृत्तिपदव्यपदेशभाञ्जि भाष्याणि । तस्य च महर्षेर्मतं तत्र शाङ्करभाष्ये पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्तत्वाद्रामानुजभाष्ये च राद्धान्तविधया भूयःप्रतिष्ठापितत्वात् समस्ति स्म विशिष्टाद्वैतमिति नो खलु परोक्षमिव परीक्षकाणाम् ।

तदेतदाकल्पाऽऽरम्भेऽद्भुतानवगतप्रततानवच्छिन्नाऽऽर्षसंप्रदायपारम्परीपरिप्राप्तौपनिषदर्थादृतत्वभूतं वृत्तिकारमतं भगवद्भिष्टङ्कद्रमिडगुहदेवादिमुनिभिः प्राचीनाचार्यैरारक्षितं श्रीभाष्यकृता च प्रोज्जीवितमद्यापि विद्योतमानमवगाहते यद्यपि प्रतीपतां निर्विशेषाद्वैतवादस्य,(१) ततोऽपि श्रीमन्तः शङ्कराचार्या युक्तिवाचोयुक्तिपथस्य सुदीर्घपात्थास्तत्प्रातिकूल्याद्

याद्यधिकरणेषूपनिबद्धो, न वा परोक्षइव नानौपनिषददर्शनाकरपरिशीलनशीलशालिन इति नेह दधिमुखलीयतया प्रतायते ।

(१) "तत्त्वमसी"ति सद्विद्यायामुपास्यं ब्रह्मात्मैक्यं फलमिति पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातम् । यथोक्तं वाक्यकारेण—"युक्तं तद्गुणकोपासना" दिति । व्याख्यातं च द्रमिडाचार्येण विद्याविकल्पं वदता—"यद्यपि सद्विद्यानिष्ठः कश्चित्तो न निर्भुग्नगुणगणं मनसानुधावे,तथाप्यन्तर्गुणगण मेव देवतां भजते, तत्राऽपि सगुणैव देवता प्राप्यत इति । सञ्चित्तः—सद्विद्यानिष्ठः; न निर्भुग्नगुणगणं दैवतं मनसाऽनुधावेत्—अपहतपाप्मत्वादगुणगणं दैवताद्विभक्तं यद्यपि दहरविद्यानिष्ठइव सञ्चित्तो न स्मरेत् तथाप्यन्तर्गुणगणां देवतां भजते=देवतास्वरूपानुबन्धित्वात् सकलकल्याणगुणगणस्य केनचित् परदेवतासाधारणेन निखिलजगत्कारणत्वादिना गुणेनोपास्यमानापि देवता वस्तुस्वरूपानुबन्धिनर्वकल्य-गु-

बिरूपतो विभ्रमश्च चरमतात्पर्यमपि वितण्डाकथायां (१) निर्विशेषवस्तुपरतयैवाऽलीलपत् (२) निसर्गतोविशुद्धमुग्धमधुरशाश्वतसारस्वतभगवद्बादरायणदेशितमीमांसादिकं (३) यथायथम् । अथाऽप्यस्याद्वैतवादस्य युक्तिप्रायग्रहगृहीतविग्रहतया शाङ्करभाष्यादेश्च श्रुतिस्मृतिसूत्रानुसारितयैवावश्यमुपनिबन्धनस्या-

णविशिष्टैवोपास्यते । अतः सगुणमेव ब्रह्म तथापि प्राप्यमिति तद्विद्या-दहरविद्ययोर्विकल्पइत्यर्थः—इति हि भगवन्तो भाष्यकाराचार्यचरणाः । सुव्यक्तिमिदमेवमादिना निर्पातस्फीतौपनिषदहार्दसुधारसानां यथा खल्वनवच्छिन्नः पूर्वौपनिषदाचार्याणां सिद्धान्तः सविशेषब्रह्मवादो निर्विशेषब्रह्मवादस्तु तदीयस्वप्नसंभावनायाअप्यनभ्यासमित्यः (दूरतः परिहार्यः) इत्यलं राजपथस्य वीथिकोपलक्षणयेति ।

(१) "अथ साऽविद्या कस्येति । यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य दृश्यतइत्यत्रोच्यते अविद्या कस्य दृश्यतइति प्रश्नो निरर्थकः । कथम्—दृश्यते चेदविद्या तद्वन्तमपि पश्यसि । न च तद्वत्युपलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो युक्तः (भगवद्गीता १३ अ० क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यस्य शाङ्करभाष्यम्) इत्यादौ व्यक्तोऽयमर्थो दूरदर्शिनाम् ।

(२) यत्र खलु "सूत्राभिप्रायसंवृत्या स्वाभिप्रायप्रकाशनात् । व्याख्यातं यैरिदं शास्त्रं व्याख्येयं तन्निवृत्तय"इति स्वयमद्वैतवादिनः सन्तोऽपि श्रीभास्कराचार्याः (वेदान्ताचार्यास्ते न तु ज्योतिषिकाः) व्यक्तमुक्तवन्तः सन्ति स्वीयमीमांसाभाष्ये । आनन्दमयाद्यधिकरणेषु च 'सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानी' त्यादिना विलक्षणलक्षणादिशरणीकारसरणीसंचारेण व्याचक्षाणानां श्रीमच्छङ्कराचार्याणां सूत्राभिप्रायसंवृत्या स्वाभिप्रायप्रकाशनं यथास्ते, न खलु तत्परोक्षं दीर्घदर्शिनाम् ।

(३) "न द्वैतं नाऽद्वैत" मित्येवञ्जातीया श्रुतिरेव निर्विशेषाद्वैतं प्रतिषेधति, । तथा

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षरएव च,, ।
"यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः,, ॥
"मम साधर्म्यमागताः, ।
नोपजायन्ते प्रलयेन व्यथन्ति च" ।
असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम्" ॥

इत्यादिना भगवानपि; तथा "नाऽभावउपलब्धेः" "हार्दानुगृहीतः शताधिकया" "जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च"

(१)ऽऽपतितत्वाच्च नैतावताऽप्यनीवतरामनाजताऽद्वैतवादः अयं हि वादः संभावनातिक्रान्तनिर्विशेषाऽद्वयतत्त्वं प्रतिपादयज्जनानां मनस्सु सहसा स्खलन् विहस्तोऽप्यनिर्वचनीयतावादेनैव दत्तहस्तावलम्बः प्रतितिष्ठति । न चाऽधिवितण्डं निर्भरवतोऽस्याऽनिर्वचनीयतावादस्याऽऽगमप्रधानकथासु सुस्फुटमात्मलाभो भवति संभवी । न चाऽनाद्यविद्योच्चावचप्रपञ्चादेः सर्वथाऽनिर्वचनीयतामन्तरेण केवलाद्वैतस्वाराज्यसमासादनं संघटत इति केवलाद्वैतवादवदावदो वितण्डाकथां शरणयता साक्षादेव(२) पुरस्कुर्वाणो निखिलसव्यवहारमूलभूतप्रमाप्रमाणप्रभृतिपदार्थान् स्वोपयोगिनस्तिलशस्तिलशः कदलीकाण्डखण्डनसुखं खण्डयन् सार्वथाऽनिर्वचनीयतां समष्टिव्यष्टिजगतः प्रतिपादयाञ्चभूव खण्डनखण्डखाद्याख्येऽस्मिन् निबन्धे श्रीमान् श्रीहर्षः कवितार्किकशिरोमणिः ।

अयं खल्वनिर्वचनीयतावादो मिथ्यावादिनां बौद्धानां सिद्धान्तसर्वस्वभूतस्तदीयग्रन्थेषु पुरा भृशमभ्युज्जृम्भते स्म । समनन्तरं बुद्धिमद्धिद्धन्महेन्द्रश्रीशबरस्वामिकुमारिलभट्टाद्यर्वाचीनमीमांसकधुरीणैः शत वा विज्ञानवादिमते युक्तिकलापैर्नि-

---

"एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः" इत्यादिना शास्त्रकारश्च ॥

(१) "नाऽभाव उपलब्धे" रित्याद्यधिकरणेषु शास्त्रेऽयमर्थो यथा, तथा दार्शनिकशिरोमणीनां सुव्यक्त एव ।

(२) "नच सौत्रादिलक्षणप्रमाणखण्डनेऽपसिद्धान्तापत्तिः, तादृश्याः सूत्रादिव्याख्यायाः खण्ड्यमानत्वात् । न च वाच्यं लक्षणविशेष—वस्तुव्यवस्थापकप्रमाणविशेषखण्डनपरत्वेन लक्षणान्तरं प्रमाणान्तरं व्याख्यान्तरञ्च प्रसज्यते भवतोऽपीति; वितण्डाकथामालम्ब्य खण्डनानां वक्तव्यत्वात्' इति स्वयमयं ग्रन्थकारः । "उपपादनञ्च स्वपक्षसाधनपरपक्षनिराकरणाभ्यां भवतीति तदुभयं वादजल्पवितण्डानामन्यतमां कथामाश्रित्य संपादनीयम्" इत्यद्वैतसिद्धिकृदपि वैतण्डिकतां स्वस्य रोचयते । एतेनाद्रष्टाऽश्रुततदीयरहस्यानामृजुकाणां केषाञ्चित् "वेदान्तिनस्ते कथं स्युर्वैतण्डिकाः । नास्तिकाः खलु वैतण्डिका भवन्ति नाऽऽस्तिका' इत्यभिधानं लब्धोत्तरम् ।

रस्ते, संजातायां च तदीयविरलतायां तदीयेष्वेव पुस्तकेषु यत्र कुत्रचिदुपलभ्यते स्म । अथ सम्प्रत्यनतिचिरकालेऽपि खलु महामनीषी स्वोपयोगिनं तं विज्ञाय तदीयपुस्तकेभ्यः प्रायः सकलयां चकार । यथाऽत्र भारते बौद्धानां समुज्जृम्भणमासीत्तरां, तथा विदुरेवैतिहासिकाः, पुराणेष्वपि च पठ्यते, यथ-बुद्धोऽवतीर्य विज्ञानवादेन जगति जनमनस्सु मोहं कलौ कलयिष्यतीति ।

आसीच्चायं खण्डनकृत् कान्यकुब्जाधीश्वरस्य विद्वद्गोष्ठ्यां समधिकप्रतिष्ठो वरिष्ठस्तदस्य समयस्तावदुपरिष्टादष्टशत्या अन्तश्च नवमशताब्द्या इतः पुरस्ताद् भवितुमर्हति । तथाहि-“ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरा”दिति स्वयं स्वयमेव विलिखति; तदीदं ह्यस्य विलेखनं स्पष्टमाचष्टे कान्यकुब्जाधीश्वरात्ताम्बूलद्वयाद्युपलम्भस्य परमतमवैदुष्यप्रतिष्ठाहेतुताम्; सेयञ्च तस्य कान्यकुब्जाधीश्वरीयसाम्राज्यमन्तरा न संघटते; यदि हि कान्यकुब्जाधीश्वरो राजान्तरसाधारणएवाऽभविष्य, ततो हि यथैव राजान्तराणि, तथैवैकः कान्यकुब्जाधीश्वरोऽपीति तत्तदुपलम्भः किमिव नाम चमत्कारकोऽभविष्यत्; कथं नाम पारीक्ष्यदोद्धतस्य लोकोत्तरकवेः प्रत्यभिज्ञाबहुमानवाचोयुक्तिपदवीम्; तथात्वेऽपि चैवंविलेखनमस्य विद्वन्मणेर्व्यक्तं स्थले जलजबीजारोपणं स्यात् । तत्सिद्धं स कान्यकुब्जाधीश्वरस्सम्राडासीत् । न च कान्यकुब्जाधीश्वराणां साम्राज्यमितोऽष्टशत्याः, परं, पुरस्तादेवाऽस्तीत्यस्याऽपि सिद्धा तत्कालीनता ॥ किञ्च, नैषधीयचरितेऽपि लिखितं खलु—

“काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महा ।
काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत् षोडशः” ॥

इति; कश्मीरे महीयांसो विद्वांसो ऽष्टशत्याः पूर्वपूर्वामेवाभूवन्नितोऽपि तत् तथा ।

अपि च, काश्मीरदेशीयलब्ध(१) वर्णेष्वेतदीयप्रबन्धानां

(१) विद्वज्जनेषु ।

निबन्धनसमसमयं प्रचारश्च सम्मानश्चतन्त्रीवाष्पगन्त्री(१)वि-रहिणि तादृशेऽनेहसि गमयति स्फुटम् । यथा, कान्यकुब्जाधीश्वरस्य काश्मीरेश्वरो भवति स्म करदो वा, मित्रं वा, सम्बन्धी वेति । ततश्चात्रत्यग्रन्थानां तत्र निर्माणयौगपद्येन प्रसिद्धिरुपपद्यतेतराम् । जयचन्द्रस्य चान्तिमकान्यकुब्जेश्वरस्याष्टौ शतानि समतियन्ति समानाम् । न च ततः परमिह तथाप्रभविष्णवोऽभूवंस्तद्वंश्याः, येषां स्यात्काश्मीरादिषु सम्बन्धादिरित्यपि दृढयत्येवाऽस्य कवेस्तत्कालताम् ॥ किञ्चाऽस्य कवेः कवितानिबन्धेषु वर्णनीयराजानां सन्ति नामानि “साहसाङ्कः, छन्दः, शिव”—इत्येवमादीनि; तदेतेषां तावदधुनातननक्षत्रनाम्नामिव सिंहोपपदत्वेनाऽनासादनादधिगम्यते यत्तदानीन्नास्ति स्मेह भारतभुवि यवनजनदुश्चरणसञ्चारः, प्रचारश्च सिंहान्तनाम्नामार्यजनतायाम् ।

यदा हि भारते वितथवाचाटाः प्रविष्टवन्तो यवना-स्तदा तदीयवेश्यापुत्राणामपि, ‘खां’ शेर, बहादुर, अली’त्येवमादीनुपाकार्य्य प्रतिक्षणं नामाङ्कान् “वयमेव किमित्यनुपपदनामानो भवेमे”त्याकलय्य क्षत्रियार्या अपि स्वानि नामानि सिंहोपपदानि धर्त्तुमारभन्तेति ।

ततःप्रभृति क्षत्राणामत्र देशे सिंहपदोपबृंहितानि प्रवर्त्तन्ते नामानि । यवनजनचरणचारिकायाश्चेह अवन्त्यष्टौ शतकानि शरदां । ततश्च तद्वर्णनीयतत्तद्राजसञ्ज्ञानां कैवल्यं च गुणानुरूपस्वच्छन्दविशिष्टसंस्कृतिमत्त्वं च स्फोरयतस्तदीयसमयस्य । यवनानुपस्पृष्टताम् । सा चाष्टशत्पूर्व्वतामित्यतोऽपि तत्तथा ।

किञ्चान्यत्, तत्र भवता न्यायाचार्येण श्रीमदुदयनाचार्येण सहास्य कदाचित्समागमो विचारश्च संवृत्तः । उभयोरप्येतयोर्लोकोत्तरोद्दामोदात्तविद्वत्ताशालितया नासीत्तदानीमेव किंचिद्विचारपर्य्यवसानम् । पश्चात्तु खण्डनकृता ‘त्वद्गाथैवान्यथा

(२) तार रेल इति प्रसिद्धयतः ।

का(१)रमक्षराणि कियन्त्यपीत्याद्याशाचार्यमतखण्डने उपनिबद्धे, श्रीमानाचार्योऽप्यात्मतत्त्वविवेके (बौद्धधिक्कारे) एतन्मतं निरास्थतराम्(२) ॥ काव्यप्रकाशकारेणापि सार्द्धमस्य समागममाचक्षते बहुविदः(३) ।

न्यायाचार्यप्रकाशकारयोश्च नवशतकनैकटिकत्वमित्यायातमनुष्योऽपि तदात्मत्वम् । तदेवमादिहेतुभिः(४) ऐतिह्याधिकार्थविद्वज्जनावबोधदत्तकरावलम्बैः सिद्धं यथाऽष्टशत्या श्रीपरिहितो नवमशतकोपान्तवर्त्त्ययं महासुधीः ।

---

(१) कियन्त्यप्यक्षराण्यन्यथाकारं कतिचिदक्षराणि परिवर्त्येत्यर्थः । यथेदमस्ति, तथाऽऽकार एव द्रष्टव्यम् । अत्र खलु खण्डयित्राऽन्यथा कृत्वेत्येव वक्तुं न्याय्यमासीत्, "अन्यथैवं कथमित्थंसु सिद्धाऽप्रयोगश्चे"दित्यनर्थकादेव कृञो णमुल्विधेस्तथापि प्रमादादित्थं प्रायोजीति विविञ्चन्तु सन्तः । कृत्वेत्यध्याहृत्य वाऽसूणि प्रमृज्यन्ताम् ।

(२) तत्त्वालीकं विचाराऽसहमनिर्वचनीयं वा यमाश्रित्य जगन्निरूप्यते, स एव विचारश्चिन्त्यतां कोऽसौ, कीदृशश्चेति । एतकं प्रमाणमेव वाक्यारूढमिति चेत्तच्चेद्विचाराऽसहं, किन्तेन भौतविचारकल्पेनेत्यादिना ग्रन्थजातेन ।

(३) किं गवि गोत्वमुताऽगवि गोत्वं; यदि गवि गोत्वं तर्हि मयि सत्त्वम् ।

अगवि च गोत्वं यदि भवदिष्टं, भवति भवत्स्वपि संप्रति तत्त्वम् ॥

इति श्लोकमपि तद्विवादविषयकं परिपठन्ति ।

काव्यप्रकाशकारः खलु खण्डनकृता स्वीयं नैषधं कदाचित्प्रदर्श्यमानोऽवोचत् 'हन्त हन्त भवनेदं वाक् चेद्दर्शितं स्यात्तर्हि काव्यप्रकाशस्य समुल्लासे उदाहरणगवेषणे मम न संवृत्तः स्यात्प्रयास' इत्यपि च कथयन्तो भवन्ति वर्षीयांसः । समस्तदोषैकभाजनमिदं भावत्वं काव्यमिति तु तव वक्तुराकूतम् ।

(४) अप्रतिसंख्यसंख्यसंख्यावत्सार्वभौमस्यास्य संभवस्थितिसमयसमन्वेषणसमुद्युक्तैरनेकैर्युरोपियमहाशयैः The Indian Antipuary ग्रन्थे तत्र तत्रानेकत्र बंहीयो बंहीयः खलु लिखितमास्ते ।

तत्र तावल्लेखाः प्रायो विविधसंभावनासमाकुलाः क्वचिदुत्प्रेक्षामूलकपरस्परखण्डनमयाः क्वचि त्तत्तन्महोदयमतोपन्यासोत्तराश्च

अयं च कान्यकुब्जब्राह्मणस्य श्रीहीरविपश्चितस्तनूभवो-ऽभवत् । यच्च केचन मैथिलाः श्रीहर्षमिश्रइति व्याहरन्तो मिश्र-पदव्याभिश्रनामव्यवहारमात्रात्तदीयां मैथिलतां साधयितुं समी-हन्ते ; न तत्मिश्रोपपदत्वं समस्तप्रामाणिकजनसुविश्रुतकान्य-कुब्जतां(१) प्रत्यावर्त्तयितुमीष्टेतमाम् । मिश्रोपपदत्वं च मिश्रा-ऽऽस्पदकान्यकुब्जत्वेन प्रथते जगत्प्रख्याते चैतदर्थे नैव कन्नात्मनो मुधा मुधा शङ्कन्तइति न पुनर्विशिष्य तद्धेतूपन्यासादिना वस्तरयामः ।

भवति चाख्यायिकाऽस्य विद्वत्सणेश्चरिते यथा—"अय-मसौ दैववशाद्बाल्यएव भवन् पितृवियोगभाग्जनन्यैव केवलं चिराल्लब्धएकलोऽयमपत्यं मे सन्तानतन्तुरित्याकलयन्त्या पत्या-ऽपि चरमसमयेऽपत्यसंरक्षणएव सर्वथाऽऽदिष्टया भर्तृवियोगेन दग्धारण्यप्रायं जगत् प्रतियत्याऽपि पालितश्च लालि-तश्चाऽऽस्त कुलक्रमाऽऽगतविद्वत्तामाहात्म्यात् स्वपितृव्यादि-कोटिकजनान्तिके किञ्चित्किञ्चिद(२)धीयन् । एव पञ्चषवर्षदे-शीयएव च जातु प्रसक्तानुप्रसक्ततया क्वचन लोकैरुपकथ्यमानं केनचित्पण्डितेन मुधाकृतं स्वपितुः शास्त्रविमर्शे ऽवमाननमा-कर्ण्य विदीर्णहृदयस्तत्क्षणमेव सुजैत्रसुप्राप्यवैदुष्यकाम्यया देवतामुपासितुमध्यवससौ ।

ततोऽनतिचिरस्य सरस्वतीं देवीमुपासितुमुद्युक्तोऽयं बालस्याल्पसत्वतया यथावद्विधेरनिर्वहण सम्भावयन्त्या-

क्वचित्तत्पुस्तकनिरुक्तरूपतत्तद्वंशदर्शननिर्देशप्रधानाश्च क्वचित्सन्तीति तेष्विदं मदीयमल्पकं चेतो न खलु समश्नुतेऽध्यवसायमिति तानत्र नोपन्यास्यं प्रमाणतया । एवं वासवदत्ताभूमिकायां तत्तदीयस्वतन्त्र-पुस्तकेष्वप्येतद्विषयकेषु च बहु गवेषितं दृष्टञ्च. परं नेदं ज्ञानलवदुर्वि-दग्धं मामकंचेतः प्रापल्लघिमानमित्यनापत्त्या यत्किञ्चित्स्वतन्त्रमिम-वात्र विषये चेष्टितमनेन, तत्क्षा म्यन्तु दयविद्वत्तोदन्वन्तस्ते सन्तः ।

(१) कान्यकुब्जनगरे भूरयो गृहाः सन्त्याऽऽच्क्षते च ते एत-त्संतानमतानरूपतामात्मनः । एतेन काश्मीरत्वमस्योत्पद्यन्तएकद्वा जना जातोत्तराः संजाताः ।

(२) विशेषे शता ।

जनन्या प्रथमं निवार्यमाणोऽपि च न विकृताशयोदृष्ट, स्तद्वैलक्ष्यहासरवतया प्रसीदन्त्याऽनुमोदितश्चारेभे तच्चिन्तामणिमन्त्रतद्वयन्त्रजपार्चनादिना प्रसादयितुं वागधिदेवताम् । तदेवं यथाशास्त्रमनुतिष्ठतोऽल्पवयसोऽप्यस्य कया च न कालकलया प्रतिबभूवऽव्याहता प्रतिभा । निश्चिकाय चायं, यथा सुप्रसन्ना देवता, जातञ्च नः समीहितमिति । ततोयं स्वकुदीक्षस्मात्रगुरूपदेशेन सुबहुप्रतिभातशास्त्रार्थो नातिचिरेणैव कालेनाऽवकलनत्ं चतुर्दश विद्याश्चेपविद्याश्चापि नास्तिकशास्त्राणि । अथाऽयं कान्यकुब्जाधीश्वरस्य परिषदि व्यजेष्ट तं, यो ऽस्ति स्मास्य पितुरनन्तूचरः ।

राजेश्वरेण च सबहुमानं कान्यकुब्जनगरमेव स्वराजधानीमधिवासितोऽवृनत्तमां तमेवाऽऽश्रित: । यदा यदा च महीमहेन्द्रसंनदभगा, तदाऽधिकार्हाऽऽसनमविन्दत ताम्बूले च, विद्वद्न्तराणि चैकैकमेवऽविदन्त''—इत्यादिर्बहीयसी विद्वज्जनप्रसिद्धा । भवेदपि यथार्थैव । अथाऽपि नास्ति ग्रन्थोपनिबद्धेति सर्वसमष्ट्या तस्यास्तथात्वे प्रामाणिकबहुज्ञविद्वज्जनाएव प्रमाणम् । नचाऽत्रासंभूतइवाऽस्ति कश्चिदर्थे इति वयमपीत्थमिदमिति मन्यामहे ।

देवताऽऽराधनजन्यपरमतमवैदुष्यादिषु तु तेषु तेष्वर्थेषु नास्त्येवतरां कथमपि कस्य चिदपि बुद्धिमतो विशयो नाम । भवति चात्र प्रमाणं नैषधीयचरितम् । तथाहि, तस्य प्रथमसर्गान्तिमश्लोके ''श्रीहर्षमि''त्यादिश्च चतुर्दशे च सर्गे ''अवामा वामे'' त्यादिः संदर्भ(१) ''तव च तव वृत्ते कवयितुः'' ''भवद्वृत्तस्तोतुर्मदु:हितकण्ठस्य कवतुरि'' त्येवमादिना स्पष्टमाचष्टे देवताप्रसादलब्धामस्य कवयितुर्विद्वत्ताम् ॥

(१) (८५-८८) स सन्दर्भः प्रतीक्यतएव, नत्वशेषतयोपन्यस्यते विस्तरभयात् । अवामावामेत्यादेः पद्यस्य यथा सन्त्रातन्त्रगमकत्वं, तथा कस्यां चिदप्येकस्यामेतद्व्याख्यायामवलोकनीयम् । तव वृत्ते कवयितुरित्येवं जातीयकेन वाक्येनात्मानमभिसंदधाति ग्रन्थितेत्यवदधतु सुधियः ।

नैषधीयचरित, अर्णववर्णन, शिवशक्तिसिद्धि, साहसाङ्कचम्पू, छन्दप्रशस्ति, विजयप्रशस्ति, गौडोर्वीशकुलप्रशस्तीः काव्यनिबन्धान्; ईश्वराभिसन्धि, खण्डनखण्डखाद्य, स्थैर्यविचारणप्रकरणानि च शास्त्रीयसन्दर्भान् सोऽयं धीरधौरेयोनेकधाऽतिधिषणस्तदानीमप्रतिसंख्येयसङ्ख्यावान् वाराशिमिव भगवान् कुम्भसम्भवश्चुलकयन् तत्सारसर्वस्वं न्यभाङ्क्षीत् पीयूषवर्षिणो दीर्घदर्शिहर्षिणो लोकोत्तरानितराऽतिदुष्करान्; येषां सुधाम्भोनिधीनामगाधह्रादीनामप्रतिमयुक्तिरत्नैकभुवां महाप्रमाणसत्वानां परमरमणीयानामत्यतिविभीषणविवर्त्तभाजां संपर्केण ऋजवोऽपि जनाः कणानणुमात्रानप्यासाद्य सम्पद्यन्ते गीर्वाणायमानाः ।

तत्र नैषधीयचरितं जगति को वा पण्डितजनो न वेद । अन्येषाञ्च ग्रन्थानां पुस्तकानि प्रायो नास्मादृशां भवन्ति दृग्गोचरा, स्तथापि तन्नामान्येव सन्तु साक्षिणो वर्ण्येषु; ।

यथा—अर्णववर्णनं नाम समुद्रमन्थनवर्णनं स्यात् । शिवशक्तिसिद्धिरिति शिवनाम्नो नृपस्य शक्तिप्रकाशकतच्चरितवर्णनमयं स्यात्; गौरीगिरिश(१)माहात्म्यवर्णनस्वरूपन्तु न स्यादित्यपि कोवेद । साहसाङ्कनाम्नो महाराजस्य चरितमयी खलु साहसाङ्कचम्पूर्नाम(२) छन्दप्रशस्तिरपिच्छन्दनाम्नो राज्ञः कीर्त्तिसंकीर्तनम् । विजयप्रशस्तिः कस्यचन महाराजस्य समुपजग्रामाङ्गणे विजयप्राप्तिवर्णनम् । गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिश्च गौडदेशाधीश्वरराजवंशवर्णनं रघुवंशादिकल्पमिति ।

ईश्वराभिसन्धिस्तु मायिकत्वेऽपि जगतो यथेश्वराज्जन्मस्थेमभङ्गभाक्त्वं, तथाभावनिरूपणं बौद्धमतनिराकरणं प्रतिभावो

(१) परं, स्त्रीयसमर्पकपदानां पुंसमर्पकपदेभ्यः प्राक्प्रयोगस्य दम्पतिद्वन्द्वस्थलेऽत्यावश्यकतया प्रकृते च तदसत्वात्तु पुनर्नेदं सुष्ठु । यद्यपि नेदं पाणिनीयानुशासनानुशिष्टमथापि बालानां प्राथमिकादिशदर्शनं तदिति ध्येयम् । गिरिशमाहात्म्यवर्णनमयत्वे वा पूर्ववत्षष्ठीतत्पुरुषेण स्यादपि ।

(२) "केऽभूवन्नाऽऽढ्यराजस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः ।
काले श्रीसाहसाङ्कस्य के न संस्कृतवादिनः" इति ॥

भवति । अभिसन्ध्यन्तरञ्च श्रीहर्षं यत्क्व चन श्रूयते, तदीश्वराभिसन्धेः प्रकरणमिति भूयसा विश्वसाम: । स्वोत्पत्त्यनन्तरच्छेदकीभूतलक्षणा [व्यवहितोत्तरक्षणा] वच्छिन्नस्वध्वंसप्रतियोगित्वरूपमाध्यमिकयोगाचारवैभाषिकसौत्रान्तिकात्मकचतुर्विधबौद्धमतसिद्धक्षणिकत्वनिराकरणपरं स्थैर्यविचारणप्रकरणमिति विदाङ्कुर्वन्तु कोविदाः ।

तेषु खण्डनखण्डखाद्यमीश्वराभिसन्धेः पुरस्तात्पुस्तकान्तराणां च परस्तान्निरमायीति श्रीगुरुचरणाः । नैषधचरिते 'खण्डनखण्डतोऽपि सहजे' इति, खण्डनखण्डखाद्ये च 'तथाहमकथय नैषधचरितस्य परमपुरुषस्तुतौ सर्गे' इत्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यलेखादुभयोः समसमयमन्दूकत्वमिति तु पुनर्मदीयं मनो

श्रीबालवृद्धाऽऽपामरपण्डितजन-जगज्जातकर्णपूरीभवत्कीर्त्तिपूर: श्रीमन्महाराजाधिराजो भोजराज: सरस्वतीकण्ठभरणस्य द्वितीयपरिच्छेदे । तट्टीकायाञ्च रत्नेश्वरमिश्र:-"आढ्यराज: शालिवाहन: । साहसाङ्को विक्रमादित्य: । ग्रन्थकृत्पूर्वज-तया श्रोपदम्" इति । श्रीमन्महाराजाधिराजराजिकिरीटकोटिविटङ्कोट्टङ्कितमणिमरीचमञ्जुलमञ्जरीजरीजृम्भमाणचरणनखद्युतिसम्राट्सार्वभौमपरमेश्वरस्य तावत्तस्य पर:सहस्रप्रतिपादितसाहसचरितयशोविसरा वयनुवते जगन्ति; यथा, व्याकरणाऽद्वैतवेदुष्यविचक्षणचक्रचूडामणिं योगपरिशीलनशीलशालिनं निजानुजं भर्तृहरिं नाम नियुज्य पृथिवीप्रजापरिपालनाधिकारे, परिवर्त्य वेषमेकाकी विचचार जगतीतलम्, सपत्नसभेषूपतस्थौ विपक्षपक्षमन्त्रादीन् शुश्राव, निशीथाद्यवसरेष्वरातिधर्वजनीर्निध्यातुमवजगाहे, करकलितशस्त्रमात्रसहायो निजनामाऽऽततायिनी: परचमूश्चिच्छेद, परान्नन्त्रपरेभ्यो बिभेद, तमिस्रातारुपयेषु श्मशानोद्देशेषु नि:शङ्कातङ्कं परिचक्रामेति । तदेव कस्य साहसप्रधानलक्षणत्व तत्साहसाङ्क इति नाम जगति पप्रथे । श्रीमद्विक्रमसुकुटमणिवराहमिहिराचार्यकालिदासकविसार्वभौमप्रभृतिनवरत्नशालित्वादिरूपगमकविशेषै: समुपपद्यते खल्वेतदीयसमयस्य संस्कृतमयत्वमिति वयमपि मिश्रवाक्यानित्थमिति शिरसा बिभृमहे. परं नैषधे "नवसाहसाङ्कचरिते चम्पूकृत" इति ग्रन्थकृल्लेखात्", नवो य: साहसाङ्कोपनामराज"इत्यादिनारायणविवरणाच्च नवत्वविशेषणस्याऽस्वान्यथानुपपत्त्या कान्यकुब्जेश्वरसाहसाङ्कस्य वर्णयित्रीयं चम्पूर्नतु श्रीमद्विक्रमार्कपरमेश्वरस्येति भूयसा विभावयति मे चेत:॥

मन्यते । वैदुषस्य परमपरिपाकाऽवस्थायामस्य ग्रन्थनमासीदि- त्येतावत्त्वाह स्मास्माकं प्रियसुहृत्खण्डनरत्नाकरमन्दरः श्रीमा- न्मोहनलालविपश्चिच्चूडामणिः ।

ग्रन्थस्य चास्य खण्डनखण्डखाद्यम्, खण्डनखण्डम्, खण्डनखाद्यम्, खाद्यखण्डनम्, खण्डनञ्चेति नामानि प्रथन्ते । तत्र खण्डनखण्डखाद्यमिति पूर्णं नाम । भामा, सत्येत्यादिव "नामैकदेशग्रहे पूर्णग्रह" इतिन्यायेन सुखभाषणाकाङ्क्षया लघू- कृतानि तु नामधेयान्तराणि । खण्डनस्य=लक्षणप्रमाणादिशा- स्त्रीयपदार्थनिर्वचनप्रतिद्वन्द्विभूतखण्डनस्यैव खण्डस्यैवबद्धकर्दो- दस्य खाद्यमाद्यं स्वाद्यमिति यावत्, स तत्खण्डनखण्डखाद्य- मित्येकोऽर्थः । खण्डनेनोक्तलक्षणेन खण्डाः खण्डिताः खमाद्यं येषां ते खाद्या गगनादय(१)पदार्था येन यस्मिन्वा तत्ख- ण्डनखण्डखाद्यमिति तु द्वितीयः । वैद्यकमतानुसारेण पुनरय- मर्थः' यथाऽऽमयखण्डनं खण्डखाद्याख्यः पाकस्तथाऽशेषमत- खण्डनेऽयमपि प्रगल्भते प्रबन्धः । खण्डखाद्यं चोक्तं हारीते—

"शतावरी छिन्नरुहा वृषो मुण्डितिका(२) बला ।
तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा ॥
भार्ङ्गी(३)पुष्करमूलं च पृथक् पंच पलानि च ।
जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् ॥
दिव्यौषधिहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य वा ।
पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य(४)चूर्णितम् ॥
खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशकं बुधैः ।
पचेत्ताम्रमये पात्रे गुडपाको मतो यथा ॥

(१) यद्यपि गगनादिपदार्था नात्र खण्ड्यन्तेऽपि तु प्रमाप्रमा- णाद्या, स्तथापि गगनादीनामात्मप्रतिलम्भका ये प्रमाप्रमाणादयस्तेषां खण्डने कृते सति सुखण्डता एवैतइति ध्येयम् ।

(२) मुण्डितिकेति पुस्तकान्तरपाठः ।

(३) भार्गीति पु० ।

(४) रुक्मलौहस्येति पु० ।

प्रस्याद्धं मधुनो देयं शुभाश्म जतुकस्त्वचम्(१) ।
श्रृङ्गी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठी जाजी पलं(२)पलम् ।
त्रिफला धान्यकं पत्रं त्वक्ष मरिच केसरम् ।
चूर्णं दत्वा सुमथितं(३)स्निग्धभाण्डे निधापयेत् ॥
यथाकालं प्रयुञ्जीत बिडालपदमात्रकम् ।
गव्यक्षीरानुपानं च सेव्यं मांसरसः पयः(४) ॥
गुरुवृष्यान्नपानानि(५)स्निग्धमांसादिबृंहणम् ।
रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ॥
वातरक्तं प्रमेहं च शीतपित्तं वमिं कृमिम्(६) ।
श्वयथुं पाण्डुरोगं च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ॥
आनाहं मूत्रसंस्रावमम्लपित्तं निहन्ति च ।
चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम्(७) ॥
श्रीकरं लाघवकरं खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम्"(८)–इति ॥

तत्र प्रथमोऽर्थो ग्राम्यो, द्वितीयतृतीयावेव तु साधूइति श्रीगुरुचरणाः ॥

तदेतत् खण्डनखण्डखाद्यं व्याख्यच्छङ्करमिश्रः । अयं हि मैथिलब्राह्मणो भवनाथविदुषः पुत्रः प्रशस्यपाण्डित्यो विभून्ना तार्किकोऽभूत्; दीधितिकारस्य शिष्यो मथुरानाथस्तर्कवागीशो,

(१) जतुकं त्वमिति पु०

(२) जातीफलं पलमिति पुस्तकान्तरपाठस्तु न साधीयान् प्रतिभाति ।

(३) सुमथितमित्यस्य स्थाने समुत्थाप्येति पाठान्तरम् ।

(४) सेव्यं मांसरसं पयइति पु० ।

(५) गुरुवृष्यानुपानानीति पाठान्तरन्तु 'गव्यक्षीरानुपानं चे'त्यनुपानस्योक्तत्वान्न साधीय इति विभावयामि ।

(६) शीतपित्तवमिं क्लममिति पुस्तकान्तरं तु न बहुमन्ये ।

(७) आरोग्यं पुत्त्रदं श्रेष्ठं कायाग्निबलवर्द्धनमित्यर्द्धमधिकं पुस्तकान्तरे ।

(८) (खण्डकाद्यं प्रकीर्त्तितम् इति पु०) । पूर्वोक्तलौहान्तरवत्पथ्यापथ्यं प्रयोजयेदिति च शेषः ॥

यदीया माथुरीति न्यायतत्त्वचिन्तामणेश्चतुर्ष्वपि खण्डेषु व्याख्या विख्याताऽस्ति; यामन्तरेणेदानीन्तना जना जागदीशीगादाधर्यावधीयाना अपि नतरां भवन्ति परिपचेलिमपाण्डित्यास्तर्कतत्त्वस्वमस्याम् । एवं हि विद्वज्जनकिंवदन्ती—"कदाऽपि मथुरानाथमहाशयमेकस्याः कस्याश्चनातिव्याप्तेः परिहारं विभावयन्तं स्वयमासखाद कश्चनाऽपरिपक्तिमो योगी, लज्जितश्चातिथेयीन्तमवोचत् ।

"तर्ककर्कशविचारचातुरी का तुरीयवयसा विभाव्यते ।

आतुरीभवति यत्र मानस"मिति त्रिपादीम् । तदीयमसौ पपाठ"चातुरीप्सितमपाकरोति क"इति । ततः सोऽपि लोकातिगं शास्त्राङ्कुमभिलक्ष्य तुष्टः सन् यथागतं ययौ । तस्य च शिष्यो रघुदेवभट्टाचार्यः, यं हि तदीयशिष्याः कणादइति व्यवहार्षुरित्यभिनवकणादइति प्रथते स्म । तस्य च शिष्यः शङ्करमिश्रः । यथैतदीयवैशेषिकसूत्रोपस्कारे—

"याभ्यां वैशेषिके तन्त्रे सम्यग्व्युत्पादितोऽस्म्यहम् ।
कणादभवनाथाभ्यां ताभ्यां मम नमःसदे"ति ॥

यद्यपि खण्डनखण्डखाद्येऽस्मिन् सन्त्यन्या अपि विद्यासागरीया(१)दयोऽनेका व्याख्या,स्तथाऽप्यतिगहनार्थानां प्राचीनतया जगदतिगविषयतया च खण्डनाक्षराणान्तेऽप्यल्पैरेवाक्षरैर्व्यक्तं भावार्थप्रकाशनेन, स्थाने स्थाने खण्डनमुद्धृत्य वर्धमानानुभवाद्यभिधानेन चाऽस्यां शाङ्करीमतितरां रज्यन्ति सन्तः । यथाऽद्वैतमिथ्यादिः शिष्याणामद्वैतावबोधस्य परमभीष्टे, तथेदं खण्डनखण्डखाद्यं प्रतिवादिविजयस्य सर्वथा । यथात्रैव—

"शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः
सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वान् ।

(१) नामधेयत्वेन वृद्धत्वाच्छः । सार्वजनीनाः सागरीत्यादयस्तु व्यवहाराः 'कैकयी' त्यादयइव पुंयोगलक्षणङीषा जन्यजनकभावरूपपुंयोगस्याभावान्निर्वाह्याः ।

धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्त्वा
लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम्'' ॥

चित्सुखीयादिषु न्यायमतखण्डनादिकमस्यैव विस्तीर्णविवर्त्तभूतमास्ते ।

तदेतद्ग्रन्थरत्नं विद्वज्जनानामकारणमित्त्रेण विद्यापरमेण संस्कृतसम्भृतसमादरेण श्रीमता A. Venis, M. A. महाशयेन प्रोत्साहितः खलु प्रव्यक्तु । टीकोट्टङ्कितेष्वपि दुरवगाहेष्वन्तराऽन्तरास्थलविशेषेषु स्वयमुपनिबध्यमानया गर्तप्रदर्शिन्या नामोपवृत्या (टिप्पण्या) संप्रकाशयन् सुसंस्कुर्वन् व्यञ्जयँश्च चिह्नविशेषैः प्रकाशयितुमारब्ध श्रीमान्मोहनलालवेदान्ताचार्यः । अथ दुर्दैवोपनिपातप्रभावादन्तरैव स्मृतिमात्रतां सम्पन्ने चात्र भवति मोहनलालेऽत्यावश्यकमद्धसंस्कृत्रिमसुद्रितस्यास्य ग्रन्थरत्नस्य संस्करणमुद्रणयोः परिसमाप्तिरिति विभावयद्भिः श्रीशास्त्रवर्यैः पूर्वसंस्कर्तृसुसमानपाण्डित्यशाली सांख्ययोगवेदान्तोपाध्यायः श्रीमान् कुलयशस्विशास्त्री खल्वत्र संस्करणकार्ये स्म प्रवर्त्तितः । मुद्रयित्रा च भारतश्वःश्रेयसानुध्यायिना दीनदयार्द्रहृदयेन सौजन्यधन्येन दुष्प्रापशास्त्रीयग्रन्थाङ्कनोज्जीवनगृहीतदीक्षाकङ्कणेन श्रीयुत Dr. E. J. Lazarus, महाशयेन 'शुभस्य शीघ्र'मिति मन्वानेन तथाऽत्वेदितोऽयं शीघ्रतया प्रायो निष्टिप्पणीकमेव संस्कर्तुं प्रावृतत् परिसमापि यच्च तत अशश्ङ्कलचैनद्विषयविशेषान्सूचीमुद्रयाऽसूत्रच्चाऽऽपातत: सञ्जाताःकिलाऽशुद्धीः । तदेतत्समाप्तमखण्डस्यास्य खण्डनखण्डखाद्यस्य मुद्रणम् ॥

प्राक्किल कालिकापत्तनेऽ(कलकत्ता)स्य द्विस्समवृतन्मुद्रणं, यथा व्याख्यासंस्कृतिविरहन्तत्राऽऽलोक्य दोषज्ञानां चेतएव नोदसहताऽध्येतुमध्यापयितुं वा । तच्चिरात्राय समभिलष्यमाणं सांप्रतं व्याख्यासनाथमर्द्धमात्रोपवृत्तिसमलङ्कृतं सुसंस्कृतं सुव्यञ्जितमुद्रितं ससूचीपत्त्रमखण्डं तदेतत्खण्डनखण्डखाद्यं समास्वादयन्तु संपादयन्तु च तदध्ययनाध्यापनादिपारस्परीं पण्डिताऽऽखण्डला, मण्डयन्तु च तत्र भवतो वशीकृतसारस्वतसमृद्धि-

विभूम्नः खण्डनकृतश्च, तत्सनाभवैदुष्यप्राग्भारभृतस्तद्व्याख्याकृतश्च, तद्त्रुटिपूरणीकृतश्च समग्रोदग्रप्रत्यग्रजाग्रत्कीर्त्तिविसरैर्जगन्ति । अथ शास्त्रलताप्रताननिर्विघ्नोपघ्नकल्पमहीरुहा भारतभूविभूषणभूताऽस्मदीयविपश्चिच्चूडामणयश्चेत्प्रमत्स्यन्ति, हन्त तर्हि प्रथमपर्यायमुद्रितेष्वस्यैतेषु पुस्तकेषूपयुक्तेषु न चिरादेवैतद्ग्रन्थरत्नमाद्यन्ततः सुपर्याप्तोपवृत्तिसमलङ्कृतमतीवतरां संस्कृतं च भूयोऽपि मुद्रणां लम्भयिष्यतइति संभावयामि—

१९४४ तमवैक्रमाब्दे
माघशुक्लपक्षतौ

कश्चिद्दाऽऽवसथ्याख्यपदकान्यकुब्जो,
ब्रह्मामृतवर्षिणीभर्त्तारः, साहित्य-
धर्मशास्त्रसांख्ययोगवेदान्ताचार्यो,
रा० भागवताचार्यः ।

(श्रीशः)

(ॐ नमः प्रातःस्मरणीयेभ्यो भगवद्रामानुजाचार्यचरणेभ्यः)

श्रीमदुदासीनसाधुप्रवरमोहनलालवेदान्तादिविविधशास्त्राचार्यस्य ।

जीवनवृत्तान्तः ।

श्रीमान् मोहनलालवेदान्ताचार्यः खलु दुर्लभगुणमयमूर्त्तिरित्यत्र किमिव बहु ब्रूमो, नन्वेतावदेव पर्याप्तं नाम, यदिह प्रायः सङ्गीतादिगुणगणभाजो जना नो खलु जायन्ते विपश्चितां चित्तासेचनकवैदुष्यशालिनः । अथ शतेषु सहस्रेषु वा कश्चित्कदाचिद्भवन्नप्येवंविधो, दुर्विधो दरीदृश्यते विनयसम्पदाम् । अथास्तु क्वचित् कदाचिच्चरश्चिल्लक्षेषु लक्ष्यस्तथाच, तथाच, तथाच; तथाऽपि दुष्प्रापः खलु जगति जन, स्तथाविधो यो भगवद्भक्तिसुधानिष्णातो नाम । वर्णसौभयोगः खल्वयं, यो जगति जनस्य दुर्लभगुणगणोपबृंहितस्य पुरुषार्थचतुष्टयप्रतिभूभूतभगवद्भक्तियोगो नाम । अयन्तु पुनर्वेणुवीणावीणार्द्ध (=सितार) मृदङ्गजलतरङ्ग प्रभृतिवाद्यप्रयोगेष्वनवद्यविद्योतमानयशा, गानेऽप्यविगानकौशलो, विचक्षणः परस्सहस्राणां भगवद्भक्तिसुधासमुद्रसमुद्रिक्तप्रेमकल्लोलपरीवाहवेलायितमानसवृत्तिश्रीमत्सूरदासप्रमुखमहामहानुभावप्रणीतगीतिकादीनां, स्वयं च तद्व(१)मकानां तेषां संप्रणेता, मृदुमञ्जुलकाठ्यान्तरनिर्माणनिपुणश्चेति साङ्गोपाङ्गसङ्गीतसम्पत्सङ्गीतकीर्त्तिः, अथ तथाविधानाञ्च ग्रन्थानां निबद्धा ब्राह्मणेतरः (खत्री) सन्नपि, त्वेतावतैव नन्वनुमेयविद्यासमृद्धिश्च, तथा 'शत्रुतया गृह्यमाणेऽपि मित्रायमाणस्य यस्य पुरस्ताच्छत्रवोऽपि मित्त्रायन्ते स्मे'ति तु न ता-

---

(१) मन्दराद्रिणा यथा मथ्यमानात्क्षीरोदन्वतो निरगादमृतम्, तच्च प्राश्योऽस्वप्नाः (देवाः) कृतकृत्याः समवृतन्यथा, तथा वयं यद्वयःद्रुघा विबुधाःस्मः, सः-इति ।

यत्तद्विषये वक्तुमस्माकमवसरः; युधिष्ठिरस्येव यस्याजातशत्रोः शत्रुरिति धीरेव नासीदित्यकृपणविनयसंपत्सनाथसौजन्यसम्पन्नस्य च संस्तुतनाद्भगवद्भक्तिसुधाचषकायितचेतश्चेति चमत्कारकरमिदं किमपि। इदञ्चास्य प्रातःस्मरणीयवस्तुजातमासीत् ॥

"मुकुन्दभक्त्यम्बुधिमन्दरःश्रीमुकुन्ददासो दयतां सदा नः ।
यः श्रीहरेर्भक्तिरसामृतेनाऽस्माकं निरास्थन्ननु मोहनिद्राम्(१)॥१॥
क्रिमेषगीर्वाणगुरुः क्रिमेष पुंभावमाग्दैवतमित्यजस्रम् ।
दोलायितः सम्प्रति सम्प्रतिष्ठो हृद्यन्तु मे श्रीगुरुरामविश्रः(२)॥२॥
श्रीरामसदनो नाम ज्यायान्मे जयति ध्रुवम् ।
यदन्तःकरणं शश्वच्छ्रीरामसदनायते ॥ ३ ॥
गोपाङ्गनाऽपाङ्गचकोरचन्द्रः कंसादिविध्वंसनधूमकेतुः ।
संसारपारोत्तरणैकसेतुः कृष्णः सदा स्यात्प्रमदस्य हेतुः ॥ ४ ॥
स चत्सुखैकमूर्त्तिः प्रमातृसुखकल्पनाश्रयश्चैकम् ।
अविकल्पवित्तिगम्यं कूटस्थं ब्रह्म यत्तदहमस्मि' ॥ ५ ॥

अयं खलु मोहनलालमहानुभावः पञ्चनदजनपदेषु गुरदासपुरानामकमण्डले (बाला नामक का) डेहरा—इत्याख्याविख्याताधिष्ठाने प्रादुरासीन्मानकवंशप्रदीपः । अत्र वंशानुपूर्वीश्लोकाः—

''श्रीमन्महान्मानकनामधेयो द्योभूसुराणां खलु सद्विधेयः ।
बभूव नित्यंहरिभक्तिशूरः सौजन्यजन्योज्ज्वलकीर्तिपूरः ॥
तस्मादासील्लब्धजन्मासु जन्मा लक्ष्मीचन्द्रश्चन्द्रवद्यो गुणाढ्याः ।
संसक्तोऽभूद्यो हि सत्य जगत्यां हारे(३)भावे, न त्वहो लोकचारे॥
धरचन्दो(४)ऽधरचन्द्रःकान्त्या कीर्त्या कलाभिश्च ।

---

(१) बृहस्पतित्वेन पुंस्त्वयंवतीर्णसरस्वतीत्वेन च भूयोभूयो विभाव्यमानः श्रीमद्रामविश्रशास्त्रिवर्यो विद्यागुरुर्मम हृदये संनिधत्तामिति स्थूलार्थः ।

(२) हारो हरिसम्बन्धी, भावःप्रेमा, " तदेव हारं वद मन्यसे चेदि" ति श्रीमद्भागवतानुसारीति हार्दम् ।

(३) पचाद्यजन्तश्चन्दशब्दोऽपि चन्द्रवचनः । धरायाश्चन्दो धरचन्दइति 'ङ्यापोः सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलमि"ति ह्रस्विमाऽनुसन्धेयः ।

नाणकचन्द्रस्तस्मादभवन्माणिक्यमस्य वंशस्य ।
लोकेष्ववमानो मानविहीनश्च यः स्वयकम् ॥
दातारचन्दनामा तस्मादजनिष्ट शिष्टलोकानाम् ।
सम्भृतगुणश्च निपुणो हरिचरणस्मरणनिष्ठायाम् ॥
उद(१)यादिचन्दनामा तस्मादभवत्समुन्नमद्धामा ।
रामाराधनपरमो यः कामाराधनोपरमः ॥
तस्मात्सुगानराये, तिप्रथितः पृथुलसत्कीर्त्तिः ।
कमनीयगुणगणाढ्यसज्जनसंज्ञानाऽभिज्ञः ॥
तस्माद् बभूव च सदामदाऽऽशयाच्छ्रीसदाज्योतिः ।
यः सर्वदाब्द(२)रुचिरं चिरन्तनं ध्यातवाञ्ज्योतिः ॥
तस्मात्सकलकलानां केतनमभवत्कलासिंहः ।
कीर्त्या कलानिधेर्यः प्रतिनिधिरिव लक्ष्यते स्म संसारे ॥
तस्माच्चन्द्रसिंहाख्यो बभूव लोके समुन्नतस्थितिकः ।
अन्वर्थीकृतनामा सिंहमद्भुतोऽसद्भक्षगुणः ॥
लक्ष्मीचन्द्रादभवल्लक्ष्मीपतिपादपद्मरोलम्बः ॥
नानकवंशेत्यभिधो नानकवशीचितस्ततो जातः ।
ददपि नाणकराशिं दिनं दिनं यः कपर्दिनं(३)भेजे ॥
तस्माद्बभूव नाम्नाऽभौ पूरसिंहइति श्रुतः ।
दोषे(४)दन्तावले नित्यं पूर्णसिंह इति श्रुतः ॥
तदात्मजोऽयं शुचिमार्गगामिनां सुसंमतः पात्रगुणोपकल्पमिमान् ।
गभीरसुस्वच्छसुशीतलाशयो रसोत्तरो मोहनलालनामकः"(५) ॥

तदित्थमयं श्रीमन्नानकात्त्रयोदशउत्तरपुरुषः । जन्मतः-

(१) उदयचन्द इत्यर्थः ।

(२) घनाघनच्छटामेचकच्छवि शाश्वतिकं तेजो, वैष्णवं धामाऽऽदिपुरुषं पुरुषोत्तममिति यावत् ।

(३) कपर्दः शैवोजटाजूट, सतद्वाञ्छिवएव ।

(४) दोषरूपे गजे इति व्यस्तरूपकं द्वैपद्ये, अथ च दोषाणामिदन्तावलं सर्वजनसंवेदनसिद्धाऽऽकर्षाकतावलं, तच्चेत्यैकपद्यकोटिः । कोटिद्वये चवयोर्भिदा तु तयोरैक्यस्य कविसंप्रदायसिद्धत्वादेतावद्गोऽवसरेऽकश्चित्करी ।

प्रभृत्येवास्य चेतो लौकिकविषयाणामस्ति स्म वैदेशिकम्(१) स्तनन्धयोऽपि(२) यो हरिभक्तेः स्तनन्धय(३) इवासीत् । यथा यथा च वर्द्धते स्म, तथा तथा हरिभक्तिरसास्वादादहृष्यदपुष्यदतुष्यच्च । तदेवमयं समानशीलेन ज्यायसा सोदर्येण श्रीराममदनाभिधेन सह कौमारादेवारभ्य वर्तमान आस्वादयन्भक्तिरस, मधीयन्परिशीलयँश्च ब्रह्मवादानासीत् पञ्चनदविषयेष्वेव । अथ स्वैरं स्वैरं पवित्रक्षेत्राणि समीक्षमाणो, नानाजनपदान्गाहमानः, पुण्यसरित्स्ववगाहमानो, भगवदर्चाश्चार्चय, न्भूदेवांश्च प्रणमन्, गाश्च प्रदक्षिणीकुर्वन् वेदान्तादिविचारैर्विदुषश्च सन्तोषय, न्दयानन्दसरस्वतीप्रमुखांश्च प्रच्छन्नान्नास्तिकान् अयमायातोऽयमायातइति जनतातः स्वीयतद्विगागमनश्रुतिमात्रेण कान्दिशीकाँश्च विदध,द्दधच्च सनातनवैदिकधर्मकर्मप्रतिष्ठां जनमनस्वा,ऽऽसादयामास(४) वाराणसीम् । तत्र च तदीयरमणीयतापहृतहृदयोऽधिकं वासमरोचयत् । निवसँश्च 'वाराणसीं साम्प्रतं परमं विद्याक्षेत्रमि'ति के केऽत्र कीदृशाश्च विपश्चितइति ताँस्तानाकर्णयन्निवर्णयँश्च कदाचन श्रीयुतसाहित्याचार्याम्बिकादत्तव्यासेन समगच्छताऽपृच्छच्च तस्मै कथानुकथंनपारम्परीसम्प्रवृत्तौ—"अप्यस्ति तादृशोऽत्र कश्चिदवश्यदर्शनीयो, योऽसौ विपश्चितामपश्चिमः स्याद्दर्शनेषु. निपुणानां

(१) विशिष्टशिष्टाचाराऽसंक्रमीणजनानां बहुमतो ज्ञानविज्ञानसौजन्यकलाकलापादिसद्गुणसंपन्नो गम्भीर, मायामात्सर्यादिदोषजातानुपहतप्रशान्तचित्तवृत्तिः श्रीकृष्णलीलाविलासदर्शनाऽऽदरइति प्रकृतकोटिः । भीष्मग्रीष्मपथिकाभभीष्टो भवति किल कलशिकाडेरिकाद्युपहितो गम्भीरतया सर्वथा अनाविलसुखशीतलसुरसजलपरिपूर्णः कूपइत्यप्रस्तुतकोटिः । एवं च निरुक्तरूपकूपद्वावसावित्युपमा पर्यवस्यति । तेन च परोपकारसंभारसंपादनमात्रप्रयोजनसंभृतशरीरत्वादिलक्षणो वैपर्यगतो विशेषः परिस्फुरतीति विदांकुर्वन्तु हृदयालवः ।

(२) तेभ्यो विरक्तम् ।

(३) शिशुस्तदेकवृत्तिश्च ।

(४) "आङः षद गत्यर्थे" ।

मूर्द्धाभिषिक्तस्स्याच्चातुरीषु, आचार्याणामग्रणीः स्यात् पवित्राचारेषु, सभास्ताराणां(१)प्राग्रहरः स्याद्व्यवहारेषु, भागवतानां च परमःस्याद्भगवद्भक्तिप्रमुखमोक्षोपाये, ष्वनुक्तेष्वप्येवंजातीयकेषु लोकदुर्लभगुणेषु गरीयान्, वरीयांश्च स्याद् ब्रह्मविद्यातर्कविद्ययोः" । आकर्ण्य चेदं विस्मेरहृदयः स व्यासवरः सुस्मेरवदनमेवमुत्तरं तं ब्रूयति स्म "अयि कौतुकिनां शिरोमणे, कुतोऽद्य श्वो जगति जायन्ते भवदुपगणितगुणानां समष्टेर्नामैवंविधा विशिष्टाःशिष्टाः । प्रायो दृष्टाएव च भवेयुरत्र भवता नत्तद्गुणशालिनस्ते ते लब्धवर्णाश्च, भक्ताश्च, संन्यस्ताश्च, विदग्धाश्चान्ये च गुणिनः । परं विलक्षणगुणसमष्टिर्भवानऽन्विष्यति खलु तादृशीं समष्टिमेव । नूनं साधूक्तमभियुक्तैः "यो यादृशः, स तादृशेऽभिरमत" इति । भवत्प्रश्नवाचोयुक्तिरेव च व्यनक्ति, यथाऽद्यावधि नो खलु लोचनगोचरीकरोति स्म भवानत्र भवन्तं श्रीरामभिश्रशास्त्रिवर्यम् । तदुत्तिष्ठापनय चेदं कौतुहलं, मा विलम्बस्व, सफलयाद्यैव चक्षुषी, पश्याद्य वाराणस्याः समस्तभारतस्यैव वा सारवत्ताम्—इत्यभिदधदेवोदस्थात् । अथैतौ ग्रीष्मर्तुसायाह्नेऽस्ताचलचूडामणीभवति भगवति भास्वति दशाश्वमेधगङ्गाघट्टमगाताम् । तत्र च सान्ध्यं विधिमनुष्ठाय द्वित्रैः प्रियच्छात्त्रैः समं समासीनं शास्त्रिवर्यं भगवत्या भागीरथ्यास्तटवट्टके दूरादा दर्शताम् । अथ व्यासवरो 'ऽयमेवासावत्र भवानास्ते, तदहं भवन्तमावेदयामि तावत्तत्रभवते शास्त्रिवर्याये'त्युक्त्वा, गत्वा, नत्वाचा, वेद्य, तेनाभ्यनुज्ञातश्च प्रापय्य मोहनलालमदीदृशत् । मोहनलालस्तु सहजविनयव्यानम्रस्तदुदारमूर्त्तिदर्शनाच्च सुदूरमारोपितश्चमत्कारेणा, र्चयच्छास्त्रिवर्यम् । शास्त्रिवर्यस्तु 'आगम्यतामास्यतामिहे'त्युभावप्युभावप्युपवेष्टुमादिदेश । अथ शास्त्रिवर्यो व्यासवरमन्वयुङ्क्त—'क इमे, कुतः सामायान्ति, किं वोद्दिश्येत्यशेषमाख्यायताम्' इति । व्यासवरस्तु—'अस्य जगतोऽतः पश्चिमाऽप्येते ता

(१) मग्रहरः श्रेष्ठः ।

वदपश्चिमा महात्मानो वाराणस्यामायाता निवसन्तश्चात्र कियतोऽपि कालं, दद्यभवद्दर्शनार्थितयैवेह मया सह समायाताः'—इत्यचकथत्। शास्त्रिवर्यस्तु परमतुष्यन्मोहनलालस्य शान्त्या च, गाम्भीर्येण च, विनयेन चा, वोचच्च 'भद्रं, यथावकाशं भूयोऽपि कदा चिदागन्तव्यमि'ति उक्त्वा चोदतिष्ठत् । एतावपि च नमस्कृत्य शास्त्रिवर्यं यथागतं गतौ । अथ गच्छतोरेनयोः प्रावृतदालापः—'अहो धन्या वाराणसी, यत्रैतादृशो विद्वद्वृन्दारको द्रष्टुं प्राप्यते, अहो संपन्नमद्य गीर्वाणगुरोर्दर्शनम्। यदि शास्त्रिवर्योऽनुगृह्णीयादस्मादधीयीयेति स्पृहयते मे चेतः'। एवं भविष्यतीति चाह स्म व्यासवरः । अथापरेद्युरयं व्यासवरेण सहैवोपससाद सदनं शास्त्रिवर्यस्य, वेदयामास च व्यासवरमुखेन स्वं मनोरथम् । शास्त्रिवर्योऽप्येतस्य तादृशीं सुशीलतां शुभंयुहार्दतां(१) चालक्ष्यान्वमोदत तम्। अथ प्रारब्धः मोहनलालोऽध्येतुम् । षड्भिर्वत्सरैरनवच्छिन्नमधीयन्करक्रोडीकृतवान् स्मावश्याध्येतव्यं वेदान्तसांख्ययोगादिग्रन्थजातम् । अणायं स्वयमनिच्छन्नपि पुरस्कृत्य गौरवीमाज्ञां संस्कृतसाम्राजविद्यामन्दिरे वेदान्ते सांख्ययोगयोश्च वितीर्याचार्यपरीक्षां तेष्वर्जिजदाचार्यतामाम्रेडिताम्। तदनु च पुनः संस्कृताङ्ग्लप्रबन्धे प्रतिष्ठाप्यमाने परीक्षावदेव प्रावर्तिष्ट शिक्षितुं समासाद्याऽऽङ्ग्लीविज्ञानं तदुपनिबद्धान्भौतिककलाग्रन्थान्यद्यावतारयिष्यमार्यया, (हिन्दी) मुपाकरिष्यन्तर्हिं स्वदेशबन्धुजनतायाइत्येव समीहमानः । अथास्य धिषणाञ्च मेधाञ्च प्रतिभाञ्च तत्त्वाऽऽकलनाञ्च प्रेक्ष्य प्रसद्य च प्राह स्म शास्त्रिवर्यः 'अयि भवन्! भवान्क्षमतेऽद्याऽपूर्वमुपनिबन्धुम् । तद्ग्रथ्नतु काँश्चिन्निबन्धान्। क्षममाणे त्वय्यकिञ्चित्कुर्वाणो गीर्वाणोऽपि न खलु बहु मन्यते जनैः । कुर्वाणश्चैवमुपकुर्वाणो भविता भवाञ्जनतायाश्च बुद्धिमत्तायाश्च । तदेवमभिहितो हितोपदेष्ट्रा गुरुणा करुणावरुणालयेन मोहनलालोऽपि गुरुणा विनयेनाब्रवीत्, 'गुरुचरणानां करुणाव-

(१) शुभतात्पर्यवत्ताम् ।

रजिमध्यमध्यासीनस्याजानानस्यापि जनस्य किमिव दुष्प्रापमास्ते'ति(१) । अथासौ प्राणैषीन्निबन्धान् । ते यथा, दोषदूषकतामूलनिर्णयः, महामोहमोहविद्रावणम्, वेदान्तसिद्धान्तादर्शः, खण्डनगर्तप्रदर्शिनीत्याद्याः संस्कृतस्य; शिल्पचमत्कारचिन्तामणिः, प्रतिबिम्बचित्रचिन्तामणिश्चाऽऽर्यायाः (हिन्दी) । आर्यामयं निश्चलदासकृतवृत्तिप्रभाकरं च संस्कृतभाषाया पद्यैरवातीतरत् । अथैकदा दयानन्दः काश्यामागत्यावृतत् । तांस्तांश्च तदीयान्प्रच्छन्नम्लेच्छवादाञ्जनमुखेभ्यः श्रावं श्रावमयं बहिर्विहारार्थं विनिर्गतः कस्मिँश्चिदुद्याने दयानन्देन दृष्टो 'ऽयमेवामावित्यजानता च 'प्रतारयिष्यामी'त्यभिप्रयता च दापितासनः समुपाविशत्, अन्येऽपि चैतत्सहचराः । ततोऽस्यबुद्ध्या प्रतारयितुं प्रलालप्यमाने कुहनाकाषायेऽयं शास्त्रीयं शस्त्राशस्त्रि किमपि तथा प्रावीवृत,–यथा स कुहकः क्षणमात्रं 'कोऽयमापतितः खलु मत्पा(२)खण्डतमः खण्डनप्रचण्डमार्तण्ड' इति सखिलक्षं चिन्तयित्वा यदैतदीयसारस्वतप्रवाहस्य प्रतिरोधे न किञ्चिदपि शास्त्रीयमध्यगच्छत्, तदाऽवोचदार्ययाऽऽर्यां स्तठस्यान् "भवन्तस्तु वदन्तु किमेतैरिदमुक्तम्, भवन्तः संस्कृतं न जानन्तीति कृत्वा युष्माकं पुरस्तादेतावदेतै र्व्यर्थमुद्घोषितम्' इति । तां तु तस्य मायां दृष्ट्वा विहस्यार्ययैव तेषां सर्वेषां प्रबोधनार्थं मोहनजालमेकैकं मायाभिक्षोर्मतमखण्डयत; यद्यच्च किञ्चिद्धौर्त्यं वचोभिः प्रकटीकुरुते स्म स मायिक, एतत्सर्वं सर्वेषां

---

(१) जनस्येत्यत्र "न लोकाऽव्ययनिष्ठे" त्यादिना षष्ठीप्रतिषेधेऽपि 'कोपदगडसमग्राणां किमेषां खलु दुष्कर' मित्यादाविव कविकुशक्षुण्णत्वेन गुणत्वाच्छैषिकी षष्ठी । अतएव "इदं हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शनाऽलसचेतसाम् । अपभाषणवद्भाति न च सौभाग्यमुज्झती" त्याहुर्हृदयज्ञुषः । एवमेव 'भवन् !' इत्यादावपि तत्र तत्र समीक्षितव्यं सूरिभिः ।

(२) पाखण्डशब्दं धर्मिमात्रवचनं केचिदाहुः । वयं पुनर्मत्सरादिपदवदस्य धर्मिधर्मोभयाभिधायितां मन्यामहे ।

पुरो निरास्यत् । तदेवं सूर्यास्तमयसमयात्संप्रवृत्तेऽस्मिन्प्रच्छन्न-नास्तिकमतखण्डने निशीथसमये च संपरिप्राप्ते प्रस्विन्नगात्रो मूकप्राय: कपटभिक्षुः प्राणपरित्राणस्य प्रकारान्तरमपश्यन्नचकथत्, ‘भद्र दिवसान्तरे पुनर्विचारं करिष्ये, अद्य समाप्यतामि’ति । तत्रस्थास्ते सर्वे लोका भृशं कपटकाषायमुपाहसन्नवदंश्च “किमद्य भवद्भ्यकण्ठमखण्डितं श्रीमता मोहनलालमहानुभावेनाऽवशिष्टं, यस्य कृते पुनरायास्यति भवान्’इति । मोहनलालस्तु तं तथाभूतं दृष्ट्वा स्वयमेव तस्यापमानेन खिन्नइवावोचत्—“अहो भवन्, भवतः सनातनवैदिकधर्मविलोपवानाकर्ण्य यत्किंचिद्रभसाद्विनिर्गतं मन्मुखात्, तत्सर्वमेतेषां धर्मसंशयापनोदनायैव नत्वन्योद्देशेन । तन्माभूद्भूयोऽपि वो मुखाद्धर्मावधीरणेत्युक्त्वा सर्वैः सभ्यैः सह तत उदचलत् । मध्येमार्गं चाथ ते रङ्गप्रेक्षकैर्धर्मसंशयविनिर्मुक्तचित्तैः सुमनोभिः सबहुमानं प्रार्थितः—“अयि श्रीमन्, इदं पाखण्डमतखण्डनसर्वस्वं भवान्भवत्कृपया संकलय्य संप्रकाशयेच्चेत्पुस्तकमेकं, सर्वथा सनातनधर्मः पुनरुज्जीवितस्स्यादि”ति । एवमेव भविष्यतीति चोक्तवाऽयं व्यसर्जयत्तान् । भूयोऽपि च यदाऽश्रौषीदयं कपटभिक्षोरनभिज्ञजनतामतारणावादांस्तदाऽयमकरोच्चेतसि—“अद्य प्रवो भारतभुवि भूयो व्यक्ताश्चाव्यक्ताश्च पिचण्डभाण्डभरणार्थिनः सनातनधर्मं लुण्ठयितुं सन्ति प्रवृत्ताः तदेते कुक्षिम्भरयो निर्लज्जानिर्मर्यादाश्च यद्यपि शतकृत्वोऽपि पराजीयेरंस्तथापि न निवर्त्स्यन्ति, कथंकारं वा निवर्त्स्येरंस्तेवराकाः, नो खल्ववकल्पते नाम ह्यन्यथाकारमनायासलभ्यीय पिचण्डकुण्डिकाऽऽवपनं पूर्वार्जितभस्मकघस्मरतया विस्मरतां स्वीकर्तव्यतामकिञ्चित्कराणामकिञ्चिज्ञानामीदृग्जनानाम् ; तथाप्यनभिज्ञानामार्यजनानामार्यजनानां सा भून्महामोहेनानायंतेत्यावश्यकं पुनः पाखण्डमतखण्डनग्रन्थग्रन्थनम्” इति । आकलय्य चैवं निरमिमीत निब-

स्थमनभिज्ञजनमहामोहविद्रावणन्नाम(१)। अथायमेकदा ग्राम याबी संवृत्तः पक्षमात्रमिव, तिमात्र विरक्तचेताश्च लौकिक-कृत्येषु सशोकं तत्तच्चिन्तयन् अनुल्लाघएव स्वानुभवोद्रेकं नाम जग्रन्थ ग्रन्थम् । अहो महात्मानां क्लेशोऽप्यत्रकल्पतरुपकृतयएव लोकानाम् । ननु शोकोऽपि परमर्षेर्भगवतो वल्मीकजन्मनः सुरगणस्येव(२)प्रतिपेदे श्लोकतां, सकलजगदुल्लासैकहेतोर्महेश्वरशिरःसत्कृतस्य विशङ्कटविकटमीमांसानक्रचक्राक्रान्ताऽपाराम्नायपयः पारावारसाराग्यमाणरामायणसुधादीधितेश्च निदानताञ्चेति तस्यैव निदर्शनभूतमिवास्याप्येतदालोकयामः ।

अथैकदा संस्कृतविद्यारसिकशिरोमणिर्भूयस्तदुज्जीवनजीवातुसमोहितो वारणसेयसाम्राजसंस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षः श्रीमान् G. Thibaut, Ph. D. महोदयः शास्त्रिवर्यं ब्रवीति स्म प्रसक्तानुप्रसक्त्या–"अद्यत्वे खलु प्रायोऽन्यादृशमेव किञ्चित्पाण्डित्यमालोक्यते । भूम्ना हि भारतरत्नाकरः पुरस्तात्तैस्तैस्तादृग्सिदर्शनचिरत्नमहारत्नैः प्रतिभाप्रभाभास्वरस्वरूपैरसमानन्दभिमानोन्नतचित्तचित्तानां सुसमृद्धबुद्धिविभवानामभिरूपसूद्धाभिषिक्तार्याणां शिरोधार्यैराचार्यैर्बोभाति स्म यथा, न तथा

(१) यदेतत्तावदार्यभाषया रूपकरूपेणावतार्याऽऽभाणकादिनोपबृंहितं निरूपितमास्ते श्रीमता विजयानन्दपण्डितेन महामोहविद्रावणमेव नामतो, वस्तुतश्च यत्र खलु सा वैदिकधर्म्मधर्म्मोदयरूपाऽऽर्यमहोत्सवमाकलय्याऽऽर्य्यभाषा कमनीयसुप्रसन्नभास्वररूपा स्मितोन्मुखी नरीनर्त्ति च मञ्जुलमञ्जुलैः पदन्यासै, र्गूढार्थभावाविष्कारैः सहृदयहृदयेषु वर्षति च चमत्कारचारं, परोक्षमपि वस्तु समक्षमिव कुर्वती साधारणजनानप्यावर्जयति च, जयति च सर्वथा प्रौढिमोद्गारिमनोहारिभिः सर्वैरेवाङ्गैः ॥

(२) कदाऽपि त्रैलोक्यं दौर्वाससशापोपहतं निःश्रीकमसारञ्च संवृत्तमिति तदा महेन्द्रादयो देवास्तापोपहता भूयो जगत्सत्त्वाऽऽप्यायनं संपिपादयिषवो भगवता विश्वम्भरेण ते स्म समुद्रं मन्थितुं प्रवर्त्तिताः । निर्वृत्ते च तस्मिन्नारम्भे चन्द्रः समुदपादीत्यादिस्तत्कीर्त्तिकथेतिहासेऽनुसन्धीयताम् ।

खलितरैः। तेषां तावदेतेषां भारतवैदुष्यसर्वस्वभूतानां दार्शनिकप्रबन्धचिररत्नानां खण्डनादीनामध्ययनाध्यापनादि त्वतिविरलायितमास्ते । अमुष्य च वैरल्यस्याग्रेसरं हेतुं विभावयामस्तदर्हपुस्तकवैरल्यम् । तदेवंजातीयजानां ग्रन्थानां सुसंस्कृत्रिमाङ्कितसटीकसोपवृत्तिक(१)पुस्तकवैपुल्ये सति संपाद्यमाने, संभाव्यते भूयस्तत्समुज्जीवनम् । पुस्तकवैपुल्यं च मुद्रणामन्तरा न खलु सौकर्येण सम्भवीति सर्वथैषां मुद्रणां युक्तरूपामुत्पश्यामो, वाञ्छामश्च । कश्चेतरो वा भारमेवंरूपमुद्वोढुमर्हेदीशीत वा, यो न भवति खलु भवादृशः” । शास्त्रिवर्यो ऽपि तदाकर्णय,न्नध्यक्षप्रभोस्तं तादृशं शास्त्रसमुज्जीवनसमुत्साहमाकलय्य हृदैव श्लाघंश्लाघं सुस्मेरमेवमाह स्म—“सत्यमिदमेवम्; तदात्वे तावत्ते विचक्षणसार्वभौमाः प्रायो मातृभिर्लालनपालनावसरेषु ‘अयं चन्द्रमाः, अयं सूर्यः, इमे ग्रहाः, एते सप्तर्षयः’ एतास्तारका इतीत्थं शैशवेष्वेव ज्योतींषि परिचायिताः पुनः पितृभिः परमसौकर्येण तद्विद्यामलम्भिषत; व्याकरणं च बाल्येष्वेव संस्कृतभाषाशिक्षणेषु तां मञ्जिष्ठकौर्पुभिस्तैस्तावदध्यापयिषतैषत्कर्यचर्यया । अथ ते प्रज्ञाप्रौढिमसु यथाथथं दर्शनान्यध्यगीषताऽध्यजीगपंश्च विद्वद्वृन्दारकाः । यदाह च भवान्, भवितुमर्हेनि तत्तथा । तत्र यावदस्मास्वायतते न खलु तावद्धक्तव्यमपक्षते । नन्वस्माकं मोहनलालवेदान्ताचार्यः खण्डनं पाठयत्येवाऽविरतं प्रायो, द्वित्रान्सुमेधसश्छात्रान् । तन्मदुक्तः स खण्डनं तु शीघ्रमेव तावन्मुद्रणां लम्भयिष्यति । नात्र दुर्घटमिवास्ति किञ्चित् । परं परस्ताद्द्रष्टव्यं परम्” इति ॥

अथ कदाचिन्मोहनलालं खण्डनखण्डखाद्यमध्यापयन्तमाकर्ण्य कश्चिद् द्वेषदूषितधिषणं धिषणम्मन्यमना मनागपशब्दाद्यगादीत्—‘अहो जन्मतः पठन् पठतोऽपि मम खण्डनं नायातम्, कथमसावध्यापयेत्, हन्त प्रथमतो बुद्ध्यतां तु खण्डनं, चरमतोऽध्याप्यताम्’’इति । तदेतत्कर्णाकर्णि चाकर्ण्य शास्त्रि-

(१) उपवृत्तिष्टिप्पणीनाम ।

वर्यो मोहनलालमाकार्याऽब्रवीत्-'भवान् सुपरिष्कृतय सटीकं सोपवृत्तिकं खण्डनं प्रकाशयत्वि'ति । तदाऽस्मावपि च सशङ्कुरण्याख्यं तत् स्वकृतया गर्त्तप्रदर्शिन्या प्रदर्शितपद्धति सुपरिष्कृत्याङ्कुनां प्रापयितुमारभतराम् । तदेवं प्रत्यक्षखण्डनं यावद्गर्त्तप्रदर्शिनीं निर्माय परिष्कृत्याङ्कुनां गमयित्वा च खण्डनखाद्यं, विघ्नबहुलतया शुभकार्यस्या,ऽसारतया च संसारस्या,ऽनित्यतया च शरीरस्य, साधुपुरुषचिरस्थास्नुत्वाऽसहिष्णुतया च कलेः, सतां चेतस्सु च शोकशङ्कुं कीलयन्निव, चक्षुष्षु च प्रणालकबन्धुतां बध्नन्निव, सुखेषु च हाकष्टानर्थधिक्शब्दपारम्परीं पल्लवयन्निव, गीर्वाणगुरुणा सह सम्भाषितुमिव, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत, केवलाद्वैत, शुद्धद्वैताद्यौपनिषदोपनिष्करेष्वत्र भवन्तः कतमं परिशीलयन्तीति सनकादीन् परिप्रष्टुमिव, प्रजापतिं द्रष्टुमिव, मन्दाकिन्यामुपस्प्रष्टुमिवोर्द्ध्वसृष्टेः सत्त्वविशालता कियतीति परिच्छेत्तुमिव च भूलोकमजहात् । कीर्तिमूर्त्या तु पुनरद्यापि विद्यतएव । सुश्लोका हि लोका दुर्गन्धमलीमसपरिच्छिन्नक्षणभङ्गुरवीभत्सशरीरकं जहतोऽपि सुरभिविभ्राजिष्णुविशालशाश्वतिकस्पृहणीयकीर्त्तिकलेवरप्रकाण्डैर्वरीवृत्यन्तएव खल्वजस्रं जगत्याम् ॥

तदेतावत्तावत् न्यरूपयमिदमादर्शयितुमस्मद्भारतीयभातन्, यथाऽद्यापि यशस्विनी सनाथा धन्या च भवति यशस्कैर्भाग्यशालिभिर्महानुभावरत्नैरेवंविधैः; परं कलिकालकरालकटाक्षक्ष्वेडविक्षेपैर्न चिररात्राय तु पुनः प्रतितिष्ठति पुत्रवतीयं तैरिति हन्त प्रसादविषादयोः समं समुपनिपातइत्यहो विधिसंविधानमिति ॥

१९४४तमवैक्रमाब्दे
माघशुक्लपञ्चमी

भारतधुरन्धराणां कनीयान् भ्राता
यः कश्चित
रा० भागवताचार्य।

(श्रीः)

(ॐ नमो भगवद्भ्यः श्रीभाष्यकारचरणेभ्यः)

अनिर्वचनीयतावाद-विज्ञानस्वप्रकाशतावाद-स्वरूपदिक्प्रदर्शनम् ॥

इहास्ति खलु विज्ञानविज्ञेयात्मकतया प्रथमाने जगति विज्ञानं सत्, तदितरत्त्वसत्। अनिर्वचनीयं हि सभेिनभसदादिरूपमेतद्विज्ञेयं न तावत्सदस्तीति शक्यते वक्तुम्, तथाहि— "लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धि"रिति हि प्रमेयसत्तावादिनां वादाहवदुन्दुभिध्वानः। न च लक्षणानि दूषणचक्रनक्रमुखेभ्यः शक्नुवन्ति निस्तरीतुम्। लक्षणानां चैवंगतौ 'लक्षणाधीना लक्ष्यव्यवस्थिति'रिति सुदूरनिरस्ता तपस्विनी लक्ष्यव्यवस्थितेरात्मलाभप्रत्याशा। प्रमाणेषु च विपुलं वादिनां विविधविप्रतिपत्तिसद्भावादवतरति लक्षणापेक्षेति परीक्षायां तेषां स्वयमपि लक्ष्यतया न नाम लब्धपदत्वम्। प्रमाणाधीनश्च प्रमेयाङ्गीकारश्चेति कुतस्तरां प्रमेयाणां सिद्धिः।

नन्वेतेषां पदार्थानां लोकसिद्धत्वादेवाङ्गीक्रियतां सत्त्वं, किमनया विडम्बनयेति चेत्, लोकसिद्धत्वादेवाङ्गीकारे युष्माकमपि परस्परं विप्रतिपत्तेरनवकाशः। किञ्च, 'लोकसिद्धत्वा'दि'ति तावन्निरूपणमर्हति। किन्नाम लोकसिद्धत्वं, सर्वेन प्रमीयमानत्व, माहोस्वित्सर्वेन प्रमाणसिद्धत्वम्। तत्राद्ये, मरुमरीचिकोदकादीनां सत्त्वस्य को वा वारयिता स्यात्। ननु सर्वैस्तथाप्रतीयमानत्वमुच्यते, न च मरुमरीचिकोदकादीनां सर्वः प्रत्येति तथात्व,मपि तु कश्चिदेवेति चे,न्न हि भो घटादिकमपि सर्वः प्रत्येति। अथोच्येता,स्ति तत्र सर्वेषां तथाप्रत्ययस्य स्वरूपयोग्यता, न तु मरीचिकादाविति चेत्। निरूच्यतां सा योग्यता, कथंकारं चाधिगतेत्यादिपर्यनुयोगपरम्परां न खलु विश्रमयितुं पारयिष्यसि। किञ्चैवं सति शरीरात्मतादात्म्याङ्गीकारिभिर्लौकायतिकैरेवोर्जितं जितं, हंहो आस्तिक्यं

साधु संरक्षितं धीधनैः । अयि भोः, पश्चाद्बाध्यतया तत्तथा नाङ्गीक्रियत इति चे,त्तर्हि एतेषान्न खलु पश्चात्तनबाधबाध्यते-त्यत्रार्थे कस्ते देशिकः ।

अथास्तु द्वितीयइति चेत् (सत्त्वेन प्रमाणसिद्धत्वं), तद्धि परीक्षामधिकरोति । न हि परीक्षामन्तरा सत्त्वेन वाऽसत्त्वेन वा प्रमाणतः सिद्धाऽपि संभवति परिच्छित्तिः । न चैते प्रमेयाः सन्ति विज्ञानमिव स्वप्रकाशाः, येन न स्यात्साधकापेक्षा ।

(विज्ञानस्वप्रकाशतावादः)

विज्ञानं हि स्वप्रकाशं स्वतःसिद्धस्वरूपम् । तद्धि नो परतः सेद्धुमर्हति । तथाहि—यत्र यत्र हि जिज्ञासितस्य(१)संशयविपर्ययपोर्व्यतिरेकप्रमायाश्च यावदभावकूटं वर्त्तते, तत्र तत्र जिज्ञासितस्य प्रमितत्त्वमि'त्यय नियमस्तावद्विश्वसत्तावादिनैव निर्धारितः ! जायते च विज्ञाने न तावत्कस्यचिदपि कदाचिदपि 'जानामि, न वे'त्याकारकः संशयो, न वा विपर्ययो 'न जानामी'त्याकारकः न जानामीत्याकारा विज्ञानव्यतिरेकावगाहिनी प्रमा तु वराकी दूरापास्ता । तत्सद्भावे तदभावावगाहिग्रहस्य भ्रमत्वनियतेः । विज्ञानमस्वप्रकाशं चेदभविष्यत्तर्हि विज्ञाने सत्यपि जिज्ञासायां सत्यां ज्ञानाभावविषयकं ज्ञानं संशयो वा विपर्ययो वा व्यतिरेकप्रमैव वा निरर्गलमभविष्यत् 'यत्र हि प्रमितत्वाभाव,—स्तत्र तत्र सत्यां जिज्ञासायां प्रमितत्वाभावावगाहि ज्ञानं जायत' इति प्रतिनियमात् । तदित्थं विज्ञानस्य परानपेक्षप्रमितत्वमेव स्वतःसिद्धत्वस्वप्रकाशत्वादिपदव्यपदेशभाक् ।

---

(१) यद्यपीच्छाया असिद्धवस्तुविषयकत्वस्वाभाव्यप्रतिनियमेन जातीयामित्येवं स्वप्रकाशस्वरूपे भाने न तावत्प्रभवत्यवतरीतुमिच्छा सेति जिज्ञासास्वप्रकाशतयोः परस्परप्रत्यर्थिस्वरूपता न संघटते जिज्ञासया लिङ्गभेदनं, तथापि न खलु स्वप्रकाशतायः लैङ्गिकभानगोचरत्वमप्यभिप्रेयते, तथा सति हि परिपन्थिनी परप्रकाशतैव भवति रूढपदेति व्याप्त्युपदर्शनस्य तात्पर्यं विभावनीयम् ।

व्यवसायानन्तरमनुव्यवसायो भवतीति न व्यवसायि संशयादिरिति चे,दत्रैव गत्वा ज्ञानस्य ज्ञानं नाभ्युपगंस्यते, तत्र तज्ज्ञानव्यक्तेः संशयादिर्दुर्वार इति प्राथमिकविज्ञानविषय-पर्यन्तविशयादिः प्रसरिष्यतीति व्यवहारोच्छेद एव पर्यवस्यति । विषयिसंशयादेर्विषयसंशयादिजनकताध्रौव्यात् । अथ व्यवसा-यानुव्यवसायतदनुव्यवसायपुनस्तदनुव्यवसायपारम्पर्येऽविश्रा-न्तेव मंस्यत इति चे,त्तर्हि यत्किञ्चिदेकमात्रविषयविषयकविज्ञा-नधाराया अविच्छिन्नप्रवाहतया जन्मशतकैनाऽपि विषयान्तरस-ञ्चारो दुर्लभ आपद्येत,ऽऽपद्येरँश्च मूर्च्छासुषुप्तिमरणमोक्षाः शश-विषाणायिताः । मूर्च्छादौ हि तत्तद्विषयावगाहियावज्ज्ञानाभा-वः सर्ववादिसंप्रतिपन्नः । न चैतज्ज्ञानधारायाः संतत्वे संघ-टते । ननु ज्ञानप्रामाण्यसंशयाधीनः संशयस्तत्राऽपि (वैज्ञानिक-स्य) विषयपर्यन्तो निरर्गल एवेति चेन्नैतत्; ज्ञानस्वप्रकाशतानये हि मानमेयभावव्यवस्थाया अभावादेव तदाश्रया दोषाः सन्ति निरवकाशाः । यदि तु भेदेन विषयविषयिभावो भवे,त्तर्हि ज्ञानस्वरूपमेव न सिद्ध्येत् । विज्ञानस्य परमुखनिरीक्षकत्वे ह्या-पतति पूर्वोपदर्शितविधया मूलक्षयकरी खल्वनवस्था दुरवस्था । अथोच्येत, अवश्यज्ञेयतां ज्ञानस्य नाभ्युपेमः, स्वार्थसंव्यवहा-रस्तु ज्ञानस्य स्वरूपसत्तयैव निर्वहतीति ब्रूम इति, न तदपि विचारचारु, यतः स्वरूपसत्तायां प्रमाणाप्रवृत्तौ स्वरूपसत्तेत्येव कुतः समायातम्, येन व्यवहारः समासादयेदात्मानम् । कुतो-ऽवसितमिदं सती सा वित्तिरिति, असत्येव कुतो न स्यात् । तदिदमुच्यते "अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यती"ति ।

घटपदादेः सत्तां व्यवहरन् हि प्रामाणिकस्तत्र प्रमाणसद्भावं वक्तुमर्हति, न हि प्रमाणमनुपन्यस्य परीक्षकेण तत्सत्ता शक्यते ऽङ्गीकर्तुम् । प्रमाणमव्यापारयतो वाङ्मात्रेण चेद्वस्तुसद्भावः सिध्ये,-त्तर्हि नास्तितावाङ्मयमात्रेणाऽसद्भाव एव किमिति न स्यात् तदवश्यं तेन घटसत्तायां व्यवस्थाप्यायां व्यवस्थापक-प्रमाणसत्तोपन्यास्या । सापि च प्रमेयसत्तान्यायेन स्वावगाहि-प्रमाणसत्तामपेक्षते । यदि हि प्रमाणसत्तान्तरमन्तरेणैव तत्प्रमा-

णसत्तां परोऽङ्गीकुर्याद्धन्त तर्हि प्रथमतएव विनैव प्रमाणसत्तया घटसत्तामेव किमिति नाङ्गीकरोति 'अन्ते रण्डाविवाहश्चेदादावेव कुतो नही'ति न्यायात् । तत्रास्ति चेत्प्रमाणसत्तान्तरं, तर्हि तत्राऽप्येवं, ततस्तत्राप्येवमेवेत्यनवस्थाडाकिनी न मुञ्चति पृष्ठम् । अथ नास्ति तत्र यत्किञ्चित्प्रमाणसद्भाव,स्तर्हि प्राथमिकी प्रमाणसत्तैव नात्मानमासादयति, कुतस्तरां तु वराकी प्रमेयसत्ता । अन्यथा कस्कः शशविषाणादिर्न सिध्येत् । तदित्थं तत्र यस्य कस्यचिदपि प्रमाणस्याऽप्रवृत्तौ प्रथमप्रमाणसत्ताया असद्भाव: समायाति, यावत्प्रमाणसत्ताविनिवृत्तिर्हि स्वप्रमेयविनिवृत्तिप्रतिनियता खलु भवति । प्रमाणस्य चासद्भावे तदुच्छिष्टपुष्टस्य तस्य तस्य खलु विषयसत्त्वस्य स दूरपराहतो नामात्मलाभ: । अथोच्येत, न तावदव्यवहितपूर्वपरवित्तितद्वित्तिपारम्परीमभ्युपगच्छाम:, (येन व्यवहारानिष्पत्त्यापत्तिरियं स्यात्) किन्तु यदा कदाचित् कयाचिद्वित्तिव्यक्त्या कादाचित्की काचिद्वित्तिव्यक्तिः प्रमीयते इति । इत्थं च सर्वाऽपि वित्ति: प्रमाणसिद्धैव भवतीति चे'त्स्यात खल्विदं तदा, यदि नाम 'अयं घट:' 'घटमहं जानामी'त्यतोऽधिका काचित्कदाचिद्वित्तिरस्मदादेरुत्पद्यमानानुभूयेत, या स्याद्घटवित्तितद्वित्तिवित्तिप्रवाहं गोचरयन्ती तादृग्विषयशतभारोद्वहनमन्थरा । अथ मन्येता ऽस्मदादेरेतज्जन्मावच्छेदे वैवंविधा वित्तिरभवन्त्यपि योगिप्रभृतिविलक्षणजन्मावच्छेदेन स्यादिति ,संभवतीति, तर्हि यस्या वित्तेस्तावद्विषयगर्भिता धीर्विषय:, साऽप्यन्यया कयाचिद्वित्तिव्यक्त्या क्रोडीकरणीयेत्यमुष्मिन्नर्थे प्रमाणाभावो नाम, न नाम च तथा सति संभवति मोक्षः । उपदर्शितमुद्रया हि वित्तितद्वित्तिधाराप्रवाहप्रवृत्तौ कथंकारं यावद्विशेषगुणोच्छेदलक्षणो मोक्ष: स्याल्लब्धपद: नापि च स्वात्मना सह तं तादृग्वित्तिप्रवाहं काचिद्वित्तिव्यक्तिरवगाढुमीष्टे, तथा भावे तत्रैव स्वप्रकाशता पदं निदधाति । निदधात्विति चेद्धन्त भो:, एतावद्धि भवत: प्रयासजातं जातमरण्यरुदितं नाम, प्रथमतएवास्माभिरुपदिष्टं तत्कुतो नाङ्गीकृतम् । एतेन 'अन्योन्यवित्तिगोचराऽन्योन्यवित्तिरि'त्यपि निरस्तम् ।

चरमा हि वित्तिव्यक्तिः स्वावगाहिनीमुपान्त्यां वित्तिव्यक्तिं गोचरयन्ती स्वात्मानं विषयीकुर्यादेव । एवमेवोपान्त्या वित्तिव्यक्तिरन्तिमां स्वावगाहिनीं विषयीकुर्वतीं स्वात्मानमपि गोचरयेदेवेति सविषयकान्योन्यग्रहे स्वप्रकाशतापत्तिः । ननु चरमा वित्तिव्यक्तिः पुरुषान्तरेण प्रमास्यते इत्यस्त्येव सा प्रमितेति न तावत्तदभावः सेद्धुमर्हतीति चेद्, तत्रापि प्रमाणविशेषस्य त्वया दातुमशक्यतया कुतस्तदस्तितासिद्धिः । तद्दाने वा भूयो भूयः प्रमाणपरम्पराप्रधावनमित्यावेदितैवानवस्था । ननु ज्ञानसिद्ध्यन्यथानुपपत्तिरेव पर्यवस्यन्ती ज्ञानपरम्परामाक्षिपेत्, अन्यथा तु घटकादाचित्कत्वान्यथानुपपत्तिर्घटसामग्रीपरम्परामपि नाक्षिपेत् इति चेतन्न, यदि हि घटसामग्रीविच्छेदः स्यात्, तर्हि घटस्य कादाचित्कत्वं न स्यात् । ततश्च स्यादेव वा घटो, न स्यादेव वे,त्यनयोरन्यतरत् प्रसज्जेत् । अकारणकानां हि पदार्थानामुभय्येव विधा, ऐकान्तिकं सत्त्वमसत्त्वं वा यथा आत्मनः कदाचिदपि नाऽसत्त्वम्, शशशृङ्गस्य तु कदाचिदपि न सत्त्वम् । तच्चेदमुभयं घटस्य प्रत्यक्षबाधितमिति घटस्य कादाचित्कत्वान्यथानुपपत्त्या घटसामग्रीतत्सामग्रीतत्सामग्रीसामग्रीधारा निराबाधा समापततीत्येवं घटसामग्रीपरम्पराङ्गीकारेऽनवस्थामात्रम् । तच्च तत्कादाचित्कत्वान्यथानुपपतिरूपप्रमाणपरिकल्पितत्वान्न खलु दोषङ्कतीयं घटकोटिः । ज्ञानकोटौ तु ज्ञानसिद्धिस्स्वस्मादपि भवन्ती न प्रभवति ज्ञानपरम्परामाक्षेप्तुम् इत्यन्यथोपपत्तिरेव, तत्कुतोऽन्यथानुपपत्तिः । ज्ञानस्थले तु यदि ज्ञानसिद्ध्यन्यथानुपपत्तिर्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वाक्षेपिका भवे, तर्हि एवं ज्ञानपरम्पराङ्गीकारे सुदूरं ज्ञानधारां धावयित्वा ऽन्तिमज्ञानस्वरूपस्यापि तद्विषयकुक्षौ निक्षेपश्चेदुच्येत, तर्हि शरणीकृतैव स्वप्रकाशतेत्येतावद्धावनस्याऽप्रेक्षावच्चेष्टितत्वमेव तत्त्वं पर्यवस्यति । तत्कुक्ष्यऽनिक्षेपे वाऽनवस्थापिशाची न मुञ्चति पृष्ठम् । अथ तत्कुक्षावनिक्षिप्यैव स्वरूपं, चेद्विश्रम्यते, तर्ह्यन्तिमस्य तस्याऽलब्धपदत्वे तदायत्तानां पूर्वपूर्वेषां ज्ञानानामसिद्ध्यापत्त्या सिकताकूपविशरणन्यायो दत्त-

पदो भवतीत्येवं ज्ञानपरम्परा नाम दुरुत्तरव्यसनपरम्परैव हन्त क्रीता ज्ञानपरप्रकाशतावादिभिः । न चैतैर्दोषैर्नास्त्येव ज्ञानमिति साधु, स्वतएव सर्वसिद्धस्य तस्य दुरपह्नवत्वात् ।

तदेवं सति भेदो ऽयं बौद्धानां ब्रह्मवादिनाम् ।
यदाहुरेके ऽनिर्वाच्यं कृत्स्नं ब्रह्मेतरत् परे ॥

तदुक्तं बुद्धेन लङ्कावतारे (ग्रन्थविशेषे)

"बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।
अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिताः" ॥

(अथाऽनिर्वचनियता)

इति । विज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सदसद्भ्यां विलक्षणमिति यथा ऽस्ति, दिशं दर्शयानस्तथा । तथाहि–

नेदं सद्भवितुमर्हति वक्ष्यमाणदूषणगणग्रस्तत्वात् । नाप्यऽस-देव, तथात्वे लौकिकविचारकाणां सर्वव्यवहारव्याहत्यापत्तेः ।

अथेयमनिर्वचनीयता वस्तुतोऽस्ति, नास्ति वेति चे,त्तदि-दमगृहीतवाद्यभिसन्धेः प्रतिवादिनः प्रत्यवस्थानम्; यो हि नाम वस्तुमात्रं सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयमातिष्ठते, स ता-वत्प्रपञ्चाऽनिर्वचनीयतां तु पुनः सतीं ब्रूयादित्यहो दुराशापा-शो मुग्धमनसाम् । इयमपि खलु जगदन्तःपातिन्येवेति, 'सर्व-मनिर्वचनीय'मिति वदता जगन्मात्राभिधायिसर्वपदेनाऽनिर्वच-नीयाताप्यऽभिहितैव । न चाऽनिर्वचनीयतास्थापनेन भवतो द्वैतमापतितमिति वाच्यम्, यतो नो खलु वयं तां व्यवस्थापया-यामो,ऽपि प्रतिवादिमतानुसारेणैवेदं व्यवतिष्ठते, तेन जगन्नि-र्वक्तुं नो पार्यतइति अस्य अनिर्वचनीयत्वं पर्यवस्यतीति । वि-धिनिषेधयोरेकतरनिरासस्तदन्यपर्यवसायीति हि तैरभ्युपग-म्यते । नन्वनिर्वचनीयत्वं पर्यवस्यतीत्यभ्युपगच्छतोऽपि भवतो भवत्येव द्वैतापत्तिरिति चेत् । न, तथा वयमभ्युपगच्छामो,ऽपि तु युष्मन्मतानुसारेणैवेदमायातीति केवलं युष्मान्प्रबोधयामः, व-स्तुगत्या तु वयं सर्वप्रपञ्चसत्त्वासत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतः सिद्धस्वरूपे विज्ञानात्मके ब्रह्मतत्त्वे केवले निर्भरजुषः कृतकृत्याः

सुखमास्महे । तु स्वपरिकल्पितां साधनबाधनव्यवस्थां पुरस्कृत्य विचारमवतारयन्ति तत्त्वं विनिश्चिकीषन्तः, तान् प्रति ब्रूमो वयम्, न खलु माध्वीयं भवतां विचारव्यवस्था भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहतत्वात् । अतएवास्मदुपन्यस्यमानदूषणस्थितिविषयाः पर्यनुयोगा निरवकाशाः॥ युष्मद्व्यवस्थयैव युष्मद्व्यवस्थाया व्याहत्युपन्यासात् । न च विचारे एव व्याघातोपन्यासो भवता कर्त्तव्यस्स च तयोः सत्वमङ्गीकृत्यैवेति तयोः सत्त्वमभ्युपगतमिति द्वैतापत्तिरिति वाच्यम्, तदीयसत्त्वासत्त्वोपगमौदासीनैरेवास्माभिर्विचार्यमित्येतावन्मात्रमुद्दिश्य विचारप्रवर्त्तनायाः सुकरत्वात् । यदि तु विचारस्य सत्त्वमनभ्युपेत्य नैवं विचारयितुं शक्यमित्युच्यते, हन्त तर्हि प्रमाणमव्यापार्य न तदीयसत्त्वाभ्युपगमोऽपि कर्त्तुं शक्यो,ऽन्यथा ममम्रसादेरपि सत्त्वाभ्युपगमः प्रसजेत् । ततश्च प्रथमतएव विचारस्यापि विचार्यताङ्गीकारे विचारविषयकविचारसाधनानामपि पुनरुक्तमुद्रया विचार्यत्वापत्तिरित्यऽनवस्थादौस्थ्येन चिकीर्षितविचारएव न तावदात्मानमासादयेत् । न च पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारस्य तत्र विचारान्तरं नावश्यकमिति वाच्यम्, यतः, यदि विचारः पूर्वसिद्धस्तर्हि विचारस्य विचार्याऽविनाभूतत्वाद्विचार्यमपि पूर्वसिद्धमिति विचारस्य पुनरनारम्भएव सांप्रतम् । अथ विचार्यविशेषस्य पूर्वमसिद्धत्वादस्त्यावश्यकः साम्प्रतं विचारारम्भइति चेत्तर्हि तद्विषयकविचारविशेषस्याऽपि पूर्वमसिद्धिरेवेति सिद्धं तस्य विचार्यत्वमित्यनवस्थादौस्थ्येन विचारारम्भएवाशक्यः स्यादिति विरामएव रमणीयो लौहचणकचर्वणस्य ।

तत्र "व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम्" इत्याऽऽचक्षते तावल्लाक्षणिकाः । व्यावृत्तिर्नामेतरभेदानुमितिः व्यवहारस्तु शब्दप्रयोगो हानादानादिरूपो वा । तत्र लक्षणाधीना, 'पृथिवी तदितरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादि'त्यादिव्यावृत्तेः प्रक्रिया, 'यद्यद्गन्धव,—त्तत्पृथिवीत्वेन व्यवहर्त्तव्यं हातव्यमादातव्यञ्चे'ति व्यवहारस्य । न चैतत्संभवि । तथाहि, लक्षणेन गन्धवत्त्वादिना ज्ञातायामेव पृथिव्यां व्याप्तिबलेन व्यावृत्तिरूपं

व्यवहाररूपं वा साध्यं साधनीयं स्यात् । लक्षणज्ञानं च लक्ष्यान्तरसाधारण्येन भवदप्यकिञ्चित्करमित्यवश्यं लक्ष्यान्तरव्यावृत्ततयैव लक्षणस्य ज्ञानमङ्गीकार्यम् । तदेवं स्थिते, लक्षणस्य गन्धत्वादेर्व्यावृत्तिः पृथिव्यादिलक्ष्याधीनैव चेत्, तर्हि अन्योन्याश्रयः । गन्धवत्त्वेन हि पृथिवी जलादिभ्यो व्यावर्त्तनीया । गन्धवत्त्वं च जलादिसाधारणतया गृहीतं जलादिभ्यो व्यावर्त्तयितुं न खलु प्रभवतीति जलादिव्यावृत्ततया गृहीतं गन्धवत्त्वं पृथिव्या जलादिभ्यो व्यावृत्तिः पृथिवीस्वरूपेण क्रियतइति पृथिवीरूपलक्ष्यव्यावृत्तिर्गन्धवत्त्वरूपलक्षणव्यावृत्त्यधीना, अथ गन्धवत्त्वरूपलक्षणव्यावृत्तिः पृथिवीरूपलक्ष्यव्यावृत्त्यधीनेत्यनयोरेकतरस्य व्यावृत्तिरन्यतरव्यावृत्तिमपेक्षते परस्परमित्यन्योन्यव्यावृत्तिमुखनिरीक्षकत्वादन्योन्यव्यावृत्तेर्भवत्यन्योन्याश्रयः । अथ लक्षणान्तरमस्य लक्षणस्य व्यावर्त्तकं, तच्च लक्षणं लक्ष्ये व्यावृत्तम् इति चेत्,चक्रकम् । अथ लक्षणे लक्षणान्तरं तत्रापि लक्षणान्तरमेव व्यावर्त्तकमिति चेत्,देवमुपरिष्टादारोहणेऽपरावृत्तावनवस्था । एवं जलादिसाधारण्येन ज्ञातायां पृथिव्यामितरभेदसाधनमकिञ्चित्करमिति व्यावृत्तायां तस्यां तत्साधनं वाच्यम् । तद्व्यावृत्तिर्यदि प्रकृतलक्षणाधीना, तदान्योन्याश्रयः । लक्षणान्तरेण चेत्,प्रकृतलक्षणानुपयोगः । तदपि लक्षणं व्यावृत्तायामेव पृथिव्यां, सापि व्यावृत्तिर्लक्षणान्तरेणेत्येवमनवस्था ।

एवम्,त्रेदं प्रमाणमित्युपन्यस्ते वादिना, प्रष्टव्यम् ‘किमिदं प्रमाणं नाम’? प्रमाकरणं प्रमाणमित्यत्र केयं प्रमा नाम । तत्त्वानुभूतिः प्रमेति चेत्,तस्य भावस्तत्त्वम् । प्रकृतश्च तच्छब्दार्थः । न चात्र प्रकृतं किञ्चित्, यत्तच्छब्देन परामर्शनीयं स्यात् । अथानुभूतिः स्वसम्बन्धिविषयमाक्षेपेण बुद्धिस्थीकरोति, सएव तच्छब्देन परामृश्यते, सदादिसर्वनाम्नां प्रकृतपरामर्शकत्वा,द्बुद्धिस्थतायां च प्रकरणादर्थस्य विश्रामात् । एवं यस्यार्थस्य यो भावः, स तस्य तत्त्वमुच्यते इतिचेन्न, असजतादेरपि रजताद्यात्मनाऽनुभवविषयतासद्भावादसत्यानुभूत्यव्यवच्छेदात् । उक्तविधया तत्त्वशब्दस्य धर्मवाचकत्वा-

द्रूर्यवाचकतया धर्मिप्रमाया विशिष्टवस्तुविषयकप्रमायाश्चाऽप्रमात्वापाताच्च । अथोच्यते चेत्, अवयवार्थपुरस्कारेण यदिदं दूषणाभिधानं तदकिञ्चित्करं, यतोऽयं तत्वशब्दो वस्तुस्वरूपमात्रवाचकइति, तदप्यापातरमणीयम्, यतः स्वरूपत्वस्य जातिरूपस्यो,पाधिरूपस्य वा यदि स्वस्मिन्न् वर्त्तमानत्वमङ्गीक्रियते, तर्ह्यात्माश्रयः । नो चे,त्तर्हि स्वरूपत्वप्रमायास्तत्वानुभूतित्वविरहान्न स्यात्प्रमात्वम् । न च स्वरूपशब्दार्थः कश्चिदनुगतइति तत्र तत्र तस्य तस्य स्वरूपशब्देन धर्त्तव्यतया लक्षणस्यास्याऽव्यापकत्वम् । किञ्च, अत्र तत्वशब्देन विपर्य्ययादेर्निरासो भवतामभिप्रेतः, स च कथं स्यात् । तथा हि, शुक्तौ योऽयं रजतत्वप्रत्ययः, सोऽपि स्वरूपबुद्धिर्भवत्येव । न हि शुक्तिर्वा रजतत्वं वा न स्वरूपम् । न च तयोः प्रतिभासमानो यः सम्बन्ध,स्स न स्वरूपमिति वाच्यम् । यतः समवायो हि तयोर्भासमानः सम्बन्धः, स च स्वरूपमेव । सत्यम् । समवायस्वरूपम् । शुक्तिव्यक्तौ तु स रजतत्वस्य नास्तीति चेन्माभूत्तत्र, नहि तावता स्वरूपता व्यपैति । न हि गेहे चैत्रो नास्तीत्येतावता स्वरूपं न स्यात्, स्वरूपमात्रं च लक्षणघटकमुक्तमस्ति भवताम् । अथ न स्वरूपमात्रं तत्वमुच्यते, किन्तु यद्देशकालसम्बन्धि यस्य यत्स्वरूपं प्रतीतं, तस्य तद्देशकालसम्बन्धि तत्स्वरूपं तत्वमित्युच्यतइति चेन्मैवम्, देशकालयोर्देशकालसम्बन्धोऽस्ति । तयोः केवलस्वरूपमेव तत्वशब्दार्थइति चेत्, एवं सति तत्वशब्दस्यानेकार्थत्वेन तत्वेत्यादि, प्रमालक्षणस्याऽव्यापकतापत्तिः । अथोच्यते चेत्, ज्ञानोल्लिखितप्रकारवत्वं खलु विषयस्य तत्वम् । एवं च देशस्वरूप, कालरूप देशकालसम्बद्धस्वरूपाणामनुगमोऽस्त्विति, तदपि फल्गु, भाविरक्तिम्नो घटस्य प्राग्यत्र रक्तपित्तादिदोषवशाद्रक्तिमपुरस्कारेण ज्ञानं जातम् । तज्ज्ञानमप्येवं सति प्रमा स्यात् । ज्ञानकाले ज्ञानोल्लिखितप्रकारवत्त्वमित्येवं यदातनत्वतदातनत्वविशेषणप्रक्षेपे कालावगाहिप्रमायाअप्रमात्वापातः । न हि खलु काले कालवैशिष्ट्यम् । अथ दिवसस्य प्रहर,श्चतुष्प्रहरो

दिवसो, यामवती यामिनीत्यादिसर्वजनीनप्रतीत्या कालेऽप्यस्तु कालसम्बन्ध इति चे,त्तर्हि दण्ड्यपि देवदत्तः कुण्डलिनं स्वसम्बन्धारोहतु । उपाधिभेदेऽप्युपधेयस्यैकत्वाऽनिवृत्तेर्नैकापत्तिरिति चेद्धन्त निपुणोऽसि स्वयमेव दत्तोत्तरः न हि कालोपाध्यन्तरस्याऽपरकालोपाधिवृत्तावपि कालस्य कालवृत्तित्वं सिद्धं भवति ।

किंचेदमनुभूतित्वं नाम? ज्ञानत्वावान्तरजातिविशेष एवानुभूतित्वमिति चेत्, कस्मादनुभूतित्वं जातिरभ्युपगम्यते । अनुभवत्यनुभवतीत्याकारानुगतप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिमाहात्म्या,न्न, हि विषयागममन्तरा प्रतीतेरनुगमः संभवी । कथमन्यथा नीलपीतादिघटव्यक्त्यवगाहिप्रतीतेरिव पटावगाहिप्रतीतेरपि 'घटो घट' इत्याकारता नेति चे,न्न तच्चारु, माघनासीयनिशावसाने स्थितासितसरित्संभेदस्नायिनः सत्यपि शब्दबलाद्वाविस्वकीयस्वर्गसुखसंप्रत्यये सुखमनुभवामीतिप्रतीत्यनुदयात्, प्रत्युत शीतसंभेदसमूलवेदनासंवेदनादेव । यदि तु शब्दोपदर्शितव्याप्तिगाऽऽनुमितिरनुभवएव स्यात्तर्हि सुखमनुभमीति वा प्रत्ययः स्यात्तस्य । अथ मन्यसे, साक्षात्काररूपं खलु नुभवशब्दार्थं सत्वानुभवोमीति तस्य प्रत्ययव्यवहारौ न भवतः, शब्दगानुमानापेक्षौ तु तौ परीक्षकस्य भवेतामेव । सत्यप्यनुभवत्वे व्यवहारार्थं साक्षात्वमवश्यापेक्षणीयं चेत्किमनुभवत्वेन, परीक्षकस्य तु साक्षात्वमन्तरेणाप्यनुमादौ तद्व्यवहाराभ्युपगमेऽननुगमएव । अथ स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण यः प्रत्यक्षादिष्वनुभव इत्यनुगतावगमः, स साक्षात्कारित्वादनुपपन्नः । ततश्च साक्षात्कार्यऽसाक्षात्कारिविशेषेषु साधारणमनुभूतित्वमन्यदेवैष्टव्यमिति चे,त्तदपि न, पदार्थान्तरव्यावृत्तेन रूपेण यस्तदितरेष्वनुगतः प्रत्ययस्तत्र तदेवरूपं निमित्तं, न तु जातिः काचित्तदनुरोधात्कल्पनीया, तथासत्यऽन्यपदार्थेभ्यो घटादिभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विभीतकादिभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विभीतकादिषु साम्यावगमादक्षत्वजातिकल्पनापि प्रसजेत् ॥

तदेवं प्रमितेरनिरुक्त्या प्रमाकरणं प्रमाणमित्यप्यनिरुक्तम् ।
अनया खलु प्रमाणत्वनिरुक्तिखण्डनदिशाऽपरेषामपि

पदार्थानां निरुक्तेः खण्डनं सम्प्रत्येतव्यम् ।
"समस्तलोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः ।
का तद्वस्तु गतिस्तत्त्वद्वस्तुधीव्यवहारयोः ॥
उपपादयितुं तैस्तैर्मतैरशकनीययोः ।
अनिर्वक्तव्यतावादपादसेवागतिस्तयोः" ॥

इति सर्वं चतुरस्रम् ॥

"यदि च त्वद्दर्शनरीत्याभिधीयमानमस्माभिर्बाधं बाध, से, तदा स्वाभ्युपगतरीतिबाधविधायितैव ते स्यात् । अस्माभिर्निर्वाह्यमाणस्य त्वया खण्डनयुक्त्यैव बाधेऽस्माकमेव जैत्रता, खण्डनयुक्तयो बाधिका, निर्वाह्यपक्षश्च बाध्यइत्यस्मदुक्तपक्षस्य त्वयैव निर्वाहात् । तस्मात्त्वयानिर्वाह्यमप्यस्माभिस्तु खण्डनीयमितीदृश्यामेव परं कथायां त्वन्निर्वाह्यनिर्वाहे तव जयो, नान्यथेती"दं प्रतिवादिनं प्रति तत्कर्त्तव्यताप्रबोधनं खण्डनकृतः ।

अयं चास्य ग्रन्थकर्त्तुरुपदेशः—"एवं प्रकारासु खलु खण्डनयुक्तिषु कामपि स्थानान्तरस्थां केनाऽपि प्रकारेणानीय, तत्सदृशीमन्यां वा स्वयमूहित्वा परैर्विविच्यमानान्यपि पदार्थान्तराणि बुद्धिमता बाधनीयानि । अत्र चास्माभिर्दूषयितुं शङ्कितेभ्यः पक्षप्रकारेभ्यो यदि प्रकारान्तरं कोऽपि स्वयमूहेतोक्तानां बाधकानां मध्ये क्वचित्स्वप्रज्ञया समादध्यात्, तत्र च खण्डनवादिनः प्रस्तुता प्रतिक्रिया न स्फुरेत्, तदा परेण प्रयुज्यमाने वाक्ये बहुपदात्मके कस्यचित्पदस्यार्थं खण्डयितुं खण्डनान्तरमवतारणीयम् । एवं तत्राऽपि परेण प्रज्ञाशोषणे पुनस्तथैव शाखान्तरेषु संक्रमणीयम्" इति खण्डनमये पक्षे सम्यगवधेयम्" इति ।

"तत्तुल्योह,स्तदीयं च योजनं विषयान्तरे,
शङ्कला तस्य शोषे च, त्रिधा भ्रमति मत्क्रिया" ॥

इति च स्वकीयकर्त्तव्यतोत्कीर्त्तनम् ।

इति ।

एवं तावदिदं संवित्स्वप्रकाशतावादाऽनिर्वचनीयतावाद-स्वरूपं दिङ्मुद्रया प्रादीदृशं संकलय्य ग्रन्थयुक्तीरितस्ततस्त्या स्तेषां कृते, ये खलु खण्डनपद्धतावपरिशीलितसंनिवेशाः सहसा संचारे भवन्त्यातङ्कभाजः । तदत्र क्षाम्यन्तु ये ते खण्डनरत्नाकरे मन्दरसोदराः करकलितसमस्तयुक्तिकलापा हृदयालवो दयाल-वो, दयलवोऽपि तु तैः कर्तव्योऽस्मिञ्जने । अरण्यानीकान्तार-तारणोपायो हि साधारणस्य कृते कृतो भवति, न तु हुताशनस्य पवनस्य वा; पारावारपारावाप्तौ हि तरीरितस्य जनस्योपयुज्यते, न तु पावमानेर्वैदेहीजानेर्वा; शिखरिशिखरसमारोहे एकपद्याऽऽ-वश्यकी संजायते नवपान्थस्य, न तु पञ्चास्यस्य वैनतेयस्य वेति साञ्जलिबन्धमभ्यर्थयते–

१९४४ वैक्रमाब्दे माघशुक्लपक्षे } रा० भागवताचार्यः ।

श्रीमत्यजस्रं जयति प्रकामं राजाधिराज्ञी जयिनी जगत्याम् ।
यद्राज्यसाम्राज्यगतौ नितान्तं नास्तं गतौ स्तस्तपनप्रतापौ ॥
तत्संप्रतिष्ठापितकाशिकैतद्विद्यामहामन्दिरकल्पवृक्षः ।
आमोदमुल्लासयतादजस्रमाचन्द्रमावारिधि चैवमेव ॥
दुर्दान्तताढ्यवनेशढ्यन्मतङ्गजे दुर्गतिमागतोऽत्र ।
अविघ्नमास्ते यदुपघ्ननिघ्नः प्रागार्यविद्याव्रततिप्रतानः ॥
विजृम्भितः पल्लवितः प्रकामं सुपुष्पितश्चाथ फलैग्रहिश्च ।
यत्संश्रयाच्चाऽप्रतिमोपकारसंभारलाभोऽस्य जनस्य जातः ॥

———:o:———

अथ खण्डनखण्डखाद्योक्तमुख्यविषयाणां सूचीपत्रम् ।

अकारादिवर्णानुक्रमेण

सूचीपत्रम्।

॥ संस्कर्तुः स्वसङ्केतसूचनम् ॥

आद्यन्तयोः * अस्य चिह्नस्य (सीमापुष्पस्य) दर्शनेन शङ्काया आद्यन्तयोरवधिर्ज्ञेयः, न चेत्यस्य वाच्यमित्याद्यग्रिमेणाऽन्वयसूचनार्थमपि चाद्यन्तयोस्तदेव चिह्नमुपन्यस्तम्, यत्र च नचेत्यस्यान्ते वाच्यमित्यादिपदं न दृश्यते तत्राप्यन्ते निरुक्तचिह्नदर्शनेनैव वाच्यमित्यादिपदमध्याहृत्यार्थ उपवर्णनीयः, शङ्कान्ते च प्रायः सर्वत्र? एतत् प्रश्नचिह्नमुपन्यस्तं, परत्र चौत्थानिकशङ्काद्यन्तयोरायासबाहुल्यं सम्भाव्य प्रायः शङ्काद्यन्तसूचकम् * एतच्चिह्न (सीमापुष्पम्) उपेक्षिषि, अन्ते शङ्काद्योतकम् ? एतत्प्रश्नचिह्नमपि चोपेक्षिषि । पौर्विकाग्रिमयोः शब्दयोः (क्वचिदर्थयोरपि) चाङ्गुलीनिर्देशपुरस्सरं प्रदर्शनार्थं सर्वत्र–एतत् (निर्देशचिह्नं) प्रयुक्तम् । अपि च मूलप्रतीकस्य सद्योलाभार्थं मूलव्याख्यानयोः [a], , [c], इत्यादिक्रम उपन्यस्तः, यत्र चार्थान्तरव्याचिख्यासया व्याख्यायां पुनः प्रतीकधारणं तत्र [a], [b], [c]- इत्यादिक्रम उपक्षितः, गर्तप्रदर्शिन्यां च मूलव्याख्यानयोः सद्यः, प्रतीकलाभार्थं [a], [c], इत्यादिचिह्नस्थाने (१) (२) (३) इत्याद्यङ्कक्रम उपन्यस्तः, यत्र चैक एव विषयोऽनेकत्र सुसूचयिषितस्तत्र (१) (२) (३) इत्याद्यङ्कस्थाने †‡ इति त्रिशूलषट्शूलादिचिह्नमुपन्यस्तम्, यथा ११२ पृष्ठे, क्वचिच्च गर्तप्रदर्शिन्यां समाप्तिद्योतकपद्योऽपि, यथा पृष्ठे । परोक्तेरुपक्रमे "एतद्, अन्ते च" एतद् (अन्योक्तिचिह्नं) प्रतिष्ठापितम् । गर्तप्रदर्शिन्यां च प्रायः प्रतीकाद्यन्तयोरस्य विशेषोपयोगमनालक्ष्य त्यक्तमेतद्, क्वाप्यङ्गुल्या निर्दिष्टयोः पूर्वाग्रिमयोः शब्दयोरर्थयोर्वाऽऽद्यन्तसीमाबन्धनार्थमादौ 'एतद्, अन्ते च' एतत् (सीमाबन्धं) प्रायुक्षि । अपि च यत्र, एतद् (लघुविरामचिह्नं) भवेत्तत्र किञ्चिदेव स्थातव्यं, यत्र च ; एतद् (अधिविरामचिह्नं) तत्र ततो द्विगुणो विरामः कर्तव्यः; पूर्णो विरामश्च । एतत्पूर्णविरामचिह्नस्थले । परञ्च व्याख्याय

प्रतीकाद्यन्तयोः पूर्णविराममन्तरापि निरुक्तचिह्नमुपन्यस्तम्, त्यक्तं च तद्गर्तप्रदर्शिन्यां विशेषोपयोगमनालोच्य । यत्र तु प्रतीके किञ्चित्पुनर्वक्तव्यं नावशिष्यते तत्र शाङ्करव्यायां एतद् (विश्लेषचिह्नम्) उपन्यस्तम् । पूर्वापरशब्दयोरैकार्थताद्योतकं व्याख्यानव्याख्येयभावद्योतकं वा =एतद् (एकार्थताचिह्नम्) । यत्र च किञ्चिद् वाग्धाराप्रवाहे मध्यतो वक्तव्यं भवति तत्र मध्योक्तिसीमाद्योतनार्थमाद्यन्तयोरनुलोमार्द्धचन्द्राकारम् ( ) एतत् (मध्योक्तिचिन्हं) व्यवातिष्ठिपम् । अपिच, यत्र गर्तप्रदर्शनावसरेऽन्वयोपयोगीन्यधिकानि कानि कानिचिदक्षराणि प्रयुक्तानि तत्सीमाद्योतनार्थमप्याद्यन्तयोर्निरुक्तचिह्नमनुसन्धेयम् । क्वचिद्बहूनि नामान्यालक्ष्य विभागशो नाम्नां प्रदर्शनार्थमपि मध्येमध्ये नाम्नाम्–एतद् (योजकचिन्हं) प्रातिष्ठिपं, यथा पञ्चमपृष्ठे गर्तप्रदर्शन्यां "प्रमाण–प्रमेय–संशय–प्रयोजन–दृष्टान्तेत्यादि । पङ्क्त्यन्तेऽपरिसमाप्तपदे चैतद्योजकचिह्नमुपन्यस्तम् । मूलव्याख्यानयोश्च मुख्यप्रकरणावान्तरप्रकरणयोः समाप्तिसूचनार्थं———एतत् (समाप्तिनिर्द्देशचिह्नम्), तस्यैव प्रतिसूचनार्थं च गर्तप्रदर्शिन्यां { } एतन्मध्योक्तिचिह्नद्वयान्तराले पद्यान्यप्युपनिबद्धुमयुक्तमिति ।

॥ सर्वाणि चिह्नानि ॥

!	सम्बोधनचिह्नम् ।	।	पूर्णविरामः ।
*	सीमापुष्पम् ।	॥	विश्लेषः ।
" "	अन्योक्तिचिह्नम् ।	–	योजकम् ।
( )	सीमाबन्धः ।	( )	मध्योक्तिचिह्नम् ।
—	निर्द्देशः ।	——	समाप्तिनिर्देशः ।
?	प्रश्नचिह्नम् ।	†	त्रिशूलम् ।
,	लघुविरामः ।	‡	षट्शूलम् ।
;	अर्धविरामः ।		

॥ ओं श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ खण्डनखण्डखाद्यम् ॥

अथ प्रथमः परिच्छेदः ।

सू० अविकल्पविषय एकः, स्थाणुः–

हरिशङ्करयोः (१) सितासितं, भुजगारातिभुजङ्गलाञ्छनम् ।
वपुरस्तु मुदे विरुद्धयोरपि संसर्गे न भिन्नतां गतम् ॥ १ ॥
विरुद्धधर्मद्वयसन्निपातेऽप्यभेद एवेति विभावयन्तम् ।
पुनातु भेदप्रतिभासशून्यं स्त्रीपुंसरूपं शिवयोः(२) शरीरम् ॥ २ ॥
भवनाथ (३)सूक्तिगुम्फनमिह खण्डनखाद्यटीकायाम् ।
श्रीशङ्करेण विदुषा, विदुषामानन्दवर्द्धनं क्रियते ॥ ३ ॥

प्रारिप्सितप्रतिबन्धकदुरितनिवारणकारणेष्टदेवतानमस्काररूपं मङ्गलं कुर्वन्नेव प्रेक्षा(४) वत्प्रवृत्त्यङ्गप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रतिपादनपरः परमतनिराकरणचिकीर्षया स्वमतं ब्रह्माद्वैतमास्थायुको (५) वैतण्डिकोऽपि स्वप्रौढिप्रकटनाय (६) सूचयन्नाह–। "अविकल्प"–इति॥ "एकः पुरुष"इति। 'अद्वितीयं ब्रह्म(७)त्यर्थः, श्रुतिषु तथा श्रुतत्वात्, यद्यथा श्रुतिषु श्रुतं, तत्तथा;

---

(१) विरुद्धयोरपि हरिशङ्करयोः संसर्गे वपुर्मुदेऽस्त्वित्यन्वयः । संसर्गेत्यस्यैव विवरणं–न भिन्नतां गतमिति, तदुक्तं "स ब्रह्मा स शिवः स हरिः" "शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः" इति । उक्तं विरोधमेव स्फुटयति सितेत्यादिना: सितः=श्वेतः शङ्करः, असितः=कृष्णवर्णो हरिः ; भुजगारातिर्गरुडस्तल्लाञ्छनः=तद्वाहनो हरिः, भुजङ्गलाञ्छनः=भुजङ्गभूषितस्तु शङ्कर इति विवेकः ।

(२) शिवा, शिवश्च शिवौ ; तयोः शिवयोः गौरीशङ्करयोरित्यर्थः ।

(३) भवनाथस्य मत्पितुर्याः सूक्तयः=सुव्याख्यानानि तासां गुम्फनमित्यर्थः ।

(४) हेयोपादेयगोचराबुद्धिः प्रेक्षा, तद्वन्तः प्रेक्षावन्तः ।

(५) अत्र "लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ्" (अ० ३ पा० २ सू० १५४) इति पाणिनीयसूत्रेण "आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु" (अ० ३ पा० २ सू० १३४) इति तत्साधुकारित्वेऽर्थे उकञ्प्रत्ययस्तथा च "ब्रह्माद्वैतमास्थायुक" इत्यस्य ब्रह्माद्वैतव्यवस्थापनसाधुकारीत्यर्थः । अत्रौत्सर्गिकषष्ठीविरहस्तु "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थ तृनाम्" (अ० २ । पा० ३ । सू० ६९) इति पाणिनीय सूत्रेण । ब्रह्माद्वैतमास्थापकः"इतिपुस्तकान्तरे प्रायिकः पाठस्तु प्रामादिकः, प्रकृतानुपयुक्तार्थाभिधायित्वात्, प्राचीनपुस्तकविरुद्धत्वात्, द्वितीयाया असम्भवाच्च ।

(६) वैतण्डिकस्यापि मङ्गलाचरणं स्वमतस्य च व्यवस्थापनं स्वप्रौढिप्रकटनम् । स्वमतं सूचयन्नित्यन्वयः ।

(७) 'प्रसिद्धोद्देशेनाऽप्रसिद्धं विधीयते' इति न्यायेन ब्रह्माद्वितीयमित्यन्वयः

यथा ब्रह्मण आनन्दमयत्वं, तथा चाऽद्वितीयं ब्रह्म' इति स्थापनसूचना। तमीश्वरं वन्दे यः अविकल्पविषयः, विकल्पः=संशयस्तदऽविषय इत्यर्थः। विरुद्धनानाप्रकारकं हि ज्ञानं संशयः स चाद्वैते न संभवति न वा सर्वसिद्धे संशयावकाश इति भावः। यद्वा विकल्पः=विशिष्टज्ञानं, तदविषय इत्यर्थः, अद्वैते प्रकाराभावात् सप्रकारकज्ञानानुत्पत्तेरिति भावः। यद्वा अविकल्पः=निर्विकल्पकं, तद्विषयः तन्मात्रविषय इत्यर्थः। अद्वैते प्रकाराभावेन सविकल्पत्वाऽभावादिति भावः। यद्वा विकल्पस्य=कल्प[1]नायाः अविषयः पारमार्थिकत्वात्। यद्वा अविकल्पः=निर्विल्पकज्ञानं[2], तद् विषयो यस्येति बहुव्रीहिः, ब्रह्मणः स्वप्रकाशचिद्रूपत्वात्। एकः, अद्वितीय इत्यर्थः॥ "स्थाणुरि"ति। स्थिर इत्यर्थः, कूटस्थनित्यत्वात्। यद्वा स्थाणुरिव स्थाणुः सुखदुःखाद्युपाधिसम्भेदरहित इत्यर्थः॥

मू० पुरुषः श्रुतोस्ति यः श्रुतिषु। ईश्वरमुमया न परं वन्दे नु मयापि तमधिगतम्॥ १॥

टी० पुरुषः=क्षेत्रज्ञः, तेन क्षेत्रज्ञाऽभेदो ध्वनितः॥ सर्वत्र प्रमाणमाह—। "श्रुत"इति। 'श्रुतिषु'—इति[3]सर्वाः श्रुतीराह, तथा च कर्मकाण्डस्यापि ब्रह्मपरत्वमिति ध्वनितम्। 'अस्ति'—इति स्वसाक्षिकविद्यमानैकरूपतामाह॥ उमाया इव स्वस्यापि भगवदेकताननतामाह—उमया परमधिगतमेव न, किन्नाम श्रवणादनु=पश्चान्मयापि=श्रीहर्षेणाप्यधिगतमेवेति। नु—शब्दः सम्बन्धने[4] वा। अधिगमस्त्वत्र मननमेव। उमाऽनुमे=विद्याविद्ये वा। ताभ्यां स्वर्गसंसारदशाविशेषेणाधिगतत्वा[5]द्विषयी-

(१) कल्पनायाः=मिथ्याज्ञानस्येत्यर्थः।

(२) ब्रह्मात्मकं ज्ञानं ब्रह्माकारं वा।

(३) 'बहुवचनम्' इति शेषः पूरणीयः।

(४) न केवलमुमयैवाधिगतं, परं मयाप्यधिगतमित्युभयोरप्यधिगमस्य सम्बन्धने=समुच्चये, नु शब्द इत्यर्थः। 'सम्बोधने,' इति त्वपपाठः, सम्बोध्यस्य देवदत्तादेरनुपलभ्यमानत्वात्।

(५) विद्यया=उपासनया स्वर्गदशाविशेषेणाधिगतत्वादविद्यया च संसारदशाविशेषेणाधिगतत्वादिति विभागः। यद्वा ब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपत्तिरेव मुख्यो विद्यापदार्थः; एतत्पक्षे स्वर्गपदेन सुखरूप आत्मैव ग्राह्यः। अत्र यद्यपि स्वर्गसंसारदशावि-

ङ्गतत्वात् । यद्वा उमया=गौर्या, मया=च लक्ष्म्या, अधिगतम्=आश्लिष्टं । तेन विष्णुगौरीश्वराभेद उक्तः "मा मातरि च माने च, मा च लक्ष्मीः प्रकीर्तिता" इति कोशात् । विरोधाभासश्चालङ्कारोऽयं, तथाहि—'एकः, स्थाणुः पुरुषश्च'इति विरुद्धं; स्थाणुः पुरुषः, संशयाविषयश्च'इति विरुद्धं; 'श्रुतिषु श्रुतश्च, विशिष्टज्ञानाऽविषयश्च'इति विरुद्धम्; उमयाऽधिगतस्याऽनुमाधिगतत्वं च विरुद्धम्; यथाच न विरोधस्तथा व्याख्यातमेव । अत्र पुरुषसमभिव्याहृतस्यैकपदस्य कैवल्यार्थकतया पुरुषकैवल्य परमप्रयोजनमुक्तं, सङ्ख्यार्थतया(१)पुरुषस्य ब्रह्मणा एकत्वमद्वैतमभिधेयमुक्तम्, अवान्तरप्रयोजनं चाऽनुमया=मननेनाधिगतत्वमुक्तं वेदितव्यम् ॥ १ ॥

सू० माना(२)ऽपनोदनविनोदनते गिरीशे
भासेव सङ्कुचितयोरुचितं तदिन्दोः ।
भेत्तुं भवाऽखिलशचितं दुरितं भवानि
नम्रीभवानि घनमङ्घ्रिसरोजयोस्ते ॥ २ ॥

टी० शिवं नत्वा शक्तिं नमस्यति—। "मानापनोदन"—इति । हे भवानि!=भवस्य पत्नि!,घनं=निरन्तरं यथा स्यादेवं,तवाङ्घ्रिसरोजयोश्चरणकमलयोर्नम्रीभवानि=अवनतः स्याम् । किंविशिष्टयोरङ्घ्रिसरोजयोः? गिरीशे=महेशे, मानापनोदनविनोदनते=मनस्वितानिराकरणक्रीडानम्रे, तदिन्दोः=तन्मौलिचन्द्रस्य, भासेव=ज्योत्स्नयेव, उचितं यथा स्यादेवं सङ्कुचितयोः=उपजातसङ्कोचयोः । भर्त्तरि प्रणिपातायोद्यते लज्जया चरणसङ्कोचस्तावदुचितः

शेषेणेत्येव बहुषु पुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते तथापि पाठसारूप्यानुरोधेन स्वर्गिसंसारिदशाविशेषेण इति, स्वर्गसंसारदशाविशेषेणेत्येव वा पाठ उचितः ।

(१) यद्यपि "आदशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येये" इत्यनुशासनेनैकशब्दस्य सङ्ख्येयार्थकतया सङ्ख्यार्थकताऽख्यानमप्राप्तं तथापि द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने"इत्यादाविव भावप्रधाननिर्द्देशत्वेन सङ्ख्यार्थकतयेत्युक्तम् । "सङ्ख्येयार्थकतया" इति क्वाचित्कः पाठस्तु केवलं भ्रमविजृम्भितः; अन्यथा 'ब्रह्मण एकत्वमुक्तम्' इत्यपिमग्रन्थस्य स्थाने "एकं ब्रह्मोक्तम्" इत्येव परिपठितं स्यात् ।

(२) भवानीमनादृत्य भवेन सपत्न्या गङ्गायाः कपर्द्दे धारणं भवान्या मानजनकं बोद्धव्यम् ॥

तत्र तदिन्दोर्भासेवेत्युत्प्रेक्षा । दवीय(१) स्यपि चन्द्रमसि सरोजसङ्कोचो नेदीय(२)सि सुतरामित्युत्प्रेक्षोद्दीपनम् । किं कर्तुं? भवानिशचितं दुरितं भेत्तुं; संसा (३) राविश्रान्तसञ्चितकल्मषनिरासायेत्यर्थः । यद्वा हे भवानि! अहं त्वच्चरणयोर्नम्रीभवानि, त्वं पुनरनिशचितं दुरितं भेत्तुं भव=प्रभवेत्यर्थः । एतेन जगद्वन्दनीयस्यापि गिरीशस्य वन्दनीययोर्भवानीचरणकमलयोरत्यन्तवन्द्यत्वमुक्तम् । अथवा (४) "हे ब्रह्माद्वैतोपदेशक! त्वं ममानिशचितं दुरितं भेत्तुं भव=प्रभव, अहं तवाङ्घ्रिसरोजयोर्नम्रीभवानि" इति गिरीशे=वादिनि (५) मानापनोदनविनोदनते,=वादित्वाभिमानखण्डनक्रीडानम्रे सति, अहं भवानि, अर्थादनुगतवादिदुरितभेत्ता भवानि=भविष्यामि; तथा तत्त्वमुपदिशानि यथाऽनुगतवादिनो दुरितं भङ्क्ष्यती-(६)ति ग्रन्थकृतः स्वप्रत्याशंसा । तदिन्दोर्भासा सङ्कुचितयोः, स चासाविन्दुश्चेति तदिन्दुर्वादी पराजयकलङ्कवानित्यर्थः; तस्य भासा=जितत्वेन मन्दया प्रभयेत्यर्थः, भवति हि स्वव्यवसायेन भङ्गिनं वादिनं दृष्ट्वा साधोः सङ्कोचः "विप्रं निर्जित्य वादत" इत्यादिनिन्दाश्रवणात् ॥ २ ॥

मू० शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः
सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वान् ।

---

(१) दवीयसि=अतिदूरस्थे ।

(२) नेदीयसि=अतिसमीपस्थे ।

(३) संसारेऽविश्रान्तं=निरन्तरं सञ्चितानि=उपार्जितानि यानि कल्मषाणि तन्निरासायेत्यर्थः ।

(४) वह्वर्थप्रदर्शनेन स्वप्रौढिचिख्यापयिषया प्रदर्शितोऽयमर्थो जेतृजितवाद्यन्यतरोक्तरीत्याङ्घ्रिसरोजयोर्विशेषणत्वेन तदिन्दोर्भासा सङ्कुचितयोरित्येतदुपादाय स्वरसतो योजयितुमशक्यत्वेनाऽस्वारसिकोऽपि कथञ्चिदङ्घ्रिसरोजयोरित्येतत्पदान्तरं प्रकल्प्य जेतृकर्तृकोत्येवेत्यमुपपादनीयः—तदिन्दोर्भासोत्तरोत्तरं सङ्कुचितयोर्मदङ्घ्रिसरोजयोः "तदङ्घ्रिसरोजयोर्नम्रीभवानि" इति गिरीशे मानापनोदनविनोदनते सति तदीयं दुरितं भेत्तुमहं भवानीति ।

(५) गिरि- ईशः गिरीश, इति व्युत्पत्त्या गिरीशो वादी ।

(६) "भञ्जो आमर्दने" इति स्मरणात् मर्दितं विनाशितं भविष्यतीत्यर्थः ।

धीराः यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्त्वा
लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम् ॥ ३ ॥

अथ कथायां वादिनो नियममेतादृशं मन्यन्ते–'प्रमाणादयः(१) सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम्' तद्(२)अपरे न क्षमन्ते, तथाहि–प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत्कस्य हेतोः ?

टी० वीतरागाणामेतद्ग्रन्थप्रवृत्त्यौपयिकं मननलक्षणं प्रयोजनं दर्शयित्वा रागिणामपि विजिगीषूणां विजयलक्षणं प्रयोजनमाह–।"शब्दार्थे"–इति । हेधीराः! कीरवदेतद्=अस्मदुक्तं खण्डनमुक्त्वा, लोकेषु=भुवनेषु, दिग्विजयकौतुकमातनुध्वं=विस्तारयत; किं कुर्वाणाः? सर्वत्र विवादपदेषु शब्दार्थयोः=शब्दतदर्थयोर्निर्वचनं=निरुक्तिस्तत्खण्डनया=तदनुपपन्नत्वव्यवस्थापनेन, निर्वचनभावं=मूकत्वम्, अखर्वगर्वान्=प्रौढाहङ्कारान्, नयन्तः=प्रापयन्तः सन्त इत्यर्थः । मदुक्तस्य खण्डनस्य सर्वत्रादिविजयः फलमिति ध्वनितम् ॥ नन्वद्वैतव्यवस्थापनं विजयो वा यत्फलद्वयमुक्तं तत् कथासाध्यं, कथायां च न वैतण्डिकस्य प्रवेशः, तस्याः (३)प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमाधीनत्वात्, तस्य (४) च प्रमाणाद्यनभ्युपगन्तृत्वात्, प्रमाणाद्यभ्युपगमे च नाद्वैतव्यवस्थापनं, न चाऽद्वैतलक्षणस्वपक्षरक्षणाधीनो विजयः? इति प्रमाणाद्यभ्युपगमाधीनत्वं कथायाः खण्डयितुमुपक्रमते–। "अथे"ति । अथेति मङ्गलम्, "ओङ्कारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा, कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ।" इति स्मरणात् । कथायां कर्त्तव्यायां तत्पूर्वं 'प्रमाणादीनि सन्ति'–इति द्वाभ्यामपि वादि-

---

(१) आदिपदेन "प्रमाण–प्रमेय–संशय–प्रयोजन–दृष्टान्त–सिद्धान्त–अवयव–तर्क–निर्णय–वाद–जल्प–वितण्डा–हेत्वाभास–छल–जाति–निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" इति न्यायदर्शनोक्तप्रमेयादयो ग्राह्याः ।

(२) 'तद् अपरे न क्षमन्ते'इति मूलग्रन्थस्य 'अपरे, क्षमन्ते 'इति पदयोरर्थग्रहणपूर्वकं प्रतीकमुपगृह्येदानीं तच्छब्दार्थं वर्णयति=तदिति ।

(३) तस्याः=कथायाः । (४) तस्य=खाण्डनिकस्य ।

भ्यामवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति भेदवादिनो मन्यन्ते, तद् अपरे=ऽभेदवादिनो न सहन्ते इति, तत् इत्यवश्याभ्युपगन्तृत्वमर्थलभ्यं परामृशति। कथकेनेत्येकवचनं खाण्डनिकाभिप्रायेण, तदितरस्य प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृत्वसिद्धेः (१)।

सू० किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसाहित्यनियतस्य वाग्व्यवहारस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात्? १, उत कथकाभ्यां प्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात्? २, उत लोकसिद्धत्वात्? ३, अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयफलातिप्रसञ्जकत्वात्? ४। न तावदाद्यः, तदनभ्युपगच्छतोपि चार्वाकमाध्यमिकादेर्वाग्विस्तराणां प्रतीयमानत्वात्; तस्यैव (२) वा ऽनिष्पत्तौ भवतस्तन्निरासप्रयासानुपपत्तेः। सोऽयमपूर्वः प्रमाणादिसत्तानभ्युपगमात्मवाक्स्तम्भनमन्त्रो भवताऽभ्यूहितो—

टी० यो यः कथकः स प्रमाणाद्यभ्युपगन्ता? या या कथा सा प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृकर्तृका? यत्र वा कथकत्वं तत्र प्रमाणाद्यभ्युपगम? इति प्रथमविकल्पार्थः। प्रमाणादीनामभ्युपगमः कथाकारणम्? इति द्वितीयविकल्पार्थः। "प्रमाणादीनामेव कथाकारणत्वं विकल्पितं न तु तदभ्युपगमस्यापि" इति केषाञ्चिदाक्षेपोऽसङ्गतः द्वितीयविकल्पदूषणावसरे प्रमाणाद्यभ्युपगमस्यैव कथाकारणत्वखण्डनात्। लोकाः प्रमाणाद्यभ्युपगच्छन्तीति कथकाभ्यामभ्युपगन्तव्यम्? इति तृतीयविकल्पार्थः। अनतिप्रसक्ततत्त्वनिर्णयविजयफलाकाङ्क्षया कथकाभ्यां प्रमाणादिसत्त्वमवश्या(३)भ्युपगन्तव्यमिति चतुर्थविकल्पार्थः॥ "चार्वाक"—इति। यद्यपि

(१) प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृत्वसिद्धेः=प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृत्वस्य प्रथमत एव सिद्धत्वात्।

(२) चार्वाकादिवाग्व्यवहारस्यैवेत्यर्थः।

(३) यदि प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगन्तॄणामपि तत्त्वनिर्णयविजयौ स्तस्तदा पामराणामपि तौ स्यातामित्यतिप्रसज्जनभीत्या ऽनतिप्रसक्ततत्त्वनिर्णयविजयफलाकाङ्क्षया प्रमाणादिसत्त्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः।

चार्वाकस्य प्रत्यक्षाभ्युपगमोऽस्ति तथाप्यनुमानैकगम्यतत्प्रामाण्यस्यानुमानानभ्युपगमेऽनभ्युपगम इत्यभिप्रेत्य तद्वाग्व्यवहारे व्यभिचारो दर्शितः। अथवा यत्किञ्चित्प्रमाणाभ्युपगमः सकलप्रमाणाभ्युपगमो वा कथाव्यापकः? आद्ये माध्यमिककथायां व्यभिचारोऽन्त्ये चार्वाककथायाम् । यद्वा प्रमाणादीत्यादिपदेन तर्कादेः परिग्रहः, तथाच—चार्वाकस्य प्रमाणाऽभ्युपगमेऽपि तर्काभ्युपगमो नास्तीति व्यभिचारः । चार्वाकैकदेशी वा चार्वाकः॥ ननु चार्वाकादेर्वाग्व्यवहार एव नास्ति कुत्र व्यभिचारः? इत्यत आह—"तस्यैवे"ति । त्वद्दर्शने तदुक्तयुक्तिनिराकरणान्यथानुपपत्तिरेव तद्वाग्व्यवहारे प्रमाणमित्यर्थः ॥ सोपहासमाह—। "सोयमि"ति ।

सू० नूनं, यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगुरुणा लोकायतकानि सूत्राणि न प्रणीतानि; तथागतेन वा मध्यमागमा नोपदिष्टाः; भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं नाभाषि। *प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यापि प्रवर्तयन्तु नाम ते वाचोभङ्गीः, (१) तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति तावता (२) इति ब्रूमः* ? इति चेन्न, प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वं तदीयसाधनबाधनाक्षमतायां न नियामकं, किन्तु सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमित्यवश्याभ्युपेयं भवता,

टी० तथागतेन=बुद्धेन, मध्यमलक्षणा आगमा=मध्यमागमा यदध्ययनान्माध्यमिक इत्युच्यते, भगवत्पादेन=शङ्कराचार्यपादेन, (३) बादरायणो=व्यासः, अत्र सर्वत्र त्वदुक्तव्याप्तेर्व्यभिचार इति भावः ॥ ननु चार्वा-

(१) वाचोभङ्गीः = वाक्प्रकारानित्यर्थः । ताः = वाचोभङ्ग्यः ।

(२) वाग्व्यवहारत्वमात्रेणेत्यर्थः ।

(३) अद्वितीयब्रह्मवादित्वाच्छङ्कराचार्यस्यापि न तात्त्विकप्रमाणाद्यभ्युपगन्तुत्वम् । यच्च प्रत्यक्षादि प्रमाणानां तद्ग्रन्थे स्थाने स्थाने प्रतिपादनं, तद्व्यावहारिकप्रामाण्याभिप्रायेणैव ।

कादिव्यवहारो रथ्यापुरुषवाग्व्यवहारवदनुपादेय एव, प्रमाणाद्यभ्युपगमस्तु साधनबाधनक्षमवाग्व्यवहारव्यापकत्वेन मयोपन्यस्तस्तत्र च न व्यभिचारः ? इत्याह—। "प्रमाणादी"ति । साधनबाधनयोः फलत ऐक्येपि(१)लोकप्रसिद्धिमनुरुध्य भेदेनोपन्यासः । एवमपि माध्यमिकादिवाग्व्यवहारे एव व्यभिचारस्तस्यापि साधनबाधनक्षमत्वात् । * न च "माध्यमिकादिवाग्व्यवहारः साधनबाधनाक्षमः, प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य कृतत्वात्, रथ्यापुरुषवाग्व्यवहारवदि"त्यनुमानान्माध्यमिकादिवाग्व्यवहारस्य साधनबाधनाक्षमत्वसिद्धिः * । तस्य सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वोपाधिकवलितत्वादित्याह—। "प्रमाणादी"ति । सद्वचनाभासः=स्फुटावभासो व्यभिचारादिस्तल्लक्षणं साध्याऽत्यन्ताभावसामानाधिकरण्यादि, तद्योगित्वमित्यर्थः, तथाच—वाग्व्यवहारसाधनबाधनाक्षमत्वे साधनाभासत्वं दूषणाभासत्वं तन्त्रं, न तु प्रमाणाद्यनभ्युपगन्तृप्रणीतत्वमिति भावः । सद्वचनाभासं निग्रहस्थानं, तल्लक्षणं कथाङ्ग(२)तत्त्वज्ञानाभावलिङ्गं, तद्योगित्वमित्यन्ये ॥

मू० येना(३)भ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्तिता मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरव्यवहारिभिरपरैरतथाभूता(४)इति कथ्यन्ते । यदि त्वस्मद्वचसि सद्वचनाभासलक्षणं न भवान् दर्शयितुमीष्टे, तदा 'ऽनभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्तितोऽयं व्यवहार' इति शतकृत्वस्त्वयोच्यमानेपि नास्माकमादरः । अन्यथा(५)भ्युपगम्य प्रमाणा-

(१) यदेव विजयादिलक्षणं फलं स्वोद्भावितहेतौ सद्धेतुत्वव्यवस्थापनेन भवति तदेव तत्र परोद्भावितदोषस्य बाधनेनापि भवत्यतः साधनबाधनयोः फलत ऐक्यम् ।

(२) कथाङ्गं समयबन्धादिस्तेषां तत्त्वज्ञानाभावं प्रति लिङ्गमित्यर्थः; तद्यथा—चैत्रः कथाकारणसमयबन्धादिज्ञानाभाववान् प्रतिज्ञाहान्यादिमत्त्वादिति, तद्योगित्वं, तादात्म्येन ।

(३) ननु प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यप्रवर्तितत्वसद्वचनाभासलक्षणयोगित्वयोरविशेषात् कथमाद्यस्याप्रयोजकत्वमित्यत आह—येनेति, इति विद्यासागरः ।

(४) साधनबाधनाक्षमा इत्यर्थः । क्वचित्तु"तथाभूता"इति पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः ।

(५) अन्यथा = सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमप्रदर्श्य प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यप्रवर्तितवाग्व्यवहारस्याऽऽभासत्वकथने इत्यर्थः ।

दीनि भवता प्रवर्तितोऽयं व्यवहार इत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास इत्यस्माभिरपि वक्तुं । शक्यते एव । * ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार एव धर्म्मी(१)कथं सिद्ध्येत्, दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात्, सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात् * ?। मैवम्,

टी० ॥ प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य साधनाद्यक्षमत्वे ऽप्रयोजकत्वमेव दर्शयितुमनभ्युपगम(२)पूर्वकत्वसाधनासत्त्वेऽपि साधनाद्यक्षमत्वसाध्यसत्त्वमाह–। "येने"ति । अन्यथा व्यापकव्यभिचारोपदर्शनमसङ्गतं(३)स्यात् ; नयायिकमीमांसकयोः कथायां प्रमाणाद्यभ्युपगम्य प्रवर्तितायामपि साधनबाधनाक्षमत्वं तद्देकतरेण व्यवस्थाप्यते तत्राभासत्वमेव तन्त्रं ननु प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वमिति न तुल्ययोगक्षेमत्वमपीत्यर्थः ॥ वैतण्डिकवाग्व्यवहारे(४)पक्षे एव प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वं साधनमस्ति, सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमुपाधिर्नास्तीत्युपाधेः साधनाव्यापकत्वमाह–। "यदित्वि"ति ॥ यथा प्रमाणाद्यभ्युपगमपूर्वकत्वमतन्त्रं साधनबाधनक्षमत्वे(५) तथा प्रमाणाद्यनभ्युपगमपूर्वकत्वमप्यतन्त्रमेवे(६)त्यप्रयोजकत्वमेवानिष्टोपदर्शनमुखेन द्रढयति–। "अन्यथे"ति ॥ ननु प्रमाणादीनि न सन्तीत्यभिमानिनस्तव प्रमाणानभ्युपगम एव चेत्तदा प्रमाणमन्तरेण न कथासिद्धिर्न वा साधनदूषणनिष्ठा स्यादित्याह–। "ननु यदी"ति ॥

---

(१) धर्मी=पक्षः ।

(२) प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यकृतत्वलक्षणस्य पूर्वोक्तसाधनस्यासत्त्वेपीत्यर्थः ।

(३) साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वलक्षणव्याप्यव्यभिचारे दर्शयितव्ये साध्ये साधनाभाववद्वृत्तित्वलक्षणव्यापकव्यभिचारोपदर्शनमसङ्गतं स्यादित्यर्थः ।

(४) यद्यपि माध्यमिकादिवाग्व्यवहार एव पक्षतया प्रागुपन्यस्तो न तु वैतण्डिकवाग्व्यवहारोऽपि तथापि आदिपदेन तस्यापि तत्र ग्रहीतुं शक्यत्वान्न पौर्वापर्यविरोधः शङ्कनीयः । एतामेव व्याख्याकारस्य शैलीं परिज्ञायाऽग्रेऽपि यत्र तत्र प्रतीयमानो विरोधः परिहरणीयः ।

(५) "साधनबाधनाक्षमत्वे", इति क्वाचित्कः पाठस्तु प्रामादिकः "येनाभ्युपगम्यापि" इत्यादिमूलोक्तार्थेन, "प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य" इत्यादिनदोत्थानिकार्थेन च विरोधात् ।

(६) साधनबाधनाक्षमत्वलक्षणसाध्ये इति शेषः ।

मू० न ब्रूमो वयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथारभ्येति, किंनाम(१) सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादीनीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनैः (यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवह्रियते तथा व्यवहारिभिः(२) एव कथा प्रवर्त्यतामिति। अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतमस्माकमारोप्य यदिदं भवता दूषणमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यम्, कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवृत्तायां कथायामिदं दूषणमुक्तं? किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्तितायां कथायाम्? १, उतासत्त्वमभ्युपेत्य? २, अथैकेन सत्त्वमपरेणचासत्त्वमङ्गीकृत्य? ३,। नाद्यः, अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वंप्रत्येतादृशपर्यनुयोगानवकाशात्। द्वितीये च स्वतो(३) व्यापत्तेः। न तृतीयः, तथैव कथान्तरस्यापि प्रसक्तेः, उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य।

टी०॥ कथापूर्वकाले प्रमाणाभ्युपगमस्याऽप्रयोजकत्वमाचक्ष्महे ननु प्रमाणादीनि न सन्तीति तदानीमेव वदामो येनेदं (४) देश्यं स्यादित्याह—। "न ब्रूम"इति॥ "अन्यथे"ति यदि प्रमाणाद्यभ्युपगममन्तरेण कथाप्रवृत्तिर्न स्यात्तदेत्यर्थः॥ "आरोप्ये"ति। प्रमाणाद्यभ्युपगमः कथाप्रवृत्त्यावतन्त्रमित्यस्माकं मतं, प्रमाणादिकं विनापि कथाप्रवृत्तिरिति तत्र तवारोप इत्यर्थः॥ "दूषणमि"ति॥ प्रमाणाद्यसत्त्वेपि तदधीनदूषणादिव्यवहारसत्त्वमित्यभ्युपगमे व्याघातलक्षणं दूषणमित्यर्थः॥ दूषणाभिधान-

(१) किंनाम=किन्तु।

(२) व्यवहारिभिः=उभयसिद्धव्यवहारनियमेन व्यवहरद्भिरित्यर्थः। विद्यासागरास्तु अत्र यथाशब्दानुरोधेनैकं तथाशब्दान्तरं प्रकल्प्य "तथा, तथाव्यवहारिभिः=उपेक्षितसदसत्त्वप्रमाणमात्रमूलव्यवहारिभिरित्यर्थमाहुः।

(३) 'सार्वविभक्तिकस्तसिल्' इति स्वतः=स्वस्य तव दोषापत्तेरित्यर्थः।

(४) इदं=दूषणं, देश्यं=प्रतिपादनीयं, स्यादित्यर्थः।

स्याशक्यत्वं व्युत्पादयति—। "कीदृशीमि"ति। कथायामेव दूषणाभिधानध्रौव्यादयं विकल्पावसरः ॥ "एतादृशे"ति । यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार एव धर्मी न सिद्ध्येदित्येतादृशपर्य्यनुयोगानवकाशादित्यर्थः ॥ "स्वतोपी"ति । त्वमपि प्रमाणादिसत्त्वमनङ्गीकृत्य प्रवृत्त इति तन्मूलको व्याघातस्तवापि तुल्य इत्यर्थः ॥ "तथैवे"ति । प्रकृतनिग्रहाधिकरणकथाप्रवृत्तिवत् कथान्तरप्रवृत्तिरपि न दुर्लभेत्यर्थः ॥ नन्वेतावता कथाप्रवृत्तिः समाहिता, व्याघातस्तु न समाहितः ? इत्यत आह—। 'उभये"ति । प्रमाणादिकमन्तरेण व्यवहारासिद्धिलक्षणो यो व्याघातस्त्वया दत्तः स मया नेष्यते इत्यर्थः ॥

मू० अन्यथा स्वाभिप्रायमालम्ब्य तेनापि त्वद्वचसि यत्किञ्चिद्वागात्मनि दूषणे ऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठतां ? प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्नियमभरयन्त्रणा महती स्यात् । तस्मात्प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमेन समयं बद्ध्वा प्रवर्तितायां कथायां भवतेदं दूषणमुक्तमित्युचितमेव तथा सति स्यात् । योयं भवान्स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्नोति दूरतस्तस्मिन्पराभिसन्धानावधारणप्रत्याशा ।

टी० ॥ ननु त्वदनिष्टोप्ययं दोष एव, नहीष्टत्वमपि दोषत्वे तन्त्रमित्यत आह—। "अन्यथे"ति । वागात्मनि=वाङ्मात्ररूपे [१])त्वयापादितोपि व्याघातो वाङ्मात्रमेवेति भावः ॥ किञ्च यद्युभयाननुमतोपि दोषस्तदा प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुस्तव प्रामाणिकदोषानुसरणव्यग्रता स्यादुद्भावितदोषस्य प्रामाणिकत्वव्यवस्थापनप्रयासश्च भवेदस्माकं तु नेयं व्यापृतिरित्याह—। "प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेवे"ति ॥ कथातः पूर्वं प्रमाणाद्यभ्युपगमनियमोभयवाद्यननुमतदोषोद्भावनयोरकर्त्तव्यता[२]) मुपसंहरति—। "तस्मादि"ति ।

(१) हुंफट्शब्दादौ सङ्केतितदूषणभावे इत्यर्थः ।
(२) अकर्तृगततामित्यपि क्वचित्पाठः ।

उचितमेव तथा सति स्यादित्यत्र 'यद्युभयाभ्युपगतं स्यादि'ति शेषः ॥ उपसंहृत्य परस्याहृदयज्ञत्वमुपपादयति—। "योयमि"ति। प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्त्तितायां कथायां व्याघातोऽयं दत्तः, प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य कथायामप्रवृत्तिरिति चाभिधत्से, इति स्वा([1])भिप्रायानवधारणम्, कथातः पूर्वं प्रमाणाद्यभ्युपगमो न तन्त्रमिति मयोक्तं, प्रमाणादीनि न सन्तीति-मदुक्तत्वेन त्वया गृहीतमिति पराभिसन्धानानवधारणम्, इयमस्माकं पैतृकी व्याख्या ॥ व्याख्यान्तरं ([2]) तु—ननु मदीयस्तत्रापि प्रमाणाद्यभ्युपगमे सत्येवेति प्रमाणाद्यभ्युपगमपूर्वकत्वं कथायां न व्यभिचरतीत्यत आह—। "उभये"ति। तथा च नान्यतराभ्युपगमोपि तन्त्रं, न चान्यतरसिद्धदोषाभिधानमुचितमित्यर्थः ॥ कथातः पूर्वमवश्यं समयबन्धः स्यात्, अन्यथा तवेदमनिष्टं स्यादित्याह—। "अन्यथे"ति उभयानभ्युपगतदूषणाभावस्यापि यदि दूषणत्वं तदा जयपराजयादिव्यवस्था न स्यादित्यर्थः ॥ प्रमाणादिसत्तानभ्युपगन्ताहि प्रमाणाभासेनाप्यभिदध्यात्तदभ्युपगन्ता हि प्रमाणत्वेन निश्चितेनैवेति तस्य महती यन्त्रणेत्याह—। "प्रमाणे"ति। एव—यावदिति निपातद्वयमवधारणे, उचितमेवेति सोपहासम्। तदिदं व्याख्यानमसत्सन्दर्भमिव ([3]) ॥

सू० *अथ वादीकृत्य दुर्वैतण्डिकं तस्मिन्नुपाधौ([4])बाधोऽभियते इत्येव नेष्यते, शिष्यादयस्तु तस्य([5])कथान-

---

(१) विद्यासागरीकृतस्तु कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवृत्तायां कथायां भवता दूषणमुक्तमिति पृष्टे 'ईदृश्यां कथायां दोषमहमवादिषम्' इति स्वाभिप्रायाऽनवधारणमाहुः।

(२) 'उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य' इत्यत आरभ्य निरुक्तग्रन्थस्य व्याख्यान्तरमाह—व्येति।

(३) उपाधौ = वादिवाग्व्यवहारमूले इत्यर्थ इति विद्यासागराः केषुचित्पुस्तकेषु तु नास्त्येवोपाधावित पाठः।

(४) तस्य = वैतण्डिकस्य कथानधिकारंप्रत्यस्माभिः स्वशिष्यादय एव ज्ञाप्यन्ते इत्यन्वयपूर्वकार्थः।

(५) असत्सन्दर्भमदृशत्वं चास्य व्याख्यानस्य कथाप्रवृत्तेः समाहितत्वेपि व्याघातस्याऽसमाहितत्वादुर्वचम्। पूर्वोक्तस्वीयव्याख्यानस्य तु व्याघातसमाधानपक्षे योजितत्वाचाऽसत्सन्दर्भत्वम्।

धिकारं ज्ञाप्यन्ते, अत एव भाष्यकारः "स (१)प्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यते" इत्याहस्म नतु प्रतिपद्यसे इति * । मैवम्, शिष्यादीन्प्रत्यपि 'चार्वाकादेर्दोषोयमि'त्येवाभिधातव्यम्, कथं च तथा स्यात्, तस्य कथाप्रवेशनाऽप्रवेशनयोस्तद्बाधाक्षमत्वात्,

टी० ननु मया त्वयि व्याघातो नोक्तो येन तदनुरोधात्कथाऽभ्युपगमः, सा च कथा प्रमाणाद्यभ्युपगममन्तरेणैव प्रवृत्ता स्यादपितु शिष्या एवं ज्ञाप्यन्ते यद्वैतण्डिकः कथानधिकारीत्याशङ्क्य- । "अथे"ति । यदि वैतण्डिकस्य जयाद्युद्दिश्य, तदा तदनुरोधात् प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृत्वमपि, अथ किञ्चिदनुद्दिश्यैव कथायां प्रवर्तते तदोन्मत्त इवोपेक्षणीय, इति शिष्यशिक्षा 'नतु प्रतिपद्यसे' इत्युपलक्षणं नतु त्व प्रयोजनमनुयुक्त इत्यपि द्रष्टव्यम् । वादिनि सम्बोध्ये मध्यमपुरुषप्रयोग उचित इति भावः ॥ शिष्योपि हि वैतण्डिकस्यायं दोष इति बोधनीयो, दोषश्च कथायामेवेति सा कथा प्रमाणाद्यभ्युपगममन्तरेणैवेति स्वीकार्य्यमित्याह- । "शिष्यादीनि"ति । प्रयोजनसत्ता न प्रवर्तिका किन्तु तज्ज्ञानं, तच्च वैतण्डिकस्यापीति न तस्य कथानधिकारोपीति हृदयम् ॥

मू० कथायामेव हि निग्रहः । नापि द्वितीयः, तथाहि- स्या(२) दप्येवं यदि कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारंप्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्सत्त्वानभ्युपगमे निवर्तेत, नत्वेवं सम्भवति तथा सति तत्सत्त्वानभ्युपगन्तृणां

(१) स=दुर्वैतण्डिकः, अनुयुक्तः=पृष्टः सन् यदि प्रयोजनं प्रतिपद्येत यद् एतादृशं विजयादिकं फलमुद्दिश्याहं कथायां प्रवृत्तस्तदा प्रतिपद्येतैव प्रमाणमपि तद धीनत्वात्प्रतिपत्तेः, अथ न, तदोन्मत्तवदुपेक्षणीय इति न्यायवात्स्यायनभाष्यार्थः ।

(२) कारणत्वं ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव गृह्यते तथा च-प्रकृते व्यतिरेकाभावाच प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य वाग्व्यवहारंप्रति कारणत्वमित्याह-स्यादपीति. स्यादप्येवं कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रतिप्रमाणादीनां (अभ्युपगतप्रमाणानां, वा प्रमाणादीनामभ्युपगमस्य) हेतुता, यदि तत्सत्त्वाऽनभ्युपग मेनिवर्तेत वाग्व्यवहार इत्यन्वयः ।

वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत हेत्वनुपपत्तेः, उक्तश्चायमर्थो यन्माध्यमिकादिवाग्व्यवहाराणां स्वरूपापलापो न शक्यते इति । अथ मन्यसे * कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं, सत्त्वाच्चाभ्युपगमो, यत्सत्तदभ्युपगम्यते इति स्थितेः * इति । मैवम्, कयापि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं, सत्त्वाच्चाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः,

टी० । "कथायामेवे"ति । अखण्डिताहङ्कारेण पराहङ्कारखण्डनस्य कथाकारणसम्यक्ज्ञानाऽभावस्य वा निग्रहत्वादिति भावः ॥ 'प्रमाणाद्यभ्युपगमो वाग्व्यवहारहेतुः' इति द्वितीयं पक्षं निराचष्टे-। "नापी" ति । वाग्व्यवहारंप्रति प्रमाणादीनां हेतुत्वं सम्भाव्येतापि नत्वभ्युपगमस्यापि, माध्यमिकादिवाग्व्यवहारे व्यभिचारादित्यर्थः ॥ * ननु प्रमाणादीनां हेतुत्वं यदि मनुषे तदा तदभ्युपगमस्यापि हेतुत्वं मंस्यसे, यतो नियतपूर्वसत्त्वं त्वयाऽवश्याभ्युपेयमित्यवर्जनीयसिद्ध एव प्रमाणाद्यभ्युपगम-इति शङ्कते (१)- । "अथे"ति । यद्यदा सत्तया ज्ञायते तत्तदाऽभ्युपगम्यते इति व्याप्तरुभयसिद्धत्वादिति भावः ॥ 'प्रमाणादीनि सन्ति हेतुत्वात् ब्रह्मवत्, प्रमाणादीन्यभ्युपगमविषयः सत्त्वात् ब्रह्मवत्, इति यस्यां कथायां त्वया साधनीयं तद्वदेव कथान्तरमपि स्यात्, अथ सापि प्रमाणाद्यभ्युपगमादेव प्रवृत्ता तदा तस्यां प्रमाणाद्यभ्युपगमहेतुत्वसाधनानर्थक्यम्, अथ तस्यामेव कथायां प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य हेतुत्वं प्रसाध्य तत्कथाप्रवृत्तिस्तदाऽन्योन्याश्रय (२) इत्याह= । "कथापी"ति । अथे वक्ष्यमाणयेत्यर्थः । नियमस्थितिः=समयबन्धः ॥

(१) शङ्कते=पूर्वपक्षिणमुद्दिश्यस्वयं शङ्का समर्पयतीत्यर्थः । शङ्का तु 'कथक- इत्यारभ्यैव ।

(२) तत्कथाप्रवृत्तौ प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य हेतुत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ च कथाप्रवृत्तिरिति ।

सू० कथातः पूर्वं तत्त्वावधारणं वा परपराजयं वाऽभिलषद्भ्यां कथकाभ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्य्यवस्यति तावदनुरोद्धव्यं, तच्च व्यवहारनियमसमयबन्धादेव द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यते इति व्यवहारनियमसमयमेव बध्नीतः (१)। स च 'प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्त्तव्यं वादिना, प्रतिवादिनापि कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्य्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमनिग्रहस्थानं तस्य दर्शनीयं, तदुद्भावने प्रथमस्य भङ्गो व्यवहर्त्तव्यः, अन्यथा तु द्वितीयस्यैव, तादृशेतरौ च जेतृतया व्यवहर्त्तव्यौ, प्रामाणिकः पक्षस्तात्त्विकतया व्यवहर्त्तव्यः' इत्यादिरूपः । अत (२) एव 'व्यवहारनियमसमयबन्धेपि हेतुर्वक्तव्यः तथाच सोपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्त' इति प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानमनवकाशम्,

टी० ननु प्रमाणाद्यभ्युपगमवत्समयबन्धोऽपि कथायामतन्त्रमेवेत्यत आह—"कथातः पूर्व"मिति ॥ ननु प्रमाणादिसत्तापि तथैवानुरोद्धव्येत्यत आह— । "तच्चे"ति । समयबन्धस्यावश्यकत्वात् तन्मात्रमनुरोध्यं नतु प्रमाणाद्यभ्युपगमोपीत्यर्थः ॥ अनुरोध्यं समयबन्धं दर्शयति— । "स चे"ति । कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्ययो ऽज्ञानमसम्यग्ज्ञानं वा ॥ कथाव्यवस्थामुक्त्वा फलव्यवस्थामाह—"तदुद्भावने" इति । उद्भावितनिग्रहव्यवस्थापने प्रथमस्य भङ्गः, तदव्यवस्थापनेनिरनुयोज्यानुयोगात् द्वितीयस्यैव भङ्ग इत्यर्थः ॥ "तादृशेतरावि"ति । समर्थितनिग्रहा(३)शक्यसमर्थननिग्रहभङ्गप्रयोजकरूपरहितावित्यर्थः ॥ जल्पे वितण्डायां च फलव्यवस्थामभिधाय

(१) वादिप्रतिवादिनौ इति शेषः ।

(२) अत एव=वक्ष्यमाणादेव हेतोरित्यर्थः ।

(३) समर्थितो यो निग्रहोऽशक्यसमर्थनश्च यो निग्रह एतदुभयं भङ्गप्रयोजकं रूपं, तद्रहितावित्यर्थः ।

वादे तामाह—। "प्रामाणिक"इति। व्यवहारश्च वस्तुसत्त्वं विनापीति भावः॥ ननु समयबन्धस्यापि कथाहेतुत्वे विप्रतिपन्नः कथायामेव प्रबोध्य इति तत्कथावत् कथान्तरमपि स्यादित्यत आह—। "अत एवे"ति।

सू० द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाणतत्त्वव्यवस्थाजयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिगृहीतत्वात्। * नचैवं प्रमाणानुपज्ञ (१) स्वेच्छामात्रपरिगृहीतमूलत्वात् मूलापरिशुद्धिसम्भवेन सर्वविचारविचार्यफलविप्लवापत्तिः स्यात् *। अविद्याविद्यमानाऽनादिपारम्पर्यायातस्य (२) लोकव्युत्पत्तिगृहीतसंवादस्य (३) च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यतालक्षणस्वतःसिद्धिपरिशुद्धत्वात्। * नच प्रमाणादीनां सत्तापीत्थमेवाभ्यामङ्गीकर्त्तुमुचिता *। तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः। प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमेपि तथाविधव्यवहारनियमव्यतिरेके तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाऽभिलषितस्य कथङ्कथारपर्य्यवसानात्।

टी० अत एवेत्यस्यातिदेश्यमाह—। "द्वाभ्यामपी"ति। यद्यपि समयबन्धस्येच्छापरिगृहीतत्वे विप्रतिपन्नः कथायामेव प्रबोध्यत इत्यत्रापि दोषस्तदवस्थ एव, तथापि समयबन्धमात्रेण कथाप्रवृत्तौ प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य कथाङ्गत्वकल्पना गौरवपराहतेति भावः॥ समयबन्धस्यावश्य

(१) प्रमाणेनाऽनुपक्रम्य स्वेच्छामात्रपरिगृहीतो नियमबन्धो मूलं यस्य विचारस्येति विग्रहः "उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः" इत्यभिधानात्। प्रमाणेनोपज्ञा=आद्यज्ञानं यस्य नास्तीति, प्रमाणज्ञानशून्येनेति वार्थः।

(२) अविद्यया विद्यमानश्चासावनादिपारम्पर्य्येणायातश्चेति तथा, तस्येत्यर्थः। विद्यामागरोक्तरीत्या तु "अविद्यमानादिपारम्पर्य्यायातस्येति पाठः तदर्थस्तु अविद्यमान आदिर्यस्य परम्पराभावस्य तेनायातस्येति।

(३) लोकव्युत्पत्त्या=वृद्धव्यवहारेण गृहीतो'ऽन्यथा न भवति' इति संवादो यस्य समयबन्धस्य तस्येत्यर्थः।

हेतुत्वेऽनिष्टमाशङ्कते— । [b]"नचैवमि"ति । विचारविप्लवः=साधनदूषणप्रयोगाव्यवस्था । विचार्यविप्लवः=पक्षविपक्षाव्यवस्था, वादिप्रतिवाद्यव्यवस्था वा ; तयोरपि विचार्यत्वात् । फलविप्लवः=जयभङ्गाऽव्यवस्था, तत्त्वनिर्णयाऽव्यवस्था च । यद्वा विचारविप्लवः=प्रमित्यजनकत्वं, विचार्यविप्लवः=प्रमित्यविषयत्वं, फलविप्लवः=जयाद्यभावः । अविद्याविलसितत्वाभिधानं समयबन्धस्याप्यपारमार्थिकत्वाय । अनादिपारम्पर्यायातस्येत्यवश्याभ्युपगन्तव्यत्वार्थम् । गृहीतसंवादस्येत्यप्रामाण्यशङ्कानिरासाय । ननु समयबन्धस्याज्ञानरूपतया स्वतःसिद्धत्वमनुपपन्नम् ? अत उक्तमन्यथाभावासम्भाव्यतालक्षणेति । समयबन्धो न कर्त्तव्यः—इति सम्भावनाविरह एव तस्य स्वतःसिद्धत्वमिति भावः ॥ [c]"इत्थमि"ति । समयबन्धाङ्गताङ्गीकारप्रकारेणैवेत्यर्थः ॥ अन्यथासिद्धिमाह—। [d]"तादृशे"ति ॥ समयबन्धस्योपजीव्यत्वमाह—। [e]प्रमाणादीति ॥

सू॰ नापि तृतीयः, लोकव्यवहारो हि [a]प्रमाणव्यवहारो वा स्यात्?, पामरादिसाधारणव्यवहारो वा? । नाद्यः, विचारप्रवृत्तिमन्तरेण [b]तस्य दुर्निरूपत्वात् [c]तदर्थमेव च पूर्वं नियमस्य गवेषणात् । नापि द्वितीयः, [d]शरीरात्मत्वादीनामपि तथासति भवता स्वीकर्त्तव्यतापातात् । * [e]पश्चात् तद् विचारबाध्यतया नाभ्युपेयते*?—इति चेत्, [f]तर्हि प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव, अन्यथा तूपगन्तव्याः; इति 'लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यते'—इति तावन्न भवति । नापि चतुर्थः, [g]यादृशो भवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहारनियमः कथायामालम्ब्यते तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वा

ऽस्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरप्यवलम्बनात्, तस्य(१) यदि मां प्रति फलातिप्रसञ्जकत्वं, तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः ।

टी० । [a]"प्रमाणे"ति । लोक्यते (२)इति लोकः प्रमाणमित्यर्थः । प्रामाणिकलोकव्यवहारइति वाऽर्थः ॥ [b]"तस्ये"ति प्रमाणव्यवहारस्येत्यर्थः ॥ तर्हि विचारप्रवृत्त्यत्र तन्निरूप्यतामत आह–। [c]"तदर्थमेवे"ति । विचारार्थमेवेत्यर्थः । तथाच–विचारप्रवृत्त्या प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य प्रमाणसिद्धत्वं, तत्प्रमाणसिद्धत्वेन च तदधीनविचारप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः ॥ [d]"शरीरे"ति । 'अहं स्थूलः' इति प्रत्ययात् शरीरे एवात्मव्यवहारादित्यर्थः ॥ विचाराऽबाध्यलोकव्यवहारसिद्धत्वमभ्युपगम्यतायां तन्वमित्याह–। [e]"पश्चादि"ति ॥ विचाराऽबाध्यलोकव्यवहारसिद्धत्वं प्रमाणादीनामप्यसिद्धमित्याह–। [f]"तर्हो"ति ॥ [g]"यादृश"इति । तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसङ्गभिया प्रमाणाद्यभ्युपगमः कथातः पूर्वं त्वया क्रियते, यदि नियतसमयबन्धेनैव तद्द्वयं निवर्तेत तदा वृथा प्रमाणाद्यभ्युपगम इत्यर्थः ॥

मू० *[a]स्यादेतत्, नियत(३)वाग्व्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां प्रवर्तयतापि व्यवहारसत्ताभ्युपगन्तव्या, [b]न हि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाऽभिधातुं शक्या, क्रिया हि निष्पादना, असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत् । [c]'प्रमाणै(४) र्व्यवहर्त्तव्यमि'ति निय-

(१) तस्य=व्यवहारनियमस्य ।

(२) यथा व्युत्पत्त्या मूले लोकव्यवहारपदस्य 'प्रमाणव्यवहारः'–इत्यर्थो निष्पन्नस्तां दर्शयति,–तत्र कर्मधारयमभिप्रेत्याह–लोक्यते इति. षष्ठीतत्पुरुषमादायाह–प्रामाणिकेति: एतद्व्याख्यानुरोधेन मूले 'प्रामाणिकव्यवहारः'–इति प्रायो दृश्यमानः पाठ उपेक्षणीयः, अन्यथायं 'तस्येति प्रमाणव्यवहारस्येत्यर्थः'–इति व्याख्यानाऽसाङ्गत्यप्रसङ्गात् ।

(३) नियतत्वं समयबन्धस्य विशेषणं, तथा च वाग्व्यवहारक्रियया क्रियमाणो वा, वाग्व्यवहारक्रियारूपो वा, वाग्व्यवहारक्रियायाः सम्बन्धो वा, यो नियतसमयबन्धस्तेन कथां प्रवर्तयतापीत्यर्थः ।

(४) न केवलं व्यवहारसत्त्वं खोक्त्यैवेष्टं प्रमाणादिसत्त्वमपि त्वदुक्तिबलादेवापद्यते–इत्याह–प्रमाणैरिति । प्रमाणैः–इति तृतीयया करणत्वाऽभिधानात् तस्य च कार-

मबन्धनं (प्रमाणकारणभावस्य नियमान्तर्भावात् नियतपूर्वसत्त्वं कारणत्वं प्रमाणानामनादाय) न पर्यवस्यति । दूषणानां(१) चास्तित्वेन भङ्गावधारणनियमबन्धने, साधनाङ्गव्याप्त्यादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य तत्स्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च, [d]'कण्ठोक्तमेव तस्य तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्तमिदमुच्यते—'प्रमाणादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भः शक्यते'—इति*?। नैवम्, 'एभिरपि बाधकैः कथायामारब्धायामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्वोक्तबाधाया अनिस्तारात् ।

टी० ननु द्वैतापत्तिभयेन प्रमाणादिसत्तां नाभ्युपैषि, तच्च व्यवहारसत्त्वाभ्युपगमेप्यविशिष्टं, किञ्च व्यवहारादिसत्ताभ्युपगमनान्तरीयक एव प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमोपीति कथायां तद्वृत्तुत्वमवर्जनीयमिति शङ्कते—[a]"स्यादेतदि"ति ॥ व्यवहारसत्ताभ्युपगममुपपादयति—। [b]"न ही"ति ॥ प्रमाणसत्ताभ्युपगममुपपादयति—। [c]"प्रमाणैरि"ति ॥ [d]"कण्ठोक्तमि"ति। 'दूषणानि सन्ति' 'व्याप्तिरस्ति'—इत्यादिवचनं तत्सत्ताभ्युपगमपरमेवेत्यर्थः ॥ प्रवृत्तायामेव कथायामयं बाधस्त्वया वाच्यः, तत्कथाप्रवृत्तिवत् कथान्तरप्रवृत्तिरपीति न किञ्चिदेतदिति परिहरति—। [e]"एभिरपी"ति । यद्यपि सा कथा प्रमाणाद्यभ्युपगमपूर्विकैव, त्वं पुनरिदानीं तत्र विप्रतिपन्नः समयबन्धमङ्गीकुर्वन् प्रमाणादिसत्ताभ्युपगममङ्गीकार्य्यसे, इति नानुपपत्तिः, तथापि प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेपि न प्रमाणादिसत्तासिद्धिः, तत्रैवाप्रमाणयुक्तेरिति हृदयम् ॥

याविशेषत्वात् कारणत्वस्य च कार्याऽव्यवहितप्राक्सत्त्वरूपत्वात्प्रमाणानां सत्त्वमनङ्गीकृत्य नियमबन्धनमेव न पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥

(१) 'यस्य मते दूषणानि सन्ति तस्य भङ्गोऽवधारणीयः, यस्य तु हेतौ साधनाङ्गव्याप्त्यादीनां सत्त्वं तस्य पक्षस्तत्स्वरूपो व्यवहर्तव्यः'—इति नियमबन्धे कण्ठोक्तमेव तस्य तस्य व्याप्त्यादेः सत्त्वमित्याह—। दूषणानामिति ।

मू० *नच व्यवहारनियमस्य स्वेच्छास्वीकृतस्यैव प्रमाणादिसत्तास्वीकारपर्य्यवसायितया नायं दोषः स्यात्* । यतः सत्ताज्ञानस्य तत्रा(१)ङ्गत्वं, नतु सत्तायाः । [b]तत्र(२) किं सत्त्वावगममात्रात् सत्ताभ्युपगम्येति मन्यसे ?, अबाधितात्तदवगमाद्वा ? । न तावदाद्यः, मरुमरीचिकादौ जलरूपतासद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । द्वितीयेपि किं वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य (तस्यापि कथाकालमात्रे एव) बाधितावगमाभावात् ?, अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेपि च बाधितबोधविरहात् ? । नाद्योऽतिप्रसङ्गात्, [c]पुरुषत्रयावगतस्यापि (३)एकक्षणावगतस्य पुरुषान्तरेण, तेनापि क्षणान्तरे, बहुलं बाध्यत्वदर्शनात् । नचासावर्थोऽसत्योपि द्वित्रादिपुरुषमात्रपूर्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधा(४)द्, बाधदर्शने सञ्जातेपि, तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते । तस्माद्, [d]द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते-'यत्र सर्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम् ।

टी० ननु कथायां कस्याञ्चित्प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमो न मया त्वां प्रति साध्यते, किंतर्हि, स्वेच्छया यः समयबन्धः परिगृहीतः स प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमपर्य्यवसन्नः-इति त्वं बोध्यसे ? इत्यत आह-[a]"नचे"ति । समयबन्धः प्रमाणादिसत्ताज्ञानमात्रमाक्षिपति, नतु प्रमाणादिसत्तामपि, येन द्वैतापत्तिरिति भावः ॥ ननु प्रमाणादिसत्ताज्ञानं चेदायातं तदा तदभ्युग-

(१) तत्र=कथायाम् ।

(२) तत्र=प्रमाणादिसत्ताज्ञानस्य कारणत्वस्वीकारे सति ।

(३) पुरुषत्रयावगतस्यापि पुरुषान्तरेण बहुलं बाध्यत्वदर्शनात्, एकक्षणावगतस्य च क्षणान्तरे तेनापि बहुलं बाध्यत्वदर्शनादित्यन्वयः ।

(४) अबाधितबुद्ध्यनुरोधादित्यर्थः ।

ऽपि(१)सिद्धः, तत्रैव तु त्वं विप्रतिपन्नः ? इत्यत आह—। b"तत्र कि-ञ्चि"दिति । यद्वा 'नावगममात्रं कथाहेतुरपितु प्रमाणादिसत्तावगमः'—इति विशिष्टकारणताग्राहकं मानं(२) विशेषणमपि विषयीकरोतीति प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमो(३)ऽपि कथाहेतुः,—एवं तदवगमोऽपीत्यत आह—। "तत्र किञ्चि"दिति ॥ अतिप्रसङ्गमेव दर्शयति—। c"पुरुषत्रये"ति ॥ d"द्वितीय"इति द्वितीयपक्षस्य द्वितीयपक्ष इत्यर्थः ॥ तमेवाह—। e"यत्र सर्वप्रकारेणे"ति ॥

मू० "तदित्थं (४), यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूषणादिसत्तावगमः कथाकालमात्रे तै(५)रबाध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते तदा bकिमायातं सर्वप्रकाराबाधिततत्सत्त्वावगमायत्ततत्सत्ताभ्युपगमकथाङ्गतानङ्गीकारस्य(६) । cकतिपयप्रतिपत्तृ-कतिपयकाल-तथात्वावगमादेव प्रायेण लौकिको व्यवहारः प्रतीयते, तादृशश्चायं सत्त्वावगमः कथाङ्गम् । dएतत्तदुच्यते(७)-'व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय

(१) प्रमाणादिसत्तास्वीकारोऽपीत्यर्थः ।

(२) प्रमाणादिसत्ताविशिष्टाऽवगमनिष्ठकारणताग्राहकं मानं विशेषणीभूत सत्तामपि कारणत्वेन विषयीकरोतीत्यर्थः ।

(३) 'अभ्युपगमः'-इत्यापाततः कीर्तनं, प्रमाणादिसत्तापि कथाहेतुरिति तु परमार्थः । यद्वा पूर्वं प्रमाणादिसत्ताविशिष्टावगमोक्त्या प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमविशिष्टत्वमेवलक्षणयोक्तं भवतीति ।

(४) 'तद् इत्थं वादिनोच्यते एव, परं न घटते, सर्वप्रकाराबाध्यत्वस्याऽसर्वज्ञेनाऽविज्ञेयत्वात्'—इति विद्यासागरोक्तोऽर्थः । तत्र तदित्थमित्यस्य तच्चेत्यर्थकस्य पूर्वत्रैवाऽन्वयः, प्रक्रान्तशाङ्करव्याख्यानुरोधेन त्वग्रे इति विज्ञेयम् । क्वचित्तु मूलव्याख्यानयोः 'तदिदम्' इति पाठः ।

(५) तैः—वाद्यादिभिरित्यर्थः ।

(६) अनभ्युपगतस्य,—इति शेषः । मर

(७) 'तदेतद्विद्वद्भिरपि "स्वप्नवद्व्यवहरेम" इत्यादावुच्यते, न तु मयैव'—इति विद्यासागराः । वयं तु, तत्=तस्मिन्नेतस्मिन्पूर्वोक्तेऽर्थे, एतत्=वक्ष्यमाणम्, उच्यते=उक्तं भवतीति वदामः ।

विचारारम्भः—इति । तस्माद् 'यादृग्व्यवहारनियमः कृतस्तन्मर्यादाऽनेन नोल्लङ्घिता'—इति यद्वादिवाग्व्यवहारे मध्यस्थावगमः, स विजयते; यस्य तु वचसि नैवं तस्यावगमस्तस्य पराजयः ; यत्र(१)वायुक्तनिग्रहसत्त्वावगमः, स निगृहीतः ; तदितरस्तु न तथा—इत्यादिनियम एव कथारम्भाय ग्राह्यः ।

टी० कथाव्यवहारे (२) सर्वप्रकाराबाधितत्वं(३) नास्ती(४)त्यत आह—।[a]"तद्वित्थमि"ति ॥ ननु प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमे त्वं विप्रतिपद्यसे, स च त्वयैवाङ्गीकृतः ? इत्यतआह—। [b]"किमायातमि"ति । सर्वप्रकारेणाऽबाधितो यः प्रमाणादिसत्तावगमस्तदायत्तः (५) प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमः कथाङ्गं न भवतीति मदीयः पक्षः, तत्र त्वया न किञ्चिदुक्तमिति भावः । *ननु प्रतिज्ञान्तरमिदं यत्प्रमाणाद्यभ्युपगमः कथाङ्गं न भवतीति प्रतिज्ञाय सर्वप्रकाराऽबाधितप्रमाणादिसत्ताऽधिगमायत्तप्रमाणाद्यभ्युपगमः कथाङ्गं न भवतीति प्रतिज्ञायते * ?—इति चेन्न, पूर्वमपि विशिष्टस्यैव प्रतिज्ञानात्, प्रतिज्ञान्तरस्यापि खण्डनीयत्वा(६)च्चेति भावः ॥ नन्वबाधित एव प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमः कथाङ्गमस्त्वित्यत आह—। [c]"कतिपये"ति । त्रैकालिकसार्वलौकिकबाधवैधुर्याकलनमशक्यमिति कतिपयप्रतिपत्तृमात्रबाधविरह एव प्रवृत्त्यङ्गम्,—इत्यवश्यं वाच्यं, नैतावता वस्तुस्थितिरिति भावः । [d]"एतत्तदुच्यते"इति । तदेतदुच्यते इत्यर्थः ॥ [e]"व्यावहारिकीमि"ति । पारमार्थिकत्वस्य दुष्परिच्छेद्यत्वा(७)दिति भावः ॥

---

(१) यत्र=प्रतिवादिनीत्यर्थः ।

(२) मूलानुरोधात् 'कथाव्यवहारे'—इत्यस्य, कथाव्यवहारकाले—इत्यर्थः ।

(३) 'सर्वप्रकाराऽबाधितत्वं नास्ति,—इति तु प्रायो दृश्यमानः पाठः प्रामादिकः ।

(४) प्रमाणादिसत्ताऽवगमस्य,—इति शेषः ।

(५) तदायत्तः=तदधीनः ।

(६) सर्वनिग्रहस्थानखण्डनवेलायां द्वितीयपरिच्छेदे,—इति शेषः । इति भावइति । पूर्वमेकदा भावस्योक्तत्वात् अत्र 'भावः' इति नोचितं, यद्वा प्राथमिकस्य "भावः"—इत्यस्य स्थाने 'अर्थः'—इति पाठोऽपि भाव्यम् ।

(७) परिच्छेदः=अवधारणं, तथा च 'दुष्परिच्छेद्यत्वात्'—इत्यस्य, दुरवधारणत्वादित्यर्थः । अत्र खल्वावश्यकत्वेन दुष्परिच्छेदत्वादिति पाठं तु युक्तमनुमन्ये ।

मू० [a]'अनेन नियमेन वक्तव्यम्'–इत्यस्यायमर्थः,–'अनेन(१) नियमेनोक्तमनेने'ति मध्यस्थावगमस्य विषयीभवितव्यमिति। * [b]नचवाच्यमन्ततस्तदवगमस्यापि(२)सत्ताभ्युपेयेति * । तस्यापि(३)सत्ताचिन्तायां तत्सत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वात्। * [c]नचैवमनवस्था * । तदनुसरणांऽवश्यम्भावानङ्गीकारात्, [d]"एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः"–इति न्यायात्। * नचान्तिमासत्त्वे पूर्वप्रवाहाऽसत्त्वापत्तिः, तथाचाऽवगममादायापि व्यवहरतो न निस्तारः-इतिवाच्यम् * । 'अस्तु,'[e]एवं हि, [f]तथापि त्रिचतुरज्ञानकक्षागवेषणमात्रविश्रान्तेन विचारेण ततः परमननुसरणरमणीयेनैव च समयं बद्ध्वा कथायां मिथः सम्प्रतिपत्त्या प्रवर्त्तनात्।

टी० ननु प्रमाणादिसत्ता माभ्युपगम्यतां, नियमबन्धश्चेदङ्गीकृत एतावतैव द्वैतापत्तिरित्यत आह–।[a]"अनेने"ति॥ अवगमसत्तया द्वैतापत्तिं निरस्यति–।[b]"नच वाच्यमि"ति। आपाततः सर्वशून्यतानयनगरप्रवेशे तात्पर्य्यम्॥ ननु ज्ञानमपि चेन्न परमार्थसत् किन्तु तज्ज्ञानात्तद्व्यवहारसिद्धिरेवं तच्च तत्रापि मन्तव्यं तदाऽनवस्थया क्वापि व्यवहारो न सिद्ध्येदित्यत आह–।[c]"नचे"ति। भवेदेवं यदिज्ञानमवश्यं स्वव्यवहारार्थं स्यात्, किन्तर्हि, विषयव्यवहारार्थमनुसृतस्य व्यवजिहीर्षायां ज्ञानान्तरमनुश्रीयतां(४)नतु तत्तज्ज्ञानव्यवहारपरम्पराध्रौव्यं, येनाऽनवस्था स्यादित्यर्थः॥ अत्रार्थे भट्टाचार्य्यानुमतिमाह–[d]"एवमि"ति। प्राकट्यानुमेयज्ञानपक्षे तत्तज्ज्ञानपरम्पराऽनुमानानवस्थापरिहारार्थं भट्टाचार्य्यचरणैरिदमुक्तमिति भावः॥ ननु ज्ञानस्यापि

(१) अनेन वादिना अनेन नियमेनोक्तम्,–इति मध्यस्थाऽवगमस्य विषयत्वेन भवितव्यमित्यर्थः, तथाचाऽवगमसत्तैव सिद्धा, न नियमबन्धसत्तेति भावः ।

(२) तदवगस्यापि=नियमबन्धावगमस्यापीत्यर्थः ।

(३) नियमबन्धविषयकाऽवगमस्यापि प्रातीतिकमेव सत्त्वमित्याह–तस्यापीति ।

(४) वयं तु अनुश्रीयतामित्यस्य स्थाने अनुसियतामिति पाठः साधुरिति वदामः ।

व्यावहारिकी सत्ता, तथा चान्तिमज्ञानमव्यवह्रियमाणमसत्त्वात् तत्कारणाधीनसत्ताकं तत्पूर्वज्ञानमप्यसदापद्येत?–इत्याशङ्क्य सर्वशून्यताभिप्रायेणेष्टापत्त्या परिहरति–। [e]"अस्त्वि"ति। अस्त्वितीष्टापादनं, सर्वासत्त्वमस्त्वित्यर्थः॥ [f]"एवं ही"ति। एवमेव यतो विचारबलात् सेत्स्यतीत्यर्थः। (1)हि-शब्दः किलाऽर्थे वा॥ ननु प्रमाणादिसत्त्वमनभ्युपगम्यापि कथाप्रवृत्तिरितीदानीं त्वयोद्देश्यं, तच्च सर्वासत्त्वस्वीकारविरुद्धं, प्रमाणाद्यसत्त्वे विचारप्रवृत्त्यनवकाशादत आह–। [g]"तथापी"ति॥

मू० [a]अन्यथा प्रमाणादिसत्त्वाऽभ्युपगमेपि ज्ञानाऽनवस्थायाः दुष्परिहरत्वात्। * [b]नच वाच्यं–मत्पक्षे स्वरूपसत्ता ज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् तज्ज्ञानपरम्पराऽननुसरणमुचितं, नत्वेवं त्वत्पक्षे स्वरूपसत्ता ज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थता, ज्ञानस्वरूपसत्त्वाङ्गीकारप्रसङ्गादिति*। स्वरूपसत्त्वमादायापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात्। [c]यथा च त्वत्पक्षे स्वरूपसत्त्वाऽविशेषेपि विज्ञानस्वरूपसत्त्वैव परं व्यवहारोपपादिका, न घटादिसत्ता, एवमेव(2) असत्त्वाविशेषेपि ज्ञानमेवासद् व्यवहारोपपादकं नान्यत्। * [d]असच्चोपपादकं च–इति व्याहतम्?–इति चेन्न, 'सदुपपादकम्–इति कुतो न व्याहतम्?। नहि सदुपपादकम्, असन्न,–इति क्वचिदावयोः सिद्धम्। * [f]ननु तदसत्त्वाविशेषात्कार्यस्याऽन्यदापि जन्मप्रसङ्गः*?।

(१) 'यत'-इत्येतदर्थे हि-शब्दमभिधायेदानीं किलार्थं आह–हीति।

(२) मत्पक्षे,–इति शेषः।

टी० ननु प्रमाणाद्विसत्तैव कुतो नाभ्युपगम्यते इत्यत आह—। [a]"अ-न्यथे"ति। चित्तुरुक्ताविश्रान्तिरेव तत्रापि शरणमनवस्थाभयादित्यर्थः॥ ननु सत्यपि ज्ञानं स्वरूपसदेव विषयव्यवहारसमर्थं, त्वत्पक्षे स्वरूपाऽसतो-ज्ञानस्य ज्ञानान्तरमेव सत्त्वमिति तज्ज्ञानसत्त्वार्थमपरापरज्ञानाऽनुसरण-मवश्यमित्यनवस्थेति वैषम्यमाशङ्क्य परिहरति—। [b]"न च वाच्यम्" इति। अज्ञायमानतायां ज्ञानस्य स्वरूपसत्तापि न स्यात् "को[1]ब्रूते सती सा वि-त्तिः? असत्येव किं न स्यात्"—इत्यादेः स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्ष्यमाणत्वात् न वैषम्यमित्यर्थः॥ ननु ज्ञानस्याऽसत्त्वे कथं तदधीनो व्यवहारः? अथा-ऽसदपि व्यवहारहेतुस्तदा सदैवासतो व्यवहारः स्यादविशेषादित्याश-ङ्क्याह—। [c]"यथाचे"ति॥ [d]"असच्चे"ति। उपपत्तिकारणमुपपादकं, कारणं च नियतप्राक्कालसदिति व्याघातः॥ कारणं ([2]) नियतप्राक्सदित्येव नास्ति, कुतो व्याघात इत्याह—। [e]"सदि"ति॥ ननु यद्यसत्कारणं तदै-तत्कालीनोत्पत्तिको घटः पूर्वमेव कथं नोत्पन्नः? इत्याह—। [f]"नन्वि"ति। एतद् ([3])घटोत्पत्तिक्षणभिन्नाः क्षणा यद्येतद्घटयावत्कारणाऽधिकरणक्ष-णाऽव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाः स्युः, एतद् घटोत्पत्त्यधिकरणानि स्युरि-त्यापादनार्थः। यद्वा ([4]) एतद्घटोत्पत्तिक्षणपूर्वक्षणो यद्येतद्घटसामग्र्य-व्यवहितोत्तरक्षणः स्याद् एतद्घटोत्पत्तिक्षणः स्यादित्यापाद्यम्॥

---

(१) कोऽनुभवः ब्रूते=अनुभावयति यत सत्येव सा वित्तिरिति? न कोपि, ततश्चाऽनुभावकाऽभावादसत्येव सा वित्तिः किं न स्यादिति वक्ष्यमाणग्रन्थार्थः।

(२) कारणं यत्तन्नियतप्राक्सदेव, नाऽसदित्येव नाद्यापि निर्णीतमिति तदाश्रय कथं व्याघातः स्यादित्यर्थः। यद्वा कारणं=नियतप्राक्सत्, तथा च यथा ऽसत्सदिति नास्ति तथा नियतप्राक्सन्नियतप्राक्सदित्येव नास्ति कुतोऽस्मान्प्रति व्याघातः।

(३) यथाश्रुतमेलिकार्थव्याख्याने कार्यस्याऽन्यदा जन्मप्रसिद्ध्यभावादप्रसिद्धापा-दनं दोष इति तदुदासाय विशिष्टमापादनार्थमाह—एतदिति. वस्तुगत्या एतद्घटो-त्पत्त्यधिकरणक्षण एतेनद्घटकारणाऽव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टः, यदि तु एतद्घटोत्प-त्तिक्षणभिन्ना अपि क्षणा एतद्घटकारणदण्डाद्यव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाः स्युस्तदैतद्-घटोत्पत्त्यधिकरणानि स्युरित्यर्थः।

(४) पूर्वं घटोत्पत्तिक्षणभिन्नेषु यावत्सु क्षणेषु घटाधिकरणत्वमापादितमिदानीं घटाऽव्यवहितप्राग्भाव्येकक्षणे तदापादयति—यद्वेति।

सू० ᵃन, कार्यस्या(¹)द्यसत्ताक्षणे इवान्यदापि सामग्र्यसत्त्वाऽविशेषात् तवापि किं नान्यदा कार्यजन्म । * ᵇअथ न मम तदानींतनं सामग्र्यसत्त्वं तदानींतनस्य कार्यजन्मनो नियामकं, किंतु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं, तथादर्शनात् *, ? । ᶜतर्हि ममापि कालान्तरस्थ(²)मपि तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्मनो नियामकं, तथादर्शनादेव । * ᵈमम तु तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यजन्मनो नियामकम् * ?–इति चेन्न,

टी० कार्योत्पत्तिक्षणे सामग्री त्वयापि नेष्यते प्रागभावस्य तद्घटकस्याऽभावात्, तथाच यथा सामग्रीविरहेऽपि तस्मिन्क्षणे कार्यं, तथा क्षणान्तरेऽपि कथं न स्यादविशेषादित्याह–। ᵃ"न, कार्यस्ये"ति ॥ क्षणान्तराणां सामग्रीविनाकृतत्वात् त्वया घटोत्पत्त्यधिकरणत्वमापाद्यते, तच्च तदा स्याद् यदि सामग्र्यसत्त्वं कार्योत्पत्तिनियामकमस्माभिरुक्तं भवेत्, नचैवं, किन्तु कार्य्याव्यवहितपूर्वक्षणसामग्रीसत्त्वमिति शङ्कते–। ᵇ"अथे"ति ॥ तस्मिन्(³)क्षणे नियमतः कार्योत्पत्तिदर्शनात् यथा पूर्वक्षणसामग्रीसत्त्वं तत्र नियामकं, तथा ममापि नियतकालकार्यदर्शनात् पूर्वक्षणसामग्र्यसत्त्वमेव किं न नियामकं स्यादिति परिहरति–। ᶜ"तर्ही"ति । सामग्रीसत्त्वं पूर्वक्षणमात्रे, तदसत्त्वं च सार्वत्रिकमिति महद्वैषम्यम्, तथापि कार्यमप्यसदेवेति(⁴)हृदयम् । पूर्वापादनं तु तदा स्याद् यदि घटोत्पत्तिक-

(१) तवापि सत्कारणवादिनो मते किं कारणसामग्रीघटकस्य प्रागभावस्याऽभावात्कार्य्यजन्म ? वा पूर्वभाविसामग्रीसत्त्वात् ? आहोस्वित् सकलसामग्र्यव्यवहितोत्तरत्वात् ? ; तत्राद्ये आह–कार्य्यस्येति ।

(२) कालान्तरस्थं तदसत्त्वमित्यस्यैव पूर्वक्षणसामग्र्यसत्त्वमिति विवरणमुत्थानिकामिषेण शङ्करेण निर्णीतं भवति । एवमन्यत्रापि प्रायेऽस्मिन् व्याख्याने उत्थानिकयैवार्थो अवधारणीयः ।

(३) तस्मिन् क्षणे = कार्य्यक्षणे ।

(४) अयमाशयः–भवेदिदं वैषम्यं यद्येतादृशं कार्यस्याप्यसत्त्वं मया नोच्येत, किन्तु पारमार्थिकत्वधर्मपुरस्कारेण कार्य्यकारणयोरुभयोरप्यसत्त्वमेव, व्यावहारिकत्वेन तु

णातिरिक्तानामपि क्षणानां याव(१)द्घटप्रयोजकोत्तरत्वं मयाऽभ्युपगम्येत, नत्वेवं, किन्तु घटजन्मक्षणस्यैव, तत्पूर्वक्षणवर्त्तिसामग्रीसत्त्वस्यैव घटप्रयोजकत्वेन मयाभ्युपगमात् ॥ न वयं भिन्नकालीनं सामग्रीसत्त्वं कार्यजन्मनियामकं ब्रूमोऽपि तु कार्योत्पत्तिसमानकालीनमेव सामग्रीसत्त्वाव्यवहितोत्तरत्वं, तथा च न साम्यमित्याह–। d"समत्वि"ति ॥

सू० "समसमयत्वादा"ऽऽगन्तुकत्वा(२)च्चाऽविशेषेण नियम्यनियामकव्यवस्थाऽनुपपत्तेः ।

टी० c"समसमयत्वादि"ति । यदेव कार्योत्पत्तिक्षणत्वं तदेव सामग्र्युत्तरक्षणत्वमिति कथमभेदेनैव नियम्यनियामकभावः, समयस्य=क्षणस्य, समत्वादेकत्वादित्यर्थः । * नचोपाधिभेदाद्भेदः * । तथा सति दण्डित्वकुण्डलित्वाभ्यां देवदत्तो भिद्येत, "देशकालौ(३)कामं भिद्येयातां नतु तदुपरक्तस्वभावः पद्मरागो मणिः"–इति च तत्रैव वाचस्पतेरभिधानादिति भावः । यद्वा तुल्यकालयोः सामग्र्युत्तरक्षणत्वकार्यक्षणत्वयोः सव्येतरविषाणवन्नियम्यनियामकभावाऽभावादित्यर्थः । यद्वा समयः=व्यवस्था, तेन समसमयत्वान्नियम्यनियामकयोः समव्यवस्थत्वात्, तथाच–कार्यनियामकत्वेनाभिमतस्य सामग्र्युत्तरत्वस्य नियामकान्तरं वाच्यमित्यर्थः । एतदेवाग्रे "अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि"–इत्यादिना स्फुटयिष्यति । यद्वा, समयः=सङ्केतः(४), तथात्र कार्यक्षणसामग्र्युत्तरक्षणयोरेकार्थवाचकत्वेन तदुपस्थाप्ययोर्घटकलशपदोपस्थाप्ययोरिव न नियम्यनिया-

---

कदाचित्कार्य्यस्य सत्त्वोपलम्भात्तदव्यवहितप्राक्क्षणमात्रे परमार्थतोऽसतोऽपि कारणस्य व्यावहारिकं सत्त्वं मयाप्यङ्गीकरणीयमेवेत्यतो न वैषम्यमिति ।

(१) यावत्त्वस्य प्रयोजकेऽन्वयो न तु घटे ।

(२) उत्तरत्वमपि नियामकान्तरपूर्वकं चेदनवस्था, न चेत्स्वयमव्यवस्थितं कथमन्यद्व्यवस्थापयेदित्याह–आगन्तुकत्वादिति"–इति प्रगल्भमिश्राः श्रीदर्पणे ।

(३) देशकालौ कामं=यथेष्टं भिद्येयातां नतु देशकालभेदेन पद्मरागो मणिर्भिद्यते इत्यर्थः ।

(४) सङ्केतः=वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः, शक्तिरिति यावत् ।

मकभाव इत्यर्थः ॥ [b]"'आगन्तुकत्वादि"ति। अव्यवस्थितोपनिपातित्वात्, आकस्मिकोपनिपातिन्यतिथ्यादावागन्तुकपदप्रयोगात्, तथाचाऽऽगन्तुकाऽऽकस्मिकी सामग्री स्वोत्तरत्वेन कार्यजन्म कथं नियमयेदित्यर्थः। यद्वा प्रागभावेतर(१)यावत्कादाचित्ककारणप्रागभावाऽनाधारः कार्यप्रागभावाधारः क्षणः सामग्रीत्युच्यते, कार्यप्रागभावः कार्यानुत्पाद एव, तथाच–'कार्यानुत्पादः कार्योत्पादं नियमयति'–इति पर्य्यवसितं, तच्चाऽनुपपन्नं, कार्यानुत्पादस्य कार्य्योत्पादं प्रति आगन्तुकत्वात्=उदासीनत्वात्, उदासीनो ह्यागन्तुक इत्युच्यते इत्यर्थः। तथाच समसमयत्वाऽऽगन्तुकत्वाभ्यामविशिष्टयो(२)स्त्वदभिमतनियम्यनियामकयोर्न नियम्यनियामकभाव इति समुदायार्थः। अन्ये तु "आगन्तुकत्वादन्यथासिद्धत्वादिति वा, आगन्तुकत्वादक्लृप्तनियामकत्वादिति वाऽर्थः"–इत्याहुः। यद्यपि समसमययोरप्यागन्तुकयोरपि रूपरसयोर्वन्हिधूमयोरिव नियम्यनियामकभावो दृष्ट एव, तथापि कार्यस्याऽसत्त्वमेवेति हृदयम् ॥

मू० [a]तस्मात् 'अन्यदाऽऽस्थाया(३)एव सामग्र्यास्तदा कार्यजन्मनियमोऽभ्युपेयः, तथा दर्शनात्'–इत्येव वाच्यम्, तथाच समः(४)समाधिः। [b]तथापि कार्य(५)जन्मकालस्य को विशेषः? [c]कार्यजन्मैव। [d]अन्यथा यद्विशेषान्तरं(६)

(१) कार्य्यप्रागभावाधारः क्षणः सामग्रीत्येतावन्मात्रोक्तौ दण्डादिकारणप्रागभावक्षणस्यापि घटादिसामग्रीत्वं स्यादत उक्तं यावत्कारणप्रागभावाऽनाधार इति, एवमपि यावदन्तर्गतानां देशकालादीनां प्रागभावस्यैवाऽभावात्तदनाधारः क्षणः सर्वदैवास्तीति पुनरपि स एव दोषस्तदवस्थ इत्यत उक्तं कादाचित्केति, कादाचित्कं कारणमन्तरेणापि प्रागभावोऽपीति पुनरुक्तदोषाऽनुद्धार इति प्रागभावेतरेत्युक्तम्।

(२) अविशिष्टयोः=तुल्ययोः। (३) अन्यदाऽऽस्थायाः=पूर्वक्षणवर्तिन्याः।

(४) यथा तव भिन्नकालीना सामग्री नियामिका तथा ममापि भिन्नकालीनमसत्त्वं किं न नियामकं स्यादिति समः समाधिरित्यर्थः।

(५) "यद्यपि कारणमिव कार्य्यमप्यसदेवेति तत्र समयविशेषप्रश्नो न युक्तः, तथापि प्रतिबन्दिस्थानेनैव साधनस्योपक्रमाद्विशेषमाह–कार्य्यजन्मेति"–इति प्रगल्भमिश्राः शिष्यटिप्पणे।

(६) विशेषान्तरं=सामग्र्युत्तरत्वादि।

तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादित्यपर्य्यवसानमेव पर्य्यवस्येत् । * तथापि(१)तत्कालस्यानुगतं किं रूपम् * ?,-इति चेन्न, 'रूपान्तर(२)वतोऽपि किं तद् ?'-इत्यस्यापि पर्य्यनुयोगस्यापत्तेः(३) ।

टी० [a]"तस्माद्धि"ति । सामग्र्युत्तरक्षणत्वस्य नियामकत्वे खण्डिते भिन्नकालापि त्वया सामग्र्येव नियामिका वाच्या, तथाच भिन्नकालसामग्र्यसत्त्वमेव किं न नियामकमिति समः समाधिरित्यर्थः ॥ ननु क्षणान्तरेभ्यः कार्य्यजन्मक्षणस्य वैलक्षण्यमवश्यमभ्युपेयं, तच्च वैलक्षण्यं न तावत्सामग्र्यसत्त्वं, तस्य क्षणान्तरसाधारण्यात्, तथाच सामग्र्युत्तरक्षणत्वमेव तथा वाच्यम् क्षणान्तरव्यावृत्तत्वादिति तदेव नियामकमित्यनुशयानः पृच्छति । [b]"तथापी"ति ॥ उत्तरम्—। [c]"कार्य्ये"ति ॥ विनिगमकमाह—। [d]"अन्यथे"ति । सामग्र्युत्तरत्वेऽपि विशेषान्तरमनुसरणीयम्, एवं तत्रतत्रापीत्यनवस्थेत्यर्थः । यद्यपि कार्य्यजन्मकाले सामग्र्युत्तरत्वं, तत्र च सामग्री, तस्यामपि तत्सामग्रीत्यपर्य्यवसानमेवेष्टं प्रामाणिकत्वात्, * नच कार्य्यजन्मकालगता एव सर्वे विशेषा अभिमताः नच सामग्रीपरम्परायास्तथात्व(४)मिति वाच्यम् *, सामग्रीपरम्पराया अपि परम्परया कार्य्यजन्मकालस्यैव विशेषत्वात्; अन्यथा "कार्य्यजन्मकालस्य कार्य्यजन्मैव विशेषः"-इति त्वदुक्तमपि न निर्वहेत, तत्रापि विशेषान्तराऽनुसरणौचित्यात्, तथापि कार्य्यमप्यसदित्यत्रैव हृदयम् ॥

---

(१) कार्य्यजन्मकालानामुपसङ्ग्राहकं रूपं पृच्छति—तथापीति ।

(२) परिहरति – रूपान्तरेति । अयमाशयः – यन्नियामकं रूपान्तरं वक्तव्यं तस्यापि रूपान्तरसापेक्षत्वेऽनवस्था, अन्ततोगत्वा कस्यापि रूपान्तराऽनपेक्षत्वे आदावेव तत्स्वीकार्य्यं, तच्च जनिसम्बन्धित्वमेवेति ।

(३) { असतः कारणभावो भवतीति समर्थितं तावत् ।
न च सत एव तु सिद्ध्यति कारणतेति प्रदर्श्यते तदनु ॥ }

(४) तथात्वम्=निरुक्तोत्तरोत्तरसामग्र्यात्मकविशेषवत्त्वम् ।

मू० [a]किञ्च ।

अन्तर्भावित(१)सत्त्वं चेत्कारणं तदसत् [b]ततः ।
नान्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत् ततः ॥ ४ ॥

[d]तथा हि अन्तर्भूतसत्त्वं यदि कारणत्वं तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तिरंशतः स्वाश्रयत्वमापादयति ।

टी० असतः कारणत्वमुपपाद्य सतः कारणत्वं खण्डयति—। [a]"किञ्च" इति । कारणे सत्ता विशेषणम् ? उपलक्षणं वा ? । यदि विशेषणं, तदा सत्तायामपि कारणत्वमित्यायातं, सत्तायां च न सत्तेत्यसदेव कारणं प्राप्तम् ॥ [b]"तत" इति । सत्ताविशिष्टे कारणत्वाऽभ्युपगमादित्यर्थः । उपलक्षणत्वे त्वसदपि कारणं प्राप्तं, सत्तायाः कारणकोटिबहिर्भावात् ॥ [c]"तत" इति । सत्ताया उपलक्षणत्वाऽभ्युपगमादित्यर्थः । यद्वा कारणमित्युभयत्र भावप्रधानो निर्देशः, तथाच सत्तायां कारणत्वं वर्त्तते ? नवा ? इति विकल्पार्थः । आद्ये सदपि कारणं, सत्तायाः सत्ताविरहेणाऽसत्त्वात् । द्वितीये सत्तया सदाकाराऽनुगतप्रत्ययोऽपि न जननीय इति तन्मात्रप्रमाणिकायाः सत्ताया विलोपे सर्वकारणमसदेवेति प्राप्तम् । यद्वा कारणं=कारणत्वम्, अन्तर्भावितसत्त्वं=व्यापकीभूतसत्त्वं ? न वा ? तथाच कारणत्वं सत्ताव्याप्यं ? न वा ? इति विकल्पार्थः । आद्ये सत्तायां सत्तानिवृत्त्या कारणत्वमपि निवर्तते, इति अनुगतप्रत्ययजनकत्वाभावात् प्रमाणाऽभावेन सत्ताविलोपे सर्वकारणमसदेव प्राप्तम् । अन्त्ये सत्तामपहायापि कारणत्वं वर्तते इति त्वयैवासत्कारणमभ्युपेतमित्यर्थः ॥ वार्त्तिकार्थं प्रपञ्चयति—। "[d]तथाही"ति ॥

---

(१) अन्तर्भाविता = अन्तः प्रवेशिता (विशेषणीभूता इतियावत्) सत्ता यस्मिंस्तदन्तर्भावितसत्त्वं, तच्चेत्कारणं, तदा सत्ताविशिष्टे सत्ताऽसम्भवात्कारणमसदेव स्यात्, सत्त समवायात्सद्व्यवहारोपगमादित्यर्थः । अन्तर्भावितसत्त्वः कारणं न, किन्तूपलक्षितमिति चेत् (केचित्त्वत्राऽलुप्तमासमिच्छन्ति) ततोऽपि कारणकोटौ सत्ताऽप्रवेशात्कारणमसदेवेति श्लोकार्थः ।

मू० "विशिष्टस्यार्थान्तरत्वे(१)ऽपि च स्वस्मिन्स्ववृत्तिव्यतिरेकवत्स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न सैव सत्ता तस्मिन्निति ᵇअन्यस्या विशिष्टेऽत्यभ्युपगमे तामनिवेश्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वथैवासत्कारणं पर्यवस्यति, ᶜअपराऽपरसत्तानिवेशने चाऽपर्यवसानमेव।

टी० ननु सत्ताविशिष्टे दण्डादौ कारणे सत्ता वर्तते चेत्कथमात्माश्रयः(२)इत्यत आह—। "'विशिष्टस्ये"ति। स्वस्मिन्स्वं वर्तते इति यथा विरुद्धं, तथा स्वविशिष्टे स्वं वर्तते इत्यपि विरुद्धमेव, विरोधप्रयोजकस्याऽदर्शनस्योभयत्राऽविशेषादित्यर्थः ॥ ननु स्वविशिष्टे स्वं माऽवतिष्ठ, स्वभिन्नया द्वितीयया सत्तया प्रथमसत्ताविशिष्टानां सत्त्वं, सत्त्वाच्च कारणत्वमुपपत्स्यते? इत्यत आह—। ᵇ"अन्यस्या" इति । प्रथमसत्तायाः अकिञ्चित्करत्वेऽपि तत्तुल्यतया द्वितीयसत्तामप्यनिवेश्यैव त्वया कारणत्वं वाच्यम्(३)तथाच न प्रथमया न वा द्वितीयया सत्तया सतां कारणत्वमिति सर्वथैवासत्कारणमिति भावः ॥ ननु स्वविशिष्टे स्ववृत्तावात्माश्रयः, अन्योन्यविशिष्टेऽन्योन्यवृत्तावन्योन्याश्रयः, इति पूर्वपूर्वसत्ताविशिष्टापरापरसत्तया सत्त्वात्कारणं च स्यादिति कथमसत्कारणमित्यत आह—। ᶜ"अपरापरे"ति । उत्तरोत्तरसत्तास्वप्यन्तर्भावितसत्त्वं चेदित्यादिविकल्पकदर्थनया क्वापि पर्यवसानं न स्यादित्यर्थः ॥

मू० *"नच सत्ताभेदानन्त्यमस्त्येवेत्यपि पादप्रसारिका निस्ताराय*। सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यवहाराऽनुगमसमर्थनलब्धिनः प्रथमापि सत्ता नस्याद् इति वृद्धिमिच्छतो मूलमपि ते नष्टमिति हा ! कष्टनरम् । * ᵈनच स्वरूपस-

(१) विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्योऽतिरिक्तत्वपक्षेपीत्यर्थः ।

(२) अत्र "विशिष्टस्य विशेषणीभूतसत्तादितोऽतिरिक्तत्वस्य मयाऽभ्युपगन्तव्यत्वात्'--इति हेतुः विधेयः ।

(३) वचनन्तु तारस्तु--'स्वभिन्नया तृतीयसत्तया द्वितीयसत्ताविशिष्टानां सत्त्वं सत्त्वाच्च कारणत्वमुपपत्स्यते'--इति ।

त्तोपगमाय स्वस्ति * । भिन्नानप्यनुगत(१)बुद्ध्याद्याधानपदेऽभिषिञ्चता त्वया हि जातिमात्राय जलाञ्जलिर्वितीर्य्येत । "माभूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्य"–इति च वदन् तद्धर्मिणीं कारणतां कथमनुगमयितासीति ।

टी० ननु बीजाङ्कुरपरम्परावत्सत्तापरम्पराऽस्तु को दोषः? इत्यत आह–। "नचे"ति । यथा तावत्यः सत्ताः सत्तामन्तरेणैव सत्यस्तथा दण्डादयोपि सत्तामन्तरेणैव सन्तः सन्तु किमाद्ययापि सत्तया । * न च तावतीषु सत्तास्वेका काचित्सत्ता वर्त्तते यया तासामनुगमः, तस्याः पुनरेकस्याः(२) किमनुगमकेन सत्तान्तरेणेतिवाच्यम् * । तर्हि सती(३)न स्यात्, तदसत्त्वे च तासामसत्त्वात् तदाऽऽश्रयपर्यन्तमसत्त्वमित्यसदेव कारणं पर्य्यवसन्नमिति भावः । यद्यपि स्वविशिष्टे स्वं वर्त्तते एव विरोधाभावात् *नचादर्शनं* सर्वत्र तथैव दृष्टत्वात् । नहि स्वाऽविशिष्टे क्वचित्स्ववृत्तिर्दृष्टा । यदि च स्वविशिष्टे स्वं न वर्त्तेत, तदा स्वविशिष्टमेव न स्यात्स्ववृत्त्यैव हि तत्स्वविशिष्टम्, अन्यथा दण्डिनि दण्डवत्कुण्डलिनि कुण्डलवत् कुण्डलिनि दण्डोपि स्यात् । *एवं तर्हि दण्डेपि दण्डःस्यात्*? । न, आपादकाभावात् । *विशिष्टवृत्तित्वमेवापादकम्*?, इति चेन्न, यद्विशिष्टवृत्ति तद्विशेषणवृत्तीति नियमाभावात्, व्यभिचारस्य(४)दर्शितत्वात् । *तत्र(५)दण्डकुण्डलयोर्न

(१) अनुगतबुद्ध्यादिराधीयते अनेनेत्यनुगतबुद्ध्याद्याधानं, तत्पदे = तत्स्थाने इत्यर्थः ।

(२) 'एकस्याः'–इति सावधारणं हेतुगर्भं विशेषणम्, एकत्वादेवेत्यर्थः ।

(३) यदि सर्वसत्तास्वनुगतैकसत्तायां सत्तान्तरं न स्यात्तर्हि सा सत्येव न स्यादिति तदसत्त्वे तदाधारभूतानां प्रथमसत्तानामप्यसत्त्वं तदसत्त्वे च तदाश्रयाणां दण्डादीनां कारणानामप्यसत्त्वमित्यर्थः । न च सर्वसत्तास्वनुगतैकसत्ता स्वात्मकसत्तयैव सती । तथा सति प्रथमास्वेव तत्स्वीकरणीयतया तत्त्यागे मानाऽभावात् ।

(४) सर्वत्र स्वाविशिष्टे एव विशेषणं वर्त्तते, न चैतावता स्ववृत्तित्वं तस्येति (यद्यपीत्यत आरभ्य स्यादित्यन्तं) व्यभिचारस्य दर्शितत्वादित्यर्थः ।

(५) ननु विशेषणं सर्वत्र स्वाऽविशिष्टे एव वर्त्तते, नचेवम् सति कुण्डलिनि दण्डोपि स्यादिति वाच्यम्, दण्डादीनामुपलक्षणत्वेन विशेषणत्वानङ्गीकारादित्यत आह–तत्रेति ।

विशेषणत्वं,किन्तूपलक्षणत्वम्*?-इति चेत्तर्हि सत्ताप्युपलक्षणमस्तु,यथा चोपलक्षणेनापि दण्डेन पुरुषो दण्डी, तथा सत्तयापि तादृश्या कारणं सदस्तु। वस्तुतो विशेषणत्वेऽपि न दोषः, नहि विशेष्यगतधर्मवत्त्वं विशेषणत्वं किन्तु स्वकालनियत(१)व्यावृत्तिबोधजनकत्वं, प्रत्याय्य(२)व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वे सति व्यवच्छेदकत्वं वा, तच्च(३)विशेष्यवृत्तिधर्मविरहेऽपि समानम्। यत्र(४)संयोगलक्षणा वृत्तिर्दण्डादौ तत्र कथञ्चिद्विरोधोपसंहारेऽपि समवायलक्षणवृत्तौ स्वविशिष्टे एव स्ववृत्तिरभ्युपगन्तव्या, तत्र स्वाऽविशिष्टदशाया अभावात्, गोत्वाऽविशिष्टे महिषादौ गोत्ववृत्तिप्रसङ्गात्। तथाच तत्राऽवश्यं स्वविशिष्टे स्ववृत्तिरङ्गीकर्त्तव्या।*तत्र केवले वृत्तिः*?-इतिचेत्र(५),केवलस्यापि स्वविशिष्टत्वात्। नहि तत्र स्वं न विशेषणम्। *ननु (६)सत्ताय सत्ताविरहात् कथं साऽनुगतप्रतीतिकारणम्*?-इति चेन्न, सत्तेव केवलमसती कारणमिति न, किन्त्वर्थभावादिरप्यसदेव कारणम्।*तर्हि सत्कारणं नत्वसदिति कोयं तव सिद्धान्तः*?-इति चेत्, सोपाख्यं कारणं, नतु निरुपाख्यमलीकमित्यवेहि। *तर्हि सत्तास्थाने उपाख्यामावेश्य उपाख्या-

(१) औदासीन्येन व्यावृत्तिबोधजनकत्वमुपलक्षणस्याप्यस्त्यतः स्वकालनियतत्वेन बोधो विशेषितः।

(२) पूर्वोक्तविशेषणलक्षणस्योपाधावतिव्याप्तिमभिप्रेत्य लक्षणान्तरमाह प्रत्याय्येति। प्रत्याय्या = ज्ञाप्या या व्यावृत्तिस्तदधिकरणता दण्डादेस्तदवच्छेदकत्वं दण्डादेरेव विशेषणस्य, नतूपाधेरुपलक्षणस्य वेति नातिव्याप्तिः।

(३) तदेतल्लक्षणं विशेषणे विशेष्यगतधर्मस्याभावेऽपि सति समनुगतमित्याह तच्चेति।

(४) ननु "नहिस्वाऽविशिष्टे क्वचित्स्ववृत्तिर्दृष्टा"--इत्यस्य त्वदुक्तवचसोऽव्याप्यवृत्तित्वेनाऽभिमतसंयोगादौ व्यभिचाराद्विरोधस्तदवस्थ इत्यत आह-यत्रेति। संयोगेति। संयोगेन लक्ष्यते=ज्ञायते या सा संयोगलक्षणा, संयोगाऽवच्छिन्ना वृत्तिरिति यावत्। यद्वा वृत्तिवृत्तिताऽवच्छेदकयोः समनियतत्वेनाऽभेदोपचारात् संयोगलक्षणा वृत्तिरित्युक्तम्। एवं "समवायलक्षणवृत्तौ"-इत्यत्रापि ज्ञेयम्।

(५) 'केवले वृत्तिः'-इत्यत्र केवलशब्देन किं सर्वथा गोत्वादिविशेषणाऽसंस्पृष्टं ग्राह्यं ?, वा तत्संस्पृष्टम् ?। आद्ये महिषादावपि गोत्ववृत्तिः स्यादित्येतद्धृदि निधायाह नेति, द्वितीये तु पूर्वोक्तमेव स्मारयति-केवलस्यापीति।

(६) नन्वेवं स्वविशिष्टे स्ववृत्तित्वमुपपाद्य त्वया दण्डादीनां कारणत्वं व्यवस्थापि, सत्तायां तु सत्ताविशिष्टत्वस्याप्यभावात् कथं कारणत्वं स्यादिति खाण्डनिकाभाण्डनिकं शङ्कते-नन्विति।

विशिष्टं निरुपाख्यमेवेति पूर्ववत्(१)आवर्तनीयम्०?-इतिचेन्न, आवर्तने क्रियमाणे एव व्याघातात्। नह्युपाख्याविशिष्टं निरुपाख्यं वक्तुमपि शक्यते, उपाख्याविशिष्टत्वेनैवोपाख्यातत्वात्, तच्चोपाख्या हि नाम, तथाचाऽभिधाना(२)नभिधानयोर्जितं नैयायिकैरिति, तथापि(३)दण्डादौ सत्तापि कारणकोटौ न प्रविशतीति हृदयम्॥ ननु च सत्ताविरहि(४)ण्यपि सत्ता स्वरूपसत्येव, दण्डादिरपि सत्ताबहिर्भावेण कारणमस्तु स्वरूपसत्तायाः स्वरूपमात्रनिबन्धनत्वात्, प्राभाकरादिभिस्तथैवाङ्गीकाराच्चेत्यत आह-।[b] "नचे"ति। स्वरूपसत्त्वस्य प्रतिस्वं विश्रान्तत्वेनाऽननुगतत्वाल् अनुगतसद्व्यवहारविलोपप्रसङ्गात्, अननुगतेनैव चाऽनुगतधीजनने गोत्वादिकमपि नस्यादित्यर्थः॥ नन्वनुगमाभावेपि स्वरूपसत्तया सत्कारणमिति तावदायातं, तदेव च मया साधयितुमुपक्रान्तमित्यत आह-।[c] माभूदिति। कारणताया अनुगमः त्वदभ्युपगतो न स्यात् स्वरूपसत्तायास्तदनुगमकत्वेनाभ्युपेताया अननुगतत्वात्, सत्ताजातेश्च खण्डितत्वादित्यर्थः॥

मू० "किञ्च, स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिकमसतोपि स्वरूपं स्वरूपमेव, नह्यसन् घटादिर्न घटादिः, तथा सति(५) घटादिर्न'-इत्यपि न स्यात्, असतोऽघटा-

(१) पूर्ववत् "अन्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्ततः"-इति कारिकोक्तप्रकारेणैव-'अन्तर्भावितोपाख्यं चेत्कारणं तदसत्ततः, नान्तर्भावितोपाख्यं चेत्कारणं तदसत्ततः' इत्यावर्तनीयमित्यर्थः।

(२) अभिधाने निरुपाख्यत्वव्याघातः, अनभिधाने नैयायिकाऽभिमतसोपाख्यकारणत्वसिद्धिरिति विवेकः।

(३) 'तथापि'-इत्यस्य 'यद्यपि स्वविशिष्टे स्वं वर्तते एव' इति दूरव्यवहितेन यद्यपि शब्देनाऽन्वयः।

(४) जात्यात्मकसत्ताविरहिणीत्यर्थः।

(५) तथा सतीति। यथा 'घटः सन्'-इत्यत्र घटसत्त्वयोः सामानाधिकरण्योपलम्भाद्घटः सत्त्वास्थीयते, तथा 'घटोऽसन्'-इति सामानाधिकरण्योपलम्भादसन् घटोऽपि स्वीकार्य्यः, अन्यथा 'घटोऽसन्'-इति सामानाधिकरण्यमेव न स्यादिति प्रगल्भादिसंमतोऽर्थः। विद्यासागरास्तु "अप्रसिद्धप्रतियोगिकनिषेधायोगादसतः प्रतिषेधप्रतियोगित्वेनाऽसन् घटादिरेष्टव्यः"-इत्याहुः। तत्र मन्ये प्रगल्भोक्तोऽर्थो मूलस्थाऽपिशब्दस्यैवकारार्थकत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवाद्विद्यासागरोक्तमेवरम्यमिति।

दित्वात् । [b]अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणं, तदानीमसदपि तत्तथास्तु, सत्त्वासत्त्वयोः कारणकोट्यप्रवेशाऽविशेषात् । [c]अथ*न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा, किन्तु कारणत्वं सत्त्वं, नियतपूर्वसत्तां हि कारणतां मन्ये*?-इति मन्यसे, [d]तर्हि मत्पक्षेऽपि सैव कारणतास्तु।*[e]तर्हि कारणस्य सत्तामभ्युपगतवानसीति घट्टकुट्यां(1)प्रभातम् *?-इति चेन्न, भावाऽनवबोधात्,

टी॰ घटस्य च निरूप्यमाणं घटस्वरूपसत्त्वं घट एव पर्यवस्यति, तथाच घटः=कारणमित्याऽऽयातम्, असन्नपि घटो घट एव,-इति मत्पक्षात् त्वत्पक्षे न कश्चिद्विशेष इत्याह-। [a]"किञ्च" इति । यद्यपि च स्वरूपं सदिति पारमार्थिक(2)मभिमतम्, अयमेव च त्वत्पक्षाद्विशेषः, त्वया दण्डादीनामपारमार्थिकत्वाङ्गीकारात्, तथापि पारमार्थिकत्वखण्डने हृदयम् ॥ श्लोकद्वितीयार्द्धं व्याचष्टे-। [b]"अथे"ति । सत्ताया इवाऽसत्ताया अपि कारणकोट्यप्रवेशादसत्कारणवादित्वाद्वयमपि नोपालभ्याः, यतो दण्डादिः कारणमित्यावयोः समानोऽभ्युपगमः, सच सन्नसन्वेति क्रमेण विचारणीयमित्यर्थः ॥ ननु सत्ताघटितं कारणत्वं न ब्रूमः, किन्तर्हि? सत्त्वैव कारणत्वमिति, तथाच कारणत्वमभ्युपगच्छता त्वया सत्ताप्यङ्गीकर्त्तव्येति शङ्कते-। [c]"अथ ने" ति ॥ ममापि नियतपूर्वसत्त्वमेव कारणत्वमिति परिहरति-। [d]"तर्ही"ति ॥ ननु कारणत्वं कारणानां धर्मः, स चेत्सत्ता, तदा सन्त एव दण्डादयः कारणानि, नाऽसन्तः, इति पर्यवसितं विवादेनेत्यत(3) आह-। [e]"तर्ही"ति ॥

---

(१) शौल्किकभयाच्चिशायां मार्गान्तरेण गच्छतः चपितनिशस्य घट्टकुट्यां=शुल्कशालायां, यथा प्रभातं कस्यचिद्वञ्चकस्य तथा तव सत्त्वापत्तिभयाद्भावान्तरेण वञ्चयतोऽपि सद्वाद आपन्न इत्यर्थः । विद्या० ।

(२) पारमार्थिकमित्यत्र 'स्वरूपम्'-इति शेषः ।

(३) इति पूर्वपक्षिणः शङ्कामनूद्य 'भावानवबोधात्' इत्यन्तं सिद्धान्त्याहेत्यर्थः वस्तुतस्तु अत्र 'इत्याह'-इत्येव पाठ उचितः, पूर्वपक्षस्यैव प्रथममुपस्थितत्वात्, अतो न क्लिष्टकल्पनं दोषः, पाठान्तरं तु लेखकप्रमादात् ।

मू० [a]"सत्तामसतीमभ्युपगच्छतापि सत्ता मयाऽभ्युपगतैव, अन्यथा कासावसतीति(१)। [b]त्वमपि किं सत्तां तत्सत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि? नत्वेवं (२), पूर्ववत्कापिसत्तात्यागो वा अनवस्थायां वा पर्य्यवसानं स्यात् । [c]*असत्त्वाविशेषात् कारणनियमः कथं स्यात्*?-इति चेन्न, [d]सत्त्वाविशेषेपि तुल्यत्वात् । [e]*सत्त्वेऽस्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधानं, तस्य, तज्जातीयस्य वा, त्वत्पक्षे त्वसत्त्वाऽविशेषाद्व्यतिरेकः, परं सोप्यनियतः, यदा कारणाऽभावस्तदा कार्य्याभावावश्यम्भावानभ्युपगमात्, नित्याऽसतः कारणस्याऽसत्त्वे एव कदाचित्कार्य्यो(३)त्पादात्, अन्वयस्तु न क्वचिदपि*?-इति चेत् [f] न, तुल्यत्वात् ।

टी० भावमाविष्करोति-। [a]"सत्तामि"ति। न वयमसतीमपि सत्तां नाभ्युपेमः, किन्तर्हि? सती(४)म्, अन्यथा किमुद्दिश्याऽसत्त्वमपि मया विधेयमित्यर्थः ॥ त्वयापि या सत्ता कारणत्वेनाभ्युपेयते सा स्वान्तर्भावेणैव कारणत्वं वाच्यम्, स्वविशिष्टा च सा त्वन्मतेऽप्यसत्त्येव, यदि च(५)स्वात्मानं तटस्थीकृत्य सा सत्ता कारणत्वं तदा तया सत्तया तटस्थया कार-

(१) कंपुचित्पुस्तकेषु 'इति'-शब्दो न दृश्यते।

(२) विद्यासागरोक्तव्याख्यानाऽनुरोधेन नत्वेवमित्येतत्स्थाने 'नन्वेवम्'-इति पाठः, यतस्ते व्याचख्युः "अङ्गीकरोति सद्वादी नन्विति"-इति । प्रकृतशाङ्करव्याख्यानुरोधेन तु नत्वेवमित्यतोऽग्रेऽग्रिमग्रन्थयोजनासौकर्य्यार्थं 'तथा सति'-इति शेषः पूरणीयः

(३) यद्यपि कार्य्योत्पादकालेपि कार्य्यस्य परमार्थतोऽसत्त्वमेवेति व्यतिरेकोऽबाधितस्तथाप्यभिप्रायमविदुषः शङ्का ज्ञातव्या।

(४) 'किं तर्हि? सतीम्'-इत्यत्रापि 'नाभ्युपेमः'-इति सम्बन्धनीयम्।

(५) तटस्थीभूतसत्ताया अपि सद्व्यवहारप्रयोजकत्वमङ्गीकृत्याह-यदिचेति ॥ "सत्तैव तु नसती"ति, कारणत्वात्मिका सत्तैव तु न तटस्थीभूतसत्तान्तरवतीत्यर्थः। कारणता सतो निर्वहेदित्यत्र केचित् 'कारणता असती निर्वहेदि'ति पदं छिन्दन्ति। तत्र"नवा स्वस्य तटस्थीकरणे कारणत्वं सत्त्वं निर्वहेत्"-इत्यव्यवहितोत्तरग्रन्थेन पौनरुक्त्यापातादिति ।

यता सती निर्वहेत्, सत्तैव तु न सती, तस्याः सत्तान्तराभावात्, भावे वा पुनरपर्य्यवसानं स्यात्, नवा स्वस्य तटस्थीकरणे कारणत्वं सत्त्वमिति निर्वहेदित्याह–। [b] "त्वमपी"ति ॥ ननु यद्यसत्कारणं तदेदं कारणमिदमकारणमिति किंकृतो नियमः? इत्याह–। [c] "असत्त्वे"ति ॥ त्वन्मतेऽपि कारणाऽकारणविभागोऽनुपपन्नः, सत्त्वाऽविशेषादित्याह–। [d] "सत्त्वे"ति ॥ ननु सतः कारणत्वे दण्डजातीये सति घटः, व्यतिरेके च तस्य घटजातीयस्य व्यतिरेकः,–इत्यन्वयव्यतिरेकौ कारणताग्राहकौ सम्भवतः, नासतः कारणत्वे ताविति शङ्कते–। "सत्त्वे" इति ॥ यथा सतोऽन्वयव्यतिरेकौ तथैवासतोऽपि, परन्तु निरूप्यमाणौ ता(१)वप्यसन्तौ पर्य्यवस्यतः,–इत्यन्यदेतदित्याह–। [f] "न तुल्यत्वादि"ति ॥

मू० [a] अन्वयो नास्तीत्यभ्युपगच्छताप्यन्वयोपगमात् । [b] अन्वयस्यापि(२)सत्तान्तर्भावने कथितदोषापत्तेः । [c] एतेन "आशामोदकतृप्ता ये, ये चोपार्जितमोदकाः । रसवीर्य्यविपाकादि, तुल्यं तेषां प्रसज्यते"–इत्यस्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते, [d] सत्तान्तर्भावाऽनन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात्, आशामोदकादिनापि च रसवीर्यविपाकादिजननात् । * तदसत्कथं कार्य्यं स्यात् *?–इति चेन्न, [f] सत्तामन्तर्भाव्य कार्य्यत्वोपगमे कारणवत्कार्य्येऽपि उक्तदोषस्य, अनन्तर्भावे चाऽविशेषस्य, पूर्ववदावृत्तेः ।

टी० किञ्च । 'असतान्वयो नास्ति'–इति वदता त्वयाऽन्वयो निषेध्यत्वेनाप्यभ्युपगम्यत एवेत्याह–। [a] "अन्वय"इति ॥ ननु तथापि सचन्वयो नास्ति, स च प्रयोजकः? इत्यत आह–। [b] "अन्वयस्यापी"ति । अन्तर्भावितसतश्चेदन्वयो न स संस्ततः । नान्तर्भावितसतश्चेदन्वयो न स संस्ततः"–इति दोषापत्तेरित्यर्थः ॥ ननु यद्यसत्कारणं तदा भोजनेऽभोजने

(१) तावपि = सतोऽप्यन्वयव्यतिरेकावित्यर्थः ।
(२) अन्वयस्यापि कुक्षौ सत्ताप्रवेशने इत्यर्थः ।

च रसवीर्य्यादितौल्यं स्यादित्यत आह—। c "एतेने"ति। आशा=प्रत्याशा, मनोरथ इति यावत्। उपार्जनं=भक्षणम्। रसः=आद्यो धातुः। वीर्य्यं=बलं, चरमधातुः। विपाकः=परिणामः लौहित्यमिति यावत्। 'रसो(१) मधुरादि, रित्यादि व्याख्यानमयुक्तं, तस्य भोजनाऽजन्यत्वात्। आदिपदादिन्द्रियपाटवादिग्रहणम्॥ एतेनेत्यस्याऽतिदेश्यमाह। d "सत्ते"-ति। सतः कारणत्वमभिप्रेत्य बाधोयं भवताभिधीयते, तच्चा(२)न्तर्भावितसत्त्वं चेदित्यादिना पूर्वमेव निरस्तमित्यर्थः॥ भोजनाऽभोजनयोस्तुल्यत्वापादनमिष्टापत्त्या निरस्यति—। e "आशामोदके"ति। भोजनेप्यसन् रसादिरभोजनेपि तथेति तौल्यमेवेत्यर्थः॥ f "सत्तामि"ति। अन्तर्भावितसत्त्वं चेत्कार्य्यं स्यात्तदसत्ततः। नान्तर्भावितसत्त्वं चेत्कार्य्यं स्यात्तदसत्ततः"—इति दोषापत्तेरित्यर्थः। दृष्टं च गुञ्जापुञ्जस्थले असता हुताशनेनाऽसतः शीतापनोदस्योत्पत्तिर्वानराणाम्, असत्यैव च मत्तकाशिन्या(३)सम्भोगसुखमसदेव स्वप्ने सुप्तानामिति भावः। यद्वा, ननु प्रागसतः सत्त्वंकार्यत्वम्, इति कार्य्यसत्तावश्यमङ्गीकार्य्येत्यत आह—। "सत्तामि"ति। यथा नियतपूर्वसत्त्वं कारणत्वमित्यत्राऽसती सत्ताऽभ्युपगता, तथा कार्य्यसत्तामप्यसतीमङ्गीकृत्यैतन्मया समाधेयमित्यर्थः॥

मू० a तस्मात्

पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्यएव नौ (४)।
हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वाऽसत्त्वकथा वृथा॥ ५॥

* b आस्तां प्रतिवन्दिग्रहाऽऽग्रहः (५), कथं पुनरसतः

(१) विद्यासागरोक्तं व्याख्यानमाक्षिपति—रसोमधुरादिरिति।

(२) तच्च = सतः कारणत्वं च।

(३) मत्तकाशिनी = उत्तमस्त्री, 'वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी"—इति कोशात्।

(४) नौ = आवयोः सदसद्वादिनोः, हेतुत्वे कार्य्याऽव्यवहितपूर्वक्षणसम्बन्धनियमे तुल्ये सति 'सतः कारणत्वं, नाऽसतः'-इति हेतुत्वाऽनुपयोगिनो सत्त्वाऽसत्त्वचिन्ता वृथेत्यर्थः।

(५) प्रतिवन्दिग्रहे = प्रतिवन्दिग्रहणे, भवतां य आग्रहः स आस्तामित्यर्थः। क्वचित्तु 'प्रतिवन्दिग्रहग्रहः' इति पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः।

कारणत्वमवसेयम् प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमात्, असत्त्वस्य चाऽविशेषात् *!—इति चेन्न "इदमस्मान्नियतप्राक्सदि"ति बुद्ध्या विशेषात् ।[c] * भ्रान्तै(१)वंबुद्धिगोचरेऽतिप्रसङ्गः * !—इति चेन्न,

टी० न सत्कार्यं, नाप्यसत्कार्यं, किन्तु नियतपूर्ववर्ति कारणं, तच्च यथा सत्, तथा असदपि, इति सदेव कार्यमिति त्वत्कथावत् असदेव कार्यमिति मत्कथाप्याऽऽपातता वृथा, विचारस्तु करिष्यते इत्युपसंहरति—a"तस्मादि"ति ॥ ननु, असत्त्वाविशेषात्कारणनियमः कथं स्यात्?,—इति मदुक्ते 'सत्त्वाविशेषेऽपि तुल्यत्वात्'—इति तु त्वया प्रतिवन्दिः कृता, प्रतिवन्दिश्च न दूषणम्, इत्यसतः कारणत्वं प्रमापकाभावादनुपपन्नमेवेति शङ्कते—। b"आस्तामि"ति । यद्वा "पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्यएव नौ"—इति साम्यमात्रं त्वयोक्तम्, तच्चानुपपन्नं, सत्त्वासत्त्वपक्षे ग्राहक(२)सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यां विशेषादिति शङ्कते—। "आस्तामि"ति । प्राचि काले सत्त्वं कारणत्वं ग्राह्यं, तदस्मन्मतेऽस्ति, त्वन्मते तु सर्वदैवासत्त्वम्, इति प्राचि काले सत्त्वं ग्राह्यं नास्त्येव किं गृह्णेतेत्यर्थः ॥ ग्राह्यानुपपत्त्या ग्राहकाऽनुपपत्तिर्न भवत्यसत्यपि दण्डादौ घटप्राक्सत्त्वबुद्धिसम्भवात्, शुक्तौ रजतत्वबुद्धिवत्, सा बुद्धिर्दण्डचक्रादावेव न तु रासभादावपि, येन तत्रापि घटकारणत्वं व्यवह्रियेतेति परिहरति—। c"ने"ति ॥ रासभादावपि कदाचिदेवंबुद्धिसम्भवाच्च हि भ्रान्तिहेतवोऽपि केनचिन्नियम्यन्ते इति तस्यापि घटकारणत्वतद्व्यवहारयोः प्रसङ्ग इत्याह—। d"भ्रान्त्येवमि"ति ॥

मू० "यादृश्या हि धिया त्रिचतुरकक्षाबाधाऽनवबोधविश्रान्तया वस्तुसत्त्वनिश्चयस्ते, तादृश्यैव विषयीकृतस्य

(१) भ्रान्तस्य 'रासभः' घटनियतपूर्ववृत्तिः'—इत्येवंभूतबुद्धिगोचरे रासभादौ कारणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(२) ग्राहकौ=कारणताग्राहकावन्वयव्यतिरेकौ, तत्सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामित्यर्थः, सत्त्वपक्षे ग्राहकयोरन्वयव्यतिरेकयोः सत्त्वं, नाऽसत्त्वपक्षे इति विभागः ।

समापि कारणतानिश्चयः (१), ᵇकेवलं ततः परास्वपि कक्षासु बाधात्पूर्वं भ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्त्वावधारणं वयं मन्यामहे—इति विशेषः, ᶜपरदर्शनसिद्धान्तस्य भूरिकक्षाधाविनोऽपि तैः परकक्षाबाध्यमानत्वेनाऽतथाभावोपगमात् । ᵈअन्यथैकदर्शनपरिशेषः स्यात् ।

टी० कारणाकारणयोरैक्यबुद्धिसम्भवेऽपि कारणे झटिति बाधानवतारोऽकारणे तु झटित्येव बाधावतारः, इत्यवतीर्णबाधाऽनवतीर्णबाधबुद्धिकृतो विशेष इत्याह—। ᵃ "यद्यपी"ति ॥ ननु यद्यनवतीर्णबाधया धिया प्राक्सत्त्वं विषयीकृतं, तदा तत्पारमार्थिकमभ्युपगन्तव्यं त्वयैवेत्यत आह—। ᵇ "केवलमि"ति । आपाततोऽबाधविशेषमात्रमाचक्ष्महे, पर्यन्तत(२) तत्रापि बाधाऽवतार एवेति न वस्तुतत्त्वस्थितिरिति भावः । यद्यपि क्रमेणापि बाधितया धियाऽबाधितया वा बाधः ? । आद्ये न (३) क्षतिः, अन्त्ये तदबाधो वस्तुतत्त्वाधीन एव त्वया वाच्य इति सिद्धं वस्तुतत्त्वम् । * न च तत्रा(४)प्यबाधितबुद्धिविषयत्वमेव शरणं *, तत्राप्येतद्विकल्पाऽवतारात् । किञ्चाऽन्यथात्वबोधनं बाधः ? अन्यथात्वप्रमापणं वा ? । आद्ये बाध्यापि(५) बुद्धिर्बाधिका स्यात्, अन्त्ये तत एव वस्तुव्यवस्थितिः, तथापि सर्वोऽयं विशेषो बुद्धिकृतो न वस्तुकृत इति भावः ॥ नन्वापाततश्चेदबाधस्तदा तावतात्र क्रमिकबाधाऽभावोऽप्युन्नेष्यते(६)इत्यत आह—। ᶜ "परदर्शने"ति ।

---

(१) 'वर्तते दण्डादौ' इति शेषः ।

(२) पर्यन्ततः=अन्ततो गत्वा, तत्त्वज्ञाने सतीति यावत् । तत्रापि=आपाततोऽबाधितबुद्धिविषयेऽपि । बाधावतार इत्यत्र क्रमेणेति शेषः ।

(३) न क्षतिः, बाधिकाया धियो बाधे प्रपञ्चेऽबाध्यत्वस्यैव विश्रामात् ।

(४) तत्रापि=अबाधितबुद्धावपि, द्वित्रिचतुरकक्षास्वबाधितबुद्धिगोचरत्वलक्षणमेवाऽबाधितत्वं, पर्यन्ततस्तत्रापि बाध एवेत्यर्थः ।

(५) बाध्यापि 'इदं रजतम्'—इत्याकारिका बुद्धिः शुक्तिज्ञानस्य बाधिका स्यात् अन्यथात्वबोधनस्य तत्र सत्त्वादित्यर्थः ।

(६) उन्नेष्यते=अनुमास्यते, तथाहि—उत्तरोत्तरबुद्धिविषया घटादयोऽबाध्याः, विषयत्वात्, द्वित्रिचतुरकक्षाऽबाधितबुद्धिविषयघटादिवदिति ।

शब्दनित्यत्वे मीमांसकाभिमते नैयायिकस्य त्रिचतुरकक्षाबाधाऽनन्तरेऽपि क्रमबाध्यत्वस्वीकार इत्यर्थः, तथाच-यथा कतिपयकक्षायां बाधविरहाऽधीनोऽभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमानो वार्थः सिद्धान्त(१)स्तथा कार्याऽकार्यत्वव्यवस्थितिरपि तावतैव (२), नतु सर्वप्रकाराऽबाध्यतयेति भावः ॥ ननु तथैव (३)किं नस्यादित्यत आह-। ᵈ "अन्यथे"ति । सर्वप्रकाराऽबाध्यत्वनिबन्धनश्चेत्सिद्धान्तस्तदैक एव सिद्धान्तो भवेत् सर्वेषां दर्शनानामिति सिद्धान्तभेदकृतो दर्शनभेदोऽपि न स्यादित्यर्थः । यद्वा त्रिचतुरकक्षाबाधवैधुर्य्यमात्राद्यदि पारमार्थिकत्वं मनुषे, तदा सर्वदर्शनसिद्धान्तः पारमार्थिक एवेति पारमार्थिकत्वाऽपारमार्थिकत्ववैमत्यनिबन्धनो दर्शनभेदो न भवेदित्यर्थः । *ननु सर्वबाध्यत्वेऽपि दर्शनभेदोऽनुपपन्न एव*? मैवम्, मद्दर्शनस्याऽबाध्यत्वात्, तथाच-वक्ष्यामः (४) "तत्त्वप्रकाशपरमार्थचिदेव भूत्वे"तीति भावः ॥

मू० ᵃएतेन 'असत्त्वाविशेषेऽपि कथं कस्यचित्पक्षस्य त्रिचतुरकक्षाबाधितत्वाऽबाधितत्वमास्ताम्'-इत्यपि निरस्तम् । ᵇ*अनेवंबुद्धिविषयतादशायां को विशेषः*?-इति चेत्, 'यदाकदापि तादृशबुद्धिविषयतैव ।

"टी० ननु रासभे घटपाकसत्त्वज्ञानवद्ब्रह्मण्यपि चेत्तद्बाध्यमेव तदा त्रिचतुरकक्षाबाधितत्वाऽबाधितत्वलक्षणोऽपि विशेषो न भवत्येवेत्यत आह-। ᵃ"एतेने"ति । शुक्तौ रजतत्वज्ञानस्य, शब्दे नित्यत्वज्ञानस्य च, बाध्यत्वाऽविशेषेऽपि त्वयाप्येतादृशस्यार्थनियमस्याऽभ्युपगमेनेत्यर्थः । यद्वा परकीयसर्वसिद्धान्तानां बाध्यत्वे बहुकक्षाबाधितत्वाऽबाधितत्वविशेषः किं निबन्धनः? इत्यत आह-। "एतेने"ति । परसिद्धान्तस्थले रजतज्ञाने च त्वयाप्येतादृशस्य विशेषस्याऽभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥ ननु कारणाऽकारणयो

(१) सिद्धान्त इत्यत्र मीमांसकस्येति शेषः ।
(२) तावतैव = त्रिचतुरकक्षास्वबाध्यतयैव ।
(३) तथैव = सर्वप्रकाराऽबाध्यतयैव सिद्धान्तः किं न स्यादित्यर्थः ।
(४) षड्विंशतितमकारिकायां वक्ष्याम इत्यर्थः ।

कार्य्यप्राक्कालसत्त्वासत्त्वे यदि न वस्तुनी, किंतु बुद्धिमात्रकृते, तदा तादृशबुद्ध्यभावकाले कारणस्याऽकारणाद्विशेषो न भवेदित्याशङ्क्य-। b"अनेवमि"ति ॥ इदमस्मान्नियतप्राक्सदिति बहुकक्षाधाविनियतबुद्धिविषयत्वाऽत्यन्ताभावाऽनधिकरणत्वमेवाऽकारणात्कारणस्य विशेष इति परिहरति—। c"यद्वाकदापी"ति । यद्यपि यस्यकस्यचिद्भासभेपि तादृशबुद्धिविषयत्वमिति सोप्येवं कारणं स्यात्, कारणेपि च कस्यचित्प्रथमबुद्ध्यैव कारणत्वव्यवहारो, नाऽनेककक्षाधाविधिया, अन्यस्याऽनेककक्षाधाविबुद्धिविषयत्वसत्त्वेप्यन्यस्य तदज्ञानात्कारणत्वव्यवहारो न स्यादितिकारणत्वं वस्तु स्वीकर्तुमर्हति, तथापि तादृशी(१) बुद्धिः तद्व्यवस्थापिकेति तवापि दुर्घटमिति हृदयम् ॥

मू० a"अन्यथा कथय कथम् अन्यदातननादृशबुद्धि विषयतयाऽन्यदा सत्त्वं स्यात् । b*तदा सत्त्वमन्यदास्थे न गृह्यते*!—इति चेत्, cअन्यकालिकमेव तर्हि तत् तदातनकारणत्वोपयोगीति समानम् । dतदेतत्संवृतिसत्त्व(२)मिति गीयते । eअसती सा न विशेषिका, सती सा नेष्टा,—इत्यभिसन्धानेन संवृतिरपि सती नैवेति पृच्छन्(३)प्रतिवक्तव्यः, fविज्ञानं तावद्व्यवहारोपपादकतया द्वाभ्यामप्यनुमतं, तस्यापि जिज्ञासायां त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तगवेषणस्य यदि सत्तोपपन्ना भविष्यति तदा सता gतेनेदमुपपादितं भविष्यति,

(१) तादृशी बुद्धिः = इदमस्मान्नियतप्राक्सदित्येवंभूता बुद्धिः, तद्व्यवस्थापिका=सति दण्डादौ कारणत्वव्यवस्थापिका,—इति तवापि दुर्घटमित्यर्थः ।

(२) संवियतेऽनयेति संवृतिरविद्या, असत्प्रकाशनशक्तिरिति यावत्; तथा च संवृतिसत्त्वमित्यस्याऽविद्यकं सत्त्वमिति पर्य्यवसितोर्थः ।

(३) 'पृच्छन्'—इत्यस्य यथाकथञ्चित् प्रतिक्षिपन्नित्यर्थः, कतिपयपुस्तके तु'सती नैव'—इत्यस्य स्थाने'सती न वा'—इति पाठः, तत्र तु पृच्छन्नित्यस्य यथाश्रुत एवार्थः ।

टी० a"अन्यथे"ति । यदाकदाचित्तादृशबुद्धेस्तन्त्रत्वे तदापि तादृशबुद्धिविरहदशायां प्राक्सत्त्वस्य वस्तुनः कथं सिद्धिरित्यर्थः ॥ तादृग्बुद्ध्यभावदशायामपि कारणत्वमन्यदास्थेन तादृशबुद्धिविशेषेण गृह्यत इति शङ्कते--। b"तदा सत्त्वमि"ति ॥ यथाऽन्यकालीनं तादृशज्ञानमन्यकालीनमपि कारणत्वं व्यवस्थापयति तथाऽन्यकालीनमपि तादृशबुद्धिविषयत्वमन्यकालीनस्यापि कारणत्वं भविष्यतीति परिहरति--। c"अन्यकालिकत्वे"ति ॥ ननु तवैवेयं कल्पनेत्यत आह--। d"तदसदि"ति । संवृतिस्तावत्सती, तया स्वकीयेन सत्त्वेन स्वविषयस्याऽसत्त्वं संव्रियत इति संवृतिसत्त्वं परेपि मेनिरे, यदाहुः--"पररूपं स्वरूपेण यया संव्रियते धिये"ति भावः ॥ "इदमस्माच्चियतप्राक्सदिति बुद्ध्या विशेषात्"--इत्युक्तं, तत्राऽसती बुद्धिर्न विशेषिका, सती च नेष्टा, द्वैतापत्तेरिति वस्तुतत्त्वमेवाङ्गीक्रियतां किं संवृतिसत्त्वेनेत्यत आह--। e"असती"ति ॥ प्रतिवचनमाह--। f"विज्ञानमि"ति । यद्यपि विज्ञानमपि विषयाङ्कितमतस्तदभ्युपगमे एव विषयाऽभ्युपगमः, निर्विषयस्य विज्ञानस्याऽभावाद्व्यवहारानुपपादकत्वाच्च; तथाच--व्यवहाराऽनुरोधश्चेत्तदा ज्ञानविषययोस्तुल्ययोगक्षेमत्वमेव,तथापि व्यवहारानुरोधोपि मया त्यज्यत एवेति हृदयम् ॥ g"तेने"ति । विज्ञानेनेत्यर्थः ॥

सू० अथाऽसत्ता तस्य पर्यवसास्यति तदाऽसतैव तेनेदमुपपाद्यते--इति स्वीकर्त्तव्यम्, aभ्रमविषयेणेव भ्रमे विशिष्टताव्यवहारः। अविचार्यैव तावत् bतस्य सदसत्त्वं विचार आरब्धव्यः। cअन्यथा प्रथममेव मतिकर्दमे (1) कथाऽऽरम्भणमशक्यमापद्येत, dस्वीकृतं च भवतापि भविष्यदादिविषये विज्ञाने विशिष्टव्य-

(१) मतिकर्दमे=विचारेपि विचारस्तत्रापि विचार इत्यनवस्थानात् मतिकालुष्ये सति, पङ्कमग्नहस्त्यादिवत्ततो द्रुतं निर्गमनाऽसम्भवात्कथारम्भ एव न स्यादित्यर्थः।

वहारनिदानत्वं भ्रमसतो विषयस्य, "कारणशक्तेश्च वि-शेषकमसदेव कार्यम् ।

टी० a"भ्रमे"ति । यथाऽसदेव रजतं स्वविषयं ज्ञानं विशेषयति—रजतीयं ज्ञानम्' इति, तथा बुद्धिरप्यसती विषयं विशेषयति—"इदमस्माद्वियनप्राक्सत्" इति, बुद्धिविषयत्वमेव कारणत्वमित्यर्थः । यद्यपि भ्रमविषयोपि सन्नेव(१) तथा च न दृष्टान्तः, तथाप्यसत्ख्यात्यभिप्रायेणैतद् द्रष्टव्यम् ॥ b"तस्ये"ति । ज्ञानस्येत्यर्थः । यद्यपि विषयाऽसत्त्वं चेत्तदा ज्ञानसत्तासन्देहस्थितौ(२) अपि न विचारप्रयोजनं, तथापि ज्ञानसत्तासन्देहाऽऽशङ्कितो विषयसत्तासन्देहोस्त्येवेति न विचारवैयर्थ्यमिति भावः ॥ "अन्यथे"ति । यदि प्रथममेव ज्ञानसदसत्त्वं विचारणीयमित्यर्थः । यद्यपि तथाऽयं मतिकर्दमः, न तु ममापि, ज्ञानविषययोर्द्वयोरपि सत्त्वेनैवाभ्युपगमात्, न वा त्वया सह कथारम्भणमुद्दिश्यमपि, तथापीयमेव कथा तदसति न स्यादिति हृदयम् ॥ भवतु वेदानीमेव संवृतेरसत्त्वपरिच्छेदः-निर्णयः, तस्या विषयविशेषकत्वं स्यादेव, भवति हीदानीमसत्त्वेनैव परिच्छिन्नेन भाविना पुत्रेण "मम पुत्रो भविष्यति" इति ज्ञानस्येदानींतनस्य वशिष्टत्वव्यवहार इत्याह— d"स्वीकृतं चे"ति ॥ असदन्तरस्य विशिष्टताव्यवहारहेतुत्वमुदाहरति-। e"कारणशक्तेरि"ति । कारणशक्तिः=कारणत्व(३) तच्च सदेव कार्यं विशेषयति, भवति हि 'घटकारणं दण्डः'—इति विशिष्टव्यवहार इत्यर्थः ॥

---

(१) सत्ख्यात्यादिवादिमते ।

(२) ज्ञानसत्तासन्देहस्थितौ=ज्ञानसत्तासन्देहनिवृत्त्यर्थं विचारेऽक्रियमाणे, विषयस्याऽसत्त्वे विषयसिद्धिलक्षणं विचारप्रयोजनं न, तथापि परमार्थतोऽसत्त्वेऽपि विषयस्य-ज्ञानसत्तासन्देहावर्जितः=ज्ञानसत्तासन्देहाधीनो विषयसत्तासन्देहोऽस्त्येवेति तन्निवृत्त्यर्थत्वाद्विचारस्य न वैयर्थ्यमित्यर्थः ।

(३) न्यायनयेऽतिरिक्तशक्त्यभावात् "कारणशक्तिः=कारणत्वम्"-इत्युक्तम् । "तच्चे"ति । तदिति द्वितीयैकवचनम् ।

मू० * [a]नच कालान्तरसम्बन्धिनी सत्ता तस्यैकत्र, अन्यत्र नाऽन्यदापि,–इति वैधर्म्यमेतयो(१)रपीति वक्तव्यम्। [b]विशिष्टव्यवहारप्रवृत्तिसमये [c]द्वयोरप्यसत्त्वाऽविशेषात्। प्रयोजनाऽनुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं पाटच्चर(२)लुण्ठिते वेश्मनि यामिकजागरणवृत्तान्तमनुहरति। * [d]तथापि कालान्तरस्थित्या घटादिकं स्वरूपतो (३) विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नं तद्विज्ञानेन [e]स्वभावबलात् स्वविशेषणत्वेनोपादीयते, नत्वेवमत्यन्ताऽसद्भवितुमर्हति, तस्य [f]स्वरूपतो विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नतयाऽनङ्गीकारात्; [g]कुत्र(४)स्वभावतो विज्ञानं सम्बन्धि निरूप्येत*। न, [h]उक्तमत्राऽसतोपि हि तदेव स्वरूपं, तस्य नियतस्वरूपस्यैव नियतविशेषणस्यैवासत्त्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्।

टी० ननु भविष्यदादेः कार्यस्य स्वकाले सत्त्वमस्त्येव अतस्तयोर्विशेषणत्वमुचितं, ज्ञानविषययोस्तु सार्वदिकमसत्त्वमिति नाऽन्योन्यं विशेषणविशेष्यभाव इत्याशङ्क्याह–।[a]"नचे"ति॥ असत्ताविशिष्टताव्यवहारस्त्वयाऽभ्युपगम्यते एव, तावतैव सिद्धं नः समीहितमित्याह–।[b]"विशिष्टे"ति॥ [c]"द्वयोरि"ति। भविष्यदादिकार्ययो(५)रित्यर्थः॥ ननु यस्याऽऽत्यन्तिकमसत्त्वं तस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं वा न स्वीकुर्मः, भविष्यत्पुत्रादेः कार्यस्य च नात्यन्तिकमसत्त्वं, स्वकाले तयोः सत्त्वादित्याह– ।[d]"तथापी"ति॥

---

(१) एतयोः=दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः।

(२) पाटच्चरेण=चोरेण, वेश्मन्यपहृतसर्वस्वे सति पूर्वापरकालयोर्यामिकस्य=यामरक्षकस्य, जागरणमिन्द्रियक्लेशायैव यद्वत्तद्वत्कार्यकालात्पूर्वापरकालयोः स्वरूपतोऽवस्थानमनुपयुक्तमित्यर्थः।

(३) स्वरूपतः=पृथुबुध्नोदरत्वादेः, विशेषणतः=घटत्वादेरित्यर्थः।

(४) 'कुतः' इति पाठे तु केन स्वभावेनेत्यर्थः कर्तव्यः।

(५) भविष्यत्पुत्राद्यर्थघटादिकार्ययोरित्यर्थः।

'स्वभावबलादि"ति । अविद्यमानाद्याऽऽलम्बनमपि ज्ञानं शब्दलिङ्गमहिम्ना जायते इति तादृशो विषयस्तद्विशिष्टएवेत्यर्थः ॥ [f] "स्वरूपत" इति । विषयस्वरूपमपि त्वन्मतेऽत्यन्ताऽसद्विशेषणं, संवृतिरप्यत्यन्ताऽसतीत्यर्थः॥ उपसंहरति-। [g] "कुत्र"ति । स्वभावतोऽपि ज्ञानमत्यन्तासद्विषयसम्बन्धि कथं भवेत्, तथाच त्वन्मतेऽत्यन्ताऽसतोर्ज्ञानविषययोर्न सर्वथा विशेषणविशेष्यभाव इति भावः ॥ [h] "उक्तमत्रे"ति । "नत्वसन् घटो न घटः" इत्यादिनेत्यर्थः । यथा कम्बुग्रीवादिविशिष्टो घटस्त्वया सत्त्वेनाऽभ्युपगम्यते तथैव मयाप्यसत्त्वेन, तादृशानङ्गीकारे तु स्यादतिप्रसङ्ग (१) इत्यर्थः ॥

सू० "भ्रान्तिविषयेण दत्तोत्तरत्वाच्चेत्यलमतिप्रपञ्चेन (२) ।

टी० ननूक्तम्–'अत्यन्तासतो न विशेषणत्व'मत आह–। [a] "भ्रान्ती"-ति । यद्यपि घटज्ञानादीनामसत्त्वं न तावदभावप्रतियोगित्वम्, दृष्टत्वात् (३); नापि केवला (४)न्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, स्वसमवायिनि स्वकाले च सत्त्वात्; नापि सत्तासामान्यरहितत्वं, सत्तावत्त्वयैव प्रतीयमानत्वात्; नापि विधिनिषेधव्यवहाराऽभाजनत्वं, तदुभयभाजनत्वेन त्वयाऽभ्युपगमात्; अन्यथा व्याघातात्; नापि ब्रह्मभिन्नत्वम्, दृष्टत्वात्; नाप्यभावत्वं, विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वात्; नापि मिथ्यात्वं, तद्यद्यप्रामाणिकत्वं, तदा प्रमाणविषयत्वव्यवस्थापनयैव निरस्यं; नापि(५) मिथ्यापदाभिधेयत्वम्,

---

(१) अतिप्रसङ्गः=घटसत्त्वस्याप्यभावप्रसङ्गः, यद्वा, 'असन्, घटो न' इत्यस्याप्यभावप्रसङ्गः, अलीकप्रतियोगिकनिषेधाऽयोगात् ।

(२) तदेवं शून्यतावादिमतमाश्रित्य दर्शितम् ।
मानमेयादिभावानामसत्त्वं व्यक्तमुक्तिभिः ॥ २ ॥
इदानीं ज्ञानभिन्नानामसत्त्वं सम्यगुच्यते ।
योगाचारोक्तरीत्येह चित्त्वं चाखण्डसंविदः ॥ ३ ॥

(३) ध्वंसप्रागभावादिप्रतियोगित्वस्य नैयायिकानां प्रपञ्चे दृष्ट त्वादित्यर्थः ।

(४) केवलान्वय्यत्यन्ताभावः=सार्वत्रिकः सार्वदिकात्यन्ताभावः, तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः ।

(५) क्वचित्पुस्तके 'नापि'–इति न दृश्यते तदनुरोधेन 'यदि स्वतो मिथ्यापदाभिधेयत्वम्'–इत्यन्वयः; यथादृष्टपाठे तु यदित्यतः प्राक् तच्छब्दमध्याहृत्य तद्यदि स्वतः'–इति ग्रन्थयोजना कर्तव्या ।

यदि स्वतः(१), तदा स्वसङ्केतेन ब्रह्मण्यपि गतत्वात्; यदीश्वरसङ्केतेन, तदा न घटादावपीति; * बाध्यत्वमसत्त्वम् * ?—इति चेच्च, बाध्यत्वस्य बाध्यत्वाऽबाध्यत्वाभ्यामनुपपत्तेः(२); बाधस्य च विपरीतप्रमात्वेन घटादिनिरूपितवैपरीत्यस्य सिद्धौ, घटादिसिद्धेः(३); तदसिद्धौ, बाधाऽसिद्धे (४); *विचारासहत्वम् *?—इति चेच्च, विचारस्य निर्विषयत्वेन दुर्विचारत्वात्; सविषयत्वेऽपि, विषयसिद्धेः; * विचारविषयः सिद्ध एव किंत्वसन् *?—इति चेच्च, असत्त्वस्यैव विचार्यमाणत्वात्; *व्यावहारिकत्वमेवासत्त्वम्*?—इति चेत्, तद्यदि ज्ञानरूपव्यवहारविषयत्वं, तदेष्टापत्तिः, ब्रह्मणोऽप्येतादृशस्यासत्त्वस्यत्वयेष्यमाणत्वात्; अथ व्यवहारोऽभिलापस्तद्विषयत्वं, तदा सुतरामिष्टं, ब्रह्मसाधारणं च; *अनिर्वचनीयत्वम्*?—इतिचेत्, अनिर्वचनीयतयैव निर्वचनीयत्वात्; घटत्वादिना निर्वचनात्, निर्वचनीयत्वस्य केवलान्वयित्वेन तदभावासिद्धेः; *सत्त्वासत्त्वाभ्यां दुर्व्यवस्थापनम्*?—इति चेत्, घटादेरुभाभ्या(५)मपि व्यवस्थितत्वात्, घटादेस्सत्त्वासत्त्वयोर्द्वयोरभ्युपगमात्; किञ्च, असत्तया चेद्व्यवहारार्थक्रिययोर्यथाऽस्मदभ्युपगतयोरुपपत्तिस्तदा सत्तेव त्वयाऽसत्तेत्यभिधीयते, तथाच नाम्नि परं विवादः; तथापि(६) सत्त्वेनापातता व्यवस्थापयितुमशक्यत्वमसत्त्वमिति भावः ॥

मू० 'अपरे(७)पुन'श्चेतसोऽपि शून्यताङ्गीकारे मनःप्रत्ययमनासादयन्तः 'सर्वमिदमसदेव विश्वम्,-इत्यभिधातुं सहसैवानुत्सहमानाः मन्यन्ते—विज्ञानं तावत् 'स्वप्रकाशं, 'स्वत एव सिद्धस्वरूपं, 'न खलु विज्ञाने सति

(१) स्वतः स्वसङ्केतेनेत्यर्थः ।

(२) बाध्यत्वस्य बाध्यत्वे ऽबाध्यत्वमेव जगतो व्यवतिष्ठेत, अबाध्यत्वे तु तत एव द्वैतापत्त्यादिरित्युभयथाप्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

(३) प्रतियोगिविधया घटादिसिद्धेरित्यर्थः ।

(४) 'तदसिद्धेः', इत्यपि क्वचित्पाठस्तत्रापि बाधासिद्धे रित्येवार्थः ।

(५) उभाभ्यां = सत्त्वाऽसत्त्वाभ्याम् ।

(६) तथापीत्यस्य विप्रकृष्टेन "भान्तो" तिप्रतीकस्थितेन यद्यपिशब्देनाऽन्वयः ।

(७) यद्यपि स्वमतमेवैतत्पश्चात् पर्यवसास्यति तथापि योगाचारमतसाधारण्येनाऽभिधानात् 'अपरे तु'-इत्युक्तम् ।

जिज्ञासा[1]रपि कस्यचित् 'जानामि न वा'-इति संशयः, 'न जानामि'-इति वा विपर्ययः, व्यतिरेकप्रमा[2] वा, तेन जिज्ञासितस्याऽतत्त्वज्ञानव्यतिरेकप्रमाणामभावसमुदायः स्वव्यापकं जिज्ञासितस्य प्रमितत्वमानयति। अन्यथा[3] हि जिज्ञासितप्रमितत्वव्यतिरेकव्यापकं जिज्ञासितव्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानमविघ्नतजिज्ञासस्य स्यात्। अतः सर्वजनस्वात्मसंवेदनसिद्धमेवास्य बोधस्य स्वरूपम्।

टी० तदेवं माध्यमिकमतमाश्रित्य विश्वासत्त्वमुपपाद्य योगाचारमतमाश्रित्य ज्ञानभिन्नस्याऽसत्त्वमुपपादयितुमाह-।""अपरे पुनरि"ति॥ "चेतस" इति। ज्ञानस्येत्यर्थः॥ मनःप्रत्ययः=विश्वासः। अविश्वासे तु युक्तिः,-यदि शून्यत्वं जगतो वास्तवं, तदा क्व शून्यत्वं, शून्यत्वस्यैव धर्मस्य सत्वात्, अथ शून्यत्वमवास्तवं, तदा पूर्णत्व[4]मेव। शून्यतायाश्च स्वत एव सिद्धिः?, परतो वा?। आद्ये स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपैव शून्यतेति; अन्त्ये शून्यतासाधकस्यैव सत्त्वाच्च शून्यता। किञ्च, किं तच्छून्यस्य धर्मः शून्यता? मिथ्या वा? अलीकं वा? असद्वा? अनिर्वचनीयं वा? विचारासहं वा? प्रपञ्चो वा? बाध्यं वा? तच्च सर्वमनुभवार्थक्रियाविरो-

(१) पथि गच्छतस्तृणादेः सर्वथा ज्ञानाभावदशायामजिज्ञासिते तृणादौ संशयाद्यभावो हेतुर्दृष्टः प्रमितत्वलक्षणं साध्यं च नास्ति तद्वारणाय 'जिज्ञासा' रित्युक्तम्।

(२) योग्यानुपलब्धिजन्यमभावावगाहिज्ञानं व्यतिरेकप्रमा,-न जानाम्येवेति। ननु विज्ञाने सत्यभावप्रमाप्रसङ्ग एव नास्ति किमिदमुच्यते "व्यतिरेकप्रमा वा न जायते"-इति, इति चेत्सत्यं, तथापि सतोऽप्रमितस्य जिज्ञासितस्य संशयविपर्ययान्यतरगोचरत्वं, जिज्ञासितस्याऽप्रमितस्य त्रयाणामन्यतमविषयत्वमिति विभज्य योजनीयत्वान्न दोषः।

(३) अन्यथा ज्ञानस्याऽप्रमितत्वे कदाचिज्ज्ञानविषयकं व्यतिरेकप्रमादिकमपि स्यादित्याह-अन्यथेति; अन्यथा = ज्ञानस्याऽप्रमितत्वे, अविघ्नितजिज्ञासस्य = जिज्ञासोः पुरुषस्य, जिज्ञासितज्ञाननिष्ठप्रमितत्वस्य यो व्यतिरेकोऽभावस्तद्व्यापकं जिज्ञासितस्य व्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानमपि कदाचित्स्यादित्यन्वयपूर्वकोऽर्थः। व्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानमित्युपलक्षणं संशयविपर्ययोरपि।

(४) पूर्णत्वे = सत्त्वम्।

धादनुपपन्नमेव ॥ [c]"स्वप्रकाशमि"ति । स्वस्य प्रकाशः=विषयीभावो यत्र तत्स्वप्रकाशं, स्वं वा प्रकाशो यस्य तत्स्वप्रकाशं, स्वस्मात् प्रकाशो यस्येति वा ॥ तदेव विवृणोति—। [d]"स्वतः एवे"ति ॥ स्वप्रकाशत्वे प्रमाणमाह—। [e]"न खल्वि"ति । देवदत्तस्य घटज्ञानोत्पत्तिक्षणो घटज्ञानज्ञान(१)वान्, जिज्ञासितघटज्ञानगोचरसंशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमाऽनाधारत्वात् घटानुव्यवसायक्षणवत् चैत्रवद्वेति मानार्थः । अयं ज्ञातघटज्ञानः, जिज्ञासुत्वे सति तद्विषयसंशयादिरहितत्वात्—,इति व्यतिरेकी वा हेतुर्विवक्षितः । ज्ञानाभावदशायां व्यभिचारवारणाय'जिज्ञासोरपी'ति । अतत्त्वज्ञाने(२)च व्यतिरेकप्रमा च अतत्त्वज्ञानव्यतिरेकप्रमाः; तासामित्यर्थः । यद्यपि स्वप्रकाशे जिज्ञासैव नावतरति, जिज्ञासा हि ज्ञातुमिच्छा, नहि सा ज्ञाते एव ज्ञाने सम्भवति, तथाच ज्ञानस्य स्वप्रकाशतां जिज्ञासा न सहते—इति न तया लिङ्गं विशेष्टुमर्हति, तथापि व्याप्ति(३)स्तावदीदृशीति हृदयम् ॥

सू० [a]"व्यवसायस्यानुव्यवसायनियमान्न तत्र संशयादिः"—इति चेन्न, [b]यत्रैवानुव्यवसाये ज्ञेयता नोपेया तत्र जिज्ञासायाम् [c]आत्मधर्म्मिकं तत्संशयमारभ्य व्यवसायविषयपर्यन्तं संशयाक्रान्तेर्दुष्परिहरत्वात्; [d]विषयिसद्भावसंशये तद्विषयेऽपि संशयस्य सम्भवात् ।

टी० ॥ संशयाद्यभावसमूहे हेतावन्यथासिद्धिमाशङ्कते—। [a]"व्यवसायस्ये"ति । अनुव्यवसायेन व्यवसायस्य प्रतीतत्वाच्च तत्र संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमा इत्यर्थः ॥ परिहरति—। [b]"यत्रे"ति । यद्यनुव्यवसायाः प्रोच्यन्ते तदाऽनवस्था, विषयान्तरसञ्चाराभावः, अननुभवश्च; तद्विरामे(४)तु

(१) घटज्ञानविषयकं ज्ञानं च स्वात्मकमेव ग्राह्यं, न तु ज्ञानान्तरं, स्वप्रकाशत्वस्य साध्यत्वात्; एवमग्रेऽपि ।

(२) अतत्त्वज्ञाने=संशयविपर्ययौ ।

(३) यत्रयत्र जिज्ञासुत्वे सति संशयाद्यभाववत्त्वं तत्रतत्र प्रमितत्वमिति व्याप्तेरेव जिज्ञासाघटितेत्यत्रैव, तात्पर्य्यं, न तु लिङ्गकुक्षौ तन्निवेशेऽपीत्यर्थः ।

(४) अनुव्यवसायधाराविरामेऽपीत्यर्थः ।

विषयपर्यन्तं संशयः, इत्यगत्या ज्ञानं स्वप्रकाशमेषितव्यमित्यर्थः ॥ ननु ज्ञानं ज्ञातं यदि, तदा न तत्र संशयो ज्ञातत्वात्; अथाऽज्ञातं, तदापि न तत्र संशयोऽज्ञातत्वात्; नहि धर्म्यदर्शनेऽपि संशयः, तथा सति तत्र(१) धर्मिनियमो न स्यादित्यत आह—। "'आत्मधर्मिकमि'"ति । अनुव्यवसायानन्तरम् 'अहं तृतीयज्ञानवान्न वा' 'अहं ज्ञानविषयतृतीयज्ञानवान्न वा' 'अहं ज्ञातघटज्ञानो(२)न वा'-इत्यात्मधर्म्मिकसंशय(३)मुपक्रम्य विषयपर्यन्तं संशयः स्यात्, नचैतादृशी संशयधारानुभूयते, तन्नूनं स्वप्रकाशमेव ज्ञानमित्यर्थः । यद्वा, 'घटज्ञानजिज्ञासावानयं चैत्रो यदि ज्ञातघटज्ञानो न स्यात्,(४)प्रमिततद्विरहस्स्यात्'—एवं द्वितीयतृतीयादिज्ञानपरम्परापूरणेन तत्तद्विरहप्रमामापाद्याऽर्थापत्त्या स्वप्रकाशता साधनीयेत्यर्थः । यद्यप्यनुव्यवसाये सति न तत्र जिज्ञासा, ज्ञानधारया(५)विच्छेदात् ; नोत्तरकालीना, (६) विषयाभावात्; तथाप्यनुपसंजात(७)विरोधितया पूर्वजिज्ञासाया एव तथासामर्थ्यमभिप्रेतम् ॥ ननु 'ज्ञानगोचरसंशयेन तद्विषयसंशयोऽपि'—इति कथमेतदत आह—। d"'विषयी'"ति । यद्यपि नायं नियमस्तथापि सम्भवमात्राभिप्रायेणैतदुक्तम्, अत एव 'सम्भवा'दित्युक्तम् ॥

(१) तत्र=संशये, 'एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाकोटिकज्ञानं संशयः'—इति धर्मिनियमः क्वचिदपि न स्यादिति पङ्क्त्यर्थः ।

(२) संशयत्रितयप्रदर्शनं क्रमशः तृतीय-तृतीयद्वितीय-तृतीयद्वितीयप्रथमज्ञानविषयकं बोध्यम् ।

(३) आत्मधर्मिकसंशयं, चरमानुव्यवसायधर्मिकसंशयमित्यर्थः ।

(४) अत्र 'तदा'—शब्दमध्याहृत्य 'तदा प्रमिततद्विरहः (प्रमितस्तस्य ज्ञानस्य विरहो यस्य पुंसः स तथा) स्यात्'—इति योजनीयम् ।

(५) अनुव्यवसायात्मकज्ञानधाराकाले इच्छाया असम्भवादित्यर्थः ।

(६) ज्ञानधारोत्तरकालेऽपीच्छा न सम्भवति, इच्छाविषयस्य ज्ञानस्यैव तदानीमभावादित्यर्थः ।

(७) अनुपसंजाता विरोधिता यस्या जिज्ञासाया ज्ञानेन सहैतादृशी या ज्ञानात्प्राचीना जिज्ञासा तस्या एव संशयादिसहकृतत्वेनाप्रमात्वसाधकत्वं व्यवसायविषयपर्यन्तसंशयसंक्रमयितृत्वं चेत्यर्थः । सामान्यतो विषयज्ञानस्यैव जिज्ञासायां कारणत्वेन विषयस्य तत्र कारणत्वाऽकल्पनादिति भावः ।

सू० "एवं(१)त्रिचतुरसंवेदनकक्षाज्ञानधौव्यनियमाभ्युपगमेपीति । [b]स्वप्रकाशे तु मानमेयभावव्यवस्थाया अभावादेव तदाश्रया दोषा निरवकाशाः । [c]अन्यथा तु बोधस्वरूपमेव न सिद्ध्येत् । [d]यदि हि विज्ञानं परतः सिद्ध्येत् तदाऽनवस्था स्यात् । * [e]नच वाच्यमवश्यवेद्यता वित्तेर्नाभ्युपेयते, स्वार्थे व्यवहारस्तु स्वरूपसत्तया प्रसूयते इति क्वाऽनवस्था–इति* ।

टी० ननु व्यवसायवदनुव्यवसायोपि गृह्यते एव, तथाच कथं विषयपर्यन्तः संशय इत्यत आह–। [a]"एवमि"ति । क्वचिद्विरामस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वेन विषयपर्यन्तसंशयधाराध्रौव्यादित्यर्थः ॥ ननु स्वप्रकाशनये तदेव ज्ञानं कर्म स्यात्, क्रिया च, नचैवं सम्भवति, क्रियाकर्मणोर्भेदगर्भत्वात्; कथं वाऽत्यन्तमभिन्नतया विषयविषयिभावः ? इत्यत आह–। [b]"स्वप्रकाशे त्वि"ति । यदि भिन्नयोः क्रियाकर्मभावो वा विषयविषयिभावो वा क्वचिन्मयाङ्गीक्रियेतोपपन्नो वा स्यात् तदा विरोधो भवेत्, नत्वेवं, स्वप्रकाशज्ञानातिरिक्तवस्तुनो मया योगाचारनयनगरप्रवेशादेवानभ्युपगमादित्यर्थः । यद्वा, ननु ज्ञानप्रामाण्यसंशयाधीनः संशयस्तवापि विषयपर्यन्त इत्यत आह–।"स्वप्रकाशे त्वि"ति ॥ यदि भेदेन विषयविषयिभावो भवेत्तदा बोधस्वरूपमेव न सिद्ध्येदित्याह–। [c]"अन्यथे"ति ।। अस्तु वा भेदेन विषयविषयिभावस्तथापि ज्ञाने तथा नाङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–। [d]"यदि ही"ति ॥ ननु ज्ञानस्यापि व्यवहारं न तदेव ज्ञानाधीनं ब्रूमो येनानवस्था दिश्येत, किंतु घटादिसत्ताविलक्षणा ज्ञानसत्तैव स्व(२)विषयव्यवहाराये-याशङ्कते–। [e]"नचे"ति ॥

---

(१) नियमाभ्युपगमेपि एवं (विषयपर्यन्तं संशयाक्रान्तिः)–इति सम्बन्धः ।
(२) क्वचित्पुस्तके 'स्व'–इति नास्ति ।

मू० "यतः तस्यां प्रमाणानुपन्यासे स्वरूपसत्तापि कुतः, यया व्यवहारोपपत्तिः; को(१)ब्रूते–'सती सा वित्तिः ?'; असत्येव न कुतः। * [b]'सामान्यतो वित्तेस्तथात्वविधावपेक्षितसिद्धा यत्र विशेषरूपायां प्रमाणाऽप्रवृत्तिस्तदा तत्र सत्त्वसाधनाऽसत्त्वेऽपि जिज्ञासायां सत्यां पश्चाद्व्यवहारसत्तैव वाऽन्यद्वा प्रमाणमस्त्येव?*,–इति चेन्न, [c]'तस्यापि कथं सत्त्वमित्यनवस्था वा स्यात्, [d]'शेषासिद्धा सर्वाऽसिद्धिर्वा प्रसज्येतेत्यर्थाऽसिद्धिपर्यन्तस्य व्यसनस्य दुरुत्तरत्वात्। 'सेयमप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यतीति।

टी० तद्गोचरं ज्ञानमनङ्गीकृत्य ज्ञानसत्तैव त्वया दुरुपपादेत्याह–। [a]"यत" इति॥ व्यवहारमात्रात्तावद्विषयज्ञानमात्रं सिद्धमेव, घटादिप्रतिनियतविषयकज्ञानजिज्ञासा तु यदि स्यात्तदा प्रतिनियतविषयकव्यवहारेण वा, प्रतिनियतविषयस्मरणादिना वा, तदप्यनुमास्यते(२) इत्याशङ्कते–। [b]"सामान्यत" इति। 'जानामि'–इति सामान्याकारेणाऽपेक्षितवित्तिविशेषसिद्धावपि घटज्ञानत्वादिना जिज्ञासायां वित्तिविशेषसिद्धिरिति वा(३)ऽर्थः॥ व्यवहारसामान्यसत्त्वस्य व्यवहारविशेषसत्त्वस्य च ज्ञानज्ञापकस्य सिद्धिर्ज्ञानान्तराधीना, एवं तत्सिद्धिरपीत्यनवस्थेत्याह–। [c]"तस्यापी"ति॥ माभूद्विज्ञानपरम्परायास्तदानीमेव सिद्धिः, किमेतावता, त्रिचतुरज्ञानसिद्ध्यैव तद्विषयसिद्धेरित्यत आह–। [d]"शेषे"ति। यद्यपि सर्वाऽसिद्धिप्रसञ्जनमनुपपन्नं, यत्पक्षीकृत्याऽसिद्धिरापाद्या तदसिद्धौ बाधः,

(१) कोऽनुभवो ब्रूते = अनुभावयति, यत् सत्येव वित्तिरिति, न कोऽपि, तथाचाऽनुभावकाभावात्सा वित्तिरसत्येव किं न स्यादित्यर्थः।

(२) चैत्रो घटविषयकज्ञानवान् घटविषयकव्यवहारवत्त्वात् घटविषयकस्मरणवत्त्वाद्वा–इत्यनुमानप्रकारः।

(३) उत्थानिकोक्तार्थापेक्षयाऽस्यार्थस्य द्वितीयत्वमभिप्रेत्य 'वा'–शब्दः प्रयुक्त इति ध्येयम्।

तदसिद्धावाश्रयासिद्धिः, शेषासिद्धेश्चापादकत्वेनाभिमतायाः असिद्धिः, 'शेषस्य चरमज्ञानस्यासिद्धौ तत्पूर्वज्ञानस्यासिद्धिः'—इति विशिष्टापादने त्वद्वचनादेव तयो(१)स्तदैव सिद्धौ सुतरामापाद्यापादकयोरसिद्धिः, तथाप्यनवस्थायामेव हृदयम् ॥ "'सेयमि'ति। यस्य मते उपलम्भो न प्रत्यक्षः—न स्वसंवेद्यः, तन्मते(२)नाऽर्थदृष्टिः—ज्ञानमात्रमेव न सिद्ध्यति,—इति धर्मकीर्तिनाप्युक्तमित्यर्थः । यद्यपि प्राकट्यानुमेयज्ञानं भट्टं प्रति नैयायिकानामप्ययमुपालम्भः, तथापि स्वप्रकाशानभ्युपगमेप्युक्तदोषबलेनोपालम्भः सम एवेति भावः ॥

मू० "घटसत्तां हि व्यवहरता प्रामाणिकेन तत्र प्रमाणसद्भावो वाच्यः । यदि प्रमाणमनुपन्यस्य सास्तीत्येवमङ्गीक्रियते तदा वैपरीत्यमेव(३)किं न स्यात् । ततश्च घटसत्तायां प्रमाणसत्ता दर्शनीया, तथा च प्रमाणसत्तापि तत्प्रमाणसत्तामन्तरेण प्रामाणिकस्य नाङ्गीकारार्हा, ᵇसर्वप्रमाणसत्तानिवृत्तेर्वस्तुसत्तानिवृत्तिनियतत्वात्(४); ᶜअन्यथा सप्तमरसादेरप्यापत्तेः—इति व्यक्तमनवस्थादौस्थ्यमस्वप्रकाशवादिनः स्यात् । ᵈयदि हि विनैव प्रमाणसत्तां प्रमाणसत्तां परोऽङ्गीकारयेत्तदा घटसत्तामपि तथैवाङ्गीकारयतामिति घटेपि वृथा प्रमाणोपन्यासायासः ।

टी० ᵃअनवस्थां सर्वासिद्धिं वाऽऽपादितां प्रपञ्चयति—।"'घटसत्तामि"ति । यद्यपिप्रमाणोपन्यासो न सत्ताङ्गीकारबीजं, किंतु प्रमाणं, तथापि

(१) तयोः=पूर्वज्ञानचरमज्ञानयोः, तदैव=त्वद्वचनावसरे एव, सिद्धौ सुतराम् आपाद्यापादकयोः=तदभावयोरसिद्धिरित्यर्थः ।

(२) 'तन्मतेन अर्थदृष्टिः=ज्ञानमात्रमेव'—इति वा पदविभागः कर्तव्यः ।

(३) वैपरीत्यमेव=घटाऽसत्त्वमेव ।

(४) नियतत्वात्=व्याप्यत्वात् ।

तत्र विप्रतिपन्नं प्रतीदानी(१)मेव तत्प्रमापणीयमिति भावः ॥ b"सर्वप्रमाणे"ति । यद्यपि कदाचित्सर्वप्रमाणनिवृत्त्या न प्रमेयनिवृत्तिः, तथापि सार्वदिकसर्वप्रमाणनिवृत्त्यभिप्रायमेतत् । यद्यपि सर्वप्रमाणनिवृत्तिर्दुर्ग्रहा, तथापि प्रमाणान्तरं(२)त्वयैवोपपादनीयमिति भावः ॥ c"अन्यथे"ति । यदि प्रमाणनिवृत्तौ न प्रमेयनिवृत्तिरित्यर्थः । यद्यपि स्वप्रकाशत्वेपि प्रमाणापेक्षायामनवस्थैव, स्वप्रकाशत्वस्याऽस्वप्रकाशत्वात्(३), स्वप्रकाशत्वस्य प्रमाणान्तरेण त्वयैवेदानीमुपपादनीयत्वात्; एवं तदुपपादकस्यापि प्रमाणस्य वाच्यम्, अनुपपादने च कथं तत्स्वप्रकाशं वैपरीत्यमेव कथं न स्यात्—इत्याद्यवकाशः; तथापि वैतण्डिकोहमिति हृदयम् ॥ ननु घटस्तावत्प्रमाणसिद्धस्तत्प्रमाणेपि प्रमाणाभिधानमकिञ्चित्करमित्यत आह— । d"यदी"ति ॥

मू० "अथ * नाव्यवधानलग्नवित्ति(४)तद्वित्तिधाराऽभ्युपगम्यते, किंनाम कदाचित्कुतश्चित्काचिद्वित्तिः प्रमीयते, इति सर्वा वित्तिः प्रमाणसिद्धैवेत्यभ्युपेयते* ? —इति चेन्न, bस्यादप्येवं यदि 'घटः' (५)—इति, 'घटं जानामि,—इत्यतोऽधिका (घटवित्तितद्वित्तिधारया

(१) इदानीं=विप्रतिपत्तिसमकालं, तत्=प्रमाणं, प्रमापणीयं=प्रतिपत्त्यर्थमुपन्यसनीयम्, इत्युपन्यासोप्यावश्यक इत्यर्थः ।

(२) प्रमाणे प्रमाणान्तरसत्त्वे किं तत् ? इति त्वयोपपादनीयं नतु तदुपपादयितुं शक्यमनवस्थानादिति तदभिप्रायेणैव सर्वप्रमाणनिवृत्तिप्रतिपादनमिति तात्पर्य्यार्थः ।

(३) 'स्वप्रकाशत्वस्य स्वाऽप्रकाशत्वात्'-इत्यपि क्वचित् पाठः । स्वप्रकाशत्वस्याऽस्वप्रकाशत्वे खाण्डनिकस्य पुनःपुनः प्रमाणैस्तत्प्रकाशनमेव हेतुमाह—स्वप्रकाशत्वस्य प्रमाणान्तरेणेत्यादिना ।

(४) वित्तितद्वित्योर्धारा चाऽसावव्यवधानेन लग्ना चेति विग्रहः । प्रमीयते इत्यस्यानन्तरं 'जिज्ञासायां सत्यामि'ति शेषः ।

(५) 'घट'—इति, 'घटं जानामि,—इत्यतः (घटतज्ज्ञानविषयाज् ज्ञानद्वयाद्) अधिका वित्तिरसदादेरुत्पद्यमाना यद्यनुभूयेत (तर्हि) एवमपि स्यात्—इति सम्बन्धः । वित्तिमेव विशिनष्टि—तादृग्विषयेति, तादृशां=विच्छिद्यज्ञायमानविषयाणां यच्छतं तद्भारेण=गौरवेण, मन्थरा=मन्दगामिनी । तत्र हेतुमाह—घट इति, घटश्च तद्वित्तिश्च तयोर्धारा=माला, तया । किंविशिष्टया ? इत्यत आह—विषयभावेन=गर्भभावेनाऽनुप्रविष्टयेति ।

विषयभावेनप्रविष्टया तादृ[a]ग्विषयशतभारमन्थरा) वित्तिरस्मदादेरुत्पद्यमानाऽनुभूयेते । [d]यद्यस्मदादिविलक्षणजन्मनि सा सम्भाव्यते तदापि यस्या वित्तेस्तावद्विषयगर्भिता धीर्विषयः साप्यन्यथा कयाचिदुल्लेख्येत्यत्र प्रमाणाभावश्च,—

टी० ननु वित्तीनां धारावहनवत् प्रवाहं नाभ्युपैमि येन विषयान्तरसञ्चारो न स्यात्, अपि तु सर्ववित्तीनां वेदनमात्रमङ्गीकुर्मः ? इत्याह—। [a]"अथे"ति । कालान्तरेप्यनुसन्धीयमाना या वित्तिपरम्परा सा स्वस्वविषयमन्तर्भाव्यैवानुसन्धीयेत न चैतादृशं ज्ञानमुत्पद्यमानमनुभूयते इत्याह— [b]"स्यादि"ति ॥ [c]"विषयशते"ति । यद्यपि शतमपि वित्तयो वित्तित्वेन, घटश्च विषयो घटत्वेन, भासते इति 'घटं जानामि' 'घटज्ञानवानस्मि'—इत्यनेनैवाकारेण क्रमेणापि वित्तिशपवेदनं सम्भाव्यते इति न विषयशतभारमन्थरत्वम्, नहि तावतीषु वित्तिषु प्रकारवैचित्र्यमस्ति येन तदुल्लेखधौव्येणानुभवविरोधः स्यात्, तथापि 'कालान्तरीयस्य घटज्ञानवानहमितिज्ञानस्य कालान्तरीयचरमवित्तिरपि विषयः'—इत्यत्र न प्रमाणमिति हृदयम् ॥ ननु योगदशायां पूर्वपूर्वस्यत्ताः सर्वा वित्तीरेकवारेण प्रतिसन्धास्यतीति सर्वासां प्रामाणिकत्वमित्यत आह—। [d]"यद्यस्मदादी"ति । योगिधियां स्वातिरिक्तसकलग्रहसामर्थ्येपि स्वग्रहे सामर्थ्याभावाचैतदपीत्यर्थः ॥

मू० [a]अनिर्मोक्षापत्तिश्च । [b]नहि स्वमन्तर्भाव्य कयाचिद्धिया स प्रवाहो ग्राह्यः । तथा सति स्वप्रकाशतासिद्धेः । [c]अत एव चाऽन्योन्यविषयता निरस्ता, सविषयकाऽन्योन्यग्रहे स्वग्रहापत्तेः ।

टी० [a]"अनिर्मोक्षे"ति । योगिनामुक्तक्रमेण ज्ञानपरम्पराऽनुच्छेदे सकलविशेषगुणोच्छेदो मोक्षो न स्यादित्यर्थः ॥ ननु योगिनश्चरमा वित्तिः

स्वात्मानमपि विषयीकृत्य निवर्त्तते इति नानिर्मोक्ष इत्यत आह—। "'नही'"ति । यद्यपि योगज(१)धर्माऽजन्य-जन्य-स्वविषयकमविकल्पका-ऽजन्य-सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्य-ज्ञानस्यैव स्वप्रकाशत्वं नाभ्युपैमीति न स्वप्रकाशत्वापत्तिः, तथापि परिभाषामात्रमेतदिति हृदयम् ॥ ननु योगिज्ञानपरम्परायामन्त्योपान्त्यज्ञानयोरन्योन्यविषयतायां न स्वप्रकाशता, न वाऽनवस्था, न वा कस्या अपि वित्तेरसंवेदनमित्यत आह—। "'अत एवे'ति। अन्त्यज्ञानं स्वविषय(२)मुपान्त्यज्ञानं विषयी कुर्वदात्मानमपि विषयीकुर्य्यादेवमुपान्त्यमन्त्यं(३)विषयीकुर्वत् स्वात्मानमपि विषयीकुर्यादिति स्वप्रकाशतापत्तिरेवेत्यर्थः । यद्यपि(४)ज्ञानग्रहे विषयग्रहध्रौव्यं, न तु यावद्विषयग्रहनियमः, तथाच स्वेतरविषयकज्ञानग्रहे कथं स्वप्रकाशत्वं भवेत् तथापि संयुक्तसमवेतविशेषणतया प्रत्यासत्त्या स्वेतरग्रहवत् स्वग्रहोऽपि स्यादेवेति भावः । यद्वा(५)ऽन्योन्यमात्रविषयकज्ञानस्थले दोषोयम् । यद्वा,

(१) अस्यां फक्किकायां योगजधर्माऽजन्यत्वादिविशेषणचतुष्टयेन क्रमशः योगिज्ञानेश्वरज्ञानानुमितिज्ञानसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजज्ञानानि स्वप्रकाशत्वेनाऽभिमतानि व्यावर्त्त्यानि । तथाहि:-ज्ञानमात्रस्यैव स्वप्रकाशत्वाऽभावोक्तौ योगिज्ञानस्यापि स्वप्रकाशत्वं न स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं योगजधर्माजन्येत्युक्तम्, एवमपि योगजधर्माजन्यस्य भगवतो नित्यज्ञानस्यापि स्वप्रकाशत्वं न भवेदिति तदुदासाय जन्येति, तावतापि योगजधर्माजन्यत्वे सति जन्याया (यत्रयत्र द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवत्त्वं तत्रतत्र गुणत्वम्—इत्यादिरूपस्वविषयकसविकल्पकव्याप्त्यादिजन्याया) 'ज्ञानं गुणः द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवत्त्वात्'—इत्यादिरूपानुमितेरपि स्वप्रकाशत्वं न सिद्ध्येदिति स्वविषयकसविकल्पकाऽजन्येत्युक्तम्, तथापि निरुक्तविशेषणत्रयविशिष्टस्य वित्तित्वलक्षणसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्याशेषवित्तिगोचरत्वेन स्वगोचरतामपि गतस्य परप्रकाशत्ववारणाय ज्ञानं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्यविशेषणेन विशेषितम् । क्वचित्पुस्तके एकं जन्यपदमत्राधिकमप्युपलभ्यते, तदबुद्धिपूर्वकत्वाद्धेयं विज्ञैः ।

(२) स्वविषयं, स्वात्मकविषयविशिष्टमित्यर्थः ।

(३) अन्त्यं, 'स्वात्मकविषयविशिष्टमि' ति शेषः ।

(४) उपान्त्यज्ञानादेः स्वेतरपदार्थविषयकज्ञानग्राहकत्वेन स्वप्रकाशतापत्तिरिति शङ्कते-यद्यपीति । समाधत्ते-तथापीति । अन्योन्यविषयकत्वस्य पि ज्ञानान्तरग्राह्यत्वेऽनवस्थानात्तत्सिद्धिप्रसङ्गेनाऽन्योन्यग्राह्यतैव वाच्या इत्यन्योन्यविषयकत्वकुक्षिनिविष्टस्य स्वस्यापि स्वेतरार्थवत् मनःसंयुक्तात्मसमवेतज्ञानविषयतालक्षणप्रत्यासत्त्या स्वेनैव ग्रहणे स्वप्रकाशतापत्तिरेवेत्यर्थः ।

(५) पूर्वं स्वेतरार्थग्राहिणोऽप्युपान्त्यज्ञानादेः स्वेतरार्थग्राहकत्ववदगत्या स्वग्राहकतामुपादाय स्वप्रकाशत्वमुक्तमिदानीं त्वन्योन्यग्राहकत्वस्थले एवायं दोषो न स्वेतरार्थग्राहकत्वस्थले इत्याह-यद्वेति ।

अन्त्योपान्त्यज्ञानयोरन्योन्यविषयत्वमित्यपि ज्ञानान्तरयाभ्रमेवेति तदादाय पुनरनवस्थादौस्थ्यमेवेति भावः ॥

मू० "नच पुरुषान्तरेण सा[1]प्रमास्यते नतु तदभावः-इति प्रमा तेऽस्ति, तदर्थमपि प्रमाणान्तरसद्भावपरम्परापत्तेः । * [b]नचैवं घटसामग्रीतत्सामग्रीगवेषणेऽप्यनवस्था स्यात् * । वैषम्यात् । [c]यदि हि घटसामग्रीतत्सामग्रीधारा कुत्रचिद्विच्छिद्येत तदा घटः सदातनः स्यात् इत्यर्थापत्त्यैव घटः सामग्रीपरम्पराविच्छेदरहित एव प्रमीयते । [d]यदि तु ज्ञानेऽप्येवं स्यात्,—

टी० नन्वेकस्य पुरुषस्य विश्रान्तापि वित्तिपरम्परा पुरुषान्तरेण प्रमास्यते इति न शेषासिद्धा सर्वासिद्धिरित्यत आह—। [a] "नचे"ति । 'पुरुषान्तरेण प्रमास्यते'-इति त्वयोपपादनीयमतस्तदुपपादनपरम्परापुनरप्यापत्ता । किञ्च, पुरुषान्तरेण सा वित्तिर्वेद्यते, नतु तदभावः, इत्यपि विशेषोपपादनप्रयासस्तवाधिक इत्यर्थः ॥ ननु ज्ञानसिद्ध्यन्यथानुपपत्तिरेवापर्यवसन्ना ज्ञानधारामाक्षिपेद्, अन्यथा घटकादाचित्कत्वाऽन्यथानुपपत्तिर्घटसामग्रीपरम्परामपि नाक्षिपेदित्यत्राह— । [b]"नचैवमि"ति ॥ वैषम्यमेव स्फुटयति— । [c]"यदी"ति । घटसामग्रीविच्छेदे हि घटकादाचित्कत्वमनुपपन्नं स्यात्, तथाच स्यादेव[2],न स्यादेव वा, नतु कदाचित्स्यादित्यापद्येत; ज्ञानसिद्धिस्तु स्वस्मादपि भवन्ती न तत्परम्परामाक्षेप्तुमलमित्यन्यथासिद्धानन्यथासिद्धिकृतवैषम्यमित्यर्थः । यद्वा, घटसामग्रीपरम्पराङ्गीकारेऽनवस्थैव परं, सा चान्यथानुपपत्तिप्रमाणिकेति न सापि दोषाय,ज्ञान-

---

(१) सा=चरमबुद्धिः, पुरुषान्तरेण प्रमास्यते, तस्या अभावो न प्रमास्यते,-इत्यत्र तव प्रमाणं नास्ति, तदभावादभाव एव परिशिष्यते,-इति विद्यासागरोक्तरीत्याऽन्वयपूर्वकोऽर्थः ।

(२) कारणसामग्रीविरहिणां हि द्वयी गतिर्दृष्टा,-नित्यसत्त्वमेव वाऽऽकाशादिवत्, नित्याऽसत्त्वमेव वा खपुष्पादिवत्, घटस्यापि सामग्रीविरहित्वे तदन्यतरत्वं स्यादित्येतदाह-स्यादेवेति ।

परम्पराङ्गीकारे त्वनिर्मोक्षापत्तिरिति महद्वैषम्यमिति भावः॥ वैषम्यमेव ज्ञानपक्षे विशदयति-। [d]"यदि त्वि"ति ॥ [e]"एवं स्यादि"ति । ज्ञानसिद्ध्यान्यथानुपपत्तिरेव यदि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वाऽऽक्षेपिका स्यादित्यर्थः ॥

मू० तदा स्वस्य प्रवेशात्स्वप्रकाशापत्तिः, अप्रवेशाद[a]नवस्था, [b]अवेदने शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिः,-इति व्यसनं दुरुत्तरमेव। [c]ये च मानमेयभावाश्रया दोषाः कीर्तनीयास्तेपि प्रसज्येरन् । * [d]नच तैर्दोषैर्नास्त्येव ज्ञानमित्यास्थेयम् * । [e]स्वतः सर्वसिद्धस्य दुरपन्हवत्वात्, [f]स्वप्रकाशाङ्गीकारादेव चाऽनुभवस्य सर्वदोषहाने [g]र्वक्ष्यमाणत्वात् । [h]प्रकाशात्मतामात्रस्यैव स्वतःसिद्धिसम्भवे जडात्मनां धर्म्माणां केषामपि तदन्तर्भावानुपपत्तिः ।

टी० [a]"अनवस्थे"ति । तथाचाऽनिर्मोक्षापत्तिरिति भावः ॥ [b]"अवेदने"इति । चरमवित्तेरवेदने इत्यर्थः ॥ ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वे दोषान्तरमाह-। [c]"येचे"ति । "नाऽत्यापत्त्या प्रमामात्रात्तेऽर्थाः स्वीक्रियोचिताः। तद्धियस्तदुरीकारे स्वाश्रयं कश्चिकित्सतु"(१)-इत्यादिदोषा मानमेयभावाश्रिता अग्रे कीर्तनीया इत्यर्थः । यद्वा, प्रमाणखण्डनप्रकरणे दोषा(२) ये कीर्तनीयास्तेपि स्युरित्यर्थः ॥ इदानीं स्वाभिमतां स्वप्रकाशब्रह्मसिद्धिं कटाक्षयितुमाह-। [d]"नचे"ति । मानमेयखण्डनप्रकरणोक्तदोषैरऽत्यापत्त्येत्याद्युक्तदोषैश्च विज्ञानस्वरूपमपि न सिद्ध्येत्, तथाच सर्व-

(१) इयं च पञ्चत्रिंशकारिका, तस्या अयमर्थः,-प्रमामात्राद्घटादिसिद्ध्यङ्गीकारेऽन्यविषयकप्रमयाऽन्यस्यापि सिद्धिस्स्यात्. तस्मात् अत्यापत्त्या=अतिप्रसङ्गेन, तेते घटादयोऽर्थाः प्रमामात्रात् स्वीक्रियोचिताः=स्वीकर्तव्या, न, तद्धियस्तदुरीकारे=घटज्ञानाद्घटस्य, पटज्ञानात्पटस्य, सिद्ध्यङ्गीकारे तु घटादपि घटस्य, पटादपि पटस्य, सिद्धिः स्याज्ज्ञानकुक्षिनिविष्टत्वाद्घटादेः,-इत्यात्माश्रय इति ।

(२) ज्ञानान्तरवेद्यत्वे ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण कः सम्बन्धः? न संयोगोऽद्रव्यत्वात्; न समवायः. द्वयोर्गुणत्वात; नापि तादात्म्यम्, एकान्तभिन्नयोरभिन्नयोर्वा तदयोगात्; न विषयविषयिभावः. तस्य सप्तपदार्थान्तर्भावाऽनन्तर्भावाभ्यामनुपपत्तेः; नचाऽसम्बद्धमेव ज्ञानं ज्ञानान्तरज्ञेयम्, अतिप्रसङ्गात्;-इत्यादयो दोषाः ।

शून्यतावाद एव पर्य्यवस्येत्, नतु "ज्ञानं तावत्स्वप्रकाशं, स्वत एव सिद्धस्वरूपम्"–इति प्रतिज्ञातोऽर्थोऽपि निर्वाहितः स्यादिति भावः(१) ॥ e"स्वत"इति । परतः सिद्धिमपेक्ष्य मानमेयभावखण्डनयुक्तेः न तु स्वतः सिद्धिमपेक्ष्येत्यर्थः ॥ तदेवाह–। f"स्वप्रकाशे"ति ॥ g"वक्ष्यमाणत्वादि"ति । "तत्स्वप्रकाशपरमार्थचिदेव भूत्वा"(२)–इत्यादिनेत्यर्थः॥ ननु ३)सर्वशून्यतावादादपरेषां(४)पक्षे ज्ञानमात्राभ्युपगम एव विशेषः, सच न स्यात्, यतो(५)-ज्ञानाङ्गीकारे तद्धर्माणां सत्तागुणत्वादीनां तत्सिद्धिनान्तरीयकसिद्धीनामभ्युपगमादित्यत आह–। h"प्रकाशात्मते"ति । मानमेयभावाश्रया दोषाः स्वतःसिद्धत्वमात्रमपनेतुमशक्ताः, पराधीनसिद्धीनां तु ज्ञानधर्माणां निरासे शक्ता एवेति भावः । पराधीनसिद्धिकत्वमेवामीषां कथमित्यत उक्तं–'जडात्मनामि'ति ॥

सू० "अत एव धर्मां(६)पग्रहप्रवर्त्तिष्णुवाग्व्यवहाराऽविषयत्वं; bकालानवच्छेदमादाय च नित्यतोपचारः; cदेशानवच्छेदमादाय विभुत्वव्यपदेशः; dप्रकारावच्छेदविरहनिबन्धनश्च सर्वात्मत्वाद्वैतादिव्यवहारः; eसौगतप्राभाकरादिवद्भावे(७), नैयायिकवच्चाभावेऽभावाऽनतिरेकस्वीकारादेव चाऽद्वैताव्याघातः ।

(१) पूर्वपक्षिणो भाव इत्यर्थः ।

(२) अयं च "आपाततो यदिदमद्वयवादिनीनाम्" इत्यस्याः षट्त्रिंशकारिकायास्तृतीयः पादस्तदर्थस्तु तत्रैव वक्ष्यते ।

(३) योगाचारादिमतमाश्रित्य ज्ञानभिन्नस्यासत्त्वसाधनमपक्रान्तं तत्कथं सिद्ध्येतु यावता ज्ञानसिद्धौ तद्वृत्तिधर्माणां सत्तागुणत्वादीनामपि सिद्धिरान्तरालिकीत्याहुर्नन्विति ।

(४) योगाचारादिनास्तिकानां पक्षे इत्यर्थः ।

(५) 'यत'–इति पूर्वं हेतुपदमुपादाय पुनरग्रे 'अभ्युपगमात्'–इति हेतुपदोपादानं तु न साधु मन्ये ।

(६) धर्मस्य उपग्रहः=स्वीकारः, तेन प्रवर्त्तितुं शीलं यस्य वाग्व्यवहारस्य तस्येत्यर्थः ।

(७) केषुचित्पुस्तकेषु "अभावे अभावं प्रति नैयायिकवच्चाऽभावानतिरेकस्वीकारात्"–इति पाठोऽपि दृश्यते, परञ्चाऽर्थदृष्ट्या मूले यथादृष्टमेव रम्यम् ।

टी० ननु स्वप्रकाशज्ञानस्य धर्म्मा अपि यदि न स्वीक्रियन्ते तदा "स्वप्रकाशं ज्ञानम्"-इति वाग्व्यवहारोऽपि तत्र कथं स्यात्, धर्मोपग्रहेणैव तत्प्रवृत्तेरित्यत आह । [a]"अत एवे"ति । प्रकृत(१)वाग्व्यवहारस्तु लक्षणया कथञ्चित्समर्थनीय इत्यर्थः ॥ ननु यदि निर्धर्मकमेव तत्स्वप्रकाशं ज्ञानं, तदा "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म"इत्यादिबोधितं तत्र नित्यत्वमपि न स्यादित्यत आह-। [b]"कालानवच्छेदे"ति । कालतदवच्छेदयोः परमार्थसतोरभावात् कालविशेषोपरागनिबन्धनमनित्यत्वं ब्रह्मणो नास्ति इति तद्विरुद्धं नित्यत्वं तत्रोपचरितं; यथा तवैव 'नीलं तमः'-इत्यत्र नीलविरोधिरक्तत्वाद्यभावनिबन्धनो नीलत्वोपचार इत्यर्थः ॥ ननु व्याप्नोतीति ब्रह्मेत्युच्यते, तथाच निरुक्तिबलाद्, उपनिषदि विभुत्वेन श्रवणाच्च, ब्रह्मणो वैभवमवश्यमङ्गीकर्त्तव्यमिति न तन्निर्धर्मकम्, अत एव च नाऽद्वैतम् ? इत्यत आह-। [c]"देशे"ति । देशतदवच्छेदयोः परमार्थसतोरभावाद्देशविशेषोपरागनिबन्धनमूर्त्तत्वविरहनिबन्धनो वैभवोपचारः पूर्ववदेवेत्यर्थः ॥ तर्हि निर्धर्मके ब्रह्मणि कथं सर्वात्मकत्वव्यवहारः ? कथं चाऽद्वैतव्यवहारः ? तयोर्धर्मनिबन्धनत्वादत आह-। [d]"प्रकारे"ति । घटादौ प्रतिनियतघटत्वादिप्रकारसंसर्गाधीनोऽसर्वात्मकत्वव्यवहार इति तद्विरहाद्ब्रह्मणि सर्वात्मकत्वव्यवहार इत्यर्थः ॥ ननु द्वैताभावोऽद्वैतं, तस्य च ब्रह्माधिकरणं, न तु तदेव ब्रह्म, अभावस्याधिकरणभिन्नत्वात्तथाच तमादाय द्वैतमेवेत्यत आह-। [e]"सौगते"ति । सौगतैः प्राभाकरैश्चाधिकरणस्वरूपमेवाऽभावोऽभ्युपगम्यते नैयायिकैरपि 'घटाभावे पटो नास्ति'इत्यादिप्रतीतेरधिकरणस्वरूपमात्रालम्बनत्वाभ्युपगमाच्च प्रकृते(२)ब्रह्मैव द्वैताभावोऽङ्गीक्रियते ॥

मू० [a]भ्रमविषयनिषेधवच्च प्रतियोगिनः सर्वथैवासिद्धावपि

(१) ननु यदि ज्ञानं वाग्व्यवहाराऽविषयः, कथं तर्हि भवता वाचा व्यवह्रियते इत्यत आह-प्रकृतेति । लक्षणया, ज्ञानविषयतत्सम्बन्धिज्ञेये जहल्लक्षणयेत्यर्थः ।

(२) केषुचित्पुस्तकेषु "प्रकृतं ब्रह्मैव"-इति पाठः, तदपेक्षया 'प्रकृते'-इति साधुः, 'प्रकृतं'-इति पदान्तरस्य तत्राऽकल्पनात् ।

न काचित् क्षतिः । ᵇतदेतत्तु श्रुत्या प्रमाणेनो ᶜपलक्षणन्यायात् तात्पर्य्यतः प्रकाश्यते ; ᵈतेन परमार्थतोऽभिधानाभिधेयभावविरहे तात्पर्य्यतः, श्रुतिस्तस्मिन्नऽविद्यादशायां पराभ्युपगमरीत्या प्रमाणमित्युच्यते ।

टी० ननु द्वैताभावश्चेदद्वैतं तदा प्रतियोगितया द्वैतमभ्युपगन्तव्यम्, तथाच कथमद्वैतं, द्वैतेनैव द्वैतादित्यत आह—। ᵃ"भ्रमे"ति । नहि निषेधे प्रमितप्रतियोगिकत्वं तन्त्रम्, किं तर्हि, प्रतीतप्रतियोगिकत्वं, लाघवादिति भावः । प्रमितप्रतियोगिकत्वमेव तन्त्रं निषेधे, भ्रमविषयोपि ज्ञानान्तरेण प्रमित एव-इत्यादिविस्तरः यद्यपि भेदप्रकाशे(¹), तथापि ज्ञानान्तरमप्यप्रमेति हृदयम् ॥ ननु यदि ब्रह्मणो वाग्व्यवहाराऽविषयत्वं तदा तत्र श्रुतिरपि न प्रमाणं भवेदित्यत आह—। ᵇ"तदेतदि"ति । उपनिषदां ब्रह्मणि तात्पर्य्याधीनमेव प्रामाण्यं, नतु ब्रह्म पदार्थः, वाक्यार्थो वा, धर्मोपग्रहं विना शक्तेर्यावत्ताद्देश्याऽनिरूपणात् । "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म"—इति नित्यविज्ञानानन्दपदैराविद्यके एवार्थे प्रत्येकं गृहीतशक्तिभिः संभूयोच्चारणबलात् तात्पर्य्यबलाच्चाऽविद्यादशायां ब्रह्म बोध्यते इति तत्र श्रुतीनां प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ᶜ"उपलक्षणन्यायादि"ति । यथोत्तृणत्वादिकं काकादिपदैरवाच्यमपि बोध्यते तात्पर्य्यबलात्, यथा च 'गच्छ गच्छसि चेत्कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान्"—इत्यादावपदार्थोऽपि गमनाभावः प्रतीयते(²) इति भावः॥ ननु सर्वथैवाऽवाच्ये तात्पर्य्यमपि दुर्घटमित्यत आह-। ᵈ"तेन परमार्थत" इति । पारमार्थिकं वाच्यवाचकभावं न मन्यामहे, नतु काल्पनिकमपि (³)इति भावः ॥ ननु तात्पर्य्यमपि तत्प्रतीतिप्रयोजकत्वं(⁴)वा मीमां-

---

(१) भेदप्रकाशे=भेदधिक्कारे. अत्र 'वक्तुं शक्यते'—इति शेषः ।

(२) अत्र 'तथा'—इति शब्दोऽध्याहर्त्तव्यः पूर्वं यथाशब्दस्य सान्निध्यात् ।

(३) अत्रापि "न मन्यामहे"—इत्यनुवर्त्तनीयम् ।

(४) क्वचित्पुस्तके 'तत्प्रतीतिप्रयोजनकम्'—इति पाठः, क्वचित्तु 'तत्प्रतीतिप्रयोजनकत्वम्' इति ।

सकानामिव, तत्प्रतिपिपादयिषया वा नैयायिकानामिव, स्यात्, तथाच तदादाय पुनर्द्वैतापत्तिरित्यत आह—। ' "पराभ्युपगमे" ति ॥

सू० 'वस्तुनस्तु स्वात्मसिद्धमेव चिद्रूपम् । (१)

* 'ननु च स्वप्रकाशत्वं ज्ञानस्येत्यनुपपन्नमिदं, क्रियाकर्मभावस्य भेदव्यतिरेकेणानुपपत्तेः । 'कार्या क्रिया हि कर्मणो भवति, कर्म च कारणं(२)क्रियायाः, नच स्वेनैव स्वनिष्पादनं शक्यं, 'पूर्वापरभावविशेषस्य हेतुहेतुमद्भावरूपत्वात्, नच तस्मादेव तदेव पूर्वमपरं च संभवति 'तद(३)नवच्छिन्नकालविशेषस्य तत्पूर्वशब्दार्थत्वात्, तदा च तस्य सद्भावस्वीकारे स एव कालस्तदवच्छिन्नस्तदनवच्छिन्नश्चेति विरोधात् * । मैवम्,

टी० ननु त्वन्मते परमार्थतः किमत्र प्रमाणमत आह-। " "वस्तुनस्त्वि" ति । यद्यपि चिद्रूपस्यात्मनः सिद्धत्वं त्वया दुरुपपादं, (नहि प्रमाणमन्तरेण तदुपपादयितुं शक्यं, वैपरीत्यमेव तथासति किं न स्यात्, पारिशेष्यादिप्रमाणाभिधानं तव द्वैतापादकं, प्रमाणाभिधाने चापर्य्यवसानं समानं) तथापि तदितरखण्डनयुक्त्यवष्टम्भादिदमुक्तम् (४) ॥

(१) { प्रसाध्य स्वप्रकाशत्वं विज्ञानैकरसात्मनः ।
कर्तृकर्मविरोधोऽथ खण्ड्यते कर्मलक्ष्म च ॥ }

(२) क्वचित्पुस्तके 'कारकम्'-इति पाठः, सोऽपि नाऽयुक्तः क्रियां प्रति कारणस्यैव कारकत्वात् ।

(३) कार्यानवच्छिन्नकालविशेषस्य कार्य्यपूर्वशब्दार्थत्वात्, कार्य्यपूर्वकाले च कार्य्यस्य सद्भावस्वीकारे एक एव कालः कार्य्याऽवच्छिन्नोऽनवच्छिन्नश्चेति विरोधात्-इति निष्प्रतीकं क्रमशः प्रत्यक्षरव्याख्यानम्

(४) ब्रह्म सिद्धम्'-इत्येतद् ब्रह्मभिन्नस्य जगतः खण्डनयुक्तिभिरसिद्धत्वप्रतिपादनेन स्वयमेव सिद्ध्यति, निरधिष्ठानकनिषेधायोगात्; न तु प्रमाणेन तत्साधनापेक्षेतिभावार्थः

ननु "स्वेन प्रकाश्यते" इति स्वप्रकाशपदं कर्मव्युत्पन्नं(१), तच्चानुपपन्नं, क्रियाकर्मभावस्य भेदघटितत्वादित्याशङ्कते—। [b]"ननु चे"ति ॥ ननु क्रियाकर्मभावस्याऽभेदे को विरोधः ? इत्यतआह—। [c]"कार्य्ये"ति । अभेदे जन्यजनकभावो विरुद्ध इत्यर्थः ॥ एतदेव कथमत आह—। [d]"पूर्वापरे"ति । विशेषः=नियमगर्भत्वं, तथाच नियतपूर्ववर्तित्वं हेतुत्वं, तन्निरूपितनियताऽनन्तर्य्यं हेतुमत्त्वं, तच्चाभेदे विरुद्धमित्यर्थः ॥ एतदेव कथमत आह । [e]"तदनवच्छिन्ने"ति । कार्य्यानवच्छिन्नोहि कालः कार्यपूर्वकालः, कार्यमेव च कारणं, तथाच स्वा(२)नवच्छिन्ने काले स्वमित्येको विरोधः, स्वकाल एव स्वाऽकाल इत्यपरः, तदवच्छिन्न(३)एव कालस्तत्प्रागभावावच्छिन्न इत्यर्थः॥

सू० "क्रियायाः कर्मजन्यतानियमानङ्गीकारात्, [b]सर्वथैवानागतविषयविज्ञाने तदसम्भवात्; [c]क्वचिज्जनकतामादाय च कर्मणि कारकत्वव्यपदेशात् । [d]करण(४) व्यापारविषयत्वाद्वा परसमवेतक्रियाफलभागित्वाद्वा कर्मलक्षणाद् (विनापि क्रियाजनकत्वेन) कर्मव्यवहारोपपत्तेः । [e]किंच(५)तत् कर्मत्वं यत्स्वं प्रति विरुद्ध्यते ? । * परसमवेतक्रियाफलभागित्वम् * ?—इति चेन्न, [f]अपादानस्यापि व्याप्तेः(६) । * [g]अपादानं कर्मापि *?—इति चेन्न, 'वृक्षात्पतति पर्णम्'—इति वत् 'वृक्षं पर्णं पतति'—इत्यपि स्यात् ।

---

(१) कर्मव्युत्पन्नं=कर्मव्युत्पत्तिसिद्धम् ।

(२) स्वशब्देन सर्वत्र प्रकृते कार्य्यं ग्राह्यम् ।

(३) 'स्वकाल एव स्वाऽकालः'—अस्यैव विवरणं—तदवच्छिन्न इत्यादि ।

(४) क्रियाजनकत्वेन विनापि,करणव्यापारविषयत्वाद्वा परसमवेतक्रियाफलभागित्वाद्वा कर्मलक्षणात् कर्मव्यवहारोपपत्तेः—इत्यन्वयः । कर्मलक्षणात्=कर्मपदप्रवृत्तिनिमित्तात्, लक्षणं तु कर्मणोऽसङ्कीर्णं न भवत्येव ।

(५) पूर्वं क्रियायाः कर्मजन्यतां क्वचिदङ्गीकृत्य पर्य्यहार्षीदिदानीं कर्मत्वमेव न निरूपणगोचर इत्याह—किञ्चेति ।

(६) कर्मलक्षणस्याऽपादानव्यापकत्वादित्यर्थः (कर्मलक्षणस्याऽपादानेऽतिव्याप्तिरिति तु फलितम्) । 'अपादानस्यातिव्याप्ते'रिति क्वाचित्कः पाठस्तु कथञ्चिच्छक्ययोजनोऽपि दुरुहयोजनतयोपेक्षितः ।

टी० स्यादयं विरोधो यदि कर्म कारकं(१)भवेत्तदेव तु नास्तीत्याह–। a"क्रियाया" इति ॥ ननु नियतपूर्ववर्त्तित्वे सत्यपि कथमस्याऽकारणत्वमत आह–। b"सर्वत्रे"ति। भाविव्यक्तिविषयकज्ञानेच्छादौ व्यभिचाराचियतपूर्ववर्तितैवास्य नास्तीत्यर्थः ॥ ननु यद्येवं, तदा पाणिनेः कारकमध्ये कर्मपरिगणनं किं निबन्धनमित्यत आह–। c"क्वचिदि"ति। 'आत्मानं जानामि'इत्यादौ कर्मणः क्रियाजनकत्वमपि सम्भवतीति तथा परिगणनमित्यर्थः ॥ ननु तथाप्यतीतादिसाधारणकर्मपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कथमनुगतः कर्मव्यवहारः? इत्यत आह–। d"करणे"ति। अनागतादिकर्मणि करणस्य चक्षुरादे(२)र्लिङ्गादेर्वाप्रत्यासत्त्यादि-लिङ्गपरामर्शादिलक्षणव्यापारविषयत्वात्तद्व्यवहार इत्यर्थः ॥ अपिच, त्वया निरुच्यमानं कर्मलक्षणं कथञ्चिदपि विचारं न सहिष्यते इत्याह–। e"किञ्चे"ति। परपदं कर्मभिन्नपरं, तथाच परसमवेतायाः क्रियाया यत्फलं तद्भागित्व(३)मित्यर्थः ॥ 'वृक्षात्पर्णं पतति' इत्यत्र वृक्षस्याऽपादानस्य (पर्णगतपतनक्रियाया यत्फलं विभागस्तच्छालिनः) कर्मत्वं स्यादित्याह–। f"अपादानस्ये"ति ॥ नन्वपादानस्य कर्मत्वमपि स्यात् को दोष इत्याह–। g"अपादानमि"ति ॥ अपादानस्य कर्मत्वे "कर्मणि द्वितीया"इत्यनुशासनबलात् 'वृक्षं पर्णं पतति' इत्यपि प्रयुज्येतेत्याह–। h"वृक्षादि"ति ॥

मू० a* विवक्षातःकारकाणि भवन्तीति तदविवक्षया नैवम् *?–इति चेन्न, bवस्तुतः सतस्तादूप्यस्य यदि विवक्षा स्यात्तदा तदपि(४)स्यात्। *'अपादानस्य कर्मत्वं न विवक्ष्यते इति शाब्दिकसंप्रदायोऽयम्* ?–इति

(१) कारकं, क्रियाकारणमित्यर्थः।

(२) चक्षुरादेर्लौकिकप्रत्यासत्त्यादिलक्षणव्यापारविषयत्वात् लिङ्गादेर्वा लिङ्गपरामर्शादिलक्षणव्यापारविषयत्वादनागतकर्मणि कर्मत्वव्यवहार इति विभागः, एकदेशान्वयस्तु मतैः शातितपत्राणीत्यादिवन्न विरुद्धः।

(३) 'काष्ठं छिनत्ति'–इत्यत्र काष्ठेतरकुठारादिसमवेतक्रियाया यत्फलं द्वैधीभावस्तद्भागित्वं भवति काष्ठस्य कर्मणा इति लक्षणसमन्वयः।

(४) तदित्यव्ययं, प्रयोगार्थे प्रयुक्तम्; स स्यात् इत्यर्थः।

चेत्, [b]तर्हि तत्र निवृत्त(१)सर्वकर्मव्यवहारेपि स्वकृतकर्मलक्षणानुरोधेन कर्मत्वमभ्युपगच्छता वस्तुमात्रं कर्मेत्याद्यपि लक्षणं सावकाशितं स्यात्। कथं च लोकोत्तर(२)प्रज्ञेन निवृत्तसर्वकर्मव्यवहारेपि स्वकृतकर्मत्वमस्तीत्यधिगतम्?। *अपादानेतर 'दीदृशं कर्म *?-इति चेन्न, [c]तत्रापि 'नदी वर्द्धते'-इत्यादौ तद्वृद्धेरप्राप्ततीरभागादिप्राप्तिफलायाः सकर्मकत्वापत्तेः।

टी० ननु वृक्षस्य सत्यपि कर्मत्वेऽपादानत्वमेव विवक्षितमिति पञ्चम्येव भवति न द्वितीयापीत्याह-। ''विवक्षात''इति ॥ वास्तवं यदि कर्मत्वं तदा विवक्षायाः=इच्छायाः प्रयोक्तृमात्रतन्त्रत्वेन कदाचित्कर्मत्वविवक्षया प्रयोगोपि स्यादित्याह-। [b]''वस्तुत''इति ॥ ननु भवेदेवं यदि प्रयोक्तृमात्राधीना विवक्षा स्यात्त्वेवं, किंतु शाब्दिकसंप्रदायानुरुद्धा, तथाच ग्रामगमनादिवत्(३) 'वृक्षं पर्णं पतती'त्यपि न प्रयुज्यते इत्याशङ्कते-[c]''अपादानस्ये'ति ॥ अपादानात् सकलकर्मव्यवहारविरहाद्व्यवहर्त्तव्यस्य कर्मत्वस्यापि निवृत्तिः, त्वया परं स्वलक्षणानुरोधेन कर्मत्वं तत्रेष्यते तदा प्रमेयत्वमेव लक्षणं क्रियतां किं परसमवेतेत्यादिविशेषलक्षणभारेणेत्याह-। [d]''तर्ही''ति । यद्यपि नेदं(४) कर्मलक्षणं, किंतु कर्मपद-

(१) निवृत्तः सर्वेषां कर्मव्यवहारो यस्मिन्नपादाने तस्मिन्नित्यर्थः ।

(२) लोके उत्तरा=उद्गता प्रज्ञा यस्य स लोकोत्तरप्रज्ञस्तेन ।

(३) अत्र "ग्रामाद्गमनमित्यादिवत्"-इति पाठ उचितस्तथैव दृष्टान्तसङ्गतिसम्भवात्, तथाच गतिपत्योः संयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वाऽविशेषेपि यथा ग्रामं गच्छतीत्यर्थे ग्रामाद्गच्छतीति प्रयोगो न सांप्रदायिकस्तथा वृक्षात्पर्णं पततीत्यस्यार्थे वृक्षं पर्णं पततीत्यपि न प्रयुज्यते इत्यर्थः;-इत्यस्मद्गुरुचरणाः श्री७मद्रामिश्रशास्त्रीणः। श्रीमन्तो भागवताचार्यास्तु-स्थालीपुलाकन्यायादिपाठवत् "ग्रामगमनादिवत्" इत्यपि पाठो नायुक्तः,दृष्टान्तश्चायंव्यतिरेकी, तथाच यथा 'ग्रामं गच्छती'ति प्रयुज्यते, न तथा वृक्षंपर्णं पततीति प्राहुः। अहं तु 'इत्यपि न' इत्यपिशब्दस्वारस्यानुरोधेन यथाश्रुतपाठस्वारस्यानुरोधेन च-यथा 'ग्रामगमन' इति निर्विभक्तिकपदप्रयोगः सांप्रदायिकैर्नप्रयुज्यते तथा 'वृक्षं पर्णं पतति' इत्यपि नेत्यनुमन्ये। क्वचित्पुस्तके 'ग्रामगामादिवत्'-इति पाठः।

(४) इदं =परसमवेतक्रियाफलभागित्वम् ।

प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं, (लक्षणं तु कारकाणामन्योन्यव्यावृत्तं नास्त्येव, उपधेयसाङ्कर्यात्,) तथापि पदार्थान्तरलक्षणप्रणयनप्रयासोपि तवानर्थक एव स्यादिति हृदयम् ॥ [e]"ईदृशमि"ति । परसमवेतक्रियाफलभागीत्यर्थः ॥ [f]"तत्रापी"ति । "नदी वर्द्धते" इत्यत्र,तीरस्य जलसमवेतक्रियाफलतीरसंयोगभागिनः कर्मत्वात्(१),तथाच "नदी तीरं वर्द्धते"—इति प्रयोगः स्यादित्यर्थः ॥

मू० [a]"अपादानेतरदि"तिस्थाने क्रियानाशकेतिकरणे[b] ऽप्यस्य दोषस्य [c]तादवस्थ्यात्, विनाशलक्षणायां वृद्धौ तदसम्भवाच्च, [d]'वृक्षं त्यजति' इत्यादावकर्मत्वप्रसङ्गाच्च; [e]'आत्मानं जानामि' इत्यत्र [f]परत्वाभावादव्याप्तेः । [g]* तत्राप्युपाधिभेदात्परत्वं, कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्युपहितस्यैवात्मनो ज्ञेयत्वाभ्युपगमात् * ?—इति चेन्न, यतोऽस्तु तावद्यथाकथञ्चिदेवं, [h]तथाप्यध्यात्मविदो निरुपाधिमात्मानं जानतो ज्ञानं नात्मकर्म्मकं स्यात्, 'पच्यते फलं स्वयमेवे'त्यादौ च कर्मकर्त्तरि का गतिः स्यात् ? ।

टी० ननु क्रियानाशकपरसमवेतक्रियाफलभागित्वं कर्मत्वं, नच वृक्षस्याऽपादानस्य यद्विभागलक्षणं पतनक्रियाफलं तत् क्रियानाशकं, किंत्वधः संयोगस्तत्र क्रियानाशकं फलं, तद्भागिभूम्यादेस्तत्र कर्मत्वमिष्यत एवेत्याशङ्क्य परिहरति-। [a]"अपादाने"ति ॥ [b]"अस्ये"ति । 'नदी वर्द्धते'—इत्यत्रातिव्याप्तिलक्षणस्येत्यर्थः ॥ [c]"तादवस्थ्यादि"ति । तत्रापि तीरनीरसंयोगस्य क्रियानाशकत्वादित्यर्थः ॥ दोषान्तरमाह-। [d]"वृक्षमि"ति । तत्रापि वृक्षपर्णविभागस्य क्रियानाशकत्वाभावा(२)दित्यर्थः ॥ मूललक्षणेऽपादानातिव्याप्तिं समर्थ्याव्याप्तिमाह-। [e]"आत्मानमि"ति ॥ [f]"परत्वाभावादि"ति । आत्मनः कर्मभिन्नत्वाभावादित्यर्थः ॥ योग्यविशे-

(१) 'कर्मत्वम्'-इत्यपि पुस्तकान्तरे पाठः साधुरेव ।
(२) अधोदेशसंयोगस्यैव क्रियानाशकत्वेन विभागस्य तदभावा दित्यर्थः ।

गुणोपहितस्यात्मनः कर्मत्वं, केवलस्य च तद्भिन्नत्वात्परत्वमिति विशिष्टाऽविशिष्टभेदेन प्रकृतेऽपि लक्षणसत्त्वान्नाव्याप्तिरित्याह—। [g]"तत्रापी"ति । यथाकथञ्चिदित्यस्वरसात् । कर्मभिन्नत्वमुपाधीनां, नतूपहितस्यात्मनोऽपि इति तदवस्थैवाव्याप्तिः—इत्यस्वरसबीजम् ॥ अभ्युपेत्य दोषमाह—। [h]"तथापी"ति । युञ्जानस्य([1])केवल एवात्मा ज्ञाता, ज्ञेयश्च, निरञ्जनादिश्रुतिबलादित्यर्थः ॥ कर्मकर्तरि परसमवेतक्रिया नास्तीति तत्राव्याप्तिरित्याह—। [i]"पच्यते" इति ॥

सू० ॥ "सर्वज्ञमीश्वरं मन्यमानेन च नित्यज्ञाने([2]) तस्मिन् भगवति फलनाश्रकत्वस्यानभ्युपगमात्तं प्रत्येतल्लक्षणाऽसिद्धेः । [b]तस्माद्व्याकरणकारैः शब्दसिद्ध्यर्थं नदी([3]) वृद्ध्यादिवत्कर्मापि परिभाषितमित्यलं तदनुगतलक्षणगवेषणया । *करण([4]) व्यापारविषयः कर्म*?—इति चेन्न, हस्तेन रामेण शरेण—इत्यादावतिप्रसङ्गात् । लक्षणं विनापि, क्रियाजनकत्वे सति व्यापारोद्देश्यत्वेन कर्मव्यवहारोपपत्तेः । [c]शेषं चेश्वराभिसन्धौ([5]) स्वप्रकाशवादे निर्वक्ष्यामः ([6]) ।

---

(१) युञ्जानस्य = योगिनः ।

(२) अत्र 'नित्यज्ञानाधारे तस्मिन्भगवति'-इत्यर्थकरणापेक्षया 'भगवति वर्त्तमाने नित्यज्ञाने'—इत्यर्थः श्रेयान् ।

(३) यथा वस्तुतो नदीत्ववृद्धित्वयोरसतोरपि पाणिनिना "यूस्त्र्याख्यौ नदी" "वृद्धिरादैच्"—इत्यादिसञ्ज्ञा शब्दसिद्ध्यर्था कृता न सार्वत्रिकी तथा कर्मसञ्ज्ञापीत्यर्थः।

(४) बहुषु पुस्तकेषु करणेत्यादिकर्मव्यवहारोपपत्तेरित्यन्तो ग्रन्थो नास्ति; मन्ये तद्युक्तमेव, "इत्यलं तदनुगतलक्षणगवेषणया" इत्युपसंहारानन्तरं पुनः "करणव्यापार"—इत्यादिना लक्षणान्तरोत्थापनस्याऽयुक्तत्वात् ।

(५) खण्डनकारेणेश्वराभिसन्धिकैवल्याभिसन्ध्यादिनामा चत्वारोऽभिसन्धयः प्रणायिषत, तमसुर्थमुपक्रम्य भूमिकायां भूयंउपन्यास्थमिति तत्रैवाऽनुसन्धेयम् ।

(६) क्रियायाः कर्मजन्यत्वावश्यम्भावो न भाविकः । किञ्च किञ्चन नो कर्मलक्ष्म वक्तुं च शक्यते ॥ ५ ॥ तस्मात् क्रियाकर्मभावानुपपत्तिरुदाहृता । चिद्व्यक्तेः स्वप्रकाशत्वे नास्तीत्येतावतोदितम् ॥ ६ ॥ विषयो विषयाद्भिन्नो भवत्येवेति दुर्ग्रहः । परप्रकारैरेवाथ खण्ड्यतेऽत्र प्रघट्टके ॥ ७ ॥

*[d]ननु चाऽभेदे विषयविषयिभावस्यैवासङ्गतत्वं, विषयित्वं हि विषयसंबन्धिता, [e]संबन्धश्च भेदमन्तरेणासम्भवदवस्थितिः, [f]संबन्धमितेः संबन्धिस्वरूप(१)भेदमितिव्यतिरेके वैपरीत्यावधारणात् *! । मैवम् ।

टी० ईश्वरज्ञानस्य हि विश्वमेव कर्म्म, नच सा ज्ञानक्रिया फलनाश्या, नित्यत्वादिति तत्राव्याप्तिरित्याह—। [a]"सर्वज्ञमि"ति । 'फलनाशकत्वस्य'इति बहुव्रीहिः ॥ ननु कर्म्मादिप्रसिद्धिः किंनिबन्धनेत्यत आह—। [b]"तस्मादि"ति ॥ ननु धात्वर्थतावच्छेदक(२)परसमवेतक्रियाफलभागित्वं कर्मत्वं, तेन गमनस्योत्तरसंयोगो धात्वर्थतावच्छेदक(३)स्तद्भागी ग्रामादिः कर्म ; पतनस्याधः संयोगः फलं, नतु विभागः, तेन तद्भागिनोऽपादानस्य न कर्मत्वं ; त्यजेश्च पूर्वदेशविभाग एव धात्वर्थतावच्छेदक इति तद्भागिनो वृक्षस्य कर्मत्वाद् 'वृक्षं पक्षी त्यजती'ति भवत्येव ; वृद्धेरवयवोपचयस्य नावच्छेदकं तादृशं फलं, येन तद्भागितया तीरादेः कर्मत्वं स्यादित्यत आह—। [c]"शेषं चे"ति । ज्ञानादिक्रियाया अपि न तादृशं फलं, ज्ञाततादेर्निराकरिष्यमाणत्वात्, संस्कारस्य चाऽनावश्यकत्वादकर्मकत्वापत्ते(४)रिति भावः ॥

ननु माभूत् स्वप्रकाशे कर्मक्रियाविरोधः विषयविषयिभावविरोधस्तु स्यादित्याह—। [d]"नन्वि"ति ॥ विरोधमूलमाह—। [e]"संबन्धश्चे"ति ॥ तत्र हेतुमाह—। [f]"संबन्धमितेरि"ति । यत्र संबन्धिनोः स्वरूपभेदप्रमा तत्रैव संबन्धप्रमा, प्रकृते च संबन्धिभेदप्रमानिवृत्त्या संबन्धप्रमा-

(१) सम्बन्धिनोः स्वरूपं=सम्बन्धिस्वरूपं, तस्य भेदमितिः=भेदप्रमा, तस्या व्यतिरेके=ऽभावे, सम्बन्धमितेर्वैपरीत्यावधारणात्=अभावनिश्चयादित्यर्थः ।

(२) धात्वर्थतावच्छेदकस्य फलेऽन्वयः ।

(३) गमनं हि पूर्वदेशपरित्यागपुरःसरमुत्तरदेशसंयोगाऽनुकूलो व्यापारस्तत्र भवत्येवोत्तरसंयोगो धात्वर्थतावच्छेदक इत्यर्थः ।

(४) ज्ञानादिक्रियाणा अकर्मकत्वापत्तेरित्यर्थः ।

निवर्तते (१)तन्निवृत्तौ च प्रमेयस्य(२)निवृत्तिरिति नाभेदे विषयविषयिभावसम्बन्ध इत्यर्थः । यद्वा, भिन्नसम्बन्धिप्रमा सम्बन्धप्रमाकारणमतःकारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिरित्यर्थः ॥

मू० "विषयविषयिभावो हि सम्बन्धो न सम्बन्धिस्वरूपाद्भिन्नः, तथाभूतत्वेपि(३) चान्ततस्तत्सम्बन्धस्यापि स्वाश्रयात्मकत्वमभ्युपगम्यमनवस्थाभयात्, [b]तथा सति च सैव(४) यथा सम्बन्धमितिः सम्बन्धस्वरूपात्सम्बन्धिनोर्भेदमनादायैव पर्यवस्यतीत्यभ्युपगन्तव्यम् [c]स्वभावसम्बन्धस्येतरसम्बन्धमर्यादातिशायित्वात् [d]तथा विनापि सम्बन्धिभेदं विषयविषयिभावात्माऽयं सम्बन्धः पर्यवसास्यति, तदवगमोपि तथावगमव्यतिरेकेणैव भविष्यति को विरोधः? । * [e]नचैवं घटतज्ज्ञानयोर्य्यादृग्विषयविषयिभावस्ततो मात्रया(५)पि स्वप्रकाशे विषयविषयिभावाऽन्यत्वे बाध्यतैकत्र स्यात् * । अस्त्येव ह्यविद्याविद्यमाने घटतज्ज्ञाने बाध्यत्वं, परमार्थसति तु स्वप्रकाशे पारमार्थिकत्वमिति द्वयो[f]रननुगमेपि न दोषः ।

(१) व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः । यद्यपीदं वाक्यं साक्षाद् व्याप्यनिवृत्त्या व्यापकनिवृत्तिमभिधत्ते तथापि प्रकृते साध्यसाधनयोः समव्याप्तिकत्वाद्व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्त्यभिप्रायकमेवेत्येके प्राहुः; परे तु कारणनिवृत्त्या कार्य्यनिवृत्त्यभिप्रायकोयं ग्रन्थ इत्येव व्याचक्षते ।

(२) प्रमेयस्य = सम्बन्धस्य ।

(३) तथाभूतत्वेपि = सम्बन्धिस्वरूपाद्भिन्नत्वेपि ।

(४) साऽन्तिमसम्बन्धमितिः सम्बन्धिस्वरूपाद्भेदमनादायैव पर्यवस्यतीत्यभ्युपगन्तव्यं यथा, तथा प्रथमसम्बन्धमितिरपि स्यादिति भावः ।

(५) मात्रया = लेशतोऽपि, वैलक्षण्ये विरुद्धयोरुभयोः पारमार्थिकत्वायोगादेकत्र बाध्यता स्यादित्यर्थः ।

टी० a"विषयविषयिभाव"इति । त्वयापि विषयविषयिभावः सम्बन्धः सम्बन्धिभिन्नो नाऽभ्युपगम्यते, अन्यथा, तस्यापि सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरमभ्युपेयमेवं पर्य्यवसानं न स्यादित्यर्थः ॥ भिन्नसम्बन्धिमितेः सम्बन्धिमितिं प्रति न कारणत्वं, न वा व्यापकत्वं,व्यभिचारादित्याह—। b"तथासती"ति ॥ ननु सम्बन्धान्तरापेक्षया कथमिदं वैषम्यमत आह—। c"स्वभावे"ति ॥ परमते स्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयात्मकत्वमुपपाद्य तद्दृष्टान्तेन स्वमते एकसम्बन्धिमात्रात्मकत्वं स्वरूपसम्बन्धस्योपपादयति—। d"तथा विनापी"ति ॥ ननु सम्बन्धान्तरापेक्षया स्वरूपसम्बन्धस्य वैषम्यमस्तु, त्वया तु स्वरूपसम्बन्धापेक्षयापि वैषम्यमुच्यते, इत्येकस्याऽवास्तवत्वमत आह—। e"नचे"ति । भेदे सति योयं विषयविषयिभावः स एव लोकसिद्धोऽपि बाध्यते, बाधस्याभिधास्यमानत्वात्; यथा सर्वलोकसिद्धः शरीरादावात्मव्यवहारो, यथा वा तमसि नीलव्यवहार इत्यर्थः ॥ f"अननुगमेपी"ति । लोकसिद्धविषयविषयिभावस्य भेदघटितत्वं, स्वप्रकाशविषयविषयिभावस्य चाऽभेदघटितत्वम्,—इत्यननुगमो न दोषः, भेदघटितस्य बाध्यत्वेनैकरूपतामात्रपरिशेषादननुगमस्यैवापास्तत्वात् । यद्वा, स्वरूपसम्बन्धः क्वचित्पारमार्थिकः क्वचिदपारमार्थिक इत्यननुगमेऽपि न दोष दृष्टत्वादित्यर्थः ॥

मू० aअथवा, स्वात्मना सह क्रियाकर्म्मभावो विषयविषयिभावो वा स्वप्रकाशार्थ इति नाभ्युपेयमेव, bयथा तु भवतां सत्तासबन्धादितरत्र सद्व्यवहारव्यवस्था (सत्ता तु स्वयमेव सद्रूपा, नचैतावता स्वात्माश्रयता तस्याः) तथा ज्ञानमपि स्वत एव सिद्धस्वरूपम् ।

टी० ननु, सिद्धत्वेन कर्मत्वमसिद्धत्वेन च क्रियात्वं, तदुभयं चैकदा विरुद्धम्; एवं 'विषयविषयिभावः संबन्धः संबन्धिद्वयाद्भिन्नः'—इति

कथंचिदनवस्थादिभयेनाङ्गीकृतं (१); 'य एव संबन्धः स एव संबन्धी(२) स एव चापरः(३) संबन्धी'–इति तु सर्वथा दुर्घटं, केनानुरोधेनाभ्युपेयं ? कथं वा स्वपरिभाषामात्रेण व्यवहारसमर्थनम् ? (४) । यदि लोकसिद्धो विषयविषयिभावो नाद्वैतं सहते तदा तदपि त्यज्यतामित्याशयेनाह(५)–।

a "अथवे"ति ॥ b "यथा तु भवतामि"ति । * ननु च सत्ता न सद्व्यवहारहेतुः किंतु सत्तासमवायः, स च यथा घटादौ तथा सत्तायामपि, तस्य संबन्धत्वेन द्विष्ठत्वात्; सामान्यान्यविशेषेषु सत्तैकार्थसमवायात्; तदेकार्थे(६)समवायोपि हि तत्समवाय एवेति वाच्यम् * । तर्हि सत्तासमवायः स्वरूपत एव सन्निति वक्तव्यम्, तथा च यथा सत्तायां वा तत्समवाये वा स्वरूपतः सद्रूपत्वमास्थेयं तथा परसिद्धिर्ज्ञानात् ज्ञानसिद्धिस्तु स्वत एवेत्यर्थः ।

सू० "अथवा, यथा बहुव्रीहिसमासे तद्गुणसंविज्ञाने गुण(७)मादायैव प्रधानस्यान्यपदार्थस्य बहुव्रीहिसिद्धपदप्रतिपाद्यता तथा विज्ञानस्याऽविषयमपि स्वात्मानमादायैव स्वविषयव्यवहारप्रवर्तनं समर्थ्यताम् । 'सोयं गुरूणां सविषयकविज्ञानस्वप्रकाशतापक्षो न ब्रह्मस्वप्रकाशतापक्षः, तत्र विषयाभावात् । 'एतावन्मा-

---

(१) अत्रापि 'विरुद्धम्'–इत्यनुषज्जनीयम् ।

(२) सम्बन्धी=सम्बन्धप्रतियोगी ।

(३) अपरः सम्बन्धी = सम्बन्धाऽनुयोगी ।

(४) 'समर्थनम्'–इत्यन्तं पूर्वपक्षग्रन्थः; तदग्रे 'इति चेत्'–इत्यध्याहृत्य 'यदि लोकसिद्धः'–इत्यादिः सिद्धान्तग्रन्थो योजनीयः ।

(५) केषुचित्पुस्तकेषु 'इत्याशयेनाहे'त्यस्य स्थाने इत्याशङ्क्याह'–इति पाठो दृश्यते सोयं 'समर्थनम्'–इत्यन्तपूर्वपक्षग्रन्थानवबोधेन कैश्चिदाधुनिकैः प्रक्षिप्त इत्यालक्ष्यते ।

(६) ननु, एकार्थसमवायस्य विशेषेषु सद्व्यवहारोपपादकत्वेपि शुद्धसमवायस्य कथं तदुपपादकत्वमित्यत आह–तदेकार्थेति ।

(७) गुणं = गौणं समस्यमानकरणादिपदार्थम् ।

त्रेण तु स्यात्,—यथा स्वाऽविषयेपि कुटादौ बहुव्रीहि वाक्यं व्यवहारं प्रवर्तयति—इति, तथा ज्ञानमविषये-प्यात्मन्यविद्यादशाया(१)मिति ।

टी० ननु, "ज्ञानं स्वत एव सिद्धमि" त्यनुपपन्नम् । "स्वत"—इति पञ्चम्या सिद्धिं प्रति स्वस्य हेतुत्वमभिधीयते, सिद्धिश्च द्वयी—ज्ञप्तिरुत्पत्तिर्वा न स्वस्माद्भवितुमर्हति, हेतुहेतुमद्भावस्य ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य वा संबन्धस्य भेदघटितत्वात् । सत्ता तु सत्तया नोत्पाद्यते ज्ञाप्यते वा; किंतु विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वादिना सदन्तरगुणेन (२) 'सत्ता सती'—इति गौणो व्यपदेश इति महद्वैषम्यमित्याशये (३) नाह—। a"अथवे'ति। यथा लम्बकर्णादिपदं स्वविषये शक्त्या (४), लक्षणया वाऽन्यपदार्थे व्यवहारं प्रवर्तयदेव स्वाविषयेपि समस्यमानपदार्थे व्यवहारं प्रवर्तयति तथा ज्ञानं स्वविषये घटादौ व्यवहारं प्रवर्तयत्स्वाविषयेपि स्वस्मिन् व्यवहारं प्रवर्तयतीति, व्यवहारस्य ज्ञानसाध्यत्वात्;स्वभिन्नज्ञानसाध्यत्वस्य गौरवेणापास्तत्वादित्यर्थः॥ ननु, 'स्वविषये ज्ञानं व्यवहारं प्रवर्तयत्स्वस्मिन्नपि व्यवहारं प्रवर्तयति'—इति वेदान्तिनामनभिमतं, विषयाऽनभ्युपगमादित्यत आह—। b"सोयमि" ति । गुरूणां=प्राभाकरगुरूणां, मान्यानां वा ॥ अविषये व्यवहारप्रवर्तनं गुरूणामिव वेदान्तिनामपि तुल्यमिति तन्मात्रेतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिपदं दृष्टान्त इत्याह—। c"एतावन्मात्रेणे"ति । कुटः=घटः, "घटः कुटनिपावस्त्री"—

(१) 'अविद्यादशायाम्' = इत्यतोनन्तरं 'व्यवहारं प्रवर्तयति'—इत्यनुषञ्जनीयम्।

(२) सदन्तरगुणेन = द्रव्यगुणकर्माऽन्यतमगुणेन ।

(३) इत्याशयेनाह, इति = पूर्वपक्षिण आशयं हृदि निधायाऽस्वरसेन पक्षान्तरमाहेत्यर्थः । अस्यैवार्थस्याऽनवबोधात् केचिदत्र 'इत्याशङ्क्याह'-इत्येव पाठः क्लृप्तः, स चाऽसङ्गतः, बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वाद्गतिसम्भवाच्च । एवमग्रेपि ।

(४) स्वविषये ऽन्यपदार्थे शक्त्या, लक्षणया वा, व्यवहारं प्रवर्तयदिति सम्बन्धः; वैयाकरणानां मते शक्त्या व्यवहारं प्रवर्तयन्नैयायिकानां च लक्षणयेति ध्येयम् ।

इति कोशा(¹)त्। "गाङ्कुटादिभ्यः" इत्यादिसूत्रस्थकुटपदं वा दृष्टान्तः। कुटादौ=कुटादिस्थले, यद्बहुव्रीहिवाक्यं तत्स्वाविषयेऽपि व्यवहारं प्रयोजयतीति योजना; न तु(²)सप्तम्योः सामानाधिकरण्यम्॥ ननु, स्वाविषये स्वस्मिन् ज्ञानं व्यवहारप्रवर्तकमित्यत्रापि तवाऽद्वैतवादिनो न दृष्टान्तोऽस्ति, दृष्टान्तस्य व्यवहारस्य च ब्रह्मगोचरस्याऽनभ्युपगमादित्यत आह–। ᵈ"अविद्ये"ति॥

मू० "तदेवं यद्यदन्यत्र(³)दृष्टवैधर्म्यं स्वप्रकाशे पर्य्यवस्यति तत्सर्वमन्यथानुपपत्तिरेव स्वप्रकाशसाधकतया प्रदर्शिता स्वीकारयिष्यति। ᵇतद्यथा–अन्यो ज्ञाताऽन्यश्च ज्ञेय इत्यन्यत्र दृष्टमहमिति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या त्याज्यं; तथाऽन्यज्ज्ञानमन्यज्ज्ञेयमिति जानामीति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या त्याज्यं; 'सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिस्तथादृष्टतामात्रबलमवलम्ब्य प्रवृत्तं तर्कशतमपि बाधते।

टी० ननु, कुटादावपि तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहेरनुशासनबलाल्लक्षणया, शक्त्या वा, कुटोऽपि विषय एव; तथाच व्यवहारानुरोधात्स्वप्रकाशेऽपि कर्मक्रियाभावो विषयविषयिभावो वाऽवश्यमङ्गीकर्त्तव्यः, स चाऽभेदे सर्वथानुपपन्न इति कथं स्वप्रकाशत्वम्?। न च दृष्टान्तमात्रादिष्टसिद्धिः,इति प्रमाणं किंचिदावश्यकमत आह–। ᵃ"तदेवमि"ति। ज्ञानस्य ज्ञानान्तरप्रकाश्यत्वेऽनवस्था, शेषासिद्धा सर्वासिद्धिरनिर्मोचापत्तिश्चेत्यन्यथानुपपत्त्या स्वप्रकाशताऽवश्यमङ्गीकर्त्तव्या, सा च यावता विना न सिद्ध्यति तावदवश्यमङ्गीकर्त्तव्यम्; अतो विषयविषयिभावं क्रियाकर्मभावं वा कथमद्वैतेऽप्यर्थो-

(१) का. २। वैश्य व.। श्लो. ३२।

(२) अस्मिन्द्वितीयवर्णके "स्वाऽविषये" "कुटादावि"ति सप्तम्योः पूर्ववर्णके प्रदर्शितसामानाधिकरण्यवत्सामानाधिकरण्यं नेत्याह-नत्विति।

(३) अन्यत्र=लोके कर्मक्रियाभावो विषयविषयिभावो वा भेदे दृष्टस्ततो वैधर्म्यं ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेऽभेदे कर्मक्रियाभावादिः।

पत्तिर्न साधयिष्यतीत्यर्थः ॥ ननु, यदन्यत्राऽदृष्टं तदप्यन्यथानुपपत्तिः साधयतीत्यप्यदृष्टमेवेत्यत आह—। "तथे"ति । ज्ञातुर्ज्ञेयत्वं, ज्ञानस्य च ज्ञेयत्वमन्यत्राऽदृष्टचरमप्यहमिति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या, जानामीति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या च, त्वयाभ्युपेयते, तथा प्रकृतेपीत्यर्थः ॥ नन्वन्यथानुपपत्तेः कथमयं महिमा? कथं वाऽन्यथानुपपत्तिरेव दृष्टेन न बाध्यते? इत्यत आह—। "सर्वत" इति । यदि तज्ज्ञानं क्रिया स्यात्तदा कर्म न स्यात्, यदि विषयः स्यात्तदा विषयि न स्यात्, यदि स्वं न विषयीकुर्यात्तदा स्वस्मिन् व्यवहारं न प्रवर्तयेत्—इत्यादितर्कशतमप्यन्यथानुपपत्तिबाध्यमेव, नतु तद्बाधकमित्यर्थः ॥

मू० "तदिदमाहुः,—"प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि"(१)इति । "तस्मात्—

अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।
पिनष्टि दृष्टवैमत्यं(२)सैव सर्वबलाधिका ॥ ६ ॥
वाच्यान्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टताऽऽग्रहः ।
नह्येकत्र समावेशश्छायाऽऽतपवदेतयोः ॥ ७ ॥ इति ।

"तदित्थं त्वदङ्गीकृतसद्विचारलक्षणोपपन्नैरेवंविधैर्विचारैः स्वप्रकाशता भवता सुप्रतिपदा; "अस्माभिस्तु संवेदनबलादेव स्वतःसिद्धरूपं विज्ञानमास्थीयते इति।

टी० ननु, तवैवं प्रौढिमात्रं नतु प्रमाणिकानामिदमनुमतमत आह—।" "तदिदमि"ति । यत्राऽदृष्टे प्रमाणं प्रवर्तते तददृष्टमपि (नित्यं ज्ञानम्; अशरीरी कर्ता; सुखदुःखात्यन्ताभाववानात्मा; निःस्पर्शं मूर्त्तं, यथा मनः; जातमप्यविनाशि, यथाध्वंसः; अनुत्पन्नमपि विनाशि, यथा प्रागभावः; स्वयमेव स्ववृत्ति, यथा प्रमेयत्वं) प्रामाणिकैरभ्युपगम्यते इत्यर्थः । अर्था-

(१) "अदृष्टशतभागोपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः"—इत्युत्तरार्द्धम् ।
(२) दृष्टवैमत्यं = प्रत्यक्षविरोधं, पिनष्टि = परिहरतीत्यर्थः ।

पत्तेरन्यथोपपत्तिमात्रं बाधकं, प्रकृते तु सा नास्त्येवोक्तयुक्तेरित्यर्थः ॥ उक्त मर्थं श्लोकद्वयेन संगृह्णाति—। b"तस्मादि"ति ॥ नन्वर्थापत्त्या स्वप्रकाशतासिद्धावपि द्वैतं तदवस्थमेव, स्वप्रकाशज्ञानभिन्नाया अर्थापत्तेर्विचारस्य चैतादृशस्य त्वयाप्यभ्युपगमादित्यत आह—। c"तदित्थमि"ति। नेयमर्थापत्तिर्न चायं विचारो मयाभ्युपेयते किंतु त्वदभ्युपगमेन त्वं बोध्यसे इति न द्वैतापत्तिरित्यर्थः ॥ तर्हि स्वप्रकाशज्ञानसिद्धिरपि कथं तवेत्यत आह—। d"अस्माभिरि"ति। यद्यपि तदेव ज्ञानं[1]प्रकाशकं, प्रकाश्यम्, अभ्युपगन्तव्यम्, अभ्युपगमः, अभ्युपगन्तृ[2], स्वप्रकाशत्वेन परबोधनं, बोध्यश्च परः, बोधकं वचनं चेति संकलयता महासाहसिकत्वमसंकलयतश्च द्वैतापत्तिस्तथापि प्रपञ्चबाधाया वक्तव्यतया तत्रैव पर्य्यवसास्यतीति हृदयम्। यद्यपि यत्स्वप्रकाशं ज्ञानं त्वयाभ्युपगतं तस्य सर्वोऽयं प्रपञ्चः, स्वं च विषय इत्यस्तु, तथाच तद्विषयतया न प्रपञ्चमिथ्यात्वं, नाप्यद्वैतं, प्रपञ्चस्यैव सत्त्वात्; नापि तादृशे[3]तत्र प्रमाणान्तरापेक्षा, स्वतः सिद्धत्वात्; नाप्यस्माकमपसिद्धान्तः, ईश्वरज्ञानस्य तादृशस्यास्माभिरभ्युपगमात्; नापि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यतापक्षोक्तदोषः, तेनैव सर्वविषयकेण सर्वदोषनिरासात्; तथाच स्वबधाय कृत्योत्थापनमेतत्—स्वप्रकाशज्ञानसाधनम्। *तस्य प्रपञ्चो विषय इत्यत्र किं प्रमाणम्*?—इति चेन्न, प्रपञ्चविषयतायामपि तस्यैव ज्ञानस्य प्रमाणत्वात्; त्वन्मते स्वप्रकाशतायामिव। अस्माकं तु तद्भिन्नमपि धर्मिग्राहकं[4]प्रमाणमस्ति, न च तज्ज्ञानविषयीकृतं[5]प्रपञ्चं खण्डनयुक्त्योऽप्यपनेतुमीशते, सुदृढप्रमाणसिद्धत्वात्। तस्मात्,—"त्वया निर्म्माय दत्तेऽस्मिन् स्वप्रकाशैकमन्दिरे। न्यासीकृतः प्रपञ्चोऽयं नापह्नोतुं तवार्हति। प्रकाशपाशबद्धानां प्रपञ्चानां विमोचने। प्रभवन्तु स्वयं बाध्याः

(१) तदेव ज्ञानं प्रकाशकप्रकाश्यत्वाद्यष्टविधरूपेण व्यवस्थितं विचारयता महासाहसिकत्वमित्यन्वयः।

(२) 'अभ्युपगन्ता चे'त्यपि क्वचित्पाठः। (३) तादृशे = स्वप्रकाशज्ञाने।

(४ ईश्वरप्रवृत्तिर्ज्ञानप्रयोज्या प्रवृत्तित्वादस्मदादिप्रवृत्तिवदित्याकारकमीश्वरज्ञानलक्षणधर्मिसाधकमनुमानमेवेश्वरज्ञाने प्रपञ्चविषयकत्वमपि प्रसाधयिष्यतीत्यर्थः-

(५) ईश्वरज्ञानविषयीकृतमित्यर्थः।

कथं खण्डनयुक्तयः'' तथापि प्रपञ्चखण्डनयुक्तयस्त्वया बाधितुमशक्या इति हृदयम् ॥

सू० "एवं च सति सौगतब्रह्मवादिनोरयं विशेषो यदादिमः सर्वमेवानिर्वचनीयं वर्णयति (तदुक्तं भगवता लङ्कावतारे (१)-''बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते । अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिताः(२)'' इति) 'विज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सदसद्भ्यां विलक्षणं ब्रह्मवादिनः संगिरन्ते । तथाहि-नेदं सद्भवितुमर्हति, वक्ष्यमाणदूषण(३)ग्रस्तत्वात् । नाप्यसदेव, तथा सति लौकिकविचारकाणां(४) सर्वव्यवहारव्याहत्यापत्तेः । यदपि 'निर्वक्तुमसामर्थ्ये गुरव उपास्यन्तां येभ्यो निरुक्तयः शिक्ष्यन्ते'-इत्युपालम्भवचनं तत्तदा शोभेत यदि मेयस्वभावाऽनुगामिनीयमनिर्वचनीयतेति न ब्रूयुः, वक्तृदोषादिति च वदेयुः । "यस्तु वादी निरुक्त्यभिमानं धत्ते स निर्वक्तुं नतु शक्ष्यति, वक्तव्यदोषात्(५) ।

टी० ननु, यदि विचारोऽपि त्वया नाभ्युपेयते तदा माध्यमिकमतप्रवेशात्तवापि दर्शनमदर्शनमेवेत्यत आह-। "''एवं चे''ति । आदिमः=सौगतः, भगवता=बौद्धेन (६), समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जि-

(१) विद्यासागरास्तु "अलङ्कारावतारे"-इति पाठं व्याचक्षते ।

(२) देशिताः=उपदिष्टाः सन्तः । [ग्रासादित्यर्थः ।

(३) लक्षणाधीना हि लक्ष्यव्यवस्थितिर्लक्षणानि चाऽनुपपन्नानीत्यादिदूषणग्रा-

(४) लौकिकविचारकाणां, लौकिकानां परीक्षकाणां चेत्यर्थः ।

(५) भेदप्रपञ्चस्य स्वतः परतो वा सिद्ध्यसम्भवरूपाद्वक्तव्यदोषात्, अद्वैतागमेन प्रतिपक्षोपाधौ बाधरूपाद्वा ।

(६) अत्र 'बुद्धेन'-इति पाठस्समुचितः । 'बौद्धेन'-इति पाठे तु बुद्ध एव बौद्ध इति कथञ्चिद्व्याकरणीयम् ।

न"—इति कोशात्; लङ्कावतारस्तदागमग्रन्थः ॥ [b]"'बुद्ध्ये"ति। यथा बुद्ध्यतिरिक्तः पदार्थो बुद्ध्या विविच्यमानो विचारं न सहते तथा बुद्धिरपि विविच्यमाना विचाराऽसहत्वाद्धिरभिलप्या=अनिर्वचनीया, निःस्वभावा=असतीत्यर्थः (१) ॥ सौगतदर्शनात् स्वदर्शनं भिनत्ति—। [c]"विज्ञानव्यतिरिक्तमि"ति। 'भवितु(२)मर्हति'—इत्यधिकमपि लौकिकमनुरुद्ध्योक्तम्। मेयस्यायं स्वभावो यदस्य निर्वचनमशक्यं न तु निर्वक्तुः(३); स च तदा स्याद्यदि कोपि शक्नुयान्निर्वक्तुं, येपि गुरव उपासनीयास्तेपि निर्वक्तुमकुशला एवेत्यर्थः ॥ त्वमपि गुरुर्भूत्वा मां शिक्षय यदि पारयसीत्याह—। [d]"'यस्त्वे"ति॥

मू० *[a]नच ते दोषाः स्वकमपि घ्नन्तो जातयः कथं न स्युरिति वाच्यम्*, [b]यतो निर्वचनीयत्वं बाध्यते तै दोषैः स्वयमप्यनिर्वचनीयैरेव, अनिर्वचनीयैरेव च तैर्व्यवह्रियते एवेति कुतोऽस्मान् प्रति व्याघातः स्यात् [c]तज्जातित्वस्य च निरुच्य योजयितुमशक्यत्वात्। * [d]ननु "सदसत्पक्षयोर्दोषदर्शनादनिर्वचनीयता"—इति ब्रुवाणस्य किं सदसत्त्वसंशयः? किं वा सदसत्त्वपक्षबहिर्भावाभ्युपगमः? [e]आद्ये भवितव्यं तावत्सदसत्त्वयोरन्यतरेणेत्येकपक्षदोषस्याभासत्वं, [f]तच्च सत्त्वः पक्षदोषस्यैवाऽभ्युपेयमावश्यकत्वात्।

टी० ननु(४)"वक्ष्यमाणदूषणग्रस्तत्वात्"—इत्ययमपि हेतुर्वक्ष्यमाणदूषणग्रस्त एव, तथाच स्वव्याघातकतया जात्युत्तरमेतत्; यथा(५)'नेदं

(१) बुद्धेर्निःस्वभावत्वोपवर्णनं भावार्थो नत्वक्षरार्थः।

(२) ननु मूले"नेदं सद्भवितुमर्हति"—इत्यत्र"नेदं सत्"—इत्येव पर्य्याप्तं किं भवितुमर्हतीत्यधिकोक्त्या, अर्थाऽव्यतिरेकात्पुनरुक्तेश्चेति तत्राह—भवितुमिति ॥ "लौकिकमि"ति, लोके धार्य्यं धारितं, ग्राह्यं गृहीतम्, इत्यादौ यथा पुनरुक्तिर्न दोषस्तद्वदिहापीति भावः।

(३) 'न तु निर्वक्तुः"—इत्यत्र 'स्वभावः'—इत्यनुषज्यते, निर्वक्ता चात्र सदोषपुरुषस्तेन न "यदि कोपि शक्नुयात्"—इत्यग्रिमग्रन्थासङ्गतिः।

(४) न्यायाऽलङ्कारग्रन्थेऽनिर्वचनीयतादूषणं यद्भाषितं तदनुवदति—नन्विति।

(५) जात्युत्तरमेवोदाहरति—'यथा नेदम्' इत्यादिना। इदं = धूमलक्षणं साधनं,न

साधकं, सर्वथाऽनुपलभ्यमानोपाधिशङ्काग्रस्तत्वात्'–इत्यादि; तद्यदि दोषाणामपि बाध्यत्वं, तदा प्रपञ्चः कथं बाध्यतां तैरित्याशङ्कते–। [a]"नचे" ति॥ बाध्यैरेव दोषैर्जगद्बाध्यमित्यङ्गीकृत्य प्रवृत्तं मां प्रति न स्वव्याघातदोषावकाश इत्याह–। [b]"यत" इति॥ ननु, स्वव्याघातकं दोषं प्रयुञ्जानस्त्वं जातिवादी निरनुयोज्यानुयोगेन निग्रहस्थानेन निगृहीत इति जितमस्माभिरित्यत आह–। [c]"तज्जातित्वस्ये" ति। वक्ष्यमाणदोषैर्जातिलक्षणमपि निर्वक्तुमशक्यमेवेति जातित्वमव्यवस्थाप्याहं निग्रहीतुमशक्य इत्यर्थः॥ यथा, शब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोर्द्वयोरपि दोषदर्शनादुभयकोटिकः संशयस्तथा प्रपञ्चे सत्त्वासत्त्वयोर्दोषदर्शनात्संशयो वा? कोट्यन्तराभ्युपगमो वा?–इति विकल्प्य सत्त्वपक्षध्रौव्यं (१) शङ्कते–। [d]"नन्वि" ति॥ [e]"आद्ये" इति। परस्परविरहस्वभावकोटिकसंशयधर्मिणा एककोट्यात्मकत्वावश्यकत्वात् तस्यां वास्तव्यां कोटौ दोषा नूनमाभासा इत्यर्थः॥ [f]"तत्त्वे" ति। आभासत्वमित्यर्थः॥

मू० [a]यदि तावत्सत्त्वपक्षस्तदा सत्त्वपक्ष दोषः [b]कथं संगच्छेत, [c]अथाऽसत्त्वपक्षस्तदा सर्वासत्त्वे तद्दोषः कथं सद्भाववान् भवितुं प्रभवेत्। [d]द्वितीयस्तु व्याघातादेवाऽसंभवी, "परस्पर(२)विरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः" इति? *। तदेतदनाकलितपराभिसन्धेः प्रत्यवस्थानम्। [a]यो हि सर्वमनिर्वचनीयसदसत्त्वं (३) ब्रूते स कथमनिर्वचनीयतासत्त्वव्यवस्थितौ पर्यनुयुज्येत, सापि हि कृत्स्नप्रपञ्चपरसर्वश

वह्निलक्षणसाध्यसाधकं, सर्वथाऽनुपलभ्यमानोपाधिशङ्काग्रस्तत्वादित्युक्ते भवति स्वोक्तस्यापि "सर्वथाऽनुपलभ्यमानोपाधिशङ्काग्रस्तत्वात्"–इत्यस्य हेतोर्व्याघातः, तस्यापि धूमलक्षणसाधनवत्सर्वथाऽनुपलभ्यमानोपाधिशङ्काग्रस्तत्वात्; अत एव च जात्युत्तरत्वं, "स्वव्याघातकमसदुत्तरं जातिरि" ति वचनात्।

(१) 'सत्पक्षध्रौव्यम्'–इत्यपि क्वचित्पाठः।

(२) कुसुमाञ्जलावुदयनोक्तं व्याघातमेवोपपादयति–परस्परेति। "नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः"–इत्युत्तरार्द्धम्।

(३) अनिर्वचनीये=निर्वचनानर्हे, सत्त्वासत्त्वे यस्य तदनिर्वचनीयसदसत्त्वम्।

न्दाभिधेयमध्यनिविष्टैव। [f]परस्यैव व्यवस्थयैवं पर्य्यवस्यति—निर्वचनप्रतिक्षेपादनिर्वचनीयत्वं, विधिनिषेधयोरेकतरनिरासस्येतरपर्य्यवसायिताया [g]स्तेनाभ्युपगमात्। [h]ततः परकोयरीत्येदमुच्यते,—'अनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्य्यवस्यति' इति। [i]वस्तुतस्तु, वयं सर्वप्रपञ्चसत्त्वाऽसत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताःस्वतः सिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्व केवले भरमवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे।

टी० आवश्यकत्वमेवाह—। [a]"यदि तावदि"ति॥ [b]"कथमि"ति पारमार्थिकत्वदुष्टत्वयोरेकत्रासंभवादित्यर्थः॥ असत्त्वपक्षेपि सत्त्वपक्षदोषस्याभासत्वमुपपादयति—। [c]"अथे"ति। तद्दोषः—सत्त्वपक्षदोषः॥ [d]"द्वितीय"इति। सदसत्त्वपक्षबहिर्भाव इत्यर्थः॥ मदभिमतायामनिर्वचनीयतायां विकल्प्य दोषाभिधानं प्रकारान्तरेण (१)निर्वचीयतायाः सत्त्वव्यवस्थित्यै त्वया कृतं, सोयं दोषाभिधानलक्षणः पर्य्यनुयोगो न मयि घटते, यतो ऽनिर्वचनीयताख्यस्यापि धर्मस्याऽनिर्वचनीयतैव मदभिमतेत्याह—। [e]"यो ही"ति॥ ननु, यद्यनिर्वचनीयता न त्वया व्यवस्थापनीया तदा कथं व्यवतिष्ठेतेत्यत आह—। [f]"परस्ये"ति॥ [g]"तेने"ति। परेणेत्यर्थः॥ [h]"तत"इति। अनिर्वचनीयत्वं मया न साध्यते किंतु 'निर्वचनखण्डनेन पारिशेष्यादनिर्वचनीयत्वं सिद्ध्यति'—इति ब्रूमः॥ नन्वनिर्वचनीयत्वं मा साध्यतां, परिशेषसिद्धानिर्वचनीयताभ्युपगमेनापि द्वैतापत्तिस्तदवस्थेत्यत आह—। [i]"वस्तुतस्त्व"ति। परिशेषसिद्धेप्यनिर्वचनीयत्वे मम नाभ्युपगमः,अपि तु त्वं तथा बोध्यसे इत्यर्थः। भरम्—अध्यवसायम्॥

मू० "ये तु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणव्यवस्थया विचारमवतार्य तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमः—न सा-

(१) प्रकारान्तरेण = सत्त्वप्रकारेणैव, निर्वाच्यत्वस्य सत्त्वव्यवस्थित्यर्थमित्यर्थः क्वचित्तु "अनीर्वचनीयतायाः सत्त्वव्यवस्थित्यै"—इति पाठस्तत्र प्रकारान्तरेण = अनिर्वचनीयत्वप्रकारेणैवानिर्वचनीयतायाः सत्त्वव्यवस्थित्यर्थमित्यर्थः।

द्वीयं भवतां विचारव्यवस्था, भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहतत्वात्। [b]अत एवाऽस्मदुपन्यस्यमानदूषणस्थिति-विषयाः पर्य्यनुयोगा निरवकाशाः, [c]त्वद्व्यवस्थयैव त्व-द्व्यवस्थाया व्याहत्युपन्यासात्। *[d]नचोपन्यास एव निर्बन्धकारणम्*, विचारोपन्यासस्य(१)सदसत्त्वोप-गमाद्युदासीनैर्विचार्य्यमित्युपेत्यैव परं विचारप्रवर्त-नायाः शक्यत्वामित्यावेदितत्वात्। [e]यदि तु "विचा-रस्य सत्त्वमनभ्युपेत्या न विचारयितुं शक्यम्"—इत्यु-च्यते, तदा प्रमाणमव्यापार्य्य(२)न तदीयसत्त्वाभ्युपग-मोपि शक्यतेऽतिप्रसङ्गात्;इति विचारस्यापि विचार्य-ग्रहणेऽनवस्थया विचारारम्भ एवाऽशक्यः स्यात्। *[f]नच पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारे विचारान्तरमिदानीम-गवेषणीयम्(३)*। [g]विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे विचार्य्य-रूपस्वविषयव्यवस्थितत्वात् तस्य, विचार्य्यमपि पूर्व-मेव विचारितमित्यनारम्भ एव विचारस्य।

टी० ननु, तर्हि सदसत्त्वविचारेऽपि किमर्थं ते प्रवृत्तिरित्यत आह—[a]"येत्वि"ति। ब्रह्मभिन्नतत्त्वदूषमात्रेण विचारेत्वदभ्युपगतविचारमर्यादया प्रवर्तामहे इत्यर्थः॥ [b]"अत एवे"ति। यतः परपरिकल्पितसाधनदूषण-व्यवस्थयैव प्रवर्तामहे नतु स्वयं साधनदूषणादिव्यवस्थामभ्युपगच्छामः। येन

---

(१) विचारोपन्यासनिष्ठे ये सत्त्वाऽसत्त्वे तदुपगमाद्युदासीनैरित्यर्थः, एकदेशा-न्वयश्च "शरैः शातितपत्त्राणि" इति वच्च दोषावहः। "विरोधोपन्यासस्य"—इति क्वाचित्कः पाठस्तु प्रामादिकः।

(२) प्रमाणमव्यापार्य्याऽप्रवर्त्याऽनुपन्यस्येति यावत्। तदीयसत्त्वाभ्युपगमः= विचारसत्त्वाभ्युपगमोऽपि न, शशशृङ्गादेरपि सत्त्वाभ्युपगमप्रसङ्गात्; तथाच प्रमाणं व्यापार्य्य विचारसत्त्वाङ्गीकारे प्रमाणव्यापारोऽपि कथात्मकविचारान्तरे, तस्यापि च सत्त्वाभ्यु पगमो विचारान्तरे, वक्तव्य इत्यनवस्थानात्प्रथममेव मतिकर्द्दमे विचारारम्भणमेवाश-क्यमापद्येतेत्यर्थः।

(३) "इदानीं न गवेषणीयम्"—इत्यपि पुस्तकान्तरे दृश्यमानः पाठः साधुरेव।

तदाश्रिता अद्वैतव्याघातादयो दोषाः स्युरित्यर्थः ॥ "अत" इत्यस्यातिदेश्यमाह—। [c] "त्वद्भवस्थये"ति ॥ ननु, विचारे व्याघातोपन्यासस्त्वया कर्त्तव्य इति विचारस्य, व्याघातोपन्यासस्य च, सत्त्वमभ्युपगतमिति द्वैतापत्तिरेवेत्यत आह—। [d] "नचे"ति । 'प्रमाणादेरिव विचारव्याघातोपन्यासयोरपि सत्त्वमनभ्युपगम्यैव विचारे प्रवृत्तिः शक्या'—इत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ प्रथमं मतिकर्दमेन विचारप्रवृत्तिरेव न स्यात्'—इत्युक्तं स्मारयति—। [e] "यदि-त्वि"ति ॥ ननु, विचारस्यापि विचार्यं ग्रहणे विचाराप्रवृत्तिः स्यात्, नत्वेवं, किं तर्हि पूर्वमेव विचारः सिद्धः? (१)इत्यत आह—। [f] "नचे"ति ॥ विचारसिद्धिर्विचार्यसिद्धिनान्तरीयकी, ज्ञानस्येव विचारस्यापि सविषयकत्वात्; तथाच किं विचारेण, विचार्य्यसिद्धेस्तत्फलस्य संपन्नत्वादित्याह—। [g] "विचारस्ये"ति ॥

मू० [a] "अथ*विचार्यविशेषस्य पूर्वमसिद्धत्वात् तदर्थं विचारारम्भः! *, [b] तर्हि विचारविशेषस्यापि तद्विषयकस्य पूर्वमसिद्धिरेवेति वृथा शुष्क(२)चर्वणम् । [c] यदि च त्वद्दर्शनरीत्याभिधीयमानमस्माभिर्बाधं बाधसे तदा स्वाभ्युपगतरीतिबाधाभिधायितैव ते स्यात् । [d] अस्माभिर्निर्वाह्यमानस्य त्वया खण्डनयुक्त्यैव बाधेऽस्माकमेव जेतृता, " [e] खण्डनयुक्तयो बाधिकाः, निर्वाह्यपक्षश्च बाध्यः "—इत्यस्याऽस्मदुक्तपक्षस्य त्वयैव निर्वाहात् ।

टी० ननु, विचारलक्षणस्य विचार्य्यस्य पूर्वसिद्धत्वेपि प्रपञ्चसत्त्वासत्त्वलक्षणस्य विचार्यविशेषस्य न पूर्वसिद्धत्वमिति तदर्थमग्रे विचारः स्यादेवेत्याह—। [a] "अथे"ति ॥ तर्हि स विचार्य्यविशेषो यस्य विचारस्य

(१) पूर्वमेव विचारः सिद्धः। अनादिसिद्ध इत्यर्थः तथा च बीजाङ्कुरवेदनादित्वाचानवस्थेति भावः ।

(२) शुनः शुष्कास्थिचर्वणं यथा वृथा तथेदमित्यर्थः ।

विषयः सोप्यसिद्ध एव, तत्सिद्धौ विचार्यविशेषस्यापि सिद्धत्वप्रसङ्गात्' एवं 'ततः पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारे विचारान्तरमिदानीमगवेषणी(१)यम्'—इति यदुक्तं तच्छुष्कचर्वणमित्याह—। [b]"तर्ही"ति ॥ ननु, प्रवर्त्यतां विचारः, तत्र विचारे त्वदुक्ता दोषा मया युक्त्यन्तरेण बाधनीया इत्यपर्य्यवसानंस्यादित्यत आह—। [c] "यदि चे"ति ॥ ननु, दोषा अपि हेत्वाभासादयस्त्वया खण्डिता एव, तदेव खण्डनमादाय त्वयोद्भाव्यमाना दोषा मयापि खण्डनीया, इत्यहमेव जेष्यामित्यत आह—। [d] "अस्माभिरि"ति। यद्यपि तस्यां कथायां त्वदुपन्यस्तदोषाणां परेण खण्डनयुक्त्या बाधने परस्य जेतृता, न तव, उपन्यस्तदोषस्य त्वयाऽनिर्वाहात्; तथापि परेण खण्डनयुक्तीनां बलवत्त्वं तावदङ्गीकृतमित्येतावतैव मम जेतृतेति (२)हृदयम् ॥ कथं जेतृतेत्यत आह—। [e] "खण्डने"ति ॥

मू० [a]तस्मात्त्वया निर्वाह्यमस्माभिस्तु खण्डनीयमितीदृश्यामेव परं कथायां त्वन्निर्वाह्यनिर्वाहे तव जयो नान्यथेति । [b]तदेवं भेदप्रपञ्चोऽनिर्वचनीयः,ब्रह्मैव तु परमार्थसदद्वितीयमिति स्थितम् (३) ।

***[c]नन्वद्वैते किं प्रमाणम् ?* । [d]प्रश्न एव तावदद्वैतमनङ्गीकुर्वतो नोपपद्यते । [e] प्रमाणं यत्राद्वैते (४)पृच्छ्यते तस्याऽप्रतीतौ कथमेवंभूतः प्रश्नः संगच्छते । नहि**

---

(१) 'न गवेषणीयमि'त्यपि क्वाचित्कः पाठः साधुरेव ।

(२) यथा निर्वाह्यार्थः खण्डनयुक्तिभिर्बाध्यस्तथा खण्डनयुक्तयोऽपि ताभिरेव बाध्या इत्येतावतैव मम जेतृतेति भावः ।

(३) { किमस्ति मानमद्वैते इतीष्टे प्रष्टुमेव न ।
मतत्वे वाऽमतत्वे वेत्येतत्प्रस्तूयतेऽधुना ॥ }

(४) "यत्राम द्वैते" इत्यपि पाठः ।

प्रमाणमात्रं भवता पृच्छयते, किंनाम विषयविशेषनियतम्, तच्च(१)तदोपपद्यते यदि तादृशं ते प्रतीतिमारोहेत्, प्रश्नस्य वाग्व्यवहारविशेषत्वात्, व्यवहारस्य च स्वज(२)नकज्ञानविषयनियतत्वात्। अन्यथा व्यवहाराणां विषयनियमप्रयोजकस्यान्यस्यासंभवेन व्यवहारविषयपारिप्लवापत्तेः ।

टी० ननु, ब्रह्माद्वैतं त्वया निर्वाह्यं, तन्मया खण्डनीयं, प्रपञ्चखण्डनमप्यन्ततस्त्वया निर्वाह्यं, तत्र प्रतिखण्डनं मया कर्त्तव्यमित्यपर्य्यवसानं तदवस्थमेवेत्याशङ्क्य कथासन्दर्भमुपसंहरति–। "'तस्मादि"ति । यद्यपि "त्वया ब्रह्माद्वैतं स्थापनीयं, मया खण्डनीयम्, इतीदृश्यामेव कथायां मया वक्तव्यं, नान्यत्रे"ति परेणापि वक्तुं शक्यते,* नचैवं कथैव न(३)स्यादिति वाच्यम्*, इष्टापत्तेः; अनिष्टत्वे चास्योभयसमाधेयत्वात्(४)। *ब्रह्म स्वतःसिद्धमेव न तत्र साधनापेक्षा *?—इति चेति, प्रपञ्चोऽपि सर्वजनसिद्ध एव न तत्र साधनापेक्षेति तुल्यम् । * सर्वजनसिद्धत्वमपि त्वयोपपादनी(५)यम् *?—इति यदि, तदा स्वतःसिद्धत्वमपि त्वयोपपादनीयमिति तुल्यम् । *तर्हि वितण्डा कथैव न स्यादुभयोरपि स्थापनाप्रस-

(१) तदिति सामान्ये नपुंसकं, स विषयविशेषनियतप्रमाणप्रश्न इत्यर्थः । तदोपपद्यते यदि तादृशं = विषयविशेषनियतं प्रमाणं, ते प्रतीतिमारोहेत् विषयश्चाद्वैतमेवेति भावः ।

(२) स्वस्य = व्यवहारस्य जनकं ज्ञानं स्वजनकज्ञानम्, तस्य यो विषयस्तेन नियतत्वान्नियमेन तद्गोचरत्वादित्यर्थः ।

(३) कथा हि समयबन्धपूर्विका, समयबन्धश्च माण्डनिकेन सद्वैतं ब्रह्म स्थापनीयमित्येव, इदानीं खण्डने प्रवृत्तेन तेन स उपेक्षित इत्यये कथैव न स्यादित्यर्थः । यद्वा, वैतण्डिकेनाप्यद्वैतव्यवस्थापने वितण्डा कथैव न स्यादित्यर्थः ।

(४) यथा माण्डनिकेन सद्वैतं ब्रह्म स्थापनीयमित्यस्ति समयबन्धस्तथा खाण्डनिकेन तत्खण्डनीयम् (अर्थादद्वैतं व्यवस्थापनीयम्) इत्यपीति तदनिर्वाहे कथाऽभावप्रसङ्गस्तस्यापि तुल्य इत्यवश्यं तेनापि समाधेयत्वादिति भावः ।

(५) त्वयोपपादनीयम् = त्वयैवोपपादनीयं, (स्वकपोलकल्पितमिति यावत्) ।

ज्ञात्*?–इति चेत्, शक्ति(१)जिज्ञासया प्रपञ्चवादिनामप्यन्योन्यं तत्सं-भवात्, तथापि खण्डनयुक्तयो बलवत्य इत्यत्रैव हृदयम् ॥ स्वपक्षमुपसंहरति–। [b] "तदेवमि"ति ॥

—•—

ननु "ब्रह्मैव परमार्थसत्"–इति त्वयोच्यते, तथाच प्रतिज्ञैवेयं तत्र प्रमाणमुपन्यस्तुमर्हतीत्याह–। [c] "नन्वि"ति ॥ उत्तरमाह–। [d] "प्रश्न एवे"ति। प्रश्न एव तावत् प्रमाणमिति विच्छिद्यापि(२)योजयन्ति। प्रश्नान्यथानुपपत्तिरेवाद्वैतसाधिकेत्यर्थः ॥ तामेवाह–। [e] "'प्रमाणामि"ति। अद्वैतज्ञानमन्तरेण तन्नियत(३)विषयप्रमाणप्रश्न एवानुपपन्न इत्यर्थः ॥ नन्वद्वैतमजानानस्यापि तत्प्रमाणप्रश्नः स्यादित्यत आह–। [f] "प्रश्नस्ये"ति। 'अद्वैते किं प्रमाणम्' ?–इत्ययं वाग्व्यवहारस्तावज् ज्ञानजन्यः, तथाच तज्ज्ञानविषयविषयत्वध्रौव्यमेवास्य; अन्यथा स्वजनकज्ञानविषयाऽतिक्रमे व्यवहाराणां व्यवहर्त्तव्यनियमो न स्यादित्यर्थः ॥

सू० "यदि चाद्वैतं प्रश्नविषयः प्रतीतमुच्यते तदा तत्प्रतीतिस्तेप्रमा वा स्यात्? अप्रमा वा?। आद्ये यदेव तस्याः प्रमायाः करणं तदेवाद्वैते प्रमाणं तत्रापि संप्रतिपन्नमिति वृथा तस्य प्रश्नः।*"नच वाच्यं सामान्यतोऽद्वैतप्रमाणसिद्धौ(४)भूतायामपि विशेषतः प्रमाणप्रश्नः*, 'यतः सामान्यसिद्धावेवाऽद्वैतसिद्धौ विशेषविचारः काकदन्तविचारवत्स्यात्; 'सामान्यसिद्धिरेव च विशेषमप्या-

(१) शक्तिजिज्ञासया = परप्रतिपादनसामर्थ्यज्ञानेच्छया, प्रपञ्चवादिनां = स्थापनावादिनां, तत्संभवात् = वितण्डाकथासम्भवादित्यर्थः। अवैतण्डिका अपि वितण्डां कुर्वते इति भावः।

(२) अपिशब्देन 'प्रश्न एव नोपपद्यते'–इत्यन्वयस्तु प्रसिद्ध एवेति समुच्चीयते।

(३) तद्=अद्वैतं, नियतो विषयो यस्य प्रमाणस्य तद्विषयकः प्रश्न इत्यर्थः।

(४) अद्वैतप्रमाणसिद्धौ भूतायाम् = अद्वैतप्रमाणसिद्धौ सत्याम्।

क्षिप्यानयन्ती विशेषमपि ते कथितवती किमत्र प्रश्नेन, ^c^ परिगणितेषु हि प्रमाणप्रकारेषु मध्ये यत्रैव दोषं न प्रमिणोषि तत्रैव विशेषे सामान्यस्य विश्रान्तेः । ^f^ यदि च परिचितचरेषु प्रमाणप्रकारेषु सर्वेष्वेव दोषं प्रमिणोषि तदा प्रमाणान्तरमाक्षिप्यापि सामान्येन विश्रमणीयमेव (१) ।

टी० नन्वेतावताऽद्वैतप्रतिपत्तिरायाता, प्रमाणानुयोगस्तदवस्थ एवेत्यत आह-। ^a^ "यदि चे"ति । अद्वैतमनुमाय, श्रुत्वा, दृष्ट्वा वा तवायं प्रश्नः; तथाचानुमानं, शब्दः, इन्द्रियं वा, तत्र प्रमाणमिति त्वयैव ज्ञायते किं प्रश्नेनेत्यर्थः ॥ ननु, प्रश्नान्यथानुपपत्तिः प्रमाणसामान्यसाक्षिणी भवतु प्रमाणविशेषजिज्ञासा तद्विशेषाभिधानमन्तरेण कथं निवर्ततामित्याशङ्क्याह-। ^b^ "नचे"ति ॥ अद्वैतसिद्धिरस्मदपेक्षिता, त्वया चाऽनुमता, किमत्र विशेषजिज्ञासयेत्याह-। ^c^ "यत"इति ॥ ननु, तथापि विशेषं पृच्छतः किमुत्तरमत आह-। ^d^ "सामान्ये"ति। नहि निर्विशेषं सामान्यमिति भावः ॥ नन्वेतावता विशेषत्वेनैव विशेषः सिद्धो नत्वनुमानादिभावेन, तादृशी च सिद्धिरपेक्षितेत्यत आह-। ^e^ "परिगणितेष्वि"ति ॥ ननु परितेषु सर्वत्र दोषं पश्यत एव ममायं प्रश्नः ? इत्यत आह-। ^f^ "यदिचे"ति ॥

मू० "यदि च 'का प्रमाणव्यक्तिरसौ' ?–इति प्रश्नार्थः परिशिष्यते, तदा न सर्वा व्यक्तिर्विशेषतो निर्देष्टुं शक्यते-इति तदनिर्देशेपि न नः किंचिदपचीयते। ^b^ यदि च द्वितीयः, तदानीमद्वैतप्रतीतिमप्रमां मन्यमानस्य तव 'अप्रमाविषये किं प्रमाणम्?'–इति कथं न प्रश्नो व्याहन्यते। ^c^ अथ "अप्रमा सा मम मते, त्वन्मते तु प्रमैवेति तत्करणं

(१) निर्विशेषसामान्याऽयोगादिति भावः।

प्रमाणं पृच्छ्यते?''-इति ब्रूषे, नैतदप्युपपद्यते, तवा द्वैते ज्ञानं यदुत्पद्यते तत्करणं मया प्रमाणरूपं वक्तव्यमित्यत्र ममाऽनियमात्। यदि नाम मया सदाऽद्वैतमभ्युपेयते तावता किं तावकीनस्य तज्ज्ञानस्य करणमवश्यं प्रमाणं स्यात्? [d]वस्तुतो वन्हिमत्यपि पर्वते यदि कश्चिद्वाष्पं धूमं प्रतीत्य ततो वह्निमनुमिनोत्येतावता किं वाष्पविषयं धूमज्ञानं करणं प्रमाणमेष्टव्यम्?-इति।

टी॰ नन्वनुमानत्वादयोऽपि प्रमाणत्वविशेषाः सामान्यमेव, तेन तत्रापि विशेषजिज्ञासया प्रश्नः? इत्यत आह-। [a]''यदि चे''ति॥ 'अद्वैतप्रतीतिरप्रमा'-इति पक्षं दूषयति-। [b]''यदि चे''ति। यद्यपि 'अप्रमाविषये किं प्रमाणम्?' इत्याकारो न मम प्रश्नो येन व्याघातः स्यात्, नच(१)तत्प्रकारप्रश्नेऽपि व्याघातः, नहि यदप्रमाविषयस्तत्कदापि न प्रमाणविषयः, तथाप्यापातस्फूर्तिको व्याघात इत्यर्थः॥ त्वदभिमानमनुरुध्याऽयं प्रश्नो मम तु बाधितविषयतया सर्वत्राद्वैतज्ञानमप्रमैवेति न व्याघात इत्यत आह-। [c]''अथे''ति॥ विषयाऽबाधेऽपि क्वचि(२)त्करणं दुष्टं दृष्टं, तथाच 'अद्वैतविषयं तवापि ज्ञानं प्रमैव(३)दुष्टकरणजन्या'-इति संभावनायां कथं तत्र मया प्रमाणं वक्तव्यमित्याह-। [d]''वस्तुत''इति। अत्र, यद्यपि 'कति ते पुत्राः'?-इति प्रश्नमात्रप्रत्याशया पुत्रान् संभावयतो दार(४)परिग्रहेप्युदासीनस्य,सर्वजनप्रसिद्धप्रपञ्चविद्वेषिणः शशशृङ्गकूर्मरोमगगनारविन्दादि-

(१) अप्रमाविषये किं प्रमाणमित्याकारप्रश्नेपि न व्याघातो न हि यदप्रमाविषयस्तत्र कदाचित्प्रमाणविषयः, पूर्वक्षणाद्यवच्छेदेन रजतत्वेनाऽप्रमाज्ञानविषयस्यापि शुक्त्यादेः कालान्तरे शुक्तित्वेन प्रमाणज्ञानविषयत्वादित्याह-न चेति।

(२) क्वचित् = वन्हिमत्पर्वतधर्मिकव्याप्यलिङ्गकवन्ह्यनुमित्यादौ संवादिभ्रमे।

(३) प्रमाऽत्राबाधितार्थगोचरं ज्ञानं, न तु प्रमाणकरणकं ग्राह्यम्।

(४) दारपरिग्रहेप्युदासीनस्य कति ते पुत्राः?-इति प्रश्नमात्रप्रत्याशया पुत्रान्संभावयतस्ते कः प्रतिमल्लः (प्रतिभटः, वारयितेति तु फलितम्) इत्यन्वयः।

प्रमाणप्रश्नबलायातमनन्तं प्रपञ्चं साधयतः, कस्ते । तिमल्लः, कथं त्र 'ब्रह्म नास्तीत्यत्र किं प्रमाणम्' ?–इत्यनेन प्रश्नेन ब्रह्मनास्तितैव न सिद्ध्येत् । कथायां यस्य यस्य पदार्थस्याभावस्त्वया साध्यस्तस्य तस्य प्रमाणप्रश्नबलात् तत्तत्सत्ता तदानीमेव वाक्यान्तरेण साधनीया इति दुस्तरं व्यसनम् वस्तुतो(१)'ब्रह्माद्वैतं घटादिवृत्ति न वा'–इति मध्यस्थविप्रतिपत्तौ 'ब्रह्माद्वैतं घट(२)वृत्ती'ति विधिकोटिपरिग्रहे त्वया कृते तत्र प्रमाणप्रश्ने प्रमाणवचनमेवोचितं, कथासंप्रदायस्य तवापीष्टात्वत्; तद्विप्लवे पुनर्दुस्तरमव्यसनमेव, तथापि वक्ष्यमाण(३)प्रमाणावष्टम्भादेतदुक्तमिति हृदयम् ॥

सू० "अस्तु वा प्रश्नोयं यथातथा, श्रुतिरेवाद्वैते प्रमाणमिति ब्रूमः । श्रूयते खलु "एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किंचन" इत्यादि । "श्रुतिप्रामाण्यं सिद्धार्थप्रामाण्यं चेश्वराभिसन्धौ साधयिष्यते । सिद्धार्थानां(४)श्रुतीनामन्यपरत्वमपि यदि स्यात्तथापि पद(५)समन्वयबलेन तासु प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तासामन्यपरिभवनात्(६), "धियां स्वतःप्रामाण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात् ।

टी० एतेनैवानुशयेनाह–। "अस्तु वे'ति ॥ नन्वनृत(७)व्याघातपुन-

(१) 'वस्तुत'–इत्यस्य प्रमाणवचनमेवोचितमित्यनेनान्वयः ।

(२) अत्र घटादिवृत्तीति पाठः समुचितः, प्रतिज्ञाया विप्रतिपत्त्यनुगुणत्वौचित्यादित्यनुमन्ये ।

(३) "श्रुतिरेव प्रमाणम्"–इति वक्ष्यमाणं प्रमाणप्रतिवचनमवष्टभ्यैव प्रश्नखण्डनाभिधानमित्याशयः ।

(४) सिद्धार्थानाम् = अहेयानुपादेयार्थप्रतिपादिकानाम् ।

(५) पदानामेकमेवाद्वितीयमित्यादीनां य उपक्रमादिभिर्लिङ्गैर्लक्षणा समन्वयस्त त्पर्य्यणाभिधायित्वं तद्बलेनेत्यर्थः ।

(६) अन्यस्य द्वैतावगाहिप्रत्यक्षादेः परिभवनात् तिरस्करणादित्यर्थः । अनन्यपरीभवनादित्यपि क्वचित्पाठः, तत्राद्वैतैकमात्रपरत्वादित्यर्थः ।

(७) अनृतदोषो यथा पुत्रकामेष्टा 'पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेते'ति, नेष्टौ संस्थितायां पुत्रजन्म दृश्यते । दृष्टार्थस्य वाक्यस्याऽनृतत्वाददृष्टार्थमपि वाक्यम् 'अग्निहोत्रं जुहुयात्

वक्त्रादिदोषेभ्यः श्रुतीनामेव न प्रामाण्यं, प्रामाण्ये वा सिद्धार्थश्रुतीनां न प्रामाण्यं, विधिप्रत्ययसमभिव्याहृतवाक्यस्यैव ज्ञानद्वारा व्यवहारजनकत्वेन प्रवर्तकज्ञानं प्रति सामर्थ्यावधारणात्; नच "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म", इत्यादिश्रुतीनां कार्योपराग(१)स्तथाच न प्रामाण्यमित्यत आह–। [b] "श्रुती"ति ॥ ननु, यत्परः शब्दः स शब्दार्थः, न त्वासां श्रुतीनां ब्रह्माद्वैतपरत्वं, किं तर्हि, मुमुक्षुणा ब्रह्मैवैकमुपासनीयमित्यत्र तात्पर्यं, तथाचोपासनायामेवासां प्रमाणत्वं, नतु ब्रह्माद्वैतेपीत्यत आह–। [c] "सिद्धार्थानामि"ति। विशेषणं(२)चैतत् प्रकृतश्रुत्यपेक्षया। "एकं,ब्रह्म"इतिपदसमन्वयबलेन प्रतीयमानोर्थः स चोपासनापरत्वेप्यबाधित एव वाच्य इत्यर्थः ॥ ननु "आदित्यो यूपो यजमानः प्रस्तरः"–इत्यादौ पदसमन्वयबललभ्यसामानाधिकरण्यश्रुतेरप्रामाण्यं यथा, तथाऽस्याः किं नेत्यत आह–। [d] "धियामि"ति। तत्र तत्र बाधकात् प्रतीयमानोर्थस्त्यज्यतेऽत्र न बाधकमित्यर्थः ॥

मू०* ननु,(३)नाऽद्वैतश्रुतीनामृजावर्थे(४)प्रामाण्यं संभवति, प्रत्यक्षादिबाधात्;ततश्चा'न्यत्रैव कचित्तात्पर्यं कल्प्यम*?। मैवम्। यदद्वैतश्रुतेर्बाधकं प्रत्यक्षादिं मन्यसे तदात्मीये विषये घटपटादेर्भेदे नियत एवोत्पद्यते, 'ननु

स्वर्गकाम'इत्याद्यनृतमिति ज्ञायते। विहितव्याघातदोषश्च 'उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यमि'ति विधाय 'श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति, शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोती'ति। पुनरुक्तदोषो यथा अभ्यासे दृश्यमाने 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्' इति।

(१) कार्य्योपरागः=क्रियोपरागः, हेयोपादेयार्थप्रतिपादकत्वमिति यावत्।

(२) ननु, 'सिद्धार्थानामि'त्येतद्विशेषणं व्यर्थं, यावता क्रियाऽभिधायिनीनामपि श्रुतीनां तात्पर्य्यतो ब्रह्मण्येव समनुगतत्वेनाऽबाधितार्थमादायैवाऽन्यपरिभावकत्वं भवता प्रसाधनीयमित्यत आह–विशेषणं चैतत्प्रकृतश्रुत्यपेक्षयेति। प्रकृतश्रुतिस्तु–"एकमेवाऽद्वितीयमि"त्यादिरूपा।

(३) { अद्वैतश्रुतिबाधाय नाध्यक्षादि प्रकल्प्यते।
अल्पाल्पविषयत्वेनेत्येतत्प्रस्तावयत्यथ ॥ }

(४) ऋजावर्थे=सिद्धार्थे।

प्रत्यक्षादिकं भूतभाविवर्त्तमानसकलव्यक्तिभेदग्राहि जायमानमावयोः सम्प्रतिपन्नमस्ति, [d]तादृशेन ज्ञानेन चोत्पद्यमानेन सर्वज्ञतां तदा तव श्रद्दध्यां यदि जानासि मम चेतसि किं वर्त्तते इति । [e]यदि च प्रत्यक्षादि किंचिन्मात्रविषयं तदा तद्विषयादन्यत्रापि प्रवर्त्तमानाऽद्वैतश्रुतिस्तेन न बाधितुं शक्यते, स्वविषयमात्रे प्रमया विपरीतविषयज्ञानबाधनात्; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । [f]मा हि भूद्(१)अग्नीषोमीयपश्वालम्भनविधिना सर्वभूताहिंसाश्रुतेर्वैयर्थ्यम् ।

टी० ननु, प्रकृतेपि बाधकमस्तीति शङ्कते—। [a]"नन्वि"ति ॥ [b]"अन्यत्रे"ति । ईश्वरैकत्वं वा ब्रह्मैकोपास्यत्वं वा प्रतिशरीरमेकैकात्मत्वं वा यद्बोध्यं तत्रैव च सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ ननु, घटपटमात्रभेदविषयकं प्रत्यक्षं श्रुतिबाधकमिति नोच्यते, किंतु सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या सकलपदार्थभेदविषयकमेकं प्रत्यक्षमिष्यते, तत्कुक्षिस्थितानां(२)भेदावभेदकाणां न किंचिद्द्वयं श्रुतिडाकिन्या इत्यत आह—। [c]"नतु प्रत्यक्षादिकमि"ति । त्वयेव्यमाणत्वमतन्त्रमित्यर्थः ॥ तादृशज्ञाने प्रमाणाभावमाह—। [d]"तादृशेने"ति ॥ ननु, घटपटादिनियतविषयमेव प्रत्यक्षं श्रुतिबाधकमस्तु किमत्याहित(३)मित्यत आह—। [e]"यदी"ति ॥ [f]"मा हि भूदि"ति । "न हिंस्यात्सर्वा भूतानि"—इत्येका श्रुतिः, "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यपरा, तत्र चानयाऽग्नीषोमीयपशावेवाऽहिंसाश्रुतिर्बाध्यते नत्वन्यत्रापि, विषयभेदादित्यर्थः ॥

---

(१) अतिप्रसङ्गमेव स्फुटयति–मा हि भूदिति । माभूदिति तु विद्यासागराभिमतः पाठः । विरुद्धार्थप्राहितामात्रेण बाधकत्वमेकविषयत्वाभावेपि चेदिष्टं मांविषयत्वेन तदभावविषयत्वस्य विरोधात्पश्वालम्भनविधिना सर्वभूताऽहिंसाविधेर्वैयर्थ्यं=निर्विषयत्वमप्रामाण्यं स्यात्तन्माभूदित्यर्थः ।

(२) तत्कुक्षिस्थितानाम्=सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिकुक्षिनिविष्टानाम् ।

(३) अत्याहितम् = भयम् "अत्याहितं महाभीति"रिति कोशात् । अस्यैवार्थस्याऽविज्ञानात्प्रायः पुस्तकेषु 'किमन्याहितमि'ति प्रकल्पितः पाठो दृश्यते ।

मू० [a]"यदा चैवं, तदा बाधिकायाः प्रत्यक्षधियो बाध्यायाश्चाऽद्वैतबोधने श्रुतिर्निराबाधा सती तयोरैक्यं बोधयतीति तत् प्रत्यक्षादि कथं स्वात्मान(१)मेव बाधेत। [b]घटेन(२), पटेन तद्भेदेन च स्वविषयेण सह तस्या एव धियः श्रुत्या सर्वस्याद्वैतं गोचरयन्त्या कथं नाभेदे प्रामाण्यमासादयितव्यम्, तत्राबाध्यमानत्वात्। [c]नहि (३)तस्या धियः स्वात्मा वा, स्वात्मना सह घटपटादेर्भेदोऽपि वा, विषयः। [d]"घटपटौ(४)भिन्नावि"त्येवमाकारा हि सा जायते, नतु 'अहं घटात् पटाच भिन्ना, मत्तो वा तौ भिन्नौ'–इति। [e]स्वप्रकाशतापि स्वमात्रे साक्षिणी, नतु यतो यतः प्रकाशो भिद्यते ततस्ततस्तस्य भेदेऽपि। [f]अन्यथा तत्तदपि स्वप्रकाशकुक्षौ निक्षिपन्ती न कथमद्वैते एव पर्यवस्यति।

टी० ननु, समाने एव विषये बाध्यबाधकभावोऽस्तु किमेतावतेत्यत आह–। [a]"यदाचे"ति। बाध्यबाधकधियोरैक्ये बाध्यबाधकभावाऽभाव एवेत्यर्थः॥ बाधकाभिमतप्रत्यक्षस्य विषयेण सहा; भेदः श्रुतिविषय इत्याह–। [b]"घटेने"ति॥ तदेवोपपादयति–। [c]"नही"ति॥ कथमेवमत आह–। [d]"घटपटावि"ति॥ मीमांसकशङ्का(५)मपनयति–। [e]"स्वप्रकाश-

(१) बाध्यबाधकधियोरैक्ये बाध्यायाः श्रौतधियो बाधने प्रत्यक्षेण स्वात्मन एव बाधः कृतः स्यादिति भावः।

(२) घटेनेति, सर्वस्याऽद्वैतं गोचरयन्त्या श्रुत्या घटेन, पटेन, तद्भेदेन च स्वविषयेण (घटपटौ भिन्नावित्येत्वं विधभेदग्राहिप्रत्यक्षविषयेण) सह तस्या धियः (भेदग्राहिप्रत्यक्षधियः) अभेदबोधने प्रामाण्यं कथं नासादयितव्यम्–इत्यन्वयः।

(३) नहीति, स्वविशिष्टभेदग्रहणे ऽंशतः स्ववृत्त्यापातादित्यर्थः।

(४) घटपटाविति यदाकारा बुद्धिर्जायते तदाकारवानेवार्थस्तद्विषय इति नियमाद्बुद्धिधर्मिकबुद्धिप्रतियोगिकभेदाकारत्वाभावाच्चानया तत्सर्वं भासत इत्यर्थः।

(५) बुद्धेः स्वप्रकाशत्वात्स्वभेदग्राहकत्वमुपपद्यते इति मीमांसकशङ्का।

ते"ति ॥ ननु, यतो यतः प्रकाशो भिद्यते तत्सर्वं स्वप्रकाशज्ञानविषय एवेत्यत आह-। f "अन्यथे"ति । स्वप्रकाशबलेन तत्सर्वं तदा भासेत यदि तदपि स्वं भवेत् तथा च स्वभिन्नस्यापि सर्वस्य स्वप्रकाशज्ञानात्मत्वे पुनरद्वैतमेव पर्यवस्येदित्यर्थः ॥

मू० *a"नच तया धिया स्वस्य, स्वविषयस्य च स्वरूपावगाहने स्वरूपलक्षणो भेदः प्रकाशित एव स्यादिति वाच्यम् *, "पुरोवर्त्ति रजतमि"ति भ्रान्तौ पुरोवर्त्यात्मनो रजतात्मनश्च प्रकाशे भेदग्रहापत्तेः । b धर्मविशेषमन्तर्भाव्य स्वरूपस्य भेदत्वे धियोपि तथा स्यादिति सैव धीर्न तत्प्रकाशस्तस्मिन्सन्निकर्षाद्यपेक्षायां धियः प्राक्तदसंभवात् । c *आत्मवदात्मधर्म्मेपि सन्निकर्षानपेक्षा सा*?–इति चेन्न, d ग्रहणत्वस्मृतित्वप्रमात्वादावपि तथैव स्यादिति

टी० ननु, स्वप्रकाशज्ञानस्य स्वं विषय इति विषयात्(१), घटपटादेः स्वस्य स्वरूपभेदः कथं न विषयो भवेदित्यत आह-। a "नचे"ति । स्वरूपभेदग्रहस्याऽभेदग्रहपरिपन्थित्वे भ्रमः क्वापि न स्यात्तस्य(२) ते आरोप्यारोपविषयग्रहपूर्वकत्वात्, तस्य चारोपपरिपन्थित्वादित्यर्थः ॥ ननु, स्वरूपमात्रं न स्वरूपभेदः, किंतु परस्परवैधर्म्यविशिष्टं स्वरूपं तच्च शुक्तिरजतयोर्न गृहीतमिति नारोपानुपपत्तिरित्यत आह– b "धर्म्मे"ति । तर्हि धियोपि स्वरूपमात्रं न भेदः, किंतु वैधर्म्यालिङ्गितं स्वरूपं, वैधर्म्यं च स्वस्य(३) प्रकाशत्वेपि न स्वविषयः, किंतु संयुक्त(४)समवेतसमवायेन प्रत्या

(१) घटपटादेर्विषयादित्यन्वयः ।

(२) तस्य=भ्रमस्य, आरे प्यारोपविषयग्रहपूर्वकत्वात्,=आरोप्यं रजतादिरारोपविषयोऽधिष्ठानं शुक्त्यादिस्तदुभयस्मरणग्रहणपूर्वकत्वात, तस्य च=आरोप्य रोपविषयस्वरूपभेदग्रहणस्य च, आरोपपरिपन्थित्वात्=भ्रमपरिपन्थित्वेन त्वयाङ्गीकारादित्यर्थः ।

(३) स्वस्य=ज्ञानस्य, प्रकाशरूपत्वेपि न ज्ञानविषय इत्यर्थः ।

(४) मनःसंयुक्त आत्मा, तत्समवेतं ज्ञानं, तत्र समवायो ज्ञानत्वादेर्वैधर्म्यस्येत्यर्थः ।

सत्त्या मनसा तद्ग्रहो भवेत्, नच(१)स्वोत्पत्तेः पूर्वं स्वघटितसंयुक्तसमवेतसमवायः प्रत्यासत्तिः संभाव्यते इत्यर्थः ॥ ननु, यथा प्रत्यासत्तिमन्तरेणस्वग्रहस्तथा स्वधर्मग्रहः स्यात् को दोष इत्यत आह(२)—। c"आत्मवदि" ति ॥ d"ग्रहणत्वे"ति । तथाच ग्रहणत्वस्मरणत्वसंशयो न स्यान्न स्याच्च प्रामाण्याऽप्रामाण्यसंशय इति भावः ॥

मू० "तदेवं सा बुद्धिः श्रुत्या घटपटात्मतया व्यवस्थाप्यमाना कथमात्मनः(३)स्वस्मादेव भेदे प्रमाणीभवितुं प्रभवतीति" बाधिकायां बुद्धौ घटपटयोर्भेदे प्रमात्वाभावमासादयन्त्यां श्रुतिस्तत्र(४) तत्राप्रतिद्वन्द्वित्वाऽसङ्कुचितस्वतः प्रामाण्यबललब्धतत्तदर्थैक्यान्यथानुपपत्तिसहायसम्पदाऽजय्या तयोरप्यभेदं बोधयन्ती न प्रतिहन्तुं शक्येति न(५) क्वचिदपि प्रतिहतप्रसरा सती सर्वाद्वैतप्रमापिकेति । e भेदप्रमान्यथानुपपत्त्या च वैपरीत्यमशक्यम् ।

टी० ननु, तया धिया स्वस्य स्वरूपभेदोऽपि मा गृह्यतां किमनिष्टमित्यत आह—। a"तदेवमि"ति । घटपटभेदग्राहकं यत्प्रत्यक्षं तद्यदि

(१) नच ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं ज्ञानघटितनिरुक्तप्रत्यासत्तिरित्यर्थः। अयं भावः-सन्निकर्षस्य बुद्धिजन्मार्थत्वाद्बुद्धेः प्रागेवासौ वक्तव्यो न च तत्संभवति बुद्ध्यभावे तत्समवेतधर्मसन्निकर्षासंभवादन्यथाऽन्योन्याश्रयादित्यर्थः ।

(२) इत्यत आह, 'इति चेन्न'-इत्यन्तं सिद्धान्त्याहेत्यर्थः, अत आत्मवदित्यादेः पूर्वपक्षयन्यत्वेऽपि नाऽयुक्तिः। एवमग्रेऽप्येवंविधस्थले ज्ञेयम् ।

(३) आत्मनः = स्वाभिन्नघटस्य, स्वस्मात् = स्वाभिन्नघटादित्यर्थः ।

(४) बाध्यबाधकबुद्ध्योर्बाध्यबुद्धेश्च स्वविषयैरभेदबोधनेऽप्रतिद्वन्द्वित्वान्न सङ्कुचितञ्च तत्स्वतःप्रामाण्यं चेति तथोक्तम्, तस्य बलं = सामर्थ्यं, तेन लब्धमप्रतिद्वन्द्वित्वाऽसङ्कुचितस्वतःप्रामाण्यबललब्धं,तच्च तत्तदर्थस्यैक्यं चेति तथोक्तं, तस्य याऽनुपपत्तिःसैव सहायस्तस्य संपत् तयाऽजय्या क्वचिदपि प्रतिहन्तुं न शक्येति सर्वाद्वैतप्रमापिकेत्यर्थः ।

(५) श्रुतिः क्वचिदपि प्रतिहतप्रसरा न सती सर्वाऽद्वैतप्रमापिकेति सम्बन्धः ।

श्रुत्या घटपटाभिन्नं कृतं तदा घटपटभेदग्राहकृतैव तस्य न निर्वहेदित्यर्थः॥ ननु, घटपटयोर्भेदे सा धीः प्रमाणमतस्तद्वयेन श्रुतिस्तत्र कथं प्रवर्तेत तथाच घटपटौ विहायाऽन्यत्राद्वैतं सिद्ध्यति ननु तयोरपीत्यत आह—। [b]"बाधिकायामि"ति। घटपटभेदग्राहिणी या बुद्धिस्तया सह घटपटयोरभेदं गृहीतवती श्रुतिः घटपटयोरभेदमन्तरेणानुपपद्यमाना तयोरप्यभेदमानयति। किंच, पटाभिन्नबुद्ध्यभिन्नत्वाद् घटोऽपि पटाऽभिन्नः साधयितुं पार्य्यते एवेति तदु(१)पष्टम्भोपि श्रुतेः। न चास्याः परग्राह्यं प्रामाण्यं, येन तदादायापि द्वैतं निर्वहेदिति न किंचिदस्याः श्रुतेः परिपन्थीत्यर्थः॥ ननु, घटपटभेदप्रमैव तद्भेदमन्तरेणानुपपद्यमाना सर्वत्र श्रुतिमपसारयिष्यतीत्यत आह—। [c]"भेदप्रमे"ति॥

सू० "तत्राद्वैतश्रुत्या सन्दिह्यमानस्य प्रमात्वस्यैवासिद्धेः' [b]भेदधीमात्रस्य च द्विचन्द्रादिबोधवदन्यथाप्युपपत्तेः।

टी० श्रुतिप्रामाण्यमुभयसिद्धं, प्रत्यक्षप्रामाण्यं चान्यतरमात्रसिद्धमिति परिपन्थिश्रुतिदर्शनात्तत्रापि तत्र(२)सन्देहः स्यादिति भेदप्रमान्यथानुपपत्तिर्दुर्बला न श्रुतिपरिपन्थिनीत्याह—। [a]"तत्रे"ति॥ ननु सन्दिह्यतां प्रामाण्यं, भेदज्ञानमगृहीतप्रामाण्यमेव श्रुतिबाधकं स्यादित्यत आह—। [b]"भेदे"ति। अन्यथासिद्धिशङ्काकलङ्कितस्य न विरोधिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः। अत्र, यद्यपि (३) सर्वभूताहिंसाश्रुतिरग्नीषोमीयपश्वालम्भनबोधिकया श्रुत्या सङ्कोच्यते नतु बाध्यते, प्रत्यक्षेण तु प्रवृत्तमात्रेणाद्वैतश्रुतिर्बाध्यत एवातो न क्वाप्यस्याः प्रसरः, नहि 'घटपटौ भिन्नौ' एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म'—इति ज्ञाने संभवतो विरोधात्। * देवः पशुर्हिंस्यः, सर्वभूतमहिंस्यमित्यनुपपन्नम् *?—इति चेत्तन्न सर्वपदकृतपदयोर्विषयसङ्कोचेन देवपशु-

(१) घटपटाभेदाश्रयणमपि विषयतया श्रुतेरावश्यकमित्यर्थः।

(२) तत्र = प्रत्यक्षे, प्रामाण्यसन्देहः स्यादित्यर्थः।

(३) मा हि भूतग्नीषोमीयपश्वालम्भनविधिना सर्वभूताहिंसाश्रुतेर्वैयर्थ्यमित्या द्विरोक्तमर्थमाक्षिप्य समाधत्ते–यद्यपीत्यादिना।

भिन्नं सर्वमद्दिंसयमिति सामञ्जस्यसंभवात्, इह 'घटपटभिन्नं सर्वमेकमि'ति समञ्जसे(१) क्रियमाणे महदसमञ्जसं, त्वदभ्युपगताद्वैत(२)भङ्गात्। * क्रमेण(३) तयोरप्यभेदोऽर्थापत्त्या पर्य्यवस्येत् * ?—इति चेत्तर्हि न श्रुतिरद्वैते प्रमाणं, बाधविषये कुण्ठितत्वात्। किंच, तत्त(४)त्प्रत्यक्षशार्दूलमुखकुहर-संप्रविष्टं भेदमवलोक्य पलायमाना श्रुतिरियमबला प्रतीयमानं स्वार्थं त्यजन्ती ब्रह्मानुचिन्तनमात्रपरैव स्यात्। किंच, "बाधव्याधभयोद्विग्नतमाऽद्वैतश्रुतिमृगी, ब्रह्मारण्येऽपि विश्वासं कथमासादयिष्यति" सर्वमभिन्नमिति श्रुत्यर्थः स्वस्मात्सर्वमभिन्नमेवेत्येतावताप्युपपद्यते एव। 'नेह नानास्ति किंचन''—इत्यपि किंचन वस्तु न नानेत्येवमप्युपपद्यते। नहि किमपि वस्तु नाना, सर्वस्य वस्तुनः प्रत्येकमेकत्वात्। किंच, ब्रह्माद्वितीयमिति सकलानुमतमेव। किंच, यदि ब्रह्ममात्रावशेषं जगदिति बोध्यं, तदा "ब्रह्मैवैकम्"—इति स्यान्न तु "एकमेव ब्रह्मे"ति। किंच, यथा 'एक एव नरपतिरत्र, नतु नाना'इति वाक्यं द्वितीयं नरपतिमेव निषेधति नतु पुरुषान्तरमपि नास्तीति(५)ततः प्रतीयते। किंच, तात्पर्य्याधीनं श्रुतिप्रामाण्यमतः कुत्रार्थे तात्पर्य्यमित्यनिश्चयाद् दुर्बलायाः श्रुतेरेव सर्वत्र प्रत्यक्षेण बलवता बाधः। किंच, चैत्रस्य घटपटभेदज्ञानं, मैत्रस्य कटकुट(६)भेदज्ञानं, देवदत्तस्य नटविटभेदज्ञानम्, इति तत्तदन्यसर्वाद्वैतार्थत्वे श्रुतेर्वाक्यभेदः(७)।

---

(१) सामञ्जस्ये इति सूचितम्।

(२) घटपटयोर्भेदव्यवस्थितावच्छेदकावच्छेदेनाभ्युपगताद्वैतभङ्गादित्यर्थः।

(३) घटपटभेदविषयकबुद्धेः स्वविषयादभेदव्यवस्थितौ तदन्यथानुपपत्त्या क्रमेण घटपटयोरप्यभेदो व्यवतिष्ठेतेत्यर्थः।

(४) तत्तत्प्रत्यक्ष=घटपटादिभेदावगाहिप्रत्यक्षमेव शार्दूलस्तन्मुखकुहरे=तन्मुखविवरे, प्रविष्टं भेदं विलोक्येत्यर्थः।

(५) इति = इत्यमेव, ततः = एकमेवाऽद्वितीयमितिवाक्याद्ब्रह्मसजातीयब्रह्मान्तरनिषेधः प्रतीयते—इति कथंचिद्व्याख्येयम्। वस्तुतस्त्वयं दृष्टान्तपरो ग्रन्थः, दार्ष्टान्तिकपरस्तु कश्चिद्गलितो वा ऽध्याहर्तव्यो वेति प्रतिभाति।

(६) कुटो घटः, "घटः कुटनिपावस्त्री"ति कोशात्।

(७) वाक्यभेदस्तु एकस्यैव वाक्यस्य युगपद्विशिष्टार्थद्वयाऽभिधायकत्वम्।

किंच, अभेदज्ञानस्य 'तानेव[1]तित्तिरीन्' 'तानेव शालीन्'—इतिवदेक धर्मोपग्रहेणाप्युपपत्तिः, भेदग्रहस्तथा नान्यथोपपादयितुं शक्य इति प्रत्यक्षमेव बलीयः। किंच, सर्वमभिन्नं, घटपटौ भिन्नाविति बुद्ध्योः प्रामाण्ये संभवति क्व बाध्यबाधककल्पनापि, नहि[2]प्रमेयत्वादिनापि सर्वमभिन्नं न मन्यामहे, तथापि[3]"आपाततो यदिदमद्वयब्रादिनीनाम् इत्यादावेव तात्पर्य्यम् ॥

सू० "'एकम्—इत्युपादाय यद् एवकारमप्युपादत्ते श्रुतिः "एकमेवेदम्"—इतिरूपा, तदैकान्तिकमैक्यं बोधयतीति भेदाभेदेनाप्यशक्यसमर्थनं—घटपटादिभेदग्राहिप्रत्यक्षादिप्रामाण्यमिति ।

टी० ननु श्रुत्याऽभेदः, प्रत्यक्षेण च भेदो बोध्यते, द्वयं च प्रमाणमनुरोध्यं, ततो भेदाभेद एवास्त्वित्यत आह—"''एकमि''ति । यद्यपि ब्रह्मण एकत्वं प्रपञ्चाभावे प्रपञ्चाभेदे चोपपद्यते इति कथमियं श्रुतिरेकताऽवधारिका[4] यद्यपि च प्रपञ्चमिथ्यात्वं शङ्कराचार्य्याद्यनुमतं ननु प्रपञ्चब्रह्मणोरभेद इत्यभेदबोधकतया श्रुतिव्याख्याने ऽपसिद्धान्तः, यद्यपि च घटाद्यभेदे ब्रह्मणोपि जडत्वमिति स्वप्रकाशानन्दरूपत्वविरोधस्तथाप्यापाततो यदिदमित्यादौ वक्ष्यमाणेऽर्थे एव तात्पर्य्यम् ॥

सू० *"बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभावात् कथमित्थम् *?—इतिचेन्न "श्रुतितो द्रागेव जातायाः सर्वविषयाया अद्वैतधियो[5]-

(१) पूर्वदृष्टसजातीयतित्तिर्य्यादिदर्शने यत्र तानेव तित्तिरीन् (विहगविशेषान्) पश्य, तानेव शालीन (तण्डुलानि)पश्येत्यभेदावगाहिनी प्रत्यभिज्ञा, सा तित्तिरित्वशालित्वलक्षणैकधर्मोपग्रहपूर्विका यथा, तथा प्रकृतेप्यभे ज्ञानस्योपपत्तिरित्यर्थः ।

(२) सर्वमभिन्नमित्युक्तमुपपादयति—नहीति । प्रमेयत्वादिनाऽभेदः, घटत्वपटत्वादिना तु भेद इति भावः ।

(३) तथापीत्येतद्दूरव्यवहितेन यद्यपीत्यनेनाऽन्वेति । आपातत इति, अद्वैतप्रतिपादनमप्यापातत एवेति निर्गलितार्थः ।

(४) 'विधायिका'—इत्यपि क्वचित्पाठः ।

(५) अद्वैतधिय एवं विधविचारसोपानपरम्पराम् (क्रमिकाऽभेदविषयकप्रतिप-

सद्बुद्धय एवंविधविचारसोपानपरम्परामारोहन्त्यो- नानाविषयेषु तत्प्रामाण्यविषयाः क्रमेण परिनि- तिष्ठन्तीत्युच्यमानत्वात् । * 'ननु, यदि नामप्रत्यक्ष- विद्यया तया घटपटभेदोल्लेखिन्या स्वात्मना सह घट- पटयोर्भेदो न गोचरीक्रियते तावता कथं तस्याः स्ववि- षयेण सहाऽद्वैते श्रुतिः प्रामाण्यमासादयितुमीष्टे' बुद्ध्य- न्तरेण तथा सार्द्धं घटपटयोरपि भेदमुल्लिखता तत्रा-

ननु 'प्रत्यक्षविरोधादापाततः श्रुतिजबुद्धिः स्वस्मादेवाभेदं विषयाणां विषयीकृत्य क्रमेणार्थापत्त्यादिबलाद् विषयाणामन्योन्यमभेदं विषयीकरिष्यती'त्यनुपपन्नं शब्द(१)बुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादित्याह—। a "बुद्धे"रिति ॥ श्रुतित एकदैव जातायाः सर्वाभेदबुद्धेः सर्वविषये प्रामाण्यं प्रत्यक्षबाधेन प्रतिबन्धात् झटिति दुर्ग्रहमिति तत्तद्विषयप्रत्यक्षबाधनिरासक्रमनिबन्धनः प्रामाण्यग्रहक्रमो नतु बुद्धेर्विरम्य व्यापारतेत्याह—। b "श्रुतित"इति । यद्यपि बाधो(२)बुद्धिमेव प्रतिबध्नाति नतु तत्प्रामाण्यग्रहमिति कथं न बुद्धेः श्रुतिलक्षणस्य शब्दस्य वा विरम्य व्यापारता तथापि "अत्यन्ताऽसत्यपि(३)ज्ञानमर्थे शब्दः करोती"त्यभिप्रेत्यैतदुक्तम् ॥ घटपटभेदग्राहिप्रत्यक्षेण स्वात्मना सह घटपटयोर्भेदो न गृहीत इति तत्र श्रुतिर्लब्धपदा तयोरप्यभेदं विषयीकरिष्यतीति यदुक्तं तत्र शङ्कते—। c "नन्वि"ति । घटपटभेदग्राहिप्रत्यक्षं घटपटौ न भवत इति ज्ञानान्तरेण तद्भेदोऽपि सुग्रह एवेति तत्रापि श्रुतिर्न प्रभवतीति शङ्कार्थः ॥

त्तिपरम्पराम्) आरोहन्त्योऽस्मद्बुद्धयो नानाविषयेषु तत्प्रामाण्यविषयाः (अभेदबुद्धिप्रामाण्यविषयाः) क्रमेणपरितिष्ठन्तीत्यन्वयः ।

(१) शब्द एकं बोधं जनयित्वा विरतव्यापारो न शाब्दबोधान्तरं जनयति, तथा बुद्धिरप्येकस्मिन्नर्थे ज्ञाततां संस्कारं वा जनयित्वा न ज्ञातताान्तरं संस्कारान्तरं वा, एवं कर्माप्येकत्र विभागमुत्पाद्य न विभागान्तरमित्यर्थः ।

(२) "घटपटौ भिन्नौ—"इत्याकारको बाधः, बुद्धिं—श्रुतिजाऽभेदबुद्धिमित्यर्थः ।

(३) अत्यन्तासत्यर्थः शशशृङ्गादिस्तत्रापि चेच्छब्दो ज्ञानं जनयति किमुत सद्भूते ऽद्वैते इति भावः ।

मू० "तर्हि तस्या अपि विषयमापाततः परित्यज्य यथैवापरया बुद्ध्या घटपटभेदबुद्धेर्घटाच्च पटाच्च भेदो विषयीक्रियते तस्याः स्वविषयेण सहाऽद्वैते श्रुतिः प्रामाण्यमवलम्ब्य लब्धपदा घटपटतद्भेदबुद्धिभिः सह द्वितीयाया बुद्धेरभेदे पर्य्यवस्यन्ती सर्वेषामेव तेषामभेदे विश्राम्यति । [b] एवं च सति यत्रैव गत्वा बाधबुद्धिपरम्पराविच्छेदो विषयान्तरसंचारोच्छेदभयादनवस्थाभयाच्चाभ्युपेयस्तस्यामेव बुद्धौ पदमारोप्याऽद्वैतश्रुतिः सर्वं तद्विषयविषयिप्रवाहमद्वैते स्थापयन्ती न केनापि प्रमाणेन क्वचिदपि विषये बाधितुं शक्या । तस्मात्--

[c] सुदूरधावनश्रान्ता (१) बाधबुद्धिपरम्परा ।
निवृत्तावद्वयाम्नायैः पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते ॥ ८ ॥

टी० यावद्दूरं बाधबुद्धिपरम्परोदयस्तत्रापाततः कुण्ठापि श्रुतिर्बाधबुद्धिपरम्परानिवृत्तौ चरमबुद्धौ पदमारोप्य तद्विषयविषयिप्रवाहाद्वैतं बोधयिष्यतीति परिहरति--। [a] "तर्हि तस्या अपी"ति । प्रमाण्यावलम्बनम्=अबाध्यत्वेन व्यवस्थितत्वं; पदलाभः=सहकारिसाचिव्यं ; पर्य्यवसानमभेदबोधनं ; विश्रामः=स्वजनितसकलाऽद्वैतधीप्रामाण्यासादनम् ॥ ननु भवेदेवं यदि भेदबुद्धिधाराविश्रामः स्यान्न त्वेवमत आह--। [b] "एवं

(१) सुदूरधावनश्रान्ता, भूरिकृत्यानुसरणाऽलसेति यावत् । इदमत्राकूतम्-- "अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रं ततः परम् । तथाऽरिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः ॥ पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः । मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो व्यवस्थितः" इति विजिगीषो राज्ञो द्वादश राजमण्डलम्. तत्र खलु यथा लोके कश्चिद्विजिगीषुर्दूरे प्रस्थितः परवाहिनीं विजित्य निवृत्तो पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते तथा बाधबुद्धिपरम्पराऽद्वैतपरम्पराजयाय दूरं प्रस्थिताऽनवस्थाना क्वचिन्निवृत्तौ पार्ष्णिग्राहैरद्वयाम्नायैर्विजीयते इति । क्वचिद् "विनिवृत्ताऽद्वयाम्नायैः"-- इति पाठः ।

च्छे''ति । विषयान्तरसंचारदर्शनेनाऽनिर्मोक्षप्रसङ्गभयेन च विश्रामसिद्धेरित्यर्थः ॥ [c] "सुदूरे''ति अद्वयाम्नायैः=अद्वैतश्रुतिभिः । पार्ष्णिग्राहैः=पृष्ठतोवर्त्तिभिर्विपक्षैरित्यर्थः । यद्यपि चरमबुद्धिज्ञाने चरमत्वव्याघातः, तदज्ञाने च कुत्र श्रुतेः पादारोपणं, श्रुतिप्रवृत्त्यर्थं त्वयैव तदुपस्थापने पुनश्चरमत्वव्याघातः, तदैव तथापि समं भेदग्रहश्च; अनुपस्थापने श्रुतिप्रवृत्त्यनुत्पादनम्, तथाच "सुदूरधावनाऽश्रान्ता बाधबुद्धिपरम्पराऽविनिवृत्ताऽद्वयाम्नायैः पार्ष्णिग्राहैर्न जीयते"-- इति परेणापि पठितुमुचितं(१), तथापि स्वप्रकाशसिद्धमेव ब्रह्माद्वैतमिति भावः ॥

मू० [a] "*नच यत्र तस्य प्रतिपत्तुर्बुद्धिधाराविश्रान्तिस्तत्र पुरुषान्तरबुद्धिर्भेदे प्रमाणं स्यात् * । [b] तथापि पुरुषान्तरेण भिन्नतया सा(२)प्रतीयते इत्यत्र प्रमाणं त्वया वाच्यम् । [c] नहि तदपि पुरुषान्तरेणैव, [d] न च संभाव्यमानम्, श्रौतेन निश्चयेन तन्निवर्त्तनात् ; [e] तथाप्यनवस्थानादिति । [f] अथ ब्रूषे-*यदा कियद्दूरं बुद्धिपरम्परया सा बाधिता भवत्यद्वैतश्रुति(३)स्तदा तन्न्यायाद् यापि बुद्धिःशेषं गत्वा नाऽनुव्यवसीयते तत्रापि तद्वा-

(१) अत्र यत्खण्डनभूषामणिकृतो रघुनाथस्य शङ्करमिश्रमतमनूद्य "तच्च तत्पुरुषीयबाधबुद्धिमपेक्ष्य तस्याश्चरमत्वात् । मया तदुपस्थापने त्वया तदैव भेदो ग्राह्यः-इत्यपि न, मयाऽभेदं गृहीत्वैव तदुपस्थापनात् । यथा तव भेदग्रहस्तद्विरोधी तथा ममाऽद्वैतग्रहस्यापि भेदग्रहविरोधित्वादित्यलं काव्यरचनाकुशलानां तेनैव स्वशिष्याणामोदयतां-खण्डनकथया"-इति खण्डनं; तच्च; खण्डनकोटेः सर्वतो बलवत्त्वेन युक्त्या विचार्यमाणोऽस्याप्यर्थस्याऽप्रतिष्ठितत्वात्स्वप्रकाशसिद्धमेव ब्रह्म, न तु श्रुतियुक्तिभिस्तत्प्रसाधनापेक्षेत्यत्रैव तात्पर्यात् ।

(२) सा=अन्तिमबुद्धिः स्वविषयाद्भिन्नतया प्रतीयते- इत्यत्र प्रमाणं त्वया वाच्यं, नच तद् वक्तुं शक्यमनवस्थानादिति भावः । क्वचित्तु "सा प्रमीयते"-इति पाठः ।

(३) अद्वैतश्रुतिर्बुद्धिपरम्परया कियद्दूरं बाधिता भवति यदा, तदा या बुद्धिः शेषं गत्वा (शेषमवशिष्टां कक्षां गत्वा) नानुव्यवसीयते (ज्ञानान्तरवेद्या न भवति) समानन्यायात्तत्राप्यद्वैतश्रुतेर्बाधो गम्यते इत्यर्थः । तन्न्यायादित्येतद्व्याचष्टे-यत्रेति, यत्र=कतिपयबुद्धिपरम्परायां, साऽद्वैतश्रुतिर्बाध्यते, तत्तुल्यन्यायत्वाद्=अन्तिमबुद्धेरपि बुद्धित्वाऽविशेषादित्यर्थः ।

धोऽवगम्यते, यत्र सा बाध्यते तत्तुल्यन्यायत्वाद-न्तिमबुद्धेरपि--इति । मैवम् । किं कियतीषु बुद्धिषु व्याप्यव्यापकौ कावप्यवलम्ब्य व्याप्तिग्रहरूपयैव धिया शेषबुद्धौ बाधं व्युत्पादयसीत्यमद्वैतश्रुतेः ? किं वा बुद्ध्यन्तरदृष्टव्याप्तिसनाथया पक्षधर्म(१)हेतुमुल्लिखन्त्या बुद्ध्यान्तिमबुद्धिविषयया ? ।

टी० ननु विषयान्तरसंचारदर्शनादनवस्थाभयाच्च बुद्धिधाराप्रवाहविच्छेदसिद्धावपि पुरुषान्तरबुद्ध्या तद्बुद्धिधाराविषयविषयिपर्य्यन्तभेदग्राहिया श्रुतेर्बाधोऽस्त्वित्यत आह-। [a] "नचे"ति ॥ [b] "तथापी"ति । पुरुषान्तरेण चरमबुद्धेर्भेदो गृह्यते-इति यदि त्वया कथायामेव प्रमापणीयं तदा तत्रैव प्रमाणे श्रुतिप्रवृत्तिः, एवं(२)तत्रतत्रेति पुनरनवस्था, प्रमाणानुपदर्शने च तव पराजय एवेत्यर्थः ॥ ननु न मया तत्र प्रमाणं वाच्यं, किं तर्हि, पुरुषान्तरेणैव वाच्यमतो नानवस्थेत्यत आह-। [c] "नही"ति । पूर्वदोषतादवस्थ्यादिति(३) भावः ॥ ननु यद्यपि मदीयान्त्यबुद्धेः स्वविषयाद्भेदो मया न गृह्यते, यद्यपि च 'पुरुषान्तरेण गृह्यते'-इति मया प्रमाणयितुं न शक्यते, तथापि संभाव्यते तावत्; संभावनापि च विरोधिन्येव विपरीतनिश्चयस्येति कथं तत्राप्यद्वयश्रुतिप्रवृत्तिरित्यत आह-। [d] "नचे"ति । संभावनया प्रमाणाऽप्रवृत्तावनुमानादिकमपि न प्रवर्तेतेत्यर्थः ॥ ननु तर्कादिना विपरीतशङ्कानिवृत्तावनुमानादि प्रवर्तते, नतु तस्य सत्यामेव, प्रकृते तु तथाविधतर्को नास्ति यः संभावनां विहन्यादत आह-। [e] "तथाप्यनवस्थानादि"ति । यद्यपीयमनवस्था तुल्यैव, संभाव-

(१) पक्षस्य यो धर्मः हेतुर्बुद्धित्वादिस्तमुल्लिखन्त्याऽनुमानरूपया धियेत्यर्थः ।

(२) एवं तत्रतत्र प्रमाणे प्रमाणान्तरप्रदर्शने त्वऽनवस्थेत्यर्थः ।

(३) पुरुषान्तरेणापि प्रमाणप्रदर्शने तत्प्रदर्शितप्रमाणे प्रमाणान्तरं पुनस्तत्प्रमाणे प्रमाणान्तरमन्येन प्रदर्शनीयमिति पुनरप्यनवस्थानाद् अप्रदर्शने च तत्तैव लब्धपदायाः श्रुतेस्सर्वाभेदे पर्यवसानादित्यर्थः ।

ना(१)मनुपनयत(२)स्तत्रापि श्रुतिविषयाऽनुपन्यासात्; तथा "व्याघातते यदिद"मित्यादावेव तात्पर्यम् ॥ या या बुद्धिः सा सा स्वविषयाद्भिन्ना, घटपटौ भिन्नावितिबुद्धिवदिति त्रिचतुःकक्षायां बुद्धिधारायां व्याप्त्यवधारणादन्तिमबुद्धावपि तद्बलात्स्वविषयभेदसिद्धौ क्व श्रुतेरवकाश इत्याशङ्कते—। [f] "अथे"ति ॥

मू० "नाद्यः व्याप्तिबुद्धिर्यदि विषयविशेषेपि स्वातन्त्र्येण बाधात्मिकोपेयते तदा सैव विशेषबुद्धिरपि स्यादिति गतमनुमानकथया। अथानुमितिमभ्युपैषि, [b] तदा सा नात्मानमपि धर्मीकृत्य प्रवर्त्तते इति तत्रैव दत्तपदा (३) सर्वामद्वैतश्रुतिः परम्परामालम्बते—इत्युक्तमावर्त्तते। [c] अथ * सर्वा विवादाध्यासिता बुद्धयः स्वविषयेभ्यो भिन्ना, बुद्धित्वाद्, घटपटबुद्धिवदिति सामान्याकारेणात्मानमपि धर्मीकृत्यात्मनोपि स्वविषयाद्भेदं साधयिष्यत्यनुमा? *—इति मन्यसे, मैवम्, [d] एवमपि विषयिणो विषयस्याऽभेदं बोधयन्ती श्रुतिरनुमानमप्यनवकाशयति।

टी० व्याप्तिधीरेव तत्र प्रमाणम्? तदुपलम्भादनुमानं वा प्रमाणम्? —इति विकल्प्य दूषयति(४)—। [a] "नाद्य"इति। व्याप्तिग्राहकप्रमाणस्यैव विशेषोपस्थितौ सामर्थ्यनुमानं प्रमाणमनवकाशमेव(५) स्यादित्यर्थः।

---

(१) सर्वथापि भेदस्याऽसंभाव्यमानत्वे ऽभेदोपि श्रुत्याऽशक्योद्भावनः स्यादिति भेदसंभावनापूर्वकस्यैव तस्य वक्तव्यत्वेन यथायथा भेदसम्भावनायामनवस्था तथातथा तदभेदबोधनेपि पर्यन्ततो यत्रैवाऽभेदो न बोधनीयस्तदारभ्याऽऽमूलमभेदलोप इत्यभिप्रेत्याह—संभावनेति।

(२) "अपनयतः"—इत्यपि क्वचित्पाठः।

(३) तत्रैव दत्तपदाऽद्वैतश्रुतिः सर्वामद्वैतपरम्परामालम्बते—इति सम्बन्धः।

(४) आद्यं पक्षं दूषयतीत्यर्थः।

(५) पक्षधर्मताबलेनाऽनुमानेनैव हि वन्ह्यादेः पर्वतीयत्वादितत्तद्विशेषसिद्धिः, व्याप्त्यैव च तत्सिद्धावनुमानं निरर्थकमेव स्यादित्यर्थः।

आन्तिमबुद्धिः स्वविषयाद्भिन्ना बुद्धित्वादाद्यादिबुद्धिवदित्यनुमानं तदुपस्थापकमिति द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति–। [b] "तदे"ति। अनुमितावेव पदमारोप्याऽद्वैतश्रुतिः सर्वाभेदबोधिका तर्हि स्यादित्यर्थः ॥ नन्वनुमितिमपि पक्षेऽन्तर्भाव्य विषयाद्भेदः साधनीय इति तत्र श्रुतिप्रवृत्तिरनुपपन्नेत्याशङ्क्य ते– [c] "अथे" ति ॥ एतावता च विषयाद्बुद्धेर्भेदः सिद्धो नतु बुद्धेरपि विषयस्य, अप्रतिज्ञानात्, तथा च बुद्धितो विषयस्याभेदबोधने निर्व्यापारिण्यपि श्रुतिः सर्वाभेदबोधने पर्यवस्यतीति परिहरति–। [d] "एवमपी"ति ॥

मू० [a] विषयिविषययोर्मिथो भेदेपि साध्ये अस्तु हेत्वनुयोगः(१) । [b] परबुद्धिस्तद्विषयांश्च प्रति निराबाधा सती श्रुतिरेकस्या बुद्धेर्विषयादपरामपरस्याश्च विषयात्परामभेदबोधाय धावन्ती सर्वाद्वैते एव पर्य्यवस्यतीति । * [c] नच शक्यमनुमातुं–सर्वस्या बुद्धेर्विषयात्सर्वा बुद्धिर्भिन्नेति *, [d] मा भूदन्यबुद्धिविषयादात्मनोपि (२) बुद्धिर्भिन्नेति । * नचात्मव्यतिरिक्तादित्युक्ते निस्तारः स्यात्*, अद्वैतवादिनः सर्वाभेदमिच्छतः क्वचिदपि तदसिद्ध्या(३)विशेषणाऽप्रसिद्धेरिति । [e] एतेन "सर्वं भिन्नम्"–इति वाक्येन, विना बाधं स्वतः प्रमाणेन, सत्प्रतिशब्दा (४) सेयमद्वैतश्रुतिरित्यप्यनवकाशं प्रत्यवस्थानं मन्तव्यं, [f] यस्मात्कस्मादपि भेदे मिथ्यातः (५)सत्यभेदोपगमेन [g] सिद्धसाधनात् ;

(१) हेत्वनुयोगः हेत्वाभासत्वमित्यर्थः । यद्वा, हेतुविषयकः पर्य्यनुयोगः (विचारः)–किं बुद्धित्वं हेतुः ? विषयत्वं वा ?–इत्यादिरूप इत्यर्थः ।

(२) अन्यबुद्धिविषयादात्मनोपि (सकाशाद्) बुद्धिर्भिन्ना मा भूदिति (हेतोः) सर्वस्या बुद्धेर्विषयात्सर्वा बुद्धिर्भिन्नेति नच शक्यमनुमातुमिति सम्बन्धः ।

(३) आत्मव्यतिरिक्तत्वासिद्ध्येत्यर्थः ।

(४) प्रतिद्वन्द्विहेतुना सत्प्रतिपक्षितत्ववदस्ति–"सर्वं भिन्नम्"इति प्रतिद्वन्द्विशब्दो यस्याः श्रुतेः सा तथा ।

(५) ब्रह्म मिथ्या न–इति मिथ्याभूताद्घटपटादेः सत्यस्य ब्रह्मणो भेदोपगमेन सिद्धसाधनादित्यर्थः ।

टी० ननु 'बुद्धिविषयौ मिथो भिन्नावि'त्येव प्रतिज्ञेयमिति न तत्रापि श्रुतिप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति–। [a]"विषयी"ति। अत्र बुद्धित्वं न हेतुः, विषयभागेऽसिद्धेः, विषयत्वं न हेतुः, बुद्धिभागेऽसिद्धेः,। उभयगतं प्रमेयत्वादिकं व्यभिचारीत्यर्थः॥ अभ्युपेत्य दूषयति–। [b]"परे"ति। स्वस्वविषयान्मिथो भेदसिद्धावपि परविषयेण सह भेदाग्रहात्तत्रैव श्रुतिप्रवृत्तिः सर्वाद्वैतपर्यवसायिनीत्यर्थः॥ ननु सर्वा बुद्धयः सर्वबुद्धिविषयेभ्यो भिन्ना, बुद्धित्वात्; सर्वे विषयाः सर्वबुद्धिभ्यो भिन्ना, विषयत्वादिति परस्परं बुद्धिविषययोर्भेदसिद्धौ न श्रुतेरवकाश इत्यत आह– [c]"नचे"ति॥ तत्र किं स्वव्यतिरिक्ताद्विषयाद्भिन्नेति साध्यते? विषयमात्राद्वा –इति विकल्प्य द्वितीयं दूषयति–। [d]"मा भूदि"ति॥ बाधं व्युदस्य सत्प्रतिपक्षं व्युदस्यति–। "एतेने"ति। यद्यपि लौकिकवाक्यात् श्रुतेरेव बलवत्त्वमिति न तेन प्रतिरोधः तथापि वाक्यार्थे श्रुतितात्पर्यग्रहे सति तथा, नतु तात्पर्याग्रहदशायामपि तद्बलवत्तेति भावः॥ [f]"यस्मादि"ति। यद्यपि मिथ्यात्(१) इत्यलीकं, तच्च न भेदप्रतियोगि, तथापि मिथ्यासत्यभेदव्यवहारस्त्वयाप्यनुरुध्यते इति भावः॥ [g]"सिद्धसाधनादि"ति। मिथ्याप्रतियोगिभेदबोधकलौकिकवाक्येन सत्यसकलाऽभेदबोधकश्रुतेः सामञ्जस्यादित्यर्थः॥

सू० "सर्वस्मादिति स्वतोऽप्यापत्तेः; स्वव्यतिरिक्तादिति चाद्वैतवादिन्यव्यवच्छेदकम्। तदेवम्–

[b]हेत्वाद्यभावसार्वज्ञ्ये सर्वं पश्यताऽऽस्थिते।
किञ्चित्तु त्यजता दत्ता सैव द्वाऽद्वयश्रुतेः॥ ९॥

अत एव च–

[c]आद्यधीवेद्यभेदीयाऽप्यन्यथानुपपन्नता।
स्वज्ञानापेक्षणादन्ते बाधते नाद्वयश्रुतिम्॥ १०॥

(१ "मिथ्यात"-इत्यत्र मिथ्यापदप्रतिपाद्यं यद्यप्यलीकमित्यर्थः। यद्यपि वेदान्तिकसिद्धान्ते मिथ्याऽलीकयोर्भेदः, तथापि पारमार्थिकत्वेन नित्यालीकत्वं भेदाऽप्रतियोगित्वं चाऽभिप्रेत्यैतदुक्तम्।

[d]न च संस्काराऽरूढदृढान्वयव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकान्वयप्रतिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्कः।

टी० ननु 'सर्वस्मात्सर्वं भिन्नमि'त्युक्ते क्व सामञ्जस्यमित्यत आह—। [a]"सर्वस्मादि"ति। तस्यापि(१) सर्वपदार्थान्तर्गतत्वादित्यर्थः। यद्यपि ब्रह्मणो यतःकुतश्चिदद्वैतसाधने स्वस्मादेव तत्सिद्धौ सिद्धसाधनं, सर्वस्मादद्वैतसाधने मिथ्यातोऽप्यद्वैतासिद्धिप्रसङ्गः, तथापि स्वसाक्षिक(२)मेव सर्वं ब्रह्मेत्येव हृदयम्॥ [b]"हेत्वादी"ति। आदिपदेन दृष्टान्तोपग्रहः। सर्वपक्षीकरणं सार्वज्ञ्यमन्तरेणानुपपन्नमित्यर्थः। आस्यते=वोक्षते। एतद्दोषद्वयभयेन यदि पक्षात्किंचिद्बहिर्भाव्यं तदा श्रुतिप्रवेशे तदेव द्वारं स्यात्तत्रैव सावकाशा श्रुतिः सर्वाद्वैतं बोधयिष्यतीत्यर्थः॥ [c]"आद्ये"ति। आद्या धीः='घटपटौ भिन्नावि'ति भेदधीः, तद्वेद्यो यो भेदो=घटपटभेदः, तदीयान्यथानुपपन्नता=तदन्यथानुपपत्तिः, सापि शेषं गत्वा नाद्वयश्रुतिं बाधते, कुतः? स्वज्ञानापेक्षणात्(३), तथाचानुपपत्तिज्ञाने(४)सावकाशा श्रुतिः सर्वाद्वैतपर्यवसन्ना स्यादित्यर्थः। यद्यप्यन्यथानुपपत्तिज्ञाने त्वयोपानीय दत्ते तदैव(५) तद्भेदग्रह इति न श्रुतेरवकाशः, यदि सर्वं भिन्नं स्यात्तदा 'घटपटौ भिन्नावि'ति प्रत्यक्षेण गृहीतो घटपटयोरपि भेदो न स्यादित्यनुपपत्तिज्ञानेन सकृद्बाधिता श्रुतिस्तत्रापि न सावकाशा, तथापि "तत्स्वप्रकाशपरमार्थचिदेव भूत्वे"त्यत्र तात्पर्य्यम्॥ उत्पन्नश्रोताद्वैतधीबाधं निरस्याऽयेग्यताज्ञानात्तदुत्पत्तिप्रतिबन्धं निरस्यति—। [d]"नचे"ति। भूयोदर्शनप्रभवसंस्काराऽरूढोऽन्वयः=सत्त्वं, यस्य व्यतिरेकस्य=भेदस्य, तस्य यावन्वयव्यतिरेकौ, ताभ्यां योऽन्वयः=संबन्धो व्याप्तिलक्षणो—यो घटादिः स पटादेर्भिन्नो

(१) स्वस्यापीत्यर्थः।

(२) स्वसाक्षिकं=स्वतः सिद्धं, न तु तत्र साधनान्तरापेक्षेति भावः।

(३) अयमर्थः—प्रतीयमानैवाऽनुपपन्नता भेदं साधयतीति वाच्यम्, अर्थानुपपत्तिदर्शनादुपपादके बुद्धिरर्थापत्तिः इति स्वीकारात्; तथा चानुपपत्तेः स्वगोचरज्ञानात्स्वभेदाप्रसाधकत्वेन तत्रैव दत्तपदा श्रुतिः सर्वाऽद्वैते पर्यवस्यतीति।

(४) अनुपपत्तिविषयकज्ञाने इत्यर्थः

(५) अनुपपत्तिविषयकज्ञानसमकालमेव तयैव ज्ञातयानुपपत्त्या स्वविषयकज्ञानादपि स्वस्य भेदो गृहीतः, अभेदे हि प्रत्यक्षसिद्धो घटपटयोरपि भेदो न सिद्ध्येदित्यर्थः।

यः पटादिर्नासौ घटादिरित्येवमाकारः, तेन व्याप्तिप्रत्ययेन प्रतिपत्तेरद्वैतबुद्धेरुत्पत्तिप्रतिबन्धो न शक्यशङ्क इत्यर्थः। यद्वा, संस्काराद्दृढोऽत एव दृढान्वयो=दृढपदो, यो व्यतिरेको=भेदस्तस्यान्वयो 'भिन्नमिदमि'ति ज्ञानं, व्यतिरेकश्चाऽ'भिन्नमि'ति निश्चयस्ताभ्यामन्वयप्रतीतेः=श्रौतसंसर्गप्रतीतिरुत्पत्तिप्रतिबन्धो न शक्यशङ्क इत्यर्थः। सर्वलोकप्रसिद्धभेदप्रमा(१)बलादद्वैतश्रुत्या संसर्गबोध एव न संभवत्ययोग्यतानिश्चयादिति भावः। यद्यपि यत्रक्वचिदुत्पन्नं भेदप्रत्यक्षमेव सर्वाद्वैतप्रतिपादकश्रुतिबाधकमतो न श्रौतप्रतिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्क एव, तथाप्युत्पत्तिप्रतिरोधेऽपि स्वप्रकाशप्रामाण्यावष्टम्भादिदमुक्तम् ॥

मू० यतः—

"अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि।
अबाधात्तु प्रमामत्र स्वतःप्रामाण्यनिश्चलाम् ॥ ११ ॥
"असंसर्गाग्रहस्यापि मन्ता शंसत्यबाधिते।
अत्यन्ताऽसदसंसर्गाग्रहं संसर्गलग्नकम् ॥ १२ ॥

टी० "अङ्गुल्यग्रे करिशतं विहरति" "मम कर्णकुहरं प्रविश्य सिंहः क्रीडति" त्यादिशब्दादुत्पद्यमानस्य ज्ञानस्यानुभवसिद्धतया शाब्दज्ञाने योग्यताज्ञानस्यायोग्यताज्ञानविरहस्य वा न जनकत्वं, किंतु, ज्ञानमुत्पद्यमानं विषयबाधादप्रमाणतया, तदबाधात् प्रमाणतया, व्यवहर्तुमुचितं; प्रकृते च विषयबाधो नास्त्येवेत्याशयवानाह—। "अत्यन्ते"ति। प्रमामत्र, करोतीत्यनुषज्यते। प्रत्यक्षादिबाधस्त्वाशङ्क्य निरस्त एवेति भावः॥ ननु अयोग्यतास्थले संसर्गज्ञानं नोत्पद्यते, व्यवहारस्त्वसंसर्गाग्रहमात्राधीन

(१) भेदज्ञानं यदि प्रमा स्यात्तदाऽयोग्यताज्ञानाच्छ्रुत्या संसर्गबोधो नोत्पद्येत, नत्वेवदस्ति, भेदस्य खण्डितत्वादित्यर्थः। अत एव 'यद्यपी'त्यनेन भेदप्रत्यक्षमेव श्रुतिबाधकमित्युक्तमपि साधु संगच्छते। वस्तुतस्तु, भेदप्रमैव यदि स्यात्तदा श्रुत्या संसर्गबोधो न स्यात्, नत्वेतदस्ति, भेदाऽभेदप्रमयोरुभयोरपि लोकसिद्धत्वात् तथाच यत्रैवाऽभेदप्रमा तत्रैव दत्तपदा श्रुतिः सर्वाऽभेदे पर्यवसास्यति, मातस्तदा संसर्गाऽबोधः—एतादृशार्थकरणे यद्यपीत्यनेन 'यत्रक्वचिदि'ति, 'सर्वाऽद्वैते'ति च प्रतिपादनं साधूपपादितं स्यात्।

इत्यत आह–। [b] "असंसर्गाग्रहस्ये"ति । असंसर्गाग्रहस्य मन्ता मीमांसकः, स चात्यन्तमसत्त्वेऽसंसर्गः सत्यस्थले, तस्याऽग्रहो यत्र तत्र तु संसर्गप्रमामेव मन्यते, तथाच तन्मतेऽप्यद्वैतश्रुत्या संसर्गप्रमैव जननीया, विषयाऽबाधादित्यर्थः । सदसंसर्गाग्रहस्तत्र नास्त्येव, विषयबाधस्य निरस्तत्वादिति भावः ॥

मू० "अनौचित्या(१)पि तर्केण दुर्बाधैवाद्वयश्रुतिः ।
अनारोपितमूलत्वाद्बलवत्त्वादतादृशा ॥ १३ ॥
[b] प्रवृत्तेना(२)प्यनौचित्यमूलं येन न लूयते ।
तत्राऽनौचित्यसाम्राज्यं वैपरीत्यात्तु नात्र तत् ॥ १४ ॥

टी० नन्वनौचित्यऽविनिगमकल्पनालाघवकल्पनागौरवाणां तर्काणां, तर्कप्रतिरूपकाणां(३) वा, प्रमाणसहकारित्वमुभयवादिसिद्धं, तथाचाऽनौचितीतर्कस्य सकललोकसिद्धभेदतिरस्काराऽनर्हत्वलक्षणस्य प्रकृते सत्त्वाद्भेदग्राहिप्रत्यक्षमेव बलीयो, नत्वभेदविषया श्रुतिरित्यत आह–। [a] "अनौचित्ये"ति । तर्कस्याहार्यारोपरूपतया तदपेक्षया श्रुतेरनारोपितमूलाया बलवत्त्वमिति तर्कोपष्टब्धप्रमाणापेक्षयापि तथेत्यर्थः । अतादृशाऽनारोपितमूलेनेत्यर्थः । केचित्तूद्भावितनिग्रहस्थानेनैवोद्भावितनिग्रहस्थानपरिहारोऽनौचितीतर्कः(४)श्रुतेर्बाधकः स्यादित्याशङ्काभाग इत्याहुः । तच्चिन्त्य-

(१) सकललोकसिद्धो भेदस्तिरस्कर्तुमनुचितः–इत्यनौचितीतर्कः. उचितस्य भाव औचिती, न औचित्यनौचितीत्यक्षरार्थः । अनौचित्यमित्यदन्तापि तत्समाख्या ज्ञेया ।

(२) प्रवृत्तेनापि येन प्रमाणेनाऽनौचित्यस्य मूलं न लूयते=न खण्ड्यते, तत्रैवाऽनौचित्यस्य साम्राज्यं=स्वार्थसाधनसामर्थ्यं भवति, अत्र तु तद्वैपरीत्यात्=अद्वैतश्रुत्याऽनौचित्यमूलस्य पारमार्थिकभेदनिष्ठसर्वजनसिद्धत्वस्य लवनात्, न तद्=अनौचित्यस्य साम्राज्यमित्यर्थः ।

(३) तर्कप्रतिरूपकाणां=तर्कसदृशानां, न तु तर्काऽऽभासानामित्यर्थः, तेषां प्रमाणविरोधित्वेन प्रमाणसहकारित्वस्याऽसम्भवात् ।

(४) पूर्वपक्षिणोद्भावितं श्रुतिबाधलक्षणं निग्रहस्थानमपरिहृत्य बाध्यत्वेन तदभिमतेन श्रुत्या प्रत्यक्षबाधलक्षणेन निग्रहस्थानेन यज्जस्य परिहारः (प्रतिबन्दी) वेदान्तिकस्य, साऽनुचितेत्यनौचितीतर्क इत्यर्थः । यद्वा, येनैव घटपटादिभेदावगाहिप्रत्यक्षबाधलक्षणेन निग्रहस्थानेन श्रुतिर्बाध्यते तेनैव प्रत्यक्षप्रतियोगिकविषयानुयोगिकाभेदाबाधनादभेदस्यावच्छिन्नाऽभेदावगाहिश्रुतिबाधोऽपि बाध्यते इत्युद्भावितनिग्रहस्थानेनैवो-

म्(१)॥ नन्वेवमनौचित्यतर्को नास्त्येव, तथाच "दोषं व्यक्तिविवेकेऽमुं कविलोकविलोचने"(२)इत्याद्यग्रे(३)यदुक्तं तदनुपपन्नं स्यादित्यतः सदसदनौचित्ययोर्विषयं विवेचयति—। "प्रवृत्तनापी"ति । अनौचित्यमूलं हि-भेदस्य सर्वजनसिद्धत्वं, तच्च(४)श्रुत्या पारमार्थिकमद्वैतं बोधयन्त्या मूलं व्यावहारिकभेदपरं कृतं, तथाचापारमार्थिकभेदमादाय सर्वलोकसिद्धव्यवहारोपपत्तौ नाऽनौचित्यमिति भावः। "अनौचित्यमूलं व्याप्यव्यापकभावः, तस्य खण्डनमद्वैतश्रुत्ये"त्यपव्याख्यानम्(५), अनौचित्यस्य व्याप्यव्यापकभावमादायाऽप्रवृत्तः, तत्प्रवृत्तौ वा तत्परत्व सर्वानौचित्यखण्डने खण्डनकारस्याग्रे—"विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रत"मित्यादेरनवकाशापत्तेः। "उद्भावितनिग्रहस्थानेने"त्यादिस्वोक्तविरोधाच्च(६)॥

मू० "* ननु यच्चदेवोदाह्रियते त्वया—नेत(७)इतोऽस्य भेदो गृहीत इति ततोऽस्याद्वैताम्नायैरभेदबोधने तद्द्वारा सर्वाभेदे पर्य्यवसातव्यम्—इति. ततस्ततस्तस्य भेदस्तदैव गृह्यते मया, तस्मादुदाह्रियमाणतायामनुदाह्रियमाणतयां च कस्यचिदेतत्प्रत्यवस्थानमस्थाने

भावितनिग्रहस्थानपरिहारो वेदान्तिकस्यानुचितः, घटपटाद्यभेदांशे श्रुतिबाधस्यापि सद्भावाद्—इत्यनौचितौ तर्कः। अथवा, उद्भावितं निग्रहस्थानं बाधाविरूपं यत्रेति बहुव्रीहिः,तथा च स्वयं बाधितेन तर्कादिना बाधपरिहारोऽनुचित—इत्यनौचितीतर्क इत्यर्थः।

(१) चिन्ताबीजं तु स्वमते दोषमनुद्धृत्यापि प्रतिबन्द्यादेर्दानस्य युक्तत्वम्।

(२) "काव्यमीमांसिषु प्राप्तुमहिमा महिमाऽऽदृत"—इत्युत्तरार्द्धम्। अस्यार्थः—महिमानामकः कश्चिदालङ्कारिकः काव्यमीमांसाऽभिज्ञेषु प्राप्तमहत्त्वः स्वीयव्यक्तिविवेकनामके ग्रन्थे ऽमुं दोषमनौचित्याख्यम् आदृत=पुरस्कृतवान्। किंभूते ग्रन्थे? कविलोकविलोचने, कविलोकानां चक्षुर्भूते, अनया कारिकया खण्डनकारेणाऽनौचित्ये सम्मतिः प्रदर्श्यते।

(३) चतुर्थपरिच्छेदस्याऽवसाने।

(४) तच्च मूलमिति सम्बन्धः।

(५) केचित्त्वित्यनेन पूर्वमुक्तस्यैवेदमपव्याख्यानं द्रष्टव्यम्।

(६) नहि उद्भावितनिग्रहस्थानतत्परिहारयोर्व्याप्यव्यापकभावोऽस्ति येन तमादायानौचित्यप्रवृत्तिः स्यादिति भावः।

(७) इतइतः=अन्त्यबुध्यादितः, अस्य=उपान्त्यबुध्यादेः। सर्वाऽभेदे पर्यवसातव्यमिति यद्यदेव त्वयोदाहृयते—इति सम्बन्धः। ततस्ततः=अन्त्यबुध्यादितः, तस्य=उपान्त्यबुद्ध्यादेर्भेदस्तदैव=कथाकाले एव मया गृह्यते इत्यर्थः।

इति * ? । मैवम् । [b] अन्तिमबुद्धेरद्वैतश्रुतिजबुद्ध्या-दितो भेदो न त्वया प्रमित-इति मयोच्यमाने यस्तदीयस्ततो भेदः प्रमातव्यः सन तावत् प्रत्यक्षेण, तत्कालमन्तिमबुद्धेरनुपस्थितेः । [c] यदि च केनचिद्धेतुना वा कयाचिदनुपपत्त्या वा तथा स्यात् तदानीमद्वैतवादिनं प्रति हेतोः साध्याऽविशिष्टतया (१), अनुपपत्तेश्च येन विना सा तदविशिष्टतया, ततःकथमाभासात् प्रमोदयः स्यात् ।

टी० सिंहावलोकितन्यायेन शङ्कते- [a] "नन्वि"ति । कस्यचिद्वस्तुनोऽनुदाह्रियमाणतायां श्रुतिव्यवस्थापनानवकाशः, उदाह्रियमानतायां च भेदग्रहापत्तिरिति(२)प्रत्यवस्थानं खण्डनमस्थाने ऽयुक्तमित्यर्थः ॥ मयोदाह्रियमाणाया अन्तिमबुद्धेः प्रत्यक्षादिना केनापि प्रमाणेन कथायां भेदः साधयितुमशक्य इति परिहरति- [b] "अन्तिमे"ति । यद्यप्यन्तिमबुद्धेरुदाहरणेऽन्तिमत्वव्याघातो, ऽनुदाहरणे श्रुत्यव्यवस्थापनं, मानसप्रत्यक्षेण ततो भेदग्रहश्च तदुदाहरणे, वाक्यजज्ञानसहकृतस्य मनसो बहिरपि प्रवृत्तेः, कविवाक्यवत्(३),तथापि तस्य(४)प्रमाणान्तरत्वापत्तिः ; न वा तादृशप्रत्यक्षे(५)प्रमाणं, तादृश(६)मानसप्रत्यक्षेण सह भेदाग्रहात्तत्रैव श्रुतिप्रवृत्तिरिति

(१) हेतोः साध्याऽविशिष्टतया (साध्याऽभिन्नतया) तत आभासात्कथं प्रमोदयः स्यात्, अनुपपत्तेश्च येन (उपपादकेन) विना सा=(अनुपपत्तिर्भवति) तदविशिष्टतया तत आभासात्कथं प्रमोदयः स्यादित्यन्वयः ।

(२) इतिशब्दो हेतौ ; इति हेतोः कस्यचिदपि वस्तुनः प्रत्यवस्थानं = खण्डनमयुक्तमित्यर्थः ।

(३) यथा कवीनां = क्रान्तदर्शिनां, मानसज्ञानसहकृतं वचोऽतीताऽनागतविप्रकृष्टव्यवहितसूक्ष्मवस्तुषु प्रतिपादकत्वेन सर्वत्रैव प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः ।

(४) मानसप्रत्यक्षस्येत्यर्थः ।

(५) बाह्यार्थगोचरमानसप्रत्यक्ष इत्यर्थः ।

(६) किञ्च, मनसाऽन्त्यबुद्ध्यादित उपान्त्यबुद्ध्यादेर्भेदग्रहेपि स्वप्रतियोगिको भेदो न गृहीत इति तत्रैव लब्धपदा श्रुतिः सर्वाऽभेदे पर्यवस्येदित्याह-तादृशेति ।

भावः ॥ ननु प्रत्यक्षाभावेप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा स्यादित्यत आह—। [c]"यदि चे"ति । हेतुना=बुद्धित्वादिना । अनुपपत्त्या=प्रथमगृहीतभेदान्यथानुपपत्त्या । अनुमानपक्षे—'हेतोरि'ति ; अर्थापत्तिपक्षे—'येन विने'ति । अनुमानस्यार्थापत्तेर्वा भेदमादाय प्रवृत्तेरद्वैतवादिनं प्रति तदुपन्यासानवकाशादिति भावः ॥

सू० [a]"*नच वाच्यं स्वयं मया स भेदो ज्ञायते इति नास्ति पाक्षिकोपि (१) मां प्रत्यसिद्ध्यादिरिति *, यतो [b]ऽस्य त्वद्वचनस्य वैयर्थ्यापत्तिः, [c]वचनस्य परार्थत्वात् । मौनमवलम्ब्यावतिष्ठमानश्च भवानऽप्रतिभातो न मुच्यते । * नच स्वयं मया प्रमितो भेदः परं प्रति वचसा केवलं बोध्यते इति वाच्यम् *, त्वद्वचसि परस्याप्रत्ययात् । विजिगीषुं परं प्रति विजिगीष्वन्तरवचनं हि तत्रार्थे तज्जिज्ञासोत्पादनद्वारेण तस्य स्वतस्तदर्थप्रमित्युत्पादनपर्य्यवसायितयोपयुक्तम्, नचाद्वैतवादिनं प्रति तथा कर्त्तुं शक्यते, तं प्रत्यन्यतरासिद्धे (२) रुक्तत्वात् । * [d]नच वाच्य मम वचनात्सन्देहेनापि श्रुत्या तत्र सन्दिग्धबाधितभावया नाभेदप्रतिपादनं ते घटते इति *, यस्मादद्वैतं मन्यमानेन भेदासिद्ध्या सर्वत्र साध्याऽविशेषादिदोषप्रतिसन्धायिना संशयस्याप्यनवकाशीकरणमेव स्यात् ।

टी० अनुमानमर्थापत्तिर्वा नाद्वैतवादिनं प्रत्युपन्यस्यते, किं तर्हि, स्वत एवान्तिमबुद्ध्या सभेदोऽनुमीयते इति ब्रूम इत्याशङ्क्य परिहरति—

(१) परार्थाऽनुमानपक्षे यथाऽसिद्ध्यादिर्दोषो न स्वार्थानुमानपक्षेपीति भावः।

(२) अन्यथाऽनुपपत्त्या भेदसाधने उपपाद्योपपादकयो र्भेदस्याऽसिद्धेः, अनुमित्या तत्साधने च साध्यसाधनयोर्भेदस्याऽसिद्धेरित्यर्थः ।

a "नच वाच्यमि"ति ॥ b"अस्ये"ति। स्वयं मया स भेदो ज्ञेय इत्यस्येत्यर्थः॥ वैयर्थ्ये हेतुमाह–। c"वचनस्ये"ति। परस्य चाद्वैतवादिनये ऽभावादिति भावः। यद्यपि यथाऽद्वैतवादिनं प्रत्यनुमानमनवकाशं तथा भेदवादिनं प्रति शतशः पठ्यमानाप्यद्वैतश्रुतिरनवकाशा, तेन सर्वत्र भेदग्रहात्। क्वचित्प्रत्यक्षतः, क्वचिदनुमानात्, क्वचिदागमाद्, अर्थापत्तेर्वा तस्य यथायथं भेदग्रहसंभवात्। "मया तावदद्वैतश्रुतिभिरद्वैतं प्रतिपाद्यते"–इत्यपि त्वद्वचनं भेदवादिनं प्रत्यनवकाशमेव। नहि यस्य तादृशश्रुत्यर्थेऽश्रद्धा, तस्य त्वद्वचसि श्रद्धा। भेदप्रतिपादकप्रत्यक्षाद्याभासीकरणमपि तं प्रत्यतन्त्रं, तेन स्वनयेन सर्वसामञ्जस्यकरणात्; तथापि स्वप्रकाशे ऽद्वैते तात्पर्यम् ॥ ननु मद्वचनेन निर्णयस्तत्र मा भूत संशयोपि स्यादेव, तावतैव श्रुतिरनवकाशेत्यत आह–। d"नच वाच्यमि"ति। प्रत्यक्षादौ बाधकमाने(१) खण्डिते श्रुतिलक्षणसाधकप्रमाणे च सति बाधक(२)साधकमानाभावलक्षणायां संशययोग्यतायां निरस्तायां संशय एव नास्ति, अथवा न स प्रमाणपरिपन्थीति भावः। यद्वा, श्रुतिपरिपन्थिना केनचित्प्रमाणाभासेनापि यदि द्वैतमुपस्थाप्येत तदा संशयः स्यात्, तच्च नास्त्येव, प्रत्यक्षस्य निरस्तत्वात्; अनुमानादेः साध्याऽविशेषादिदोषग्रस्तत्वात्; अन्ततो भेदाभावेन तद्घटितविरोधाभावेन विरुद्धनानाकोटिकस्य संशयस्याप्यद्वैतवादिनं प्रत्यनवकाशादित्यर्थः ॥

सू० a"तस्मात्–

एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः क्वचित्। आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गःसङ्गरकेलिषु॥१५॥'अपि च(३),प्रतीयते

(१) अत्र बाधकमानं श्रुतेर्बाधकं ग्राह्यं, न तु संशययोग्यताकुक्षिनिविष्टं, तथा चाऽबाधिताऽद्वैतश्रुतिसद्भावे साधकमानाभावः कथमिति भावः।

(२) बाधकेन जनितं मानं बाधकमानं (बाधः) साधकेन जनितं मानं साधकमानं (सिद्धिः) तदुभयाभावलक्षणायामित्यर्थः।

(३) परकीयबुद्धिविषयस्य विशेषरूपेण साक्षात्कारसम्भवे बुद्धिविषययोर्भेदः परेण गृह्येत, भेदज्ञाने विशेषरूपेण धर्म्यादिज्ञानस्य हेतुत्वात्, नत्वेतदस्तीत्याह-अपिचेति।

तावदिदं सामान्यतो, यन्नाम किंचित्परश्चेतसा चिन्तयन्नस्तीति, किंचिद्वा विवक्षुरित्यादि; तत्र परस्य बुद्धिविषयो विवक्षाविषयो वा विशेषतो विनिगमनं विना नैव प्रतीयते, ततोऽन्तिमबुद्ध्यादिभेदो न भवता शक्यप्रसः, परेण(१)तच्चिन्तनादेरपि संभवात्। स्वस्मात्स्वस्य भेदस्याभावात्। ततस्तत्र लब्धपदा कथमद्वैतश्रुतिर्विश्वाभेदे पर्य्यवस्यन्ती त्वया शक्यबाधा स्यात्। तस्मात्—

ᶜकथं सामान्यतो(२)ज्ञाते नैव ज्ञाते विशेषतः।
पदरोधस्त्वया कर्त्तुं शक्यः स्यादद्वयश्रुतेः॥ १६॥

टी० सर्वप्रमाणापेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वेन तद्विषयस्य बलवत्त्वात्तद्वतो वादिनोऽपि बलवत्त्वमित्युपसंहरति—। ᵃ"तस्मादि"ति॥ यत्र विषये प्रत्यर्थादिना भेदो दुर्ग्रहस्तत्र श्रुतेः प्रवृत्तिमाह—। ᵇ"अपि चे"ति। परेण चिन्त्यमानस्य वस्तुनः (यतो भेदो ग्राह्यः) 'तदेव परेणेदानीं चिन्त्यते'-इति विशिष्यानवधारणाद्भेदो दुर्ग्रह इति तदेव(³)श्रुतिविषय इत्यर्थः। यद्यप्यापाततस्ततो भेदाग्रहेऽपि अत्र क्रमेण भेदं गृहीत्वा श्रुतिरपसारणीया, नहि यदेकदा न गृह्यते तच्च कदापि गृह्यते, प्रवृत्त वा प्रमाणं पश्चात्प्रवृत्तेन बलवता प्रमाणेन नाऽपसार्य्यते, परिचिन्त्यमानत्वावच्छेदेन(⁴) तत्रापि वा भेदः सुग्रह एव, वस्तुतस्तस्यान्त्यबुद्धित्वादित्यन्यदेतत्, तथापि श्रुतेरापाततस्तत्रावकाश इतिहृदयम्॥ उक्तमर्थं संकलयति—। ᶜ"कथमि"ति॥

(१) परेण = भेदप्रमात्रा, तच्चिन्तनादेः = धर्मिप्रतियोगिचिन्तनादेरप्यावश्यकत्वात्तस्य च विशेषरूपेण प्रकृतेऽभावादिति भावः।

(२) सामान्यतो ज्ञाते विशेषतश्च न ज्ञाते कथमद्वयश्रुतेः पदरोधः कर्तुं शक्यः—इत्यन्वयः। क्वचित्तु "नैव सामान्यतो ज्ञाते"—इति पाठः।

(३) अभिन्नं वस्त्वित्यर्थः।

(४) परिचिन्तनस्य परिचिन्त्यमानाद्भेदे साध्ये परिचिन्त्यमानत्वावच्छेदेन तत्रापि = परकीयबुद्धिविषयेऽपि, बुद्धिभेदः सुग्रह एवेत्यर्थः।

मू० * [a]ननु भेदमनङ्गीकुर्वतो भवतः कथं तत्तत्पदपदार्थ-वैचित्रीव्यवहारो न व्याहन्यते ? * । [b]कथं व्याहन्यते, प्रतिवध्यते हि तत् । [c]किंच, योयं त्वया व्याघात आपादनीयः सोपि कस्माचिदापादकात्, नचापाद्यापादक-मभिद्यमानमापत्त्यै प्रभवेदिति । तस्मात्-

[d]नानात्व(१)मवलम्ब्यापि वदत्यद्वैतवादिनि ।
असिद्धभेदाद्व्याघातः पतेदापादकात्कुतः ॥१७॥(२)

---

[e]इदमपि च विचारमर्हति, यदद्वैतश्रुतीनां बाधकमुपन्यस्यते प्रत्यक्षादि घटपटप्रभृतिभेदग्राहि तदपि कीदृश्यर्थे पर्यवस्यति ? । तथा हि–प्रत्यक्षेण योऽसौ भेदो गृह्यते स किं स्वरूपभेदः ?–१(३)किमन्योन्याभावः ?–२ किं वैधर्म्यं ?–३ किमन्यदेव वा ?–४ । [f]यदि तावत् स्वरूपं भेदः, स नाम(४) घटपटयोर्हि स्वरूपं यत्परस्परस्मा(५)द्भेदः तत्परस्परमनन्तर्भाव्य न संभवति, (भेदो हि

---

(१) नानात्वं व्यावहारिकं, काल्पनिकं वा ; नतु पारमार्थिकम् अद्वैतवादिनं प्रति तदसिद्धेः ।

(२) { स्वरूपान्योन्यवैधर्म्यपृथक्त्वेतिचतुर्विधो ।
भेदो न घटतेऽद्वैते वदत्येतत्तु साम्प्रतम् ॥ }

(३) 'स्वरूपमेव भेद'–इति प्रभाकरमतोपन्यासः, 'अन्योन्याभाव'–इति नैयायिकैकदेशिनाम्, भट्टैकदेशिनां मतं–'वैधर्म्य'मिति, वैशेषिकस्य–'अन्यदेवे'ति, पृथक्त्वं गुण इत्यर्थः ।

(४) बहुषु पुस्तकेषु "स न घटपटयोर्हि स्वरूपम्"–इति पाठः । तत्र स न (स पक्षो नोपपद्यते) इत्येतावत्पर्य्यन्तं विरामः कर्तव्यः ।

(५) यच्च तत्परस्परं च यत्परस्परं, यत्परस्परस्माद्भेदस्तत्परस्परमनन्तर्भाव्य तद्विशिष्टो भेद एव न सम्भवति, विशेषणादिव्यतिरिक्तविशिष्टपदार्थानङ्गीकारादित्यर्थः ।

(६) किञ्चित्प्रतियोगिक एव भवतीत्यर्थः ।

भवन् कस्मादपि(६)भवति अन्यथा 'स्वरूपं भेद'-इति पारिभाषिकं(१)नाम स्यात्) यदा च घटाद्भेदः पटस्येत्येतावानेवार्थः(२) पटादेः स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते तदा घटोपि पटात्मन्येव प्रविष्ट इति पटघटयोरैक्यात्म्यमेव भेदग्राहिणा प्रत्यक्षेणावगाहितमिति विपरीतमापद्यते।

टी० ननु यथानुमानादेः साध्यसाधनादिभेदाधीना प्रवृत्तिरित्यद्वैतवादिनं प्रति तदनवकाशस्तथा श्रुतेरपि पदपदार्थवैचित्र्यमुपजीव्यमिति तं प्रति तदनवकाशोपि, प्रत्युत तथा व्यवहरतो व्याघात एव तव, भेदव्यवहारान्यथानुपपत्त्या भेदसिद्धिरेवात्तत इत्याशङ्कते-।[a]"नन्वि"ति॥ परिहरति-[b]"कथं व्याहन्यते"इति॥ आपाद्यापादकयोरभेदाद् व्याघातापादनं मां प्रत्यनवकाशमित्याह-।[c]"किंचे"ति॥ पदपदार्थनानात्वमवलम्ब्यापि श्रुतिं प्रमाणयतो मम व्याघातो नास्तीत्याह-।[d]"नानात्वमि"ति। असिद्धभेदादापादकाद्व्याघातः कुतः पतेदित्यन्वयः॥

—⸰—

यं भेदं विषयीकुर्वत् प्रत्यक्षादि श्रुतिबाधकं स्यात् स एव नास्ति कुतो बाध इत्याह-।[e]"इदमि"ति॥[f]"यदि तावदि"ति। घटाद्भेदः स्वरूपं पटस्य,†तत्र घटो† विशेषणम्? उपलक्षणं वा?। आद्ये, घटभेदः पटस्वरूपं प्रत्यक्षेण गृहीतमिति घटाभेद एव प्रत्यक्षेण गृहीत इति वैपरीत्यमित्यर्थः॥

मू०*"ननु यथेयं प्रतीतिरभेदोल्लेखितया व्याख्यायते(३)तथा भेदोल्लेखित्वेपि दीयतामस्यां दृष्टिः, अभेदे हि 'घट' इत्येव, 'पट' इत्येव वा, बुद्धिः स्यात्, नतु 'घटाद्भिन्नः

(१) पारिभाषिकं=स्वसङ्केतमात्रसिद्धम्।
(२) पटाऽनुयोगिकत्वे सति घटप्रतियोगिकत्वविशिष्ट इत्यर्थः।
(३) व्याख्यायते=व्युत्पाद्यते।
† अत्र प्रायः पुस्तकेषु घटपटयोर्मौलिकप्रतियोग्यनुयोगिभावक्रमवैपरीत्येन व्याख्यायांमुपलभ्यं प्रतियोग्यनुयोगिभावमुपेक्ष्यापि, उपन्यास्यं च यथोचितक्रमेण, उपन्यासचिन्हं च † एतत् सर्वत्र व्यवातिष्ठिपम्।

पट'*?-इति चेत्, [b]स्यादप्येष पर्य्यनुयोगो यद्यविद्याविद्यमानभावं(१) भेदं पारमार्थिकमभेदमिच्छन्तोपि प्रत्यादिशामः । तस्मात्-

[c]अभेदं नोल्लिखन्ती धीर्न भेदोल्लेखनक्षमा ।
तथाचाद्ये प्रमा सा स्यान्नान्त्ये स्वापेक्ष्यवैशसात् ॥१८॥

[d]अथ 'भेदः'-इत्येतावन्मात्रं पटस्य स्वरूपं, 'घटादि'ति च तद् घटेन प्रतियोगिनाऽन्ये(२)नैव निरूप्यते?-तदपि नोपपद्यते ।

टी॰ ननु घटाद्भेदः स्वरूपं पटस्येत्युक्ते घटपटयोर्नाभेदः प्रतीयते, तथा सति 'घटादि'ति न स्यात्, किंतु 'घटः पट'-इति सामानाधिकरण्यं स्यादिति शङ्कते-। "[a]नन्वि"ति ॥ अविद्याविद्यमानं भेदमादाय तथाप्रतीतिरिति परिहरति-। [b]"स्यादि"ति ॥ ननु भेदो न पारमार्थिकः, किंत्वभेदः,-इत्यत्र किं विनिगमकमत आह-। [c]"अभेदमि"ति । घटपटस्वरूपमनुल्लिख्य तदुभयभेदोल्लेखो न संभवति, तदुभयभेदमनुल्लिख्यापि तदुभयस्वरूपोल्लेखः संभवतीत्यभेदग्रह उपजीव्यो भेदग्रहस्येत्यभेद एव पारमार्थिक इत्यर्थः । आद्ये=अभेदे, सा धीः प्रमा, नान्त्ये=भेदे, स्वस्य=भेदग्रहस्यापेक्ष्य=उपजीव्यो ऽभेदग्रहस्तद्वैशसात्तद्विरोधादित्यर्थः । यद्यपि भेदाभेदपदाभ्यामुभयोरुपस्थितौ विपरीत(३) एवोपजीव्योपजीवकभावः, स्वरूपस्यापि भेदत्वे सर्वधियां भेदोल्लेखित्वस्याऽऽवश्यकत्वे वैपरीत्यमेव, तथापि श्रुत्यवष्टम्भादिदमुक्तम् ॥ उपलक्षणपक्षं कक्षीकृत्याशङ्कते-। [d]"अथे"ति । यदि प्रतियोग्यपि भेदस्वरूपं स्यात्तदा तन्निरूपकमेव न स्यादिति भावः(४) ॥

(१) अविद्यया विद्यमानो भावः सत्वं यस्य स तथोक्तस्तम् । अविद्याविद्यमानभावं भेदं यदि प्रत्यादिशामः-इति सम्बन्धः ।

(२) अन्येन=भेदस्वरूपाऽप्रविष्टेनोपलक्षणीभूतेनेति यावत् ।

(३) भेदोपस्थितिपूर्वक एवाऽभेदग्रहः, अभेदस्य भेदाभावरूपत्वादित्यर्थः । (४) पूर्वपक्षिणोभाव इत्यर्थः ।

मू० [a]"निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वात् । नित्यं प्रतियोगिघटिते एव तस्मिन् प्रमाणप्रसरात् । [b]का चेयं वाचोयुक्तिर्यदन्याऽसाकाङ्क्षं पटस्य स्वरूपमन्येन प्रतियोगिना निरूप्यमाणं ततो भेदो भवतीति ? । नहि यत्स्वरूपेणैव नीलं, तत् पीतेन निरूप्यमाणं नीलं भवति । [c]यदपि चोक्तं प्रतियोगिना घटेन निरूप्यमाणं पटस्य स्वरूपं भेद-इति, तत्रापि पटं(१)प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य किं स्वरूपं ? किं वा धर्मः कश्चित् ? । यदि प्रथमः, तदा पटं प्रति प्रतियोगित्वमित्येतावानेवार्थो(२)घटस्य स्वरूपं भवदात्मन्येव पटमपि प्रक्षिपतीति कथं नाद्वैतमेव पर्य्यवस्यति । [d]तत्रापि यदि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्यात्मा 'पटं प्रती'ति च पटापेक्षित्वमन्यदेव, तदप्यनुपपन्नम् ।

टी० नियमतो यावति(३) यन्निरूपणं पर्याप्तं तावत्तत्स्वरूपान्तर्गतमेवेति प्रतियोग्यपि भेदस्वरूपं स्यादित्याह—। [a]"निष्प्रतियोगिकस्ये"ति ॥ ननु संयोगादिस्वरूपं प्रतियोगिनिरूपणीयमपि न तद्घटितमूर्त्तिकमित्यनुशयेनाह(४)—। [b]"का चेयमि"ति । अन्याऽसाकाङ्क्षम्=अन्याऽनिरूपणमित्यर्थः । यद्यपि पटः † स्वरूपतः पटः, † प्रतियोगिना निरूप्यमाणो भेद, इति न दोषः, नीलमपि स्वरूपतो नीलं, पीतेन निरूप्यमाणं भेद

(१) पटं प्रति=पटनिरूपितं, घटस्य=घटनिष्ठं, प्रतियोगित्वं प्रतियोगिनो घटस्य स्वरूपं धर्म्मो वेत्यर्थः ।

(२) पटनिरूपितत्वविशिष्टप्रतियोगित्वलक्षणः संपिण्डितोऽर्थ इत्यर्थः ।

(३) यावति=प्रतियोग्यादौ, यस्य=भेदादेर्निरूपणमिति, यावति भेदादौ यस्य=प्रतियोग्यादेर्निरूपणमिति वा,ऽर्थः; उभयथाप्यग्रे "तावदि"त्यनेन प्रतियोग्येव ग्राह्यम् ।

(४) इति पूर्वपक्षिण अनुशयं हृदि निधाय प्रकारान्तरेण सिद्धान्त्याहेत्यर्थः ।

एव, भेदत्वेन निरूप्यमाणेपि तत्र पटात्वमित्यन्यदेतत्, प्रकारयोस्तु भेद एव, तथापि स्वरूपभेदे निरूपकभेद(१) एवानुपपन्न इति हृदयम् ॥ भेदस्वरूपे(२) प्रतियोगिनमन्तर्निवेश्य प्रतियोगिस्वरूपे भेदमन्तर्निवेशयति—। c"यदपी"ति । भेदवत् प्रतियोगित्वमप्यन्यसाकाङ्क्षमेवेति तदप्यन्यघटितमूर्ति स्यादित्यभेदे पर्यवसानमित्यर्थः ॥ प्रतियोगिनो(३) भेदस्य विशेषणतायां दोषमुक्तोपलक्षणतामाशङ्क्याह—। d"तत्रापी"ति ॥

सू० a"अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य प्रमाणाऽविषयत्वात् । b'पटं प्रती'त्यत्रापि च स्वरूपतदन्यविकल्पे(४) दोष एव । cनापि द्वितीयः । dयोसौ धर्मः पटं प्रति प्रतियोगित्वं तस्यात्मनि पटोपि प्रविशतीति तेन(५)सह पटस्याद्वैतं स्यात्, eयदा च पटो घटस्य धर्मतामापन्नस्तदा घटोपि पटस्य धर्मतामनेनैव

(१) "स्वरूपभेदनिरूपकभेद"—इत्यपि पाठः ।

(२) घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य पटरूपत्वाद् भेदः=पटः, तथा च पटस्वरूपे घटमन्तर्निवेश्य घटस्वरूपे पटमन्तर्निवेशयतीत्यर्थः ।

(३) पटनिरूपितत्वविशिष्टप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वात् प्रतियोगी = प्रतियोगित्वं, तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितपटरूपभेदनिष्ठविशेषणतायामित्यर्थः । यद्वा, प्रतियोगित्वं प्रकृते निरूपकत्वं, तथा च निरूपकस्य पटरूपस्य भेदस्य, विशेषणतायास् = घटप्रतियोगित्वांशे विशेषणतायामित्यर्थः ।

(४) घटनिष्ठप्रतियोगिताया घटस्वरूपत्वे पटनिरूपितत्वं, घटेऽबाधितं, तथा सति पटनिरूपितत्वं घटस्य स्वरूपं ? धर्मो वा ?; आद्ये पटस्यापि घटस्वरूपत्वापत्तिः, द्वितीये तु पटस्यापि घटधर्मत्वप्रसङ्गाद्धर्मधर्मिणोश्चाऽभेदात्पुनरद्वैतमेवेति दोष एवेत्यर्थः ।

(५) तेन = प्रतियोगित्वेन, सह = सहितस्य, पटस्याऽद्वैतं स्यात् "घटेन सहे"ति शेषः ।

न्यायेन(१)गच्छेत् । [f]नहि पट(२)प्रतियोगित्वस्य घटेन प्रतियोगिना निरूप्यमाणत्वे घटस्याऽन्या गतिरस्तीति [g]परस्परमाश्रितत्वमाश्रयत्वं च स्यात्; नच कस्यचित्प्रमाणस्य विषयो घटारूढः पटस्तत्पटारूढश्च स एव घट इति । [h]किंच, धर्मस्य तस्य धर्मिणा सममसंबन्धेऽतिप्रसङ्गः(३),संबन्धानन्त्येऽनवस्था, प्रथमतोन्ततो गत्वा वा स्वभावसंबन्धाभ्युपगमे संबन्ध्यन्तरस्यापि तत्स्वभावप्रवेशादभेदे एव पर्य्यवसानं स्यादिति ।

टी० ॥ [a]"अकिञ्चिदि"ति । प्रतियोगित्वनिरूपणं नियमतो यावति परिसमाप्यते तावत्स्वरूपान्तर्गमनमेवेत्यर्थः ॥ 'पटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्ये'त्यनयोक्त्या घटाभेदं पटस्याभिधाय 'पटं प्रती'ति तदेकदेशे(४)नापि तदभेदसिद्धिरित्याह–। [b]"पटं प्रती"ति ॥ [c]"नापी"ति । प्रतियोगित्वं धर्मः कश्चिदिति द्वितीयपक्ष इत्यर्थः ॥ घटप्रतियोगित्वस्य(५) घटधर्मत्वे पटस्यापि घटधर्मत्वं, प्रतियोगित्वस्य पटघटितमूर्त्तिकत्वादित्याह–। [d]"योसावि"ति । यथा घटप्रतियोगित्वे पटो धर्मस्तद्वत्पटप्रतियोगित्वेपि घटो धर्मो वाच्यः, युक्तेस्तुल्यत्वादित्याह–। [e]"यदा

(१) "अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य प्रमाणाऽविषयत्वादि"त्यादिनोक्तेनेत्यर्थः ।

(२) यथा घटनिष्ठप्रतियोगित्वस्य पटघटितमूर्तिकत्वेन पटस्य घटधर्मत्वं तथा पटनिष्ठप्रतियोगित्वस्यापि घटघटितमूर्तिकत्वेन घटस्यापि पटधर्मत्वं स्यादिति भावः ।

(३) अत्यन्तासम्बद्धयोर्हिमवद्विन्ध्ययोरपि धर्मधर्मिभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(४) "पटं प्रति"–इत्यनेन वाक्यैकदेशेनापि घटपटाऽभेदसिद्धिरित्याहेत्यर्थः । (५) पटनिरूपितघटनिष्ठप्रतियोगित्वस्येत्यर्थः ।

चे"ति ॥ कुत एवमत आह–। [f]"नही"ति ॥ ततः किमित्यत आह–। [g]"परस्परमाश्रितत्वमि"ति ॥ अस्तूभयोरपि धर्मधर्मिभावः, एतावतापि भेद एवेत्यत आह–। [h]"किचे"ति । घटप्रतियोगित्वस्य(१) घट†धर्मत्वे येन संबन्धेन तद्धर्मत्वं तस्यापि तदीयत्वे संबन्धान्तराङ्गीकारेऽनवस्था, स्वरूपसंबन्धस्यैव तत्राभ्युपगमे धर्मिस्वरूपसंबन्धो धर्मो, धर्मस्वरूपसंबन्धो धर्मीत्युभयमेकमेव पर्यवस्येदित्यर्थः ॥

सू० [a]"एवमन्यस्मिन्नपि धर्मविकल्पे इति । [b]तस्मात्स्वरूपभेदे प्रमाणं भवत्प्रत्यक्षमद्वैते एव प्रमाणं भवति । * [c]ननु, घटादिकमेव यदाऽन्यानपेक्षं वीक्ष्यते तदा घटादिकमित्येव प्रतीयते यदा पुनः पटादिना निरूप्यते तदा ततो(२)भेद इति प्रतीयते*? । मैवम् । [d]घटादिकमित्येवंभूतप्रतीतेस्तावद्भेदप्रतीतिर्विलक्षणा, सा च न घटादिमात्रेण स्वविषयेणाऽन्यथाकारा भवितुमर्हति, * [e]नच पटादिकमधिकं तदा प्रकाशते इति विशेषः स्यात्*, घटपटविषयप्रतीतितोऽपि वैलक्षण्यात् । [f]नहि 'घटः पटश्चे'ति 'घटात् पटो भिन्न' इतिप्रतीत्योरेकार्थकत्वं कश्चित्प्रत्येति । तत्कस्य हेतोः ? पञ्चम्या प्रथमया च वैकल्पिकं निर्देशमसहमानयैव प्रतीतिकलहनिरासात् ।

टी० एवं घटत्वादिनापि धर्मेण सह घटाद्यभेदो वाच्य इत्याह–। [a]"एवमि"ति । धर्मविकल्पे=धर्मभेदे ॥ स्वरूपभेदग्राहिप्रत्यक्षमभेदविषयं पर्यवस्यतीत्युपसंहरति–। [b]"तस्मादि"ति॥ यदन्याऽसाकाङ्क्षं तदन्यसाकाङ्क्षमपि भविष्यति निरूपकभेदा-

(१) पटनिरूपितघटनिष्ठप्रतियोगित्वस्येत्यर्थः ।

(२) ततः=पटादितः, भेदरूपेण प्रतीयते घट इत्यर्थः; "तत"–इत्यस्य पटादिनिरूपणादिति वा ऽर्थः ।

दिति शङ्कते-। c“नन्वि”ति। एक एव घटोऽन्येन निरूप्यमाणो भेद इति गृह्यते, अन्यथा तु घट एवेत्यर्थः ॥ भेदप्रतीतिघट-प्रतीत्योर्वैलक्षण्यं विषयवैलक्षण्यपरतन्त्रमिति तदभावात् प्रतीतिवैलक्षण्यमेव न स्यादिति परिहारमाह-। d“घटादिकमि”ति॥ ननु प्रतियोगिप्रवेशाऽप्रवेशकृतमेव प्रतीतिवैलक्षण्यमित्यत आह-। e“नचे”ति ॥ ‘घटाद्भिन्नः पट’‡ इतिप्रतीति‘र्घटः पटश्चे’तिप्रतीतेर्विलक्षणा प्रतियोग्यनुप्रवेशमात्रेणानुपपन्नेति ततोऽपि विषयान्तरमनुसरणीयमित्याह-। f“नहो”ति ॥

मू० a“नहि घटः पटश्चेति प्रत्येतव्ये कश्चिद्‌ घटात्पटो‡ भिन्न इति प्रत्येति। तस्माद्‌ घटस्य न स्वरूपनिरूपणे पटप्रतीत्यपेक्षा। * b“नच यत्प्रतीतिर्यत्प्रतीतेः कारणं स्यात् तत्र तस्याः कारणभूतायाः प्रतीतेर्योर्थः तस्माद्‌ “अयमि”ति कृत्वा कार्यभूतायाः प्रतीतेरर्थः प्रतीयते*, cसा भून्निर्विकल्पकार्यादेवं(१) सविकल्पकार्यस्य प्रतीतिः, सा च सादृश्यादेरेवं(२)स्मर्यमाणादेः स्यात्। dतस्मात् ‘पटो घटाद्भिन्न’‡-इत्याद्याकारेण घटादेर्भेद एव भेदावधिभूतपटादिसंघटितः स्फुटं सर्वलोकसाक्षिकः प्रतीयमानो नैकप्रतीते(३)रन्यप्रतीत्यपेक्षामात्रेण समर्थयितुं शक्योऽतिप्रसङ्गादिति। eअत एवान्योन्याभावं भेद-

‡ एतच्चिन्हस्थले पटाद्घट इति वक्तव्येपि घटात्पट इति घटपटयोः प्रतियोग्यनुयोगिभाववैपरीत्येन वचनं प्रतीत्योर्वैलक्षण्यमात्राभिप्रायकत्वादौत्सर्गिकं पूर्वापरग्रन्थसारूप्यार्थं तथैव कल्पनीयं वा।

(१) एवं = ‘गोत्वाद्गौ’रित्यादिप्रकारेण।

(२) एवं = ‘सादृश्यात्स्म’ इत्यादिप्रकारेण।

(३) एकप्रतीतेः(= स्वरूपप्रतीतेः) अन्यस्य प्रतियोगिनो या प्रतीतिस्तदपेक्षामात्रेणेत्यर्थः। अतिप्रसङ्गात् = ‘गोत्वाद्गौः’ ‘सादृश्यात्स्मरामि’त्यादिप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः।

मवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैतश्रुतिबाधकमित्यपि निरस्तम्। [f]अन्योन्याभावोपि यस्माद्भेद (१)एष्टव्यस्तमात्मन्येवान्तर्भावयेदुक्तयुक्तिभिः।

टी० नन्वेक एव विषयः प्रतीतिभ्यामालम्ब्यतां को दोषः? इत्यत आह–। [a]"नही"ति। भवेदेवं, यदि पञ्चमीप्रथमयोरर्थाऽभेदो भवेत्, न त्वेवं, ततश्च प्रयोगवैलक्षण्यात् प्रतीतिवैलक्षण्यं ततश्च विषयवैलक्षण्यमित्यर्थः॥ ननु घटस्वरूपमाने कदाचित्प्रतियोगिनः पटस्य ज्ञानं हेतुरिति ज्ञानगतहेतुत्वं पटे आरोप्य व्यपदिश्यते 'पटाद्भेद'–इति, यथा 'धूमादग्नि'रिति; तथाच न पञ्चमीनिर्देशबलाद्विषयवैलक्षण्यमत आह–। [b]"नचे"ति॥ तर्हि 'गोत्वाद्गौः' इत्यपि प्रतीतिः, 'अवयवाद्गौः' इत्यपि च स्याज्जनकज्ञानविषयेपि पञ्चमीनिर्देशस्य त्वयेष्यमाणत्वादित्याह–। [c]"मा भूदि"ति। "सादृश्यादे"रित्यादिपदात्पदलिङ्गादिग्रहः। "स्पर्शमाणादे"रित्यादिपदात्पदार्थलैङ्गिकादिसंग्रहः॥ तस्मात्स्वरूपभेदो नास्त्येव। यदि प्रतीतिबलादाऽऽस्थीयते तदाऽन्योन्याभावः स्यादपि, यदि तत्र बाधकं न भवेदित्युपसंहरन्नाह–। [d]"तस्मादि"ति॥ [e]"अत एवे"ति। प्रतियोग्यधिकरणयोरभेदपर्य्यवसानादित्यर्थः॥ एतदेवाह–। [f]"अन्योन्याभावोपी"ति। विश्वप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य घटधर्मत्वे विश्वस्यापि घटधर्मत्वापत्तौ धर्मधर्मिणोरभेदपर्यवसानस्य(२) स्वरूपभेदप्रस्तावे युक्तेरुक्तत्वादित्यर्थः॥

मू० [a]किंच, घटपटयोस्तद्वदन्ययोश्च तादात्म्यमन्योन्याभावस्य प्रतियोगि मन्तव्यं, तद्यदि सर्वथा नेष्यते, तदा तद्विशिष्टस्तदुपलक्षितो वाऽन्योन्याभावोपि

(१) यस्माद्भेद एष्टव्यः=यत्प्रतियोगिको भेद एष्टव्यः, तं प्रतियोगिनमात्मन्येवान्तर्भावयेत् "निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणाऽगोचरत्वादि"त्याद्युक्तयुक्तिभिरित्यर्थः।

(२) अभेदपर्यवसानस्य युक्तेरुक्तत्वादित्यन्वयः।

न प्रमाणेन प्रत्येतुं शक्यः। नहि शशविषाणविशिष्टस्तदुपलक्षितो वा कश्चित्प्रामाणिको भवितुमर्हति। तत्कस्य हेतोः ?। तस्मिँस्तद्विशिष्टरूपेऽर्थे(१)तादृशि चोपलक्षणव्यवच्छिद्यमानात्मनि प्रमाणं निविशमानं विशेषणमपि तदीयं तदुपलक्षणमपि वा नानुल्लिखद्भवितुं प्रभवति, तस्मिँ(२)श्चात्यन्तमसत्येवावलम्बने न तत्प्रामाण्यं शक्यसमर्थनम्। * [b]नच वाच्यं पटप्रतियोगिको घटमाश्रितोऽसावभावोऽभ्युपगम्यमानो नात्यन्ताऽसत्प्रतियोगिकतादोषमावहतीति*। [c]तथा सति संसर्गाभावादन्योन्याभावस्य को विशेषः स्यात् ?। [d]नहि यथा घटाभावः पटसंसर्गीति घटसंसर्गाभावं पटे समर्थयसे तथा घटाभावः पटात्मक इति तत्तादात्म्याभावं पटस्य स्वीकरिष्यसि। तस्मात्तादात्म्यं संसर्गं च प्रतियोगिकोटावन्तर्भाव्याऽन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्वैलक्षण्यमभ्युपेयम्, तथा सति चात्यन्तासत्प्रतियोगिता दुर्वारा।

टी० 'तादात्म्याभावः'–इतिव्यपदेशानुरोधेन तादात्म्यस्यैव प्रतियोगितामभ्युपगम्य दोषमाह–। [a]"किंचे"ति। घटपटयोस्तादात्म्यमत्यन्तासदिति तत्प्रतियोगिकाभावप्रतीतौ विशेषणत्वमुपलक्षणत्वं वा तस्यानुपपन्नमित्यन्योन्याभावप्रतीतिरेव न भवेद्, भवन्ती वा न प्रमा स्यादसद्विषयत्वादित्यर्थः॥ ननु न

(१) तद्विशिष्टरूपेऽर्थे (=अत्यन्तासद्विशिष्टरूपेऽर्थे) तस्मिन् प्रमाणं निविशमानं तदीयं विशेषणं नाऽनुल्लिखद्भवितुं प्रभवति, तादृशि चोपलक्षणव्यवच्छिद्यमानात्मनि (अत्यन्ताऽसतोपलक्षणेन व्यवच्छिद्यमान आत्मा=स्वरूपं, यस्य तस्मिन्) प्रमाणं निविशमानं तदुपलक्षणमपि नाऽनुल्लिखद्भवितुं प्रभवतीति योजना।

(२) तस्मिन्=विशेषणीभूते उपलक्षणीभूते वा तादात्म्ये।

तादात्म्यं प्रतियोगि, किंतु पटादिरेव, तथाच नात्यन्तासद्विषयतान्योन्याभावप्रतीतेरत आह–। [b]"नच वाच्यमि"ति ॥ [c]"तथा सती"ति । एवं सति घटनिष्ठपटप्रतियोगिकाभावोऽत्यन्ताभाव एव स्यान्न तादात्म्याभाव इत्यर्थः॥ ननु घटनिष्ठः पटप्रतियोगिकोऽभावः संसर्गाभाव एव, अयं तु न घटनिष्ठः, किंतु घटात्मक एवेति महान्भेदोऽत आह–। [d]"नही"ति । एवमभ्युपगमे तवापसिद्धान्त इति भावः । * ननु घटपटतादात्म्यमत्यन्तासदिति न घटतादात्म्यमपि, तथाच तदेव तादात्म्याभावप्रतियोगि स्यादिति नात्यन्ताऽसत्प्रतियोगिकता *?–इति चेन्न, घटतादात्म्यस्य पटे निषेधः संसर्गाभाव एवेत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् (१) । "नचेह तादात्म्यं प्रतियोगितावच्छेदकमिति संसर्गाभावाद्भेदः", घटमात्रतादात्म्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे संसर्गाभावादविशेषात्; उभयतादात्म्यस्य तत्त्वेऽन्योन्याभावप्रतीतेरसद्विषयत्वापातात् ॥

सू० * [a]न च वाच्यं घटे पटत्वं नास्ति पटे च घटत्वं नास्तीत्येतावन्मात्रपर्यवसितैवान्योन्याभावस्य व्यवस्था भन्तव्येति *, यतस्तथा सति घटत्वे पटत्वे च न कश्चित्तादृशो धर्मोऽभ्युपगम्यते योऽन्योन्यस्मिन्निषेद्धुं योग्य इति तयोस्तादात्म्यापत्तौ सत्यां घटे पटत्वं, पटे घटत्वं च, निषेधात् प्रमाणं घटत्वपटत्वशून्यत्वं द्वयमप्यावेदयतीति वैधर्म्यस्य स्वरूपभेदस्य चासंभवेन किं प्रतियोगिनं, किं वालम्बनं(२), विधाय पटघटान्योन्याभावः प्रमाणपथमवतरेदिति। [b]अत एव न वैधर्म्यमपि भेदमावेदयत् प्रत्यक्षमद्वैतश्रु-

(१) "यदि तु तादात्म्यं नामाऽभेदाख्यो धर्मः कश्चिदिष्यते, स घटपटाद्यधिकरणतया निषिध्यते, तदा संसर्गाभाव एव स्यात्"–इति त्रिंशकारिकाव्याख्यानावसरे मूले वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

(२) आलम्बनम्–अनुयोगिनम् ।

तिबाधकमुपपद्यते। वैधर्म्येऽपि हि घटत्वपटत्वादौ वैधर्म्यमन्यदस्तीत्यभ्युपगमे वैधर्म्ये वैधर्म्यविश्रान्त्यनवस्थयो[c]रेकम[d]ननुभवश्च कथं प्रत्युत्तरणीयः।

टी० "[a]"नच वाच्यमि"ति॥ घटत्वपटत्वयोरन्योन्यस्मिन्नभावोऽन्योन्याभावो यदि घटपटयोर्भेदः स्यात्तदा घटत्वपटत्वे परस्परं भिन्ने न स्यातां, तयो(१)स्तादृशधर्माभावात्; तदुभयाऽभेदे च घटपटयोरपि भेदो दुर्लभः, प्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणतावच्छेदकधर्मा(२)भावादित्यर्थः। किञ्चिद्वस्तु स्वत एव विलक्षणमिति तु परिभाषमात्रमिति भावः। ननु, घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मवत्त्वं पटस्य, पटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मवत्त्वं घटस्य, यद्वै धर्म्यं, तदेव भेदस्तमालम्बमानं प्रत्यक्षादि श्रुतिबाधकं स्यादित्यत आह—। [b]"अत एवे"ति। तादृशो धर्मो घटत्वपटत्वादिकमेव वाच्यं, तत्र च तादृशधर्मान्तराभावादभेदसिद्धौ घटपटयोरप्यभेद एव पर्यवसन्न इत्यर्थः॥ [c]"एकमि"ति। वैधर्म्यविश्रान्तिरेकं दूषणम् अनवस्था वेत्यपरम् अनयोर्दूषणयोरेकमित्यर्थः॥ [d]"अननुभवश्चे"ति। नहि घटत्वे धर्मान्तरमनुभूयते इत्यर्थः। यद्यपि जातिव्यक्त्योरन्योन्यमेव धर्मधर्मिभाव(३)इति नानवस्था, न वाऽननुभवः, नाप्यन्योन्याश्रयः, परस्परसपेक्ष्याऽज्ञानादनुत्पादादनवस्थितेः; परस्परभेदजिज्ञासायां तु परस्परविशेषणत्वविज्ञानात्तज्ज्ञान(४)मिति, तथापि घटत्वपटत्वयोरेव वैधर्म्यं भेदकमिति तु दुर्वचमेवेति भावः॥

(१) तयोः=घटत्वपटत्वयो,स्तादृशधर्माभावात्=भेदकधर्माभावादित्यर्थः। तथाहि—घटत्वपटत्वयोः स्वतो व्यावृत्तत्वे घटपटादय एव स्वतो व्यावृत्ता अङ्गीकरणीयाः किं मुधा तद्वृत्तिवैधर्म्यस्य व्यावर्तकत्वकल्पनया, अथ घटत्वपटत्वे स्वगतघटत्वत्वपटत्वत्वादिरूपवैधर्म्यभेदभिन्ने, तर्हि ते अपि स्वगतवैधर्म्यान्तरभिन्ने, ते अप्येवमित्यनवस्थापात इति भावः। (२) धर्माऽभावात्, धर्मभेदाऽभावादित्यर्थः।

(३) व्यक्तौ जातिः समवायेन, जातौ च व्यक्तिः स्वनिष्ठाधारतानिरूपिताऽऽधेयत्वसंबन्धेन, वर्तते इति परस्परं धर्मधर्मिभाव इत्यर्थः।

(४) तज्ज्ञानम्=पारस्परिकभेदज्ञानम्।

सू० [a]वैधर्म्यं च वैधर्म्याऽस्वीकारे वैधर्म्ययोरैक्यापत्त्या कथमा[b]ऽऽत्माश्रयभेदत्वेन तयोः पर्यवसानं स्यात् । किंच, [c]ये ते वैधर्म्ये भेदौ, ते किं घटादितो भिन्ने धर्मिणि निविशेते ? किमभिन्ने ? [d]परस्परविरुद्धयोरनयोः पृथग्भूतस्य(१)प्रकारस्यासंभवात् । आद्ये, येन भेदेन भिन्नत्वं वैधर्म्याश्रययोर्मन्तव्यं तत्रापि पर्यनुयोग(२) इत्यनवस्थायां पर्यवसानं स्यात् । *सन्त्वनन्ता एव भेदाः *?-इति चेन्न, [e]क्रमेण तेषामाश्रयसंबन्धे, सावधिसत्त्वे(३) वस्तुनि तदन्वयासङ्गतिरेव । [f]अथ जायमानं वस्तु युगपदेव ते भेदाः परिरभन्ते, तदा किंभेदविशेषिते किंभेदव्यवस्थितिरिति किं विनिगमकं ? विशेषाभावादन्योन्यकलहं तेषां कः समाधातुमीष्टे ? । [g]चरमचरमस्वीकार्येण च भेदेन प्रथमप्रथमस्वीकृतभेदोप [h]योगसिद्धेरग्रे धावन् पश्चाल्लुप्यमानो, विस्मरणशीलश्रुतवत्, स भेदप्रवाहः किमालम्बेत । [i]एवमेवंविधे विषयेऽन्यत्रापि—

(१) पृथग्भूतस्य प्रकारस्य=भेदाऽभेदादिरूपस्य प्रकारस्य, असम्भवात्=परस्परं विरुद्धत्वेन सहसम्भवाद्यसम्भवादित्यर्थः ।

(२) येन भेदेन भिन्नत्वं सोपि भिन्ने धर्मिणि निविशते ? किं वाऽभिन्ने ?-इति पर्यनुयोगः=प्रश्न इत्यर्थः ।

(३) अवधिः=कालमर्यादा, तेन सह वर्तमानं सत्त्वं यस्य वस्तुनस्तत्सावधिसत्त्वं वस्तु, तस्मिन्सावधिसत्त्वे वस्तुनि, कार्य्ये वस्तुनीति यावत्; तदन्वयाऽसङ्गतिः, तस्य=क्रमिकाऽनादिभेदप्रवाहस्य, योऽन्वयः=सम्बन्ध,स्तस्याऽसङ्गतिरेवेत्यर्थः; साद्यनाद्योराधाराऽऽधेयभावानभ्युपगमादिति भावः ।

[j]प्राग्लोपाविनिगम्यत्वप्रमाणाऽपगमै(१)र्भवेत् ।
अनवस्थितिमास्थातुरचिकित्स्या त्रिदोषता ॥१८॥

टी० नन्वस्तु वैधर्म्ये विश्रान्तिः किमेतावतेत्यत आह—। [a]"वैधर्म्ये चे"ति ॥ [b]"आत्माश्रयभेदत्वेने"ति । घटत्वपटत्वयोरैक्ये कथं स्वाश्रयादेव स्वाश्रयस्य भेदौ ते(२)स्यातामित्यर्थः ॥ [c]"ये ते"इति । ये(३)ते इति द्विवचनं विकल्पानुपयुक्तमपि भेदत्वस्फोरणाय ॥ ननु भेदाभेदाभ्यां प्रकारान्तरमपि स्यादित्यत आह—। [d]"परस्परे"ति ॥ [e]"क्रमेणे"ति । अनन्तानां यदि क्रामिकी वृत्तिस्तदा दिनद्वयस्थायिनि घटादौ न वर्तेरन्; किंच, कार्यमात्रे एव न वर्तेरन्नित्यर्थः ॥ ननु, जातः, संबद्धश्चेत्येकः कालः, तथाच सर्वे भेदा युगपदेव वर्तन्तामित्याशङ्कते—। [f]"अथे"ति । यद्यपि युगपदेव वर्तमानानामप्यन्योन्यकलहः कथं स्यात, नहि घटत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्त्वादीनां युगपद्वृत्तौ कलहः, तथापि भेदो भिन्ने वर्ततेऽभिन्नेवेति विकल्पे किमपि नोत्तरमेतावतेति भावः ॥ [g]"चरमे"त्ति । यद्यपि युगपद्वृत्त्यभ्युपगमे "चरमचरमस्वीकार्य्यपेणे"त्यनुपपन्नं, तथापि 'भिन्ने वर्तते' इत्याश्रयणे प्रथमविशिष्टे द्वितीय(४)वृत्तिर्वाच्या, तत्र यौगपद्येऽपि प्रथमचरमभावसम्भव एवेति भावः ॥ [h]"उपयोगे"ति । भिन्नत्वप्रतीतिरेवोपयोगः । [i]"एवमि"ति । गवि गोत्वं वर्तते?अगवि वा?—इति विकल्प्य गोत्वादिकमपि निरसनीयमित्यर्थः ॥ [j]"प्राग्लोपे"ति । अग्रिमाग्रिमभेदाङ्गीकारे तेनैवान्यथासिद्धौ पूर्वपूर्व-

(१) समुदायिनः समुदायिभिन्नत्वपक्षे तृतीयाविभक्त्यर्थः प्रयोज्यत्वं, तथाच प्राग्लोपादिप्रयोज्या त्रिदोषतेत्यर्थः, अभिन्नत्वपक्षे त्वऽभेदोऽर्थस्तथा च प्राग्लोपाद्यभिन्ना त्रिदोषतेत्यर्थः ।

(२) एकस्यैव धर्मस्य स्वाश्रयात्स्वाश्रयभेदकत्वे घटत्वमपि घटाद्घटस्य भेदकं स्यादिति भावः ।

(३) ननु मूले 'यो वैधर्म्यभेदः स किं भिन्ने निविशतेऽभिन्ने वा"—इत्येव वक्तव्यं किं "ये ते वैधर्म्ये भेदौ" इतिद्विवचनोपादानेनेत्यत आह—ये ते इति ।

(४) द्वितीयवृत्तिर्वाच्या, अपरेषां सर्वेषां युगपद्वृत्तिर्वाच्येत्यर्थः ।

भेदविलोपः, किंभेदभिन्ने को भेदो वर्तते? इत्यविनिगमः, बहवो भेदा एकत्र घटे वर्तन्ते इत्यत्र प्रमाणापगमः, ते एते दोषा अनवस्थायां पतन्तीत्यर्थः । *ननु भेदविशिष्टे एव भेदो वर्तते इति पक्षाभ्युपगमे क्व प्राग्लोपः, भेदप्रतीतेरेव तावद्भेदाभ्युपगममन्तरेणाऽनिर्वाहात् । अत एव नाऽविनिगमस्यत्वमिति । अवश्यनिर्वाह्यभेदप्रतीत्युपपादककल्पनायां तत्प्रतीत्यैव(१)भेदानां क्रमयौगपद्ययोरन्यतरस्याऽऽक्षेपात् । "सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिरि"ति त्वयोक्तत्वात् । अत एव न प्रमाणापगमो, भेदप्रतीत्यन्यथानुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात् । अन्यथा घटकादाचित्कत्वानुरोधेन तत्रापि सामग्रीपरम्पराभ्युपगमो न स्यात् । नचाऽनवस्थापि, तद्भेदभिन्ने एव तद्भेदवृत्तेः । तद्वृत्तौ तद्भेदस्योपलक्षणत्वविशेषण(२)त्वाभ्यामुपपाद्यत्वात् । न वा भिन्ने भेदेन वर्तितव्यमिति नियमः । "कुत्र वर्त्तते?–इतिप्रश्ने, यत्र प्रतीयते इत्युत्तरं, कुत्र प्रतीयते?–इतिप्रश्ने, यत्र वर्तते", इति वार्त्तिककारदिशाप्युपपत्तेः । विप्रपञ्चितश्चायमुद्धारो भेदप्रकाशे*? । नैवम् । भेदप्रतीतेराविद्यकं भेदमादायोपपाद्यत्वात् । परमार्थे तु भेदे एते विकल्पा इति भावः । यत्तु,(३)"भेदप्रतीतिरनन्तभेदालम्बना,? एकभेदालम्बना वा?"–इत्यादिना प्राग्लोपाऽविनिगमस्यत्वादीनामुपपादनं केनचित् कृतं तदनुपपन्नम्, "अनवस्थितिसा स्यातु"रित्यभिधानादनवस्थापक्षे एव दोषत्रयस्याभिधानादिति ॥

सू० [a]"यदि च क्वचिद्गत्वा स्वरूपमेवान्योन्यं व्यावर्तमानं भेद इष्यते तदा ययोः स्वरूपं [b]तयैष्टव्यं [c]तयोर्निःस्वरूपतापत्तिः; [d]अथ * न स्वरूपमात्रं मिथो

(१) अवश्यनिर्वाह्यभेदप्रतीत्यैवेत्यर्थः ।

(२) व्यावर्तकत्वमात्रं गुणमुपादाय विशेषणत्वमिहोपाधित्वं ग्राह्यं, तथाच न पूर्वं विशेषणपक्षोक्त आत्माश्रयाख्यो दोष इति भावः । यद्वा, विशिष्टवृत्तेर्धर्मस्य विशेषणवृत्तित्वानभ्युपगममतेनैतत् ।

(३) कारिकाया व्याख्यानान्तरं दूषयति–यत्त्वित्यादिना ।

व्यावर्तते किंनाम स्वरूपविशेषः*-इत्युच्यते, [e]तर्हि स्वरूपविशेषमात्रव्यावृत्त्या स्वरूपमात्रं तयोः (१) स्यादित्येकत्वापत्तिः ।

टी० ननु स्वरूपभेदभिन्नयोरेव वैधर्म्यं भेदो वर्ततामिति नानवस्थेत्यत आह–। [a]"यदि चे"ति ॥ [b]"तथैष्टव्यमि"ति । व्यावर्तमानमेष्टव्यमित्यर्थः ॥ [c]"तयोरि"ति । ययोर्घटपटयोः स्वरूपं व्यावर्तमानं तयोर्निःस्वरूपत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ननु घटपटस्वरूपयोरन्योन्यव्यावृत्तावपि स्वरूपमात्रं न व्यावर्तते इति कुतो निःस्वरूपत्वापत्तिरित्याह–। [d]"अथे"ति ॥ घटपटयोः स्वरूपं न परस्परं व्यावृत्तं, किंतु स्वरूपविशेषः परस्परव्यावृत्त इति तयोरैक्यमेव पर्यवसन्नमित्याह–। [e]"तर्ही"ति । *नच विशेषव्यावृत्त्यैव तयोर्भेद इति वाच्यम्*, स्वरूपाऽव्यावृत्तौ स्वरूपविशेषस्य(२)परस्परमव्यावृत्तेः, तद्व्यावृत्तौ वा स्वरूपव्यावृत्तेरावश्यकतया पुनः सैव निःस्वरूपतेति भावः ॥

मू० [a]अथवा, वक्तव्योऽसौ स्वरूपमात्रादन्यो विशेषार्थः । [b]अथ "न स्वरूपं नाम किञ्चिदनुगतमिष्यते मया, विशेषरूपासु [c]व्यक्तिष्वेव स्वरूपशब्दो नानार्थः सन्निविशते"-इत्यभिधत्से, [d]तर्हि गतमनेनैव न्यायेन गोत्वादिसिद्धिप्रत्याशया, [e]नच प्रतिव्यक्ति स्वरूपपदसमयग्रहोपपत्तिः । [f]यदि(३)च स्वरूपं भेदः स्यात् तदा धर्मिणि दृष्टे स्वरूपं दृष्टमिति क्वचिन्न सन्देहः

(१) तयोः = घटपटयोः स्वरूपमात्रमव्यावृत्तं स्यादित्यर्थः ।

(२) स्वरूपविशेषस्येत्यतोऽग्रे "ऽपि" शब्दो द्रष्टव्यः । तद्व्यावृत्तौ= स्वरूपविशेषव्यावृत्तौ ।

(३) यदि भेदः=घटपटादिलक्षणो विशेषः, स्वरूपं स्यात्तदा घटत्वपटत्वादिधर्मराहित्येन केवले धर्मिणि दृष्टे क्वचिदपि 'स्वरूपं दृष्टमि'ति सन्देहः=सम्भावनापि कस्यचित्पुरुषस्य न स्यात्, किन्तु विशेषदर्शने एव 'स्वरूपं दृष्टमि'ति मतिस्स्यादित्यन्वयपूर्वकोऽर्थः ।

स्यादिति, [g]यदि चाऽभिन्ने भेदो निविशेत तदा याप्येका व्यक्तिः प्रतीयते घटादिः सापि तेनैव भेदेनाऽनेका स्यादित्येकाभावे नाऽनेकमपि व्यवतिष्ठते ।

टी० यद्वा(१)ऽनेनैवाशयेनाह—। [a]"अथवे"ति । घटस्वरूपं घट एव, पटस्वरूपम्पट एव, नच ताभ्यां स्वरूपान्तरमस्ति तयोर्येद्विशेषपदवाच्यं स्यादित्यर्थः ॥ स्वरूपविशेषव्यावृत्त्या स्वरूपमात्रं(२) तयोः स्यादित्याशङ्कते । [b]"अथे"ति ॥ शङ्कितां स्वरूपपदशक्तिमुपपादयति—। [c]"व्यक्तिष्वेवे"ति ॥ 'इदं स्वरूपमिदं स्वरूपमि'त्यनुगतप्रतीत्यनुरोधाद्यद्येकं स्वरूपं न स्वीकरणीयं तदा गोत्वाद्यप्येकमनुगतं न स्यादित्याह—। [d]"तर्ही"ति ॥ स्वरूपसामान्याभावे दोषान्तरमाह—। [e]"नचे"ति । शक्तिग्रहस्याप्यनुगतधर्मपुरस्कारेणैव संभवादित्यर्थः ॥ यदि घटपटादिलक्षणो विशेष एव स्वरूपं स्यान्नत्वनुगतमन्यत् तदा दूराद् घटपटाविशेषाऽनवगाहिज्ञानं स्वरूपमात्रावगाह्यपि न स्यादित्याह—। [f]"यदि चे"ति । भेदः=विशेषः । संशयविपर्ययौ न स्यातामि"ति त्वपव्याख्यानम्(३) ॥ नन्वभिन्नयोरेव घटपटयोर्भेदो वर्तते इति द्वितीयः पक्षोऽस्त्वित्यत आह—। [g]"यदि चे"ति । यदि घटपटावभिन्नावेव भिन्नौ स्यातां तदा घटव्यक्तिरप्यभिन्ना भिन्ना स्यादित्येकं किमपि न भवेत्, तदभावाच्च तत्पर्युदासरूपमनेकमपि न स्यादित्यर्थः ॥

---

(१) तर्हीत्यादिपङ्क्तेर्निरुक्तभावपक्षेऽथवेत्यादिग्रन्थस्याऽन्यार्थोऽभिधायितामनुसन्धायेदानीं निरुक्तभावार्थप्रतिपादकत्वमेवाथवेत्यादिग्रन्थस्येत्याह—यद्वे ति ।

(२) स्वरूपमात्रं=स्वरूपसामान्यं, तयोः स्यात् 'अव्यावृत्तम्'—इति शेषः ।

(३) अपव्याख्यानत्वञ्चास्य "नच प्रतिव्यक्ति स्वरूपपदसमपग्रहोपपत्तिः"-इत्यस्याऽव्यवहितमौलिकप्रतिज्ञातार्थस्योपपादनपरत्वाभावाद् द्रष्टव्यम् । एतच्चापाततः, वस्तुतस्त्वत्र प्रकृतशाङ्करव्याख्याने एव क्लिष्टकल्पनं दोषः, व्याख्यानान्तरं तु स्वातन्त्र्येण दूषणान्तरपरतया सुव्याख्यानमेवेति विभावयामः ।

मू० "एतेन न भेदावच्छिन्ने नचाऽभेदावच्छिन्ने भेदो विनिविशते किंतूदासीने-इत्यपि निरस्तम्, [b]अत एव च भेदो नाम स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्याऽनात्मको धर्मान्तरं पृथक्त्वाऽपरनामकमित्यपि परास्तम्। [c]सोऽपि हि स्वाश्रये भिन्ने विनिविशेताऽभिन्ने वेत्यादियथोक्तदोषलङ्घनाऽजङ्घाल(१)एव स्यात्, [d]स्वाश्रयेण च स्वस्मिन्नभेदभयाद्यदि स एव भेदो निविशते(२) तदात्माश्रयः, अन्यश्चेत्तस्मिन्नेवं तस्मिन्नप्यन्य इत्यनवस्था, क्वचिदपि गत्वा भेदभेदाश्रययोर्भेदस्याऽस्वीकारे च तदैक्यद्वारिका मूलपर्यन्तमेकता धावेत्।

टी० ननु भेदवृत्तावाश्रयावच्छेदकतया भेदाभेदौ न वाच्यौ, किं तर्हि, कुत्र भेदो वर्तते ? इति प्रश्ने, धर्मिणि भेदो वर्तते, भेदाभेदौदासीन्येन वर्तते इति वा वक्तव्यमिति न पूर्वदोष इत्यत आह—। [a]"एतेने"ति। स्वस्मादपि भेदप्रसङ्गेनेत्यर्थः। स्वस्याप्युदासीनत्वात् धर्मित्वाच्चेतिभावः॥ ननु स्वरूपवैधर्म्यान्योन्याभावरूपभेदत्रयखण्डनेऽपि पृथक्त्वस्य सत्त्वात्काद्वैतमित्यत आह—। [b]"अत एवे"ति॥ अतिदेश्यमाह—। [c]"सोपी"ति। किंच, पृथक्त्वस्य गुणकर्मादावभावात्तदभेदे द्रव्याणामप्यभेदात्। किंच, पृथक्त्वस्यावधिनिरूप्यत्वाद्भेदस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वा-(३)दिति भावः॥ अन्योन्याभावे वैधर्म्ये च दोषान्तरमाह—। [d]"स्वाश्रयेणे"ति। यद्यपि क्वचिद्गत्वा स्वरूपभेदे पर्यवसानमदुष्टमेव, *नचाऽन्योन्याभाववैधर्म्याभ्युपगमानर्थक्यम् *, अनुभवबलेन तयोरभ्युपगमात्; मूलपर्यन्तमेकताधावनं स्वरूपभेदप्रतिबद्धमेव, तथापि स्वरूपभेदस्यापि निरस्तत्वादिति भावः॥

(१) अजङ्घालः = मन्दगामी, तथा च यथोक्तदोषलङ्घनेऽजङ्घालो मन्दगामी यथोक्तदोषाऽनतिक्रमीत्यर्थः।

(२) "स्वस्मिन्"-इति शेषः।

(३) अत्र-"इतीतरनिरूप्यत्वसाम्यात्पृथक्त्वेऽपि भेदपक्षोक्तदोषापत्तिरेव"-इति शेषः कथञ्चित् प्रायः पुस्तकेषु लुप्तो द्रष्टव्यः।

[a]तद(१)द्वैतश्रुतेस्तावद्बाधः प्रत्यक्षतः क्षतः ।
[b]नानुमानादि तं(२) कर्तुं तवापि क्षमते मते ॥ २० ॥
[c]अद्वैतागमनासीरे साधु सा धुन्वती परान् ।
सेवामेवार्जयत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा ॥ २१ ॥

सू० * [d]नन्वद्वैतश्रुतयो वर्णपदविभक्तितदर्थादिभेदानुपजीव्यार्थं प्रतिपादयन्त्यः स्वोपजीव्याभि(३)र्भेदबुद्धिभिर्न कथं बाध्यन्ताम्, उपजीवकस्योपजीव्याद् दुर्बलत्वात् * ? । मैवम् । [e]न वयं भेदस्य सर्वथैवासत्त्वमभ्युपगच्छामः; किंनाम, पारमार्थिकं सत्त्वम् । अविद्याविद्यमानत्वं तु तदीयमिष्यते एव, तदेव च कार्य्यकारणभावोपयोगि ।

टी० प्रत्यक्षविषयाभावात् प्रत्यक्षबाधो न संभवतीत्युपसंहरति—[a]"तदद्वैते"ति ॥ [b]"नाऽनुमानादी"ति । अनुमानापेक्षयाऽऽगमस्य बलवत्त्वात् । अन्यथा नरशिरः कपालं शुचि, प्राण्यङ्गत्वादित्याद्यप्यवकाशमासादयेदिति भावः ॥ अर्थापत्तेः स्वपक्षानुकूलत्वमुक्तं स्मारयति—। [c]"अद्वैते"ति । अद्वैतागमस्य नासीरे = पुरतः, सा = अर्थापत्तिः, परान् = विरोधिनः प्रमाणाभासान्, धुन्वती = निराकुर्वन्ती, सेवामानुकूल्यमर्जयति=भजते, अत एवार्थापत्तेः पत्तित्वेन(४) निरूपणमुपपन्नमित्यर्थः ॥ श्रुतिजबुद्धेः श्रौतानि नानापदानि कारणमिति नानात्वं विना कार्यकारणभावानुपपत्तिः, तमन्तरेण(५)श्रौतबुद्धेरनुत्पत्तौ कुत्र बाध्यबाधकभावचिन्तेति शङ्कते—। [d]"नन्वि"ति ॥ नानात्वमात्रस्योपजीव्यत्वं, नतु पारमार्थिकनानात्वस्य, येनोपजीव्यविरोधः स्यादिति परिहरति—। [e]"न वयं भेदस्ये"ति ।

(१) तत् = तस्मात् । (२) तं = बाधम् ।

(३) उपजीव्यते कार्य्येणाश्रीयते यत्तदुपजीव्यं (= कारणम्) उपजीवति कारणाश्रितं भवति यत्तदुपजीवकं (= कार्य्यम्) इत्यर्थः ।

(४) पत्तित्वेन, पदातित्वेनेत्यर्थः ।

(५) तमन्तरेण=कार्य्यकारणभावाऽनुपपत्तिमन्तरेण ।

यद्यप्यद्वैतस्याविद्यकत्वमस्तु, श्रुतिविषयत्वेन तत्पारमार्थिकत्वे प्रत्यक्षविषयतया भेदस्यैव पारमार्थिकत्वं किं न स्यात्, अबाधितसकललोकव्यवहारे प्रतीयमानेऽप्याविद्यकत्वस्य परिभाषामात्रत्वात्, व्यवहारविषयत्वेनैव पारमार्थिकत्वसाधनात्, व्यवहाराऽविषयस्य ब्रह्माद्वैतस्यैवापारमार्थिकत्वसंभवात्; अद्वैतानुरोधाच्छ्रुतेस्त्वयैवोपपादनीयत्वात्(१), अन्यथा त्वयैव द्वैतापत्तेः; एवं तज्जनितबुद्धेरपि(२); यदि च स्वप्रकाशबलादद्वैतं, तदा तत एव द्वैतं किं न स्यात् ?; न हि स्वप्रकाशस्य न द्वैतं विषय इति प्रतिपादयितुं शक्यसि, तथाऽप्यहं खाण्डनिको नतु व्यवस्थापक इति भावः ॥

सू० "एतेन "एकमेवे"त्येव(३)कारव्यवच्छेद्येना"ऽद्वितीयमि"ति द्वितीयेन, "न नाने"ति नानात्वेन, "किञ्चने"त्यनेन बहुना विना नोपपद्यमानेन, व्याघातः—इत्यपि प्रत्यादिष्टम्। [b]श्रुतिभिश्चाद्वैतार्थाभिः पारमार्थिकमद्वैतं प्रतिपाद्यते, नच पारमार्थिकमतिरपारमार्थिकधिया शक्यबाधा, [c]माभूत्(४)शुक्तिरजतधिया परमार्थशुक्तिमतिबाधः। [d]यत्र त्वग्निरनुष्ण इतिबुद्धेरुष्णज्ञानोपजीवना(५)दुष्णबोधेनाऽनुष्णबुद्धिबाधस्तत्र द्वयोरप्यविद्याविद्यमानत्वाद्बाधो

(१) "उपपादनीयत्वात्"—इत्यपि पाठः।

(२) अत्रापि "त्वयैवोपपादनीयत्वात्"—इत्यनुषञ्जनीयम्।

(३) "एकमेव"—इत्येवकारव्यवच्छेद्येन (विजातीयभेदेनाद्वैतस्य) व्याघातः, "अद्वितीयमि"ति (पदव्यवच्छेद्येन) द्वितीयेन व्याघातः, "न नाना"—इति नानात्वेन व्याघातः, "किञ्चन"—इत्यनेन बहुना विना नोपपद्यमानेन व्याघात—इत्यपि प्रत्यादिष्टमित्यन्वयः॥

(४) अत्रेत्थमक्षरयोजना—शुक्तिरजतधिया परमार्थशुक्तिमतिबाधो मा भूद् (इत्यतः) पारमार्थिकमतिरपारमार्थिकधिया शक्यबाधा नच (भवति)।

(५) अनुष्णज्ञानस्य प्रतियोगिविधयोष्णज्ञानमुपजीव्यम्।

युक्तः । *[e]ननु, तत्रापि तद्वदनुष्णतापि पारमार्थिक्येव साध्यतामबाधनाय * ? । मैवम् ।

टी० श्रौतपदवर्णनानात्वज्ञानस्योपजीव्यत्वमाशङ्क्य श्रौतपदानामर्थभेदप्रत्ययमन्तरेणाऽप्रतिपादकत्वात् तदुपजीव्यत्वमाशङ्क्याह—। [a]"एतेने"ति, आविद्यकभेदाभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥ पारमार्थिकविषयत्वेन श्रुतेरपारमार्थिकभेदविषयकप्रत्यक्षाद्यपेक्षया बलवत्त्वमाह—। [b]"श्रुतिश्चे"ति ॥ अत्राऽनुरूपं दृष्टान्तमाह—। [c]"मा भूदि"ति ॥ ननु यदि पारमार्थिकबुद्धिरपारमार्थिकधियं बाधते इति वस्तुगतिस्तदोष्णताग्राहिप्रत्यक्षमनुष्णताऽनुमानं तव मते न बाधेताऽपारमार्थिकधर्मविषयकत्वादित्यत आह—। [d]"यत्र त्वि"ति । वस्तुगतिरियं यत् पारमार्थिकविषययैव धियाऽपारमार्थिकधीर्बाध्यते, व्यवहारस्तु वस्तुगतिमननुरुध्यापि, इति व्यवहारदशायां प्रत्यक्षस्यैव बलवत्त्वाद्बाधकत्वमुच्यते इत्यर्थः ॥ ननु परमार्थसदद्वैतगोचरा श्रुतिरित्यबाध्येति यथा त्वयोच्यते तथाऽनुष्णतानुमानवादिनापि तस्याः पारमार्थिकत्वमभ्युपगम्यैव तत्रापि प्रत्यक्षबाधोपि निरसनीय इत्याशङ्कते—। "नन्वि"ति ॥

सू० "अनुष्णताया जलादिदृष्टान्तसजातीयायाः शीताद्यव्यावृत्तस्वरूपाया प्रसाधनेनाविद्याविद्यमानत्वे एव विश्रामात्; तत्रै(१)वंविधरूपतानङ्गीकारे चाद्वैतस्यैव नामान्तरकरणापत्तेः; ततस्तस्यां ज्ञेयज्ञानादिभेदावश्याभ्युपेयतया(२)जगद्बाधयुक्तिकवलाऽप्रवेशा-

(१) तत्र=अनुष्णतायाम्, एवंविधरूपताऽनङ्गीकारे=जलादिदृष्टान्तसाजात्यानङ्गीकारे ।

(२) ज्ञेयज्ञानादिभेदस्याऽवश्यमभ्युपेयता ज्ञेयज्ञानादिभेदावश्याभ्युपेयता ("लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम्काममनसोरपि"इति मलोपः); तयेत्यर्थः, जगद्बाधयुक्तयो द्वन्द्वप्रपञ्चखण्डनयुक्तयस्ताभिर्यत्तादृश्या अनुष्णतायाः कवलनं=ग्रसनं (बाधनमिति यावत्) तस्य योऽप्रवेशस्तस्याऽसम्भवात्, जगद्बाधयुक्तिभिर्जगदन्तर्गताऽनुष्णताया अपि बाधनान्न ब्रह्मवदबाध इति भावः ।

संभवात् । [b]अद्वैते च द्वैताश्रयस्य बाधस्य वास्तवस्यानवकाशादपारमार्थिकत्वसंभावनापि दूरत एवापसरतीति । * [c]ननु(१)किमद्वैतपरमार्थताभ्युपगमेन समाहितं भवति, यत उपजीव्यबाधादद्वैते प्रमां श्रुतिर्जनयितुं न शक्नोतीति ब्रूमः * ?। मैवम् [d]अद्वैतं हि पारमार्थिकमिदं पारमार्थिकेन भेदेन बाध्येत (२), नत्वविद्याविद्यमानेन, तस्मादविद्याव्यवस्थितं भेदं तद्बोधं चोपजीवन्त्या(३) [e]न परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्यबाधः । [f]यदि श्रुतिजन्या भवन्त्यप्यद्वैतबुद्धिरविद्याविद्यमाना, तथापि तद्विषयस्तावत्परमार्थसदेवाद्वैतं, विरोधेन(४) च तस्या बाध्यता, स च नास्तीति ।

टी० जलादौ याऽनुष्णता सैव यदि वह्नौ साध्यते तदा तदितरप्रपञ्चबाध्यत्ववत्तद्बाध्यत्वमपि सुलभम्, अथ तद्विलक्षणमेवानुष्णत्वं साध्यते यत्र प्रपञ्चबाधकयुक्तयो न प्रभवन्ति तदा तदेवाऽद्वैतमिति सिद्धिं नः समीहितमिति परिहरति—। [a]"अनुष्णताया"इति ॥ ननु कथमद्वैतस्यापि न जगद्बाधकयुक्तिकवलनमत आह—। [b]"अद्वैते चे"ति । बाधकयुक्तयो हि भेदगर्भाः, भेदः खण्डित इति वास्तवो बाधो नास्त्येवेति नाद्वै-

(१) "यद्यपि 'नच दूढान्वये'त्यादिनेदमाशङ्क्य निराकृतं पूर्वं, तथाप्युपजीव्यत्वपुरस्कारेणेदानीं शङ्काऽवधेया"—इति प्रगल्भमिश्राः श्रीदर्पणे ।

(२) "विरुद्ध्येत"—इत्यपि पाठः ।

(३) उपजीवन्त्याः परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्यबाधो नेत्यन्वयः । अत्राऽद्वैतबुद्धेरुपजीव्यस्य बाध इत्येकदेशान्वयो द्रष्टव्य, उपजीव्येन बाध इति वा ।

(४) विरोधेन=विषयापहारेण, तस्याः=अद्वैतधियो, बाध्यता, सच=विषयापहारश्च, प्रकृते नास्तीत्यर्थः ।

तस्य किञ्चिद्बाधकमित्यर्थः ॥ ननु परमार्थमतिरपरमार्थधिया न शक्यबाधेति तदा स्यात् यदि पदार्थनानात्वस्योपजीव्यस्याविरोधादुपजीविकया श्रुत्या ज्ञानं जन्येत, तदेव नास्तीत्याशङ्कते—। c"नन्वि"ति ॥ भेदो, भेदबुद्धिर्वा, नाद्वैतं प्रतिबद्धुमर्हति, अपारमार्थिकत्वादपरमार्थविषयत्वाच्चेति परिहरति—। d"तद्वैतमि"-ति ॥ e"न परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्यबाध"इति । ([1])प्रतिबन्ध इत्यर्थः ॥ ननु यद्यद्वैतबुद्धिः पारमार्थिकी, तदा तयैव द्वैतम्; अथाऽपारमार्थिकी, तदा बाध्यत्वान्नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्याह—। f"यदी"ति। इतरप्रपञ्चबुद्धेरपारमार्थिकत्वेपि विषयस्या([2])द्वैतस्य न बाध इति बुद्धेरपि न बाध्यत्वमित्यर्थः । बाधस्य विषयापहाररूपत्वाद्विषयस्य च प्रत्यक्षादिभिरप्यपहर्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥

सू० तस्मात्—

पारमार्थिक([3])मद्वैतं aप्रविश्य शरणं श्रुतिः ।
बाधनाbदुपजीव्येन बिभेति न मनागपि ॥ २३ ॥

श्रुतिरपि तदाह—"द्वितीयाद्वै भयं भवती"ति। cतच्चाद्वैतं "ब्रह्मैवेदं सर्वमि"ति श्रुत्यर्थेन सहैक्यमापन्नं ब्रह्मैव स्यात्, "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"ति च श्रुत्या ज्ञानानन्दात्मतया व्यवतिष्ठते। dतेन यदिदमद्वैतज्ञानं श्रुत्या जनितं तद्विज्ञानाद्वैतात्मन्येव निविशते। * eननु कथं तस्य श्रुत्या जन्यत्वमुपपद्यते ? * ।

(१) अत्रार्थसौकर्य्यार्थं "प्रतिबन्ध"इत्यतः प्राक् "उपजीव्यबाधः"—इति प्रतीकमनुषञ्जनीयम् ।

(२) विषयस्य=अद्वैतबुद्धिविषयस्य, बुद्धेः=अद्वैतबुद्धेः । अद्वैतबुद्धेश्च ब्रह्मरूपत्वेन द्वैतापत्तिशङ्कावारणं बोध्यम् ।

(३) श्रुतिः पारमार्थिकमद्वैतं शरणं प्रविश्य उपजीव्येन बाधनात् मनागपि (=ईषदपि) न बिभेतीत्यन्वयः ।

[f]सत्यमेवं(१) स्यात्, यदि तस्य पारमार्थिकी श्रुत्या जन्यतापि स्यादविद्याव्यवस्थिता तु तज्जन्यता न पारमार्थिकेनाजन्यत्वेन विरुद्ध्यते; [g]अत एव श्रुत्येदमेकं साध्यते। यत्तु, तत्र यद्येकता भेदाभावो, यदि चैकत्वसङ्ख्या, यदि वा ज्ञानात्मकत्वं, यदि वाऽन्य एवैकत्वनामा कश्चिदभेदापरपर्यायो धर्म्मस्तद्द्वयं बोध्यते, तच्चाद्वैतव्याघातकत्वान्न सेद्धुं शक्नोति, तदा तदपि निष्पीडन(२)मसहमानं तज्ज्ञानं श्रुतिजन्यत्वेन सहैव निवर्ततां, यत्तु तादृशस्याद्वैतस्य धर्मस्य धर्मितया प्रमितं तन्मात्रमबाधादधिगतं परमार्थतो व्यवतिष्ठताम्।

टी० [a]"प्रविश्ये"ति। विषयीकृत्येत्यर्थः॥ [b]"उपजीव्येने"ति। पदपदार्थनानात्वेन तद्गोचरज्ञानेन चेत्यर्थः॥ ननु कयाचिदद्वैतं, कयाचिद्ब्रह्म, कयाचिद्विज्ञानं, कयाचिदानन्दः, श्रुत्या प्रतिपाद्यते इति श्रुतीनां विरोधे किमपि न सिद्ध्येत्; अविरोधे वा सर्वं(३)सिद्ध्येदित्यद्वैतमनुपपन्नमेवेत्यत आह—[c]"तच्चे"ति। यद्यपि "एकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्मे"ति प्रस्तुत तयैव श्रुत्या ब्रह्मात्मकत्वसिद्धिः, तथापि श्रुत्यन्तरोपष्टम्भस्तत्राप्युक्त(४)स्तस्यां श्रुतावद्वैतमात्रे तात्पर्यं, नतु ब्रह्मण्यपीति भावः॥ श्रुतीनां सामञ्जस्यफलमाह—। [d]"तेने"ति॥ जन्यजनकभावस्याद्वैतपरिपन्थित्वमाशङ्कते—। [e]"नन्वि"ति॥ अपारमार्थिको जन्यजनकभावो

(१) अत्र यदिशब्दानुरोधात् तदेति शब्दोऽध्याहर्तव्यः।

(२) तदपि निष्पीडनं=तादृशमपि न्यायाघातम्, असहमानं तज्ज्ञानम् = एकत्वादिधर्मविज्ञानम्।

(३) सर्वम् = ब्रह्मविज्ञानानन्दैतत्त्रयमद्वैतव्यतिरिक्तम्।

(४) उक्तः, मूलकारेण "ब्रह्मैवेदं सर्वम्"—इत्युक्त इत्यर्थः। तत्र हेतुः—तस्यामिति, यतस्तस्याम् = "एकमेवाऽद्वितीयमि"त्याकारकश्रुतावद्वैतमात्रे तात्पर्यं, नतु ब्रह्मणि = ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वे,—इत्यर्थः।

नाद्वैतविरोधीत्याह–[f]"सत्यमि"ति ॥ श्रुतिविषयस्याप्येकत्वादेर्धर्मस्याद्वैतपरिपन्थितामाशङ्क्याह–।[g]"अत एवे"ति । यथाऽद्वैतज्ञानस्य श्रुतिजन्यत्वमपारमार्थिकत्वान्निवर्तते तथा श्रुतिबोध्यस्य ब्रह्मण एकत्वादिधर्मस्यापारमार्थिकत्वान्निवृत्तो न नः किञ्चिदनिष्टमित्यर्थः ।

सू० [a]"नहि परमार्थशुक्ती रजततया प्रतीयते यदा, तदा बाधात्तत्र रजतत्वे व्यावर्त्तमाने धर्मिव्यक्तिरपि तद(१)पराधान्निवर्तते । [b]सेयमद्वैतबुद्धिर्न्न तर्कशतमवतार्य प्राज्ञैरपनेया, यद् आह श्रुतिः– [c]"नैषा (२) तर्केण मतिरापनेये"ति [d]तस्मात्–

धीधना ! (३)बाधनायाऽस्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ ।
क्षेप्तुं चिन्तामणिं पाणिलब्धमब्धौ यदीच्छथ ॥२४॥

[e]सेयमद्वैतदृष्टिर्दृष्टार्थापि, यदाहुः– [f]"स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्" ।

टी० नन्वेकयैव धियाऽद्वैतं(४)विशिष्टमुपस्थापितं, तत्र विशेषणांशेऽयाथार्थ्येऽपि(५)विशेष्यांशे का प्रत्याशा इत्याशङ्क्य निदर्शनमाह–।[a]"नही"ति । "धर्मिणि सर्वम(६)भ्रान्तं प्रकारे

(१) तदपराधात् = आरोपितधर्मबाधरूपापराधात् ।

(२) एषा=अद्वैतविषया मति,स्तर्केण=श्रुतिविरोधिकुतर्केणाऽऽपनेया, आ–समन्ताद्, अपनेया=ऽपलपितव्या, न; यद्वाऽऽपनेया = प्रापणीया नेत्यर्थः ।

(३) धीरेव धनं एषां विदुषां तत्सम्बोधनं धीधना ! इति, अस्याः =अद्वैतबुद्धेर्बाधनाय स्वप्रज्ञां तदाप्रयच्छथ यदि पाणिलब्धं=हस्तप्राप्तं चिन्तामणिं विचित्रार्थप्रदं समुद्रे क्षेप्तुमिच्छथेत्यर्थः ।

(४) अद्वैतात्मकं ब्रह्म, विशिष्टं द्वैताभावविशिष्टमित्यर्थः "अद्वैतविशिष्टमि"ति पाठे तु 'ब्रह्म'–इत्यध्याहार्य्यम् ।

(५) अपिशब्दो भिन्नक्रमः, विशेष्यांशेपीत्यर्थः ।

(६) सर्वं ज्ञानमित्यर्थः ।

तु विपर्यय"–इति भावः ॥ ननु श्रुतिव्युत्पादनमेतावता षण्ढस्य(१) मैथुनवदकिञ्चित्करमेव, तदुपस्थाप्यस्याद्वैतस्य त्वयैव निरसनात्; किंच, द्वैतमेव तदुपस्थाप्यं किं न व्युत्पादितं? धर्मत्वेन तन्निवृत्तेरप्यद्वैतवदेव संभवात्; कथं वा श्रुतेः प्रामाण्यं? तज्जनितज्ञानस्याप्रमात्वपर्यवसानात्(२); तदप्रामाण्ये वा कथमद्वैतं? कथं वाद्वैतादिसकलधर्मविनाकृतस्य ब्राह्मणः सिद्धि?, स्वप्रकाशस्य(३) ब्रह्ममात्रविषयत्वात्, धर्माभावे तस्याऽतन्त्रत्वात्, ब्रह्मणि चाऽविप्रतिपत्तेः; द्वैताऽद्वैतविचारस्य गर्दभीक्षीरमथनायमानत्वात्; ब्रह्म सर्वैः स्वीक्रियते, तदेकत्वं त्वयापि नाभ्युपगम्यते, तथाच सर्वमिदमाकुलमित्यत आह–। b"सेयमि"ति ॥ c"नैवे"ति। यद्यपि श्रुतेस्तर्कासहत्वं दोष एव, अन्यथा मीमांसाप्युच्छिद्येत, मीमांसायास्तर्कत्वात्; यदाहुः "मीमांसासञ्ज्ञकस्तर्कः(४) सर्ववेदसमुद्भवः। साऽतोवेदो रुमाप्राप्तकाष्ठादिलवणात्मवत्", उक्तं च"यस्तर्केणाऽनुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर"–इति, तथापि श्रुतिवाक्यानुरोधेन तर्कोऽनुसरणीयो न तु तद्विरोधेनापीति भावः। श्रुत्या यदद्वैतज्ञानमुत्पन्नं तदपवर्गानुकूलमिति नापवदितव्यमित्युपसंहरति–। d"तस्मादि"ति ॥ ननु मुमुक्षुतादशायां मयाप्येकमेव ब्रह्म ध्येयमिति किमनेनोपदेशेनेत्यत आह–। e"सेयमि"ति। मोक्षान्यप्रयोजनकत्वं दृष्टार्थत्वम् ॥ f"स्वल्पमपी"ति। अद्वैतोपासनलक्षणस्य धर्मस्य स्वल्पमपि महतो भयाद्राजचौरव्याघ्रादिभयात्त्रायते इत्यर्थः। उत्पन्नमात्रेणाप्यद्वैतज्ञानेन विषयेष्वलंप्रत्ययवतोऽविचिकित्सस्य राजचौरादिभयं निवर्तते किं पुनर्गृहीतप्रामाण्येनेति भावः ॥

(१) षण्ढस्य=नपुंसकस्य।

(२) अद्वैतस्याप्यन्ततो बाध्यत्वेन भवताङ्गीकारात्तद्विषयकं श्रौतज्ञानमप्रमैव पर्य्यवस्यति।

(३) ननु स्वप्रकाशचैतन्येनैव तत्सिद्धिरित्यत आह–स्वप्रकाशस्येति। धर्माऽभावे=द्वैतादिसकलधर्माभावे, तस्य=स्वप्रकाशचैतन्यस्य, अतन्त्रत्वादसाधकत्वादित्यर्थः।

(४) यथा रुमायां लवणखनौ प्राप्तं काष्ठादिकं लवणात्मकमेव भवति तथा रुमास्थानीयवेदसमुद्भवस्तर्कोऽपि वेदरूप एवेति श्लोकार्थः।

मू० [a]तस्मात्–

ईश्वरा(१)नुग्रहादेषा पुंसामद्वैतवासना ।
महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते ॥ २५ ॥

तस्मात्–

[b]आपाततो यदिदमद्वयवादिनीनाम्(२)
अद्वैतमाकलितमर्थतया श्रुतीनाम् ।
तत्स्वप्रकाशपरमार्थचिदेव भूत्वा ।
[c]निष्पीडितादहह निर्वहते विचारात् ॥ २६ ॥

[d]तदिदमेताभिरात्ममतसिद्धसद्युक्तिलक्षणोपपन्नाभि(३)र्युक्तिभिरुपनीयमानमद्वैतमविद्याविलासलालसोपि श्रद्धधातु तावद्भवान्, तदनु(४)चानयैवोपनिषदर्थश्रद्धयाऽध्यात्मं जिज्ञासमानः परमार्थतत्त्वं [e]क्रमाद्वृत्तिव्यावृत्तचेताः [f]स्वप्रकाशसाक्षिकं [g]साक्षि-

(१) यस्माद् दृष्टाऽदृष्टफलाऽद्वैतदृष्टिर्बहुविघ्ना च तस्मादेषाऽद्वैतवासना पुंसां यदि जायते तर्हीश्वरानुग्रहादेव, तथा च विद्योत्पत्तिपरिपन्थिकल्मषनाशायेश्वराराधने मुमुक्षुभिः प्रवर्तितव्यमित्याशयः । हेतुगर्भं विशेषणं–महाभयकृतत्राणेति, महतः संसारस्य भयात्कृतं त्राणं यया सा तथोक्ता । विशिष्टाधिकारिदुर्लभतां दर्शयति–द्वित्राणामिति ।

(२) अद्वयवादिनीनां श्रुतीनां यदिदमद्वैतम् आपाततोऽर्थतयाऽऽकलितं (=विचारितम्) तत्स्वप्रकाशचिद्रूपमेव भूत्वा निष्पीडितात् (= शोधितात्) विचाराम्निर्वहते (= निर्वाहं प्राप्नोति)–इत्यन्वयः ।

(३) सत्यः = समीचीना युक्तयः सद्युक्तय,स्तासां ज्ञापकं लक्षणं सद्युक्तिलक्षणं, तेनोपपन्नाभिर्युक्तिभिरित्यर्थः ।

(४) तदनु च स्वात्मनैव भवान् परमार्थतत्त्वं साक्षात्करिष्यतीत्यन्वयः । "अध्यात्मं जिज्ञासमान"–इत्यनेनं लक्षणया ज्ञानेच्छयोरन्तर्नीतं वेदान्तविचारात्मकं श्रवणं, "क्रमादि"त्यनेन मननं, "वृत्तिव्यावृत्त"त्यनेन विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययसन्तानरूपं निदिध्यासनं चोच्यते; तथा च मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्य्यङ्गाभ्यां सहकृतात्श्रवणाद्भवान् साक्षात्करिष्यति–इति भावः ।

करसातिशायि(१)स्वात्मनैव साक्षात्करिष्यति ।

टी० एतदेवोपसंहरति—। a"तस्मादि"ति । (२)अद्वैतानुभवजनितः संस्कारः; यद्वाऽद्वैतं प्रति भावना, अद्वैतबुभुत्से त्यर्थः । 'यदी'ति लोकोक्तिः ॥ ननु यद्यद्वैतज्ञानस्य श्रुतिजन्यत्वमपि निरस्तं, तदा तत्र किं प्रमाणं? कथं वा 'श्रुतिस्तत्र प्रमाण'मि'त्यभिधीयते ? इत्यत आह—। b"आपातत"इति । अविद्यादशायां वाच्यवाचकभावोपग्रहेणेत्यर्थः । पारमार्थिकी चित्=परमार्थचित् ॥ c"निष्पीडितादि"ति । "ब्रह्मैवेदं सर्वमि"त्यादिश्रुत्यैकवाक्यतया परिशोधितादित्यर्थः । 'अहहे'ति स्वकीयतादृशानुभवचमत्काराविष्कारः ॥ नन्वेतास्त्वदुक्तयो मह्यं न रोचन्ते, न वा ऽद्वैतवासनाभिर्भरमथिताभि(३)रद्वैतज्ञानं जनयितुं शक्यं, न वा जनिते तस्मिन्नस्माकमादरः शरीरात्मभेदसाक्षात्कारलक्षणतत्त्वज्ञानपरिपन्थित्वादित्यत आह—। d"तदिदमि"ति । उद्धृतकण्टकत्वादिना(४)युक्तयः सद्युक्तय एव, नचाऽद्वैतज्ञानस्य तत्त्वज्ञानविरोधित्वं, भेदज्ञानस्य तत्त्वज्ञानत्वाभावादिति भावः ॥ e"क्रमादि"ति । तत्र बहिरिन्द्रियविषये स्पृहालोरश्चेतसो या वृत्तिस्तद्व्यावृत्तचेता युञ्जान(५) इत्यर्थः । मनोवृत्तयः कामादयस्तद्व्यावृत्त इति वार्थः ॥ ननु साक्षात्कारब्रह्मणोर्विषयविषयिभावे भेद एवेत्यत आह—। f"स्वप्रकाशे"ति ॥ "यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः"—इत्याद्युक्तमानन्दहेतुत्वं योगस्याह-।g"माक्षिकरसातिशायी"ति॥

(१) माक्षिकं रसमतिशयितुं शीलं यस्य तत्तथा ।

(२) अत्र "अद्वैतवासना"—इतिप्रतीकमध्याहृत्याद्वैतानुभवेत्यादिग्रन्थो व्याख्येयः ।

(३) भरमथिताभिः = द्वैतवासनाभारेणाऽभिभूताभिरित्यर्थः । केषुचित्पुस्तकेषु "द्वैतवासनाऽभिभरमथिताभिः"—इति पाठ,स्तत्राऽद्वैतवासनाभिरित्युपरितोऽध्याहृत्य ग्रन्थोयोजनीयः ।

(४) उद्धृतकण्टकत्वं बाधसत्प्रतिपक्षादिशून्यत्वम्, आदिपदेन पक्षसपक्षसत्त्वादेपरिग्रहः, तथा चोद्धृतकण्टकत्वादिना=बाधशून्यत्वादिना रूपेणोपेता युक्तयोऽनुमानादिः रूपाः सद्युक्तय एवेत्यर्थः ।

(५) युञ्जानः, योगीत्यर्थः ।

सू० [a]यथा च परिहृतचापल(१)मात्मतत्त्वामृतसरसि निमज्य रज्यति निरायासमेव मानसं तथाहमकथयं नैषधचरितस्य परमपुरुषस्तुतौ सर्गे,-इत्येषा [b]दिक्(२) ।

[c](३)अभीष्टसिद्धा(४)वपि खण्डनाना-
मखण्डि राज्ञामिव नैवमाज्ञा ।
तत्तानि कस्मान्न यथाऽभिलाषं
सैद्धान्तिकेष्वप्यद्वध्वनि योजयध्वम् ॥ २७ ॥

तदे[d]तादृशीषु सर्वास्वपि दर्शनस्थितिषु कासमास्माकीनाः खण्डनयुक्तयः प्रगल्भन्ते, [e]यासामीश्वरपरवशां विश्वव्यवस्थामनास्थाय निरसनमशक्यं [f]तासामेवावतारणार्थमयं प्रावादुकप्रवादोपन्यासः । [g]तथाहि-यदि शून्यवादानिर्वचनीयपक्षयोराश्रयणं, तदा तावदमूषां निराबाधैव सार्वपथीनता ।

टी० ॥ ननु चेतसो वृत्तिव्यावृत्तिरेवाशक्या, भोगस्पृहाया नित्यं जागरूकत्वादित्यत आह—। [a]"यथा चे"ति ॥ [b]"दिगि"ति । अनेन पातञ्जलाद्युक्तयोगाद्युपायं सूचयति ॥

नन्वेवं मुमुक्षुमात्रोपासनीयता ग्रन्थस्य स्यात्, तथाच "लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वमि"त्युपक्रमविरोध इत्याशङ्क्य तदपि फलमन्वाचिनोति—। [c]"अभीष्टे"ति । चित्यानित्यवि-

(१) यथा च परिहृतचापलं मानसं निरायासमेव रज्यतीति सम्बन्धः ।
(२) इत्येषा दिक्, "अद्वैतसाधने",-इति शेषः ।
(३) { वादजल्पवितण्डासु कथासु त्रिविधास्वपि
प्रचारः खण्डनोक्तानां युक्तीनामत्र कथ्यते ॥ २३ ॥ }
(४) अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानामाज्ञा राज्ञामाज्ञेव मया नाखण्डि, तत् (= तस्मात्कारणात्) तानि (= खण्डनानि) सैद्धान्तिकेष्वप्यद्वध्वनि (= तत्तत्सिद्धान्तावलम्बिनैयायिकादिमतेऽपि) यथाऽभिलाषं कस्मान्न योजयध्वमिति सम्बन्धः ।

चारेपि खण्डनयुक्तीरवतार्य्य विजयादिकं फलमासादनीयमि-त्यर्थः ॥ [d]"एतादृशीष्वपी"ति । रक्षणीयसिद्धान्तास्वपीत्यर्थः ॥ प्रागल्भ्यमेवाह—। [e]"यासामि"ति । 'इदमित्थमेवे'ति यदीश्वरः कश्चिदाज्ञामात्रेण विश्वं व्यवस्थापयति तदा परममूषां निरसनं नान्यथेत्यर्थः । यद्वा, ईश्वरः=ब्रह्म, तत्परवशामिति । यावद् "ब्रह्मैवेदं सर्वमि"ति विश्व न व्यवस्थाप्यते तावन्नामूषां निरास इत्यर्थः ॥ [f]"तासामि"त्रि । खण्डनयुक्तीनामवतारणार्थम्=अव-तारस्थल(१)ज्ञापनार्थम्, अयम्=अग्रेतनः, प्रावादुकानां=माध्य-मिकादीनां, प्रवादस्य=दर्शनस्योपन्यास इत्यर्थः ॥ विशेषदर्शनो-पन्यासमेवाह—। [g]"तथाही"ति । दर्शनानि=शून्यत्वाऽनिर्वचनी-यत्वादीनि ॥

सू० [a]"यदि तु प्रमाणादिसत्ताभ्युपगन्तृमतावलम्बनं, तदा-पि लक्षणखण्डनयुक्तीनां लक्षणविशेष(२)खण्डने, [b]ल-क्ष्यखण्डनयुक्तीनां च तद्विषयप्रमाणादिविशेषखण्ड-ने, [c]प्रत्येकं तात्पर्यम् । * [d]नच सौत्रादिलक्षणखण्ड-नेऽपसिद्धान्तापत्तिः*, [e]तादृश्याः सूत्रादिव्याख्यायाः खण्ड्यमानत्वात् । * [f]न च वाच्यं लक्षणविशेष-वस्तुव्यवस्थापकप्रमाणविशेषसूत्रादिव्याख्याविशेष-खण्डनपरत्वेन लक्षणान्तरं, प्रमाणान्तरं, व्याख्या-न्तरं च, वाच्यं प्रसज्येत भवतापीति*, [g]वितण्डा-कथालम्ब्य खण्डनानां वक्तव्यत्वात्, तत्र च व्यावृ-त्य स्वपक्षनिर्वाहं प्रति पर्य्यनुयोगानवकाशात् ।

टी० ॥ नन्वनिर्वचनीयत्वादौ खण्डनयुक्त्यवतारेपि सैद्धा-न्तिकाद्वयोजनं न ज्ञातमत आह—। [a]"यदि त्वि"ति । प्रमा-णादिसत्ताभ्युपगन्तारः— सिद्धान्तिनस्तेषामपि परस्परं कथायां

(१) अवतारस्थलत्वं च खण्डनयुक्तिप्रतिपादकत्वेन न तु खण्डन-युक्तिभिः खण्डनीयत्वेनेति बोध्यम् ।

(२) लक्षणविशेषप्रमाणविशेषादिकं पराभिमतलक्षणप्रमाणादिकम् ।

लक्षणविशेषखण्डनार्थमवतारः संभवत्येवमामूषामित्यर्थः ॥ नन्वत्र न लक्षणमात्रखण्डने युक्तयः सन्ति, किंतु लक्ष्याण्यपि प्रमाणादीनि खण्डितान्येव, तथाच तद्युक्तीनां सिद्धान्तिभिरवतारणेऽपसिद्धान्तापत्तिरित्यत आह– [b]"लक्ष्ये"ति । येन प्रमाणेनैकस्तल्लक्ष्यं व्यवस्थापयति तत्खण्डनमेव लक्ष्यखण्डनं, नतु लक्ष्यस्य प्रमाणान्तरेणा(१)पि सिद्धिरनपेक्षिता येनापसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ [c]"प्रत्येकमि"ति । कथकयोः प्रत्येकमित्यर्थः ॥ ननु लक्षणविशेषोऽपि सौत्र एव, तथाच तन्मात्रमतानुसारिणा तत्खण्डने कथं नापसिद्धान्त इत्यत आह–। [d]"नचेति ॥ [e]'तादृश्या" इति । यादृश्याः प्रकृते खण्डनीयं लक्षणं पर्य्यवस्यतीत्यर्थः ॥ [f]"नचे"ति । लक्षणसामान्यस्य, लक्ष्यस्वरूपस्य, सूत्रव्याख्यायाश्च, तन्मतानुसारिभिरवश्यं रक्षणीयत्वादिति भावः(२) ॥ [g]"वितण्डे"ति । वितण्डायाः प्रतिपक्ष(३) स्थापनाहीनत्वेन खण्डनानन्तरं तत्र लक्षणादीनां व्यवस्थापनीयत्वाभावादित्यर्थः ॥

सू० [a]एवं च सति वादिदर्शनमाश्रित्यापि खण्डनप्रयोगो निर्बाध एव, एकदेशिवत् प्रत्यवस्थातुं शक्यत्वात् । [b]वैयाक(४)रणानामिव च शब्दसिद्धिप्रश्नस्य परकीयतत्त्वज्ञानाजिरूपणार्थं समानपक्षस्थित्यापि पर्यनुयोगसांव्यवहारिकतायाः संभवात्, [c]वस्तुस्थितिं कुर्वाणेन च विचारकेणाऽवश्यमेता युक्तय उद्धरणीयाः(५),

(१) प्रमाणान्तरेण=स्वाभिमतप्रमाणेन । (२) 'लक्षणान्तरादिकं वाच्यं प्रसज्येत भवतोपी'तिवादिनः पूर्वपक्षिणो भावइत्यर्थः (३) प्रतिपक्षः = वैतण्डिकस्य स्वपक्षः । (४) यथा गवादिशब्दानां सिद्धत्वसंप्रतिपत्तावपि परकीयज्ञानपरीक्षार्थं तत्साधनप्रकारनिराकरणार्थं च 'कथमयं गोशब्दःसिद्धः'?–इतिप्रश्नो दृष्टस्तथा साध्यार्थसंप्रतिपत्तावपि तत्साधनविशेषनिराकरणार्थं परकीयतत्त्वज्ञानपरीक्षार्थं च चोद्यसंव्यवहारसिद्धताय: सम्भवादिति समग्रपङ्क्त्यर्थः । (५) युक्तीनामुद्धारश्च खण्डनयुक्तिभिरेवेति वादेपि खण्डनयुक्तीनां प्रवेश इति भावः ।

अन्यथा वस्तुस्थितेरशक्यत्वादिति [d]वादेपि प्रयोगः संभवत्येव खण्डनयुक्तीनाम् । [e]जल्पस्त्वेकाकथा न संभवत्येवा[f]ऽसामयिकी(१),वितण्डाद्वयशरीरत्वात् ।

टी० ॥ दर्शनभेदेन समानलक्ष्यलक्षणयोर्वादिनोः खण्डनावसरमभिधायं दर्शनाभेदेनापि तदवतारमाह—। [a]"एवं चे"ति । स्वपक्षनिर्वाहं प्रति पर्यनुयोगानवकाशे सतीत्यर्थः ॥ अभिन्नदर्शनयोः कथायां दृष्टान्तमाह—। [b]"वैयाकरणानामिवे"ति ॥ ननु तत्रतत्रावतरन्तु नाम खण्डनयुक्तयः, स्थापनावादिना तु तासामुपेक्षैवोचिता, तथाच किमनेनावतारेणेत्यत आह—। [c]"वस्तुस्थितिमि"ति ॥ वादे संभवमाह—। [d]"वादेपी"ति । वस्तुस्थितिमित्यत एकैवेयं फक्किका(२) ॥ ननु जल्पे स्वस्वपक्षस्थापनाया आवश्यकत्वात् कथमसूषां स्वपक्षव्याघातपराहतानामवतार इत्यत आह—। [e]"जल्पस्त्वि"ति । एकेन स्थापनायां कृतायामन्येन तद्दूषणाभिधानमित्येका वितण्डा, द्वितीयेन स्थापनायां कृतायां प्रथमेन दूषणाभिधानमित्यपरा वितण्डा,ताभ्यां वितण्डाभ्यां चैको जल्पः संपद्यते, इति तत्रा(३)भिधानमात्रमित्यर्थः ॥ ननु

(१) समयः = स्वसङ्केत,स्तत्सिद्धा सामयिकी, तद्भिन्ना असामयिकी अपारिभाषिकीत्यर्थः । (२) "वस्तुस्थितिमि"त्यत आरभ्य "खण्डनयुक्तीनामि"त्यन्तमेकैव फक्किकेत्यर्थः ; एवं च सति व्याख्याकारस्य "वादे सम्भवमाह"—इत्यवतरणग्रन्थानन्तरं "वस्तुस्थितिमिति"—इति प्रतीकधारणं युक्तं न तु "वादेपीति", — इत्यनुमन्ये । अत एव च प्रगल्भमिश्रेण श्रीदर्पणे "वादेपि खण्डनयुक्तिसम्भवमाह – वस्तुस्थितिमिति" – इत्येवोक्तम् ।

(३) तत्र=जल्पे, अभिधानमात्रं=पृथक्कथात्वमभिधानमात्रमेव, न तु पृथक्कथात्वमित्यर्थः । यद्वा वादवितण्डयोः खण्डनयुक्तीनामवतारे प्रतिपादिते तत्समुदायरूपजल्पे पुनः पृथक्प्रतिपादनमभिधानमात्रं,—वृथा प्रलापमात्रमेवेत्यर्थः ।

स्वपक्षस्थापनाऽपरपक्षदूषणसामर्थ्यं यत्र(१)द्वयोरपि निरूप्यं तत्र तथा जल्पः संभवत्येवेत्यत आह—। [f]"असामयिकी"ति । समयाधीनतया कथाप्रवृत्तौ खण्डनानवतारेपि न क्षतिः, प्रमाणसिद्धकथाप्रभेदे खण्डनप्रागल्भ्यस्यापेक्षितत्वादिति भावः ॥

सू० [a]"अन्यथा जल्पद्वयेनापि किमित्येका कथा न कल्प्यते, [b]अवोचाम(२) च जल्पविचारप्रस्तावे विस्तरेणैतदिति, [c]जल्पकथयापि चाभिधाने स्वपक्षे(३)व्यावर्त्त्य सदोषस्यापि प्रमाणतयाभिधानं कृत्वातद्दोषोद्भावनकारीकमपि खण्डनयुक्तिभवतार्य्यं बाधनीय इति जल्पेपि नात्यन्तमनवकाशाः खण्डनयुक्तयः ।

†कीदृश्यः पुनस्ताः ? । उच्यन्ते । तथाहि—लक्षणाधीना तावल्लक्ष्यव्यवस्थिति[d]र्लक्षणानि चाऽनुपपन्नानि, ज्ञाताधिकरणादिलक्षणनिरूपणद्वारेण(४) चक्रकाद्यापत्तेः ।

---

(१) यत्र=यस्मिन्काले, नतु यस्यां कथायामित्यर्थः; जल्पे जल्पाऽसम्भवेन "तत्र तथा जल्पः सम्भवती"त्युक्त्यनुपपत्तेः ।

(२) ननु वादस्यापि वितण्डाद्ध्यशरीरत्वेनाभावप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—अवोचामेति, "वादस्य फलभेदेन वितण्डातो भेदो न जल्पस्य;. तदभावादि"त्यादिकमवोचामेत्यर्थः । · (३) स्वपक्षे सदोषस्यापि प्रमाणस्य सदोषाद्व्यावर्त्य = पृथक्कृत्य निर्दुष्टप्रमाणतयाऽभिधानं कृत्वा पुनस्तत्र दोषोद्भावनकारी पुरुषो यां काञ्चिद्युक्तिमवतार्य्य बाधनीय इत्यर्थः; "स्वपक्षे व्यावृत्य"—इतिपाठे तु जल्पकः पुरुषः स्वयं स्वपक्षे व्यावृत्त्येत्यर्थः । न तु तत्र पक्षव्यावृत्तिर्ग्राह्या ।

† नियमाल्लक्षणाधीना भवेल्लक्ष्यव्यवस्थितिः ।
प्राहुर्ये तान्निराचष्टे लक्षणस्यानिरुक्तितः ॥ ११ ॥
प्रमाया लक्षणस्यादौ निरुक्तिस्तत्र खण्ड्यते ।
अतिव्याप्त्यादिदोषोक्त्या प्रमामात्रानुवर्तिनी ॥ १२ ॥

(४) "ज्ञानाधिकरणादिलक्षणनिरूपणद्वारेण"—इति तु खण्डनभू-

टी० ॥ ननु जल्पः कथं तृतीयकथा समयमन्तरेणैव न संभवतीत्यत आह–। a"अन्यथे"ति । स्वपक्षद्वयस्थापनपरपक्षद्वयखण्डनशक्तिनिरूपणार्थं जल्पद्वयेन कथान्तरसंभवादित्यर्थः ॥ b"अवोचामे"ति । ईश्वराभिसन्धाविति शेषः ॥ ननु दशरथदृशाननतनययुद्धवत्काकोलूकयुद्धवच्च कृतविद्यकुमारद्वययुद्धमनुभवसिद्धमेव,(२) तथैव स्वपक्षरक्षणपरपक्षखण्डनफलकं कथान्तरं जल्पः किं न स्यादत(३)आह–। c"जल्पकथयापी"ति । परपक्षदूषणाभिधानानन्तरं स्वपक्षे सद्धेतोरपरिस्फूर्तौ सदोषमपि प्रमाणमुपन्यस्य तद्दोषनिरासाय खण्डनावतारसम्भवात्, पुनः स्वपक्षस्थापनाव्यावृत्तेरभावादिति भावः ॥ तत्रादौ लक्षणसामान्यखण्डनयुक्तिमवतारयति–। d"लक्षणानि चे"ति । लक्षणेन हि गन्धवत्त्वादिना ज्ञाते लक्ष्ये पृथिवीस्वरूपेऽधिकरणे प्रतिबन्ध(४)बलेन व्यवहाररूपमितरभेदरूपं वा साध्यं साधनीयं तत्र लक्षणज्ञानमन्यलक्ष्यसाधारण्येन भवदप्यकिञ्चित्करमिति व्यावृत्ततया तज्ज्ञानमुपेयं, तद्यदि लक्षणव्यावृत्तिर्लक्ष्याधीना, तदाऽन्योन्याश्रयः, लक्ष्य परतन्त्रलक्षणान्तराधीनत्वे चक्रकं; लक्षणे लक्षणा-

---

षामणिकृद्रघुनाथविद्यासागरादिसंमतः पाठः । तदर्थस्तु किं ज्ञानम् ?–इतिप्रश्ने ज्ञानत्वयोगीति निर्वाच्यम्, पुनः किं ज्ञानत्वम् ?–इत्यनुयोगे, सुखाद्यवृत्तिरात्मविशेषगुणावृत्तिर्जातिरिति निर्वाच्यं, जातिरेव का इत्यनुयोगे च अनुवृत्तिज्ञानासाधारणं कारणमित्यभिधानीयमिति ज्ञानसिद्धौ जातिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तद्विशेषभूतज्ञानत्वस्य सिद्धिस्तत्सिद्धौ च ज्ञानसिद्धिरिति चक्रकम्; आदिशब्दात्तथैव ज्ञानसिद्धौ ज्ञानत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च ज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः; ज्ञानसिद्धौ ज्ञानसिद्धिरित्यात्माश्रयश्चेति; तथा लक्षणानि लक्ष्याधिकरणानि वाच्यानि ततश्च किमधिकरणमितिप्रश्ने इहप्रत्ययविषय इति कथनीयं, कः प्रत्ययः ?–इत्यनुयोगे च प्रत्ययत्वयोगीति वाच्यम्, किं प्रत्ययत्वमित्यनुयोगे च सुखाद्यवृत्तिरात्मविशेषगुणवृत्तिजातिविशेष इत्युत्तरं, क आत्मा ?–इतिजिज्ञासायामात्मत्वाधिकरणं, पुनरधिकरणमिहप्रत्ययविषय इति चक्रकं, पूर्ववदेवान्योन्याश्रयात्माश्रयौ चेत्यादिः । (१) कृता = उपार्जिता पर्य्याप्ता वा विद्या यस्य क्षत्रकुमारद्वयस्य तस्य च युद्धमनुभवसिद्धं यथा तथेत्यर्थः ।

(२) अतोजल्पस्य वितण्डातो भेदमङ्गीकृत्य।हेत्यर्थः ।

(३) प्रतिबन्धः = व्याप्तिः ।

न्तरं तत्रापि लक्षणान्तरमित्यपरावृत्तावनवस्था; एवं भवदप्यकिञ्चित्करमिति। एवं जलादिमाधारत्वेन ज्ञातायां पृथिव्यामितरभेदसाधनमकिञ्चित्करमिति व्यावृत्तायां तस्यां तत्साधनं वाच्यं, तद्व्यावृत्तिर्यदि प्रकृतलक्षणाधीना, तदाऽन्योन्याश्रयः; लक्षणान्तरेण चेत्तदा प्रकृतलक्षणानुपयोगः; तदपि लक्षणं व्यावृत्तायामेव तस्यामित्यधोऽधो धावन्त्यनवस्था। एवं प्रतिबन्ध(१) ज्ञानसाध्यज्ञानादावप्यूह्यम्। * ननु सर्वलक्षणखण्डनकृतः किमभिप्रेतं? किं लक्षणसाध्यस्यार्थस्य व्यवहार एव नास्ति, सन्नपि वा निर्हेतुकः, सहेतुको वा लक्षणातिरिक्तहेतुकः, सर्वलोकसिद्धे लक्ष्यव्यवहारे लक्षणानुपयोगो वा, लक्ष्यलक्षणव्यवहाराणामनिर्वचनीयत्वं वेति तत्सर्वमनुपपन्नमनुभवविरोधात् * ?—इति चेन्न, वादिनोर्लक्ष्यलक्षणव्यवस्थाभिधाननिवर्तनस्याभिप्रेतत्वात्॥

सू० तेषु तावत् [a]"[b]तत्त्वानुभूतिः प्रमा"—इत्यप्ययुक्तं, तत्त्वशब्दार्थस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्। तस्य भावो हि तत्त्वमुच्यते, [b]प्रकृतं च तच्छब्दार्थः, नचा[c]त्र प्रकृतं किञ्चिदस्ति यत्तच्छब्देन परामृश्यते। [d]अथ* अनुभूत्या स्वसंबन्धिविषय आक्षेपाद्बुद्धिस्थः कार्यते, स तच्छब्देन परामृश्यते, वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थतायामेव प्रकरणपदार्थविश्रामात्; तेन यस्यार्थस्य यो भावस्तत्तस्य तत्त्वमुच्यते इति-*, न, [e]अरजतादेरपि रजताद्यात्मनाऽनुभूतिविषयतासंभवादसत्यानुभूत्यव्यवच्छेदात्।

(१) प्रतिबन्धः=व्याप्तिः। तत्तत्त्वएवानुमित्युत्पादाद्व्याप्त्यनुमित्योरपि परस्परं व्याप्तिरेष्टव्या; एवं तस्या अप्यस्या, तस्या अप्यस्येत्यनवस्था; तथा साध्यस्येतरभेभादेरप्यनुमितेः प्राक् ज्ञानं न तावत्पक्षभिन्ने वक्तव्यं, केवलव्यतिरेकित्वभङ्गप्रसङ्गात्, किन्तु पक्षे पक्षैकदेशे एव वा वक्तव्यम्. तदपि पक्षे पक्षैकदेशे वा साध्यान्तरज्ञानपूर्वकमेवं तत्तदपीत्यनवस्थेत्यूह्यमित्यर्थः।

टी० ॥ न्यायाचार्य(१)कृतलक्षणमालाग्रन्थे प्राथमिकं प्रमालक्षणं खण्डयितुमुपक्रमते—। [a]"तत्त्वानुभूतिरि"ति । प्रमाऽव्यवस्थितौ सर्वपदार्थाऽव्यवस्थितिरिति तल्लक्षणप्राथम्यं न्यायाचार्यस्य; प्रमालक्षणाऽव्यवस्थितौ सर्वपदार्थाऽव्यवस्थितिरिति तत्खण्डनप्राथम्यं खण्डनकृतः ॥ [b]"प्रकृतमि"ति । पूर्वोपक्रान्तमित्यर्थः ॥ [c]"अत्रे"ति । आचार्यग्रन्थे प्रमालक्षणस्यैवादावभिधानमित्यर्थः ॥ अनुभवस्य सविषयत्वनियमादनुभवपदेन विषयाक्षेपे अनुभवविषयगतधर्मोऽनुभूतिः प्रमेति सिद्ध्यतीत्याशङ्कते—। [d]"अथे"ति ॥ भ्रमेऽतिव्याप्त्या प्रत्याचष्टे—। [e]"अरजतादेरि"ति ॥

सू० [a]भवितु(२)रतत्त्वशब्दार्थत्वप्रसङ्गेन धर्म्यंशे विशिष्टे च प्रमाया अप्रमात्वापातात् । [b]अथोच्यते—* अवयवार्थचिन्तया दूषणाभिधानमिदं त्यज्यतां, यतोयं तत्त्वशब्दः स्वरूपमात्रवचनः*,—इति, एतदप्ययुक्तम्, [c]स्वरूपत्वस्य(३)जातेरुपाधेर्वा स्वात्मनि वृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेः । स्वरूपशब्दार्थस्यैकस्यासंभवेन प्रतिविषयव्यावृत्त्या लक्षणस्याऽव्यापकत्वापातात् । कथं च "तत्त्वे"तिविपर्यासादेर्निरासः ? । तथाहि—शुक्तौ यो रजतत्वप्रत्ययः सोपि स्वरूपबुद्धिर्भवत्येव ; नहि धर्मी(४)वा रजतत्वं वा न स्वरूपं, नापि तयोः प्रतिभासमानः संबन्धो न स्वरूपमिति युक्तम् । समवायो हि तयोः संबन्धः प्रतिभाति, स च स्वरूपमेव ।

(१) न्यायाचार्यः=शिवादित्यमिश्रः । (२) भवितुः=भावस्य घटत्वपटत्वादेराश्रयस्य धर्मिणः, उपलक्षणं चैतद्विशिष्टस्यापि, तथाच धर्मिणो विशिष्टस्य चातत्त्वशब्दार्थत्वेन तत्प्रमायामव्याप्तिः ।

(३) स्वरूपत्वधर्माश्रयो हि स्वरूपं, तथा च स्वरूपत्वे स्वरूपत्वसत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामात्माश्रयतत्प्रमाऽनुपग्रहयोः प्रसङ्गेन लक्षणानुपपत्तिरेवेत्यर्थः । (४) धर्मी=शुक्तिः ।

टी० ॥ धर्मांशानुभूतेः प्रमात्वेपि धर्म्यंशविशिष्टांशप्रमानुपग्रहमाह-। [a]"भवितुरि"ति । भविता=धर्मी ॥ ननु तत्त्वपदं स्वरूपे रूढं, तथा च धर्मधर्मितद्धतां[१] सर्वेषां स्वरूपतया तत्त्वपदवाच्यतया नाव्याप्तिरित्याशङ्कते-। [b]"अथे"ति ॥ स्वरूपत्वस्य स्वात्मनि वृत्त्यभ्युपगमे आत्माश्रयः, अनभ्युपगमे च तत्प्रमानुपग्रह इति प्रत्याचष्टे-। [c]"स्वरूपत्वस्ये"ति। यद्यपि स्वरूपत्वं=प्रमेयत्वं, तच्च केवलान्वयित्वात् स्ववृत्त्यपि, नचात्माश्रयः, प्रमाणतस्तथा प्रतीतेः; तदुक्तं "प्रमाणं शरणं वृत्तौ न भिन्नाभिन्नते यत[२]"-इति; तथापि "स्वरूपं प्रमेयमि"तिसहप्रयोगान्न तत् प्रमेयत्वं[३], तत्त्वे वा प्रमाविषयानुभूतिः प्रमेतिपर्यवसाने पुनरात्माश्रयः, आकाशा[४]त्यन्ताभाववत्त्वं च न प्रमेयत्वं, तदविदुषोपि तत्प्रत्ययात्; न वाऽभिधेयत्वं तत्त्वं, प्रमेतिव्याप्तेः; नच वस्तुत्वमेव तथा, तस्याऽर्थक्रियाकारित्वादिलक्षणस्याग्रे प्रत्याख्येयत्वात्; नच सत्तायोगित्वमेव स्वरूपत्वम्, अभावप्रमानुपग्रहप्रसङ्गादिति भावः ॥

---

(१) प्रतियोगिताऽनुयोगिताऽन्यतरनिरूपकत्वसम्बन्धेन धर्मधर्म्युभयवत्ता तदुभयसम्बन्धस्य ज्ञेया, तथा च धर्मधर्मितत्सम्बन्धानामित्यर्थो निष्पन्नः । (२) यतो भिन्नाभिन्नते = भिन्नत्वाऽभिन्नत्वे, वस्तुनो वृत्तौ = वर्तने, शरणं = नियामके, न, तस्मात्प्रमाणमेव वृत्तौ शरणमित्यर्थः । प्रमाणबलात्स्वस्मिन्नपि स्वभिन्नेपि च स्ववृत्तिताङ्गीकर्तव्यैवेति भावः । (३) तत् = तस्य स्वरूपस्य, (स्वरूपनिष्ठमिति यावत्) प्रमेयत्वं नेत्यर्थः । यद्वा स्वरूपत्वं प्रमेयत्वं तदा स्याद्यदि स्वरूपं प्रमेयं स्यात्सहप्रयोगदर्शनाच्च न स्वरूपं प्रमेयमतएव च न तत् = स्वरूपत्वं प्रमेयत्वमपीत्यर्थः । स्वरूपत्वस्य प्रमेयत्वे तु स्वरूपानुभूतिः प्रमेतिलक्षणस्य प्रमाविषयानुभूतिः प्रमेत्यर्थपर्यवसाने आत्माश्रय एवेत्यर्थः । (४) ननु स्वरूपत्वं प्रमेयत्वमेव, तच्च न प्रमाविषयत्वरूपं, किन्तु समनियतत्वादाकाशात्यन्ताभावो वा, ऽभिधेयत्वं वा, वस्तुत्वं वा, सत्तायोगित्वं वा, तत्स्वीकरिष्यते; इति नात्माश्रयो नापि च सहप्रयोगानुपपत्तिः, "ग्रामे वसन्तसमये काकः काकः पिकः पिकः"-इतिवद्, घटादिशब्दार्थमजानतः शब्दान्तरेण घटः कलश इतिवद्वा तदुपपत्तेरितिविचिकित्सायामाह-आकाशेति । तदविदुषः=आकाशात्यन्ताभावमविदुषः, तत्प्रत्ययात्=स्वरूपत्वाभिन्नप्रमेयत्वप्रत्ययात् ।

सू० [a] *सत्यं, समवायः स्वरूपं, स एव तु शुक्तिव्यक्तौ रजतत्वस्य नास्ति?*-इति चेन् [b] नैवम् तत्र नास्तित्वेपि स्वरूपताया अव्यावृत्तेः। नहि गेहे देवदत्तो नास्तीति स्वरूपं न स्यात्। *[c] न स्वरूपमात्रं तत्त्वमुच्यते, किंतुयद्देशकालसंबन्धि यत् स्वरूपं प्रतीतं तस्य तद्देशकालसंबन्धि, स्वरूपं तत्त्वमुच्यते ?*,-इति नैवम्, [d] देशकालसंबन्धांशे प्रमाया अप्रमात्वापातात्। *तयोः स्वरूपमेव(१) तत्त्वशब्दार्थः?*,-इति चेन्न, तत्त्वपदस्या[e]नेकार्थत्वेन लक्षणाव्यापकतापत्तेः। [f] अथैवं ब्रूषे-* [g] यद्यथाभूतं प्रतीयते तत्तथा परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमुच्यते *?। नैतदपि युक्तम्, यद्यथाभूतं प्रतीयते तद्यदि प्रतीतिसमयमपहाय कालान्तरे तथाभूतं स्यात्तदाप्येवं तत्त्वं स्यादेवेति भाविपाकजरागः कुम्भः श्यामतादशायामपि रक्तपित्तिना रक्ततयोपलभ्यमानस्तत्त्वं स्यादिति तद्बुद्धेः प्रमात्वापातः। [h] 'यदातदे'तिविशेषणप्रक्षेपणे च कालविशिष्टताप्रतीतेरप्रमात्वापातः। नहि कालवैशिष्ट्येपि कालान्तरसंबन्धः संभवी।

टी० ॥ ननु शुक्तौ रजतत्वसमवायो न स्वरूपं, तत्राऽविद्यमानत्वादिति शङ्कते-। [a]"सत्यमि"ति ॥ स्वरूपत्वे च तत्र विद्यमानत्वमतन्त्रमित्याह-। [b]"नैवमि"ति ॥ ज्ञानोल्लिखितदेशकालसंबद्धं स्वरूपमिह तत्त्वपदार्थ इति न अमेऽतिव्याप्तिरित्याह-। [c]"न स्वरूपमात्रमि"ति॥ देशकालयोर्देशकालसंबन्धाभावात् तदंशप्रमानुपग्रहमाह-। [d]"देशे"ति ॥ [e]"अनेकार्थत्वेने"-ति। देशस्वरूपं, कालस्वरूपं, देशकालसंबद्धं च स्वरूपं, प्रत्येकं तत्त्वमिति लक्षणाऽननुगमो दोष इत्यर्थः॥ ज्ञानोल्लिखि-

(१) एवकारेण देशकालसम्बन्धव्यावृत्तिः,-शुद्धं स्वरूपमित्यर्थः।

तत्प्रकारवत्त्वं विषयस्य तत्त्वमित्याशङ्कते—। [f]"अथे"ति ॥ भाविरक्तरूपस्य घटस्य पूर्वं दोषवशाद् यत्र रक्ततया ज्ञानं तदपि तथा सति प्रमा स्यादित्याह—। [g]"यद्यथाभूतमि"ति ॥ ज्ञानकाले ज्ञानोल्लिखितप्रकारवत्त्वं तत्त्वमित्याशङ्क्याह—। [h]"यदे"ति । काले कालवैशिष्ट्याभावेन तदंशप्रमाऽनुपग्रहापत्तिरिति भावः । यद्यपि पाकरागात् पूर्वं 'घटो रक्त' इति प्रतीतिः प्रमैव, विषयाऽबाधात्; *तत्काले तद्बाध एव*—इति चेन्न, 'इदानीं रक्तः' इत्यप्रतीतेः; तथापि प्रवृत्त्यनुरोधादनुमितौ वर्तमानकालभानावश्यकत्वेनाऽन्यत्रापि तत्कालभानमावश्यकम् । किञ्च, 'अयं रक्तः'—इतिप्रतीतिः स्वविषयवर्तमानत्वविषया, अतीतानागताऽविषयत्वे सति प्रतीतित्वात्, 'घटो स्ती'तिप्रतीतिवदित्यनुमानाच्च 'रक्तो घटः'—इत्यादौ वर्तमानकालभानमावश्यकमित्यतिव्याप्तिरेवेति भवः ॥

सू० *[a]अन्योपाध्यवच्छिन्नः सोऽन्योपाध्यवच्छिन्नेन संभन्त्स्यति ? *,—इति चेत्, [b]तर्हि दण्ड्यपि देवदत्तः कुण्डलिनं स्वमारोक्ष्यत्येव । * उपाधिभेदेऽप्युपधेयस्यैकत्वाऽनिवृत्तेर्नैवम् ? *,—इति चेत्तुल्यम् । [c]एतेन कारणं(१)तत्त्वमिति निरस्तम्, [d]सर्वस्य तथात्वे प्रमित्यभावेनात्माश्रयेण च प्रतिक्षण(२)विशिष्टविश्वावश्यकारणत्वोपगमे दुरपवादार्थक्रियाकारित्वस्वरूप-

---

(१) अर्थक्रियां प्रति कारणमित्यर्थः, तथा चार्थक्रियाकारणानुभूतिः प्रमेति लक्षणस्य फलितोऽर्थः । भ्रमविषयस्याऽर्थक्रियाकारणत्वाभावेन न तज्ज्ञानेऽतिप्रसङ्गः । अत एव "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"—इति श्रुतिरपि कारणस्यैव मृदादेस्तत्त्वरूपतां कार्य्यस्य च घटादेरतत्त्वरूपतामाह । यद्वा, कारणं,—विषयविधया स्वविषयकज्ञाने कारणमित्यर्थः; भ्रमज्ञाने विषयस्यैवासत्त्वेन ज्ञानकारणत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः । (२) प्रतिक्षणविशिष्टं (=क्षणिकम्) यद्विश्वं तत्प्रतियोगिककारणतायास्तदनुयोगिककारणताया वा वस्तुषूपगमे खेनापवादो यस्या अर्थक्रियायास्तादृगार्थक्रियाकारित्वलक्षणं यज्जगतः सत्त्वं तदङ्गीकारिणो जैनस्य चरणशरणे प्रवेश एव विडम्बना=वि-

सत्त्वलक्षणाङ्गीकारिजैनचरणशरणप्रवेशविडम्बना-पादिदोषग्रासेन चेति ।

टी० ननु 'दिनस्य प्रहरो' 'रात्रेर्यामो' 'यामवती यामिनी'-त्यादिप्रतीतिदर्शनात् कालेऽपि कालवैशिष्ट्यमिति न तदंशप्रमानुपग्रह इत्याशङ्कते-। a"अन्ये"ति ॥ उपाध्यन्तरावच्छिन्नस्य कालस्योपाध्यन्तरावच्छिन्ने काले यदि वृत्तिस्तदा दोषमाह-। b"त-र्ही"ति । कालोपाध्यन्तरस्य च कालोपाधिवृत्तौ किमायातं काल-स्ये(१)ति दोषः ॥ c"एतेने"ति । कालप्रमाऽनुपग्रहप्रसङ्गेनेत्यर्थः । कारणत्वस्य नियतप्राक्कालवृत्तित्वरूपत्वात् काले च तदभावा-दिति भावः ॥ कारणत्वे दोषान्तराण्यप्याह-। d"सर्वस्ये"ति । प्रमाणाभावाद्यदेव(२)न कारणं तत्प्रमायामव्याप्तिः, पारिमाण्ड-ल्यादे(३)श्चरमध्वंसादेश्च त्वयैवाऽकारणत्वाभ्युपगमात् तत्प्र-मायामव्याप्तेः, कारणत्वे कारणत्वाभ्युपगमे त्वात्माश्रयत्वात्त-दंशप्रमायामव्याप्तिः, कार्यं च वस्तूनामन्यत् प्रतिक्षणभावि नास्तीति पूर्वबीजादेरेवोत्तरबीजादिकारणत्वं वाच्यं, तथाच बौद्धमतप्रवेशादपसिद्धान्तरूपविडम्बनापादको दोषः, तद्ग्रास-श्चेति(४)दोषा इत्यर्थः । यदि च कारणत्वं कारणतावच्छेदक-रूपवत्त्वं, तच्च यदाकदाचित्कारणो(५)पधानमात्रमतो नापसि-द्धान्त इति, तदा भ्रमातिव्याप्तिः, भ्रमविषयाणामपि कारण-

---

तावस्तमापादयितुं शीलं यस्य दोषस्य तद्ग्रासेन च निरस्तमिति पूर्वे-णान्वयः । "विडम्बनापातादिदोषग्रासेन च"-इत्यपि बहुषु पुस्तकेषु पाठः । (१) कालस्य कालाऽवृत्तित्वे किं त्वदुक्तं भवति ? न किञ्चिद्, इति कालप्रमाऽनुपग्रहो दोषस्तदवस्थ एवेत्यर्थः । (२) यदेव=कुसू-लस्थबीजादिकमङ्कुरादिकं प्रति न कारणमित्यर्थः । (३) पारिमा-ण्डल्यम्=अणुपरिमाणम् । आदिपदेन महत्परिमाणस्यापि लाभः । चर-मध्वंसः=यदनन्तरं कार्य्यान्तरं नोत्पत्स्यते तादृशप्रलयकालीनकार्य्यद्रव्य-ध्वंसः । आदिपदेनोत्पन्नविनष्टघटादेः सङ्ग्रहः । (४) तद्ग्रासो न पृथग्दूषणं ग्राह्यम् । इति दोषाः, एते चत्वारो दोषाः स्युरित्यर्थः । (५) कारणस्योपधानं=फलसम्बन्धः ।

त्वा(१)त्, कारणांश(२)प्रमानुपग्रहश्च, यदि च तदनुभवकारणत्वमेव तत्त्वं, तदाऽनुमानाद्यसंग्रह(३)इतिभावः । अत्र यद्यपि तत्त्व-मिथ्याज्ञान-विरूपादि(४)शब्दाः पामरादिप्रसिद्धार्था न व्याख्यानमपेक्षन्ते, विवेचयन्ति हि पामरा अपि—इदं तत्त्वमिदमतत्त्वमिदं स्वरूपमिदमस्वरूपमिति तदर्थप्रश्नः प्रष्टुरेव जाड्यमावेदयति, प्रसिद्ध्यनुरोधाच्च धर्मिस्वरूपे विषयतासमानाधिकरणे च धर्मे तत्त्वपदप्रयोगः, विषयताव्यधिकरणो धर्मोऽतत्त्वं; तदेव हि रजतत्वं शुक्तावतत्त्वं, 'रजते तत्त्वं, विषयतावैयधिकरण्यसामानाधिकरण्याभ्यां व्यपदिश्यते; "तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वदर्शनाद्(५) अव्यभिचार"—इत्यादौ तत्त्वपदस्याव्युत्पन्नस्यैव दर्शनाद्धर्मिमात्रे समानाधिकरणे(६) च धर्मे तत्त्वपदं रूढमिति तदंशे(७)पि प्रामाण्यमिति 'नातिव्याप्तिर्न वा धर्म्यंशप्रमायामव्याप्तिः, एवं च स्वरूपपदस्यापि तत्रैव प्रयोग, इति न किंचिदनुपपन्नं, तथापि विचारकाणां न प्रसिद्धिमात्रानुरोध इति ॥

---

(१) ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यशौक्तकान्ताकरादिदेशस्थरजतज्ञाने विषयविधयारजतस्यापि कारणत्वात्। (२) कारणे कारणोपधानाभावात्कारणांशप्रमाऽनुपग्रह इत्यर्थः। यद्वा कारणे'ति भावप्रधानो निर्देशः,तथा च कारणत्वे कारणतावच्छेदकरूपवत्त्वाभावेन कारणत्वांशप्रमानुपग्रह इति पूर्ववदेव बोद्धव्यम्। (३) अतीतानागताद्यर्थविषयकानुमितौ विषयस्याऽकारणत्वेन तदसङ्ग्रह इत्यर्थः । (४) विगतं रूपं यस्मात्तद्विरूपम् (अस्वरूपमिति यावत्) आदिपदेन स्वरूपस्यापि सङ्ग्रहः, एवं चाग्रे "इदं स्वरूपमिदमस्वरूपमि"त्युक्तं साधु सङ्गच्छते । (५) आचार्येण "तत्त्वानुभूतिः प्रमे"तिलक्षणे प्रतिपादिते, पूर्वपक्षिणा च खण्डनिकोक्तप्रकारेण तत्त्वपदस्य यौगिकार्थत्वमवलम्ब्याऽयथार्थानुभूतौ व्यभिचारे दर्शिते, आचार्य्य आह—"तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वदर्शनाद् (अनेकार्थे रूढत्वदर्शनाद्) अव्यभिचारः" इति, तथा च व्युत्पत्तिसिद्धमर्थमादाय व्यभिचारोक्तिरसङ्गतैवेति भावः । (६) विषयतासमानाधिकरणे इत्यर्थः ।

(७) तदंशे, धर्म्यंशे इत्यर्थः । समुच्चित्योभयत्र रूढ्यङ्गीकारस्य फलमाह (तत्रापि प्रथमं विषयतासमानाधिकरणे धर्मे रूढ्यङ्गीकारस्य भ्रमज्ञानेऽतिव्याप्तिपरिहाररूपं फलमाह)—इति नातिव्याप्तिरिति, धर्मिमात्रे रूढ्यङ्गीकारस्य फलमाह—नवेति ।

मू० [a]"किं(१)चेदमनुभूतित्वं नाम ?, ज्ञानत्वावान्तरजातिभेदो वा ?-१ स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वं वा ?-२ स्मृतिलक्षणरहितज्ञानत्वं वा ?-३ [b]तदऽविदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियताऽसाधारणकारणकबुद्धित्वं वा ?-४ । न तावदाद्यः । तथाहि-अनुभूतित्वं नाम जातिरेकाऽभ्युपगम्येति कुतः ? ।

टी० ॥ अनुभूतिपदस्य स्मृतिव्यावर्तकत्वं तदा स्याद्यद्यनुभूतित्वं स्मृतिव्यावृत्तं स्यात्तदेव तु नास्तीत्याह । [a]"किंचे"ति ॥ [b]"तदविदूरे"ति । तस्य = ज्ञानस्याऽविदूरो ऽव्यवहितो यः प्राक्कालस्तन्नियता यदसाधारणकारणस्योत्पत्तिरित्यर्थः । अनुभवस्य यद् इन्द्रियसन्निकर्ष-लिङ्गज्ञान-शब्दज्ञान-सादृश्यज्ञानादि असाधारणं कारणं तद् अव्यवहितप्राक्कालोत्पत्ति(२), स्मृतेस्तु चिरोत्पन्न एव संस्कारोऽसाधारणं कारणं, मनःसंयोगस्तु नासाधारणमिति भावः ॥

मू० [a]*'अनुभवामी'तिप्रत्ययानुगमवशाद् ?*-इति चेन्न, [b]माघमासीयनिशावसाने सिताऽसितसरित्संभेदस्नायिनः (३)सत्यपि शब्दबलाद्भाविस्वकीय(४)स्वर्गसुखसंप्रत्यये 'सुखमनुभवामी'तिप्रतीत्यनुदयात्, [c]प्रत्युत शीतसंभेदसंभूतवेदनासंवेदनादेव; [d]परस्त्वयं

(१) { प्रसङ्गादनुभूतित्वं खण्ड्यतेऽत्र प्रघट्टके । जातितोपाधितोऽनुक्तप्रऽनेकखण्डनयुक्तिभिः ॥ १४ ॥ }

(२) अव्यवहितप्राक्काले उत्पत्तिर्यस्य तत्तथा । (३) सिता श्वेतवर्णा सरिद् गङ्गा, असिता कृष्णवर्णा सरिद् यमुना, तयोर्यः सम्भेदः= सङ्गमः, तत्स्नायिनः (त्रिवेणीस्नायिन इति यावत्) । (४) क्वचित् 'स्वकीये'ति पदं न दृश्यते, परन्त्वाग्रे व्याख्यायां "स्वकीयस्वर्गसुखसंप्रत्यये इत्यङ्गतमि"त्याक्षेपदर्शनादावश्यकं तत् । संप्रत्ययः=अनुमानं, तच्च-अहं भाविस्वर्गसुखवान्भविष्यामि वेदविहितकारित्वादिन्द्रादिवद्व्यतिरेके नारकादिवच्चेति ।

संभुञ्जानस्यासितककासुकस्य शब्दाधीने सत्यपि भाविनरकगमनानुभवनीययातनाधिगमे(१) 'दुःखमनुभवामी'तिमतेरनुत्पत्तेः, प्रत्युता'ऽमन्दमानन्दं संविदन्(२)साम्प्रतमस्मी'तिप्रत्ययात् ।

टी० स्मृतिभिन्नेषु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दप्रभवेषु 'अनुभवामी'त्यनुगतमतिसाक्षिकमनुभवत्वमिति शङ्कते—। [a]"'अनुभवामी"ति ॥ माघे सिताऽसितस्नानफलत्वेनानुमीयमाने सुखे तदनुमितावनुभवत्वजातिसत्त्वे 'सुखमनुभवामी'त्यनुगतमतेरुदयप्रसङ्गान्नैवमित्याह—। [b]"'माघमासीये"ति ॥ शीतदुःखस्यैव साक्षात्कारात्तत्र 'दुःखमनुभवामी'तिवैपरीत्यस्यैव दर्शनादित्याह—। [c]"प्रत्युते"ति ॥ पराङ्गनासङ्गमस्य फलं दुःखमित्यनुमितिरूपानुभवे 'दुःखमनुभवामी'त्यनुगतमतेरभावात् नैवमित्याह—। [d]"'परस्त्रियं चे"ति । यद्यपि सितासितस्नायिनः सुखानुभवो नास्त्येव, न वा पराङ्गनां भुञ्जानस्य दुःखानुभवः, किंतु शब्दात् सुखसाधनताऽनुभवः, दुःखसाधनतानुभवश्च, तत्र(३)'सुखमनुभवामि' 'दुःखमनुभवामी'ति वा कथमनुव्यवसायः स्यात्? व्यवसाये प्राधान्येन विषयीक्रियमाणस्यैवानुव्यवसाये ज्ञानविशेषणतयोल्लेखात्; 'सुखसाधनमनुभवामी'ति तु स्यादेव, यदि विषयान्तरसंचारो न स्यात्, तस्य(४)च "प्रत्युते"त्यादिना त्वयैवोपपादनात्; * नचानुभवभान(५)मावश्यकं, * तद्भानेपि तद्गतजातिभानस्यानावश्यकत्वाद्, अन्यथा सन्देहः क्वापि न स्यात्; तवैव वा कथ 'स्वर्गं जानामि' 'नरकं जानामी'ति वा नानुभवः, ज्ञानस्य त्वयाप्यभ्युपगमात्। * भवत्येव तत्र 'स्वर्गं जानामि' ? *—इति

(१) अत्रापि पूर्ववदेवाधिगमोऽनुमानम्,तथाहि-अहं भाविनरकगमनानुभवनीययातनाकः, प्रतिषिद्धकारित्वान्नहुषादिवद्व्यतिरेके इन्द्रादिवच्चेति । (२) अमन्दम्=अनल्पम् (प्रचुरमिति यावत्) आनन्दं= सुखं, संविदन्=जानन्नस्मीत्यर्थः ।

(३) तत्र=सुखसाधनत्वानुभवे सति । (४) तस्य=विषयान्तरे बुद्धिसञ्चारस्य । (५) अनुभवत्वजातिपुरस्कारेणानुभवस्य भानमित्यर्थः ।

चेत्तर्हि 'स्वर्गमनुभवामी"ति भवत्येवेत्यवेहि । किंच, तत्रानुव्यवसायसामग्र्यां 'सुखमनुमिनोमी'त्येवानुव्यवसायो, विशेषोल्लेखतिरस्कृतत्वात् सामान्योल्लेखस्य, अन्यथा "गौरि"तिज्ञाने सत्त्व-द्रव्यत्वपृथिवीत्वादीनामनुव्यवसायोल्लेखः स्यात्, एवं(१) चैकोपकारके ग्राह्ये नोपकारा,स्ततोऽपरे दृष्टे तस्मिन्नदृष्टा ये तद्ग्रहे सकलग्रह इत्यप्यापद्येत । * तथाप्यनुमित्यादावनुभवत्वे किं प्रमाणम् ? *—इति चेत्, वह्न्याद्यनुमित्यादौ कदाचिद्वह्निमनुभवामीत्याद्यनुगतमतिरेव । निर्विकल्पके(२)एवानुभवत्वेनाभ्युपगम्यमाने कथमनुगतमतिभङ्गो न दर्शितः ?, किं "माघमासीयनिशावसाने" इत्यादिकादम्बरीगद्येन ?, तथापि प्रपञ्चान्तर्गतत्वे नैवानुभवत्वस्य खण्डितत्वादिति हृदयम् ॥

सू० "यदि तु शब्दोपदर्शितव्याप्तिजमनुमानमनुभव एव स्यात् तर्हि सुखं दुःखं चानुभवामीति तयोः प्रत्ययः स्यात् । अथ मन्यसे-*साक्षात्कारमनुभवार्थमनुरुद्ध्य तयोर्नैवमधिगमव्यवहारौ, शब्दजानुमानापेक्षौ तु विमर्शकस्य(३)स्यातामेव तौ *—इति,

टी० पूर्वग्रघट्टकेनानुव्यवसायाभावं व्यवस्थाप्य संप्रत्यनुव्यवसायमापादयति—। "'यदि त्वि"ति । तथाच नेष्टापत्तिरिति भावः । यद्वा, ननु "स्वर्गकामो माघे सितासिते स्नायादि"तिशब्देन सितासितस्नानं स्वर्गसाधनमितिमात्रं प्रतीतं, स्वसंबन्धिता च तस्याऽनुमानिकी; तथाहि—सितासितस्नानं मम भाविस्वर्गजनकं, स्वर्गकामकर्तृकतादृशस्नानत्वादित्यनुमितेस्तत्सिद्धेः; तथा च "सत्यपि शब्दबलाद्भाविस्वकीयस्वर्गसुखसंप्रत्यये"—इत्यस-

(१) गौरितिज्ञानेऽविषयाणां सत्त्वादीनामपि भानाङ्गीकारे गौरिति ज्ञानमेवैकमुपकारकं यस्य गोत्वलक्षणग्राह्यस्य तदुपरि न गौरितिज्ञानकृतोपकारसिद्धिः, तथा च तस्मिन्=गोत्वलक्षणे ग्राह्ये दृष्टेपि येऽपरेऽदृष्टा घटपटादयस्तेषामपि ग्रहणेन सार्वज्ञ्यप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । एकोपकारके ग्राह्ये नोपकारा इत्यस्य, एकं यदुपकारकं गौरिति ज्ञानं तत्र न ग्राह्योपकारकत्वसिद्धिरिति वार्थः ।

(२) दोषान्तरमप्याह—निर्विकल्पके इति । (३) विमर्शकस्य=

ङ्कनमत आह—। "यदि त्वि"ति । यत्र शब्दोपदर्शितपुमभिप्राये(१) या व्याप्तिरिष्टसाधनत्वेन सह, सैव शब्दोपदर्शितव्याप्तिरित्यर्थः॥ b"अनुभवार्थमि"ति । अनुभवशब्दस्यार्थमित्यर्थः । यत्र सुखदुःखे साक्षात्क्रियमाणे तत्रैव तयोरनुभवामीतिप्रत्ययः सर्वसाधारणः, परीक्षकस्य तु तदनुमानयो(२)रपि तादृशः प्रत्यय इष्ट एवेति शङ्कार्थः ॥

सू० a"तर्हि साक्षात्कारिणि ज्ञानेऽनुभवप्रत्ययव्यवहारौ साक्षात्त्वनिबन्धनाविति तत्रानुभवत्वजातिकल्पनायां न प्रयोजनप्रमाणे, इत्यनुभूत्यर्थभेदाल्लक्षणाऽननुगमो दोषः । bअथ(३) * स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण यः प्रत्यक्षादिष्वनुभव इत्यनुगतावगमः स साक्षात्कारित्वादनुपपन्नः, ततश्च साक्षात्कार्य्यसाक्षात्कारिविशेषेषु साधारणमनुभूतित्वमन्यदेवैष्टव्यम्*- इत्युच्यते, तदपि न युक्तं, cपदार्थान्तरव्यावृत्तेन रूपेण यस्तदितरेष्वनुगतप्रत्ययस्तद्व्यवहारो वा तत्र तदेव(४)रूपं निमित्तं, नतु जातिः काचित्तदनुरोधात् कल्प्यते, तथा(५) सत्यनक्षपदार्थेभ्यो घटा-

---

विचारकस्य, तौ=अधिगमव्यवहारौ, स्यातामेवेत्यर्थः । (१) अत्र घटकत्वं विषयत्वं वा सप्तम्यर्थः तथाच पुरुषाभिप्रायघटकीभूता तद्विषयीभूता वा या व्याप्तिरिष्टसाधनत्वरूपेण साध्येन सह स्वर्गकाम्यैतादृशज्ञानत्वलक्षणस्य लिङ्गस्य सैव शब्दोपदर्शितव्याप्तिरित्यर्थो निष्पन्नः ।

(२) तदनुमानयोः = सुखदुःखविषयकानुमानयोः । (३) "अनुभवोऽनुभव"–इत्यनुगतव्यवहारादिकार्य्यलिङ्गेन किञ्चित्कारणमनुमीयते, न तत्साक्षात्कारित्वमननुगमादतश्च साक्षात्कार्य्यसाक्षात्कारिसाधारणमनुगतव्यवहारकारणं कल्पनीयं, सानुभूतित्वजातिरेव परिशेषात्सिद्ध्यतीत्याशङ्कते–अथेति"–इति तु विद्यासागराः । (४) तदेव, इतरव्यावृत्तत्वमेवेत्यर्थः । (५) तथा सति=तत्कल्पने, अनक्षपदार्थेभ्यो घटादिभ्यो व्यावृत्तेनाऽनक्षभिन्नत्वादिना रूपेण पाशविभीतकेन्द्रियादिष्वनुगताऽक्षत्वजातिकल्पनापि प्रसज्येतेत्यर्थः ।

दिभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विभीतकादिषु साम्यावगमादक्षत्वादिजातिकल्पना प्रसज्येत ।

---

†इतोपि नानुभूतित्वं नाम स्मृतिव्यावृत्ता जातिः । [d]तथाहि–'घटः स एवायमि'ति तावत्प्रत्यभिज्ञा जायते, सा किं स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयम्?–१ एकमेव वा विज्ञानमंशे स्मृतिरंशे चानुभवः?–२ उत स्मृतिरेव?–३ आहोस्विदनुभव एव?–४ ।

टी० । [a]"तर्ही"ति । सत्यप्यनुभवत्वे व्यवहारार्थं साक्षात्त्वमवश्यापेक्षणीयं चेत् किमनुभवत्वेन? विमर्शकस्य तु साक्षात्त्वमन्तरेणाप्यनुमानादौ तद्व्यवहाराभ्युपगमेऽननुगम एवेति परिहारार्थः ॥ ननु साक्षात्त्वनिबन्धनमेव ना(१)नुभवामीतिव्यहारं ब्रूमः, किंतु स्मृतिभिन्नेषु ज्ञानेष्वनुभवव्यवहारो न विना जातिमित्याचक्ष्महे; सुखदुःखानुभवयोस्त्वनुभवामीतिव्यवहारः साक्षात्त्वैकार्थसमवायाधीन(२)इत्युक्तमिति शङ्कते–। [b]"अथे"ति॥ तर्हि स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमेव तत्रतत्र निमित्तमस्तु किमनुभवत्वेन? अन्यथा पाशविभीतकेन्द्रियादावप्येकमक्षत्वसामान्यमभ्युपगम्येतेत्याह–। [c]"पदार्थान्तरे"ति ॥

सङ्करभयादप्यनुभवत्वं न जातिरितिदर्शयितुं प्रत्यभिज्ञाखण्डनमवतारयति–। [d]"तथाही"ति ॥

मू० [a]आद्ये, य एष प्रत्यभिज्ञायां प्रागवस्थाविशिष्टादिदन्ताविशिष्टस्याभेदः प्रकाशते स न स्मृतावन्तर्भावयितुं शक्यः, अननुभूतचरत्वेन संस्कारानु-

---

† प्रत्यभिज्ञात्मके ज्ञाने सङ्कीर्णत्वान्न सम्भवेत् ।
स्मृतित्वं वाऽनुभूतित्वं जातिरेतदथोच्यते ॥ १५ ॥
नृसिंहाकारवत्तत्र यत्स्मरणानुभवात्मकम् ।
प्रत्यभिज्ञा नचास्त्येकं ज्ञानमित्यपि चोच्यते ॥१६॥

(१) न ब्रूमः–इति सम्बन्धः । (२) अनुभवत्वेन सह साक्षात्त्वस्य य एकस्मिन्ननुभवलक्षणेऽर्थे समवायस्तदधीन इत्युक्तं न्यायग्रन्थेष्विवर्थः ।

पनेयत्वात्(१) । [b]अत एव न तृतीयः । नाप्यनुभवेऽन्तर्भावयितुमसौ शक्यः, प्रत्यभिज्ञानकालेऽनुभवेन प्रागवस्थाया असंवेदनात्; [c]संवेदने वा'ऽनुभव एवे' तिशेष-पक्षेऽन्तर्भावः स्यात्, स चाग्रे दूष्यते । [d]अत एव न द्वितीयः । प्रागवस्थाविशिष्टाऽभिन्नत्वांशेऽनुभवत्वस्वीकारश्चेत् प्रागवस्थावैशिष्ट्यमप्यनुभवविषये एव निविष्टमिति चरमपक्षे प्रवेशः । [e]अथ * 'प्रागवस्थाविशिष्टादभिन्नः' इत्ययमर्थोऽप्यनेकांशः, तत्र 'प्रागवस्थाविशिष्टः'-इत्यत्रांशे स्मृतित्वम्, 'अभिन्नः'-इत्यंशे चानुभवत्वम् *,-इत्युच्यते ।

टी० । [a]"आद्ये"इति । तत्तावैशिष्ट्यमात्रे संस्कारसामर्थ्येऽपि तद्विशिष्टाभेदग्रहे(२) तदसामर्थ्यादिन्द्रियस्यापीदन्ताविशिष्टमात्रग्रहसामर्थ्येऽपि(३)प्रतियोगिनस्तत्ताविशिष्टस्यानुपस्थितौ 'सोऽयमि'त्युभयाभेदावगाहनं न स्यादित्यर्थः ॥ अतिदेश्य(४)सन्निधानसौकर्यान्मध्ये एव स्मृतिरेवेतितृतीयं पक्षं निरस्यति-। [b]"अत एवे"ति । अभेदांशज्ञानस्य स्मृतावन्तर्भावयितुमशक्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ [c]"संवेदने वे"ति । यदि तत्तेदन्ताविशिष्टस्यानुभवविषयत्वं, तदा 'अनुभव एवे'तिचतुर्थपक्षप्रवेश एवेत्यर्थः ॥ नरसिंहाकारं प्रत्यभिज्ञानमितिप्राभाकरमतं निरस्यति-। [d]"अत एवे"ति । स्मृत्यंशानुभवांशाभ्यामभेदस्याऽसंस्पर्शादेवेत्यर्थः ॥ अभिन्नत्वमिदन्ताविशिष्टत्वं च द्वयमेवानुभवविषयो नतु प्राग-

---

(१) संस्कारानुपनेयत्वात्, संस्काराविषयत्वादित्यर्थः । (२) तद्विशिष्टाभेदग्रहे=तत्तावैशिष्ट्यविशिष्टेन सहेदन्ताविशिष्टस्याभेदग्रहे ।

(३) अत्र"ततः"-इति पदमध्याहृत्य ततोऽनुपस्थिताविति सम्बन्धः । प्रतियोगिनः=तत्ताविशिष्टस्येदन्ताविशिष्टेन योऽभेदस्तत्प्रतियोगिन इत्यर्थः । (४) अभेदांशज्ञानस्य स्मृतावन्तर्भावयितुमशक्यत्वलक्षणं यद्दूषणमतिदेश्यं, तत्सन्निधानस्य=तत्प्रतिपादनस्य, सुकरत्वादित्यर्थः ।

वस्थाविशिष्टत्वमपीति नानुभवमात्रं प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते-। [c]"अथे"ति ॥

मू० [a]"एवं तर्हि प्रागवस्थाविशिष्टः स(१), इदन्ता विशिष्टो, ऽभिन्नश्चायम,-इति स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदितं भवति, [b]प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतया त्वभेदः केनापि न प्रकाशित इति 'य एव प्रागवस्थाविशिष्टः, स एवायम्'-इति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात्। * [c]अथानुभवेन योऽसावनुभूयमानधर्म्याश्रयतयाऽभेदो बोधितः स कोट्यन्तर(२)मनालम्ब्य न पर्य्यवस्यतीति(३) केनचित्खलु कस्यचिदभेदो भवति, ततः स्मृत्यंशोपनीतमेव सन्निधानात् कोट्यन्तरं प्रागवस्थाविशिष्टरूपमालम्बते, इत्यभेदस्य प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतया सिद्धिरिति * । तदेतत्तुच्छतरम्। [d]कोट्यन्तरमालम्बते इति किं कोट्यन्तराश्रितो भवति? (४),उतकोट्यन्तराश्रिततया ज्ञायते इति?। नाद्यः। अभेदस्येदानीं प्रागवस्थाविशिष्टधर्म्याश्रयेणोत्पत्तौ पूर्वं प्रागवस्थाविशिष्टेदन्ताविशिष्टयोर्भेदः स्यात्। द्वितीये तु यदेव कोट्यन्तराश्रिततया इदन्तावच्छिन्नधर्म्यभेदस्य ज्ञानं तत् स्मृतौ नान्तर्भावयितुं शक्यं, नाप्यनुभवांशे, इत्युक्त एव दोषः।

टी० ॥ विशकलितमेव प्रत्यभिज्ञानं स्यादिति परिहरति-। [a]"एवमि"ति ॥ तदेव विशदयति-। [b]"प्रागवस्थे"ति ॥ इदन्ता-

(१) स इति प्रागवस्थाविशिष्टोऽयमितीदन्ताविशिष्टोऽभिन्नश्चेति स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदितं भवतीत्यन्वयः। (२) कोट्यन्तरम्=तत्ताविशिष्टं प्रतियोगिनम्। (३) इतिशब्दो यस्मादित्यर्थे, यस्मात् केनचित्कस्यचिदभेदः=किञ्चिदनुयोगिकः किञ्चित्प्रतियोगिकोऽभेद इत्यर्थः। (४) कोट्यन्तराश्रितो भवति = कोट्यन्तराश्रिततयोत्पद्यते।

विशिष्टधर्मिण्यभेदोऽनुभूयमानः स्मर्यमाणतत्ताविशिष्टधर्मिप्रतियोगिक एव पर्यवस्यतीति न प्रत्यभिज्ञाया विशकलितत्वं, न वाऽनुभवमात्रत्वमिति शङ्कते–। "अथे"ति ॥ प्रत्यभिज्ञानकाले तत्तेदन्ताविशिष्टाऽभेदपर्यवसानाभिधानं पूर्वं तयोर्भेदमाक्षिपतीति तत्तुच्छमेव; अथ, प्रत्यभिज्ञाकाले तयोरभेदो भासत एवेत्युच्यते, तत्र स्मृत्यंशानुभवांशाभ्यां प्रत्येकं तज्ज्ञानमनुपपन्नमेवेत्युक्तमिति परिहरति–। [d]"कोऽस्त्वन्तरे"ति ॥

सू० [a]"किंच, यदा च प्रभिज्ञानं "स" इत्यंशे स्मृतिः, "अयम्" इत्यंशे चानुभव, इत्येकं ज्ञानमभ्युपेयते तदा धर्मिणमादायापि स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वारः । तथाहि–संस्कारेण तत्तामात्रं वो(१)पनीयते ? तत्ताविशिष्टो वा धर्मी ?। आद्ये "स"–इति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात्, तत्तायाः केवलायाः संस्कारेणोपनीतत्वात् । नापि द्वितीयः । तथा सति 'अयमि'त्यनुभवांशेपि धर्मिप्रकाशो वक्तव्य एव, अन्यथा इदन्तामात्रप्रकाशे"ऽय(२)मि"ति तच्छरीरं न स्यात्, एवं च संस्कारस्य चेन्द्रियस्य च धर्मिप्रतीतिहेतोरुभयस्योपनिपाते किं विशेष्यांशे भिन्नाभ्यां ज्ञानाभ्यामुत्पत्तव्यम् ? उत कारणद्वयसम्भेदादभेदमात्रभाजा ज्ञानेन ?। प्रथमे प्रत्यभिज्ञानस्यैकज्ञानव्यक्तिताभ्युपगमव्याघातः, [b]भेदपक्षोक्तदूषणापातश्च। द्वितीये धर्म्यंशे प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वमप्यनुभवत्वमपीत्यनुभूतिस्मरणसङ्कर इति विषयव्यवस्थयापि नियमो भग्नः ।

(१) चकारो वाकारार्थे । (२) अयमित्येवंरूपेणेदन्ताविशिष्टतया धर्मिण उपस्थितिर्न स्यादित्यर्थः ।

वस्थाविशिष्टत्वमपीति नानुभवमात्रं प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते-। e“अथे”ति ॥

मू० a“एवं तर्हि प्रागवस्थाविशिष्टः स(१), इदन्त विशिष्टो, ऽभिन्नश्चायम्,-इति स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदितं भवति, bप्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतया त्वभेदः केनापि न प्रकाशित इति 'य एव प्रागवस्थाविशिष्टः, स एवायम्'-इति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात्। * cअथानुभवेन योऽसावनुभूयमानधर्म्माश्रयतयाऽभेदो बोधितः स कोट्यन्तर(२)मनालम्ब्य न पर्य्यवस्यतीति(३) केनचित्खलु कस्यचिदभेदो भवति, ततः स्मृत्यंशोपनीतमेव सन्निधानात् कोट्यन्तरं प्रागवस्थाविशिष्टरूपमालम्बते, इत्यभेदस्य प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतया सिद्धिरिति * । तदेतत्तुच्छतरम्। dकोट्यन्तरमालम्बते इति किं कोट्यन्तराश्रितो भवति? (४), उत कोट्यन्तराश्रिततया ज्ञायते इति?। नाद्यः। अभेदस्येदानीं प्रागवस्थाविशिष्टधर्म्माश्रयेणोत्पत्तौ पूर्वं प्रागवस्थाविशिष्टेदन्ताविशिष्टयोर्भेदः स्यात्। द्वितीये तु यदेव कोट्यन्तराश्रिततया इदन्तावच्छिन्नधर्म्यभेदस्य ज्ञानं तत् स्मृतौ नान्तर्भावयितुं शक्यं, नाप्यनुभवांशे, इत्युक्त एव दोषः।

टी० ॥ विशकलितमेव प्रत्यभिज्ञानं स्यादिति परिहरति-। a“एवमि”ति ॥ तदेव विशदयति-। b“प्रागवस्थे”ति ॥ इदन्ता-

(१) स इति प्रागवस्थाविशिष्टोऽयमितीदन्ताविशिष्टोऽभिन्नश्चेति स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदितं भवतीत्यन्वयः। (२) कोट्यन्तरम्=तत्ताविशिष्टं प्रतियोगिनम्। (३) इतिशब्दो यस्मादित्यर्थे, यस्मात् केनचित्कस्यचिदभेदः=किञ्चिदनुयोगिकः किञ्चित्प्रतियोगिकोऽभेद इत्यर्थः।
(४) कोट्यन्तराश्रितो भवति = कोट्यन्तराश्रिततयोत्पद्यते।

विशिष्टधर्मिण्यभेदोऽनुभूयमानः स्मर्यमाणतत्ताविशिष्टधर्मिप्रतियोगिक एव पर्यवस्यतीति न प्रत्यभिज्ञाया विशकलितत्वं, न वाऽनुभवमात्रत्वमिति शङ्कते—। c"अथे"ति ॥ प्रत्यभिज्ञानकाले तत्तेदन्ताविशिष्टाऽभेदपर्य्यवसानाभिधानं पूर्वं तयोर्भेदमाक्षिपतीति तत्तुच्छमेव; अथ, प्रत्यभिज्ञाकाले तयोरभेदो भासते एवेत्युच्यते, तत्र स्मृत्यंशानुभवांशाभ्यां प्रत्येकं तज्ज्ञानमनुपपन्नमेवेत्युक्तमिति परिहरति—। d"कोऽयन्तरे"ति ॥

सू० a"किंच, यदा च प्रभिज्ञानं "स" इत्यंशे स्मृतिः, "अयम्" इत्यंशे चानुभव, इत्येकं ज्ञानमभ्युपेयते तदा धर्मिणमादायापि स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वारः । तथाहि—संस्कारेण तत्तामात्रं चो(१)पनीयते ? तत्ताविशिष्टो वा धर्मी ?। आद्ये "स"—इति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात्, तत्तायाः केवलायाः संस्कारेणोपनीतत्वात् । नापि द्वितीयः । तथा सति 'अयमि'त्यनुभवांशेपि धर्मिप्रकाशो वक्तव्य एव, अन्यथा इदन्तामात्रप्रकाशे"ऽय(२)मि"ति तच्छरीरं न स्यात्, एवं च संस्कारस्य चेन्द्रियस्य च धर्मिप्रतीतिहेतोरुभयस्योपनिपाते किं विशेष्यांशे भिन्नाभ्यां ज्ञानाभ्यामुत्पत्तव्यम् ? उत कारणद्वयसम्भेदादभेदमात्रभाजा ज्ञानेन ?। प्रथमे प्रत्यभिज्ञानस्यैकज्ञानव्यक्तिताभ्युपगमव्याघातः, bभेदपक्षोक्तदूषणापातश्च। द्वितीये धर्म्यंशे प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वमप्यनुभवत्वमपीत्यनुभूतिस्मरणसङ्कर इति विषयव्यवस्थयापि नियमो भग्नः ।

(१) चकारो वाकारार्थे । (२) अयमित्येवंरूपेणेदन्ताविशिष्टतया धर्मिण उपस्थितिर्न स्यादित्यर्थः ।

टी० नरसिंहाकारं प्रत्यभिज्ञानमित्यत्र दोषान्तरमाह—। [a]"किंचे"ति । प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्विषयांशावच्छेदभेदेन वृत्तिर्वाच्या, तत्र तत्तेदन्तयोर्विषययोरसाङ्कर्येण कपिसंयोगं(१)प्रति शाखामूलयोरिवावच्छेदकत्वमस्तु, तदुभयविशिष्टस्तु धर्मी द्वाभ्यां स्मृत्यंशानुभवांशाभ्यां विषयीकर्त्तव्य, इति (२)द्वयमप्यवच्छिन्द्यादिति धर्मिविषयतया स्मृतित्वानुभूतित्वसङ्करो दुर्वारः स्यादित्यर्थः । संयोग(३)प्रतिबन्दी तु न भवति, तस्यापि खण्ड्यमानत्वादिति भावः ॥ [b]"भेदपक्षोक्तदूषणापात"इति । अभेदस्योभयोरेकेना(४)प्यविषयीकरणम्—इति दूषणमित्यर्थः ॥

सू० [a]"अथोच्यते* मा भूद्विषयोपाधिभेदाद्व्यवस्थानमुपाध्यन्तरात्तु भविष्यति, तद्यथा ;–संस्कारजत्वमादाय स्मृतित्वव्यवस्थितिरिन्द्रियसन्निकर्षजत्वमादाय चानुभवत्वव्यवस्थानम्, इति विरोधपरिहारोऽस्तु * । [b]न । प्रमात्वसामान्यानङ्गीकारे प्रमारूपताया विषय(५)व्यवस्थित्यैवोपगमेनोपाध्यन्तरोपन्यासेपि स्मृतित्वानुभूतित्वयोरेकस्मिन्नेव धर्म्यर्थे निवेशात् प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकविषयत्वैव(६) । [c]किंच, ज्ञानविकल्पानामध्यात्मं भावाभावसंवेदनात् स्मृतित्वानु-

(१) कपिसंयोगतदभावौ प्रतीति तु परमार्थः । (२) इतिहेतोः स धर्म्मी द्वयम् = स्मृतित्वमनुभूतित्वं च, अवच्छिन्द्यात् = स्वनिष्ठावच्छेद्यतानिरूपितावच्छेदकत्वेन संपादयेदित्यर्थः (स्मृतित्वाऽनुभूतित्वोभयावच्छिन्नो भवेदिति यावत्) तथाचैकधर्म्यवच्छेदेन सङ्कर एवेति भावः । (३) नन्वेवं संयोगतदभावयोरप्येको वृक्षलक्षणो धर्मी संयोगतदभावावुभावप्यवच्छिन्द्यात्तथा च संयोगतदभावयोरपि मिथः साङ्कर्यं,–संयोगवति । प्रदेशे तदभावोऽभाववति प्रदेशे च संयोग इति स्याद् इत्यत आह–संयोगेति । तस्यापि = संयोगस्यापि । (४) उभयोः स्मृत्यनुभवयोर्मध्ये एकतरेणापि (स्मृत्या, अनुभवेन वा) इत्यर्थः । (५) विषयव्यवस्थित्या=विषयतथात्वातथात्वव्यवस्थया, उपाध्यन्तरोपन्यासे = इन्द्रियजत्वसंस्कारजत्वरूपोपाध्युपन्यासे । (६) "प्रसज्येत"–इति शेषः ।

भूतित्वयोर्द्वयोरपि प्रत्यभिज्ञायां स्वतःप्रतिभासेन विषय(१)निरूपणव्यवस्थित्यनङ्गीकारे स्मृतित्वादेरिदन्तायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ ननु स्मृतित्वानुभूतित्वयोरेकज्ञानसमावेशेपि संस्कारजत्वेन्द्रियजत्वाभ्यामवच्छेदकाभ्यामविरोधो भविष्यतीत्याह—। a"अथोच्यते"इति ॥ b"न । प्रमात्वे"ति । साक्षात्त्वादिना परापरभावानुपपत्त्या(२)प्रमात्वाप्रमात्वे न जाती, किं तर्हि ? विषयतथात्वातथात्वनिबन्धनावुपाधी, तद्यदि स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्विषयावच्छेदभेदेन वृत्तिर्न स्यात्तदा तयोः प्रमात्वाप्रमात्वयोरपि तथा(३) न स्याद्, इत्येकस्मिन्नेव विषये तज्ज्ञानं प्रमा चाऽप्रमा च स्यात्; नहि स्मृतिश्च नाऽप्रमा, यथार्थानुभवश्च न प्रमेत्यर्थः ॥ c"किंचे"ति । ज्ञानविकल्पानां=ज्ञानवैचित्र्याणाम्, अध्यात्मम्=आत्मन्यधिकरणे, भावाभावसंवेदनात्=सदसत्त्वसंवेदनात्, मानसेन प्रत्यक्षेण समुत्पन्नमात्रे प्रत्यभिज्ञाने विषयव्यवस्थामनपेक्ष्यैव तत्तेदन्तासामानाधिकरण्येन स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्ग्रहणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

सू० a"यदि च संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं, तदा तस्यैव विरोधे(४)ऽभिधीयमाने स एव विरोधसामञ्जस्यायोपाधिरुपन्यस्यते-इति नान्यस्य चेतसि निविशते(५)। b अथा*ऽन्यत्स्मृतित्वं नाम*, तदाप्यनुपपत्तिः ।

(१) विषयेण निरूप्यते यासा विषयनिरूपणी, (विषयाधीनेति यावत्,) सा चासौ व्यवस्थितिश्चेति तथा, तदनङ्गीकारे इत्यर्थः । स्मृतित्वादेरित्यस्य पूर्वेणैवान्वयः, स्मृतित्वादेर्विषयनिरूपणव्यवस्थित्यनङ्गीकारे-इति । इदन्तायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गात्, इदन्तायां स्मृत्या, तत्तायां चानुभवेन ज्ञानप्रसङ्गादित्यर्थः । (२) यदि साक्षात्त्वपेक्षया प्रमात्वं परं, तदा साक्षात्कारिणि भ्रमेपि प्रमात्वप्रसङ्गः; अथ प्रमात्वापेक्षया साक्षात्त्वं परं, तदा प्रमात्मकपरोक्षानुमित्यादावपि साक्षात्त्वप्रसङ्ग इति साक्षात्त्वेन प्रमात्वस्य परापरभावानुपपत्तिर्द्रष्टव्या ।
(३) तथा=अवच्छेदकभेदेन वृत्तिः । (४) विरोधे=साङ्कर्य्ये । विरोधसामञ्जस्याय = साङ्कर्य्यरूपदोषपरिहाराय । (५) 'आत्माश्रयादि'तिशेषः ।

[c]तथाहि-संस्कारजत्वं = संस्कारादनन्तरं नियमेन भावः, नियतत्वं च नानाव्यक्तिगतमेकं रूपं ग्राहकमङ्क्रोडीकृत्या(१)संभवीति स्मृतित्वेनैव संस्कारजत्वं वक्तव्यं, तथाच संस्कारजत्वव्यवस्थितौ स्मृतित्वमुपाधिः, स्मृतित्वव्यवस्थितौ संस्कारजत्वम्,-इत्यन्योन्याश्रयः। [d]तस्मात् स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वार एव।

[e]अपिच, स्मृत्यनुभवयोर्ये कारणसामग्र्यौ, ते प्रत्यभिज्ञायां मन्तव्ये ? न वा ?। न चेत्कथमंशतोपि स्मृतित्वमनुभवत्वं च प्रत्यभिज्ञानस्य ?। एवमेव(२) तथात्वेऽतिप्रसङ्गात्-स्मृत्यनुभूत्योः [f]स एव सङ्करः। प्रथमे तु पृथगेव कार्य्योत्पत्तिप्रसङ्गः, प्रत्येकं स्वस्वकार्ये समर्थत्वात् सामग्रीभेदस्य कार्यभेदहेतुत्वेनावधारितत्वात्।

टी०॥ ननु स्मृतित्वं न संस्कारजन्यत्वादन्यत्, तथाच संस्कारातीन्द्रियत्वे तदप्यतीन्द्रियमेवेति न तत्तेदन्तासाधारण्येन स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्ग्रहणप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह-। [a]"यदि चे"ति। प्रत्यभिज्ञायां केनावच्छेदेन संस्कारजत्वं ?, केन चेन्द्रियजत्वम् ?,-इत्येव विचार्यते, तत्र च संस्कारजत्वावच्छेदेन संस्कारजत्वं व्यवस्थापयितुमशक्यमित्यर्थः॥ ननु स्मृतित्वं जातिर्वा, सतोल्लेखि ज्ञानत्वमुपाधिर्वा, तदवच्छेदेन संस्कारजत्वं स्यादित्याह-। [b]"अथे"ति॥ स्मृतित्वावच्छेदेन संस्कारजत्वं, तदवच्छेदेन प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वम्,-इत्यन्योन्याश्रयमाह-। [c]"तथाही"ति॥ [d]"तस्मादि"ति। तत्तांशेऽनुभवत्वमिदन्तांशेपि स्मृतित्वमिति कुतो नरसिंहाकारत्वमित्यर्थः॥ सामग्रीभेदेन

(१) अङ्क्रोडीकृत्य = अविषयीकृत्य। (२) एवमेव = संस्कारजत्वादिकमन्तरैव, तथात्वे = स्मृतित्वाद्यङ्गीकारे, ऽतिप्रसङ्गात् = स्मृतावनुभूतित्वस्याऽनुभूतौ च स्मृतित्वस्य साङ्कर्य्यप्रसङ्गादित्यर्थः।

कार्यभेदमाह–। ""अपिचे"ति ॥ [f]""स एवे"ति । सामस्त्येनैव प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभवत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

सू० [a]अथ* यत्र(१)ते पृथग्जायेते तत्र पृथगेव कार्य्यं, प्रत्यभिज्ञायां तु तयोर्युगपज्जातत्वेन सम्भूय जननात् कश्चिबतकार्यौत्पत्तिः । [b]यद्यपि घटपटादिसामग्र्योर्नैवं दृश्यते तथापि तद्विलक्षणस्वभावत्वाद् [c]अनयोरीदृशत्वमुपपद्यते; [d]नहि एकस्य(२), यादृक्, पदार्थस्य स्वभावस्तादृगऽन्यस्यापि सर्वस्य भवति, जगद्वैचित्र्यभङ्गप्रसङ्गाद् *-इति । नैतदस्ति । [e]यत्र हि मिलितत्वं तयोस्तत्र किं परस्परसहकारित्वमनयोरेष्टव्यं ? न वा ? । न चेत्, परस्परमेलनलक्षणो विशेषोऽनुपयोगी कार्यजननं प्रति, मिथः सहकारिभावविरहेणाऽप्रयोजकत्वात्; ततश्चाविशेषात्पृथगेव कार्य्यं प्रसज्येत । अथ परस्परसहकारित्वं तयोरिष्यते, तदाऽनुभवांशेपि संस्कारस्य व्यापारः, स्मरणांशेप्यक्षस्य, इति नियामकत्वाभिमतयोस्तयोरुभयांशे साधारण्यात् स्मृत्यंशेप्यनुभूतिरनुभूत्यंशेपि स्मरणमिति सुवज्रलेपायितं प्रत्यभिज्ञाया(३)मनुभूतित्वस्मृतित्वसङ्करेणेति । [f]नाप्यनुभव एवेतिपक्षः । [g]तथा सति तत्तावच्छिन्नस्याभेदाश्रयतायां न संस्कारो, नेन्द्रियसन्निकर्षश्चेति तदविषयत्वापातः ।

(१) यत्र ते=कारणसामग्र्यौ पृथग् = अन्योन्यनिरपेक्षतया जायेते = उत्पद्येते तत्र पृथगेव कार्य्यं जनयतः, प्रत्यभिज्ञायां पुनस्तयोस्संस्कारसंप्रयोगयोः संभूयान्योन्यसापेक्षतया जननात् = कार्य्योत्पादकत्वात्कश्चिबतस्य = मिलितस्यैव कार्य्यस्य स्मृत्यनुभवोभयरूपस्योत्पत्तिरित्यर्थः । (२) एकस्य पदार्थस्य यादृक्स्वभाव इत्यन्वयः ।

(३) प्रत्यभिज्ञायाम् = प्रत्यभिज्ञैकदेशयोः स्मृत्यनुभूत्योः ।

टी० ॥ सामग्रीद्वयसमाजादेकमेव कार्यमित्याह–। [a]"अ-येति ॥ अन्यत्रापि तथाप्रसङ्गं वारयति–। [b]"यद्यपी"ति ॥ [c]"अनयोरि"ति । स्मृत्यनुभवसामग्र्योरित्यर्थः। ईदृशत्वम्=एक-कार्य्यजनकत्वम् ॥ ननु कथमेवमित्यत आह–। [d]"नही"ति ॥ परस्परनिरपेक्षयोः सामग्र्योः समाजे कार्यभेदः, सापेक्षयोः समाजे कार्य्यावैचित्र्यं, वैचित्र्ये वा सामग्र्यं(१)प्रत्यभिज्ञानं स्मृत्याकारमनुभवाकारं च भवेदित्याह–। [e]"यत्र ही"ति ॥ नैयायिकमतमास्कन्दति–। [f]"नापी"ति ॥ [g]"तथा सती"ति । संस्कारेन्द्रियाभ्यां मिलित्वा प्रत्यभिज्ञालक्षणोऽनुभवो जन्यते, तत्र तत्तावैशिष्ट्यांशे संस्कार, इदन्तावैशिष्ट्यांशे चेन्द्रियमस्तु कारणं, तत्ताविशिष्टोपरक्ताभेदांशे नैकस्यापि सामर्थ्यं, संस्कारस्य तदगोचरत्वादिन्द्रियस्य च तेन सममसन्निकर्षादित्यर्थः। अभेदो हि नात्र स्वरूपमात्रं, किं नाम तत्ताविशिष्टप्रतियोगिकान्योन्याभावात्यन्ताभाववत्वं, तच्च प्रतियोगिघटितमूर्तित्वेन तदसन्निकर्षा(२)दसन्निकृष्टमेवेति भावः ॥

सू० * [a]नच संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या संबद्धविशेषणतया तद्ग्रहः * । क्वचित् 'सोऽयं नवे'ति [b]तर्हि संशयो न स्यात् ।* [c]दोषवशात्तत्र तत्प्रकाशो, न संबद्धविशेषणत्वाद् ? *–इति चेत्, [d]विनापि संस्कारं दोषवशात्तदापत्तेः(३)। [e]वस्तुप्रकाशिनि च दोषवाचोयुक्तयनिरुक्तेः । [f]क्वापि तस्याऽवस्तुप्रकाशित्वाद्दोषत्वे कथमक्षादेरपि तन्न स्यात्। [g]विशिष्टत्वेन तथात्वस्य प्रकृतेप्यपरिहारः ।

(१) सामग्र्यं = सामग्रीनिष्पाद्यं समस्तमपि प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः; "समग्रमि"ति पाठे तु राजमार्ग एव समस्तमितिपदान्तरस्य तत्राऽकल्पनात्। यद्वा समग्रमेव सामग्र्यमिति स्वार्थे ष्यञ् । (२) तदसन्निकर्षात् = तेन प्रतियोगिना सममिन्द्रियस्याऽसन्निकर्षात् ।

(३) तदापत्तेः = संशयापत्तेः ।

टी० ॥ नन्विन्द्रियेणैव संयुक्तसंयुक्तसमवेतविशेषणविशेषणतया प्रत्यासत्त्या तदुपरक्ताभेदश्च भासतां, तथाहि—इन्द्रियसंयुक्तं मनः, तत्संयुक्त आत्मा, तत्समवेतः संस्कारस्तद्विशेषणं च घटः, तद्विशेषणं च तत्ताविशिष्टाभेद,—इतिशङ्कां निरस्यति—। [a]"नचे"ति ॥ अनया प्रत्यासत्त्या सर्वत्र तत्तोपरक्ताभेदस्य प्रमैव स्यान्न तु संशय इत्याह—। [b]"तर्हीं"ति । पूर्वानुभूते प्रत्यासत्तेः सत्त्वान्निश्चय एव स्यादननुभूते तत्तोल्लेखानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ननु दोषमाहात्म्यात्संशय एवोत्पद्यते, न निश्चयः,—इत्याह—। [c]"दोषे"ति ॥ संस्कारनिरपेक्षस्य दोषस्य तथासंशयकारणत्वेऽतिप्रसङ्ग—इत्याह—। [d]"विनापी"ति ॥ दोषान्तरमाह—। [e]"वस्त्वि"ति । 'सोयं नवे'तितत्तेदन्ताविशिष्टाभेदस्य वस्तुनो भानात् कथं दोषस्तत्कारणं स्यादित्यर्थः ॥ ननु प्रकृतेन दोषेण यदि वस्तु प्रकाशितमेतावतैव कथमस्याऽदोषत्वं, यावता तेन पित्तादिना दोषेण 'पीतः शङ्खः'—इत्यादाववस्त्वपि प्रकाशितं, प्रकृतसंशयस्यैव वा कोऽप्यन्तरमवस्त्वेवेत्याशङ्क्याह—। [f]"क्वापी-"ति । क्वाचित्काऽवस्तुप्रकाशाधीनं यदि दोषत्वं तदेन्द्रियशब्दलिङ्गादीनामपि दोषत्वं भवेदित्यर्थः ॥ ननु पित्तादिविशिष्टस्येन्द्रियादेर्दोषत्वं, नतु केवलस्य, तथाच नागृहीतविशेषणा(१) न्यायेन पित्तादिकमेव दोषो, नत्विन्द्रियादिकमपीत्याशङ्क्याह—। [g]"विशिष्टत्वेने"ति । एवं सतीन्द्रियादिविशिष्टस्यैव पित्तादेरपि भ्रमजनकत्वेन दोषत्वमिति नागृहीतविशेषणान्यायादिन्द्रियादेरेव दोषत्वमायातं, नतु पित्तादेरित्यर्थः । तथात्वस्य=दोषत्वस्य, प्रकृतेपि—इन्द्रियादावपीत्यर्थः ॥

सू० [a]नहि विनैव कुतोपि विशेषादस्याऽवस्तुप्रकाशिता, [b]सत्यप्यर्थे दोषादवस्तुन एव प्रकाशे संशयात्प्रेक्षा-

(१) "नाऽगृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमुपसङ्क्रामति"—इतिन्यायेनेत्यर्थः ।

वत्प्रवृत्त्यादेरसम्भवापत्तेः। c*वस्तुविषयत्वेपि दोषावदनिश्चयता ? *-इति चेन्न। dवस्तुतस्तस्या(१)सङ्कीर्णत्वात्तस्य प्रकाशे तदेव संशयैककोटौ प्रकाशितमिति कुतस्तदनिश्चयता। eनिश्चयार्थस्य च संशयकोटावखण्डने संशये तदभावाधिकग्राहित्वेपि निश्चयत्वस्याप्रत्यूहत्वादेव, अभावनिश्चयः कोट्यन्तरं केवलमधिकं स्यात्।

टी०॥ ननु भवेदेवं यदि पित्तादिकमिन्द्रियादिसाहित्येनैव भ्रमं जनयेदित्यत आह-। a"नही"ति। अस्य=पित्तादेर्दोषस्य, कुतोपि विशेषादिन्द्रियादेर्विना नावस्तुप्रकाशकत्वमित्यर्थः॥ ननु संशये विपर्यये वा धर्मी वस्तुभूतोऽस्तु, तथापि ताभ्यां(२)न स प्रकाश्यते, किंत्वलीकमेव किंचित्प्रकाश्यते, तथाचावस्तुभानात्तत्प्रकाशकयोस्तयो(३)र्जनकः स कथं न दोषः स्यादित्याशङ्क्याह-। b"सत्यप्यर्थे" इति। वस्तुमात्रं संशयस्य विषय-इतिजानतां प्रेक्षावतां क्वचिदपि संशयात् प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्यातामित्यर्थः। यद्वा, वस्तुनो=धर्मिणोऽप्यभाने कुत्र संशयः प्रवर्तयेदित्यर्थः॥ ननु प्रवृत्त्यनुरोधात्संशयस्यास्तु वस्तुविषयता, यत्पुनरयमनिश्चयाकारस्तत्र दोष एव तन्त्रं, तथाच निश्चयप्रतिबन्धकत्वमेव दोषत्वमित्याह।- c"वस्तुविषयत्वेपी"ति॥ धर्मी तावन्न सङ्कीर्णः=न स्थाणुपुरुषोभयात्मा, किंत्वेकरूप एव, तथाच वस्तुतो यद्रूपो धर्मी तत्र संशयो निश्चयरूप एवेति क्वायमनिश्चयो येन निश्चयप्रतिबन्धकतया तज्जनको दोषः स्यादित्याह-। d"वस्तुत" इति॥ ननु भवेदेवं निश्चयो यदि पुरुषे धर्मिणि पुरुषत्वमात्रमुल्लिखेदपितु स्थाणुत्वं पुरुषत्वाभावं वाऽत्रास्तवमधिकमुल्लिखन्न निश्चय इत्यत आह-।

(१) तस्य = धर्मिणः। (२) ताभ्याम् = संशयविपर्ययाभ्याम्।
(३) "अवस्तुमात्रप्रकाशकयोस्तयो"रित्यपि पाठः।

"'"निश्चयार्थस्ये"ति । निश्चयस्य योऽर्थो विषयः—पुरुषत्वविशिष्टो धर्मी, स चेद्बाधकप्रत्ययेनाखण्डितस्तदा तत्र नायमनिश्चयो,ऽधिकं तु यद्भासते तत्राप्ययं विपर्ययरूपो निश्चय एवेत्यर्थः ॥

सू० [a]*जातिः संशयत्वं, तत्प्रयोजकश्च दोषः ? *—इति चेद्, [b]"इदं तद्वा न वे'तिसंशयकोट्यर्थनिर्द्देशसमन्वयेन वाशब्दप्रतीतिव्यवहारयोरभावापत्तेः । [c]प्रतीत्या सह वाकारार्थसंबन्धे, 'प्रत्येमि न वे'तितदापत्तेः । [d]वाकारार्थस्य प्रतीतिगतत्वेपि निश्चयत्ववत्(१) 'स्थाणुमानय पुरुषं वे'तिस्थाणुपुरुषगतपाक्षिकलोकव्यवहारानुपपत्तेः । [e]तस्माद्वाकारार्थस्य ज्ञानधर्मत्वे साक्षात्कारित्वादिवद्विषयानन्वयापत्तिरेवेति ।

टी० ॥ नन्वेककोटिकनिश्चयाद्विरुद्धोभयकोटिकनिश्चयोप्ययं विजातीय एवाभ्युपगन्तव्यः, तथा च संशयत्वमेव तत्र जातिरिति तदवच्छिन्नज्ञानामाधारणकारणं दोष इत्याह—। [a]"'जाति-रि"ति ॥ संशयकोट्योरर्थौ स्थाणुत्वपुरुषत्वे, तयोर्निर्देशः(२)=स्थाणुशब्दः पुरुषशब्दश्च, तत्समन्वित(३)एव वाशब्दः प्रतीयते व्यवह्रियते च, तेन स्थाणुत्वपुरुषत्वयोरेवाऽव्यवस्थितत्वं वाशब्दार्थः, तथाच विषयवैलक्षण्यकृतमेव निश्चयात् संशयस्य वैलक्षण्यं, नतु जातिकृतमित्याह—। [b]"'इदं तद्वे"ति ॥ ननु प्रतीतिगतमेवाऽव्यवस्थितत्वं वाशब्दार्थो, नतु विषयाव्यवस्थितत्वं वाशब्दार्थ(४)इत्यत आह—। [c]"'प्रतीत्ये''ति ॥ अत्रैव दोषान्तर-

(१) यथा निश्चयत्वस्य ज्ञानधर्मत्वेनार्थनिर्द्देशकशब्देन समन्वयो नास्ति तथा वाकारार्थस्याऽव्यवस्थितत्वस्य ज्ञानधर्मत्वे स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यर्थगतत्वेन प्रतीतिर्न स्यादिति भावः । "निश्चयवदि"ति त्वपपाठः ।

(२) निर्द्दिश्यतेऽर्थोनेनेतिव्युत्पत्त्या निर्द्देशपदस्य निर्द्देशकशब्दपरतामाह—निर्द्देश इति । (३) समन्वयः = सामानाधिकरण्यम्, तथाच तत्समानाधिकृत इत्यर्थः ।

(४) "वाशब्दार्थः"—इत्ययं प्रायः पुस्तकान्तरेषु पाठो नोपलभ्यते ।

माह-। d"वाकारार्थस्ये"ति। संशयाद्विषये पाक्षिको व्यवहार इति वाकारार्थः। पाक्षिकत्वम् (=अव्यवस्थितत्वं) विषयगतं, नतु ज्ञानगतमित्यर्थः॥ e"तस्मादि"ति। यद्यव्यवस्थितत्वं (वाकारार्थः) संशयगतं स्यात्तदा यथा विषये साक्षात्त्वं नानुभूयते तथा संशयविषयेप्यव्यवस्थितत्वं नानुभूयेतेत्यर्थः॥

यद्यपि ज्ञानगतेनापि ज्ञानत्वानुभवत्वसाक्षात्त्वादिना ज्ञातोऽनुभूतः, साक्षात्कृत, इति विषयोऽप्युपरक्तो गृह्यते, इति तद्वदेव संशयगतेनापि वाकारार्थेन विषयानुरञ्जनमस्तु, तथापि 'साक्षात्कृत' इति यथा तद्विषये सर्वत्र तदुपरागस्तथा धर्म्यंशेपि वाशब्दार्थोपधानमिह स्यादिति भावः। अत्र प्रसङ्गतो दोषखण्डनं, संशयखण्डनं, वाकारार्थखण्डनं च कृतं; तत्र यद्यपि प्रमाऽप्रमयोर्वैलक्षण्यदर्शनात्कार्य्यवैलक्षण्यस्य च कारणवैलक्षण्यप्रयोज्यत्वात् प्रमाकारणविलक्षणं कारणमवश्यमप्रमायामवगन्तव्यं, तच्च नेन्द्रियादि, उभयसाधारणत्वादित्यसाधारणं पित्तादिरेव तथा वाच्यम्, तस्य चाऽननुगतस्यापि तत्तदप्रमाप्रयोजकत्वं गृहीत्वा दोषवाचोयुक्तिः; प्रमाप्रतिबन्धकत्वेनाऽप्रमात्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिक(१)कारणतावच्छेदकरूपवत्त्वेन वा दोषपदशक्तिग्रहात्; स्व(२)प्रमां प्रति कारणत्वेपि पित्तादेर्विषयत्वातिरिक्तेन रूपेणाप्रमां प्रत्यसाधारण्यस्य विवक्षितत्वात्; एवं 'स्थाणुत्वेन पुरुषत्वेन वा न निश्चिनोमि धर्मिणं किंतु सन्दिहानोस्मी'तिनिश्चयविलक्षणस्य सर्वलोकसिद्धस्य संशयस्य निश्चयत्वमापाद्योपप्लावयितुमशक्यत्वं; कारणस्यापि समानधर्म्मदर्शना(३)साधारणधर्म-

(१) कार्य्यतानिरूपितकारणतेत्यर्थः। (२) ननु पित्तादेर्दोषस्य स्वविषयकप्रमाजनकत्वमप्यस्ति तत्कथमप्रमाजनकतावच्छेदकरूपवत्त्वेनैव तत्सिद्धिरित्यत आह-स्वेति। (३) समानो धर्मः स्थाणुपुरुषयोरुच्चैस्तरत्वादिः, तद्दर्शनेन स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः; असाधारणो धर्मः नित्येभ्योऽनित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दत्वं तज्जानतोपि भवति शब्दो नित्यो नवेति संशयः; वादिनोर्विप्रतिपत्त्यनन्तरं मध्यस्थस्य जायमानः संशयस्तु प्रसिद्ध एवेति। समानधर्मदर्शनाद्यन्यतमस्य प्रतिस्वमनुभवादिति सम्बन्धः।

दर्शनविप्रतिपत्तीनामन्यतमस्य प्रतिस्वं निश्चयकारणविलक्षणस्याऽनुभवात्कार्यै च संशये विधिकोटिप्राधान्यं निषेधकोटिप्राधान्यं वाऽनुभूयमानमवश्यं वाच्यम्, वाकारार्थश्च विरोध एव, भवति हि 'स्थाणुर्वा पुरुषो वे'तिशब्दश्रवणानन्तरं स्थाणुपुरुषविरोधज्ञानं, विरोधप्रतिसन्धायिन एवैतादृशः शब्दप्रयोग इति; तथापि प्रपञ्चखण्डनयुक्तिरत्रापि गृहीतेति भावः ॥

सू० [a]*नच प्रत्यासत्तौ सत्यामपि प्रत्यासत्त्यपुरस्कारान्मनसा न ग्रहणं तत्र दोषवशा(१)दित्यस्तु* । दोषे सत्यपि वस्तुनः संस्कारेण, संस्कारस्यात्मना, तस्य मनसा, तस्य च बाह्येन्द्रियेण, प्रत्यासत्त्यपेक्षणे एव तदर्थप्रकाशनियमोपपत्तेः कः प्रत्यासत्यपुरस्कारस्त्वन्मते स्यात् ? । [b]यदि तु संस्कारप्रत्यासत्तिमनपेक्ष्य तथा सन्दिह्यते तदाऽननुभूय [c]अस्मृत्य वा तथा सन्दिह्येत । [d]वस्तुतस्तु, मनसा(२)संस्काराग्राहिणा, चक्षुरादिना चात्माऽग्राहिणा, तादृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणानुपपत्तेः(३)नियमेन ।

टी० ॥ ननु प्रत्यासत्तौ सत्यामपि तत्तानिश्चयो न भवसि,

(१) दोषवशात्प्रत्यासत्त्यपुरस्कारान्मनसो न ग्रहणमित्यन्वयः ।
(२) तादृशप्रत्यासत्तया तत्तावैशिष्ट्यं मनसा गृह्यते? चक्षुरादिना वा?, न तावन्मनसा, तस्यात्मग्राहकत्वेपि संस्काराग्राहकतया तद्विशेषणतत्तावैशिष्ट्यग्राहकत्वायोगात्, नापि चक्षुरादिना, तस्यात्मग्राहकत्वाभावेन तत्समवेतसंस्कारादिग्राहकत्वस्य सुतरामसम्भवादित्याह--मनसेत्यादिना । (३) यद्यपि "ग्रहणानुपपत्तेः नियमेने"त्येव प्रायः पुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते तथाप्यत्र प्रतिज्ञान्तरस्याप्रदर्शनात्सहेतुकप्रतिज्ञाप्रदर्शनपरेणैव "ग्रहणानुपपत्तिः नियमेन" इतिपाठेन भाव्यम्, "ईदृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणानुपपत्तिनियमादि"ति तु "नियमेने"त्येतावन्मात्रस्यैव व्याख्याकृतोऽभिप्रायप्रदर्शनं, नतु समग्रफक्किकायाः, इति व्याख्याकृतोऽभिप्रायबोधविजृम्भित एव पाठप्रमादो लोकानामित्यालक्ष्यते । यथाश्रुतपाठदुराग्रहगृहीतान्तःकरणैस्तु प्रतिज्ञावाक्यमध्याहृत्य कथञ्चिद्योजनीयो ग्रन्थ इति श्रीमन्तो गुरुचरणाः श्री ६ रामभिश्रशास्त्रिणः ।

दोषेण प्रत्यासत्तेस्तिरस्कृतत्वात्; साधारणधर्मदर्शनात्सन्देह एवेत्याह–। a"नचे"ति । वास्तवी प्रत्यासत्तिः कथं दोषेण तिरस्करणीया ?, प्रत्युत तत्ताऽऽरोपार्थं पुरस्करणीयैव, स्मृताया एव तत्तायाः 'सोयं नवे'त्यत्रारोपादित्यर्थः । यद्यपि 'इदं रजतमि'त्यारोपे शुक्तित्वेन सह सतोपि संयुक्तसमवायस्य दोषेण तिरस्कारो दृष्टः, तथापि तस्यापि खण्ड्यत्वादिति भावः ॥ उक्तमेव दृढयति–। b"यदि त्वि"ति॥ c"प्रस्मृत्ये"ति । विस्मृत्येत्यर्थः ॥ संस्कारद्वारा संबद्धविशेषणतया प्रत्यासत्त्या तत्ताभाने 'सोयं नवे'तिसंशयानुपपत्तिमुक्त्वा प्रकृते संबद्धविशेषणताप्रत्यासत्तिरेव न भवतीत्याह–। d"वस्तुतस्त्वि"ति । "नियमेन"–इत्यन्तेयं फक्किका । इंदृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणानुपपत्तिनियमादित्यर्थः ॥

सू० a**तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकेतरस्य ग्रहणे स्वग्राह्यसंबद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वनियमात् ।**

टी० ॥ अत्र हेतुमाह–। a"तदिन्द्रिये"ति । 'विशेषणताप्रत्यासत्तिः सर्वत्र स्वग्राह्यसंबद्धविशेषणतारूपैव भवति नत्वन्ये'तिनियमादित्यर्थः । प्रकृते च संस्कारो नेन्द्रियग्राह्य इति तद्विशेषणतया तज्ज्ञानं न संभवतीत्यर्थः ॥ ननु नेयं व्याप्तिः यद् विशेषणता स्वग्राह्यसंबद्धविशेषणतारूपैव भवति, घ्राणरसनाभ्यां गन्धरसविशेषाभावस्य घ्राणरसनाऽग्राह्येपि द्रव्ये विशेषणतया ग्रहणाद्, अत एनां(१)विशिनष्टि–। "तदिन्द्रियाग्राह्ये"ति। प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियाग्राह्य आश्रयो यस्य स तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयको गन्धरसादिः, स प्रतियोगी यस्य गन्धाद्यभावस्य, तदितरत् प्रमेयं यत्र विशेषणतया गृह्यते तत्रेयं व्याप्तिरिति न व्यभिचार इत्यर्थः । यद्वा, "नियमेने"त्यग्रे योजनीयम् । तदिन्द्रियाऽग्राह्येत्यत्र नियतं तदिन्द्रियाग्राह्यत्वं विवक्षितं, नतु कादाचित्कम् । अन्यथा चक्षुषा कदाचिद्भूतलादि न गृह्यते इति तदाश्रयस्य(२) घटादेरभावो विशेषणतया गृह्यमाणोपि तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकेतरो न भवतीति सहचारदर्शनस्थलाभावाद् व्याप्ति-

(१) एनां=व्याप्तिम् । (२) तद् भूतलादि आश्रयो यस्येतिव्युत्पत्त्या तदाश्रितस्येत्यर्थः ।

परिच्छेदः (१) कुत्र स्यात्?, तथाच तदिन्द्रियाऽग्राह्यत्वं तदिन्द्रियस्वरूपायोग्यत्वं विवक्षितं, तच्च नियमपदान्तर्भावेन निर्वहतीति भावः। प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियाग्राह्येधिकरणे यः प्रतियोगी समारोप्य निषिध्यते स एव तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकः प्रतियोगी, तस्य योऽभावस्तदितरत्रायं नियमः, तेन वायौ रूपाभावस्य चाक्षुषत्वमुपपद्यते। अन्यथा(२)घटादौ रूपाभावस्य रूपग्राहकेन्द्रियग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकत्वेन तद्ग्रहेपि वायुविशेषणतया न स्यात्। "वायौ रूपाभावप्रतीतिर्लिङ्गजा?",-इत्यनुपपन्नमेव, सर्वत्र तथाभावप्रसङ्गात्। यदि अन्यत्र योग्यानुपलब्धिरिन्द्रियसहकारिणी, तदा प्रकृतेपि समानं, वायावपि रूपानुपलम्भस्य प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वात्। महतो रूपसमवाये ग्रहणावश्यम्भावात्। केचित्तु "नियमेन तदिन्द्रियाग्राह्यो यस्याश्रयः(३) स्वेतरोपलम्भकव्यतिरेकोपलम्भाविषयो, यथा परमाणौ पृथिवीत्वादि, नतु वायौ रूपादि, ततश्च तत्प्रतियोगीतरग्रहणे विशेषणतया व्याप्तिः"-इत्याहुः। यद्यपि घटादौ विशेषणतया तत्ताभानम-

(१) व्याप्तिपरिच्छेदः=व्याप्तेरवधारणम्। (२) अन्यथा, यत्किञ्चिदधिकरणकसमारोपितप्रतियोगीतरप्रतियोगिकाभावस्थले स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्तेर्नियमाङ्गीकारे-इत्यर्थः। (३) स्वशब्दो दृष्टान्ते पृथिवीत्वादिपरो दार्ष्टान्तिके त्वभावाश्रयत्वाभिमतवस्तुपरः। यथा पार्थिवपरमाणौ पृथिवीत्वं स्वस्मात्पृथिवीत्वादितरस्य महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वलक्षणस्योपलम्भकस्य व्यतिरेकेण चाक्षुषोपलम्भाविषयः नत्वेवं वायौ रूपादि स्वस्माद्रूपादितोऽतिरिक्तस्य महत्त्वलक्षणस्योपलम्भकस्य व्यतिरेकेण चाक्षुषोपलम्भाऽविषयः, किन्तु रूपादिव्यतिरेकादेव, एवमेव यस्याऽभावस्याश्रयः स्वस्मादतिरिक्तस्योपलम्भकस्य व्यतिरेकेणोपलम्भाविषयः स्यात्तदीयप्रतियोगीतरप्रतियोगिकाभावग्रहणे एव स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणतया व्याप्तिरित्यर्थः। रूपाभावपृथिवीत्वाभावयोरप्याश्रयौ, वाय्वाप्यपरमाणुलक्षणौ, भवतः स्वेतरोपलम्भकस्य महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वस्य व्यतिरेकेण चाक्षुषोपलम्भाऽविषयावतस्तयोः स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्तिमन्तरेणैव भानमित्यर्थः। यद्वा, यस्य=समारोपितप्रतियोगिनः, आश्रयः=आश्रयत्वेन संमतः,-इत्यर्थः। अस्मिन्नर्थेऽग्रे "तत्प्रतियोगीतरग्रहणे"-इत्यस्य तस्मात्प्रतियोगिन इतरप्रतियोगिकस्याभावस्य ग्रहणे-इत्यर्थः।

विरुद्धमेव, तथापि संस्कारविशेषणतया तावन्न भानमित्यर्थः ॥

सू० [a]अन्यथाऽऽप्ययपरमाणवादौ पृथिवीत्वादेरन्यत्र ग्राह्यतया निरस्तस्वरूपायोग्यत्वस्याभावो दूगादिभिर्गृह्येत । [b]नहीन्द्रियविहारदेशेषु निष्परमाणुकत्वनियमो युक्ताभ्युपगमः । [c]शब्दाभावप्रत्यक्षतावादिनये श्रोत्रेन्द्रियविशेषणता सप्तमः सन्निकर्षः, नतु तत्र संबद्धविशेषणतेत्यतोपि न व्यभिचारः ।

टी० ॥ उक्तव्याप्तौ विपक्षबाधकमाह—। [a]"अन्यथे"ति । यद्यप्यभावग्रहे प्रतियोगियोग्यतावदधिकरणयोग्यतापि तन्त्रमिति प्रत्यासत्तौ सत्यामपि तद्विरहादेव न परमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रह इति, तथापि शब्दाभावप्रत्यक्षतावादिमते नैतदिति भावः ॥ ननु पृथिवीत्वाभावेन संबद्धविशेषणतापि प्रकृते नास्तीत्यत आह—। [b]"नही"ति ॥ "तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयके"त्यादिविशेषणव्युदस्तमपि व्यभिचारं प्रकारान्तरेणापि व्युदस्यति—। [c]"शब्दाभावे"ति । व्यभिचारनिरासेऽयमपि प्रकार इत्यर्थः । 'सप्तम'-इति संबद्धविशेषणतापेक्षया, विशेषणतया षष्ठ एव; शब्दसाक्षात्कारानुरोधेन यथा शुद्धसमवायः प्रत्यासत्तिरेवं शब्दाभावसाक्षात्कारानुरोधेन विशेषणताया अपि शुद्धायाः प्रत्यासत्तित्वोपगमात् । संबद्धविशेषणताया एव यत्र ग्राहकत्वं तत्परं व्याप्त्युपदर्शनमिति भावः ॥

सू० * [a]नचात्मसंयुक्तमनः (१) प्रति [b]पूर्वानुभूतार्थात्म-

(१) वस्तुत एकैव ग्राह्यासत्तिर्विवक्षावशाद्ग्राह्यासत्तिग्राहकासत्तिभेदेन द्विधा विभज्यते; तत्रात्मसंयुक्तमनः प्रति (=आत्मसंयुक्तमनसा सह निरुक्तमनसो वा) संस्कारः (=संस्कारलक्षणा, अर्थात् मनः संयुक्तात्मसमवेतसंस्कारलक्षणा) ग्राहकासत्तिः, (=अर्थग्राहकेण संस्कारेण समं, निरुक्तसंस्कारस्य वा सम्बन्धः,) तथा आत्मसंयुक्तमनः प्रति पूर्वानुभूतार्थात्मप्रत्यासत्तिरपि (=पूर्वमनुभूतौ यावर्थात्मानौ तयोः प्रत्यासत्तिरपि) संस्कारः, (=संस्कारलक्षणा, अर्थात् मनःसंयुक्तात्मसमवेतसंस्कारविषयत्वलक्षणा) ग्राह्यासत्तिः, सोऽहमितिप्रत्यभिज्ञायां संस्कारः पूर्वानुभूतात्मप्रत्यासत्तिः सेयं घट इत्यत्र तु पूर्वानुभूतार्थप्रत्यासत्तिरितिविभागः ।

प्रत्यासत्तिरेव संस्कारः इति तदतीन्द्रियत्वं न दोषाय, प्रत्यासत्तेरतीन्द्रियाया इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यो(१)पगमादितिस्वीकृते निस्तारः*, ᶜतथा सति "स"-इत्यंशे चक्षुरादेः प्रत्यासत्त्यभावात्प्रत्यभिज्ञाया अचाक्षुषत्वापातात्। ᵈ"अयमि"त्यंशो दृगादिना, तदंश(२)स्तु मनसा, गृह्यतां, तदेतदभेदस्तु केनेत्युक्तमप्यावर्तते इति। ᵉएतेन 'संस्कारः सहकारिमात्रम् इन्द्रियस्यातिप्रसङ्गनिवारकः प्रत्यभिज्ञायां, तदर्थं (३)इन्द्रियेणासन्निकृष्ट एवोल्लिख्यते विभ्रमार्थवत्, सन्निकृष्टग्राहिता चेन्द्रियस्य सन्निकर्षसहकार्य्यवश्यस्भावमात्रं, तच्चेदमंशसन्निकर्षादेव स्यात्, नतु सर्वग्राह्यसन्निकर्षसहकारिता'-इत्यपि निरस्तम्, ʲ'सोयं(४)न वे'तिसंशयाभावापातेनैवेति।

टी० ॥ ननु मा भूच्चक्षुषस्तत्तया सह संयुक्तमनःसंयुक्तात्मसमवेतसंस्कारविशेषणताप्रत्यासत्तिरपितु यथा घटेन सह चक्षुषः संयोगस्तथा मनसस्संस्कार एव प्रत्यासत्तिरस्त्वित्यत आह—। ᵃ"नचे"ति। संस्कारोऽसंबद्धः कथं मनःप्रत्यासत्तिः स्यादित्यत उक्तम्—"आत्मसंयुक्तमनः प्रती"ति। तथाच मनःसंयुक्तात्मसमवेतः संस्कारो मनःप्रत्यासत्तिरिति ॥ संस्कारग्राहकासत्ति(५) मभिधाय ग्राह्यासत्तिमाह—। ᵇ"पूर्वानुभूते"ति ॥ एवं शङ्कायां परिहारमाह—। ᶜ"तथा सती"ति। एतावतापि चक्षुषा समं प्रत्यासत्तिर्नोपपादितेति प्रत्यभिज्ञायाश्चाक्षुषत्वं न स्यात्, प्रत्युत मानसत्वं स्यात्, तथाच विरोध इत्यर्थः ॥ ननु तत्तांशे मानसत्वमिदन्तांशे च चाक्षुषत्वमस्तु को विरोधः? इत्यत आह—।

(१) इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्रत्यासत्तेरतीन्द्रियाया उपगमादित्यन्वयः। इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभिन्नप्रत्यासत्तेरतीन्द्रियत्वोपगमादित्यर्थः। (२) तदंशः, तत्तांश इत्यर्थः। (३) तदर्थः, तच्छब्दार्थ इत्यर्थः। (४) "एतेने" त्यस्यैवातिदेशमाह-सोयमिति। (५) संस्कारेणार्थग्राहकेण मनसः सम्बन्धमित्यर्थः।

[d]"अयमि"ति ॥ ननु यावत्प्रत्येतव्येन्द्रियसन्निकर्षो न तन्त्रं, किंतु प्रत्येतव्येन्द्रियसन्निकर्षमात्रं, स चेदसंशेनैव, तदंशस्त्वऽसन्निकृष्ट एवभासते, तत्रातिप्रसङ्गः सहकारिणा संस्कारेण वारणीय इत्याशङ्क्याह–। [e]"एतेने"ति ॥ [f]"सोयमि"ति । उक्तसामग्रीसत्त्वे निश्चय एव स्याद्, दोषस्य खण्डितत्वादिति भावः ॥

सू० [a]'तदद्राक्षमि'त्यादिस्मृतिरपि चैवमनुभवः स्यात्, मनस(१) आत्मसंयोगसहकृतादर्थात्मसन्निकर्षात्संस्काराज्जायमानायास्तस्या इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादेव; मनसात्मसंयोगादात्मसमवायेन प्रत्यक्षीक्रियमाणैर्ज्ञानादिभिः स्मर्यमाणस्यार्थस्याविशेषादिति । [b]एतेन 'तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावविरहः स्वरूपाभेदो वाऽयं भाती'(२)त्यपि निरस्तम् । अन्योन्याभावव्यतिरेकोऽन्योन्यमेव तत्तेदन्तोपाध्यवच्छिन्नयोः स्यात्, न च तन्मिलितमेकेन सुग्रहम् । एवं स्वरूपाभेदोपि तयोरैक्यं तदनवगाहिना दुरवगममेव । [c]संस्कारोपनीते च विषये यदि ज्ञानमनुभवः स्यात् स्मृतिरपि कुतो नानुभूतिः ? । [d]अथ* न संस्काराधीनत्वमात्रेण स्मृतित्वं, किंत्वनुभवकारणासंपृक्तसंस्कारजत्वेन, ततश्चाधिकार्थाक्षसन्निकर्षापेक्षं प्रत्यभिज्ञानमनुभव एव भवति, नतु स्मृतिः ? *–इति चेन्न ।

टी० ॥ संस्कारस्य प्रत्यासत्तित्वपक्षे सहकारित्वपक्षे च दोषान्तरमाह–। [a]"तदद्राक्षमि"ति । यथा 'जानामी'त्यनुभवः संयुक्तसमवायान्मानसस्तथा 'अद्राक्षमि'तिस्मृतिरपि संस्कारलक्षणात्सन्निकर्षान्मानसोनुभवः स्यादित्यर्थः ॥ [b]"एतेने"ति । यथा

(१) मनःप्रतियोगिकात्मसंयोगसहकृतात्पूर्वानुभूतार्थात्मसन्निकर्षाऽभिन्नात्तद्घटकाद्वा संस्काराज्जायमानायाः स्मृतेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादनुभवत्वं स्यादित्यर्थः । (२) 'इदन्त्वावच्छिन्ने'–इति शेषः ।

'सोयं, न तु तद्विधर्मे'तितद्वैधर्म्याभावः संस्कारेन्द्रियाभ्यां प्रत्येकं मिलित्वा चोपनेतुमशक्य (१)एवं 'सोयं, न तदन्योन्याभाववान्'एवं 'न स्वरूपभिन्न' इत्यत्राप्यन्योन्याभावात्यन्ताभाववत्त्वं तत्स्वरूपाभेदो वा न ताभ्यामुपनेतुं शक्यमित्यर्थः ॥ संस्कारजत्वेपि यथा प्रत्यभिज्ञाऽनुभव एवं स्मृतिरप्यनुभव एव स्यादित्याह–। [c]"संस्कारे"ति । एतच्चाचार्यमतेन; वार्तिककारमते तु प्रत्यभिज्ञापि स्मृतिजन्या, न संस्कार जन्येति ॥ ननु संस्कारजन्यत्वमात्रं न स्मृतित्वप्रयोजकं येन प्रत्यभिज्ञापि स्मृतिः स्यादपित्विन्द्रियसन्निकर्षाजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वं, तच्च प्रत्यभिज्ञायां नास्तीति न तस्याः स्मृतित्वमित्याह–। [d]"अथे"ति ॥

सू० [a]"संस्काराऽसम्पृक्तानुभवकारणजत्वेनानुभवत्वं भवति प्रत्यभिज्ञानं तु संस्कारसहितानुभवकारणजं स्मृतिरेवेति वैपरीत्यं किं न स्यात् ?। [b]"अन्यत्र न स्मृति(२)रनुभवकारणसम्पृक्तसंस्कारजन्या'–इति तु 'नान्यत्रानुभवोपि संस्कारसम्पृक्तार्थेन्द्रियसंप्रयोगजन्य'–इतिसाम्यादेवाबाधकम् । [c]तदेवं(३)विनिगमनायां प्रमाणाभावात्, स्वयंकल्पितव्यवस्थावैपरीत्येनापि कल्पनासंभवात्, प्रत्यभिज्ञानमुभयकारणसंभवात् स्मृतिश्चानुभवश्चेति मन्तव्यम् । तथाच स्मृतिव्यावृत्तमनुभवत्वं जातिरस्तीति प्रत्याशा निरवकाशा ।

(१) संस्कारेण वैधर्म्याभाववतो धर्मिणः, इन्द्रियेण च तत्तायाः, अविषयीकरणादिति भावः । (२) स्मृतिरन्यत्राऽनुभवकारणसंपृक्तसंस्कारजन्या न,–इत्यबाधकम्, अन्यत्राऽनुभवोपि संस्कारसंपृक्तार्थेन्द्रियसंप्रयोगजन्यो न,–इतिसाम्यादेवेत्यन्वयः । (३) तदेवं (संस्कारजत्वात्प्रत्यभिज्ञानं स्मृतिरुत संप्रयोगजत्वादनुभव इत्यत्र) विनिगमनायां प्रमाणाभावात्प्रत्यभिज्ञानं स्मृतिश्चाऽनुभवश्चेति मन्तव्यमिति सम्बन्धः । ननु केवलसंस्कारजत्वं स्मृतित्वस्य, अतिरिक्तकारणजत्वं चानुभवत्वस्य प्रयोजकमिति मत्कल्पनमेव नियामकमित्याशङ्क्य मतिकल्पनत्वान्नैवमित्याह–स्वेति । प्रमाणाभावादुभयात्मत्वमपि नेष्टव्यमित्यत आह–उभयेति ।

नच विषयांशे स्मृतित्वानुभवत्वत्वयोर्व्यवस्था कर्तुं शक्यते, तन्निरासस्य निवेदितत्वात् (१)। ततश्च तदेव ज्ञानं तस्मिन्नेवांशे स्मृतिश्चानुभवश्चेत्यापतितेति यदि न विरोधबुद्धिर्भवतस्तदा ᵈतदधीने तत्रैवार्थे प्रमात्वाप्रमात्वापाते(२)सा तेऽस्तु।

टी० ॥ तर्हीन्द्रियजन्यत्वेन प्रत्यभिज्ञाऽनुभवोऽपि न स्यात्,
संस्काराजन्यत्वे सतीन्द्रियजन्यत्वस्यानुभवत्वप्रयोजकत्वात्, प्र-
त्यभिज्ञायां च तदभावाद्,-इत्यपि स्यादित्याह-। ᵃ"संस्कारे-"
ति ॥ नन्वनुभवसामग्रीजन्यत्वेऽपि संस्कारमात्राधीनत्वेन कुत्र
स्मृतित्वं दृष्टं येन प्रत्यभिज्ञायां तदापादनीयमित्यत आह-।
ᵇ"अन्यत्रे"ति । तर्हि संस्कारजन्यत्वेऽपि कुत्रेन्द्रियजन्यत्वमात्रेणा-
नुभवत्वं दृष्टं येन प्रत्यभिज्ञायां तत्कल्पनीयमित्यपि तुल्यमि-
त्यर्थः ॥ प्रकृतमुपसंहरति-। ᶜ"तदेवमि"ति । संस्कारजन्यत्वेन
स्मृतित्वमिन्द्रियजन्यत्वेन चानुभवत्वं, नचात्रावच्छेदकभेदेन द्व-
योर्वृत्तिस्तस्या निरस्तत्वादिति स्मृतित्वसाङ्कर्यादनुभवत्वं न
जातिरित्यर्थः । यद्यपि प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं साक्षात्कार्यनु-
भवरूपतयाऽनुव्यवसायसिद्धं, तस्य च विषयस्तत्तेदन्तावच्छि-
न्नान्योन्याभावात्यन्ताभावः, स च स्वरूपमेव तयोस्तद्गताऽसा-
धारणधर्मो वा कश्चिदित्यन्यदेव, तत्तदनुभवस्य दुरपह्नवत्वात्,
तच्च संस्कारेन्द्रियाभ्यां जन्यते, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वयोरपि
कारणत्वावधारणात्, अन्यथा कार्यस्याकस्मिकत्वेनाहेतुक-
त्वेन परप्रतिपादनार्थं(३)तवापि वाग्व्यवहारो न स्यात्, प्रति-
नियतविषययोरपि संस्कारेन्द्रिययोः संभूयकारित्वं प्रत्यभिज्ञा-
न्यथानुपपत्त्यैव, तत्र सोपपद्यतां प्रत्यभिज्ञानं, सा च तत्ते द-
न्ताविशिष्टाभेदस्तद्विषयोऽस्त्विति त्वयापि वक्तुमशक्यम्, अनु-
भवविरोधात्; क्षणभङ्गापत्तेश्च । 'योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्मरामी'-

(१) "तदा धर्मिणमादायापि स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वारः"-इत्यत्र निवेदितत्वात् । (२) प्रमात्वाप्रमात्वापातेऽपि सा=अविरोधबुद्धिस्तेऽस्त्वित्यर्थः । (३) परप्रतिपादनार्थम्=परप्रतिपत्तिजननार्थम् ।

त्यभेदप्रतिसन्धानस्य सर्वतैर्थिक(१)सिद्धत्वात् । तत्ताऽभेदश्चेन्द्रियसंबद्धविशेषणतयैव भासते, घटादेश्च प्रत्यभिज्ञायमानस्य ग्राह्यत्वेन स्वग्राह्यसंबद्धविशेषणताया एव सत्त्वात् । * तत्तांशमात्रे संस्कारेणापि तदवच्छिन्नाभेदांशो(२)ऽपि विशेषणतया कथं भासेत ? *,–इति चेन्न, संस्कारानुपनीतस्यापि विशेषणताभ्युपगमात् । * भूतले घटाभावस्येव(३)विशेषणतयैव तत्ताभाने किं संस्कारेण * ?–इति चेन्न, अननुभूते प्रत्यभिज्ञाया अदर्शनाद् अनुभवस्यापि तत्कारणत्वसिद्धौ तस्य च चिरध्वस्तस्य व्यापारापेक्षायां संस्कारकारणत्वकल्पनात् । अतीतापि तत्ता विशेषणमेव, 'द्वे द्रव्ये'–इत्यत्र द्वित्व(४)मिव, तत्ता च पूर्वानुभववैशिष्ट्यं, तदसत्त्वकाले तज्ज्ञानं न भ्रमः । * कथम् ? *–इति चेत् 'सोऽयमि'ति 'तदभिन्नोऽयमि'ति प्रतीयते, नतु 'तदवच्छिन्न (५) इदानीमि'ति प्रत्यभिज्ञाविषयो येन भ्रमः स्यात्, संस्कारजन्यत्वेन च न स्मृतित्वमिन्द्रियाजन्यत्वस्योपाधित्वात् । * नचेन्द्रियजन्यत्वेन चानुभवत्वे साध्ये संस्काराजन्यत्वमुपाधिः* । अनुभवत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेनोपाधिव्यतिरेकेण(६)तद्व्यतिरेकस्य साधयितुमशक्यत्वेनोपाधेर्बाधितविपर्ययत्वेनाऽऽभासत्वात् । अस्तु वा प्रत्यभिज्ञानं स्मृतिजन्यं, तथाच संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापादनमिन्द्रियजन्यत्वेन चानुभवत्वसाधने संस्काराऽजन्यत्वमुपाधिश्चानवकाशः । स्मृत्युपनीतैव तत्ता भासते भ्रमे इव रजतत्वमिति प्रत्यभिज्ञाखण्डनमनवकाशं, तथापि हंस्तसमावरणमात्रमेतत्सर्वमिति हृदयम् ॥ [b]"तदधीने" इति । स्मृतित्वेनाप्रमात्वं, यथार्थानुभवत्वेन प्रमात्वम्, अवच्छेदभेदं विनैव प्रत्यभिज्ञायां स्यादिदं च त्वानिष्टमित्यर्थः ॥

---

(१) तैर्थिकाः=शास्त्रकाराः ।

(२) "अभेदांशोपी"ति त्वपपाठः । (३) भूतले घटाभावप्रत्यक्षस्थले प्रागनधिगतस्यैव घटाभावस्य विशेषणतया भानाङ्गीकारेण संस्कारानुपनीतस्यैव तस्य विशेषणता । (४) द्वित्वं ह्यपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेन चतुर्थक्षणादावतीतमपि द्रव्यविशेषणं यथा तद्वदित्यर्थः । (५) तदवच्छिन्नः, तत्तावच्छिन्न इत्यर्थः । (६) उपाधिव्यतिरेकेण=संस्कारजन्यत्वेन, तद्व्य-

सू० "एतेन(१)विरोधापत्त्याऽनुभवत्वस्वीकारे बाधकेन स्मृतिव्यतिरिक्तमनुभवत्वं नामानुगतं साक्षात्कारिज्ञानानुमित्यादिसाधारणमनुभवबलादेव व्यवस्थापनीयमिति प्रतीतिकलहोपि(२)निरस्तः । * [b]ननु चाऽनुभव एव शरणमिह, प्रत्यभिज्ञाने ह्यनुभवत्वमेवानुभूयते नतु स्मृतित्वं, तेन संस्कारजत्वपीन्द्रियार्थसन्निकर्षाधिकापेक्षयाऽनुभवत्वमेवेति विनिगमनायामपीदमेव प्रमाणम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञानेऽनुभवप्रत्ययो न स्यादिति प्रतीतिकलहेन प्रत्यवस्थेयमिति ? * । न, [c]इदन्तातत्तावभासयोरनुभवस्मरणभागयोः सत्त्वेनानुभवस्यैकपक्षेऽसाधारणीकृत्य प्रमाणयितुमिहाऽशक्यत्वात् ।

टी० ॥ अनुगतप्रतीत्यभावादनुभवत्वं न जातिरित्युक्तमिदानीं जातिसाङ्कर्यादपि न तदित्याह—। [a]"एतेने"ति । यद्वा, प्रघट्टकनिर्व्यूढमर्थं संक्षेपतोऽनुवदति—। "एतेने"ति ॥ नन्वनुगतानुभवत्वजातौ प्रतीतिकलहः (२)प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभवत्वविरोधात्तदाहूतप्रमात्वविरोधाद्वा निरसनीयः, स एव नास्ति, अनुभवत्वेनैव सर्वप्रतीतिसिद्धत्वादित्याह—। [b]"ननु चे"ति ॥ यथेदन्तांशे 'ऽनुभवामी'त्यनुभवः तथा तत्तांशे 'स्मरामी'त्यनुभव इति न सकलांशानुभवत्वानुभव इत्याह—। [c]"इदन्ते"ति । यद्वा, तत्तांशे स्मृतित्वध्रौव्येणानुभवत्वेनानुभवोयं कूटसाक्षी(३)त्यर्थः ॥

तिरेकस्य=अनुभवत्वव्यतिरेकस्येत्यर्थः । (१) एतेनेत्यस्यैव विवरणं,–बाधकेनेत्यन्तम् । विरोधापत्त्या=प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभवत्वयोः प्रमात्वाप्रमात्वयोश्च विरुद्धधर्मयोः समावेशेन, अनुभवत्वस्वीकारे=अनुभवत्वस्य जातित्वस्वीकारे, बाधकेनेत्यर्थः ।

(२) इतिहेतोः प्रत्यभिज्ञायामनुभवत्वास्वीकारे सोयं घट इत्याकारकतत्तेदन्तावगाहिज्ञानेऽनुभवत्वावगाहिप्रतीत्या कलहः=विरोधो निरस्त इत्यर्थः । (२) कूटसाक्षी=मिथ्यार्थगोचरः ।

सू० "एतेन-स्मृत्यनुभवसङ्करप्रसङ्गेनानुभूतिपद(१)व्यवच्छेद्यं परिप्लुतं मन्तव्यम् । (२) * ^{b}नच वाच्यं प्रत्यभिज्ञानं व्यवच्छेद्यं मा भूत् स्मृत्यन्तरं तु भविष्यतीति *, तस्याप्यनुभूतित्वेन भवताऽवश्यं स्वीकर्त्तव्यत्वात् । ^{c}तथाहि-'घटस्तत्रासीदि'त्यादिस्मृतौ पूर्वकालविशिष्टो घटः स्फुरति, नचासौ(३)पूर्वमनुभूता भूतता या संस्कारेणोपनीयेत, प्रत्युत पूर्वं वर्तमानताया एवानुभूत्या ग्रहणं, ^{d}तस्मादिदानीं पूर्वता(४)ग्रहणसामग्रीसंभेदात् 'सोयमि'तिप्रत्यभिज्ञानवद्विशिष्टावगमोप्यसौ स्मृत्यनुभवात्मक एवाभ्युपगन्तव्यः । एतेनानुभवसामग्रीसहितः संस्कारोनुभवकारणमितिपक्षे पूर्वमाशङ्किते ^{e}इदमपि दूषणं द्रष्टव्यम् । तथा सति ^{f}स्मृत्युच्छेदापत्तेः । ^{g}नच तदस्ति स्मरणं यत्र सा(५)न प्रकाशते, ततश्च व्यवच्छेद्यानुपपत्तिः ।

टी० ॥ ननु 'तत्त्वानुभूतिः प्रमे'तिलक्षणखण्डनमुपक्रान्तं, तत्र किमप्रस्तुतेन प्रत्यभिज्ञाखण्डनेनेत्यत आह–। "'एतेने"ति । अत एव खण्डनोद्धारे यदेतस्य प्रकरणस्याऽप्रस्तुतत्वमुक्तं, तदपि

(१) 'तत्त्वानुभूतिः प्रमा'–इतिप्रमालक्षणकुक्षिनिविष्टानुभूतिपदेत्यर्थः ।

(२) { निराकार्य्यनुभूतीतिशब्दव्यावर्त्यता पुरा ।
प्रत्यभिज्ञात्मबोधस्य, स्मृतौ सा चात्र खण्ड्यते ॥ १७ ॥ }

(३) असौ=पूर्वकालसम्बन्धरूपा, भूतता (=तत्ता) पूर्वं नानुभूता या संस्कारेण विषयीक्रियेतेत्यर्थः । पूर्वं प्रत्यभिज्ञाखण्डनावसरे तत्तायां पूर्वदेशकालसम्बन्धरूपायां देशकालयोस्तत्कालीनवर्तमानत्वाभिप्रायेण संस्कारविषयत्वोक्तिरिदानीं तु तयोरेव देशकालयोरेतत्कालीनमतीतत्वमभिप्रेत्य संस्काराऽविषयत्वमुक्तमिति ध्येयम् । (४) पूर्वता=भूतता, तद्ग्रहणसामग्रीन्द्रियसन्निकर्षादिरूपा, तस्याः घटग्राहक संस्कारैः सह सम्भेदात्=संमिश्रणादित्यर्थः (५) सा=भूतता, तत्तेति यावत् ।

प्रत्युक्तम् ॥ [b]"नच वाच्यमि"ति । यद्यपि प्रत्यभिज्ञानमनुभूति-पदव्यवच्छेद्यत्वेन नोपक्रान्तं, न वा तद्व्यवच्छेदः सिद्धान्त्यभिमतः, शङ्क्यो वा, तथापि स्मृतीनामनुभवत्वापादनाय प्रस्तावनामात्रपरमेतत् ॥ [c]"तथाही"ति । यद्यपि पूर्वानुभवकालीना विद्यमानतैव तत्ता(१), पूर्वकालवैशिष्ट्यं वा, पूर्वानुभववैशिष्ट्यं वा, पूर्वदेशसंबन्धो वा, यत्किञ्चित्कालीनसंबन्धो(२)वा, सर्वत्र पूर्वानुभवविषयतायाः सत्त्वात्; पूर्वानुभवविषयत्वस्य तत्तात्वे य एवानुभवेन पूर्वं गृहीतस्तद्विषये एव स्मरणाभ्युपगमात् न तत्तांशेऽनुभवप्रसङ्गः, तथापि स्मरणस्य मानसानुभवत्वे किं बाधकमिति हृदयम् ॥ [d]"तस्मादि"ति । स्मृतावतीतताभाने संस्कारस्यासामर्थ्यादिन्द्रियमेव कारणं वाच्यम्, धर्म्यंशे च संस्कारः, इति सर्वस्मृतीनां स्मृत्यनुभवसाङ्कर्य्यमित्यर्थः ॥ [e]"इदमपी"ति । सर्वस्मृतिषु स्मृत्यनुभवसाङ्कर्य्यमित्यर्थः॥ [f]"स्मृत्युच्छेदापत्तेरि"ति । अनुभूतिपदव्यवच्छेद्यस्मृत्युच्छेदापत्तेरित्यर्थः ॥ ननु प्रमुष्टतत्तांशमेव स्मरणमनुभूतिपदव्यवच्छेद्यमस्त्वित्यत आह–। [g]"नचे"ति ॥

सू० (३)यदपि [a]कैश्चिदुच्यते–"दोषवशात्प्रमुष्टतत्तांशं स्मरणं भवती"ति, तदपि नोपपन्नं, तदीयस्मरणत्वे प्रमाणाभावात् । * [b]नचानुभवसामग्र्यभावात् पारिशेष्येण स्मृतित्वम्*, [c]इन्द्रियार्थसन्निकर्षव्यावृत्त्यानुभवसामग्र्यभावात् पारिशेष्येणानुमित्यादेरपि स्मृतित्वापत्तेः । * [d]सर्वानुभवसामग्र्यभावात् *,-इति चेत्, [e]कथं पुनस्तत्तांशशून्यरजतादिज्ञानहेतुसामग्री नानुभवसामग्रीत्यवधारितमायुष्मता ? । * [f]पञ्च-

(१) तत्ता=भूतता । (२) यत्किञ्चित्कालीनः, पूर्वकालीन इत्यर्थः । पूर्वकालवैशिष्ट्यमितिपक्षे पूर्वकालसम्बन्धाधिकरणत्वमुक्तमिह तु पूर्वकालसम्बन्धमात्रमित्यपौनरुक्त्यम् ।

(३) { खण्डयन्स्मरणं चाप्यन्मुष्टतत्ताकरूपय । तस्यापि तत्पदेनात्राऽपाकरोति च वार्य्यताम् ॥ १८ ॥ }

प्रमाणी(१)कारणसामग्र्यसंभवात् *,-इति चेन्न, ᵍचतुष्प्रमाणीजनकसामग्र्यसंभवात् पञ्चमी(२)प्रमा किं न पारिशेष्यात्स्मरणं त्वया व्यवास्थापि ?। ʰकुत्र च प्रतिपन्नं पञ्चप्रमाणीकारणसामग्र्यभावे जायमानं ज्ञानं स्मृतिर्भवतीति ?, 'घटस्तत्रासीदि'त्यादिज्ञानानामनुभवत्वोपन्यासस्य कृतत्वात् । ⁱअथ मन्यसे,-* प्रत्यक्षादिकारणसामग्र्यनुपपत्त्या रजतमात्रस्य च पूर्वमनुभूतत्वेन तद्विषयसंस्कारसंभवात् संस्कारस्यैव हेतुताङ्गीक्रियते, न त्वन्यत्कारणत्वेन कल्प्यते, इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यसंभवे जायमानस्य त्वनुमानादेरननुभूतविषयत्वेन तस्मा(३)न्नोत्पत्तिसंभव इति तत्कारणं लिङ्गादिकमङ्गीक्रियते, ततः प्रमाणान्तरासहकृतसंस्कारजत्वं, तद्व्यङ्ग्यो वा जातिविशेष एव, स्मृतित्वम् *,-इति,

टी० ॥ ᵃ"कैश्चिदि"ति । 'इदं रजतमि'तिभ्रमस्थले ग्रहणस्मरणरूपज्ञानद्वयभेदाग्रहवादिभिरित्यर्थः ॥ ननु रजतेन सममिन्द्रियसन्निकर्षाभावादगत्यैव तज्ज्ञानं स्मरणमभ्युपेयमित्यत आह-। ᵇ"नचे"ति ॥ गूढाभिसन्धिराह-। ᶜ"इन्द्रियार्थे"ति । अनुभवत्वावच्छिन्नसामग्र्यभावात् तत्र स्मृतित्वम्, अनुमित्यादौ तु न तदवच्छिन्नसामग्र्यभावो लिङ्गपरामर्शादेरनुभवसामग्र्या एव सत्त्वादिति शङ्कते-। ᵈ"सर्वे"ति ॥ गूढाभिसन्धिः पुनराह-। ᵉ"कथमि"ति ॥ नन्वर्थापत्तिमादाय प्रत्यक्षादीनि मीमांसकमते पञ्चैवानुभूतयः प्रमाणानि, प्रमुष्टतत्तांशे च स्मरणे तत्कारणव्यतिरेकादेव स्मृतित्वमिति शङ्कते-। ᶠ"पञ्चे"ति । प्रमाणपदं

(१) पञ्चानां प्रमाणानां समाहारः पञ्चप्रमाणी, पञ्चपूलीत्यादिवत् ।
(२) पञ्चमी प्रमा = अर्थापत्तिः । (३) तस्मात् = संस्कारमात्रात् ।

भावसाधनं(१), पञ्चपदं च यथादर्शनप्रमाणसङ्ख्यो(२)पलक्षणपरम्, एवमग्रेपि ॥ स्वाभिप्रायमुद्घाटयति-। g"चतुरि"ति । चतस्र एव प्रमास्त्वदभ्युपगताः(३), पञ्चमी प्रमा स्मृतिरेव भवेदित्यपि सुवचमित्यर्थः ॥ प्रमुष्टतत्तांशस्मरणस्य स्मरणान्तरदृष्टान्तेन पञ्चप्रमाणीसामग्रीविरहे जायमानत्वात् स्मृतित्वं साधनीयं, तदेव तु नास्ति, सर्वेषामेव स्मरणानामनुभवत्वस्योक्तत्वादित्याह-। h"कुत्र चे"ति ॥ ननु प्रमुष्टतत्तांशस्मरणे परिशेषात्संस्कारमात्रं कारणम्, अनुमित्यादौ तु लिङ्गपरामर्शादीनां कारणानां सत्त्वा-दपूर्वसाध्यादिसंसर्गे पूर्वाननुभूते(४)च संस्कारभावात् संस्कारा-जन्यत्वेन चानुमित्यादेरनुभवत्वस्यैव व्यवस्थापनान्न प्रतिवन्दिरिति शङ्कते-। i"अथे"ति ॥

सू० नैवम् । aतत्र कारणत्वं किमिति नाक्षस्यैव ?, येन संस्कारजत्वं व्यवस्थाप्यते । * bतेनार्थेन सह तदाऽक्षस्य सन्निकर्षाभावादसन्निकृष्टस्य च तस्य ज्ञानजनकत्वेऽतिप्रसङ्गात् नेन्द्रियजत्वं तस्य ? *,-इति चेन्न, cसंस्कारस्यापि केवलस्य तज्जनने(५)ऽतिप्रसङ्गादवस्थ्यात् । * dसहचरित(६)धर्मदर्शनादिना सहकारिणा युक्तस्य संस्कारस्य तज्जनने नास्त्यतिप्रसङ्गः ? *,-इति चेत्, eतेनैव सहकारिणा सहित-

(१) भावसाधनम् = प्रमितिः प्रमाणम् (= प्रमा,) इतिभावव्युत्पत्तिकम्।

(२) चार्वाकस्य मते प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं, कणादबौद्धयोस्त्वनुमितिरपि, नैयायिकैकदेशिनामुपमितिरपि, नैयायिकानां शाब्दमपि, भाट्टवेदान्तिनोरनुपलब्धिरपि, पौराणिकानां साम्भविकैतिह्यके अपि, तान्त्रिकाणां चेष्टापि-इति यथाशास्त्रमुत्तरोत्तरं प्रमाणसङ्ख्या द्रष्टव्या ।

(३) 'भवेयुरि'ति शेषः । (४) 'साध्ये'इति शेषः, यद्वा 'पूर्वाननुभूते'-इति'अपूर्वसाध्यादिसंसर्गे'इत्यस्यैव विशेषणम् । (५) तज्जनने=स्मृतिजनने । अतिप्रसङ्गादवस्थ्यात् = सादृश्यदर्शनादिविरहदशायामनुद्बुद्धसंस्कारेभ्योपि स्मृतिप्रसङ्गात् । (६) सहचरितो धर्मः = चाकचक्यादिरूपः समानो धर्म्मः ।

स्येन्द्रियस्यापि तज्ज्ञानजननेऽतिप्रसङ्गाभावात् । * [f]अननुभूतेपि तर्हि प्रसङ्गः *,–इति चेन्न, [g]तवापि तद्धर्मतानधिगते(१)तद्धर्मवत्यधिगते तस्य संस्कारवतः स्मृत्यापत्त्या समाधिसाम्यात् । * [h]लुप्ततत्साहचर्यदर्शनजसंस्कारस्यापि तथा सति सहचरितरजताद्यक्षजप्रतीतिप्रसङ्गः ? *,–इति चेन्न, [i]तवापि मते तादृशस्य रजतादिसंस्कारवतो रजतादिस्मृतिप्रसङ्गसाम्यात् । [j]तस्माद्यत(२)स्ते कालव्यवधानादितः संस्कारलोपस्तदनुपनिपातस्यापि हेतुत्वोपगमेऽनतिप्रसङ्गात्(३) ।

टी० ॥ परिशेषं प्रत्याचष्टे–। [a]"“तत्रे”ति ॥ रजतादिना सन्निकर्षाभावान्नाक्षजत्वमिति शङ्कते–। [b]"“तेने”ति ॥ यथाऽनुपपत्त्या नाक्षजत्वं, तथैव न संस्कारजत्वमपीत्याह–। [c]"“संस्कारस्यापी”ति ॥ सदृशादृष्टचिन्ताद्युद्बोधितसंस्कारः स्मृतिकारणमतो नातिप्रसङ्ग इति शङ्कते–। [d]"“सहचरिते”ति ॥ संस्कारसहकारित्वेन यदपेक्षितं तदक्षसहकार्य्येवास्तु, सन्निकर्षसंस्कारौ तु न तन्त्रमित्याह–। [e]"“तेनैवे”ति ॥ यदि संस्कारं विनेन्द्रियमात्रात् सदृशादिदर्शनसहायात् प्रमुष्टतत्तांशं स्मरणं तदातिप्रसङ्गमाह—। [f]"“अननुभूतेपी”ति ॥ यत्र रजतधर्मतया चाकचिक्यं† नानुभूतं, रजतं धर्मि पुनरनुभूतमेव, तत्र चाकचिक्य†वति शुक्त्यादौ दृष्टे च रजतगोचरसंस्कारसत्त्वेपि यद्विलम्बात् (४)स्मृतिविलम्बस्त-

(१) तद्धर्मतानधिगते = चाकचक्यादौ शुक्त्यादिधर्मतयाऽनधिगते, तद्धर्मवति = चाकचक्यादिधर्मवति शुक्त्यादौ, चाधिगते सतीत्यर्थः ।

(२) यतः कालव्यवधानादितः (विपरीतसंस्कारादिरादिशब्दार्थः) ते मते संस्कारलोपः तदनुपनिपातस्य = तदभावस्येति यावत् ।

(३) विद्यासागरास्तु “नातिप्रसङ्गात्”–इति पाठं लुप्तसमासं चात्रेच्छन्ति ।

† यद्यपि चाक्यचिक्यपदघटित एव प्रायः पुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते तथापि वयं तु चाकचक्यपदघटितं पाठं साधु मन्यामहे । (४) रजताधिकरणकचाकचक्यादिविषयकज्ञानविलम्बादित्यर्थः ।

द्विलम्बादननुभूते ममापि स्मृतिविलम्बो ननु संस्कारविलम्बादित्याह—। [g]“तथापी”ति ॥ ननु रजतादिस्मरणमिन्द्रियजमेव चेत्तदा लुप्तसंस्कारस्या(१)पि रजतादेर्दर्शनप्रसङ्गः; किंच, तयोर्धर्मधर्मिणोर्यत्साहचर्यं संम्बन्धस्तस्य दर्शनाद्यः संस्कारो जातः स यस्य लुप्तस्तस्यापि सहचरितं यद्रजतादि धर्मिभूतं तद्विषया त्वन्मतेऽक्षजा प्रतीतिः स्यादित्याह—। [h]“लुप्ते”ति ॥ गूढाभिसन्धेरुत्तरम्—। [i]“तथापी”ति । तादृशस्य=लुप्तसाहचर्यदर्शनजसंस्कारस्य पुंसः, केवलधर्मिगोचरसंस्कारवतः स्मृतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ अभिसन्धिमाह—। [j]“तस्मादि”ति । त्वन्मते यत्संस्कारलोपकारणं तदभावविशिष्टादिन्द्रियादेव स्मरणोपपत्तेः किं संस्कारेणेत्यर्थः।

सू० तदेवम्-

[a]“तत्सदृक्प्रत्यभिज्ञानं(२)यत्ते संस्कारबोधकम् ।
सहकारि तदेवास्तामक्षस्याऽतिप्रसक्तिनुत् ॥ २८ ॥

‘तत्सदृशप्रत्यभिज्ञानं तु स्मर्त्तव्यस्मरणपूर्वकम्’-इत्येतदपि सममेव(३) । * [b]तथाप्यन्यत्रार्थसन्निकर्षमन्तरेणेन्द्रियस्य ज्ञानकरणत्वं नोपलब्धचरम् ? *,-इति चेन्न, [c]‘विशिष्टरूपेण(४)भ्रमविषये मया तदुपगमात्, [d]सहकारिभूतदोषशक्तेर्वा प्रत्यासत्तित्वेनेष्टत्वात् । [e]किंच, संस्कारस्यापि प्रमाणान्तराऽसहकृतस्य नान्यत्र ज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति तदपि कथं कल्प्यते ? ।

---

(१) लुप्तसंस्कारवतः पुरुषस्येत्यर्थः ।

(२) तेन = अनुभूतरजतेन सदृगिदमिति तत्सजातीयसादृश्यज्ञानं यत्ते सिद्धान्ते संस्कारोद्बोधकत्वेनाभिमतं तदेव ममाक्षस्य सहकार्य्यास्तामित्यर्थः । (३) यथा तव मते तत्सदृशप्रत्यभिज्ञानं स्मर्तव्यस्मरणपूर्वकं सत्संस्कारोद्बोधकं तथा मन्मतेपि तत् स्मर्तव्यस्मरणपूर्वकं सदिन्द्रियसहकारि भविष्यतीति साम्यमेवेत्यर्थः । (४) अत्र तृतीयाविभक्त्यर्थोऽभेदः, तथा च रजतत्वविशिष्टप्रत्यभिन्नो यो भ्रमविषयस्तत्र तदुपगमात् = सन्निकर्षमन्तरेणैवेन्द्रियस्य करणत्वोपगमात् । यद्वा विशिष्टरूपेणेत्यस्य लोकविलक्षणप्रकारेणेत्ययमर्थः ।

[f]*प्रत्यभिज्ञाने एव संस्कारस्य सदृशदर्शनादि सहकारि कल्पितं(१)नत्विन्द्रियस्य ? *,-इति चेत् [g]न, प्रत्यभिज्ञाने संस्कारेन्द्रिययोर्द्वयोरपि कारणत्वात्, सदृश(२)दर्शनादिसहकृतत्वदर्शनाविशेषात् ।

टी० ॥ [a]"तत्सदृगि"ति । तस्य=रजतादेः, सदृशं=शुक्त्यादि, तस्य प्रत्यभिज्ञानं=ज्ञानं,(३) तथाच सदृशाऽदृष्टचिन्तासहकृतमिन्द्रियमेव स्मृतिजनकम्, अतः स्मृतेरनुभवत्वमित्यर्थः ॥ दृष्टान्वयव्यतिरेकस्य सन्निकर्षस्याभावाद् रजतस्मरणं नाक्षजमित्याह-। [b]"तथापी"ति ॥ [c]"विशिष्टे"ति । भ्रमविषयरजतस्मरणमक्षजं नेन्द्रियसन्निकर्षमपेक्षते-इत्युच्यते, नत्व(४)नुभवमात्रमित्यर्थः, धर्मीन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रत्यभिज्ञाने इव प्रकृतेपि सत्त्वादिति भावः ॥ येन दोषेण तत्तामोषस्त्वया वाच्यः स एवेन्द्रियप्रत्यासत्तिरित्याह-। [d]"सहकारी"ति ॥ विवादपदं रजतस्मरणं तवापि संस्कारमात्रजं कथं स्यात् ?, संस्कारस्य प्रमाणसाहित्येनैव प्रत्यभिज्ञानादौ जनकत्वावधारणादित्याह-। [e]"किंचे"ति ॥ प्रत्यभिज्ञादिदृष्टान्तानुरोधेन चेत्तत्कल्पना तदा तत्र संस्कारस्य सदृशदर्शनादि सहकारी इत्यन्यत्रापि तथैवेति शङ्कते-। [f]"प्रत्यभिज्ञाने"इति ॥ तत्रापी(५)न्द्रियसहकारित्वमेव वक्तव्यमित्याह-। [g]"ने"ति ॥

---

(१) सदृशदर्शनादिसहकृतस्य संस्कारस्य प्रत्यभिज्ञाने एव कारणत्वं दृष्टं नेन्द्रियस्येति भावः । (२) सदृशदर्शनादित्यतः प्राक् 'तयोरि'-ति शेषः । अयमाशयः-यथा त्वया प्रत्यभिज्ञायां सदृशदर्शनस्योद्बोधकविधया संस्कारं प्रति सहकारित्वं वक्तव्यं तथा तत्रेन्द्रियं प्रत्यपि तस्य सहकारित्वं शक्यते एव मयापि वक्तुं, तद्वदेव चान्यत्रापीति । (३) ज्ञानं, तेन सदृगिदमितिसादृश्यज्ञानमित्यर्थः, क्वचित्तु ज्ञानमितिपदं नास्ति । यद्वा शङ्करमिश्रस्य प्रत्यभिज्ञानशब्देनापि मौलिकेन प्रकृते ज्ञानमात्रमेव व्याचिख्यासितं, नतु तेन सदृगिदमित्याकारकं प्रत्यभिज्ञारूपं विशिष्टज्ञानमपीति बोध्यम् । (४) अनुभवत्वावच्छिन्नोऽनुभवः सन्निकर्षं नापेक्षते इति नतूच्यते, इति सम्बन्धः । (५) तत्रापि=सदृशदर्शनादावपि । यद्वा तत्रापि=प्रत्यभिज्ञायामपि, 'सदृशदर्शनादीनामि'ति शेषः ।

सू० *ᵃअत्र(¹)सदृशदर्शनसहकारित्वे संस्कारसहकारित्वस्यापि प्रसङ्गः प्रत्यभिज्ञानवत्? *,-इति चेन्न, ᵇतथा सति तद्वदेव तत्तोल्लेखापत्तेः, ᶜसदृशदर्शनादिसहकृतत्वेन च तत्तांशप्रसञ्जने(²)संस्कारजत्वस्योपाधित्वम्। * ᵈनच सदृशदर्शनसहकारितैव तत्ताप्रयोजिकेति त्यज्यतां, न संस्कारः-इति युक्तम्*, ᵉसदृशदर्शनं परित्यज्य संस्कारे सत्यप्यतथाबोधात्(³)। * ᶠतथापि सदर्थे प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य दृष्टं न हातुं शक्यम्? *,-इति चेन्न। ᵍउक्तमत्र यथेन्द्रियस्य प्राप्तिसहकृतस्य ज्ञापकत्वं दृष्टं तथैव संस्कारस्यापि प्रमाणान्तरसहकृतस्य ज्ञापकत्वमुपलब्धमिति तदपि हातुं न युक्तमिति;

टी० ॥ यथा प्रत्यभिज्ञाने सदृशदर्शनमिन्द्रियसहकारि दृष्टं तथा संस्कारोपि तत्रेन्द्रियसहकार्येवेति कथं रजतस्मृतौ संस्कारस्तिरस्कृतः? इत्याह-। ᵃ"अत्रे"ति ॥ संस्कारजत्वे प्रमुष्टतत्ताकं स्मरणमेव न स्यादित्याह-। ᵇ"तथा सती"ति॥ ननु संस्कारवत् सदृशदर्शनादेरपि तत्तोलेखसामर्थ्यमविशिष्टमित्यत आह-। ᶜ"सदृशेति। संस्कारजत्वनिवृत्त्या तत्र तत्तोल्लेखनिवृत्तिरित्यर्थः॥ संस्कारजत्वोपाधेः पक्षवृत्तित्वमाशङ्क्याह-। ᵈ"नचे-" ति। विवादपदे रजतज्ञाने तत्तोल्लेखो नास्ति, तथाच तन्निवृत्त्या तद्व्याप्यस्य सदृशदर्शनजत्वस्य निवृत्तिरस्तु संस्कारजत्वं च तत्र स्यादेव, तथाच स्मरणमेव प्रमुष्टतत्ताकमिति शङ्कार्थः॥ सदृश-

(१) अत्र=रजतादिभ्रमे, सदृशदर्शनस्येन्द्रियं प्रति सहकारित्वे संस्कारस्यापीन्द्रियं प्रति सहकारित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः, भ्रमज्ञाने संस्कारेन्द्रिययोर्द्वयोरपि कारणत्वाविशेषादिति भावः। तथाच संस्कारजत्वाद्रजतादिभ्रमः स्मृतिरेव। यद्वा, अत्र = इन्द्रिये सदृशदर्शनस्य सहकारित्वे संस्कारेपि सहकारित्वस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः। (२) भ्रमज्ञानं तत्तोल्लेखि, सदृशदर्शनादिसहकारिजन्यत्वाविशेषादित्यापादने इत्यर्थः। (३) अतथाबोधात्=स्मृत्यात्मकबोधाभावात्।

दर्शनादिविनाकृतस्य संस्कारस्य स्मृतिजनकत्वं न दृष्टमिति तन्निवृत्त्या (१) संस्कारजत्वमपि निवर्तते इति कथं तत्स्मरणं भवेदिति परिहरति—। c"सदृशदर्शनमि"ति ॥ नन्वसन्निकृष्टरजतविषयकं प्रत्यक्षं कथं स्यादिन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वात्तथाचागत्यैव तत् स्मरणं मन्तव्यमिति शङ्कते—। f"तथापी"ति ॥ प्राप्त्यभावाद् यथा नेन्द्रियं तत्र रजते प्रवर्तते तथा प्रमाणान्तराभावात् संस्कारोपि न प्रवर्तते, प्रत्यभिज्ञानादौ मानान्तरसहकृतस्यैव जनकत्वनिर्णयादिति प्रतिबन्दिमाह—। g"उक्तमि"ति ॥

सू० a"सं(२)स्कारस्यापि चेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वस्वीकारेण तद्विरहासिद्धेः । b"तत्तांशमोषकल्पनं च स्वतन्त्रसंस्कारजत्वपक्ष एव याव(३)दधिकम् । c"कुतश्चायं तत्तांशमोषः ?–इति विचारमधिकरोति, d"पूर्वं वर्तमानादिकालविशेषविशिष्टस्य रजतादेरेकस्मिन्ननुभवे प्रकाशिततया तज्जन्येन संस्कारेणापि तथैवो(४)पनेतुमुचितत्वात्; प्रत्यभिज्ञायां तथैव फलदर्शनात् । * दोषवशात्तत्तांशमोषः?*,–इति चेन्न, e"विषयसंबन्धस्य स्वभावत्वेन(५) संस्कारे तदलोपात् ।

टी० ॥ ननु प्रतिबन्दिरदूषणमित्यत आह—। a"संस्कारस्यापी"ति । संस्कार एव मनसः प्रत्यासत्तिरिति मानसमेव रजतज्ञानमित्यर्थः ॥ अज्ञनिरपेक्षसंस्कारजत्वे तत्तोल्लेखध्रौव्यमिति दोषान्तरमाह—। b"तत्तांशे"ति । यद्यप्यक्षापेक्षसंस्कारजत्वेपि प्रत्यभिज्ञायां तत्तोल्लेखो दृष्टः(६)तथापि संस्कारजत्वे तत्तांशमोष-

(१) सदृशदर्शनादिनिवृत्त्येत्यर्थः । (२) पूर्वं प्रत्यासत्त्यभावमभ्युपेत्य दूषणमवाचीदानीं तु स एवासिद्ध इत्याह–समिति । (३) स्वतन्त्रसंस्कारजत्वपक्षे एव तत्तांशमोषकल्पनं यावत् (तावद्) अधिकमित्यन्वयः । (४) तथैव=पूर्वकालवैशिष्ट्यरजताद्यर्थं तदुभयविषयकेणैव । (५) संस्कारे विषयसम्बन्धस्य (=तत्तारूपविषयसम्बन्धस्य) स्वभावत्वेन–इति सम्बन्धः । (६) "तथा च रजतभ्रमस्यैन्द्रियकत्वेपि तत्तोल्लेखेन भाव्यम्"–इति शेषः ।

कल्पनमिह त्वया कर्त्तव्यमिति कल्पनागौरवमित्यर्थः(१) ॥ कल्पयितुमपि न शक्य(२)मित्याह—। c"कुत"इति ॥ सामग्री-बलात्तथाभानध्रौव्यमित्याह—। d"पूर्वमि"ति। अनुभवे यो वर्त्त-मानकालो विशेषणतया भासते स एव स्मरणे तत्तया भासते,—इति वस्तुगतिः, तथाच विशेष्यमात्रं स्मर्य्यते नतु विशेषण-मपि—इदं कथं स्यादित्यर्थः ॥ यदि दोषस्तत्तया सह प्रत्यासत्तिं विलुप्यति तत्राह—। e"विषये"ति । संस्कारेण सह तत्तायाः स्वभावः प्रत्यासत्तिः, सच संस्काररूपमेव, नच तल्लोपः, तल्लोपे वा विशेष्यस्मृतिरपि न स्यादित्यर्थः ॥

सू० * a"दोषात् स्मृतौ btथा ? *, —इति चेत्, cकः पुन-रसौ दोषः ?। * dयस्माद्भ्रान्त्युत्पत्तिः परेषा(३)म् *, —इति चेत्, eतर्हि 'तद्रजताविशिष्ट(४)मिदं रज-तमि'त्यत्र, 'सैव रजतव्यक्तिरियमि'त्यत्र वा, 'पुन-स्तदेव रजतमुपस्थितमि'तीह वा fसामान्यत एव रजतस्य तदापि परामृष्टस्य भ्रान्तौ तत्तांशमोषः स्यात्, दोषस्य विद्यमानत्वात् । gअन्यथा 'इदं रजतमि'त्यंशेऽपि तस्मिन् ज्ञाने तत्तांशमोषो न स्यादित्यास्तामियं hप्रसक्तानुप्रसक्तिः ।

टी० ॥ ननु दोषः संस्कारं न विलुम्पति, किंतु तत्तांशे स्मृति-लक्षणं कार्यं प्रतिबध्नातीत्याह—। a"दोषादि"ति ॥ b"तथे"ति ।

(१) अयंभावः,—संस्कारादऽसहकृतेन्द्रियकज्ञाने तत्तांशमोषो दृष्टः, केवलसंस्कारजन्यस्मरणे तु न स दृष्टः, सोयमदृष्टोपि त्वया कल्प्यते इति तवैव गौरवमिति । (२) "तत्तांशमोषणम्"—इति शेषः ।

(३) परेषाम्=नैयायिकानां—भवतामित्यर्थः, विशेषणताविशेष्यस-न्निकर्षेण प्रत्यभिज्ञायां तत्ताप्रत्यक्षवादिना तेनैव कथाया उपक्रान्तत्वात्, अत एवात्र व्याख्यायां भ्रान्तिशब्दस्यान्यथाख्यातित्वेनार्थप्रकाशनमपि श्लिष्टतरम् । यद्वा, परेषां नैयायिकादीनामित्यर्थः, अस्मिन्पक्षे व्या-ख्यायाम् "अन्यथाख्यातिजनकत्वम्"—इत्यत्रान्यथाख्यातिशब्दस्य वि-परीतख्यात्यर्थकतयोपलक्षणतया वाऽख्यातिख्यातिव्यतिरिक्ताश्चतस्रः ख्यातयः सङ्गृह्यन्ते । (४) अविशिष्टम्=सदृशम् ।

लोप इत्यर्थः ॥ भवेदेवं यदि दोष एव व्यवस्थितः स्यात्, नचैवमित्याह–। c"कः पुनरि"ति ॥ अन्यथाख्यातिजनकत्वं दोषत्वमित्याशङ्क्ते–। d"यस्मादि"ति । "यदपि कैश्चिदुच्यते"–इत्यारभ्य प्राभाकरो वादी, नचासावन्यथाख्यातिं मन्यते, इत्यत उक्तम्–"परेषामि"ति ॥ e"तर्ही"ति । रजतव्यक्त्यन्तरे, शुक्तौ वा, यत्रैवंप्रकारो भ्रमस्तत्रापि तत्तामोषः स्यादित्यर्थः ॥ ननु तच्छब्देन वणिग्वीथ्यादिदृष्टरजतविशेषपरामर्शे विशेषदर्शनान्नायमाकारो भ्रमस्येति कुतस्तत्तामोष आपाद्यते, इत्यत उक्तम्–। f"सामान्यत एवे"ति । तदा=तच्छब्देन सामान्याकारेणैवोपस्थितं रजतं परामृश्यते नतु पुरोवर्तिविलक्षणाकारेणेत्यर्थः ॥ ननु तत्तांशे स्मृतेरप्रतिबन्धात् त्वदुदाहृतज्ञानस्थले दोष एव नास्तीत्यत आह–। g"अन्यथे"ति । 'तदेवेदं रजतमि'तिज्ञानं 'तदेवेदमि'तिप्रत्यभिज्ञानं नरसिंहाकारं, 'रजतमि'त्याकारस्तु स्मरणमेव; अन्यथा रजताभेदग्रहेऽन्यथाख्यात्यापत्तेः, तथाच यदि दोषो नास्ति तदा रजतांशेऽपि तत्तामोषो न स्यादित्यर्थः ॥ h"प्रसक्ते"ति । प्रमाखण्डनमुपक्रान्तं, तत्प्रसक्तं प्रत्यभिज्ञानखण्डनं, तदनुप्रसक्तं दोषखण्डनमित्यर्थः ॥

सू० *aनच प्रत्यभिज्ञा नाम स्मरणानुभवाभ्यामन्य एव प्रकार–इति वाच्यम्*, bअननुभवत्वेनाप्रमात्वापातात् । * cनचैवमस्त्वित्यपि वाच्यम्*, dक्षणिकत्ववादिना स्थिरसिद्धौ प्रमात्वेनोपन्यस्तत्वात्; eईदृशप्रसिद्धलक्ष्यत्यागेन च लक्षणोपपादनेऽनियमः प्रसज्येतेति । fतस्माज्जातिवाचिनो(१)ऽनुभवपदस्य स्मृतितो व्यवच्छेदार्थमुपादानम्–इति सर्वथानुपपन्नमिति । gनापि स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः, नापि स्मृतिलक्षणरहितत्वम्, उक्तक्रमेण स्मृत्यनुभूतिसङ्करस्य दर्शितत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । इतोऽपि न स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः, तथाहि–

(१) जातिवाचिनः = मीमांसकमतेऽनुभवत्वात्मकजातिवाचिनः ।

टी० ॥ चित्ररूपमिव प्रत्यभिज्ञानं स्मरणानुभवविलक्षणमेवेत्यपि नेत्याह–। [a]"नचे"ति ॥ "तत्त्वानुभूतिः प्रमे"तिप्रमालक्षणादननुभवत्त्वेनाप्रमात्त्वापात इत्याह–। [b]"अननुभवत्वेने"ति ॥ ननु स्मृतिवत्(१)प्रत्यभिज्ञानमपि यथार्थमात्रं नतु प्रमापीत्यत आह–। [c]"नचैवमि"ति ॥ [d]"अक्षणिकत्वक्षादिने"ति । योऽहमन्वभूवं सोऽहं स्मरामीत्यादिप्रतिसन्धानस्यात्मादिस्थैर्यसाधनत्वेन त्वयोपन्यस्तत्वादित्यर्थः ॥ यत्रयत्रातिव्याप्ति–(२)स्तत्तद्यदि त्याज्यमेव तदा परमार्थव्यवस्थैव (३)न स्यादित्याह–। [e]"इदृशेति" ॥ अनुभवत्वस्य स्मृतिव्यावृत्तजातेरनुपपत्तौ 'तत्त्वानुभूतिः प्रमे'तिलक्षणेनुभूतिपदमव्यावर्तकमेवेत्युपसंहरति–। [f]"तस्मादि"ति ॥ अनुभवत्वं जातिर्मास्तु, स्मृत्यन्यज्ञानत्वलक्षणमुपाधिरस्तु, नहि तत्रापि जातिसाङ्कर्यभयमित्यत आह–। [g]"नापी"ति । "तत्सदृक्प्रत्यभिज्ञानं यत्ते संस्कारबोधकम्"–इत्यादिना सर्वासां स्मृतीनामनुभवत्वव्युत्पादनेन ज्ञानमात्रमनुभव इति(४) प्रमालक्षणेऽनुभवपदव्यवच्छेदकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । यद्वा, स्मृतीनामनुभवत्वव्युत्पादनेन 'स्मृत्यन्यत्वमि'त्यत्र स्मृतिपदव्यवच्छेद्यानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

सू० स्मृत्यन्यत्वं [a]"यत्किञ्चित्स्मरणान्यता वा ?–१ सर्वस्मृतिव्यक्त्यन्यता वा ?–२ स्मृतित्वरहितत्वं वा ?–३ अभिप्रेतम् । [b]प्रथमे तु स्मृत्यन्तरव्यतिरेकात्स्मृत्यन्तरमप्यनुभूतिः स्यात्, नहि यतो (५)व्यतिरिक्ता

(१) यथाभूतार्थावगाहिस्मृतिवदित्यर्थः । (२) यत्रयत्र प्रत्यभिज्ञादौ, अतिव्याप्तिः–अप्रमालक्षणस्य प्रमालक्षणस्य त्वव्याप्तिरेवेति ध्येयम्, तत्तत् = प्रत्यभिज्ञादिकं, यदि त्याज्यम् = प्रमालक्षणाऽलक्ष्यत्वेन स्वीकरणीयमित्यर्थः । (३) "पदार्थव्यवस्थैव"–इति तु पुस्तकान्तरस्थः पाठः । (४) इतिशब्दो हेत्वर्थे, यस्माज्ज्ञानमात्रमनुभवस्तस्मात् "तत्त्वानुभूतिः प्रमा"-इतिप्रमालक्षणेऽनुभवार्थकाऽनुभूतिपदनिष्ठव्यवच्छेदकत्वस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । अनुभवपदमित्यापाततः, "तत्त्वानुभूतिः प्रमे"ति पूर्वोक्तप्रमालक्षणेऽनुभवपदाभावात् । यद्वा, "यथार्थानुभवः प्रमे"तिवक्ष्यमाणलक्षणाऽभिप्रायेणानुभवपदं प्रयुक्तम् । (५) यतः स्मरणव्यक्त्यन्तरादेका स्मृतिव्यक्तिर्व्यतिरिक्ता तत्स्मरणमेव न भवति (इति) नहीत्यन्वयः ।

स्मरणव्यक्त्यन्तरादेका स्मृतिव्यक्तिस्तत् स्मरणमेव न भवति येन तदन्यत्वं न स्मृत्यन्यत्वं स्यात् । नापि द्वितीयः । मदीयादिस्मृतिव्यक्तिभ्यो हि भवता कथङ्कारं व्यतिरिक्तत्वमवधारणीयम् प्रमायाः ?, तासां भवता प्रत्येतुमशक्यत्वात् । तथाहि,–न तावत् परकीयज्ञाने परस्याऽस्मादृशोऽध्यक्षसम्भवः, नाप्यनुमानार्थापत्ती, लिङ्गानुपपद्यमानयोः सर्वत्रार्वाग्दृशा प्रत्येतुमशक्यत्वात्; नापि शब्दः,[d]सर्वत्र तस्यासम्भवात् ।[e]उपमानाद्यसम्भवोऽपि स्फुट एव, ततः कथं सर्वाभ्यः स्मृतिव्यक्तिभ्यो व्यतिरेकोऽनिरूप्यः प्रमायाः ? इत्यबोधादसिद्धिर्लक्षणस्य ।

टी० ॥ [a]"यत्किञ्चिदि"ति । स्मृतिविशेषान्योन्याभाववत्त्वमित्यर्थः ॥ [b]"प्रथमे" इति । स्मृतिविशेषान्योन्याभाववत्त्वं स्मृतिविशेषे गतमिति सोऽप्यनुभवः स्यादित्यर्थः ॥ [c]"अस्मादृश" इति । अयोगिन इत्यर्थः । यद्यपि सर्वस्मृत्यनुपस्थितौ "तासां सर्वासामि"ति तत्राप्यभिधानमनुपपन्नम्, उपस्थितौ वा ममापि तदुपस्थितिः स्यात्, तथापि विशिष्य प्रतियोगितावच्छेदकेन प्रकारेण(१)तदुपस्थितिरशक्येत्यर्थः ॥ [d]"सर्वत्रे"ति । नहि स्मृत्यन्यत्वग्रहदशायामवश्यं तादृशः शब्दो(२)स्तीत्यर्थः ॥ [e]"उपमाने"ति । उपमानस्य सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसंबन्धमात्रपरिच्छेद(३)फलकत्वेन सर्वस्मृत्युपस्थापकत्वायोगात्(४) । आदिपदादैतिह्या–(५)

(१) तत्तत्स्मृतित्वेन प्रकारेणेत्यर्थः । (२) तादृशः शब्दः = तत्तच्चैत्रमैत्रादिस्मृतिवाचकः शब्दः । (३) परिच्छेदोऽवधारणम् । (४) 'स्मृतिः स्मृतिपदवाच्या'–इत्याकारकवाच्यवाचकभावसम्बन्धमात्रज्ञानरूपत्वादुपमानस्य तत्कारणीभूतं स्मृत्यात्मकसम्बन्धिज्ञानं ततः पृथगेव वक्तव्यं नच तदुपमानमिति भावः । (५) इति ह इत्येवैतिह्यं, स्वार्थे तद्धितप्रत्ययात्; इति (=एवम्) ह (=स्फुटम्) आसीदित्येतदर्थबोधकं यत्तदैतिह्यम्, यथा 'इह वटे यक्षस्तिष्ठती'ति पारम्परिकं वाक्यं, तस्यापि स्मृत्यन्यत्वग्रहदशायां नियतं प्रागसम्भव एव ।

दिसङ्ग्रहः, सर्वमलखण्डनस्योपक्रान्तत्वात् ॥

सू० * [a] नच वाच्यम् स्मृतित्वेन सर्वाः स्मृतिव्यक्तयः सर्वकालसर्वपुरुषसंबन्धिन्यः स्वात्मीयां(१)स्मृतिव्यक्तिं प्रत्यक्षयताप्रत्यक्षादेवावगम्यन्ते सामान्यलक्षणयेन्द्रियप्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले इव व्याप्यव्यापकव्यक्तय इति*, [b]दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोषग्रस्तत्वात्। [c]तथा सत्येकं प्रमेयं प्रत्यक्षयतः प्रमेयत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या विश्वमेव प्रत्यक्षं स्यात्, [d]एवमभ्युपगच्छतश्च श्रद्दधीमहि ते सार्वज्ञ्यमिदं यदि जानासि किमस्मच्चेतसि विपरिवर्तते इति।

नापि तृतीयः। स्मृतित्वरहितत्वं हि स्मृतित्वाभाववत्त्वं वा स्यात्?-१ स्मृतित्व(२)प्रतियोगिकसाश्रयस्य स्वरूपं वा?-२ तज्ज्ञानं वा?-३ न तावदाद्यः। तथाहि, स्मृतित्वान्योन्याभावोऽपि स्मृतित्वाभावो भवत्येव, तद्वत्त्वं स्मृतिष्वप्यस्ति,

टी० ॥ ननु स्मृतित्व यत्सामान्यं तद्विशेषणतया(३)सर्वैः सर्वाः स्मृतयो ग्रहीतुं मनसैव शक्याः, कथमन्यथा धूमत्वविशेषणतयाऽतीतानागतसकलधूमव्यक्तयो भासन्तां, दृश्यते हि पक्षवर्तिनो धूमादनुमिति, सा च सामान्यलक्षणामन्तरेण न स्यादित्याह-। [a]“नचे”ति ॥ सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेरतिप्रसङ्गक-

(१) स्वात्मीयां स्मृतिव्यक्तिं प्रत्यक्षयता स्मृतित्वेन सर्वाः स्मृतिव्यक्तयः सामान्यलक्षणया इन्द्रियप्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षादेवावगम्यन्ते व्याप्तिग्रहणकाले व्याप्यव्यापकव्यक्तय इवेति न च वाच्यमित्यन्वयः। (२)प्राभाकरस्य मतेऽभावस्याधिकरणात्मकत्वेनानुभूतौ स्मृतित्वराहित्यं स्मृतित्वप्रतियोगिकसाश्रयस्यानुभूतेः स्वरूपमेवेत्यभिप्रेत्य पृच्छति-स्मृतित्वेति। तज्ज्ञानम् = स्मृतित्वप्रतियोगिकं यदाश्रयस्य स्वरूपं तज्ज्ञानमित्यर्थः। (३) ‘तद्विशेषणतया’-इति बहुव्रीहिः, सामान्यविशेषणकतयेत्यर्थः। एवमग्रे धूमत्वविशेषणतयेत्यत्रापि बोध्यम्।

तया प्रमाणबाधितत्वाद् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावनुपपन्नावित्याह–। [b]“दृष्टान्ते”ति ॥ अतिप्रसङ्गमेवाह–। [c]“तथा सती”ति ॥ ननु प्रमेयत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या विश्वं प्रत्यक्षमेवेत्यत आह–। [d]“एवमि”ति । प्रमेयत्वेन यदि विश्वमेव प्रत्यक्षं तदा सर्वस्य हृदि स्थितं परेण ज्ञायेत; *नच तदपि प्रमेयत्वेन ज्ञायत एवेति वाच्यम्*, घटत्वादिनापि ज्ञानप्रसङ्गात्, घटघटत्वतद्वैशिष्ट्यानां प्रमेयत्वलक्षणप्रत्यासत्त्या सन्निकृष्टत्वात्; *सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तेरयं महिमा–यदेव सामान्यं प्रत्यासत्तिस्तत्प्रकारकमेव ज्ञानं तया जन्यते इति प्रमेयत्वेन परहृदयगतज्ञानं, नतु घटत्वेन*,–इति चेत्तर्हि यदि घटत्वमिन्द्रियसन्निकृष्टं, परस्यापि हृदि घट एव, तदा ‘घटं जानामी’त्युत्तरापत्तेः;* परमनोगतस्यापि घटस्य तत्र घटत्वेन ज्ञानमस्त्येव तन्मनोगतत्वेन तु तत्र ज्ञानं नास्ति तन्मनोगतत्वस्य सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वात् *,–इति चेन्न, नियामकाभावात्; नहि भासमानत्वे सत्यपि प्रकारं प्रति विशेषः(१) कश्चिदस्ति; * नचानागतपाकप्रवृत्तेर्ज्ञानसाध्यतया तत्र च प्रमाणान्तरस्य तदानीमभावादगत्या सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिरिति वाच्यं*, ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां समानविषयतामन्तरेणापि समानप्रकारकतयैवोपपत्तेः(२);* नच

(१) अयं भावः,–परमनोगतस्य घटस्य घटत्वेन भाने जिज्ञासायां सत्यां कदाचित् तन्मनोगतत्वेनापि भानं प्रत्युत्तरणं चावश्यकम्, नहि भूतले घटत्वेन घटज्ञानवान् भूतलस्थत्वजलस्थत्वादिजिज्ञासायां तथाविधं प्रकारं न प्रतिपद्यते, प्रकृते तु प्रतघ्नोऽपि जिज्ञासायां तन्मनोगतत्वं नैव प्रतिपद्यते इति घटत्वेन घटस्य भासमानत्वे तन्मनोगतत्वादिलक्षणं प्रकारान्तरं प्रत्यभासमानत्वं विशेषो न युक्त इति । (२) सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिवादिमते वर्तमानपाकव्यक्तिं पश्यता तद्गतपाकत्वलक्षणसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्याऽनागतपाकव्यक्तिरपि तत्क्षणे दृष्टैव, तथाच तत्र प्रथमत इष्टसाधनताज्ञानं, तत इच्छा, ततः प्रवृत्तिश्चोपपद्यते; खाण्डनिकमते तु ज्ञानेच्छाकृतीनां समानविषयतानियम एव नास्ति, समानप्रकारताया एव नियमः, तथा च वर्तमानपाकव्यक्तिदर्शनकाले तद्व्यक्तिमात्रविषयकमेव ज्ञानं, नतु पाकत्वलक्षणसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिबलादनागतपाकव्यक्तिविषयकमपि, कृतिश्चास्ति तद्विषयिणीति ज्ञानकृत्योरसमानविषयत्वेऽपि समानपाकत्वप्रकारता न व्याहन्यते इति भावः।

व्यभिचारशङ्कार्थं सामान्यलक्षणा, नह्यनुपस्थितधूमे वह्निवैयधिकरण्यं शङ्कितुं शक्यमित्यनागत(१)धूमज्ञाने सति व्यभिचारशङ्कायाः संभवादिति वाच्यम् *, अयं धूमो वह्निजन्यो न वेति वह्निजन्यत्वसन्देहस्यैव व्यभिचारशङ्कात्वात्, तस्य चोपस्थितधूमे एव संभवात्, नहि सामानाधिकरण्यमात्रं(२)कार्यकारणभाव इति भावः ॥

सू० ततश्च स्मृतेरपि [a]तथात्वापत्तेः, तदव्यवच्छेदाद् [b]विशेषणवैयर्थ्यं च; [c]विना विशेष्यमिच्छादावपि प्रसङ्गात् । * स्मृतित्वस्य संसर्गाभावस्तत्र विवक्षितः *,–इति चेन्न, तथाहि 'स्मृतित्वस्य संसर्गाभावः'–इति किमुच्यते ?, किं स्मृतित्वस्य संसर्गाभावः(३) ? उत संसर्गविशिष्टस्य स्मृतित्वस्य ? अथान्यदेव वा किञ्चिदनया वाग्भङ्ग्या विवक्षितम् ?–। आद्ये स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावः स्मृतावस्तीति स एव प्रसङ्गः(४), नहि स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतिः । अत एव न द्वितीयोऽपि, [d]नहि संसर्गविशिष्टं यत् स्मृतित्वं तदेव स्मृतिव्यक्तिः, ततश्च संसर्गविशिष्टस्मृतित्वेन सह स्मृतिव्यक्तेरन्योन्याभावमादायोक्तदोषाऽनिवृत्तिः ।

---

(१) अनीतानागतेति त्वत्र युक्तं पाठमुत्पश्यामः, उपलक्षणं वानागतपदमतीतस्यापि ।

(२) वन्हित्वावच्छिन्ननिरूपितधूमत्वावच्छिन्ननिष्ठसामानाधिकरण्यलक्षणव्याप्त्यभिन्न एव यद्युपस्थितवन्हिधूमयोः कार्य्यकारणभावः स्यात्तदा वन्हिजन्यत्वसन्देहस्य व्यभिचारशङ्कात्वेपि तदर्थं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिरवश्यमपेक्ष्येत न त्वेतदस्तीत्याह–'नहि सामानाधिकरण्यमात्रमि'ति, उपस्थितधूमे उपस्थितवन्हिसामानाधिकरण्यस्योपस्थितवन्हिधूमीयकार्य्यकारणभावसमनियतत्वात्कथञ्चिदभिन्नत्वेन 'सामानाधिकरण्यमात्रमि'त्युक्तम् । (३) "स्मृतित्वविशिष्टस्य संसर्गस्याऽभावः"–इत्यपि क्वचित्पाठः । (४) स एव प्रसङ्गः=स्मृतावनुभूतित्वप्रसङ्गो विशेषणानर्थक्यप्रसङ्गो वा ।

टी० ॥ [a]"तथात्वापत्ते"रिति । अनुभवत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ [b]"विशेषणवैयर्थ्यं चे"ति । स्मृत्यन्यज्ञानत्वमनुभवत्वमुक्तं तत्र ज्ञाने स्मृत्यन्यत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यं, विशेषणे सत्यपि स्मृतावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्यर्थः । यद्वा, प्रमालक्षणे(1)ऽनुभवत्वस्य विशेषणस्य वैयर्थ्यं, स्मृत्यनुभवविवेकाभावादित्यर्थः ॥ ननु तत्त्वविषयत्वमेवास्तु प्रमालक्षणं किमनुभवेन विशेष्येणेत्यत आह-। [c]"विने"ति । एवं सति न केवलं स्मृतावतिव्याप्तिः, किं तर्हि ? इच्छादा(2)वप्यतिव्याप्तिरेवेत्यर्थः । यद्वा, ननु स्मृत्यन्यज्ञानत्वमित्यत्र ज्ञानमपि विशेष्यं त्यज्यतामित्यत आह-। "विने"ति ॥ [d]"नही"ति । संसर्गविशिष्टस्मृतित्वस्याऽन्योन्याभावः सर्वस्मृतिव्यक्तिष्वनुगत इति विशेषणवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्यर्थः ॥

सू० [a]एवं तत्र तत्रापि संसर्गविशेषणप्रक्षेपे दोषाऽनिवृत्तिरेव, अनवस्थायां वा पर्यवसानं विशेषणप्रक्षेपपरम्परायाः । [b] * नच वाच्यं स्मृतित्वसंसर्गस्य न संसर्गान्तरेण संबन्धित्वं किंतु स्वभाव एव, तत्कुतः परम्परागवेषणं कार्यमिति *, स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय कृतस्य प्रसङ्गस्य परिहर्तुं तदानीं सुतरामशक्यत्वात्, [c]संसर्गान्तरविशेषणवचनस्याधिकार्थापर्य्यवसायित्वात्* । [d]किञ्च,(3)तदुभयस्वरूपातिरेकं तत्संसर्गस्यामन्यमानेन स्मृतित्वसंसर्गः स्मृ-

(1) "तत्त्वानुभूतिः प्रमा"-इतिप्रमालक्षणे इत्यर्थः ।

(2) इच्छादौ, यथाभूतार्थगोचरेच्छादावित्यर्थः । (3) एवं स्मृतित्वसंसर्गस्य संसर्गाभावमनुभूतावभ्युपगम्य तद्दृष्टान्तेन स्मृतावतिव्याप्तिरवादि सम्प्रति तु सोपि नानुभूतौ सिद्ध्यतीतिलक्षणस्याऽसम्भवदोषमाह-किञ्चेति, तदुभयस्वरूपातिरेकम्=स्मृतित्वस्य यः समवायात्मकः संसर्गो यश्च स्मृतित्वात्मकधर्मसहितो धर्मी (=स्मृतिः) केवलो वा,-एतदुभयस्वरूपातिरेकं, तत्संसर्गस्य=स्मृतित्वसंसर्गस्याऽमन्यमानेनेत्यर्थः । एवं च स्मृतित्वसंसर्गः स्मृति-स्मृतित्व-स्वात्मकसमवायैतत्त्रितयस्वरूपो निष्पन्नः, तथा चानुभूतौ कथं तत्त्रितयात्मकस्य संसर्गस्य निषेधः, स्मृतित्वस्य,

तित्वधर्मि(१)स्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गात्मकत्वे व्यवस्थाप्यमानेऽनुभूतौ कथं तादृशस्य संसर्गस्य निषेधः? किमनुभूतेः स्वरूपं नास्ति? उत स्मृतित्वसंसर्गस्य?, ततः कस्य निषेधः? (२)।

टी० ॥ ननु स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय स्मृतिषु प्रसङ्गो न भवति, यतः (३) स्मृतित्वसंसर्गस्यापि संसर्गाभाव एव स्मृतित्वरहितत्वं, तच्च न स्मृतिषु, तत्र स्मृतित्वसंसर्गस्य विद्यमानत्वादित्यत आह—। a"एवमि"ति। अपरापरसंसर्गप्रक्षेपे परसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय स्मृतौ प्रसङ्गतादवस्थ्यमविश्रान्तौ चानवस्थैवेत्यर्थः॥ ननु स्मृतित्वसंसर्गे संसर्गान्तरं नास्ति, किंतु स्वरूपसंबन्धेनैवाऽसौ संसृष्टः, तथाच नानवस्थेत्यत आह—। b"नच वाच्यमि"ति। स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावात्संसर्गाभावस्य संसर्गान्तरविशेषणद्वारा कथञ्चिद्भेदो भवेत्तदभावे तु भेदकाभावात्तदन्योन्याभावमादाय सुतरां प्रसङ्ग इत्यर्थः॥ तदेवाह—। c"संसर्गान्तरे"ति॥ किञ्च, स्मृतित्वरहितत्वं—स्मृतित्वसंसर्गनिषेधः, स्मृतित्वसंसर्गश्च तव स्मृतित्वं धर्मिस्वरूपं (४)चेत्यत्र पर्यवसन्नं, तादृशश्च स्मृतित्वसंसर्गोऽनुभवस्याप्यस्तीति न तन्निषेधस्तत्र संभवतीति पुनरपि विशेषणवैयर्थ्यादिकमेवेत्याह—। d"किञ्चे"ति॥

स्मृतौ स्मृतित्वसमवायस्य, अनुभूत्यात्मकधर्मिणश्चेति त्रयाणामपि यथायथं स्वरूपतः सत्त्वात्, यद्यप्यनुभूतिर्न स्मृत्यात्मकधर्मिस्वरूपा, तथापि धर्मित्वेन धर्मिविवक्षया दोषस्तदवस्थ एवेति भावः। अत एव च न स्मृतित्वसंसर्गस्य संसर्गाभावोऽप्यनुभूतौ, नहि भूतले संयोगेन घटसद्भावकाले घटसंयोगस्याभाव इत्यलमनल्पविस्तरेण। (१) स्मृतित्वधर्मिस्वरूपम्=स्मृतित्वस्य यो धर्मी (स्मृतिः) तत्स्वरूपं; यद्वा, स्मृतित्वं च धर्मी च स्मृतित्वधर्मिणौ तयोः स्वरूपं (स्मृतिस्मृतित्वोभयस्वरूपमितियावत्), विद्यासागरकृतव्याख्यानुसारिपाठे तु स्मृतित्वेतिपदं न दृश्यते, केवलं तदघटित एव "स्मृतित्वसंसर्गो धर्मिस्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गात्मकत्वे व्यवस्थाप्यमाने"-इति पाठः। (२) 'द्वयोरपि स्वरूपेण सत्त्वाद्'-इति शेषः।
(३) यतः स्मृतित्वरहितत्वं-स्मृतित्वसंसर्गस्यापि संसर्गाभाव एव-इत्यन्वयः।
(४) 'स्मृतित्वं धर्मिस्वरूपं चे'त्युपलक्षणं स्वात्मकसंसर्गस्यापि, स्मृतित्वसंसर्गस्मृतित्वधर्मिस्वरूपैतदुभयात्मकत्वस्यैव प्रक्रान्तत्वात्।

सू० [a]"अर्थान्तरभूतस्य च संसर्गस्य निषेधे स्मृतावपि प्रसङ्गस्तदवस्थः, स्मृतौ तस्यार्थान्तरभूतस्य भवतानभ्युपगमात् । स्वरूपमेव तयोः (१)संबन्ध इति हि तत्र भवतोऽभ्युपगमः । [b]अथोच्यते, * अनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वरूपसंभवेपि न परस्परसंबद्धबुद्धिजनकत्वं तयोः, तादृक्त्वं (२) च यत्र तयोस्तत्र संबन्धात्मकत्वं स्वरूपयोरुच्यते*,-इति, मैवम्, [c]विशेषोपसंग्राहकासिद्धौ तस्याप्यनुपपत्तेः ।

टी० ॥ ननु स्मृतित्वसंसर्गो न निषिध्यते किंतु स्मृतित्वसंसर्गस्यार्थान्तरभूतः संसर्गोनुभवे निषिध्यते तथाच स्मृतित्वरहितत्वं(३)न स्मृतौ किंत्वनुभवे तदस्तीत्यत आह-। [a]"अर्थान्तरभूतस्ये"ति। त्वदभ्युपगमरीत्या स्मृतावप्यर्थान्तरभूतः स्मृतित्वसंसर्गस्य संसर्गो नास्तीति पुनरपि स्मृतौ प्रसङ्गो दुर्वार इत्यर्थः । *स्मृतौ स्मृतित्वसत्त्यनुभूतौ च तदत्यन्ताभावः ?*-इति चेत्, स्मृत्यनुभवयोर्विशेषाभिधानमतन्त्रमेव, यतः स्मृतित्वस्याप्यनुभूतित्ववदुपप्लावनीयत्वात् (४); 'अत्यन्ताभावः'-इति च यद्यात्यन्तिकोऽभावस्तदा स्मृतावपि स्मृतित्वस्यात्यन्तिक एवान्योन्याभावोऽस्तीति प्रसङ्गतादवस्थ्यं, यदि च नित्यः संसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः,तदा संसर्गान्योन्याभावसादाय कृतस्य प्रसङ्गस्यापरिहार एवेति भावः ॥ नन्वनुभूतेः स्वरूपं स्वरूपमेव, स्मृतित्वसंसर्गस्यापि स्वरूपं स्वरूपमेव, नच तदुभयं स्वरूपं संबन्धात्मकं, परस्परोपश्लिष्टप्रत्ययजनकयोरेव स्वरूपयोः स्वसंबन्धात्मकत्वाद्, उपश्लिष्टप्रत्ययश्च स्मृत्यैव समं स्मृतित्वसंसर्गस्य नत्वनुभूत्यापीति शङ्कते-। [b]"अथोच्यते" इति॥ स्वरूपविशेषस्मृतौ स्मृतित्वसंसर्गेण

(१) तयोः = स्मृतिव्यक्तिस्मृतित्वयोः । (२) तादृक्त्वं=परस्परसम्बद्धबुद्धिजनकत्वम् । (३)स्मृतित्वरहितत्वम्=स्मृतित्वसंसर्गनिषेधः ।
(४) 'अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ"-इतिकारिकाया अग्रे क्रियद्दूरे "गृहीतस्य ज्ञानं स्मृतिरिति च स्मृतिलक्षणे धारावाहिकज्ञानेऽतिप्रसक्तिः"-इत्यादिमूलग्रन्थेनोपप्लावनीयत्वादित्यर्थः ।

सह यदुपश्लिष्टप्रत्ययजनकत्वं तदुपग्राहकमवच्छेदकं चेन्नास्ति तदा तस्यापि (=उपश्लिष्टप्रत्ययजनकत्वस्यापि) अनुपपत्तिरित्याह–। c"विशेषे"ति ॥

सू० a"उपसङ्ग्राहकान्तरोक्तौ तत्सम्बन्धेपि प्रसङ्गेनापरापरोपसङ्ग्राहकगवेषणायामनवस्थापातात्, b एतावतापि(१)चानुभूतिस्वरूपे कस्य निषेधो वर्णितः स्यात् ?। * c"स्मृतित्वसंसर्गानुभूती संबद्धे'-इत्येवंरूपबुद्धिजनकत्वस्य *!-इति चेन्न, d भ्रान्त्यात्मिकाया ईदृशबुद्धेर्जनकत्वस्य वारयितुमशक्यत्वात्। *यथार्थायाः !*,-इति चेत्, eईदृशबुद्धेर्यथार्थाया यदि सत्त्वमभ्युपैषि तदानुभूतौ स्मृतित्वप्रसङ्गः, अथ नाभ्युपैषि, किं प्रति(२)तस्या जनकत्वाभावो निरूप्यः?।

टी० ॥ यदि स्मृतौ तदुपश्लिष्टप्रत्ययजनकत्वं प्रति किंचिदवच्छेदकमनुगतं वाच्यं, तदा तेनापि संबन्धः स्वरूपमेव वाच्यं, तत्रापि तदुपग्राहकपरम्परानुसरणेऽनवस्थेत्याह–। a"उपसङ्ग्राहके"ति ॥ अनुभूतौ स्मृतित्वसंसर्गो नास्तीत्यत्रान्योन्याभावमादाय कुतः प्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्याह–। b"एतावतापी"ति। स्मृतित्वसंसर्गनिषेधस्य वर्णयितुमशक्यत्वादिति भावः॥ ननु 'स्मृतित्वसंसर्गस्मृती संबद्धे'-इतिबुद्धिरस्ति, 'स्मृतित्वसंसर्गानुभूती संबद्धे'-इतिबुद्धिर्नास्ति, तथाचैतादृशबुद्धिजनकत्वस्यैव निषेधोनुभवे क्रियते, इति शङ्कते–। c"स्मृतित्वे"ति ॥ 'अनुभवोपि स्मृतिरेवे'तिभ्रान्त्यतः 'स्मृतित्वसंसर्गानुभूती संबद्धे'-इतिबुद्धिः संभवत्येवेति तज्जनकत्वस्यानुभवे निषेद्धुमशक्यत्वमिति परिहरति–। d"भ्रान्ती"ति ॥ 'स्मृतित्वसंसर्गानुभूती संबद्धे'-इतीदृशप्रमाजनकत्वमनुभवे यदि निषिध्यते तदा निषेध्यस्य क्वचिदपि

(१) सम्बद्धबुद्धिजनकत्वमेव स्मृतिस्मृतित्वसंसर्गयोर्न सम्भवति नियामकाभावादित्युक्तमिदानीं तदभ्युपगमेप्यनुभूतिलक्षणस्यासिद्धिरित्याह-एतावतेति। (२) किं प्रति = किं प्रतियोगिनं प्रति, तस्याः = तादृशानुभूतिनिष्ठः।

सिद्धौ स्मृतित्वसंसर्गोऽनुभवे सिद्ध एवेत्याह—। [a]"इदृशे"ति ॥

सू० [a]"अथात्यन्तासतीमेतादृशबुद्धिं प्रति जनकत्वाभावाव-धारणमनुभूतेरभ्युपैषि [b]तदा स्मृतावपि प्रसङ्गः, [c]याव-त्यस्तद्बुद्धयस्तत्र जायन्ते तदधिकां तादृशबुद्धिमत्य-न्तासतीं प्रत्यजनकत्वस्य स्मृतावपि संभवात् । * [d]सर्वामेव तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वमनुभूते,र्नत्वेवं स्मृतेः * ?-इति चेन्न, [e]सर्वतद्व्यक्तिप्रमित्यसम्भवात् । [f]किंच, 'सर्वामि'ति कोऽर्थः ? किमसतीं सर्वाम् ?, उत सतीम् ?, उत सतीमसतीं चेत्युभयीं प्रत्यजनकत्वम् ?। [g]आद्ये द्वितीये च स्मृतावपि तदजनकत्वमस्त्येव, नहि (१) 'स्मृतित्वसंसर्गस्स्मृती संबद्धे'-इति यावत्यः स्मृतिव्यक्तिषु बुद्धय उत्पद्यन्ते ताः प्रति प्रत्येकं स्मृतिव्यक्तिषु जनकत्वमस्ति (२) ।

टी० ॥ नन्वेतादृशी बुद्धिः क्वचिदपि नास्त्यत एवानुभूतौ तादृशबुद्धिजनकत्वं निषिध्यते इति शङ्कते— [a]"अथे"ति ॥ अ-त्यन्तासत्यास्तादृशबुद्धेर्जनकत्वं स्मृतावपि नास्तीति स एव प्र-सङ्ग इति परिहरति-। [b]"तदे"ति ॥ ननु यथाऽनुभूतौ स्मृतित्व-संसर्गज्ञानमसत् न तथा स्मृतौ, तथाच कथमत्यन्तासत्तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वं स्मृतावपीत्यत आह-। [c]"यावत्य"इति । स्मृतौ स्मृ-तित्वसंसर्गबुद्धयः सत्यो भवन्तु तेनैवा (३)सतीं तादृशबुद्धिं प्रत्य-

---

(१) असतीं सर्वां प्रत्यजनकत्वपक्षस्य (प्राथमिकस्य) स्मृतौ स्फुटत्वा-त्तमुपेक्ष्य सतीं तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वपक्षं (द्वितीयं) व्याचष्टे—न हीति । (२) 'प्रत्येकं, मिलितात् (सर्वस्मात्) भिन्नमि'तिमते सर्वां निरुक्तबुद्धिं प्रति सर्वस्याः स्मृतेर्जनकत्वेऽपि नैकैकस्याः स्मृतेर्जनकत्वमिति भावः। यद्वा यावन्निरुक्तबुद्धिं प्रति तत्तद्विषयीभूतप्रत्येकस्मृतिव्यक्तेर्विषयविधया जनक त्वेऽपि तत्तद्बुद्ध्यविषयीभूतप्रत्येकस्मृतिव्यक्तेरजनकत्वमेव, नहि 'चैत्रीय-स्मृतित्वसंसर्गस्स्मृती सम्बद्धे'—इत्याकारकबुद्धिजनकत्वं मैत्रीयस्मृतिव्यक्ते रस्तीति भावः । (३) तेनैव=स्मृतौ स्मृतित्वसंसर्गबुद्धेः सत्त्वेनैव, अस-तीम्=अनुभूत्यादावसतीं, तादृशबुद्धिं=स्मृतित्वसंसर्गबुद्धिंप्रतीत्यर्थः ।

जनकत्वं स्मृतौ सुलभमित्यर्थः॥ ननु बुद्धौ सत्त्वमसत्त्वं वा विशेषजनकत्वं स्मृतौ सुलभमित्यर्थः॥ ननु बुद्धौ सत्त्वमसत्त्वं वा विशेषणमतन्त्रं, किन्तु सर्वाः स्मृतित्वसंसर्गोपश्लिष्टबुद्धीः प्रति जनकत्वमनुभूतौ निषेधाम इत्याह-। [d]"सर्वामि"ति॥ सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या सर्वतादृशबुद्धिजनकत्वनिषेधः प्रतीयेत, सैव नास्तीत्याह-। "सर्वतद्व्यक्ती"ति॥ ननु सामान्यलक्षणायां त्वदनभ्युपगममात्रमतन्त्रमित्यनुशयेनाह-। [f]"किंचे"ति॥ एकैकस्याः स्मृतिव्यक्तेः सतीमसतीं वा तादृशबुद्धिं सर्वां प्रति जनकत्वं न सम्भवतीति स्मृतिरपि न स्मृतिः स्यादित्याह-। [g]"आद्ये द्वितीये चे"ति॥

सू० [a]"काञ्चित्सतीं प्रति च तदजनकत्वं प्रागेव दूषितं, तृतीये च नानुभूतावपि तदजनकत्वं, सत्यासत्यतादृशबुद्धेर्भावेनाभावेन च सतीमसतीं प्रत्यजनकत्वस्यासम्भवादिति।* [c]स्यादेतत्, स्मृतित्वस्यान्योन्याभावमादाय याऽतिप्रसक्तिर्दर्शिता सा नोपपद्यते, भेदाभेदवादिमते स्मृतित्वभेदाभेदस्य स्मृत्या सहाऽभ्युपगमात्, ययोर्भेदाभेदस्तयोस्तत्रान्योन्याभावानभ्युपगमात्(१)*। न।

टी०॥ नन्वेकैकस्याः स्मृतिव्यक्तेः सर्वां प्रति जनकत्वं मास्तु काञ्चिन्मतिं सतीं प्रति तु तद(२)स्तीत्यत आह। [a]"काञ्चिदि"ति। अनुभूतौ यथार्थतादृशबुद्धिसिद्धौ स्मृतित्वापत्तिदोषस्य प्रागभिधानादित्यर्थः॥ [b]"तृतीये"इति। जनकत्वनिरूपकतादृशबुद्धेः सत्त्वेऽनुभूतौ तदजनकत्वम्?, असत्त्वे च निरूपकाप्रसिद्ध्या तदजनकत्वमशक्यग्रहमित्यर्थः। प्रत्येकमजनकत्वमादाय स्मृतौ प्रसक्ते(३)सत्येव दोषान्तरमेतत्। यद्यपि 'स्मृतित्वसंसर्गानुभूतौ न सम्बद्धे'-।इत्येवं प्रतीयमानाभावप्रतियोगिनः सम्बन्ध-

(१) अन्योन्याभावानभ्युपगमाद्=आत्यन्तिकभेदाऽनभ्युपगमाद्, (अभेदसहिष्णुभेदानभ्युपगमादिति यावत्) अभेदसहिष्णुर्भेदस्त्वङ्गीक्रियते एव। (२) "अनुभूतेस्तु काञ्चिदपि स्मृतित्वसंसर्गबुद्धिं सतीं प्रति जनकत्वं नास्ति"-इति शेषः। (३) प्रसक्ते=अनुभवत्वप्रसक्ते।

स्य निषेधेऽनुभूतौ, ननु स्मृतावपीत्यनुभवसिद्धमेतत्, स च सम्बन्धः स्वरूपं वा सम्बन्धान्तरं वेत्यन्यदेतत्; किंच 'स्मृतित्वं स्मृतौ', 'स्मृतित्वसमवायः स्मृतौ', 'स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतावि'त्यादिप्रतीतिविषयीक्रियमाणः स्मृतित्वसंसर्गोऽनुभूतौ निषिध्यते; यद्वा, स्मृतिस्मृतित्वसंसर्गस्वरूपं नानुभव इति निषेधः सम्भवत्येव, तथापि विचार्यमाणमिदमपि हस्तसमावरणमेवेति भावः ॥ भट्टमतेनोपपत्तिं शङ्कते–। a"स्यादेतदि"ति । स्मृतित्वरहितत्वमि'त्यत्र स्मृतित्वाभाववत्त्वं विवक्षितं, तच्च स्मृतित्वान्योन्याभाववत्यां स्मृतावपि गतम्–इति यदुक्तं तन्नोपपद्यते, यतः स्मृतित्वस्य स्मृत्यभिन्नतया(१) तदन्योन्याभावस्य तत्राभावादिति शङ्कार्थः ॥

सू० a"कथं ह्यवधार्य्यं स्मृतित्वस्य भेदाभेदः स्मृत्या, नानुभूत्या–इति ? । *b अनुभूत्या सह तद्विशिष्टप्रमाया अभावात् !*–इति चेन्न, c किं सत्या वा? किमसत्या वा? इत्याद्युक्तविकल्पदोषात् । d *प्रागभावप्रतियोगिन्याः !*–इति चेन्न, e अनुभूतौ तादृश्याः स्वीकारेणानुभूतेस्तथात्वापातात् । f स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावाभावश्चा(२)न्योन्यात्माऽनुभूतावपि तुल्यः, नहि स्मृतित्वान्योन्याभावोऽनुभूतिः, इ g त्युक्तमावर्तते ।

टी० ॥ स्मृतेरिवानुभूतेरपि धर्मः स्मृतित्वं कुतो न भवति? तथाचानुभूत्यभिन्नमपि स्मृतित्वमिति व्याप्यवृत्तेस्तदन्योन्याभावस्य तत्राप्यभावादिति परिहारमाह–। a"कथं ही"ति । अनुभूतौ स्मृतित्वरहितत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ नन्वनुभूतिमादाय स्मृतित्वविशिष्टप्रमा नास्तीति न स्मृतित्वमनुभूतेरपि धर्म इति न भेदाऽभेद इतिशङ्कामाह–। b"अनुभू-

(१) स्मृत्यभिन्नतया=स्मृतिभेदसहिष्णुभेदवत्तया, तदन्योन्याभावस्य=स्मृतित्वात्यन्तिकभेदवत्त्वस्य, तत्र=स्मृतौ । (२) अन्योन्याभावाभावश्च=आत्यन्तिकभेदाभावश्च, अन्योन्यात्मा=अन्योन्याऽभावस्वरूपः

त्ये"ति ॥ स्मृतित्वानुभूत्योर्वैशिष्ट्यप्रमा यदि सती निषिध्यते तदा तत्सिद्धावनुभूतौ स्मृतित्वं सिद्धम्, अथासती निषिध्यते तदा स्मृतावपि न स्मृतित्ववैशिष्ट्यं, तत्राप्य(१)सत्याः प्रमाया अभावात्‌-इतिपरिहारमाह-। c"किं सत्या"इति । ननु सत्यसती वा प्रमेति न ब्रूमः, किन्त्वनुभूतिस्मृतित्वयोर्वैशिष्ट्यप्रमा प्रागभावप्रतियोगिनी नास्ति यथा स्मृतिस्मृतित्वयोरितिशङ्कामाह-। d"प्रागभावे"ति ॥ प्रागभावप्रतियोगिनी या तादृशी(२)प्रमा सा नास्तीति यद्यर्थस्तदा प्रागभावप्रतियोगित्वं तादृशप्रमायाः सिद्धमेवेति तदुत्पाद आवश्यक इति सिद्धमनुभूतौ स्मृतित्ववैशिष्ट्यम्, अथ तादृशी प्रमा(२)प्रागभावप्रतियोगिनी न भवतीत्यर्थः तथापि प्रमायाः सिद्धावनुभूतौ स्मृतित्वं सिद्धमेवेतिपरिहारमाह-। e"अनुभूतावि"ति ॥ दूषणान्तरमाह-। f"स्मृती"ति। स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावविरहो(३)भेदाभेदवादे यथाऽभ्युपगम्यते तथाऽनुभूतावपि स्मृतित्वान्योन्याभावविरहोऽस्त्येव, स्मृतित्वान्योन्याभावविरहो हि तदन्योन्याभावान्योन्याभावरूपः, सोऽनुभूतावपि समानः, नहि स्मृतित्वान्योन्याभाव एवानुभूतिरित्यर्थः ॥ g"उक्तमि"ति । यथा स्मृतित्वराहित्यं तदन्योन्याभाव(४)इत्युक्तं तथा स्मृतित्वान्योन्याभावराहित्यमपि तथैव वक्तव्यमन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदस्य त्वयाऽव्याप्यनुपपादनादित्यर्थः ॥

सू० a*अथ(५)मा भूद्भेदाभेदमादाय परिहारस्तथापि 'इदं तन्न भवति' 'इह तन्नास्तीतिप्रतीतिसाक्षिक एवान्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदः ? *-इति चेन्न,

---

(१) तत्रापि = स्मृतावपि, असत्याः = अनुभूत्याद्यवच्छेदेनासत्याः (स्मृतित्ववैशिष्ट्यप्रमायाः) अभावादित्यर्थः । (२) तादृशी प्रमा = अनुभूत्यनुयोगिकत्वविशिष्टस्मृतित्ववैशिष्ट्यप्रमा । (३) अन्योन्याभावविरहः = आत्यन्तिकभेदाभावः । (४) तदन्योन्याभावः = स्मृतित्वान्योन्याभावः; तथैव = स्मृतित्वान्योन्याभावान्योन्याभावरूपम् ।

(५) { अन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदखण्डनम् । प्रक्रम्यते निबन्धेऽस्मिन् भङ्गार्थं भेदवादिनाम् ॥ १८ ॥ }

[b]प्रतियोगिरूपोपाध्यवैचित्र्या(१)दभावे जात्यादिभेदानभ्युपगमाच्चानयोर्भेदबुद्धिरेव प्रामाण्यमनश्नुवाना कूटसाक्षिणी(२)ति तदनादरणात् । *[c]नच स्वप्रतियोगि [d]समानकालसमानाधिकरणोऽभावोऽन्योन्याभावः, [e]तदन्योन्याभाववांश्च तदभावः संसर्गाभावः*, [f]यथासंभवमात्माश्रयाद्य-ऽननुभव-स्वभेदाऽननुगम-तत्तदवगमानभ्युपगमानामनुत्तरणीयत्वप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ अन्योन्याभावसंसर्गाभावयोः प्रतीतिवैलक्षण्याद् वैलक्षण्यमिति शङ्कते-। [a]"अथे"ति ॥ [b]"प्रतियोगी"ति । प्रतियोगिभेद, उपाध्यन्तरभेदो, जातिभेदो वा, यदि प्रत्येतव्यभेदको नास्ति तदा प्रतीतिवैलक्षण्यमतन्त्र(३)मित्यर्थः ॥ प्रतीतिवैलक्षण्यबलादायातमुपाधिवैलक्षण्यमाशङ्क्य निराकरोति-। [c]"नचे"ति ॥ प्रागभावप्रध्वंसाभावाभ्यामतिव्याप्तिवारणायाह-। [d]"समानकाले"ति । अत्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिवारणायोक्तं-"समानाधिकरणे"ति, आकाशाद्यन्योन्याभावोपग्रहश्च यथाकथञ्चित्तदधिकरणविवक्षया(४), बदरसंयोगस्य स्वप्रतियोगिना बदरेण कुण्डे सामानाधिकरण्यमत उक्तम्-"अभाव"इति, प्रतियोगिपदस्य (५)निरूपकपरत्वात्; स्वाभाव(६)विरहात्मपरतायान्त्वभावपद-

(१) 'भूतले घटो नास्ति' 'भूतलं घटो ने'त्युभयत्राप्यन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्घटस्य प्रतियोगिन एकत्वात्तयोर्भेदो न स्यादेवमन्यत्रापीति भावः । (२) कूटसाक्षिणी = मिथ्याबुद्धिसाक्षिणी । (३) प्रतीतिवैलक्षण्यं हि प्रत्येतव्यवैलक्षण्याधीनमिति प्रतीतिवैलक्षण्यात्प्रागन्योन्याभावसंसर्गाभावरूपप्रत्येतव्यवैलक्षण्ये तदनियामकमेवेति भावः । (४) वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वविवक्षयेत्यर्थः । (५) ननु बदरस्य कथं संयोगं प्रति प्रतियोगित्वं ? प्रतियोगिन उदयनाचार्य्यमतेन स्वाभावविरहात्मत्वात् बदरसंयोगस्य च बदराभावरूपत्वाभावात्, नापि च बदरसंयोगाभावो बदरमित्यत आह-प्रतियोगीति । (६) ननु बदरसंयोगस्य प्रतियोग्येव बदरं न भवति, आचार्य्यमते प्रतियोगिनः स्वाभावविरहात्मत्वाद् बदरस्य च संयोगाभावरूपत्वाभावात्, तथाच न बदरसंयोगेऽतिप्रसङ्गः इत्याह-स्वाभावेति, अतिरिच्यते = अधिकं भवति, तथाच न देयमेवाभावपदम् ।

मतिरिच्यते, यत्किञ्चित्प्रतियोगिसमानकालसमानदेशत्वमत्यन्ताभावस्यापीत्यत उक्तं–"स्वे"ति ॥ "तदन्योन्याभाववानि"ति । तद्भिन्न इत्यर्थः ॥ f"यथासम्भवमि"ति । अभावत्वं (१)हि भावभिन्नत्वं, तच्च भावान्योन्याभाववत्त्वमित्यन्योन्याभावेनैवान्योन्याभावनिरूपणादात्माश्रयः; अथाभावत्वं भावत्वात्यन्ताऽभाववत्त्वं, तदाऽत्यन्ताभावस्य संसर्गाभावत्वात् तस्य चान्योन्याभावाभाववत्त्वेन(२)त्वयाऽभिधानादन्योन्याभावनिरूप्यः संसर्गाभावस्तन्निरूप्यश्च पुनरन्योन्याभावः-इत्यन्योन्याश्रयः; अथाभावत्वं, भावभिन्नत्वं तच्च भाववैधर्म्यं, तच्च तदन्य(३)वृत्तिधर्मात्यन्ताभाववत्त्वं, तदन्यत्वं च तदन्योन्याभाववत्त्वमिति स्वापेक्षाऽपेक्षित्वेन(४) चक्रकम्; अथाभावत्वं भावविरोधित्वं, विरोधित्वं च धर्मो धर्मिभिन्नः, स च येन भेदेन भिन्नः सोऽन्योन्याभावो वाच्यः, स यदि स्ववृत्ति(५)स्तदात्माश्रयो,ऽन्योन्यवृत्तिस्तदान्योन्याश्रयो,ऽपरापराभ्युपगमे चानवस्था; यद्वा अन्योन्याभावस्यान्योन्याभावोस्ति ? न वा ? आद्ये, स यदि स्वरूपमेव, तदा स्वनिरूप्यत्वादात्माश्रयः अथापर, स्तदा तस्याप्यन्योन्याभावो यदि पूर्व एव, तदान्योन्यनिरूप्यत्वेऽन्योन्याश्रयः; अथ प्रथमान्योन्याभावादन्य एव द्वितीयान्योन्याभाव,स्तदा तस्यापि यदि प्रथम एव, तदा चक्रकं; यदि प्रथमादन्यः, तदा

---

(१) 'स्वप्रतियोगिसमानकालसमानाधिकरणो ऽभाव'–इत्यन्योन्याभावलक्षणस्थमभावत्वमित्यर्थः । (२) अन्योन्याभावाभाववत्त्वेन = अन्योन्याभावभिन्नत्वेन । (३) तदन्येति, अभावान्यभाववृत्तिभावत्वरूपधर्मात्यन्ताभाववत्त्वमित्यर्थः । (४) चक्रकम्–भावभिन्नत्वमभावान्यवृत्तिधर्मात्यन्ताभाववत्त्वघटकीभूतमभावान्यत्वमभावान्यत्वं चाऽन्योन्याभावमन्योन्याभावश्च पुनर्भावभिन्नत्वमपेक्षते इति चक्रकमित्यर्थः । स्वापेक्षापेक्षित्वेन,स्वं = भावभिन्नत्वं, तदपेक्षः परम्परया (अभावान्यत्वद्वारा) अन्योन्याभावः, तदपेक्षित्वेन भावभिन्नत्वस्येत्यर्थः । यद्वा, स्वं = चक्रकघटकत्रयमध्ये द्वितीयम् (अभावान्यत्वम्) तदपेक्षोऽन्योन्याभावस्तदपेक्षित्वेन भावभिन्नत्वस्येत्यर्थः । स्वापेक्षापेक्षितत्वेनेति पाठे तु न क्लिष्टकल्पना । (५) स्ववृत्तिः = स्वात्मकेन भेदेन धर्मिणो भिन्नः ।

पञ्चषष्ठाद्यभ्युपगमे[१] यदि परावृत्तिस्तदा चक्रकम्; अपरावृत्तौ, चानवस्था; तदुत्तरान्योन्याभावाननुभवश्च; 'स्वप्रतियोगी'त्यत्र स्वपदेन विशिष्य तत्तदन्योन्याभावाभिधानेऽननुगमः; तस्य-तस्याऽन्योन्याभावस्याऽसर्वज्ञैर्नावगमो नाभ्युपगम्यते[२] इत्यर्थः। यदा स्वशब्देनान्योन्याभावाभिधानं तदा तेनैव तन्निरूपणे आत्माश्रयः; प्रतियोगिपदेन च यद्यन्योन्याभावविरोध्यभिधीयते तदात्माश्रयः;—इत्याद्युन्नेयम् । यद्यपि प्रतीतिवैलक्षण्यं प्रत्येतव्यवैलक्षण्याऽविनाभूतं, तदेव चात्रोद्देश्यं, विशिष्य वैलक्षण्यानभिधानेपि न किञ्चिदनिष्टं, नहीक्षुक्षीरगुडादिमाधुर्याणां विशिष्यानभिधानमात्रेण निवृत्तिः । किञ्च, प्रतीतिविशेष एव लक्षणमुभयोः संभवति, संभवति च तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमुभयोः प्रत्येकं वैचित्र्ये प्रतीतिवैचित्र्याहृतं, तथापि हस्तसमावरणमेतत्, 'संविदेव हि भगवती वस्तूपगमे नः शरणम्'—इत्यस्यापि नयोपष्ठावनीयत्वात्; तथाच वक्ष्यते—"नाऽत्यापत्त्या प्रमाणान्नात्ते तेऽर्थाः स्वीक्रियोचिताः"—इत्यादीति भावः ॥

सू० [a] * ननु 'संसर्गप्रतियोगिको निषेधः संसर्गाभावः, तादात्म्यप्रतियोगिकश्च तादात्म्याभावः'—इत्यु[b]क्ते एव न भिन्नता तयोः, [c]यो हि संसर्गतादात्म्यस्य निषेधः स संसर्गनिषेध एव न भवति, तादात्म्यप्रतियोगिकत्वात् * ?—इति मैवम्, [d]द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणेषु हि तेषां प्रध्वंसाः नैवं संसर्गाभावाः स्युः, संसर्गप्रतियोगित्वे तु संसर्गस्य समवायस्वरूपतया समवाया ऽनित्यत्वप्रसङ्गात् । [e]किंच,

(१) "पञ्चषष्ठाद्यभ्युपगमे"—इति तु प्रायः पुस्तकेषु प्रतीयमानः प्रामादिकः पाठो ज्ञेयः। पञ्चषाद्यभ्युपगमे—इति तु युक्तः पाठः, यदि तु यथोक्तपाठे एव श्रद्धाजाड्यं तदा तु पञ्चभिर्युक्तः षष्ठ आदिर्येषामित्येवं कथञ्चिद्विगृह्य। निर्वोढव्यम् । (२) नाभ्युपगम्यते,—केनापि शास्त्रकृता न स्वीक्रियते इत्यर्थः। नाऽभ्युपगम्यते इत्यस्य असर्वज्ञेन इत्यनेनान्वये तु नानुव्यवसीयते इत्यर्थः।

तर्हि संसर्गान्योन्याभावौ द्वावपि न घटादिप्रतियोगिकाविति घटादेः कालादिवन्निरवधित्वापातः, [f]संसर्गतादात्म्ययोश्चाविशेषितयोर्निषेधे सामान्यत एव तयोरुच्छेदः स्यात्, [g]एवं यद्यदेव प्रतियोगि वाच्यं तत्तत्स्वरूपत एव न स्यात् ।

टी० ॥ उक्तिसम्भवमात्रेण शङ्कते—। [a]"नन्वि"ति ॥ [b]"उक्ते एवे"ति । उक्तै सत्येवेत्यर्थः । भिन्नता = एकत्वम् ॥ [c]"यो ही"ति । स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावमादाय स्मृतौ यः प्रसङ्गः कृतः स तदा भवेत् यदि स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावः संसर्गाभावो भवेदपितु तादात्म्याभाव एवासौ, स्मृतित्वसंसर्गतादात्म्यप्रतियोगित्वादित्यर्थः ॥ यदि संसर्गप्रतियोगिकोऽभावः संसर्गाभावः स्यात्तदा द्रव्यादीनां समवायिकारणगतौ ध्वंसप्रागभावौ संसर्गाभावौ न स्यातामित्याह—। [d]"द्रव्ये"ति । यद्यपि समवायनित्यत्वेपि रूपादिनिरूपितत्वावच्छिन्नस्य समवायस्यानित्यत्वमेव, विशिष्टस्यान्यत्वात्(१); तथाच रूपसमवायो ध्वंसते एव, अत एव वायौ स्पर्शसमवाये सत्यपि रूपसमवायो नास्तीति, तथापि नित्यमपि विशेषणान्तरावच्छिन्नं ध्वंसते इत्यनुपपन्न(२)मेवेति भावः ॥ यदि च संसर्गप्रतियोगिक एवाभावः संसर्गाभावस्तदा घटादयो नाभावप्रतियोगिन इति देशभेदेन तेषामनिषेधे वैभवं, कालभेदेन तेषामनिषेधे नित्यत्वमपि, इति पदार्थवैचित्र्यं साधु त्वया व्युत्पादितमित्याह—। [e]"किंचे"ति । दोषान्तरमाह—। [f]"संसर्गे"ति । घटादीनां प्रतियोगिकोटावप्रवेशे संसर्गमात्रं तादात्म्यमात्रं च निषिध्येतेति ते(३)क्वचिदपि देशे काले वा न स्यातामित्यर्थः ॥ घटादीनामपि स्वरूपेण प्रतियोगित्वे समानमिदं

(१) 'विशिष्टं शुद्धादतिरिच्यते'—इतिमते विशिष्टसमवायस्य शुद्धसमवायादतिरिक्तत्वादित्यर्थः, तथाच रूपसमवायः=रूपनिरूपितत्वावच्छिन्नः समवायः, ध्वंसते=विनश्यत्येव । (२) अनुपपन्नमेवेति, ब्राह्मणत्वविशेषणावच्छिन्नस्य गौडादेर्दण्डादिविशेषणान्तरावच्छिन्नत्वेनाऽगौडत्वादेर्लोकेऽदर्शनादित्याशयः । (३) ते = संसर्गतादात्म्ये ।

दूष(१)णमित्याह—। [g]"एवमि"ति ॥

सू० [a]तस्यापि संसर्गं प्रति धावने च तदक्षतं, [b]संसर्गानवस्था, [c]शेषोच्छेदात्पूर्वपूर्वोच्छेदो वा स्यात् ।

टी० ॥ ननु स्यादेवं यदि संसर्गः स्वरूपत एव निषिध्येत, किन्तु संसर्गस्यापि संसर्ग एव निषिध्यते, तथाच न संसर्गस्वरूपविलोप इत्यत आह—। [a]"तस्यापी"ति । यथा घटस्य संसर्गो निषिध्यते इति घटस्वरूपं देशतः कालतश्चाक्षतं तथा संसर्गस्य संसर्गे निषिद्धे प्रथमसंसर्गस्वरूपमक्षतं स्यात्, तथाच घटवत् तत्संसर्गोपि निरवधिः स्यादित्यर्थः ॥ दोषान्तरमाह—। [b]"संसर्गानवस्थे"ति । पूर्वपूर्वसंसर्गनिषेधार्थमुत्तरोत्तरसंसर्गापेक्षणे संसर्गानवस्था स्यादित्यर्थः ॥ अथ क्वचिद्गत्वा संसर्ग एव निषेध्यो नतु तस्यापि संसर्गान्तरमिति नानवस्था, तदा यः संसर्गो निषेध्यः स स्वरूपत एव न स्यात्तन्निषेधे च तत्पूर्वः, एवं तत्पूर्वः, संसर्गो न भवेदिति पुनरपि संसर्गमात्रविलोप इत्याह—। [c]"शेषे"ति । यद्यपि संसृष्टो घटो यत्र निषिध्यते स संसर्गाभावः, संसृष्टनिषेधश्च घटतत्संसर्गयोर्निषेधः, तथाच घटसंसर्गनिषेधनान्तरीयको घटनिषेधः संसर्गाभावः, तदनान्तरीयकघटनिषेधोऽन्योन्याभावः—इति वैषम्यं, तथापि संसर्गप्रतियोगिकसंसर्गाभावे संसर्गाऽऽनन्त्यापत्तिरिति भावः ॥

सू० *अथ [a]न प्रतियोग्यनुयोगिनो(२)स्तथात्वं विरोधः, किन्तु सहभावाभावौ,ऽतः [b]तन्मात्रं न स्यात्, [c]नतु तन्मात्रमेव न स्याद् ?*,-इति चेन्न, [d]अनुयोगिनि प्रतियोग्यापत्तेः । * [e]तथाप्रमाऽभावात्कथं तथाऽऽस्ताम् ? *-इति चेन्न ।

(१) घटादयोपि क्वचिद्देशे काले वा न स्युरित्याकारकं दूषणमित्यर्थः ।

(२) प्रतियोग्यनुयोगिनोः (=भावाभावयोः) तथात्वं (स्वरूपभूतो विरोधो) न, किन्तु सहभावाभावः=सहानवस्थानं विरोधः, अतः तन्मात्रं=सहभावमात्रं, तयोर्भावाभावयोर्न स्यात् न तु तन्मात्रमेव=स्वरूपमेव तयोर्न स्यादिति, किन्तु स्यादेवेत्यर्थः ।

टी० ॥ ननु संसर्गतादात्म्ययोरविशेषितयोर्निषेधे सामान्यत एव तयोरुच्छेदस्तदा स्याद्यदि निषेधेन सह प्रतियोग्यनुयोगिभावो(१)विरोधो भवेत्(२), किन्तु सहानवस्थानं विरोधः तथाच यत्र संसर्गस्य तादात्म्यस्य वाऽभावस्तत्र ते न स्यातामन्यत्र तु स्यातामेवेति शङ्कते–। [a]“न प्रतियोग्यनुयोगिनोरि”ति ॥ [b]“तन्मात्रमि”ति। सहभावमात्रमित्यर्थः ॥ [c]“नतु तन्मात्रमि”ति। प्रतियोगि(३)मात्रमित्यर्थः ॥ यदि प्रतियोग्यनुयोगिभावो विरोधः प्रतियोगिना सहाभावस्य नेष्टस्तदाऽनुयोगिन्यभावे प्रतियोगिनो घटादेराप(४)त्तिरित्याह–। [d]“अनुयोगिनी”ति। यद्यपि प्रतियोग्यापत्तिर्न तदुत्पत्तिः, घटाभावे घटोत्पत्तिसामग्रीविरहात्; नापि प्रतियोगिप्रमोत्पत्तिः, अभावे प्रतियोगिमत्तया प्रमाकारणाभावात; नापि प्रतियोगिनो वृत्तिरापत्तिः, अभावस्य संयोगसमवाययोरभावात्; अन्यथा(५)रूपरसावविरुद्धाविति तयोरन्योऽन्यस्मिन्नुत्पत्तिस्थितिज्ञप्तयः स्युः, तथापि प्रतियोग्यनुयोगिभावो यदि न विरोधः तदा परस्परविरहरूपत्वं तयो(६)र्न स्यात् गोत्वाश्वत्वयोरिवेति भावः ॥ अनुयोगिनः प्रतियोगिमत्तया प्रमा नास्तीति कथमनुयोगिनि प्रतियोग्यापद्यतामित्याह–। “तथे”ति ॥

सू० [a]तथाप्रमाऽभावमूलकस्य विरोधस्य सहानवस्थानस्य नियमनभङ्गात्-प्रतियोग्यनुयोगिभावादन्यः कस्तयोर्विरोः स्यात्ध ? । * [b]तथा न प्रमीयमाणत्वमेव

(१) प्रतियोग्यनुयोगिभावो विरोधः = प्रतियोग्यभावयोः स्वरूपविरोधः, स चाभावः प्रतियोगिस्वरूपं न, प्रतियोगी चाभावस्वरूपं नेत्याकारकप्रतीतिसाक्षिकः। अनुयोगी प्रकृते सर्वत्राभावो ग्राह्यः।

(२) 'विरोधो भवेदि'त्यतोऽग्रे 'प्रतियोगिनः'–इति शेषः।

(३) 'प्रतियोग्यनुयोगिमात्रमि'ति तु युक्तः पाठः, उपलक्षणं वा प्रतियोगिपदमनुयोगिपदस्यापि । (४) घटादेरापत्तिस्तादात्म्येन ज्ञेया । (५) अन्यथा, सामग्र्यादिकमन्तरापि सामान्यतोऽविरुद्धत्वमादायाऽन्यस्मिन्नन्यदीयोत्पत्तिस्थितिज्ञप्त्यापादने–इत्यर्थः ।

(६) तयोः= प्रतियोग्यनुयोगिनोः, प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्वा।

सः *?-इति चेन्न, [c]अतिप्रसङ्गात्। * [d]नियमेन *?-इति चेन्न, जात्या नियमाभ्युपगमात्-

टी० अनुयोगिनि(१)प्रतियोगी कदाचिन्न प्रमीयते न वा कदाचिदनुयोगिसामानाधिकरण्येन प्रतियोगी प्रमीयते तत्र(२) सहभावप्रमाविरहः सहानवस्थाननियमलक्षणेन विरोधेनोपपाद्यतामनुयोगिवृत्तिताप्रमाविरहोपपादनार्थं तु प्रतियोग्यनुयोगिभावलक्षण एव विरोधोऽनुसरणीयः, सहानवस्थानलक्षणस्य तत्राकिञ्चित्करत्वात्, तस्मिन्नसत्यपि तादृशप्रमायाः प्रसक्तत्वेन(३)तन्नियमभङ्गादित्याह-। [a]"तथाप्रमाऽभावे"ति। नहि यस्मिन्नसति यदापद्यते तदभावे तन्नियामकमिति भावः॥ ननु प्रतियोग्यनुयोगिनोः साहित्येनाधाराधेयभावेन चाऽप्रमीयमाणत्वमेव विरोधो, नतु प्रतियोग्यनुयोगिभाव इति शङ्कते-। [b]"तथा ने"ति॥ तथा न प्रमीयमाणत्वं कदाचित्पटमहारजनयोरपीति तयोरपि विरोधः स्यादित्याह-। [c]"अतिप्रसङ्गादि"ति॥ ननु यज्जातीययोः कदापि तथा न प्रमीयमाणत्वं तयोर्विरोधः, पटमहारजनयोस्तु कदाचिद्विशिष्टतया प्रमीयमाणत्वमेवेति नातिप्रसङ्ग इत्याह-। [d]"नियमेने"ति॥

सू० [a]व्यक्त्योरविरोधापत्तेः। * [b]तथा न(४) प्रमातुमनौपाधिकी योग्यता* ?,-इति चेत्, [c]सैव मेयगता योग्यताऽनुयोगिप्रतियोगित्वादन्या का समर्थिता स्यात्?। * [d]स्वरूपमेव ?, *-इति चेन्न,

टी० ॥ तर्हि ययोर्व्यक्त्योर्नित्यत्वानित्यत्वयोर्भावत्वाभा-

(१) अनुयोगिनि=अभावस्वरूपे, प्रतियोगी घटादिस्तादात्म्येन कदाचिन्न प्रमीयते-इत्यर्थः। (२) तत्र=तयोर्द्वयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावसहानवस्थानलक्षणविरोधयोर्मध्ये। (३) द्रव्यगुणयोः सहानवस्थानलक्षणविरोधस्त्वेऽप्याधाराधेयभावदर्शनेन 'ययोः सहानवस्थानं तयोराधाराधेयभावः'-इतिनियमभङ्गादित्यर्थः। यद्वा, प्रतियोग्यनुयोगिनोः सहानवस्थानलक्षणविरोधे सत्यपि प्रतियोगिन्यनुयोगी आपद्यतामित्यतिप्रसक्तत्वेन निरुक्तनियमभङ्गादित्यर्थः। (४) नञ्व्यत्यासेन तथाप्रमातुं स्वरूपाऽयोग्यतेति योजनीयम्।

वत्वयोर्वा जात्युपग्रहो नास्ति तयोर्विरोधलक्षणविरहापत्तिरित्याह—। [a]"व्यक्त्योरि"ति । नियमो यदि देशगर्भस्तदा विरुद्धयोरपि देशव्यक्त्योर्यदि कालगर्भस्तदा व्यक्त्योरतीतत्वानागतत्वयोर्विरोधो न स्याद्देशे देशाभावात्काले कालाभावादिति वार्थः। यद्वा, जात्यवच्छेदेन विरोधोपसंहारे च जात्योरेव विरोधः स्यान्नतु व्यक्त्योरित्यर्थः ॥ ननु साहित्येनाधाराधेयभावेन च या प्रमा तां प्रति स्वरूपायोग्यत्वमेव भावाभावयोर्विरोध इति शङ्कते—। [b]"तथा न प्रमातुमि"ति । "अनौपाधिकी"ति, कादाचित्कीं सहकार्य्ययोग्यतां पटकुङ्कुमयोर्व्यवच्छिनत्ति ॥ तथाप्रमातुं स्वरूपायोग्यता भावाभावयोर्नतु पटकुङ्कुमयोरिति प्रतियोग्यनुयोगिभाव एव विरोधः पर्यवसन्न इत्याह—। [c]"सैवे"ति । प्रमातुमयोग्यता, प्रमातुं वा योग्यता, मितिमातृगता न वक्तव्या, किन्तु मेयगता, सा च नोक्तरूपा(१)दन्येति भावः ॥ ननु भावाभावयोः स्वरूपमेव विरोधो, नतु प्रतियोग्यनुयोगिभाव इति शङ्कते—। [d]"स्वरूपमि"ति ॥

सू० [a]मिथः संभेदाभ्युपगन्त्रापि तयोः स्वरूपोपगमात् । *[b]तथाभूतं स्वरूपम्*—इति चेन्न, [c]तस्यैव निर्वाच्यत्वापत्तेः । [d]कश्च गोत्वाश्वत्वाभ्यां भावाभाव(२)योरेवंविधविरोधे विशेषः स्यात्? [e]सत्यां च तयोः साहित्यप्रमायां प्रकारभेदेन व्यवस्थापना किमिति कार्या? प्रमयैवाप्रमानुपगमादिति ।|* [f]अथ घटादिविशेषितयोस्तयो(३)र्निषेधौ तौ, सविशेषणौ च विधिनिषेधौ न कथञ्चिद्विशेषणमनुपसंक्रम्य स्याताम्*, —इति ब्रूषे, तदपि न

टी० ॥ येनापि प्रतियोग्यनुयोगिनोः साहित्यमाधाराधेयभावो वा संभेद(४)इष्यते तेनापि तयोः स्वरूपोपगमादित्याह—।

(१) उक्तरूपात्=प्रतियोग्यनुयोगिभावात् । (२) भावाभावयोरेवंविधविरोधे गोत्वाश्वत्वाभ्यां च कः विशेषः स्यादित्यन्वयः ।
(३) तयोः=संसर्गतादात्म्ययोः । (४) सम्भेदः=सम्बन्धः ।

[a]"निय" इति । यद्वा, संयोगतदभावयोः संभेदमिच्छतापि तदुभयस्वरूपोपगमात्तन्मात्रं न विरोध इत्यर्थः ॥ [b]"तथाभूतमि"ति । यथाभूतयोः स्वरूपयोः संभेदाभावस्तथाभूतं स्वरूपं विरोध इत्यर्थः ॥ किंभूतयोः स्वरूपयोः संभेदाभावः?—इत्येव दुर्वचमित्याह—। [c]"तस्यैवे"ति ॥ यदि सहानवस्थानमेव विरोधो ननु प्रतियोग्यनुयोगिभावस्तदाह—। [d]"कश्चे"ति ॥ यदि च तथा न प्रमीयमाणत्वमेव विरोधस्तदा संयोगतदभावयोरवच्छेदभेदव्युत्पादनमफलं, तथा(१) प्रमीयमाणत्वेनैव तथा न प्रमीयमाणत्वस्य विरोधस्य प्रतिक्षेपादित्याह—। [e]"तत्त्यां चे"ति । यद्यपि तत्रावच्छेदभेदकथनमविरोधप्रतिपादनार्थं, नतु विरोधभञ्जनार्थं, तथापि फलतो न विशेष इति भावः ॥ संसर्गाभावान्योन्याभावौ यदि संसर्गान्योन्यप्रतियोगिकौ तदा घटादिनिषेधो न स्यादिति यदुक्तं तत्राशङ्कते—। [f]"अथे"ति । संसर्गमात्रं तादात्म्यमात्रं वा न प्रतियोगि, किंतु घटविशेषितमुभयं प्रतियोगि, तथाच विशिष्टनिषेधो विशेषणनिषेधपर्य्यवसन्न एवेति कथं घटादितादवस्थ्यमिति शङ्कार्थः ॥

सू० [a]तर्हि विशिष्टस्य निषेधो विशेषणस्यापि भवतीति संसर्गान्योन्यनिषेधोपि संसर्गनिषेधः स्यादेवेति पुनः स प्रसङ्गो वज्रलेपायते । *[b]अन्योन्याप्रतियोगिकसंसर्गप्रतिषेधस्तथा(२) विवक्षितः, एवमन्योन्यनिषेधोपि संसर्गाप्रतियोगित्वेन निर्वाच्यः *?—इति चेन्न । [c]एवं तर्ह्यन्योन्यसंसर्गाभावः संसर्गान्योन्याभावश्चापरा कोटिः स्यात् ।

टी० ॥ तर्हि 'स्मृतित्वसंसर्गाभावोनुभूतावि'तित्वयोक्ते स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावमादाय स्मृतावेव प्रसङ्गः कृतो मया, स सुतरां लग्नः, स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावस्य(३) संसर्गाभावत्वध्रौव्यादिति परिहारमाह—। [a]"तर्ही"ति ॥ यः स्मृतित्वसंसर्गो

(१) तथा = साहित्येन । (२) तथा = संसर्गाभावत्वेन ।
(३) स्मृतित्वसंसर्गविशिष्टान्योन्यस्य योऽभावस्तस्येत्यर्थः ।

भावः स्मृतावापादितः सोऽन्योन्यप्रतियोगिकोऽपि भवतीति नासौ संसर्गाभाव इति न स्मृतौ प्रसङ्ग इत्याह—। b"अन्योन्ये"ति ॥ यद्यन्योन्यप्रतियोगिकः संसर्गाभावो न संसर्गाभावस्तदान्योन्यसंसर्गाभावो न तादात्म्याभावो(१)नापि संसर्गाभाव इति तृतीया कोटिः स्यादेवं संसर्गान्योन्याभावोऽपीत्याह—। c"एवमि"ति ॥

सू० a"किंच, एवं सति 'संसर्गाभावोऽन्योन्याभावो यो न भवति(२) स संसर्गाभावतया विवक्षितः,-इत्युक्तं स्यात्, तथाच संसर्गविशेषणं व्यर्थमिति संसर्गाभावमर्थसमधिकमाकाङ्क्षता त्वयाऽन्वर्थः(३)संसर्गाभावशब्दोऽपि हारितः स्यात्, यतो(४)ऽन्योन्याभावो यो न भवत्यभावः स संसर्गाभाव इत्युक्तम् । bकिंचा(५)न्यथापि वाचाऽन्योन्याभावनिषेधोऽभिधीयमानेऽन्योन्याभावेऽपि प्रसज्यते; न ह्यन्योन्याभावोऽन्योन्याभावो भवतीति शक्यं प्रमातुं, cसमानाधिकरण्यं हि प्रकारभेदे सति भवति, यथा नीलमुत्पलमित्यादि, ततd

(१) न तादात्म्याभावः संसर्गप्रतियोगिकत्वात्, नापि संसर्गाभावः अन्योन्यप्रतियोगिकत्वादित्यर्थः । यद्यपि अन्योन्यसंसर्गाभावेऽन्योन्यं न प्रतियोगि, किन्तु प्रतियोगितावच्छेदकमेव, तथापि विशिष्टस्य निषेधो विशेषणस्यापि भवतीत्येतदभिप्रेत्यैतद्, अतो न दोषः । (२) अन्योन्याभावो यो न भवति संसर्गाभावः स संसर्गाभावतया विवक्षितः—इत्यन्वयः । (३) 'अत्यर्थम्'-इति क्वचित्पुस्तके पाठः । (४) "यतः"—इत्यारभ्य "इत्युक्तम्"—इत्यन्तः क्वचित्पाठो नास्ति, नापि च युक्तमुत्पश्यामः, तादृशपाठदुराग्रहगृहीतचेतसा तु "स संसर्गाभावः"—इत्यतः प्राग् एकमन्यत्संसर्गाभावपदमध्याहर्तव्यम् 'यो न भवत्यभावः'—इत्यस्य यो न भवति संसर्गाभाव इत्यर्थः कल्पनीयो वा, अन्यथा एकसंसर्गपदवैयर्थ्यस्योक्तस्यासाङ्गत्यप्रसङ्गः । (५) ननु एकं संसर्गपदं नोपादीयते एवेत्याशङ्क्याह—किञ्चेति, 'अन्योन्याभावो यो न भवत्यभावः स संसर्गाभावः'—इत्युक्तावन्योन्याभावोऽप्यन्योन्याभावो न भवत्येव, उद्देश्यविधेयभावस्य प्रकारभेदनियतत्वात्, तथाचाऽन्योन्याभावभिन्नत्वात्संसर्गाभावलक्षणमन्योन्याभावे गतमित्यर्थः ।

स्तदभावादेव न तथेत्यतिप्रसङ्गः। [e]अन्यश्चान्योन्याभावेष्वेव तिष्ठन्नेव कः प्रमेयो यद्भाति तया कथ्यते? [f]अभावमात्रे त्वतिप्रसङ्गात्।

टी० ॥ "अन्योन्याप्रतियोगिकः संसर्गनिषेधस्तथा विवक्षित"—इति वाक्यस्यान्योन्याभावान्यः संसर्गाभावः संसर्गाभाव इति पर्यवसितोऽर्थस्तत्र संसर्गप(१)दवैयर्थ्यमाह—। [a]"किंचे"ति ॥ 'अन्योन्याभावो यो न भवति स संसर्गाभावः'—इत्यनयोक्त्यान्योन्याभावस्तदा व्यवच्छिद्येत यद्यन्योन्याभावोऽन्योन्याभाव इति वक्तुं शक्यं, नचैव सम्भवति, उद्देश्यविधेयभावस्य प्रकारभेदनियतत्वादित्याह-। [b]"किंचे"ति ॥ [c]"सामानाधिकरण्यमि"ति। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं, प्रकृते च शब्दभेदान्न समानाधिकरण्यम्, अत एव नोद्देश्यविधेयभावोपीति भावः ॥ [d]"तदभावादेव न तथे"ति। प्रकारभेदाभावान्न सामानाधिकरण्यमुद्देश्यविधेयभावो वेत्यर्थः ॥ ननु सकलान्योन्याभाववृत्तिना केनचिद्धर्मेणावच्छिन्नस्योद्देश्यत्वं स्यादित्यत आह—। [e]"अन्य"इति। तन्मात्रवृत्तेरुपाधेरप्यनिरूपणात् ॥ नन्वभावत्वेनैवोद्देश्यतास्तु को दोषः? इत्यत आह—। [f]"अभावमात्रे"इति। 'अभावोऽन्योन्याभावः'—इत्यभिधाने संसर्गाभावस्याप्यन्योन्याभावत्वापत्तिः। यद्यपि 'नीलमुत्पलमि'-त्यभिधाने नीलमात्रस्य नोत्पलत्वं प्रसज्यते, तथाप्युत्पलपदव्युत्पित्सुं (२) प्रति तथाभिधाने तत्राप्यतिप्रसङ्ग एवेति भावः ॥

सू० "व्यक्तिविशेषे च शेषेष्वन्योन्याभावेषु संसर्गाभावत्वापत्तेः। एतच्च सर्वत्र तदन्यत्वेन (३) व्यवच्छेद्यमाने द्रष्टव्यम्। तथाहि—

[a]नाऽतत्तन्मन्यसे (४) तावन्न तत्तदपि मंस्यसे।

(१) एकसंसर्गपदवैयर्थ्यमित्यर्थः। (२) उत्पलपदशक्तिग्रहाभाववतो बालस्य कुत्रोत्पलपदस्य शक्तिरिति व्युत्पत्तुमिच्छोर्नीलमुत्पलमित्यभिधाने नीलमात्रस्यैवोत्पलत्वं प्रसज्यते इत्यर्थः। (३) तदन्यत्वेन=अलक्ष्यान्यत्वेन। (४) यथा अतत् तत् (अघटो घटः) इति न, तथा तत् तत् (घटो घटः)

[d]सामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते ॥ २९ ॥
[e]रूपान्तरेण निर्द्दिश्य तच्चे त्तदभिधीयते ।
ताद्रूप्येण तथापि स्यात् सैव सव्यभिचारिता ॥३०॥
[f]अपि चान्योन्याभावस्य संसर्गाभावोऽप्येवं व्यवच्छिन्नः स्यात् (१), तस्याप्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वात् । *[g]अथान्योन्याभावस्य संसर्गाभावो नामाधिको (२) नोपेयते एवयमादाय तथा स्याद् ? *—इति चेन्न ।

टी० । ननु गुणान्योन्याभावत्वादिना प्रकारेणोद्दिश्यान्योन्याभावत्वं विधीयतां, भवति हि गुणान्योन्याभावोऽन्योन्याभाव इति तत्राह—। [a]"व्यक्तिविशेषे" इति । तथाच द्रव्यान्योन्याभावो(३) नान्योन्याभावः स्यादित्यर्थः । एतदपि व्युत्पित्सुं प्रति, अन्यथा 'घटो द्रव्यमि'त्युक्ते घटो न द्रव्यं स्यात् ॥ एवं यत्रयत्र लक्षणं तदन्यत्वेन (४)विशेष्यं तत्र तदन्तर्भावध्रौव्यमित्याह--। [b]"एतच्चे"ति ॥ उक्तमर्थं कारिकाभ्यां संगृह्णाति—। [c]"नातत्तदि"ति । 'अघटो घट'—इति यथोक्तिविरोधाद्दुर्घटवचनं तथा 'घटो घट'—इत्यपि प्रकारभेदाभावाद्दुर्घटवचनमेव॥

इत्यपि न, हि—यतः, सामानाधिकरण्यं रूपभेदम्=प्रकारभेदमपेक्षते इत्याद्यवार्त्तिकार्थः । नीलघटत्वादिना रूपान्तरेणोद्दिश्यतत्तत् (घटो नील घट) इतिवत्प्रकृते उक्तौ ताद्रूप्येण=अधिकवृत्तिना प्रमेयत्वादिना रूपान्तरेणोद्दिश्य प्रमेयः संसर्गाभाव इत्युक्तौ अन्योन्याभावादेः प्रमेयस्यापि संसर्गाभावत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति द्वितीयवार्तिकार्थः । (१)तथाचाव्याप्तिरिति ध्येयम् । (२) अधिकः = अन्योन्याभावभिन्नः । तथा=अन्योन्याभावसंसर्गाभावस्याऽसङ्ग्रहः । (३) द्रव्यान्योन्याभाव इत्युपलक्षणं गुणान्योन्याभावव्यतिरिक्तान्योन्याभावानाम् । (४) यथा स्मृतिभिन्नं ज्ञानमनुभूतिरितिलक्षणे यत्किञ्चित्स्मृति भिन्नत्वं यत्किञ्चित्स्मृतेरपि, स्मृतित्वाभाववत्यनुभूतिरित्युक्तौ स्मृतित्वान्योन्याभावमादाय पुनः स्मृतावतिप्रसङ्गः स्मृतित्वसंसर्गाभावविवक्षायां च स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावमादाय पुनः स एव प्रसङ्गः स्मृतौ दत्तस्तथा अनुभूतिभिन्नं ज्ञानं स्मृतिरित्यादावपि यत्रयत्र लक्षणमलक्ष्यानुभूत्याद्यन्यत्वेन विशेष्यं तत्राऽलक्ष्यस्यानुभूत्यादेरन्तर्भावमादायातिप्रसङ्ग आवश्यक इत्यर्थः ।

दार्ष्टान्तिके युक्तिमाह—। [d]"सामानाधिकरण्यमि"ति ॥ "'रूपान्तरेणे"ति । अधिकवृत्तिना धर्मान्तरेण तदुद्दिश्य विधानेऽतिव्याप्तिर्न्यूनवृत्तिना चाऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥ किंचा'ऽन्योन्याप्रतियोगिको योऽभावः स संसर्गाभाव'—इत्यभिधानेऽन्योन्याभावस्य संसर्गाभावो न स्यादन्योन्यप्रतियोगिकत्वादित्याह—। [f]"अपिचे"ति । यद्यप्यन्योन्याभावस्य संसर्गाभावोऽन्योन्यं न प्रतियोगि, किंतु तदभावः, सचान्योन्यस्मादन्य एव, तथापि विशिष्टस्य प्रतियोगित्वे विशेषणस्याप्यन्तर्भाव इति भावः ॥ नन्वन्योन्याभावप्रतियोगिकः संसर्गाभावो यदि भवेत्तदा तदनुपग्रहो दोषः स्यात् स एव तु नास्ति, अभावस्याप्यभावान्तराङ्गीकारेऽनवस्थानातिदि शङ्कते-। [g]"अथे"ति ॥

सू० "एवं तर्ह्यन्योन्याभावस्यान्योन्याभावेपि नाधिको (१)ऽभ्युपगन्तव्यः स्यादित्यन्योन्याप्रतियोगित्वेन व्यवच्छेदो(२)पि संसर्गाभावस्य त्वदभिमतस्य कथं स्यात्? व्यवच्छेदस्य निषेधार्थत्वात्(३) । * [b]अथ माभूदधिकोसौ स्वरूपमेव तु तथेष्यते इति तदाद्यैव व्यवहार एष निर्द्दोषः? *,—इति चेत्, [c]तर्ह्यन्योन्याभावसंसर्गव्यतिरेकेपि (४) तुल्यमेतत् ।

टी० ॥ अन्योन्याभावस्याभावान्तरानभ्युपगमे संसर्गाभावलक्षणे तद्व्यवच्छेदार्थमुपात्तस्यान्योन्याप्रतियोगित्वस्य विशेषणस्य फलाभावाद्वैयर्थ्यम्, अन्योन्याभावव्यवच्छेदस्यान्योन्याभावात्मकत्वात्, तस्य च त्वयाऽनभ्युपगमादिति परिहरति—। [a]"'एवं तर्ही"ति ॥ नन्वन्योन्याभावव्यवच्छेदकेन संसर्गाभावलक्षणे विशेषणेनान्योन्याभावानात्मा व्यवच्छेदो न

(१) अधिकः = अन्योन्याभावभिन्नः । (२) व्यवच्छेदः, अन्योन्याभावात् व्यवच्छेदो व्यावृत्तिरन्योन्याभाव इति यावत् । (३) निषेधार्थत्वात् = अन्योन्याभावस्वरूपत्वात् । (४) संसर्गव्यतिरेके = संसर्गाभावे ।

क्रियते, किंतु व्यवच्छेद्यो व्यवच्छेदश्च स एवान्योन्याभाव इति न वैयर्थ्यमित्याशङ्कते–। [b]"अथे"ति ॥ तर्हि अन्योन्याभावसंसर्गाभावोऽप्यन्योन्याभावस्वरूपमेवेति तदात्मकसंसर्गाभावानुपग्रहो दोषस्तदवस्थ एव व्यवच्छेद्याभावो वा अन्योन्याभावस्यापि स्वप्रतियोगिसंसर्गाभावरूपत्वादिति परिहरति–। [c]"तर्ही"ति ॥

सू० [a]"अपिच, 'अन्योन्यप्रतियोगिको न भवत्यभावो यः स संसर्गाभावः'–इतिवदताऽन्योन्यप्रतियोगिकेऽभावे निषिध्यमानेऽन्योन्यात्मकोऽसा (१) वभावोऽभ्युपगतः स्यात्, द्वयोर्निषेधयोः सुन्दोपसुन्दतया(२)ऽन्योन्यस्यैव स्थैर्यापत्तेः; तथाच सत्यन्योन्यस्मिन्निर्विशेषणे जगदेव प्रविष्टमिति संसर्गाभावत्वेन विवक्षितस्य जगदात्मतायां सिध्यन्त्यामन्योन्याभावात्मतापि स्यादिति व्यर्थो विशेषणप्रयासो हासायेति सविशेषणेऽप्यविशेषणवत् प्रसङ्ग इति महत्कौतुकम् । * [b]ननु 'घटाभवो न भवति स्तम्भः'–इत्युक्ते किं स्तम्भो घटात्मा विहितो भवति(३)? तत्कस्य हेतोः ? तद्धि तथा स्यात् यदि घटस्तदभावश्चेत्येव जगत्स्यात्, यदा तु स्तम्भादिरप्यपरा कोटिरस्ति तदा कथं स्याद् ? इत्युक्तप्रसङ्गानवकाश इति * ?।

(१) असौ = संसर्गाभावः । (२) सुन्दोपसुन्दतया = परस्परं विरोधितया, अन्योन्याभावाभावे अन्योन्यस्यैव स्थैर्यापत्तेः, अभावाभावस्य भावरूपत्वादित्यर्थः । सुन्दोपसुन्दौ द्वावादिदैत्यौ राजानौ नर्मदातीरे तपश्चेरतुः, तदुपघातार्थं जगत्स्रष्ट्रा काचिद्वराङ्गना प्रस्थापिता, तां दृष्ट्वा कामसंतप्तौ ममेयं ममेयमिति परस्परं जघ्नतुरितीयं गाथा सुन्दोपसुन्दयोः पुराणप्रसिद्धा । (३) "नैव भवति"–इति शेषः ।

टी० ॥ 'अन्योन्याभावो न भवत्यभावो य' इतिवाक्ये नञ्द्वयश्रवणादन्योन्यं यद्भवति स संसर्गाभाव इत्यर्थपर्यवसाने जगत एवान्योन्यत्वात् संसर्गाभावत्वं प्रसक्तं, जगदन्तर्गतस्यान्योन्याभावस्यापि च संसर्गाभावत्वमिति यद्व्यवच्छेदाय विशेषणमुपात्तं तस्यैव सङ्ग्रह इति कौतुकमित्याह—।ª "अपिचे"ति । यद्यपि 'अन्योन्यप्रतियोगिको न भवत्यभावो य' इतिवाक्याद्यत्राभावेन्योन्यप्रतियोगिकत्वं धर्मो नास्ति स संसर्गाभाव इत्यर्थः प्रतीयते, तथाच, भवत्येवान्योन्याभावव्यवच्छेदः, तस्यान्योन्यप्रतियोगिकत्वात्, सुन्दोपसुन्दन्यायस्तु समानाधिकरणयोरेव निषेधयोः, तथाचाप्रतीयमानार्थखण्डनमपि कौतुकमेव, तथापि लक्षणवाक्यस्य यद्ययमर्थ(¹)स्तदैवं खण्डनमिति भावः । एवम् अन्योन्याभावो न भवत्यभावो यः स संसर्गाभाव'—इत्यत्रापि यत्राभावेन्योन्याभावत्वं नास्तीत्यर्थः, इति(²)नैतत् खण्डनमुचितं, तथाप्यन्योन्याभावो न भवतीत्यन्योन्याभावानात्मा भवतीत्यर्थस्तथाचान्योन्यात्मत्वपर्यवसानमेवेत्यर्थः । अत्रैव शङ्कते—।ᵇ"नन्वि"ति । 'घटाभावो न भवति स्तम्भ' इत्यत्र यथा स्तम्भस्य न घटात्मत्वं तथा'अन्योन्याभावो न भवति संसर्गाभाव' इत्यत्रापि संसर्गाभावस्य नान्योन्यात्मत्वं, किंतु संसर्गाभावत्वमेव, केवलमन्योन्याभावानात्मकत्वमात्रं तत्र प्रतीयते इति शङ्कार्थः ॥

मू० ªनैवम् । यथा घटतदभावाभ्यामन्या वस्त्रादिकमप्यस्ति कोटिस्तथान्योन्यतदभावाभ्यां नान्या कोटिः संभवति, निर्विशेषणान्योन्यमध्ये जगत एव प्रवेशात्; ᵇतदात्मनोपि(³)निषिध्यमानत्वे तन्निषेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात् । ᶜन हि

(१) लक्षणवाक्यस्य यद्यप्रतीयमान एव—'अन्योन्याभावाभावरूपः संसर्गाभावः'—इत्याकारकोर्थोऽभिमेतः स्यात्तदैवं खण्डनं श्लिष्टतरमित्यर्थः । (२) इतिशब्दो हेतौ । (३) तद् जगद्रूपमात्मा स्वरूपं यस्यान्योन्यस्य स तदात्मा, तस्य (अन्योन्यस्य तादात्म्यस्य वा) । तन्निषेधात्मके=अन्योन्याभावनिषेधात्मके ।

(¹)घटः पटात्मेत्यनेन घटस्वरूपादन्यस्तदात्मा विहितः स्यात् । [d]यदि तु तादात्म्यं नामाभेदाख्यो धर्मः कश्चिदिष्यते, स घटपटाद्यधिकरणतया निषिध्यते, तदा संसर्गाभाव एव स्यात् । तस्मान्निर्विशेषणतादात्म्यात्मभूतं जगदिति कोट्यन्तराभाव(²)इति ।

टी० ॥ [a]"नैवमि"ति । यत्र प्रतियोगितदभावाभ्यां तृतीया कोटिस्तत्राभावाभावो न प्रतियोगी, इह तु न तथेत्यन्योन्याभावनिषेधोऽन्योन्यमेवेति परिहारार्थः ॥ नन्वन्योन्याभाव इति शब्दमात्रं, तत्वस्यान्योन्यं प्रतियोगि येन तदभावनिषेधेऽन्योन्यपर्यवसानं स्यात्, किंतु तादात्म्यं तस्य प्रतियोगीति नोक्तदोष इत्यत आह—। [b]"तदात्मन"इति । तादात्म्याभावो न भवति योऽभावः स संसर्गाभाव इतिकृतेऽपि पूर्ववन्निर्विशेषिततादात्म्यरूपजगदन्तर्गततादात्म्याभावरूपत्वं संसर्गाभावस्य पतितमिति तदेव कौतुकमित्यर्थः । "तदात्मनोऽपि निषिध्यमानत्वे"इति, घटः पटात्मा न भवतीत्यनेनैव प्रकारेणान्योन्याभावस्य प्रतीयमानत्वे इत्यक्षरार्थः ॥ ननु 'तादात्म्याभावो न भवति संसर्गाभाव' इत्युक्ते तादात्म्यस्वरूपं कथं संसर्गाभावस्स्यादित्यत आह—। [c]"नही"ति । सुन्दोपसुन्दन्यायेन नञ्द्वयागते तादात्म्यं संसर्गाभाव इति पर्यवसाने निर्विशेषिततच्छब्दस्य जगत्परत्वे संसर्गाभावस्य जगदात्मत्वमेव स्यात् यथा घटः पटात्मेत्यत्र पटस्य घटात्मत्वमित्यर्थः ॥ ननु तादात्म्यनिषेधो नान्योन्याभावो येन तन्निषेधस्तदात्मा स्यात्, किंतु तादात्म्यस्य घटादिनिष्ठधर्मस्य निषेधस्तथा च तन्निषेधो जगद्धर्मो भवेन्नतु जगदिति न तदन्तर्गतान्योन्याभावात्मत्वं संसर्गाभावस्येत्यत आह—।[d]"यदि त्वि"ति ॥

(१) नहि घटः पटात्मा—इत्यनेन विहितस्तदात्मा (=तादात्म्यमन्योन्यं वा) घटस्वरूपादन्यः स्यादित्यन्वयः ।

(२) कोट्यन्तराभावः, तादात्म्यान्तर्गतं जगदितिकोटितः कोट्यन्तरस्य भङ्गनीयस्याभाव इत्यर्थः ।

सू० [a]"अपिच, एवं तर्हि घटे निषिध्यमाने घटाभावो विधीयते, घटाभावे च निषिध्यमाने घटः-इत्यपि न स्यात्, तृतीयस्य विद्यमानत्वात्; भवन्वा 'घटाभावः स्तम्भो न भवती'त्यत्रापि घटाभावत्वाविशेषा[b]द्विशेषान्तरानिर्वचनात् घटः स्तम्भात्मेत्येवोक्तं स्यादिति [c]त्वत्प्रसङ्गस्त्वयि निपतेत्। संसर्गान्योन्याभाववैचित्र्यमादाय हि स परिहार्य्यः स(१) एव च नाद्यापि व्यवतिष्ठते। [d]अत एव (२) 'प्रतीतिबलादेव वैधर्म्यमनयोरुपेयमि'त्यपि निरस्तम्। [e]प्रतिषेधप्रतिषेध्यविरोधे प्रकारविशेषव्यवस्थानिरुक्त्यशक्ते रविशेषेणैकनिषेधेऽन्यविधिध्रौव्यं भवदन्योन्याभावनिषेधो(३)प्यन्योन्यविधये स्यात्।

टी० ॥ किंच, घटात्यन्ताभावाभावो यथा घट एव पर्यवस्यति तथा घटान्योन्याभावनिषेधोपि पर्यवस्येत्, वस्त्रादि(४) कोटिस्तृतीया यथान्योन्याभावे तथात्यन्ताभावेपीत्याह-। [a]"अपिचे"ति॥ [b]"विशेषान्तरे"ति। अत्यन्ताभावे एवेयं रीतिर्न त्वन्योन्याभावे-इति विशेषस्त्वया निर्वक्तुमशक्य इत्यर्थः॥ [c]"त्वत्प्रसङ्ग" इति। 'घटाभावो न भवति स्तम्भ'-इत्युक्ते स्तम्भोपि घटात्मा विहितः स्यादिति यः प्रसङ्गस्त्वया कृतः स त्वय्येवापतित इत्यर्थः॥ [d]"अत एवे"ति। कस्यचिदभावस्य प्रतिषेधः प्रतियोगिपर्यवसन्नः कस्यचिच्च प्रतिषेधः प्रतियोग्यपेक्षयान्य एव प्रतीयते इति प्रतीतिबलादन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्वैधर्म्यम-

(१) स=वैचित्र्यपदार्थः। (२) अत एव=अर्थवैचित्र्यनिरासेन प्रतीतिवैचित्र्यनिरासादेव। (३) "अन्योन्याभावनिषेधे"-इति तु युक्तं पाठं सम्भावयामः। एकनिषेधेऽन्यविधिध्रौव्यमित्यस्यैकस्य कर्तृपदस्योक्तत्वात् 'भवदि'ति तु शतृप्रत्ययान्तस्य रूपम्। यद्वा भवदन्योन्याभावनिषेधो=भवतामन्योन्यभावस्य निषेध-इत्यर्थः। (४) आदिपदेन स्तम्भोप्युपगृहीत इत्यतो न मूलव्याख्यानयोर्वैयधिकरण्यम्।

भ्युपगम्यतामिति निरस्तमित्यर्थः॥ ननु प्रतियोग्यभावयोर्यत्र विरोधस्तत्रैकनिषेधेऽन्यविधिरित्यस्तु, तादात्म्याभावे तु प्रतियोग्यभावयोः सामानाधिकरण्याद्विरोध एव नास्तीति नैकनिषेधेऽन्यविधिरित्यत आह। c"प्रतिषेधप्रतिषेध्ये" ति। अत्यन्ताभावस्थले विरोधो, नत्वन्योन्याभावस्थलेपि,-इति तदा स्याद्यद्यनयोः प्रकारविशेषव्यवस्था स्यात्, सैव तु नास्तीत्यर्थः॥

सू० [a]मम चानिर्वचनीयतैव प्रतीतिव्यवहारव्यवस्थापर्य्यनुयोगवाणवारणाय वज्रवारवाणायमाना विजयते। [b]मम ह्येवं दर्शनं;-प्रतीतिसिद्धत्वात् अत्यन्तासद्विलक्षणं भवदपि जगत्तथा सत्त्वोपगमेपि बाध्यमानत्वा(१)दनिर्वचनीयमिति। अत एव प्रतीयमानत्वाद्वैचित्र्यमनयोर्घुष्यमाणमतिदूरनिरस्तम्। [d]उक्तप्रतियोग्यादिवैचित्र्यानुपपत्तितः प्रतीयमानस्यैव बाध्यताया एव कथनात्। [e]तस्माद्—

अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ
सत्यां स्यात्तद्व्यवस्थेति स्वाश्रयं कश्चिकत्सतु॥ ३१॥

[f]"अभाव(२)एव यत्रे'तिसावधारणं च वक्तव्यम्?-इतिचेन्न

टी०॥ नन्विदं प्रतीतिवैलक्षण्यमन्योन्यात्यन्ताभावयोस्त्वयाप्युपपादनीयमेवेत्यत आह-। [a]"मम चे"ति। पर्य्यनुयोगलक्षणो वाणस्तस्यवारणाय वज्रस्य=लोहस्य, वारवाणः= कञ्चुकः (सन्नाहविशेषः) "कञ्चुको वारवाणोस्त्री" त्यमरः॥ ननु प्रतीतिसिद्धमपि वैलक्षण्यमपह्नूयते इति महत्साहसमित्यत आह-। [b]"मम ही"ति॥ प्रतीतिर्नापह्नूयते, किंतु 'विचारं न सहते'-इत्युच्यते इत्यर्थः॥ [c]"अत एवे"ति। बाध्यत्वादेवेत्यर्थः॥ ननु बाधमनभिधाय बाध्यत्वाभिधानं सर्वत्र सुलभमित्यत आह-। [d]"उक्तप्रतियोग्यादी"ति। त्वदुक्तवैचित्र्यंनुपपत्तिदर्शनं यत्कृतं

(१) बाध्यमानत्वात्सत्त्वोपगमेपि तथाऽनिर्वचनीयमित्यन्वयः।
(२) "ननु स्मृतित्वस्याभावः"-इत्यपि क्वचित्पाठः।

तदेव बाधाभिधानमित्यर्थः ॥ उपसंहरति—"'तस्मादि"ति । अन्योन्याभावो यो न भवत्यभावः स संसर्गाभाव—इति संसर्गाभावस्यान्योन्याभावान्यत्वमादाय तदा व्यवस्था स्याद्यद्यन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदः स्यात्, स एव तु नाद्यापि सिद्धः, इति तदुभयभेदव्यवस्थयैव तदुभयव्यवस्थेत्यात्माश्रय इत्यर्थः । यद्वा प्रतीतिवैलक्षण्याद्विषयवैलक्षण्यं ततश्च प्रतीतिवैलक्षण्यमित्यन्योन्याश्रयएवात्माश्रय इत्यर्थः ॥ ननु 'स्मृतित्वस्याभाव एव यत्र ज्ञाने तदनुभव'—इत्युक्ते स्मृतौ न प्रसङ्गो, यतस्तत्र भावोऽपि स्मृतित्वस्येत्याशङ्कते—। [f]''अभाव एवे"ति ॥

मू० "एवकारेण किमधिकमभिधीयते ? । *भावो निषिध्यते ? *-इति चेन्न, तस्याभावपदेनैव लब्धत्वात्; भावनिषेधोऽभाव इत्यनर्थान्तर(१)मिदम् । * [b]भावसामानाधिकरण्यनिषेध एवकारार्थः ? *-इति चेत्, [c]उक्तेनैव गतार्थत्वात्, [d]अन्योन्याभावस्य(२)च स्मृतावपि सम्भवात्; न हि भावसामानाधिकरण्यं स्मृतिः । [e]स्मृतौ च भावमभावं चैकत्र मन्यमानेन [f]तस्याप्येष्टव्यत्वात्, तयोः परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वात्, [g]न हि रूपरसयोरेकत्राभावे न(३)तत्सामानाधिकरण्याभावः स्यात् ।

(१) अनर्थान्तरम्—एकार्थकम् ।

(२) स्मृतित्वभावसामानाधिकरण्यान्योन्याभावस्येत्यर्थः ।

(३) केचित्तु अत्र 'अभावेने'तिपदं छिन्दन्ति, तत्रायमर्थः—न हि रूपरसयोर्मिलितयोरेकत्र—तेजसि अभावेनान्यत्रापि पृथिव्यादौ तत्सामानाधिकरण्यस्याऽभावः स्यादिति, किन्तु स्यादेव पृथिव्यादौ सामानाधिकरण्यमिति । यद्यपि दृष्टान्तेऽन्यत्र समानाधिकरणयोरन्यत्राऽसामानाधिकरण्यं दृष्टं नैकत्र, तथाप्यत्रैकस्यामेव स्मृतौ स्मृतित्वान्योन्याभावस्य समवायेन स्मृतित्वाधिकरणे वृत्तित्वात्सामानाधिकरण्यं, तदात्म्येन स्मृतित्वस्य स्मृतौवृत्तित्वाभावाच्चासामानाधिकरण्यमिति ध्येयम् ।

टी० ¹ 'अभाव एव यत्रे'त्यवधारणेन भावनिषेधोभिप्रेतः, स चाभावपदलभ्य एवेत्यवधारणवैयर्थ्यमिति परिहरति–। a"एवकारेणे"ति ॥ अभावपदेन भाव(¹)निषेधमात्रं लभ्यते भावसामानाधिकरण्यनिषेधस्त्वेवकारलभ्य इत्याशङ्कते–। b"भावसामानाधिकरण्यनिषेध" इति ॥ 'स्मृतित्वस्याभावो यत्रे'त्युक्त्यैव भावसामानाधिकरण्यनिषेधोपि लभ्यते एव यतस्तस्मिन्नधिकरणे भावश्चेदभावपदेन निषिद्धस्तदा भावसामानाधिकरण्यस्यापि निषेधः पर्य्यवसन्न एवेति परिहरति–। c"उक्तेनैवे"ति ॥ किंच, भावसामानाधिकरण्यनिषेधस्यान्योन्याभावरूपस्य स्मृतावपि सत्वादेवकारेणापि स दोषो न परास्त इत्याह–। d"अन्योन्ये"ति ॥ किंच, भावसामानाधिकरण्यनिषेधः = भावेन सहासामानाधिकरण्यं, तच्च यथानुभूतौ, तथा स्मृतावप्यगत्या त्वयाभ्युपेयं, यतो भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकतया स्मृतित्वाभावे(²)स्मृतौ स्वीकृते स्मृतित्वं तत्र नेष्टव्यमन्यथा परस्परप्रतिक्षेपात्मतैव भावाभावयोर्भज्येत, तथाच स्मृतावपि भावसामानाधिकरण्यनिषेध एवकारार्थस्तुल्य एवेत्याह–। e"स्मृतौ चे"ति ॥ f"तस्यापी"ति । सामानाधिकरण्याभावस्यापीत्यर्थः ॥ ननु समानाधिकरणयोरप्यसामानाधिकरण्यमिति दुर्घटमित्यत आह–। g"नही"ति । पृथिव्यां समानाधिकरणयोरेव रूपरसयोरेकत्र=तेजसि, रसाभावे सति तयोः सामानाधिकरण्याभावो न स्यादेवं न, किंतु स्यादेवेत्यर्थः ॥

सू० a* समाविष्टयोर्भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकतैव न सिद्धा(³)*?–इति चेत्, b तर्हि तथाविधयो(⁴) र्भावाभावपदसङ्केतो नतु रूपरसयोरिति रुचिस्ते प्रमाणम् ।* c रूपरसयोः परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वात् d तदभावे तयोः सामानाधिकरण्याभाव आस्ताम् e अत्र

---

(१) भावः=स्मृतित्वसत्ता । (२) स्मृतित्वाभावे=स्मृतित्वस्यान्योन्याभावे । (३) "न सिद्ध्येत्"–इत्यपि केषुचित्पुस्तकेषु पाठः । (४) तथाविधयोः=समानाधिकरणयोः प्रतियोगितदन्योन्याभावयोः ।

तु नैवम् ?*-इति चेत्, तथात्वस्यासामानाधिकरण्य-प्रयोजकत्वे तद्व्यतिरेकः(१)सामानाधिकरण्यप्रयोजकः स्यादिति रूपरसादीनामसामानाधिकरण्यापत्तिः, भावाभावयोरसामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च।

टी० ॥ ननु परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वे सति स्मृतित्वतदन्योन्याभावयोः सामानाधिकरण्यप्रतिषेधः स्मृतौ सिद्ध्येत् परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वमनयोर्नास्ति समावेशदर्शनादिति शङ्कते-। [a]"समाविष्टयोरि"ति ॥ तर्हि प्रतियोगिना सह समाविष्टस्यापि कथमस्या(२)भावपदवाच्यत्वं स्यात्, संसर्गाभावस्थले सर्वत्र प्रतियोग्यसमावेशस्यैव दर्शनात्,(३)संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्वैचित्र्यस्य त्वयाद्याप्यसमर्थनात्, इति परिहरति-। [b]"तर्ही"ति ॥ ननु समानाधिकरणयोरपि रूपरसयोर्यदसामानाधिकरण्यं तत्र परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वं तन्त्रं, भावाभावयोस्तु परस्परप्रतिक्षेपात्मनोः सामानाधिकरण्ये कथमसामानाधिकरण्यं भवेदिति शङ्कते-। [c]"रूपरसयोरि"ति ॥ [d]"तदभावे"इति । तदेकैकाभावे इत्यर्थः ॥ [e]"अत्र त्वि"ति । भावाभावयोरित्यर्थः ॥ [f]"तथात्वस्ये"ति । परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वस्येत्यर्थः । परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वेन यदि रूपरसयोरसामानाधिकरण्यमुपपाद्यते तदा क्वचिदपि तयोः सामानाधिकरण्यं न स्यात्, न स्याच्च भावाभावयोर्वैयधिकरण्यमित्यर्थः । तदेवं स्मृतित्वतदन्योन्याभावयोः स्मृतावनुभवबलात् सामानाधिकरण्ये सत्येवाभावस्वरूपपर्यालोचनबलात् सामानाधिकरण्यनिषेधोऽप्युपपादित इत्यनुभवलक्षणं स्मृतावतिव्यापकमित्युक्तम् । *न चैकत्रैव सामानाधिकरण्यमसामानाधिकरण्यं च भावाभावयोरनुपपन्नमिति वाच्यम्*, यथात्वयैकत्रैव भावाभावौ स्वीक्रियेते तथा सामानाधिकरण्यासामानाधिकरण्ये अपि स्यातामित्युक्तत्वात् । *अन्योन्याभाव-

(१) तद्व्यतिरेकः=परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वव्यतिरेकः (परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वम्)। (२) अस्य=स्मृतित्वान्योन्याभावस्य।

(३) ननु संसर्गाभावाद्वैलक्षण्यादन्योन्याभावस्यैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यत आह-संसर्गेति।

स्याय(१)मेव महिमा ? *,-इति तु न युक्तम्, अभाववैचित्र्यानुपपादनादिति भावः ॥

सू० [a]* असामानाधिकरण्यमेव यत्रे(२)ति विवक्षितम्*?-इति चेन्न, [b]एवकारार्थदौःस्थ्यतादवस्थ्यात्, [c]एतेन 'विलक्षण एवायमभावो भावसहासनानुपवेशी य एवकारसमभिव्याहारेणोच्यते'-इति निरस्तम्, तस्यापि वैलक्षण्यं प्रतियोग्याश्रयनिषेधता(३)साम्येपि सामानाधिकरण्यविरहादुन्नेयं, तच्च(४)तुल्यम् [d] अभावान्तरेण । * [e]सामानाधिकरण्याभावप्रत्ययेन* ?-इति चेन्न,

टी० ॥ अत्र शङ्कते-। [a]"असामानाधिकरण्यमेवे"ति । स्मृतौ तु सामानाधिकरण्यमपीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ [b]"एवकारे"ति । सामानाधिकरण्यनिषेधस्यैवकारार्थस्यात्रैवलब्धत्वा(५)त्पौनरुक्त्यमित्यर्थः । अथाभावस्य संसर्गाभावरूपत्वमेवकारलब्धमतो नान्योन्याभावमादायातिव्याप्तिरिति तु तयोर्वैचित्र्ये सति स्यादिति भावः ॥ एवकारसमभिव्याहारमहिम्ना स्मृतित्वात्यन्ताभाव एव प्रतीयते इत्याशङ्काभाववैचित्र्ये सति तथा स्यात् तदेव तु नास्तीति परिहरति-। [c]"एतेने"ति ॥ "अभावान्तरेणे"ति । अन्योन्याभावेनेत्यर्थः ॥ ननु सामानाधि-

(१) अयं=नियतं प्रतियोगिसमानाधिकरण एव, न तु संसर्गाभाववत्प्रतियोग्यसमानाधिकरणोपीति । (२) 'सोऽनुभवः'-इति शेषः । (३) प्रतियोगी च आश्रयः (अनुयोगी) च निषेधश्च तेषां भावः प्रतियोग्याश्रयनिषेधता, तस्य साम्येपीत्यर्थः; तथाहि-अनुभूतौ स्मृतित्वान्योन्याभावात्यन्ताभावयोः स्मृतित्वनिष्ठा प्रतियोगिता अनुभूतिनिष्ठाऽनुयोगिता 'न'-इति प्रतीतिविषये निषेधता च समानैव । (४) 'तदि'ति सामान्ये नपुंसकनिर्देशः स्मृतित्वसामानाधिकरण्यविरहश्चेत्यर्थः ।

(५) असामानाधिकरण्यपदप्रतिपाद्याभिन्नैवकारार्थस्य सामानाधिकरण्यनिषेधस्याऽत्रैवलब्धत्वात् (=एवकारेण लब्धत्वात्) पौनरुक्त्यमित्यर्थः । यद्वा, अत्रैव लब्धत्वादिति पदविभागः, अत्रैव=असामानाधिकरण्यपदेनैव; सप्तमी तृतीयाविभक्त्यर्थे ज्ञेया ।

करण्याभावप्रत्ययेनैव एवकारसमभिव्याहारलभ्याभाववैलक्षण्यं सिध्यतीति शङ्कते-। [c]"सामानाधिकरण्ये"ति ॥

सू०[a]प्रत्ययविशेषकस्यार्थस्य स्मृतावपि भावात् । * [b]अन्योन्याभावव्यतिरिक्तः स्मृतित्वाभावः*,-इत्युक्तौ स्मृतिव्यतिरिक्तपक्षोक्त एव दोषः । तदास्तां विस्तरः । [c]नापि स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्य स्वरूपं तद्धीवृत्तिपक्षः, [d]अन्योन्याभावेपि भवतामभावव्यवस्थायास्ताद्रूप्यत्वेनोक्तप्रसङ्गस्य समानत्वात् । *अथान्यदेव किंचित्संसर्गाभावनिर्वचनं क्रियते, [e]तथाहि,-स्मृतित्वस्य यत्र संसर्गितया निषेधस्तत्र तदभावस्य संसर्गाभावत्वं, यत्र तु तदात्मत्वेन तत्र तदभावस्य न संसर्गाभावता, किंत्वन्योन्याभावत्वमेव, [f]सचे(१)ह न विवक्षितः, पूर्वक्त एव तु संसर्गाभावोऽभिधित्सितः?* इति नैतद्विचारसहं, 'संसर्गितया निषेध'-इति येयं तृतीया सा किं लक्षणे(२) वा?-१ सहयोगे वा ?-२ कारकभेदे वा करणादौ?-३नाद्यः, [g]संसर्गितया लक्षितस्यैवान्योन्याभावमादाय प्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, [h]तत्सहितस्यैवान्योन्यनिषेधस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् ।

टी० सामानाधिकरण्याभावप्रत्यये सामानाधिकरण्याभाव एव विशेषकः, स चोक्तरीत्या स्मृतावपि मयोपपादित इति परिहरति-। [a]"प्रत्यये"ति ॥ 'अन्योन्याभावव्यतिरिक्तः स्मृतित्वाभावः'-इत्यत्र सकलतद्व्यतिरिक्तत्वं ? यत्किंचित्तद्व्यतिरि-

(१) सच=अन्योन्याभावश्च, इह=अनुभवलक्षणे। (२) संसर्गितया लक्षितं यत्स्मृतित्वं तदभावः-इत्याद्यविकल्पार्थः, संसर्गितया सहितस्य स्मृतित्वस्याऽभावः-इति द्वितीयविकल्पार्थः, संसर्गितया कृतस्य स्मृतित्वस्याऽभावः-इति तृतीयविकल्पार्थः ।

क्तत्वं वा विवक्षितम् ?—इति विकल्पकं दूषितत्व(१)मेवेत्याह—। b "अन्योन्ये"ति ॥ प्राभाकरमतेप्यनुभूतिलक्षणमनुपपन्नमित्याह—। c "नापी"ति । स्मृतित्वे स्मर्यमाणे ज्ञानस्वरूपं(२)ज्ञानस्वरूपज्ञानं वाऽनुभव इत्यपि नेत्यर्थः ॥ अन्योन्याभावोपि त्वन्मतेऽधिकरणस्वरूपं तज्ज्ञानं वेति तमादाय स्मृतौ कुतस्य प्रसङ्गस्यापरिहार इत्याह—। d "अन्योन्याभावेपी"ति ॥ स्मृतित्वस्य संसर्गाभावो यत्रेत्येवानुभवलक्षणं संसर्गाभावनिरुक्त्योपस्कुरुते—। e "तथाही"ति ॥ f "सचेहे"ति । अनुभवलक्षणे स न विवक्षित इत्यर्थः ॥ g "संसर्गितये"ति । 'संसर्गितया लक्षितं यत् स्मृतित्वं तत्स्मृतिर्न'—इतिप्रतीतेरन्योन्याभावस्यापि ताद्रूप्यात्तमादाय स्मृतावतिप्रसङ्गतादवस्थ्यमित्यर्थः ॥ h "तत्सहितस्यैवे"ति । 'संसर्गितया सहितं स्मृतित्वं न स्मृतिरि'तितदन्योन्याभावमादाय प्रसङ्गसत्त्वादित्यर्थः । * नच संसर्गितायाः स्मृतित्वस्य च निषेधो यत्रेत्यर्थस्तथा च स्मृतौ स्मृतित्वसंसर्गिताया निषेधो नास्तीति तत्साहित्याभावान्न प्रसङ्ग इति वाच्यम् *, संसर्गितान्योन्याभावस्मृतित्वान्योन्याभावयोः साहित्यस्य स्मृतावपि भावादिति भावः ॥

सू० तृतीयस्तु न संभवति, a अत्यन्तनिषेधस्या(३)नुत्पत्तिधर्मकत्वात्, तस्य च प्रकृतोदाहरणत्वात् । * b प्रकारवाचिनीयं तृतीया ? *—इति चेन्न, c प्रकारशब्दार्थस्याधिकस्य निर्वक्तव्यत्वापातात् । * d प्रकारः प्रकार एव ? *—इति चेन्न, e अविदितलक्ष्यस्य लक्षणमनभिधायेतरव्यवच्छेदेन तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्; f अन्यथा

(१) सकलस्मृतित्वान्योन्याभावभिन्नत्वं प्रत्येकस्मृतित्वान्योन्याभावस्यापि, तथाऽसर्वज्ञेन तदविच्छेयत्वं च, यत्किंचित्स्मृतित्वान्योन्याभावव्यक्तिभिन्नत्वं च तदतिरिक्तयत्किञ्चित्स्मृतित्वान्योन्याभावस्यापीति पूर्वोक्तदोषदूषितत्वमेवेत्यर्थः । (२) सर्वत्राभावज्ञाने प्रतियोगिस्मरणस्य हेतुत्वात्प्रतियोगिरूपे स्मृतित्वे स्मर्य्यमाणे सति यदनुभूत्यात्मकानुयोगिज्ञानस्वरूपं, तस्य ज्ञानं वा, सोऽनुभव इत्यपि नेत्यर्थः ।

(३) अत्यन्तनिषेधस्य=अत्यन्ताभावस्य ।

सर्वत्र प्रष्टारं प्रति लक्षणानभिधानापातात् । 'को घटः'?-इत्यादिपृष्टे 'घट एव घटः'-इत्याद्येवोत्तरं सङ्गच्छेत । [g]"प्रकार इति पक्षो नोपपन्नः, सदोषत्वाद्'-इति वक्ता 'को दोषः' ?-इत्यनुयुक्तो 'दोष एव दोषः'-इत्यभिधायैव निर्वृत्तो(१)भवेद् इति ।

टी० ॥ [a]"अत्यन्ते"ति । स्मृतित्वात्यन्ताभाववत्त्वं तव लक्षणत्वेनाभिमतं, तच्च नित्यमेवेति न संसर्गितया करणेन क्रियते॥ ननु संसर्गित्वेन प्रकारेण यो निषेधः स संसर्गाभावः, भवति हि 'नेह घटः संसृष्ट' इति, तादात्म्याभावे तु नायं प्रकारः, पटसंसृष्टेऽपि घटे 'नायं पटात्मा घट' इतिप्रतीतेरिति शङ्कते-। [b]"प्रकारे"ति॥ [c]"प्रकारशब्दार्थस्ये"ति । संसर्गितां विहाय नान्यः प्रकारशब्दार्थः, संसर्गितासमभिव्याहृतायाश्च तृतीयायाः संसर्गितैव नार्थ(२)इत्यर्थः ॥ ननु प्रसिद्धार्थः प्रकारशब्दः किमत्र प्रश्नेनेत्याह-। [d]"प्रकारः प्रकार"इति ॥ प्रसिद्धेऽप्यर्थे विप्रतिपन्नं प्रति प्रसिद्धिमात्रमतन्त्रमित्याह-। [e]"अविदिते"ति । यद्वा, प्रकारस्य लक्षणप्रश्ने स्वरूपाभिधानमतन्त्रमित्याह-। "अविदिते"ति ॥ ननु स्वरूपकथनेनैव लक्षणमुक्तमित्यत आह-। [f]"अन्यथे"ति ॥ अनिष्टान्तरमाह-। [g]"प्रकार इति पक्ष"इति । यद्यपि 'प्रकारवाचिनीयं तृतीयेति न युक्तं, सदोषत्वाद्'-इत्युक्ते 'को दोषः?'-इतिपृच्छतो दोषविशेषस्वरूपाभिधानमावश्यकं, नह्यत्रापि लक्षणप्रश्नो, येन प्रकारलक्षणप्रश्नसमानन्यायता स्यात्, यद्यत्र विशिष्य दोषविशेषाभिधानं न भवेत्तदा "सदोषत्वादि"ति हेतुरेव नोपपादितः स्यात्, तथापि दोषलक्षणप्रष्टारं प्रतीदमुक्तमिति भावः ॥

मू० [a]"स्मृतित्ववत् 'स्मृतेर्लक्षणान्तरेण रहितत्वमनुभूतित्वमिति' प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । [b]'गृहीतस्य ज्ञानं

(१) निर्वृत्तः=कृतकार्यः, "निवृत्तो भवेदि"तिपाठे तूपरतो भवेदित्यर्थः । क्वचित्तु निर्वृतीभवेदिति पाठः । स चायुक्तः । (२) नार्थः, संसर्गस्य संसर्गान्तराभावादिति भावः । 'इत्यर्थ' इति क्वचिन्नास्ति ।

स्मृतिः'-इति च स्मृतिलक्षणे धारावाहिकज्ञानेऽतिप्रसक्तिः। * [c]'सापेक्षज्ञानं स्मृतिः, सापेक्षता च स्वविषयनियमे समानविषयज्ञानापेक्षा ?*-इति चेन्न, [d]'प्रत्यभिज्ञायास्तत्ताभागस्य स्मृतित्वापत्तेः (१)। * एवमस्तु ?*-इति चेन्न, तर्हि प्रत्यभिज्ञायां स्मृत्यनुभवभागयोर्भिन्नविषयत्वव्यवस्थितौ [e]'तदभेदः केन गृह्येत? -इति पूर्वदोष आवर्तते। * संस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृतिः *-इत्यपि न, सामग्रीतः (२)सर्वसम्भवेन लक्षणस्या(३) [f]ऽसम्भवात्। * [g]असाधारणतद्धेतुकधीत्वम्? *,-इति चेन्न, आत्मप्रत्यभिज्ञानेऽव्याप्तेः(४),

टी०॥ संस्कारासाधारणकारणत्वरहितज्ञानत्वमनुभवत्वमित्याद्यनुभवलक्षणमनुपपन्नमित्याह—। [a]"स्मृतित्वसदि"ति ॥ गृहीतग्राहिज्ञानान्यज्ञानत्वमनुभवत्वमित्यपि न भवति, स्मृतिलक्षणभागस्य(५) धारावहनातिव्याप्तेः, अत(६)एवानुभवलक्षणस्य धारावहनाव्याप्तिरित्याह—। [b]"गृहीतस्ये"ति ॥ ननु गृहीतग्राहित्वेन जनकज्ञानविषयताप्रयुक्तविषयताकत्वं (७)विवक्षितं, तच्च न धारावाहिकज्ञाने, येन तत्र स्मृतिलक्षणमतिव्याप्तं स्यादित्याह-। [c]"सापेक्षज्ञानमि"ति ॥ धारावहने विषयनियमो यद्यपि न पूर्वज्ञानाधीनस्तथापि प्रत्यभिज्ञाभागे पूर्वानुभवा-

(१) प्रत्यभिज्ञायाः तत्ताभागस्य स्मृतित्वापादनं प्रत्यभिज्ञायाः सर्वांशेऽनुभवत्वमताभिप्रायेण (प्रक्रान्तेन) ज्ञेयम्। (२) सामग्री=देशकालात्ममनोयोगादिरूपा। (३) लक्षणस्य=मात्रपदघटितलक्षणस्य।
(४) सोऽहमित्यात्मप्रत्यभिज्ञानस्य संस्कारातिरिक्तमसाधारणकारणं नास्ति, आत्ममनोयोगस्य सर्वज्ञानसाधारणत्वादिति तस्यापि स्मृतित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। (५) गृहीतग्राहिज्ञानान्यज्ञानत्वमितिलक्षणे गृहीतग्राहिज्ञानपर्यन्तस्स्मृतिलक्षणभागः, तस्येत्यर्थः। क्वापि 'स्मृतित्वलक्षणं भागस्ये'ति पाठः। (६) धारावाह्यनुभवे स्मृतित्वापत्तेरेव तस्य तदन्यज्ञानत्वाभावात्तत्र निरुक्तानुभवलक्षणाव्याप्तिरपीत्याह-अत एवेति।
(७) स्मृतौ स्वजनकीभूतप्रागनुभवविषयता प्रयुक्ता विषयता, सा च न धारावाह्यनुभवे, पूर्वपूर्वानुभवनिरपेक्षोत्पत्तिकत्वादुत्तरोत्तरानुभवस्येत्यर्थः।

धीन एवेति तत्रातिव्याप्तिरित्याह--। [d]"प्रत्यभिज्ञाया" इति ॥ [e]"तद्भेद" इति । तत्ताविशिष्टाभेद इत्यर्थः ॥ [f]"असम्भवादि" ति । आत्ममनसोरपि तत्कारणत्वादित्यर्थः ॥ [g]"असाधारणे" ति । संस्कारासाधारणकारणकत्वमित्यर्थः ॥

सू० [a]"आत्ममनोयोगस्य साधारण्यात्; [b]कार्य्यैक्या(१)नवधारणे च कारणत्वानवधारणात्; तदैक्ये च तदेव लक्षणं स्यात्।*'येन ज्ञानेनार्थो ज्ञाततात्मकः क्रियते तदनुभवः, येन तु ज्ञातमेव ज्ञाततात्मकत्वेन क्रियते तत्स्मरणम्? *-इति चेन्न, [d]"ज्ञातो' 'ज्ञास्यते(२) चे'त्यनुमानादावव्याप्तेः।

टी० ॥ असाधारण्यं यदि तदितराजनकत्वे सति तज्जनकत्वं तदा तत्रासिद्धं, संस्कारेण स्वध्वंसस्यापि जननात्, संस्कारेण स्वविषयाभ्यासबुद्धिसहितेन संस्कारान्तरजननाच्च; यदि च स्मृतित्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणता(३)वच्छेदकरूपवत्त्वं तदाऽग्रे(४)दूषयिष्यति दोषान्तरमाह—। [a]"आत्मे"ति। आत्ममनसोस्तत्रापि साधारणत्वादसाधारण्यं संस्कारमात्रस्यैवेत्यर्थः। यद्यपि मनोपीन्द्रियत्वेनासाधारणम्, एवमात्मापि विषयत्वेन, तथाच न संस्कारमात्रासाधारणकारणत्वं, तथापि स्वपरिभाषामात्रमेतदिति भावः॥ संस्कारस्य स्मृतिं प्रत्यसाधारणकारणत्वं स्मृतित्वावच्छेदेन निर्वहेत्, स्मृतित्वमेवानुगतं नाद्यापि सिद्धं, सिद्धौ च तदेव लक्षणमित्याह—। [b]"कार्य्यैक्ये" ति ॥ भाट्ट

(१) कार्य्यैक्यपदं लक्षणया कार्य्यैक्यनियामकीभूतकार्य्यतावच्छेदकीभूतस्मृतित्वादिधर्मपरं, तदेव=कार्य्यैक्यनियामकमेव। (२) मूले 'ज्ञात'-इत्यतीतानुमानाकारः, 'ज्ञास्यते'-इति चानागतानुमानाकारः, तथाचातीतानागतानुमानस्थले विषये ज्ञातताऽऽधानमशक्यं, विषयस्य तत्राऽभावादित्यर्थः। (३) कार्य्यताप्रतियोगिककारणता=कार्य्यतानिरूपितकारणता। (४) अग्रे='तदविदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियतासाधारणकारणकबुद्धित्वमि'तिचतुर्थविकल्पखण्डनवेलायाम्, कार्य्यैक्येत्याद्यव्यवहितोत्तरग्रन्थेनैव वा।

स्मृत्यनुभवविभागं दूषयितुं शङ्कते-। [c]"येने"ति । अनुभवेनार्थे ज्ञाततालक्षणो धर्म्म आधीयते, स च धर्मी धर्मधर्मितादात्म्यवादिनो भट्टस्य मते धर्म्यात्मक एव इति 'येनार्थो ज्ञाततात्मकः क्रियते' इत्युक्तं, † स्मृत्या तु ज्ञात एवार्थो ज्ञायते इति 'ज्ञाततैव ज्ञाततात्मिका क्रियते' इत्युक्तम् † ॥ अनुमानेनापि ज्ञातता ज्ञाततात्मिका क्रियते इति स्मृतिलक्षणं तत्रातिव्याप्तमित्याह-।[d]"ज्ञात' इति। अतीतानागतस्थले ज्ञातताऽऽधानमशक्यं,वर्तमानेपि विषये 'ज्ञातो घटः'-इति ज्ञानवैशिष्ट्यमात्रग्रहो, नतु ज्ञातताविशिष्ट्यग्रहः, अन्यथा कृततेष्टतादिधर्माऽऽधानप्रसङ्ग (१) इति भावः ॥

सू० [a]ततश्च [b]विषयतः स्मृतिविवेचनम्, अन्ततो वाक्ये नाप्यनुभाव्यत्वात्(२),कार्यकारणाभ्यां चानुगतरूपस्य प्रागसिद्धे,र्जातितश्च सङ्करप्रसङ्गाद्, अशक्यमिति । [c]नापि चतुर्थः, यतः कार्यगतवैलक्षण्यानवगमे क्व कारणता ? क्वाऽसाधारण्यं वा ज्ञेयम् ?-इति ।

टी० ॥ सर्वप्रकारेण स्मृतिलक्षणानुपपत्तिमुपसंहरति-। [a]"ततश्चे"ति। स्मृतिविवेचनमशक्यमिति योजना ॥ [b]"विषयत" इति । गृहीतविषयग्राहित्वम्'-इत्यादिना विषयतः स्मृतिलक्षणमेतल्लक्षणवाक्यजन्यानुभवातिव्यापकं, लक्षणवाक्येन तत्रानुभवोवश्यं जन्यः-इति 'अन्ततः'-इत्यस्य स्वरसः। कार्यद्वारा कारणद्वारा च स्मृतिलक्षणं तदा स्याद्यदि कारणतावच्छेदकं कार्यतावच्छेदकं वाऽनुगतं निर्वहेत्,तच्च न स्मृतित्वाद्येव, तस्य खण्डितत्वात्; *नच स्मृतित्वं जातिरेवलक्षणं*, प्रत्यभिज्ञायामनुभवत्वसाङ्कर्येण तन्निरासादित्यर्थः ॥ तदनेन 'स्मृतिलक्षणरहितज्ञानत्वमि'

---

† उक्तम्=अर्थत उक्तमित्यर्थः । (१) 'कृतो घटः'-इत्यत्र कृतताधर्माऽऽधानप्रसङ्गः, 'इष्टो घटः'-इत्यत्र चेष्टताधर्माधानप्रसङ्ग इत्यर्थः । (२) अन्ततो वाक्येनाप्यनुभाव्यत्वाद्विषयतः स्मृतिविवेचनमशक्यम्, अनुगतरूपस्य (कार्यतावच्छेदकस्य कारणतावच्छेदकस्य) च प्रागसिद्धेः कार्यकारणाभ्यां स्मृतिविवेचनमशक्यम्, सङ्करप्रसङ्गाच्च जातितोपि स्मृतिविवेचनमशक्यमिति योजना ।

तितृतीयं कल्पं खण्डयता स्मृतिलक्षणमपि खण्डितम्, इदानीं 'तदविदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियतासाधारणकारणबुद्धित्वमनुभवत्वम्'-इति चतुर्थं विकल्पं खण्डयति—। [c]"नापि चतुर्थ" इति। अनुभवं प्रत्यसाधारणं कारणमिन्द्रियसन्निकर्ष लिङ्गपरामर्श-पदज्ञान-सादृश्यज्ञानरूपमव्यवहितप्राक्कालोत्पत्तिकं वाच्यं, तस्य च कारणता अनुभवं प्रत्यनुभवत्वजातिमन्तरेण दुर्ग्रहेत्यर्थः॥

सू० [a]न केवलं प्रत्येक पदार्थस्य(१)तद्व्यवच्छेदकत्वस्य चानुपपत्तिर्मिलितेप्यस्मिन् लक्षणे दूषणमुच्यते;तथाहि—'तत्त्वानुभूतिः प्रमा'-इत्यनेन काकतालीयमपि(२) यथार्थज्ञानं व्याप्यते। तद्यथा,-पाणौ पञ्च वराटकान् पिधाय कश्चित् पृच्छति'कति वराटकाः?'इति,-पृष्टश्चाऽजाकृपाणीयन्यायेन(३)ब्रवीति'पञ्चे'ति,ततः 'पञ्चे'ति ज्ञानमस्ति वक्तुः श्रोतुश्च; [b]दृश्यन्ते तावदेवंविधान्युदाहरणानि; तच्च ज्ञानं न तत्त्वपदेन व्यवच्छेत्तुं शक्यं,वस्तुतस्तस्य पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नत्वेनाऽतथाभूतत्वाभावात्। नाप्यनुभवशब्दव्यवच्छेद्यम्, अननुभूतचरत्वेन स्मरणलक्षणोपेक्षणात्। * [c]नच वक्तुः संशय एव निश्चायकाभावात्, एकतरकोटिव्यवहारस्तु [d]कृष्यादिप्रवृत्तिवद्-इति युक्तं*, तत्राप्याहाररूपैककोटिनिश्चयाऽऽस्थानात् (१); [e]अन्यथा संशयस्य कोटिद्वयनिश्चयसमुच्चयतापत्तेः।

---

(१) पदार्थस्य=तत्त्वानुभूतिरितिलक्षणस्यतत्त्वंपदयोरर्थस्य। (२) परिणततालफलपतनकाले काकोऽपि तद्वृन्तमाश्रयते तत्र काकयोगस्य तालफलपतनेऽन्वयव्यतिरेकविरहाद् यादृच्छिकः काकयोग इति यथा, तथा दैवादागतविज्ञानं यादृच्छिककाकतालीयसमं काकतालीयज्ञानमुच्यते इति द्रष्टव्यम्। (३) कण्डूयनार्थं स्तम्भादौ शिथिलबन्धखड्गे छागी ग्रीवां प्रसारयति, यदृच्छया च ग्रीवा छिद्यते, तथाभूतोऽजाकृपाणीयन्यायः काकतालीयन्यायसमः।

टी० ॥ 'तत्त्वानुभूतिः प्रमा'—इतिलक्षणे प्रातिभे(२)ज्ञानेतिव्याप्तिमापादयितुं भूमिमारचयति—। [a]"न केवलमि'ति। एतेन 'श्वो मे भ्राता समागमिष्यती'ति, 'शालिवाहननृपतिरिदानीं शृङ्गारसरसीतीरे देव्या लीलावत्या सह ललितमधुरं सङ्गीतक(३)मनुतिष्ठती'त्यादिप्रातिभज्ञानातिव्याप्तिरूहनीया॥ तदेवाह—। [b]"दृश्यन्त" इति ॥ [c]"नच वक्तु रि"ति । तथाच संशयत्वेनाऽतत्त्वकोटिप्रवेशात्तत्त्वपदेनैव तादृशज्ञानव्यवच्छेद इति भावः ॥ ननु संशये क्वचिदपि नैककोटिव्यवहार इत्यत आह—। [d]"कृष्यादी'ति। कृषौ फलं भविष्यति नवेतिसंशये 'भविष्यत्येव फलमि'त्येकतरामेव कोटिं यथा कृषीबला व्यवहरन्ती(४)त्यर्थः। 'सहकारिसंपत्तौ कृषेरवश्यं फलमि'ति ज्ञानमाहारः॥ [e]"अन्यथे"ति। एककोटिकनिश्चयस्यापि संशयत्वेऽन्योपि संशयो निश्चयसमुदायरूपः स्या(५)दित्यर्थः। यद्वा,(६)यदि संशयोपि निश्चयव्यवहारजनकः स्यात्तदा कोटिद्वयनिश्चयात्मक एव स्यादित्यर्थः ॥

सू० * नच प्रमैव तदि(७)त्युररीकरणीयं *, [a]मध्ये(८)ऽध्यक्षादि दुरन्तर्भावत्वात् । * [b]अव्यभिचारिकर-

(१) तत्रापि=कृष्यादिप्रवृत्तावपि, आहारैककोटिकनिश्चयस्यैव आस्थानात्=स्वीकारात्, 'तथाचाऽसिद्धो दृष्टान्त"—इति शेषः।

(२) प्रतिभा=स्फूर्तिः, तया परिप्राप्ते, (यादृच्छिके ज्ञाने, इति यावत्)

(३) एतान्यप्युदाहरणानि यथार्थस्थले द्रष्टव्यानि । शृङ्गारसरसीतीरे = शृङ्गारसाधनीभूतपुष्करिणीतीरे । (४) अत्र यथाशब्दानुरोधात्तथेत्यध्याहर्तव्यम् । (५) अत्रायमुद्देश्यविधेयभावो बोध्यः,—एककोटिकनिश्चयसंशययोरभिन्नत्वेऽन्योपि (अनेककोटिकसंशयोपि, अनेककोटौ) निश्चयात्मक एव स्याद्—इति, अन्यथा निश्चयस्यापि संशयत्वेऽन्योपि निश्चयः संशयः स्यादित्युक्तं भवेत् । (६) पूर्वमनेककोटिकसंशयस्यानेककोटौ निश्चयात्मकत्वं प्रसञ्जितमिदानीं तु सहकारिसंपत्तौ कृषावश्यं फलमित्याद्येककोटिकसंशयत्वेनाभिमतस्यैवानेककोटिकनिश्चयात्मकतां प्रसञ्जयति—यद्वेति । (७) तत्=काकतालीयं संवादिज्ञानम् । (८) अध्यक्षादेर्मध्ये मध्येऽध्यक्षादि,मध्येगङ्गं, पारेगङ्गम्—इत्यादिवत् । अध्यक्षं=प्रत्यक्षप्रमाणम् ।

णजन्यत्वे सतीति विशेषणीयम्?*–इति चेत्, न, [c]तत्त्वपदवैयर्थ्यापातात्। नच ([१]) [d]काकतालीयसंवादमपि ज्ञानं व्यभिचारिकरणसामग्रीजन्यमास्थातुमीशिषे ([२]), [e]व्यभिचारिणोपि([३]) करणविशेषाद्यथार्थत्वप्रसङ्गात्; न ह्यहेतुकमेवा [f]ऽस्य यथार्थत्वं, नियामकाभावेनातिप्रसङ्गापाताद्; अवश्यमस्याव्यभिचारित्वे अव्यभिचारिनियतमेव करणं वक्तव्यम्। *[g]किं तद्?*,–इति चेत्, [h]स्वात्मनैवात्र प्रश्ने दीयतामुत्तरं भवता, येन नियतेषु प्रमाराशिष्वेवेदं ज्ञानमन्तर्भाव्यम् [i]प्रमासामान्यलक्षणेन वा व्यवच्छेत्तव्यम्।

टी० ॥ [a]"मध्ये" इति। प्रत्यक्षादिविजातीयकरणजन्यतया प्रत्यक्षादिप्रमासु तदनन्तर्भावादित्यर्थः ॥ [d]"अव्यभिचारी" ति। प्रमालक्षणमव्यभिचारिकरणजन्यत्वेन विशेषणीयम्, इदं तु ज्ञानं व्यभिचारिलिङ्ग([४])जन्यमिति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ [c]"तत्वे"ति। अव्यभिचारिकरणजन्यानुभूतिः प्रमेतिलक्षणादेव भ्रमव्यावृत्तेरित्यर्थः ॥ प्रकृतज्ञानमव्यभिचारीत्यव्यभिचारिकरणजन्यमभ्युपेयमित्याह–। [d]"काकतालीये"ति ॥ अत्रानिष्टप्रसङ्गमाह–। [e]"व्यभिचारिणोपी"ति। यदि यथार्थज्ञानस्य-

(१) पूर्वं काकतालीयसंवादिज्ञानस्याव्यभिचारिकरणजन्यत्वमभ्युपगम्य तत्त्वपदवैयर्थ्यमवाचि अधुना तु न व्यभिचारिकरणजन्यत्वमपि तस्य, तथा च न निरुक्तविशेषणव्यावर्त्यतापीत्याह=न चेति। संवादः= यथार्थज्ञानम्। (२) ईशिषे = शक्तो भवसि। (३) 'व्यभिचारिणः'–इति पञ्चम्यन्तं करणविशेषादित्यस्य विशेषणं, तत्र 'ज्ञानस्ये'त्यध्याहृत्य 'यथार्थत्वप्रसङ्गादि'ति योजनीयम्, यद्वा 'व्यभिचारिण'–इति षष्ठ्यन्तं, तत्र करणविशेषाद्=दुष्टेन्द्रियलिङ्गादे,र्व्यभिचारिणः=भ्रमज्ञानस्यापि, यथार्थत्वप्रसङ्गः–इत्यर्थः। यद्यपि प्रकृते व्यभिचारिणः करणविशेषादेव यथार्थं संवादिज्ञानं तथापि विसंवादिस्थलेपि तथा स्यादिति भावः। (४) अत्र लिङ्गपदं करणमात्राभिप्रायकम्, उपलक्षणं वा शब्दादेरपि।

व्यभिचारिकरणाजन्यत्वं न मन्तव्यं तदा दुष्टेन्द्रियलिङ्गादेरपि प्रमोत्पद्येतेत्यर्थः ॥ [f]"अस्ये"ति । काकतालीयसंवादिज्ञानस्येत्यर्थः ॥ अव्यभिचारिकरणमनुपलम्भबाधितमित्याशयेनाह—। [g]"किमि"ति ॥ कार्यबलादायातं (1)नाऽनुपलम्भबाधितमित्याह । [h]"स्वात्मनैवे"ति ॥ [i]"प्रमासामान्ये"ति । यथार्थत्वे तद(2)शक्यमिति भावः ॥

सू० [a]एवं लिङ्गाभासादिभ्योपि जातं लिङ्गिज्ञानं दैवगत्या(3)स्थितलिङ्गलिङ्गिनि लिङ्गिमत्येव वा यत् स्यात् तत्तु यद्यपि लिङ्गाभासे न प्रमा, न वा तद्वति लिङ्गिस्वरूपे, तथापि विशिष्टं तथाविधं गोचरयन्त्यास्तस्या बुद्धेर्लिङ्गान्तरवति केवले वा लिङ्गिनि वन्ह्यादावप्यंशे विषये प्रामाण्यस्वीकारेणोक्तदोषापरिहारादिति।* [b]आभासकरणजत्वा(4)त्तद्विषयस्य वस्तुभूतलिङ्ग्यादेरन्यत्वमेव*—इति चेन्न, [c]विशेषस्या(5)न्यत्वेपि तज्जातीयमात्रवत्तावभासांशे दोषापरिहारात् । * [d]सामान्य(6)सम्बन्धकोटिनिविष्टत्वाद्विशेषस्य, तस्य च तत्रानवस्थितस्यैव स्फुरणान्नैष दोषः

(१) अत्र 'अव्यभिचारिकरणम्'—इति शेषः । (२) तद=व्यवच्छेत्तव्यत्वम् । (३) दैवगत्येति, दैवगत्या स्थिते लिङ्गलिङ्गिनी (वास्तविकधूमवह्नी) उभौ यत्र पर्वतादौ तत्र, लिङ्गिमत्येव वा=वास्तविकैकवह्निव्यक्तिमत्येव वा यल्लिङ्गाभासादिभ्यो लिङ्गिज्ञानं स्यात्तद्यद्यपि लिङ्गाभासांशे न प्रमा, नापि तद्वति(= लिङ्गाभासविशिष्टे लिङ्गिरूपे) प्रमा, तथापि वास्तविकधूमात्मकलिङ्गविशिष्टे वास्तविकलिङ्गिनि वन्ह्यादौ केवलवन्ह्यादौ वा प्रमैवेत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । (४) आभासकरणजत्वात्, 'भ्रमज्ञानस्ये'ति शेषः । (५) अनेकव्यक्तिसाध्यकस्थले विशेषस्य = भ्रमविषयलिङ्गलिङ्गिव्यक्तिविशेषस्य, अन्यत्वेपि = वस्तुभूतलिङ्ग्यादेरन्यत्वेपि । (६) धूमत्ववह्नित्वसामान्यस्य यः समवायात्मकः सम्बन्धस्तत्कुक्षिनिविष्टत्वाल्लिङ्गलिङ्गिव्यक्तिविशेषस्य तस्य चानवस्थितस्यैव भ्रमे भानान्न भ्रमज्ञानस्य प्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

*-इतिचेन्न, [c]विशेषाप्रतिभासे सामान्यतस्तन्मात्रव-त्ताप्रतिभासस्याप्य(१)भ्युपेयत्वात्, देवदत्त(२)यज्ञद-त्तसम्बन्धितासंशयेपि पुरुषसम्बन्धितया निश्चय-वत् । [f]सम्बन्धिविशेषस्य(३)निर्लुण्ठितविशेषरूप-तया च प्रवेशे व्याप्त्यादेरननुगमप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ धूलीपटले धूमभ्रमाज्जातायां च वह्न्यंशे यथार्थानुमितौ तत्त्वानुभूतित्वं लक्षणमतिव्यापकमित्याह—। [a]"एव-मि"ति ॥ अनुमितिविषये वह्निस्तत्र नास्तीत्ययाथार्थ्यमेव तत्रेति शङ्कते—। [b]"आभासे"ति ॥ तथापि वह्निमत्त्वं तत्राबाधितमेवे-त्याह—। [c]"विशेषस्ये"ति । प्रत्युतानुमितवह्नेः प्रत्यभिज्ञाना-द्व्यक्तिविषयत्वेपि प्रामाण्यमेवेति भावः ॥ विशेषाभाने सामा-न्यमपि भासमानमन्यदेव वक्तव्यम्, अन्यथा तत्सामान्यसम्ब-न्धाकृष्टस्य विशेषस्यापि भानं स्यादिति शङ्कते—। [d]"सामान्येति ॥ विशेषभानमन्तरेणापि सामान्यभानं दृष्टं, यथा मालादौ चैत्रमैत्रादिविशेषनिर्मितत्वाज्ञानेपि पुरुषनिर्मितत्वभानमि-त्याह—। [e]"विशेषाप्रतिभासे" इति ॥ यदि च सामान्यमात्र-प्रकारकं ज्ञानं नाभ्युपेयं तदाऽनिष्टमाह । [f]"सम्बन्धी"ति । निर्लुण्ठितत्वं=केवलत्वं, विशेषमात्रप्रकारप्रवृत्तं व्याप्तिज्ञानम-नुमित्यौपयिकं न सम्भवतीत्यर्थः ॥

सू० [a]सामान्यानुमानाभासे(४)च संवादिनि विशेषान्य-वत्ताकल्पनानवकाशात् । * [b]सामान्यसमवाययोर-

(१) अपिशब्दो "विशेषाप्रतिभासे"-इत्यतोऽग्रे सम्बन्धनीयः-वि-शेषाप्रतिभासेपीति । (२) "देवदत्त"-इत्यादितः प्राक् 'मालादावि'-ति शेषः । (३) सम्बन्धिविशेषस्य=सामान्यप्रकारकज्ञानविषयीभूतसामा-न्यसम्बन्धस्य (=समवायस्य) यः सम्बन्धी तस्येत्यर्थः । यद्वा, व्याप्त्या-त्मकसम्बन्धस्य यौ सम्बन्धिनौ व्याप्यव्यापकौ तदात्मकविशेषस्येत्यर्थः । (४) सामान्यानुमानाभासे=गोगलबद्धपटे सास्नाभ्रमेणाऽयं गौः सास्ना-वत्त्वादित्याकारकगोत्वानुमानाभासे विशेषान्यवत्ताकल्पनाऽनवकाशात् =भ्रमविषयगोत्वान्यसत्यगोत्वविशेषस्य कल्पनानवकाशात्, गोत्वस्यै-कत्वादेवेति भावः ।

प्यन्ययोरेव प्रतिभासे अन्यथाख्यातिं विहायाऽसत्ख्यातिप्रवेशापातात् । * [c]तत्रत्यधर्मान्तरस्य जात्या तादात्म्यारोपस्तत्र(१) *-इति चेन्न, [d]तथापि धर्मिणि जातौ च प्रमात्वतादवस्थ्यात्, [e]संसर्गारोपनिमित्ताच्च तादात्म्यारोपानुपपत्तेः; परार्थानुमानाभासे हि प्रतिपादितपदार्थसंसर्गारोपकारणसम्भवात्, [f]तथापि तत्र तादात्म्यतयारोपकल्पने च तथाभ्रमनियमस्य (२)निष्कारणत्वात् ।

टी० ॥ किंच, नानाव्यक्तिस्थले व्यक्त्यन्तरभानकल्पनेपि गोगलबद्धपटादौ सास्नादिबुद्ध्या गोत्वानुमाने कथमुक्ता ग(३)तिरित्युदाहरणान्तरमाह-। [a]"सामान्यानुमानाभासे" इति ॥ नन्वत्राप्यन्यदेव गोत्वं भासतामित्यत आह-। [b]"सामान्येति । तस्यालीकतया तज्ज्ञानकल्पनायामसत्ख्यातिः स्यादित्यर्थः ॥ ननु गोनिष्ठरूपादौ गोत्वतादात्म्यारोपस्तत्रेति भ्रान्तैव सानुमितिरिति शङ्कते-। [c]"तत्रत्येति ॥ तादात्म्यमात्रे तर्हि भ्रान्तिर्नत्वारोपविषययोर(४)पीति परिहरति-। [d]"तथा पी"ति । प्रत्यक्षभ्रमेपि धर्म्यंश इहोदाहरणं द्रष्टव्यम् ॥ किंच, संसर्गारोपसामग्री कथं तादात्म्यारोपं जनयेदित्याह-। [e]"संसर्गे'ति । स्वार्थानुमाने क्वचित्तादात्म्यारोपसम्भवेपि परार्थानुमाने पदोपस्थापितसमस्तरूपोपेत(५)लिङ्गभ्रमात्पक्षसाध्यसंसर्ग एव सेद्धुमर्हती-

(१) तत्र=निरुक्तगोत्वानुमितिस्थले, तत्रत्यधर्मान्तरस्य = गोनिष्ठरूपादेः, जात्या सह तादात्म्यारोपः, तथाचारोप्यमाणरूपाद्यात्मकगोत्वात्सत्यगोत्वमन्यदेवेति भावः । (२) तथाभ्रमनियमस्य=संसर्गारोपसामग्रीतः संसर्गभ्रमः, तादात्म्यारोपसामग्रीतश्च तादात्म्यभ्रमः-इत्याकारकारोपद्वयनियमस्य, निष्कारणत्वात् = अप्रामाण्यापातादित्यर्थः । (३) उक्ता गतिः = व्यक्त्यन्तरभानकल्पनागतिः । (४) आरोपविषययोः = गोत्वरूपाद्यात्मकधर्मिप्रतियोगिनोः । (५) पक्षे सत्वं, सपक्षे सत्वं विपक्षाद्व्यावृत्तत्वम्, अबाधितविषयत्वम्, असत्प्रतिपक्षत्वं चेत्याकारकपञ्चरूपोपेतेत्यर्थः ।

त्यर्थः ॥ यदि संसर्गारोपसामग्र्यपि तादात्म्यारोपं जनयेत्तदाऽऽरोपद्वैविध्यं न स्यादित्याह—। [f]"तथापी"ति ॥

सू० [a]कस्यचित्तत्र जातसंवादजातिसंसर्गभ्रमस्य मितौ का गतिः? [b]का वा गतिः सिद्धसाधने? [c]तत्राप्यन्यत्वकल्पनायां सिद्धत्वव्याघातात्, [d]तथात्वे च हेत्वाभासस्यापि यथार्थग्राहितयोक्तनिमित्तस्य व्यभिचारेणान्यत्राप्याभासेऽन्यप्रतिभासकल्पनाया निर्निमित्तत्वात्। [e]सिद्धसाधनमितेरेव वाऽव्यवच्छेदात्।

टी० ॥ इह मया गोत्वसंसर्गोऽनुमितो नूनं गौरेवायमित्यनुव्यवसायेन संसर्गारोपत्वव्यवस्थितेरित्याह—। [a]"कस्यचिदि-"ति ॥ सिद्धसाधनेन हेत्वाभासतां गतेन लिङ्गेनानुमितिर्व्यभिचारिकरणजन्यापि यथार्थैव वक्तव्येति दोषान्तरमाह—।[b]"का वे"ति॥ ननु तत्राप्यन्य एव रसादिर्भासते इति क्व याथार्थ्यमित्यत आह—। [c]"तत्रापी"ति ॥ ननु सिद्धसाधने यथार्थैवानुमितिरस्तु को दोषः? इत्यत आह—। [d]"तथात्वे चे"ति । यदि सिद्धसाधने यथार्थैवानुमितिस्तदा धूलीपटले धूमभ्रमादपि यथार्थैवानुमितिरस्तु किं व्यक्त्यन्तरभानकल्पनया? हेत्वाभासत्वेनाविशेषादित्यर्थः ॥

अस्तु वा तत्र व्यक्त्यन्तरकल्पना, सिद्धसाधनस्थलेनुमितियाथार्थ्यमावश्यकमित्याह—। [e]"सिद्धसाधनमितेरेवे"ति। यद्यपि सिद्धसाधनेऽनुमितिरेव नोदेति कुत्र याथार्थ्यापत्तिः?, * धारावहने सिद्धेः सिद्ध्यन्तराप्रतिबन्धकतया प्रकृतेपि न प्रतिबन्धकत्वम्?*—इति चेन्न, तत्र प्रत्यक्षसामग्र्या अप्रतिहतत्वादिह पक्षधर्मताविघटनेन तत्प्रतिघातात्। * बाधोपि तर्हि स्वरूपसन्नेव प्रतिबन्धकः स्यात्(१) *—इति चेन्न, इष्टत्वात्। * हेत्वाभासत्वं तस्य भज्येत, 'ज्ञायमानं सद्यदनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभास'—इति

---

(१) साध्यसत्त्वासत्त्वसन्देहवति पक्षे यथा साध्यसत्त्वनिश्चयरूपायाः सिद्धेः स्वरूपसत्या एव प्रतिबन्धकत्वं तथा बाधस्यापि पक्षे साध्याऽसत्त्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वं स्यादित्यर्थः।

तल्लक्षणात्? *—इति चेन्न, मदनुमितिप्रतिबन्धकत्वमात्रस्य(१)तल्लक्षणत्वात्। * तर्हि श्रुतस्यात्मनो मननं न स्यात्*?—इति चेन्न, श्रुतातिरिक्तप्रकारेणाभिद्धेन तत्र मननात्; तथापि यन्मते सिद्धान्तरं न सिद्धान्तरविरोधि तन्मतमाश्रित्य खण्डनावतारः ॥

सू० 'यथार्था(२)नुभवः प्रमे'त्यप्यलक्षणम्। यथार्थत्वं हि [a]तत्त्वविषयत्वं वा? अर्थसादृश्यता वा स्यात्? नाद्यः, पूर्वं(३)निरस्तत्वात्। नापि द्वितीयः, [b]व्यभिचारिणो(४)पि प्रमेयत्वादिनाऽर्थसादृश्येन प्रमात्वापातात्। * [c]ननु ज्ञानविषयीकृतेन रूपेण सादृश्यं विवक्षितम्। * [d]नच प्रमेयत्वादिरूपस्य व्यभिचारिण्यपि प्रकाशसम्भवेन तथाप्यतिप्रसङ्गः*,—इति वाच्यम् *, प्रमेयत्वाद्यंशे प्रकाशमाने विषयीभूतधर्मान्तरापेक्षया व्यभिचारिणोपि(५)प्रमात्वाभ्युपगमात्*,—इति नैतद्युक्तम्। [e]प्रकाशमानेन रूपादिसमवायित्वेन रूपेण ज्ञानस्यासार्थदृश्यानभ्युपगमेपि तत्र तदीयप्रमात्वाङ्गीकारादिति।

टी० ॥ यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्तिपरतामादायाह—। [a]"तत्त्वविषयत्वं वे"ति ॥ [b]"व्यभिचारिणोपी"ति। यद्यपि भ्रमविषयस्यासतो रजतत्वविशिष्टस्यादेः प्रमेयत्वं नास्तीति न सादृश्यं

---

(१) सत्त्वे सति अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमात्रस्येत्यर्थः।

(२) { तत्त्वानुभूतिरित्येतत्खण्डयित्वा तु लक्षणम्। यथार्थेत्यादिना चाथ खण्ड्यते लक्षणान्तरम्॥ २० ॥ }

(३) पूर्वम्='तत्त्वानुभूतिः प्रमा'—इति लक्षणस्यतत्त्वादिपदार्थखण्डनवेलायाम्। (४) व्यभिचारिणः=अर्थव्यभिचारिणो भ्रमज्ञानस्य।

(५) व्यभिचारिणोपि (भ्रमज्ञानस्य) प्रकाशमाने प्रमेयत्वाद्यंशे प्रमात्वाभ्युपगमादित्यन्वयः। धर्मान्तरापेक्षया=भ्रमविषयीभूतरजतत्वादिधर्मापेक्षया।

तथापि सन्मात्रविषयतायाः(१)पक्षमाश्रित्य यत्किञ्चिद्(२)व्यभिचारिज्ञानार्थसादृश्यं चाश्रित्य खण्डनम् ॥ ननु ज्ञानार्थयोः प्रमेयत्वेन सादृश्येऽपि न भ्रमेतिव्याप्तिर्यतो ज्ञानविषयीकृतेन रूपेणार्थसादृश्यस्य विवक्षेत्याह—। [c]"नन्वि"ति ॥ 'इदं रजतं प्रमेयमि'त्यादिभ्रमे तथाप्यतिव्याप्तिरित्याशङ्क्य परिहरति—। [d]"नचे"ति । विषयीक्रियमाणे प्रमेयत्वाद्यंशे प्रमात्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ एवं सति 'रूपसमवायी घटः'—इत्यादिप्रमायामव्याप्तिरित्याह— [e]"प्रकाशमानेने"ति ॥

सू० * [a]प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणभावादर्थसादृश्यमनुभवस्य विवक्षितम्, अर्थस्य च यथा समवायाद्रूपं विशेषणीभवति तथा विषयभावात् ज्ञानस्यापि तद्विशेषणं भवत्येव ?*,—इति चेन्न, [b]एवं हि पुरोवर्त्तित्वादिना रूपेण तथाभावसम्भवा(३)त्पुरोवर्त्तिनीं शुक्तिं रजततयाऽवगाहमानं ज्ञानं प्रमा स्यात् । *[c]न च वाच्यमिष्यत एव सा प्रमापीति न व्यभिचारचोदनेयं युक्तिमतीति *, यथार्थताविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । [d]'अनुभूतिः प्रमा'—इत्युक्ते एव हि तावन्नास्त्यतिप्रसङ्गः, सर्वस्य व्यभिचार्यनुभवस्य (अन्ततोऽन्यथाख्यातिवादिनये) धर्मिण्यपि प्रमात्वसम्भवेन [e]प्रमायामेवानुभवत्वस्य स्थैर्यात् ।

टी०॥ तत्रापि रूपवत्वं विषयतया ज्ञानेप्यस्तीति नाव्या-

(१) यस्मिन्पक्षे सन्मात्रस्य=अस्तीतिप्रतीतिविषयीभूतवस्तुमात्रस्यैव (सतो वाऽसतो वा) प्रमेयत्वम्=ईश्वरप्रमाविषयत्वम् (सतः सत्वेनैवाऽसतश्चाऽसत्वेनैव) तत्पक्षमाश्रित्य खण्डनं युक्तमित्यर्थः ।
(२) यत्किञ्चित्वम् अर्थसादृश्येऽन्वेति, तच्च तुच्छभिन्नत्वसोपाख्यत्वादिरूपं सादृश्यं व्यभिचार्य्यव्यभिचारिणोर्ज्ञानार्थयोः समानं, तदेव प्रमेयत्वशब्दोपलक्षितं ग्राह्यमित्यर्थः । (३) तथाभावसम्भवात्=विशेषणभावसम्भवात्, तथाहि—पुरोवर्त्तित्वं स्वरूपतः समवायेन वा यथा अर्थस्य शुक्त्यादेर्विशेषणं तथा विषयविधया ज्ञानस्यापीति ।

प्तिरिति शङ्कते—। [a]"प्रकाशमानेने"ति । * असद्रजतत्वादिवैशिष्ट्यं विषयतया प्रमेप्यस्ति विशेषणमिति तत्रातिव्याप्तिः—इति न वाच्यम् *, असत्त्वेतस्या(१)र्थविशेषणत्वाभावादुभयविशेषणत्वाभावाद्धेति भावः ॥ [d]"एवं ही"ति । यदि विषयतया विशेषणेन सादृश्यं विवक्षितमित्यर्थः ॥ अलक्ष्ये लक्षणगमनादतिव्याप्तिः, प्रकृते च न तथा(२),भ्रमस्याप्यंशभेदेन प्रमात्वादित्याह—। [c]"नच वाच्यमि"ति ॥ विशेषणवैयर्थ्यं स्फुटयति—। [d]अनुभूतिरि"ति ॥ [e]"प्रमायामेवानुभवत्वस्य स्थैर्यादि"ति । अनुभवे प्रमात्वस्य स्थैर्यादित्यर्थः ॥

सू० [a]यदि त्वंशतोपि व्यभिचारिण्यां मा लक्षणं गमदिति चेतसि निधाय यथार्थत्वविशेषणं प्रयुक्तं तदा न युक्तम्, उक्तदोषात् । [b]अथोच्येत * प्रकाशमानरूपेण सर्वेण विशेषणभावाद् यस्यानुभवस्यार्थसादृश्यं सा प्रमा, [c]न च तावता(३)धर्मिणो धर्म्यविशेषणतया दोषः,तस्यापि तद्विषयान्तरव्यवच्छेदकत्वाद्*—इति, [d]तर्हि व्यभिचारिज्ञानं धर्मिण्यपि प्रमा न स्यात्,सर्वात्मना सादृश्याभावात्; [e]अव्यभिचारिणं चांशमननुरुद्ध्य तदीया(४)ऽप्रमितिकोटिनिक्षेपसाहसिकयादबिभ्यता किमव्यभिचार्य्यंशानुरोधेन व्यभिचार्य्यंशस्यापि प्रमाकोटिनिवेशनमेव नाध्यवसीयते भवता,

टी० ॥ भ्रमस्योभयरूपतया व्यभिचार्य्यंशव्यवच्छेदाय 'यथार्थमि'ति विशेषणं यदि, तदोक्तदोष(५)बलेन न तद्व्यवच्छेद इत्याह ।—[a]"यदि त्वि"ति ॥ यावदर्थविशेषणं तावद्विषयतया तत्र

(१) तस्य=असतो रजतत्ववैशिष्ट्यस्य, अर्थविशेषणत्वाभावात्=शुक्तिरूपार्थविशेषणत्वाभावात्, शुक्तिभ्रमोभयविशेषणत्वाभावाद्वा इत्यर्थः । (२) न तथा=नातिव्याप्तिः । (३) तावता=प्रकाशमानसमस्तरूपेण सादृश्यविवक्षणेन । (४) तदीयेति, अव्यभिचार्य्यंशस्याप्यप्रमितिकोटिनिक्षेपात्मकं यत्साहसिक्यं तस्मादबिभ्यता भवतेत्यर्थः । (५) उक्तदोषः=भ्रमेऽतिव्याप्तिरूपो दोषः ।

ज्ञाने विशेषणं तत् प्रमा, भ्रमस्तु नैवं, तत्र विषयतया ज्ञानविशेषणस्य रजतत्वादेरर्थविशेषणत्वाभावादिति शङ्कते—। [b]"अथे"ति ॥ ननु धर्मी ज्ञानविशेषणमपि न स्वविशेषणमतः सर्वेण प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणभावाभावात्तत्राव्याप्तिरित्यत आह—। [c]"नचे"ति ॥ धर्मिणः स्वाविशेषणत्वेपि स्वगतधर्मविशेषणतया(१)नाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ परिहरति—। [d]"तर्ही"ति । भ्रमव्यावर्तनाय यद्विशेषणं तद्भ्रमप्रमांशव्यावर्तकमपि स्यादेवेत्यर्थः ॥ भ्रमज्ञानस्य सामस्त्येनैवाप्रमात्वात्तदंशासुपग्रहो न दोषमावहतीति यदि, तत्राह—। [e]"अव्यभिचारित्वमि"ति । स्मृतिप्रामाण्यपक्षे ज्ञानत्वमपि प्रमालक्षणमुक्तम्, आदिपदाद्विशिष्टज्ञानत्वपरिग्रहः ॥

सू० शक्यन्ते ह्यनुभूतित्व(२)ज्ञानत्वादयः [a]तादृगभिप्रायेण लक्षणीकर्तुम् । [b]यदि च बाध्यार्थांशे धीरबाध्यार्थांशेप्यप्रमैव तदा सौधाग्रकुम्भादिवत्(३)दूरत्वात्तुहिनद्युतिविद्युदादिपरभागाग्रहणाद्वयविनं च तावत्परिमाणाग्रहणात् अल्पपरिमाणमुल्लिखत्प्रत्यक्षं प्रमात्वेन लोकप्रसिद्धमप्रमा स्यात् । [c]क्व च लभ्यं देशकालालोकादिव्यक्तिसहितजलादिज्ञानस्य समस्ततावदर्थप्रवृत्तिसामर्थ्योदाहरणं ? येन तत् प्रामाण्यं मन्यसे । [d]यदि चांशे बाधादबाध्येप्यंशे तद्बोधमिथ्यात्वं समर्थयसे तदा 'यदर्थजातीयं बाध्यं तद-

(१) स्वगतधर्मविशेषणत्वं धर्मिणस्तद्व्यवच्छेदकतया द्रष्टव्यम् ।
(२) अनुभूतित्वं नानुगतम्, अस्मिन्पक्षे स्मृतेरपि प्रमात्वादित्यत आह—ज्ञानत्वेति, परोक्षापरोक्षान्यतरत्वमादिशब्दार्थः । (३) तुहिनद्युतिविद्युदाद्यवयविनं चाल्पपरिमाणमुल्लिखत्प्रत्यक्षमप्रमा स्यादिति सम्बन्धः । अल्पपरिमाणग्रहणे हेतुः—तावत्परिमाणाऽग्रहणादिति, तत्रापि हेतुः—परभागाऽग्रहणादिति, तत्रापि हेतुः—दूरत्वादिति, तत्र दृष्टान्तः—सौधाग्रकुम्भादिवदिति, सौधः—प्रासादः तच्छिखरस्थकुम्भवदित्यर्थः । तुहिनद्युतिः = चन्द्रः ।

र्थजातीयमबाध्यमपि मिथ्ये'ति मन्यमाने किमुत्तरं ते स्याद् ? अन्यत्र लोकप्रसिद्धप्रमोदाहरणत्यागात् ।

टी०॥ [a]"तादृगभिप्रायेणे"ति । व्यभिचार्य्यंशस्यापि प्रमाकोटिनिवेशनाभिप्रायानुरोधेनेत्यर्थः ॥ विनिगमनाविरहमुक्त्वा लोकविरोधमाह—[b]"यदी"ति । प्रकाशमानानल्पपरिमाणत्वादेश्चन्द्राद्यर्थविशेषणत्वाभावात्तत्र प्रमाणलक्षणपरिहारा(१)च्चन्द्राद्यंशेपि प्रमात्वं न स्यादित्यर्थः ॥ यावज्ज्ञानविषयविशेषणकार्थकत्वं(२)यथार्थत्वलक्षणं, तत्रासंभवमाह—। [c]"क्व च लभ्यमि"ति । यावाननुभवस्य विषयस्तावानर्थस्य विशेषणमिति तदा स्याद्यदि ज्ञानोल्लिखितसकलप्रकाराबाधः स्यात्, स च प्रवृत्तिसंवादगम्यो, न सर्वत्रप्रकारे क्वापि ज्ञाने प्रवृत्तिसंवाद, इत्यसम्भव इत्यर्थः ॥ अंशबाधमात्रेण सकलज्ञानबाध्यत्वाभ्युपगमे दोषान्तरमाह—।[d]"यदि चे"ति । 'प्रमाज्ञानं बाध्यं, बाध्यांशकत्वादि'ति वत् 'सत्यत्वेनाभिमतं रजतज्ञानं बाध्यं, शुक्तिस्थलबाध्यरजतजातीयविषयत्वादि'त्यपि स्यादित्यर्थः । यद्वा, 'रजतं सर्वज्ञाने बाध्यं, शुक्तिज्ञाने बाध्यत्वादि'त्यपि स्यात्, विपक्षबाधकाभावस्योभयत्रापि तुल्यत्वादिति भावः ॥

सू० [a]अथोच्यते * प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणतया यदर्थसाम्यमनुभवस्य तत्र तस्य प्रमात्वमिति विषयविशेषनियमेनैव प्रमात्वं लक्षणीयमित्येतदर्थमेव यथार्थविशेषणोपादानम् *–इति । मैवम् । [b]विशेष्यांशेनुभूतिरेवं प्रमा न स्यात् । * व्यवच्छेदकत्वं [c]विशेषणत्वमभिमतं, धर्म्यपि च स्वसम्बद्धान् धर्मान्विशिनष्टीति नोक्तदोष इत्युक्तमेव ?*–इति चेन्न, विशिष्टे प्रमात्वाभावापत्तेः । [d]अपिच, एवं तर्हि रजत–

(१) क्वचित्पुस्तके "प्रमाणलक्षणविरहात्"–इत्यपि पाठः ।

(२) यावद्देशकालसम्बन्धादि ज्ञानस्य विषयस्तावदेवार्थप्राप्तिकाले यज्ज्ञानीयार्थस्य विशेषणं तज्ज्ञानमित्यर्थः ।

त्वादिकमपि व्यवच्छिनत्त्येव शुक्तिकां, 'रजततया प्रकाशिता या शुक्तिव्यक्तिः सेयमि'ति(१)। *ᵉ ननु साक्षाद्विशेषणत्वं विवक्षितं, रजतत्वं तु ज्ञानद्वारा शुक्तिविशेषणमिति नातिप्रसङ्गः, ? *–इति मैवम्। तर्हि 'दीर्घदण्डः पुरुषः'–इत्यादौ ह्रस्वदण्डादिभ्यो (२) वैलक्षण्ये विशेष्यस्यानुभूयमानेनुभूतेर्न प्रमात्वं स्यात्, दीर्घत्वादेर्दण्डादिद्वारा विशेषणत्वादिति। * ज्ञानरूपद्वाराऽनपेक्षतया विशेषणत्वमिष्टम् ? *–इति चेन्न,

टी० ॥ यदर्थविशेषणं, तद् यस्य ज्ञानस्य विषय,स्तज्ज्ञानं तत्रार्थे प्रमा, रजतत्वं तु शुक्तौ न विशेषणं, तेन तत्रार्थे भ्रमो, न प्रमा, पुरोवर्तित्वं तु प्रमैवेति शङ्कते–। [a]"अथे"ति ॥ परिहरति–। [b]"विशेष्ये"ति। विशेष्यस्याविशेषणत्वात्तदंशे क्वापि प्रमा न स्यादित्यर्थः ॥ नन्वयं गौरित्यादौ ज्ञाने यथा गोत्वं गवि विशेषणं तथा पिण्डोपि गोत्वस्येत्यवश्यं वक्तव्यमन्यथा सर्वज्ञानानां प्रकारे निर्विकल्पकत्वं स्यादित्याह–। [c]"विशेषणत्वमि"ति(३) ॥ विशिष्टस्यापि विशेषणविशेष्योभयात्मकतया तत्रापि प्रमात्वस्योक्तरीत्या सुलभत्वादित्यनुशयेनाह–। [d]"अपिचे"ति ॥ ननु रजतत्वं प्रकाशे, प्रकाशश्च शुक्तौ, विशेषणम् इति परम्परा न विवक्षिता, किन्तु साक्षादेव यत्र विशेषणत्वं तद्विवक्षितमित्याह–। [e]"नन्वि"ति ॥

सू० [a]'साक्षात्कृत'–इत्याद्यवगमानामप्रमात्वापातात्। * [b]तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेण विशेषणत्वम् *,–इति तु दूरं तुच्छं, [c]रूपादेः समवायेन तज्ज्ञानाविशेषकत्वात्।

(१) तथा च ज्ञानद्वारा रजतत्वस्य शुक्तिविशेषणत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः। (२) ह्रस्वः दण्डो येषां तेभ्यः पुरुषेभ्य इत्यर्थः। (३)"विशेषणत्वमि"तिप्रतीकस्थाने "व्यवच्छेदकत्वमि"ति प्रतीकमपि कैश्चिदाधुनिकैः प्रक्लृप्तम्।

[d]'अर्थविशेषणत्वेऽयं नियमः यत् तज्ज्ञानप्रकाशितेन रूपेणेति, नतु ज्ञानेपि ?*,-इति चेत् [e]न, तज्ज्ञानव्यक्तेर(१)न्यत्रासंभवेनासाधारण्याद्व्यापकत्वादित्यलम् ।

[f]'सम्यक्परिच्छित्तिः(२)प्रमा'-इत्यपि न युक्तम् । [g]न खलु सम्यक्त्वं तत्त्वविषयता याथार्थ्यं वा संभवति, उक्तदोषात् । * [h]ननु सामस्त्यं(३)सम्यक्त्वमिष्टम्, अभिधीयते हि लोके-'न मया सम्यग्दृष्टं, सामान्याकारेण तूपलब्धमि'ति, तद्धि समीचोऽर्थस्य परिच्छेदः=सम्यक्परिच्छेदः, [i]सम्यगर्थविषयत्वाद्वा सम्यक्शब्दः परिच्छेदसमानाधिकरण एवायम् ?*-इति, मैवम् ।

टी० ॥ [a]"साक्षात्कृत"इति । साक्षात्त्वादिज्ञातीनां ज्ञानद्वाराऽर्थविशेषणत्वात्तत्राव्याप्तेरित्यर्थः ॥ ननु भ्रमे रजतत्वस्य शुक्तिसमवायितया विशेणत्वं भासते, न च त(४)त्तथा तत्रास्तीति वैषम्यमित्याह-। [b]"तज्ज्ञाने"ति ॥ तुच्छत्वे हेतुमाह-। [c]"रूपादेरि"ति । रूपं समवायितया घटे विशेषणं, न तु ताद्रूप्येण ज्ञानेपीत्यर्थः ॥ ननु यज्ज्ञानोल्लिखितप्रकारेण यदर्थे यद्विशेषणं तज्ज्ञानं तत्रार्थे प्रमेति शङ्कते-। [d]"अर्थविशेषणत्वे"इति ॥

(१) 'तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेणे'ति ज्ञानव्यक्तिघटितमिदं लक्षणं ततश्च घटोयमिति ज्ञानप्रकाशितरूपस्य घटत्वस्य पटोयमितिज्ञानविषयविशेषणत्वाभावेनाव्याप्त्यापत्तिरित्याशयः । असाधारण्याद्=अन्योन्यं व्यावृत्तत्वात् ।

(२) { प्रमा सम्यक्परिच्छित्तिरित्यौदयनलक्षणम् ।
खण्डयन् वादिनां गर्वमखर्वं मर्दयत्यय ॥ २१ ॥ }

भ्रमेतिव्याप्तिवारणाय 'सम्यगि'ति, यथार्थेच्छायामतिव्याप्तिवारणाय 'परिच्छित्तिः'-इति, परिच्छित्तिः = अवधारणम्, क्वचित्तु "सम्यक्परिच्छेदः"-इति पाठः । (३) सम्यक्त्वं सामस्त्यमिष्टमित्यन्वयः ।

(४) तत् = शुक्तिसमवायितया विशेषणत्वं, तत्र = रजतत्वे ।

यत्तद्भ्यां विशेषणेन च लक्षणेऽननुगमो दोष इति परिहरति–। [e]"ने"ति ॥ 'मितिः सम्यक्परिच्छित्तिरि'त्याचार्यलक्षणखण्डनमुपक्रमते–। [f]"सम्यगि"ति ॥ सम्यक्परिच्छेदपदयोरसमासं(१) समासे कर्मधारयमाक्षिपति–। [g]"न खल्वि"ति ॥ षष्ठीतत्पुरुषं शङ्कते–। [h]"नन्वि"ति ॥ सम्यक्पदस्यार्थद्वारा परिच्छेदविशेषणतया विशेषणसमासं(२)शङ्कते–। [i]"सम्यगर्थे"ति ॥

सू० [a]सामस्त्यमर्थस्य किं सर्वावयवसहितत्वम्? अथवा सर्वधर्मसहितत्वं? नाद्यः, अनवयवपदार्थपरिच्छेदस्य (सावयवपदार्थपरिच्छेदस्यापि मध्यभागाद्यविषयस्य) अप्रमात्वापातात्। नापि द्वितीयः, [b]असर्ववित्परिच्छित्तीनां सर्वासा(३)मप्रमात्वापत्तेः। अथ मन्यसे,–* सम्यक्शब्दः सविशेषार्थः, 'यदपि लोकेऽभिधीयते 'न मया सम्यग्दृष्टं'–तस्यापि मया न विशेषतो दृष्टमित्यर्थः। तस्माद् 'विशेषसहितधर्मिपरिच्छित्तिः प्रमे'त्युक्तं भवति, विभ्रमादयो हि [d]विशेषमपश्यतो जायन्ते इति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणमिदं, विशेषाणां(४) च सर्वेषां विशेषान्तरानभ्युपगमेपि स्वरूपमेव 'केषाञ्चिद्विशेषः*,–इति नैतद्युक्तं, [f]विशेषमात्राभिधाने रजतत्वादिना विशेषेण सहैव शुक्तिव्यक्त्यादेर्भ्रमेणावगाहनात्तस्यापि प्रमात्वं स्या–

(१) सम्यक्परिच्छेदपदयोः असमासं=समासनिर्वचनमन्तराऽर्थादेव प्राप्तम्, समासे = समासान्तर्गतं, कर्मधारयमाक्षिपतीत्यर्थः। (२) विशेषणसमासं, सम्यगितिविशेषणेन जायमानं कर्मधारयसमासमित्यर्थः। (३) यद्यपि 'अयं घट एतन्निष्ठसर्वधर्मवानि'ति ज्ञाने प्रमालक्षणं गच्छत्येवेति 'सर्वासामि'त्ययुक्तं, तथापि तादृशज्ञानभिन्नघटोऽगमित्यादिज्ञानाभिप्रायेण तथोक्तिर्द्रष्टव्या। (४) नन्वन्त्यविशेषप्रमायामव्याप्तिः, अनवस्थाभयेनान्त्यविशेषेषु विशेषान्तरानभ्युपगमेन सविशेषत्वाभावादित्यत आह–विशेषाणामिति।

त्, [g]प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकाराणां च विशेषाणामुपादानेऽननुगमप्रसङ्गात्, [h]सामान्यतश्चातिप्रसङ्गा(१)दिति [i]उभयथाप्यसङ्गततापत्तेः ।

टी० ॥ परिच्छेदकसंतयार्थमामग्र्यविवक्षां दूषयति—। [a]"सामस्त्यमर्थस्ये"ति ॥ [b]"असर्ववित्परिच्छत्तीनामि"ति, प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजमपि ज्ञानं विवक्षितम् (२) ॥ अपदार्थतामाशङ्क्याह—। [c]"यदपि लोके"इति ॥ [d]"विशेषमि"ति, कालपृष्ठत्वादिकं(३)नामस्त्यादिकं च ॥ [e]"केषाञ्चिदि"ति । अन्त्यविशेषाणामित्यर्थः । अनवस्थापत्तेरिति भावः ॥ [f]"विशेषमात्रे"ति । सामान्यत एव विशेषाभिधाने इत्यर्थः ॥ [g]"प्रत्यर्थमि"ति । यत्र यो विशेषस्तत्र तत्सहितोपलम्भ इत्यर्थः ॥ सङ्क्षेप्याभिधानार्थमुक्तं स्मारयति—। [h]"सामान्य ।"इति ॥ सङ्कलयति—। [i]"उभयथे"ति । सामान्यविशेषाभ्यामतिप्रसङ्गाननुगमदोषावित्यर्थः ॥

सू० [a]विशेषस्य च भवतु स्वरूपमेव विशेषः तथाप्यभेदादेव विशेषसहितत्वं नास्तीत्यव्याप्तेरपरिहारात् । यत्तु कश्चिदवोचत्–'विशेषशब्देन तेऽभिधीयन्ते यददर्शनेन भ्रमसंशयावकाशो, यद्दर्शने च बाधाऽबाधव्यवस्था, [b]तदनभ्युपगमे तत्त्वातत्त्वविभागो न स्यात्, भवितव्यं च तेन (४) [c]अन्यथा व्याघातादि'ति, तदयुक्तम्(५) । न तावदेवंविधोविशेषोऽभि–

(१) 'रजतादिभ्रमे'–इति शेषः । (२) असर्ववित्परिच्छित्तिशब्देन सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यमपि ज्ञानं विवक्षितमित्यर्थः । तस्यापि यदात्मकं सामान्यं प्रत्यासत्तिस्तद्व्यतिरिक्तसर्वधर्मपुरस्कारेण वस्तुभासकत्वायोगादिति भावः । (३) कालपृष्ठत्वम् = नीलपृष्ठत्वम् । (४) तेन = तत्त्वाऽतत्त्वविभागेन । (५) "मम चानिर्वचनीयतैव प्रतीतिव्यवहारव्यवस्थापर्यनुयोगवाणवारणाय वज्रवारवाणायमाना विजयते"--इत्यादिना व्याघातस्य पुरस्तादेव निराकृतत्वान्न सम्मते व्याघात इति परिहरति–तदयुक्तमिति ।

धातुं शक्यः यदवगमस्य(१)न भ्रान्तित्वादिसम्भवः, [d]स्वप्नदृशः सर्वविशेषोपलम्भात् । * [e]नच व्याघातदण्डभयमात्रादसावुपपादयितुमशक्योऽप्यभ्युपगन्तव्यः-इति युक्तम् * । [f]तदुपदर्शनाशक्यत्वेन व्याघातपरिहार एव कश्चिदन्यो निर्वक्तुमशक्योऽप्यस्तीत्येव तदा किं न व्यवस्थाप्यते ? [g]नहि परिदृश्यमानपदार्थगोचरं(२) तदस्ति किञ्चिदनुभूयमानं यत्स्वप्ने वा वाक्याभासे वा प्रतिपत्तुमशक्यम् इति प्रतिपत्त्यारूढतया येयमप्रतीयमानकल्पना ततो वरमनुपलभ्यमानस्य व्याघातपरिहारस्यैव कल्पना भद्रा ।

टी० ॥ विशेषे विशेषसाहित्याभावात्तत्प्रमायामव्याप्तिरित्याह—। [a]"विशेषस्ये"ति ॥ [b]"तदनभ्युपगमे"इति । बाधाबाधव्यवस्थानभ्युपगमे इत्यर्थः ॥ [c]"अन्यथे"ति । सर्वाप्रामाण्ये तद्ग्राहकप्रमात्वाप्रमात्वयोर्व्याघातः; (३)प्रामाण्याप्रमीतौ त-

(१) अत्र निष्ठत्वं षष्ठ्यर्थः, तथाच यादृशविशेषावगमनिष्ठभ्रान्तित्वादिसम्भवो नेत्यर्थः । अयं भावः-स्वप्नदशायां शुक्तित्वादिविशेषदर्शनेऽपि स्वप्नात्मकभ्रमाऽनिवृत्तेर्न विशेषदर्शनस्य भ्रमनिवर्तकत्वमिति ।
(२) गोचरशब्दस्य नियतपुंस्त्वाद्गोचर इति युक्तं पाठं सम्भावयामः, यद्वा परिदृश्यमानाः पदार्था गोचरा विषया यस्य विशेषात्मकवस्तुनस्तदिति बहुव्रीहिः, यद्यपि विशेषस्य न मुख्यं विषयित्वं तथाप्यविद्यादेरिवौपचारिकत्वान्न दोषः । अथवा परिदृश्यमानाः पदार्थाः (विशेषरूपेण) विषया यस्य ज्ञानस्यैतादृशं ज्ञानं न किञ्चिदनुभूयमानं यत्स्वप्नादौ न स्यादित्यर्थः । इतीति, इतिहेतोः सर्वविशेषाणामुक्तन्यायेन स्वप्नादौ प्रतिपत्त्यारूढतयाऽप्रतीयमानत्वकल्पना अनुपलम्भबाधितत्वेन विरुद्धेति ततोऽनुपलभ्यमानस्य व्याघातपरिहारस्यैवाविरुद्धत्वेन कल्पना भद्रेत्यर्थः । (३) सर्वं चेदप्रमाणं तदा तद्ग्राहकज्ञानस्य प्रमात्वं व्याहतं, तस्यापि सर्वान्तर्गतत्वात्; तथा सर्वाप्रामाण्ये तद्ग्राहकज्ञानस्याप्रमात्वमपि व्याहतं, तत्र प्रमाणाभावात्; एवमेव सर्वाप्रामाण्ये प्रामाण्यनिषेधवाक्ये प्रामाण्याप्रामाण्यव्याघातोऽपि ज्ञेयः । तथा अप्रामाण्यमात्रपरिशेषे सर्वत्रैव घटादिज्ञानेऽप्रमात्वनिश्चयान्निष्कम्पप्रवृत्तिर्न स्यादिति

न्निषेधव्याघातः; प्रामाण्यनिषेधवाक्ये प्रामाण्याप्रामाण्यव्याघातः; अप्रामाण्यमात्रपरिशेषे स्वप्रवृत्तिव्याघातः, स्वप्रवृत्तौ सामर्थ्यासामर्थ्यव्याघातश्चेत्यर्थः ॥ [d]"स्वप्ने"ति । निद्रादिमहिम्ना([1])विशेषसाहित्येनापि स्वप्नसम्भवादित्यर्थः ॥ ननूक्तव्याघातभयादवश्यमेतदभ्युपगन्तव्यमित्यत आह—। [e]"न चे"ति ॥ [f]"तदुपदर्शने"ति । दुर्वचस्यापि विशेषस्य व्याघातभयादभ्युपगमः—इति यदि, तदा दुर्वचेनैव केनचित्प्रकारेण व्याघातपरिहार एवाभ्युपगम्यतामलं विशेषस्वीकारेणेत्यर्थः ॥ ननु किमत्र विनिगमकमत आह—। [g]"नही"ति । भ्रमविषयत्वं बाधितमिति विशेषकल्पनया व्याघातपरिहारस्वीकारादनुपलभ्यमानहेतुकव्याघातपरिहार एव श्रेयानित्यर्थः ॥

सू० [a]बहुशश्च व्याघातोद्भावनविभीषिकामिमामुन्मूलयिष्यामः । *[b]ननु न ब्रूमो विशेषेण सहोपलम्भो विशेषसहितोपलम्भः, किंनाम विशेषेण सहितस्य पदार्थस्योपलम्भः, तथाच न शुक्तौ रजतत्वं विशेषोस्ति तत्कथं रजतभ्रमेऽतिप्रसङ्गः ? *—इति, न उक्तदोषेणैव निरस्तात् । [c]यदि हि विशेषस्य सामान्यतोभिधानं तदा पुरोवर्तित्वादेः([2]) सत्वान्न प्रसङ्गनिवारणं, विशेषेण तदभिधाने त्वननुगमः, इति । 'बाधाबाधव्यवस्थाहेतुरस्ति विशेषः'-इति पक्षं यस्तु जडतरो न जहाति स 'आप्तानाप्तवाक्याभ्यां नदीतीरे फलानि सन्तीत्येवंरूपाभ्यां प्रतिपाद्यमानेर्थे स्थितं कं विशेषमेकत्र पश्यसि यमपरत्र न

प्रवृत्तोर्व्याघातः, तथा तस्यां प्रवृत्तौ सफलत्वासफलत्वयोः (=सामर्थ्यासामर्थ्ययोः) व्याघातश्च स्यात् तयोरपि प्रमात्वाप्रमात्वनिबन्धनत्वादिति फक्किकार्थः ।

(१) "सिद्धिमहिम्ना"—इति तु प्रायः पुस्तकेषु प्रतीयमानः पाठः प्रामादिकः । (२) पुरोवर्त्तित्वम् (=इदन्त्वं) चाकचक्यादिकं च विशेषो शुक्तौ रजतभ्रमे भासते एवेत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

पश्यसि ?,-इति पृष्ट्वा प्रतिबोधनीयः(१), तथाप्य-(२)जातबोधस्तु जडतमः कश्चिद्यदि स्यात् स एवं प्रबोध्यः,-ये ते विशेषान्तरप्रवाहस्वीकारेऽनन्तविशेषापत्तिभयात्त्वया स्वत एव विशेषरूपा इति स्वीकृताः तेषां स्वरूपं तावत्परस्परव्यावृत्तमतोऽनुगतैकरूपाभावादव्यापकत्वं स्यादिति । * बाधव्यवस्थाहेतुत्वादेवानुगतिः ? *,-इति चेन्न, [d]क्वाचित्कबाधव्यवस्थाहेतोर्भ्रमेपि प्रकाशात् । * [e]तत्र तस्य*,-इति चेन्न, [f]व्यावृत्तेः ।

टी० ॥ व्याघातश्च(३)सर्वविरोधखण्डनप्रस्तावे(४)निरसनीय एवेत्याह-।[a]"बहुश" इति ॥ विषये विशेषसाहित्यमपेक्षितं, नतु ज्ञाने, भ्रमश्च न विशेषरजतत्वादिसहितशुक्त्यादिविषयक इति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते-।[b]"नन्वि"ति ॥ उक्तं दोषं विशदयति-।[c]"यदि ही"ति । जडतरत्वम्=उक्तखण्डनाऽविवेचकत्वं, जडतमत्वम्=असकृदुक्ताग्राहकत्वम् ॥ [d]"क्वाचित्के"ति । रजते(५) बाधव्यवस्थाहेतोरेव रजतत्वस्य भ्रमेपि भानादित्यर्थः ॥ यत्र यद्बाधव्यवस्थापकं तत्र तस्य विशेषत्वमित्याह-।[e]"तत्र तस्ये"ति॥यत्वतत्त्वयोरननुगमादिदमलक्षणमित्याह-।[f]"व्यावृत्ते"रिति

सू० [a]बाधस्य च तद्विपरीतार्थप्रमात्वेन तदर्थाननुगमात्, [b]प्रमायाश्चाद्याप्यव्यवस्थापनादिति । [c]शङ्कान्तरा-

---

(१) आम्नानाम्नवाक्यजप्रतिपत्तिविषयेषु न वैलक्षण्यमनुभूयते येनैकत्र प्रमाऽन्यत्र चाऽप्रमा भवेत् विशेषणविशेष्यतत्संसर्गाणामुभयत्राविशिष्टानां भानात्, किन्तु बाधादेकत्राप्रमा अन्यत्राऽबाधात्प्रमेति तत्र प्रमायामव्याप्तिरिति भावः । (२) तत्रापि वैशिष्ट्यसदसत्त्वाभ्यां विशेषोस्तीति यदि ब्रूयात्तत्राह-तथापीति । (३) "व्याघातश्च विरोधः" इति त्वयुक्तः पाठः, व्याघातस्य विरोधजनकत्वेन विरोधरूपत्वाभावात् । अथवा विरुद्ध्यतेऽर्थोनेनेति विरोध इति व्युत्पत्त्या कथञ्चित्तस्यार्थ्यर्थ उपवर्णनीयः । (४) चतुर्थपरिच्छेदान्ते आत्माश्रयादितर्कनिरसनप्रकरणे इत्यर्थः । (५) रजते=सत्यरजते ।

णि चातः पराणि याथार्थ्यविशेषणदूषणादूषिता(१) न्येवोपनिपतन्तीतीह द्विरभिधानभयान्नोक्तानि । [d]किंच, तर्कज्ञानमाहार्यौ च संशयविपर्ययौ परिदृश्यमाने एव विशेषे भवन्तीति तैरतिप्रसङ्गः स्यात् । * नचाहार्यौ [e]तौ नाभ्युपगन्तव्याविति युक्तम् *, विप्रलम्भकस्य वाक्यप्रयोगमूलतया आहार्यभ्रमस्य(२)ज्ञाततत्त्वस्य च गुरोः शिष्यप्रबोधार्थं विचारं प्रवर्तयत आहार्यसंशयानां भवत एव शास्त्रेऽनुमतत्वात्, परिच्छेदशब्दश्चानुभूतिपर्यायो [f]ऽनुभूतिदूषणं नातिक्रामतीत्यलम् ।

नापि 'अव्यभिचार्य्यनुभवः प्रमे'ति युक्तम्, अव्यभिचारिपदस्य यदि तत्त्वविषयत्वाद्यर्थत्वं तदा दूषणान्युक्तान्येवावर्तन्ते । अथैवमुच्यते-*अव्यभिचारित्वमर्थाविनाभूतत्वं*, तदा प्रष्टव्यं कोऽस्यार्थः ? किं यदाऽर्थस्तदैव ज्ञानम्?-१, उत यत्रार्थस्तत्रैव देशे ज्ञानम्?-२,

टी० ॥ किंच, बाधो न विपरीतप्रमामात्रमपि तु बाध्यं यत्र यत्तद्विपरीतप्रमा, तथाच यत्वतत्त्वाननुगमादननुगतेन बाधेन बाधव्यवस्थाहेतुत्वं विशेषणं नानुगमकमित्याह-। [a]"बाधस्य चे"ति ॥ किंच, सविशेषज्ञानं प्रमा, विशेषश्च बाधव्यवस्थाहेतु, बाधश्च विपरीतप्रमैवेति च क्रकमित्याह-। [b]"प्रमायाश्चे"ति ॥ यद्विशेष (३) सहितो धर्मी तेन रूपेणानुभवः प्रमा, साक्षाद्विशे-

(१) "याथार्थ्यविशेषणदूषितानी"ति पाठेपि याथार्थ्यविशेषणदूषणदूषितानीत्यर्थः । (२) आहार्य्यभ्रमस्य भवत एव शास्त्रेनुमतत्वादिति सम्बन्धः । (३) ननु सम्यक्परिच्छित्तिरित्येव पूर्वोक्तं प्रमालक्षणमास्ताम्, सम्यक्त्वं चाऽर्थे साक्षाद्रजतत्वादिविशेषसाहित्यं, नतु ज्ञानद्वारा, तच्च सत्यरजते एव, भ्रमविषयीभूतशुक्तौ तु ज्ञानद्वारैव, एतादृशं च सम्यक्त्वमर्थगतमपि परिच्छित्तावारोप्योच्यते-'सम्यक्परिच्छित्तिरि'ति, तथा च साक्षाद् यादृशरजतत्वादिविशेषसहितो धर्मी तेन रूपेण तस्यानुभवः प्रमा-इति प्रमालक्षणं निष्पन्नमित्याह-यद्विशेषेति ।

षसाहित्यं सम्यक्परिच्छेदो विवक्षितः,भासमान(१)यावद्विशेषविशेषणविषयकज्ञानं वा प्रमेत्याद्यपि प्रमालक्षणं दूषितमेवेत्याह–। c"शङ्कान्तराणी"ति ॥ विशेषसहितधर्मिपरिच्छित्तिः प्रमेत्यत्र दूषणान्तरमाह–। d"किंचे"ति ॥ e"तावि"ति, संशयविपर्ययौ ॥ "विप्रलम्भकस्ये"त्याद्युपलक्षणम्,(२)'आरोप्य निषिध्यते'–इतिमते आहार्यारोपस्यैव निषेधधीहेतुत्वाभ्युपगमादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ f"अनुभूतिदूषणमि"ति । अनुभूतित्वस्य जातेः स्मृत्यन्यज्ञानत्वाद्युपाधेश्च खण्डितत्वादित्यर्थः । "तत्त्वविषयत्वादी"त्यादिपदाद्यथार्थत्वसम्यक्त्वादिसङ्ग्रहः ॥

मू० aअथ यादृगर्थस्तादृगेव ज्ञानं यत्तत्प्रमितिरिति ?–३। नाद्यः, अतीतानागतानुमित्य(३)व्यापनात् । न द्वितीयः, ज्ञानासमानदेशार्थप्रमितीनामव्यापनात्, bज्ञानसमानदेशमर्थ(४)मन्यत्रारोपयतोऽप्यनुभवस्य प्रमात्वापत्तेः । नापि तृतीयः, ज्ञानार्थभेदवादे cसर्वाकारेण तत्साम्यानुपपत्तेः, अभेदवादे भ्रमस्यापि तथाभ्युपगन्तव्यत्वप्रसङ्गेन विशेषणवैयर्थ्यापातात् (५), तैश्च(६)तैश्च विशेषैः सादृश्यस्य विवक्षितत्वे यथार्थताप्रस्तावोक्तदूषणान्यावर्तन्ते इति। * 'अविसंवाद्यनुभवः प्रमा' *,–इत्यपि, न युक्तम् । अविसंवा–

(१) लक्षणान्तरं शङ्कते–"भासमाने"ति, भासमाना यावन्तो रजतत्वादयो विशेषा रजतादौ विशेषणीभूतास्तद्विषयकं ज्ञानमित्यर्थः। (२) 'विप्रलम्भकस्ये'त्यविप्रलम्भकस्याप्युपलक्षणमित्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः, आदिशब्देन 'ज्ञाततत्त्वस्य गुरोरि'त्यज्ञाततत्त्वस्याप्युपलक्षणं ज्ञेयम् । तत्र हेतुः-'आरोप्ये'त्यादि । (३) "अनुमित्याद्यव्यापनादि"ति त्वर्थानुरोधादाधुनिकैः कैश्चित्प्रक्लृप्तः पाठः । (४) ज्ञानसमानदेशमर्थम्=आत्मत्वादि, अन्यत्र=शरीरादौ । (५) 'अव्यभिचारी'तिविशेषणस्य भ्रमव्यावर्तकस्य नैरर्थक्यादित्यर्थः । (६) तैस्तैः प्रकाशमानतया प्रसिद्धैरित्यर्थः । उक्तदूषणानि–विशेषणानि–विशेषमात्राभिधानेऽतिप्रसङ्गः, तत्तद्विशेषव्यक्त्यभिधाने चाननुगम इत्यादीनि ।

दित्वं हि ज्ञानान्तरेण तथैवोल्लिख्यमानार्थत्वं वा ?-१, ज्ञानान्तरेण विपरीततयाऽप्रतीयमानार्थत्वं वा ?-२, प्रतीयमानव्याप्य(१)विषयत्वं वा ?-३, अन्यदेव वा किंचित् ?-४ ।

टी० ॥ [a]"अथ यादृगर्थ" इति । यद्यपि नेयमव्यभिचारनिरुक्ति(२)स्तथापि विवक्षाधीनो विकल्प इति मन्तव्यम् । 'अनुमिती'त्युपलक्षणं शाब्दज्ञानमपि तादृशं द्रष्टव्यम् ॥ [b]"ज्ञानसमानदेशमि"ति । शरीराद्यावात्मत्वारोपोऽपि प्रमा स्यादित्यर्थः ॥ [c]"सर्वाकारेणे"ति । यत्किञ्चिदाकारेण तु भ्रमेतिव्याप्तिरित्यर्थः । अभेदवादो वेदान्तियोगाचाराद्यनुमतः । *नाप्यव्यभिचारिणोर्थस्यानुभवः प्रमा, अर्थाव्यभिचारश्च यत्रार्थे ज्ञानं(३)तत्रैव योऽर्थ इति वाच्यम् *, एवं च धर्मिण्य(४)प्रमात्वापत्तेः । तथोल्लिख्यमानत्वं=पूर्वज्ञानप्रकारेणोल्लिख्यमानत्वम् ॥

मू० न प्रथमः, धारावाहिनो भ्रमस्य प्रमात्वप्रसङ्गात् । *नच प्रमाभूतं ज्ञानान्तरं विवक्षितमिति वाच्यम् *, प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वात् । नापि द्वितीयः, [a]अनुपजातबाधभ्रमव्यापनात्(५); [b]स्वस्थदशोत्पन्नस्य शुक्लशङ्खादिज्ञानादेर्दुष्टेन्द्रियदशोत्पन्नतत्पीतिमज्ञानाद्युल्लिखितविषयवैपरीत्यस्याप्रमात्वप्रसङ्गाच्च । [c]'प्रमित्यानुल्लिखितार्थवैपरीत्यभावविवक्षायां तु'प्रमा-

(१) यत्र तादात्म्येनार्थस्तत्रैव विषयतासम्बन्धेन ज्ञानमिति, यादृशोऽर्थस्तादृशमेव ज्ञानमिति वा, प्रतीयमानज्ञानव्याप्यार्थविषयकत्वमित्यर्थः । अन्यद्=अर्थक्रियाकारिवस्तुविषयत्वादि । (२) प्रगल्भमिश्रास्तु शिंशिपात्वस्य वृक्षत्वाव्यभिचारिणस्तादात्म्यं दृष्टमित्यवष्टम्भेन यादृगर्थ इति कल्पान्तरस्याभिधानादेषोऽव्यभिचारिपदार्थो भवत्येवेत्याहुः ।
(३) यत्रार्थे विषयतासम्बन्धेन ज्ञानं तत्रैव तादात्म्येन योऽर्थ इत्यर्थः ।
(४) धर्मिणि = भ्रमज्ञानीये धर्मिणि शुक्त्यादीदमंशे । (५) यत्र शुक्तौ रजतमनुभूय कोपि मृतस्तत्र तदीयभ्रमस्यानुपजातबाधवत्त्वेन तत्रातिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

यालक्ष्यमाणत्वादि'त्युक्तमनुषज्जति । * [d]अदुष्टकरणजज्ञानेनाबाधितत्वं विवक्षितम् *,-इति चेन्न, [e]तदेव तर्हि प्रमालक्षणमस्तु । [f]किंच, दुष्टत्वनिरूपणमन्तरेणादुष्टत्वस्य दुर्निरूपत्वात् । * ननु किमेतावता, दुष्टत्वं-[g]विपरीतज्ञान(१)प्रयोजकस्तद्धेतुगतो विशेष इति सुवचमेवेति * । न, विपरीतपदव्यवच्छेद्याऽप्रमितौ तदुपादानवैयर्थ्यात्(२), तदनुपादाने च ज्ञानजनकत्वमात्रं दुष्टत्वमित्यदुष्टकरणजं ज्ञानं नास्त्येवेति स्यात् । * विपरीतपदव्यवच्छेद्या प्रमैव *,-इति चेन्न, तस्या एव लक्ष्यमाणत्वात् ।

टी० ॥ [a]"अनुपलातबाधे"ति । यद्यपि पुरुषान्तरेण विपरीततया प्रतीयमानत्वं तत्राप्यस्ति, तथापि तत्र न संवादोक्ति(३)रिति भावः ॥ भ्रमेण ज्ञानान्तरेण विपरीततया प्रतीयमानतया प्रमायामव्याप्तिरित्याह-। [b]"स्वस्य(४)दशे"ति ॥ ननु तत्र भ्रमेण वैपरीत्यमुल्लिखितम्, प्रमायां च तथाऽनुल्लिख्यमानत्वं विवक्षितं, तच्च शङ्खज्ञानेऽस्त्येवेति नाव्याप्तिरित्यत आह-। [c]"प्रमित्ये"ति ॥ ननु प्रमित्येत्युक्तेरात्माश्रयो, ऽदुष्टकरणजन्यज्ञानाबाध्यत्वविवक्षायां न दोष इत्याह-। [d]"अदुष्टे"ति ॥ [e]"तदेवे"ति । तन्निरूपितलक्षणान्तरे गौरवं स्यादित्यर्थः ॥ [f]"किंचे"ति । प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्तदभावस्येति भावः ॥ सामान्यत आह-। [g]"विपरीते"ति ॥

(१) पीतः शङ्ख इत्यादिविपरीतज्ञानप्रयोजकश्चक्षुरादिगतः कामलादिविशेष एव दोष इत्यर्थः । दुष्टत्वं दुष्टवृत्त्यसाधारणो धर्मः स च दोष एवेति नायुक्तं किञ्चित् । (२) तदुपादानवैयर्थ्यात्=विपरीतपदोपादानवैयर्थ्यात् । (३) यत्र पुरुषान्तरेण विपरीततया प्रतीयमानत्वं तत्र न संवादस्यातिप्रसङ्गस्योक्तिः, किन्तु यत्र कदाचित्कस्यचिद्विपरीततया प्रतीयमानत्वं नास्ति तत्रैवेत्यर्थः । यद्वा, 'अत्रावश्यं पुरुषान्तरस्य विपरीततया प्रतीतिर्भविष्यत्येवे'त्यत्र न संवादस्य=विनिगमकप्रमाणस्योक्तिरित्यर्थः । (४) सुस्थेत्यपि मूलव्याख्यानयोः केषुचित्पुस्तकेषु पाठः ।

सू० तदीयस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्याद्याप्यप्रतीतेः कुतो व्यवच्छेदः प्रत्येतव्यः, इति [a]"व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमन्तरेण व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमशक्यमित्यात्माश्रयान्योन्याश्रयावनवस्था वा।

[b]एकोऽनेकविशेषेर्थे विशेषो यत्र लक्ष्यते।
तद्विशेषान्तरान्यत्वा(१)द्दोषस्तत्रैव धावति ॥ ३२ ॥

[c]नापि तृतीयः, व्याप्यशब्देन व्याप्यमात्रम्? तद्विशेषो वा कश्चिदभिप्रेतः स्यात्?। आद्ये, सधूमाग्निविषयस्य स्वप्नज्ञानस्यानाप्तवाक्यजबोधस्य वा नाप्रमात्वं स्यात्। नापि द्वितीयः, स ह्यर्थक्रिया(२)वा? सामग्री वा?। उभयत्रापि [d]पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः। [e]एकदा च सर्वत्र प्रमाणासम्भवेन क्रमाश्रयणे तत्तदर्थक्रियातत्तत्सामग्रीपरम्पराऽवगमनियमाभ्युपगमे एकस्मिन्नेव विषये पुरुषायुषः पर्यवसानप्रसङ्गात्, विच्छेदाभ्युपगमे त्वन्तिमावगमस्याप्रामाण्यादाऽऽप्रथमसमप्रमात्वापत्तेः।

टी० ॥ विशिष्याह—। [a]"व्यवच्छिन्ने"ति । व्यावृत्तप्रमाज्ञानाधीनं व्यावृत्तप्रमाज्ञानमित्यात्माश्रयः, अप्रमाव्यावृत्तत्वेन प्रमाज्ञानं, प्रमाव्यावृत्तत्वेन चाऽप्रमाज्ञानमित्यन्योन्याश्रयः, अप्रमाव्यावृत्तत्वेनादुष्टकरणकज्ञानत्वनिरूपणं, तेन च प्रमानिरूपणं, तेन चाप्रमानिरूपणमेवमान्तरालिकापरापरापेक्षणे चक्रकम्; अनिवृत्तौ त्वनवस्थेत्यर्थः ॥ [b]"एक"इति । अनेको विशेषोनुभ-

---

(१) तद्विशेषान्तरान्यत्वात्, सचासौ विशेषान्तरेभ्योऽन्यश्चेति तथोक्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः। (२) अर्थक्रियाशब्देन सर्वत्र कार्यं विवक्षितम्। (३) आत्माश्रयादावन्योन्याश्रयमाह—यत इति। आत्माश्रयस्तु अनुभवभिन्नस्मरणान्यत्वेनानुभवस्य, स्मरणभिन्नानुभवान्यत्वेन च स्मरणस्य, लक्षणाज्ज्ञेयः। एवं गुणभिन्नद्रव्यान्यत्वेन गुणस्य लक्षणा-

वत्वस्मृतित्वादयो यत्र ज्ञानादौ तत्रैको विशेषोनुभवो वा स्मरणं वा यत्र लक्ष्यते तत्रैवात्माश्रयादिरापतति, यतः(३)स्मरणान्यत्वेनानुभवस्यानुभवान्यत्वेन स्मरणस्य वा लक्षणात्, एवं द्रव्यान्यत्वेन गुणस्य गुणान्यत्वेन द्रव्यस्येत्यादावपीत्यर्थः ॥ 'प्रतीयमानव्याप्यविषयत्वं वा अविसंवादित्वमि'ति दूषयति-। [c]"नापी"ति ॥ [d]"पूर्वोक्ते"ति । स्वप्नादावर्थक्रियाभाहित्येन भानसंभवादित्यर्थः ॥ दोषान्तरमाह-। [e]"एकदा चे"ति। वह्निज्ञानस्याविसंवादित्वं तदर्थक्रियागोचरं ज्ञानान्तरमेव, तस्याप्यविसंवादित्वं तदन्यदित्यविच्छेदेऽनवस्थेत्यर्थः ॥

सू० [a]वास्तवतदर्थक्रियात्वस्य च दुर्निरूपत्वेन व्यवहारानर्हत्वात्, तथा प्रतीतिमात्रस्याप्रमासाधारण्यात् । *[b]नन्वेवं चतुर्थः पक्षोस्तु, तथाहि,-अर्थक्रियाकारिविषयत्वं वाऽविसंवादित्वमिति, यथाह,-"प्रमाणमविसंवादिज्ञानमर्थक्रियास्थितिश्चाविसंवादः"-इति * । न, [c]सामान्यतो विवक्षायां भ्रान्तावपि प्रसङ्गात् । *[d]प्रतीयमानरूपेणार्थक्रियाकारित्वमर्थस्य विवक्षितम् *,इति चेन्न, [e]दुरवधारणत्वात् । * [f]तदर्थक्रियादर्शनात्तदवधारणम्*,-इति चेन्न, [g]विनाप्यर्थक्रियां तद्दर्शनसंभवात् । [h]"अर्थक्रिया प्रमितिरभिधित्सिता"-इति तु दूषितमेव, प्रमाया एव निरूप्यमाणत्वात् । * [i]अभिप्रायाविसंवादात् प्रमाणं सर्वमुच्यते*,-इति चेन्न, [j]तदा अभिप्रायाविसंवादस्य स्वप्नादिप्रत्ययेपि संभवात्,

टी० ॥ ननु स्वप्नज्ञानादौ वास्तवार्थक्रियाविषयत्वं संवादित्वं नास्तीत्यत आह-। [a]"वास्तवे"ति ॥ 'अन्यद्वे'ति पक्ष कीर्तिदिशा(१)परिष्कृत्य खण्डयति-। [b]"नन्वेवमि"ति ॥ [c]"सामा-

दावपि ज्ञेयम् । (१) कीर्तिदिशा=धर्मकीर्त्युक्तप्रकारेण ।

न्यत" इति । भ्रमेपि शुक्त्यादेरर्थक्रियाकारित्वादित्यर्थः ॥ ननु तत्र शुक्तित्वेनार्थक्रियाकारित्वं, नतु प्रतीयमानेन रजतत्वादिनापि, तथा च(१)विवक्षितमित्याह–। [d]"प्रतीयमाने"ति ॥ [e]"दुरवधारणत्वादि"ति । दृष्टाप्यर्थक्रियाऽङ्गुलीयकादिः(२) किं रजतत्वादिनाऽन्येन वा रूपेणेति दुरवधारणमित्यर्थः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव रजतत्वादिरूपेण तद(३)वधारणीयमित्याह–। [f]"तदर्थे" ति ॥ अर्थक्रियादर्शनस्यापि भ्रान्तित्वसम्भवाद् दुरवधारणमित्याह–। [g]"विनापी"ति । यद्वाऽर्थक्रियाकारिविषयकमपि ज्ञानं भ्रमः सम्भवतीति नायं संवाद इत्यर्थः ॥ अर्थक्रियाकारित्वप्रमाविवक्षायामात्माश्रयादिरित्याह–। [h]"अर्थक्रिये"ति ॥ [i]"अभिप्राये"ति । ज्ञानोल्लिखितप्रकारावच्छेदेनेच्छाप्रवृत्ती अभिप्रायस्तदविसंवाद इत्यर्थः ॥ [j]"तदे"ति । यदा ज्ञानं तदाऽभिप्रायाविसंवादः स्वप्नज्ञानेपीत्यर्थः, भवति हि पायसज्ञानं, बुभुक्षाभोजनज्ञानं, तृप्तिज्ञानं च स्वप्नरूपमिति भावः(४) ॥

सू० [a]कालान्तराविसंवादस्य च दुरवधारणत्वात् । [b]एतेन 'प्राप्त्यादियोग्यता संवादार्थः'-इत्यपि निरस्तम्, [c]दुराबाध इव चायं धर्मकीर्तेः पन्था इत्यवहितेन भाव्यमिहेति । 'अबाधितानुभूतिः प्रमे'त्यपि निरस्तम्, [d]तदानीं बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात्, कालान्तरेपि बाधविरहस्य च दुर्निरूपत्वात्; [e]स्वतो(५)बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात्; [f]सर्वजनबाधविरहस्य च दुरवधारणत्वादिति । 'तर्कसंशयविपर्ययस्मृतिव्यतिरिक्ता प्रतीतिः प्रमा'-इत्यपि न, स्मृतिव्यतिरिक्तत्व–

(१) तथा च=प्रतीयमानरजतत्वादिना रूपेण चेत्यर्थः । (२) अङ्गुलीयकम्=मुद्रिका । (३) तद्=अर्थक्रियाकारित्वम् । (४) 'इदं पायसमि'ति पायसज्ञानम्, 'अहं बुभुक्षितो' 'ऽहं भुञ्जे'-इति बुभुक्षाभोजनयोश्चात्मनि ज्ञानं, भोजनोत्तरं स्वात्मनि तृप्तिज्ञानं च स्वप्नात्मकं भवतीत्यर्थः । पूर्वं पायसज्ञानं ततो बुभुक्षा ततो भोजनज्ञानं ततस्तृप्तिज्ञानं भवतीत्यर्थस्तु न साधुः । (५) स्वतः=स्वस्य प्रतिपत्तुः ।

खण्डनन्यायेन(१)निरस्तत्वादिति, [g]जातिसङ्करमिच्छतश्च प्रमात्वलक्षणजात्यभिसंबन्धात् प्रमेत्यपि दुर्लक्षणम्, अस्या(२)ज्ञातस्य तद्व्यवहारजनकत्वे प्रमायामप्रमाभ्रमसंशयौ न स्याताम्,

टी० ॥ स्वप्नदृष्टस्य जागरावस्थायां विसंवाद एवेति कालान्तराविसंवादो विवक्षित इत्यत आह—। [a]"कालान्तरे"ति। 'कदाप्यत्र विसंवादो न भविष्यती'ति दुरवधारणं, प्रत्युत जागरावस्थादृष्टस्य स्वप्ने विसंवादानुभवादिति भावः ॥ [b]"एतेने"ति । कालान्तरप्राप्त्यादियोग्यतातत्कालप्राप्त्यादियोग्यताविकल्पखण्डनेनेत्यर्थः ॥ उत्पादविशेषः प्राप्तियोग्यता अविसंवादः—इति यदि धर्मकीर्तिः समाधत्ते तदा क्षणभङ्गभङ्गप्रमोन्मूलनीयोयं पक्ष इत्याह—। [c]"दुरबाध इवे"ति ॥ [d]"तदानीमि"ति । ज्ञानकाले बाधाभावो भ्रमस्यापीत्यर्थः ॥ [e]"स्वतः"इति । शुक्तौ रजतत्वज्ञानवतो बाधनैयत्याभावाद्भ्रमातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ [f]"सर्वजने"ति । योग्यानुपलम्भेनाभावपरिच्छेदे सर्वजनबाधविरहस्य सुग्रहत्वेपि सर्वत्र न तथात्वमिति भावः ॥ [g]"जातिसङ्करमि"ति । साक्षात्त्वं प्रमात्वपरिहारेण साक्षात्कारिणिभ्रमे, प्रमात्वं च तत्परिहारेणानुमितौ, प्रत्यक्षप्रमायां तु साङ्कर्यमित्यर्थः ॥

सू० [a]"दोषाभावसहकृतस्य तथात्वे चाऽजायमानभ्रमसंशयादिप्रमाव्यवहारे(३)ज्ञानमात्रावगमोदाहरणेपि तदापत्तेः । ज्ञातेनानेन लक्षणेन व्यवहारे च कथमिद-

(१) यत्किञ्चित्तर्कसंशयविपर्ययस्मृतिव्यतिरिक्तत्वं तद्व्यतिरिक्ततर्कविपर्ययस्मृतिव्यक्तीनामपि, सकलतर्कसंशयविपर्ययस्मृतिव्यतिरिक्तत्वमपि च प्रत्येकस्य तर्कादिव्यक्तेरस्तीत्यादिप्रकारेणेत्यर्थः । (२) अस्य=प्रमात्वस्य । (३) अजायमानो भ्रमसंशयादिर्यस्यां प्रमायां तस्याः स्वरूपतो व्यवहारे इत्यर्थः । आदिपदेन प्रमात्वग्रहः, यत्र भ्रमसंशयप्रमात्वादिव्यवहारो न जायते ज्ञानमति चाऽवगम्यते तत्रापि तदापत्तेः प्रमात्वव्यवहारापत्तेरित्यर्थः ।

(१)मेव ज्ञातव्यमिति वक्तव्यम् । न तावत्प्रत्यक्षेण मानसेन, तथा सति क्वचिज्ज्ञातायां प्रमायामप्रमाविपर्ययसंशयानवकाशादिः(२) स्यात्, [b]धर्मिवन्मनसैव निर्णीतत्वात् । [c]"चिन्हान्तरसापेक्षेण मनसा संवेदनं, चिन्हेनैव वा तेन लक्षणीभूय ज्ञापनम्'- इत्यपि प्रत्याशामात्रम्, [d]तच्चिन्हेनैव प्रमात्वजातिकल्पनाप्रतिक्षेपापत्तेः; [e]तेषां नानात्वे च कानि तानीति वक्तव्यं स्यात्, तच्चिन्हानां यथोपन्यासं सर्वेषामेव दूषितत्वात्; [f]प्रामाण्यपरतस्त्वव्युदस्तिप्रस्तावे च विस्तरेण दूषयिष्यामः । एतेन [g]'शक्तिविशेषः प्रमात्वं, [h]तद्योगः प्रमालक्षणमि'त्यपास्तम्, [i]दुरवधारणत्वात् ।

टी० ॥ ननु दोषाभावसहकृतं स्वरूपसदेव प्रमात्वं तद्व्यवहारजनकमास्तामित्यत आह ॥ [a]"दोषाभावे"ति । एवं सति भ्रमसंशयभिन्नं सर्वं ज्ञानं प्रमात्वेनैव गृह्येतेत्यर्थः ॥ [b]"धर्मिवदि"ति । ज्ञानवदित्यर्थः ॥ [c]"चिन्हान्तरे"ति । यथार्थानुभवत्वादिनेत्यर्थः । तच्चिन्हं प्रत्यक्षसहकारि प्रमात्वज्ञापकं लिङ्गीभूय वाऽनुमापकमिति कल्पनार्थः ॥ चिन्हेनैवानुगमादौ सिद्धे किं प्रमात्वजात्येत्याह—। [d]"तच्चिन्हेनैवे"ति ॥ ननु चिन्हस्यैक्ये तेनानुगमः, प्रकृते तु बहून्यननुगतानि प्रमात्वचिन्हानीति नान्यथासिद्धिरित्यत आह—। [e]"तेषामि"ति ॥ यच्च प्रमात्वं वाच्यं तत्परतो वेद्यमित्यनवस्थापीत्याह—। [f]"प्रामाण्ये"ति ॥ [g]"शक्तिविशेष" इति । समर्थप्रवृत्तिजननंशक्तिरित्यर्थः ॥ [h]"तद्योग"इति । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वमित्यर्थः ॥ [i]"दुरवधारणत्वादि"ति । अनुगतरूपापरिचये जनकत्वं दुर्ग्रहम्, अनुगतरूपप-

(१) इदम्=प्रमात्वजात्यात्मकं लक्षणम् । (२) प्रमायामप्रमाया यौ विपर्ययसंशयौ तयोरनवकाशादिरित्यर्थः । तथाहि,—प्रमायामियमप्रमैवेत्यप्रमाया विपर्य्ययः, इयमप्रमा प्रमा वेति च तत्संशय इति ।

रिचये वा तदेव लक्षणमित्यर्थः। यद्वा "शक्तिविशेषः"=आत्मनात्मप्रकाशनशक्तिरिति परमताभिप्रायम् ॥

सू० यच्च किञ्चित् प्रमाया लक्षणमुच्यते तदज्ञातं "ज्ञातमात्रं वा यदि तत्त्वव्यवहारकं तदा[b]ऽत्यापत्तिः, प्रमितं चेत्प्रमानवधारणे तस्य दुरवधारणता। * सावधारि, [c]'वस्तुतस्तथा ? *-इति चे[d]न्न, 'वस्तुतो न तथैव किं न'?-इतिवादिन्यनुत्तरापत्तेः, [e]प्रमात्वनिरूपणवैयर्थ्यापाताच्च; [f]वस्तुतस्तु(१)प्रमयैव घटादितत्त्वव्यवहारेऽपि तद्धर्ऽस्त्वित्यास्तां विस्तरप्रसङ्गः†

[g]एवं प्रमितेरनिरुक्त्या 'प्रमाकरणं प्रमाणमि'त्यप्ययुक्तम्, [h]करणार्थानिरुक्तेश्च। * ननु कारकान्तरेऽ(२) चरितार्थस्य हेतुत्वं करणत्वम्; कर्तुर्हि करणं निष्पाद्यतः कारकान्तरे चरितार्थत्वं, [i]स्वरूपतोऽनिष्पादनेपि व्यापारवत्तया निष्पादनात्, [j]तादृशस्य च तस्य करणत्वात्। एवं कर्मापि करणनिष्पादने चरितार्थम्, [k]करणव्यापारो हि कर्मविषयो भवति, [l]कर्माभावे विषयाभावात्करणव्यापार एव न निष्पद्यते, इति तन्निर्वाहे(३)तस्यापि चरितार्थत्वम्।

(१) वस्तुतस्तु प्रमायाः=वास्तविकप्रमयेत्यर्थः।

† एवं तत्त्वानुभूत्यादेर्लक्षणस्याऽनिरुक्तितः।
प्रमैतावत्प्रबन्धेन खण्डिता मेयसाधिका ॥
प्रमाणानां तथा तस्याः करणानां सविस्तरम्।
करणत्वाऽनिरुक्तेश्च खण्डनं क्रियतेऽधुना ॥

(२) कर्त्रादावतिव्याप्तिवारणाय कारकान्तरेति, करणस्यापि क्रियासिद्धौ चरितार्थत्वमत उक्तं-कारकेति, कारकेऽचरितार्थ इत्येव कृते कर्त्रादिकारके कर्त्रादेरचरितार्थत्वादतिप्रसङ्गः स्यादत उक्तम्-अन्तरेति, गगनपरिमाणादावतिप्रसङ्गव्युदासाय-हेतुरिति। (३) तन्निर्वाहे=व्यापारद्वारा करणस्वरूपनिर्वाहे।

टी० ॥ [a]"ज्ञातमात्रमि"ति । अप्रमासाधारणज्ञानविषय इत्यर्थः ॥ [b]"अत्यापत्तिरि"ति । भ्रमेपि प्रमाव्यवहारापत्तिरित्यर्थः ॥ [c]"वस्तुत" इति । प्रमितमेव प्रमालक्षणं प्रमाव्यवहारजनकं, नतु प्रमितत्वेन ज्ञातमपि, येन दुरवधारणं स्यादित्यर्थः ॥ [d]"ने"ति । 'प्रमालक्षणं न प्रमितमि'ति वादिनि 'स्वरूपतः प्रमितं तदि'ति वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ यदि च वास्तवं प्रमितत्वमादाय व्यवहारस्तदा प्रमात्वनिरूपणमफलमित्याह—। [e]"प्रमात्वे"ति ॥ वैयर्थ्यमेवाह—। [f]"वस्तुत" इति ॥

---

[g]"एवमि"ति । क्रियोपहितमर्य्यादस्य क्रियानिरूपणमन्तरेणाशक्यनिरूपणत्वादित्यर्थः ॥ [h]"करणार्थे"ति । करणपदार्थानिरुक्तेरित्यर्थः ॥ सिद्धे कुठारादौ कर्तुश्चरितार्थत्वमाह—। [i]"स्वरूपत" इति ॥ ननु तथापि करणव्यापारे चरितार्थत्वं, नतु करणे, इत्यत आह—। [j]"तादृशस्ये"ति । व्यापारवत इत्यर्थः ॥ [k]"करणव्यापारो ही"ति । उद्यमननिपातनादेश्छेद्यविषत्वादित्यर्थः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चरितार्थत्वमेवाह—। [l]"कर्माभावे" इति ॥

सू० [a]एवमधिकरणस्यापि करणव्यापारनिर्वाहकत्वं, सम्प्रदानापादानयोश्चासार्वत्रि(१)कत्वं,करणं तु सार्वत्रिकमेवेति- [b]कारकान्तरेऽचरितार्थः सार्वत्रिको [c]हेतुः करणम् ? *,- इति मैवम् । [d]अस्तु तावदविचारितरमणीयमिदं व्याख्यानम्, अन्तरशब्दो यदि विशेषमात्र(२)वचनस्तदा न व्यवच्छेदकः, नहि विशेषमपास्य कारकमात्रं केनचिज्जन्यते यद्व्यवच्छिद्येत; नापि चान्तरशब्दोऽन्यवचनस्तथा सति(३)कस्माद-

---

(१) असार्वत्रिकत्वम्=असार्वत्रिकहेतुत्वं, तथाचाव्यवहितोत्तरं वक्ष्यमाणसार्वत्रिकविशेषणेन तयोरपि व्युदासः, करणस्य सार्वत्रिकक्रियाहेतुत्वात् । (२) विशेषमात्रेति, 'अनयोरन्तरं महदि'त्यादौ तस्य विशेषवचनत्वं बोध्यम् । तत्तत्कारकवाचक इत्यर्थः, मात्रचा द्वितीयपक्षोक्तं भेदवाचकत्वं व्यावर्त्यते । (३) करणान्यकर्त्रादौ कर्त्रादेरचरितार्थत्वेन तत्रातिव्याप्तिसत्वे सत्येवास्माश्रयमप्याह—तथा सतीति ।

न्यदिति विशेषानिर्देशे करणादिति([1])समभिव्याहा-राल्लभ्येत; यथान्य आत्मा, शरीरमन्यदित्यादौ; तथा सति करणव्यतिरिक्तकारकाभिप्रायेण प्रयुक्तः स्यात्,

टी० ॥ [a]"एवमि"ति । कर्तृकर्मणोः स्थितिं सम्पादयद्देश-कालरूपमधिकरणं कारकान्तरे चरितार्थं, स्थाल्यादिरूपमधि-करणं कर्ममात्रस्थितिद्वारेणेत्यर्थः ॥ एतावता यन्निर्व्यूढं तदाह-। [b]"कारकान्तरे"ति । सार्वत्रिकपदं सम्प्रदानापादानव्यावर्तकं, तयोर्दानक्रियाविभागादिविशेषहेतुत्वादसार्वत्रिकत्वम् ॥ अजनके गगनादा([2])वतिव्याप्तिनिरासायाह-। [c]"हेतुरि"ति ॥ कारका-न्तरपदं करणपरमित्याशयः, यथा च विषयतयो करणे कर्म चरितार्थं तथा कर्तृव्यापारविषयतया करणमपि कर्त्तरि चरिता-र्थमित्यसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह-। [d]"अस्तु तावदि"ति । सार्व-त्रिकत्वं च करणस्य न व्यक्त्यभिप्रायेण, न वा करणत्वेन, तद-निरुक्तेः, एवं हेतुत्वमपीति भावः । समभिव्याहारात्=लक्ष्यो-पस्थापककरणपदसमभिव्याहारादित्यर्थः । 'अन्य आत्मे'त्यत्रा-न्यत्वं समभिव्याहृतशरीरापेक्षया, अन्यच्छरीरमि'त्यत्र च यथा-त्मापेक्षयेत्यर्थः ॥

सू० [a]"तच्च न, करणस्यैवाद्यापि निरूप्यमाणत्वात्, [b]अति-व्याप्तेश्च । [c]नापि कर्तृकर्मणोः स्वरूपोपादानपरो-यमन्तरशब्दः,ताभ्या([3])मेवातिव्याप्त्यापत्तेः। [d]नापि कर्तृकर्मणी अपेक्ष्यान्यदन्तरशब्दार्थः, [e]वैयर्थ्या-पातात्;-कारकेऽचरितार्थ इत्येवोच्यताम् । नाप्यन-

(१) करणादिति, लभ्येत, लक्षणसमन्वयवेलायामित्यर्थः । (२) मग-लभमिश्रास्तु गगनपरिमाणादावतिव्याप्तिवारणं हेतुपदस्य प्रयोजनमाहु-र्अन्ये तत्साधु,अणुमहत्परिमाणयोरहेतुत्वात् "पारिमाण्डल्यभिन्नानां का-रणत्वमुदाहृतम्"--इति वचनात्, गगनस्य तु शब्दादिकं प्रति हेतुत्वमेव । (३) ताभ्याम् = कर्तृकर्मभ्याम् । अयं भावः । नहि कर्ता कर्तरि चरितार्थः कर्म च कर्मणि, तथा च कारकान्तरपदप्रतिपाद्ययोस्तयोरचरितार्थत्वा-त्कर्तृकर्मणोरेवातिप्रसङ्ग इति ।

धिकार्थ एवायमिति न प्रयोक्तव्योऽन्तरशब्दः, तथा सति कारकजनकं हस्तादि करणं न स्यात्; [f]व्यापारवद्धि कारणं कारक‡मुच्यते, अस्ति च स्थालीसंयोगादिव्यापारवतो वह्न्यादेस्तथात्वम्, (१)अस्ति च हस्तादेस्तज्जनकत्वम् । * न च हस्ताद्यकरणमेवाभ्युपेयम् *, व्यापारवतः कारणत्वेन तत्कारक†त्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात्, कर्त्रादिषु दुरन्तर्भावत्वात्, सप्तमकारकस्वीकारापत्तेः ।* नच(२)व्यवधानात्तन्नाहेतुत्वमेव तेषां, किंनाम हेतुहेतुत्वमिति *, कर्तुरप्येवं प्रसङ्गात्,

टी० ॥ एवं सत्यात्ताश्रय इत्याह—। [a]"तच्च ने"ति ॥ करणाख्यकारकाचरितार्थत्वं कर्तृकर्मणोरपीत्यतिव्याप्तिमाह—। [b]"अतिव्याप्ते रि"ति ॥ कर्तृकर्माचरितार्थत्वविवक्षायां ताभ्या ‡ मतिव्याप्तिमाह —। [c]"नापी"ति । *नचानेनोपाधिना कर्तृकर्मणोरपि करणत्वमिति वाच्यम्*, एवं लक्षणप्रणयनानर्थक्यप्रसङ्गादिति वक्ष्यते इति भावः ॥ ननु कर्तृकर्मान्याचरितार्थत्वमित्युक्तौ करणे चरितार्थाभ्यां ताभ्यां † नातिव्याप्तिरित्यत आह- [d]"नापी"ति ॥ [e]"वैयर्थ्यापातादि"ति । कारकाचरितार्थत्वोक्त्यैव ताभ्या † मतिव्याप्तिनिरासादित्यर्थः ॥ हस्ते करणत्वं व्यवस्थापयति—। [f]"व्यापारवदि"ति ॥

सू० [a]"पुंव्यापाराद्धि हस्पन्दादिस्ततः कुठारक्रियादिस्तत श्छिदेति परम्पराव्यवधानात् । * [b]सर्वैथं कर्तृव्यापारपरम्परा न तस्य हेतुतां हन्ति?*,–इति चेत्, [c]तुल्यम् । तस्मात्कारणत्वेनाऽवश्याभ्युपगन्तव्यह-

* एतच्चिन्हस्थले कारकं, प्रायः सर्वत्र करणकारकमेव ग्राह्यम् ।
(१) तथात्वम्=करणत्वम् । तज्जनकत्वम्=वन्ह्यादिरूपकारकजनकत्वम् । (२) काष्ठादिव्यापारव्यवधानात्कुलालपितृवदन्यथासिद्धत्वमेव तेषां हस्तादीनामिति नच वाच्यमित्यर्थः । † ताभ्याम्=कर्तृकर्मभ्याम् ।

स्ताद्यव्यापकत्वादलक्षणमिदम् । [d]एतेनापि 'कारकान्तरशब्दः कर्तृकर्मव्यतिरिक्तवचनः'—इति पक्षो व्युदास्यः(१) । * [e]कर्तृव्यापारविषयः करणम् ?*—इत्यपि न, [f]शरीरचालनाय(२)प्रयतमानस्य शरीरचलनक्रिया, क्रियाविशिष्टं वा शरीरं, प्रयत्नलक्षणकर्तृव्यापारविषयीभवतीति तस्यां क्रियायां करणं स्यात्, न चैतच्छक्याङ्गीकारं, भविष्यतः स्वं प्रति च कारकत्वानुपपत्तेः ।

टी० ॥ कर्त्तरि व्यवधानमाह—। [a]"पुंव्यापारे"ति ॥ कर्तुः प्रथमं कारणत्वं गृहीतं, तदनुपादनायान्तराले व्यापारकल्पनमिति न तेनान्यथासिद्धिरित्याह—। [b]"सर्वैयमि"ति ॥ [c]"तुल्यमि" ति । हस्तादेरपि प्रथमगृहीतं कारणत्वं व्यापारपरम्पराकल्पनमन्तरेणानुपपन्नमिति न तयाऽन्यथासिद्धिरित्यर्थः ॥ [d]"एतेने" ति । हस्तादावव्यापकत्वेनेत्यर्थः । कर्तृकर्मभ्यामन्यस्मिन् करण एव हस्तादेश्चरितार्थत्वादिति भावः ॥ [e]"कर्तृव्यापारे"ति ॥ कर्तृव्यापार=उद्यमननिपातनादिस्तद्विषयः करणमित्यर्थः ॥ कर्तृव्यापारविषयः फलमपीति तत्रातिव्याप्तिं प्रपञ्चयति—। [f]"शरीरे"ति । क्रियाविशिष्टमिति मतान्तरे(३)"भविष्यत"-इति, क्रियाविशिष्टस्य च शरीरस्याभवत्वात् कारणत्वमेवानुपपन्नं, दूरे करणत्वं, नचाभेदे जन्यजनकभाव इत्यर्थः ॥

सू० [a]न च 'साक्षात्कर्तृव्यापारविषय'—इति विशेषोपादानेऽप्यस्य(४)परिहारः, साक्षाद् व्यापार्य्य(५)मनःप्र-

(१) 'व्युदस्य' इति त्वपपाठः । (२) 'शरीरचलनाये'ति पाठस्त्वसङ्गतः । (३) "शरीरचलनक्रिया इति मते च स्वं प्रतीति" इति शेषः । क्रियाविशिष्टं शरीरमितिमतेन 'भविष्यतः कारकत्वानुपपत्तेरि'ति मूलोक्तं व्याख्याय शरीरचलनक्रियेतिमतेन 'स्वं प्रतिकारकत्वानुपपत्तेरि'ति मूलोक्तं विवृणोति—नचाऽभेदे इति । (४) अस्य=अतिव्याप्तिदोषस्य । (५) साक्षात्कर्तृव्यापारविषयेत्यर्थः ।

भृतिक्रियायां प्रसङ्गतादवस्थ्यात्, [b]अव्यापक(१)त्वाच्च। [c]अथ *तत्क्रियाहेतुस्तत्क्रियाकर्त्तृव्यापारस्य विषयस्तत्क्रियायां करणम् *,—इति मन्यसे, मैवम्, [d]अनीश्वरवादे अङ्कुरादीनामकरणकत्वप्रसङ्गात् ; सुषु(२)प्त्यनन्तरभाविन्याः प्रमायाः परिगणितकरणोपाधिभेदपरिसंख्यातेषु प्रमाराशिषु बहिर्भावप्रसङ्गात्; अचेतनस्यापि कर्तृत्वे चातिप्रसङ्गात्(३)। सेश्वरवादे त्वीश्वरव्यापारविषयः सर्वं कारणमिति नाऽकरणं कारणं स्यात्(४) । [e]ओमित्यभिधाने(५)चाकारणमात्रं व्यवच्छेद्यमिति'कारणं करणमि'त्येवोच्यतां वृथा विशेषणपूरणप्रयासः ।

टी० [a]"नचे"ति । आत्मव्यापारस्य तु न साक्षाच्छरीरं विषयो मनोव्यापारव्यवहितत्वादिति भावः(६)। प्रभृतिपदं प्राणमनोवहनाड्यादिपरम्॥ [b]"अव्यापकत्वादि" ति। परम्परया व्यापार्य्ये कुठारादावव्यापकत्वादिति भावः ॥ ननु मनःशरीरादिव्यापारस्य न तत्क्रियाहेतुत्वमिति कुतोऽतिव्याप्तिरिति शङ्कते—। [c]"अथे"ति ॥ क्षित्यङ्कुरादिकार्य्यं प्रति यत्करणं तस्य कर्तृव्यापाराविषयत्वेनाकरणत्वप्रसङ्गः, यच्च सुषुप्तस्य प्रबोध-

(१) मनःप्रभृतिक्रियान्यत्वे सति साक्षात्कर्तृव्यापारविषयः करणमित्युक्तौ नोक्तदोषोऽतो दोषान्तरमाह—अव्यापकत्वादिति ।
(२) अव्याप्त्यन्तरमप्याह—सुषुप्तीति । परिगणितानि यानि करणानीन्द्रियाणि तान्येवोपाधयस्तेषां भेदेन परिसङ्ख्याताः पञ्चधा षोढेति वा ये प्रमाराशयस्तेषु बहिर्भावः प्रसज्येताक्लृप्तकारणजन्यत्वादतश्च तस्याः करणमस्ति न च तस्य कर्तृव्यापारविषयत्वमित्यव्याप्तिरित्यर्थः ।
(३) अस्मदाद्यचेतनशरीरस्यैव सुषुप्त्यव्यवहितोत्तरभाविप्रमाकरणत्वे तु तस्यैवाङ्कुरादिकरणत्वमपि प्रसज्येतेत्यर्थः । तथाच तन्मतेऽङ्कुरादिकमकर्तृकं न स्यादिति भावः। (४) कारणम् अकरणं न स्यादित्यन्वयः। (५) ओमित्यभिधाने=अस्त्वत्यभिधाने । (६) पूर्वपक्षिणो भाव इत्यर्थः ।

ज्ञानकरणं तदपि न करणं स्यात्, चैतन्योपहितस्य कर्त्तृत्वस्य तत्रासत्त्वात् कर्त्तृव्यापारविषयत्वाभावादिति परिहरति—। d"अनीश्वरे"ति ॥ ननू(1)पाधीनामसाङ्कर्य्यं नः सिद्धान्तो, नतूपधेयासाङ्कर्यमपि, तथाच कर्त्तृकर्मादेरपि करणत्वमनेनोपाधिनाभिमतमेवेत्याशङ्क्य परिहरति —। e"नोमि"ति ॥

मू० a"अथ मन्यसे, * न धर्म्यन्तरव्यवच्छेदाय विशेषणानि, किं त्वेकस्यापि धर्मिणो रूपभेदेन करणपदाभिधेयतोपदर्शनाय*,—इति, bएवं(2)तर्ह्येतद्रूपालिङ्गितस्यं करणत्वाल्लक्षणोक्तिप्रवृत्तेन त्वया लक्ष्यमात्रमुक्तं भवेत् । * cनच लक्ष्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमेव लक्षणार्थः *, गन्धवत्त्वादेः पृथिव्याद्यलक्षणत्वापत्तेः । dअपि चैवं 'वस्तुमात्रं करणमि'त्यभिधायैव किं न करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमुपादर्शि ? । * eस्यादेवं यदि सर्वत्र वस्तुनि करणव्यवहारः स्याद् ?*,—इति चेत्तर्हि त्वदुक्तलक्षणमपि भवेद् यदि सर्वत्र कारणे करणव्यवहारः स्यादित्यपि पश्य; नहि कर्त्तरि कर्मणि वा कस्यचित्करणव्यवहारः । * कर्त्तरि(3)तावदस्ति लोके

(१) उपाधीनां = धर्माणामसाङ्कर्य्यमुपधेयस्य = धर्मिणश्च साङ्कर्यमिति शङ्कते-नन्विति । (२) एवं तर्हि लक्षणोक्तिप्रवृत्तेन त्वया एतद्रूपालिङ्गितस्य (= साक्षात्कर्तृव्यापारविषयत्वधर्मवतः) करणत्वाल्लक्ष्यमात्रमुक्तं भवेदित्यन्वयः । लक्ष्यमात्रम् = वाच्यस्वरूपमात्रम्, नतु तल्लक्षणमपीत्यर्थः । (३) लोकशास्त्रयोर्द्दृष्टोदाहरणानुसारेण कर्तरि करणव्यवहारमाशङ्कते-कर्तरीति, इह=मदुक्तेर्थे, प्रमाणं=प्रमाकरणम्, देवदत्तः (कर्ता) । "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवदि"त्यादि गौतमीयं द्वितीयाध्यायस्यप्रथमाह्निकस्य समषष्टितमं सूत्रम् । अस्यार्थः=यथा वेदैकदेशस्य पथ्याऽदृष्टार्थस्य पथ्याद्यभिधायिन आयुर्वेदस्य यथा वा विषभूताशनिप्रतिषेधार्थस्य मन्त्रवेदस्य प्रामाण्यं दृष्टं तथाऽदृष्टार्थस्यापि समग्रवेदराशेः प्रामाण्यमनुमातव्यं तत्कर्तुराप्तस्य यत्प्रामाण्यं—यथाभूतार्थचिख्यापयिषादि तस्योभयत्रापि समानत्वादिति । एवं देव-

'प्रमाणमिह देवदत्तः'-इति, शास्त्रेपि "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्" ?*,-इति चेन्न । किमयं(१)माणवकेऽग्निव्यवहार इव गौणो ? मुख्य एव वा ?-इति संशये यदि त्वत्परिकल्पितान्निमित्तान्मुख्यः स्यात् ततः कर्मण्यपि स्यात् [f]तत एव निमित्तादिति बाधदर्शनेन(२)पारिशेष्याद् गौणतयैव तद्व्यवस्थापनाया युक्तत्वात् ।

टी० ॥ ननु कारणमात्रस्य करणत्वेपि न कारणत्वं करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमपि तूक्त(३)लक्षणमेव तथेति शङ्कते-।[a]"अथे"ति ॥ लक्षणगवेषणायां प्रवृत्तिनिमित्ताभिधानं न प्रस्तुतमिति परिहरति-।[b]"एवं तर्ही"ति ॥ प्रवृत्तिनिमित्तमपि लक्षणमेव, तथाच नाप्रस्तुतत्वमित्यत आह-[c]"नचे"ति । यदि प्रवृत्तिनिमित्तमेव लक्षणं तदा गन्धवत्त्वं न पृथिवीलक्षणं स्यात्तस्योपाधितया गुरुत्वेन पृथिवीत्वजातेरेव तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः । अथ तदपि(४)लक्षणं, तदाऽतिव्याप्तिरुक्तैवेति भावः॥ किंच, यदि प्रवृत्तिनिमित्तमात्रमलक्षणभूतमपि वक्तव्यं(५)तदा वस्तुत्वाद्येव तदस्त्वित्याह-। [d]"अपि चे"ति ॥ प्रवृत्तिनिमित्तमपि व्यवहाराऽऽयत्तं वक्तव्यं नतु यत्किञ्चिदिति शङ्कते-। [e]"स्यादेवमि"ति । "त्वदुक्तलक्षणमपी"त्यत्र"प्रवृत्तिनिमित्तमात्रमपी"ति शेषः॥ [f]"तत एवे"ति। कारणत्वादेवेत्यर्थः । आत्मा-

---

दत्तामयोः प्रमाकर्त्रोरपि प्रामाण्यस्य (=प्रमाकरणत्वस्य) लोकवेदयोः श्रवणात्कर्तुरपि करणत्वं भवत्येवेति पूर्वपक्षाभिप्रायः । (१) अयं=कर्तरि करणत्वव्यवहारः । (२) बाधदर्शनेन=कर्मणि करणत्वव्यवहारो नास्तीति बाधदर्शनेन, यद्वा कारणत्वनिमित्तात्कर्मण्यपि करणत्वव्यवहारः स्यादित्याकारकस्तर्क एव प्रकृते बाधो ग्राह्यस्तद्दर्शनेनेत्यर्थः । पारिशेष्याद् गौणतयैव, तद्व्यवस्थापनायाः=कर्तरि करणत्वव्यवहारव्यवस्थापनाया, युक्तत्वादित्यर्थः । (३) "व्यापारवद्धि कारणं कारकमि"त्युक्तलक्षणमेव, तथा=करणपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । (४) तदपि=करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमपि । (५) वक्तव्यं, प्रस्तुते लक्षणत्वेन वक्तव्यमित्यर्थः ।

नमात्मार्थं जानामीत्यादौ गौण एव कर्मव्यवहारः, परसमवेत-क्रियाफलशालित्वलक्षणाभावादिति भावः ॥

सू० *अस्त्येव कर्मण्यपि [a]तेन रूपेण?*,-इति चेत्, न(१) ताव[b]दयं शक्योपदर्शनोदाहरणः शास्त्रलोकयोः; [c]क्व दृश्यते घटं पश्यतीत्यर्थे घटेन पश्यतीति ?। [d]यदि तु त्वच्चेतसि केवलं स्यात् तत्र च नादरं विधातुमुत्सहामहे । 'प्रमेयमात्रं करण'मिति वदतो वामबुद्धेर्मनसि परिवर्तमानं प्रमेयमात्रे एव करणव्यवहारास्तित्वमेव(२)मनुरोद्धव्यं स्यादिति । [e] *घटेन पश्यतीत्याद्यनभिधानवशान्न प्रयोगो, [f]न हि सर्वं लाक्षणिकं(३)प्रयुज्यते ?*,-इति चेन्न । माऽस्तु, [g]तदभावे कोऽन्योऽस्ति तेषु करणव्यवहारः ? इति वक्तव्यः स्यात्, नचासौ शक्यदर्शन इति ।

टी० ॥ [a]"तेने"ति । कारणत्वेनेत्यर्थः ॥ [b]"अयमि"ति । कारणत्वमात्रनिबन्धनः करणव्यवहार इत्यर्थः ॥ [c]"क्वे"ति । साधकतमत्वविवक्षायां घटेन पश्यतीत्यपि भवत्येवेति वाङ्मात्रमिति भावः ॥ एतदेवाह-[d]"यदि त्वि"ति । यदृच्छया व्यवहारोपपादकत्वं वामबुद्धित्वम् ॥ कर्माप्युक्तोपाधिना करणं भवति, तृतीया तु तत्र न भवति, तथाप्रयोगाभावादित्याह-। [e]"घटेने"ति ॥ [f]"नही"ति । यद्यपि करणपदप्रवृत्तिनिमित्तव-

---

(१) अनन्यथासिद्धव्यवहारात्तथात्वावगतिरयं तु व्यवहारो गौणतयाप्युपयुज्यतेऽतो न कर्मादौ करणव्यवहारं समर्थयितुमीष्टे-इत्याह-नेति । यत्र कर्मणि करणव्यवहारो दर्शयितुं शक्यते तादृशोदाहरणं लोकशास्त्रयोर्नास्तीत्यर्थः । (२) एवं (सति) प्रमेयमात्रे करणव्यवहारास्तित्वमनुरोद्धव्यं स्यादित्यन्वयः । (३) लाक्षणिकम्=लक्षणनिष्पाद्यम्, प्रवृत्तिनिमित्तसिद्धमिति यावत् । अयमाशयः, यथा शशीत्यस्य चन्द्रे प्रयोगस्तथा मृगीत्यस्य लक्षणसिद्धत्वेपि न प्रयोग इति ।

त्तायां न लाक्षणिकत्वं(१)तथापि तथाप्रयोगाविषये प्रयुज्यमानत्वमेव लाक्षणिकत्वं विवक्षितम् ॥ [g]"तदभावे"इति । प्रयोगाभावे कर्मणि करणव्यवहारो नान्यो वक्तुं शक्यते, प्रयोगरूपव्यवहारस्तु त्वयैवानभिधानान्निरस्तस्तथाच प्रवृत्तिनिमित्तं तत्रातिप्रसक्तमेवेत्यर्थः ॥

सू० * [a]"क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन संबन्धि(२)करणम्*,-इत्यपि न । [b]तथाहि,-अयोगव्यवच्छेदो योग एव पर्यवस्येदिति संबन्धेन संबन्धीत्युक्तं स्यादिति पौनरुक्त्यम् । * [c]यदा संबन्धीत्यनेन कालविशेषनियतसंबन्धिताभिधीयते ततोऽन्यस्मिन्नपि काले संबन्धिता अयोगव्यवच्छेदपदेन विवक्षिता ? *,-इति चेन्नैवम् । [d]संबन्धीत्यनेन न कालविशेषनियता संबन्धिताभिहिता येन कालान्तरेऽलब्धसंबन्धिताऽभिधानाय पदान्तरमुपादीयेत । [e]अथोच्यते * संबन्धीत्यस्य सामान्यतोभिधायिनः कालविशेषनियतसंबन्धमादायापि पर्यवसाने सार्थकत्वं भवत्येवेति कालान्तरे असंबन्धितया व्यवतिष्ठमानं कर्त्राद्यपि करणं प्रसज्येत, तद्व्यवच्छेदाय कालान्तरे संबन्धिता पदान्तरेणाभिधीयते*इति, नैवम् । [f]तर्हि तेनापि क्वचिदेव कालान्तरे यदि संबन्धिताभिधीयते तदापि तस्य सार्थकता संबन्धिपदन्यायेन(३)सामान्याभिधायिनो

(१) यद्यपि प्रवृत्तिनिमित्तवद्वृत्त्यसाधारणधर्मे प्रवृत्तिनिमित्त (कारणत्वे) न लक्षणत्वं तथापि घटेन पश्यतीति प्रयोगाविषये कारणत्वस्य प्रयुज्यमानत्वं (प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्) एव लक्षणत्वमापाततोऽत्र निर्दिष्टमिति पङ्क्त्यर्थः । (२) सम्बन्धि करणमित्युक्ते द्रव्यसम्बन्धिगुणेऽतिप्रसङ्गस्तन्निराकरणाय-क्रिययेति, कर्त्रादावतिप्रसङ्गवारणाय-अयोगव्यवच्छेदेनेति । (३) सम्बन्धिपदन्यायेन=प्रथमसम्बन्धिपदद्दृष्टान्तेन ।

भवेदिति ततोऽपि कालान्तरेऽसंबन्धव्यवच्छेदाय विशेषणान्तरमपि निवेशनीयं स्यात् ।

टी० ॥ [a]"क्रियये"ति । प्रधानक्रियया ऽयोगव्यवच्छेदेन संबन्धि करणं, नहि कुठारादौ सव्यापारे सति न छिदा, कर्तृकर्मणोस्तु सव्यापारयोरपि सतोः कदाचिन्न क्रियेत्यर्थः ॥ [b]"तथाही"ति । द्वौ निषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत इति भावः ॥ निषेधद्वयसमभिव्याहारात् सार्वदिकसंबन्धो लभ्यते इति शङ्कते—। [c]"यद्वे"ति 'संबन्धी'ति सामान्याभिधानसामर्थ्यादेव विवक्षितार्थसिद्धिरिति परिहरति-। [d]"संबन्धी'ति ॥ सामान्यं किञ्चिद्विशेषमादायैव चरितार्थं, निषेधद्वयसमभिव्याहारस्तु नैवमिति शङ्कते-। [e]"अथे"ति ॥ 'अयोगव्यवच्छेद'इति योगसामान्यनिषेधोऽपि यं कञ्चन विशेषमादायेति परिहरति-। [f]"तर्हीति ॥

सू० [a]अथ * यदाकदाचिदपि योऽयोगस्तस्य सर्वस्य व्यवच्छेदो विवक्षितः*-इति, तर्हि संबन्धिपदे एवैषा विवक्षास्तु, कृतमधिकमुपादाय तद्विवक्षया ।*[b]निषेधव्यवच्छेदेन सार्वत्रिकत्वलाभः(१)?*-इति चेन्न, [c]निषेधव्यवच्छेदस्य विध्यनतिरेकार्थत्वेनाविशेषात्।*[d]तद्धर्मिकं(२)संबन्धस्यासंबन्धासामानाधिकरण्यम'ऽयोगव्यवच्छेदेने'त्यनेनोच्यते?*-इति चेन्न, [e]तस्यापि संबन्धकाले तत्रासत्त्वोपगमात् ।*[f]सर्वदा?*-

---

अयमाशयः,-यथा प्राथमिकेन सम्बन्धीतिपदेन कालविशेषसम्बन्धिताभिधाने कालविशेषे सम्बन्धितया कालविशेषे चाऽसम्बन्धितया व्यवतिष्ठमाने कर्त्रादावतिप्रसङ्गवारणाय सातत्येन सम्बन्धाभिधायकमयोगव्यवच्छेदपदं प्रयुक्तं, तथा यदि तेनापि (=अयोगव्यवच्छेदपदेनापि) कालविशेषनियतैव सम्बन्धितोक्ता स्यात्तदापि तस्य सार्थकत्वं भवत्येवेति पुनरपि कालविशेषे सम्बन्धितया तद्व्यतिरिक्तकालविशेषे चासम्बन्धितया व्यवतिष्ठमाने कर्त्रादावतिप्रसङ्गः स्यादिति तद्वारणाय पुनः सततसम्बन्धाभिधायकमयोगव्यवच्छेदेनेति पदान्तरमुपादेयमेवं पुनःपुनरपीत्यनवस्था स्यादिति । (१) सम्बन्धे—इति शेषः । (२) तद्धर्मिकम्=कुठारादिधर्मिकम् ।

इति चेन्न, [g]यद्येवं तत्किं करणासत्त्वकालेपि योग एव करणेन क्रियायाः? । *यावत्सत्त्वम् *(१)-इति चेत्तर्हि संबन्धीति [h]व्यर्थं, यावत्सत्त्वमयोगव्यवच्छेदेन यद्विशिष्टमुपलक्षितं वा तत्करणमित्येवास्तु, 'संबन्धीत्येव वा तथा विवक्ष्यतामित्युक्तमेव। [j]अयमेवार्थः कयापि कुसृष्ट्या(२)संबन्धिपदसार्थकतामुपपाद्य यदि विवक्षितस्तदाप्युच्यते ।

टी० ॥ 'अयोगे'ति सर्वायोगविवक्षा, अत्र तन्निषेध इति सर्वयोगलाभ इति शङ्कते-। [a]"अथे"ति ॥ शङ्किता स्वाभिप्रायमिदानीं विशदयति-। [b]"निषेधे"ति ॥ खण्डनिकोपि स्वाभिप्रायमाविष्करोति-। [c]"निषेधे"ति ॥ यत्र धर्मिणि प्रधानक्रियासंबन्धस्य तदसंबन्धसामानाधिकरण्यं नास्ति तत् करणं, कर्त्रादौ तु नैवमिति शङ्कते-। [d]"तद्धर्मिकमि"ति ॥ कर्मादेरपि प्रधानक्रियासंबन्धसत्त्वकाले तदसंबन्धसामानाधिकरण्यासत्त्वोपगमादिति परिहरति-। [e]"तस्यापी"ति ॥ कर्त्रादौ क्रियासत्त्वकालमात्रेऽयोगसामानाधिकरण्यासत्त्वं, करणे तु सर्वदेति शङ्कते-।[f]"सर्वदे"ति ॥ करणेप्यसम्भवः सार्वदिकक्रियायोगस्येत्याह-। [g]"यद्येवमि"ति ॥ [h]"व्यर्थमि"ति । तर्हि क्रियया अयोगव्यवच्छिन्नमित्येव लक्षणमित्यर्थः ॥ [i]"संबन्धीत्येववे"ति । नित्ययोगे मत्वर्थीयविवक्षास्त्वित्यर्थः ॥ [j]"अयमि"ति। निषेधद्वयसमभिव्याहारबलाऽलभ्येप्यर्थे समभिव्याहारलभ्यत्वाभिमानरूपया कुसृष्ट्या दूरार्थलाभेपि दोषान्तरदुष्टमिदं लक्षणमित्यर्थः ॥

सू० [a]कृत्तिकोदयक्रियायां रोहिण्यासत्तिरप्येवं करणं स्यात्, अनन्तरभाविनश्चतुर्दशस्य नक्षत्रस्योदयं प्रति पूर्वभाविचतुर्दशसङ्ख्यनक्षत्रास्तमयस्य(१) च करणत्वं स्यात् । * नचैवमेव युक्तम् *, [b]यौगपद्येन कार-

(१) यावत्कुठारादेः करणस्य सत्त्वं तावत्तेन छिदादिक्रियायोग इत्यर्थः ।
(२) कुसृष्ट्या = कुतर्केण । (१) अस्तमयस्य अस्तंगमनस्येत्यर्थः ।

णत्वानुपपत्त्या कारकत्वस्य दूरनिरस्तत्वेन करणत्वस्य सम्भावनाऽनारोहात्। * न च तत्र संबन्ध एव नास्ति *, [c]व्याप्तेः स्वभावसंबन्धात्मिकाया दुरपन्हवत्वात्। *[d]अथ कार्यकारणभावः संबन्धो विवक्षितः *, न, सामग्र्याः करणत्वापत्तेः(१)। * ओम्?*—इति चेत्, तत् [e]किमोमित्यभिधायैव निवृत्तो भवान्? आकलितं किलास्माभिः सामग्र्यपि करणमित्यत्र न श्रद्दधतः(२)प्रणवपूर्विकां श्रुतिमेव काञ्चित्पठित्वा श्रद्धापयिष्यति भवानस्मानिति। * [f]न सामग्री कारणं, किंतु तदेकदेशो नानाभूतः(३)प्रत्येकं तथा, सामग्री तु यदनन्तरं कार्य्यं भवत्येवेत्येतावन्मात्ररूपा?*—इति चेन्न, [g]एतादृशस्य सामग्रीलक्षणस्य करणेपि सत्त्वात् करणस्यापि सामग्रीत्वापातात्।

टी० ॥ तदेवाह—। [a]"कृत्तिके"ति। ज्योतिःशास्त्रादेतदध्यवसेयम् ॥ कारणत्वव्याप्यं कारकत्वं, तद्व्याप्यं च करणत्वं, तथाच प्रकृते व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरावश्यकीत्याह—। [b]"यौगपद्येने"ति॥ [c]"व्याप्तेरि"ति। कृत्तिकोदयरोहिण्यासत्त्योर्भाविचतुर्दशनक्षत्रोदयातीतचतुर्दशनक्षत्रास्तमययोश्च व्याप्तिलक्षणसंबन्धसत्त्वादित्यर्थः ॥ [d]"अथे"ति। सामान्यशब्दस्य विशेषपरतयेत्यर्थः। अभ्युपगममात्रेण नार्थतथात्वमित्याह—। [e]"किमोमि"ति ॥ विवक्षितलक्षणं(४) सामग्र्यां नागतमिति नातिव्याप्तिरित्याह—। [f]"न सामग्री"ति ॥ सामग्रीलक्षणं तदेकदेशे करणे व्यभिचारयति—। [g]"एतादृशे"ति ॥

(१) यद्यपि सामग्रीलक्षणे क्रियायोगो नास्ति तथापि स्थूलकालमादायेदमिति बोध्यम्। (२) न श्रद्दधतोऽस्मान् (तमर्थं) भवाञ्छ्रद्धापयिष्यतीत्यन्वयः, किलशब्दो निरुक्तार्थस्याऽप्रामाणिकत्वेन हासप्रकटनार्थः। (३) नानाभूतः=कुठारदण्डादिरूपः। तथा=करणम्।
(४) कार्य्यकारणभावसम्बन्धघटितं विवक्षितलक्षणं सामग्र्यां

सू० [a]क्रियाया विभागादौ विभागस्य च संयोगनाशादि प्रति तथात्वापत्तेः। यच्च(१)[b] प्रति सामग्र्येकदेशं नियतप्राग्भावादिकारणलक्षणमिष्यते तत्सामग्र्यामपीति कथं तदकारणता? ।*[c]प्राक्कालमन्तर्भाव्य सामग्री, तादृश्याश्च (२) तस्याः प्राक् सत्त्वमेव नास्ति ?*–इति चेन्न, [d]अत एव प्राक्कालस्याकारणत्वात् कारणसामग्र्यां तदनिवेशात्(३) । [e]अपिचैवं विवक्षितमपि करणं न स्यात् । नहि यावत्सत्त्वं व्यापारवतोपि तस्य क्रियाजनकत्वं, [f]क्रियाऽकाले(४)क्षणमपि तदनुवृत्तिनिषेधे प्रमाणस्य दुरुपन्यासतया संशयेनापि लक्षणाऽसिद्धेः; प्रत्युत चिरस्थिरकरसंयोगे(५) स्पृश्ये स्पर्शप्रमाकरणस्पर्शनेन्द्रियसंयोगस्थैर्यस्य [h]मन्तुमुचितत्वात् ।

टी० ॥ अतिव्याप्त्यन्तरमाह–। [a]"क्रिये"ति । विभागं

नागतं सामग्र्या अकारणत्वादित्यर्थः । (१) पूर्वं सामग्र्या अकारणत्वमभ्युपगम्य दूषणमुक्तमिदानीं सामग्र्या अपि कारणत्वमभ्युपगन्तव्यं तथा च करणलक्षणं सामग्र्यामतिव्याप्तमित्याह–यच्चेति ॥ (२) तादृश्याः=प्राक्कालघटितायाः, स्तस्याः=सामग्र्याः, प्राक्काले सत्त्वं नास्ति आत्माश्रयादिति भावः । न च विशिष्टकाले शुद्धस्य शुद्धकाले वा विशिष्टस्य वृत्तौ न दोषस्तत्राप्यंशत आत्माश्रयादिति हृदयम् ।

(३) कालस्य कारणसामग्र्यामनिवेशे च कालाघटितकारणसामग्र्यां करणलक्षणातिव्याप्तिरेवेति भावः । (४) क्रियाऽकाले=फलीभूतच्छिदात्मकक्रियातः पूर्वं, क्षणमपि तदनुवृत्तिनिषेधे=उद्यमननिपातनादिविशिष्टकुठारादेर्व्यापारिणः सामान्यसत्तानिषेधे–इत्यर्थः । यद्वा, फलीभूतक्रियाऽकाले क्षणमप्युद्यमननिपातनादिविशिष्टकुठारादौ तदनुवृत्तिनिषेधे छिदाऽसम्बन्धनिषेधे इत्यर्थः ।

(५) चिरं स्थिरः करसंयोगो यत्र स्पृश्यद्रव्ये तत्रेत्यर्थः । तथा चेन्द्रियसंयोगस्थैर्यमस्ति, नास्ति चान्यत्र व्यासङ्गकाले स्पृश्यमेति तत्करणे त्वगिन्द्रियेऽव्याप्तिरिति भावः । एवं चक्षुरादावप्यव्याप्तिर्द्रष्टव्या ।

प्रति कर्मणः सामग्रीत्वापत्तिः, एवं चरमकारणे सर्वत्रेत्यर्थः ॥ [b]"प्रती"ति । सामग्र्येकदेशं प्रतीति योजना ॥ [c]"प्रागि"ति । प्राक्कालस्यापि कारणतया तद्घटितमेलनस्य (सामग्र्याः) प्राक्काले वृत्तिर्नास्तीति न सामग्री कारणमित्यर्थः ॥ [d]"अत एवे"ति । प्राक्कालावृत्तित्वादेवेत्यर्थः ॥ क्रियया ऽयोगव्यवच्छेदतया यावत्सत्त्वं संबन्धित्वं कुठारादावपि नास्तीत्यसम्भवमाह—। [e]"अपि चे"ति । उद्यमननिपातनादिविशिष्टकुठारादौ प्रथमक्षणे(१)पि छिदाऽसंबन्धो नास्तीत्यत्र प्रमाणाभावात्सन्देह इत्यर्थः ॥ [f]"क्रियाकाले" इति । नञोऽत्र प्रश्लेषः(२) ॥ [g]"प्रत्युते"ति, व्यापकस्थले द्रष्टव्यम् ॥ [h]"मन्तुमुचितत्वादि"ति । मनोणुत्वकल्पनानुरोधेनेत्यर्थः ॥

मू० [a]"यावत्सत्त्वं च करणमिति भाषायां सर्वस्मिन् तत्सत्त्वकाले कारणत्वमित्यर्थः, न च कारणत्वस्य नियतपूर्वकालसंबन्धात्मकस्य क्वचित्काले सत्त्वं, कालं प्रति कालान्तराभावादिति । अत्र * 'क्रियया ऽयोगव्यवच्छेदेन संबन्धी'त्यस्यायमर्थो(३)—यस्मिन्सति भवत्येव क्रियेति * । कोऽस्यार्थः ? किं यस्मादनन्तरं क्रियोत्पद्यत एव ?–१ उत यस्मिन्वर्त्तमाने क्रियोत्पद्यते एव ?–२ उत यस्मादनन्तरं क्रिया तिष्ठत्येव ?–३ उत यस्मिन्वर्त्तमाने क्रिया तिष्ठत्येव ?–४ । नाद्यः, सामग्र्याः(४)करणत्वप्रसङ्गात्, [b]हस्तादीनामकरणत्वप्रसङ्गात्, [c]सुखदुःखादेः प्रमेयस्यापि प्रमा-

---

(१) प्रथमक्षणे=फलीभूतक्रियापूर्वक्षणे, फलोपहितकुठारादिक्रियाऽऽद्यक्षणे वा । (२) वस्तुतस्तु नञोऽत्राप्रश्लेषेऽपि 'क्रियाकाले = फलानुपहितकुठारादिक्रियाक्षणे तदनुवृत्तिनिषेधे=छिदाऽसम्बन्धनिषेधे'–इत्यर्थकरणे न दोषः । (३) यद्यपि वाच्योऽयमर्थो न, तथापि तात्पर्यगत्याऽयमर्थ इति भावः । स्वाव्यवहितोत्तरक्षणे जायमानक्रियाकारणमिति प्रथमविकल्पार्थः, अन्यस्तु स्पष्ट एव । (४) सामग्र्याः=क्रियासामग्र्याः ।

करणत्वप्रसङ्गाच्च । * नच प्रमेयमपि प्रमायाः करणं स्यादेवेति वाच्यम् *, तत्र तथाव्यवहारस्य (१)कस्यचिदप्यसिद्धेः । नापि द्वितीयः, स्पृश्येन सह स्थिरसंयोगस्य स्पर्शनेन्द्रियस्याव्यापनात्, तत्सत्त्वेपि व्यासक्तौ तेन प्रमाऽनुत्पादात् । नापि तृतीयः, सामग्र्यादेः करणत्वप्रसङ्गात्, उत्पत्तेः [d]स्थिरे करणत्वप्रसङ्गाच्च । नापि चतुर्थः, [e]सहस्थायिनां करणत्वप्रसङ्गात् । * अथ 'क्रियया‌ऽयोगव्यवच्छेदेन संबन्धित्वं करणत्वमि'त्यस्यायमर्थः–व्यापारवतः फलाव्यभिचारित्वमिति * । नैवम्, [f]हस्ताद्यव्यापनात् ।

टी० ॥ प्रकारान्तरेणासम्भवमाह–। [a]"यावदि"ति । 'यावत्सत्त्वं क्रियाऽयोगव्यवच्छेदेन यत्कारणं तत्सम्बन्धि तत् करणमि'ति वाक्यस्य सर्वत्र स्वसत्ताकाले यत्कारणं तत्र तत्करणमित्यर्थः पर्य्यवस्यति, काले च कालघटितं कारणत्वमसम्भवीत्यर्थः॥ [b]"हस्तादीनामि"ति । हस्ते सव्यापारे सत्यपि क्वचित्पाकानुत्पत्तेरयोगव्यवच्छेदाभावादित्यर्थः ॥ [c]"सुखे"ति । सुखदुःखयोरवश्यसंवेद्यतया तदनन्तरं प्रमोत्पत्तेरावश्यकत्वादित्यर्थः । आदिपदात् ज्ञानव्यक्तिविशेषग्रहः(२) । 'सामग्र्यादेरि'त्यादिपदात् कर्मशब्दादिपरिग्रहः(३) ॥ [d]"स्थिरे" इति । स्थैर्यपक्षे घटोत्पत्तेरनन्तरमपि घटसत्त्वात्तदु(४)त्पत्तावतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ [e]"सहस्थायिनामि"ति । व्यापारविशिष्टकुठारादिरूपादीनामि-

(१) तथाव्यवहारस्य=प्रमाकरणत्वव्यवहारस्य । (२) अनुव्यवसायविषयीभूतव्यवसायात्मकज्ञान-व्यक्तिविशेषस्य परिग्रह इत्यर्थः ।

(३) चक्राद्येकैकक्रियानन्तरमुत्तरोत्तरं क्रिया तिष्ठत्येव, तथा धारावाहिशब्दस्थलेपि पूर्वपूर्वशब्दानन्तरमुत्तरोत्तरं शब्दस्तिष्ठत्येवेति तत्र प्राथमिककर्मशब्दयोः करणत्वं स्यादित्यर्थः, न तु तथास्ति, दण्डादीनामेव करणत्वात् । (४) पूर्वं क्रियाऽयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धीति करणलक्षणे क्रियापदस्य कार्य्यवाचकतया घटस्यापि क्रियात्मकत्वं बोध्यम्, तथाच घटोत्पत्त्यनन्तरं घटरूपा क्रिया तिष्ठत्येवेति घटोत्पत्तावतिप्रसङ्गः । यद्वा, घटसत्त्वाद्घटसत्त्वरूपक्रियास्थानात् ।

त्यर्थः । कारणत्वेन विशेषणे पूर्वदोषानुवृत्तिरिति भावः ॥ [f]"हस्तादी"ति। हस्ते सव्यापारे सत्यपि कदाचित्पाकानुत्पत्तेरित्यर्थः ॥

सू० कश्चायं(१) तद्व्यापारो नाम ? किं तज्जन्यं कारणम्?-१ उत तदाश्रयं(२) कारणं?-२ । नाद्यः, [a]लिङ्गपरामर्शे तदसम्भवात् । *[b]पक्षे प्रथमधूमादिदर्शनस्य व्याप्तिस्मृतिद्वारा द्वितीयलिङ्गपरामर्शं व्यापारं जनयतः करणत्वमेष्टव्यम्, [c]एवं च परमार्थतो व्याप्यस्य [d]स्वरूपेण प्रमितिर्द्वितीय(३)व्याप्ततत्परामर्शव्यापारिकाऽनुमानमिष्यते ? *-इति चेन्न, [e]अन्यतो जाताग्निधूमादिव्याप्तिस्मृतौ सत्यां पक्षगतप्रथमधूमादिदर्शनस्य तद्व्यापारकत्वासिद्धेः(४) । *[f]तत्राप्यु(५)भयकर्मजसंयोगवत् तदपि कारणम्*-इति चेन्न,

टी० ॥ [a]"लिङ्गे"ति । तृतीयलिङ्गपरामर्शाव्यवहितोत्तरक्षणे एवानुमित्युत्पत्तेरित्यर्थः ॥ ननु प्रथमलिङ्गदर्शनमेव तृतीयलिङ्गपरामर्शव्यापारकमनुमितिकरणमतो नाव्याप्तिरिति शङ्कते । [b]"पक्षे"इति । व्याप्तिग्रहकाले प्रथमलिङ्गदर्शनं महानसादौ, पक्षे तु द्वितीयमत उक्तं "पक्षे"-इति ॥ एतदेव विविच्याह-। [c]"एवं चे"ति ॥ [d]"स्वरूपेणे"ति ॥ व्याप्त्यनुपधानेनेत्यर्थः । अनुमानम्=अनुमितिकरणम् ।। यत्र प्रथमं व्याप्तिविशिष्टधूमस्य पक्षो-

---

(१) { व्यापारखण्डनेनापि करणत्वस्य खण्डनम् । स्यादित्यभिप्रयन्वादी व्यापारं स निरस्यति।। }

(२) तत् करणमाश्रयो यस्य तत्तदाश्रयम् । तदसम्भवात् = निरुक्तव्यापारासम्भवात् । (३) अत्रापि सापेक्षं द्वितीयत्वं, वस्तुतस्तु तस्य तृतीयत्वमेव । (४) द्वितीयलिङ्गपरामर्शव्यापारकत्वासिद्धेरित्यर्थः । (५) तत्रापि = अदृष्टादिजस्मृतौ, तदपि = पक्षे धूमदर्शनमपि; प्रक्रान्तग्रन्थाकूरव्याख्यानुरोधेन तु-तत्रापि=द्वितीयलिङ्गपरामर्शेऽपि, तदपि = पक्षे धूमदर्शनजन्यस्मरणमपीत्यर्थः ।

प्ततया परामर्शस्तत्र स एवानुमितिकरणं, तस्य च निर्व्यापारतया तत्र लक्षणमव्याप्तमेवेत्याह–। [e]"अन्यत"इति,=दैवादेः, नतु पक्षे धूमदर्शनात् ॥ एकस्यापि कर्मणः संयोगजनकत्वाभ्युपगमे यत्रोभयकर्मसन्निपातस्तत्र यथोभयस्यापि हेतुत्वं तथा दैवाधीनव्याप्तिस्मृतेः प्रथमधूमदर्शनजन्यव्याप्तिस्मृतेश्च मिलित्वा तृतीय(१)लिङ्गपरामर्शजनकत्वमिति प्रथमलिङ्गदर्शनस्य तद्व्यापारकस्यानुमितिकरणत्वमिति नाव्याप्तिरित्याशयाऽविद्धतया(२) शङ्कते–। [f]"तत्रापी"ति ॥

सू० [a]अभावादिसापेक्षविशिष्टप्रतिपत्तिवत्प्रागुपजातवन्हिव्याप्तधूमस्मृतेः(३)प्रथममपि योसौ वन्हिव्याप्तः सोयं धूम इति परामर्शोपपत्तेः । * [b]नित्यसापेक्षैस्तु तथा ,नान्यत्र(४)प्रथमं तथा ?*–इति चेन्न, [c]प्रागुक्तत्कारणोपपत्तौ 'नान्यथैव'मिति नियमे प्रमाणस्याभावात्(५) । * तस्य व्यापाराभावात् नानुमित्युत्पादकत्वमेव *–इति चेत्, स्यादप्येवं यदि व्यापारवतः करणत्वमित्येव सिद्धं स्यात् । * तच धूमादिनिर्विकल्पकस्य तद्व्यापारकस्य करणत्वम् ? *–इति चेन्न ।

टी० ॥ आशयमुद्घाटयति–। [a]"अभावादी"ति । प्रतियोगिस्मृत्यैव यथाऽभावविशिष्टज्ञानं तथा दैवाधीनव्याप्तिस्मृतिलक्षणविशेषणज्ञानमहिम्ना व्याप्तिविशिष्टपर्वतीयधूमपरामर्श

(१) तृतीयत्वं वास्तविकं, पक्षे धूमदर्शनापेक्षया तु द्वितीयत्वमिति बोध्यम् । (२) आशयापिहिततयेतिपाठे तु सिद्धान्त्याशयस्यानुक्ततयेत्यर्थः । (३) दैवादिना प्रागुपजाता वन्हिव्याप्तधूमस्मृतिर्यस्य पुंसस्तस्येत्यर्थः । प्रथमं = पक्षे लिङ्गदर्शनव्यतिरेकेण । (४) अन्यत्र = अनुमाने । (५) प्रथमं पर्वते धूमदर्शनं विनापि व्याप्तिस्मृतिसहितधूमेन्द्रियसन्निकर्षादिसकललिङ्गपरामर्शकारणसंपत्तौ सत्यां नित्यसापेक्षताहीने प्रथमं विशिष्टलिङ्गपरामर्शो न जायते इत्यत्र प्रमाणस्योपन्यसितुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

एव प्रथमं जायते इति न ततः पश्चादपि धूमदर्शनजं(1)द्वितीयस्मरणं मन्तव्यमित्यर्थः । अभावादयो(2)ये सापेक्षाः सप्रतियोगिकास्तद्विशिष्टप्रतिपत्तिवत् ॥ नन्वभावादिसापेक्षविशिष्टप्रतिपत्तिवत् धूमत्वविशिष्टे स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यभानं प्रथमधूमज्ञानं विना न सम्भवति, तत्राभावत्वप्रतियोगित्वयोः पूर्वागृहीतयोरप्यवच्छेदग्रहध्रौव्या(3)द्भानमिति वैषम्यं शङ्कते-। [b]"नित्ये"ति ॥ धूमविशेष्यकव्याप्तिविशेषणकज्ञानस्य तृतीय(4)लिङ्गपरामर्शरूपस्य प्रथममपि सम्भवान्न वैषम्यमित्याह-। [c]"प्रागि"ति ॥ ननु धूमनिर्विकल्पकं तत् सविकल्पकव्यापारकं तत्र करणमिति शङ्कते-। [d]"तत्रे"ति ॥

सू० [a]"नित्यसङ्घटितार्थवह्निनापि निर्विकल्पकं सविकल्पकोत्पत्तेरविरोधेन त्वदुक्तप्रक्रियानियमे प्रमाणाभावात् । *[b]नित्यसङ्घटितेष्वपि निर्विकल्पकं मंस्यते?*-इति चेन्न, कारणान्तरादेव(5)तदुपपत्तौ तत्र निर्विकल्पककल्पनायां प्रमाणाभावात्; [c]प्रत्युत तत्सङ्घटनस्य स्वभावानतिरेकोपगमात् । * तथापि [d]यत्कि-

---

(१) पक्षे प्रथमधूमदर्शनजमित्यर्थः । (२) "अभावादय"-इत्यारभ्य 'विशिष्टप्रतिपत्तिवदि'त्यन्तः पाठः कैश्चिदाधुनिकैरर्थसुबोधाय 'अभावादीति'-इतिप्रतीकाऽवयहितोत्तरमेव प्रकल्प्योपन्यस्तः, परमत्र ग्रन्थेऽनेकत्रैवंविधत्वदर्शनाद्बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वाच्च यथाश्रुतोऽपि पाठो नायुक्त इति मन्ये । (३) तत्र = दृष्टान्ते त्वभावविशिष्टाभावत्वस्य प्रागनधिगतस्यैव प्रतियोग्यादिज्ञानमाहात्म्यादनन्तरं भानं तथा प्रतियोगिसहितप्रतियोगित्वस्यापि प्रागनधिगतस्यैवाभावरूपावच्छेदकज्ञानमाहात्म्याद्भानमित्याह-तत्रेति । अवच्छेदेति, अवच्छेदग्रहस्य = प्रतियोग्यनुयोग्यादिरूपाभावनिरूपकज्ञानस्य, ध्रौव्याद् = आवश्यकत्वादित्यर्थः । निर्णीतोऽयमेवार्थः कुसुमाञ्जलौ "अवच्छेदग्रहध्रौव्यादध्रौव्यसिद्धसाधनात्"-इति कारिकायाम्, वक्ष्यते च व्याख्याकारः समनन्तरमेव, व्याख्याता चेयमस्माभिरपि तत्रैव । (४) तृतीयत्वं वास्तविकम् ।

(५) कारणान्तरात्=प्रतियोग्यादिस्मरणात्, तदुपपत्तौ = अभावादिविशिष्टज्ञानोपपत्तावित्यर्थः ।

ञ्चित्तज्जनकं तदेव तत्रानुमितिकरणमास्ताम् ? *-इति चेन्न, [e]तथेन्द्रियादेरनुमितिकरणत्वापत्तिरित्यलमतिविस्तरेणेति। [f]शब्दश्रोत्रसन्निकर्षस्य च श्रोत्राव्यापारत्वप्रसङ्गात्, [g]तथाच श्रोत्रस्य शब्दप्रतिपत्तावकरणत्वप्रसङ्गात्, सन्निकर्षो हीन्द्रियव्यापार उच्यते इति, [h]व्यापारान्तरं च तस्य क्षणिकमसिद्धम्, [i]स्थिरे चोक्त एव दोषः। * [j]शब्द एव तद्व्यापारः किं न स्यात् ? *-इति चेन्न, तस्य कर्मत्वेन करणकोटिबहिर्भावात्।

टी० ॥ विशेषणज्ञानान्तराभावे निर्विकल्पककल्पना, प्रकृते व्याप्तिस्मृतिरेव विशेषणज्ञानमिति किं निर्विकल्पककल्पनयेति परिहरति-। [a]"नित्ये"ति। नित्यमङ्कुठितोर्थोऽभावसमवायादिः॥ अभावादिविशिष्टज्ञानेपि निर्विकल्पकापेक्षेति मतमालम्ब्य शङ्कते-। [b]"नित्ये"ति। उक्तं(१)चाचार्यैरपि,-"अवच्छेदग्रहध्रौव्यादध्रौव्ये सिद्धसाधनात्, प्राप्त्यन्तरेनवस्थानान्नो चेदन्योपि दुर्नयः"(२)इति॥ [c]"प्रत्युते"ति। अभावादीनामिदमेव स्वाभाव्यं यद्विशिष्टज्ञानमात्रविषयत्वमिति त्वयाऽभ्युपगमादित्यर्थः॥ ननु परामर्शजनकतया तत्र व्याप्तिस्मृतिरेव करणं स्यादित्याह-। [d]"यत्किञ्चिदि"ति॥ तथा सतीन्द्रियस्यापि करणत्वसम्भवादनुमितित्वप्रत्यक्षत्वसङ्करापत्तिरित्याह-। [e]"तथे-

(१) एतच्छङ्कासमाधानतयोदयनाचार्यैरप्युक्तमित्यर्थः।

(२) 'दुर्घटः"-इत्यपि पाठः। निरुक्तकारिकार्थस्तु-ननु प्रथममनुपलब्ध्या निर्विकल्पत्वेन विषयीकृत एव घटाभावादिरिन्द्रियेण घटाभाववद्भूतलमिति (घ्राणजसौरभोपनयानन्तरं सुरभिचन्दनचाक्षुषवत्) सविकल्पतया गृह्यते इत्यभावग्रहं प्रत्यनुपलब्धिरेव करणं, नत्विन्द्रियं, तस्याभावेन समं प्रत्यासत्तेरभावात्, विशेषणतायाश्च सम्बन्धान्तरगर्भत्वात्। तथाहि-विशेषणत्वं नाम केनापि सम्बन्धेन कस्मिंश्चिद्वृत्तित्वं, यथा संयोगेन भूतले घटस्य वृत्तित्वं भूतले घटस्यविशेषणता, नचाऽभावो भूतलादौ केनापि संयोगादिसम्बन्धेन वर्तते येन तस्य विशेषणता स्यादित्यत आह-"अवच्छेदे"ति। यन्मतेऽभाव-

न्द्रियादेरि"ति ॥ 'तज्जन्यं तज्जन्यकारणं व्यापार'इति यद्व्यापारलक्षणमुक्तं तत्राव्याप्तिमाह—।[f]"शब्दे"ति । तत्सन्निकर्षस्य समवायस्याजन्यत्वादित्यर्थः ॥ मास्तु सन्निकर्षो व्यापार इत्यत आह—।[g]"तथाचे"ति ॥ व्यापारान्तरमेव श्रोत्रजन्यमस्त्वित्यत आह—।[h]"व्यापारान्तरमि"ति ॥ [i]"स्थिरे" इति। इति। सन्निकर्षरूपे इत्यर्थः॥ [j]"शब्द एवे"ति । श्रोत्रजन्यत्वात् श्रोत्रजन्यशब्दसाक्षात्कारजनकत्वाच्छब्द एवात्र व्यापार इत्यर्थः ॥

सू० * [a]"क्वचित्तयोरेकत्वेपि का क्षतिः?-इति चेन्न, [b]शब्दबुद्धौ कार्यायामुपधायकत्वेन(१)प्रविष्टस्य शब्दस्य करणव्यापारतया करणकोटावपि प्रवेशनेंशतोपि नियस्यनियामकत्वविरोधापत्तेः । * [c]घटादिबुद्धौ चक्षुरादेश्चक्षुर्घटादिसंसर्गव्यापारवत्त्वेपि सममिद(२)म् ?*—इति चेत्, [d] किं न(३)स्यात् । तथाच—

प्रत्यक्षं प्रति प्रतियोगिज्ञानं कारणं तन्मते ऽवच्छेदग्रहस्य (=प्रतियोगिग्रहस्य) ध्रौव्यात् (=आवश्यकत्वात्) नियमतः प्रतियोगिविशिष्टाभावज्ञानोदयेन न तस्य निर्विकल्पकत्वम्, यन्मते च प्रतियोगिज्ञानमभावप्रत्यक्षं प्रति न कारणं तन्मतेऽवच्छेदग्रहस्य (=प्रतियोगिग्रहस्य)अभावबुद्धिं प्रति कारणत्वेनाऽध्रौव्येपि (=अनावश्यकत्वेपि) इन्द्रियादेव तदुत्पत्तिर्भविष्यतीति सिद्धसाधनात् (=अभावबुद्धिं प्रति कारणत्वेन सिद्धस्यैवेन्द्रियस्य कारणत्वेन मयापि वाच्यत्वात्) नानुपलब्धिः करणम्। सिद्धसाधनमत्र प्रतिबन्दिस्थानापन्नं ग्राह्यम् । यदि चाभावीयविशेषणतायाः प्राप्त्यन्तरं (=सम्बन्धान्तरं) वाच्यं तदा तस्यापि सम्बन्धान्तरं तस्यापि सम्बन्धान्तरमित्यनवस्थाऽऽपद्येत; तस्मान्न विशेषणतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपायाः सम्बन्धान्तरम् । न चेदभावस्याऽधिकरणेन स्वरूपसम्बन्धस्तदाऽनुपलब्धिकरणतावादिभट्टमतेपि अन्यः प्रकारो दुर्घटः, भूतले घटाभावसम्बन्धावगाहिन्याः घटाभाववद्भूतलमिति सर्वानुभवसिद्धप्रतीतेर्वायूरूपवानित्यादिप्रतीतिवद्भ्रमत्वमापद्येतेत्यर्थः ।

(१) उपधायकत्वेन=स्वाकारसमर्पकत्वेन । (२) इदम्=दूषणम् । (३) "किं नः"-इत्यपि क्वचित्पाठः ।

[e]बाधेऽ(१)द्वैतस्यास्यात् किं द्वैतन्यदपि बाध्यताम्।
क्व ममत्वं मुमुक्षूणामनिर्वचनवादिनाम् ॥ ३३ ॥
तथाहि मिथिलानाथो मुमुक्षुर्निर्ममः पुरा ।
आहेदं मिथिलादाहे न मे किञ्चन दह्यते ॥३४॥ इति ।

[f]नापि द्वितीयः, [g]लिङ्गपरामर्शस्यानुमितावकरणत्वप्रसङ्गात्, [h]निर्विकल्पकस्यापि तस्योपगमे सविकल्पकानाश्रयत्वात् ।

टी० ॥ [a]"क्वचिदि"ति । निमित्तसमावेशा(२)दित्यर्थः ॥ [b]"शब्दे"ति। एकस्यैव शब्दस्य कार्यबुद्धिविशेषकतया(३)कार्यत्वंकरणव्यापारतया च कारणत्वं विरुद्धमित्यर्थः । शब्दप्रध्वंसग्रहे यथाकथञ्चिदुपपत्तावपि शब्दप्रागभावग्रहे नैवमपीति हृदयम् (४) ॥ ननु नियम्यनियामकत्वविरोधः, (जन्यजनकत्वविरोधः) घटादिबुद्धावपि, यतो घटबुद्धिर्जन्या घटेन्द्रियसन्निकर्षो जनक इति घटस्यैव जन्यजनककोटावन्तर्भावादित्याह—।[c]"घटादी"ति ॥ अनेन विरोधेन सर्वं निवर्ततां नाऽद्वैतवादिनः किञ्चिदनिष्टमित्याह—। [d]"किन्त्वि"ति ॥ एतदेव स्पष्टयति—। [e]"बाध"इति ॥ तदाश्रयं कारणं व्यापार इति दूषयति—[f]"नापी"ति ॥ [g]"लिङ्गे"ति । परामर्शाश्रितस्य व्यापारस्याभावादित्यर्थः ॥ लिङ्गनिर्विकल्पकमपि न करणं, परामर्शस्य तद्व्यापारत्वेनाभिमतस्य तदनाश्रितत्वादित्याह—।[h]"निर्विकल्पकस्यापी"ति ॥

(१) बाधे=खण्डनकोटौ । (२) निमित्तसमावेशात्, कर्मकरणयोर्यन्निमित्तं तस्यैकत्र समावेशादित्यर्थः । (३) कार्यबुद्धिविशेषकतया = शब्दबुद्धिरूपं यत्कार्यं तस्य विषयविधया व्यावर्त्तकतया, विशेषणतया तत्कुक्षिप्रविष्टतयेति भावः । (४) शब्दप्रध्वंसं प्रति प्रतियोगिविधया शब्दस्य जनकत्वाच्छब्दप्रध्वंसविशिष्टज्ञाने शब्दस्य कथञ्चिज्जनकत्वोपपादनेपि शब्दप्रागभावे प्रतियोगिविधयापि शब्दस्य जनकत्वाभावेन तद्विशिष्टज्ञानेपि न कारणतेत्यर्थः । वस्तुतस्तु शब्दप्रध्वंसज्ञाने शब्दप्रध्वंसः, तत्र च शब्दो न विशेषणं, येन विशेषणे कारणतामादाय विशिष्टेपि स्यादित्यभिप्रेत्योक्तं कथञ्चिदिति ।

सू० [a]अतद्धेत्वाश्रयस्य([1])तद्धेतुव्यापारत्वे चातिव्याप्तेः । किंच, फलाव्यभिचारित्वं [b]किं तस्मिन्नेव काले फलसत्त्वनियमः १ उत तदनन्तरं फलसत्त्वनियमः २ नाद्यः, [c]कारणस्य पूर्वभावितायां अवश्यं वक्तव्यत्वात् । न द्वितीयः, आनन्तर्य्यं यद्यव्यवहितानन्तर्य्यं विवक्षितं [d]तदा यत्किञ्चिद्व्यापारवतः करणत्वपक्षे हस्तादेरकरणत्वापातः, [e]आफलव्यापारवतस्तु तथात्वे कर्त्त्रादिष्वतिव्याप्तिः । * अथ व्यवहितस्याप्यानन्तर्य्यं विवक्षितं * ([2]), [f]तथापि यत्किञ्चिद्व्यापाराभिप्रायेऽन्तरायसम्भवाद्धस्ताद्यव्याप्तिः, आफलव्यापाराभिप्राये च व्यवधानासम्भवात् [g]कारकमात्रं करणमित्युक्तं स्यात् । व्यापारवतश्च तत्फलाव्यभिचारः-इति किं तद्व्यापारस्य फलाव्यभिचारित्वं ?-१ व्यापारविशिष्टस्य वा ?-२ । नाद्यः, हस्ताद्यकरणत्वापातात् । अत एव न द्वितीयः,

टी० ॥ नन्वात्मनिष्ठ एव परामर्शो निर्विकल्पकस्यानुमितिकरणस्य व्यापारः स्यादित्यत आह—। [a]"अतदि"ति । करणाश्रितस्यैव करणव्यापारत्वमुचितं, नतु तत्क्रियाकारणान्तराश्रितस्या([3])पि, तथा सति सहकारिमात्रं करणव्यापारः स्यादित्यर्थः । स चासौ हेतुश्चेति तद्धेतुः ॥ [b]"किं तस्मिन्नि"ति । यदा करणं तदा फलमित्यव्यभिचार इत्यर्थः ॥ [c]"कारणस्ये"ति । समकालयोः कार्यकारणभावाऽभावादित्यर्थः ॥ [d]"तदे"ति । नहि प्राथमिकहस्तव्यापारानन्तरमेव पाकरूपं फलमित्यर्थः ॥ [e]"आफले"ति । कर्त्तुरपि फलपर्य्यन्तं व्यापारानुवृत्तेरित्यर्थः ॥ [f]"तथापी"ति । हस्तव्यापारे सत्यपि कदा-

(१)अनुमित्यहेत्वात्माश्रितस्याऽनुमितिहेतुनिर्विकल्पकलिङ्गपरामर्शव्यापारत्वे चेत्यर्थः । (२) तथा च न हस्तादावव्याप्तिरिति शेषः । (३) सा चासौ क्रियेति तत्क्रिया, तस्याः कारणं करणं, तद्भिन्नाश्रितस्येत्यर्थः ।

चित् फलानुत्पादाद्व्यवधानेऽप्यव्यभिचाराभावादित्यर्थः ॥ "कारकमात्रमि"ति । आफलव्यापारानुवृत्त्या कारकमात्रस्यैव फलाव्यभिचारिव्यापारवत्त्वादित्यर्थः ॥

मू० [a]"यागादेः स्वर्गाद्यकरणत्वापाताच्च, [b]अपूर्ववाक्यार्थत्ववादिनापि चरमयागस्य फलकरणत्वाभ्युपगमादिति । * [c]अथोच्यते यद्वानेव करोति तत् करणम्, यद्वानेव प्रमिमीते तत् प्रमाणम् * । नैवम्, आत्मधर्मप्रध्वंसादीनामकरणानां प्रमाणत्व(१)प्रसङ्गात् । *येन क्रियाकारणेन युक्त एव प्रमिमीते? *-इति चेन्न, [d]सुखादिप्रमितौ तत्करणव्यापारस्यापि करणत्वप्रसङ्गात् । * ओम् ? *-इति चेन्न, अव्यापारतयाऽकारकत्वेन तद्विशेषकरणभावानुपपत्तेः॥ * [e]व्यापारवतापि *-इति चेन्न, [f]एवं हि व्यापारवत एव करणत्वं न स्यात्, नहि व्यापारवतस्तस्य व्यापारान्तरवत्तास्ति।

टी० ॥ [a]"यागादेरि"ति । यागादेश्चिरनष्टत्वेनापूर्वविविशिष्टस्य फलाव्यभिचाराभावादित्यर्थः ॥ ननु मा भूत यागः करणं, नहि यजेतेतिलिङा यागसाधनत्वं बोध्यते किन्त्वपूर्वकार्य्यत्वमिति नाव्याप्तिरित्यत आह—। [b]"अपूर्वे"ति । कार्यत्वा(२)न्वयान्यथानुपपत्त्या यागसाधनत्वस्यौपादानिकस्य गुरुणापि स्वीकारात्, अन्यथा नियोज्यान्वययोग्यता न स्यादिति तन्मते यागस्याकरणत्वप्रसङ्गस्तुल्य इत्यर्थः ॥ चरमं कार्यत्वोपस्थित्यनन्तर(३)मुद्योतकरः करणलक्षणं शङ्कते—। [c]"अथे"ति ॥

(१) निरुक्तप्रमाणलक्षणकरणे सुखादिध्वंसादिमानेवात्मा घटपटादिकं प्रमिमीते इति सुखादिध्वंसादेरपि घटादिप्रमां प्रत्यकरणस्य घटादिप्रमाकरणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । (२) कार्य्यत्वस्य = कृतिसाध्यत्वस्य, नियोगे यागनिष्ठकृतिसाध्यत्वं विनाऽन्वयाऽनुपपत्त्या यागसाधनत्वस्य = यागनिष्ठेष्टसाधनत्वस्य, औपादानिकस्य=अर्थापत्तिप्रमाणगम्यस्य, गुरुणापि स्वीकाराद्; अन्यथा नियोगे नियोज्यस्य = कार्य्यबोद्धुर्नियोज्यनियोजकभावरूपान्वययोग्यता न स्यादिति पङ्क्त्यर्थः । (३) कार्य्यत्वोपस्थित्यनन्तरमुद्योतकरः चरमं करणलक्षणं शङ्कते-इत्यन्वयः ।

[d]"सुखादी"ति । मनस्तत्र करणं न तु तदात्मसंयोगः, त्वल्लक्षणेन तस्यापि करणत्वप्रसंग इत्यर्थः ॥ [e]"व्यापारवतापी"ति । येन क्रियाकारणेन व्यापारवता युक्तः प्रमिमीते तत् करणमिति लक्षणमित्यर्थः ॥ [f]"एवं ह्री"ति । व्यापारविशिष्टस्यैव करणत्वात्तस्य व्यापारान्तराभावादकरणत्वं स्यादित्यर्थः ॥

सू०[a] *अथ व्यापारवतो व्यापारांशमपहाय करणत्वं, तत्र चास्त्येवेदं लक्षणं-यस्य करणत्वमस्ति तस्य व्यापारवत्त्वमप्यस्तीति व्यापारवत्करणमुच्यते इति* । न । [b]पटमुद्यम्य निपात्य च प्रक्षालयतः [c]स कर्मैव हि करणं स्यात् । [d]किंच, किं(१)तस्य करणत्वम् ? इति लक्ष्यीभूतस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् यद्युक्तलक्षणवत्त्वमेव तत् स्यात्तदात्माश्रयापातः स्यात् । *[e]स्वरूपम्?*-इति चेत्, स्वरूपस्य प्रतिकरणं भिन्नतया एकपरित्यागेनापरत्र लक्षणं गतमित्यतिव्यापकं स्यात्, न हि चक्षुषः स्वरूपं श्रोत्रस्येति । [f]किंचैवमिन्द्रियादेः प्रमाणत्वं न स्यात्, अतद्भूतोप्यनुमात्रादेः प्रमातृत्वात् । *[g]नासौ प्रत्यक्षम्?*-इति चेन्न, [h]नेदमपि हि प्रत्यक्षमात्रस्य लक्षणं भवता क्रियते ।

टी० ।। व्यापारवत्ता न विशेषणं, किन्तूपलक्षणमिति शङ्कते-। [a]"अथे"ति ॥ [b]"पटमि"ति । यद्वानेव करोतीति लक्षणेन प्रक्षालनक्रियायां पटस्य करणत्वापत्तिः, पटवत एव प्रक्षालनक्रियाकर्तृत्वात् । 'उद्यम्य निपात्ये'त्यनेन पटवत्ता कर्तुरुक्ता ॥ [c]"स कर्मैवे"ति । स=पटः कर्म वस्तुगत्या भवति त्वल्लक्षणेन करणं स्यादित्यर्थः ।। लक्ष्यतावच्छेदकापरिचये लक्षणमतन्त्रमित्याह-। [d]"किंचे"ति ॥ [e]"स्वरूपमि"ति । स्वरूपं यदि

(१) तस्य=तन्निष्ठं (करणनिष्ठम्) किं करणत्वमिति लक्ष्यतावच्छेदकत्वेन लक्ष्यीभूतस्यावश्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः ।

लक्ष्यं तदा श्रोत्रेऽतिव्याप्तिः, लक्ष्यीभूतस्वरूपातिरिक्ते गतत्वादित्यर्थः ॥ यद्वानेव प्रमिमीते इत्यत्र दोषान्तरमाह—। [f]"किंचे" ति । अनुमितिलक्षणप्रमायां प्रमातुरिन्द्रियवत्त्वनियमाभावादित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षप्रमायामिन्द्रियवत्त्वनैयत्यमेवेति न व्यभिचार इति शङ्कते—। [g]"नासावि"ति॥ प्रमामात्रे यद्व्यभिचारस्तत् प्रमाणमिति भवतो विवक्षितं, नचेन्द्रियलिङ्गादौ क्वापि तथाऽस्तीति तदसङ्ग्रह एवेति परिहरति—। [h]"नेदमि"ति ॥

सू० [a] * ननु यद्यपीन्द्रियादेर्विशेषतो व्यावृत्तिस्तदापि तज्जातीयकरणमात्रतया तज्जातीयमात्रस्याव्यावृत्तिरेव (१), [b]नह्यनुमित्यादावप्यकरणजातीयवान् प्रमिमीते इति*? । न । [c]करणतया साधारणभावस्याद्यापि निर्णेतुमशक्यत्वात् । [d]*अथ यां प्रमां यद्वानेव जनयति तस्यां तत्करणम्*—इति, मैवम्, कौपीनाच्छादनादेरपि करणत्वप्रसङ्गात् । *[e]यज्जातिकाम् ? *—इति चेन्मैवम्, [f]परोक्षजातीयां प्रमां लिङ्गवानेव शब्दवानेव वा जनयतीतिनियमाभावात्तस्याऽकरणत्वप्रसङ्गात् । [g]*साक्षात्कारित्वानुमितित्वादयो जातिभेदा विवक्षिताः ?*—इति चेन्न, [h]प्रत्येकमुपादाने भागाव्याप्तेः, सम्भूयोपादाने सर्वाव्याप्तेः(२),

टी० ॥ ननु यद्यप्यानुमानिक्यां प्रमायां न चक्षुरादिनैयत्यं तथापि करणजातीयवत्ता कर्तुस्तत्राप्यस्त्येवेति शङ्कते—। [a]"नन्वि"ति ॥ एतदेव स्फुटयति—। [b]"नही"ति ॥ करणत्वासिद्धौ तज्जातीयवत्ता दुर्ग्रहेति परिहरति—। [c]"करणतये"ति ॥ प्रमाव्यक्तौ यद्वत्त्वनियमं शङ्कते—। [d]"अथेति ।। [e]"यज्जातिकामि" ति । प्रत्यक्षत्वादिप्रमाजातीयजनने कर्तुः कौपीनवत्तानियमो नास्तीति न तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ एवं सति शब्दलिङ्गयोर-

(१) 'अव्यावृत्तिरेवे'त्यतोऽनन्तरं 'मनसः करणजातीयस्य तत्र विद्यमानत्वादि'ति हेतुः पूरणीयः । (२) सर्वाऽव्याप्तिः=असम्भवः ।

करणत्वप्रसङ्गः, नहि परोक्षजातीयप्रमाजनने कर्तुरनुभयव्यत्तानियम इत्याह—। f"परोक्षे"ति ॥ परोक्षत्वं न जातिः किंतु साक्षात्त्वानुमितित्वादय इति ते एव विवक्षिता इत्याह—। g"साक्षादि"ति ॥ 'यद्वानेव साक्षात्कारिणीं प्रमां जनयती'तिलक्षणे लिङ्गाद्यव्याप्तिः, यद्वानेव सर्वां प्रमां जनयतीतिलक्षणे सर्वाऽव्याप्तिरित्याह—। h"प्रत्येकमि"ति ॥

सू० a"अनियमेनोपादाने च लक्षणाननुगमापातादिति । * यदभावात् कर्त्तृकर्म्मणी क्रियां न जनयतस्तत्करणम्, तेन यदभावात्प्रमातृप्रमेये प्रमां न जनयतस्तत्प्रमाणमिति लक्षणम् ? *—इत्यपि न युक्तम् । किं प्रमातृप्रमेये सती यत्र न जनयतः ? उतासती अपि ? । bआद्येऽतीतानागतानुमानादिकरणाव्याप्तिः नापि द्वितीयः, प्रमातृप्रमेययोरपि प्रसङ्गात्; cयथा हि चक्षुराद्यभावात् प्रमा न जायते तथा प्रमातृप्रमेययोरप्यभावात्, अन्यथा तयोः कारणत्वमेव न स्यात् । dएतेन सामान्यतोभिधानं प्रत्युक्तम्, eअस्मदादिकर्तृसापेक्षेश्वरकर्तृके चास्मदादिज्ञाने अस्मदादिकर्तृकरणत्वापत्तेः(१) । fएवं च सति प्रकारभेदेनापि प्रमाणप्रमात्रादिव्यवस्थासमर्थना कृता न स्यात्,

टी० ॥ यस्यकस्यचिदुपादानेननुगम इत्याह—। a"अनियमेने"ति ॥ b"आद्ये"इति । अतीतादिस्थले प्रमेयासत्त्वादित्यर्थः ॥ c"यथा ही"ति । कारणमात्रव्यतिरेकस्यैव कार्यव्यतिरेकप्रयोजकतया कारणमात्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ननु यदभावात् प्रमातृप्रमेये प्रमां न जनयत इत्येव लक्षणं, न तु तयोः सत्त्वमसत्त्वं वा विवक्षितमित्यत आह—। d"एतेने"ति । कारणमात्रातिव्या-

१ अस्मदादेः कर्तुरस्मदादिज्ञाने करणत्वापत्तेरस्मदादिव्यतिरेकेणास्मदादिज्ञानस्येश्वरेणाप्यजननादित्यर्थः ।

त्ययैवेत्यर्थः ॥ ईश्वरस्य कर्तुरस्मदादिव्यतिरेकेण प्रमानुत्पादकत्वादस्मदादीनामपि करणत्वं स्यादित्याह-। e"अस्मदादी"ति ॥ एवं च प्रवृत्तिनिमित्तभेदा(१)दपि करणत्वादिव्यवस्था न स्यादेकेनैव प्रकारेण तदुपपत्तेरित्याह- f"एवं चे"ति ॥

सू० a"येनैव रूपेण (कर्तृत्वादिना) तस्य प्रमायामन्वयस्तेनैव तद्व्यतिरेकस्य प्रमानुत्पत्तौ प्रयोजकत्वादिति । * चरमव्यापारवत्त्वं करणत्वम् ? *-इत्यपि न, bव्यापाराभावाल्लिङ्गपरामर्शस्याकरणत्वापातात्। * नच सविकल्पकव्यापारवतो निर्विकल्पकस्य तत्र प्रामाण्यं*, cकेवलविकल्पनीयलिङ्गविषये तदनुपपत्तेः, dसंस्कारादिपर्य्यन्तानुसरणे चानुमितेस्तज्जन्यत्वे प्रमाणाभावात्, कार्य्याहितोश्च कारकाव्यापारत्वात्। eअपि चाज्ञातकरणत्वापातात् । f*नच लिङ्गमेव परामर्शव्यापारवत्तया करणम्-इति युक्तम्*, gअनुमितानुमानादौ (२) परामर्शस्यालिङ्गजत्वेन तद्व्यापारवत्त्वानुपपत्तेः ।

टी० ॥ ननु स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वं कर्तृनिष्ठप्रमाव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वं च करणत्वमिति कथं नोपाधिभेद इत्यत आह-। a"येनैवेति । कार्यव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य सर्वकारणसाधारणत्वादिति भावः ॥ कर्त्रादि-

(१) प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्=प्रकारभेदात् । (२) अनुमितेति, महत्त्वं क्वचित्प्राप्तकाष्ठाकं धर्मत्वादित्येवमनुमितेन परममहत्त्वादिना यद् आकाशादावाकाशः सर्वगतः परममहत्त्वादिति सर्वगतत्वाद्यनुमानं तत्र परममहत्त्वस्य हेतोर्न स्वविषयकपरामर्शजनकत्वं, पारिमाण्डल्यात्माऽवृत्तिपरममहत्त्वभिन्नानामेव कारणत्वसाधर्म्यात्, तथा च तत्र लिङ्गस्य परामर्शव्यापारवत्तया करणत्वमयुक्तमिति फक्किकार्थः । यद्वा, प्रत्यक्षात्मकज्ञाने एव विषयस्य कारणत्वेनाकाशीयपरममहत्त्वपरामर्शस्य चानुमित्यात्मकत्वेनाऽप्रत्यक्षत्वान्न तत्र परममहत्त्वलक्षणलिङ्गस्य विषयविधया जनकत्वमिति बोध्यम् ।

व्यापारापेक्षया चरमत्वं विवक्षितं, लिङ्गपरामर्शे व्यापारवत्त्वैव नास्ति कुत्र चरमत्वमिति तदव्याप्तिरित्याह—। [b]"व्यापाराभावादि"ति ॥ [c]"केवले"ति । अभावसमवायादिः केवलसविकल्पकमात्रवेद्यः केवलविकल्पनीय,स्तत्र निर्विकल्पकाभावादित्यर्थः ॥ ननु संस्कार एव ध्वंसो वा परामर्शव्यापारः स्यादित्यत आह—। [d]"संस्कारे"ति । नहि तज्जन्यत्वमात्रं व्यापारलक्षणं, किंतु तज्जन्यजनकत्वपर्यन्तमित्यर्थः॥ लिङ्गपरामर्शस्य करणत्वेनुमितेरक्षात्करणतया प्रत्यक्षत्वापत्तिरित्याह—। [e]"अपिचे"ति ॥ [f]"नच लिङ्गमेवे"ति । तच्च(१)ज्ञातमेव करणमित्यर्थः ॥ [g]"अनुमिते"ति । आकाशादौ परममहत्त्वादिना सर्वगतत्वाद्यनुमानादौ लिङ्गपरामर्शस्य लिङ्गाजन्यत्वान्न तद्व्यापारकतया लिङ्गस्य करणत्वमित्यर्थः ॥

सू० [a]आप्तोक्त्यादिभिस्तत्रासीद्धूम इति प्रतीत्या तदा तत्र वन्हिरप्यासीदिति यदनुमानं तत्रासत्त्वाद्धूमस्य परामर्शव्यापारवत्तया करणताया दूरनिरस्तत्वात्। किंच, यत्किञ्चिदपेक्षया चरमव्यापारवत्त्वस्य सर्वकारकसाधारण्यात्, सर्वकारकापेक्षया चरमव्यापारवत्त्वस्य [b]स्वापेक्षया चरमत्वानुपपत्त्या सर्वत्रासिद्धेः। * कर्त्रपेक्षया * ?-इति चेन्न, [c]कर्तृधर्मिमात्रापेक्षया विवक्षितत्वे कर्त्तरि प्रसङ्गतादवस्थ्यात्; व्यापारवत्कर्त्रपेक्षाभिप्राये च कर्त्तरि स एव प्रसङ्गः, [d]एकव्यापारवत्कर्त्रपेक्षयाऽपराऽपरकर्तृव्यापारस्य चरमव्यापारत्वात्,[e]यावद्व्यापारवत्कर्त्रपेक्षापक्षे तु विवक्षितमपि करणं न स्यात्, आफलसिद्धेः कर्तृव्यापाराविरामात् ।

टी० ॥ आदिपदग्राह्यमाह—। [a]"आप्ते"ति । आप्तवा-

(१) तद्—लिङ्गम् ।

क्यात् स्मरणाद्वा अतीतधूमादिपरामर्शेनातीतवन्ह्याद्यनुमाने लिङ्गस्य व्यापाराभावात्(१)करणत्वमनुपपन्नमित्यर्थः॥ [b]"स्वापेक्षये"ति। यद्यपि स्वापेक्षयापि स्वव्यापारस्य चरमत्वं सम्भवति तथापि व्यापारविशिष्टस्यैव करणत्वमिति विवक्षित्वेदमुक्तम्॥ [c]"कर्तृधर्मी"ति। कर्तृव्यापारस्यापि कर्त्रपेक्षया चरमत्वादित्यर्थः॥ प्रसङ्गमेव स्फोरयति—। [d]"एके"ति॥ यावत्कर्त्तृव्यापारापेक्षया चरमत्वं विवक्षितमतो न कर्त्तरि प्रसङ्ग इत्यत आह-। [e]"यावदि"ति। फलाव्यवहितपूर्वक्षणपर्य्यन्तंकर्त्तृव्यापारसत्त्वात्तदपेक्षया चरमत्वं करणव्यापारस्य नास्तीत्यसंभव इत्यर्थः॥

सू० [a]व्यापारस्य विच्छेदे तद्धेतुलक्षणप्रक्षीणतापत्तेः।* यद्व्यापारानन्तरं कारकान्तरं न व्याप्रियते तच्चरमव्यापार(२)मिष्टम्? *-इति चेन्न, [b]सेश्वरपक्षे कर्तृव्यापाराविरमात् तदाऽऽनन्तर्यासिद्धेस्तत्करणत्वापातात्, [c]अनीश्वरपक्षे चाक्षयोगादिभिरेव सव्यापारे कर्मण्यपि प्रसङ्गात्। [d]छेद्यादेर्हि करणसंयोगादिव्यापारश्चरम एवेति कुतस्तद्व्यवच्छेदो, [e]हस्ताद्यव्याप्तेश्चेति।* अनन्तरफलं(३)करणम् *?-इत्यपि न, अविशेषिताऽऽनन्तर्यस्य सर्वकारणसाधारण्यात्, [f]अव्यवहितानन्तर्य्यस्य व्यापार्यपेक्षस्य च(४)यागाद्यव्यापनात्, व्यापारापेक्षस्य च हस्ताद्यव्यापनात्;

टी०॥ ननु कारकान्तरव्यापारमुत्पाद्य कर्तृव्यापारविच्छेदे सम्भवत्येव कर्तृव्यापारापेक्षया चरमभावी करणव्यापार इति नासम्भवदोष इत्यत आह। [a]"व्यापारस्ये"ति। तर्हि तद्व्या-

(१) लिङ्गस्यैव तत्राभावेन तत्सम्बन्धिव्यापारस्याप्यभावादित्यर्थः। (२) चरमव्यापारो यस्यास्ति तच्चरमव्यापारम्, "चरमव्यापारत्वम्" -इति पाठस्तु प्रामादिकः। (३) अनन्तरम् अव्यवहितोत्तरं छिदादिरूपं फलं यस्य तदिति बहुव्रीहिः। (४) चकारो भिन्नक्रमः 'अव्यवहितानन्तर्य्यस्ये'त्यनन्तरं सम्बध्यते।

परजननोपक्षीणव्यापारः कर्ता कारणमेव न स्यादन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः ॥ [b]"सेश्वरे"ति । अन्त्यतन्तुसंयोगादिलक्षणचरमव्यापारस्यापीश्वरजन्यतया तदीयत्वं, तदनन्तरं (१)च कारकान्तरं न व्याप्रियते इतीश्वरकरणत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ [c]"अनीश्वरे"ति । इन्द्रियसन्निकर्षलक्षणकरणव्यापारस्य कर्मसाधारणतया कर्मण्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ न केवलं ज्ञानकर्मणि, किंतु छिदादिक्रियाकर्मण्यपीत्याह—। [d]"छेद्यादेरि"ति ॥ [e]"हस्ते"ति । तद्व्यापारस्याचरमत्वादित्यर्थः ॥ [f]"अव्यवहिते"ति । अव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तिफलकत्वम्? अव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तिफलव्यापारवत्वं वा तद्विवक्षितम्? आद्ये—"यागादी"ति । अन्त्ये—"हस्तादी"ति ॥

सू० [a]व्यापारपरम्परापेक्षस्य सर्वकारकव्यापनात् । [b]किंच, तत्कार्य्यो यदि(२)क्रियाहेतुस्तद्व्यापार इष्टस्तदैन्द्रियकार्यो लिङ्गपरामर्शोनुमितिक्रियाहेतुरितीन्द्रियकरणिकानुमितिः प्राप्ता । * [c]अथ हेतोः सतः कार्यः क्रियाहेतुस्तद्व्यापारः, तथा सति चानुमित्यहेतोरि-

(१) यद्यपि कदाचिद् ईश्वरव्यापारोपरमे एव तदानन्तर्य्यमपि स्यान्नत्वेतदस्ति "सेश्वरपक्षे कर्तृव्यापाराऽविरमादि"ति मूलेऽक्तेस्तथा च "तदनन्तरमि"त्युक्तेर्विरोधः प्रतिभाति तथापीश्वरीयसामान्यव्यापारत्वेन तदानन्तर्य्याऽसिद्धिरन्त्यतन्तुसंयोगादितत्तद्व्यापारत्वेन चानन्तर्य्यावधित्वमिति न विरोधः । मूलेपि च अन्त्यतन्तुसंयोगादिलक्षणचरम व्यापारस्यापीश्वरीयत्वे कर्तृव्यापाराऽविरमादिति हेतुर्बोध्यः, कारकान्तरव्यापारस्य च तदानन्तर्य्याऽसिद्धिरिति ध्येयम् । व्याख्यान्तराऽभिमतोत्र मूलस्य यथाश्रुतोऽर्थस्तु-ईश्वरव्यापारः प्रयत्नरूपस्तस्य नित्यत्वात्तदनन्तरमपि कारकान्तरं न व्याप्रियते तदानन्तर्याभावात्कर्त्तुरीश्वरस्य करणत्वं स्यादिति (२) यदि तत्कार्य्यः (= कुठारादिकरणकार्य्यः) क्रियाहेतुः (=फलीभूतच्छिदादिक्रियाहेतुः,-उद्यमननिपातनादिः) तद्व्यापारः (=कुठारादिकरणव्यापारः)-इत्यन्वयः । "यदि क्रियाहेतुस्तद्व्यापारः"-इत्यस्य स्थाने "यत्क्रियाहेतुस्तद्व्यापारः"इति पाठस्तु भ्रमविजृम्भितो ज्ञेयः । यद्वा, यादृशक्रियां प्रति हेतुस्तद्व्यापारः=तादृशक्रियाजनककरणव्यापारा इति तदर्थः ।

न्द्रियस्य कुतः करणत्वं स्यात् *-इति, मैवम् । किं तद्धेतुत्वं यन्नास्त्यनुमिताविन्द्रियस्य ? । * नियतपूर्वभावित्वम् ?*-इति चेत्, अस्ति तावत्पूर्वभावित्वं, नियतत्वमपि यदि कारणतायां प्रयोजकमिच्छसि तदा भवतैव यतितव्यं [d]केनचिद्रूपेणेन्द्रियादेर्नियतत्वं प्रति, [e]अन्यथा लिङ्गेन्द्रियादेः परस्परव्यभिचारादकरणिकैव प्रमा स्यात् ।

टी० ॥ ननु हस्तस्यापि पाकाव्यवहिततेजःसंयोगादिव्यापार एवेति नाव्याप्तिरित्यत आह—। [a]"व्यापारे"ति । कर्त्तृकर्मणोरपि परम्परया तद्व्यापारकत्वादित्यर्थः ॥ अव्यवहितानन्तरफलकव्यापारवत्त्वे करणलक्षणे दोषान्तरमाह—। [b]"किंचे"ति । तज्जन्यस्तद्व्यापारः ? तज्जन्यः सँस्तज्जन्यजनको वा ? उभयथापीन्द्रियस्य परामर्शव्यापारकतयानुमितिकरणत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ नन्विन्द्रियस्य परामर्शस्तदा व्यापारः स्याद्यदीन्द्रियमनुमितिजनकं स्यान्नचैवमित्याशङ्कते—। [c]"अथे"ति॥ [d]"केनचिदि"ति । प्रमात्वावच्छिन्नकार्य्यं प्रति प्रमाणत्वेन कारणतायां प्रमाणजातीयस्येन्द्रियस्यापि प्रमानियतपूर्ववर्तित्वस्य त्वयैवेष्टव्यत्वादित्यर्थः ॥ ननु प्रमामात्रं प्रति प्रमाणत्वेन न कारणता, किं नामेन्द्रियत्वलिङ्गत्वादिनेति नोक्तदोष इत्यत आह—। [e]"अन्यथे"ति । प्रमान्यावच्छिन्नं प्रति विशेषेण कारणता व्यभिचारान्न सम्भवतीत्यर्थः ॥

सू० [a]मनःसंयोगादेरेव तथात्वे चाप्रमासाधारण्यम् ?[b]अपिचाक्षादेरकरणत्वापातः, यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेषस्यैव तद्विशेषे प्रयोजकत्वनियमदर्शनात्; ततो येन केनापि रूपेणेन्द्रियस्य प्रमायां नियतत्वमुपपाद्यते तेनैव रूपेण प्रसङ्गोपपत्तिः । * [c]अथ प्रमात्वे तत् प्रयोजकं, नानुमितित्वादौ *-इविति चेन्न, [d]निरुपाधिकत्वाविशेषेणोक्तार्थाना-

धिक्यात्; सामान्यप्रयोजकत्वेन विशेषत्यागानवकाशात्; [e]अन्यथा व्यक्तेरकरणत्वापत्तेः।

टी०॥ ननु तथापि नेन्द्रियस्याऽनुमितिकरणत्वं, यतः(१) प्रमात्वावच्छेदेन व्यापकस्य मनःसंयोगस्यैव करणत्वकल्पना, दित्यत आह—। [a]"मन" इति। प्रमात्वावच्छेदेन मनःसंयोगस्य न कारणत्वं किंतु ज्ञानत्वावच्छेदेनैवेति न तस्य प्रमाणत्वं, प्रमां प्रत्यसाधारणकारणस्य प्रमाणत्वौचित्यादित्यर्थः॥ [b]"अपि चे" ति। इन्द्रियलिङ्गादिसाधारणरूपेण प्रमां प्रतीन्द्रियादेरकरणत्वे साक्षात्कारादिकारणतापि न स्यादिति सामान्येन प्रयोजकतायामिन्द्रियस्यापि तेन रूपेणानुमितिनियतपूर्ववर्तितयाऽनुमितिकारणत्वं स्यादेवेत्यर्थः॥ सामान्येन रूपेण सामान्यं प्रतिकारणता न विशेषकारणताऽऽपादिकेति शङ्कते— [c]"अथ प्रमात्वे"इति॥ कार्यसामान्यकारणसामान्ययोश्चेन्निरुपाधिः संबन्धस्तदा विशेषयोरपि स वाच्य एवेत्युक्तमावर्तते, इति परिहरति—। [d]"निरुपाधिकत्वेति॥ अत्र विपक्षे बाधकमाह—। [e]"अन्यथे"ति। सामान्यावच्छेदेन यत्कारणत्वं तद्यदि विशेषे न स्यात्तदा व्यक्तिः करणं न स्यादित्यर्थः॥

सू० *अथाऽ[a]न्यत्रास्तु यद्वा तद्वा करणं, प्रमा(२)विवक्षितजातिविशेषव्यपदेशकं प्रमाणम्। [q]चतस्रः खल्विमाः प्रत्यक्षादिप्रमितयो भिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजः,नच प्रमाता प्रमेयं वा तद्भेदहेतुः, प्रमाणानि तु यथायथं चतसृष्वसाधारणानीति भिन्नबुद्धिव्यपदेशनिबन्धनानीति ?*। मैवम्। विवक्षितपदं तावल्लक्षणे [r]भाण्डालेख्य (३) मिव, पुरुषेच्छानामनियतविषय-

(१) "यतः" "कल्पनात्"—इत्युक्तिस्तवस्य (वक्तुः) सरलस्वभावतां सूचयति।
(२) प्रमेति, प्रमायां विवक्षिता ये जातिविशेषाः प्रत्यक्षत्वानुमितित्वादयः तद्व्यपदेशकम्=तद्व्यपदेशहेतुरित्यर्थः। व्यपदेशहेतुरित्युपलक्षणं बुद्धिहेतुत्वस्यापि। (३) "भण्डालेख्यमिव।"—इति तु विद्यासागरसंमतः पाठः तदर्थस्तु यथा भण्डस्य=डिम्भकस्य, आलेख्यं, "पुत्रो न पुत्री।"-इति, विवक्षावशात्पुत्रपुत्र्युभयपक्षेपि योजयितुं शक्यं तथेत्यर्थः।

त्वात् [d]अर्थजत्वस्य साक्षात्कारित्वं प्रतीन्द्रियजत्वाविशिष्टतयाऽर्थस्यापि करणत्वप्रसङ्गात्। [e]आप्तोक्तौ कर्तुरपि शाब्दप्रमाजातिविशेषकत्वेनातिप्रसङ्गात्।

टी० ॥ ननु करणानिरुक्तावपि प्रमाणं सुवचमेवेत्याह—। "अन्यत्रे"ति ॥ प्रमाजातिविशेषव्यपदेशकत्वमेव स्फुटयति—। "चतस्र" इति। तथाच तादृशासाधारणजातिव्यपदेशासाधारणत्वं प्रमाणत्वं, भवति हि 'लैङ्गिकी प्रमा' 'शाब्दी प्रमे'ति व्यपदेश इति भाव: ॥ [c]"भाण्डालेख्यमिवे"ति। यथा,ऽऽलेख्यं=रेखोपरेखादि(१)सर्वभाण्ड साधारणं, न भाण्डविशेषलक्षणं, तथा पुरुषाधीनविवक्षापि न विशेषिकेत्यर्थ: ॥ ननु विवक्षितप्रमाजातीयत्वं साक्षात्कारित्वादिजात्यैव विवक्षितं, तथाच तत्तदसाधारणकारणत्वेन लक्षणं न भाण्डालेख्यन्यायमनुहरतीत्यत आह—। [d]"अर्थजत्वस्ये"ति। अर्थ:=कर्म,तदपि साक्षात्कारिज्ञाने करणं स्यात्, तस्यापि व्यपदेशकत्वादित्यर्थ: ॥ कर्मणयतिव्याप्तिमुक्त्वा कर्त्तरि चाह—। [e]"आप्ते"ति। आप्त:=कर्त्ता, शाब्दीं प्रमां प्रत्यसाधारण्येन विशेषक एवेत्यर्थ: ॥

सू० [a]ओमित्युत्तरे च पूर्वोक्तमिति। [b]"विवक्षितजातिभेदौपयिकत्वेन(२)प्रमित्यसमवायिकारणविशेषकं प्रमाणमि'त्यप्यत एव प्रत्युक्तम्। इति प्रमाकरणनिरुक्तिदूषणानि।

---

[c]एवं (३)विशेषतोपि प्रमाणलक्षणानि प्रतिवक्तव्यानि।

---

(१) यद्यपि तत्तद्भाण्डगतं रेखोपरेखादि तत्तद्भाण्डाऽसाधारणमेव तथापि रेखोपरेखाशब्देन तन्निर्मिता हस्त्यादेराकारा ग्राह्या:, ते च सर्वभाण्डसाधारणा एवेति भाव:।

(२) "विवक्षितजातिभेदौपयिकत्वेने"ति, "विशेषकमि"त्यनेनाऽन्वेति।

(३) ग्रन्थेनैतावताऽखण्डि प्रमातत्करणे तथा।
तत्प्रसङ्गवशात्प्राप्तं प्रत्यभिज्ञाद्यखण्डि च ॥
तेन मानादिकस्योक्तौ वादिनां यो दुराग्रह:।
कथास्वावश्यकत्वस्य भज्जित: खण्डनोक्तिभि: ॥

तथाहि,—"प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारी"त्याहुः(१) ।

टी ॥ नन्वाप्तोपि प्रमाणमेव, कथमन्यथा "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादि"ति पारमर्षं सूत्रमित्यत आह—। [a]"ओमि"ति । किमोमित्यभिधायैव निवृत्तो भवानि"त्यादिना पूर्वमेव बाधकस्योक्तत्वात् । नह्यभ्युपगमाधीनमर्थं तथात्वमित्यर्थः ॥ नन्वात्ममनःसंयोगः प्रमित्यसमवायिकारणं, तद्विशेषकं लिङ्गशब्दादिप्रमाणं, तथाच प्रमित्यसमवायिकारणव्यपदेशकं प्रमाणमिति लक्षणमास्तामित्यत आह ।—[b]"विवक्षिते"ति । विवक्षात्तर्भावेणैव तदपि भाण्डालेख्यमिव, किन्तु, अर्थस्य=(कर्मणः)कर्तुश्चाप्तस्य करणत्वप्रसञ्जकमित्यर्थः ॥

[c]"एवमि"ति । प्रमाण्यसामान्यलक्षणदूषणानि कियन्तिचिद्विशेषलक्षणेपि बोद्धव्यानीत्यर्थः यद्वा, । "एवमि"ति खण्डनीयत्वमात्रमतिदिशति, तेन "तथाहीत्य"स्य सङ्गतिः ॥

सू० [a]किमर्थमिदमुच्यते ? किं सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नतत्प्रतीत्यर्थं ?—१ उत साक्षात्कारित्वप्रतीतये तच्चिह्नोपदर्शनमिदम् ?—२ उत व्यवहारार्थम् ?—३ उत प्रत्यक्षादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थम् ?—४ उतान्यत्किञ्चिदर्थमेव ?—५ । नाद्यः । तथाहि,—किं 'सजातीये'ति प्रत्यक्षत्वेन साजात्यमपेक्षितं ? रूपान्तरेण वा ? नाद्यः, [b]तस्माद्व्यवच्छेदावधेः सजातीया-

---

इति श्रीमदुदासीनवर्य्य श्रीदेसुकुन्ददासशिष्येण श्रीदेरामभिश्रधाशिब्भ्योऽधिगतवेदवेदाङ्गादिविविधविद्येन श्रीमोहनलाल-सां० यो० वेदान्ताचार्य्येण प्रणीतायां गर्तप्रदर्शिन्यां सामान्यतः प्रमाप्रमाणखण्डनम् ।

खण्डनं प्रतिजानीते श्रीहर्षोऽथ विशेषतः ।
मानानां, मानभङ्गार्थं वादिनां मानमानिनाम् ॥

(१) प्रथमाध्याये प्रथमाह्निके चतुर्थसूत्रे न्यायाचार्या गोतममहर्षय आहुरित्यर्थः ।

दव्यावृत्तत्वे([१])व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तत्व-स्वीकारेणाव्यापकत्वात् । [c]नापि द्वितीयः, विजातीयपदोपादानवैयर्थ्यात् । अस्ति हि प्रमेयत्वादिना सर्वसाजात्यम् । [d]अथ प्रमाणत्वादिना विशेषेण साजात्यं विवक्षित्वेदमुच्यते, [e]तर्हि लक्ष्यस्यापि प्रमाणत्वेन साजात्यात् व्यवच्छेद्यकोटिप्रविष्टतया सङ्ग्राह्यताऽभावप्रसङ्गः ।

टी० ॥ लक्षणस्य व्यतिरेक्यनुमानत्वेन पराभिमतस्य प्रयोजनं खण्डयितुं विकल्पयति-। [a]"किमर्थमि"ति । तत्प्रतीत्यर्थं = लक्ष्यप्रतीत्यर्थम् ॥ लक्ष्यलक्षणमात्रखण्डनमपीदं प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणमूलत्वादिहैव([२])प्रस्तौति-। [b]"तस्मादि"ति । यतः प्रत्यक्षात्प्रत्यक्षं व्यावर्तनीयं तत्रैव लक्षणसत्त्वे व्यावृत्तेरनुपपत्तिः, असत्त्वे तदव्याप्तिर्लक्षणदोष इत्यर्थः ॥ रूपान्तरेण साजात्यमभिमतमिति खण्डयति-। [c]"नापी"ति । प्रमेयत्वादिना सर्वं सजातीयमेव, तथाच कस्योपग्रहाय विजातीयपदमित्यर्थः ॥ ननु "प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानी"ति-सूत्रेण([३])प्रमाणसामान्यं विभक्तं, तथाच प्रमाणत्वेन सजातीयेभ्योऽनुमानादिभ्यो विजातीयेभ्यः प्रमेयसंशयादिभ्यः प्रत्यक्षमनेन लक्षणेन व्यावृत्तं बोध्यते, इति शङ्कते-। [d]"अथे"ति ॥ प्रमाणत्वेन सजातीयाद्व्यवच्छेदो यदि लक्षणफलं तदा स्वस्मादपि व्यवच्छेद एव स्यादिति परिहरति-। [e]"तर्ही"ति ॥

सू० [a] * लक्ष्यस्य यत्प्रमाणत्वादिभिः सजातीयं तद्व्यवच्छेद्यं, न च लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजातीयं, षष्ठ्यर्थस्य भेदव्यव हितत्वात् ?*-इति चेत्, [b]एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नाद्व्यवच्छेद इत्येवोच्यतां, कृतं प्रमाणत्वादिना साजात्येन प्रकृतानुपयोगिना वर्णितेन, [c]यदा च

(१) प्रत्यक्षलक्षणस्याऽव्यावृत्तत्वे इत्यर्थः । (२) इहैव=प्रत्यक्षस्थल एव । लक्ष्यलक्षणमात्रखण्डनमपि प्रस्तौतीत्यन्वयः । (३) प्रथमाध्याये प्रथमाह्निके तृतीयं गोतमीयं सूत्रम् ।

लक्ष्यादन्यत्वं परेषामवगतं तदा परस्मादन्यत्वमपि लक्ष्यस्यार्थादवगम्यते इति सिद्धमग्रत एव लक्षणप्रयोजनमिति वैयर्थ्यमेव स्यात् लक्षणाख्यानस्येति। अस्तु वा विवक्षावैचित्रीवशात्कथमपीदृशमभिधानं, तथापि [d]न तावदनेन लक्षणेनानवगतेनैव व्यवच्छिन्नप्रतीतिसम्भवः, अतिप्रसङ्गात्। नापि ज्ञातेन, दुरवधारणत्वात्। न तावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तिः प्रत्यक्षा, [e]अप्रत्यक्षविशेषणत्वात्।

टी०॥ ननु स्वयमेव न स्वसजातीयं, किंत्वनुमानादि तथेति नोक्तदोष इत्याह–। [a]"लक्ष्यस्ये"ति॥ एवं सति लक्ष्य भिन्नव्यवच्छेदफलकं लक्षणमित्येवोच्यतां सजातीयव्यवच्छेदफलकत्वोक्तिरतन्त्रमिति परिहरति–। [b]"एवमि"ति॥ ननु तथैवास्तु, तावतापि लक्षणं सफलमेवेत्यत आह–। [c]"यदा चे"ति। परेभ्यः प्रत्यक्षस्य भेदं विना परेषां प्रत्यक्षाद्भिन्नत्वमनुपपन्नमित्यर्थवशसिद्धमेवेतरभिन्नत्वमित्यर्थः। विवक्षावैचित्र्यं='लक्ष्यभिन्नव्यवच्छेदफलकत्वं समानाऽसमानजातीयव्यवच्छेदफलकत्वं वा लक्षणस्ये'त्यभिधानवैचित्र्यमित्यर्थः॥ दुरवधारणत्वमेवाह–। [d]"न तावदि"ति॥ [e]"अप्रत्यक्षे"ति। इन्द्रियस्य तत्सन्निकर्षस्य वाऽप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षेण तद्विशिष्टप्रतीत्यनुपपत्तेरित्यर्थः॥

सू० [a]नापि कार्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या वा तदवगमः, [b]ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणगतानुगतरूपासिद्धा(१)वेकरूपलक्षणाऽसिद्धेः। * [c]कार्यस्यैकजात्यादेकजातीयकारणसिद्धिः? *–इति चेत्, [d]तर्हि कार्यगतैकजात्यस्य पूर्वमवश्यप्रत्येतव्यत्वाङ्गीकारे तत एव सजातीयविजातीयव्यवच्छेदप्रती-

(१) कारणगतस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वार्थजत्वादेरनुगतस्य रूपस्याऽसिद्धावित्यर्थः।

तिरस्तु, कृतमनया पारम्पर्यकुसृष्ट्या(१)। * [e]नन्वेतावतापि न प्रकृतलक्षणखण्डनं भव,त्यव्याप्तेरतिव्याप्तेर्वाऽनुद्भावनात् * । मैवम्, प्रथमभावितयाऽवश्यानुष्ठेयतया वा लघोरुपायात्साध्यसिद्धौ भवन्त्यां चरमभावितयाऽवश्यानुष्ठेयत्त्वाभावेन च गुरावुपाये प्रवर्तमानस्य तवैवेदं दोषोद्भावनं प्रदीपे प्रदीपं प्रज्वाल्य (२)तमोनाशाय यतमानस्येव पुंसः । नहि तस्य दीपान्तरस्य कश्चिद्दोषः, किन्तु तथाकारी पुरुष एव पर्यनुयोज्यः। सर्वसाधनसाधारणोऽयं दोषः यत्सम्भवदेवंविधलघूपायत्वं(३)नाम, स्वरूपासिद्धिरिव(४)सर्वप्रमाणानाम् । तस्मान्मा नाम भूदतिव्याप्त्यादिर्दोषः, सामान्यदोषादेवेदं लक्षणं दुष्टमिति ।

टी० ननु प्रत्यक्षस्येतरभिन्नत्वेन ज्ञानं लक्षणमाध्यमिति तदेव(५)लक्षणे लिङ्गं, तदन्यथानुपपत्तिर्वा लक्षणज्ञापिकेत्यत आह–। [a]"नापी"ति । यद्वा, साक्षात्कारिजातीयं ज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षं स्वकारणमनुमापयिष्यतीत्यत आह–। "नापी" ति ॥ [b]"ताभ्यामि"ति । लिङ्गानुपपत्तिभ्यामित्यर्थः ॥

(१) साक्षात्कारिज्ञानत्वेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वमनुमातव्यं ततश्च तस्य लक्षणत्वं वक्तव्यमिति पारम्पर्यस्य कुसृष्ट्या (=दुरुवत्या)कृतमलमित्यर्थः। (२) प्रदीपं प्रज्वाल्य प्रदीपे तमोनाशाय यतमानस्य पुंस इवेत्यन्वयः। (३) सम्भवत्येवंविधो लघूपायो यस्य गुरूपायस्य तः स सम्भवदेवंविधलघूपायस्तस्य भावस्तत्त्वमिति विग्रहः। सत्प्रतिपक्षवदेवायं सम्भवल्लघूपायोऽपि दोषो वोध्यः। (४) स्वरूपासिद्धिः=स्वरूपतोऽसिद्धिः। सा चाऽनुमितौ स्फुटैव। 'इदं रजतमि'ति प्रत्यक्षेपि रजतरूपार्थस्याऽसत्त्वेन, एतद्धस्तिसदृशी मदीया गौरित्युपमितेश्चात्यन्तं विसदृशयोः सादृश्यावगाहित्वेन, वन्हौ धूमोपपाद्यत्वभ्रमेण वन्ह्यन्यथानुपपत्त्या धूमकल्पनारूपार्थापत्तेरपि वस्तुतोऽनुपपाद्यादनुपपादककल्पनारूपत्वेन च स्वरूपासिद्धिर्वोध्या। (५) तदेव=इतरभिन्नत्वेन ज्ञानमेव

साक्षात्त्वावच्छिन्नकार्यं प्रतीन्द्रियार्थसन्निकर्षत्वेनैव कारणतेति तदेव(1)तेनानुमेयमिति शङ्कते—। "कार्यस्ये"ति ॥ तर्हि साक्षात्कारिज्ञानत्वमेव प्रत्यक्षलक्षणमस्तु, कृतमनुमितलक्षणेने,ति परिहरति[d] ।—"तर्हीं"ति ॥ लक्षणदूषणाय प्रवृत्तस्यान्याभिधानमप्रस्तुतमिति शङ्कते—। "नन्वि"ति । प्रथमभावित्वं = लक्षणात् पूर्वमेवोपस्थितत्वम् । अवश्यानुष्ठेयत्वं = लक्षणज्ञानार्थमवश्यानुसरणीयत्वम् । लक्षण(2)दोष एवायं यत्सम्भवल्लघूपायत्वं त्वदकौशलस्थापनमुखेनोद्भाव्यते इति परिहारार्थः ॥

सू० [a]एतेन द्वितीयोपि निरस्तः, साक्षात्कारित्वावगमसमन्तरेण तदवगमानुपपत्तेः; तदवगमाच्चास्य प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । [b]अस्तु वाऽन्यद(3)पि किञ्चिदिन्द्रियजत्वे लिङ्गं तथापि तदेव(4) साक्षात्कारित्वाविनाभूततया प्रत्यक्षलक्षणमुपन्यस्यतां, सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वात् । * [c]नच तद(5)वश्यं व्यापकं वक्तव्यं, लिङ्गस्य तद्व्याप्यत्वेनैवोपपत्तेः?-इति चेन्न ।

टी० । 'साक्षात्त्वचिह्नोपदर्शनमि'ति पक्ष दूषयति—। [a]"एतेने"ति । साक्षात्कारित्वेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वमनुमेयं, तच्च ज्ञातं सत्साक्षात्कारित्वव्यञ्जकमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । यद्यपि साक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षमेव तथापीन्द्रियजन्यत्वव्यञ्जकमेवेति भावः ॥ नन्वर्थजत्वेनेन्द्रियजन्यत्वमनुमाय तेन साक्षात्त्वमनुमास्यते, इति नान्योन्याश्रय इत्यत आह —। [b]"अस्तु वे"ति ।

---

(1) तदेव=इन्द्रियार्थसन्निकर्षत्वावच्छिन्नकारणमेव, तेन=साक्षात्त्वावच्छिन्नकार्येण । (2) नन्वेतावतापि ममैव दोषोऽभिहितो न लक्षणस्येत्याशङ्कायामाह-लक्षणेति । (3) अन्यद् = अर्थजत्वम् । (4) तदेव = अर्थजत्वमेव । (5) तद् = अर्थजत्वं प्रत्यक्षस्य लक्ष्यस्यावश्यं व्यापकम् = अनुगतं लक्षणं वक्तव्यं न च भवति, साक्षात्कारित्वलिङ्गस्य तस्य तद्व्याप्यत्वेन = साक्षात्कारित्वव्याप्यत्वेन साक्षात्कारित्वव्याप्येन्द्रियजत्वव्याप्यत्वेन वा तन्न्यूनदेशवृत्तित्वात् किन्त्विन्द्रियजत्वमेवानुगतं लक्षणमित्यर्थः ।

तथा चार्थजत्वमेव प्रत्यक्षत्वे लिङ्गमस्तु, व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वा(१)दिति किमिन्द्रियजन्यत्वेनेत्यर्थः। सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वं = प्रथमोपस्थितत्वम्। * अर्थजत्वस्येन्द्रियजत्वेनाविनाभावो गृहीतो, न तु साक्षात्त्वेनेति न वाच्यं *, तुल्यसामग्री(२)कत्वादि,ति भावः॥ नन्विन्द्रियजत्वं सकलप्रत्यक्षव्यापक,मिति तदेव साक्षात्कारित्वस्य लक्षणं, नत्विन्द्रियजत्वानुमापकं यल्लिङ्गं तल्लक्षणीभवितुमर्हति, लिङ्गस्य(३) तद्व्याप्यमात्रस्यापि सम्भवेन प्रत्यक्षस्य लक्ष्यस्याव्यापकत्वादिति शङ्कते। "नच तदवश्यमि"ति॥

सू० "यत्र लिङ्ग(४)मव्यापकत्वान्नास्ति तत्रेन्द्रियजत्वस्य प्रमाणाभावात् प्रत्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः साक्षात्कारित्वावगमः?। यदा(५)तु क्वचित्प्रत्यक्षजातीये एव प्रमाणाभावादिन्द्रियजत्वमनवधारणीयतया साक्षात्कारित्वव्यापकत्वेनानवगतमपि लक्षणं, तदा किमपराद्धं लिङ्गान्तरेणा(६)व्यापकेन। * [b]अथ यत्र तदिन्द्रियजत्वे लिङ्गं नास्ति तत्र लिङ्गान्तरात्प्रत्येतव्यम्?*। [c]तथापि तदेवास्तां साक्षात्कारित्वे लिङ्गं, कृतमिन्द्रियजत्वानुमानपूर्वकं तदनुमानकल्पनया। * [d]अथ तथा लिङ्गद्वयं तत्प्रत्येकमव्यापकतया न लक्षणमिन्द्रियजत्वं तु तथात्वाल्लक्षणम्?*-

(१) प्रत्यक्षत्वव्याप्येन्द्रियजत्वव्याप्यार्थजत्वस्य सुतरां प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वादित्यर्थः। (२) सामग्री = इन्द्रियार्थसन्निकर्षादिरूपा। (३) लिङ्गस्य = अर्थजत्वस्य, तद्व्याप्यमात्रस्य = साक्षात्कारित्वव्याप्यमात्रस्य साक्षात्कारित्वव्याप्येन्द्रियजत्वव्याप्यमात्रस्य वेत्यर्थः। (४) लिङ्गम्=अर्थजत्वम्। तत्र प्रमाणाभावादिन्द्रियजत्वस्य प्रत्येतुमशक्यत्वेनेत्यन्वयः। (५)ननु यत्र प्रत्यक्षजातीयेऽर्थजत्वं लिङ्गं नास्ति तत्र साक्षात्कारित्वव्यापकत्वेनाऽनवगतमेव तत् लक्षणं भंस्यत इत्यत आह–यदेति। व्यापकत्वेनाऽनवगतौ हेतुः–'अनवधारणीयतये'ति। (६) लिङ्गान्तरेण = अर्थजत्वेन।

इति चेन्न, [e]साक्षात्कारित्वानुमानस्य लक्षणप्रयोजनस्योभाभ्यामेव सिद्धेः, कृतं व्यापकेन तेन(१) । [f]नापि तृतीयः । स ह्येवंरूपः, यद् इन्द्रियार्थसन्निकर्षजनितं तत् 'प्रत्यक्षमि'ति व्यवहर्त्तव्यमिति । अयमप्यर्थोऽनुपपन्नः, लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । साक्षात्कारित्वात्तदवगमे साक्षात्कारित्वमेवास्तु व्यवहारनियमनिदानम्, [g]अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यावेदितम् ।

टी० ॥ यत्र प्रत्यक्षभागे व्याप्यैकरूपेण तेन(२)लिङ्गेनेन्द्रियजत्वमनुमेयं तत्राव्याप्तिः स्यादिति परिहरति—। [a]"यत्रे"ति ॥ तत्रापि प्रत्यक्षभागे लिङ्गान्तरेणेन्द्रियजत्वमनुमितमिति नाव्याप्तिरिति शङ्कते—। [b]"अथे"ति ॥ ताभ्यां लिङ्गाभ्यामाहत्य (३)साक्षात्त्वमेवानुमीयतां किमिन्द्रियजत्वेनेति परिहरति—। [c]"तथापी"ति ॥ अनुगमाननुगमयोर्विनिगमकत्वमिहेति शङ्कते—। [d]"अथे"ति ॥ इदानीमाशयं स्फुटयति—। [e]"साक्षात्कारित्वे"ति । साक्षात्त्वप्रतीतिमात्रं लक्षणस्योद्देश्यं, तच्च जातमेवेत्यलमिन्द्रियजत्वानुमानेनेत्यर्थः ॥ व्यवहारसाधकं व्यतिरेकिलक्षणमिति खण्डयति—। [f]"नापी"ति ॥ [g]"अव्यवहिते"ति । साक्षात्त्वेनेन्द्रियजत्वानुमानं, तेन च व्यवहारानुमानमिति परम्परागौरवमित्यर्थः ॥

सू० [a]अत एव न चतुर्थः, [b]कल्पनागौरवदोषश्चाधिकः । नापि पञ्चमः, [c]तादृशस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् । [d]एतेन 'भासमानाकारेन्द्रियसम्प्रयोगजं प्रत्यक्षम'पि निरस्तम् । [e]किञ्च, प्रमाणविशेषलक्षणमिदं प्रमाणलक्षणोपसङ्गृहीतस्य कियतः सङ्ग्राहकं कियतश्च प्रतिक्षेपकं वक्तव्यम् ? प्रमाणलक्षणेन च व्यभिचारिणो

(१) तेन=इन्द्रियजत्वरूपेण लक्षणेन । (२) तेन=प्रार्थजत्वेन ।
(३) आहत्य=संभूय ।

(१)निवृत्तिः प्रदर्श्यते, तथा सति यथाश्रुतमिदमलक्षणं, व्यभिचार्यपि हि भासमानस्य सत्तादेराकारस्येन्द्रियसंयोगादुत्पद्यते । [f]अथ विशेषाभिप्रायेणेदं लक्षणं वाच्यं, तथाप्यसङ्गतिः । [g]तथाहि,–किं(२)कियन्मात्रभासमानेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वं विवक्षितम्?–१ उत यावद्भासमानेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वम् ?–२ । आद्ये [h]व्यभिचार्यव्यवच्छेदः,

टी०॥ [a]"अत एवे"ति । अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादेवेत्यर्थः ॥ [b]"कल्पने"ति । साक्षात्कारित्वजात्यपेक्षया सखण्डस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वकल्पनायां गौरवमित्यर्थः ॥ [c]"तादृशस्ये"ति । तादृशस्य लक्षणफलस्य दर्शयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । [d]"एतेने"ति । लक्षणफलानिर्देशेनेत्यर्थः । यद्वेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वस्य दुरवधारणत्वेनेत्यर्थः । भ्रमे रजताद्याकारेण सम्प्रयोगाभावात्तद्व्यावृत्त्यर्थं 'भासमाने'ति ॥ 'इदं रजतमि'ति भ्रमस्यापि भासमानसत्ताकारेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वादतिव्याप्तिमाह–। [e]"किंचे"ति ॥ ननु सत्तादिर्भासमानोऽप्याकारो न विशेष, स्तेन चाकारेण(३)भासमानाकारेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वं विवक्षित, मिति नातिव्याप्तिरित्याह–।[f]"अथे"ति ॥ विशेषाकारमेवादाय विकल्पयति–। [g]"तथा ही"ति ॥ [h]"व्यभिचारी"ति । इदन्त्वलक्षणं विशेषाकारमादाय तथापि भ्रमेऽतिव्याप्तेः, संशये च वास्तवं प्रकारमादायातिव्याप्तेरित्यर्थः ॥

सू०[a]निर्विकल्पासङ्ग्रहश्च । नापि द्वितीयः, विकल्पासहत्वात् । तथाहि,–किं भासमानताविशिष्टस्येन्द्रियसम्प्रयोगः ?–१ उत भासमानतोपलक्षितस्य?–२ । नाद्यः,

(१) व्यभिचारिणः इत्यतोऽग्रे "ज्ञानस्य"–इति शेषः । (२) किमिति, यत्किञ्चिद्भासमानविशेषाकारेणेन्द्रियसंयोगजन्यत्वमिति प्रथमविकल्पार्थः, यावद्भासमानविशेषाकारेणेन्द्रियसंयोगजन्यत्वमिति द्वितीयविकल्पार्थः । (३) तेन चाकारेण = विशेषाकारेण । भासमानो य आकारस्तेन सहेन्द्रियसंप्रयोगजत्वमित्यर्थः ।

[b]पूर्वं भासमानत्वाभावात्, [c]कारणस्य च पूर्वभावित्वात् । द्वितीये [d]लटोऽविवक्षितार्थत्वं वा ?-१ विवक्षितार्थत्वं वा ?-२ । नाद्यः । तथाहि,-"[e]यावद्भासमाना(१)कारेन्द्रियसंयोगजमपि भवति 'घटोऽयमि'ति विज्ञानं, न चात्मनि प्रत्यक्षम्, [f]आत्मनस्तदीयाविषयत्वात्, प्रमाणस्य च विषयनियतत्वात्, यत्र प्रामाण्यं तत्रैव विषये तद्विशेषस्य प्रत्यक्षत्वस्य वक्तव्यत्वात्। [g]अन्यथा पटास्तित्वे 'घटोऽयमि'ति प्रत्यक्षं प्रमाणयतः किमुत्तरम् ? । [h]*नन्विदमुत्तरं(२)घटविज्ञानं न पटे प्रत्यक्षं, न हि तदिन्द्रियसन्निकर्षेणोत्पन्नमिति *। [i]तत्किमात्मेन्द्रियसन्निकर्षजं घटविज्ञानमात्मनि प्रत्यक्षमेव ? ।

टी० ॥ [a]"निर्विकल्पके"ति । तत्र निष्प्रकारकतया भासमानस्याकारस्याभावादित्यर्थः । यद्वा(३) सविकल्पकोत्पत्तिकाल एव निर्विकल्पोत्पत्तिकाले प्रकारस्य भासमानत्वाभावादित्यर्थः॥ निर्विकल्पकमेवाधिकृत्याह-।[b]"पूर्वमिति ॥ ननु तत्रापि निर्विकल्पकेनैव(४)भासमानतावैशिष्ट्यमस्तीत्यत आह-। [c]"कारणस्ये"ति ॥ [d]"लट"इति । शानच्स्थानस्ये(५)त्यर्थः ॥ यस्य भासमानस्येन्द्रियेण सन्निकर्षाद्यज्ज्ञानं जायते तत्तत्र प्रत्यक्षमिति(६)

(१) भासमानेति, यदाकदाचिद् (अहमस्मीति स्वात्मप्रत्यक्षकाले) भासमाना यावन्त आकारा यस्यात्मनस्तेनात्मनाऽन्यकाले मनोरूपेन्द्रियसंयोगजमित्यर्थः । (२) "नन्विदमुत्तरम्"-इति पाठस्तु विद्यासागराद्यभिमतः । (३) ननु सविकल्पकज्ञाने सप्रकारतया भासमानाकारवन्निर्विकल्पकज्ञाने निष्प्रकारतयैवाकारो भासते इति न तदसङ्ग्रह इत्यस्वरसादाह=यद्वेति । (४) 'निर्विकल्पकेने'ति पदं भासमानतावैशिष्ट्यपदैकदेशेन भासमानत्वेनान्वेति तथा च निर्विकल्पकेन भासमानतया सहेन्द्रियस्य वैशिष्ट्यं सम्बन्ध इत्यर्थः । (५) "लटः शतृशानचौ"-इति सूत्रोक्तः शानच् स्थाने यस्य लटस्तस्येत्यर्थः । (६) इति=एवं प्रकारेण, यत्तच्छब्दघटितविशेषोक्तौ लक्षणं पर्य्य-

विशेषपर्यवसानाय सामान्योक्तावनिष्टं तावदाह-। [e]"यावदि" ति ॥ ननु नेदमनिष्टमित्यत आह—। [f]"आत्मन" इति ॥ नन्वन्यविषयस्याप्यन्यत्र प्रत्यक्षत्वं स्यादित्यत आह–।[g]"अन्यथे"ति॥ घटप्रत्यक्षस्यात्मप्रत्यक्षतापादनाय लक्षणस्य विशेषपरतां पूर्वपक्षिणमङ्गीकारयति–। [h]"नन्वि"ति ॥ एवं स्थिते स्वाभिमतमापादनमाह । [i]"तत्किमि"ति ॥

सू० [a] * कथमेवं स्यात्, आत्मेन्द्रियसन्निकर्षाद् घटज्ञानस्योत्पादेप्यात्मनोऽनवभासमानत्वात्*-इति चेन्न, [b]"भासमाने'त्यत्र लटोऽविवक्षितार्थत्वपक्षमाश्रित्येदं भवतोच्यते, इति स्मर्तव्यम् । अस्ति ह्यात्मनो भासमानत्वं कदाचित्केनचित्, अन्यथाऽप्रमेयत्वप्रसङ्गात् । * [c]उक्तलक्षणकं स्वविषये प्रत्यक्षं, न त्वन्यत्रापि ? *- इति चेन्न । स्वशब्देन यदि ज्ञानमात्रं विवक्षितं तदा [d]स दोषस्तदवस्थः । अथ ज्ञानव्यक्तिरपेक्षिता [e]तदा लक्ष्यस्वरूपस्यासाधारणतया तत्परित्यागेन लक्षणस्याऽन्यत्रापि गतत्वादतिव्याप्तिः, [f] व्यक्त्यन्तरस्य लक्षणाश्रयस्यैकव्यक्त्यभिहितलक्ष्यीभूतासाधारणरूपत्वाभावात्(१) । * व्यक्त्यन्तरमपि लक्ष्यमेव, अलक्ष्ये च लक्षणस्य गमनादतिव्याप्तिः * ?-इति चेन्न ।

टी० ॥ भासमानत्वं विशेषणमपश्यतस्तवेदमापादनमिति शङ्कते–। [a]"कथमेवमि"ति ॥ लडर्थाऽविवक्षयैव भासमानत्वं विशेषणं त्वयैवापास्तमिति परिहरति । [b] "भासमाने"ति ।

पर्यवसाययितुं सामान्योक्तौ=सामान्यतो यावद्भासमानाकारेन्द्रियसंप्रयोगजत्वोक्तौ,वनिष्टमाहेत्यर्थः । यत्तदोरिह नत्वाद्व्यवत्यभिधायितया विशेषवाचकत्वम् । (१) एकव्यक्त्यावभिहितं यल्लक्ष्यीभूताऽसाधारणरूपत्वम्=लक्ष्यतावच्छेदकीभूतधर्मवत्त्वम्, तस्य लक्षणाश्रयेऽलक्ष्यव्यक्त्यन्तरेऽभावादित्यर्थः । यद्वा, एका या लक्ष्यीभूताऽसाधारणरूपा व्यक्तिरभिता तद्रूपताया अलक्ष्यव्यक्त्यन्तरेऽभावादिति सरल एवार्थः ।

एतदनिष्टभयेन(१)यल्लक्षणं विधेयं तत्रातिव्याप्तिरिति परिहाररहस्यम् । वस्तुतो(२)ऽन्यविषयकप्रत्यक्षस्यान्यत्र प्रामाण्यापादनमेव प्रघट्टकार्थः । आत्मप्रत्यक्षत्वस्य घटप्रत्यक्षेति(३)व्याप्तिर्घटानुमित्यादौ प्रत्यक्षलक्षणातिव्याप्तिर्वा न प्रघट्टकार्थः, उपसंहारविरोधात् ॥ ननु स्वविषयकप्रत्यक्ष(४)स्यैव तल्लक्षणं, तथाचान्यविषयकप्रत्यक्षस्यान्यत्र प्रामाण्यापादनं न सम्भवतीत्याशङ्कते—। c"उक्तलक्षणकमि"ति ॥ d"स दोष" इति । 'घटोऽयमि'ति ज्ञानमात्मनि प्रत्यक्षं स्यादित्ययं दोष इत्यर्थः ॥ एकैव व्यक्तिर्यदि लक्ष्यते तदा व्यक्त्यन्तरातिव्याप्तिरित्याह—। e"तदे"ति ॥ अतिव्याप्तिमेव स्फुटयति—। f"व्यक्त्यन्तरस्ये"ति ॥

सू० a"यदेकत्रासाधारणस्वरूपं लक्ष्यत्वेन निरूप्यते भवता न तदन्यस्वरूपम्, अतः कथं 'तदपि लक्ष्यमि'त्यपिशब्देनानेकं साधारणीकृत्य समुच्चेतुं शक्यं;यदपि साधारणं रूपं तद्व्यक्त्यन्तरव्यवच्छेदकं स्वविषयपदं विशेषणं प्रक्षिपता भवतैवाऽसाधारणीकृतम् । स्वशब्दस्य ज्ञानमात्रार्थत्वे bदोषस्योक्तत्वात्, c'स्वत्वस्य चानुगतस्वरूपस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । dअन्यथाऽन्यव्यक्तिविषयस्यान्यत्र तथात्वापत्तेः(५) । eनापि द्वितीयः पक्षः, विकल्पासहत्वात् । किं सम्प्रयोगापेक्षया वर्त्तमानत्वम् ?-१ अथ यत्किञ्चिदपेक्षया ?-२ । fप्रथमे विशेषणत्वपक्षान्न विशेष इत्यु-

(१) एतदनिष्टभयेन = भासमानत्वस्य विशेषणत्वे पूर्वोक्तिविरोधभयेन, यद् = भासमानत्वोपलक्षितत्वघटितं प्रत्यक्षलक्षणं वक्तव्यं तत्रात्मप्रत्यक्षत्वस्य घटप्रत्यक्षे, घटप्रत्यक्षस्य वा घटानुमित्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः । (२) नन्वेवं सति "अत एवात्मविषयत्वानुयोगवत् त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनि पटज्ञानस्य घटादौ प्रत्यक्षतया प्रामाण्यानुयोगो द्रष्टव्यः"-इत्यग्रिमोपसंहारविरोधः स्यादित्यस्वरसाद्वास्तविकं सिद्धान्तमाह-वस्तुत इति । (३) घटविषयकप्रत्यक्षस्यात्मविषयकप्रत्यक्षत्वापत्तिरित्यर्थः । (४) स्वविषयकप्रत्यक्षस्य = स्वविषयविषयकप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । (५) तथात्वापत्तेः = प्रामाण्यापत्तेः ।

क्तदोषापत्तिः । द्वितीये तु लटोऽविवक्षितार्थत्वमेव स्यात्, [g]व्यवच्छेद्ययोर्भासितभासिष्यमाणयो रपि तदा(१)भासमानत्वस्वीकारात् । * [h]इन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानत्वमपेक्षितम्, अतो विवक्षितार्थत्वम् * ?-इति चेन्न ।

टी० ॥ [a]"'यदेक'त्रेति । स्वपदमहिम्ना व्यक्तिविशेषमात्रोपस्थितौ 'व्यक्त्यन्तरमपि लक्ष्यमेवे'ति त्वदभिधानमतन्त्रमेवेत्यर्थः ॥ [b]"दोषस्ये"ति । घटप्रत्यक्षस्यात्मनि प्रामाण्यापोदनलक्षणस्येत्यर्थः ॥ [c]"स्वत्वस्य चे"ति । स्वत्वमपि(२)हि स्वमेव, अन्यथा तत्प्रत्यक्षानुपग्रह,स्तथा च स्वत्वे यदि तदेव स्वत्वं तदात्माश्रयः । स्वत्वान्तरं चेत्तदानवस्था, स्वत्वाख्यं च धर्मान्तरं नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ननु मा भूत्स्वत्वमनुगतं, किमत, इत्यत आह-। [d]"अन्यथे"ति ॥ 'भासमाने' त्यत्र लडर्थविवक्षापक्षं दूषयति-। [e]"नापी"ति ॥ [f]"प्रथमे" इति । निर्विकल्पके भासमानताविशिष्टेनेन्द्रियसंयोगजत्वाभावात् तदनुपग्रह इत्यर्थः ॥ [g]"व्यवच्छेद्ययोरि"ति । ज्ञानान्तरे भासितस्य भासिष्यमाणस्यात्मन इन्द्रियसंयोगजे घटोयमिति ज्ञानेप्यात्मप्रत्यक्षत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ [h]"इन्द्रिये"ति । तच्च निर्विकल्पकेप्य(३)स्तीति न तदनुपग्रह इत्यर्थः ॥

सू० [a]आत्मनोपीन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानत्वमस्ति । नहि स यदा मनसा गृह्यते तदा [b]नेन्द्रियसंयोगानन्तरम्(४) । * नेन्द्रियसंयोगमात्रं विवक्षितं, किं नाम

---

(१) तदा = तत्कालापेक्षया तत्कालीनेन्द्रियसंयोगापेक्षयेत्यर्थो वा । (२) स्वविषयकप्रत्यक्षस्यैव लक्षणत्वे स्वयमपि किञ्चिदाह व्याख्याकारः- स्वत्वमपीति, यथा स्वपदार्थता घटपटादीनामेवं स्वत्वमपि स्वपदार्थ एवेत्यर्थः । अन्यथा = स्वत्वस्य स्वपदार्थताऽनङ्गीकारे, स्वत्वप्रत्यक्षे स्वविषयकप्रत्यक्षत्वाभावादव्याप्तिः स्यादित्यर्थः (३) यद्यपि निर्विकल्पके न सविकल्पके इव भासमानत्वं तथापि किञ्चिद्रूपेण भासमानत्वमभिप्रेत्यैतदुक्तम् । (४) 'भासमानत्वम्,-इति शेषः । यद्वा 'अनन्तरमि'ति भावप्रधानो निर्देशः, आनन्तर्यमित्यर्थः ।

यदनन्तरं भासमानतोत्पत्तिः ? *-इति चेन्न, [c]तदनन्तरमपि भासमानतोत्पत्तेः । *- [d]भासमानतान्तरं तत्, नत्विदं भासमानत्वम् * ?—इति चेत् [e]न, अव्याप्तिप्रसङ्गात्, एकभासनमात्रव्यवस्थितत्वाल्लक्षणस्य । * अथ मन्यसे-यद्भासनं यस्य विषयस्येन्द्रियसंयोगादुत्पन्नं तत्तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निरुक्तौ न दोषः * ?-इति, [f]नैवम् । यद्भासनं 'घटोऽयमि'ति, यस्य विषयस्यात्मन इन्द्रियेण सह सन्निकर्षादुत्पन्नं तद्भासनं तस्मिन्नात्मनि प्रमाणं स्यात् । * नात्मा तस्य विषयः, तत्कथमेवं स्यात् * ?-इति चेत्, नहि भवता तदीयविषयस्येत्युक्तं, किन्तु सामान्यतो विषयस्येति, तेनेद(१)मभिहितम् । यदि तु तदीयताविशेषणमुपादत्ते भवान् तदा यदि तच्छब्देन ज्ञानजातीयमात्रपरामर्शस्तदा स दोषस्तदवस्थः ।

टी० ॥ अविशेषितेन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानतया पर्वदोषानुवृत्तिरित्याह—। [a]"आत्मन" इति । ननु भासमानतोत्पत्तिप्राक्कालत्वेनेन्द्रियसन्निकर्षो विशेष्य इति शङ्कते—। [b]"नेन्द्रिये"ति ॥ विशेषकत्वेन यदभिमतं तदपि साधारणमेवेति परिहरति—। [c]"तदनन्तरमि"ति ॥ इदन्तया विशिष्यमाणं भासनं न साधारणमिति शङ्कते—। [d]"भासमाने"ति ॥ इदन्तागर्भलक्षणमेकव्यक्तिविश्रान्तमित्यव्याप्तिरिति परिहरति—। [e]"ने"ति ॥ यत्तद्विषयशब्दानां साधारण्यात् पूर्वदोषानतिवृत्तिरेवेत्याह—। [f]"नैवमि"ति ॥

सू० यदि तु ज्ञानव्यक्तिविशेषपरामर्शस्तदाऽव्यापकत्वं, प्रतिज्ञानं तच्छब्दार्थस्य भेदात् । नहि यत्त्वं तत्त्वं वा किञ्चिदनुगतं रूपमस्ति । [a]अत एवात्मविषयत्वा-

(१) इदम्—अतिव्याप्तिरूपं दूषणमित्यर्थः ।

नुयोगवत् त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनि पटज्ञानस्य घटादौ प्रत्यक्षतया प्रामाण्यानुयोगो द्रष्टव्यः । तदर्थं (१) 'यदिन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नमि'ति विशेषणप्रक्षेपेयत्तच्छब्दस्यासाधारण्यादव्याप्त्यापत्तेः । यदि तु यच्छब्दतच्छब्दार्थोऽनुगतः स्यात्, पुनरप्यन्यत्र 'घटोऽयमि'ति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रमाणता प्रसज्येत ।*[b] अथा "ऽऽत्मव्यतिरिक्ते" इति विशेषणं प्रक्षिपसि, आत्मविषयस्य प्रत्यक्षता न स्यात् ।[c]तच्छब्देनानुगतार्थाभिधाने व्यवच्छेदकत्वाभावाद् घटज्ञानस्य पटे प्रत्यक्षतया प्रामाण्यं प्रसज्येत । एतेन "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि प्रत्यक्षमि"त्यत्रापि [d]दोषोऽयमुक्तो द्रष्टव्यः, तादृशस्यापि ज्ञानस्य विषयान्तरे प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ ननु घटप्रत्यक्षमात्मनि प्रमाणमेव, तस्य मितिमातृमेयात्मकपुटत्रयगोचरत्वा,दिति नेदमनिष्टं प्राभाकरनये, इत्यत आह—।[a]"अत एवे"ति । यत्तदादिसाधारणशब्दबलेन घटप्रत्यक्षस्य पटादौ प्रामाण्यं तन्मतेपि प्रसक्तमेवेत्यर्थः ॥ ननु यज्ज्ञानं यस्यात्मव्यतिरिक्तस्येन्द्रियेण संयोगादुत्पन्नं तज्ज्ञानं तत्र प्रत्यक्षमिति विवक्षिते न्यायमतेपि न दोष इत्याशङ्क्याह—। [b]"अथे"ति । तद्(२)आत्मव्यतिरिक्ते विषये प्रत्यक्षमिति वा शङ्का ॥ उभयमतसाधारणं(१) परिहारान्तरमाह—। [c]"तच्छब्देने"ति ॥ [d]"दोषोऽयमि"ति । अन्यप्रत्यक्षस्यान्यत्र प्रामाण्यापादनरूप इत्यर्थः ॥

मू० * यस्यार्थस्य सन्निकर्षाद्यदुत्पद्यते तत्तत्र प्रत्यक्षतया

(१ तदर्थम्=अन्यविषयकप्रत्यक्षस्यान्यत्र विषये प्रामाण्यानुयोगवारणार्थम् ॥ (२) तद्=यज्ज्ञानं यदिन्द्रियसंयोगादुत्पन्नं तदित्यर्थः । प्राथमिकौत्थानिकशङ्कायामात्मव्यतिरिक्तत्वविशेषणं लक्षणकुक्षावुपात्तमिदानीं तु लक्ष्यकुक्षाविति पूर्वस्माद्विशेषः ॥

प्रमाणम् * ?-इत्यभिधाने तु यच्छब्दतच्छब्दसाधारणासाधारणार्थाभिधान [a]विकल्पोक्तदोषप्रसङ्गः । [b]अव्यभिचारिपदं च व्यर्थं, न हि शुक्तौ रजतज्ञानं रजतेन्द्रियसन्निकर्षादुत्पन्नम् । * [c]संस्कारलक्षणप्रत्यासत्ती रजतेप्यस्ति ? *-इति चेन्न, रजतत्ववैशिष्ट्ये पुरोवर्तिन(२)स्तदभावात् तस्मिन्नेवांशेऽप्रामाण्यं, नतु रजतत्वमात्रे, तस्यान्यत्र सत्त्वात् । [d]अथ साक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षलक्षणमुच्यते [e]तदा साक्षात्कारिविभ्रमेपि प्रसङ्गः । * [f]अथाऽव्यभिचारित्वविशेषितं तल्लक्षणमिति वा भेदाग्रहव्यतिरिक्तविभ्रमाभावो वा( ) * ?-इति चेन्न, विकल्पासहत्वात् । किमवगतमिदं लक्षणं [g]फलहेतुः ? अनवगतं वा ? । तावच्चरमः, तदभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्; अभिधानस्य ज्ञानोत्पादोपयोगित्वात्, तस्य चानवगतस्यैव फलसाधकत्वाभ्युपगमात् । आद्ये किमन्यस्मादवगमः ? उत त्वदीयाल्लक्षणवाक्यात् ? । यद्यन्यस्मात्, कृतममुना लक्षणाभिधानप्रयासेन, अभिधानस्यास्य ज्ञानोत्पादातिरिक्तप्रयोजनाभावात्, तस्य चान्यत एव सिद्धेः । अन्त्ये किं त्वदभिधानमाप्तोपदेशतया साक्षात्कारित्वं बोधयति ? उत लिङ्गादिभावेन ? । न तावच्चरमः, [h]त्वद्वचनस्य साक्षात्कारित्वाविनाभावादेर्दर्शयितुमशक्यत्वात् । नापि प्रथमः, वादिनं प्रति

(१) प्राभाकरनैयायिकोभयमतसाधारणमित्यर्थः । (२) पुरोवर्त्तिनः (=पुरोवर्तिशुक्तिनिष्ठे) रजतत्ववैशिष्ट्ये तदभावात् (=संस्कारलक्षणप्रत्यासत्तोरप्यभावाद्) -इत्यन्वयः । (३) "मया मंस्यते, तथा च नातिप्रसङ्गः" -इति शेषः ।

[i]भवत आप्तत्वासिद्धेः। सिद्धौ हि प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थकं सर्वत्र स्यात्।

टी० ॥ [a]"'विकल्पे"ति । साधारण्येऽन्यप्रत्यक्षस्यान्यत्र प्रामाण्यम् । असाधारण्ये प्रत्यक्षान्तराननुग्रह इत्यर्थः ॥ यत्प दतत्पदपूरणे दोषान्तरमाह—। [b]"'अव्यभिचारी"ति ॥ [c]"'संस्कारे"ति । अत एव नाननुभूतमारोप्यते इत्यर्थः। यदा(१)रोप्यं न तत्र संस्कारो यत्र संस्कारो न तदारोप्यमिति न संस्कारस्तत्र प्रत्यासत्तिरिति परिहारार्थः ॥ योग्यव्यक्तिवृत्तितया सुग्रहं साधारणं(२) च साक्षात्त्वमिति तदेव प्रत्यक्षलक्षणमिति शङ्कते—। [d]"'अथे"ति ॥ विभ्रमेप्यनुव्यवसायेन साक्षात्त्वप्रतीतेस्तत्रातिव्याप्तिमाह—। [e]"'तदे"ति ॥ न्यायमते भ्रमान्यत्वेन विशेष्य, गुरुमते तु सर्वयाथार्थ्यादविशिष्टमेव लक्षणमिति शङ्कते—। [f]"'अथे"ति॥ [g]"'फले"ति । इतरव्यवच्छेदो व्यवहारो वा यत्फलं तद्धेतुरित्यर्थः ॥ [h]"'त्वद्वचनस्ये"ति । त्वद्वचनं न साक्षात्कारित्वाविनाभूतं, न वा पक्षधर्म्म, इति तेन तदनुमानमनुपपन्नमित्यर्थः । [i]"'भवत" इति । लक्षणवादिन इत्यर्थः ॥

सू० [a] अथ मन्यसे, * यः साक्षात्कारित्वमन्यतो जानाति प्रत्यक्षव्यवहारनिदानतया च न जानातीति तं प्रति प्रत्यक्षव्यवहारनिदानत्वमस्य ज्ञाप्यते लक्षणवादिना, तच्चानुमानभावेनैव, नाप्तोपदेशतया, अत एव च लक्षणं केवलव्यतिरेक्यनुमानमाचक्ष्महे; तद्यथा,— श्रावणादिप्रमितयः साक्षात्कारिप्रमितयो वा प्रत्यक्षत्वेन व्यवहर्त्तव्याः, साक्षात्कारिप्रमितित्वात्, न यत् प्रत्यक्षतया व्यवह्रियते न तत् साक्षात्कारि यथाऽनुमितिः, तथा चैताः, तस्मात्तथा । एतदनुमा-

(१) यद् = रजतत्ववैशिष्ट्यम् आरोप्यं न तत्र संस्कारः, यत्र = रजते संस्कारो न तदारोप्यमिति न संस्कारस्तत्र(= रजतत्ववैशिष्ट्ये) प्रत्यासत्तिरित्यर्थः ॥ (२) साधारणम्=निखिललक्ष्यप्रत्यक्षव्यक्त्यनुगतम् ।

नप्रतिपादकं च वाक्यं नाप्तवाक्यत्वेन प्रयुज्यते वादिना, किन्तु व्याप्त्यादेः प्रतिपन्नस्यैव स्मारकं पूर्वाप्रतिपन्नस्य वा जिज्ञासोत्पादनद्वारेणेदानीमेव (1)वादिनि प्रमाणोत्पादकमित्युक्तदोषानवकाशः * -इति। न। "प्रत्यक्षतया व्यवहर्त्तव्याः"-इति व्यवहारस्य किं [b]विषयभेदो विशेषः? उत शब्दभेदः?। आद्ये, [c]यद्यसौ विषयविशिष्टव्यवहारं नाज्ञासीत्, कथं साक्षात्कारिणि तस्यस्वकर्त्तव्यतां(2)लक्षणवाक्यादप्यवगच्छेत्। नह्यविदिताग्निरनुमानादप्यग्निसंबन्धं बोधयितुं शक्यः। अथाऽज्ञासीत्, [d]तदा ज्ञातज्ञापनवैयर्थ्यात् लक्षणरूपमनुमानं निष्प्रयोजनम्। * अथ सामान्यतो जानात्यस्ति कश्चिद्विषयः प्रत्यक्षव्यवहारस्य, विशेषतस्तु न जानाति, तं प्रतीदमुच्यते? *। न। किं सामान्यतो निमित्तवत्तां व्यवहारमात्रस्य जानाति? उत व्यवहारविशेषस्य?। आद्ये [e]प्रकृतानुपयोगः, व्यवहारविशेषस्य चिन्त्यमानत्वात्। द्वितीये किंकृतोयं व्यवहारस्य विशेषः?-इति विकल्पितपक्षानुप्रवेशमन्तरेण न निस्तारः। एतेन सर्वस्यैव। लक्षणस्य स्वीकारः परासनीयः। तथाहि,—

नाऽत्यापत्त्या प्रमामात्रात्ते तेऽर्थाः स्वीक्रियोचिताः।
[f]तद्धियस्तदुरीकारे स्वाश्रयं कश्चिकित्सतु॥ ३५॥

टी०॥ ननु लक्षणवाक्यमाप्तवाक्यत्वेन नोपयुज्यते, किन्तु

---

(१) इदानीमेव = अनुमानवाक्यप्रयोगकाले एव। वादिनि = प्रतिवादिनि, श्रोतरीतियावत्। प्रमाणोत्पादकम् = प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणं व्याप्तिज्ञानं तदुत्पादकमित्यर्थः॥ (२) स्वकर्त्तव्यताम् = स्वकृतिजनकेच्छाजनकज्ञानेन ज्ञेयताम्, ज्ञानस्य कृतिसाध्यत्वाभावात्॥

परार्थानुमानत्वेन, तस्य(१) च पूर्वानुभूतव्याप्तिस्मारकत्वं जिज्ञासोत्पादकत्वमात्रं वा फलं, तथा च नोक्तदोष इति शङ्कते-। a"अथे"ति ॥ b"विषयभेद" इति । प्रत्यक्षत्वलक्षणो व्यवहारविषयः? (२)प्रत्यक्षशब्दाभिधेयत्वमात्रं वा व्यवहारविशेषः? इति विकल्पार्थः ॥ 'व्यवहर्त्तव्या' इतिप्रैषात्(३) व्यवहारविशेषं तदा स्वकर्त्तव्यतयानुमापयेद्यद्यसौ प्रतीतचरः; स्यादन्यथा साध्याऽसिद्ध्या व्याप्त्यग्रह एवेत्याह—। c"यद्यमावि"ति ॥ सिद्धसाधनमाह—। d"तदे"ति ॥ विषयविशेषाङ्कितव्यवहारकर्त्तव्यत्वे साध्ये सामान्यज्ञानमतन्त्रमित्याह—। e"प्रकृते"ति । अत्यापत्तिः=अतिप्रसङ्गः, पटप्रमातोऽपि घटप्रसिद्धिलक्षणः ॥ घटविशेषितप्रमातो घटसिद्धौ विशिष्टप्रविष्टात् घटादपि घटसिद्धिरित्यात्माश्रय इत्याह—। f"तद्धिय" इति ॥

सू० aअथान्यः स विशेषश्चेत्तद्धीत्वं कश्चिदिष्यते ।
bदत्तः साकारवादाय विघ्नरः(४) स्पष्टमेव तत् ॥३६॥
cअर्थादुत्थास्नवो(५)धर्म्मा नानुमात्वादयो यथा ।
तद्धीत्वमपि तद्वत् स्या(६)दित्यर्थोऽनर्थमाविशेत् ॥३७॥
dसोऽपि(७)वा धीविशेषः किं स्वीकार्य्यस्तद्धियं विना ? ।
एवं च सोऽपि सोऽपीति नान्तः सोपानधावने ॥ ३८ ॥
eसमस्त(८)लोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः ।

(१) तस्य = परार्थानुमानस्य ॥ (२) व्यवहारस्य ज्ञानात्मकत्वाभिवदनात्मकत्वाभ्यां द्वैविध्याद् "व्यवहर्तव्याः"-इत्यत्र ज्ञानात्मकं व्यवहारमादाय तस्य विषयः प्रत्यक्षत्वलक्षणो ग्राह्यः? उत प्रत्यक्षशब्दाभिधेयतामात्रमादायेत्यर्थः ॥ (३) प्रैषः = विधिः ॥ (४) विष्टरः = आसनम् ॥ (५) उत्थास्नवः = उत्थानशीलाः । (६) तद्वत्स्यात् = अर्थादुत्थितं न स्यादित्यर्थः ॥ (७) सोऽपि धीविशेषः=घटधीविशेषः, किं तद्धियं घटधीविषयकधियम् विना स्वीकार्य्यः ? "नैव स्वीकार्य्यः"-इत्यर्थः, एवं च सोऽपि सोऽपि घटधीधीगोचरधीविशेषादिरपि स्वस्वगोचरधियं विना नैव स्वीकार्य्य इति सोपानपरम्पराधावनेऽनवस्थेत्यर्थः । (८) पूर्ववादी शङ्कते-समस्तेति । तत् = तस्मात् समस्तलोकशास्त्रयोरैकमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः = भासमानयोस्तत्तद्वस्तुव्यवहारतत्तद्धीव्यवहारयोः का गतिरस्तु इत्यर्थः ।

का तदस्तु गतिस्तत्तद्वस्तुधीव्यवहारयोः ? ॥ ३९ ॥
उपपादयितुं (१)तैस्तैर्मतैरशक्यनीययोः ।
अनिर्वक्तव्यतावादपादसेवागतिस्तयोः ॥ ४० ॥

नापि(२)द्वितीयः । तथाहि,-अयमनुमानार्थः स्यात्, श्रावणादिप्रतिपत्तयः प्रत्यक्षशब्दाभिधेयाः, साक्षात्कारित्वादित्यादिः, सोपि न ।

टी० ॥ ननु घटधीत्वमित्यत्र घटो न विशेषणं येनात्माश्रयः स्यादपि तु घटेन्द्रियसन्निकर्षजे ज्ञाने घटधीत्वं नाम स कश्चिद्विशेषो येन घटसिद्धिरिति शङ्कते-। [a]"अथान्य" इति ॥ एवं सति घटोपि ज्ञानाकारप्रविष्टः(३)स्यादिति वा, घटाकारकादाचित्कत्वाद्घटलक्षणविषयसिद्धिरिति वा, साकारवादाभ्युपगमः स्यादिति परिहरति-। [b]"दत्त" इति । तथाचापसिद्धान्त इति भावः ॥ ननु नार्थाधीनं घटधीत्वं, किन्त्वनुमितित्वादिवत्कारणान्तराधीनं, तथाच नाकारकादाचित्कत्वात् घटसिद्धिरिति न साकारवाद इत्याह-। [c]"अर्थादि"ति । इतिशब्दानन्तरं 'यदा, तदे'त्यध्याहार्य्यम्। अर्थो घटादिरनर्थं = सङ्कटं प्रविशेन्न सिद्ध्येदित्यर्थः । अर्थानधीनघटधीत्वस्यार्थं प्रत्यतन्त्र-

(१) सिद्धान्ती समाधत्ते-उपपादयितुमिति । तैस्तैर्मतैरुपपादयितुमशक्नीययोस्तयोः (= तत्तद्वस्तुधीव्यवहारयोः) अनिर्वक्तव्यतावादपादसेवागतिः-इत्यन्वयः । (२) 'प्रत्यक्षतया व्यवहर्तव्याः' इत्यत्र प्रत्यक्षशब्दाभिधेयत्वमात्रं व्यवहारविशेषो ग्राह्य इति द्वितीयं पक्षं खण्डयति-नापीति । (३) यदि बाह्यार्थवादी नैयायिकादिरास्तिकः शङ्ककस्तदा तं प्रति "ज्ञानाकारप्रविष्टः स्यादि"ति प्रसञ्जनम्, यदि तु विज्ञानवादियोगाचारः शङ्कस्तदा तं प्रति "घटलक्षणविषयसिद्धिरि"ति प्रसञ्जनमिति विभागः । तत्र घटधीत्वस्य घटधियां वृत्तित्ववत्तद्विशेषणीभूतघटेपि वृत्तित्वेन घटस्य घटधीरूपज्ञानरूपे प्रविष्टत्वम् । तथाघटाकारस्य घटधीत्वस्य कादाचित्कत्वेन घटात्मकविषयनियतत्वं वक्तव्यम् (अनियतत्वे हि घटधीत्वस्य सार्वदिकत्वप्रसङ्गः) इति घटाकारकादाचित्कत्वान्यथानुपपत्त्या तद्‌तिरिक्तस्य घटरूपविषयस्य सिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ।

त्वा(१)दिति भावः । यद्यपि(२)घटप्रमातोऽन्या न घटसिद्धिः, किन्तु घटप्रमैव स्वरूपसती घटसिद्धि, स्तथापि विशेषाभावात्स, घटसिद्धिरेव किं न स्यादिति हृदयम् ॥ यद्वा, अनेनैवाशयेनाह–। ᵈ"सोपी"ति । 'घटधीर्घटसिद्धिरि'ति तद्गोचर(३)ज्ञानान्तरनिर्वाह्यमिति तत्रतत्र प्रसङ्गेऽनवस्थेत्यर्थः ॥ व स्तुगोचरधीव्यवहारयोः सर्वेषां लोकानां शास्त्राणां च सम्प्रतिपत्तिमात्रं, विचारतस्तु तयोरुपपादनमशक्यमित्याह–। ᵉ"समस्तेति ॥

मू० यद्यसाक्षात्कारिण्यनुमानादौ तच्छब्दाप्रयोगमात्रात् (४)साक्षात्कारिणि तच्छब्दप्रयोगः क्रियते ᵃतर्हि शशविषाणजबगडदशादिशब्दप्रयोगोपि साक्षात्कारिणि कर्त्तव्य एवाविशेषात्(५) ।* अथ जबगडदशादिशब्दाः सामान्यतोर्थवत्तया न प्रसिद्धाः, क्वचिदप्रयोगात्; शशविषाणादिशब्दा असद्विषया एवेति प्रसिद्धाः, प्रत्यक्षादिशब्दास्तु सद्विषयवत्तया सामान्यतः सिद्धाः, प्रत्यक्षमस्तीत्यादिप्रयोगदर्शनाद्;-इत्यस्तिविशेषः *, –इति, मैवम्, ᵇएतेनापि विशेषेण चाक्षुषादिशब्दानामव्यवच्छेदात् तेषामपि साक्षात्कारि प्रमामात्रे प्रयोगप्रसङ्गः । * ᶜसाक्षात्कारित्वे सत्यपि श्रावणादौ चाक्षुषादिशब्दानामप्रयोगो, न त्वेवं प्रत्यक्षादिशब्दानामिति विशेषः * ?–इति

(१) अर्थं प्रत्यतन्त्रत्वात्=अर्थाऽसाधकत्वात् । (२) ननु घटरूपाऽर्थानधीनत्वेपि घटधीत्वस्य घटधीरूपाऽर्थाधीनत्वमस्त्येव, घटधीरेव च घटसिद्धिः, तथाच तत्साधकत्वे कथं घटाऽसाधकत्वमित्याशङ्क्याह–यद्यपीति । (३) तद्गोचरेति, घटधीविषयकज्ञानान्तरेण ज्ञेयमित्यर्थः । एवं तत्रतत्र=घटधीगोचरज्ञानादावपि, प्रसङ्गे=ज्ञानान्तरग्राह्यत्वप्रसङ्गेऽनवस्थेत्यर्थः । (४) तच्छब्दाऽप्रयोगमात्रात्=प्रत्यक्षशब्दाप्रयोगमात्रात् । (५) अविशेषात=अनुमानाद्यवाचकत्वस्य शशविषाणादिशब्देपि तुल्यत्वात् ।

चेत् [d]एवं तर्हि 'यत्र साक्षात्कारित्वं नास्ति तत्र प्रत्यक्षशब्दप्रयोगो नास्ति, यत्र साक्षात्कारित्वमस्ति तत्र सर्वत्रास्ती'ति यो जानीते तं प्रति लक्षणाभिधानमिति स्यात्,

टी० ॥ अनुमानाद्यवाचकत्वं यदि प्रत्यक्षवाचकत्वे तन्त्रं, तत्राह—।[a]"तर्ही"ति ॥ अथ तद्वाचकत्वे सत्यनुमानाद्यवाचकत्वं, तत्राह—।[b]"एतेनापी"ति । चाक्षुषादिशब्दानामनुमानाद्यवाचकत्वे सति तद्वाचकत्वमस्तीति तेषामपि साक्षात्कारित्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रत्यक्षवाचकत्वं स्यादित्यर्थः ॥ चाक्षुषादिशब्दे साक्षात्त्वं न प्रवृत्तिनिमित्तं तस्मिन्सत्यपि श्रावणादिप्रतिपत्तौ तदप्रतिपत्तेरिति शङ्कते—[c]"साक्षादि"ति ॥ एवं सत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तत्पदाभिधेयत्वसिद्धिरिति लक्षणोपन्यासप्रयासवैफल्यमिति परिहरति । [d]"एवमि"ति ॥

सू० स च व्यवहारान्तरवदन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव वाच्यवाचकभावमवधारितवानिति व्यर्थं लक्षणम् । [a]एतेनानुमित्यादिव्यवच्छिन्नतया व्यवहर्त्तव्यमित्युक्तानुमानसाध्यतयाभिधीयमानमपास्तं वेदितव्यम् । * पूर्वप्रतिपन्नमेव(१)वाच्यवाचकभावं लक्षणाभिधानेन स्मार्यते?*—इति चेन्न, [b]अवगतसमयस्य(२)प्रत्यक्षशब्दादेव तत्स्मरणसम्भवात् व्यर्थता लक्षणाभिधानस्य स्यात्। [c]अवगतशब्दार्थसंबन्धः शब्दादेव स्मरन् यदि लक्षणेन स्मार्यते, तदा लक्षणवाक्यगतपदकदम्बार्थस्मरणार्थमपि लक्षणमभिधानीयमविशेषाद्, एवं तल्लक्षणवाक्येपीत्यपर्यवसानं स्यात् । *[d]ननु प्रतिवादिनं

(१) पूर्वं प्रतिपन्नो ज्ञातो यो वाच्यवाचकभावस्तं प्रत्येव पुरुषो लक्षणाभिधानेन लक्षणवादिना स्मार्य्यते इत्यर्थः । (२) अवगतो ज्ञातः समयो=वाच्यवाचकतासम्बन्धो यस्य पुंसस्तस्येत्यर्थः ।

प्रति लक्षणाभिधानं नार्थवत्, तेन वाद्याप्तभावानङ्गीकारात्, किन्तु शिष्यार्थं लक्षणमुच्यते शास्त्रे, स(१) हि शास्त्रस्य कर्त्तारमाप्तमेव मन्यते, तस्माच्छिष्यं प्रत्याप्तवचनत्वेनैव लक्षणवाक्यमर्थं प्रतिपादयिष्यति गुरुणा गीयमानं,–[e]यस्त्वया साक्षात्कारिशब्दार्थः प्रतीतः स एव प्रत्यक्षशब्दार्थः(२)?-इति चेन्मैवम् । यदि वादिनं प्रति न शास्त्र[f]किन्तु शिष्यं प्रति, तदा प्रतिज्ञामात्रादेवाप्तवचनात् शिष्यस्यार्थनिश्चयोत्पत्तेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थकमापन्नं शास्त्रे। अथ*भवतु (३)तत्प्रतिवादिनमपि प्रति शास्त्रे वाक्यं यत्र हेत्वाद्युपात्तं, लक्षणवाक्यं तु शिष्यमेव प्रति प्रयोजकं, प्रतिपन्नशास्त्रकाराप्तभावम्-* इति मन्यसे,

टी० ॥ [a]"एतेने"ति । अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेनेत्यर्थः ॥ [b]"अवगते"ति । शब्दान्तरवदित्यर्थः ॥ ननु लक्षणाधीनं वाचकत्वस्मरणं प्रयोजकम्, नत्वन्यदित्यत आह- । [c]"अवगते"ति ॥ 'वादिनं प्रति भवन आप्तत्वासिद्धेरि"ति पूर्वोक्तं शङ्कते-। [d]"नन्वि"ति॥ शिष्यं प्रति लक्षणाभिधानप्रकारमाह–। [e]"यस्त्वये"ति ॥ [f]"किन्त्वि"ति । उपनिषन्न्यायेनो(४)पदेशमात्रं शास्त्रमस्तु, किं लिङ्गाद्युपदर्शनेनेत्यर्थः ॥

सू० तदप्यनुपपन्नम्, शास्त्रान्तरसाध्यत्वाद[a]स्यार्थस्य । अस्ति शास्त्रं समयस्य ग्राहकं मुनिभिः प्रणीतं नामलिङ्गानुशासनव्याकरणादि । यदि च शास्त्रान्तरसाध्योऽर्थो भवदीयशास्त्रस्य विषय,स्तर्हि प्रकृतिप्रत्य-

(१) सः = शिष्यः । (२) अत्रैकमन्यदितिपदमध्याहर्तव्यम् । (३) अथ यत्र हेत्वाद्युपात्तं तद्वाक्यं प्रतिवादिनं प्रत्यपि शास्त्रे भवत्वित्यन्वयः । (४) उपनिषन्न्यायेन=उपनिषद्दृष्टान्तेनराजाज्ञाभद्युक्तिनिरपेक्षमित्यर्थः ।

यविभागेन साधनमपि शब्दानां कुतो न व्युत्पाद्य व्यवस्थाप्यते? लिङ्गं वा शब्दानां कुतो नाभिधीयते? तदज्ञानेपि पराजयो जायते एव। अथवाऽस्तु व्याकरणादिविषयं विहाय नामव्युत्पादनं कथमपि भवच्छास्त्रविषयः, तदापि न्यूनतरत्वमस्मिन्विषये भवदीयशास्त्रस्य। बहूनि नामानि विद्यन्ते कोशान्तरवर्तीनि,कुतो(१)न व्युत्पादितानीति। *अथास्मिन् शास्त्रे येषांशब्दानामुपयोगस्तेषामनेन व्युत्पादनं, न सर्वेषाम्*-इत्युच्यते तथापि यथैकवाक्यगतस्य पदस्य लक्षणव्युत्पादनम् एवं तल्लक्षणवाक्यगतपदस्यापीत्यपर्यवसानमापतितं शास्त्रस्य,तत्तल्लक्षणवाक्यप्रयोगे एव तेषां तेषां पदानां शास्त्रे जातोपयोगत्वात्। *अथ नानालक्षणप्रणेतॄणां वादिनां विप्रतिपत्तेः प्रत्यक्षादिशब्दाथ एव व्युत्पाद्यते संशयनिरासाय नान्योऽसंशयत्वात् *-इति मन्यसे, तथाप्यनुपपत्तिः। अस्ति हि [c]वादीनामर्थे वाच्यताद्योत्यताविवादः(२), [d]अस्ति च छिदुरादिपदानामर्थे कर्मकर्तृत्वाकर्मकर्तृत्वे विवादः, अस्ति च भावशब्दस्य स्वरूपसत्त्वसत्तासामान्याद्यर्थत्वे(३), अस्ति चाऽधिकरणशब्दार्थस्य पतनप्रतिबन्धकत्वसमवायित्वादौ, एवमन्यस्मिन्नपि बहौ पदार्थे जाग्रति विप्रतिपत्तयः(४) तत्तल्लक्षणान्किस्मान्नोक्तानि?।

(१) 'कुतः'-इत्यतः प्राक्'तान्यपि'-इत्यध्याहरणीयम्। (२) निपातानां वाचकत्वं नैयायिकमते, द्योतकत्वं वैयाकरणमते ज्ञेयम्। (३) भवन्तीति भावाः-इतिव्युत्पत्त्या तत्तद्वस्तुस्वरूपसत्त्वार्थत्वं; भवनं भाव इति व्युत्पत्त्या च सत्तासामान्यार्थत्वम्। भाव इति प्रयोगश्चौरादिकस्य। (४) विप्रतिपत्तयो जाग्रतीत्यन्वयः, "जाग्रति"-इति बहुवचनान्तं क्रियापदम्।

टी० । a"'अस्यार्थस्ये"ति । वाच्यवाचकत्वव्युत्पादनस्येत्यर्थः ॥ तदेवाह–। b"अस्ती"ति ॥ c"वादीनामि"ति । वाशब्दादीनामित्यर्थः ॥ d"अस्ती"ति । "विदिभिदिच्छिदेः कुरच्"तिसूत्रविहितकुरच्प्रत्ययस्य कर्मकर्त्तरि कर्तरि मात्रे वाऽनुशासनमिति सन्देहः, प्रयोगद्वैविध्यदर्शना(१)दित्यर्थः । यद्यपि यावतां पदार्थानां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुस्ते एव लक्षणतः परीक्षातश्च शास्त्रे निरूपणीयाः, इति नायमुपालम्भो(२)घटते, तथापि तदप्येतावतामेवेति न नियामकमिति भावः ॥

सू० तदास्ताम् a"एकत्र विस्तराभिनिवेशः । किञ्च तत्साक्षात्कारित्वम्? ।* सविशेषार्थप्रकाशत्वम्?(३)*–इति चेन्न । bसविशेषत्वस्योपलक्षणत्वेऽनुमानादिव्याप्तिः। cविशेषणत्वे च यदि विशेषशृङ्खलाया dविश्रान्ति, स्तदा(४)शेषविशेषस्य बोधे प्रत्यक्षलक्षणक्षीणत्वेनाऽऽमूलमप्रत्यक्षत्वापातः । यद्यविश्रान्ति,स्तदा तादृशस्यैव व्याप्तिग्रहादनुमायामपि तादृशसिद्धिरिति साक्षात्कारित्वापत्तिः । *fअथाननुगमात्तत्र न तदनुमा*, gतर्हि तदनुगतप्रतीत्याद्यनुपपत्तिः ।

टी० ॥ a"एकत्रे"ति । प्रत्यक्षादिलक्षणमात्रे इत्यर्थः ॥ b"सविशेषत्वस्ये"ति । सह विशेषेण रूपित्वादिना तार्णत्वाऽतार्णत्वादिना वा वर्त्तमानस्य वह्न्यादेरनुमानादिनापि प्रतीतेरतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ विशेषेण सहैव भानं यदि विवक्षितं,तत्राह–। c"विशेषणत्वे चे"ति। अनवस्थाभयेन यस्य विशेषस्य सविशेषत्वभानं नास्त्युपेयं तत्राप्रत्यक्षतया मूलपर्यन्तमप्रत्यक्षत्व स्यात्,

(१) छिद्यते यस्याच्छिदुरमितिव्युत्पत्त्या काष्ठादौ, छिनत्तीतिव्युत्पत्त्या च पुरुषे, छिदुरपदप्रयोगदर्शनादित्यर्थः । (२) अयमुपालम्भः–"तत्तल्लक्षणानि कस्मान्नोक्तानि"–इत्युपालम्भ इत्यर्थः । (३) विशेषेण वर्तुलत्वपृथुबुध्नोदरत्वादिना सहितो योऽर्थो घटादिस्तज्ज्ञानत्वं साक्षात्कारित्वमिति शङ्कते—सविशेषेति । (४) शेषविशेषस्य=चरमविशेषस्य, यद्विषयकं विशेषान्तरं नास्ति तस्येत्यर्थः ।

विशेषसाहित्येनाऽज्ञानादित्यर्थः ॥ [d]"विश्रान्तिरि"ति । कश्चिद्विशेषो विशेषं विनाकृतोऽपि गृह्यते इत्यर्थः ॥ [e]"अविश्रान्तिरि"ति । सर्वे विशेषाः स्वविशेषसाहित्येनैव भासन्ते इत्यभ्युपगमे व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षे यावद्विशेषभानम् इत्यनुमाने(१)पि तद्भानादनुमितेः प्रत्यक्षत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ननु तावतामनन्तविशेषाणां व्यापकतावच्छेदकैकरूपाभावादनुमितौ भानमनुपपन्नमिति न तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते—। [f]"अथे"ति ॥ तर्हि तावतामनन्तविशेषाणामनुगतप्रतीतिव्यवहारौ न स्याताम् एकरूपाभावादिति परिहरति—। [g]"तर्हो"ति ॥

सू० [a]व्यक्तेरनुमानादसिद्ध्यापत्तेश्च । [b]यथा हि व्यक्तिं विना सामान्यस्य, तथा तावन्तं विशेषं विना [c]व्यक्तेरप्यनुपपत्तावविशेषात् । [d]यदि च प्रतीत्यपर्यवसानाभावात्पक्षधर्मतया नानन्तविशेषसिद्धिरिति मन्यसे, तदा प्रतीता(२)पर्य्यवसानात्तद्बुद्धिः साक्षात्प्रकाशः स्यात् । [e]अप्रतिपद्यमानानन्तविशेषप्रकाशकल्पनाच्चैकाकिसाक्षात्त्वनामकविशेषकल्पनैवाल्पत्वाच्छ्रेयसितरा, साक्षात्कारित्वव्यवहारानुपपत्तेः (कल्पनाबीजस्य) तावता(३)पि चरितार्थत्वात्, इति कृत्वा [f]तत्कल्पनापि नाऽत एव ।

टी० ॥ किंच, सामान्योपग्रहेण व्याप्तिग्रह इत्यनुमितौ सामान्यं भासमानं व्यक्तिमादायैव यथा भासते तथा वह्निरप्य-

(१) अनुमाने=अनुमितौ । अत्रायमाशयः । व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षे वह्नित्वाद्यनन्तविशेषवत एव व्यापकस्य भानात् तादृशविशेषभानधारायाः अविश्रान्तेश्च त्वयैवोक्तत्वादनुमितिपर्य्यन्तमपि विशेषभानं वक्तव्यमित्यनुमितेरपि प्रत्यक्षत्वमसङ्ग इति । (२) प्रतीतेति, प्रतीतायाः वह्निव्यक्तेस्तार्णत्वाऽऽतार्णत्वाद्यनन्तविशेषं विनाऽपर्यवसानाद्=अनुपपद्यमानत्वात्तदुपपादकानामनन्तविशेषाणां बुद्धिः=कल्पनारूपार्थापत्तिः साक्षात्प्रकाशः=साक्षात्कारिज्ञानं स्यादित्यर्थः । (३) तावता=अर्थगतानुगतसाक्षात्त्वकल्पनेनैव ।

नुमितौ भासमानस्तावदनन्तविशेषमादायैव(१)भासते तत्समानसंवित्संवेद्यत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा सामान्यमादायैवानुमितिः पर्य्यवस्येद्व्यक्तिभानं क्वापि न स्यादित्याह—। [a]"व्यक्तेरि"ति ॥ एतदेवाह—। [b]"यथा ही"ति । सामान्यस्यानुपपत्तिरिति संबन्धः(२) ॥ [c]"व्यक्तेरि"ति । अनुमितौ भासमानाया वह्न्यादिव्यक्तेरित्यर्थः ॥ ननु व्यक्तिमनादाय सामान्यबुद्धेर्यथाऽपर्य्यवसानं न तथा तावदनन्तविशेषमनादाय वह्न्यादिव्यक्तिबुद्धेरपर्य्यवसानं, तावद्विशेषमनादायापि व्यक्तिबुद्धेर्दर्शनादित्यत्र आह—।[d]"यदि चे"ति । एवमपि प्रतीता वह्निव्यक्तिस्तावदनन्तविशेषमन्तरेण न पर्य्यवस्यतीति तदनुमित्यनन्तरभाविन्यर्थबलायाते ज्ञानान्तरे(३) प्रत्यक्षलक्षणातिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः ॥ किञ्च, तावदनन्तविशेषभानमनुपलब्धिबाधितमित्यवश्यनिर्वाह्यसाक्षात्त्वव्यवहारानुरोधाद्विषयगतं साक्षात्त्वसामान्यमभ्युपगन्तव्यं, यद्विषयीकुर्वद्विज्ञानं साक्षात्कारि व्यवह्रियते इत्याह—। [e]"अप्रतिपद्यमाने"ति । एकाकित्वमल्पत्वं च लाघवानुरोधादुक्तम् ॥ नन्वस्तु तथा, को दोषः ? इत्यत आह— [f]"तत्कल्पनायां"ति ॥ [g]"अत एवे"ति । विषयगतसाक्षात्त्वविषयकानुमितावतिव्याप्तिदोषादेवेत्यर्थः ॥

सू० [a]विस्तरश्चात्र वक्ष्यते । [b]विशेषश्च यदिव्यवच्छेदस्तदा निर्विकल्पकाऽव्याप्तिः । [c]यदि(४) च तदितरविश्वव्यावृत्तस्वरूपप्रकाशः, [d]सोपि तथा, [e]तदा दूरात्सामान्यप्रत्यक्षस्या(५)प्रत्यक्षत्वापत्तिः । तन्न,

(१) तावदनन्तविशेषमादाय=तार्णत्वाऽतार्णत्वादिलक्षणं विशेषमादायैव भासेतेत्यर्थः । तत्र हेतुः—तत्समानेति, सामान्यग्राहकज्ञानग्राह्यत्वाभ्युपगमाद्विशेषस्येत्यर्थः । (२) "अनुपपत्तौ"—इत्यस्यैव विभक्तिविपरिणामेनानुपपत्तिरिति प्रकल्प्य सम्बन्ध इत्युक्तम् । (३) अनुपपद्यमानार्थदर्शनात्तदुपपादकीभूतार्थान्तरकल्पनारूपार्थापत्त्यात्मके ज्ञाने इत्यर्थः । (४) ननु स्वेतरविश्वव्यावृत्तं स्वरूपं विशेषः, तत्प्रकाशकं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्युच्यते, तथा च सोपि=निर्विकल्पकज्ञानविषयोप्यस्ति तथा=स्वेतरविश्वव्यावृत्त इति न तद्विषयके निर्विकल्पकेऽव्याप्तिरित्यत आह—यदीति । (५) सामान्यप्रत्यक्षस्य=सामान्यतः स्था-

जगद्वैलक्षण्यप्रकाशे संशयाद्यनुपपत्तेः । [f]यदि च तत्रापि प्रतिपत्त्रादिव्यवच्छेदमात्रप्रकाशाद्विशेषप्रकाशत्वमेव, तदाऽनुमित्यादिव्याप्तिः । अथेन्द्रियकरणकानुभवत्वं(१), तत्र 'साक्षात्कारिधीकरणत्वस्यैवेन्द्रियत्वेनान्योन्याश्रयत्वापत्तिरि'ति केचित् । तन्न, अज्ञातप्रमाकरणत्वस्य(२) [g]भावत्वविशेषितस्य चेन्द्रियत्वनिरुक्तेः सम्भवात् । [h]विना कार्यगतविशेषसिद्धिं, किं प्रति करणत्वमेव ज्ञेयमिति तु बाधः साधीयान् । [i]'एतेन 'ज्ञातता काचिद्विलक्षणा, तज्जनकत्वं ज्ञानस्य साक्षात्त्वम्'-इत्यपि निरस्तम्,

टी० ॥ ननु ज्ञानगतमेव साक्षात्त्वमस्तु, तदेव च लक्षणमित्यत आह—। [a]"विस्तरश्चे"ति ॥ 'सविशेषार्थप्रकाशत्वमि'त्यत्र विशेषपदं विकल्प्य दोषमाह—। [b]"विशेषश्चे"ति । निर्विकल्पके विशेषस्यातद्व्यावृत्तेरभानात्तत्राव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ननु व्यवच्छिन्नभानमभिमतं, न तु व्यवच्छित्तिभानमित्यत आह—। [c]"यदि चे"ति ॥ [d]"सोपीति । निर्विकल्पकविषयोपीत्यर्थः ॥ [e]"तदा दूरादि"ति । यदि धर्म्मिमात्रमपि विशेषो वस्तुमात्रं वा विशेषस्तदा धर्म्मिदर्शनं विशेषदर्शनम्, अतस्तत्र संशयो न स्यादित्यर्थः ॥ ननु सकलव्यवच्छिन्नप्रकाशो न लक्षणं, किन्तु व्यवच्छिन्नप्रकाशमात्रं, तच्च दूरप्रत्यक्षेप्यस्तीत्याह—। [f]"यदि चे"ति ॥ भट्टमतेऽनुपलब्धिव्यावर्तनायाह—। [g]"भावत्वे"ति ॥

एवादेर्धर्मिणः प्रत्यक्षस्य, अप्रत्यक्षत्वापत्तिः, इतरव्यवच्छिन्नस्वरूपस्य तत्राभानात् । तद्भाने बाधकमाह—तत्रेति ।

(१) अत्र "साक्षात्त्वम्" - इति शेषः । (२) अज्ञातप्रमाकरणत्वस्य=अज्ञातत्वे सति प्रमाकरणत्वस्य ।

त्वयं खण्डनमाह—। [h]"विने"ति ॥ [i]"एतेने"ति । कारणत्वस्याशक्यग्रहत्वेनेत्यर्थः । ज्ञाततावैलक्षण्यं—यतः 'साक्षात्कृतोऽयमि'ति व्यवहार इत्यर्थः ॥

सू० [a]"ऐकरूप्याव्यवस्थितौ कारणत्वानवधारणात् । * नच ज्ञाततावैलक्षण्यान्यथानुपपत्तेरेव [b]तत्सिद्धिः, [c]कारणान्तरवैलक्षण्यादेव तदुपपत्तेः । नापि मेयजनितत्व, [d]मतिप्रसङ्गात् । [e]स्वमेयजन्यत्वं च स्वार्थव्यावृत्त्यामनुगमात्, [f]पूर्वदोषानिवृत्तेश्च । [g]अथ * येन प्रमिते सति न प्रमित्सा पुनर्भवति तज्ज्ञानं साक्षात्कारि *-इति, तन्न, [h]प्रत्यक्षावगतेपीष्टे तनयादौ प्रमित्सादर्शनात् । * अथ यदनन्तरं न विजातीयप्रमित्सा तद्भावस्तथात्वं*, तन्न, तत्साजात्यानवगतौ तद्विजातीयत्वानवगतेः, अरिसकपद्यनुमानादिविषयायां प्रत्यक्षयितुमनिष्टेश्च । प्रत्यक्षावगतेपि दहने रक्ताऽशोकस्तवकसन्देहे धूमदर्शनेन वह्नेरनुमीयमानत्वादित्य[i]प्येके । * अज्ञायमाना [j]ऽसाधारणकारणका [k]ऽनुभवत्वं,

टी० ॥ [a]"ऐकरूप्ये"ति । साक्षात्कारताऽऽधायकं किं ज्ञानम्? इति नाद्यापि निरूपितमित्यर्थः ॥ [b]"तत्सिद्धिरि"ति । ज्ञानगतैकरूपसिद्धिरित्यर्थः ॥ ज्ञानभिन्नकारणेनापि ज्ञाततावैलक्षण्यमन्यथोपपन्नमित्याह—। [c]"कारणान्तरे"ति ॥ [d]"अतिप्रसङ्गादि"ति । आत्मना मेयेन सर्वज्ञानजननादित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षज्ञानस्य यन्मेयं (घटादि) तत्तज्जन्यत्वं न लक्षणं, स्वपदार्थाननुगमादित्याह—। [e]"स्वमेयजन्यत्वमि"ति ॥ आत्मप्रत्यक्षे भवत्यात्मा मेय इति तज्जनितत्वं सर्वज्ञानानामित्याह—। [f]"पूर्वे".

विशेषणतया लिङ्गस्यापि करणत्वमित्यत आह-। *f* "ज्ञाने"ति । तथाचावधावपि तुल्यमित्यर्थः। यद्यपि विशेष्यस्य ज्ञानस्य करणत्वेऽनुमितावज्ञायमानकरणत्वं गतमेव, तथापि तौल्यमेवेति भावः (१)। ननु तत्र लिङ्गं करणं, तज्ज्ञानं तु व्यापारः, इति नाज्ञायमानकरणत्वमिति शङ्कते । *g* "असाधारणे"ति । अवधिज्ञानस्य व्यापाराभावान्न करणत्वमिति वा शङ्कार्थः।। भाविनो व्यापारद्वाराऽपि न लिङ्गस्य करणत्वमित्येतदर्थं "भावी" ति ।। स्वप्रकाशेन ज्ञायमानकरणत्वमनुमानेऽनुपपन्नं, तस्यान्यथासिद्धत्वादित्याह- *h* 'तस्यापी"ति ।।

मू० *a*अन्यथासिद्धस्यापि ज्ञायमानत्वस्यावर्जने चक्षुराद्यनुमित्यनन्तरं दैवोपजातघटादिप्रत्यक्षाव्यापनात् । *bनियमेन ? *–इति चेन्न,*c*विधौ वैयर्थ्यात् । नियमेन *d*निषेधस्य विशेषणे दैवावगतेन्द्रियज्ञानानन्तरजप्रत्यक्षसम्भवादसिद्धिः। *eविधौ करणतत्रप्रविष्ट एवायं नियमो निरुच्यते ? *–इति चेन्न,*f*तथापि वैयर्थ्यादेव। *g अन्यथातिप्रसक्तेरवैयर्थ्यम् ? *–इति चेन्न, *h*तथाप्यतिप्रसक्तेरेव। *i*नहि रसादिसाक्षात्कारे रूपादिर्हेतुः। *j अन्यथासिद्धेर्न ? *–इति चेन्न,*k*तुल्यत्वादनुमानेऽपि ।

टी०—अवर्जनीयसिद्धस्य कारणकोटौ प्रवेशेऽनिष्टमाह-। *a* "अन्यथे"ति । तथाचाज्ञायमानकरणत्वं प्रत्यक्षेऽपि स्यादित्यर्थः।।अनुमानं नियमेन ज्ञायमानकरणकं, नतु तथा प्रत्यक्षमित्याह-। *b* "नियमेने"ति ।।

(१) अवधिज्ञाने विशेष्यमात्रस्य ज्ञानस्यैव करणत्वं न विशिष्टस्य अनुमितौ तु विशिष्टस्य करणत्वाङ्गीकारेण विशेषणीभूतलिङ्गस्यापि करणत्वमित्यनुमितावज्ञायमानकरणत्वं गतम्=निरस्तमेवेत्याक्षेपग्रन्थार्थः ; तथापि विनिगमनाविरहादनुमितावपि विशेष्यमात्रे करणत्वस्वीकारे साम्यमेवेति समाधानग्रन्थार्थः । यद्वा, यद्यप्यनुमितौ विशेष्यस्य ज्ञानस्य करणत्वेऽनुमितावज्ञायमानकरणत्वलक्षणं गतं=स्थितमेव तथापि प्रत्यक्षेऽपीन्द्रियस्यावधिज्ञानस्य वाऽज्ञायमानस्यैव करणत्वात्तौल्यमित्यर्थः ।

नियमेन ज्ञायमानकरणकमनुमानमिति वा विवक्षितं ? नियमेनाज्ञायमानकरणकं प्रत्यक्षमिति वा ?। आद्ये आह-। c "विधावि" ति। नियमांशस्य कारणोक्तिलभ्यत्वात्, नियतपूर्ववर्तिन एव कारणत्वादित्यर्थः ॥ द्वितीये त्वाह-। d "निषेधस्ये" ति। नियमेनाज्ञायमानकरणत्वस्य प्रत्यक्षविशेषाव्यापकत्वमित्यर्थः। ज्ञायमानत्वं करणे विशेषणं, नतूपलक्षणमिति नियमेने'ति पूरणाल्लभ्यते, इत्याह-। e "विधौ करणत्वे" ति ॥ 'ज्ञायमानकरणकमि'त्यभिधानादेव ज्ञानस्य विशेषणत्वमपि लभ्यते (१)-इति 'नियमेने'त्यस्य वैयर्थ्यमेवेत्याह-। f "तथापी" ति ॥ ज्ञायमानकरणत्वं तु काकतालीयज्ञानमादाय प्रत्यक्षेऽतिप्रसक्तमिति तद्वारणार्थमयं प्राप्तानुवाद इत्याह-। g "अन्यथे" ति ॥ अवर्जनीयसिद्धमप्यादाय यद्यतिप्रसक्तिस्तदाऽन्यथासिद्धमन्यदपि (२) करणं स्यादिति सुतरामतिप्रसक्तिरित्याह— h "तथापि" ति। 'ईश्वरज्ञानमादाय ज्ञायमानकरणकत्वं प्रत्यक्षेऽपी' त्यपव्याख्यानम् अग्रिमफक्किकाऽनन्वयात्(३)॥ ननु भवत्यन्यथासिद्धमपि करणमित्यत आह- i 'नही" ति ॥ अन्यथासिद्धेन(४) ज्ञानेन ज्ञायमानकरणत्वं प्रत्यक्षे, नत्वेवमनुमाने, इत्यज्ञायमानकरणकानुभवत्वं नानुमानगामीत्याह-। j 'अन्यथासिद्धेने" ति ॥ लिङ्गज्ञानमपि स्वप्रकाशतया स्वविषयेऽन्यथासिद्धमेव, इत्यनुमानेऽप्यज्ञायमानकरणकत्वमतिव्याप्तमेवेत्याह-। k "तुल्यत्वादि" ति ॥

मू० a किञ्च, यत्र निषेधस्तद्गतमैकरूप्यं निरूप्यम्, अन्यथा किमादाय नियमो निरूप्येत, इति कार्यगतैकरूप्यमनभिधाय न निस्तारः। b विनापि च नियमपदप्रवेशं कार्यगतैकरूप्यमनिरूप्याऽनिस्तार एव। c 'ज्ञायमानं नात्र

(१) लभ्यते, 'ज्ञायमाने'ति शानच्प्रत्ययबलादिति भावः।

(२) अन्यद् रूपादिकं रसादिसाक्षात्कारे करणं स्यादित्यर्थः।

(३) "नहि रसादिसाक्षात्कारे रूपादिर्हेतुः"-इत्यव्यवहिताग्रिमफक्किकाऽनन्वयापत्तेरित्यर्थः।

(४) स्वप्रकाशविधया ज्ञानं ज्ञानप्रसाधनेऽन्यथासिद्धम्।

करणमि'ति हि यदि कार्य्यव्यक्ति(१)मभिसन्धाय, तदा तत्पूर्वं प्रतीतानां तत्राकरणत्वं दुरवधारणं, ततस्तज्जातीये तज्जातीयव्यभिचारप्रतिसन्धानेऽवश्यं यतनीयमिति। [d]अथाव्यवहितार्थप्रमात्वं तथा, [e]तर्हि किमपेक्ष्याव्यवधानं? किञ्च [f]तत्? इति वाच्यम् । इन्द्रियमपेक्ष्य तत्(२)असन्निकर्षश्च तदि(३)ति चेत्, तर्हीन्द्रियसन्निकृष्टप्रकाशत्वमिति [g]कुटिलिकार्थः, सचानुपपन्नः, [h]स्वविलोचनगोलकानुमानव्याप्तेः । ❀ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं तत् ?❀-इति चेन्न, [i]सविकल्पकविशेषाऽव्यापनात् ।

टी०—यज्जात्यवच्छेदेन नियमेन ज्ञायमानकरणकत्वं निषेध्यं तस्या(४)ऽप्रसिद्धौ नियमो दुर्ग्रहः, प्रसिद्धौ च तदेव लक्षणमित्याह—।[a]"किञ्चे"ति ॥ अज्ञायमानकरणत्वमप्यवच्छेदकमन्तरेण प्रत्यक्षे दुर्ग्रहमित्याह-। [b]"विनापी'ति । यद्वा, ज्ञायमानकरणकत्वनिषेधो यत्र स्यात्तत्रानुगतरूपं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ व्यक्तिविशेषे(५)ज्ञायमानकरणकत्वं निषेद्धुं न शक्यते, यतो ज्ञायमानेनैव केनचित्करणेन तज्जननसम्भवात्, अत एतज्जातीयं न ज्ञायमानकरणकमेतज्जातीयं च तथा-इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां ग्राह्य(६)मित्याह—। [c]"ज्ञायमानमि"ति ॥ प्रत्यक्षलक्षणान्तरं शङ्कते—। [d]"अथे"ति । इन्द्रियसन्निकृष्टार्थप्रकाशत्वं साक्षात्त्वमित्यर्थः ॥ एतदेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति—। [e]"तर्ही"ति ॥ [f]'तदि"ति । व्यवधानमित्यर्थः ॥ [g]"कुटिलिकार्थ" इति ।

(१) कार्य्यव्यक्तिम्=दैवाज्ज्ञायमानचक्षुरादिकरणकप्रत्यक्षव्यक्तिम् । तज्जातीये=प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने, तज्जातीयस्य=ज्ञायमानकरणत्वावच्छिन्नस्य, यो व्यभिचारस्तत्प्रतिसन्धाने इत्यर्थः ।

(२) तद्=कव्यवधानम् ।

(३) तद्=व्यवधानम् ।

(४) तस्य=जातिरूपस्यावच्छेदकस्य । नियमः—व्याप्तिः ।

(५) दैवाज्ज्ञायमानकरणकप्रत्यक्षव्यक्तिविशेषे-इत्यर्थः ।

(६) ग्राह्यमिति, तथाचाऽवश्यमनुगताऽनतिप्रसक्तरूपग्रहणापेक्षया भाव्यमिति भावः ।

वक्रगत्या पर्यवसन्नोऽर्थ इत्यर्थः ॥ [h]"स्वविलोचने"ति । इन्द्रियाधिष्ठानत्वेन गोलकस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वादित्यर्थः । स्वपदं स्पष्टार्थम् ॥ [i]"सविकल्पके"ति । ज्ञानपदं(१)यदि सामान्यपरं, तदा निर्विकल्पकानन्तरभाविसविकल्पकेऽभावादिसविकल्पके चाऽव्याप्तिः । अथ सविकल्पकपरं, तदाऽभावसमवायादिसविकल्पकाऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥

मू० [a]एतेन 'विषयान्तरज्ञानाजन्यज्ञानत्वं तदि'ति प्रत्युक्तं, सविकल्पकस्याधिकव्यवच्छेदरूपविषयत्वात्, [b]तदवधिज्ञानजन्यत्वात्(२)। [c]*स्वविषयानन्तर्गतार्थज्ञानाजन्यधीत्वं तत् । नच सप्रतियोगिकार्थप्रत्यक्षाव्याप्तिः, [d]प्रतियोगिनोऽपिस्वविशिष्टार्थप्रविष्टस्य तत्ताया इव प्रत्यभिज्ञायां प्रत्यक्षविषयत्वोपगमात्; [e]अप्रतियोगित्वेन विशेषणाद्वा (३)*-इति चेत्तन्न, [f]स्वपदेनैव क्षारीकृतत्वात्।[g]कार्यव्यक्तावजन्यताया दुरवधारणत्वात्, तज्जातीये तज्जातीयव्यभिचारशङ्काग्रहणे च कार्यैकजात्ये पूर्ववत्पतनमिति । *[h]स्वकालावच्छिन्नार्थबोधत्वं साक्षात्त्वम् *- इत्यपि न, स्वार्थाविवेचनात् । कथं चानुमानादिव्यवच्छेदः? । *[i] तत्र व्याप्त्यादिप्रविष्टकालनियतार्थत्वं, यत्रापि(४)चन्द्रोदयसमुद्रवृद्ध्यादौ स्वका-

(१) ज्ञानपदम्=ज्ञानाऽजन्यज्ञानत्वमिति लक्षणस्थमाद्यं ज्ञानपदमित्यर्थः । सामान्यपरम्=साधारणज्ञानवाचकम् ।

(२) तस्यातद्व्यावृत्तिरूपवैशिष्ट्यावगाहिनः सामान्यसविकल्पस्य योऽवधिस्तद्वस्तु तज्ज्ञानजन्यत्वात्सविकल्पस्येत्यर्थः । यद्वा, तस्य दीर्घादिप्रत्यक्षात्मकसविकल्पविशेषस्य योऽवधिर्ह्रस्वादिस्तज्ज्ञानजन्यत्वाद्दीर्घादिसविकल्पकस्येत्यर्थः ।

(३) तथाच स्वविषयानन्तर्गतार्थज्ञानाजन्याऽप्रतियोगिकधीत्वं साक्षात्त्वमिति पर्य्यवसितं लक्षणम् ।

(४) अयं पूर्णचन्द्रोदयः स्वकालीनसमुद्रवृद्धिमान् चन्द्रोदयत्वात् अग्रिमचन्द्रोदयवदित्यनुमानस्य स्वकालावच्छिन्नार्थबोधत्वमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह-यत्रापीति । आदिपदेनाऽयं घटो वर्तेत इत्याद्यनुमानं ग्राह्यम् । तत्रापि=पूर्णिमाचन्द्रोदयकालीनसमुद्रवृद्ध्याद्यनुमितावपि । तादृशत्वस्य=स्वकालावच्छिन्नार्थत्वस्य ।

लार्थत्वं, तत्रापि व्याप्तिप्रविष्टतैव तादृशत्वस्य प्रयोजिका ? *–इति चेन्न, कथमप्यस्तु *i* तथापि स्वकालावच्छिन्नार्थत्वस्य सम्भवात् ।

टी० ॥ *a* "एतेने"ति । सविकल्पकाव्यापकत्वेनेत्यर्थः । लिङ्गादिज्ञानेन विषयान्तरेऽनुमित्यादिजननं निर्विकल्पकेन तु स्वविषये एव सविकल्पकजननमिति लक्षणकर्तुरभिमानः । अतद्व्यावृत्तिस्वरूपस्य वैशिष्ट्यस्य निर्विकल्पकविषयापेक्षया विषयान्तरत्वादेतदनुपग्रह इत्यर्थः(१) । यद्वा, ऽवधिज्ञानजन्यदीर्घादिप्रत्यक्षे ह्रस्वादिव्यवच्छेद एवाधिको भासते इति, तदनुपग्रह इत्यर्थः ॥ एतदेवाह–। *b* "तदवधी"ति ॥ *c* "स्वविषये"ति । प्रत्यक्षं प्रत्यक्षाविषयविषयकज्ञानेन न जन्यते लिङ्गानुपधानपक्षे(२)ऽनुमित्यादिकं च तथे(३)ति तद्व्यवच्छेद इत्यर्थः॥ प्रतियोगिनोऽप्यभावज्ञाने भानमस्त्येवेति नाभावप्रत्यक्षाव्याप्तिरित्याह । *d* "प्रतियोगिनोऽपी"ति ॥ प्रतियोगिताटस्थ्यमते त्वाह । *e* "अप्रतियोगित्वेने"ति ॥ *f* 'स्वपदेने"ति । स्वपदार्थस्याननुगमादित्यर्थः ॥ वैजात्यमन्तरेण जन्यजनकभावो दुर्ग्रह इति पूर्वदूषणमतिदिशति–। *g* "कार्ये"ति ॥ *h* "स्वकाले"ति । बोधकालावच्छिन्नत्यार्थस्य प्रकाशत्वमित्यर्थः ॥ व्यवच्छेदप्रकारमाह–। *i* "तत्रे"ति । यदा धूमस्तदा वह्निरित्याकारव्याप्तिग्रहबलायातं स्वकालावच्छिन्नत्वं, नतु विषयस्वभावाधीनमित्यर्थः ॥ बोधकालावच्छिन्नार्थबोधत्वं चन्द्रोदयादिस्थले गतमेवेत्यतिव्याप्तिरित्याह–। *j* "तथापी"ति ॥

मू० **a*नच यज्जातीयमेवमेवेति विशेषः* । साजात्यस्य वैलक्षण्यस्याग्रतः सिद्धौ किमनेन(४), न च तदपीति

(१) लक्षणखण्डनपरग्रन्थार्थ इत्यर्थः ।

(२) लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानवादिमते नियमाद्वह्न्यनुमितिविषयीभूतेनैव लिङ्गज्ञानेन वह्न्यनुमितिर्जन्यते, अत उक्तं-लिङ्गानुपधानपक्षे इति ।

(३) स्वात्मकानुमित्यविषयीभूतलिङ्गज्ञानेन जन्यते एवेत्यर्थः ।

(४) अनेन (= जातिघटितलक्षणेन) किमित्यन्वयः । न च तदपि साजात्यमपि सम्भवतीति वक्ष्यते-"अथ ज्ञानस्य जातिभेदः कश्चित् साक्षात्वं, तत्रे"त्यादिना ग्रन्थेन

वक्ष्यते। *bव्याप्त्यादिक्रमन्तरेण? *–इति चेन्न, cतस्यैव समर्थत्वेन स्वकालकथावैयर्थ्यात्। यथा च न तदपि तथा वक्ष्यते(१)। dयत्तु कश्चिदाह–"स्वप्रकाशनिषेधात्स्वकालावच्छिन्नार्थप्रकाशत्वासंभव" इति, तदयुक्तम्, eवस्तुतो यः स्वकालस्तस्य विवक्षितत्वात्, वर्तमानप्रकाशस्तथेति निरुक्तिपर्यवसानात्(२), fवर्तमानार्थस्य च सर्वनिर्वचनीयत्वात्। तथाचोक्तं,–"सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना"। gतस्मादस्मदुक्तमेव युक्तम्। *hबोद्धासन्निकर्षेतराऽप्रयुक्तविषयनियमजं ज्ञानं तथा? *–इति चेन्न, iदोषवशजातसाक्षाद्बोधे तदसम्भवात्। *प्रमासाक्षात्कारस्तथा? *–इति चेत्; न, साक्षात्त्वेन प्रमेतरयोरविशिष्टतया साक्षात्त्वस्य साधारणस्यैव निर्वक्तव्यत्वात्;

टी० ॥ ननु तथाऽप्यनुमितिमात्रे न तथा, यथा प्रत्यक्षे, इत्यत आह–। a "नचे"ति ॥ व्याप्त्यादिव्यतिरेकेण बोधकालावच्छिन्नार्थबोधत्वं विवक्षितमिति शङ्कते–। b "व्याप्त्यादी"ति ॥ व्याप्त्यादिकमन्तरेण जायमानबोधत्वमेव तर्हि लक्षणमस्त्विति परिहरति–। c "तस्यैवे"ति ॥ प्रकृतलक्षणे खण्डनान्तरमुपन्यस्य दूषयति–। d "यत्त्वि"ति। स्वकालावच्छिन्नत्वेनार्थबोधत्वं स्वप्रकाशपक्षे(३)सम्भवति,तस्य च निषेधादित्यर्थः ॥ स्वकालावच्छेदोऽपि न प्रकारत्वेन(४) विवक्षित इत्याह–। e "वस्तुत" इति ॥ ननु

(१) वक्ष्यते "अनुमानादिव्यवच्छेद्यतत्साधारणकारणाऽजनितधीः साक्षादिति चेन्ने"त्यादिग्रन्थेन। व्याप्त्यादित्वखण्डनेन वक्ष्यत इति त्वन्ये।

(२) 'स्वकालावच्छिन्नार्थप्रकाशत्वमि'ति प्रत्यक्षत्वनिरुक्तेः 'वर्तमानार्थप्रकाशस्तथा' (=प्रत्यक्षम्)–इति निरुक्तिपर्य्यवसानादित्यर्थः।

(३) स्वविशिष्टकालविशिष्टार्थप्रकाशकत्वे ज्ञानस्य कालविशेषणीभूतस्य स्वस्यापि प्रकाशकत्वमिति भावः।

(४) न प्रकारत्वेन विवक्षितः किन्तूपाधितयोपलक्षणतया वेति भावः।

वर्तमानत्वमपि दुर्वचमित्यत आह–। *f*"वर्तमाने"ति ॥ यत्तु खण्डितं मया तदेवयुक्तमित्याह–। *g* "तस्मादि"ति ॥ *h* "षोढे"ति । षोढासन्निकर्षेतरेण व्याप्त्यादिना अप्रयुक्तो यो विषयनियमस्तज्जं ज्ञानमित्यर्थः ॥ *i* "दोषवशे"ति । साक्षात्कारिभ्रमे दोषस्यैव षोढासन्निकर्षेतरस्य विषयनियामकत्वेन तदव्याप्तिरित्यर्थः ॥ साक्षात्कारसामान्यस्यैव लक्षणमुपक्रान्तमित्याह–। *j* "ने"ति ॥

सू०[a]अनिष्टभ्रमबुद्धिमते(१)षोढासन्निकर्षस्य[b]प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तेः । *साक्षाद्धीः [c]स्वरूपधीः(२) ([d]स्वेन रूपेण वस्तुनो भानम् ?)*–इति चेन्न, अनुमानादिव्यापनात् । *अनुमानादौ लिङ्गाद्यपेक्षत्वात् तदवच्छिन्नकालसम्बद्धबोधत्वं, नत्वध्यक्षे?*–इति चेन्न, व्यभिचारात् । [e]यत्र(३)लिङ्गादि भाव्यादिबोधकं तत्र तत्कालताव्यभिचारात् । [f]एतेन 'यदि न लिङ्गकालावच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमानं तदा कूट(४)व्याप्यानुमितस्य व्यापकस्य दैववशात्सत्यव्याप्यव्यक्त्यन्तरवतः प्राप्तौ[g] व्याप्तिकालावच्छिन्नव्यापकप्राप्त्यतावत्यंशे प्रमात्वं प्रमाविशेषान्तर्भावाऽनिर्वाह्यमापपद्येते'ति निरस्तम्, [h]भूतादिव्यापकानुमाने व्याप्यकालत्वाऽसम्भवात् ।

टी० ॥ *a*"अनिष्टे"ति । अनिष्टा भ्रमबुद्धिर्यस्य मीमांसकस्य तन्मते इत्यर्थः ॥ *b*"प्रत्येकमि"ति । षण्णां सन्निकर्षाणां प्रत्येकमन्योन्याभावे । विवक्षितो ? मिलितान्योन्याभावो वा ?। उभयथापि सन्निकर्षस्यापि कस्य-

(१) मीमांसकं प्रति तु दोषान्तरमाह-षोढेति । षोढासन्निकर्षस्य यः प्रत्येकमिलितयोर्विकल्पस्तदनुपपत्त्यानुपपत्तेरित्यर्थः ।

(२) स्वरूपधीः साक्षाद्धीरित्यन्वयः ।

(३) उक्तं व्यभिचारमेव स्फुटयति–यत्रेति ।

(४) कूटव्याप्येनासत्यव्याप्येनाऽनुमितस्येत्यर्थः ।

चित् षोढासन्निकर्षेतरत्वं भवतीति तदप्रयुक्तविषयनियमजत्वं तज्जन्यसाक्षात्काराव्यापकमित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशाव्याप्तिर्न दोषस्तन्मते तत्तांशस्य स्मृतित्वात् । नरसिंहाकारं हि तज्ज्ञानं मीमांसकमते ॥ c"स्वरूपधीरि"ति लक्षणम् ॥ तदेव विभजते(१)–।d 'स्वेने"ति । नतु लिङ्गाद्युपधानेनेत्यर्थः ॥ e"यत्रे"ति । मेघोन्नत्यनुमितभाविवृष्टौ लिङ्गकालानुपधानात् स्वरूपेणैव भानमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ 'लिङ्गकालोपधानमावश्यकम् अन्यथा धूलीपटलाद्वह्निमति वह्न्यनुमितिः प्रमा स्यात्तत्प्रमात्वे च प्रमाचतुष्टये क्व सान्तर्भवेल्लिङ्ग(२)कालोपधानांशस्यासत्यत्वात्तदप्रामाण्य प्रमाचतुष्टयान्तर्भावव्यावृतिर्भवती'ति कस्यचिन्मतमुपन्यस्य दूषयति। f"एतेने"ति ॥g"व्याप्तकाले"ति । व्याप्तिकालावच्छिन्नव्यापकप्राप्त्या तदुपधानस्य(३) नाऽप्रमात्वप्रयोजकत्वमित्यर्थः ॥ एतदनुरोधेन व्याप्यकालावच्छेदः स्वीक्रियेत, यदि तन्निर्वहेन्नत्वेवमित्याह–। h "भूतादी"ति । अतीतानागतस्थलेऽनुमितौ यत्कालोपधानासम्भवात्सम्भवे वा तदप्रमात्वं(४) स्यादित्यर्थः ॥

मू० aतथापि(५)चाग्न्यादिमदंशमात्रे प्रमात्वापातस्य दुष्परिहरत्वस्योक्तत्वात् । *bअनुपहितप्रतीतिः साक्षाद्धीः?*–इति चेन्न, cविशिष्टप्रविष्टविशेष्यप्रत्यक्षाव्यापनात्(६)। *dकरणानुपहितत्वं विवक्षितम्?।*–इति चेन्न, eपरकरणोपहिताऽव्यापनात् । स्वकरणोपहितत्वस्य च स्वपदकुक्षिनिक्षिप्तत्वात्(७) । *–व्या-

(१) विभजते=अलक्ष्याव्वृत्तित्वेन दर्शयति ।

(२) लिङ्गकालोपधानस्याऽवश्यकत्वे तु निरुक्तानुमितेरप्रामाण्यात्प्रमान्तर्भावव्यावृत्तिर्भवतीत्याह–लिङ्गेति ।

(३) तदुपधानस्य=व्याप्तिकालोपधानांशस्याऽप्रमात्वप्रयोजकत्वं तु न, तदंशस्यापि सत्यत्वात्, किन्तु लिङ्गकालोपधानांशस्यैव, असत्यत्वादित्यर्थः ।

(४) अप्रमात्वं स्यात्, लिङ्गकालाऽनुपहितस्य लिङ्गकालोपहितत्वेन विषयीकरणादिति भावः ।

(५) तथापि=लिङ्गकालोपहितलिङ्गिभानस्वीकारेपि । उक्तत्वात्=प्रमाखण्डनावसरे "एवं लिङ्गाभासादिभ्योऽपि जातमि" त्यादिना ग्रन्थेन (२३२ पृष्ठे)।

(६) विशेष्यस्य विशेषणोपहितस्य भानादिति भावः ।

(७) स्वपदं कुक्षिनिक्षिप्तं यस्य तत् स्वपदकुक्षिनिक्षिप्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः, "अव्यापनाद्"–इति अत्राप्यनुषञ्जनीयम् ।

प्त्याद्युपहितत्वानां व्यतिरेकस्य यत्र समुच्चयः सा धीः साक्षाद्धीः ? * इति चेन्न, व्याप्त्यादिप्रत्यक्षाव्यापनात्, *f* असिद्धत्वाच्च, *g* पर्वतोऽग्निमानित्येव प्रतिज्ञानात्, *h* शब्देन च स्वाप्रतिपादनात्, साध्यादिमितेश्च(१)प्रत्यक्षत्वापादनात्। *अथाऽव्यवहितधीत्वं(२) साक्षाद्धीत्वम् ? *—इति चेन्न, व्यवधानविकल्पानुपपत्तेः(३)। *i* यदि द्रव्यविशेषान्तरस्थितिर्व्यवधिस्तदानीमप्रत्यक्षविभुधियां साक्षात्त्वापत्तिः। *j* अथ ज्ञापकज्ञानस्य पूर्वसत्ता व्यवधानं *k* तदा परत्वाद्यप्रत्यक्षतापत्तिरिति। *विशिष्टवैशिष्ट्यं व्यवधानम्*—इति चेन्न, *l* धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्य(४)मिति स्वरूपस्थितौ तथात्वे कार्य्यकारणभावविरोधः।

टी॰ दोषान्तरमाह—। *a* "तथापी"ति ॥ *b* "अनुपहिते"ति। अनुमित्यादौ लिङ्गशब्दसादृश्योपधानात्तद्व्यवच्छेद इत्यर्थः। अनुपहितत्त्वमात्रमादाय दूषयति—। *c* "विशिष्टे"ति ॥ *d* "करणे"ति। प्रत्यक्षे तु नेन्द्रियोपधानमित्यर्थः ॥ 'दण्डी पुरुषः' इत्यत्र घटकरणदण्डोपधानादव्याप्तिरित्याह—। *e* "परे"ति ॥ अनुमित्यादावपि व्याप्त्वाद्युपधानमसिद्धमित्याह—। *f* "असिद्धत्वादि"ति ॥ तत्रानुमितौ तावदाह—। *g* "पर्वत"इति ॥ शाब्दज्ञाने शब्दोपधानासिद्धत्वमाह—। *h* "शब्देने"ति ॥ विकल्पानुपपत्तिमेवाह—*i* 'यदी"ति। कालाकाशाद्यनुमितावतिव्याप्तिः, स्तेषां द्रव्यान्तरान-

(१) क्वचित् "शाब्दादिमितेश्च" इति पाठः।

(२) अव्यवहितस्य धीत्वमिति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

(३) अव्यवहितत्वं व्यवधानाऽभाववत्त्वं तच्च व्यवधानविकल्पानुपपत्त्याऽनुपपन्नमित्याह-व्यवधानेति। क्वचित्तु "अव्यवधाने"ति पाठः, तत्र व्यवधानविकल्पद्वारकाऽव्यवधानविकल्पानामप्यनुपपत्तेरित्यर्थः।

(४) "उत्पद्यते" इति शेषः।

वस्थितत्वेनाव्यवहितत्वादित्यर्थः ॥j "अथे"ति । ज्ञापकं यल्लिङ्गादितज्ज्ञानपूर्वसत्ता; तथाच ज्ञानाजन्यं ज्ञानमित्यर्थः ॥ k"तदे"ति । परत्वादिज्ञानानामवधिज्ञानजन्यत्वादव्याप्तिरित्यर्थः ॥ धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यमिति यदि वस्तुगतिस्तदा वह्नौ धूमस्य कारणत्वापत्तिरित्याह—। l"धूमे"ति ॥

मू० aप्रतीतौ(१) धूमवैशिष्ट्यस्य धर्मिविशेषणत्वे हेतोरंशतः स्ववृत्तिः । bसाध्यविशेषणत्वे व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षे व्यवधानान्न साक्षात्त्वं स्यात् । cअथ ज्ञानस्य जातिभेदः कश्चित्साक्षात्त्वं, तत्रा(२)नुभवत्वेन परापरभावानुपपत्तिः, dस्मृतेरपि साक्षात्कारित्वादिति केचित् । eतन्न, स्मृतेस्तथात्वानभ्युपगमात्, fस्वप्नस्य तावत्स्मृतित्वाऽसिद्धेः, gसिद्धौ(३)वा तत्र साक्षात्त्वारोपोपगमात् ।hभावनाबलजस्य च क्वचिदालोकादिधर्मिकप्रियाद्याश्रयधर्म्मा(४)रोपत्वंशुक्तिरजतभ्रमवत्, iनिमीलितनयनादेश्च स्वप्नवदेव गतिरवगन्तव्येति ।

टी० ननु धूमविशिष्टो धर्म्मी वह्निविशिष्टत्वेन प्रतीयते इति क्व कार्यकारणविरोध इत्यत आह-। a"प्रतीतावि"ति । तर्हि धूमविशिष्टो धर्मी वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यनुमानं स्यात्तथाच धूमविशिष्टस्य धूमवत्त्वे सत्यात्माश्रय इत्यर्थः ॥ अथ धूमविशिष्टस्य वह्नेर्धर्मिणि वैशिष्ट्यमिति विशि-

(१) प्रतीतौ विषयविधया वर्तमानस्य (प्रतीयमानस्येति यावत्)।

(२) तत्र केचिदित्यन्वयः । केचित्=प्राभाकराः । अनुभवत्वापेक्षया साक्षात्त्वस्य परत्वे (व्यापकत्वे) ऽनुमित्यद्यभवेऽपि साक्षात्त्वं स्यात्, तदपेक्षया साक्षात्त्वस्याऽपरत्वे (व्याप्यत्वे) तु स्मृतिरूपसाक्षात्कारिणि ज्ञानेऽप्यनुभवत्वं स्यादिति भावः ।

(३) प्रभाकरमतमाश्रित्याह-सिद्धौ वेति ।

(४) प्रियादिः कामिन्यादिराश्रयो येषां धर्माणां गौरवर्णमुखनासिकादीनां ते-प्रियाद्याश्रयधर्माः, प्रियाद्याश्रयस्य धर्मा इति वा समासः । तथा च शुक्तिरजतवद्विपर्ययानुभवरूपत्वादभावनावलजसाक्षात्कारस्य न स्मृतित्वम् ।

ष्ट्यं वैशिष्ट्यवधानं, तदा व्याप्तिप्रत्यक्षेऽपि धूमविशिष्टवह्निज्ञानादव्यवहितधीत्वं लक्षणमव्यापकमित्याह-। *b*"साध्ये"ति ॥ *c*"अथे"ति ॥ *d* "स्मृतेरपी" ति। अज्ञातकरणजत्वादित्यर्थः ॥ *e*'तन्ने"ति । साक्षात्त्वजातिवादिना नैयायिकेन स्मृतिसाक्षात्त्वानभ्युपगमात्, ज्ञानाकरणकज्ञानत्वस्य साक्षात्त्वव्यवस्थापकस्यानुभवकरणिकायां स्मृतावभावादित्यर्थः ॥ ननु स्मृतिविपर्यासः(१)स्वप्नः, स च साक्षात्कारीति कथं न स्मृतौ साक्षात्त्वमित्यत आह-। *f*"स्वप्नस्ये"ति। स्मृतिविपर्यासो हि स्मृतिविषये विपर्यासो ननु स्मृतिर्विपर्यस्तेत्यर्थः ॥ ननु तथैव किं न स्यादत आह-। *g*"सिद्धौ वे"ति। यदि स्वप्नस्य स्मृतित्वमेव, तदा न साक्षात्त्वं, रात्रौ मया कामिनीसाक्षात्कृतेत्यनुव्यवसायस्य साक्षात्त्वारोपरूपत्वादित्यर्थः ॥ ननु कामातुरकामिनीसाक्षात्कारः स्मृतिरेव विषयासन्निकर्षेण तदनुभवत्याभावादत आह-। *h*'भावनाबलजस्ये"ति ॥ ननु निमीलितनयनस्य यः कामिनीसाक्षात्कारः स स्मृतिरेव धर्म्यंग्रहेणारोपानुपपत्तेरतस्तत्र साङ्कर्यं स्यादित्यत आह-। *i*'निमीलिते"ति॥

मू० *a*इदं(२)तु स्यात्, *b*परमाण्वादिबुद्धावनुव्यवस्यमानायां परमाणुप्रतीत्यंशे (३) ऽपि साक्षात्त्वमनुभूयते इत्यत्र *c*न नः सम्प्रतिपत्तिः। *d*अन्यथा लिङ्गबुद्धिलक्षणया प्रत्यासत्त्या वह्निरपि मानसप्रत्यक्ष एव, न लैङ्गिकः, इति परेण सुवचत्वात्। एवं प्रत्यभिज्ञायां पूर्वदेशकालस्थितिमस्य पश्यामीति कस्यानुभवो? यद्बलात् *e*तथाभ्युपेयम्। *f*तस्मात्प्रतीतिकलहोऽयम्। यदि च साक्षात्त्वजातिरध्यक्षमानिका, तदा प्रतीतौ कस्याञ्चिदध्यक्षानध्यक्षाविवादो न स्यात्। नहि घटादिप्रत्यय-

(१) स्मृतिविपर्यासः=विपर्यस्तस्मृतिरित्यर्थः।

(२) परोक्तदूषणं दूषयित्वा स्वाभिमतं दूषणमाह – इदमिति।

(३) अत्र मूलव्याख्यानयोः सारूप्यार्थं "परमाणुप्रतीत्यंशे"–इत्यस्य परमाण्वंशे इत्यर्थो बोध्यः। तथाच परमाणुज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायस्य परमाण्वंशे परोक्षत्वात्तद्बुद्ध्यंशे चाऽपरोक्षत्वात्सङ्करः।

क्षत्वे विवदन्ते । *क्वचिदस्फुटत्वाद्विवादः ? *–इति चेन्मैवम् ।

टी० तत्किं साक्षात्त्वं जातिरेव ? तथा च तदेव लक्षणं प्रत्यक्षस्येत्यत आह–। a "इदमि"ति ॥ साक्षात्त्वमिव परोक्षत्वमपि जातिः स्यात्तथाच तयोः संकरोऽत्र दोष इति वक्तुं पीठमारचयति–। b "परमाणवादी"ति । "अनुव्यवस्यमानायामि"त्यत्रा"ऽनुव्यवसीयमानायामि"ति युक्तः पाठः, साधातोर्वा गणपाठसिद्धस्यायं प्रयोगः ॥ ननु तत्र परमाणवंशेऽपि साक्षात्त्वमनुभूयते एवेत्यत आह–। c "न नः सम्प्रतिपत्तिरि"ति ॥ नन्वसम्प्रतिपत्तिमात्रेण न वस्तुनिवृत्तिरित्यत आह–। d "अन्यथे"ति । यद्यप्यन्यबुद्धिर्नान्यत्र प्रत्यासत्तिस्तथापि लक्षणदूषकस्य परस्यायमभिप्राय इत्यर्थः । यद्वा, लिङ्गबुद्धिपदेन व्याप्तिस्मृतिरुक्ता, तथाच स्मृत्युपनीत(१)वह्निवैशिष्ट्यं पर्वते प्रत्यक्षेणैव भासते इति सुवचमित्यर्थः ॥ e "तथाऽभ्युपेयमि"ति । प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशस्य साक्षात्त्वमभ्युपेयमित्यर्थः ॥ f "तस्मादि"ति । प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशे परोक्षत्वमिदन्तांशे साक्षात्त्वमिति साङ्कर्यम् । एवं(२)परमाणवनुव्यवसायेऽपीत्यर्थः ॥ दूषणान्तरमाह–। g "यदि चे"ति । साक्षात्त्वसंशयः क्वापि न स्यादित्यर्थः । यद्वा, अभावज्ञाने भाट्टनैयायिकयोर्वाय्वादिज्ञाने वा साक्षात्त्वाऽसाक्षात्त्वविवादो न स्यादित्यर्थः ॥

मू० a निरंशे वस्तुनि कः स्फुटत्वावभासः(३) । यद्येकार्थ-(४)समवायिभिर्भूयोभिः सहोपलम्भः, स ज्ञानत्वादिवदसाक्षात्त्वेऽपि तर्हीति ज्ञानादित्वे न विवादः साक्षात्त्वे(५)

(१) व्याप्तिस्मृत्युपनीतेत्यर्थः ।

(२) सङ्कलय्याभिधानार्थं पूर्वोक्तं पुनः स्मरयति–एवमिति ।

(३) "स्फुटावभासः"–इति तु विद्यासागरसम्मतः पाठः ।

(४) एकस्मिन् ज्ञानरूपेऽर्थेऽपरोक्षत्वेन सह समवायिनो ये ज्ञानत्वानुभवत्वप्रमात्वादयो भूयांसो धर्मास्तैस्सहोपलम्भ इत्यर्थः ।

(५) "साक्षात्त्वे तु" इत्यतोऽग्रे विवाद इत्यध्याहरणीयम् ।

ति विशेषो वाच्यः । [b]दर्शनकृतो हि विवादो न मात्सर्येण वाज्ञानेन वा, किन्तु तत्त्वाभिमानादेव । [c]प्रत्यक्षार्थधर्मिकायां चाऽनुमायांसाक्षात्त्वपरोक्षत्व-सङ्करो दुर्वारः ।* परोक्षत्वं न जातिः किन्तु साक्षात्त्वमेव तथा ([1]), केवलं साक्षात्त्वाभावः परोक्षत्वम् ? *–इति चेन्न, अस्यार्थस्य विनिगन्तव्यत्वापत्तेः ([2]), [d]सर्वज्ञमनुमन्यमानस्य च मते हृष्टलिङ्गादेरीशस्य लिङ्ग्यादिकबुद्धावपरोक्षत्वेनापि विरोधः([3]) । *लिङ्गादिधीजन्यत्वमनुमित्यादौ प्रयोजकम् ?–*इति चेन्न, साक्षात्त्वेऽपि तर्हीन्द्रियसन्निकर्षादिजत्वमिति साक्षादपि([4])सा न स्यात् । व्यञ्जकोपाधिनियता च जातिरिष्यते, न च तदत्र, [e] उक्तप्रकारबाधात् । *[f]न च व्यञ्जकनिग्रमानभ्युपगत्या न तदत्रोपगम्यमिति वाच्यम्*,

टी० ॥ [a]"निरंशे" इति । अखण्डजातावित्यर्थः । उपाधौ घटकाद्यनिश्चये क्वचिदस्फुटत्वमपि संभाव्यते इति भावः । गोत्वादेर्दूरत्वादिदोषादग्रहे सन्देहोऽपि स्यादान्तरे तु ज्ञाने सोऽपि नास्तीति हृदयम् ॥ [b] "दर्शनकृत" इति । शास्त्रकृतोऽनुभवकृतो वा । तथाच शास्त्रकाराणां साक्षात्त्वेन वैमत्यं([5])प्रतीतिकलहो वेत्यर्थः ॥ साक्षात्त्वपरोक्षत्वयोः साङ्कर्यं स्यानान्तरमाह–। [c]'प्रत्यक्षे' ति । "परोक्षत्वसङ्कर"–इत्युपलक्षणम्, अनुमितित्वस-

(१) तथा=जातित्वेन संमतम् ।

(२) साक्षात्त्वं न जातिः किन्तु परोक्षत्वमेव केवलं परोक्षत्वाभावः साक्षात्त्वमिति वैपरीत्येनापि वक्तुं शक्यत्वादयमर्थस्तावद्विनिगमनाविरहितत्वेनास्त्वविनिगतः स च विनिगमनां प्रदर्श्य त्वया विनिगन्तव्य इत्यर्थः ।

(३) विरोधः=साङ्कर्यम् । तथाहि ईश्वरज्ञानीयत्वेनेश्वरज्ञानेऽपरोक्षत्वलिङ्गादिप्रयुक्तत्वेन च परोक्षत्वमिति ।

(४) साक्षादपि=साक्षात्कारिज्ञानात्मिकापि ।

(५) 'स्यादि'ति शेषः । यद्वा साक्षात्कारित्वेन रूपेण साक्षात्कारिणि ज्ञाने वैमत्यं भवति स च विशेषाभावान्न स्यादित्यर्थः ।

ङ्करोऽपि द्रष्टव्यः ॥ दृष्टलिङ्गस्येश्वरस्य ज्ञानं परोक्षं भवितुमर्हति नत्वपरोक्षमिति तत्र परोक्षापरोक्षत्वविरोध इत्याह–। [d]"सर्वज्ञमि"ति । धर्मि(१)ग्राहकमानाद्यदि तत्र साक्षात्त्वं तदा तत एवानुमितित्वमपि किं न स्यात् ? प्रवृत्तेरुपादानगोचरापरोक्षज्ञानजन्यत्ववदिष्टसाधनतानुमितिजन्यत्वव्याप्तत्वादिति भावः ॥ [e]"उक्तप्रकारे"ति । इन्द्रियजत्वादिप्रकारेत्यर्थः ॥ [f]"नचे"ति । जातौ व्यञ्जकनियमानभ्युपगमात्प्रकृतेऽपि स नाभ्युपगम्यते इति नच वाच्यमित्यर्थः ॥

सू०[a]किं मया दृष्टं तथा किं वा केनचित्कथितमिति संशयानुपपत्तेः। [b]प्राग्भूतायां स्मर्यमाणायां तद्बुद्धौ त्वन्मते मनसा ज्ञानरूपया प्रत्यासत्त्याप्रत्यक्षीक्रियमाणायां साक्षात्त्वाऽग्रहो विना व्यञ्जकाभावं कथं स्यात्?। [c]अर्थधर्मश्च साक्षात्त्वमिति स्वप्रकाशवादे निरास्यम्(२)। *[d]तथाप्यबाधितसाक्षात्त्वबुद्धिव्यवहारबलादन्ततः पदार्थान्तर(३)मपि साक्षात्त्वमननुमत्य न निस्तारोऽस्ति, भ्रान्ते(४)रप्यभ्रान्तिपूर्वकत्वात् ? *–इति चेन्न, [e]तस्या(५)पि साक्षाद्ग्रहे क्वचिदपि तद्विवादो न स्यादित्यादिदोषसाम्यात्। अनुमानादिवेद्यत्वे च लिङ्गाद्यनुपपत्तिः ; [f]क च व्याप्त्यादिग्रह

(१) धर्मि=ईश्वरज्ञानम्। तद्ग्राहकं मानं च=ईश्वरस्य कार्य्यानुकूला प्रवृत्तिर्ज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वान्मत्प्रवृत्तिवदिति ।

(२) ईश्वराभिसन्धेः स्वप्रकाशवादे निरास्यमिति त्वहं सम्भावयामि, अत एव च कर्तृकर्मविरोधखण्डनवेलायामिहैव मूले उक्तं "शेषं चैश्वराभिसन्धौ स्वप्रकाशवादे निर्वक्ष्याम इति । विद्यासागरास्तु कर्मलक्षणखण्डनेन तत्खण्डितमित्येव व्याचक्षते तदनुसार्य्यपि एव केषुचित्पुस्तकेषु निरस्तमिति पाठो दृश्यते । यद्वा, विद्यासागरस्यापि मदुक्तर्थे तात्पर्यम् ।

(३) पदार्थान्तरम्=द्रव्यादिसप्तपदार्थातिरिक्तपदार्थम् ।

(४) ननु भ्रान्तिसिद्धसाक्षात्त्वमित्यत आह–भ्रान्तेरिति ।

(५) तस्य=अवश्याभ्युपगम्यस्याऽनिर्णीतस्य साक्षात्त्वस्य । साक्षाद्ग्रहे=साक्षात्कारिज्ञानेन ग्रहे इत्यर्थ ।

इत्यादिदुरुत्तरपरम्परैव(१) स्यात्। *g*सप्तपदार्थीं(२)-नियमसाधनानि च कथं परिपन्थीनि न स्युरिति। **h*लिङ्गादिजत्वाभावसमुदायवती धीः साक्षात्?*-इति चेन्न, परोक्षविषयसंशयादावतिव्याप्तेः। **i*'ईदृशी प्रमा तथा?*-इति चेत्, *j*प्रत्यक्षभ्रमाऽव्याप्तेः।*अनुमानादिव्यवच्छेद्यतत्तदसाधारणकारणाऽजनितधीः साक्षात्?*-इति चेन्न।

टी०॥ *a* "किं मये"ति। धर्मिदर्शनमात्रादेव साक्षात्त्वदर्शनात्संशयो न स्यादुत्पन्नो वा संशयो न निवर्तेतेत्यर्थः॥ एतदेव स्पष्टयति-। *b* "प्रागि"ति॥ "अनुगतसाक्षात्त्वकल्पनैव श्रेयसितरे"ति यदुक्तं तत्राह— *c* "अर्थधर्म" इति॥ *d* "तथापी"ति। नहि वस्त्वन्तरेण प्रतीतिव्यवहारावित्यर्थः। प्रतीतिबलायातस्यापि दोषदर्शनात्त्याग एवेत्याह-। *e* "तस्यापी"ति। "लिङ्गादी" त्यादिपदात्सङ्केता(३)दिसङ्ग्रहः। *f* "क्वचे"ति। अनिर्णीताश्रयत्वात्साक्षात्त्वस्येत्यर्थः॥ साक्षात्त्वस्य परि[ग]णितपदार्थानन्तर्भावे दोषमाह-। *g* "सप्ते"ति। नियमसाधनानि परिशेषानुमानानि॥ *h* "लिङ्गादी"ति। यत्र लिङ्गशब्दसादृश्यजत्वं नास्ति तज्ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यर्थः। अपरोक्षे इष्टापत्तिमाशङ्क्य "परोक्षे"ति॥ *i* 'ईदृशी"ति॥ लिङ्गादिजत्वाभाववतीत्यर्थः॥ साक्षात्कारिज्ञानलक्षणमभिप्रेत्याह—। *j* "प्रत्यक्षे"ति। अनुमानादि च तद्व्यवच्छेद्यं चेति कर्मधारयः। तेनानुमानादेर्व्यवच्छेद्यस्य यदसाधारणं लिङ्गादिकारणं तदजनिता धीः साक्षाद्धीरित्यर्थः॥

(१) प्रथमतः साक्षात्त्वे मानाभावदोषो दुरुचरोऽनुमानप्रामाण्याङ्गीकारेऽपि लिङ्गानुपपत्तिर्दुरुत्तरा, इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादिलिङ्गस्वीकारेऽपि लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्तिग्रहस्थलाभावो दुरुत्तर इति दुरुत्तरदोषपरम्परैव स्यादित्यर्थः।

(२) सप्तपदार्थानां समाहारः सप्तपदार्थी तन्नियमसाधकानीत्यर्थः।

(३) सङ्केतः=अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसङ्केताधुनिकसङ्केतयोरन्यतरः सङ्केतः शक्तिरिति यावत्।

मू० [a]एवं हि प्रत्यक्षात्तदपरव्यतिरिक्ता(१)धीरनुमानादिरिति वैपरीत्यमेव कुतो न स्यादित्यविनिगम्यत्वं स्यात्। [b]तेषु व्यवच्छेद्येष्वेकद्व्यादिपरिहाराय व्यवच्छेद्यहेत्वजनितत्वेनापि साक्षात्त्ववत्तत्रतत्रानुगतबुद्ध्यनन्तरापत्तेः। *[c]व्यवहारे सति निमित्तानुसरणं, नतु निमित्तानुसारेण व्यवहारः!*—इति चेन्न, [d]निमित्तस्या(२)नत्यापत्तिद्वारस्यैव कल्प्यत्वात्। [e]तज्जनितत्वाभावो हि तेनैव रूपेणानुगतव्यवहारानुगतप्रत्ययावादध्यान्नत्वत्येनापि। [f]तथात्वे यावत्परिदृष्टव्यक्तिविशेषान्यत्वेन व्यवहारोपपत्तौ गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः। तस्मात्

[g] विधिजः प्रत्ययोऽन्योयं व्यतिरेकासमर्थनः।
[h] नैवं चेदपराद्धं ते किमन्यापोहवादिना ॥४१॥

टी० ॥ [a]'एवं ही''ति। प्रकारान्तरेण तदशक्यनिर्वचनमनुमानाद्यपि प्रत्यक्षादिकारणाजन्यत्वेन निर्वाच्यमित्यन्योन्याश्रय(३)इत्यर्थः॥ दोषान्तरमाह—[b]'तेष्वि''ति। इन्द्रियाद्यजन्यतयानुमित्यादिषु लिङ्गाद्यजन्यतयोपमित्यादिषु साक्षात्त्वव(४)त्तरादुपाधिकल्पनाप्रसङ्ग इत्यर्थः॥ ननु

(१) प्रत्यक्षं च तत्तद् (शब्दोपमानादि) अपरं च तद्व्यतिरिक्ता धीरित्यर्थः।

(२) "निमित्तस्यानत्यापत्तिद्वारस्ये"ति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ तथा चायमर्थः—निमित्तं चेदनतिप्रसक्तमस्ति तर्ह्यतिप्रसङ्गाऽनापादकस्य तस्य द्वारस्य (कारणस्या)ऽपि कस्यचित् कल्पनाऽऽवश्यकीति। यद्वा कल्प्यत्वात्=व्यवहारहेतुत्वेन कल्पयितुमुचितत्वादित्यर्थः। केषुचित्पुस्तकेषु तु "कल्प्यमानत्वादि"ति पाठस्तदपेक्षया "कल्प्यत्वादि"ति वरः पाठः।

(३) यद्यपि मूले न प्रत्यक्षादिकारणाजन्यत्वमुक्तं किन्तु प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तधीत्वमेव न वाऽन्योन्याश्रयो दोष उक्तः किन्त्वविनियम्यत्वमेव तथापि मूलस्य पर्य्यवसितार्थमादायेत्थं व्याख्यानं द्रष्टव्यम्।

(४) प्रत्यक्षसाक्षात्त्वमखण्डोपाधिरनुमित्यादौ त्वनुमितित्वादि नाखण्डोपाधिः किन्त्विन्द्रियाद्यजन्यत्वमात्रं सखण्डोपाधिरिति सिद्धान्तः तत्रैवं साक्षात्त्वनिरुक्तौ तत्राप्यनुमितित्वाद्यखण्डोपाधिकल्पना प्रसज्येत, साम्यादित्यर्थः।

यथा साक्षात्त्वं व्यवह्रियते तथैव नानुमानादिगत एको धर्मस्तत्कथं कल्पनीयः स्यादित्याह–। [c]"व्यवहारे" इति ॥ यथा साक्षात्त्वकल्पनानिमित्तमनुमानादिकारणाजन्यत्वमनतिप्रसक्तं तथानुमानादाविन्द्रियाद्यजन्यत्वमपीति [e]निमित्तसाम्यात्कल्पना स्यादेवेत्याह–। [d]"निमित्तस्ये"ति ॥ दोषान्तरमाह–। "तज्जनितत्वे"ति । लिङ्गाद्यजन्यत्वेनैव साक्षात्कारिविज्ञानेष्वनुगतप्रत्ययः स्यान्न तु साक्षात्त्वेनापीत्यर्थः ॥ [f]"तथात्वे" इति । यथा गवाकारानुगतप्रत्ययोपि केसरादिमद्व्यक्तिविशेषान्यत्वेनैव स्यादित्यर्थः । यद्यपीत एवानिष्टप्रसङ्गात्साक्षात्त्वमनुभूयमानं दुरपलापं तथापि व्यतिरेकस्य न विधिव्यवहारनिर्वाहकत्वमिति भावः ॥ एतदेवाह–। [g]"विधिज" इति । व्यतिरेकेणासमर्थनं यस्येत्यर्थः ॥ [h]"नैवमि"ति । तथाचाऽगोव्यावृत्त्यैव गवाकारानुगतधीरस्तु किं गोत्वेनेत्यर्थः ॥

सू० [a]शब्दानुमानोपमानजप्रमितिव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमितित्वं प्रत्यक्षलक्षणमभिधाय यः कोपि न त्रपते (1) स प्रष्टव्यः, किं प्रत्येकमिदं लक्षणं? मिलितं वा?। नाद्यः, [b]प्रत्येकं व्यभिचारात् । द्वितीये, किं मिलितानां निषेधः? उत निषेधानां मिलितत्वम्?। नाद्यः, प्रत्येकमेव व्यभिचारात् । [c]नहि प्रत्येकमनुमित्यादौ मिलिततद्रूपसम्भवः । नापि द्वितीयः, [d]मिलितास्वनुमित्यादिषु निषेधमेलक(2)संभवेपि प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमात् । * [e]न बह्वाश्रयाणामुक्तनिषेधानां लक्षणत्वमपि त्वेकाश्रयाणाम्? *-इति चेन्न, [f]समुदायिभेदेपि समुदायस्यानुमित्यादिवदेकतोपचारबीजाविशेषाभ्युपगम इति हि वक्ष्यते(3)।

(१) न त्रपते = न लज्जते । (२) मेलकम् = मेलनम् ।

(३) परोक्षप्रमितित्वस्यानुमित्यादिषु मिलितास्वपि भावादित्यग्रिमग्रन्थेन वक्ष्यते इत्यर्थः ।

* [g]असमुदायत्वे(१) सतीत्यपि विवक्षितम् ! *-इति चेन्न, [h]समुदायत्वविशिष्टे एवांशतः स्वात्मनि वृत्तिविरोधभयेनासमुदायत्वस्यै(२)ष्टव्यत्वेन तादृशि प्रसङ्गो दुर्वारः । * [i]ज्ञानस्यैवं विवक्षितम् ? *-इति चेन्न, [j]विशिष्टस्यापि ज्ञानस्य ज्ञानत्वादेव ।

टी० ॥ ननु प्रतीतित्वं प्रतीत्यन्तरभिन्नत्वविशिष्टं माद्यात्वव्यवहारहेतुरिति विधित्वमेवेत्याशङ्कयाह—। [a]"शब्दे"ति । प्रत्येकमिलितदोषाऽज्ञानमेव त्रपाहेतुः, व्यतिरेकविशिष्टस्योपाधेर्विधित्वाभिमानो (३)वा ॥ [b]"प्रत्येकमि"ति । अनुमित्यादिप्रत्येकान्योन्याभाववत्त्वे सति प्रतीतित्वस्यानुमित्यादिप्रत्येकातिव्यापकत्वमित्यर्थः ॥ [c]"नही"ति अनुमित्यादिसमुदायान्योन्याभावस्य प्रत्येकगतत्वेनातिव्याप्तिरित्यर्थः॥ [d]"मिलिते-"ति । अनुमित्यादित्रयमेलके त्रितयान्योन्याभावमेलकसत्त्वेनातिव्याप्तिरित्यर्थः॥ [e]"न बह्वाश्रयाणामि"ति। मिलिता अप्यनुमित्यादयो बहवः प्रत्यक्षं त्वेकोपाधिसङ्गृहीतमेकम्, एकनिष्ठत्वं लक्षणस्य विवक्षितमित्यर्थः ॥ [f]"समुदायी"ति । समुदायिनोनुमित्यादयो यद्यपि बहवस्तथापि तत्समुदाय एक एवेत्येकाश्रयत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । अनुमितिषु यथा लिङ्गादिजत्वमेकमु(४)पचारबीजमेवमनुमित्यादित्रये प्रत्यक्षभिन्नत्वमैक्यनिबन्धनमस्त्येवेति भावः ॥ [g]"असमुदायत्वे"इति । तथाच नानुमित्यादिमेलकेतिव्याप्ति,स्तस्य समुदायत्वादित्यर्थः ॥ [h]"समुदायत्वे"ति । एवमप्यनुमित्यादिमेलकेतिव्याप्तिस्तस्य समुदायत्वविशिष्टस्यासमुदायस्यात्माश्रयभयेन स्वीकार्यत्वादित्यर्थः ॥

(१) असमुदायत्वे सति = समुदायत्वानाश्रयत्वे सति ।
(२) असमुदायत्वस्य = समुदायत्वानाश्रयत्वस्य ।
(३) वस्तुतो व्यतिरेकविशिष्टस्योपाधेरप्यंशतो व्यतिरेकरूपतैवेत्यत उक्तमभिमान इति ।
(४) "एकतोपचारबीजमि"ति तु चितः पाठः ।

[i]"ज्ञानस्ये"ति । अनुमित्यादिमेलकस्य ज्ञानत्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ [j]"विशिष्टस्ये"ति । समुदायत्वविशिष्टानुमित्यादेरपि ज्ञानत्वादतिव्याप्तिरेवेत्यर्थः ॥

मू० [a]"एके"ति च किमाश्रयव्यक्त्यभेदो विवक्षितः?-१ उताऽभिन्नजातीयता?-२ उतैकोपाधिकता?-३ उतैक(१)सङ्ख्यायोगिता?-४ उत द्व्यादिसङ्ख्यायोगाभावः?-५ । [b]आद्ये तद्विशिष्टस्या(२)व्यापकतादोषः, [c]व्यक्त्यात्मनोऽभेदस्य व्यावृत्तत्वात् । [d]धर्मिणा च लक्षणस्य विशेषणेऽलक्ष्यधर्मत्वं धर्मस्य स्यात्, स्वस्यैव(३)स्वधर्मत्वानुपपत्तेः । [e]आश्रयाभेदस्योपलक्षणत्वे प्रागुक्तदोषः । द्वितीये तदेवाभिन्नजातीयत्वं लक्षणमस्तु, अवश्यन्तया प्राथम्येन प्रतीयमानत्वात् । न तृतीयः, [f]परोक्षप्रमितित्वस्यानुमित्यादिषु मिलितास्वपि भावात् । नापि चतुर्थः, वैशेषिकपक्षे [g]गुणतया तदभावात् ।

टी० ॥ एकाश्रितोनुमित्यादिनिषेधमेलको लक्षणमिति यदुक्तं तत्रैकत्वं विकल्पयति—। [a]"एकेति चे"ति ॥ [b]"आद्ये" इति । एवं सत्येकस्या एव प्रत्यक्षव्यक्तेः सङ्ग्रहे लक्षणस्य व्यक्त्यन्तराव्यापकत्वमित्यर्थः ॥ [c]"व्यक्त्यात्मन" इति । एकत्वस्य व्यक्तिस्वरूपाभेदस्य व्यावृत्तत्वादित्यर्थः ॥ एकलक्ष्याश्रयत्वं च लक्षणविशेषणं चेत्तदा लक्ष्यवृत्तिता लक्षणस्य न स्यादित्याह—। [d]"धर्मिणे"ति । एकाश्रयत्वं लक्षणे न विशेषणं येनाल-

(१) एकद्व्यादिशब्दा भावप्रधाननिर्देशत्वेनैकत्वद्वित्वादिसङ्ख्यापराः ।

(२) तद्विशिष्टस्य=आश्रयव्यक्त्यभेदघटितलक्षणस्येत्यर्थः ।

(३) एकलक्ष्याश्रयत्वमित्यत्र विशेषणविधयैकव्यक्तिरूपलक्ष्यस्यापि लक्षणे प्रवेशात्पुनस्तस्य लक्षणात्मकधर्मस्य लक्ष्यवृत्तिता न स्यात्, स्वस्य स्ववृत्तितानुपपत्तेरित्यर्थः अवचित् "धर्मस्ये" त्यस्य स्थाने लक्षणस्येत्येव पाठः ।

ष्यधर्मता स्यात् किन्तूपलक्षणमिति न स्ववृत्तितेत्याशङ्क्याह—। [e]"आश्रये"ति। अनुमित्यादयोऽप्याश्रयाभेदोपलक्षिता इति प्रागुक्तातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ एकोपाध्यवच्छिन्नाश्रयत्वं यदि लक्षणे विशेषणं तदा परोक्षप्रमितित्वरूपैकोपाध्यवच्छिन्नानुमित्यादिमेलकातिव्याप्तिरेवेत्याह—। [f]"परोक्षे"ति। प्रत्यक्षमात्रवृत्त्युपाधिविवक्षायां तेनैवान्यथा(१)सिद्धिरिति भावः ॥ [g]"गुणतये"ति। अनुमित्यादिव्यतिरेकमेलकस्यैकत्वसङ्ख्यासामानाधिकरण्यं प्रत्यक्षे गुणे न सम्भवतीत्यर्थः ॥

मू० [a]भावे वाऽनुमित्यादित्रयवृत्तीनां त्रयाणामप्यभावानामेकत्वसङ्ख्यासामानाधिकरण्यसम्भवात्, मिलितानामेक(२)समुदायापेक्षया तथात्वात्। नापि पञ्चमः, [b]वैशेषिकमतानुसारेणानुमित्यादित्रयेऽपि तदभावस्य तुल्यत्वात्। [c]अतदनुसारेण (३)प्रत्यक्षव्यक्तिष्वपि द्व्यादिसङ्ख्यायोगात्। * [d]तथापि नैकस्यां प्रत्यक्षव्यक्तौ द्व्यादिसङ्ख्यापरिसमाप्तिः(४), द्व्यादिसङ्ख्यापरिसमाप्त्यभावश्च तदभावशब्देन विवक्षितः ?*—इति चेन्न, का हि परिसमाप्तिर्यैकस्यां व्यक्तौ नास्तीत्युच्यते ?। * तत्रैव वृत्तिर्द्व्यादेः परिसमाप्तिः, सैकस्यां व्यक्तौ नास्ति ?।* —इति चेन्न, [e]एवमेकत्वस्यापि न क्वचित्परिसमाप्तिः स्यात्। नहि तस्य तत्रैव वृत्तिरन्यस्यैकत्वाभावप्रसङ्गात्। [f]अत एकत्वसङ्ख्यावत्यामेव व्यक्तौ द्व्यादिपरिसमाप्तिरित्य-

(१) प्रत्यक्षणस्येति शेषः।

(२) मिलितानां त्रयाणामभावानामेकसमुदायापेक्षया तथात्वात् = एकत्वसङ्ख्यासमानाधिकरणत्वादित्यर्थः।

(३) अतदनुसारेण = वैशेषिकमताऽननुसारेण। "द्व्यादिसङ्ख्यायोगात्"—इत्यतोऽग्रे 'न तदभावः इत्यव्याप्तिरसम्भवो वा'—इति शेषः।

(४) परिसमाप्तिः = पर्याप्तिः सर्वत्र प्रकृते ग्राह्या।

विशेष एव । * एकव्यक्तिगतैकत्वसङ्ख्याव्यक्तिर्नान्यत्र ? *—इति चेन्न, सत्ताव्यक्तेरप्येवम्भावप्रसङ्गात्, [g]अननुगतत्वापत्तेश्च([1])। * सत्तैकैव जातिरूपा, एकत्वं तु प्रतिव्यक्ति भिन्नं गुणपदार्थः ? *—इति चेन्नूनं वैशेषिकैर्विप्रलब्धोसि । कथमन्यथा सदेकप्रत्यययोरनुभवव्यवहारविशेषमपश्यन्नपि कानिचित्कानिचिदसम्बद्धान्यक्षराणि प्रलपसि । * सत्तैकत्वयोः परापरत्वानुपपत्तेर्नैवं([2])स्यात् *—इति चेन्न,

टी० ॥ अभ्युपेत्याह—। [a]"भावेवे"ति । अनुमित्यादिसमुदायस्यैकतया तत्राप्यभावमेलकसत्त्वाल्लक्षणमतिव्यापकमेवेत्यर्थः ॥ [b]"वैशेषिके"ति । द्वयादिसङ्ख्याविरहिण्यनुमित्यादावतिव्याप्तितादवस्थ्यादित्यर्थः ॥ [c]"अतदि"ति । सङ्ख्यायाः पदार्थान्तरत्वाभ्युपगमे इत्यर्थः । यथाऽनुमानादित्रये द्वित्वं त्रित्वं वा परिसमाप्यते तथा नैकस्यां प्रत्यक्षव्यक्तावित्यपरिसमाप्तद्वित्वादिप्रत्यक्ष([3])मेकमेवेत्याशङ्कते—। [d]"तथापी"ति । धीव्यवहारयोस्तन्मात्रगतत्वं तत्र परिसमाप्तिः, तच्च नैकत्वस्यापीत्याह—। [e]"एवमि"ति ॥ [f]"अत" इति । यदेकं तद्द्वयमपीत्यविशेषाल्लक्षणे विशेषणोपादानमनर्थकमेवेत्यर्थः ॥ [g]"अननुगतत्वे"ति । एवं सत्येकव्यक्तिमात्रवृत्तिता लक्षणस्य स्यादित्यर्थः ॥

सू० [a]साम्यात् । [b]जातिपरापरत्वध्रौव्यमेव च क्वाप्येकस्य न्यूनवृत्तित्वे प्रमाणं स्यात् । * क्व तथा ? *—इति चेन्न,

(१) 'लक्षणस्ये'ति शेषः ।

(२) यद्येकत्वं जातिस्तर्हि सत्ताद्रव्यत्वयोरिव परापरभावो वाच्यस्तन्न सम्भवति सत्तायां सत्तावैधुर्येप्येकत्वभावेन न सत्तापरं नाप्येकत्वं परमेकत्व एकत्वाभावेपि सत्ताभावाद्द्व्यादौ च तयोः साङ्कर्यादेकत्वं गुण एवेत्यर्थः नैवं स्याद्, एकत्वं जातिर्नस्यादित्यर्थः ।

(३) अपरिसमाप्तं द्वित्वादि यत्र प्रत्यक्षे तदित्यर्थः ।

ᶜशैलेऽनलस्यानुमायामपि क्व हस्तवितस्त्यादौ तदंशे इत्यनिश्चयवददोषत्वात् । * अथास्तु मा(¹) वासीदेकत्वमनुगतं किमनेनात्र निरूपितेन द्वित्वादिर्यत्र न समाप्यतेऽभिहिताभावत्रयं चास्ति तत्प्रत्यक्षमिति * । मैवम्, अनुमित्यादित्रयेपि न त्रित्वं परिसमाप्तम् । एवं (²)सत्यन्यानि त्रीणि न स्युः । * अन्या सा त्रित्वव्यक्तिर्याऽन्यत्र ? *—इति चेन्न, ᵈत्रित्वव्यक्तेः कस्याश्चिदनुमित्यादित्रये परिसमाप्त्यभावात् । * काचिदपि त्रित्वव्यक्तिर्यत्र न समाप्यते ? *--इति चेन्न, अव्यापकत्वात् । ᵉप्रत्यक्षत्वस्य त्रित्वव्यक्तेश्चावश्यं सामानाधिकरण्यस्य वैशेषिकमताभ्युत्थितेन भवताऽभ्युपगन्तव्यत्वात् । ᶠअन्यथा प्रत्यक्षव्यक्तयस्त्रिसो न स्युः । तदेव हि त्रिरित्यभिधीयते यत्र त्रित्वं परिसमाप्यते ।

टी० ॥ ᵃ"साम्यादि"ति । सत्ताया एव गुणत्वमुभयोर्वा गुणत्वं स्याद्विनिगमनाऽभावादित्यर्थः । एकस्यां कस्याञ्चिद्व्यक्तौ सत्तापरिहारेणैकत्ववृत्तौ स्यादेव पराऽपरभाव इत्याह—। ᵇ"जाती"ति । विशेषानिश्चयस्य प्रमाणादोषत्वमाह—। ᶜ"शैले" इति ॥ ᵈ"त्रित्वव्यक्तेरि"ति । एकस्या अपि त्रित्वव्यक्तेरपरिसमाप्तौ त्रित्वापरिसमाप्तेः सत्त्वादित्यर्थः । अव्याप्ति-

(१) मावासीदित्यत्रमावा आसीदिति च्छेदः । नायं माङ्शब्दः किन्तुमाशब्दः' माङङ्गीकारे "माङिलुङि"ति सर्वलकारापवादभूते लुङिसति "अस्तेर्भू"रिति प्रकृतेर्भूभावेन मावाभूदित्यापद्येत । माशब्दयोगेतु न तथा माङोयोगे एव तथाविधानात् इतरथामेत्येवसूचयेत अतएव "कथन्तर्हिमाभवतु, माभविष्यतीति ऽनायं माङकिन्तु माशब्दः" इतिसमादाधुस्तद्विदः । तथा च मावासीदित्यस्य न वास्थितः स्यादित्यर्थो द्रष्टव्यः ।

(२) अनुमित्यादित्रये एव त्रित्वसमाप्त्यङ्गीकारे दोषमाह-एवमिति ।

मुपपादयति—। e"प्रत्यक्षत्वस्ये"ति । वैशेषिकमतमुपेत्य प्रतीतिबलात्प्रत्यक्षप्रतीतिषु गुणभूतास्वपि त्रित्वमभ्युपेयमित्यर्थः ॥ प्रतीतिमेवाह—। f"अन्यथे"ति ॥

मू० a"किञ्च, तथापि स एवातिव्यापकत्वादोषः । त्रित्वेनावच्छिन्नास्वनुमित्यादिव्यक्तिषु त्वदभिमतमभावत्रयमस्तीति तत्र प्रत्यक्षलक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरुक्ता, तद्व्यावर्तनाय भवताऽभिधीयते काचिदपि त्रित्वव्यक्तिर्यत्र न समाप्यते इति, नचैवमुक्तेऽप्यावतिव्याप्तिर्निवर्तते तत्राप्युक्तविशेषणस्य विद्यमानत्वात् । नहि त्रित्वावच्छिन्ने तस्मिँस्त्रित्वव्यक्तिः काचिदपि समाप्यते । त्रित्वलक्षणैकोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिँस्त्रित्वव्यक्त्यन्तरं (१)भवदप्याश्रयान्तरमादाय वर्तते, न तु तत्रैव परिसमाप्यते । b यत्र चोक्तमुपाधिभूतं त्रित्वं, तेषु यदि त्रित्वसमाप्तिर्धर्मिषु दृश्यते, तदा तद्दर्शनेन तत्र धर्मिमात्रे लक्षणाऽव्यावृत्तिः सिध्येत्, नतु त्रित्वविशिष्टे धर्मिणि । तस्मादतिव्यापकत्वं तदवस्थमेव । c अभावत्रयं च त्रित्वोपाध्यवच्छेदेन समुदिततामुपगतवति विशिष्टे धर्मिणि वर्तते, नत्वविशिष्टे, d प्रत्येकमभावत्रयावस्थानस्य तेषु वक्तुमशक्यत्वात् ।

टी० ॥ 'काचिदपि त्रित्वव्यक्तिर्यत्र न परिसमाप्यते'—इति विशेषणदानेऽप्यनुमित्यादित्रये त्रित्वावच्छिन्ने स्वविशिष्टे स्ववृ-

(१) त्रित्वावच्छिन्न—घट—पटैतत्त्रितये वर्तमानं यत्त्रित्वं तद् यद्यपि त्रित्वावच्छिन्नेपि वर्तते तथापि घटपटलक्षणमाश्रयान्तरमादायैव, नतु केवले त्रित्वावच्छिन्ने वर्तते—इत्यर्थः ।

प्तिभयात्प्रथमत्रित्वविशिष्टे (१)त्रित्वान्तरस्य च त्रित्वत्वेनैकीकृते परिसमाप्त्यनुपपत्तेरतिव्यापकत्वं तदवस्थमेवेति "किञ्च" इत्यादिना "ऽतिव्यापकत्वं तदवस्थमेव" इत्यन्तेन विशदयन्नाह ॥ [a]"किं चे"ति । नन्वनुमित्यादिषु परिसमाप्तमेव प्रथमत्रित्वमिति कुतोऽतिव्याप्तिरित्यत आह—। [b]"यत्र चे"ति । धर्मिमात्रेतिव्याप्तिर्नोक्ता, किन्तु त्रित्वावच्छिन्ने, तत्र च त्रित्वापरिसमाप्तेरेवेत्यर्थः ॥ प्रत्येकं धर्मिणि नानुमित्याद्यन्योन्याभावत्रयमिति विशिष्टे तत्सत्त्वेन प्रागपि तत्रैवातिव्याप्तिरुक्ता, सा चाद्यापि न परिहृतेत्याह—। [c]"अभावे"ति ॥ [d]"प्रत्येकमि"ति । अनुमितावनुमित्यन्योन्याभावाभावादित्यर्थः ॥

सू० [a]"अथ मन्यसे— *तादृशस्य विशिष्टस्य प्रमितित्वेनैव व्यवच्छेदः, न ह्यभावत्रयवत्त्वं (२) विशेषणमाश्रयकोटावन्तर्भाव्य तासु व्यक्तिषु प्रमितित्वं वर्तते(३) किंतु तेषां धर्मिणां स्वरूपमात्रे, उक्ताभावत्रयं प्रमितित्वं चेत्येतद्यत्रास्ति तत् प्रत्यक्षमिति हि ब्रूमः? *—इति, न, [b]भवतापि भिन्नधर्मावच्छिन्नस्यैव (४)धर्मिणः प्रमितित्वमभावत्रयवत्त्वं चावश्यमभ्युपगन्तव्यम् । तथाहि,—यदि प्रमितित्वस्य क्वाचित्कत्वे नियामकं नोच्यते तदा सर्वा प्रमितिः स्यात्, न वा काचिदपि ।

(१) अत्र "प्रथमत्रित्वस्य" इति शेषो द्रष्टव्यः ।

(२) अभावत्रयवत्त्वम्=सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनाऽभावत्रयविशिष्टं त्रित्वमित्यर्थः । तासु=अनुमित्यादिषु ।

(३) नहि वर्तते—इति सम्बन्धः, विशेषणीभूते त्रित्वेपि प्रमितित्वप्रसङ्गादिति तत्र हेतुः पूरणीयः ।

(४) भिन्नधर्मावच्छिन्नस्य=अन्यान्यधर्मावच्छिन्नस्य । तथाहि प्रत्यक्षे यथार्थानुभवत्वाद्यवच्छेदेन प्रमितित्वं प्रत्यक्षत्वावच्छेदेनाभावत्रयवत्त्वं च वाच्यम् । तथाचाभावत्रयप्रमितित्वयोर्वैयधिकरण्याल्लक्षणाऽसिद्धिरिति भावः ।

सर्वत्र सत्ताऽसत्ता वा नियमेऽन्यानपेक्षया[1] ।
नियामकाद्धि भावानां क्वाचित्कत्वस्य सम्भवः ॥४२॥

तन्नियामक[2]माश्रये विशेषणीभूतं वक्तव्यमुपलक्षणीभूतं वा ? । आद्ये [3]यदेव प्रमितित्वस्याऽऽश्रये विशेषणं तदेव यद्यभावत्रयस्यापि तदा त्रित्वावच्छिन्नेनुमित्यादा[4]वभावत्रयस्य दर्शितत्वात्तत्र प्रमितित्वेनापि त्रित्वावच्छिन्ने भवितव्यमिति प्रमितित्वान्न तद्व्यवच्छेदः ।

टी० ॥ विशिष्टे चेदतिव्याप्तिस्तदा प्रमितित्वेनैव तद्व्यवच्छेदः, नहि विशिष्टे प्रमितित्वमित्याशङ्कते–। [a]"अथे"ति । प्रमितित्वमपि यथार्थानुभवत्वादिविशिष्टे वक्तव्यमन्यथातिप्रसङ्ग इति प्रकृतेपि त्रित्वविशिष्टे प्रमितित्वं नानुपपन्नमिति परिहरति–। [b]"भवतापी"ति । यदवच्छिन्ने प्रमितित्वं तदवच्छिन्ने एवाभावत्रयं चेन्न वाच्यं तदा त्वत्पक्षे लक्षणस्यासम्भव एवेत्यग्रे भावाभिव्यक्तिः ॥

सू० [a]"अथान्यावच्छिन्ने प्रमितित्वमन्यधर्मावच्छिन्ने चाऽभावत्रयसम्बन्ध,स्तदा [5]नास्ति त्वत्पक्षेपि प्रमितित्वस्यैकधर्मविशिष्टाश्रयत्वलक्षणमेकाश्रयत्वम् । विशिष्टेपि धर्मिण्याश्रितो [6]धर्म्याश्रित एवेति कृत्वा

---

(१) अन्यानपेक्षया नियमे (स्वीक्रियमाणे) सर्वत्रसत्ताऽसत्ता वा स्यादिति सम्बन्धः ।

(२) प्रमितित्वस्य यद्यथार्थानुभवत्वादिरूपं नियामकमवश्यं वक्तव्यं तन्नियामकमित्यर्थः ।

(३) यदि विशेषणं तदापि प्रमितित्वाश्रयविशेषणमेवाभावत्रयस्यापि नियामकतयाऽऽश्रयविशेषणमुताऽन्यदिति तत्र प्रथममनुवदति आद्ये इति । द्वितीयमनुवदति अथेति ।

(४) अनुमित्यादौ = अनुमित्यादिसमुदाये ।

(५) एवं सति प्रमितित्वाभावत्रयवत्त्वयोर्वैयधिकरण्यादसम्भव एव लक्षणस्येत्याह--तदेति । अभावत्रयेण सहेति शेषः ।

(६) यथा शाखावच्छिन्नसंयोगविशिष्टे वृक्षे धर्मिण्याश्रितो मूला-

प्रमितित्वस्याभावत्रयसमानाश्रयत्वेऽनुमित्यादित्रयेऽपि प्रसङ्गस्तदवस्थः । नापि द्वितीयः, उपलक्षणीभूतेन केनचिद्धर्मेण (१)योऽसावुपलक्षितो धर्मी स एव खलु त्रित्वविशिष्टः, विशेषणवतोऽपि यावद्विशेष्यवस्तुनो विशेष्यवस्त्वात्मकत्वात्, यथा दण्ड्यपि पुरुषः पुरुष एव । एवं च सत्युपलक्षितादनन्यभूते त्रित्वविशिष्टेऽप्यनुमित्यादौ प्रमितित्वमाश्रितं, नियामकेनोपलक्षणेनोपलक्ष्याभेदव्यवस्थिततया तस्याप्यवच्छिन्नत्वात् । [b]तथाचातिव्याप्तिर्वज्रलेपायिता । *[c]तथाप्युपलक्षकेण त्रित्वविशिष्टतया नोपलक्षितोऽसौ धर्मी, किन्तु स्वरूपेण *—इति चेन्न, उक्तमत्र यदेव तदुपलक्षितं तदेव विशिष्टमपि ।* तथापि विशिष्टेन रूपेण तावन्नोपलक्षितम् * ?-इति चेत्, [d]सोपलक्षि, अविशिष्टेनापि तन्नोपलक्षितमेव । [e]अन्यथा प्रकृतेऽपि वैयधिकरण्यापत्तेः । तदास्तामुल्लसत्पल्लववचनविलसितेनेति । तदेवं लक्षणान्तरेऽपि प्रतिपादितोऽयं दूषणसमूहः स्वयमूहनीयः ।

टी० ॥ भावमेवाभिव्यनक्ति-। [a]"अथे"ति ॥ [b]"तथाचे"-ति । त्रित्वविशिष्टप्रमितित्वमभावत्रयवत्त्वं चानुमित्यादित्रयेऽपीत्यतिव्याप्तिरेवेत्यर्थः । [c]"तथापी"ति । उपलक्षणतायां वैशिष्ट्यमपि नावच्छेदकमित्यर्थः । अवैशिष्ट्यमपि न तथेत्याह-। [d]"सोपलक्षी"ति ॥ [e]"अन्यथे"ति । प्रमितित्वस्याभावत्रयस्य च नानाधर्मावच्छेद्यत्वेन वृत्तावित्यर्थः ॥

वच्छिन्नस्तदाभावोऽपि धर्म्याश्रित एव तथाऽन्यधर्मावच्छिन्नप्रमितित्वविशिष्टे प्रत्यक्षे धर्मिण्याश्रितेऽन्यधर्मावच्छिन्नोऽभावत्रयसम्बन्धोऽपि धर्म्याश्रित एवनियामकधर्मविशिष्टयोर्भेदेऽपि प्रत्यक्षस्य धर्मिण एकत्वादित्यर्थः ।

(१) केनचिद्धर्मेण = यथार्थानुभवत्वादुष्टकारणोद्भवत्वादिना ।

सू० एतदेव परामृश्य भट्टैरिदमुदाहृतं लक्षणस्याभिधानं तु केनांशेनोपयुज्यते [a]"अन्याभिप्रायेोक्तमपि हि तत्सामान्यतोऽप्युपपद्यमानमेवेति (१) अनुमानमपि (२)किमुच्यते [b]करणपक्षे लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति चेत् किं लिङ्गत्वं व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वमिति चेत् संशयस्योपलक्षणत्वे तत्र दृष्ट्वापि व्यापकं तत्परामर्शातिप्रसङ्गात् [d]अत एव न तस्य वर्तमानस्य [e]अतत्कालेऽप्युपलक्षणत्वात् [f]विशेषणत्वेचानुमाय व्यापकं धर्म्मिनाशवदप्रवृत्त्यापत्तेः (३) * [g]पक्षधर्माद्धेतोः पक्षांशे विशेष्ये साध्यसिद्धिरीदृशं च वैयधिकरण्यमिष्टमेवेत्यतो नैवम् ?*-इति चेन्न, ।

टी० ॥ ननु चोदनैव प्रमाणमेवेति च प्रतिज्ञाद्वयं निर्वाह्यं तत्र च पदार्थानां लक्षणमनुपपन्नमिति भट्टतात्पर्येण तु लक्षणानां समानासमानजातीयव्यवच्छेदो न फलमिति तदभिप्रायस्तथाच प्रकृतासङ्गतमिदमत आह–। [a]"अन्ये"ति । [b]"करणपक्षे" इति । भावसाधनत्वनिवृत्त्यै(४)पक्षधर्मत्वमिति हि सन्दिग्धसाध्यधर्मा धर्मी पक्षस्तद्धर्मत्वं तत्र सन्देहस्योपलक्षणतां दूषयति–। "संशयस्ये"ति । वह्निज्ञाने वृत्तेपि धूमपरामर्शः करणं स्यादित्यर्थः लिङ्गपरामर्शस्तत्र करणमेवानुमित्यनुत्पादस्तु सिद्धसाधनादिति न वाच्यम् लिङ्गपरामर्शस्य चरमकारणत्वोपगमादिति भावः ननु व्यापकनिश्चयेन विरोधिना तत्र संशयस्य

(१) { प्रत्यक्षं खण्डितं प्रागनन्ताभिरुपपत्तिभिः ।
सुदृढं खण्ड्यतेऽद्यानुमानं परिकरान्वितम् ॥ }

(२) अनुमानं दूषयितुं पृच्छति किमिति ।

(३) धर्मीति, धर्मी पर्वतादिर्नष्टो यस्य वह्न्यादेः साध्यस्य तत्र धर्मिनाशवद्ध्रदादौ वह्न्याद्यर्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

(४) भावसाधनत्वनिवृत्त्यै = अनुमितिरनुमानमिति भावव्युत्पत्तिकत्वनिवृत्त्यै ।

नाशान्न तस्योपलक्षणत्वं यत्र स वर्तमानस्तत्रोपलक्षणं भवत्येवेत्यत आह–[d]"अत एवे"ति। वर्तमानस्योपलक्षणत्वमितिशेषः॥ "अत एवे"ति। वक्ष्यमाणहेत्वतिदेशः तमेवाह–। [e]"अतत्काले" इति। [f]"(१) विशेषणत्वे" इति। सन्देहविशिष्टो धर्मी यदि पक्षस्तदा सन्देहनाशे विशिष्टस्य पक्षस्यापि नाशादनुमायां जातायामपि साध्यं कुत्र वर्ततेत्यर्थः ननु विशिष्टस्य पक्षत्वेपि तद्धर्माद्धर्माद्विशेष्यमात्रे साध्यसिद्धिरिति तस्यावस्थानादनुमितवह्निस्तत्रैव प्रवर्तते नचान्यधर्मादन्यत्र साध्यसिद्धावतिप्रसङ्गो विशिष्टधर्मस्य विशेष्ये साधकत्वनियमाभ्युपगमादित्याशङ्क्ते–। [g]"पक्षे"ति।

सू० [a]"पक्षमादायैव वैयधिकरण्ये नियतसामानाधिकरण्यलक्षणव्याप्तिलोपापत्तेः * [b]तथापि विशेष्यमादाय सास्ति ? *–इति चेन्न, [c]साध्यविशेषसिद्धिरपि यत्र व्याप्तिबलायातं सामान्यं तत्र सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानबलादेवेति सामान्यविशेषसिद्ध्यनुपयोगिनी पक्षधर्मता त्वदिष्टा केवलं सिद्धसाधनपरिहारायानुमितिकारणत्वेनेष्टव्या सिद्धसाधनं च न स्वार्थानुमाने दोष इति नानुमितिमात्रहेतुनिवेशनी(२)सेति [d]मोक्षमाणैर्हि "(३)आगमेनानुमानेन ध्यानात्म-

(१) अथाज्ञातसतस्सन्देहस्य विशेषणत्वमाहोस्विज्ज्ञातसतः नाद्यः अज्ञातसतस्तस्य विशिष्टबुद्धेरनियामकत्वेन विशिष्टबुद्धिविषयतामन्तरेण पर्वतादेः पक्षत्वानुपपत्तेरतएव नाज्ञातस्य विशेपणत्वमपीतराव्यावर्तकत्वात्–नहि स्वरूपसत्त्वमात्रेण विशेषणं सम्भवति येनाज्ञातस्यापि विशेषणत्वमङ्गीक्रियेत तदेव हि विशेषणं यद्व्यावर्त्तयतीतरस्माद्विशेष्यमज्ञातस्य च विशेष्याद्व्यावर्त्तकत्वादिति नाज्ञातस्य विशेषणत्वम्। नापि द्वितीयः ज्ञातस्य व्यावर्त्तकत्वेपि ज्ञानस्य स्वोत्पत्तितृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वेनेति सन्देहनाशानन्तरं विशिष्टस्य पक्षस्यापि नाशाज्जातायामनुमितौ साध्यं निराश्रयं स्यादित्याह–विशेषणत्वे–इतीति–

(२) सेति–पक्षधर्मतेतीत्यर्थः।

(३) अत्रागमेत्यादिना न शब्दादिप्रमाणमभिप्रेतमपि तु श्रवणादित्रयम्। मङ्गलभाचार्यास्तु "आगमेनानुमानेने"त्यादिपद्येन न

(१)त्यक्षणे न च त्रिधात्मनि प्रमाणानां(२)सम्प्लवः स्वार्थमुच्यते" इति e(३)एतेन संशययोग्यतापि निरस्ता ।

टी० ॥ एवं सति लिङ्गलिङ्गिनोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति यदुच्यते तद्भज्येतेति परिहरति ॥ a"पक्षमादाये"ति । ननु विशिष्टे सामानाधिकरण्याभावेपि विशेष्ये तदुभयसामानाधिकरण्यसत्वान्न व्याप्तिलोप इत्याशङ्कते–। b"तथापी"ति। एवं सति पक्षधर्मता नानुमित्यङ्गं स्याद् व्याप्तिबलादेव सामान्यं सिध्यद्विशेषमादायैव सेत्स्यतीति विशेषसिद्धावपि तदनुपयोगादिति परिहरति–। c"साध्यविशेषे"ति । स्वार्थानुमाने सिद्धसाधनस्यादोषत्वमाह–। d"मोक्षमाणैरि"ति । मुचेोऽकर्मकस्य सनि रूपं तथाच मुमुक्षुभिरित्यर्थः आगमावगतात्मनि मननबोधनात् सिद्धसाधनं न दोषः श्रुतिबोधितेष्टसाधनताकस्य मननस्यानुमितिसाहेतुकत्वेन तत्र संशयस्यानपेक्षणात् प्रकारान्तरेण श्रवणं तदन्यप्रकारेण संशयान्मननमित्यसारं श्रवणमननयोः समानप्रकारकत्वावगमादिति भावः ॥ e"एतेने"ति । पक्षधर्मताया अनङ्गत्वप्रदर्शनेन साधकबाधकमानाभावलक्षणसंशययोग्यताघटितं पक्षत्वं निरस्तमित्यर्थः यद्वा साधकमाने सत्यपि मननप्रवृत्तिदर्शनेनेत्यर्थः ।

श्रवणादि त्रयमभिहितमपि तु "ध्यानात्प्रत्यक्षणेन चे"ति द्वितीयपादेनानुमानानन्तरं प्रत्यक्षवदागमानन्तरमनुमानभिधीयतइत्यर्थं ब्रुवते तथा चैतन्मतेप्यागमिकात्मावगमान्तरमनुमानविधानान्न पक्षतायास्सर्वत्र हेतुत्वं तत्र प्रगल्भाचार्य्यकृत स्वार्थसम्पगिति मन्ये तत्र सिद्धिसत्त्वेप्यनुमितिदर्शनेन न पक्षतायास्सर्वत्रकारणत्वमिति पक्षधर्म्मताहेतुत्वनिरासकप्रकृतग्रन्थोपयोगित्वात्तदर्थस्य श्रवणानन्तरं मननबोधने तु मनस्यापि साक्षात्काररूपत्वेन सिद्ध्यनन्तरमनुमितेर्बोधनान्न तद्ग्रन्थस्य पक्षधर्मताहेतुत्वनिरासकत्वं सम्भवति श्रवणादि त्रितयविधानवादिमत इति । (१) प्रत्यक्षणेनेति प्रत्येकमागमाद्यन्वयि ।

(२) सङ्करः । एकधर्मिगोचरत्वमिति यावत् ।

(३) ननु तत्र साधकमानाभावरूपायाः पक्षधर्मताया असत्त्वेपि संशययोग्यत्व रूपापक्षधर्म्मतास्त्येवेति न पक्षतायामनुमितिमात्रहेतुत्वनिरास इत्यत आह-एतेनेति ।

सू० "व्याप्यत्वमिति चेत् किं वस्तुगत्या व्याप्यस्य स्वरूपेण परामर्शोऽनुमानं व्याप्यतया वा नाद्यः [b]अगृहीतव्याप्तिनापि धूमादिपरामर्शस्यानुमानताप्रसङ्गात् नापि द्वितीयः [c]व्याप्त्युल्लेखिनः प्रमाणस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् तस्यापि ([१])व्याप्यत्वग्राहितया अवश्यं वक्तव्यत्वात् [d]अत एव द्वितीयतृतीयविशेषणे अपि निरस्ते [e]धारावाहिनि तथात्वापत्तेः [f]गृहीतव्याप्तिना च युगपदुभयग्रहणे द्वावेतौ व्याप्यव्यापकाविति परामर्शस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् * नच तदनुमानमेव*, असन्दिग्धतया पक्षत्वाभावेन तद्धर्मस्य हेतोः सिद्धसाधनव([२])दपक्षधर्मत्वात् * स्वार्थानुमाने नायं दोष ?*-इति चेन्न, [g]प्रत्यक्षलक्षणोपपत्त्या साक्षात्त्वासाक्षात्त्व विरोधापत्तेः ।

टी० ॥ पक्षधर्मता चेदनङ्गमस्तु तर्हि व्याप्यत्वमेव लिङ्गत्वमित्याह-। [a]"व्याप्यत्वमि"ति । वस्तुगत्या यद्व्याप्यं तस्य परामर्शो व्याप्यत्वेन वा परामर्शोऽनुमानमाद्यं दूषयति-। [b]"अगृहीते"ति ॥ द्वितीये त्वाह-। [c]"व्याप्ती"ति । व्याप्तिज्ञानमप्यनुमानं स्यादित्यर्थः तस्यापि व्याप्यत्वग्राहित्वादन्यथा व्याप्तिग्रहत्वमेव तस्य न स्यादिति भावः ([३])उक्तदोषादेव द्वितीयलिङ्गपरामर्शस्तृतीयलिङ्गपरामर्शो वानुमानमिति निरस्तमित्याह-। [d]"अत एवे"ति ॥ दोषान्तरमाह-। [e]"धारे"ति । धारावाहिद्वितीय तृतीयलिङ्गपरामर्शेऽनुमानत्वापत्तेः व्याप्यत्वव्यापकत्वप्रकारकधूमवह्निसमूहालम्बनेऽनुमानत्वप्रसङ्गमाह-। [f]"गृ-

(१) व्याप्येत्यपि क्वाचित्कः पाठः ।

(२) सिद्धसाधनस्य हेतोर्यथा पक्षधर्म्मत्वं नास्तिसन्दिग्धसाध्यवत्पक्षाभावात्तद्वदित्यर्थः ।

(३) स्वरूपेणद्वितीयलिङ्गस्य तृतीयलिङ्गस्य वा परामर्शोऽनुमानं व्याप्यतया वानाद्यः । धूमादिमात्र परामर्शस्याप्यनुमानत्वापत्तेर्नापि द्वितीयः । व्याप्तिग्रहणस्यापि व्याप्यत्वविषयकत्वेनानुमानत्वप्रसङ्गादिति ।

हीते"ति। व्याप्यत्वपरामर्शरूपतया समूहालम्बनप्रत्यक्षमपि यद्यनुमानमङ्गीकार्य्यं तदा तदनन्तरोत्पन्नव्यापकप्रत्यक्षस्येन्द्रियजत्वेन साक्षात्त्वं लिङ्गजत्वेन चासाक्षात्त्वमिति विरोधः स्यादित्याह-। [g]"प्रत्यक्षे"ति।

सू० [a]* अव्यापकविषयत्वे सति? *-इति चेन्न, [b]व्याप्यत्वविषयत्वाभावप्रसङ्गात् [c]व्याप्यत्वं हि सप्रतियोगिकग्रहणम् तथाचैतस्य व्याप्यमिदमिति गृह्यते तथा च सति व्यापकस्यापि विशेषणस्य ग्रहणमवश्यं वक्तव्यम् अन्यथा विशिष्टग्रहणस्य वक्तुमशक्यत्वात् * विशेषतो व्यापकाविषयत्वे सति? *-इति चेन्न, अग्निधूमौ व्याप्तावित्याप्तोपदेशाद्वा पूर्वं भूयो गृहीतवह्निधूमसाहचर्य्यस्य वह्निधूमाग्रहणकाले विमर्शवशाद्वा जायमानव्याप्तिग्रहणस्य [d]व्याप्यपरामर्शानुमानं स्यात् [e]* न परामर्शः प्रत्ययमात्रं येन प्रथमग्रहणे प्रसङ्गः स्यात् किं नाम प्र(१)त्यभिज्ञानम्? *-इति चेन्न, [f]विचारादाप्तोपदेशाद्वा प्रतीत्य व्याप्तिं पुनराप्तोपदेशाद्विचारान्तराद्वा यैव मया व्याप्तिर्गृहीता सैवेयमिति प्रत्यभिजानानस्य व्याप्तिज्ञानमनुमानं स्यात् [g]* विशेषतो व्याप्यविषयत्वे सति? *-इति चेन्न, [h]अव्यापकत्वप्रसङ्गात् [i]एकव्यक्तिविषयत्वस्य व्यक्त्यन्तरेऽसम्भवात् [j]सामान्यतो व्यक्तिविषयत्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् [k]किञ्च धूमवत्त्वादेर्यदा कदाचिदग्निमत्त्वं वा प्रतीयते तदानीं वाग्निमत्त्वं पर्वतादेर्न्नाद्यः॥

टी०॥ [a]"अव्यापके"ति। व्यापकास्फुरणे व्याप्यत्वस्फुर-

(१) वह्निव्याप्योयमिति।

णानुपपन्नमेवेति क्वाप्यनुमानं न स्यादित्याह-। "व्याप्यत्वविषयत्वे"ति। एतदेवोपपादयति-। [c]"व्याप्यत्वं ही"ति। [d]"व्याप्यपरामर्श" इति। मानस इत्यर्थः साहचर्यमात्रग्रहादयं मानसो व्याप्यपरामर्शः प्राथमिक एव स न विवक्षितः किन्तु व्याप्योयमित्यनुसन्धानमनुमानमिति शङ्कते-। [e]"न परामर्श" इति॥ [f]"विचारादि"ति। अनुकूलतर्कोपगृहीतसहचारदर्शनादित्यर्थः॥ [g]"विशेषत" इति। अयं धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारपरामर्शानुमानमित्यर्थः॥ [h]"अव्यापकत्वे"ति। अनित्यत्वव्याप्यं कृतकत्वमित्याकारः परामर्शोनुमानं न स्यादित्यर्थः एतदेव स्पष्टयति-। [i]"एके"ति। ननु व्यक्तिमात्रविषयत्वं विशेषतो व्याप्यविषयत्वमभिमतं नतु धूमैकव्यक्तिविषयत्वं येनाव्यापकता स्यादित्यत आह-। [j]"सामान्यत" इति। प्रकारान्तरेणानुमानं खण्डयति-। [k]"किञ्चे"ति॥

सू० [a]तदानीमिवा[b]न्यदाप्यग्न्यर्थिप्रवृत्तेस्तत्र प्रसङ्गात् नापि द्वितीयः [c]तदानीमग्निमत्तया व्याप्तत्वानवगमात् * [d]तदेति धूमकालो पेक्षित ?-* इति चेन्न, [e]क्वचिद्देशेऽन्यदापि धूमस्यावस्थानमस्तीति कालान्तरस्यापि धूमकालत्वात् (१) * [f]तद्धूमकालोपेक्षित ?-* इति चेन्न, [g]तच्छब्दस्य व्यक्तिविशेषवचनत्वेऽप्रतीतव्याप्तिकत्वं [h]यत्किञ्चिद्व्यक्तिवचनत्वे चो-(२)क्तदोषापत्तिः [i]हेतोः पक्षधर्मतयाप्यपर्वतादिधर्मः साध्यो माभूत्ततस्तु कालान्तरे किं न स्यात् [j]तं कालमन्तर्भाव्य पक्षत्वे कथमुत्तरं निष्कम्पं प्रवर्तते [k]धूमकालमन्तर्भाव्य चे[l]दुक्तमावर्त्तेत [m]तद्धूमकालं चेद् ॥

(१) धूमकालादित्यस्यानन्तरं तथा च कालान्तरेपि वह्न्यर्थिनः प्रवृत्तिस्स्यादित्येतदध्याहार्य्यम् ।

(२) क्वचिद्देशेऽन्यदापीत्यादिपूर्वग्रन्थोक्तदोषस्यापत्तिरित्यर्थः ।

टी० ॥ [a]"तदानीमि"ति । लिङ्गकाले इत्यर्थः ॥ [b]"अन्यदापी"ति । अतीतानागतलिङ्गस्थलेऽपि पर्वते वह्निमनुमाय प्रवृत्तिः स्यात् तत्कालीनवह्निभानस्यापि सम्भवादित्यर्थः ॥ [c]"तदानीमि"ति । वह्निमात्रेण धूमस्य व्याप्तिर्नतु धूमकालीनवह्नित्वं व्यापकतावच्छेदकमित्यर्थः ननु यदा धूमस्तदा वह्निरिति कालगर्भव्याप्तिग्रहबलादेव लिङ्गकालीनलैङ्गिकसिद्धिरिति शङ्कते—। [d]"तदेतो"ति । एवमपि धूमकाले वह्नौ भासेत स च नानेति तस्य न विनिगमकत्वमित्याह—। [e]"क्वचिदि"ति ॥ [f]"तद्धूमकाल" इति । परामृश्यमाणधूमकाल इत्यर्थः यदि विशिष्य तेन धूमविशेषेण व्याप्तिग्रहो भवेत्तदा तत्कालस्फुरणं स्यान्नचैवमित्याह—। [g]"तच्छब्दस्ये"ति । ननु यस्यामेव व्यक्तौ विशिष्य व्याप्तिर्गृहीता सैव तत्पदार्थ इत्यत आह—। [h]"यत्किञ्चिदि"ति । एवं सति यत् किञ्चिद्धूमकालीनवह्निभाने प्रवृत्तिर्नियतकाला न स्यादित्यर्थः पक्षधर्मताबलादपि पर्वतीयवह्निसिद्धिर्नतु नियतकालीनतयापि तत्रास्या अतन्त्रत्वादित्याह—। [i]"हेतोरि"ति । नन्वनुमितिकालविशिष्टो लिङ्गकालविशिष्टो वा धर्मी पक्षस्तेन पक्षधर्मताबलात्तदन्यतरकालसिद्धिरित्यत आह—। [j]"तत्रे"ति । तत्कालनाशे पक्षनाशान्न तत्र प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः ननु धूमसामान्यकालान्तर्भावेण पक्षता स च कालो धूमानुवृत्त्या प्रवृत्तिकालेऽप्यस्त्येवेत्यत आह—। [k]"धूमे"ति । एवं सति यत्किञ्चिद्धूमकालीनवह्निसिद्धिरित्यनियम इत्याह—। [l]"उक्तमि"ति । परामृश्यमाणधूमकालान्तर्भावं शङ्कते—। [m]"तदि"ति ॥

सू० [a]अंशतः स्ववृत्तिः कश्च व्याप्तिशब्दार्थ इति वक्तव्यं अविनाभावः इति चेत्किमेकस्याऽव्यतिरेके ऽपरस्य भावोऽविनाभावपदार्थः उत एकस्य व्यतिरेकेऽपरस्य व्यतिरेकः यद्याद्यः तदाऽव्यतिरेकोऽन्वयार्थ इत्येकस्यान्वयेऽपरस्यान्वय इत्युक्तं स्यात् एवं च सति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्यन्वयो व्याप्तिः स्यात् * न क्वाचित्कः सम्बन्धो व्याप्तिः [b]सार्व-

त्रिकस्य तथात्वेन विवक्षितत्वात् ?*-इति चेत्किमिदं सार्वत्रिकत्वं सम्बन्धस्य सर्वासु तज्जातीयव्यक्तिषु विद्यमानतेति चेन्नेयं सर्वतज्जातीयव्यक्त्यऽपरिज्ञाने शक्यावधारणा न च सर्वास्ता व्यक्तयो विशेषतो ज्ञातुं शक्याः तत्तत्प्र(१)मितिकरणासम्भवात् इन्द्रियेण सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले सर्वास्तज्जातीयव्यक्तयो गृह्यन्ते [c](२)यदनभ्युपगमे(३)षण्डकसुद्वाहसुग्धायाः पुत्रप्रार्थनमिवेति वाचस्पतिरुपालम्भमवादीदिति चेन्मैवम् [d]सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले सर्वतज्जातीयव्यक्तिग्रहणे(४) प्रमेयत्वादिव्याप्तिग्रहणतः सार्वज्ञप्रसङ्गात् [e]क्वचिदप्यज्ञानं ते न स्यादिति च सार्वज्ञ्यापादनमिति न (५)प्रतिकृत्यापि ॥

टी० ॥ तथाच परामृष्यमाणधूमकालविशिष्टः पक्षस्तद्धर्मश्च परामृष्यमाणो धूम इत्यंशत आत्माश्रय इत्याह—। [a]"अंशत"इति। [b]"सार्वत्रिकस्ये"ति। पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोश्च वज्रे व्यभिचारान्न तथात्वमित्यर्थः ॥ [c]"यदनभ्युपगमे" इति। यदि पक्षीयधूमेपि व्याप्तिग्रहो न वाच्यस्तदा ततोनुमितिर्न स्यादिति तदर्थं सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिरभ्युपगन्तव्येत्यर्थः एवं सति यत्प्रमेयं तदभिधेयमिति व्याप्तिग्रहकाले सर्वज्ञः स्यादित्याह—। [d]"सामान्ये"ति। ननु सार्वज्ञ्यमापादयतस्तवैव सार्वज्ञ्यमापन्नमित्यत आह—। [e]"क्वचिदि"ति। यद्यपि क्वचिदप्यज्ञानं न

(१) प्रमितिकरणेति भावप्रधानतया निर्देशस्तथा च प्रमितिकरणत्वस्यैकस्यानुगतस्यासम्भवादित्यर्थः।

(२) सर्वोपसंहारवद्व्याप्त्यनङ्गीकारे। (३) नपुंसकम्।

(४) प्रमेयत्वादिनिरूपितामभिधेयत्वादिनिष्ठामित्यर्थः।

(५) कृत्या नामानिष्टोत्पादिका काचिद्देवता तद्वारकं देवतान्तरं प्रतिकृत्या प्रतिवन्दीति तात्पर्य्यार्थः।

स्यादित्यस्य सर्वत्र ज्ञानं स्यादित्यर्थ इति प्रतिकृत्यैव तथापि तत्साक्षात्कारविषयत्वं यदि वस्तुत्वव्यापकं तदा प्रमेयत्ववन्मदीयचित्तवर्तिविषयवृत्तिः स्यादिति भावः ॥

सू० [a] * प्रमेयतया सर्वं तदा ज्ञायते एव नतु रूपान्तरेण ? *-इति चेन्न, यदि रूपान्तरेण तत्प्रमेयं तदा रूपान्तरवतोऽपि प्रमेयत्वाधारतया कथमग्रहणम् अथ न प्रमेयं नास्त्येव रूपान्तरेण तत् येन तु रूपान्तरेणास्ति तेन सर्वेण प्रमेयमिति यावद्विद्यमानाकारेण ज्ञातत्वप्रसङ्गः [c]तथात्वस्वीकारे च ज्ञायतां प्रमेयत्वदर्शिना भवता मामकी चित्तवृत्तिः ततः श्रद्धास्ये [d]* स्यादेतत् यथा भेदोऽन्योन्याभाववैधर्म्यादिः पृथक् तथैक्यमपि वस्तूनां ततः प्रमेयत्वाद्यपि धर्मिणामेकत्वमेव ततः प्रमेयत्वेन ज्ञायमानं तत्सर्वमपि तेनैक्येन प्रतीयमानैकव्यक्त्यात्मकमेव ज्ञातं भवतीति कथं तदेकत्ववेदिनस्सार्वज्ञ्यं * (१)नच वाच्यं नानात्वमपि व्यक्तीनां प्रमेयमिति तदपि धर्मितया ग्राह्यमेवेति ? *-यतस्तदपि(२) प्रमेयत्वादिना गृह्यमाणमेकमेव गृहीतं भवतीति ॥

टी० ॥ इष्टापादनमाह–। [a]"प्रमेयतये"ति । रूपान्तरविशिष्टमपि प्रमेयमेवेति तद्रूपेणापि ग्रहणं स्यादित्याह–। [b]"यदी-"ति । अत्रापीष्टापादने बाधमाह–। [c]"तथात्वे"ति । यद्यपि प्रमेयत्वप्रकारेण तदपि ज्ञायते एव यत्सामान्यं प्रत्यासत्तिस्तया तत् प्रकारकज्ञानस्यैव जननात् तथैव सामर्थ्यावधारणादिति

(१) अथ व्यक्तीनामिव तद्वृत्तिनानात्वस्यापि प्रमेयस्वरूपत्वात्तद्ग्रहणं धर्मितयावश्यंवाच्यमन्यथा सामान्यप्रत्यासत्तेस्सर्वधर्मिग्राहकत्वं त्वदभ्युपगतं व्याहन्येतेति नानात्वस्यापि धर्मितया गृहीतत्वेन तदवस्थं सार्वज्ञ्यमिति शङ्कामपाकुर्वन्नाह–नच वाच्यमिति ।

(२) नानात्वमपीत्यर्थः ।

घटत्वादिनापि प्रकारेण तज्ज्ञानापादनमनुपपन्नं तथापि तन्नैव न नियामकमिति भावः प्रमेयत्वेन सर्वनभिन्नमेव कथमन्यथा इद प्रमेयमिदमपि तदेवेत्यभेदप्रतिसन्धानमिति तेनाकारेणज्ञानमभिन्नविषयकमेवेति न सार्वज्ञ्यापादनमित्याह—। [d]"स्यादेतदि"ति ॥

मू० तस्मात्–"एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टा इति" [b]तत्त्वत स्तादूप्येण एकीभूता इति भावः ? *–(१)तदेतदपि नोपपन्नम् [c]नानैकमिति(२)व्याहतप्रतीत्यापत्तेः * (३)अथ रूपान्तरेण नानात्वं प्रमेयत्वादिना चैक्यमिति व्यवस्थित्या न व्याघातः स्यात् ? *–त[d]र्हि प्रमेयत्वाधारस्य व्यक्तिभेदस्य कृत्स्नस्य ग्रहणात् सार्वज्ञ्यापत्तिस्तादवस्थ्येवेति [e]किं च सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या तज्जातीयविशेषग्रहणे तासु सर्वासु व्यक्तिषु सम्बन्धास्तित्वे(४)किं प्रमाणं * सर्वव्यक्तिग्रहवत्तत्सम्बन्धग्रहेपि व्याप्तिग्राहकमिन्द्रियमेव प्रमाणमिति चेत् ? *–त[f]र्हि क्वचिदेवमवधारितस्य यद् व्यभिचारो दृश्यते तन्न स्यात् इन्द्रियेण तत्सम्बन्धस्य प्रमितत्वात् * भ्रान्तिस्तत्र सम्बन्धप्रतीतिः पश्चाद्बाधात् ? *–इति चेन्न, सामग्र्यभेदे काचिद्भ्रान्तिः

(१) अथ किमिदं नानात्वं धर्म्मिषु त्वदभिमतमिति वाच्यम्–ऐकरूप्याभावः । उतसंख्यारूपैकत्वाभावः । आहोस्विद्रूपभेदः न प्रथमः प्रमेयत्वादिनैकरूप्यस्य त्वयैव धर्म्मिषु स्वीकारेण तत्र तदभावरूपनानात्वस्यासम्भवात् नापि द्वितीयस्तदभावस्य संख्यारूपैकत्वात्मकतया प्रतिव्यक्तिविश्रान्तत्वात्तेन सर्वव्यक्तिग्रहस्यानुत्पत्तेः नापि तृतीयस्तदङ्गीकारेपि तद्रूतः प्रमेयत्वादिना गृहीतत्वेन सर्वज्ञ्यापत्तेस्तादवस्थ्यान्नानैकत्वप्रतीत्योर्विरोधाच्चेत्याह–तदेतदपीति ।

(२) नाना--एकमिति छेदः । बहूनामेकत्वमिति तु तदर्थः ।

(३) घटपटाद्यात्मना । (४) सम्बन्धो=व्याप्तिः ।

क्वचिद्भ्रान्तिरिति विभागानुपपत्तेर्दोषादोषवैचित्र्यविवेचनस्य दुष्करत्वात् कार्यभेदादेव सामग्रीभेदोऽप्युन्नेय इति चेत् उन्नीयतां(१) स एव कीदृगुन्नेय इति वाच्यम् ॥

टी० ॥ एक [a]"इति"। येन भावो धर्मो द्रव्यत्वप्रमेयत्वादिर्दृष्टस्तेन तादृूप्येण तदालिङ्गितधर्मिणो(२)भावाः सर्वे एवैक्यमापन्ना दृष्टा इत्यर्थः कारिकाया उक्तार्थासमर्पकत्वं मत्वा व्याचष्टे—। [b]"तत्त्वत" इति ॥ [c]"नाने"ति । बहूनामेकत्वमिति व्याघात इत्यर्थः बहूनामेकधर्मावच्छेदमात्रं चेदेकत्वं तत्राह—। [d]"तर्ही"ति । सामान्य(३)विशेषणीभूतयावद्व्यक्तिग्रहेपि तद्गतव्याप्तिग्रहे न प्रमाणमित्याह—। [e]"किंचे"ति । सर्वासु व्यक्तिषु सम्बन्धश्चेदिन्द्रियेण प्रमितस्तदा पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः क्वाचित्कः सम्बन्ध बाधो न स्यादित्याह—। [f]"तर्ही"ति ॥

सू० न तावत्सार्वत्रिकसम्बन्धभावाऽभावात्मकस्तदानीं [a]भाविनां सम्बन्धानामसत्त्वेनाकारणत्वात् [b]सामान्यतश्च तज्जातीययोः सम्बन्धस्य प्रतीतेः पूर्वसत्त्वं भ्रान्त्यभ्रान्तिसाधारणम् क्वचिदपि सम्बन्धाभावे भ्रान्तेरनुदयात् [c]* किमेतावता अन्य एव तर्हि कार्यभेदात्कारणभेदः कल्पयिष्यते इति चेत् ? *-स किमिन्द्रियसहकारिभूतः करणान्तरमेव वा कल्पनीयमिति वाच्यम् नाद्यः इन्द्रियस्य भूतभाविसम्बन्धांशे प्रमाणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् [d]प्रत्युत व्युपर-

(१) अनुमीयताम् ।

(२) तद्रूपमालिङ्गतं येषु धर्मिषु ते तदालिङ्गितधर्मिणः ।

(३) सामान्यं विशेषणीभूतं यस्या यावत्या व्यक्तेस्तद्ग्रहे—इत्यर्थः । यद्वा, यथा व्यक्तिव्यवच्छेदकतया सामान्यं व्यक्तेर्विशेषणं तथा व्यक्तेरपि सामान्यव्यवच्छेदकत्वात्सामान्यविशेषणत्वम् ।

तेन्द्रियव्यापारस्यापि e(१)भावयतः पूर्वप्रतीतसम्बद्धधर्मिद्वयव्याप्त्यवधारणादर्शनात् f*(२)तदापि मनोऽस्तीन्द्रियमिति चेत् ? *- ॥

टी० ॥ सम्बन्धानामपि सामग्र्यन्तर्भावे भाविनामसत्त्वात्तद्ग्रहो न स्यादित्याह-। a"भाविनामि"ति । ननु यद्यपि भाविनां विशेषाणां सम्बन्धा न सन्ति तथापि सामान्ययोर्धूमत्वावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नयोः सम्बन्धप्रतीतिः पूर्वमस्त्येव स एव कारणं स्यादित्यत आह-। b"सामान्यत"इति । पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तिप्रतीतिरेवं स्यादित्यर्थः व्याप्तिप्रतीतिलक्षणकार्यानुरोधात्कारणं कल्पनीयमित्याह-। c"किन्ति"ति । असम्बद्धावर्तमानग्रहं प्रतीन्द्रियाणामकारणत्वादित्याह-। d"इन्द्रियस्ये"-ति । व्याप्तिप्रतीतिं प्रतीन्द्रियस्य व्यभिचारमाह-। e"प्रत्युते"ति । भावयतश्चिन्तयतः । f"तदापी"ति । इन्द्रियान्तरव्यापारव्युपरमकाले इत्यर्थः ॥

सू० "अस्तु तस्मिन्कार्ये मनसः करणत्वे तु प्रमाणाभावः अवश्यं परिकल्पनीयेनान्येनैव सर्वानुपपत्त्युपशान्तेः कारणत्वमात्रं तु चक्षुरादिजज्ञानवन्मनसस्तत्र स्यात् चक्षुरादिवत्करणमन्यदेव तत्कल्पनीयमिति तत्षष्ठमिन्द्रियं प्रमाणान्तरं वा प्रसज्येत अन्यथा चाक्षुषादिप्रतीतावपि चक्षुरादेः करणत्वं न स्यात् शक्यते तत्रापि वक्तुं मन एव तत्सुखादि प्रतीतिवत्करणं चक्षुरादयस्तु सहकारिमात्रं नापि द्वितीयः इन्द्रियान्तरप्रसङ्गात् प्रमाणान्तरप्रसङ्गाद्वा नापि विनाभावः(३) एकस्य व्यतिरेकेणापरस्याव्यतिरेकः

(१) विचारयत इत्यपि पाठान्तरम् ।

(२) ननु तदानीमिन्द्रियान्तराणां व्युपरमेपि न मनोरूपेन्द्रियस्य व्युपरतत्वमस्तीत्याह-तदापीति ।

(३) एकस्य साध्यत्वेनाभिमतस्य व्यतिरेकेणाभावेनापरस्य साधनत्वेनाभिमतस्याव्यतिरेकोभावस्तन्निषेधोऽविनाभावइत्यर्थः ।

तन्निषेधोऽविनाभाव इति द्वितीयः पक्षः एवं हि लोहलेख्यत्वव्यतिरेकश्च पार्थिवत्वव्यतिरेकश्च [b]क्वचिदस्तीति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्यविनाभावः प्रसज्येत [c]* सार्वत्रिकं व्यतिरेकयौगपद्यं विवक्षितं नतु क्वाचित्कं अत एवोच्यते अविनाभावनियम? *-इति चेन्न, सार्वत्रिकान्वयावधारणनिरासन्यायेन सार्वत्रिकव्यतिरेकावधारणस्याप्यशक्यत्वात् शक्यत्वे चान्वयावधारणमेवास्तु सार्वत्रिकं कृतं व्यतिरेकावधारणकुटिलिकया यत्र विपक्षे वृत्तौ हेतौ†बा(१)धकमस्ति तयोरन्वयो व्याप्तिरिति केतित्तन्न यत्तु विपक्षे वृत्तौ हेतौ † बाधकं तत्प्रमाणं वा तर्को वा स्यात् आद्ये न तावदिन्द्रियम् ।

टी० ॥ इन्द्रियसहकारितया यत्कल्पनीयं तदेव तत्रासाधारणं कारणमस्तु मनस्त्वनुमित्यादिवत्साधारणमेव तत्रेत्याह—। [a]"अस्त्वि"ति । व्याप्तिज्ञानस्य साक्षात्कारित्वे प्रथममिन्द्रियमसाक्षात्कारित्वे प्रमाणान्तरमिति विकल्पे तात्पर्यं एवमग्रेपि एकस्य व्यतिरेकेणेति साध्यसाधनयोरन्यतरस्य व्यतिरेकेऽन्यतरव्यतिरेक इत्यर्थः ॥ [b]"क्वचिदि"ति । आकाशादावित्यर्थः ॥ सार्वत्रिकमिति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वव्यतिरेकयौगपद्यस्य वज्रेऽभावादित्यर्थः अविनेति अविनाभावयो(२)र्व्यतिरेकयोर्नियम इत्यर्थः दुरवधारणत्वमाह—। [c]"सर्वत्रिके"ति । कुटिलिका प्रतिपत्तिगौरवम् ॥

सू० [a]तदसम्भवात् [b]अन्यथा व्यभिचाराव्यभिचारसंशयो न स्यात् नाप्यनुमानं [c]अनवस्थाप्रसङ्गात् नाप्यर्थापत्तिरनुमानाव्यतिरेकात् [d]व्यतिरेके वा यदि लिङ्गिव्य-

† क्वचित् हेताविति पाठो नास्ति । (१) तर्कादि ।
(२) अविनाभावयोः=अविनाभाविनोरित्यर्थः ।

तिरेकेण लिङ्गस्यानुपपत्तिस्तदा तत एव लिङ्गिसिद्धेः कृतमनुमानेन [e](१)अनेवम्भावे च तयोः किमायातं अस्तु कथमपि तावदर्थापत्तिर्बाधिका तथापि कीदृशश्चाभ्युपगम इति प्रष्टव्यं किं विपक्षवृत्तिबाधकसध्रीचीनो यत्र क्वचिदन्वयो व्याप्तिः उत तत्सहितः सार्वत्रिकोऽन्वय उत किं नो विशेषगवेषणेन तत्सध्रीचीनः सामान्यतोऽन्वयो व्याप्तिः उत सार्वत्रिकोन्वयः स च विपक्षबाधकादवगम्यते नाद्यः विकल्पानुपपत्तेः तथाहि किं विपक्षे वृत्तौ बाधकं सर्वव्यक्तिविषय उत सामान्यविषयं(२)आद्ये [f]यत्राप्यनुमानं प्रवर्त्तनीयं तत्रावश्योपस्थाप्यया अन्यथाभावबाधकभूतयार्थापत्त्यैव साध्यसिद्धेः शान्तमनुमानव्यसनेन [g]द्वितीये क्वचिद्व्यभिचारेपि क्वचिदव्यभिचारमाश्रित्य बाधकस्य चरितार्थत्वम् ॥

टी० ॥ [a]"तदनम्भवात्" इति । अतीतानागतसम्बन्धे इन्द्रियाणामसामर्थ्यादित्यर्थः अभ्युपेत्याह—। [b]"अन्यथे"ति । अव्यभिचारस्यैव परिच्छेदात् संशयाभाव इत्यर्थः ॥ [c]"अनवस्थे"ति । विपक्षबाधकानुमानमूलव्याप्तावपि विपक्षबाधकानुमानान्तरानुसरणौचित्यादित्यर्थः ॥ [d]"अव्यतिरेकादि"ति । न्याय नये इति शेषः ॥ [e]"अनेवमि"ति । लिङ्गिव्यतिरेकेण लिङ्गस्य यदि नानुपपत्तिस्तदा व्याप्तिरपि न तयोरिति तद्ग्रहार्थं विपक्षबाधकप्रमाणानुसरणमफलमेवेत्यर्थः ॥ [f]"यत्रापी"ति । सर्वा धूमव्यक्तिर्वह्निव्यक्तिं विनानुपपन्ना तथाच वह्निं विना दृश्यमानापि धूमव्यक्तिरनुपपन्नेत्यर्थापत्त्या वह्निसिद्धौ गतमनुमान-

(१) लिङ्गिव्यतिरेकेण लिङ्गानुपपत्त्यभावे चेत्यर्थः ।

(२) सामान्यतः कतिपयव्याप्यव्यापकव्यक्तिविषयमित्यर्थः ।

मित्यर्थः यद्यपि पूर्वोत्पन्ने(१)तदर्थापत्त्या व्याप्तिग्रहोऽस्तु प्रत्येकानुमितिकाले(२)पि तदवतारो येनानुमानवैफल्यं स्यात्तथापि तावद्विशेषोपस्थापकप्रमाणाभावे तात्पर्यं [g]"द्वितीये" इति । साधनवत्सामान्यं साध्यवन्मात्रभिन्ने वर्तते इति विपक्षस्य यद्बाधकं तेन साध्यसाधनयोर्विरोधः परं निरस्योऽस्तु व्यभिचारोपीत्यर्थः ॥

सू० धूमवत्तामात्रमग्निमत्तासामान्यव्यतिरेकीत्येवंरूपो हि सामान्यतो विपक्षः तत्र च बाधकं(३)तयोरविरोधे पर्य्यवस्यति [a]अविरोधश्च क्वचित्साहित्याद्द्रवत्त्येवेति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्येवं भूतव्याप्तत्वप्रसङ्गः नापि द्वितीयः [b]विशेषणवैयर्थ्यात् सार्वत्रिकोऽन्वय इत्येवोच्यतां [c]नच सोपि सङ्गत इत्युक्तम् नापि तृतीयः [d]बाधकस्य सामान्यविशेषविषयत्वविकल्पोक्तयुक्त्यैव निरस्तत्वात् नापि चतुर्थः तथाहि [e]यद्धूमवत्तदग्निमदित्यत्रेदमन्वयस्य सार्वत्रिकत्ववाच्यम् यत्सर्वासां धूमव्यक्तीनामग्निसम्बन्धित्वं तद्यदि व्याप्तिग्रहकाले गृहीतं तदा पक्षस्यापि धूमवद्व्यक्तेरग्निमत्वं प्राग्गृहीतं स्मर्यते एवेति गतमनुमानं [f]* सामान्यतोऽग्निमत्वं तस्यापि गृहीतमेव विशेषतस्त्वनुमीयते ? *-इति चेन्न, विशेषत इति किमग्निमत्वस्य विशेषो व्यक्तिरूपो विवक्षित उत कालदेशादिसम्बन्धस्तस्य नाद्यः [g]सर्वव्यक्तीनां व्याप्तौ प्रतीतत्वेन भवतैवाङ्गीकारात् नापि द्वितीयः ।

(१) अनुमितेः पूर्वमर्थापत्त्यात्मकज्ञाने उत्पन्ने सतीत्यर्थः । "पूर्वोत्पन्नतदर्थापत्त्या"-इत्यपि क्वचित्पाठः ।

(२) प्रत्येकानुमितिकाले=प्रत्येकानुमितिपूर्वकाले, तदवतारः=अर्थापत्त्यवतारः । (३) साध्यसाधनयोः ।

टी० ॥ एतदेवाह–। [a]"“अविरोध” इति ॥ [b]“विशेषणे”ति। विपक्षबाधकसहित इति विशेषणस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः। [c]“नचे”ति। तत्र ग्राहकाभावस्योक्तत्वादित्यर्थः॥ [d]“बाधकस्ये”ति। सामान्ययोः क्वचित् सामानाधिकरण्यमात्रमादाय विपक्षबाधकविश्रान्तेर्विशेषाणां यदि प्रत्येकं तच्चिन्ता तदार्थापत्त्यागलार्थमनुमानमित्यर्थः॥ [e]“यद्वन्नवदि”ति। पक्षीयवह्निव्यक्तेः (१)पूर्वमनुभवादिदानीं स्मरणोपपत्तौ विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गाग्रहरूपप्रत्यक्षग्रहसामग्रीसत्वात् गतमनुमानमित्यर्थः यत्र विशेषणस्य विशेष्यगततया ग्रहणं तन्नेदमुपनीतं प्रत्यक्षं नतु सामान्यतोपि ग्रहे इत्याशङ्कते–। [f]“सामान्यतोऽग्निमत्त्वमि”ति। वह्नि व्यक्तिविशेषस्य विशेष्यगततयैव पूर्वं भानात्स्यादेव प्रत्यक्षमित्याह–। [g]“सर्वे”ति ॥

सू० [a]अग्निमद्रूपतया स्मृतस्य पक्षीभूतस्य धूमवद्विशेषस्य चक्षुरादिभिरेव पर्वतत्वादिदेशकालविशेषादिमत्तया परिच्छेदात् यथा प्राक् प्रत्ययाहि संस्कारसध्रीचीनैश्चक्षुरादिभिः परिछिद्यमानेदानीन्त्भावदेशविशेषावस्थानादेः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञायमानताङ्गीक्रियते तथैवात्राप्यस्तु कृतमनुमानेन नाप्युपमानं बाधकं विपक्षे वक्तुं शक्यं तस्य नियतविषयत्वेन (२)तादृशे विषयेनुदयात् नापि शब्दः आप्तस्योपदेष्टुरभावे व्याप्त्यनवगमप्रसङ्गात् [b]अभावस्तु कदाचित्स्यात् सोपि निरूप्यमाणोन घटते [c]एवं स वाच्यो यदि वह्निव्यतिरेकेण धूमः स्यात्तदा तथोपलभ्यते नचोपलभ्यतेऽतोनुपलम्भान्नास्ति तद्व्यतिरेके-

(१) वह्नित्वेन वह्निव्यक्तेः पूर्वं महानसाद्यवच्छेदेनाऽनुभवादिदानीं च तस्यैव पक्षीयत्वेन स्मरणोपपत्तावित्याशयः।

(२) सादृश्यात्मकनियतविषयविषयकत्वेनेत्यर्थः।

णेति तच्च न तथा हि [d]क्वचिद्व्यभिचारादर्शनादय-मभाव: प्रवर्त्तते सर्वत्र व्यभिचारादर्शनाद्वा नाद्य: पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गात् नापि द्वितीय: [e]सर्वत्र योग्यानुपलम्भो वाऽनुपलम्भमात्रं वा नाद्य: सर्वत्र योग्यानुपलम्भासम्भवात् नापि द्वितीय: पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि सम्भवात् * तत्र वज्र एव व्यभिचार ? *-इति चेन्न, तदीयादर्शनदशायां व्यभिचारानवगमात् * तदर्शनदशायां तावदस्ति व्यभिचारो यत्र तु न कदापि व्यभिचारदर्शनं तत्र व्याप्ति: ? *-इति चेन्न, अन्यत्रापि व्यभिचारो न द्रक्ष्यते इत्यत्र नियामकादर्शनात् नापि विपक्षे बाधकस्तर्को वाच्य: तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वाऽभ्युपगमे(१) ऽनवस्थानप्रसङ्गात् तदनभ्युपगमे मूलशैथिल्येन तर्काभासत्वापातात् * अथ ब्रूषे न शक्य-

टी० देशकालसम्बन्धस्य प्रत्यक्षेणैव भानं प्रत्यभिज्ञावदित्याह-। [a]"अग्नी"ति ॥ [b]अभावस्त्वि"ति । भट्टाभिमतानुपलब्धिरित्यर्थ: अनुपलम्भप्रमाणस्येति कर्त्तव्यताभूतं तर्कमाह-। [c]"एवमि"ति । एवमुपकरण: स वाच्य इत्यर्थ: ॥ [d]"क्वचिदि"ति । क्वचित्कव्यचारादर्शनमात्रमनुपलम्भ: सार्वत्रिकव्यभिचारादर्शनं वेत्यर्थ: ॥ [e]"सर्वत्रे"ति । सर्वासु व्याप्तिषु वा एकस्यामपि व्याप्तौ सर्वासु धूमादिव्यक्तिषु वेत्यर्थ: ॥

---

(१) तर्क: किं मूलक इति प्रश्ने व्याप्तिमूलक इति वाच्यं व्याप्ति: किं मूलिकेति प्रश्नेपि तर्कमूलिका व्याप्तिरिति प्रश्नोत्तरधारयाऽनवस्थाया दुर्वारत्वादिति नच वाच्यं प्रश्नोत्तरधारयानास्त्यनवस्थातयो: परस्परमूलकत्वेनैवानवस्थाभङ्गादिति तथाभ्युपगमेपरस्पराश्रयापत्ते: न च व्याप्तिमूलं तर्कोभिन्न इष्यत इत्यपि साम्प्रतं तत्रापि पर्य्यनुयोगे निरुक्तदोषप्रसरादिति दुरुद्धरानवस्थेति भाव: ।

सू० [a]सिद्धं वक्तुं, तथाहि धूमाग्निव्यभिचारशङ्कायां बाधकस्तर्कोयमभिधीयते यदि धूमोऽग्निं व्यभिचरेत् अकारणः सन्नित्यः स्यात् न स्यादेव वा सचाय[b]म(१)नुत्तरस्तर्कस्तत्र शङ्कायां व्यघातापत्तेः [c]तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातादयो दोषा नावतरन्तीति लोकमर्यादा एवं सर्वत्रानुत्तरस्तर्को बाधकोऽभिधेय?*-इति मैवम् [d]किमित्येवं शङ्कितव्यं य(२)द्धेतुफलभाव एव न भविष्यतीति एवं तु शङ्कितव्यं अग्निं विहायान्यस्मादपि हेतोरयमुदेष्यतीति [e]*नच वाच्यं एवं हि सति धूमस्यैकजातिमत्त्वं न स्यादिति? *- [f]क्वचिदिन्द्रियजत्वे क्वचिदनुमानादिजत्वे विज्ञानैकजात्यवत्तदुपपत्तेः* तत्रेन्द्रियादीनामवान्तरसामान्ये साक्षात्कारित्वादौ प्रयोजकत्वं न ज्ञानतायां? *-इति चेन्न, ज्ञानत्वस्याकस्मिकत्वपरिहाराय तत्कारणस्यानुगतस्य भवतावश्यं वक्तव्यत्वात् धूमेपि वह्ने(३)र्विशेषे एव प्रयोजकत्वस्य तद्वच्छङ्कितुं शक्यत्वात् * न दृश्यते तावदग्निप्रयोज्ये धूमे विशेष इति च न वाच्यम्? *- [g]तददर्शनस्या(४)पाततो हेत्वन्तरप्रयोज्यावान्तरजात्यदर्शनेनायोग्यतया (५)विकल्प्यत्वादप्युपपत्तेः यदा तु

(१) अपरिहार्य्यः। (२) ययोर्वह्निधूमयोः कार्य्यकारणभावः।
(३) धूमेविशेषपीत्यन्वयः। (४) विचारमन्तरेण।
(५) विशिष्टज्ञानयोग्यत्वादपि तद्दर्शनस्योपपत्तेरन्यथासिद्धं तदित्याशयः। परेतु-अयोग्यतया-अविकल्पत्वादिति पदं छिन्दन्ति तेषामयमाशयः यद्यप्यस्ति धूमेऽग्निप्रयोज्यो विशेषो धूमस्याग्निमन्तरेण हेत्वन्तराजन्यात्तथापि तद्गतविशेषस्य नास्तिदर्शनयोग्यत्वमिति न शक्यते वक्तुं तद्गतविशेषादर्शनस्य हेत्वन्तरप्रयोज्यतद्गतविशेषादर्शनेनैवबाधितत्वेन तद्दर्शनस्य विकल्पमन्तरेण सिद्धत्वादिति।

हेत्वन्तरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो द्रक्ष्यते तदाऽसौ विकल्पिष्यते इति सम्भावनाया दुर्निवारत्वात् ।

टी० [a]"इदं वक्तु मि"ति । अनवस्थापादकं वाक्यमित्यर्थः । तर्कद्वयाग्रिग्रहेऽपि शङ्कानिराकरणद्वारैवेति शङ्कानिरासार्थः तदवतारो न विरुद्धः ॥ [b]"अनुत्तर"इति । शङ्काप्रतिपादकोत्तररहित इत्यर्थः ॥ तदेवाह—। [c]तदेवेति । स्वक्रिया कथादिप्रवृत्त्यात्मिका ॥ [d]"किमि"ति । अग्निधूमयोः कार्यकारणभावनिश्चयेऽपि हेत्वन्तरशङ्कानिरासो न प्रकृततर्कादित्यर्थः ॥ धूमत्वावच्छिन्नम्प्रति वह्नेः कारणताग्रहे हेत्वन्तरशङ्का नोदेतुमर्हतीत्यत आह—। "नचे"ति । हेत्वन्तरजन्यं धूममादायापि वह्निधूमे धूमत्ववृत्तावैक्यजात्यं स्यादेवेत्याह—। [f]"क्वचिदि"ति ॥ तृणारणिमणिप्रभववह्निवत् विशेषस्यापाततोऽग्रहेऽपि न दोषः इत्याह—। [g]"तद्दर्शनस्ये"ति ॥

सू० [a]अस्त्यात्ममनोयोगोऽनुगतं कारणं ज्ञानोत्पत्तौ?*—इति चेन्न, [b]यद्यात्ममनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं स्यादिच्छादयोऽपि ज्ञानं प्रसज्येरन् यदि त्वदृ(१)ष्टविशेषो वा(२)शक्तिभेदो वा (३)ज्ञानत्वजातिर्वा (४)ज्ञानप्रागभावो वा तत्रानुगतं कारणमुच्यते [c]तदा(५) तदितरत्रापि वह्निव्यभिचारेऽपि धूमस्यै(६)कजात्य-

(१) मदृष्टस्य कार्य्यत्वावच्छिन्नम्प्रति हेतुतया सर्वकार्यसाधारण्याद्धोष इत्युपात्तम्—

(२) मीमांसकमते कारणेषु कार्य्यवैचित्र्यनियामकशक्तिवैचित्र्यस्वीकाराद्भेद इत्युक्तम्—

(३) ज्ञानत्वजातेर्नित्यत्वेन ज्ञानमात्रनियतपूर्ववृत्तित्वाज्जातिरित्युक्तम्—

(४) जातिरूपकारणस्य नित्यत्वेन सर्वदाकार्य्योत्पत्तिस्स्यात्साभिभूदिति ज्ञानप्रागभावइत्युक्तम् ।

(५) अदृष्टादन्यत्रापीत्यर्थः । (६) एकजातेर्भावं ऐकजात्यम्—

प्रयोजकतया शक्यते एवं शङ्कितुं [d]*दृष्टे व्यभिचारे युक्तमदृष्टादेरैकजात्यपरिकल्पनम् ? *-इति चेन्न, अस्तु(१)दृष्टे तन्निश्चयः अत्रापि व्यभिचारो न द्रक्ष्यते इत्यत्र नियामकाभावात् [e]एवं शङ्किष्यते शङ्किष्यमाणस्य भवतो न क्वचिदनुमानं स्यात् प्रतिवाद्यात्माद्यनुमानादिव्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वयं स्वीकर्त्तव्येष्वनुमानेष्वेतादृशशङ्काक्रमणात्* स एव व्याघात * इति चेन्न, धूमवह्नेरपि वह्निकारणविशेषानुमानस्यैवं सति सदनुमानत्वप्रसङ्गात् सामग्रीसाम्येन प्रमाप्रमावैचित्र्यस्यानुपपत्तेः साधारणधर्मदर्शनादौ सत्यपि शङ्कायाश्चानुदये सामग्र्यां सत्यामपि कार्यानुदयात् परप्रतिपत्त्युत्पादनार्थं वचनादिरूपां प्रतिपत्तिसामग्रीमुत्पादयितुं यतमानस्य भवतोपि स्वक्रियाव्याघातस्तुल्यः व्याघातस्यैव(२) विशेषत्वात्तद्दर्शने शङ्कासामग्र्येव नास्ति मत्पक्षे तत् कुतो व्याघात साम्यमिति चेत् ॥

टी० सिंहावलोकनन्यायेन ज्ञानमात्रप्रयोजकमाह-।[a]"अस्तो-"ति ॥ [b]"यद्यात्ममन" इति । यद्यपीच्छादौ ज्ञानत्वापादनमयुक्तं तथापि ज्ञानमेवात्ममनः संयोगो जनयतीति । गृहीत्वापादनं शक्तिभेदो मीमांसकनयेन तृणारणिमणिवह्नेरवन्तरसाधारणेवह्न्यादावित्यर्थः ॥ ज्ञानत्वजातिरित्यभ्युपगममात्रं शङ्कासौलभ्यादाह-। [c]"तदे"ति ॥ तृणादौ व्यभिचारः स्फुटइति तत्र कल्पना नत्तवत्रापीत्याह-। [d]"दृष्टे"इति ॥ अनुमित्यभावात

(१) दृष्टे-इत्यस्मात्प्राग्व्यभिचारे = इत्यपिपूरणीयम्-

(२) व्याघातः = व्याप्यज्ञानाधीन व्यापकज्ञानलक्षणः, सच यत्रयत्र धूमस्तत्रतत्र वह्निजन्यत्वमित्येवं लक्षणः, तस्यैव विशेषत्वादित्यर्थः ।

प्रवृत्त्यभावं शङ्कते–। c"एवमि"ति । अवश्यमियं शङ्का निवर्तनीया अन्यथा तृणाद्वह्निमसकृदुपलभ्यव्याप्तिं गृहीतवतोऽयं देशस्तृणवान् वह्निमत्त्वादित्यप्यनुमानमनाभासं स्यात्तथा च शङ्कानिवर्तनीयैव तन्निवृत्तिस्त्वशक्येति भावः(१) ।

सू० a"तद्धि न ताव bदाहारादिकारणाज्जायमानमेष्टव्यं cकूटविषयस्य तस्यातिप्रसञ्जकत्वात् d*कूटभिन्नः प्रसञ्जकः प्रमितस्यैव स्यात्?*—इति चेन्न, eतस्य तर्कावसरे निरस्तत्वात् fतस्मात् यदेतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तत्किं प्रमाणात् कुतश्चिदुपजायमानं वक्तव्यं तर्काद्वा यदि प्रथमः gशङ्कास्तित्वमपि तेनैव प्रमाणेन उपनेयं शङ्कायां सत्यां व्याघातात् ॥

टी० a"तद्धी"ति । व्याघातस्वरूपमित्यर्थः । b"आहारादिकारणादि"ति । आहार्यव्याप्यारोपरूपकारणादित्यर्थः । तथा चैतादृशव्याप्यारोपाधीनव्यापकारोपरूपव्याघातदर्शनमतिप्रसञ्जकत्वात् न व्यभिचारशङ्कानिवर्तकमिति भावः ॥ c"कूट-विषयस्ये"ति । असदर्थविषयस्येत्यर्थः ॥ d"कूटभिन्न"इति । वास्तवाद्व्याप्याद्वास्तवस्यैव व्यापकस्य प्रसञ्जनं व्याघात इत्यर्थः ॥ एतच्च तर्कस्वरूपमेव तच्चाग्रे द्रष्टव्यमित्याह–। e"तस्ये"ति ॥ व्याघातस्वरूपमाक्षिप्य तदाक्षेपोपसंहारव्याजेन तद्दर्शनमाक्षिपति–। f"तस्मादि"ति ॥ शङ्कायां सत्यां व्याघातइति व्याघातग्राहकप्रमाणादेव शङ्कासिद्धिरित्याह–। g"शङ्कास्तित्वमपी"ति॥

सू० यदि च शङ्कां विनापि व्याघातः तदा शङ्कमानयोर्व्याघातस्य साम्यं सिद्धमेव a*भवतु शङ्कायामपि तत्

(१) इति सिद्धान्तिनो भाव इत्यर्थः ।

प्रमाणं किमेतावता प्रथमोपजातशङ्कासवलम्ब्यावस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनात्तु शङ्कान्तरं नोत्पद्यते ? *–इति चेन्न, व्याघातसत्ताकाले (१)तदवलम्ब्यया शङ्कयैव शङ्क्यमानव्यभिचारता तस्याः शङ्काया व्युपरमे च तदवलम्बिनो व्याघातरूपस्य विशेषस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारयितेति वक्तव्यं [b]*मा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तदवगमस्तदाहितो वा संस्कारस्तावदस्ति । विशेषावगमतत्संस्कारौ च शङ्काविरोधिनौ नच स्वरूपेण क्वचिदस्ति विशेषस्यावस्थानं तथा ? *–इति चेन्न, [c]अयावदाश्रयभाविनो विशेषस्य पूर्वस्थितस्य यद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कारस्तस्य कालान्तरेपि तत् प्रतिधर्मसंशयविरोधित्वेऽवयविपाकपक्षे कुम्भस्य(२)परमाणुपाकपक्षे परम्परया तदारम्भकस्य परमाणोः पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावितपाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यात् ॥

टी० व्याघातेन शङ्कानिवृत्तौ शङ्कान्तरानुत्पादे स्यादेव व्याप्तिग्रह इति शङ्कते–। [a]"भवत्वि"ति ॥ विशेषदर्शनस्य स्वरूपनिवृत्तावपि तदाहितसंस्कारस्य शङ्काविरोधित्वं शङ्कते–। [b]"मा नामे"ति ॥ [c]"अयावदि"ति । यद्यपि तत्र पाकसम्भावना विशेषदर्शनजसंस्कारावस्कन्दिकेति तत्र संशयः प्रकृते तु न तथा तथाप्युपाधिसम्भावनया प्रकृते संशयः स्यादिति भावः ॥

(१) व्याघातविषयीभूतया–

(२) अवयविपाकपक्षे कुम्भस्य पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावितपाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यादित्यन्वयः । तदारम्भकस्य=अवयव्यारम्भकस्य ।

मू० [a]यदि च शङ्कायां व्याघातस्तदाशङ्काश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं मा भूत् [b]यदि तु व्यभिचाराश्रयस्तदा व्यभिचारः स्यादेव व्याघाताश्रयस्य व्यभिचारस्यापि प्रमितत्वापत्तेः * अनादिसिद्धव्याप्तिकास्ते तर्का ? *–इति चेन्न, [c]तद्बुद्धेः प्रमितत्वासिद्धेः(¹)शरीरेष्वात्मप्रत्ययस्य तादृशस्याप्यप्रमात्वोपगमात् अनादिसिद्धेश्चोभयत्राविशेषात् नापि यद्यत्र व्यभिचारश्शङ्क्येत तदा व्याघातः स्यादित्येवंरूपात्तर्काद्व्याघातावगमः(²) व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्काभासत्वापातात् तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्याघातापत्तेः साम्यं, शक्यते एव तर्काभासाद्भ्रन्तोऽपि व्याघात उपनेतुं अथ(³)तस्य तर्कस्य व्याप्तिमूलताभ्युपगमते तत्रापि व्यभिचारशङ्कायां पुनरनवस्थैव तत्रापि व्याघातोपपादने पुनरित्यमनवस्थैव ॥ [d]तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पठा त्वद्गाथैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि

टी० ॥ व्याघातात्समानमानाधिकरणशङ्कानिवृत्तिरितिशङ्कायामेव शङ्का न स्याद्व्यभिचारे तु स्यादेवेत्याह–। [a]"यदि चे"ति ॥ ननु व्यभिचारे एव व्याघात उक्त इति तत्रैव शङ्कानिवृत्तिरपीत्यत आह–। [b]"यदि त्वि"ति ॥ [c]"तद्बुद्धेरि"ति । व्याप्तिबुद्धेरित्यर्थः ॥ शङ्कानुच्छेदं प्रतिपादयितुं प्रस्तौति–। [d]"तस्मादि"ति । शङ्का चेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्काततस्तरां व्याघातावधिराशङ्का तर्कश्शङ्कावधिर्मत इत्यादित्वद्गाथा कियन्त्यप्यक्षरा-

(१) व्याप्तिबुद्धेः प्रमितत्वे तु व्यभिचारस्यापि प्रमितत्वापत्तिर्बोद्धव्या ।
(२) तर्कस्य चाऽप्रमाणत्वान्न व्यभिचारप्रमाणयमिति भावः ।
(३) तस्येति क्वचित्पुस्तके न दृश्यते ।

एयन्यथाकारं अन्यथा कृत्वा न दुष्पठेत्यन्वये सिद्धाप्रयोगत्वाभावा-(१)दृष्यन्यथैव कथमित्थं सुसिद्धाप्रयोगश्चेदिति सूत्रेण णमुल् प्रत्ययो न स्यादत इत्थं योज्यं क्रियन्त्यप्यक्षराणि त्वद्गाथा अन्यथाकारम् अन्यथा न दुष्पठा अन्यथाकारम् अन्यथा करणं यथा स्यादिति क्रियाविशेषणं वा

सू० [a]"व्याघातो यदि शङ्कास्ति नचेच्छङ्का ततस्तराम्
व्याघातावधिराशङ्का तर्कश्शङ्कावधिः कुतः"
[b]अव्यभिचारश्चैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः समकालजातदृष्टनष्टेऽदृष्टः शङ्क्यत [c]इत्याहुः, स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः स प्रष्टव्यः कस्य स्वाभाविकः किं सम्बन्धिनोरुतान्यस्य न चरमः [d](२)विपरीतापत्तेः आद्ये कः स्वाभाविकशब्दार्थ इति प्रष्टव्यं किं सम्बन्धिस्वभावाश्रितः १ अथ सम्बन्धिस्वभावजन्यः २ अथ (३)सम्बन्धित्वविवक्षितस्वभावानतिरिक्तः ३ अथवा सम्बन्धिस्वभावव्याप्यः ४ अथ सम्बन्धिस्वभावादन्येन न प्रयुक्तः ५ उतान्य एव ६ कश्चिद्विवक्षितः आद्ये

टी० ॥ अन्यथाकारं पठति [a]"व्याघात" इति । यदि व्याघातस्तदा तदाश्रयभूता शङ्कास्त्येव शङ्कामन्तरेण व्याघातानवतारात् नचेद्व्याघातस्तदा सुतरां शङ्काप्रतिबन्धकस्य व्याघातस्याभावाद् व्याघातावधिर्व्याघातोऽवधिर्यस्याः शङ्काया सा

(१) सिद्धाप्रयोगत्वाभावाण्णमुल्प्रत्ययो न स्यादित्यन्वयः अन्यथा-एवम्-कथम्-इत्थम्-इत्येतेषूपपदेषु सत्सु कृञ्धातोर्णमुल् प्रत्ययः स्यात् स चेत्कृञ् सिद्धाप्रयोगः स्यात्, "सिद्धाऽप्रयोग" इति किम्? शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते । सिद्धाऽप्रयोगो नाम उपपदाऽनतिरिक्तार्थक इति ।

(२) व्याप्यव्यापकातिरिक्तयोरपि व्याप्त्यापत्तेरित्यर्थः । वैपरीत्यापत्तेरित्यपि क्वचिद्दृश्यते पाठः ।

(३) सम्बन्धित्वविवक्षितेत्यस्य सम्बन्धित्वेन रूपेण विवक्षितो यः सम्बन्धीत्यर्थः ।

कुतः शङ्काया अवधिः पर्यवसानं च कुतस्तर्कस्तर्कमूलव्याप्तावपि शङ्कातादवस्थ्यादित्यर्थः ननु व्यभिचारशङ्कायामव्यभिचारोऽप्येका कोटिरिति क्वचिदव्यभिचारप्रमायां तदधीनमनुमानं तत्रैव स्यादित्यत आह–। [b]"व्यभिचार" इति। एकस्य व्यापकस्य परित्यागो विरहस्तद्व्यवच्छेदे एवापरस्य व्याप्यस्यान्वय इत्यर्थः । न च तत्रैवानुमानं तस्यादृष्टत्वा(१)दिति भावः ॥ नष्टपुनरुत्पत्तेर्मदालसास्थले दृष्टत्वात् समदृष्टनष्टयोरपि नाव्यभिचारसिद्धिरित्यस्वरसादाह–। [c]"इत्याहुरि"ति। व्यावहारिकमनिर्वचनीयमव्यभिचारमादाय शङ्केति परमार्थ इति भावः॥ [d]"विपरीते"ति। व्याप्यव्यापकत्वाभिमतान्ययोरेव सर्वत्र व्याप्तिः स्यादित्यर्थः ॥

सू० [a]पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गः न द्वितीयः [b]अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च [c]अत एव न तृतीयः नापि चतुर्थः [d]व्याप्त्यनिरुक्तौ व्याप्यत्वानिरुक्तेः [e]सम्बन्धस्य व्याप्यत्वे च सम्बन्धिनोर्व्यापकयोः सम्भावितसम्बन्धाधिकदेशकालतया एकसम्बन्धिदर्शनेऽपरानुमाननियामकत्वायोगान्नापि पञ्चमः [f]न प्रयुक्त इति यदि न जनितस्तदा सम्बन्धस्याकृतकत्वपक्षेऽन्येनेति विशेषणवैयर्थ्यं अकृतकस्य सम्बन्धिस्वभावेनाप्यजनितत्वात् सम्बन्धस्य कृतकत्वपक्षे स्वरूपासिद्धिरेव स्यात् सामग्र्याः सर्वसम्भवादन्ततः कालदेशादृष्टादिभिरपि तज्जन्यत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् नापि षष्ठः तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् [g]एवमेव विकल्प्यायं चरमविकल्पः सर्वत्रोपन्यस्य दूष्यो न्यूनत्वशङ्काभयादिति अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः–स प्रष्टव्यः कोऽयमुपाधिर्नाम यच्छून्यत्व-

(१) "तस्य दृष्टत्वाद्" –इति क्वाचित्कः पाठस्तु प्रामादिकः ।

मनौपाधिकत्वम्- उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः अयं च।

टी० ॥ [a]"'पार्थिवत्वे"ति। लोहलेख्यत्वयोर्व्यतायाः पार्थिवत्वान्वितत्वादित्यर्थः ॥ [b]"अतिव्याप्तेरि"ति। धूमरासभसंयोगेऽतिव्याप्ती रूपरससम्बन्धे चाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ [c]"अत एवे-"ति। भूतलघटाभावसम्बन्धयोरतिव्याप्तेर्वह्निधूमसम्बन्धे चाव्याप्तेरित्यर्थः॥ [d]'व्याप्ती''ति। आत्माश्रय इत्यर्थः दोषान्तरमाह–। [e]"सम्बन्धस्ये"ति। सम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयव्याप्यत्वं स्यान्तु सम्बन्धिनोरन्यतरस्य येनैकेनापरमनुमीयेतेत्यर्थः ॥ [f]"न प्रयुक्त"इति। प्रयुक्तत्वं जन्यत्वं व्याप्यत्वं व्यापकत्वं वा आद्यो सम्बन्धिद्वयसात्रजन्यत्व क्वापि न लिङ्गमदृष्टादेरपि जनकत्वात अजन्यसम्बन्धाव्याप्तिश्च अन्त्ययोरात्माश्रय इत्यर्थः ॥ विशिष्यानिरुक्तस्य विकल्पनीयत्वे हेतुमाह–। [g]"एवमेवे"ति। यदि वादो विकल्पितभिन्नमेव पक्षमालम्बेत तदा विकल्पे न्यूनता भवेत् सामान्योक्तौ च तदालम्बितपक्षस्य तत्रैवान्तर्भावयितुं शक्यत्वादिति भावः न्यूनत्वमिहाकौशलं

मू० [a]"एकसाध्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्ययः" इत्यस्य व्यतिरेकमुखस्य(१) यदत्ययः स उपाधिरिति योज्यमानस्य पर्यवसितोऽर्थः तद्धर्मभूता हि व्याप्तिर्जपाकुसुमरक्ततेव स्फटिके साधनाभिमते चकास्ति इत्युपाधिरसावुच्यते तदिदमाह [b]"अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा" * स चोपाधिर्निश्चित इवा [c]'शङ्कितश्च यत्रेदमुच्यते [d]"यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशे-

(१) व्यतिरेकमुखस्येति षष्ठी तृतीयार्थे ज्ञेया, तथा च व्यतिरेकमुखेन योज्यमानस्येत्यर्थः।

नापि शङ्क्यते विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकावलं"?
*-इति चेन्न, साध्यव्यापके साधनाव्यापके

टी० ॥ [a]"एके"ति । यदत्यये यदभावः साध्यभावाविनाभावी साध्याभावव्याप्यः स उपाधिस्तथा च साध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगी साध्यव्यापक इति यावत्--मिथः सम्बन्धशून्ययोः साधनोपाध्योर्मध्ये एकस्य साधनस्य साध्याविनाभावे ग्राह्ये(१)यदत्ययः साध्याभावाविनाभावी स उपाधिरिति भट्टाचार्यवार्तिकयोजना मिथः सम्बन्धशून्यतया साधनाव्यापकत्वमुक्तं साध्य(२)सामग्र्या उपाधित्वव्युदासाय दूषकताबीजाव्यभिचारोन्नयनप्रयोजनलाभाय च साधनाव्यापकत्वमुक्तं यो यद्व्यापकव्यभिचारी स तद्व्यभिचारीति व्यभिचारसिद्ध्यर्थमेव साध्यव्यापकत्वमुक्तं ॥ [b]"अन्ये"इति । अन्ये सोपाधयः परप्रयुक्तानामुपाधिगतानां व्याप्तीनामुपजीवका इति तैस्सोपाधिभिः पक्षनिष्ठतया दृष्टैरपि न व्यापकांशावधारणानुमितिरित्यर्थः ॥ [c]"आशङ्कितश्चे"ति । साध्यव्यापकत्वेन निश्चितस्य साधनाव्यापकत्वशङ्का साधनाव्यापकत्वेन वा निश्चितस्य साध्यव्यापकत्वशङ्का ननु भविष्यति कश्चित्तत्रोपाधिरिति शङ्कार्थः(३) ॥ [d]"यावदि"ति । विपक्षस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी तथाच हेतोर्विपक्षे अव्यतिरेकित्व सद्भावो यावच्छङ्क्यते तावन्नानुमितिः तेनोपाधिसंदेहादपि तादृशी शङ्का व्याप्तिमवस्कन्दतीत्यर्थः

(१) ग्राह्ये=निरूप्यमाणे सति, यदत्ययः=यादृशोपाधेरभावः ।

(२) निश्चितधूमादिसाधनवति पर्वतादौ वह्निलक्षणसाध्यव्यापकत्वमात्रमादाय साध्यसामग्र्या उपाधित्वनिरासार्थं साधनाव्यापकत्वमुक्तं, तथा साधनाव्याप्तिनिरूपकाधिकरणस्यैव हेतुसाध्ययोर्व्यभिचारनिरूपकाधिकरणत्वाद् व्यभिचारोन्नयनप्रयोजनलाभार्थं तदुक्तमित्याहसाध्येति ।

(३) यद्यपि तत्र सोपाधित्वं संदिग्धत्वेनैवासिद्धं तत्संदेहश्चोपाधेरन्य एव तथापि यद्व्यतिरेकनिश्चयो ऽनुमिति जनकस्तत्संदेहो ऽनुमितिप्रतिबन्धकस्तद्बुद्धिनिरूपकश्चोपाधिरित्युपाधेर्दोषत्वमुच्यत इति प्रगल्भाचार्याः ।

सू० [a]पक्षेतरत्वेपि प्रसङ्गात् * तद्व्यतिरिक्त इत्यपीति? *-चेन्न, [b]बाधेनोन्नीतस्य तस्याव्यापनात् [c]अन्यथा निरुपाधिसम्बन्धत्वे बाधासिद्धेः यदाह बाधेनोपाधिरुन्नीयताम् [d]अन्येन वा इति न कश्चिद्विशेषः [e]*एतदर्थमपि विशेषणीयम्-?*-इति चेन्न, [f]तथापि साधनाव्यापकत्वे सतीति तद्व्यात्यनवधारणे न शक्यावधारणम् एवं साध्यव्यापक इत्यपि अथ मन्यसे [g]सद्दृष्टव्यभिचारसाध्यत्वं साध्यव्यापकत्वं न [h]वस्तुतो व्यभिचारिसाध्यस्याप्यापाततोऽदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वसम्भवात्तस्याप्युपाधित्वापातात् [i]न दृश्यते इति च निरूपयितुमशक्यं [j]व्याप्तिग्रहकाले च साध्यत्वाभावेन तद्व्यभिचारः कथमवधार्य्यः

टी० ॥ [a]"पक्षेतरत्वेपी"ति । सकलानुमानोच्छेदकतया स्वव्याघातकतया(१) च तस्यानुपाधित्वेन तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः पक्षेतत्वभिन्नत्वेन यद्युपाधिलक्षणं विशेषणीयं तदा सङ्ग्राह्यस्यापि बाधोन्नीतपक्षेतरत्वस्य सङ्ग्रहो न स्यादित्याह—। [b]"बाधेने"ति ॥ ननु बाध एव तत्र दोषो न तूपाधिरपीत्यत आह—। [c]"अन्यथे"ति । व्यभिचारे चावश्यमुपाधिर्हेतुमति च पक्षे बाधस्थले पक्षे एव व्यभिचार इति तत्रोपाधिध्रौव्यमन्यथा कृतकत्वस्य हेतोरुष्णत्वानुष्णत्वोभयसहचारविरोधः स्यादित्यवच्छेदभेदोपन्यासस्योचितत्वादन्यस्य तादृशस्याभावाद्गृहीतरत्वादे-

(१) स्वव्याघातकतया=उपाधिस्वरूपव्याघातकतया, तथाहि—उपाध्यभावेन साध्याभावः साध्यते यथा पर्वतो धूमाभाववान् आर्द्रेन्धनसंयोगाभावाद् ह्रदादिवदिति, यद्वा हेतोरुपाधिव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमुन्नीयते, यथा वह्निर्धूमव्यभिचारी, आर्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारित्वाद् घटादिवदिति, पक्षेतरत्वस्योपाधित्वे तु निरुक्तोभयविधसाध्यकानुमानेपि तस्य सुवचत्वादुपाधेरुपाधित्वमेव हीयेतेति ।

रेव(१) तथात्वमभ्युपेयमित्यर्थः ॥ [d]"अन्येन वे"ति । व्यभिचारेणेत्यर्थः बाधोन्नीतपक्षेतरत्वान्यपक्षेतरत्वान्यत्वेनोपाधिलक्षणं विशेषणीयमित्याह—। [e]"एतदर्थमि"ति ॥ [f]"तथापी"ति । व्याप्त्योपाधिनिरूपणमुपाधिना च व्याप्तिनिरूपणमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ [g]"अदृ"ष्टे ति । अदृष्टव्यभिचारं साध्यं येनेत्यर्थः ॥ [h]"वस्तुत"इति । तत्र च साध्याव्यापकेप्युपाधिलक्षणमतिव्यापकमित्यर्थः ननु व्यभिचारदर्शनात्यन्ताभाववत्वं विवक्षितमित्यत आह—। [i]"न दृश्यत" इति । तथाच दुर्ग्रहं लक्षणमित्यर्थः । [j]"व्याप्ती"ति । तदा न सिद्धिकर्मत्वमित्यर्थः ॥

सू० [a] *साध्यं व्यापकमपेक्षितम्—?*—इति चेन्न, [b]व्याप्त्यनवगमे व्यापकार्थानवगमात् [c] *सम्भावितव्यापकभावो व्यापकोपेक्षित ? *—इति चेन्न, [d]व्यापकस्यानिरुक्तौ किंरूपतया सम्भावनापि स्यात् अथ साध्यव्यापक इत्येव [e]भद्रं तदानीं साध्यत्वाभावेपि साधयितुमर्हत्वस्य विवक्षितत्वात्(२) न कथं ह्यवगन्तव्यमिदमेव साधयितुमर्हमिदं नेति व्यापकत्वादिति वक्तुमशक्यत्वात् [f]नच साधनाव्यापकत्वं सर्वत्र निश्चेतुं शक्यं स श्यामो(३) मैत्रतनयत्वादित्यत्र शाकाद्याहारपरणतिपरम्पराया मैत्रतनयेऽभावस्य दुरधिगमत्वात् [g]*यत्रोक्तलक्षणस्य निश्चायकं प्रमाणमस्ति तत्र निश्चितोपाधित्वं अन्यत्र शङ्कितोपा-

(१) तथात्वम्—अवच्छेदकत्वमित्यर्थस्तथा च हेतौ कृतकत्वे वह्नीतरत्वावच्छेदेनानुष्णत्वसामानाधिकरण्यं वह्न्यवच्छेदेन तूष्णत्वसामानाधिकरण्यम् ।

(२) परिहारमाह—नेति—अन्वयस्तु इदमग्न्याद्येव साध्यं न धूमादीति कथमवगन्तव्यमिति ।

(३) मित्राया अयं मैत्रः मैत्रश्चासौ तनयश्चेति तथा—

धित्वं(१) मैत्रतनयत्वव्याप्यशाकाद्याहारपरिणतिपरम्परया(२) स्यातव्यमित्यत्र नियामकाभावात् ?*- इति चेन्न, [h]मैत्रतनयत्वेनैव हेतुना तस्यापि प्रसाधने तच्छङ्काया अपिच्छेतुं शक्यत्वात् ॥

टी० ॥ व्यापकत्वमेव साध्यत्वं न सिद्धिकर्मत्वमित्याह–। [a]"साध्यमि"ति । अन्योन्याश्रयमाह–। [b]"व्याप्तौ"ति [c]"सम्भाविते"ति । वास्तवत्व व्याप्तेरन्योन्याश्रयत्वापादकमित्यभिमानः । एवमप्यन्योन्याश्रय एवेत्याह–। [d]"व्यापकस्ये"ति । ज्ञप्तावन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ [e]"मद्रमि"ति । तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं हि व्यापकत्वमिति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः शाकपाकजत्वाद्युपाधावव्याप्तिमाह–। [f]"नचे"ति । निश्चितोपाधेरिदं लक्षण नतु शङ्कितोपाधेरिति तत्राव्याप्तिर्न दोष इत्याशङ्कते । [g]"यत्रे"ति । साधनेनैवोपाधेरपि साधनात्साधनव्यापकत्वनिश्चयान्न तत्र शङ्कितोपाधित्वमपीत्याह–। [h]"मैत्रे"ति ।

मू० [a]तत्रापि तत्तत्सामग्रीत्युपाधिपरम्पराभिधाने च तस्यास्तस्या अपि मैत्रतनयत्वेनैव साधनस्य कर्त्तुं शक्यत्वात् * अनवस्थैवं स्यात् ? *-इति चेन्न, [b]उपाध्युपन्यासे एव च कुतोनवस्था न स्यात् शाध्य [c]सामग्र्या उपाधित्वे धूमानुमानसाधारण्यात् एवं च साध्यसामग्र्युपाधित्वव्यवच्छेदार्थमपि लक्षणं विशेषणीयं [d]श्यामत्वादौ साध्ये शाकाद्याहारपरिणतिपारम्पर्यादेस्तस्मिन्साध्ये श्यामत्वादेरुपाधित्वसम्भवेन कथमुपाधिरपि साधयितुं शक्यते इति चेन्नैवम् [e]प्रत्येकं द्वयोरपि मैत्रतनयत्वादिना साधने

(१) श्यामत्वविशिष्टमैत्रतनयत्वं व्याप्यं यस्यास्तयेत्यर्थः । मैत्रतनयत्वविशिष्टश्यामत्वव्यापिकयेति पर्यवसितोऽर्थः ।

(२) स्यातव्यमित्यस्मात्प्राक् =गौरशरीरे–इत्यपि योजनीयम्–

टी०॥ ननु मैत्रतनयत्वेनापि शाकपाकजत्वे साध्ये साध्यसामग्र्या उपाधित्वान्न तत्र शाकपाकजत्वनिश्चय इति सन्दिग्धोपाधित्वमेवेत्यत आह ॥ [a]"तत्रापी"ति ॥ [b]"उपाधी"ति । यथा हेतुना तत्तदुपाधिसाधनेऽनवस्था मम तथा तत्तदुपाध्युपन्यासे तवाप्यनवस्थैवेत्यर्थः शाकपाकजत्वादेरुपाधित्वे दोषान्तरमाह—। [c]"सामग्र्या" इति । धूमादिसदनुमानमप्येवं न स्यादित्यर्थः हेतुनोपाधिसाधने दोषान्तरमाह—। [d]"श्यामत्वे"ति । साध्योपाध्योर्द्वयोरपि मैत्रतनयत्वेन साधयितुं शक्यत्वान्न प्रत्येकस्योपाधित्वमित्याह—। [e]"प्रत्येकमि"ति । ननु द्वयोः प्रत्येकं यदि साधनं तदा प्रत्येकस्योपाधित्वमेव मिलितसाधने चार्थान्तरं विप्रतिपत्तिसमये चोभयसाधनमर्थान्तरत्वापादकमेवेति तत्राहुः तत्रोपाधिः साधनेन साधनार्हः तत्र साधनव्यापकत्वान्नोपाधित्वमस्तीति तात्पर्यमत एवानुरूपमुदाहरति—। [f]"अन्यथे"ति । कार्यत्वेन हेतुना सकर्तृकत्वादृष्टजत्वयोरुभयोरपि साधयितुं शक्यत्वान्नोपाध्युपाधिसद्भाव इत्यर्थः ॥

सू० [a](१)अत एव साध्यसाधनसम्बन्धं प्रति व्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् [b]यत्राप्युपाधिर्निश्चीयते तत्राप्य(२)तीन्द्रियोपाधिविषये तदभावस्य साधनाव्याप्त्यर्थमनुमेयतायां (३) सोपाधीक्रियमाणेन साधनेनैव सत्प्रतिपक्षस्य कर्त्तुं शक्यत्वात् तथा सति तत्र शङ्कितोपाधित्वमेव निर्व्यूढं स्यादस्पतीति

(१) उक्तं दूषणं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमित्युपाधिलक्षणान्तरे ऽप्यतिदिशति-अत एवेति- (२) अतीन्द्रियउपाधिर्विषयत्वेन व्यवस्थितो यत्र हेतौ तत्रैत्यर्थः यथात्रैव स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वमतीन्द्रिय उपाधिरिति तदभावस्याप्ययोग्यप्रतियोगिकत्वेनातीन्द्रियत्वाद्धीरमैत्रतनयसाधनाव्यापकत्वसम्पत्त्यर्थमनुमेयत्वमेव वाच्यं तथा हि-अयं शाकपाकजत्वाभाववान् गौरत्वाद्यन्नैवं तन्नैवमिति तथा चायं शाकपाकजन्योमित्रातनयत्वाच्छ्यामतनयदिति सत्प्रतिपक्षतेति समग्रपङ्क्त्यर्थः-एवमुदाहरणान्तरेप्यूह्यम् । (३) उपाध्यात्मकसाध्यशवलीक्रियमाणेनेर्थः ।

चेत् [c](१)एवं ब्रुवाणो नियतमजैषीः परं मन्दमन्दाक्षं तथाहि स्वीकृतनिश्चितोपाधिभावे शङ्कितोपाधित्वमापतत्तदनुकूलं मन्यते कोऽन्यो जितलज्जात् नच क्वचिन्निश्चितोपाध्यनभ्युपगमे तच्छङ्काशङ्क्या [d]* यत्र प्रत्यक्षेणोपाधिनिश्चयस्तदेव तद्दर्शनस्थानं भविष्यति ? *—इति चेन्न, 'ऐन्द्रियकबाधे तज्जातीयस्पतीन्द्रियस्याप्रयोजकीक्रियमाणेन हेतुनैव साधयितुं शक्यत्वात् ॥

टी० ॥ [a]"अत एवे"ति । साध्यत्वव्यापकत्वयोरनिरूपणादेवेत्यर्थः इदानीं निश्चितोपाधावपि साधनाव्यापकत्वस्याशक्यग्रहत्वमाह—। [b]"यत्रापी"ति । साधनाव्यापकत्वसम्पत्तये साधनवति यथोपाध्यभावः साध्यस्तथा साधनेनैवोपाधिरपि साधयितुं पार्यत एवेति न साधनाव्यापक त्वनिश्चय इत्यर्थः ॥ [c]'एवं ब्रुवाण' इति । उपाधित्वनिश्चयस्य क्वचिदप्यसम्भवे तत्संशयस्याप्यसम्भवादित्यर्थः नन्वार्द्रेन्धनवत्त्वस्योपाधेः साधनवह्निमत्ययोगोलकादावभावः प्रत्यक्ष इति तस्यैव साध्यधूमव्यापकत्वे सति साधनवह्न्यव्यापकत्वान्निश्चितोपाधित्वमिति शङ्कते—। [d]"यत्रे"ति । अयोगोलकमार्द्रेन्धनवत् वह्निमत्त्वान्महानसवदित्यनेनात्राप्युपाधिसाधने क्व तदभावनिश्चय इति परिहरति—।"ऐन्द्रियकबाधे" इति ।

सू० [a]नच यदेकत्रैकजातीयमैन्द्रियकं तदन्यत्रैन्द्रियकबाधेहेतुबलादतीन्द्रियं न प्रसाध्यते पाकदर्शनाज्जठरानलादिवत् [b]साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक इति च न शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परासाध्यं व्याप्नोतीत्यव्यापकतादोषः [c]नहि शाकादित्वं नाम किञ्चिदेकमस्ति यत्साध्यं व्याप्नुयात् [d]अस्तु वा कथ-

(१) हे मन्द एवं ब्रुवाणस्त्वं मन्दाक्षं=लज्जामेव नियतमजैषीः परं=परन्तु न प्रतिपक्षमित्यन्वयपूर्वकोऽर्थः ।

सपि तथापि श्यामत्वं न व्याप्नोति [c]इन्द्रनीलशिलादिश्यामलत्वस्याहाराजन्यत्वात् [f]* शरीरश्यामत्वं साध्यं तच्च व्याप्नोत्येवेदम् ? *-इति चेन्न, [g]व्याप्तावुपाधेरभिधेयत्वात् नच पुरुषश्यामत्वेन व्याप्ति[h]र्हेतुपक्षधर्मतयैव हि साध्यं पक्षधर्मः सिध्यति न व्याप्त्या [i]अन्यथा पुरुषपदस्याव्यवच्छेदकस्याविशेषणत्वापातात् ॥

टी० ॥ नन्विन्धनवत्त्वावच्छेदेनैवेन्द्रियकत्वमिति तत्साधने बाध एवेत्यत आह--। [a]"न चे"ति । यथा पाकेनानुमीयमानो वह्निर्जठरे प्रत्यक्षो न सिद्ध्यति अतीन्द्रियः साध्यते तथा प्रकृतेपि स्यादित्यर्थः साधनाव्यापाकत्वं निरस्य साध्यव्यापकत्वं निरस्यति--। [b]"साधने"ति । शाकादीनामननुगमेन साध्यव्यापकत्वग्रहासम्भवात् तदेवाह--। [c]"नही"ति । शाकाद्याहारस्यानुगमेपि श्यामत्वस्य व्यभिचारान्न व्यापकतेत्याह--। [d]"अस्तु वे"ति । व्यभिचारमेवाह--। [e]"इन्द्रे"ति । विशिष्टसाध्यव्यापकत्वमभिमतं तथास्त्येवेति शङ्कते--। [f]"शरीरे"ति । ययोरेवव्याप्तिरभिमता तत्रैवोपाधिरभिमतो नतु विशेषणान्तरप्रक्षेपेणापि साध्यत्वमिति परिहरति--। [g]"व्याप्ताव"ति । ननु पुरुषश्यामत्वमेव पर्यवसितमिह साध्यं तद्व्यापकोयमुपाधिर्भवत्येवेत्यत आह--। [h]"हेत्वि"ति । यदि पुरुषश्यामत्वमेव साध्यं तदा मैत्रेयः पुरुषः श्यामः मित्रातनयत्वादित्येव प्रतिज्ञा स्यात्तत्र च पुरुषपदं व्यर्थं स्यादित्याह--। [i]"अन्यथे"ति ।

सू० [a]परम्परासम्बन्धिकज्जलादिलेपश्यामलत्वव्यवच्छेदकत्वे च संयुक्तश्यामपुरुषसमवेतश्यामत्वस्य परम्परासम्बन्धिनः कथं व्यवच्छेदः स्यादिति [b]* नच साध्यसाधनसम्बन्धाद्दृष्टव्यभिचारत्वं साध्यव्यापकत्वं मा रूपसाक्षात्कृतिकरणादेस्तैजसादिमत्वे साध्येऽभूदुद्भूतरूपादित्वादेरुपाधित्वम् * [c]साधनेनापि च

विशेषणतया निवेश्येन यदि केवलसाध्यव्यापकं व्यवच्छेद्यं तदा तस्य व्यभिचारशङ्काधानक्षमस्याप्युपाधित्वं न स्यात् [d] * अथ न किञ्चिद्व्यवच्छेद्यं तदा विशेषणत्वासिद्धिरेव नहि प्रयोजनमात्राद्विशेषणमर्थवद्भवति किंतु किञ्चिद्व्यवच्छेदादिति * शरीराजन्यत्वमिवाकर्तृकत्वे व्यक्तमसिद्धौ पर्यवस्येदिति

टी० ॥ ननु पुरुषीयमेव श्यामरूपं सिद्ध्यतु कज्जलादिगतं तु मा सैत्सीदेतदर्थमेव तद्विशेषणमित्यत आह [a]"परस्पदे"ति । एवं व्यावर्तकानुसरणे संयुक्तपुरुषश्यामताव्यवच्छेदार्थमपि विशेषणान्तरमुपादेयं स्यादित्यर्थः श्यामरूपसमवाये साध्ये पुरुषपदस्य सुतरां वैयर्थ्यमिति भावः ननु तथापि मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वं प्रति शाकाद्याहारपरिणतेर्व्यभिचारो न दृश्यते इति तदवच्छिन्नव्यापकत्वमेव साध्यव्यापकत्वमभिमतमत आह--। [b]"न चे"ति । एवं सति चक्षुस्तैजसं रूपसाक्षात्कारकरणत्वात्प्रदीपवदित्यत्र सदनुमाने ग्रीष्मोष्मणि केवलसाध्याव्यापकमपि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतयोद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिः स्यादित्यर्थः मा भूदिति सम्बन्धः दोषान्तरमाह--। [c]"साधनेनापी"ति । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं केवलसाध्यव्यापकोपाधौ नास्तीति तत्राव्याप्तिरित्यर्थः ननु केवलसाध्याव्यापकोपाध्युपसङ्ग्रहमात्रार्थमिदं विशेषणं नतु केवलसाध्यव्यापकोपाधिव्यवच्छेदाय येन व्याप्तिः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति--। [d]"अथे"ति । यदि न व्यवच्छेदकं तदा साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन । साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वे साध्येऽसमर्थविशेषणतया व्याप्यत्वासिद्धिः स्यादित्यर्थः ।

सू० [a]किंच आभासे केवलव्यतिरेकिणि [b]पक्षधर्मे हेतौ जीवच्छरीरं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यवत् प्राणादिमत्त्वादित्यादौ कथमिदमुपाधिलक्षणव्यवस्थाप्यं नह्याभासे व्यतिरेक्यनुमानात्मनि यत्साध्यं तदु-

पाधिना व्याप्तं वर्त्तते तस्य पराभिमतस्य [c]क्वचित्सि-द्ध्यापत्तेः [d]व्यतिरेकव्याप्तावुपाधिश्चेत्तर्हि व्यति-रेके यद्व्याप्यं तस्य व्याप्य उपाधिरवश्यं मन्तव्यः ॥

टी० ॥ व्यतिरेक्याभासे साध्यव्यापकत्वाग्रहादुपाधेरनुपाधित्वमित्याह—। [a]"'किञ्चे'ति । आभासत्वाभिधानमुपाधिध्रौव्यार्थं अपक्षधर्मतया चेदाभासत्वं तदा न व्याप्तिभङ्गायोपाध्यनुसरणमित्यत आह—। [b]"'पक्षधर्मे"ति । अष्टद्रव्यातिरिक्तानेकचेतनवत्त्वं साध्यं तदप्रसिद्ध्या नोपाधेः साध्यव्यापकत्वग्रह इत्यर्थः पराभिमतस्य स्थापनावाद्यभिमतस्य ॥ [c]"'क्वचिदि"ति । * नच पक्षे एव तत्सिद्धिरिति वाच्यं ? *—साधनव्यापकत्वमुपाधेस्तथासति स्यादित्यर्थः ननु व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तावेवोपाधिरिति न तत्र साध्यव्यापकत्वं तन्त्रमित्यत आह—। [d]"'व्यतिरेके"ति । व्यतिरेकव्याप्तौ साध्याभावस्य व्याप्यत्वादुपाधेस्तद्व्याप्यत्वं स्वीकार्य्यमिति नोपाधिः साध्यव्यापकः स्यादित्यर्थः । यद्यपि साध्यपदेन व्यापकमभिमतं तेन व्यतिरेकव्याप्तावपि व्यापकव्यापकत्वमुपाधेर्व्यापकत्वं च साधनाभावस्येत्युपाधिस्तद्व्यापकोयथा प्रतिसन्धानाभावे कार्यकारणभावाभाव उपाधिः परोक्ते एककर्तृकत्वानुमाने तथापि साध्याभावव्याप्यत्वाभिधानं कथञ्चित्समर्थनीयमिति ।

सू० [a]अन्यथोपाधेरन्वये साध्यान्वयापत्तेरिति [b]उपाधेर्व्यतिरेकव्याप्त्यवश्यम्भावस्याभ्युपगम्यतयोपाधेर्यद्व्यापकं तद्व्यतिरेक उपाधिव्यतिरेकस्य व्याप्यतया मन्तव्य इति परसाध्यापत्तिः असमव्याप्तिकयोरन्वयव्याप्तिसाध्यसाधनभाववैपरीत्येन व्यतिरेकव्याप्तेरिति * नच दोषान्तरमेव तर्हि वाच्यम् ? *—इति वाच्यम् [c]हेतोः पक्षधर्मत्वस्थिते व्याप्तिक्षत्यर्थं त्वयोपाध्युपगमध्रौव्यात् [d]भवतु वा या काचि-

द्व्याप्तिर्नाम(१) तत्सत्वे एवानुमितिभावात् तस्याश्चानुमितेश्च व्याप्तिरेष्टव्या ततश्चात्माश्रयस्तद्भेदे चाननुगमाविनिगमौ स्यातामिति व्याप्तिपक्षधर्मते अनुमितिं [f]भावयत इति वदन्ति तत्र केयं पक्षधर्मता * पक्षाश्रितत ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ अस्तु तत्रापि साध्यव्यापकत्वाद्याभावाव्याप्य एवोपाधिः किमनिष्टमित्यत आह–। [a]"अन्यथे"ति। उपाधिसद्भावे यदि साध्याभावो व्यापकतया न वर्तेत तदा साध्यं स्यात् साध्याभावाभावस्य साध्यत्वात्तन्निरूपणं च पक्षादन्यत्र न वाच्यमन्यथा व्यतिरेकभङ्गप्रसङ्ग इत्यवश्यमुपाधिः साध्याभावव्याप्य एव वाच्य इत्यर्थः॥ [b]"उपाधेरि"ति। साध्यव्यावृत्त्यर्थमुपाधिव्यावृत्तेरुपासनीयत्वेनोपाधेर्व्यतिरेकिधर्मत्वनियमादिति भावः अन्वये यद्व्यापकं तदभावो व्यतिरेके व्याप्य इति केवलान्वयिनि नास्तीत्यत उक्तम् अममव्याप्तिकयोरिति नन्वीदृशे व्यतिरेकिणि मास्तूपाधिरित्यत उक्तम्। [c]"हेतोरि"ति। व्याप्तिमभ्युपेत्य दोषमाह–। [d]"भवतु वे"ति। व्याप्तावप्यनुमित्या सह व्याप्त्यभ्युपगमे स्ववृत्तित्वमित्यर्थः॥ [e]"तद्भेदे" इति। यद्यनुमितिव्याप्त्योरन्यैव व्याप्तिस्तदाननुगमो यदि तत्रापि स्ववृत्तिभयेनान्या तदानवस्था स्यात्तथाच का व्याप्तिरनुमानाङ्गमिति विनिगमना न स्यादित्यर्थः॥ [f]"भावयत" इति। जनयत इत्यर्थः॥

सू० [a]नैयायिकादीन् प्रति प्रमेयत्वस्याहेतुत्वप्रसङ्गात् विषयविषयिभावस्य ज्ञेयज्ञानस्वरूपातिरिक्तस्यानङ्गीकारात् तयोश्च ज्ञेयाश्रितत्वायोगात् कश्चायं पक्षो नाम यद्धर्मत्वं पक्षधर्मत्वं * सिसाधयिषितसाध्यधर्मा धर्मी ? *-इति चेन्न, सिसाधयिषा हि प्रति-

(१) तत्सत्त्वे–इत्यतः पूर्वं तथापीति पूरणीयम्–तत्सत्त्वे=इत्यस्य व्याप्तिसत्त्वे=इत्यर्थः।

पिपादयिषा वा स्यात् प्रतिपित्सा वा आद्ये स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः द्वितीये च[b]सुरभिगन्धानुमेयकुत्सितरसविषयस्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः नचानवधारितधर्माधर्मी पक्षः हेतुसत्तयाप्यनवधारणे ऽनुमानोदय(१)निदानभावासम्भवात् अवधारणे वानवधारितधर्म्मत्वानुपपत्तेः नचानवधारित[c]हेतुविषयधर्मा धर्मी पक्षः तथाहि केनानवधारितधर्म्मा न तावदनुमानप्रयोक्ता स्वयमज्ञाते परं प्रत्यप्रयोगात् * प्रतिवादिना ? *-इति चेत् न प्रतिवादिविहितेप्यर्थे वादितया परस्परविद्योत्कर्षनिरूपणार्थमनुमानदर्शनात् ॥

टी० ॥ [a]"नैयायिकादी"निति । अतिरिक्तविषयविषयिभावसम्बन्धानङ्गीकर्तृ मते वाच्यो घटः प्रमेयत्वादित्यादौ प्रमेयत्वस्य घटतत्प्रमास्वरूपस्य घटावृत्तित्वादपक्षधर्मता स्यादित्यर्थः कृत्तद्धितसमासेषु सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन तुल्यमिति कात्यायनवचनादिति भावः (२) परम्परासम्बद्धं प्रमात्वमेव यदि प्रमेयत्वं तथापि तस्य विषयघटितोपाधितया विषयावृत्तित्वमेवेति हृदयम् ॥ [b]"असुरभी"ति । सटितमांसादावसुरभिगन्धेन हेतुना कुत्सितरसानुमानमस्ति नतु प्रतिपित्सापि येन तस्य पक्षता स्यादित्यर्थः हेतुधर्मावधारणेपि न सामान्यतोऽनवधारितधर्मत्वमिति पर्वतादेरपक्षत्वापत्तिरित्याह—। [c]"हेत्वि'ति । हेतुविषयः साध्यं तथा चानवधारितसाध्यधर्मेत्यर्थः ॥

सू० तथानवधारणं यत्किंचिद्धेतुविषयधर्मगोचरम् वादिप्रयोक्तव्यहेतुविषयगोचरं वा नाद्यः [a]अग्निमत्त्वनिश्चयदशायामपि तत्तद्धेतुविषयबहुतरापरधर्मतानवधारणात् धूमं प्रति पर्वतस्य पक्षत्वप्रसङ्गात् न द्वितीयः

(१) निदानानुभवासम्भवादित्यपि क्वाचित्कः पाठः ।
(२) स्वसमवायिविषयत्वसम्बन्धेन सम्बद्धम् ।

तथापि तत्प्रसङ्गात् [b]तद्धेतूनामपि वादिप्रयोज्यत्वात् [c]असाधारणविवक्षायां चाननुगमात् इतरेतराश्रयदोषाच्च [d]पक्षधर्मत्वेन हेतुत्वनिरूपणात् व्याप्तपक्षधर्मत्वस्य हेतुत्वात् हेतुना च पक्षनिरूपणात् स्वार्थानुमाने च हेतोरप्रयोज्यत्वात् पक्षत्वाभावेनानुमानानुदयप्रसङ्गात् [e]विरुद्धहेतौ च पक्षधर्मत्वाभावप्रसङ्गात् तत्र साध्यस्य तद्धेतुविषयत्वाभावात् [f]हेतोरेव साध्यविपरीतव्याप्त्या दुष्टत्वात् [g]एतेन सन्दिग्धसाध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्षः साध्यत्वं च स्वपरार्थानुमानसाधारणं उत्पाद्यज्ञानत्वमिति निरस्तम् ॥

टी० ॥ [a]"अग्निमत्त्वे"ति । अनुमित्यनन्तरमपि पर्वतादेः पक्षता स्याद्धूमविषयस्य प्रदेशश्यामलतादेरनवधारणादित्यर्थः पूर्वप्रसङ्गे सत्येवाह—। [b]"तद्धेतूनामि"ति ॥ [c]"असाधारणे"ति । वादिप्रयोक्तव्यधूमादिविषयस्येति कृते शब्दादेरपक्षता स्यादित्यर्थः ॥ [d]"पक्षे"ति । व्याप्तपक्षधर्मत्व हेतुत्वं हेतुविषयधर्मवत्त्वं च पक्षत्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ [e]"विरुद्धे"ति । नहीं नित्यत्वमपि कृतकत्वविषयस्तत्प्रतीतिजन्यप्रतीति विषयत्वमेव हि तद्विषयत्वमित्यर्थः ननु विरुद्धे पक्षधर्मत्वादेवाभासत्वमस्त्वित्यत आह—। [f]"हेतोरेवे"ति । साक्षाद्धेतुदोष एव विरोधो नतु पक्षद्वारेत्यर्थः ॥ [g]"एतेने"ति । सन्देहस्य विशेषणत्वोपलक्षणत्वव्युदाससन्देहाधारपुरुषविकल्पादिनेत्यर्थः ॥

सू० *[a]प्रतीतिं व्याप्तिबलेन सामान्यतो व्यापकावगाहनप्रवृत्तां विशेषमादाय पर्यवसाययितुं व्याप्यस्य सामर्थ्यं सा ? *—इति चेन्न, [b]तस्याः(१) सामान्यविषयाया (२)अनुपपत्तेरसिद्धेर्व्याप्तिवत्सम्भवात्

(१) तस्याः=व्याप्तिबलेन सामान्यतो जायमानप्रतीतेः ।
(२) अनुपपत्तेरित्यतः अग्निविशेषंविनेत्यध्याहार्यम् —

अनुपपत्तित्वे व्याप्त्यनुप्रवेशात् [d]अधिकविषयाकाङ्क्षित्वे विरम्य व्यापारापत्तेः [e]मानान्तरत्वापत्तेर्वा विशेषविषयायाश्चानुपपत्तित्वेऽति [f]प्रसङ्गः [g]पक्षधर्मतया च यदि साध्यव्यक्तिभेदः सिद्ध्येत्तर्ह्यनुमाय तां प्रत्यक्षेण पश्यन् पुंशब्दात् पुरुषानुमायी प्रत्यक्षेण पुरुषद्वयदर्शने तद्विशेषासंशयी स्यात् [h]*प्राग्विशेषादर्शनात् तथा स्यात् ? *-इति चेन्न, [i]पश्चात्तत्तद्दर्शित्वान्न संशयीतेति(१) ॥

टी० ॥ प्रकारान्तरेण पक्षधर्मतामाशङ्कते-। [a]"प्रती"तिमिति । व्याप्तिबलाद्वह्निमात्रप्रतीतिः पक्षधर्मताबलात्पर्वतीयत्वादिकमादाय पर्यवस्यतीत्येतादृशं धूमसामर्थ्यं पक्षधर्मतेत्यर्थः ॥ [b]"तस्या"इति । विशेषं विनापि साध्यसामान्यविषया वह्निप्रतीतिः स्यादेव यथा व्याप्तिबुद्धिरिति नानुपपत्तिरित्यर्थः अनुपपत्तिबलेन विशेषविषयत्वाभ्युपगमेऽर्थापत्तिरेव स्यात् सा चानुमानमेवेत्याह-। [c]"अनुपपत्तित्वे" इति । यदि च सामान्यबुद्धिरुत्पद्य विशेषविषया तत्राह-। [d]"अधिके"ति । सामान्यबुद्धिरनुपपद्यमाना विशेषबुद्धिं यदि जनयति तत्राह-। [e]"माना-

(१) ननु संशयस्य पक्षधर्म्मत्त्वाभावेऽपि सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभावो यत्र सपक्षत्तद्वृत्तिधर्मः पक्षतेति विशेषसाक्षात्कारकाले सिषाधयिषा विरहसहकृतसिद्धिसत्वान्न पक्षतेति चेन्न एतल्लक्षणस्य यत्र स इति पदघटितत्त्वेनाननुगतत्वात्-यावज्जीवं ममानुमितिस्स्यादित्यनुमित्सायांसत्यामनुमित्यव्यवहितोत्तरक्षणेऽनुमितिप्रसङ्गाच्च अथानुमातुस्सिषाधयिषाविरहस्सिद्ध्यंशे विशेषणमाहोस्वित्पुरुषान्तरस्य नाद्यः। विशेषरूपेण दुर्गन्धानुमितिस्थले सिषाधयिषायामसत्यामप्यनुमितिदर्शनात्-न हि तत्र सामान्यरूपेण सिद्धिसत्त्वे विशेषरूपेण दुर्गन्धमनुमियामितीच्छोत्पद्यत इति नानुमात्रिच्छाविरहो विशेषणं स्यान्नामतदानुमात्रिच्छाविरहो विशेषणमुत्पद्येत कदाचिद्यदिदुर्गन्धानुमित्सासत्त्वेप्यनुमितिर्नहि तत्रानुमातुर्दुर्गन्धानुमित्साभवति जात्वपीति न तादृशेच्छाविरहो विशेषणमित्यनवद्यम् । नापि द्वितीयः। सिद्धिसत्त्वेपि पुरुषान्तरयेच्छामादायानुमितिप्रसङ्गादित्येतल्लक्षणमप्यनुपपन्नम् ।

न्तरत्वे"ति ॥ [f]"अतिप्रसङ्ग"इति । अपरापरविशेषधीप्रसङ्ग इत्यर्थः दोषान्तरमाह—। [g]"पक्षधर्मतया चे"ति । वह्न्यनुमानानन्तरं प्रत्यासीदतो नानावह्निदर्शने किमियं वह्निव्यक्तिरनुमितेयं वेति वह्निसंशयो न स्यात् किंच शब्दविशेषेण गृहे पुरुषानुमानानन्तरं चैत्रोनुमितो मैत्रो वेति संशयो न स्यादित्यर्थः नन्वनुमितस्यापि विशेषस्य साक्षात्काराभावात्संशयः स्यादेवेत्याह—। [h]"प्रागि"ति । विशेषसाक्षात्कारकालेपि संशयदर्शनान्नैवमित्याह—। [i]"पश्चादि"ति ॥

सू० (१)उपमानमपि(२)किमुच्यते सादृश्यज्ञानमुपमानमित्येके(३) तन्न [a]स्मृतावपि प्रसङ्गात् अनुभव इत्य-

---

(१) { प्रत्यक्षमनुमानं च विदीर्णं युक्तितः पुरा ।
अधुना दूष्यते सम्यगुपमानं सविस्तरम् ॥ }

(२) उपमानं दूषयितुं पृच्छति—किमिति—

(३) सादृश्यज्ञानमुपमानमिति वदन्प्रष्टव्यो वादी किं सादृश्यस्मरणमुपमानं किं वा सादृश्यानुभवः । नाद्यस्सादृश्यस्मरणध्वंस तत्प्रत्यक्षयोरपि सादृश्यस्मरणजन्यत्वेनोपमितित्वापत्तेः । द्वितीयश्चेत्किं सादृश्यप्रत्यक्षमुपमानम्-उत सादृश्यानुमितिः-आहोस्वित्सादृश्योपमितिः—सादृश्यबोधो वा-तत्राद्येकीदृशं तद्यदुपमानत्वेनाभिमतम्= चक्षुरादीन्द्रियसंसर्गिणि गवये गोसादृश्यप्रत्यक्षमिति चेत्—किं चक्षुरादिसन्निकृष्टे गवये गोसादृश्यं गवि च गवयसादृश्यं भिन्नमभिन्नं वा-भिन्नमिति चेत्-न तत्सादृश्यम्भवितुमर्हति भूयसामवयवानां समानसंसर्ग एव सादृश्यं स चेद्गोगवययोर्भिन्नस्स्यात्कथं सादृश्यं भवेदिति सादृश्यसम्पत्तये समान एव वक्तव्यस्सामानश्चेत्कथं तद्विषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं भिन्नं भवेदिति यद्गोगवययोस्सादृश्य प्रत्यक्षं तदेकमेव वाच्यं तथा च तादृशसादृश्यप्रत्यक्षानन्तरं गवयोपमितिवद्गोरप्युपमितिस्स्यान्नहि तादृशसादृश्यप्रत्यक्षानन्तरं गवयोमितिवद्गोरप्युपमिति कस्यचिदभिमतायेन गवोपमितिरपि स्वीक्रियेत् तादृशप्रत्यक्षस्योपमितिकरणत्वाङ्गीकारे च गवयोपमिवद्गवोपमितिरप्यावश्यकीति न गवये चक्षुरादिसन्निकृष्टे गोसादृश्यप्रत्यक्षमुपमानम्-नापि सादृश्यानुमितिरुपमानम्-सा च गो सदृशो गवय इत्याकारैव वाच्या न सोपमानं भवितुमर्हति—तद्ध्वंसप्रत्यक्षयोरप्युपमितित्वप्रसङ्गात्—किञ्च गवयमपश्यतोपि पुरुषस्य गोसादृश्यानुमिति-

भिधाने च सदृशाविमावितीन्द्रियजेपि प्रसङ्गात् [b]सोऽपि गवयो गवा सदृशोगवयत्वात् गवयान्तरवदित्यनुमानस्यापि [c]तथात्वापत्तेः [d]एवमाप्तोक्तिजेपि किञ्चोपमितिलक्षणमिदं उपमितिकरणलक्षणं वा स्यान्नाद्यः [e]सादृश्यस्योपमेयतापत्तेः [f]* सदृशेचोपमेयव्यवहारोस्ति चन्द्रोपमेयं मुखमित्यादि सदृशमिति [g]सा ? *-इति चेन्न, [h]अक्षादिकरणासम्भवे तदुदाहरणासिद्धेः नापि द्वितीयः [i]सादृश्यज्ञानस्य सर्वस्यासम्भवत्प्रमाणान्तरव्यापारफलजनकताया दर्शयितुमशक्यत्वात् [j]नच सादृश्यमनुगतमेकमस्ति [k]मुखसादृश्यस्य हस्तसादृश्यस्य च परस्परभेदेनैवोपलम्भात्।

टी० ॥ [a]"स्मृतावि"ति। सादृश्यस्मृतावित्यर्थः सादृश्यगोचरः परोक्षानुभवश्चेद्विवक्षितस्तत्राह—। [b]"सोपो"ति ॥ [c]"तथात्त्वे"ति। उपमानत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ [d]"एवमि"ति। गोसदृशो गवय इत्यादिशब्दजन्यानुभवस्याप्युपमानत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। [e]"सादृश्यस्ये"ति। सदृशो धर्मी लोक उपमेयो न सादृश्यमित्यर्थः तदेवाह—। [f]"सदृश" इति ॥ [g]"सेती"ति। उपमितिरित्यर्थः ॥ [h] "अक्षादी"ति। प्रत्यक्षेण या सदृशमितिः प्रमा सा

सम्भवेन तदनन्तरमप्युपमितिस्स्यान्नैतद्भवितुमर्हति गोसादृश्यानुमितेर्व्याप्तिग्रहपूर्वकत्वेनेति तदनन्तरमेव गो सदृशो गवय इतिज्ञानसम्भवात्कृतमनुमित्यात्मकेनोपमानेन-। नाप्युपमितिरुपमानम्-तस्यास्स्वात्मकोपमितिप्रतिकरणत्वे आत्माश्रयः। उभयोरन्योन्यप्रतिकरणत्वेऽन्योन्याश्रयः। करणभूतोपमितेरप्युपमित्यात्मककरणत्वाङ्गीकारे तस्याप्युपमित्यन्तरं वक्तव्यमित्यनवस्थाप्रसज्येत नच करणभूतोपमितेर्न करणमुपमित्यन्तरमिष्यत इत्यपि[।]शक्यं वक्तुं तथा सत्युपमितेरुपमितिकरणत्वव्याघातादिति नोपमितिरप्युपमानम्-नापि बोधस्तस्य शक्तिग्रहसकृतपदज्ञानजन्यतया गोसदृशो गवयपदवाच्य इतिशक्तिग्रहकाल एव गवयबोधसम्भवादिति वैयर्थ्यं सादृश्यबोधस्योपमिति करणत्वेनेति न तद्बोधोऽप्युपमानमित्यभिप्रेत्याह-तन्नेति—

तावन्नोपमितिस्तत्र साक्षात्त्वानुभवात् एवमनुमितिशाब्दज्ञानयोरपि वाच्यम् तदतिरिक्ता च मितिर्नास्त्येव योपमितिः स्यादित्यर्थः ॥ [i]"सादृश्यज्ञानस्ये"ति । सादृश्यज्ञानं तदा पृथक् प्रमाणं स्याद्यदि क्लृप्तप्रमाणव्यापारापेक्षया विलक्षणोऽस्य व्यापारः स्यादेवं तत्फलापेक्षया विजातीयं फलं स्यादथवा प्रमाणान्तरासङ्कीर्णो विषयः स्यात् नचैवमित्यर्थः सादृश्यज्ञानमुपमानं सादृश्यभेदेनाननुगतं स्यादित्याह—। [j]"नचे"ति ॥ [k]मुखेति आह्लादकत्वकोमलत्वारुणत्वादीनां भेदादित्यर्थः

सू० [a]नच सादृश्यरूपत्वमनुगतं तेष्वपीत्यदोषः [b]तथापि सादृश्येन सह सादृश्ये ऽनेकस्थत्वादौ सादृश्यरूपत्वाश्रिते सादृश्यरूपत्वस्याश्रयणाभ्युपगमे परस्पराश्रयभावोऽनभ्युपगमे चाननुगमः [d]तयोः सादृश्यानभ्युपगमेऽन्यत्रापि तथात्वापत्तिः [e]किञ्च वैधर्म्यप्रतिपत्तेरपि प्रमाणान्तरत्वमेवं स्यादविशेषात् एवमेवाभ्युपगमे च परिगणितप्रमाणाधिक्यप्रसङ्गो वा सादृश्यबुद्धेरपि वा परिगणितेष्वेवान्तर्भावः स्यादिति [f]अप्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमितिरुपमानमित्यपि न आप्तवाक्यादपि तथा प्रतीतेः *यत्र [g]तद्व्यापारो नास्ति ? *-इति चेन्न,

टी०॥ नानासादृश्यगतं सादृश्यत्वमपि धर्मोनुगतो नास्तीत्याह—।[a]"नचे"ति ॥ [b]"तथापी"ति । सादृश्येषु यदेकं सादृश्यत्वमनुगतं वाच्यं तत्रापि सादृश्यत्वेन सहानेकवृत्तित्वादिना सादृश्यमस्त्येवेति सादृश्ये सादृश्यत्वं तत्र च सादृश्यत्वे सादृश्यमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ अनेन भयेन यद्येकं सादृश्यत्वं नाभ्युपेयं तदाननुगम इत्याह—। [c]"अनभ्युपगमेचे"ति । अथ सादृश्यसादृश्यत्वयोर्न सादृश्यं तदा सादृश्यबुद्धेरविशेषात् मुखचन्द्रयोरपि सादृश्यं न स्यादित्याह—। [d]"तयोरि"ति ॥ [e]"किंचे"ति । धिक्करभमतिदीर्घग्रीवं प्रलम्बोष्ठं कठोरकण्टका-

शिनमपसदं पशूनामिति पश्वन्तरवैधर्म्यज्ञानवतोऽप्ययमसौ करभपदवाच्य इति प्रमितिरस्ति तत्कारणं प्रमाणान्तरं स्यादित्यर्थः शाबरमुपमानं शङ्कते—। [f]"अप्रतीयमानस्ये"ति । सा गौरेतत्सदृशीति परोक्षधर्मिकसादृश्यज्ञानमुपमानमित्यपि नेत्यर्थः ॥ [g]"तद्व्यापार"इति । शब्दव्यापार इत्यर्थः ।

सू० [a]स चायं चाभिन्नाद्वितिवत् स चायं च सदृशाविति पूर्वप्रतीतस्य प्रतीयमानेन सहैन्द्रियकसादृश्यप्रतीतावपि प्रसङ्गात् [b]* इन्द्रियासम्पृक्तस्य?*—इति चेन्न, प्रत्यक्षतो गोगवयसादृश्यं प्रतीत्य सापि च गौर्गवयः सदृशो गोत्वादियमिवेत्यनुमितावपि प्रसङ्गात् * अलिङ्गजापि?*—इति चेत्, नत्वेवं प्रत्यक्षानुमानशब्दानुत्पत्वे सतीत्युक्तं स्यात् तथाच [c]विशेषणमेव समर्थमित्यप्रतीयमानस्येत्यादि व्यर्थम् । * नोपादेयमेव पदान्तरम् ?*—इति चेन्न, [d]अर्थापत्तेरवश्यम्भावात् (१) [e]तेन सार्द्धमेतत्सादृश्यस्यानेन सार्द्धं तत्सादृश्यव्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वात् [f]अन्यथावैधर्म्यप्रत्ययोत्पत्तिविषयं प्रमाणं प्रमाणान्तरमापद्येत तस्मादयं ह्रस्व इति प्रतीतेरस्मात्स दीर्घ इति वा अन्यथा कतमा प्रमा स्यादर्थापत्तिं प्रमाणान्तरमनिच्छतापि इयमर्थापत्तिरनुमानेवान्तर्भाव्या पृथक्प्रमाणीकर्त्तव्या वा ॥

टी० ॥ [a]"स चायं चे"ति । यद्यपि तत्र तत्तेदन्ताविशिष्टस्य धर्मिण एकत्वमिति भवति विशेष्यसन्निकर्षात्तादृशं प्रत्यक्षं प्रकृते विशेष्यभेदान्न तादृशप्रत्यक्षसम्भवस्तथापि विशेष्यसन्निकर्षमात्रं प्रत्यक्षे तन्त्रं नतु यावद्विशेष्यसन्निकर्षोऽपि अन्यथा भ्रान्तविपरीतप्रत्यभिज्ञानं न स्यादिति भावः इन्द्रियव्यापारं विना

(१) किमुपमानेनेतिशेषः ।

यदसन्निकृष्टे सादृश्यज्ञानं तदुपमानमितिशङ्कते–। [b]"इन्द्रिये"ति ॥ [c]"विशेषणमेवे"ति । प्रत्यक्षाद्यजन्यत्वे सत्यप्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सादृश्यप्रमितिरुपमितिरित्यत्र विशेषणमात्रस्यैव लक्षणत्वमुचितमित्यर्थः ॥ [d]"अर्थापत्तेरि"ति । अर्थापत्त्यैव प्रकृतफलसिद्धेः किमुपमानेनेत्यर्थः तामेव दर्शयति–। [e]"तेने"ति । अन्यथा तद्विधर्मायमिति प्रतीत्यनन्तरमेव तद्विधर्मा स इत्यपि प्रमाणान्तरफलं स्यादित्याह–। [f]"अन्यथे"ति ।

सू० [a]एतेनाप्रतीतगवयगवान्तर(१)सादृश्यस्य(२)दृष्टान्ताभावेनानुमानासम्भवात् गवयेनानेन सदृशी सा गौरिति मितिरुपमितिरित्यपि व्युदस्तम् [b]तयैतत् सादृश्यास्यैतेन तत्सादृश्यं विनानुपपत्त्यैव सिद्धेः [c]अनवगतसङ्गतिसञ्ज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्य सञ्ज्ञिन्यनुसाधनमुपमानमित्यपि न [d](३)प्रस्मृतसङ्गतेरेवम्भूतोयमित्यव्यापनात् * अस्मृतसङ्गतीत्यभिधेय(४)म्? *–इति चेन्न, [e]अनुभूतस्मृतकालान्तरप्रस्मृतसङ्गतेरव्यापनात् * अस्मर्यमाणा ? *–इति चेन्न, कदाचिदस्मर्यमाणताया(५)स्तत्रापि सम्भवात् सर्वदा अस्मर्यमाणतायाः क्वचिदप्यसम्भवात्* उपमितिप्राक्काले?*–इति चेत्, स्यादप्येतद्यद्युपमितिर्लक्षिता स्यात् तदर्थमेव तु(६)क्रन्दनमिदं भवतः किञ्च [f]सर्वैरनवगतसङ्गतित्वस्य प्रकृतेप्यसिद्धेः केनाप्यनवगतसङ्गतित्वस्य वाक्यजेपि सम्भवात् उपमात्रेति च [g]पूर्ववन्निरस्तं यस्याः प्रमितेर्येन प्रमात्रेति चाभिधानेनुगतरूपाभा-

(१) सामान्यस्येति पुस्तकान्तरपाठः । (२) अदृष्टान्तानुमानासम्भवादिति तु पुस्तकान्तरपाठः । (३) विस्मृतेत्यर्थः ।

(४) अनवगतस्थानेऽस्मृतसङ्गतीत्यभिधेयमित्यर्थः, तथा च तत्रानवगतत्वाभावेप्यस्मृतत्वमस्त्येवातो न दोषः । (५) कदाचिदस्मर्यमाणतायाः, अर्थात् कदाचित्स्मर्यमाणताया इत्यर्थः ।(६)आक्रोशः।

वाद्व्यक्तौ पतनेन लक्षणाननुगत्यापत्तेः ॥

टी०॥ ननु येन गवान्तरगवयान्तरसादृश्यं न प्रतीतमस्ति तस्य सा गौरेतत्सदृशी गोत्वादित्यनुमानं न सम्भवति दृष्टान्ताभावादतः सैवोपमितिरित्यपि निरस्तमर्थापत्तित एव तत्फलसिद्धेरित्याह–। [a]"एते ने"ति। अतिदेश्यमाह–। [b]"तये"ति। आचार्यलक्षणं दूषयति–। [c]"अनवगते"ति। अनवगता सङ्गतिर्यस्याः सञ्ज्ञायाः सा तथा तत्समभिव्याहृतं यद्वाक्यं गोसदृशो गवय इति रूपं तदर्थस्य सन्निकर्षे गवये प्रत्यक्षे यदनुसन्धानमयमसौ गवयपदवाच्य इति सैवोपमितिः प्रत्यक्षाद्यसाध्यत्वादित्यर्थः ॥ [d]"प्रस्मृते"ति। तत्रानवगतत्वाभावादित्यर्थः ॥ [e]"अननुभूते"ति। तत्रास्मृतत्वाभावादित्यर्थः ॥ दोषान्तरमाह–। [f]"सर्वैरि"ति ॥ [g]"पूर्ववदिति। उपमितिनिरूप्यत्वात्तस्येत्यर्थः ॥

सू० [a]सञ्ज्ञेत्यपि व्याकुलं गोसदृशो गवयः प्रायः कानने महति दृश्यते इति श्रुतवाक्यस्य काननपदार्थविदितसङ्गतेः गवयपदविदितसङ्गतेश्च सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिफलाया(१)मीदृशप्रतिपत्तौ गतत्वेनातिव्यापकत्वात् [b]विनापि वा(२)प्रायः शब्दमभिहितस्य(३)तस्यानुसन्धाने प्रसङ्गः तत्र काननसञ्ज्ञासञ्ज्ञिसबन्धावधारणे(४)प्य[c]न्यत्रैव पदान्तरसम्बन्धोत्थाया अन्यथानुपपत्तेः प्रमाणत्वान्न तूपमानस्य [d]उपमेयसञ्ज्ञासमभिव्याहृतेति विशेषणे च [e]पूर्व एव निरासः वाक्यार्थेत्यपि [f]तादृगेव [g]प्रतिपत्तिकालास्मृतातिदेशवाक्यगतकाननादिपदार्थस्य तथाविधप्रत्ययाव्यापनात् ॥

(१) इदं, काननं, गवयाधारत्वादित्यनुमित्यात्मकप्रतिपत्तावित्यर्थः। (२) प्रायः पदस्य व्याप्तिसूचकतयाऽनुमितिर्लभ्यते इति ज्ञेयम्– (३)काननसञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धस्य प्रसिद्धगवयपदवाच्यत्वान्निर्ध्यानुपपत्त्याऽनुसन्धान इत्यर्थः। (४) गोसदृशोगवय इत्यत्रैवेत्यर्थः।

टी० ॥ प्रकारान्तरेणातिव्याप्तिमाह—। [a]"सञ्ज्ञेत्यपी"ति । प्राय: पदं बाहुल्यवाचि व्याप्तिपरतां वाक्यस्य व्यनक्ति तथा-चेदं काननं गवयाधारत्वादित्यनुमितौ लक्षणमिदं गतमित्यर्थः। यत्रापि प्राय: पदं नास्ति तत्रापि यथेह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकर: पिबतीति प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यान्मधुकरसञ्ज्ञा-सञ्ज्ञिसंबन्धपरिच्छेदवत्काननसञ्ज्ञापरिच्छेदे गतत्वादतिव्या-प्तिरित्याह—। [b]"विनापी"ति । त्वयाप्युपमानादस्य भेदा-ङ्गीकारादित्यर्थ: ॥ [c]"अन्यत्रेवे"ति । गोसदृशो गवय इत्यत्र यथा सङ्गतिग्रहस्तथात्रापि प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या सङ्गतिग्रहेतिव्याप्तिरित्यर्थः ननूपमेयसञ्ज्ञाया अनवगतसङ्ग-तित्वं विवक्षितं प्रकृते च काननसञ्ज्ञाया अनवगतसङ्गतित्वं का-ननं च नोपमेयमित्यत आह—। [d]"उपमेये"ति ॥ [e]"पूर्व एवे"ति । उपमेयत्वस्योपमितिगर्भतयाद्यापि तदनिरुक्तेरित्यर्थ: ॥ [f]"तादृ-गेवे"ति । आकुलमेवेत्यर्थ: ॥ तदेवाह—। [g]"प्रतिपत्ती"ति । गव-याव्युत्पन्नं प्रति काननान्तर्भावेन प्रवृत्तमतिदेशवाक्यं कानन-पदबहिर्भावेन स्मर्यमाणं यत्र गवयसञ्ज्ञाप्रतिपत्तिफलकं तत्रा-व्याप्ति: समग्रवाक्यार्थानुसन्धानाभावादित्यर्थ: ।

सू० [a]वाक्यार्थैकदेशस्यापि(१) वाक्यार्थत्वेन विवक्षितत्वे सदृशो गवय इत्यादिस्मारिणोऽपि प्रत्यये प्रसङ्गात् [b]*प्रतीत्युत्पत्तिं प्रति प्रयोजकीभूतं यावत्तावद्वाक्यं विवक्षितम् ?*—इति चेन्न, [c]अन्तर्भावितवनाधिकरण-तादृशप्रतीतिं प्रति तस्यापि प्रयोजकत्वात्(२) [d]उप-मितिं(३)प्रतीति तु पूर्वन्निरस्तमिति [e]*यावत्सञ्ज्ञा-सञ्ज्ञिसम्बन्धबुद्ध्यौपयिकं तावद्विवक्षितम् ?*—इति चेन्न, [f]लक्षणसहचरितसञ्ज्ञोपदेशार्थानुसन्धानेऽपि प्रसङ्गात् ॥

(१) वाक्यत्वेनेति पाठ: पुस्तकान्तरे लभ्यते—
(२) तदननुसन्धानस्थलोपमितावव्याप्तिरिति शेष: ।
(३) यावत्प्रयोजकविवक्षितं वनपदन्त्वधिकमेवेत्याशय: ।

टी० ॥ वाक्यैकदेशार्थानुसन्धानस्यापि यद्युपमानत्वं तदा गोपदसस्मृत्वा सदृशो गवय इति मात्रं यत्रानुसन्धत्ते तत्रातिव्याप्तं करणलक्षणमित्याह—। [a]"वाक्ये"ति। सदृशो गवय इति मात्रनुसन्धानं न प्रतीतिहेतुरिति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते—। [b]"प्रती"ति। तर्हि काननान्तर्भावेनापि यदतिदेशवाक्यं तत्रापि काननाधिकरणगवयस्य गवयपदवाच्यत्वबुद्धौ काननपदमपि प्रयोजकमेवेति तदननुसन्धानस्थलोपमिताव्याप्तिरेवेति परिहरति—। [c]"अन्तर्भावित"ति। ननु तथाप्युपमितिं प्रति गोसदृशो गवय इत्येव प्रयोजकं काननपदं त्वधिकमेवेति न प्रयोजकमित्यत आह—। [d]"उपमितिं प्रती"ति। उपमितिरेव सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धबुद्धित्वेनाभिधेयेति नोत्माश्रय इति शङ्कते—। [e]"यावदि"ति। गन्धवती पृथिवीतिवाक्यात् सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धपरिच्छेदानन्तरं यत्र पुनः प्रत्यक्षेण तदर्थानुसन्धानं तत्रातिव्याप्तिरिति परिहरति—। [f]"लक्षणे"ति। उपदेशः कथनं।

सू० [a]किंच यदा तर्कानुसन्धानविरहिणः सत्यप्येवंविधानुसन्धाने सादृश्यमेव गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति मितिः फलमुत्पद्यते तदा तस्याप्रमाकरणस्याप्युपमानत्वं चापद्येत [b]प्रमाफलकमिति विशेषणप्रक्षेपे चानुसंहितरूपव्यवहार्यतानुमित्युत्पादेनाप्येतादृशानुसन्धानमुपमानं स्यात् * अव्याप्त(१)विषयप्रमाफलकमिति विशेषणीयम् ? *—इति चेन्न, [c]वस्तुगत्या (२)ऽव्याप्तत्वस्योपमेयेप्यभावात् [d]व्याप्ततयानवगम्यमानस्येति च कृते यत् प्रति तल्लिङ्गं तेन सह व्याप्तत्वावगतमुपमितिकरणमपि न व्याप्नुया[e]दुपमे-

(१) पृथिवीत्वस्य पृथिवीव्यवहारव्याप्तत्वात्तज्ज्ञानमनुमानं भवति अव्याप्तविषयकं यत्प्रमाविषयकमिति विशेषणे तु न तत्रातिव्याप्तिरित्यभिप्रायेणाह—अव्याप्तेति। (२) गोसदृशो गवय इतिवाक्यानुसन्धानस्योपमेयरूपगवयोपि विषयस्तथापि केनचित्पदार्थत्वादिना व्याप्तत्वात्तज्ज्ञानमप्युपमानं न स्यादतोऽसम्भव इत्याह—वस्तुगत्येति।

येन सह व्याप्तत्वानवगतत्वोक्तावप्यनुमाने प्रसङ्ग-स्तदवस्थः ॥

टी० ॥ व्युत्पत्तिग्रहाय गोसादृश्यं अखण्डत्वेन गुरु गवयत्वं तु जातिरूपतया लघु गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति तर्कोपगृहीत-गवयसादृश्यानुसन्धानस्य गवयत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन गवयपदवा-च्योपमितिप्रमाकरणस्य तावदुपमानत्वमपेक्षितं तत्र तर्कानुसन्धा-नविरहिणो यत्र सादृश्यस्यैव गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तताज्ञानं तत्र तत्करणफलयोरुपमानत्वोपमितित्वातिव्याप्तिरित्याह–। [a]"किञ्च' ति। इयमप्रमेति प्रमाफलत्वेन करणं विशेषमित्याह–। [b]"प्रमे"ति। लक्षणवाक्यानुसन्धानानन्तरमियं पृथिवीति व्यवहर्तव्या पृथि-वीत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति व्यवहर्तव्यत्वानुमित्यौपयिकेऽति-प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ [c]"वस्तुगत्ये"ति। उपमेयमपि केनचिद्व्याप्त-मित्यसम्भविलक्षणं भवेदित्यर्थः ॥ [d]"व्याप्तये"ति। उपमिति-करणस्य स्वव्यापकेन सह क्वचिदनुसन्धाने यत्रोपमितिस्तत्राव्या-प्तिरित्यर्थः ॥ [e]"उपमेयेन सहे"ति। व्यवहार्यतानुमानेऽप्युपमे-येन सह व्याप्यत्वानवगतिरेवेति तत्रातिव्याप्तिरेवेत्यर्थः ॥

सू० [a]*अनुमेयेन सहेति कृते च तदनपायाद्व्याप्तिस्तदव-स्थैव सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रमितिकरणम् ?*–इति चेन्न, [b]तथात्वासिद्धेः अर्थापत्त्यादितस्तत्सिद्धेर्वक्ष्य-माणत्वात् अननुमितिजनकं [c]*तादृक्प्रतिसन्धान-मुपमानम् ? *–इति चेन्न, [d]तज्जातीयस्यानुमिति-जनकत्वात् [e]व्यक्त्यपेक्षया चाजनकत्वस्य(१)सामा-न्याकारपर्यवसायिनो नित्यं व्यक्तावसम्भवितया-ननुगमेन चायुक्तत्वादिति [f]किंच गोसादृश्यं विहाय

(१) व्यक्त्यपेक्षया चाऽजनकत्वस्याऽयुक्तत्वादित्यन्वयः, तत्र हेतु-द्वयमाह–सामान्याकारेत्यादिना, 'सामान्याकारपर्यवसायिनः'-इत्यतो-ऽग्रे 'जन्यजनकभावस्य सतः'–इति शेषः पूरणीयः। 'व्यक्त्यपेक्षया चाज-नकत्वस्ये'ति स्थाने क्वचित् 'व्यक्त्यपेक्षया च जनकत्वस्य'-इत्यपि पाठः।

गवयशब्दार्थताप्रतीतिः कल्पनालाघवाख्यं तर्कमपास्य न स्यादिति तदुपन्यासस्थितौ किमानुमानिक्येव तत्र गवयपदवाच्यताप्रमितिरियं नेष्यते सम्भवति हि प्रयोगः ॥

टी० ॥ अनुमेयव्याप्त्यविषयत्वं यदि विवक्षितं तदा स्वव्यापकेनानुमेयेन सहोपमितिकरणस्य कदाचिद्ध्याप्यत्वग्रहेप्युपमितिदर्शनादव्याप्तिरित्याह—। [a]"अनुमेयेने"ति ॥ [b]"तथात्वे"ति । सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धपरिच्छेदकरणमर्थापत्तिरनुमानं वा नतूपमानमधिकं प्रमाणमित्यर्थः ॥ [c]"तादृगि"ति । अनधिगतसङ्केतिसञ्ज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्य सञ्ज्ञिन्यनुसन्धानमित्यर्थः तथाच न व्यवहार्य्यतानुमितिकरणेतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ कदाचित्तेनाप्यनुमितिजनने तज्जातीयस्यानुमितिजनकत्वादसम्भव इत्याह—। [d]"तज्जातीयस्ये"ति । या करणव्यक्तिस्तादृशी नानुमितिं जनयति सैवोपमानमिति न युक्तं सामान्यपुरस्कारेण गृहीतस्य जन्यजनकभावस्य व्यक्त्याघावश्यकत्वेनासम्भवादननुगमाद्धेत्याह—। [e]"व्यक्ती"ति । कल्पनालाघवतर्को य उपमाने कल्पनीयप्रमाणाभावे सहकारीष्यते स क्लृप्तप्रमाणभावस्यानुमानस्यैव किं नेष्यते इत्याह—। [f]"किंचे"ति ॥

सू० [a] विमतिपदं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तथात्वे तर्केणाविषयीक्रियमाणविपर्ययकत्वात् न यदेवं न तदेवं यथा गोत्वं(१)तथा चेदं ततस्तथेति [b]न ह्यस्ति सम्भवो मूलशैथिल्यादिदोषविरहिततर्कनिवेदितविपर्ययश्चार्थो नच तथेति अथवा गवयपदमसम्भवत्प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमनुपपद्यमानाप्रोक्तगोसदृशसामानाधिकरण्यमर्थाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकतामाक्षिपतीत्य-

(१) यथागोत्वमिति, गोत्वस्य गवयाऽवृत्तित्वात्कथञ्चिद्वृत्तित्वकल्पनायां कल्पनागौरवेण विषयीक्रियमाणविपर्य्ययकत्वान्न तद्गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तथाचेदमिति, इदं गवयत्वं तथा—प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तर्केणाऽविषयीक्रियमाणविपर्य्ययकमित्यर्थः ।

र्थापत्तिरेवात्र प्रमाणमस्तु सा च त्वया व्यतिरेकीकृत्य परेण पृथगेवावश्यं प्रमाणनीयेति ।

टी० ॥ तर्कोपकार्यमनुमानमाह—। [a]"विमतिपदमि"ति । गवयत्वमित्यर्थः । तथात्वे प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तर्केण गौरवेणाविषयीक्रियमाणो विपर्ययोऽप्रवृत्तिनिमित्तत्वं यस्य तत्तया सादृश्यत्वादित्यर्थः गवयत्वस्याखण्डतया तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे सादृश्यस्य न प्रवृत्तिनिमित्तत्वं कल्पनागौरवतर्केण प्रतिहतत्वादिति भावः ॥ [b]"नही"ति । यद्यपि गौरवादितर्के विशिष्टव्याप्त्युपग्रहो नास्ति येन विपर्ययपर्यवसानं भवेत्तथापि लाघवमेवास्य विपर्यय इति भावः वस्तुतो गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तं पदत्वादिति सामान्यतो दृष्टमेव सादृश्यप्रवृत्तिनिमित्तताबाधकसहकृतं पक्षधर्मताबलाद्गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं विषयीकरोति यथा पृथिव्यादिवृत्तिताबाधकसहकृतस्येच्छाक्वचिदाश्रिता गुणत्वादित्यनुमानस्यैवाष्टद्रव्यान्यद्रव्यवृत्तित्वपरिच्छेदकत्वमिति भावः ॥

मू० (१)शब्दोपि (२)क उच्यते(३)आप्तवाक्यं हि शब्दः प्रमाणमिति न युक्तं विकल्पानुपपत्तेः तथाहि कोयमाप्तो नाम * यथादृष्टवादी ? *-इति चेन्न, [a]भ्रान्तिप्रतिपन्नवादिवाक्येपि प्रसङ्गात् [b]प्रमाणदृष्टेति विशेषणे च तथाभूतस्यान्यथावादव्यापनात् [c]यथाप्रमाणेति करणे चांशे तथाभूतवादिवाक्यस्यायथार्थस्यापि व्यापनात् [d]यावद्यथा प्रमाणदृष्टनिरुक्तौ च प्रायेणातथाभूतत्वादेव लक्ष्याणां तदव्याप्तेः तर्हि यावत् प्रमितं तावदभिधीयते [e]यथाप्रमित-

(१) { पाराकृत्य प्रमाणानि प्रत्यक्षादीन्यतः परम् । आगमस्याप्रमाणत्वं साध्यते तर्कबृंहितम् ॥ }

(२) आगमं दूषयितुं पृच्छति-क इति ॥ (३) किमाप्तवाक्यं शब्दः प्रमाणमुतनिर्दोषस्य वाक्यमाहोस्विद्यथार्थवाक्यमिति विकल्प्य-प्रथमं निराकरोति-आप्तवाक्यमिति-

स्यैव वक्तुर्वाक्यमिति व्याकारे च (१) युधिष्ठिरवाक्यस्याप्यनेवम्भूतत्वेनाव्याप्त्यापत्तेः तत्र विषये इति विशेषरूपस्य विषयस्यासाधारण्येनाव्यापकत्वापातात्* अथ [f]निर्दोषस्य वाक्यं तथा * इति चेन्न,(२) [g]सदोषस्य नास्ति घट इत्यभिधित्सतोऽस्ति घट इति दैवान्निर्गतयथार्थवाक्याव्याप्तेः [h]*तत्प्रमाणं तु न भवत्येव ? *-इति चेन्न,

टी० [a]"भ्रान्ती"ति । भ्रान्तेरपि दृष्टित्वात्तया प्रतिपन्नं यो वदति तद्वाक्ये इत्यर्थः ॥ [b]"प्रमाणे"ति । प्रमाणदृष्टरजतस्य भ्रान्तेन शुक्त्यात्मतया यदभिधानं तदपि प्रमाणं स्यादित्यर्थः ॥ [c]"यथे"ति । इमेरङ्गरजते इति वाक्यस्य रजतांशे तथा प्रमाणदृष्टाभिधाने रङ्गांशे अयथार्थस्य प्रमाणत्वं स्यादित्यर्थः ॥ यावद्यथाप्रमाणेन दृष्टं तावतस्तादृप्येणाभिधानमित्यव्यापकं नहि तार्णत्वादिदर्शनाद्वह्निर्महानसेस्तीति नाभिधीयत इत्याह—। [d]"यावदि"ति ॥ [e]"यथाप्रमितस्यैवे"ति । भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वादिति भावः ॥ [f]"निर्दोषस्ये'ति । भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवरहितस्येत्यर्थः ॥ भ्रान्तप्रतारकवाक्याव्यापकत्वमाह—। [g]"सदोषस्ये"ति । दैवादिति निर्देशेन करणापाटवं विवक्षितं ॥ [h]"तदि"ति । प्रमाया गुणजन्यतया दोषवत्प्रणीतवाक्यस्य प्रमां प्रत्यजनकत्वादित्यर्थः ॥

सू० [a]पूर्वमुक्तोत्तरत्वात् प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रमाण्यासम्भवात् [b]आपाततः सन्देहेप्यदोषात् सामान्यतो निर्दोषत्वस्य च(३)भीमाग्रजेप्यभावात् विशेषतस्तथात्वस्यासाधारण्यपर्यवसायित्वात् * यथार्थवाक्यं शब्दप्रमाणमित्यत्र को दोषइति चेत् ? *-[c](४)पूर्वोक्त-

(१) अश्वत्थामा हतो नरो वा कुञ्जरो वेत्याकारकस्य—
(२) द्वितीयमपाकरोतिनेति-- (३) युधिष्ठिर इत्यर्थः ।
(४) तृतीयं दूषयति पूर्वोक्तेति--

याथार्थ्यदूषणानि तावत्प्रथमः यथार्थमिति विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वाव्यवच्छेदकत्वयोः पूर्ववद्दोषश्च [d]द्वितीयः वाक्यत्वानिरुक्तिश्च तृतीयः तथाहि किमिदं वाक्यं नाम * एकार्थावच्छिन्नपदसमुदायो वाक्यम् ?*–इति चेत्, एकत्वविषयत्वावच्छिन्नत्वानां वाच्यानि दूषणानि तावत्सन्तु(१)पदपदार्थं तु चिन्तयामः सुप्तिङन्तं पदमित्येके वर्णा विभक्त्यन्ताः पदमित्यन्ये तत्र नाद्यः [e]प्रत्येकं मिलितस्य वाऽव्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ [a]"पूर्वमि"ति । आभासकरणजन्यस्यापि संवादिज्ञानस्य प्रमात्वेन प्रमाखण्डनप्रस्तावेभिधानादित्यर्थः ॥ [b]"आपातत" इति। प्रवृत्तिसंवादात्प्रागित्यर्थः ॥ [c]"पूर्वोक्ते"ति। यथार्थानुभवः प्रमेति लक्षणप्रस्तावोक्तदूषणानि तद्यथा वाक्यार्थयोः सादृश्यं प्रमेयत्वादिनाप्रमाणशब्देप्यस्ति तेन यथार्थज्ञानजनकं वाक्यमिति वक्तव्यम् तत्र यत्किञ्चित्सादृश्यं भ्रान्तावपीति तज्जनकवाक्यातिव्याप्तिः प्रकाशमानरूपेणेत्यभिमते रूपवान् पट इत्यादौ प्रकाशमानरूपवत्त्वादिरूपेण ज्ञानस्य सादृश्याभावादसम्भव इत्यर्थः ॥ [d]"द्वितीय" इति । यथार्थपदस्यायथार्थवाक्यार्थव्यवच्छेदकत्वे यस्य वाक्यस्यांशे यथार्थ्यमंशे चायाथार्थ्यं तत्रापि प्रमाणं न स्यादित्यव्याप्तिरव्यवच्छेदकत्वे च विशेषणवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ [e]"प्रत्येकमि"ति । सुबन्तं यदि पदं तदा तिङन्तं न भवेत् तिङन्तत्वं च सुबन्ताव्यापकं मिलितं चासम्भवतीत्यर्थः ॥

मू० [a]पृथक्प्रवृत्तिनिमित्ततायां च वाक्यलक्षणाव्यापकत्वात् नापि द्वितीयः विभक्त्यर्थस्यानुगतस्याभावात् विभक्तिरित्यनेन सुप्तिङोः प्राक्दिशो विभक्तिरि-

(१) पदेत्याकारकपदस्य योर्थस्तमित्यर्थः ।

त्यनेन च तसिलादेः पृथक् पृथगेव विभक्तिसञ्ज्ञाविधानात् शब्दसाम्येन लक्षणायोगात् किञ्च वर्णा इति [b]बहुत्वस्य विवक्षितत्वेहमित्यादेरपदत्वप्रसङ्गः अविवक्षितत्वे देवदत्त इत्यन्ताकारस्य पदत्वापातः तस्य विभक्त्यन्तत्वात् * सार्थकस्तथा ? *–इति चेत्, भवतीत्यादौ [c]शबकारादीनां पदत्वप्रसङ्गः शपः सार्थकत्वात् [d]*यत्र विहिता विभक्तिस्तद् ? *–इति चेन्न, शबकारं परित्यज्य पदत्वप्रसङ्गात् * तन्मध्यपतितत्वाच्छबकारोपि गृह्यते ? *–इति चेत्, तर्हि यत्र विभक्तिर्विधीयते तच्च तद्विभक्तिमध्यपतितं च पदमिति वा विवक्षितं यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्तद्विभक्तिमध्यवर्तिसहितं पदमिति वा आद्ये शबकारस्यापि [e]पृथगेवपदत्वप्रसङ्गः लक्षणस्य चाव्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ [a]"पृथगि"ति । सुबन्तत्वतिङन्तत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदान्नानार्थमेव यदि पदपदं वाच्यं तदा पदसमुदायो वाक्यमित्यत्राननुगमः स्यादित्यर्थः ॥ [b]"बहुत्वस्ये"ति । अचां हलां वा बहुत्वं यदि विवक्षितं तदाहमित्यादीनामपदत्वं स्यात् वर्णमात्रबहुत्वविवक्षा चेत्तदा ब्रह्मविष्णुशिववाचकानामकारोकारमकाराणां पदत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ [c]"शबकारादीनामि"ति । प्रत्ययत्वेन तस्य सार्थकत्वं स्यादित्यर्थः ॥ [d]"यत्रे"ति । शबकाराच्च न विभक्तिविधानमित्यर्थः ॥ मध्यपतितमात्रस्य पदत्वं मध्यपतितसहितस्य वेति विकल्पार्थः॥ [e]"पृथगि"ति । तन्मात्रस्य पदत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

सू० द्वितीये देवदत्त इत्यस्यापदत्वप्रसङ्गः मध्यवर्त्तिनोऽभावेन मध्यवर्त्तिसहितविशेषणाभावात् * क्वचिन्मध्यवर्त्तिसहितस्य क्वचित्केवलस्येति यथासम्भवम् ? *–इति चेन्न, एकानुगतरूपानभिधाने लक्षण-

स्याव्यापकतापत्तेर्दुर्निवारत्वात् किंच [a]"देवदत्तस्त्वित्यपि पदं स्यात् * अथ अपशब्दोऽयं पदत्वे सति रुत्वादेर्विधानस्यावश्यम्भावित्वात् ? *-इति चेन्न, [b]यत एवायमपशब्दः अत एव भवतो दोषः प्रसज्यते अपशब्देऽपि पदलक्षणं गतमिति तस्मात् पाणिनिनाचार्येण शब्दसिद्ध्यर्थं पद[c]सञ्ज्ञेयं रुत्वादिविध्यनुरोधेनापशब्ददशायामन्यैव कृता नदीसञ्ज्ञावन्न लौकिकपदव्यवहारसिद्ध्यर्थं साधुशब्दविशेषे ततश्च तत्वान्यदेव लक्षणं वाच्यम् अन्यथा(१)दाक्षीनन्दनोदीरितनदीसञ्ज्ञाप्रत्यभिज्ञायां पाथः प्रार्थयमानः (२)काननस्थलीमलीकाभिमानी भवानीहेत * अथोच्यते विभक्त्यन्तमेव [d]सर्वलक्षणप्रवृत्त्या निष्पन्नं व्यावहारिकं पदमिति पदलक्षणमस्तु * मैवं, [e]सर्वलक्षणवृत्तेः सर्वत्रा[f]सम्भवात् * सम्भवत्सर्वलक्षणप्रवृत्त्या ? *-इति चेन्न, सम्भवत्वं तत्काले कालान्तरे वा विवक्षितं आद्ये देवदत्तर्वित्यपि पदं स्यात् रुत्वविधानकाले विसर्गस्याविहितत्वात् ॥

टी० ॥ [a]"देवदत्तस्त्वित्यपी"ति । प्रथमान्तमिति शेषः ॥ [b]"यत एवे"ति । अलक्ष्ये लक्षणगमनस्य तथा निर्वाहादित्यर्थः ॥ [c]"इयमि"ति । सुप्तिङन्तं पदमिति सूत्रकृत्संज्ञेत्यर्थः ॥ [d]"सर्वलक्षणे"ति । व्याकरणानुशिष्टशबादिलक्षणप्रवृत्त्येत्यर्थः ॥ [e]"सर्वे"ति । शबादीनां श्यनादिस्थलेऽभावादित्यर्थः ॥ [f]"असम्भवादि"ति । दिवादित्वेन शबस्तत्रासम्भवादित्यर्थः देवदत्तर्विति प्रथमान्तदेवदत्तशब्दः सकाररुत्वविशिष्टः पदं स्यादित्यर्थः ॥

(१) पाणिन्युदीरितेत्यर्थः ।

(२) काननस्थलीमीहेतेति सम्बन्धः ।

सू० देवदत्त इत्यपि पदं न स्यादित्यादिपदपूर्वकालभाविनोय(१)त्वपलोपादेरकरणात् * शब्दान्तरसन्निधिव्यतिरेकेण यद्भावविलक्षणं तद्विवक्षितम् ? *-इति चेन्न, [a]जीविकाकृत्य व्याचष्टे इत्यर्थे जीविकां कृत्वा व्याचष्टे इति प्रयुज्यमानं वाक्यं स्यात् एकारार्थावच्छिन्नपदसमुदायत्वस्य तत्रापि गतत्वात्कृत्वेत्यनेन सम्बद्धस्य जीविकामित्यस्योक्तपदलक्षणेन सङ्गृहीतत्वात् * [b]यदुपाधिका यल्लक्षणप्रवृत्तिः तदुपाधिसम्पत्तौ तेन निष्पन्नं तथा ? *-इति चेन्न, [c]यत्र नास्त्युपाधिसम्पत्तिः तत्र केवले तस्यां सत्यामित्यस्याभावात् अपदत्वापत्तेः. * [d]यस्यामवस्थायां यस्य लक्षणस्योपनिपातस्तत्सर्वसम्पत्तौ विभक्त्यन्तं पदम् ? *-इति चेन्न, यस्यामवस्थायामित्यवस्थानां भिन्नभिन्नाकारेण परामर्शे लक्षणस्याननुगमादव्यापकतादोषः [e]अवस्थानामैक्यं त्वविवक्षितम् [f]असम्भावितं च ॥

टी० ॥ [a]"'जीविकाकृत्ये"ति । जीविकोपनिषदा वौपम्ये (२)इत्यनेन गतिसञ्ज्ञायां गतिसमासस्य नित्यत्वेन साधुत्वात्तत्पदद्वयात्मकं वाक्यं स्यात् नन्वत्र क्त्वास्थाने ल्यपो भावित्वमित्यर्थः ॥ ननु लक्षणस्य भावित्वं न विवक्षितं किन्तु निष्पन्नत्वमित्यत आह-। [b]"'यदुपाधिकेति । यत्र नोपाधिमत्वं तत्र विशेषणाभावात् पदत्वं न स्यादित्याह-। [c]"'यत्रे"ति । यच्छब्दार्थाननुगममाह-। [d]"'यस्यामि"ति । ननु यस्यामित्येकीकृत्य सकलावस्थाभिधानान्नाननुगम इत्यत्राह-। [e]"'अवस्थाना-

(१) भो भगो अघोपूर्वस्य योऽशि=लोपः शाकल्यस्येति सूत्राभ्यां प्राप्तस्य यत्वपलोपादेरित्यर्थः । (२) औपम्येऽर्थे गम्यमाने जीविकोपनिषदौ गतिसञ्ज्ञौ स्त इति गतिसञ्ज्ञायां "कुगति प्रादयः" एते सामर्थ्येन नित्यं समस्यन्ते इति समासे च जाते समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ।

मि''ति । अविवक्षितमेकत्र सर्वावस्थानामसम्भवात् ॥ [f]''असम्भावितमि''ति । बह्वीनामेकत्वासम्भवादित्यर्थः ॥

मू० [a]सर्वदा सर्वावस्थाविषये लक्षणप्रसङ्गादिति [b]स च भवतीति भवत्यस्तीति पटः पटाविति पटं पट इति चेत्यतिव्याप्तिः [c]एतेनापौरुषेयं वाक्यं तदित्यपि निरस्तं (१)का पुन(२)रर्थापत्तिरपि [d] *अन्यथानुपपत्तिः ? *-इति चेन्न, [e]यतोऽन्यत्वं तत्सिद्धेरग्रे तदसिद्धेः ॥

टी० ॥ ननु विवक्षायां को दोष इत्यत आह-। [a]''सर्वदे''ति । ननु कीदृशः प्रसङ्ग इत्यत आह-। [b]''स चे''ति । एकरूपत्वं यद्यवस्थैक्यं विवक्षितं तदा भवतीत्याख्यातस्य सम्बोधनस्य सप्तम्यन्तस्य च साधारणानि शतिपवादिलक्षणानि स्युः एकार्थत्वं चेत्तदा भवत्यस्तीत्यत्र समानलक्षणत्वप्रसङ्गः समानविभक्तिकत्वं चेत्तदा पटः पटावित्यत्र प्रसङ्गः एकप्रातिपदिकत्वं चेत्तदा पटं पट इत्यत्र प्रसङ्गः(३)समानलक्षणत्वाभावात्तद्घटितलक्षणविरहादव्याप्तिरूपः प्रसङ्ग इत्यर्थः मीमांसकमते वाक्यलक्षणं दूषयति-। [c]''एतेने''ति। वाक्यलक्षणदोषेण तद्घटकपदलक्षणदोषेण चेत्यर्थः नच शक्तत्वं पदत्वं शक्तेः पदार्थान्तरस्य सङ्केतस्य वा त्वत्सगोत्रकलहनिरस्तत्वात् अत एव तत्सङ्केतवद्वर्णत्वं पदत्वं नापि शाब्दानुभवाजन्यशाब्दानुभवजनकपदार्थोपस्थितिजनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं पदत्वं प्रथमं जनकत्वस्य दुर्वचत्वमिति भावः ॥ [d]''अन्यथे''ति। जीविगृहासत्त्वस्य बहिः सत्त्वमन्तरेणानुपपत्तिरर्थापत्तिरित्यर्थः ॥ [e]''यत''इति । बहिः सत्त्वादन्येन प्रका-

(१) { व्यवस्थाप्यामप्रमाणत्वं शब्दस्या खण्डयुक्तिभिः । खण्डनं क्रियते सम्यगर्थापत्तेरखण्डितम् ॥ }

(२) अर्थापत्तिरत्र-अर्थस्य आपत्तिर्यस्मादिति विग्रहेण प्रमाणमिव ग्राह्यं नत्वर्थस्य आपत्तिरिति विगृह्यार्थापत्त्याख्यप्रमा प्रमाणखण्डनस्य प्रस्तुतत्वादिति भावः । (३) मूलेऽतिव्याप्तिशब्देन लक्षणव्याप्त्यभावरूपाऽव्याप्तिरेव ग्राह्येत्याह-अव्याप्तिरूपः प्रसङ्ग इति ।

रेण जीविगृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानेऽग्रे प्रथमत एव फलसिद्धेस्तस्यार्थापत्तेः प्रमाणस्य फलासिद्धेरित्यर्थः । अन्यत्वप्रतियोगिनो बहिः सत्त्वस्याग्रत एव ज्ञानं चेत्किमर्थापत्त्येति फलितोऽर्थः अज्ञाताया एवार्थापत्तेः करणत्वेऽर्थापत्त्याभासानुपपत्तिरिति भावः ॥

मू० *[a]सिद्धेनानुपपत्तिः?*-इति चेन्न, [b]विशेषणाव्यवच्छेद्याप्रतीतौ तद्वैयर्थ्येत [c]तदनुपादाने सर्वथानुपपत्त्यर्थतायां फलविरोधात् [d]केनाप्यनुपपत्त्यर्थत्वे साध्यसिद्ध्यपर्यवसानात्*[e](१)प्रमाणयोर्विरोधानुपपत्तिः ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ ननु देवदत्तीयबहिः सत्त्वज्ञानमर्थापत्तिफलं बहिः सत्त्वसामान्यप्रतियोगिकान्यथानुपपत्तिश्च करणं सामान्यं च सिद्धमेवेति शङ्कते–[a]"सिद्धेने"ति । सिद्धमादायानुपपत्तिज्ञानं करणमित्यर्थः सिद्धे बहिःसत्त्वसामान्येनुपपत्तिर्नास्तीत्यन्ये सिद्धेनेत्यसिद्धदेवदत्तीयबहिःसत्त्वव्यवच्छेदार्थं विशेषणं तद्यदि व्यवच्छेद्यं प्रसिद्धं तदा पूर्वदोषः अथ न प्रसिद्धं तदा विशेषणवैयर्थ्यमिति परिहरति–।[b]"विशेषणे"ति। नन्वनुपपत्तिमात्रं करणं नत्वन्यथानुपपत्तिर्येन प्रतियोग्यनिरूपणं दोषः स्यादित्यत आह–।[c]"तदनुपादाने"इति । यदि जीविगृहासत्त्वस्य सर्वथैवानुपपत्तिस्तदोपपादककल्पनानवकाश इत्यर्थः ॥ ननु सर्वथानुपपत्तिर्न विवक्षिता किन्तु केनचिद्विनानुपपत्तिस्तथाच नोपपादककल्पनानवकाश इत्यत आह–।[d]"केनापी"ति । एवं सति देवदत्तीयबहिःसत्त्वसिद्धिर्न पर्यवस्येत्तेन विनानुपपत्तेरज्ञानादित्यर्थः ॥ ननु जीवी क्वचिदस्तीति सामान्यतो दृष्टस्य गेहमपि क्वचित्त्वेन विषयीकुर्वती जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीति प्रत्यक्षेण

(१) अन्योन्यं विरुद्धयोर्गृहासत्त्वसत्त्वयोः प्रमाणयोर्यदवच्छन्नानवच्छिन्नयोर्नास्ति विरोधो भिन्नविषयत्वादवच्छिन्नयोरनवच्छिन्नयोश्चैवास्ति विरोधस्समान विषयत्वादिति प्रतिनियमेनाविरोधव्यवस्थापनं तदर्थापत्तिरिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः ।

विरोधज्ञानादूर्ध्वहि: सत्त्वकल्पनार्थापत्तिफलमिति शङ्कते-। e“प्रमाणयोरि”ति ॥

मू० a(१)असिद्धत्वात् * प्रमाणत्वे(२)नाभिमन्यमानयो: ? *-इति चेन्न, अभिमतेर्भ्रमार्थत्वेतिप्रसङ्गात् ज्ञानार्थत्वे(३)प्युक्तदोषानिवृत्तिरेव अनिर्णीयमानप्रामाण्याप्रामाण्ययोरित्यत्रापि तथैव तथाहि सत्प्रतिक्षेपि तस्य तदुपपादकप्रमाफलकत्वापत्ते:* dतत्र विरोधे व्याहत्यैकाप्रामाण्यनिश्चयो यत्र तु नैवं तद्विवक्षितम्?*-इति चेन्न,एवं eसत्प्रतिपक्षवदन्यत्रापि विरोधार्थत्वे(४)नैवाभासत्वाविशेषात्*fतर्कयोर्विरोधोपेक्षित * इति चेन्न,

टी०॥ परिहरति-।a“असिद्धत्वादि”ति। वस्तुगत्या प्रमाणयो(५)र्विरोध एव नास्ति किं करणं भवेदित्यर्थ: । उक्तदोषोतिप्रसङ्ग एव ॥ b“तथैवे”ति। अतिप्रसङ्ग एवेत्यर्थ: उक्तमतिप्रसङ्गं स्फुटयति-।c“तथाही”ति। सत्प्रतिपक्षस्थलेपि प्रमाणत्वाभिमतयोरविरोधाय किञ्चित्कल्प्यं स्यान्न च तथोपेयत इत्यर्थ: ॥ नन्वेकधर्मिकविरुद्धार्थोपस्थापकयो: सत् प्रतिपक्षयोरन्यतरदप्रमाणमिति यथा निश्चयो न तथाऽर्थापत्तौ तत्र विषयसङ्कोचेन सामान्यतो दृष्टस्यापि प्रामाण्यसम्भवान्न व्याघात इति शङ्कते-। d“तत्रे”ति। विरोधे इति सति सप्तमी व्याहतिरेकधर्मिकविरु-

(१) असिद्धत्वादित्यत: प्राग्वस्तुगत्या प्रमाणयोर्विरोधस्येत्यपि पूरणीयम्-अयम्भाव: । न हि वस्तुगत्यास्ति प्रमाणयोर्गृहासत्त्वसत्त्वयो: कश्चिद्विरोधो येन विषयप्रतिनियतोऽविरोध: प्रसाध्येत न हि विरुद्धयोरविरोधस्सम्भवति विरुद्धे चेत्स्यातां गृहासत्त्वासत्त्वेन तयोरविध उपपन्नो भवेन्नहि विरुद्धयोर्घट तदभावविषयकयोर्बोधयोरविरोधस्सम्पद्यते तस्मान्न विरुद्धे गृहासत्त्वसत्त्वे इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति नाविरोधापादनमर्थापत्ति: । (२) विरोधिप्रमाणत्वेनेत्यर्थ: । (३) ज्ञानं चात्र यथार्थं ग्राह्यम् । (४) “विरुद्धार्थत्वेन”=इत्यपि क्वचित्पाठ:। (५) एकविषयप्रमाणयोरित्यर्थ: ।

द्वार्थोपस्थापकता तथाभासत्वमित्यर्थः यथा तत्राभासत्वादेव न विरोधबलात्कल्पनान्तरं तथार्थापत्तावपि कल्पनान्तरमनवकाशमेवेति परिहरति-।[e]"सत्प्रतिपक्षवदि"ति ॥ ननु यद्येकविषयप्रमाणयोर्न विरोधस्तदा तर्कयोरेव विरोधः कथं स्यादित्याह-। [f]"तर्कयोरि"ति । ज्योतिःशास्त्राच्चिरजीवित्वे गृहीते जीविद्देवदत्तो यदि क्वचिन्न स्यात्तर्हि जीवी न स्यात् यदि जीवी देवदत्तो बहिर्न स्यात्तदा गेहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी न स्यादित्यनयोः क्वचित्त्वेन गृहसत्त्वविषयकगृहासत्त्वविषयकयोर्विरोधः कथमित्यर्थः ॥

सू० "मिथोविरोधे तर्कयोरप्याभासत्वात् * [b]"विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थप्रतिक्षेपविषयत्वसंशयोऽविशेषप्रवृत्ततद्विपरीतार्थप्रमाणस्य स(१)? *-इति चेन्न, [c]'विशेषविषयप्रमाणबोधितवैपरीत्ये सति तद्विरुद्धार्थांशे संशयस्य दुर्बलस्यानवकाशत्वेनाविशेषप्रवृत्तप्रमाणविषयतां तदीयां(२)गोचरयितुमप्यसामर्थ्यादेव * [d]"अविशेषप्रवृत्तप्रमाणस्य तद्विपरीतार्थविशेषविषयप्रमाणादर्शनं तदितरविशेषविषयप्रमाफलकं तथा ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ [a]""मिथ"इति। यथा प्रमाणयोर्न विरोधस्तथा तर्कयोरपि प्रकृते मिथोविरोधेन द्वयोस्तर्काभासत्वादित्यर्थः। [b]"(३)विशेषे"ति। गेहे नास्तीति प्रत्यक्षानन्तरं जीवी क्वचिदस्तीति पूर्वप्रवृत्तसामान्यतोदृष्टस्य प्रमाणस्य गृहसत्त्वमपि विषयो न वेति संशय एव विरोधोऽभिमतः स च बहिरस्तीति प्रमाफलक इति शङ्कार्थः विशेषप्रवृत्तं प्रमाणं गेहासत्त्वग्राहि प्रत्यक्षं तदर्थो गेहासत्त्वं तत्प्रतिक्षेपो गृहसत्त्वं तद्विषयसंशयस्तु विरोधः कस्ये(४)त्य-

(१) स=विरोध इत्यर्थः। (२) तदीयाम्=विरुद्धार्थांशीयाम्। (३) पुनरपि प्रमापक्षमवलम्ब्य शङ्कते-विशेषेतीति- (४) कस्येति, किं निष्ठतया विषयत्वसंशय इत्यपेक्षायामित्यर्थः। यद्वा, किं प्रतियोगिकः स विरोध इत्यर्थः।

पेक्षायामविशेषप्रवृत्ततद्विपरीतार्थग्राहिप्रमाणस्येति योजना ॥ [c]"विशेषे"ति । गेहेनास्तीति विशेषदर्शनानन्तरं सामान्यतो दृष्टस्य गृहसत्त्वविषयायाःसंशय एव नावतरति दूरे तेन बहिः सत्त्वप्रमाजननमिति परिहारार्थः गृहे सत्त्वग्राहिणः सामान्यतोदृष्टस्य विपरीतार्थोपस्थापकं गृहासत्त्वग्राहिप्रत्यक्षमिति, ज्ञानमेव देवदत्तीयबहिः सत्त्वप्रमाफलकमिति शङ्कते—। [d]"अविशेषप्रवृत्ते"ति ।

सू० [a]"अविशेषप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य तद्विपरीतार्थ विशेषविषयस्य च प्रमाणस्य विषययोस्तद्विपरीतत्वविशेषणप्रतीत्यङ्गीकारलब्धायां परस्परविरुद्धत्वप्रतीतौ धर्मिणोर्विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदस्य विरोधविवेचनस्फुटतद्गर्भप्रवेशतया तत्सहज्ञेयस्य तन्नान्तरीयकस्य वान्यत्रैवान्यत एव प्राप्तेः ॥

टी० ॥ प्रमाणयोर्विपरीतार्थत्वज्ञानं तदुभयविषयसत्त्वासत्त्वविरोधगर्भं विरोधश्च सत्त्वासत्त्वयोरैकधर्म्यसमावेश इति विरोधसहज्ञेय एव धर्मिभेदः सत्त्वासत्त्वे भिन्नधर्मिके विरुद्धत्वादित्यनुमानसाध्यो वेति नार्थापत्तेरवकाश इति परिहरति—। [a]"अविशेषे"ति । यद्यपि सत्त्वासत्त्वयोधर्मिभेदमात्रसिद्धिरेवं स्यान्नतु सत्त्वस्य बहिर्धर्मिकत्व सिद्धिरपि तथाप्यसत्त्वस्य गृहधर्मिकत्वे प्रमीयमाणे धर्मिभेदकल्पना सत्त्वस्य बहिर्धर्मिकत्वपर्यवसन्नैवेति भावः । विरोधविवेचनमेकधर्म्यसमावेशप्रतिसन्धानं तद्गर्भप्रवेशो धर्मिभेदस्य तत्प्रतिसन्धानविषयत्वं तन्नान्तरीयकत्वं विरुद्धत्वस्य भिन्नधर्मिकत्वव्याप्यत्वं विरुद्धधर्माध्यासस्यैव भेदत्वे तत्सहज्ञेयत्वं भेदहेतुत्वे तु तन्नान्तरीयकत्वमुक्तमयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासस्तत्त्वमित्याचार्याः ॥

सू० "किंच([1])अविशेषप्रवृत्तस्यैव तस्य किं विशेषविषय-

(१) जीवति देवदत्त इत्यविशेष प्रवृत्तप्रमाणस्य बहिर्भावविशेषरूपविशेषविषयत्वं प्रमीयत इति प्रथमविकल्पार्थः ।

त्वम् १ (१)अथ सामान्यतः प्रवृत्तस्य नान्तरीयकतया प्रागेव विशेषविषयस्य विशेषविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वम्-२ (२)अथ सामान्यस्य तद्विषयस्य विशेषः ३ (३)उत तद्विषयीकृतविशेषगतं किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रतीयते ४ (४)नाद्यः [b]अर्थापत्तेर्भ्रमकरणत्वापत्तेः न द्वितीयः तद[c]नुव्यवसायोत्पत्तेस्तद्विषयाप्रतीत्यसंभवात् (५)न तृतीयः [d]सामान्यस्यानन्तर्भावितात्रयस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् प्रागेव तत्सिद्धेः ।

टी० ॥ [a]"किं चे"ति । क्वचिदस्तीति सामान्यतो दृष्टस्य सामान्यमात्रविषयस्य बहिः सत्त्वविषयत्वज्ञानमर्थापत्तिफलमिति प्रथमविकल्पार्थः । सामान्यविषयत्वेन विशेषविषयतया नियतस्य सामान्यतो दृष्टस्य विशेषविषयत्वज्ञानमर्थापत्तिफलमिति द्वितीयविकल्पार्थः । सामान्यविषयत्वेनाविशेषाद्विशेषद्वयं(६)विषयस्यापि प्रमाणस्य बहिः सत्त्वमात्रविशेषविषयत्वज्ञानं फलमिति तृतीयविकल्पार्थः । प्रथमतो ज्ञायमानस्यैव बहिः सत्त्वादिलक्षणविशेषस्य प्रतीयमानविरोधिव्यतिरिक्तत्वादिधर्मज्ञानं फल-

(१) प्रमाणस्य सामान्यतः प्रवृत्तत्वं तदपर्यवसानेनार्थापत्तेः प्रागेव विशेषविषयस्य सतो विशेषविशेषत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वमिदानीं प्रमीयत इति द्वितीयार्थः । (२) जीवतिदेवदत्तइति प्रमाणविषयस्य सत्त्वमात्रस्य वहिर्देशस्थादिविशेष इदानीं प्रमीयत इति तृयीतार्थः । (३) सामान्यप्रमाणविषयीकृते विशेषे किमपि धर्म्मान्तरमिदानीं प्रमीयत इति तुरीयार्थः ।

(४) पूर्वन्तु विकल्पद्वयं प्रमाणाश्रयपरं प्रमेयाश्रयविकल्पक्रमेणनिराकरोति-नेति-इति विद्यासागराः । विद्यासागराचार्य्याणामयमाशयः । नाद्य इत्यादिमूलेन न मूलोक्तप्रथमविकल्पस्य निरासः नापि न द्वितीय इत्यादिं मूलेन मौलद्वितीयविकल्पनिरासोऽपि तु नाद्य इत्यादिना मूलेन न द्वितीय इत्यादिना मूलेन च तृतीय चतुर्थयोः । न तृतीयः । नापि चतुर्थः । इत्यादिना द्वितीयप्रथमयोर्निरास इति—

(५) तथानुव्यवसायेन तत्सिद्धौनिरर्थार्थापत्तिरिति भावः ।
(६) विशेषद्वयं तु बहिः सत्त्वं गृहसत्त्वं च ।

मिति चतुर्थविकल्पार्थः॥ [b]"अर्थापत्ते रि"ति। सामान्यमात्रविषयस्य विशेषविषयत्वज्ञानं भ्रम इत्यर्थापत्तेर्भ्रंसकरणत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ [c]"अनुव्यवसाये"ति । विशेषविषयं सामान्यतोदृष्टमनुव्यवसीयमानं विशेषविषयत्वेनाप्यनुव्यवसीयत एवेत्यनुव्यवसायेनैव फलसिद्धावर्थापत्तेरनुवादकत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ [d]"सामान्यस्ये"ति । अभिमतविशेषस्यापि सामान्यविषयप्रमाणादेव सिद्धेरनुवादकत्वापत्तिरेवार्थपत्ते रित्यर्थः ॥

सू० नापि चतुर्थः [a]तद्भिप्रतीयमानविरोधिव्यतिरिक्तत्वमन्यद्वा स्यात् नान्त्यः [b]तत्प्रतीतौ सामर्थ्यानुपदर्शनेनानियमप्रसङ्गात् न प्रथमः [c]अनुगतानुगतजातिव्यक्तिचाक्षुषाचाक्षुषादिव्यक्तिगन्धादितादात्म्यवादिनये तदुभयप्रमातादात्म्यविषयताव्युदासं विना विरोधासिद्धयां तद्गमनिकाबलस्यैवासिद्धेः [d]तदुभयप्रतीतौ च तदवधारणे प्रागेव तत्प्रतीत्यार्थापत्त्यनुवादतापत्तेः ॥

टी० ॥ [a]"तदि"ति । सामान्यतो दृष्टस्य क्वचित्कत्वेन गृहबहिः सत्त्वविषयस्य(१) गृहसत्त्वांशे प्रतीयमानो विरोधी गृहासत्त्वलक्षणः प्रत्यक्षेण तद्व्यतिरिक्तत्वं बहिः सत्त्वांशस्येत्यर्थः ॥ [b]"तत्प्रतीतावि"ति । अन्यत्वेनोक्तधर्मस्य विशेषापरिचयात्तत्र सामर्थ्यानुपदर्शनादित्यर्थः ॥ [c]"अनुगतानुगते"ति । गृहासत्त्वविरोधि गृहसत्त्वं तदा स्याद्यदि सत्त्वासत्त्वे विरुद्धे स्यातां तदेव तु नास्ति यतो द्वयोरपि धर्मयोर्भेदस्यार्थापत्तिवादिनो मतेऽधिकरणतादात्म्यन्तथाच विरोधासिद्धौ प्रतीयमानविरोधिव्यतिरिक्तत्वमेवानुपपन्नं किमर्थापत्त्या विषयीक्रियेतेत्यर्थः विरुद्धतादात्म्यप्रतिपादनायानुगतानुगतेत्यादि प्रमायास्तादात्म्यविषयता प्रमातादात्म्यविषयता तस्या व्युदासं विनेत्यर्थः ननु सत्त्वासत्त्वयोः प्रमायास्तदुभयाधिकरणतादात्म्यविषयताव्युदासेनास्तु विरोध एवानयोरित्यत आह–। [d]"तदुभये"ति । एवं

(१) गृहे बहिश्चेत्युभयत्रापि यत्सत्त्वं तद्विषयस्येत्यर्थः ।

सति सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधज्ञानसङ्ग्रेय एव धर्मिभेद इति पूर्वोक्तन्यायेनार्थपत्तिफलस्य पूर्वमेव सिद्धावर्थापत्तेरनुवादकत्वेन भट्टमते अगृहीतग्राहित्वं प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः ।

सू० [a](१)योग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाकरण(२)मित्यप्ययुक्तम्(३) प्रमाणाभावस्य तथात्वे [b]विभ्रमानुदयप्रसङ्गात् [c]उपलम्भाभावमात्रस्य तथात्वे शङ्खधवलिमप्रतिसन्धानवतः पीतभ्रमानुदयप्रसङ्गात् [d]* कालभेदात्तत्राविरोध ?*-इति चेन्न, [e]तथापि संसृष्टयोरन्योन्याभावाग्रहणप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ भट्टस्य योग्यानुपलब्धिं प्रमाणं खण्डयति—।[a]"योग्ये"ति । अनुपलब्धिरुपलब्ध्यभावस्तत्रोपलब्धिः प्रमा वा विवक्षिता ज्ञानमात्रं वा आद्ये आह—।[b]"भ्रमे"ति । प्रमाया अभावो यद्यनुपलब्धिस्तदा शुक्तौ रजतत्वाभावप्रमैव स्यान्न तु रजतभ्रम इत्यर्थः तत्पूर्वं रजतप्रमाया अभावेनानुपलब्धिसत्त्वादित्यर्थः दोषादभावप्रमाप्रतिबन्ध इति न वाच्यं दोषस्य विकल्पयनिरस्तत्वात् अन्त्ये आह—।[c]"उपलम्भे"ति । श्वेतः शङ्ख इति जानतः पित्तदूषितनेत्रस्य पीतभ्रम एवं सति न स्यात्पीतानुपलम्भात् पीताभावप्रमाप्रसङ्गादित्यर्थः ननु धवलिमप्रतिसन्धानं स्वकाले विरोधितया पीतिमज्ञानं प्रतिबध्नातु तदुत्तरक्षणे तु पीतिमोपलम्भसत्त्वात् न पीताभावप्रमा येन पीतभ्रमानुदय इति शङ्कते-।[d]"काले"ति । यद्यपि पीतभ्रमात्पूर्वं पीतोपलम्भ उपलम्भबाधित इतिशङ्कयमनुपपन्ना तथाप्यभ्युपेत्य परिह-

---

(१) { अर्थापत्तिं तिरस्कृत्य विदीर्यर्णी क्रियतेऽधुना । योग्योपलम्भविरहः प्रमाणं भट्टसम्मतम् ॥ }

(२) योग्यत्वे सत्यनुपलम्भोऽभावरूपप्रमाकरणमित्यर्थः । योग्यत्वं चात्र प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपम्–विद्यासागरास्तु–योग्यत्वं च प्रतियोगिनि तत्तदिन्द्रियसन्निकर्षातिरिक्तप्रतियोगिप्रमापकबाह्येन्द्रियमनस्समाधानादि दृष्टसामग्रीसम्पत्तिस्तस्यां सत्यां प्रतियोग्यनुपलम्भस्तदभावप्रमाकुर्वन्नभावप्रमाणमुच्यत इति वदन्ति—

(३) अनुपलम्भ इत्यत्र प्रमाणभूतोपलम्भाभावस्य विवक्षितत्वे-इत्यर्थः ।

रति–। "'तथापी"ति । संसृष्टयोरिन्द्रियसन्निकृष्टयोर्घटपटयोर-न्योन्याभावग्रहो न स्यात्तदुभयोपलम्भेन योग्यानुपलम्भस्या-भावप्रमाकरणस्याभावादित्यर्थः ॥

सू० [a]तादात्म्यस्य स्वरूपमात्रानतिरेकात् [b]अभावस्फुरणे च तत्प्रतिभानस्य ध्रौव्यात् [c]किंच योग्यता हि *तत्त-दविनाभूतान्यप्रतियोगिप्रमापकसाकल्यमिष्यते [d]त-था सति यत्र भावोपलम्भस्तत्राप्यभावप्रमा स्यात् [e]नहि तत्र हेतुव्यतिरेकेणैव वा [f]सत्येव वा तत्र भाव-प्रमोत्पद्यते तत्तदविनाभूतविरहसहितः स तथा?*-इति चेन्न,

टी० ॥ ननु घटपटतादात्म्यं तत्र प्रतियोगि नतु घटप-टावेव तच्चानुपलब्धमेवेत्यत आह–। [a]"तादात्म्यस्ये"ति । तदु-भयतादात्म्यस्यालीकत्वेन तदुभयस्वरूपमेव तादात्म्यं वाच्य-मित्यर्थः तादात्म्यस्वरूपेण तथाप्यनुपलम्भ एवेत्याशङ्क्याह–। [b]अभावस्फुरणे"इति । घटपटात्मा न भवतीत्यत्र तादात्म्यज्ञा-नस्यापि सम्भवादित्यर्थः यद्वा सर्वत्राभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञान-ध्रौव्यादनुपलब्धिस्तत्करणं क्वापि नास्तीत्यर्थः ॥ [c]"किं चे"ति । स प्रतियोगी तदविनाभूत इन्द्रियसन्निकर्षादिस्तदितरद्यत्प्रति-योगिप्रमापकं तत्साकल्यमित्यर्थः । [d]"तथा सती"ति । घटप्रमा यत्र तत्रापि तत्पूर्वं घटतद्व्याप्यतद्भिन्नयावद्घटप्रमापकसाकल्यं घटानुपलब्धिश्चास्तीतिघटाभावप्रमैव स्यादित्यर्थः तदानीं तत्प्रमापकसाकल्ये हेतुमाह–।[e]"नही"ति । अनुपलब्धिरपवे हेतु-माह–।[f]"सत्येवे"ति । नहि सतीविद्यमानैव प्रमा जायते येन घट प्रमोत्पत्तेः प्राक्तत्प्रागभावरूपाप्यनुपलब्धिर्न स्यादित्य-र्थः ॥ [g]"तत्तदि"ति । प्रतियोगितद्व्याप्ययोरप्यभावोयोग्यानुप-लम्भसहकारी प्रकृते च स नास्तीति नाभाव प्रमेति शङ्कार्थः सोऽनुपलम्भः ।

सू० [a]तदविनाभूतव्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकेणैवान्यथासिद्ध-सन्निधेरपि हेतुताङ्गीकारे प्रमाणाभावात् [b]अत एवा-

लोकस्याध्यक्षणे आलोकान्तरवत्ताऽवयवेनावयविना वा ऽऽलोकेनान्यथा सिद्धसन्निधिरहेतुरित्यालोकाभावग्रहे सा नापेक्षते अर्थाक्षयोगस्तु नार्थ व्याप्तौ-घत ऐक्यात् ।

टी० ॥ [a]"तदविनाभूते"ति । प्रतियोग्यन्वयव्यतिरेकगर्भत्वात्तद्व्याप्यान्वयव्यतिरेकयोर्दण्डत्ववदन्यथासिद्धस्तद्व्याप्यविरह इति परिहारार्थः ॥ [b]"अत एवे"ति । आलोकावयवावयविनोः प्रत्यक्षतायामन्योन्य सहकारिता यथारम्यारम्भकभावसिद्धसन्निधितयाऽन्यथासिद्धतया नेष्यते तथा प्रकृतेपीत्यर्थः ॥ ननु यथा प्रतियोग्यभावव्यापकस्तद्व्याप्याभाव इत्यन्यथा सिद्धस्तथेन्द्रियसन्निकर्षव्यापको घटादिरर्थ इति साक्षात्कारे सोप्यन्यथासिद्धः स्यादित्यत आह—। "अर्थाक्षयोग"इति । अर्थाक्षसन्निकर्षस्यार्थघटितस्वरूपत्वादैक्यादिह व्याप्तिरेव नास्तीति न प्रतिबन्दिरित्यर्थः यत्र घटः प्रतियोगी नास्ति तत्र तत्प्रमापकसाकल्यमपि नास्ति घटेन्द्रियसन्निकर्षस्यैव तत्प्रमापकस्याभावात् * नच प्रतियोगितद्व्याप्यभिन्नत्वेन विशेषणात्तदसत्त्वं न दोषायेति वाच्यं * तत्सन्निकर्षस्यतद्घटितत्वेनाभेदेन तद्व्याप्यत्वादिति स्वतन्त्रमेवैतद्दूषणमिति वयं ।

मू० * [a]तद्विरहसहितः स तथा ? *–इति चेन्न, [b]इन्द्रियसन्निकर्षस्य हि प्रतियोग्युपलम्भे तावद्धेतुताङ्गीक्रियते तत्र किं सन्निकर्षव्यतिरेके कार्यानुदयोदाहरणमेष्टव्यं न वा न यदि तदा सन्निकर्षस्य हेतुतैव कुतो मन्तव्या अन्यथैव कार्योत्पत्त्युपपत्तेः एष्टव्यं चेत्तर्हि [c]तत्रैवोदाहरणे व्यवधायकेनेन्द्रियसन्निकर्षशून्ये परमार्थतश्चाभाववत्युक्तकारणसम्पत्तेरभावप्रमा स्यात् *[d]तत्र व्यवधायकाभावः प्रतियोग्युपलम्भको नास्ति ? *–इति चेन्न, [e]सन्निकर्षव्यतिरेकस्य प्रमाव्यतिरेकप्रयोजकत्वाद्व्यवधारणोदाहरणमेव तर्हि तत्र स्यात् व्य-

वधायकस्य सन्निकर्षविरोधेनैव प्रमाविरोधित्वमिति चेत्तर्हि व्यवधायकाभावः सन्निकर्षोत्पत्तौ कारणं न त्वभावप्रमाविशेषोत्पत्ताविति स्थिते [f]स प्रसङ्गस्तदवस्थ एव ।

टी० ॥ [a]"तद्विरहे"ति । प्रतियोगिविरहः प्रतियोग्युपलम्भकयावत्समवधानं चाभावप्रमाकारणमतो न प्रतियोगिप्रमास्थले तदभावप्रमाप्रसङ्ग इत्यर्थः प्रतियोगिविरहसहकृतापी त्वदुक्तसामग्री कृष्णिन्नभावग्राहिकेति व्यभिचारमुपदर्शयितुं पीठमारचयति—। [b]"इन्द्रिये"ति । व्यभिचारमाह—। [c]"तत्रैवोदाहरण"इति । यत्र कुड्यादिव्यवहितो घटाभावो न गृह्यते तत्र घटतद्व्याप्यभिन्नघटोपलम्भकसाकल्यं घटाभावश्चास्तीति घटाभाव प्रमा स्यादित्यर्थः कुड्यादेर्व्यवधायकस्याभावः प्रतियोगिप्रमापकः प्रकृते स नास्तीति शङ्कते—। [d]"तत्रे"ति तर्हि व्यवधायकाभावादेव तत्र कार्याभावो ननु सन्निकर्षाभावप्रयुक्त इति तत्सन्निकर्षस्य कारणतैव न स्यादिति परिहरति—। [e]"सन्निकर्ष"ति ॥ [f]"स प्रसङ्ग" इति । व्यवहिताभावग्रहप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

मू० * [a]नच सन्निकर्षाभावादेव तदानीमुक्तकारणासम्पत्तिः * प्रतियोगिसन्निकर्षस्याभावप्रमोत्पादकत्वे नित्यं तदनुत्पत्त्यापत्तेः [b]अत एव नाव्यवधानमधिकं कारणमेष्टव्यं [c]इन्द्रियसन्निकर्ष एव तदुपपत्तेः [d]नचाश्रयसाक्षात्कारोपि प्राङ्नास्तितताग्रहादौ व्यभिचारात् * [e]ननु व्यवधायकसद्भावे यत्र परमार्थतोस्त्यभावस्तत्रोक्तकारणादभावावधारणमस्त्येव को विरोधः न तावद्भावयोगिन्यपि तावता तद्विरहप्रमा प्रसज्येत(१) * ।

टी० ॥ प्रतियोगिव्याप्यत्वेन व्युदस्तस्यापि प्रतियोगिसन्निकर्षस्य कारणत्वमाशङ्क्याह—। [a]"नचे"ति । अभावेन सह

(१) प्रसज्येतेत्यस्यानन्तरभावविरहस्य तत्राभावादितिपूरणीयम् ।

सन्निकर्षो न शङ्कितः भट्टै(१)स्तदनङ्गीकारात् ॥ b"अत एवे"ति । पूर्वं व्यवधायकाभावत्वेन कारणत्वं शङ्कितमिदानीमव्यवधानत्वेनेत्यपौनरुक्त्यं यद्वाऽभावेन ग्राह्येण सहेन्द्रियाव्यवधानमभावग्रहकारणं व्यवहितस्थले तदभावान्नाभावग्रहप्रसङ्ग इत्यत आह-। "अत एवे"ति । तथाचार्थेन्द्रियसन्निकर्षः कारणमित्युक्तं स्यात्तथाचेन्द्रियवेद्यतैवाभावस्य नतु भट्टाभिमतानुपलम्भः कारणमित्याह-। c"इन्द्रिये"ति । तदुपपत्तेरव्यवधानस्य (२)कारणत्वोपपत्तेः ॥ d"नचे"ति । कारणमित्यनुषज्यते आश्रयसाक्षात्कारस्याभावप्रमाहेतुत्वे गृहाद्बहिर्गतेन गृहे चैत्राभावो न गृह्येत तदानीं गृहस्यासाक्षात्कारादित्यर्थः ननु यत्र व्यवधानं तत्राप्युक्तसामग्रीवलादभावो गृह्यते एव प्रतियोगिमति यद्यभावज्ञानं भवेत्तदा दोषः स्यात्तत्र चाभाव एव वास्तवो नास्तीति शङ्कते-। e"नन्वि"ति ।

सू० a"तर्हि प्रतियोग्यभावसहितोनुपलम्भ एवाभावप्रमाणमस्तु जहि हि योग्यताविशेषणनिवेशव्यसनं b'योग्यता विशेषणाप्रक्षेपणेनुपलम्भमात्रतो वस्तुगत्या प्रतियोग्यभाववत्यपि नाभावनिश्चयः कदाचित्तु संशयो जायते तत्कथं तथाङ्गीक्रियते इति चे'c्तर्हि व्यवधानेप्येवमेवेति योग्यताविशेषणप्रक्षेपेपि तुल्यम् d'अपिच मेयस्य वास्तवं सत्त्वं प्रमाणकोटावनिवेशार्हमेव मेयवस्तुसत्त्वासत्त्वनिर्धारणार्थमेव हि प्रमाणाप्रमाणविवेचनं विचारकाणाम् e'अन्यथानुमाने व्याप्तावुपाधिनिरासायासोऽव्यर्थः स्यात् व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानमात्रस्यैव कारणत्वा-

(१) भट्टैस्तदनङ्गीकारात् (अभावेन समं सन्निकर्षस्याऽनङ्गीकारात्) अभावेन सह सन्निकर्षो न शङ्कितः (किन्तु प्रतियोगिनैव)-इत्यन्वयः ।
(२) प्राथमिकमेवार्थमनुसृत्य तदुपपत्तेरित्यस्यार्थमाह-अव्यवधानस्येति ।

ङ्गीकारेण सौस्थ्यात् [f]प्राङ्नास्तिताप्रमितौ च यद्यभावप्रमाणतां मन्यसे तर्हि सा ([१])न स्यात्तत्रे-दानीं जायमानाभावप्रमोत्पत्तावभाववास्तवसत्ता-विरहस्येदानींक्वचित्सम्भवात् ।

टी० । अभ्युपेत्य परिहरति-। [a]"तर्हीं"ति । व्यवधानेऽभावप्रमा स्यादित्येतदर्थमेव ([२])हि योग्यताविशेषणं सा चेदभ्युपगतैव किं विशेषणेनेत्यर्थः योग्यताविशेषणमन्तरेणान्धकारे घटाभाववति गृहे घटाभावप्रमास्यान्नतु घटसदसत्त्वसंशय इत्याशङ्कते-। [b]"योग्यते"ति । तर्हि व्यवधानेपि घटाभावप्रमायां घटसदसत्त्वसंशयो न भवेदिति योग्यताविशेषणदानेपि सामग्रीसत्त्वे फलानुदयदोषः([३])प्रसक्त इति परिहरति-। [c]"तर्हीं"ति । प्रमाणप्रवृत्तेः प्राक् प्रमेयसत्त्वनिर्णये प्रमाणफलमेवेत्याह-। [d]"अपि चे"ति । यत्र वास्तवी व्याप्तिस्तत्र पक्षधर्मताज्ञानमनुमितिजनकमिति व्याप्तिज्ञानार्थमुपाधिनिरासप्रयासवैफल्यमित्याह-। [e]"अन्यथे"ति । प्राङ् नास्तितास्थले यद्यनुपलब्धिः करणं तदा गृहोपलम्भकाले चैत्राभाववतो गृहस्य क्रमेण चैत्रवत्त्वे सति नाभावः सहकारीत्याह-। [f]"प्रागि"ति । तर्हि तदा चैत्राभाववच्चैत्रवत्तया योग्यतायां सत्यामप्यस्मर्यमाणत्वादित्यनुमानमाशङ्क्य यद्युपनिबन्धः([४]) ।

मू० [a]फलविषयकालिकाभावोपलक्षिताश्रयादेः कारणकोटिनिवेशे विशेषाभावात् तदु[b]पलक्षितत्वस्यैव विशेषणस्य विशेषत्वे [c]ऽतिप्रसङ्गात् ([५])* [d]तथापि सामान्यतो विशेषाभावोसिद्ध ? *-इति, चेन्न [e]तस्य सत्त्वे निर्वचनापातात् ।

(१) सा=प्राङ् नास्तिता प्रमितिः । (२) इत्येतदर्थम्=इत्येतत्प्रसङ्गवारणार्थम् । (३) फलानुदयदोषः, संशयाभावानुदयदोष इत्यर्थः । (४) यदि पदस्य मूले उपनिबन्ध इत्यर्थः । (५) अयमाशयः-आश्रयनिष्ठं यदिदमभावोपलक्षितत्वविशेषणं तादृशविशेषणविशिष्टत्वमप्याश्रये विशेषणमुपलक्षणं वा ? विशेषणत्वे तादृशविशेषणविशिष्टत्वस्यापि विशे-

टी० ॥ ननु फलेनानुपलब्धिजन्यज्ञानेन प्राक्काल एव विषयीक्रियते तत्र चासीदेवाभाव इति तदुपलक्षिताश्रयोपि कारणकोटिप्रविष्ट इत्याशङ्क्याह–।[a]"फले"ति। तथा सति प्रतियोगिमत्यभावप्रमा नभवत्यन्यत्र भवतीति विशेषो न स्यादित्यर्थः आश्रयस्याभावोपलक्षितत्वं यद्विशेषणं तदेव विशेषः स्यादित्याशङ्कते–। [b]"उपलक्षितत्वे"ति। एवमप्यतिप्रसङ्ग एवेति परिहरति–।[c]'अतिप्रसङ्गादि'ति । विशेषस्य विशिष्यानिर्वचनेपि सामान्यतः कश्चिद्विशेषो व्यवहारानुरोधात्स्वीकार्य इत्याशङ्कते–। [d]"तथापी"ति । कोऽसौ विशेष इति वादिप्रश्ने तन्निर्वचनमावश्यकमन्यथा सर्वत्रसामान्येनैवोत्तरं स्यादिति परिहरति–।[e]"तस्ये"ति । व्याख्यानमिदमस्माकं यथा पितृवचस्तथा व्याख्यानगुणदोषाभ्यां संबन्धो मत्पितुर्न मे ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय शङ्करमिश्रकृतखण्डनव्याख्याने ऽनुपलब्धिखण्डनव्याख्यानं समाप्तम् ॥

—:o:—

सू० (१)[a]कश्चायमसिद्धो नाम तथाहि [b]व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितोसिद्ध इत्यलक्षणं [c]हेत्वाभासान्तराणामपि ह्यसिद्धप्रवेश एवं सति स्यात् [d]व्याप्तिं पक्षधर्मतां [e]तत्प्रमितिं वा न विरुधतां हेतुदोषत्वासम्भवात् ननु नेद(२)मीदृशं तथाहि ।

लक्षणत्वेन पुनस्तादृशविशेषणविशिष्टत्वस्यापि तथात्वेनाऽनवस्था; उपलक्षणत्वे तु प्रतियोगिमत्यपि देशे तदभावप्रमा प्रसज्येतेत्यतिप्रसङ्गस्तदवस्थ इति ।

(१) { एतावताप्रबन्धेन मानषट्कं निराकृतम् । आभासखण्डनं कर्त्तुमारभते ततः परम् । }

(२) इदम्=उक्तलक्षणम्, ईदृशं न=हेत्वाभासान्तराणामप्यसिद्धे प्रवेशकरं न,–इत्यर्थः ।

ङ्गीकारेण सौस्थ्यात् [f]प्राङ्नास्तिताप्रमितौ च यद्यभावप्रमाणतां मन्यसे तर्हि सा (१)न स्यात्तत्रेदानीं जायमानाभावप्रमोत्पत्तावभाववास्तवसत्ताविरहस्येदानींक्वचित्सम्भवात् ।

टी० । अभ्युपेत्य परिहरति-। [a]"तर्ही"ति । व्यवधानेऽभावप्रमा स्यादित्येतदर्थमेव (२)हि योग्यताविशेषणं सा चेदभ्युपगतैव किं विशेषणेनेत्यर्थः योग्यताविशेषणमन्तरेणान्धकारे घटाभाववति गृहे घटाभावप्रमास्यान्नतु घटसदसत्त्वसंशय इत्याशङ्कते-। [b]"योग्यते"ति । तर्हि व्यवधानेपि घटाभावप्रमायां घटसदसत्त्वसंशयो न भवेदिति योग्यताविशेषणदानेपि सामग्रीसत्त्वे फलानुदयदोषः(३)प्रसक्त इति परिहरति-। [c]"तर्ही"ति । प्रमाणप्रवृत्तेः प्राक् प्रमेयसत्त्वनिर्णये प्रमाणफलमेवेत्याह-। [d]"अपि चे"ति । यत्र वास्तवी व्याप्तिस्तत्र पक्षधर्मताज्ञानमनुमितिजनकमिति व्याप्तिज्ञानार्थमुपाधिनिरासप्रयासवैफल्यमित्याह-। [e]"अन्यथे"ति । प्राङ् नास्तितास्थले यद्यनुपलब्धिः करणं तदा गृहोपलम्भकाले चैत्राभाववतो गृहस्य क्रमेण चैत्रवत्त्वे सति नाभावः सहकारीत्याह-। [f]"प्रागि"ति । तद्गेहं तदा चैत्राभाववच्चैत्रवत्तया योग्यतायां सत्यामप्यस्मर्यमाणत्वादित्यनुमानमाशङ्क्य यद्युपनिबन्धः(४) ।

मू० [a]"फलविषयकालिकाभावोपलक्षिताश्रयादेः कारणकोटिनिवेशे विशेषाभावात् तदु[b]पलक्षितत्वस्यैव विशेषणस्य विशेषत्वे [c]ऽतिप्रसङ्गात् (५)* [d]तथापि सामान्यतो विशेषाभावोऽसिद्ध ? *-इति, चेन्न [e]तस्य सत्त्वे निर्वचनापातात् ।

(१) सा=प्राङ् नास्तिता प्रमितिः । (२) इत्येतदर्थम्=इत्येतत्प्रसङ्गवारणार्थम् । (३) फलानुदयदोषः, संशयाभावानुदयदोष इत्यर्थः । (४) यदि पदस्य मूले उपनिबन्ध इत्यर्थः । (५) अयमाशयः-आश्रयनिष्ठं यदिदमभावोपलक्षितत्वविशेषणं तादृशविशेषणविशिष्टत्वमप्याश्रये विशेषणमुपलक्षणं वा ? विशेषणत्वे तादृशविशेषणविशिष्टत्वस्यापि विशे-

टी० ॥ ननु फलेनानुपलब्धिजन्यज्ञानेन प्राक्काल एव विषयीक्रियते तत्र चासीदेवाभाव इति तदुपलक्षिताश्रयोपि कारणकोटिप्रविष्ट इत्याशङ्क्याह—।[a]"फले"ति। तथा सति प्रतियोगिमत्यभावप्रमा नभवत्यन्यत्र भवतीति विशेषो न स्यादित्यर्थः आश्रयस्याभावोपलक्षितत्वं यद्विशेषणं तदेव विशेषः स्यादित्याशङ्क्ते—। [b]"उपलक्षितत्वे"ति। एवमप्यतिप्रसङ्ग एवेति परिहरति-।[c]"अतिप्रसङ्गादि"ति । विशेषस्य विशिष्यानिर्वचनेपि सामान्यतः कश्चिद्विशेषो व्यवहारानुरोधात्स्वीकार्य इत्याशङ्क्ते—। [d]"तथापी"ति । कोऽसौ विशेष इति वादिप्रश्ने तन्निर्वचनमावश्यकमन्यथा सर्वत्रसामान्येनैवोत्तरं स्यादिति परिहरति—।[e]"तस्ये"ति । व्याख्यानमिदमस्माकं यथा पितृवचस्तथा व्याख्यानगुणदोषाभ्यां संबन्धो नत्पितुर्न मे ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय शङ्करमिश्रकृतखण्डनव्याख्याने ऽनुपलब्धिखण्डनव्याख्यानं समाप्तम् ॥

—:o:—

सू० (१)[a]कश्चायमसिद्धो नाम तथाहि [b]व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितोसिद्ध इत्यलक्षणं [c]हेत्वाभासान्तराणामपि ह्यसिद्धप्रवेश एवं सति स्यात् [d]व्याप्तिं पक्षधर्मतां [e]तत्प्रमितिं वा न विरुधतां हेतुदोषत्वासम्भवात् ननु नेद(२)मीदृशं तथाहि ।

षणत्वेन पुनस्तादृशविशेषणविशिष्टत्वस्यापि तथात्वेनाऽनवस्था; उपलक्षणत्वे तु प्रतियोगिमत्यपि देशे तदभावप्रमा प्रसज्येतेत्यतिप्रसङ्गस्तदवस्थ इति ।

(१) { एतावताप्रबन्धेन मानषट्कं निराकृतम् । आभासखण्डनं कर्त्तुमारभते ततः परम् । }

(२) इदम्=उक्तलक्षणम्, ईदृशं न=हेत्वाभासान्तराणामप्यसिद्धे प्रवेशकरं न,—इत्यर्थः ।

टी० ॥ या सूक्तिर्भुवनाथवक्त्रकमलादुद्गतवरी तत्कृतं सौभाग्यं प्रतिपद्य शुद्धमतिभिः श्लाघापदं लम्भिता न्यस्ता सज्जनमानसे विजयतामापुष्पवन्तोदयं(१)ग्रन्थग्रन्थिविमोचनाय रचना वाचामियं शाङ्करी ॥ १ ॥ प्रमाणानां सामान्यलक्षणानि विशेषलक्षणानि च विस्तरेण निराकृत्य तन्निरूप्यत्वात्तदाभासानां तदनन्तरं तन्निराकरणाय प्रस्तौति—।[a]"कश्चायमि"ति। यद्यपि भेदस्थापनायां हेत्वाभासखण्डनिकस्य स्वबधाय कृत्योत्थानमिव तथापि हेत्वाभासानामखण्डने तैरेव द्वैतापत्तिरिति तल्लक्षणमपि खण्ड्यते—।[b]"व्याप्ती"ति। व्याप्तेरप्रमायां व्याप्यत्वासिद्धिः पक्षधर्मताया अप्रमायामाश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिश्च तदेतत्त्रितयसाधारणं लक्षणं अप्रमा च विषयाभावाद्विषये सत्यपि तदग्रहाद्वा तथाच यत्र व्याप्तिस्वरूपं नास्ति सदपि वा न प्रतीयते यत्र पक्षस्वरूपं नास्ति तद्विशेषणं सन्देहः सिषाधयिषा वा नास्ति तत्सत्वेपि हेतुर्वा नास्ति सर्वस्योपग्राहकमेतदिति भावः विरुद्धव्यभिचारिबाधितेषु व्याप्त्यभावात्सत्प्रतिपक्षे च तदनिश्चयात्सर्वत्र लक्षणमिदमतिव्यापकमित्याह—।[c]"हेत्वाभासान्तराणामि"ति । अतिव्याप्तिं द्रढयति—।[d]"व्याप्तिमि"ति । व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सत्वेपि(२)तदज्ञानदशायामज्ञानस्वरूपामसिद्धिं सङ्गृहीतुमाह—।[e]"तत्प्रमितिमि"ति ।

सू० [a]"केचिद्दोषा व्याप्तिपक्षधर्मतातत्प्रमितिविरहात्मानः केचित्तु व्याप्त्यादिभङ्गे लिङ्गभूताः प्रतिबन्धकतयानुमित्युत्पत्तिं निरुन्धानाश्च केचिद्दोषभूयं भजन्ते तत्र [b]प्रथमे तावदसिद्धमध्यमध्यासते तद्यथा व्याप्यत्वासिद्धः सोपाधिरूपः [c]अनौपाधिकसंबन्धिता हि व्याप्तिः सोपाधिता चानुपाधिताविरहरूपैव [d]एवमधिकरणासिद्धिरप्यसिद्धावेवान्तर्भविष्णुः पक्षपदोपात्तस्याश्रयस्य व्यतिरेकरूपाहि सा [e]सिद्धसा-

(१) आयुष्पवन्तोदयम्=सूर्य्यचन्द्रोदयपर्य्यन्तम्, "एकयोक्त्यापुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ"–इत्यमरात् । (२) अत्र 'हेतौ'–इति शेषः।

धनमपि तथैव सिषाधयिषितधर्मविशिष्टो हि पक्ष उच्यते यत्र सिद्धं न तत्र सिषाधयिषास्ति ततो विशेषणाभावायत्तो विशिष्टपक्षरूपस्य तत्राभावः* [e]न च वाच्यं यथा सव्यभिचारत्वाद्भग्नव्याप्तिकमिति पृथगेव सव्यभिचारस्य दोषत्वं तथा सिद्धत्वात्तत्र सिषाधयिषा नास्तीति सिद्धत्वस्यापि पृथगेव दोषत्वं प्राप्नोति* लिङ्गद्वारेणासिद्धिपर्यवसायित्वात् ॥

टी० ॥ व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहस्वरूपत्वनसिद्धत्वमिति लक्षणं संगृहीतुं त्रिधा हेत्वाभासान् विभजते-। [a]"केचिदि"ति। अज्ञायमानस्यापि व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहस्य दोषत्वं बाधवत् ([1])ज्ञायमानं सद्यदनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभास इति न लक्षणं गौरवात् किन्त्वनुमितिप्रतिबन्धकत्वमात्रं तल्लक्षणमिति भावः दोषभूयं दोषत्वं-। [b]"प्रथमे" इति। ये व्याप्तिपक्षधर्मतातत्प्रमितिविरहात्मान इत्यर्थः ननु सोपाधित्वमसिद्धत्व भवति नतु त([2])द्व्याप्तिविरहस्वरूपमित्यत आह-। [c]"अनौपाधिके"ति। आश्रयासिद्धेः पक्षधर्मताविघटनात्मकत्वनिर्वाहाय पीठमारचयति-। [d]"एवमि"ति। ननु गगनारविन्दं सुरभीत्यत्राश्रयव्यतिरेकरूपतास्तु सिद्धसाधनं तु न तथेत्यत आह-। [e]"सिद्धे"ति। पक्षताघटकसिषाधयिषाविरहात्तात्रप्याश्रयविरहरूपतैवेत्यर्थः ननु व्यभिचारवत् सिद्धसाधनस्यासिद्धत्वेऽज्ञायकत्वमेव नतु तदात्मकत्वमित्याशङ्कां निराकरोति-। [f]"न चे"ति ॥

सू० [a]"अन्यथा व्याप्त्यादिविरहपर्यवसितमात्रेण सव्यभिचारत्वादीनामप्यसिद्धावेवान्तर्भावः स्यादिति

(१) बाधः पक्षे साध्याभाववत्तानिश्चयो ग्राह्यः नतु पक्षे साध्याभावः बाध्याभाववत्पक्षो वा, निश्चयस्य च तस्याऽज्ञातस्यैवाऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वम्। (२) तद्=असिद्धत्वम्।

[b]यतः सिषाधयिषाभावो न प्रतिपन्ना सिद्धत्वाल्लिङ्गाद्गम्यते किंनामेच्छाभावस्य तस्य [c]यथादर्शनं प्रत्यक्षादेरेवाधिगमः [d]इच्छैव तु तत्र यन्नास्ति तत्र सिद्धत्वं प्रयोजकमित्येतावन्मात्रेण सिद्धत्वमुपन्यस्यते सिद्धसाधने मत्विच्छाभावमनुमातुं लिङ्गतयेति (१)एवं स्वरूपासिद्धिरपि पक्षधर्मताविरहरूपैव ये तु व्याप्तिपक्षधर्मताविरहलिङ्गभूतास्ते ऽसिद्धतः पृथगेव हेत्वाभासाः [e]तद्यथा विरुद्धः साध्यविपरीतव्याप्तः तत्र साध्यव्यतिरेकव्याप्तता हेतो र्न साध्यव्याप्तताभावः [f]किं नाम साध्यव्यतिरेकेण सहानौपाधिकः संबन्धोन्य(२)एवासौ ।

टी० ॥ असिद्धव्युन्नायकस्याप्यसिद्ध्यन्तर्भावे दूषणमाह-। [a]"अन्यथे"ति । सिद्धसाधनस्याश्रयासिद्धिघटकत्वं न तुतदुन्नायकत्वमिति व्यभिचारादिवैषम्येण परिहरति-। [b]"यत" इति ॥ [c]"यथादर्शनमि"ति । न्यायमते प्रत्यक्ष एवेच्छाभावो भट्टमते त्वनुपलब्धिगम्य इत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षादेरित्यादिपदेनानुपलब्धिसङ्ग्रहः किं तर्हि सिद्धसाधनोपन्यासेन इच्छाविरह एवोपन्यस्यतामित्यत आह-। [d]"इच्छैव त्वि"ति । स्फुटत्वादिच्छाप्रयोजकस्य सिद्धसाधनस्योद्भावनमित्यर्थः ॥ विरुद्धे व्याप्तिभङ्गलिङ्गत्वमुपपादयति-। [e]"तद्यथे"ति साध्यविपरीतव्याप्तोयं न साध्यव्याप्तः नहि तदभावव्याप्तस्य तद्व्याप्तत्वसम्भव इति विरुद्धस्य व्याप्तिभङ्गलिङ्गत्वं नतु व्याप्तिभङ्गत्वमेवेत्यर्थः ॥ [f]"किंनामे"ति । साध्यव्यतिरेकसामानाधिकरण्यमात्रस्यानैकान्तिकसाधारण्यादिति भावः ॥

---

(१) शब्दोऽनित्यश्चाक्षुषत्वादिति स्वरूपासिद्धिस्सापिपक्षवृत्तिस्वरूपपक्षधर्मताविरहरूपेत्याह-एवमिति-भागासिद्ध्यादेरप्यत्रान्तर्भावो यथा यथमूहनीय इति—(२) अन्यः, साध्यव्याप्तताऽभावादन्यः ।

सू० [a]इत्थमेव पक्षधर्मताविरहात्मापि नायं [b]किंनाम ततः साध्यव्यतिरेकेण सह निरुपाधिकसंबन्धत्वात्साध्यव्याप्तिरस्य नास्तीत्यनुमीयते तथा सति साध्यव्याप्तिव्यतिरेके लिङ्गं सद् विरुद्धः पृथगेव हेत्वाभासो भवति एवमनैकान्तिकोपि न व्याप्तिव्यतिरेकरूपः किन्तु तल्लिङ्गमेव तथाहि [c]हेतोरन्वयस्य व्यतिरेकस्य वा व्यभिचारो न साध्यसाधनव्याप्तिविरहात्मा [d]किंनाम व्यभिचारो हेतोः साध्यव्याप्तिविरहं विना न सम्भवतीति लिङ्गभावेन व्याप्तिभङ्गं बोधयते [e]यदि हि निरुपाधिः साध्येन संबन्धोस्य भवेत् कथं व्यभिचरितुं शक्नुयात्तस्माद्व्याप्तिविरहलिङ्गं व्यभिचारः नतु व्याप्तिविरहः [f]पक्षधर्मताविरहरूपता त्वनैकान्तिकस्यासम्भावितैव [g]सत्प्रतिपक्षतायां चानवगम्यमानविशेषप्रतिपक्षप्रतिरुद्धतया यत्साध्यनिश्चयाजनकत्वं हेतोः स प्रतिबन्धकसद्भावे कार्याजनकत्वमितरकारणसाधारणो वस्तुभावः ।

टी० ॥ [a]"इत्थमि"ति । विरुद्धे पक्षतद्धर्मयोरभङ्गादित्यर्थः ॥ [b]"किं नामे"ति । अयं न साध्यव्याप्यः तदभावव्याप्यत्वादित्यसिद्धलिङ्गत्वमेवास्येत्यर्थः किन्तु लिङ्गमेव व्याप्तिविरहस्येति शेषः ॥ [c]"हेतोरि"ति । कात्स्न्येन संबन्धस्य व्याप्तेः यद्यपि व्यभिचारो भङ्ग एव तथाप्यनौपाधिकत्वं व्याप्तिरित्याशयेनोक्तं तदेवाह—। [d]"किं नामे"ति । यत्र व्यभिचारस्तत्रोपाधेरवश्यकतयानौपाधिकत्वं नास्तीति व्याप्तिभङ्गलिङ्गतैव व्यभिचारस्येत्यर्थः ॥ [e]"यदि ही"ति । साध्यात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यस्य साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारासम्भव इत्यर्थः ॥ [f]"पक्षधर्मते"ति । शब्दोऽनित्यः सत्त्वादित्यादीनां पक्षधर्मतायाः सत्त्वादित्यर्थः ॥ [g]"सत्प्रतिपक्षताया-

नि"ति । यद्यपि विरुद्धयोर्हेत्वोरेकत्र व्याप्तिभङ्ग आवश्यकस्तथापि([1])तदनवगमदशायामन्योन्यप्रतिबन्धादेव([2])नान्योन्यस्यानुमितिजनकत्वमिति न तत्र व्याप्तिविरहरूपता न वा तदुन्नायकतया दोषत्वमित्यर्थः ।

सू० [a]"तस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविरहरूपता [b]संभावितैव [c]बाधस्तु साधनवति पक्षे साध्याभावबोधनात्मा भवन्नपि न व्याप्तिविरहावगमरूपः सामान्यतोनौपाधिकसंबन्धरूपा हि व्याप्तिः साधनवति च पक्षे साध्यविरहो न सोपाधिता [d]साध्याविरोधिस्वभावत्वा[e]त्तस्याः [f]नाप्यसौ सामान्यतः साध्यसाधनसंबन्धस्य विरहरूपः ॥

टी० ॥ [a]"तस्ये"ति । सत्प्रतिपक्षहेतोरित्यर्थः ॥ [b]"असम्भावितैवे"ति । तस्यां दशायामिति शेषः ॥ [c]"बाधस्त्वि"ति । जलह्रदो वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यत्र स्वरूपासिद्धिसाङ्कर्यमभिप्रेत्याह— । [d]"साधनवती"ति वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादावित्यर्थः सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहो नतु विशेष्यवह्नावेव येन व्याप्तिभङ्गो दूषणं भवेत् यत्कृतकं तदनुष्णमिति व्याप्तेर्व्यतिरिकस्याग्रहाद् वह्नौ साध्याभावप्रमादशायां व्याप्तिभङ्गग्रहे बाधस्यैवोपजीव्यत्वं न तु व्याप्तिविरहस्य तदा दोषत्वं बाध एव व्याप्तिविरहमन्तरेण न सम्भवतीति तस्य व्याप्तिभङ्गोन्नायकत्वमत एवान्यस्योपाधेरलाभे पक्षेतरत्वमेव तत्रोपाधिः सोपाधित्वमेव च व्याप्तिभङ्ग इत्यर्थः पक्षताविघटनमपि बाधादीष्यं बाधकप्रमाणसद्भावे सन्देहसिषाधयिषयोरनुदयादिति भावः ॥ [e]"साध्याविरोधी"ति । तस्याः सोपाधितायाः साध्याविरोधिरूपत्वान्न साध्याभावरूपता उपाधेः साध्यव्यापकतया साध्यविरोधित्वादित्यर्थः नन्नु सामान्यतोपि व्याप्तिर्विशेषे वह्नौ हेतोः साध्या-

(१) तदनवगमदशायाम्=विरुद्धत्वानवगमदशायाम् ।

(२) नान्योन्यस्यानुमिति जनकत्वम्=नान्योन्यस्य निश्चयाकारानुमिति जनकत्वम् ।

भावसामानाधिकरण्यग्रहाद्भङ्गनैवेत्यत आह–। [f]“नापी”ति । यत्कृतकं तदनुष्णमिति दृष्टान्ते घटादावविनाभावग्रहस्याप्रत्यूहत्वादित्यर्थः ॥

मू० [a]बाधे सत्यपि सामान्येन साध्यसाधनयोः संबन्धस्य दृष्टान्तावगतस्यानपलापात् बाधस्य किञ्चिद्विशेषविषयत्वात् [b]सामान्याकारपरिगृहीतस्य संबन्धस्य विशेषान्तरमादाय पर्यवसानाविरोधा[c]त्तस्माद्विशेषबाधेन सामान्यतः संबन्धस्य सोपधितानुमीयते [d]निरुपाधित्वे बाधानुपपत्तेः यथाह बाधाद्वोपाधिरुन्नीयते ऽन्यथा वेति न कश्चिद्विशेष इति [e]अन्यस्तु सत्प्रतिपक्षवद्बाधस्यापि प्रतिबन्धकत्वमेव तेन बाधे सति प्रतिबद्धत्वान्निश्चयं न करोति हेतुरिति व्याप्तिपक्षधर्मतादोषमनालोच्यान्यथैव बाधस्य दोषत्वमित्याह ।

टी० ॥ एतदेवाह–। [a]“बाधे सत्यपी”ति ॥ [b]“सामान्याकारे”ति । यद्यत्कृतकं तत्तदनुष्णमिति यद्यपि बाधायां भग्नं तथापि यत्कृतकं तदनुष्णमिति सामानाधिकरण्यमात्रमभग्नमेवेत्यर्थः अतो बाधस्य व्याप्तिभङ्गलिङ्गत्वं न तु व्याप्तिभङ्गत्वेनासिद्धत्वमित्युपसंहरति–। [c]“तस्मादि”ति । अत्रैव विपक्षे बाधकमाह–। [d]“निरुपाधित्वमि”ति । हेतोः साध्यतदभावोभयसामानाधिकरण्यं नावच्छेदभेदं विनेत्यवच्छेदककल्पनायामन्यस्यावच्छेदकस्याभावात्पक्षेतरत्वमेवावच्छेदकं साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदक एवोपाधिरिति बाधेतस्यावश्यकत्वमन्यत्र तु त्वदुक्तव्याघातादिदोषान्न पक्षेतरत्वस्योपाधित्वमित्यर्थः मतान्तरमाह–। [e]“अन्यस्त्वि”ति । साध्याभावप्रमा स्वरूपसत्येव साध्यधीप्रतिबन्धिकेति सत्प्रतिपक्षवत्प्रतिबन्धकतयैव दोषत्वं न व्याप्तिपक्षधर्मताविरहरूपतया न वा तदुन्नायकतयेत्यर्थः॥

सू० [a]"तस्माद्व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितित्वानां यत्र साक्षादेव विरहस्योद्भावनं तत्रासिद्धः यत्र तु व्याप्त्यादिविरहलिङ्गोपन्यासः सत्प्रतिपक्षोपन्यासो वा तत्रान्यो हेत्वाभासः* [b]ननु सोपाधित्वादयोपि यतोवगम्यन्ते तत्कुतः पृथग्दूषणं न भवति अनैकान्तिकत्वादिवत् ?*—मैवम्, [c]अनैकान्तिकत्वादेर्व्याप्तिविरहबोधने लिङ्गभावनियमात् पृथगुपन्यासः सोपाधित्वादेस्तु प्रत्यक्षादपि प्रतीतेर्नतु लिङ्गभावनियतं तत्र प्रतिपादकं किञ्चिदस्ति [d]* नच वाच्यं

टी० ॥ उपसंहरति—। [a]"तस्मादि"ति । यद्यप्युद्भावनगर्भं नासिद्धत्वं तथापि तत्रास्तीति कृत्वोक्तम् ननु यदि व्याप्त्यादिभङ्गलिङ्गानामप्यनैकान्तिकादीनां हेत्वाभासत्वं तदा सोपाधित्वापक्षधर्मतयोरुन्नायकान्तरमप्यस्ति नहि प्रत्यक्षादाप्तोपदेशाल्लिङ्गान्तराद्वा न सोपाधित्वादिग्रहीतुं शक्यते इति हेत्वाभासाधिक्यं प्रसक्तमिति शङ्कते—। [b]"नन्वि"ति । यथानैकान्तिकत्वं विरुद्धत्वं बाधितत्वं वा व्याप्तिभङ्गत्वनियतं तथानान्यत्सोपाधित्वादिनियतं येन हेत्वाभासान्तरं भवेत् सोपाधित्वग्राहकतामात्रेण प्रत्यक्षादीनां हेत्वाभासत्वं सम्भाव्येतापि यदि ज्ञायमानं सत्तथा स्यादिति परिहरति—। [c]"अनैकान्तिकत्वादे"रिति । नन्वतीन्द्रियस्थले किञ्चिच्चिह्नं लिङ्गभावेनैव सोपाधित्वोन्नायकमिति तद्धेत्वाभासान्तरं भवेन्न च तदपि चिह्नादि सोपाधित्वं नावश्यं सर्वत्र गमयतीति न हेत्वाभासान्तरं तदानैकान्तिकत्वादिकमपि सर्वत्र व्याप्तिभङ्गे लिङ्गमिति क्वचिदनैकान्तिकत्वेन क्वचिद्विरुद्धत्वादिनापि तदुन्नयनादित्यत आह—। [d]"नच वाच्यमि"ति । यथानैकान्तिकत्वं विरुद्धत्वादिकं वा व्याप्तिविरहव्याप्यतावच्छेदकं न तथा तच्चिह्नादीनामनुगतमेकमवच्छेदकं येन तत्पृथक् स्यादित्यर्थः ॥

सू० यत्र लिङ्गा (१)त्सोपाधितादेः प्रतीतिरतीन्द्रियप्रभृतिविषये तत्र लिङ्गं पृथगेव दूषणतयाभिधीयतां नह्यनैकान्तिकत्वादिकमपि सार्वत्रिकं व्याप्तिविरहलिङ्गमिति हेत्वाभासाधिक्यमापन्नमिति * अनैकान्तिकत्वादिवत्तेषां लिङ्गानामैकरूप्येण निर्देष्टुमशक्यत्वात् पृथक् पृथगेवाभिधानमशक्यमपरिसङ्ख्येयत्वादिति [a]वक्ष्यामश्चाग्रे हेतुं तदनभिधानस्य *[b]नन्वनुचितमुच्यते व्याप्त्यादिविरहलिङ्गतयानैकान्तिकत्वादीनां पृथग्दूषणत्वमिति * (२) यतो व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रमितिस्तद्वैकल्पान्न भवेत् (३) यतश्च सा न भवति तदेव तस्यां दूषणं वक्तुं युक्तमिदमनुमित्युत्पत्तिकारणमिह नास्तीति ॥

टी०॥ ननु सोपाधित्वलिङ्गत्वमेव तेषामनुगतमस्तु अन्यथाऽनैकान्तिकादीनामपि तन्न स्यादित्यत आह-। [a]"वक्ष्यामश्चे" ति । यद्यपि सोपाधित्वं व्याप्तिविरहान्नान्यत्तदुन्नायकत्वं चानैकान्तिकादिनां व्यवस्थापितमेव आदिपदग्राह्यापक्षधर्मत्वस्य च सिषाधयिषाया विरहस्य । प्रत्यक्षत्वमेवोपपादितमिति शङ्केयमस्थान एव तथापि सोपाधित्वं प्रमाणान्तरेणापि ग्रहीतुं शक्यमिति तस्य पृथक्त्वमाशङ्कितं नन्वनैकान्तिकत्वादीनामनुमितिदोषत्वं नास्ति तथाच हेत्वाभासत्वमपि न अनुमिति

(१) सोपाधितादेरित्यत्रादिना स्वरूपासिद्ध्यादेस्स्वीकारः । सोपाधित्वादिकमसिद्धेः पृथग्दूणं भवतुमर्हति हेतुदोषज्ञापकत्वादनैकान्तिकत्वादिवदन्यथा ऽनैकान्तिकत्वादेरपि पृथग्दोषत्वं न स्यादित्यर्थः। (२) व्याप्त्यादिभङ्गलिङ्गभूतानैकत्वादिदोषाणामनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वात्कथमनुचितं पृथग्दूषणत्वमित्यत, आह-यत इति। (३) ननु लिङ्ग प्रमित्यभावस्यैवानुमित्यनुत्पादे प्रयोजकत्वमेतावता किंस्यादित्यत आह-यतश्चेति-

सामग्रीवैकल्पस्यैव तद्दोषत्वान्नतु सामग्रीवैकल्पोन्नायकस्यानुमितिदोषत्वमतिप्रसङ्गादिति शङ्कते—। [b]"नन्विति ॥

मू० * ([१])नच व्याप्तिपक्षधर्मते विहायान्यत्तदुत्पत्तिकारणमस्ति [a]व्यतिरेकोपदर्शनयोग्यं * ([२])तस्मादनुमितिदोषप्रतीतिकारणत्वमनैकान्तिकत्वादीनां नतु साक्षाद्दोषत्वं [b]दोषप्रतिपादकतयापि च दोषत्वं साक्षाद्दोषमनुपजीव्याशक्याभिधानमिति प्रधानदोषस्यैव दोषतयोद्भावनं युक्तं न सव्यभिचारत्वादीनामिति सत्यमेतत् [c]साक्षाद्दोषत्वं प्रतिबन्धकस्य व्याप्त्यादिविरहस्य वा विरुद्धादीनां तु तत्प्रमापकतया यद्यपि दोषपक्षनिक्षेपस्तथापि विरुद्धत्वादयो यद्दोषप्रतिपादकतयोक्तास्तदुद्भावनलाघवानुरोधाद्व्याप्त्यादिविरहे तत्रोद्भाव्यमाने न हेतुर्गन्तुं शक्यते ॥

टी० ॥ [a]"व्यतिरेके"ति । अनुमितिकारणान्तरस्य कालादेर्व्यतिरेकोपदर्शनमयोग्यमित्यर्थः ॥ ननु दोषप्रतिपादकतयैव दोषत्वमस्तु परम्परया ऽनुमितिदोषत्वमप्यभावादित्यत आह—। [b]"दोषेति । एवं सति साक्षाद्दोषस्यासिद्धेरुद्भावनानन्तरमेव तद्व्यवस्थापकतयानैकान्तिकाद्युद्भावनप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ परिह-

(१) व्याप्तिपक्षधर्म्मतावदनैकान्तिकत्वाद्यभावोपि कारणमनुमितेरतोऽव्याप्त्याद्यभाववदनैकान्तिकत्वाद्यभावाभावोऽनैकान्तिकत्वादिरपि दूषणमित्यत आह-न चेति-अनैकान्तिकत्वाद्यभावस्यान्वयेपि व्यतिरेको न दर्शयितुं शक्यते व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वप्रमितौ सत्यामनुमित्यनुत्पत्त्यदर्शनाद् व्यतिरेकात्कारणत्वमवसेयमित्यर्थः । इति विद्यासागराः । व्याप्तिपक्षधर्म्मता ग्रहसत्त्वेऽनुमिति सत्त्वं व्याप्तिपक्षधर्म्मताग्रहाभावेऽनुमित्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकदर्शनात्तयोः कारणत्वमावश्यकमनैकान्तिकत्वाद्यभावसत्त्वेपि व्याप्तिपक्षधर्म्मताग्रहासत्वेनानुमित्यनुत्पादादित्यनैकान्तिकत्वादेर्न कारणत्वमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । (२) व्याप्त्यादिविरहस्यासिद्धदोषत्वेऽनैकत्वाद्युद्भावनमनुचितमिति प्रतिपादयितुमनुमितिदोषप्रत्यायकत्वमेवेति फलितमुपसंहरति—तस्मादिति—

रति-। "साक्षादि"ति । असिद्धेरुद्भावने कथमसिद्धिरिति तद्व्यवस्थापनाय पुनरनैकान्तिकाद्युद्भावनमावश्यकं तेन प्रथममनैकान्तिकाद्येवोद्भाव्यं तच्च स्वव्यापकमसिद्धत्वं स्वत एवाक्षिपतीति लाघवादनैकान्तिकत्वमेवोद्भाव्यमित्यर्थः । न चैवं सत्यसिद्धोद्भावनमनवकाशम् अनैकान्तिकाद्युद्भावननैरपेक्षेण यत्रासिद्धत्वज्ञानं तत्र तदुद्भावनस्य सावकाशत्वादिति भावः * नच निर्वाह्यासिद्धिमनुद्भाव्य निर्वाहकानैकान्तिकाद्युद्भावनमप्राप्तकालमिति वाच्यम् * कथासम्प्रदायस्य तादृशत्वेनाप्राप्तकालत्वाभावाद् अनैकान्तिकाद्युन्नीतासिद्धत्वज्ञानादेवानुमितिप्रतिबन्धस्य सम्भवात् । अनैकान्तिकत्वादीनामप्यसाधकतालिङ्गत्वात् तथाचोद्देश्यद्वयस्यानैकान्तिकाद्युद्भावनादेव सिद्धेरित्याशयात् ॥

सू० [a]अनैकान्तिकत्वादौ तूद्भाविते व्याप्त्यादिविरहोऽर्थाद्गम्यते व्याप्त्यादिविरहव्यतिरेकेणानैकान्तिकत्वादेरनुपपन्नत्वात् [b]यथा तस्माद्दीर्घोयमित्युक्ते सोस्माद्ध्रस्व इत्यर्थाद्गम्यते नतु तत्र प्रतिपाद्यान्तरापेक्षा तथेहापि निरग्नौ धूमोस्तीति प्रतिपादितेग्निनासौ न व्याप्त इत्यर्थाद्गम्यते नहि सम्भवत्यग्निना च व्याप्तोऽनग्नौ चास्तीति [c]अत एवानन्त्यादतीन्द्रियोपाध्यादिलिङ्गानां येषां पूर्वमनभिधानं समर्थितं तेषामनभिधानेयमपि हेतुः तान्युपाधिलिङ्गानि नार्थवशादुपाधि[d]मनपेक्षाणि गमयन्ति [e]येन तेषां व्याप्तिर्नावधारिता तं प्रति तत्प्रतिपादनमन्तरेणाप्रतिपादकत्वस्यापि सम्भवात् [f]अनैकान्तिकत्वाद्यवगतौ तु व्याप्त्यादिविरहबोधनाय न प्रतिपादनीयान्तरापेक्षा कस्यचित् सचेतसः सम्भवतीति पूर्वपक्षसंक्षेपः एवमसिद्धलक्षणे व्यवस्थिते बाधोयमभिधीयते,

टी० ॥ नन्वनैकान्तिकाद्युद्भावनानन्तरमसिद्ध्युद्भावनमस्तु तथाच न लाघवमित्यत आह–। [a]"अनैकान्तिकत्वादावि"ति। नह्यर्थायातमप्यभिधीयते अर्थपौनरुक्त्यापत्तेः अत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह–। [b]"यथे"ति। वह्न्यामश्चात्रेति। यदुक्तं तत्र किञ्चिदाह–। [c]"अत एवे"ति ॥ [d]"अनपेक्षाणी"ति। उपाधिलिङ्गत्वेनाप्रतिसंहितानीत्यर्थः तत्प्रतिसन्धानं च न व्याप्यतावच्छेदकग्रहमन्तरेणेति भावः एतदेवाह–।[e]"येने"ति। अनैकान्तिकत्वादीनामसिद्धिव्याप्यतावच्छेदकरूपत्वस्योभयसिद्धत्वादिति तदुद्भावनमुपपन्नमित्याह–। [f]"अनैकान्तिकत्वादी"ति ॥

मू० [a]एतेन कीदृशमसिद्धलक्षणं व्यवस्थापितमायुष्मता भवति व्याप्तत्वपक्षधर्मताभ्यामप्रमितोऽसिद्ध इति तावद्विरुद्धादिषु लक्षणं किं नास्ति किं वास्ति यदि नास्ति तदा व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां प्रमिता विरुद्धत्वादयः प्राप्नुवन्ति अथास्ति तदा तेप्यसिद्धभेदाः प्राप्ताः अथैतस्मिँल्लक्षणे सत्यपि ते नासिद्धान्तर्भूताः [b]तर्हि लक्षणमिदमतिव्यापकमापन्नम् * [c]अथ यत्र व्याप्तिपक्षधर्मत्वाप्रमितत्वं साक्षादुद्भाव्यते तदसिद्धमित्युच्यते * [d]तर्हि लक्षणान्तरमिदमुक्तं स्यात् [e]न चेदमपि युक्तं [f]यत्र(१)व्याप्तिविरहमात्रमुद्भाव्यते तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितत्वानां हानं मिलितं नोद्भाव्यते इति नासावसिद्धः स्यात् [g]एवं सर्वत्रासिद्धविशेषमुदाहृत्य प्रसङ्गो विधातव्यः ॥

टी० ॥ हेत्वाभासानां व्युत्पादनेनापि नासिद्धलक्षणस्यातिव्याप्तिः परिहृतेत्याह–। [a]"एतेने"ति ॥ [b]"तर्ही"ति। लक्ष्यादन्यत्रानैकान्तिकादिषु लक्षणगमनादित्यर्थः नन्वनैकान्ति-

---

(१) स श्यामो मित्रातनयादित्यादावुपाध्युद्भावनेन व्याप्तिविरहमात्रं प्रतिपाद्यते नासावसिद्धस्स्यादितिसम्बन्धः।

कादिषु व्याप्त्यादिभङ्गस्य साक्षादुद्भवनं नास्ति साक्षादुद्भाव्य-व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहत्वस्यासिद्धिलक्षणत्वेनाभिप्रेत-त्वादिति शङ्कते-। [c]"अथे"ति । तथाचोद्भावनगर्भं लक्षणान्तरं प्रणयतस्तव प्रतिज्ञाहानिरिति परिहरति-। [d]"तर्ही"ति । ननु प्रतिज्ञाहानिः पुरुषदोषो नतु लक्षणान्तरदोष इत्यत आह-। "न चेदमपी"ति , व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहाणां मिलितानामुद्भवनं लक्षणत्वेन विवक्षितं प्रत्येकोद्भावनं वा आद्यं परिहरति-। [f]"यत्रे"ति-। [g]"एवमि"ति । यत्रापक्षधर्मत्वोद्भा-वनमात्रं तत्रापि मिलितानुद्भावनादव्याप्तिर्यत्र वा प्रमिति-विरहोद्भावनमात्रे लक्षणागमनादव्याप्तिरितिभावः ॥

सू० [a]अथ प्रत्येकमिदं लक्षणं व्याप्त्यप्रमिततया साक्षा-दुद्भाव्योऽसिद्धः पक्षधर्मतया ऽप्रमिततया चेति तर्ह्य-न्योन्योदाहरणाव्याप्तिरित्यव्यापकत्वमुभयोः *[d]अ-थोभयोरप्यसिद्धविशेषलक्षणत्वादन्योन्यविषयाव्या-पकता न दोषायेति मन्यसे ?*—न, [c]सामान्यलक्षणे निर्वक्तुमशक्ये कथमिदं विशेषलक्षणमपि घटेत* [d]अ-थानुमितेरसाधारणहेतुव्यतिरेकोद्भावनं सामान्यल-क्षणमस्तु ? *-मैवम्, [e]सत्प्रतिपक्षोद्भावनं तथेत्यति-व्याप्तेः । [f]भावरूपतया हेतुविशेषणे च निरुपाधि-त्वव्यतिरेकोद्भावनाव्याप्तेः [g]स्वरूपासिद्धिः सर्वप्र-माणसाधारणो दोष इति तदुद्भवनाव्याप्तेश्च * [h]अथोच्यते व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां प्रमितत्वस्य व्यतिरेको यत्र साक्षादुपन्यस्यते सोऽसिद्ध इति ?*-इदमप्यलक्षणं अव्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति-। [a]"अथे"ति । तथा च सुतरामव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ननु तिसृणामसिद्धीनां विशेषलक्षणा-

न्यतानि तथाचान्योन्यानुपग्रहो गुण एव न दोष इति शङ्कते—। [b]"अथे"ति । सामान्यलक्षणज्ञानमन्तरेण विशेषलक्षणजिज्ञासानुदयात्सामान्यलक्षणमेव प्रथममुचितमिति परिहरति—। [c]"सामान्ये"ति । नन्वनुमित्यसाधारणकारणविरहोद्भावनं यत्र सोऽसिद्ध इति सामान्यलक्षणमित्याह—। [d]"अथे"ति । अनुमितेरसाधारणो हेतुर्व्याप्तत्वं पक्षधर्मत्वं तत्प्रमितिश्च तद्विरहोद्भावनमित्यर्थः ॥ असत्प्रतिपक्षितत्वमप्यनुमितेरसाधारणो हेतुरिति तद्विरहोद्भावनेऽतिव्याप्तिरित्याह—। [e]"सत्प्रतिपक्षे"ति । अनुमित्यसाधारणभावभूतहेतुविरहोद्भावनं विवक्षितमसत्प्रतिपक्षितत्वं च न भावभूतमतो नातिव्याप्तिरिति यदि तदा निरुपाधित्वस्यानुमित्यसाधारणहेतोर्यत्रविरह उद्भाव्यते तत्र व्याप्यत्वासिद्धावव्याप्तिरिति शङ्कोत्तराभ्यामाह—। [f]"भावे"ति ॥ [g]"स्वरूपासिद्धिरि"ति । यद्यप्यनुमित्यसाधारणदोषोद्भावनं न लक्षणं येनाव्याप्तिः स्यात् तथाप्यनुमित्यसाधारणहेतुव्यतिरेकोद्भावनमपि तत्रैवपर्यवस्यतीति तथोक्तम् । [h]"अथेति । अनैकान्तिकादौ साक्षादनुमित्यसाधारणहेतुव्यतिरेकोद्भावनं नास्ति किन्त्वनैकान्तिकत्वादिद्वारेति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । अत्र प्रमितिव्यतिरेकः पूर्वस्माद्भेद इत्यन्ये ।

मू० [a]यत्र व्याप्त्यादिव्यतिरेक उपन्यस्यते [b]तत्र वस्तुगत्या व्याप्तत्वप्रमितेर्व्यतिरेकोस्तु नाम नतूपन्यस्यतेपि प्रयोजनाभावात्, व्याप्तिव्यतिरेकदर्शनादेवानुमानाङ्गवैकल्पात्मनो दोषस्योद्भावनपर्यवसानात्तस्मादत्र प्रमितत्वव्यतिरेकोद्भावनं नास्तीत्यव्यापकत्वं दोषः * [c]ननु विशेषणाद्यभावेपि वस्तुनो विशिष्टाभाव एवेति नोक्तदोषः * न [d]यदि विशेषणाद्यधिकोविशिष्टस्तदा तदभावभेदोपि स्यात् * अथ नाधिकस्तदा विशेषणाभावान्नान्यस्य विशिष्टाभावतेति * विशेष्याभावस्यापि तथात्वे पृथक् पृथगेव विशि-

ष्टाभावार्थस्तयोरित्यननुगम एव स्वार्थानुमित्यसिद्धाव्याप्तिश्चानुद्भावनादिति।

टी० ॥ व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रकारकप्रमाव्यतिरेकोद्भावनं केवलव्याप्तत्वव्यतिरेकोद्भावने केवलपक्षधर्मत्वव्यतिरेकोद्भावने वा नास्तीत्यत्राव्याप्तिरित्याह—। [a]"यत्रे"ति । यद्यपि प्रमितत्वव्यतिरेकस्तत्राऽस्ति तथापि उद्भावनं तत्परः शब्दप्रयोगो वा नास्तीत्याह—। [b]"तत्र वस्तुगत्ये"ति ॥ ननु यत्रापि व्याप्तिविरहोद्भावनमात्रं तत्रापि व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रकारकप्रमाव्यतिरेकोद्भावनमस्त्येव विशेषणाभावेपि विशिष्टाभावसत्त्वादिति शङ्कते—। [c]"नन्वि"ति । विशिष्टं यत्तद्यदि विशेषणादितो भिन्नं तदा प्रतियोगिभेदात्तदभावभेद इति विशेषणाभावोपन्यासेपि न विशिष्टाभावोपन्यास इत्यव्याप्तितादवस्थ्यम् अथ विशेषणविशेष्याभ्यामभिन्नं विशिष्टं तदा विशेषणाभावो यदि विशिष्टाभावस्तदा विशेष्याभावेऽव्याप्तिरित्यननुगमः उभयाभावाभिधानेपि प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति स एव दोष इति परिहरति—। [d]"यदी"ति ॥

सू० * [a]अथ ब्रूषे यत्र व्याप्तित्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः साक्षाच्छक्योपन्यासस्तदसिद्धं शक्योपन्यासत्वस्यानुपन्यस्तेपि सम्भवान्नास्त्यव्यापकतेति * नैतदपि युक्तं, तथाहि [b]शक्योपन्यासत्वं किं शक्यस्वरूपनिर्देशत्वमात्रमुत शक्यप्रमापणत्वं आद्येऽनैकान्तिकादावपि व्याप्तिशून्यत्वं शक्यप्रतिज्ञं भवत्येव द्वितीयेपि यदि साक्षादिति प्रत्यक्षेणेत्यर्थस्तदा प्रत्यक्षेण प्रमाणीयत्वं व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहस्य प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षतावादिमते विरुद्धादावप्यस्तीत्यतिव्याप्तिः अन्यमते न क्वचिदपीति सर्वाव्याप्तिः * [c]अथ व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणीयता विवक्षिता * सा न युक्ता, [d]उक्तलक्ष-

णवाक्यस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविरहानभिधायित्वात् [e]तद्विरहेपि तात्पर्याभ्युपगमे प्रत्येकसमुदितलक्षणताविकल्पेनाव्यापकतापातात् ॥

टी० ॥ पूर्वदोषे सत्येव स्वार्थानुमित्यसिद्धत्वमात्रसङ्ग्रहाय शङ्कते–। [a]"अथ ब्रूषे" इति । साक्षादित्यनैकान्तिकादावतिव्याप्तिवारणाय शक्योपन्यासेति स्वार्थानुमानासिद्ध्यप्राप्तिवारणाय उपन्यासयोग्यतायास्तत्रापि सत्त्वात् अत्र शक्योद्भावनत्वं विरुद्धादावतिव्यापकम् उद्भावनार्हतायास्तत्राक्षतेः व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहस्य प्रत्यक्षप्रमाणीयत्वं नैयायिकमते विरुद्धादावतिव्यापकं भट्टमते चासंभव एव लक्षणदोष इत्याह–।[b]"शक्योपन्यासत्वमि"ति । भट्टमतेऽसम्भववारणाय शङ्कते–। [c]"अथे"ति। व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य तन्मतेपि प्रत्यक्षत्वा(१)दित्यर्थः ॥ व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहान्तर्भावेण लक्षणे प्रमितिविरहान्तर्भावावश्यकतया तदवस्थ एवासम्भवो दोष इत्याह–। [d]"उक्तलक्षणे"ति । ननु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरह इत्यत्र द्वन्द्वसमाश्रयणाद्व्याप्त्यादिविरहोपि तात्पर्यविषय एवेत्यत आह–। [e]"तद्विरहेपी"ति । व्याप्तिविरहादीनां यदि प्रत्येकं लक्षणत्वं तदा तदितरत्राव्याप्तिरथ तावतां विरहाणां मिलितमुद्भावनीयत्वेन विवक्षितं तदा प्रत्येकोद्भावनाव्याप्तिरित्यर्थः ॥

सू० (२) [a]अतीन्द्रियपक्षादिविरहे च विषये [b]तदभावादव्यापकतापत्तेः[c]एतेन यदि लिङ्गानपेक्षत्वे साक्षादर्थः सोपि निरस्तः * [d]अथोच्यते यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्म-

(१) ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे तत्प्रतियोगिकाभावस्यापि प्रत्यक्षत्वं बोद्धव्यं, यद्वा ज्ञानाभावस्याधिकरणप्रत्यक्षात्मरूपत्वात्प्रत्यक्षत्वम् । (२) अतीन्द्रियपक्षेतिभावप्रधानतया निर्देशः। अतीन्द्रियपक्षत्वाद्यभावइत्यर्थः। आदिनातीन्द्रियव्याप्तिपरिग्रहः। अत्र विद्यासागराः । अनित्याः परमाणवः सर्वगतत्वादिति यदा मीमांसकेन प्रयुज्यते तदा ऽतीन्द्रियपक्षधर्मत्वविरहस्तथा वन्ध्यासुतश्चतुर्वेदाभिज्ञः ब्राह्मणप्रसूतत्वादित्यतीन्द्रियव्याप्तिविरह एतदुक्तं भवति अतीन्द्रियपक्षहेत्वोः प्रत्यक्षप्रमाणीयत्वाभावात्तद्धर्म्म पक्षधर्म्मत्वव्याप्तिव्यतिरेके प्रत्यक्षप्रमाणीयत्वाभावाद्व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रत्यक्षेण शक्योपन्यास इतीत्यभिदधते ।

त्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया तत्प्रमापकस्य लिङ्गस्योपन्यासमन्तरेण शक्योद्भावनस्तदसिद्धमिति ? * -॥

टी० ॥ सर्वसाधारणं दोषान्तरमाह-। [a]"अतीन्द्रिये"ति ॥ [b]"तदभावादि"ति । प्रत्यक्षेण प्रमाणीयत्वाभावादित्यर्थः ॥ [c]"एतेने"ति । विरुद्धाद्यतिव्यापकत्वेन 'प्रत्येकमिलितविकल्पेन वेत्यर्थः ॥ भट्टमते प्रमितिविरहस्यानुपलब्धिगम्यतया लिङ्गानपेक्षत्वमन्येषां च प्रत्यक्षवेद्यतया च लिङ्गानपेक्षत्वं तुल्यमिति भावः॥ उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणान्तरं शङ्कते-। [d]'अथे" ति । यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेको लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भावनस्तत्र हेतुस्तत्प्रमापकस्य प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतयेति नचैवमतिव्याप्तिर्विरुद्धादौ विरुद्धत्वसव्यभिचारत्वादिलिङ्गोपन्यासान्नचाव्याप्तिरतीन्द्रियपक्षधर्मत्वादिविरहे(१), तत्र(२) पक्षादिविरहस्यैव लिङ्गान्तरापेक्षया तदवगमे सति व्याप्त्यादिव्यतिरेकावगमकलिङ्गानुपन्यासादित्यर्थः (३)यद्वा यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रतिपादनीया-

(१) काञ्चनमयः पार्थिवपरमाणुर्गन्धवान् पार्थिवत्वात् पुष्पादिवदित्याद्यतीन्द्रियपरमाण्यादिपक्षकानुमाने पार्थिवत्वादिहेतौ काञ्चनमयत्वविशिष्टपार्थिवपरमाण्वात्मकपक्षधर्मत्वस्याप्यतीन्द्रियत्वेनाऽसिद्धधर्मिकत्वादियत्किञ्चिल्लिङ्गगम्यत्वमेव वाच्यम् तथा च निरुक्तलक्षणाव्याप्तिरिति पूर्वपक्षग्रन्थाभिप्रायः । (२) न तत्र पक्षधर्मत्वव्यतिरेकस्य यत्किञ्चिदसिद्धधर्मिकत्वादिलिङ्गगम्यत्वं किन्तु पक्षतावच्छेदकीभूतकाञ्चनमयत्वविशिष्टपार्थिवपरमाण्वात्मकपक्षविरहस्यैव पार्थिवत्वादियत्किञ्चिल्लिङ्गगम्यत्वं तथाच पार्थिवपरमाणुः काञ्चनमयत्वाभाववान् पार्थिवत्वाद् घटवदिति प्रथमतः काञ्चनमयत्वाभावविशिष्टं परमाण्वात्मकपक्षविरहमनुमाय हेतोस्तद्धर्मकत्वव्यतिरेकोऽर्थादेवाऽवगम्यते इत्यर्थमास्मे तस्मिन्हेत्वन्तरं पुनर्नाभिधेयम् अथपौनरुक्त्यापातात् तथाच न लक्षणाऽव्याप्तिरित्याह-तत्रेति । (३) नन्वतीन्द्रियपरमाण्वादिपक्षकनिरुक्तानुमितिस्थलीयपक्षविरहपक्षधर्मत्वविरहयोरुभयोरप्यतीन्द्रियत्वाऽविशेषेण पक्षविरहस्यैव लिङ्गगम्यत्वं न पक्षधर्मत्वविरहस्येत्यत्र न किञ्चिद्विनिगमकमित्यस्वरसात्पक्षधर्मत्वादिव्यतिरेके लिङ्गान्तरोपन्यासव्यतिरेकेणोक्तस्यान्वयमपहाय पक्षधर्मत्वादिव्यतिरेकावगमकलिङ्गे तदाह-यद्वेति ।

न्तरानपेक्षतया यत्तत्प्रमापकं लिङ्गं तदुपन्यासव्यतिरेकेणेति संबन्धः विरुद्धा(१)दौ प्रतिपाद्यान्तरानपेक्षविरुद्धत्वाद्युपन्यासान्नातिव्याप्तिर्नवान्तीन्द्रियपक्षधर्मताविरहादव्याप्तिस्तल्लिङ्गस्य प्रतिपाद्यान्तरापेक्षत्वाद्येन तस्य व्याप्तिर्नावधारिता तं प्रति तस्याः प्रतिपादनीयत्वादित्यर्थः ॥

मू० [a]नैतदप्युपपन्नमतिव्यापकत्वात् [b]तथा हि विरुद्धादावपि शक्यते तावद्विपक्षवृत्तिदण्डभूततर्काभावात् सोपाधितावगन्तुं यदाह [c]"यत्रानुकूलस्तर्को नास्ति सोऽप्रयोजक इति [d]तस्मात्तेषामप्येवंलक्षणयोगित्वादसिद्धत्वप्रसङ्गः * [e]नच तादृशतर्काविषयत्वमपि प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहप्रमापकलिङ्गभूतमेवेति वाच्यं ? *— [f]तथा सति विरुद्धत्वादिवत्तस्य हेत्वाभासान्तरत्वप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ नेदं लक्षणमतिव्याप्तत्वादिति परिहरति—। [a]"ने"ति । विरुद्धादौ प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षविरुद्धत्वादिलिङ्गोपन्यासेन व्याप्तत्वादिप्रमितिव्यतिरेकस्य शक्योद्भावनत्वे कथमतिव्याप्तिरित्यत आह—। [b]"तथा ही"ति । अनित्यः शब्दो कृतकत्वादनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादित्यादिविरुद्धादौ विपक्षबाधकतर्काभावादपि व्याप्तिविरहस्य शक्यावगमत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ विपक्षबाधकतर्काभावो विरुद्धत्वादिवद्व्याप्तिव्यतिरेकगमक इत्यत्रोदयनसंवादमाह—। [c]"यत्रे"ति । अनुकूलतर्कः पक्षे स एव प्रतिकूलो विपक्षे स यत्र हेतुत्वाभिमते नास्ति सोऽप्रयोजको व्याप्तिरहित इत्यर्थः उक्तलक्षणसङ्गृहीतत्वाद्विरुद्धादेरसिद्धान्तर्भावः स्यादित्युपसंहरति—। [d]"तस्मादि"ति । विपक्षबाधकतर्कागोचरत्वं प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षव्याप्तिपक्षधर्मताप्रमिति व्यतिरेकलिङ्गमुपन्यस्यते इति नातिव्याप्तिरित्यत आह—। [e]"नचे"ति । कुतो न वाच्यमित्यत आह—। [f]"तथे"ति ॥

मू० * [a]अथोच्यते [b]तथोपन्यस्यमानं तदसिद्धं भवतु [c]सा-

(१) आदिपदेन सत्प्रतिपक्षधर्मत्वाभावादिः संग्राह्यः ।

नह्यत्र गोत्वाश्वत्वादिवदत्यन्तासङ्कर इष्यते[f]किं नाम

टी० ॥ व्याप्त्यादिभङ्गत्वाद्विरुद्धादिवत्तर्काभावोपि हेत्वाभासान्तरं स्यान्नच तस्य विरुद्धादावन्तर्भाव([1]) एवं सति विरुद्धनैकान्तादेरन्तर्भावापातान्नायमतिप्रसङ्गो दोषाय विरुद्धादेरसिद्धलक्षणोपपन्नत्वेनासिद्धत्वस्यापि सम्भवादिति शङ्कते—। [a]"अथे"ति। तुल्यायां([2]) प्रमाणप्रमेयव्यवहारवद् विरुद्धादावसिद्धत्वविरुद्धत्वादिव्यवहारोहिन प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेव हेत्वाभासभेदव्यवस्थेत्यर्थः ॥ [b]"अथे"ति। प्रागुक्तप्रकारपरामर्शस्तर्हि विरुद्धादिलयनियादित्यत आह—। [c]"सोध्ये"ति। यत्र साधकतर्काभावेन सोपाधिता गम्यते तदसिद्धं तदेव पुनः साध्यविरुद्धत्वादिना दूष्यमाणं विरुद्धादि भवतीत्यर्थः ॥ उपन्यासभेदेपि वस्तुन एकत्वात्कथं हेत्वाभासव्यवस्थेत्यत आह—। [d]"उपन्यासे"ति। उपन्यासभेदोपाधिक एव हेत्वाभासभेद इत्यर्थः अनौपाधिक एव भेदः कस्मान्नेष्यते हेत्वाभासानामित्यत आह—। [e]"नही"ति। जलमनग्नि धूमवत्त्वादित्यत्र व्याप्त्यादिविरहस्य साध्य विपरीतव्याप्तत्वेन सङ्करात्तथा नित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादित्यादावप्यसिद्धसाङ्कर्यादित्यर्थः उक्तमर्थं सदृष्टान्तमुपपादयितुं परमुखेन पृच्छति—। [f]"किमि"ति ॥

सू० [a]"प्रमाणप्रमेयभाववत् प्रकारान्तरासाङ्कर्यमात्रमिति?*— [b]तदप्ययुक्ताभिधानं, [c]वक्तव्यं हि केन प्रकारेणासिद्धत्वं भवति [d]न तावदुक्तलक्षणेन [e]तया शक्योद्भावनं तस्य विरुद्धोचितप्रकारेणोपन्यस्यमानस्य संभवात् [f]सर्वथा निष्प्रकारकस्यासिद्धधर्मिण उद्भावनस्या †

(१) 'व्याप्त्यादिभङ्गलिङ्गत्वाऽविशेषादि'ति शेषः।

(२) अत्र 'तुल्योयमि'ति युक्तं पाठमुत्पश्यामः, यथा श्रुतपाठे तु सङ्कीर्णतायामिति पदमध्याहृत्य सङ्कीर्णतायां तुल्यायां सत्यामयमर्थः कथञ्चिदुपवर्णनीयः।

शक्यत्वात् [g]नच तथा शक्योद्भावनत्वमप्युद्भाव्यतेऽसिद्धे येन प्रकारभेदव्यवस्थितिरनेन भवेत् ॥

टी० ॥ स्वारस्यमाह–। [a]“प्रमाणे”ति । इन्द्रियादौ प्रमाकरणत्वेन प्रमाणत्वं तद्विषयत्वेन च प्रमेयत्वं व्यवह्रियते तद्वदित्यर्थः ॥ खण्डनवादिनं प्रति प्रमाणप्रमेयवदिति कथं सिद्धवद्दृष्टान्तमुदाहरसीति दूषयति–[b]“तदपी”ति । किंच प्रकारासङ्करमात्रमिति ब्रुवतासिद्धव्यवहारोचितप्रकारो वक्तव्यः स च वक्तुमशक्य इत्यभिप्रेत्याह–। [c]“वक्तव्यं ही”ति । यत्र च व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेको लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भावनः सोऽसिद्ध इत्याशङ्क्याह–। [d]“न तावदि”ति । कुत इत्यत आह–। [e]“तथे”ति । साध्यविरुद्धव्याप्तत्वादिप्रकारेणोपन्यस्यमानस्यापि तथानुमानेपि तथा शक्योद्भावनत्वमस्तीत्यतिव्याप्तिरेवेत्यर्थः ॥ यत्र साध्यविपरीतव्याप्तत्वादिप्रकारो नास्ति व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकश्च लिङ्गोपन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भावनः सोऽसिद्धप्रकार इत्यत आह–। [f]“सर्वे”ति । सर्वथा विरुद्धादिप्रकारहीनस्यासिद्धधर्मिण उद्भावनस्य ‡ व्याप्त्यादिप्रमिति व्यतिरेकोद्भावनस्याशक्यत्वात्क्वचिदसङ्करेपि सर्वत्रासाङ्कर्याभावादित्यर्थः । यद्यपि विरुद्धव्यवहारोचितप्रकारादावपि तथाशक्योद्भावनत्वमस्ति तथापि तन्नोद्भाव्यते यत्र तु तदुद्भाव्यते सोऽसिद्ध इति व्यवस्थेत्यत आह–। [g]“नचे”ति । स्वार्थानुमानेसिद्धे व्याप्तेरित्यर्थः ।

सू० * [a]नच शक्योद्भावनपदस्थाने उद्भाव्यमानत्वमिति कृते निस्तारः ?*– [b]सोपाधितायुद्भावने प्रमित्यभावोद्भावनं व्यर्थत्वान्न क्रियत इति तदव्यापकत्वं प्रसज्येत इति प्रागेवोक्तत्वादिति [c]एतेनासिद्धः साध्यसम(१)इति प्रत्युक्तं [d]यथाकथञ्चित्साध्यसाम्यस्य सर्वसाधारणत्वात् ।

‡ अत्र मूले बहुषु पुस्तकेषु तदुद्भावनस्येति पाठः, साङ्कर्यमप्येतदर्थं दृष्ट्वा यते तथैव प्रतीकधारणेनापि भाव्यं-“तदुद्भावनस्येति”इति ।

(१) साध्यसमत्वं च साध्यवत्साधनायत्वेन रूपेण ।

टी० ॥ तर्हि व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेको यत्र लिङ्गोपन्यासव्यतिरेकेणोद्भाव्यमानः सोऽसिद्ध इति कृते निस्तारो विरुद्धादावनुद्भाव्यमानत्वादिति([१])समनन्तरोक्ताव्याप्तिमपश्यन् केवलातिव्याप्तिपरिहारमाशङ्कते यस्तं प्रत्याह—। [a]"नचे"ति । कुतो न निस्तार इत्यत आह—। [b]"सोपाधी"ति । सोपाधित्वं व्याप्त्यभावः व्याप्तिविरहपक्षधर्मताविरहदर्शनेनैवानुमानाङ्गवैकल्यात्मनो दोषस्योद्भावनपर्यवसानाद्धि यथ्यौत् प्रमित्यभावो नोद्भाव्य इति कृत्वा तस्य लक्षणस्याव्यापकत्वं व्याप्त्यादिविरहमात्रतयोद्भाव्यमानासिद्धं प्रत्यव्यापकत्वं स्यादिति प्रागुक्तमित्यर्थः ॥ इदानीं सूत्र([२])निसृतं लक्षणं निरस्यति—। [c]"एतेने"ति । साध्येन हेतोः साम्यं येन केन चिदाकारेण किं वा साम्यविशेष इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—। [d]"यथे"ति । अस्तित्वज्ञेयत्वादिना साध्यसाम्यं विरुद्धादावपि तुल्यमित्यर्थः ॥

सू० [a]साम्यविशेषस्योक्तप्रकारपर्यवसानव्यतिरेकेणान्यस्यासम्भवात् [b]लक्षणान्तरेषु चोक्तदूषणप्रकारा यथासम्भवमिह योजनीया [c]इत्यलं विस्तरेण [d]अपि चासिद्धलक्षणविशेषणेषु प्रमाणव्यवच्छेदकव्यतिरेकेण यद्व्यवच्छेद्यं किं त—

टी० ॥ यथा साध्यं साध्येन व्याप्ततया न प्रमितमेकत्वाद्यथा च पक्षधर्मतया न प्रमितं सन्दिग्धत्वादेवं रूपत्वमिह साम्यं विवक्षितमिति द्वितीयमाशङ्काह—। [a]"साम्ये"ति । एवंविधसाम्यविशेषस्य व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां न प्रमित इत्युक्तप्रकारपर्यवसायित्वात्तस्य च खण्डितत्वादित्यर्थः ॥ अनिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्ध इत्यादिलक्षणान्तरे को दोषस्तत्राह—[b]"लक्षणे"ति । व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमिति व्यतिरेकस्य तत्राप्य

(१) अनुद्भाव्यमानत्वादिति केवलातिव्याप्तिपरिहारमाशङ्कते—इति सम्बन्धः । अनुद्भाव्यमानत्वात्=लिङ्गोपन्यासव्यतिरेकेण व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकस्याऽनुद्भाव्यमानत्वादित्यर्थः (२) सूत्रम् 'साध्याऽविशिष्टः साध्यत्वात्साध्यसमः" इति न्यायवात्स्यायने प्रथमाध्याये द्वितीयाह्निके एकोनपञ्चाशत्तमम् ।

वक्ष्यं वक्तव्यत्वादुक्तदोषाः प्रादुष्युरेवेतियावत् किञ्चेदमनिश्चितत्वमप्रमितत्वमुत अज्ञातत्वमुत सन्दिग्धत्वमाद्ये दत्तमेवोत्तरं द्वितीये भ्रान्त्यापि पक्षधर्मतया विदिते सोपाधिकादावव्याप्तिस्तृतीये पक्षधर्मत्वादिविरहात्मना निश्चितचाक्षुषत्वादावव्याप्तिर्व्यर्थविशेषणविशेष्यासिद्धादौ चेत्यादि बहु वक्तुं शक्यमपिनोच्यते ग्रन्थगौरवभयादित्युपसंहरति—। c"इत्यलमि"ति । विरुद्धखण्डनानि प्रस्तावयति—। d"अपि चे"ति । व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितिव्यतिरेको यत्र लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेण शङ्कयोद्भावनस्तदसिद्धमित्यादिलक्षणेषु व्यतिरेक इत्यन्तं विशेषणप्रमाणव्यवच्छेदकं(१)तदतिरिक्तं विशेषणद्वयमस्ति तेन किं व्यावर्त्यं न किञ्चिद्विरुद्धादेरप्याप्यसिद्धत्वात् व्यावर्त्तयितुमशक्यत्वादितरेतराश्रयश्च विरुद्धादौ सिद्धे तद्व्यावर्त्तनेनासिद्धसिद्धिरसिद्धसिद्धौ च तद्व्यावृत्तविरुद्धादिसिद्धिरित्याक्षेपाभिप्रायः ॥

सू० a"केनचिद्विरुद्धं केनचिदन्यदितिचेत् b"विरुद्धमेव किमुच्यते c"तथाहि साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्ध इत्याहुः d"तत्र e"साध्यव्यतिरेकेण हि व्याप्तिः कार्त्स्न्येन वानौपाधिको वा स्वाभाविको वा संबन्ध इत्याद्युक्तिभिः सविशेषणः सहभाव एव निरुच्यते ॥

टी० ॥ क्षिप्तमपि पृष्टं मत्वोत्तरं प्राहेतरः—। a"केनचिदि"ति । लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेणेति विशेषणेन विरुद्धं व्यवच्छेद्यमनैकान्त्यादि च तुल्यत्वात् केनचिच्छङ्कयोद्भावन इत्यनेनान्यदव्यापकत्वं स्वार्थानुमानासिद्धे इत्याशयः विरुद्धस्यैव निरूपणसरणीमधिरोढुमनर्हतया परास्तत्वमित्यभिप्रेत्याह—। b"विरुद्धमि"ति । विरुद्धानिरुक्तिमेव प्रतिपादयति—। c"तथाही"ति । साध्यस्य विपरीतोऽभावस्तद्विरुद्धो वा धर्मस्तेन व्याप्तो विरुद्ध इत्याहुरुदयनाद्यः विपर्ययव्याप्तत्वेन निश्चितो विरुद्धो हेत्वाभास इति वचनात् पक्षविपक्षयोरेव वर्तमानो विरुद्ध इति भषणकृतो लक्षणस्याप्ययतो न भेदः

(१) प्रमाणव्यवच्छेदकम् = अनुमानात्मकप्रमाणस्य व्यवच्छेदकम् ।

विपर्ययसाहचर्यमात्रमनैकान्तेऽप्यस्तीति तत्परिहाराय व्याप्तत्ववि- शेषणं भङ्क्तुं गणयति—। [d]"तत्रे"ति । लक्षणस्य व्यर्थविशेषणतां वक्तुं व्याप्तिपदार्थं कथयति—। [e]"साध्ये"ति । साध्यव्यतिरेकेण हेतोर्व्याप्तिरित्याद्युक्तिभिः सविशेषणः सहभाव एव निरुच्यते इतिसंबन्धः ॥ [f]"कार्त्स्न्येने"ति । सार्वत्रिक इत्यर्थः सर्वे एते प्रकारा अनुमानप्रस्तावे दर्शिताः आदिपदेन यत्र(१)विपक्षे हेतो- र्वृत्तौ बाधकमस्ति तयोः सहभावो गृह्यते ॥

मू० [a]तथा सति च साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यमे- व विशेषणविशेषयुक्तं विरुद्धत्वमित्युक्तं स्यात् [b]यथा चैवं तदा साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यमेव हेतोरगमकत्वे समर्थमिति तन्मात्रमुद्राव्यं वृथा विशेषणप्रक्षेपः [c]तथाचानैकान्तिक एवायं स्यात् * [d]ननु साध्यव्यतिरेकसंबन्धो यद्यपि विरुद्धानैकान्ति- कयोर्द्वयोरप्यस्ति ।

टी० ॥ सहभाव एव व्याप्तिपदार्थो निरुच्यतां का नाम वस्तुक्षतिरित्यत आह—। [a]"तथे"ति । साध्याभावेन हेतोः समा- नाधिकरण्यं साहचर्यसम्बन्धो विशेषणकार्त्स्न्यादिना युक्तो व्याप्तिः स्यादित्यर्थः ॥ यदर्थमुपोद्घातः कृतस्तदिदानीं दर्श- यति—। [b]"यदे"ति । हेतोः साध्याभावसम्बन्धमात्रस्यैवानुमा- नाङ्गवैकल्पदोषप्रतिपादनसामर्थ्यात्तस्मात्तन्मात्रमुद्राव्यं नहि भ- वति साध्याभावसहचरितः साध्याविनाभूतश्चेति ततः का- र्त्स्न्येत्यादि विशेषणप्रक्षेपोमुधा यद्यपि व्याप्तिरित्युक्तं निर्वि- शेषणमेव तथापि दण्डीति वत्तदर्थनिर्वचनेन सविशेषणत्वं तर्हि साध्यस्य व्यतिरेकसहचरितो विरुद्ध इत्येतावन्मात्रं ब्रूमस्त- त्राह—। [c]"तथाचे"ति । पक्षत्रय वृत्तरनैकान्तिकस्यापि साध्य- व्यतिरेकसामानाधिकरण्यमस्तीति ततो भेदो न स्यादित्यर्थः ॥ अनैकान्तिके व्यतिरेकसामानाधिकरण्यं तन्मात्रस्य चागम- कत्वे प्रयोजकत्वमुक्तमङ्गीकृत्य चोदयति—। [d]"नन्वि"ति ।

(१) यत्र=ययोः साध्यहेत्वोर्मध्ये ।

मू० [a]तथापि वस्तुगत्या स्वाभाविकोऽसौ विरुद्धे [b]एवेत्येतावन्मात्रविवक्षया विरुद्धस्यानैकान्ताद्भेदोपन्यासः ? *- [c]मैवं, दत्तोत्तरत्वात् [d]वस्तुगत्या सन्नप्ययं विशेषो नोद्भावनार्ह इत्युपेक्षणीय इत्युक्तं [e]तथाहि नेदमस्य साधकमेतत्साध्यं प्रति विरुद्धत्वादित्यभिधीयमाने विरुद्धशब्दार्थनिरुक्तौ विशेषणाधिक्यस्योक्तन्यायेन दुष्परिहरत्वात् [f]अत एवानैकान्तिके सन्देहेन प्रत्यवस्थानं विरुद्धे तु व्यतिरेकनिश्चयेनेति विशेषादनयोर्भेदोपन्यास इत्यप्यनवकाशम् ॥

टी० ॥ तर्हि विशेषणवैयर्थ्यमित्यपि न वचनीयं विरुद्धस्यानैकान्ताद्व्यापकतयांतर्वर्त्तिन्या व्याप्तेरुपन्यासादित्याह—। [a]"तथापी"ति ॥ फलितमाह—। [b]"इत्येतावदि"ति । अनुपयुक्तांशमन्निष्यधिको न वक्तव्यो ज्ञेयत्वादिवन्निग्रहापातादिति परिहरति—। [c]"मैवमि"ति। दत्तोत्तरत्वादिति हेतुरसिद्ध इत्यत आह—। [d]"वस्त्वि"ति । व्यतिरेकसामानाधिकरण्यमेव हेतोरगमकत्वे समर्थमिति विशेषणप्रक्षेपो मुधेत्युक्तमित्यर्थः॥ नित्यः शब्दः कृतकत्वादात्मवदित्युक्ते कृतकत्वं न नित्यत्वसाधकं विरुद्धत्वादित्युपन्यासे कथं विशेषणवैयर्थ्यमित्यत आह—। [e] "तथाही" ति । साध्यनिश्चयं विरुणद्धीति विरुद्ध इति वक्तव्यं व्याप्तिरपि सार्वत्रिकत्वादिविशिष्टसाहचर्यमित्युक्तन्यायेन साहचर्यमात्रस्यागमकत्वसमर्थत्वेन विशेषणाधिक्यं दुष्परिहरमित्यर्थः उक्तामेव नीतिं भङ्ग्यंतरेण्यतिदिशति—। [f]"अत" इति । अनैकान्तिके साध्यव्यतिरेकेण व्याप्तिसन्देहेन प्रत्यवस्थानं विरुद्धे तु साध्यव्यतिरेकव्याप्तत्वनिश्चयेन प्रत्यवस्थानमित्येवंरूपविशेषादनैकान्तविरुद्धयोर्भेदकथन मत एव विशेषणवैयर्थ्यादेव निरवकाशमित्यर्थः अनैकान्तिको हि साधारणो

ऽसाधारणश्चेति द्विधा तत्र साधारणः साध्याभाववति पक्षे च साधारणत्वात्समानधर्मतया पक्षे साध्यसन्देहं करोति विरुद्धस्तु व्यतिरेकव्याप्ततया पक्षे साध्याभावनिश्चयं करोतीति तयोर्भेद इति शङ्काकृतोऽभिप्रायः ।

सू० [a]अनुमितिहेतुव्यतिरेको हि [b]अनुमितिहेतुश्चैको व्याप्तिः [c]अतस्तदभावस्य दोषत्वात्तावन्मात्रं ज्ञाप्यं [d]तच्च हेतुविपक्षसंबन्धोद्भावनमात्रादेव गम्यते [e]तस्माद[f]नुमितहेतुव्याप्तिप्रमितिव्यतिरेकबोधनाय संशये व्यतिरेकनिश्चये वा उद्भाव्यमानेपि कुतस्तावित्यत्र विपक्षासंबन्धमात्रनियततत्संबन्धाववश्योपन्यस्याविति विपक्षसंबन्धमात्रमेवास्तु व्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च व्यतिरेकस्य लिङ्गत्वादुद्भाव्यं कृतमितराभ्यामिति ॥

टी० ॥ अत इतिपरामृष्टं विशेषणवैयर्थ्यं दर्शयति—। [a]"अनुमिती"ति अनुमितेर्यत्कारणं तदभावो हेतुदोष इत्यर्थः कस्तर्ह्यनुमितिहेतुर्यद्व्यतिरेको हेतुदोष इत्यत आह—। [b]"अनुमिती"ति । एको व्याप्तिरपरो हेतुः पक्षधर्मतेति यावत् ॥ ततः किमित्यत आह—। [c]"अत" इति । व्याप्तिव्यतिरेकस्य हेतुदोषत्वात्तन्मात्रमुद्भाव्यं तदेव हेतुं दूषयतीत्यर्थः व्याप्तिव्यतिरेकोद्भावनमेव हेतोर्विपक्षसंबन्धनियमानियमदर्शनाधीनमिति तदुपन्यास इत्यत आह—। [d]"तच्चे"ति । साध्याभावसहचरितः साध्यव्याप्तश्चेत्यसम्भवाद्विपक्षवृत्तित्वदर्शनेनैव व्याप्तिव्यतिरेको गम्यते इत्यर्थः । विपक्षसम्बन्धनियमाभ्यामपि व्याप्तिव्यतिरेको गम्यते इति तावेवोपन्यस्याविति विपरीतं किं न स्यादित्याशङ्क्योपसंहरति—। [e]"तस्मादि"ति । तत्संबन्धमात्रमेवोद्भाव्यमस्तु कृतमलमितराभ्यां व्यतिरेकसंशयनिश्चयाभ्यामिति सम्बन्धः तदुपपादयति—। [f]"अनुमिती"ति । हेतुव्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च व्यतिरेकसंशयेनैकान्तिके व्यतिरेकनिश्चये विरुद्धे वोद्भाव्यमाने तावेव संशयनिश्चयौ कुत इति जिज्ञासायां विपक्षसम्बन्धमात्रं विपक्ष-

नियतसम्बन्धश्चावश्योपन्यस्य इति कृत्वा विपक्षसम्बन्धमात्रस्य व्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च व्यतिरेकस्य लिङ्गत्वात्तन्मात्रमुद्भाव्यमुपजीव्यत्वाल्लाघवाच्चेत्यर्थः ॥

सू० [a]लकारभेदप्रयोगे तैस्तैर्लकारैः कालविशेषप्रतिपादनवद्विभक्तिभिर्लिङ्गसङ्ख्याज्ञापनवत्पर्वतोऽग्निमानित्यादौ धर्म्यादिप्रतिपादनवच्च नेदं घटते [b]तत्र तेषामतात्पर्यविषयाणामपि [c]पदप्रयोगे विशिष्टबोधने वा ऽन्यथासिद्धानां यथा बोधनं तथा यद्यत्रापि व्याप्तेरतात्पर्यविषयत्वं तदानैकान्तिकसाधारण्यादेवा

टी० ॥ अभूद्भवति भविष्यतीति लुङादिलकारभेदप्रयोगेऽविवक्षितोऽपि भूतादिकालः प्रतीयते देवदत्तो ग्रामं गत इत्यादौ पुल्लिङ्गत्वादिरविवक्षितः प्रतीयते यथा वाग्निमान् पर्वत इत्यादावविवक्षितधर्मिदृष्टान्तादि प्रतीयते तद्वद्विपक्षसम्बन्धमात्रोद्भावने विवक्षितौ नियमानियमौ प्रतीयेते इत्यत आह—। [a]"लकारे"ति। कालविशेषस्याविवक्षितत्वं कालसम्बन्धमात्रस्य विवक्षितत्वात्प्रथमादिविभक्तेः कर्त्रादिकारकमात्रपरत्वाल्लिङ्गादेरविवक्षितत्वमस्ति अग्निपर्वतसम्बन्धस्यैव विवक्षिततया प्रत्यक्षसिद्धतया च धर्म्यादेरविवक्षितत्वमित्यर्थः कुतो न घटते इत्यत आह—। [b]"तत्रे"ति। तत्र तेषामतात्पर्यविषयाणामन्यथासिद्धानां बोधनं यथेति संबन्धः अन्यथासिद्धिं दर्शयति—। [c]"पदेत्या"दि। पदानां लिङ्गादिबोधकत्वस्वाभाव्याल्लिङ्गादेरन्यथासिद्धिः कालादिविशिष्टबोधने विशेषणतया कालादिविशेषस्यान्यथा सिद्धिरित्यर्थः। तथा व्याप्तेरतात्पर्यविषयत्वमुत तात्पर्यविषयत्वमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—। [d]"तथे"ति। साधारण्यादेव न घटते इति सम्बन्धः व्यतिरेकनियमस्यातात्पर्यविषयतया लक्ष्यलक्षणत्वाभावाद्व्यतिरेकसामानाधिकरण्यमात्रं लक्षणं स्यात्तदनैकान्तेप्यस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः।

सू [a]ऽन्यथोक्तदोषापरिहारादेवेति [b]अनैकान्तिकत्वं चानुद्भावयतानधिगच्छता च विरुद्धमशक्योद्भावनमशक्यावगमनं चेति [c]तदुपजीवित्वान्न पृथग्दूषणं [d]विशेष्यप्रतिपादनं विशेष्यावगमं च विना विशिष्टप्रतिपादनस्य विशिष्टावगमस्य वाऽशक्यत्वात् एवमन्यत्रापि विशेषणस्याप्रयोजकता विशेषस्य सामर्थ्यं स्वयमूहनीया ॥

टी० ॥ द्वितीयमपवदति–। [a]"अन्यथे"ति । सम्बन्धनियमस्य विवक्षितत्वे व्यतिरेकसम्बन्धमात्रस्यागमकत्वप्रयोजकत्वे सति विशेषणवैयर्थ्यादेवेत्यर्थः खण्डनान्तरमाह–। [b]"अनैकान्तिकत्वमि"ति । विरुद्धोऽनैकान्तिकान्न पृथग्दूषणमिति सम्बन्धः तत्र हेतुः–। [c]"तदि"ति । तस्याप्युपपादनीयानैकान्तिकमित्यादि विरुद्धस्यानैकान्तिकोपजीवित्वेन यदुक्तं भवेत्तदेवाविरुद्धं व्याप्तिभङ्गलिङ्गत्वाविशेषादित्यत आह–। [d]"विशेष्ये"ति । विपक्षसम्बन्धस्य विशेषणं कात्स्न्यादिकृत्स्नत्वादिविशिष्टविपक्षसम्बन्धप्रतिपादनादि विशेष्यभूतविपक्षसम्बन्धमात्रप्रतिपादनादिव्यतिरेकेण नोपद्यते विशेषणविशेष्यप्रतिपादनाद्यधीनत्वाद्विपक्षसम्बन्धमात्रं चानैकान्तिकमित्यर्थः विशेष्यांशस्य हेतोरगमकत्वे समर्थत्वे सति विशेषणवैयर्थ्यमन्यत्राप्यतिदिशति। [e]"एवमि"ति ।

सू० तद्यथा इदमसाधकं साधारणानैकान्तिकत्वादित्यत्र साधारणेति विशेषणे सपक्षविपक्षगतत्वादित्यत्र सपक्षगतत्वे सतीत्युद्भाव्यमाने [b]एवमसाधारणेपीति [c]इदमसाधकं जातित्वादिति जातित्वविवेचने स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति स्वव्याघातकत्वस्यैव सर्वमसज्ज्ञेयत्वादित्याद्यजातिजातिसाधारणस्य दूषणसमर्थत्वेनोत्तराभिधाने इति [d]किञ्च साध्यविपरीतेति ।

टी० ॥ तदुदाहरणेन विशदयति । [a]"तदि"ति । शब्दोऽनित्यः प्रमेयत्वाद्घटवदित्यत्र प्रमेयत्वमसाधकं साधारणानैकान्त्यादित्युक्ते साधारणविशेषणे सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादित्यत्र विपक्षेतिविशेषणेऽप्रयोजकता द्रष्टव्येत्याह—। [b]"एवमि"ति । विशेषणांशस्यैव समर्थत्वे विशेष्याप्रयोजकतापि द्रष्टव्येत्यभिप्रेत्याह—। [c]"इदमि"ति । सर्वं सज्ज्ञेयत्वादिति प्रथमप्रयोगे दृष्टान्ताभावेनासाधकत्वेपि यं जातिता सर्वमज्ञेयत्वादितिद्वितीयप्रयोगे हेतोरपि ज्ञेयतयासत्त्वप्रसङ्गेन स्वव्याघातकत्वादादिपदेन नेदं साधकं हेतुत्वादित्यादिपरिग्रहः किं जातित्वमिति जिज्ञासायां स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति विवेचनीयं तथाच जात्यजातिसाधारणस्य व्याघातकत्वस्यैव दूषणसमर्थत्वादुत्तरमितिविशेष्यस्याप्रयोजकता उत्तररूपे व्याघाते जातित्वानङ्गीकारादुत्तरमित्यपि वक्तव्यमेव प्रसङ्गाद्व्यर्थविशेषणत्वमन्यत्रातिदिश्य विरुद्धलक्षणखण्डनं प्रकृतमनुसरति—। [d]"किञ्चे"ति ।

सू० [a]साध्याभावेत्यर्थं यदा अभावात्मैव साध्यः क्वचिद्भवितुमर्हति(१)तत्र तद्विपरीतस्य भावत्वात्तदव्यापकत्वं लक्षणस्य [b]नच विपरीतशब्दस्य विरोधिमात्रार्थत्वेन भावाभावोभयव्याप्तिरिति वाच्यं [c]सहानवस्थानं हि भावाभावयोर्विरोधोऽभ्युपेयते [d]अनवस्थानं च संसर्गनिषेधः [e]स च भावाभावयोरन्योन्यस्यानवस्थानमेव

टी० ॥ साध्यविपरीतव्याप्त इत्यत्र विपरीतपदेनाभावो विवक्षित उत विरोधिमात्रमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—। [a]"साध्ये"ति । अभाव इत्यर्थे आद्गुण इति गुणे एकारे कृते अभावेत्यर्थे इति रूपं विवक्षिते इति शेषः न नित्यः शब्दः भावानादित्वादित्यत्र नित्यत्वाभावे साध्ये तद्विपरीतेन नित्यत्वेन भावरूपेण व्याप्तोयं विरुद्धो लक्षणेन न व्याप्यते इत्यव्याप्तिरिति

(१)केषुचित्पुस्तकेषु "भवितुमर्हति"-इत्यस्य स्थाने "भवति"-इति पाठः।

यावत् द्वितीयमपवदति–। [b]''नचे''ति । यत्र भावः साध्यस्तत्र तद्विपरीतोऽभावो यत्राभावस्तत्र तद्विपरीतोभाव इति कुतो नोभयव्याप्तिर्विरुद्धमात्रार्थत्वे(२)इत्यत आह–। [c]''सद्दे''ति । भावाभावस्यैव विरोधत्वेऽन्यतरलपप्रसङ्गादित्यर्थः अस्तु ततः किमित्यत आह–। [d]''अनवस्थानमि''ति । एकस्मिन्काले देशे च भावाभावयोरवस्थानं संसर्गस्तन्निषेधोनवस्थानमित्यर्थः संसर्गनिषेधः कीदृश इत्यत आह–। [e]''स चे''ति । यत्र भावस्तत्र नाभावो यत्राभावस्तत्र न भाव इत्यन्योन्यस्यानवस्थानमेव संसर्गनिषेध इत्यर्थः ॥

सू० [a]परस्परप्रतिषेधरूपत्वात्तयोः [b]तथाच सति भावाभावयोः स्वरूपस्यानुपसङ्ग्रहे प्रत्येकमव्याप्तिर्मिलितस्यासम्भव एवेति [c]वक्ष्यामश्च भावाभावयोर्विरोधनिरुक्तिनिराकरणमुपरिष्टादिति [d]किंच व्याप्तपदेन लक्षणप्रविष्टेन किं व्यवच्छेद्यं [e]अनैकान्तिकमिति चे[f]त्किं तदनैकान्तिकमिति [g]तथाहि अनैकान्तिकः सव्यभिचार इत्यलक्षणं

टी० ॥ कुत इत्यत आह–। [a]''परस्परे''ति । तथाच सति लक्षणस्य को दोष इत्यत आह–। [b]''तथा चे''ति । भावाभावयोः स्वरूपास्वीकारे तयोरनवस्थानस्यैव लक्षणत्वस्वीकारे किं प्रत्येकं लक्षणमुत मिलितमाद्ये न्योन्योदाहरणाव्याप्तिर्द्वितीये ऽसम्भव इत्यर्थः भावाभावयोरनवस्थानं च यद्यपि तदुभयव्यतिरेकेण नास्ति तथाप्यङ्गीकृत्यैतदुक्तं भावाभावयोर्विरोधनिर्वचनस्य खण्ड्यमानत्वादपि लक्षणासिद्धिरित्याह–। [c]''वक्ष्यामश्चे''ति । उत्तरवादपातनिकारचयति–। [d]''किंचे''ति । विरुद्धलक्षणप्रविष्टेन व्याप्तपदेन किं व्यवच्छेद्यं न किञ्चिदिति क्षेपः प्रश्नो वा उभयत्र परिहारं शङ्कते–। [e]''अनैकान्तिकमि''ति । असिद्धस्य सप्तमरसादिवद्व्यवच्छेद्यत्वादनैकान्तस्य सिद्धिर्वक्तव्या सा च लक्षणायत्ते ति लक्षणं पृच्छति–। [f]''किमि''ति । आक्षेपाभिप्रायमाविष्करोति–। [g]''तथाही''ति । एकस्मिन्नेव साध्ये

(२) विपरीतपदस्य विरुद्धमात्रार्थत्वे–इत्यर्थः ॥

नियत एकान्तः न एकान्तोनैकान्त व्यभिचारश्च सम्बन्धानियमः अनियतसाध्यसम्बन्धोनैकान्त इत्येतदलक्षणमितियावत् ॥

सू० [a]सव्यभिचारत्वं हि यदि विपक्षवृत्तिता [b]तदानीं विरुद्धे प्रसङ्गः [c]असाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिश्च [d]अथ सपक्षविपक्षगताभावता [e]तदा साधारणोदाहरणाव्यापकत्वम् ॥

टी० ॥ किमिदं सव्यभिचारित्वं विपक्षवृत्तित्वमुत सपक्षविपक्षगताभावता किं स्वित्सपक्षविपक्षसाधारणतेति विकल्प्य प्रथममनुवदति—। [a]"से"ति । दूषयति—। [b]"तदानीमि"ति । शब्दो नित्यः कार्यत्वादित्यस्मिन् विरुद्धेऽपि [c]विपक्षवृत्तित्वं लक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः दोषान्तरमाह—।"असाधारणे"ति । शब्दो नित्य आकाशविशेषगुणत्वादित्यसाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिस्तस्य विपक्षवृत्तित्वाभावात् * नन्वनध्यवसितोयं हेत्वाभासो नानैकान्तः साध्यासाधकः पक्षे वर्तमानो हेतुरनध्यवसित इति तल्लक्षणादिति?*—मैवम्, असाधकत्वमनुमित्यजनकत्वं तद्व्याप्तिपक्षधर्मत्वनिश्चये सत्येव उत तद्विरहे नाद्यः असम्भवान्नहि सम्भवति व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चये सत्यसाधक इति अतिप्रसङ्गात् द्वितीयेऽसिद्धान्तर्भावः व्याप्तिविरहाच्चेदसाधकत्वं तदा न एकान्तोनैकान्तिक इत्यन्वर्थसञ्ज्ञासम्भवेऽपूर्वसञ्ज्ञान्तरकरणमनुपपन्नं प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च * अस्यानैकान्तिकान्तर्भाव्यनुपसंहार्यस्या(१) नैकान्तिकान्तर्भावाभावादनैकान्तिकादनध्यवसितः पृथक् स्वीकर्त्तव्य ?*—इति चेन्न, समनन्तरमेव तस्याप्यन्तर्भावाभिधानात्तस्माद्भूषणोक्तमप्यनादृत्याचार्योद्योतकरवाचस्पतिप्रभृतिभिरुक्तमेव स्वीकार्यमिति द्वितीयं शङ्कते—। [d]"अथे"ति । सपक्षविपक्षयोर्गतोभावेयस्य स तथोक्तस्तद्भावस्तत्ता सव्यभिचारत्वमिति सम्बन्धः निराकरोति—।

(१) अनैकान्तिकान्तर्भावित्वेनोपसंहार्य्य उपसङ्ग्राह्यो यो न भवति तस्येत्यर्थः, परन्तु लक्ष्यते यदत्र "अनैकान्तिकान्तर्भावानुपसंहार्य्यस्य"-इत्युचितः पाठः, तदर्थस्तु अनैकान्तिकान्तर्भावोऽनुपसंहार्य्यः=अप्रसङ्ग्राह्यो यस्य तस्येति ।

"तदे"ति । शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादिति साधारणानैकान्तिकोदाहरणाव्यापकत्व लक्षणस्य पक्षत्रयवृत्तित्वात्तस्येत्यर्थः ॥

मू० [a]अथोच्यते सव्यभिचारत्वं हि सपक्षविपक्षसाधारणताभिप्रेता [b]सा चान्वयेन साधारणस्य व्यतिरेकेणासाधारणस्यानैकान्तिकस्य सङ्ग्राहिका [c]सपक्षविपक्षसाधारणता [d]अन्वयेन व्यतिरेकेण वेति विशेषवत्तया न विवक्षिता तत्साधारणासाधारणानैकान्तिकयोरुभयोरपि सङ्ग्रहः [e]विवादाध्यासितं क्षणिकं सत्त्वादित्यादेरनुपसंहार्यस्यापि [f]सपक्षविपक्षशून्यत्वादेव सपक्षविपक्षगतत्वाभावेन साम्यमिति [g]विचार्यमेतद्व्याख्यानं

टी० ॥ तृतीयं शङ्कते—। [a]"अथे"ति । एवमपि कथमुभयसङ्ग्रह इत्यत आह—। [b]"से"ति । अन्वयः सत्त्वं व्यतिरेकोऽसत्त्वं साधारणस्योभयत्र सत्त्वं समानमसाधारणस्यासत्त्वमित्यन्वयेन व्यतिरेकेण च सपक्षविपक्षसाधारणतोभयसङ्ग्राहिका व्यापिकेत्यर्थः अन्वयेन साधारण्यं चेद्विवक्षितमसाधारणाव्याप्तिर्व्यतिरेकेण चेत् साधारणाव्याप्तिरुभयेन चेदुभयाव्याप्तिरित्यत आह—। [c]"सपक्षे"ति । लक्षणं व्यापकमिति शेषः हेतुं व्याचष्टे—। [d]"अन्वयेने"ति । विवादाध्यासितं सर्वं क्षणिकं सत्त्वादित्यादेरनुपसंहार्यस्य कथं सङ्ग्रहस्तत्रान्वयव्यतिरेकयोरभावादित्यत आह—। [e]"विवादे"ति । उपसंहारो व्याप्तिस्तद्विषय उपसंहार्यो दृष्टान्तः स न विद्यते यस्य सोयमनुपसंहार्यस्तस्यापि सपक्षविपक्षगतत्वाभावेन व्यतिरेकेण साम्यमिति तदुपसङ्ग्रहस्तत्र हेतुः—। [f]"सपक्षे"ति । नहि सम्भवति सपक्षादिर्नास्ति तत्र गतो हेतुरित्यादिपदेन सर्वं शून्यं ज्ञेयत्वादित्यादिसङ्ग्रहः नच खपुष्पादिर्दृष्टान्त इति वाच्यं निरुपाख्यस्य सोपाख्यसाध्यहेत्वनाश्रयत्वादन्यथाश्रयासिद्धिविलोपप्रसङ्गादिति सपक्षविपक्षसाधारण्यं केवलव्यतिरेकिहेतोरप्यस्तीत्यतिव्याप्तिः साध्या-

साधकत्वविशेषणे तदेव दूषणे समर्थमुद्भाव्यं व्यर्थं सपक्षेत्यादिविशेषणमित्यभिप्रेत्याह—। [g]"विचार्यमि"ति ॥

मू० [a]"परमस्तु तावदापाततः [b]तथापि व्यतिरेकेण [c]सपक्षविपक्षसाधारणतायाः सपक्षव्यापके सद्धेतौ धूमविशेषादौ गतत्वेनातिव्यापकत्वं [d]यदि त्वस्य दोषस्य परिहारार्थं सर्वविपक्षसपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति ब्रूषे [e]तदा व्यतिरेकमात्रेण सर्वविपक्षसपक्षसाधारणता धूमानुमानादिगामिनी न भवतु नाम [f]अन्वयेन तु सर्वसपक्षविपक्षसाधारणता विपक्षसपक्षैकदेशगामिनं साधारणानैकान्तिकं शब्दो न नित्यः प्रत्यक्षग्राह्यत्वादित्यादि न सङ्गृह्णातीत्यव्याप्तिरि-

टी० ॥ अङ्गीकृत्याप्याह—। [a]"परमि"ति। परं केवलमापाततोऽस्त्विति अङ्गीकृतं चेल्लक्षणसौख्यमित्याशङ्क्य किं सपक्षविपक्षसाधारण्यमात्रं लक्षणमुत सर्वसपक्षविपक्षसाधारण्यमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—। [b]"तथापी"ति। गोपालघटिकाध्यासितधूमव्यावृत्त्यर्थं विशेषपदे धूमवत्त्वादिति सद्धेतुस्सपक्षविपक्षयोर्व्यतिरेकद्वारासाधारण इत्यतिव्यापकत्वं तत्र हेतुमाह—। [c]"सपक्षे"ति। सपक्षैकदेशेद्वारावस्याग्निमति तदप्रवृत्तेरित्यर्थः आदिपदेन शब्दोनित्यः सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् घटवदित्यादिसङ्ग्रहः द्वितीयं कल्पं शङ्कते—। [d]"यदी"ति। सर्वसपक्षविपक्षसाधारणोनैकान्तः सद्धेतोः सपक्षैकदेशवृत्तौ तदभाव इति तन्निवृत्तिरित्यर्थः उक्तातिव्याप्तिपरिहारमङ्गीकृत्य दूषयति—। [e]"तदे"ति। व्यतिरेकमात्रेण सपक्षविपक्षसाधारणताधूमानुमानगामिनी न भवतीति कृत्वातिव्याप्तिर्माभून्नामेत्यर्थः नचैतावता लक्षणं निरवद्यमव्यापकत्वादित्याह—।[f]"अन्वयेने"ति। शब्दोऽनित्यः प्रत्यक्षत्वात् घटवदिति साधारणानैकान्तं न संगृह्णाति न व्याप्नोति सपक्षैकदेशे गुरुत्वादावाकाशादौ चावृत्तेरित्यर्थः शब्दो नित्यो चलनात्मत्वे सति

सामान्यवत्त्वादित्यादिरादिपदार्थः ।

सू० [a]त्येकं सन्धित्सतोपरं प्रच्यवते [b]अपिचा[c]न्वयव्यतिरेकाभ्यां [d]सर्वसपक्षविपक्षगतत्वाद्धूमानुमानादौ स एव प्रसङ्गः [e]विशेषरूपेण तयोरविवक्षितत्वात् [f]किञ्चसर्वसपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमितिवाक्ये यदि सर्वेति विपक्षस्यापि विशेषणं [g]तदा [h]विपक्षैकदेशवृत्तेः सापक्षव्यापिनः साधारणानैकान्तिकस्य [i]त्रसरेणुः कार्यावयवकः महत्वात्पटवदित्यादेरव्यापकमिदं लक्षणम् ॥

टी० ॥ उपसंहरति—। [a]"इत्येकमि"ति। अतिव्याप्तिपरिहारमिच्छतस्तेपरं सर्वलक्षणव्याप्तिः प्रच्यवते इत्यर्थः सद्धेतावतिव्याप्तिपरिहारमङ्गीकृत्याव्यापकत्वमुक्तमिदानीमतिव्याप्तिरपि तदवस्थेत्याह—। [b]"अपिचे"ति । धूमादौ स एव लक्षणातिव्यापकत्वप्रसङ्गस्तत्र हेतुः—। [c]"सर्वे"ति । तत्रापि हेतुः—। [d]"अन्वये"ति । धूमवत्त्वं हेतुर्विपक्षं व्यतिरेकेण सपक्षैकदेशं च तेनैव सपक्षैकदेशं पुनरन्वयेनेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वसपक्षादिव्यापकत्वमित्यर्थः व्यतिरेकेणैवान्वयेनैव वा सर्वसपक्षविपक्षसाधारणोनैकान्तिक इति विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरित्यत आह—। [e]"विशेषे"ति । विवक्षितत्वे चाव्याप्तिरित्यर्थः सर्वसपक्षेत्यादिलक्षणवाक्ये सर्वपदं विपक्षस्यापि विशेषणमुत सपक्षस्यैवेति विकल्प्य प्रथममनुवदति—। [f]"किंचे"ति ॥ दूषयति—। [g]"तदेति"ति। तदा साधारणस्यानैकान्तिकस्याव्यापकमिदं लक्षणमिति सम्बन्धः सर्वेतिविशेषणाभावादिति दर्शयति—। [h]"विपक्षेत्या"दि । उदाहरणमाह—। [i]"त्रसरेणुरि"ति । अणुकमित्यर्थः कार्यमवयवो यस्य स तथोक्तः कार्यस्य इत्यर्थः महत्त्वं हेतुः सपक्षे घटादौ सर्वत्र वर्तते विपक्षे परमाण्वादौ न वर्त्तते दिक्कालादौ वर्तते इति विपक्षैकदेशवृत्तिः परमाणुः स्वतो न्यूनपरिमाणारब्धः द्रव्यत्वात् घटवदित्यादिरादिपदार्थः ।

सू० [a]अथ सर्वेति न विपक्षस्य विशेषणं [b]तदा व्यतिरेक-

मादाय विपक्षसर्वसपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्ये [c]तद्विपक्षैकदेशमात्रवृत्तौ विरुद्धे [d]क्षितिर्नित्या सावयवत्वादित्यादौ गतत्वादतिव्यापकमिति [e]का चेयं वाचोयुक्तिः सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युक्ते सर्वं सङ्गृह्यते अन्वयेन व्यतिरेकेण वेति कथमनुपसंहार्यस्यां [g]सत्सपक्षविपक्षस्य सपक्षे चान्वयेन व्यतिरेकेण वा साधारण्यं स्यात्

टी० ॥ द्वितीयं शङ्कते–। [a]"अथे"ति । अतिव्याप्तिं दर्शयितुं लक्षणवाक्यस्य पर्यवसितमर्थं दर्शयति–। [b]"तदे"ति । व्यतिरेकमादाय विरुद्धे गतत्वादित्युपरिसम्बन्धनीयम् इदमनैकान्तिकमित्युक्तं स्यादिति शेषः अस्तु को दोष इत्यत आह–। [c]"एतदि"ति । उदाहरति–। [d]"क्षितिरि"ति । सावयवत्वादितिहेतुर्विपक्षे घटादौ वर्त्तते बुद्ध्यादौ च न वर्तते सपक्षे परमाण्वादौ सर्वत्र न वर्त्तत इति सर्वसपक्षविपक्षसाधारणत्वं विपक्षैकदेशवृत्तिविरुद्धेस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः क्षितिर्नित्या कार्यद्रव्योपादानत्वादित्याद्युदाहार्यमिति दर्शयत्यादिपदेन सपक्षविपक्षसाधारणमितिलक्षणस्य साधारणासाधारणादिसकलानैकान्तिकव्यापकत्वमङ्गीकृत्यातिव्यापकत्वमुक्तमिदानीं वाचोभङ्गिरेवानुपपन्नेत्याह–। [e]"का चे"ति । साधारणासाधारणानुपसंहार्यमित्यर्थः कानुपपत्तिरित्यत आह–। [f]"कथमि"ति । सपक्षविपक्षयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधारण्यमनुपसंहार्यस्यासम्भवीति दर्शयितुं तत्स्वरूपमाह–। [g]"असदि"ति ॥

सू० [a]तयोरेवाभावात् [b]यदि सपक्षेविपक्षे च साधारणत्वमुभयत्र स्वरूपानुगमो विवक्षित[c]स्तदानीमसाधारणानैकान्तिकासङ्ग्रहः [d]अथोभयस्मिन्नसत्त्वं तद्विवक्षितं [e]तदा सर्वाव्याप्तिः [f]तदसत्त्वस्यातद्धर्मत्वात् [g]अथ तदुभयगताभावप्रतियोगित्वं तदुभयसम्बन्धस्य योभावस्तदाश्रयत्वं वाभिप्रेतम् ।

टी० ॥ कथं वा न स्यादित्यत आह—। a"तयोरि"ति। सपक्षविपक्षयोरेवाभावे तन्निष्ठो हेतुभावोऽभावो वा नहि प्रमातुं शक्यते भावाभावयोर्भावाधिकरणतया प्रमानियमोदित्यर्थः किञ्च सपक्षविपक्षसाधारणत्वं हेतोः सपक्षविपक्षयोरनुगम उत तदुभयत्रासत्वं किं वा तदुभयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमाहोस्वित्सपक्षविपक्षसम्बन्धाभावत्वमिति विकल्प्य प्रथममनुवदति—। b"यदी"ति। अव्याप्त्या दूषयति—। c"तदे"ति। असाधारणानैकान्तस्य सपक्षविपक्षानुगतत्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं शङ्कते—। d"अथे"ति। तत्सपक्षविपक्षसाधारण्यमित्यर्थः असम्भवेनैतद्दूषयति—। e"तदे"ति। कुतः सर्वाव्याप्तिरित्यत आह—। f"तदि"ति। सपक्षविपक्षगतहेत्वभावस्य हेतुधर्मत्वाभावात्तत्साधारणवत्वासंभवादसिद्धिरित्यर्थः तृतीयचतुर्थौ कल्पावुद्भावयति—। g"अथे"ति। सपक्षविपक्षाभ्यां हेतोः सम्बन्धस्तदुभयनिष्ठ इति तदभावोऽपि तदुभयाश्रय इत्यभावप्रतियोगित्वं सपक्षविपक्षाभ्यां हेतुं सम्बन्धस्य योऽभावस्तदाश्रयत्वं वा सपक्षविपक्षसाधारण्यं विवक्षितमित्यनुषङ्गः ॥

०सू aतदा साधारणोदाहरणाव्याप्तिः * bअथ मन्यसे तदुभयसाधारण्यं नामैकस्मिन् यादृप्यं हेतोस्सत्त्वमसत्त्वं वा तादृप्यमपरस्मिन्नपि यतदुच्यते cतथासति नाव्यापकतादोष इति * dनैवम्, मुख्यस्तावद्वचनार्थो नोपपद्यते हेतोरैकरूप्यस्य सपक्षविपक्षावाश्रय इति किं नामैकरूप्यवतो हेतोस्तावाश्रयाविति स्याf त्तदा चासाधारणाव्याप्तिः gतत्र सपक्षे विपक्षे च हेतोरसत्त्वेन तदाश्रयत्वासंभवात् ॥

टी० ॥ इदमव्यापकमित्याह—। a"तदे"ति। साधारणानैकान्तस्य सपक्षविपक्षगतत्वादेव तदुभयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं तत्सम्बन्धाभाववत्त्वं वा नास्तीत्यर्थः उक्तदोषपरिजिहीर्षया पक्षान्तरं शङ्कते—। b"अथे"ति। हेतोरेकस्मिन्सपक्षे विपक्षे वा यादृप्यं यद्रूपत्वं सत्त्वमसत्त्वं वा तादृप्यमपरस्मिन्सपक्षादौ

यन्नाम तत्सपक्षविपक्षसाधारण्यमुच्यत इत्यर्थः एवं लक्षणशिक्षायां फलमाह--। [c]“तथे”ति । सपक्षविपक्षयोरैकरूप्यं प्रति यदधिकरणत्वं सप्तम्या प्रतीयते तद्विवक्षितमुत लक्षणया ताद्रूप्यवती हेतोस्तदाश्रयत्वं विवक्षितमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति–। [d]“नैवमि”ति । हेतोरैकरूप्यं हेतुधर्मत्वान्न तदन्यनिष्ठमित्यर्थः। तस्मात् द्वितीयः परिशिष्यत इति प्रश्नपूर्वकमाह-। [e]“किमि”ति । अस्तु तथा वा कोदोष इत्यत आह–। [f]“तदे”ति। कुत इत्यत आह–। [g]“तत्रे”ति । तत्रासाधारणोदाहरणे इति यावत् सपक्षविपक्षयोरैकरूप्यं नाम असाधारणस्यासत्त्वं तद्वतोहेतोर्न सपक्षादिनिष्ठत्वमित्यर्थः ॥

सू० [a]तस्मात्सपक्षे विपक्षे च साधारणत्वं हेतोरनैकान्तिकत्वमित्यनुपपन्नमेव [b]असत्त्वपक्षे हेतोस्तदाश्रयकत्वानुपपत्त्या सपक्षे विपक्षे चेति सप्तमीनिर्देशस्यासङ्गतत्वा[c]त्तदभावापेक्षया चाश्रयत्वस्योपपत्तौ हेतोस्तदाश्रयत्वे किमायात्तम् [d]आयातु वा किञ्चित्तथापि साधारणोदाहरणेषु हेत्वभावापेक्षया सपक्षविपक्षयोर्माश्रयता सप्तम्यर्थः [e]किन्तु हेत्वपेक्षयै वेत्यनेकार्थपर्यवसायित्वे वाक्यस्य लक्षणाव्यापकतापत्तिरेव ॥

टी० ॥ सपक्षविपक्षसाधारणोनैकान्त इति लक्षणखण्डनं निगमयति–। [a]“तस्मादि”ति। संक्षेपविस्तराभ्यामुच्यमानं वस्तु मन्दबुद्धिबुद्ध्यारूढं भवतीति कथितमेव हेतुं सङ्क्षिप्याह–। [b]“असत्त्वे”ति । यद्यपि सपक्षादिसाधारण्यं तद्गतासत्त्वं (१)हेतोरित्यसाधारणानैकान्तस्थले हेतोः सपक्षादिनिष्ठत्वं नास्ति तथापि तदभावस्य सपक्षाद्याश्रयत्वमस्तीत्यत आह–। [c]“तदि”ति । तदाश्रयत्वस्य सपक्षादेः सप्तम्यर्थस्य सम्भवेपि हेतोः सपक्षादिनिष्ठत्वे लक्षणप्रविष्टे न किञ्चिल्लभ्यते इत्यर्थः सपक्षादिनिष्ठाभावं प्रति प्रतियोगित्वं हेतोर्लाभ इत्यत आह–। [d]“आया-

(१)“तद्गताऽसत्त्वम्”–इत्यपि क्वचित्पाठः ।

त्वि''ति। यद्यपि सपक्षविपक्षगतासत्त्वप्रतियोगित्वं हेतोर्विशेषस्तथापि साधारणानैकान्तिस्थलेषु सपक्षविपक्षयोर्हेत्वभावापेक्षया सम्भयर्योऽधिकरणत्वं न भवति सपक्षविपक्षगामित्वादेव तस्येत्यर्थः कस्तर्हि सम्भयर्योऽधिकरणत्वं तत्रेत्यत आह–। [e]''किंत्वि''ति। सपक्षविपक्षयोरैकरूप्यं हेतोरनैकान्त्यमिति वाक्ये साधारणोदाहरणविवक्षायां सपक्षादौ सत्त्वमैकरूप्यमिलत्र तदसत्त्वमेतावता प्रकृतलक्षणस्य को दोषस्तत्राह-। [f]''इत्यनेके''ति।

सू० [a]किञ्च सपक्षविपक्षसाधारणत्वं यदि सामान्यतो लक्षणं साधारणासाधारणानैकान्तिकभेदद्वयसङ्ग्रहार्थमुच्यते [b]तदा सपक्षविपक्षयोरन्यत्वादिभिर्हेतोः साधारण्यमस्त्यन्यत्रापीत्यतिव्याप्तिः [c]* अथातिव्याप्तिपरिजिहीर्षयान्वयव्यतिरेकाभ्यां सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युच्यते? *–[d]तदान्वयव्यतिरेकयोः प्रत्येकमिलितत्व(१)विकल्पानुपपत्त्याव्यापकत्वापातः [e]स्यादेतत् स्वस्वाभावविरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षत्वं [f]सपक्षविपक्षसाधारण्यं विवक्षित–

टी० ॥ सपक्षविपक्षयोः साधारणो हेतुरनैकान्तिक इत्येतावन्मात्रं लक्षणमुतान्वयादिना विशेषित इति विकल्प्य प्रथमकल्पमनुवदति–। [a]''किंचे''ति। अतिव्याप्त्यैतदपवदति–। [b]''तदे''ति। धूमवत्त्वादिहेतोः सपक्षाद्यपेक्षयान्यत्वसत्त्वज्ञेयत्वादिभिः रूपैः सपक्षविपक्षयोः साधारण्यमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः द्वितीयं कल्पमुत्थापयति–। [c]''अथे''ति अन्वयेन सपक्षादिसाधारण्येऽसाधारणाव्याप्तिर्व्यतिरेकेण साधारण्यलक्षणस्य साधारणाव्यापकता मिलिताभ्यामुभाभ्यां साधारण्यस्य सर्वाव्याप्ति(१)रित्यभिसन्धाय दूषयति–। [d]''तदे''ति। उक्ताव्याप्त्यसंभवपरिहाराय प्रकारान्तरं शङ्कते–। [e]''स्यादि''ति। स्वशब्देनानैकान्तिकाभिमतहेतुरुच्यते स्वं च स्वाभावश्च स्व–

(१) ''मिलिते''ति क्वचित्पाठः।

स्वाभावौ तयोर्विरोधः स्वस्वाभावविरोधस्तस्याश्रयौ स्वस्वाभावविरोधाश्रयौ ताभ्या(²)माश्रितौ सपक्षविपक्षौ यस्य हेतोः स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्त्वमनैकान्त्यमिति शेषः अभेदविरोधाश्रयभेदाश्रितसपक्षविपक्षत्वं सर्वानुमानसाधारणमिति तद्व्यावृत्त्यर्थं स्वेत्यादि विशेषणं सपक्षविपक्षसाधारणोनैकान्त इत्युक्तलक्षणपरित्यागाद्धेत्वन्तरतेत्यत आह—। f"सपक्षे"ति ।

सू० a"सैवं नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति b"तदप्यसत् c"तथाहि अस्तु तावत्सर्वपदविशेषणोपादानानुपादानपक्षोक्तदोषापातः d"सर्वशब्दोपदाने धूमानुमानादौ प्रसङ्गश्च e"स्वस्वाभावविरोधशब्दार्थस्याप्येकस्यानुगतस्यासम्भवेन लक्षणानुगमाभावो दोषः f"तत्तदभावयोर्हि विरोधः ।

टी० ॥ लक्षणवाक्ये कुटिलिकास्वीकारफलमाह—। a"एवमि"ति । भावाभावविरोधस्योभयनिष्ठत्वाद्भावाभावद्वयमपि विरोधाश्रयत्वेनैकं भवति तेन प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तिर्नाप्यतिव्याप्तिः सद्धेत्वादौ सपक्षविपक्षयोरुक्तविरोधाश्रयाश्रितत्वाभावादित्यर्थः स्वशब्देन व्यक्तिपरामर्शेऽव्याप्तिः सामान्यपरामर्शेऽतिव्याप्तिः धूमादेः सपक्षविपक्षाभ्यामन्यत्वेन स्वस्वाभावविरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षत्वादिति दूषयति-। b"तदि"ति । असत्त्वमेव प्रकारान्तरेणोपपादयति—। c"तथाही"ति। सपक्षविपक्षयोर्विशेषणत्वेन सर्वपदमुपादीयते नचाद्ये विपक्षैकदेशगामिनं साधारणानैकान्तिकं न व्याप्नोति द्वितीये व्यतिरेकेणसपक्षविपक्षसाधारणतायाः सपक्षव्यापके सद्धेतौ धूमविशेषादौ गतत्वेनातिव्यापकमित्यर्थः भङ्ग्यन्तरमाह—। d"सर्वे"

(१) सर्वाऽव्याप्तिः=असम्भवः ।

(२) ताभ्यां=स्वस्वाभावविरोधाश्रयाभ्यां भावाभावाभ्यामाश्रितावालम्बितावित्यर्थः ।

ति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सपक्षविपक्षगतत्वाद् धूमादौ स एव प्रभङ्गः विशेषरूपेण तयोरविवक्षितत्वादित्यर्थः प्रागुक्तमेव दोषं स्मारयित्वा दोषान्तरं दर्शयति–। e"स्वे"ति । असम्भवेनापीति सम्बन्धः कथं विरोधशब्दार्थस्यैक्यासम्भव इत्यत आह–। f"तदि"ति । हेतुतदभावयोर्विरोधः सहानवस्थानं भावाभावविरोधस्य सहानवस्थानस्याङ्गीकारादित्यर्थः ॥

सू० सहानवस्थानमवस्थानं चावस्थानप्रतिषेधो dनच तद्भावस्याभावस्वरूपादन्यत् cनचाभावस्यानवस्थानं भावस्वरूपादन्यत् किन्तु तदेव भावस्वरूपं dतत्र स्वस्वाभावविरोधाश्रय इत्यस्य नार्थैक्यं किञ्चिन्मृग्यमाणमवाप्यते eस्वस्वाभावविरोधाश्रय इति वचनं विचारमर्हति fस्वस्वाभावयोgर्विरोधविशेषणतया आधेयकोटिनिवेशाhद्विशेषणघटितमूर्त्तित्वाद्विशिष्टपदार्थस्य तदाधारत्वानुपपत्तेः ।

टी० ॥ एवं च विरोध एको न सम्भवतीति दर्शनाय तत्स्वरूपं दर्शयति–। a"सहानवस्थानमि"ति । एकस्मिन् देशे काले च भावाभावयोः संसर्गोऽवस्थानं तदभावोऽनवस्थानमित्यर्थः अस्तु ततः किमित्यत आह–। b"नचे"ति । भावस्य तदभावेन सहानवस्थानमभावस्वरूपादन्यन्न सम्भवति यत्राभावस्तत्र भावो नास्तीत्येकार्थत्वादित्यर्थः एवमभावस्यापीत्याह–। c"नचे"ति । अभावस्याप्यनवस्थानं भावस्वरूपान्नान्यत्किन्तु भावस्वरूपमेवाभावाभावस्य भावत्वादित्यर्थः उपसंहरति–। d"तत्रे"ति । स्वस्वभावाविरोधः स्वस्वभावावेव तथाच प्रत्येकमिलितविकल्पदोष इत्यर्थः स्वस्वाभावविरोधाश्रयत्वं स्वस्वाभावयोरभ्युपगम्यैतदुक्तं नच तत्सम्भवतीत्याह–। e"स्वे"ति । स्वस्वाभावविशिष्टो विरोध उत विरोधाश्रयाश्रितसपक्षत्वादिलक्षणमुत स्वस्वाभावाभ्यामुपलक्षितत्वं विरोधस्येति विकल्प्य प्रथमे दूषणमाह–। f"स्वे"ति । स्वस्वाभावयोस्तदाधारत्वानुपपत्तेरसम्भव इति सम्बन्धः तदुपपादनं–

[g]"विरोधेत्या'दि। तत्रापि हेतु [h]"विशेषणे"ति। विशिष्टपदार्थस्य विशेषणघटितमूर्त्तित्वात्स्वस्वाभावविशिष्टविरोधस्य स्वस्वाभावाश्रयत्वे स्वस्वाभावयोरंशत स्ववृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥

मू० [a]अतिव्यापकता च स्यात् [b]अन्वयमादाय सपक्षे व्यतिरेकमादाय विपक्षे वर्तमानस्याप्युक्तलक्षणोपेतत्वात् [c]स्वस्वभावाविशेषितस्य तु विरोधस्याश्रयेऽभिधीयमाने सर्वानुमानव्यापकत्वमनैकान्तिकलक्षणस्यापतेत् [d]*नच वाच्यं स्वस्वाभावोपलक्षितो विरोधोऽभिमतः तेन विशेषणपक्षोक्तदोषस्यानवकाशइति ? *-[e]यतः [f]स्वस्वाभावाभ्यां विरोधमात्रं वा लक्ष्यते तद्व्यक्तिर्वा काचित् [g]आद्ये यदेव स्वस्वाभावाभ्यां लक्षितं विरोधमात्रं तदेवान्यत्रापीत्युक्तातिप्रसक्तिस्तदवस्थैव ॥

टी० ॥ न केवलमसम्भवोऽतिव्याप्तिरपीत्याह—। [a]"अती"ति। अतिव्याप्तिमुपपादयति—। [b]"अन्वयमि"ति। अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यादेः सपक्षव्यापकस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वस्वाभावविरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षत्वादित्यर्थः द्वितीयं दर्शयति—। [c]"स्वे"ति। अभेदविरोधाश्रयभेदाश्रितसपक्षविपक्षत्वं सर्वानुमानसाधारणमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः स्वस्वभावाविशेषितस्य विरोधस्य सर्वानुमानव्यापकत्वमिति सम्बन्धः स्वस्वभावाभ्यामुपलक्षितत्वं विरोधोऽभिप्रेयते तेन विशेषणपक्षोक्तस्वस्ववृत्तिदोषो नेति तृतीयकल्पमाशङ्क्याह—। [d]"नचे"ति। कुत इत्यत आह—। [e]"यत"इति। यत इत्यस्य विरोधव्यक्त्यनात्मत्वादित्यनेनोपरिसम्बन्धः हेतूपादानाय विकल्पयति—। [f]"स्वे"ति। अविवक्षितविशेषं विरोधसामान्यमुपलक्ष्यते किं वा विरोधव्यक्तिरेव काचिदित्यर्थः कस्मिन्सति किं स्यादित्यत आह—। [g]"आद्ये"इति। विरोधमात्रस्योपलक्षितस्य

लक्षणनिविष्टत्वात्तस्य चैक्यादन्यत्र धूमानुमानादावपि विरोधाश्रयभेदाश्रितसपक्षविपक्षगतत्वेनोक्ताऽतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

मू० [a]स्वस्वभावपदोपादानवैयर्थ्यं च [b]अथ द्वितीयस्तदा लक्षणाननुगमः [c]एकस्य विरोधव्यक्तिविशेषस्यात्र परिगृहीतस्यापरविरोधव्यक्त्यनात्मत्वात् [d]अथ यावत्योपेक्षिता विरोधव्यक्तयस्ता उपलक्ष्यन्ते इत्युच्यते [e]किं नोपलक्ष्यन्ते तावत्यः [f]किन्तु केनचिदनुगतेन रूपेण उत्त प्रतिस्वं व्यावृत्तेनात्मना [g]प्रथमे तदेवोच्यतां किमुपलक्षणोपन्यासप्रयासेन नच तत्सम्भवति विरोधमात्रादेरतिप्रसङ्गकत्वात् [h]प्रतिस्वं व्यावृत्तेन व्यक्तीनामात्मनोपलक्ष्यत्वे तथैव तासां लक्षणप्रवेश इति मिलितानां लक्षणत्वे सर्वाव्याप्तिः प्रत्येकं लक्षणत्वे परस्परोदाहरणाव्याप्तिरिति ॥

टी०॥ अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारफलत्वाभावात्स्वेत्यादिविशेषणस्य विशेषणासिद्धं च लक्षणमित्याह–। [a]"स्वे"ति । द्वितीयं दूषयति–। [b]"अथे"ति । अननुगमे हेतुमाह–। [c]"एके" ति । एकैव तावद्विरोधव्यक्तिर्लक्ष्यते तस्याः साधारणानैकान्तिकाव्याप्तिस्तद्गतत्वे चेतराव्याप्तिरित्यर्थः विरोधमात्रं नोपलक्ष्यते नाप्येकैव विरोधव्यक्तिः किन्तु साधारणासाधारणकृत्स्नानैकान्तिकोदाहरणेषु यावत्यो विरोधव्यक्त्योपेक्ष्यन्ते तावत्यः स्वस्वाभावाभ्यामुपलक्ष्यन्ते तेन नोक्तदोष इति शङ्कते–। [d]"अथे"ति । अङ्गीकरोति–। [e]"किमि"ति । उपलक्ष्यरूपं वेति शेषः विवक्षितं दोषं दर्शयितुं विकल्पयति–। [f]"किंत्वि"त्यादिना । अपेक्षिता व्यक्तयः केनचिदनुगतरूपेण गृहीता लक्ष्यन्ते इति प्रथममपाकरोति–। [g]"प्रथमे" इति । व्यक्तीनां प्रत्येकमुपलक्ष्यत्वे विशकलितानामेव लक्षणे प्रवेशस्तथाच ता अपि यदि मिलिता विवक्षितास्तदा क्वचिदपि लक्षणं न सङ्गच्छेत नह्यनित्यत्वे साध्ये सत्त्वस्य च द्रव्यत्वस्य च व्यभिचारे सत्त्वतद-

भावयोर्द्रव्यत्वतदभावयोर्वा विरोध एकत्र सम्भवति प्रत्येक-विवक्षायां चाव्याप्तिरित्याह–। [h]"प्रतिस्वमि"ति ।

मू० स्यादेतत् [a]सपक्षे एव विपक्षे एव च वर्त्तते न यः सोनैकान्तिक इति लक्षणमस्तु [b]तेन साधारणासाधारणानैकान्तिकोदाहरणव्याप्तिर्भवतीति एतदप्यलक्षणं सद्धेतौ धूमादावपि गतत्वात् न ह्यसौ विपक्षे एव वर्त्तते सर्वथा तत्रावृत्तेः नापि सपक्षे एव विपक्षेपि वर्तमानत्वात् [c]* अथ पक्षवृत्तिरिति विशेषयसि * तथापि सद्धेतोरपरित्यागः, पक्षवृत्तित्वादेव सपक्षे एव वृत्तेरभावात् [d]असिद्धानैकान्तिकत्वसङ्कराव्याप्तिश्च [e]* अथ पक्षव्यतिरिक्त इति सम्प्रक्षिपसि* ।

टी० ॥ [a]"सपक्षे एवे"ति । सपक्षे एव वर्त्तते सद्धेतुर्विपक्षे एव वर्त्तते विरुद्धस्तदुभयव्यवच्छेदावधारणद्वयविशिष्टव्यवच्छेदात्सिद्ध इत्यर्थः । [b]"तेने"ति । नहि साधारणः सपक्षे एव वर्त्तते विपक्षेपि वर्त्तमानत्वात् असाधारणस्य सपक्षविपक्षोभयव्यावृत्तेस्ताद्रूप्यमित्युभयसंग्रह इत्यर्थः ॥ [c]"पक्षवृत्तिरि"ति । पक्षवृत्तिःसन् यः सपक्षमात्रवृत्तिर्न भवतीत्यर्थः सद्धेतावतिव्याप्तिरेव यत एव सद्धेतुः पक्षवृत्तिरत एव च सपक्षे एव न वर्त्तते इति भावः ॥ [d]"असिद्धे"ति । शब्दोऽनित्यश्चाक्षुषत्वादित्यत्र सामान्ये व्यभिचारिणि पक्षवृत्तित्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः ननु पक्षव्यतिरिक्ते विपक्षे एव न वर्त्तते सपक्षे एव न वर्त्तते इत्युक्ते पक्षपर्युदासेनावधारणे सद्धेतुः सपक्षे एव वर्त्तत इति कुतस्तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते–। [e]"अथे"ति ।

मू० [a]तदानी[b]मप्रसक्तव्यावर्तनमनुपपन्नं [c]नहि पक्षाव्यतिरिक्तः सपक्षो विपक्षो वा सम्भवतीति सपक्षस्य विपक्षस्य च कुतश्चिदव्यावर्त्तकं विशेषणमेवेदं तयोः कथं घटेत [d]* अथ पक्षव्यतिरिक्ते वर्त-

मान इति विशेषयसि ? *–[e]तदानीमसाधारणाव्याप्तिर्नासौ पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तमानः [f]* अथ पक्षव्यतिरेकेणेति विशेषणमुपादत्से ? *–।

टी० ॥ पक्षव्यतिरिक्तत्वं सपक्षस्य विपक्षस्य वा न विशेषणं सम्भवति तयोः सर्वत्र पक्षव्यतिरिक्तत्वेन व्यभिचाराभावात् नहि व्यभिचारमन्तरेण विशेषत्वमर्थवत् यथा लोहितस्तक्षक इति व्यभिचारे सत्येव विशेषणस्य सार्थकत्वं यथा नीलमुत्पलमित्युत्पलत्वस्य रक्तोत्पलेनैव व्यभिचारादित्याह–।[a]"तदानीमि"ति । [b]"अप्रसक्तव्यावर्त्तनमि"ति । नहि सपक्षविपक्षयोः पक्षात्मकत्वं प्रसक्तं येन तदतिरिक्तत्वेन, विशेषणमर्थवत्स्यादित्यर्थः यद्यपि पक्षोपि सपक्षो भवति यथायं देवदत्ताभिन्नः देवदत्तनिष्ठसकलधर्मवत्वात् पूर्वदृष्टदेवदत्तवत् यथा वा पृथिवीत्वेनेतरभेदसाधने घटादिरेव सपक्षत्वेन दृष्टान्तः तथाप्यवच्छेदभेदेन(१)तत्रापि पक्षभिन्नत्वमिति भावः एतदेव विशदयति–। [c]"नही"ति । ननु यः पक्षभिन्ने वर्त्तमानः सपक्षविपक्षमात्रवृत्तिर्न भवतीति पक्षेपि वर्त्तमाने सद्धेतौ नातिव्याप्तिरिति शङ्कते–। [d]"अथे"ति । पक्षभिन्ने वर्त्तमानत्वमसाधारणानैकान्तिकाव्यापकमिति परिहरति—। [e]"तदानीमि"ति । ननु पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तमानमसाधारणानैकान्तिके न सम्भवति तथापि पक्षव्यतिरेकेण यो हेतुः सपक्षे एव विपक्षे एव न वर्त्तते इति हेतुविशेषणे कुतोऽव्याप्तिर्यावता पक्षातिरिक्तवृत्तित्वमत्र नोपात्तं सद्धेतुस्तु पक्षव्यतिरेकेण वर्त्तमानः सपक्षे एव वर्त्तते तेन न तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते—।[f]"अथे"ति । पक्षव्यतिरेकेणेति यदि हेतौ तृतीया तथापि नासाधारणसङ्ग्रहः नहि सपक्षविपक्षयोस्तु वृत्तिव्यतिरेकः पक्षव्यतिरेकः साधारणाव्याप्तिरप्यत्र द्रष्टव्या ॥

सू० "तदापि पक्षव्यतिरेकस्य पक्षविरहरूपस्योपलक्षणत्वं हेतुत्वं वा द्वयमपि पक्षमात्रवृत्तावसाधारणा-

(१) इदन्त्वपूर्वदृष्टत्वाद्यवच्छेदभेदेनेत्यर्थः ।

नैकान्तिके न सम्भवति पक्षविरहस्य तत्रासम्भवादेव निषेध्यविशेषणत्वे त्वस्य सद्धेतौ गमनं स्यात् [c]एतेन पक्षं विना पक्षमन्तरेणेत्याद्यक्षरैर्विशेषाभिधानमात्रमपास्तम् ।

टी० ॥ अथ पक्षव्यतिरेकेणेति लक्षणे(१) तृतीया तथाप्यसाधारणाव्याप्तिरेव नहि तस्य पक्षविरहोऽस्ति येनासावुपलक्ष्येतेति परिहरति—। [a]"तदापी"ति । अथ पक्षव्यतिरेकेणेति न सङ्ग्राह्यस्य(२)विशेषणं येनासाधारणासङ्ग्रहः स्यादपि तु निषेध्यस्य व्यवच्छेद्यस्य विशेषणं तथाच पक्षव्यतिरेकेण वर्त्तमानः सपक्षे एव वर्त्तते सद्धेतुः विपक्षे एव वर्त्तते विरुद्धः तदुभयमत्र व्यवच्छेद्यमिति तद्विशेषणमेव पक्षव्यतिरेकेणेत्यत आह—। [b]"निषेध्ये"ति । एवमपि निषेध्यस्य सद्धेतोः पक्षव्यतिरेकेण वर्तमानत्वमस्तु विशेषण तथापि पक्षव्यतिरेकेण वर्तमानोऽप्यसौ सपक्षमात्रवृत्तिर्न भवत्येव यतः पक्षेपि वर्त्ततेसावित्यतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्यर्थः ॥ [c]"एतेने"ति । सङ्ग्राह्यविशेषणत्वे ऽसाधारणानैकान्तिकसङ्ग्रहः निषेध्यविशेषणत्वे तु सद्धेतुसङ्ग्रहोपीति दोषद्वयेनेत्यर्थः ।

सू० * [a]अथ यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तते तदा सपक्षे एव विपक्षे एव वर्त्तते न यः सोनैकान्तिकः तथा सत्यसाधारणस्यापि व्याप्तिः सद्धेतौ चाप्रसक्तिरिति मन्यसे ? *—तदा भ्रान्तोसि तराम् [b]एवं हि सति नोभयस्यापि सङ्ग्रहः असाधारणे तावद्यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तते इत्येतन्न सम्भवति तस्य पक्षमात्रवृत्तेः कदाचिदपि पक्षव्यतिरिक्तवृत्तिसम्भावनानु-

(१) लक्षणे इत्यस्योपलक्षणे इत्यर्थः, "नहि तस्य पक्षविरहोऽस्ति येन (पक्षविरहेण) असावुपलक्ष्येत"—इत्यग्रे प्रतिपादनात् ; लेखकप्रमादाद्विगलितं माऽक्षरद्वयम् ।

(२) सङ्ग्राह्यस्य अ = सद्धेतोरनैकान्तिकस्य ।

पपत्तेः साधारणेपि निश्चितपक्षविपक्षवृत्तौ यद्यर्थं न पश्यामः यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तते इति [c]न-हि निश्चितवृक्षभावायां शिंशपायां प्रयुज्यते यदि शिंशपावृक्षः स्यादिति तत्कस्य हेतोः

टी० ॥ ननु यद्यपि सद्धेतुः सपक्षे एव न वर्त्तते किन्तु पक्षेपीति तत्रातिव्याप्तिस्तथापि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तमानः सपक्षे एव वर्तते असाधारणानैकान्तिकश्च यद्यपि पक्षव्यतिरिक्ते न वर्तते तथापि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तमानत्वं विशेषणं नोपादीयते येन तदसङ्ग्रहः स्यादपितु सम्भावनामात्रेणोद्भाव्यते इति शङ्कते—। [a]"अथे"ति एवं साधारणासाधारणानैकान्तिकयोर्द्वयोरप्यसङ्ग्राहकमिदं लक्षणं भवेदसाधारणं तावत् पक्षव्यतिरिक्तवर्तमानता सम्भावनापदमपि कथं भवेत् सपक्षविपक्षव्यावृत्तस्यैवासाधारणत्वात् साधारणानैकान्तिकस्तु सपक्षविपक्षवृत्तितयैव निश्चित इति पक्षातिरिक्तवृत्तितया सम्भावनापथं कथं स्यात् निश्चितसम्भावनाविरोधित्वादिति परिहरति—। [b]"एवं सती"-ति । यदिपदप्रयोगाभावेन निश्चयस्य सम्भावनाविरोधित्वमेव दर्शयति—। [c]"नही"ति ।

सू० [a]संशयोपस्थापितात्कोटिद्वयादेकस्यां कोटौ तदाश्रये किञ्चिद्धर्मोपदर्शनार्थमारोप्यमाणायां यदीति प्रयुज्यते नतु निश्चिते एव वस्तुनि तस्मादसाधारणानैकान्तिकसङ्ग्रहाय यदीत्याद्युपात्तं तन्न साधारणमपि समग्रहीत * [b]अथ विपक्षे एव सपक्षे एव न वर्त्तते यो हेत्वाभासः सोनैकान्तिक इति लक्षणं मन्यसे ? *-तदप्यनुपपन्नम्, [c]अनैकान्तिकत्वमनिश्चितत्याग्रत एव हेत्वाभासत्वावधारणे तत एव हेतोरसाधकत्वं सिद्धमिति कृतं तदुपजीविनानैकान्तिकत्वोपन्यासेन * अथाग्रतो हेत्वाभासत्वं नाव-

धार्यते ? *-तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वं, विशेषणस्य हेत्वाभासत्वस्यानवधारणात् * [d]अथ ब्रूषे असिद्धविरुद्धप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टादन्यो हेत्वाभासोऽनैकान्तिक इति ? *-तद[e]प्युक्तन्यायेनैव निरस्तम् ।

टी० ॥ यत्रैव सम्भावना तत्रैव यदि पदप्रयोगो यत्र तु निश्चयस्तत्र न तत्पदप्रयोग इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चयस्य सम्भावनाविरोधित्वमेवेति दर्शयति-। [a]"संशयोपस्थापितादि"ति । असाधारणानैकान्तिके सपक्षविपक्षोभयव्यावृत्तत्वनिश्चयादेव न पक्षातिरिक्तवृत्तित्वसम्भावना साधारणानैकान्तिके तु पक्षातिरिक्तवृत्तित्वनिश्चयादेव न सेति समुदायार्थः ननु हेत्वाभासत्वेन विशेषणीयं लक्षणं तथाच कथं सद्धेतुसङ्ग्राहकं स्यादिति शङ्कते-। [b]"अथे"ति । हेत्वाभासत्वस्य प्रथमज्ञाने तत एवाबाधकत्वं सिद्धं तदज्ञाने तु तद्धर्मलक्षणमपि दुरवधारणमेवेति परिहरति-। [c]"अनैकान्तिकत्वमि"ति । ननु पञ्चसु हेत्वाभासेषु चतुर्भिन्नत्वं लक्षणमस्तु तच्च यद्यपि सद्धेतावप्यस्ति तथापि तद्वारणाय हेत्वाभासत्वेन विशेषणीयमिति शङ्कते-। [d]"अथ ब्रूषे" इति । अत्रापि हेत्वाभासत्वग्रहदशायामनुपपत्तिरेवेति परिहरति-। [e]"उक्तन्यायेने"ति ॥

मू० [a]किञ्च एवमप्यसिद्धयादिसङ्कीर्णस्यानैकान्तिकस्यासङ्ग्रहः स्यात् * [b]नच तदसिद्धादित्वादेवाहेतुर्भविष्यतीति वाच्यम् ?*-इतरानैकान्तिकवद्विपक्षगतत्वादिनाप्युद्भावने ऽदोषत्वप्रसङ्गात्(१)[c]*अथ मन्यसे साधारणत्वासाधारणत्वयोर्व्यतिरेकाभ्यां विशिष्टादन्यत्वं साधारणासाधारणानैकान्तिकव्याप्तिसामान्यलक्षणमस्तु ?*-मैवम्. [d]यदि व्यतिरेकद्वयविशिष्टा-

(१) "दोषत्वसम्भवात्"-इति क्वचित्पुस्तके पाठः सोऽपि साधुरेव ।

दन्यत्वं तर्हि तस्य विशिष्टस्य विशेष्ये विशेषणे चेदस्तीत्यतिव्याप्तिः ।

टी० ॥ असिद्धाद्यन्यत्वमसिद्धादिसङ्कीर्णानैकान्तिके नास्तीति तत्राव्याप्तिमाह–। [a]"किञ्चे"ति । ननु तत्रासिद्धत्वादिकमेव दोषोस्तु तथाच तस्यानैकान्तिकस्यासङ्ग्रहेपि न क्षतिरित्यत आह–। "नचे"ति । असिद्धत्वाद्यस्फुरणदशायां विपक्षवृत्तितयोपन्यस्यमानादपि तस्मादनुमितिप्रतिबन्धादनैकान्तिकत्वमवश्यं तस्यापीति तदपि तव सङ्ग्राह्यमेवेत्यर्थः ननु साधारणत्वासाधारणत्वधर्मद्वयं यत्र वर्तते तदन्यत्वमनैकान्तिकत्वं तथाच तदुभयात्यन्ताभाववति सद्धेतौ हेत्वाभासान्तरे च नातिव्याप्तिः यत्र चानैकान्तिकत्वाङ्कुर्यं तस्यापि च सङ्ग्रह इति शङ्कते–। [c]"अथे"ति । साधारणत्वासाधारणत्वव्यतिरेकद्वयं विशेषणं तद्वांश्च सद्धेतुर्विशेष्यस्तयोरपि व्यतिरेकद्वयविशिष्टादन्यत्वमस्त्येव नहि विशेषणमात्रं विशिष्टं नापि विशेष्यमात्रं तथेति तदुभयातिव्याप्तिरिति परिहरति–। [d]"यदी"ति । विशिष्टस्य यद्विशेषणं व्यतिरेकद्वयं यच्च विशेष्यं सद्धेतुस्वरूपं तत्रापि तदन्यत्वमस्तीत्यर्थः ॥

सू० [a]यदि च व्यतिरेकद्वयवत्तोपलक्षणं [b]तदोपलक्ष्यस्वरूपाणां यदि भेदेनैवोपलक्ष्यता [c]तदा व्यतिरेकोप्यविशिष्टे तस्मिन्नस्ति [d]नहि यदेवाविशिष्टं तन्मात्रं विशिष्टं एव(१)मभेदेनापि [e]* भेदाभेदात्तदेवातदपि? *–इति चेन्न अतदपीति प्रसङ्गतादवस्थ्यात् ।

टी० ॥ ननु व्यतिरेकद्वयेन सद्धेतुना च विशेषणविशेष्यभावो न विवक्षितो येन विशिष्टान्यत्वं विशेषणविशेष्ययोः स्यादपितूपलक्षणोपलक्ष्यभावस्तथाच नातिव्याप्तिरिति शङ्कते-। [a]"यदीति । व्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वं सद्धेतूनां तदन्यत्वं लक्ष-

(१) उपलक्ष्योपलक्षणयोरभेदपक्षेपि भेदसहिष्णुमभेदमादायाह–एवमिति, अतदपि तदेवेत्यन्वयः । उपलक्षणान्यदपिउपलक्षणमेवेति तदर्थः । तथाच नातिप्रसङ्गः ।

णमित्यर्थः तर्हि मद्भेलावतिव्याप्तिस्तदवस्थैव व्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वविशिष्टान्मद्भेतोरविशिष्टस्य मद्भेलोरन्यत्वादिति परिहरति–। [b]"तदे"ति। भेदेनेत्युपलक्ष्योपलक्षणयोर्भेदेनेत्यर्थः॥ [c]"तदा व्यतिरेक" इति। तदन्यत्वमित्यर्थः अविशिष्टे केवले तस्मिन्सद्धेतौ ननु व्यतिरेकद्वयोपलक्षितान्यत्वं कथं केवले इत्यत आह–। [d]"नही"ति। ननु व्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वविशिष्ट एव केवलोपि तथाच तदन्यत्वं तत्र कथं स्यादुपलक्ष्योपलक्षणभावानुरोधाद्भेदोप्यस्तु तथाच यदेवाविशिष्टं तदेव विशिष्टमपीति शङ्कते–। [e]"भेदाभेदादि"ति। भेदे सत्यभेदो भेदाभेदस्तस्मादित्यर्थः द्वन्द्वसमासे द्विवचनप्राप्तेः एकवद्भावो वैकल्पिकः भेदाभेदपक्षेपि भेदपक्षमादाय विशिष्टान्यत्वमविशिष्टेस्तीति सैवातिव्याप्तिरित्यर्थः।

सू० [a]**ततोऽत्यन्तान्यत्वं लक्षणम्? *–इति चेन्न, [b]असिद्ध्यादिसंकीर्णानैकान्तिकोदाहरणाव्यापनात् [c]स्वरूपाणां चा[d]नन्त्येन तत्प्रतियोगिकान्यत्वावधारणस्याशक्यता तेषामानन्त्यात् [e]तन्मध्यपतितकतिपयान्यत्वे चान्यत्र कतिपये प्रसङ्गतादवस्थ्यात्।**

टी०॥ ननु व्यतिरेकद्वयविशिष्टादत्यन्तभिन्नत्वं लक्षणं तच्चाविशिष्टे सद्धेतौ न गतमित्याह–। [a]"तत" इति॥ [b]"असिद्ध्यादी"ति। व्यतिरेकद्वयोपलक्षितादसिद्ध्यादेः सङ्कीर्णानैकान्तिकस्यात्यन्तभेदाभावात्तदव्याप्तिरित्यर्थः यद्यपि सङ्कीर्णानैकान्तिकस्यात्यन्तभेदाभावात्तदव्याप्तिरित्यर्थः यद्यपि सङ्करस्थले व्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वं विशिष्टत्वं वा न सम्भवति तत्र साधारणत्वासाधारणत्वयोरन्यतरस्यैव सम्भवात् तथापि तादृग्यावृत्तोपलक्ष्यतावच्छेदकाभावादिदमुक्तं येषु व्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वं ग्राह्यं तेषामैकरूप्याभावात्तावत् प्रतियोगिकान्यत्वमनैकान्तिके दुर्ग्रहमित्याह–। [c]"स्वरूपाणामि"ति। अग्राह्यत्वे हेतुमाह–। [d]"आनन्त्यादि"ति। सकलसङ्ग्राहकैकरूपाभावेन ताव-

(१) एकंरूपम्।

तानुपस्थितेरित्यर्थः नच सद्धेतुत्वमेव "तथा तदवच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्य सर्वहेत्वाभासनिष्ठत्वेनातिव्याप्तेरनैकान्तिकादिभिन्नत्वेन सद्धेतुत्वं सद्धेतुभिन्नत्वेनानैकान्तिकत्वं लक्षणीयमित्यन्योन्याश्रयाच्चेति भावः ॥ "'तन्मध्ये"ति । अन्यत्वप्रतियोगिमध्यपतितकतिपयव्यक्तिभिन्नत्वं तत्रैव कतिपयव्यक्तिषु गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

सू० "उपलक्षणत्वे चोभयव्यतिरेकस्यान्यत्वप्रतियोगिकोट्यप्रवेशेन तत्सङ्गृहीत(१)व्यतिरेकपक्षतापाता[b]देवं चादृष्टवाणादिनापि गोत्वादेवस्भूताद्धाराणादिविषाणित्वानुमानौचित्यापातात् ॥

टी० ॥ ननु साधारणत्वासाधारणत्वव्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वमेवानुगतमन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमस्तु तथाच नोक्तदोष इत्याशङ्क्य निराकरोति—। [a]"उपलक्षणत्व"इति । व्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वं व्यतिरेकद्वये तावन्न सम्भवति अभेदेनोपलक्ष्योपलक्षणभावाभावात् तथाच व्यतिरेकद्वयोपलक्षितादन्यत्वं व्यतिरेकद्वयेति व्यापकं तथाच साधारणव्यतिरेकोऽसाधारणव्यतिरेकोऽनैकान्तिकः स्यादन्यत्वं ह्यन्योन्याभावस्तत्प्रतियोगिकोटौ चेद्व्यतिरेकद्वयं न प्रविष्टं(२)तदा व्यतिरेकद्वयोपलक्षितान्यत्ववतो व्यतिरेकद्वयस्यानैकान्तिकलक्षणरूपव्यतिरेकिणः पक्षतापत्तिस्तत्राप्यनेन लक्षणेनेतरभेदः सिद्ध्येदित्यर्थः किञ्च यदि व्यतिरेकद्वयविशिष्टान्यत्वमनैकान्तिकलक्षणं तदा येन पुरुषेण सुरभिभिन्नं गोपदवाच्यं न दृष्टमस्ति तस्य गोत्वेन गोपदवाच्यत्वेन हेतुना वा वागादेरपि विषाणित्वं सिद्ध्येत्तेन गोत्वस्याभासत्वेनाग्रहात् न हि गोत्वं साधा-

(१) तेन लक्षणेन सङ्गृहीतो यो व्यतिरेकः(=इतरभेदरूपं साध्यं) तदीया पक्षता स्यादित्यर्थः ।

(२) व्यतिरेकद्वयस्याऽन्योन्याभावकोटिप्रविष्टत्वेहि स्वस्मिन्स्वभेदाभावेन व्यतिरेकद्वयोपलक्षितान्यत्वं न स्यादिति न प्रविष्टम्'—इति विकल्पावतारः ।

रणानैकान्तिकत्वेन गृहीतं वागादेरदर्शनेन तद्विपक्षत्वस्यानिश्चयात् नाप्यसाधारणतया शब्दादेः सपक्षाद्व्यावृत्ते न च बाधादेवायमहेतुः पक्षस्यादृष्टत्वेन(१) साध्याभाववत्तया ऽप्रमितेः सपक्षवृत्तेर्विरुद्धत्वासम्भवादित्याह—। [b]"एवं चे"ति । केचित्तु यद्यन्यत्वगर्भं लक्षणं स्यात्तदा वागत्वसुरभित्वात्यन्ताभावद्वयविशिष्टान्यत्वेन पक्षदृष्टान्तसाधारणेन वागस्य विषाणित्वमपि सिद्ध्येदित्यर्थ इत्याहुः ।

सू० [a]हेत्वाभासान्तरमप्येवं किं न समग्राहीतिवासनायां यदेवानयोरितरेभ्यो वैधर्म्यं वाच्यं तस्यैव लक्षणस्य निर्वचनापत्तिरिति असिद्धत्वादिप्रकारादन्येन प्रकारेण हेत्वाभासेनैकान्तिकइति चेत् [b]वाच्यस्तर्हि स प्रकारः कस्तान्यथा [c]ततस्ततोन्यत्वं ज्ञेयम् ॥

टी० ॥ यथा साधारणासाधारणौ द्वौ हेत्वाभासौ कथञ्चिदनुगतेन रूपेण लक्ष्येते तथा हेत्वाभासान्तरमप्यन्तर्भाव्यानैकान्तिकत्वं कथं न निरुक्तमित्याकाङ्क्षायां हेत्वाभासान्तरवैधर्म्यमनयोर्यद्वाच्यं संशयफलकत्वादि तदेव लक्षणमस्तु किमनेनेत्याह—। [a]"हेत्वाभासान्तरमि"ति । तथाच(२)साधारणासाधारणयोरपि पृथगेव हेत्वाभासत्वमस्तु किं पंचधाविभागेनेति भावः ॥ [b]"वाच्य"इति । उक्तानां प्रकाराणां दूषितत्वादित्यर्थः ॥ [c]"ततस्तत"इति । असिद्धविरुद्धादि प्रकारादित्यर्थः तथाच येन प्रकारेणान्यत्व स एव लक्षणमस्तु किमनेनेति भावः

सू० [a]किंच एवं तर्ह्यसिद्धत्वादन्यदनैकान्तिकमिति कृत्वा [b]विरुद्धत्वादीनामनैकान्तिकत्वेनैव सङ्ग्रहे शक्ये विरुद्धादिवद्रूपान्तरासङ्ग्रहयोः साधारणासाधारणयोरेव यदनेन प्रकारेण सङ्ग्रहमकार्षीस्तत्र नियतं

(१) अदृष्टत्वेन=पूर्वमननुभूतत्वेन, अनुभूतत्वं तु अनुमितिकाले एव ।

(२) तथाच=हेत्वाभासान्तरस्याऽसङ्ग्रहे च, तद्वत्साधारणासाधारणयोरप्यसङ्ग्रहः स्यादित्यर्थः ।

रुचिरेव भवतो नियन्त्री [c]यदा चासिद्धादिव्यति-
रिक्ततयानैकान्तिकं लक्षयसि तदासिद्धादिभेदकं
प्रकारमनवगम्य तदन्यत्वमशक्यावधारणमिति तद-
भिधाने प्रसक्ते तदाश्रया ये दोषा दर्शितास्तैः
[d]स्मृतिव्यतिरिक्तत्वोक्तदोषैश्च निराकर्त्तव्योऽसि
[e]साध्येनाव्याप्तत्वे सति तदभावाव्याप्तोनैकांतिक
इत्यपि न साध्याविशिष्टेऽपि गतत्वात् ॥

टी० ॥ असिद्धान्यत्वेन चतुर्णामैक्यं कथं न कृतमित्यनुयोगे विरुद्धादीनां प्रातिस्विकः प्रकारो यथास्ति तथा साधारणासाधारणयोरेकं रूपं यद्यस्ति तदा तदेवाभिधीयतां किमनेन लक्षणेनेत्याह–। [a]"किश्चे"ति ॥ [b]"विरुद्धादिवदि"ति । यथा साध्याभावव्याप्तत्वं विरुद्धे । तथा साधारणासाधारणयोरुक्तप्रकारादन्यः प्रकारो नास्ति उक्तश्च दूषित एवेत्यर्थः किञ्चासिद्धादिभिन्नोनैकान्तिक इति लक्षणमसिद्धत्वादिज्ञानसापेक्षं तथाचासिद्धत्वादिकं दूषितं यैर्दोषैस्तेप्यत्र लक्षणे स्युरित्याह–। [c]"यदा चे"ति ॥ [d]"स्मृती"ति । स्मृत्यन्यज्ञानत्वमनुभवत्वमिति लक्षणे स्मृत्यन्यत्वं स्मृत्यन्तरेऽस्तीत्यादि खण्डनमत्र सञ्चार्यमित्यर्थः ॥ [e]"साध्येने"ति । प्रथमविशेषणेन सद्धेतुनिराकरणं द्वितीयेन विरुद्धस्य शब्दोऽनित्यः अनित्यत्वादित्यत्र लक्षणसिद्धमतिव्यापकमभेदेन साध्यव्याप्यत्वाभावादिति भावः ॥

सू० [a]विशेषणीभूतसाध्याव्याप्यत्वावगमाच्च प्राथमिकाव्याप्यत्वासिद्धिरेवोपजीव्या दूषणं स्यात् [b]विशेषणांशस्यैव वा बाधकत्वसाधनसामर्थ्याद्द्वयर्थविशेष्यतापि [c]वस्तुगतिव्यापकवन्मात्रपर्यवसायिनि तदभाववन्मात्रपर्यवसायिनि वा तत्काल [d]संदिह्यमानान्यतरव्यापकत्वे शब्दोनित्यः श्रोत्रगुणत्वादित्यादावसाधारणेपि व्यावृत्तत्वाच्च [e]वस्तुतः साध्याव्याप्ते

तत्कालेपि च सत्प्रतिपक्षतया अनिर्द्धारितसाध्या-व्याप्तिके प्रकरणसमे गतत्वाच्च एतेनानैकांतिकः सव्यभिचार इत्यप्ययुक्तं वेदितव्यं सव्यभिचारस्यो-क्तप्रकाराधिकस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादिति ॥

टी० ॥ नन्वभेदेपि व्याप्तिलक्षणमस्त्येवेत्यनुशयेन दोषा न्तरमाह—। [a]"विशेषणीभूते"ति । साध्याव्याप्यत्वमात्रस्यैवा-सिद्धत्वस्य दूषणसामर्थ्ये तदभावाव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वा-दिति भावः असाधकतानुमाने व्यर्थविशेष्यत्वं चेत्याह—। [b]"विशेषणांशस्ये"ति । सद्धेतौ दशाविशेषेऽसाधारणे विरुद्धे च दशाविशेषेऽसाधारणोऽव्याप्तिरित्याह—। [c]"वस्तुगती"ति । आदिपदादाकाशमनित्यमाकाशत्वादिसङ्ग्रहः नन्वनयोः सा-ध्यव्याप्यत्वं साध्याभावव्याप्यत्वं च यथासङ्ख्यमस्त्येवेत्यसाधा-रणता न सम्भवतीति कथमव्याप्तिरित्यत आह—। [d]"सन्दिह्य-माने"ति । अगृह्यमाणव्याप्तितया त्वयैव दशाविशेषे तदसाधा-रणत्वव्यवस्थापनादित्यर्थः श्रोत्रगुणत्वादिति श्रोत्रविशेषगुण-त्वादित्यर्थः ॥ [e]"वस्तुत"इति । यद्यपि साध्याव्याप्यत्वे सति साध्याभावाव्याप्यत्वं ज्ञानगर्भं न लक्षणं येन सत्प्रतिपक्षेति-व्याप्तिः स्यात्तथापि दशाविशेषे व्यभिचारिणीव यत्र सत्प्रति-पक्षत्वं तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः यद्वा साध्यव्याप्यत्वेनाज्ञायमानत्वे साध्याभाववत्त्वेनायमानत्वं लक्षणमभिप्रेत्यैतदुक्तम् ।

सू० [a]"अपिच उक्तलक्षणविशेषणेन प्रमाणयवच्छेदकादन्येन किं व्यवच्छेद्यं केनचित्सत्प्रतिपक्षः केनचिदन्य इति चेत्कः पुनः सत्प्रतिपक्षः यथाहि सत्प्रतिपक्षलक्षण-मनुयुक्तो यद्याह समानबलेन बोधितसाध्यविपर्य-यको हेतुत्वेनाभिमतः सत्प्रतिपक्ष इति तन्न तथाहि किमिह बलं विवक्षितं सामर्थ्यमिति चेत्तत्कुत्र कार्येऽभिमतं न ताव[b]त्सर्वस्मिन्कार्ये [c]सत्प्रतिपक्ष-हेत्वोर्भिन्नविषयबुद्ध्यादिजनकतया सर्वकार्ये सम-

शक्तितायाः असम्भवात् [d]नापि यत्र क्वचित्कार्ये प्रकृतं साध्यं प्रति प्रतीयमानासिद्धत्वादिदोषेणापि प्रमेयत्वप्रतिपादनादौ समर्थेन प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षताप्रसक्त्या सर्वहेतूनां शक्यप्रकारणसमहेत्वाभासत्वापत्तेः नापि पूर्वहेतुसाध्याभावबोधनरूपे कार्ये ॥

टी० ॥ पूर्वापरखण्डने सङ्गमयितुं पीठमारचयति—। [a]"अविशे"ति ॥ समानं बलं यस्य तेन हेत्वन्तरेण बोधितः साध्यविपर्ययो यस्य स सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः ॥ "सर्वस्मिन्नि"ति । यद्यपि सर्वकार्यसामर्थ्यमेकस्यापि हेतोरसम्भवि किं पुनरुभयोस्तथापि यत्र यस्यैकस्य सामर्थ्यं तत्र सर्वत्र यस्य सामर्थ्यं तेन बोधितसाध्यविपर्ययत्वमित्यर्थः कृतकत्वश्रावणत्वयोः शब्दानित्यत्वनित्यत्वसाधकयोरेकत्र कार्ये सामर्थ्याभावेनासत्प्रतिपक्षत्वं स्यादित्याह—। [c]"सत्प्रतिपक्षहेत्वोरि"ति । ननु तयोरपि प्रमेयत्वसाधने शक्तिरस्त्येव भवति हि शब्दः प्रमेयः श्रावणत्वात्कृतकत्वाच्चेति प्रकृते कथं नानयोः सत्प्रतिपक्षत्वमित्यत आह—। [d]"नापी"ति । एवं सति शब्दोऽनित्यः सत्त्वात् शब्दो नित्यः कृतकत्वादित्यनयोरपि स्फुटप्रतीयमानव्यभिचारविरुद्धत्वयोर्मिथः सत्प्रतिपक्षत्वं स्यात् द्वयोरपि प्रमेयत्वसिद्धौ समर्थत्वादित्यर्थः ॥

सू० [a]उत्तरहेतोरेवमसत्प्रतिपक्षत्वे स्वसाध्यसाधकत्वापत्तेः [b]*प्रतिहेतोः ? *–इति चेन्न, [c]तत्र तत्प्रतिहेतोरसामर्थ्यादेव समशक्तिकत्वानुपपत्तेः [d]इत्थमेव न हेतुसाध्यस्य विपर्ययबोधनेऽपि * [e]अथोच्यते स्वकीये स्वकीये प्रकृतसाध्ये यत्सामर्थ्यं पक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबाधितत्वलक्षणं तत्सत्प्रतिपक्षहेत्वोस्तुल्यं तदभिप्रायेणेदं समबलत्वाभिधानं तेनेदमुक्तं भवति पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबाधितविषयत्वैस्तु-

ल्येन बोधितसाध्यव्यतिरेकः सत्प्रतिपक्ष इति ?
*-नैतदपियुक्तं ॥

टी० ॥ [a]"उत्तरहेतोरि"ति । नहि पूर्वो हेतुः पूर्वहेतुसाध्याभावबोधनसमर्थो येन प्रतिबद्ध उत्तरहेतुः साध्यं न साधयेदित्यर्थः ननु पौर्वापर्यं न विवक्षितं किंतु प्रतिहेतुसाध्याभावबोधनं द्वयोरपि समं कार्यमिति द्वयोरपि सत्प्रतिपक्षत्वमित्याह-। [b]"प्रतिहेतोरि"ति । तत्रापि हेत्वोः प्रतित्वं विश्रान्तमेव परस्परसाध्याभावबोधनं न तूभय साध्यमेकं कार्यमिति समबलत्वाभावेन द्वयोरसत्प्रतिपक्षत्वापत्तिरित्याह-। [c]"तत्रे"ति । ननु हेतुसाध्यबोधनं(१)द्वयोरपि कार्यं तुल्यमित्यत आह-। [d]"इत्यमेवे"ति । हेतोर्यत्साध्यं तद्बोधनमपि भिन्नमभिन्नं वेति नोभयोस्तत्र सामर्थ्यमित्यर्थः ननु बलं पक्षसत्त्वादि यस्य तुल्यं तद्बोधितसाध्यविपर्ययकत्वं लक्षणमस्तु तत्र यद्यपिविपक्षः सपक्षो वा नोभयोरेकस्तथापि स्वीयस्वीयेति विशेष्यतामित्याशङ्कते-। [e]"अथे"ति ॥

सू० [a]प्रतीयमानभागासिद्धत्वेनापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् कियत्यपि पक्षे सत्त्वेनास्य पक्षसत्त्वाभावात् [b]नचैष्टव्यमेव भागासिद्धेन सत्प्रतिपक्षत्वं प्रतीयमानदोषान्तरेणापि तथा सति सत्प्रतिपक्षत्वस्येष्टव्यत्वापत्तेः हेत्वाभासान्तरत्वाविशेषात् * [c]न च सवपक्षे इति कृते नायन्दोष ? *-इति वाच्यं, यत्रैक एव पक्षः [d]प्रतिहेतौ तस्य सत्प्रतिपक्षस्याव्यापनात् [e]तत्र पक्षस्य सर्वशब्दार्थत्वाभावादेव सवप-

(१) अत्र हेतुसाध्यबोधनपदं मौलिकहेतुसाध्यविपर्ययबोधनपदार्थसमानार्थकं, स्वसाध्यसाधकस्यैव हेतोरपरहेतुसाध्यविपर्ययबोधकत्वात्, अतो न व्याख्यामूलव्याख्येययोर्वैयधिकरण्यं पाठाशुद्धिर्वा सम्भावनीया ।

क्षसत्त्वाभावेनोक्तलक्षणानुपपत्तेः[f]एतेन यावदित्यपि पक्षविशेषणे दोष उक्तप्रायः ॥

टी० ॥ अज्ञायमानदशायां भागासिद्धेनापि सत्प्रतिपक्षतेत्यत आह–। [a]"प्रतीयमाने"ति ननु भागासिद्धस्यापि भागान्तरे साधकत्वेन सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यत आह–। [b]"नचे"ति । हेत्वाभासत्वाविशेषेण व्यभिचारित्वेन च। तेनहि सत्प्रतिपक्षता तथा सति स्यात् भागासिद्धस्य भागान्तरेपि न साधकत्वं हेतुलक्षणायोगादित्यर्थः ननु पक्षसत्त्वमात्रं न विवक्षितं किंतु सर्वपक्षसत्त्वमिति न भागासिद्धे प्रसङ्ग इत्यत आह–। [c]"नचे"ति । सर्वपदस्यानेकाशेषवाचकतया आकाशं नित्यं विभुत्वात् आकाशमनित्यं विशेषगुणवत्त्वे सति महत्त्वादित्यादेः सत्प्रतिपक्षता न स्यादित्यर्थः ।. [d]"प्रतिहेतावि"ति । प्रतिहेत्वोरित्यर्थः तदेव विशदयति–। [e]"तत्रे"ति ॥ [f]एतेने"ति । सर्वपदवद्यावत्पदस्याप्यनेकाशेषवाचकत्वादित्यर्थः ॥

सू० [a]किञ्चान्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणा केवलव्यतिरेकिणश्चान्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे लक्षणमिदं नास्ति सपक्षसत्तया तुल्यतायास्तत्राभावात् * [b] न च सपक्षसत्तया तुल्येनेति लक्षणे तदनुरोधान्न कर्त्तव्यमेव * तथासति असाधारणैकान्तिकतया निश्चितेनापि सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् * [c]नचान्वयव्यतिरेकिणैवान्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणैव केवलव्यतिरेकिणः सत्प्रतिपक्षता न व्यत्यासेनापीति नियमोभ्युपगन्तुं शक्यः [d]उभयोरप्यनवगम्यमानदोषान्तरत्वदशायामेकसम्बन्धिनो दोषस्यावश्यं भवितयैकतरस्य(१)व्याप्यत्वपक्षधर्मत्वावगमो

(१) केषुचित्पुस्तकेषु "कतरस्य'—इति पाठः ।

मे भ्रान्तिरिति(१)बुद्धिमाधाय प्रतिपत्तुर्निश्चयोत्पत्तिप्रतिबन्धमाधातुं *

टी० ॥ पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वानि पञ्चरूपाण्यन्वयव्यतिरेकिमात्रे केवलान्वयिनि विपक्षाप्रसिद्ध्या विपक्षावृत्तित्वं नास्ति केवलव्यतिरेकिणि सपक्षवृत्तित्वं नास्ति तथाचैकरूपहीनतया हीनबलत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वं तत्र न स्यादित्याह–।[a]"किञ्चेति। ननु सपक्षसत्त्वेनापि तौल्यं न विवक्षितं येन व्यतिरेकी हीनबलः स्यादित्यत आह–। [b]"नचे"ति। तदविवक्षायां निश्चितासाधारण्येऽपि सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यर्थः ननु यावन्ति रूपाणि यस्य तस्य तावद्रूपसम्पन्नेनैव सत्प्रतिपक्षत्वमस्तु न तु व्यत्यासेनेत्यत आह–।"[c]नचे"ति। केवलान्वयिनि केवलान्वयिनैवेत्याशङ्कायां (२) पूरणीयं व्यत्यासेनापि सत्प्रतिपक्षतायाः सम्भवान्नायं नियम इत्याह–। [d]"उभयोरि"ति। एकसम्बन्धिनो दोषस्येत्यादि बुद्धिविषयस्योपवर्णनं भ्रान्तिरिति बुद्धिमाधायेति सम्भावनामात्रेणोक्तं नत्वेतदावश्यकं कतरोऽत्र व्याप्त इति जिज्ञासाफलकत्वात् सत्प्रतिपक्षस्य निश्चयोत्पत्तिप्रतिबन्धकतायामेव तात्पर्यात् ॥

सू० [a]केवलव्यतिरेकिण्यन्वयव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणि च केवलव्यतिरेकिणः(३)प्रतिहेतोः समर्थत्वस्य दुरपवादत्वात् [b]एतदेव च सत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वाभ्युपगमे मूलं यन्नाम व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिरस्मिन् सति न भवितुमर्हति * [c]अथाभिधत्से पक्षसपक्षासत्त्वविपक्षाव्यावृत्त्यबाधितविषयत्व [d]योगिना बोधित-

(१) इति प्रतिपत्तुर्बुद्धिमाधाय (तस्य) निश्चयोत्पत्तिप्रतिबन्धमाधातुमिति सम्बन्धः। (२) आशङ्कायाम्=केवलान्वयिनि केन सत्प्रतिपक्षत्वम्?—इत्याशङ्कायाम्। आशङ्कायां केवलान्वयिनि केवलान्वयिनैवेति पूरणीयमिति सम्बन्धः। (३) केवलव्यतिरेकिणाऽन्वयव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणा च केवलव्यतिरेकिणः"—इत्यपि बहुषु ग्रन्थेषु दृश्यमानः पाठो युक्त एव।

साध्यविपर्ययः सत्प्रतिपक्ष इति *, न, निरस्तप्रायत्वात् [e]पक्षापदे सर्वशब्दविशेषणप्रक्षेपपक्षोक्तदूषणस्य केवलव्यतिरेकिण्यव्यापकत्वस्यापि भावात् ॥

टी० ॥ [a]"केवलव्यतिरेकिणी"ति । केवलान्वयिन्यपि व्यत्यासो योज्यः भ्रान्तिरिति बुद्धिमाधायेत्यंशमपहाय पर्यवसन्नं दूषकतामूलमाह—। [b]"एतदेव चे"ति ॥ [c]"अथाभिधत्स" इति । तुल्यबलत्वगर्भलक्षणे किम्बलमितिजिज्ञासायां पूर्वं पक्षसत्त्वाद्युक्तमिदानीं स्वतन्त्रमेव लक्षणान्तरमाशङ्कितमित्यपौनरुक्त्यं—। [d]"योगिने"ति । योगित्वेन ज्ञायमानेनेत्यर्थः अन्यथाऽसम्भवात् निरासप्रकारमेव स्फुटयति—।[e]"पक्षपदे"इति । प्रक्षेपे यत्रैक एव पक्षः तत्र सत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः रप्रक्षेपे भागासिद्धेनापि सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः केवलव्यतिरेकिणीत्युपलक्षणं केवलान्वयिनीत्यपि द्रष्टव्यम् अनयोः सपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तिविरहस्य यथासम्भवमभावादित्यर्थः ॥

सू० [a]किंच सोपाधिकमसिद्धभेदं वदतां मते सोपाधितया निश्चीयमानेपि सर्वं यथोक्तमिदं लक्षणमस्तीति तेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यात् * अथ ब्रूषे [b]असिद्धत्वविरुद्धत्वानैकान्तिकत्वाबाधितविषयत्वहीनेन बोधितसाध्यासत्वः प्रकरणसम इति * नैतदपि सुस्थम्, [c]आपाततोस्फुरद्दोषेण वस्तुगत्या चासिद्ध्यादिदोषवता सत्प्रतिपक्षतास्वीकारात्तदव्यापकत्वात् [d]किञ्च विरुद्धार्थगोचरयोः सत्प्रतिपक्षहेत्वोर्मध्येऽवश्यमन्यतरस्यासिद्ध्यादिदोषेण भवितव्य(१)मन्यथा धर्मिणो विरुद्धधर्माध्यासप्रसंगात् ॥

टी० ॥ [a]"किंचे"ति । अनौपाधिकत्वं व्याप्तिरितिमते

(१) उभयोरपिव्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां मितरवात्सद्धेतुत्वे किंनस्यादित्यत आह—अन्यथेति—उभययोरपि सद्धेतुत्वे नित्यानित्यत्वलक्षणविरुद्धधर्मसम्बन्धाद्धर्म्मिभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

सोपाधित्वमेव व्याप्तिविरहस्तथा चोपाधिर्विपक्षसत्त्वोन्नायकतया न दोषः किंतु व्याप्तिविरहरूपतयैव तथाच सोपाधित्वेनापि ज्ञायमानस्य प्रतिहेतोः पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्त्यबाधितत्वानि रूपाणि सन्तीति तेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यर्थः एतदर्थमेवासिद्धभेदं वदतामित्युक्तमुपाधेर्व्यभिचारोन्नायकतापक्षे नायं दोषः तत्र विपक्षव्यावृत्तेरभावादित्यर्थः॥ [b]"असिद्धत्वे"ति । सोपाधौ तु नासिद्धत्वहीनत्वमिति न तेन सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः अव्यापकत्वं लक्षणदोषमाह—।[c]"आपातत"इति । आज्ञायमानासिद्ध्यादिदोषवता सत्प्रतिपक्षे तद्धीनत्वं नास्तीतितत्राव्याप्तिरित्यर्थः लक्षणे असम्भवदोषमाह—। [d]"किञ्चे"ति । सद्धेतुना सद्धेतुरेव सत्प्रतिपक्षितो न भवति-धर्मिणो विरुद्धद्वैरूप्योपत्तेः (१)तथाचैकतरेणावश्यमाभासेन भवितव्यमित्यसिद्ध्यादिदोषहीनेन लक्षणमसम्भवीत्यर्थः॥

मू० [a]तत्रैकस्य व्यवच्छिद्यदोषानिश्चयात् प्रतिहेतावप्यसिद्धत्वादिशङ्कायामापतितायामसिद्ध्यादिहीनेनेति लक्षणांशस्यानिश्चयात् लक्षणस्य दुरवधारणत्वं * [b]नच वाच्यं किमर्थं सत्प्रतिपक्षहेत्वोरन्यतरस्यासिद्ध्यादिकमवश्यमभ्युपेयं सत्प्रतिपक्षतालक्षणदोषदुष्टत्वादेव तयोर्न धर्मिणो विरुद्धधर्माध्यस्तत्वमापत्स्यते इति * (२)यतोऽवश्यं दुष्टे हेतौ व्याप्तेः [c]पक्षधर्मतायावाऽभावेन भवितव्यं [d]तत्सत्ताभ्युपगमे साध्यसत्ताया अप्यभ्युपगमप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ ननु द्वितीयहेतोरसिद्ध्यादिराहित्येपि सत्प्रतिपक्षता भवत्येवेति कथमसम्भव इत्यत आह—। [a]"तत्रैकस्ये"ति । तथापि द्वितीयस्यासिद्ध्यादिविरहित्वं दुर्ज्ञानमित्यसम्भव एव

(१) वर्णा नित्या ध्वन्यन्यत्वे सति श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत् वर्णा अनित्याः सामान्यवत्त्वे सति श्रावणत्वात् ध्वनिवदित्यनयोः प्रतिहेत्वोरेकतरेणावश्यमसिद्धेन भवितव्यमित्यर्थः । (२) कुतो न वाच्यमित्यत आह—यत इति—

लक्षणदोष इत्यर्थः ननु वस्तुद्वैरूप्यापत्तिभयेनैकतरस्याभासत्वमवश्यं वाच्यं तच्च द्वयोः सत्प्रतिपक्षितत्वेनैव सिद्धमित्यर्थसिद्धत्वादिसत्त्वमनावश्यकमित्यत आह—। [b]"नच वाच्यमि"ति। [c]"पक्षधर्मताया वे"ति। शब्दोऽनित्यः सामान्यवत्वे सति चाक्षुषत्वादित्यादावित्यर्थः। [d]"तत्सत्त्व"ति। व्याप्तिपक्षधर्मतोभयसत्त्वाभ्युपगम इत्यर्थः॥

सू० * [a]"बाधादीनामप्युपाधिरव्यापनादिद्वारा व्याप्त्यादिभङ्ग एव पर्यवसाना[b]त्सत्प्रतिपक्षत्वादुन्नीयमानोपि व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गो न विशिष्यैकस्मिन् हेतौ निर्णेतुं शक्यः * अन्यतरस्मिन् व्याप्त्यादिभङ्गेनापि सत्प्रतिपक्षत्वस्योपपत्तेः(१)अतो विशेषनिष्ठतया तदुन्नयने स्थिते यदि साक्षादसाववधार्यते तदानीमसिद्धिः अथ लिङ्गेनोन्नीयते, तदा नैकान्तिकादेरन्यतमं दूषणं वस्तुगत्यास्ति सत्प्रतिपक्षे तत्क्षयमसिद्ध्याद्यन्यतमं नाभ्युपेयं तत्त

टी० ननु बाधे व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्नैकतरस्यापि भङ्गोऽथ च न वस्तुसिद्धिरित्यत आह—। [a]"बाधादीनामि"ति। बाधे पक्षेतरत्वोपाधेरावश्यकत्वादुपाधौ चावश्यं व्यभिचारादित्यर्थः नन्वेवं यत्र व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्गनिश्चयस्तेनहीनबलेन सत्प्रतिपक्षः कथं स्यादित्यत आह—। [b]"सत्प्रतिपक्षत्वादुन्नीयमान"इति। स्यादेवं यदि विशेषनिष्ठतया दोषः स्फुरेत्त्वेवमित्यर्थः अनयोरन्यतरद्दुष्टं सत्प्रतिपक्षत्वादित्यविशेषेण दोषवत्त्वमात्रनिश्चये कुत्र तदिति विशेषजिज्ञासायां यत्र लिङ्गानुसन्धानमन्तरेण व्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरभङ्गनिश्चयस्तत्रासिद्धिः यत्र तु विरुद्धत्वानैकान्तिकत्वादिना व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्ग-

(१) अस्तुविशेषेणैवोन्नयनं किमेतावता मन्तुते स्यादित्यत आह—अत इति—अविशेषनिष्ठतयेति पदच्छेदः—। हेतुप्रतिहेत्वोरन्यतरमात्रनिष्ठतया व्याप्त्यादिभङ्गोन्नयने स्थिते इत्यर्थः।

ध्यानं तत्रोपजीव्यत्वेन विरुद्धाद्यन्यतमस्य हेत्वाभासत्वमिति-वस्तुगतिकथनमात्रम् ।

मू० [a]तस्मात्तस्य दोषस्य कुत्र द्वयोर्मध्येऽस्तित्वमस्तीत्यन्यतरानिर्धारणे प्रतिहेतावपि तच्छङ्कायां सत्यामसिद्ध्यादिहीने वेति लक्षणांशस्य दुरवधारणत्वं दुःपरिहरमेव [b]स्यादेतत् अस्तु लक्षणांशस्यासिद्ध्यादिहीनत्वस्यानिश्चयः संशयोपि तदावस्ति तत्संशयेन शङ्कितसत्प्रतिपक्षतादोषग्रस्तत्वादेवासाधकत्वे दूष्यानुमानस्य शङ्कितोपाधाविवासिद्धिशङ्कया [c]* नच यामसिद्ध्याशङ्कामुपजीव्य सत्प्रतिपक्षताशङ्कादोषः स्यात् सैव तदादोष इति ? *–वाच्यं असिद्ध्यादिशङ्काया एव तादृशप्रतिहेतुदर्शनमूलकतया तदुपजीवकत्वादिति मैवम् ॥

टी० ॥ ननु प्रथम(१)मेव दुष्टमस्तु तथाप्यसिद्ध्यादिहीनेन (२)बोधितसाध्याभावः सत्प्रतिपक्ष इति लक्षणं सुग्रहमेवेत्यत आह–। [a]"तस्मादि"ति । यद्यपि द्वयोरपि परस्परं सत्प्रतिपक्षत्वमेव अन्यथान्यतरस्यानुमापकत्वं स्यादिति द्वितीयानुमाने तदवधारणत्वाभिधानमयोग्यं तथापि तेनैव रूपेण (३)लक्षणकरणात्तथोक्तं नन्वसिद्ध्यादिहीनत्वानिश्चये तद्गर्भं सत्प्रतिपक्षत्वं मा निश्चीयतां सन्देहस्तु स्यादेव तथाच सन्दिह्यमानसत्प्रतिपक्षत्वमसाधकत्वसाधनसमर्थं हेत्वाभासान्तरं सिद्धमेवेति शङ्कते–। [b]"स्यादेतदि"ति । ननु सन्दिह्यमानसत्प्रतिपक्षत्वमप्यसिद्ध्यादिदोषसन्देहाधीनमित्यसिद्ध्यादिदोषसन्देहादसाधकत्वं सिद्धं किं शङ्कितसत्प्रतिपक्षत्वेन हेत्वाभासान्तरेणेत्यत आह–। [c]"नचे"ति । प्रतिहेतूपस्थितिं विना स्थापना-

(१) प्रथममित्यतोऽग्रे 'साधनमि'ति शेषः । (२) अत्र 'प्रतिहेतुना' इति शेषः । (३) द्वितीयानुमानगताऽसिद्ध्यादिहीनेनैव रूपेणेत्यर्थः ।

हेतौ नासिद्ध्यादिसन्देह इति प्रतिपक्षस्यैवोपजीव्यत्वेन दोषत्वमित्यर्थः ॥

सू० [a]यतः शङ्कितोपाधिनाऽसिद्धेनाप्येवं सत्प्रतिपक्षता प्रसज्येत [b]* ननु भवत्वेवमपि तेन किं नाम भवेत् [c]तस्यासिद्धतया हीनबलस्य सिद्ध्यादिमता पक्षबाधं विधूय न किञ्चिदन्य[d]द्बाधादेव तर्हि न तेन सत्प्रतिपक्षता ? *–इति चेन्न, [e]सन्दिह्यमानासिद्धतया सत्प्रतिपक्षहेतोरपि तर्हि कथं परहेत्वसाधकत्वमसाधकत्वं भविष्यति ॥

टी० ॥ यथा प्रतिहेतून्नीतदोषवतापि सत्प्रतिपक्षत्वं तथा स्वरसत एव यत्रोपाधिसन्देहस्तादृशेनापि सत्प्रतिपक्षत्वं स्यादित्याह–। [a]"यत" इति । ननु निश्चितोपाध्यादिदोषवता सत्प्रतिपक्षो नेष्यते सन्दिग्धदोषेण त्विष्यत एवेत्याह–। [b]"नन्वि"ति । सन्दिग्धोपाधिरपि यत्र प्रतिहेतुरुपन्यस्यते तत्र तस्य हीनबलत्वेन बलवता स्थापनानुमानेन बाध्यस्येति तत्साध्यविपरीत(१)प्रमाजननात्प्रतिहेतोः पक्षबाध एव स्यादित्याह–। [c]"तस्यासिद्धतये"ति । ननु तत्र बलवता स्थापनानुमानेन प्रतिहेतोः साध्यं बाधितं चेत्तदा शङ्कितोपाधिना सत्प्रतिपक्षत्वं यदापादितं तन्न स्यादेवेति शङ्कते–। [d]"बाधादेवे"ति । स्वारसिकसन्देहविषयोपाधिमता यथा न सत्प्रतिपक्षत्वं हीनबलत्वात्तथा प्रतिहेतूपस्थितिसन्दिह्यमानासिद्ध्यादिमतापि भवदभ्युपगतेन कथं सत्प्रतिपक्षता स्यात् दोषसन्देहस्य हीनबलत्वाप्रयोजकस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् तथा चेदमसाधकं सत्प्रतिपक्षत्वादितिहेतुना स्थापनानुमानस्यासाधकतासाधनं न स्यादित्याह–। [e]"सन्दिह्यमाने"ति ॥

सू० हे[a]त्वाभासत्वाविशेषात् * [b]हेत्वाभासान्तरं न दोषसंशयापादकमतो नैवम् ? *–इति चेन्न, [c]तर्हि यस्तु-

(१) बाध्यहेतुसाध्यविपरीतेत्यर्थः ।

पाधिमुपादाय न्यूनबलतया बाध्यता त([१])मादायैव तथाविधोपाधेर्दोषसंशयक्षमत्वादेव ।

टी० ॥ ननूपाधिसन्देह एव हीनबलत्वाप्रयोजको नत्वसिद्ध्यादिसन्देहोपि तथाच सन्दिह्यमानासिद्ध्यादिदोषवता भवति सत्प्रतिपक्षत्वं नतु स्वारसिकसन्देहविषयोपाधिमतेत्यत आह–। [a]"हेत्वाभासत्वाविशेषादि"ति । ननु येन दोषेण सोपाधित्वादिना त्वया हीनबलस्य सत्प्रतिपक्षत्वमापाद्यते स दोषः संशयापादको न भवति प्रतिपक्षस्त्वनयोरन्यतरदुष्टमित्यकारेण संशयापादक इति कथं न हेत्वाभास इत्याह–। [b]"हेत्वाभासान्तरमि"ति । स्वारसिकसन्देहविषयो यत्रोपाधिस्तत्रापि तेना([२])सिद्ध्यादिसन्देह आपादयितुं शक्यत एवेति न विशेष इत्याह–। [c]"तर्ही"ति । यद्वा असाधकतानुमितौ सत्प्रतिपक्षत्वं हेतुरसिद्धस्तद्धि दोषशून्येन प्रतिहेतुना बोधितसाध्यविपर्यत्वं नचात्र दोषशून्यत्वमित्यत आह–। [d]"सन्दिह्यमाने"ति ॥ [e]"हेत्वाभासत्वे"ति । सन्दिग्धोपाधिवत्सत्प्रतिपक्षत्वस्यापि सन्दिग्धासिद्ध्या हेत्वाभासत्वाविशेषादित्यर्थः ॥ "हेत्वाभासान्तरमि"ति । सन्दिग्धोपाधिरूपं हेत्वाभासान्तरं न सत्प्रतिपक्षत्वसन्देहापादकमधिकबलप्रथमहेत्वपेक्षया हीनबलत्वात्सत्प्रतिपक्षस्तु सत्प्रतिपक्षत्वरूपदोषसन्देहापादक इति सन्दिग्धोप्ययं दोषो भविष्यतीत्यर्थः ॥ "तर्ही"ति । उपाधिसन्देहेन प्रत्यनुमानस्य सन्दिग्धासिद्धिदोषापादकत्वेन सत्प्रतिपक्षसन्देहापादकत्वात् सत्प्रतिपक्षेप्यसिद्धिसन्देहस्य सत्त्वादित्यर्थः॥

मू० [a]"किञ्च क्वचित्सत्प्रतिपक्षत्व निश्चयाभावे संशयानुपपत्तिः [b] * अथान्यथाकारंलक्षणमभिधत्से असिद्धिविरोधव्यभिचारकालात्ययापदेशविरहितया प्रजीयमानेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्ययः सप्रकरणसम इति ? *–एतदपि न विचारसहं([३])केन तथा प्र-

(१) तम्=स्वात्मानम् । (२) तेन=उपाधिना ।
(३) विचारासहत्वं कथमित्यत आह-केनेति ।

तीयमानत्वमभिमतं किम्प्रत्यनुमानप्रयोक्त्रा १ अथ-प्रथमानुमानवादिना २ द्वाभ्यामपि वा ३ येन केनचिद्वा ४ ^c^न तावदाद्यः स्वयं दोषं जानतोपि दूषणान्तरापरिस्फूर्तौ यद्यस्य(१)दोषं न प्रति सन्धास्यति तदानीमभीष्टमेवाप्यप्रतिसन्धास्यति तदानीमन्यथापि समास्फुरद्दोषान्तरस्य पराजयोनेन कक्षान्तरारूढायाङ्कथायां शाखान्तरं वा सङ्क्रमितुमवकाशमासादयिष्यामीत्यभिप्रायवतोऽल्पप्रज्ञस्य मयि वदत्यसत्यक्षोपि निर्वहतीति लोके प्रकर्षप्रदर्शनार्थं कथमपि ग्रन्थकारादिभिरुक्तस्य वा तथाविधप्रतिहेतोर्निर्वाहार्थमन्यानुयुक्तस्य (२)प्रौढप्रज्ञस्य स्फुटदोषेणापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षकरणदर्शनात् ।

टी० ॥ किञ्च सत्प्रतिपक्षत्वसन्देहोपि तथा स्याद्यदि सत्प्रतिपक्षत्वं क्वापि निश्चीयेत कोटिनिश्चयं विना संशयानुपपत्तेः प्रकृते तूक्तरीत्या सत्प्रतिपक्षत्वनिश्चयो नास्त्वेवेत्याह—। ^a^"किञ्चे"ति । नन्वसिद्धत्वादिराहित्यं वास्तवं न विवक्षितमपि तु तद्वत्तया प्रतीयमानत्वमात्रं तथा च नासम्भवो न वा दुरवधारणत्वमिति शङ्कते—। ^b^"अथे"ति । असिद्धयादिदोषवत्तया निश्चीयापि प्रतिहेतुवादिना सत्प्रतिपक्षकरणादव्यापकतेत्याह-।^c^"नतावदि"ति। यद्यस्येत्याद्यल्पप्रज्ञाभिप्रायवर्णनमपि वदतीत्यादिप्रौढप्रज्ञाभिप्रायवर्णनमयं दुष्टत्वेन ज्ञायमानोपि हेतुस्त्वया निर्वाह्यतामित्यन्येनानुयुक्तस्येत्यर्थः ॥

(१) "यद्ययम्"—इत्यपि पुस्तकान्तरे प्रतीयमानः पाठः साधुरेव ।

(२) उदयनपण्डितस्यापीत्थं भूतहेतुना सत्प्रतिपक्षीकरणं दृश्यते इत्यत आह—प्रौढेति-प्रौढा प्रज्ञा यस्य स प्रौढप्रज्ञस्तस्येत्यर्थस्तथा च प्रौढत्वं प्रज्ञाविशेषणं तच्च नवनवोन्मेषशालित्वमधिकपदार्थावगाहित्वं वेति भावः ।

सू० [a]तत्र परेण दोषानुद्भावने जयस्यापि भावात् [b]किञ्च प्रतीयमानता यदि निश्चीयमानता विवक्षिता तदानीमसम्भव एव यतो विरुद्धार्थयोरेकस्यावश्यं दोषः ([1])स च कस्यास्त्विति तदा निर्द्धारयितुमशक्यतया प्रतिहेतावपि तत्संशयादप्यसम्भावना प्रतीयमानता [c]तत्रोद्भावनसम्भावनां दूषयन्तोयद्वक्ष्याम([2])स्तदेव दूषणमतिदेष्टव्यं नापि द्वितीयतृतीयचतुर्थाः([3]) [d]परबुद्धेर्दुरवधारणतया परस्यासिद्ध्यादिविरहित्वबुद्धिरत्रभविष्यतीत्यग्रेवधारयितुं प्रमाणाभावेनाशक्यत्वात् [e]कथं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय व्युत्पादयेत् [f]शङ्कान्तरं चात्र निरसिष्यामः।

टी० ॥ एतादृशहेतोरुपन्यासफलमाह—। [a]"तत्रे"ति। असिद्ध्यादिदोषरहिततया निश्चीयमानत्वं न सम्भवति सत्प्रतिपक्षस्थले द्वयोरपि दोषवत्तया सन्दिह्यमानत्वादित्याह—। [b]"किञ्चे"ति। असिद्ध्यादिदोषराहित्येन संभाव्यमानेन बोधितसाध्यविपर्ययत्वमिति कृते प्रतिहेतोर्दोषराहित्यमभ्युपगम्य संभावनां निवर्त्य सत्प्रतिपक्ष([4])मुद्धरेदित्याह—। [c]"तत्रोद्भावने"ति ॥ [d]"परबुद्धेरि"ति । असिद्ध्यादिदोषरहितत्वेन सत्प्रयुज्यमानः प्रतिहेतुरन्येन प्रत्येतव्य इति ज्ञातुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ [e]"कथमि"ति । असिद्ध्यादिदोषरहितत्वेन त्वया प्रतीयमनोयमिति व्युत्पादनमशक्यमित्यर्थः ॥ ननु स्वार्थानुमाने स्फुरितस्य प्रतिहेतोः स्वयमेवासिद्धिदोषरहितत्वेन प्रतीयमानत्वं सम्भवति किञ्च वस्तुगत्या प्रतिसाधने दोषो नास्ति-

(१) स दोषोवादिप्रयुक्तहेतुनिष्ठतया निश्चीयत इत्यत आह-स इति-। (२) वक्ष्यामः="यद्युद्भावनकालात्पूर्वकालिकी सम्भावना विवक्षिता तदा तात्कालिकाऽनुद्भावनपक्षोक्त एव दोषोतिदेष्टव्यः"—इत्यादि ग्रन्थेन। (३) वादिप्रयुक्तहेतोस्सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय कथं तां व्युत्पादयेत्कथं वा नेत्यत आह—परेति—परबुद्धेरमत्यक्षत्वे नेत्यर्थः। (४) उद्धरेत्=खण्डयेत्।

यत्र तत्र तादृप्येण निश्चयः सम्भवति किञ्चासिद्ध्यादिदोषरहितोऽयमिति शब्दादपि निश्चेतुं शक्यते इति तत्रैव सत्प्रतिपक्षः सावकाशः स्यादित्यत आह–। [f]"शङ्कान्तरमि"ति । प्रतीतेर्निश्चयरूपत्वे सम्भावनारूपत्वे वा दोषतादवस्थ्यादिति भावः ।

सू० एतेनासिद्धिविरोधकालात्ययापदेशव्यभिचारवत्तया व्याप्तिपक्षधर्मताविरहवत्तया वाऽगृह्यमाणेन बोधितसाध्यविपर्ययः सत्प्रतिपक्ष इति निरस्तं [a]केन वाऽगृह्यमाणत्वमिति निर्वक्तुमशक्यत्वात्(१) [b]किंच सर्वेषामेवैषां लक्षणानां धर्म्या(२)दिग्राहकानुमानबाधितेपि गतत्वादतिव्यापकत्वम् [c]एतेन स्वार्थानुमाने तदाभासेपि वा सत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वमपोढम् * अथोच्यते अगृह्यमाणविशेषण बोधितसाध्यविपर्ययः प्रकरणसम इति ? *–अस्तु तत्केनागृह्यमाणत्वमित्यादिविकल्पदोषाभिधानं

टी० ॥ एतेनेत्यस्यातिदेश्यमेव दर्शयति–। [a]"केने"ति । किञ्चिश्वरो न कर्त्ता शरीरत्वादित्यादि क्षितिः सकर्तृक कार्यत्वादित्यादिना धर्मिग्राहकमानेनासिद्ध्यादिदोषरहिततया प्रतीयमानेन सत्प्रतिपक्षितं स्यात्तथा चातिव्याप्तिरित्याह–। [b]किञ्चेति । न चेष्टापत्तिः तत्राधिकबलत्वेन बाधहेत्वाभासाभ्युपगमादिति भावः ॥ [c]"एतेने"ति । धर्मिग्राहकमानबाधस्थलेतिव्यापकत्वेनेत्यर्थः ॥

(१) उक्तलक्षणत्रयस्य साधारणं दूषणमाह-किञ्चेति-परमाणुः सावयवः-संयोगित्वात्-घटवत्-इत्येतस्मिन्-अणुपरिमाणतारतम्यम्-क्वचिद्विश्रान्तम्-परिमाणतारतमभावत्वात्-महत्परिमाणतारतम्यवत्-इत्यनेन धर्मिग्राहकेण बाधितेपि गतत्वादतिव्यापकत्वं धर्मिग्राहकप्रमाणस्योपजीव्यत्वेन व्याप्तिपक्षधर्म्मवत्त्वस्वीकारात्तद्रहितत्वेन ज्ञायमानत्वस्यासिद्ध्यादिरहिततया समानबलवत्त्वस्य लक्षणत्रयस्य भावादित्यर्थः–। इति-विद्यासागराः । (२) आदिपदेन लिङ्गग्राहकसंग्रहः ।

मू० ᵃयदि यः कश्चिद्विशेषो विशेषशब्देनाभिप्रेतस्तदा तदग्रहणं क्वचिदपि नास्तीति सर्वाव्याप्तिः * अथ हेतुदोषलक्षणो विशेषोऽभिमतः ? *—ᵇतदा धर्म्यादिग्राहकानुमानबाधितेऽपि गतत्वादतिव्यापकता ᶜअगृह्यमाणहेतुदोषरूपविशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययत्वात्तत्रापि तस्य] हेतुदोषस्याभावादेवागृह्यमाणविशेषत्वात् * ᵈनचागृह्यमाणपरमार्थस्थितहेतुदोषरूपविशेषेणेतिकृते निस्तारः * तथा सति सत्प्रतिहेतुकः सत्प्रतिपक्षो हेतुर्न व्याप्येत ᵉपरमार्थतस्तिष्ठतीति च दर्शनीयं नच ज्ञेयमिति महती प्रज्ञा ॥

टी० कृतकत्वश्रावणत्वयोरुपाधिद्वयविशेषग्रहवत् (१)सर्वत्रविशेषग्रहसम्भवादगृह्यमाणस्य (२)यत्किञ्चिद्विशेषत्वमसम्भवीत्याह—। ᵃ"यदीति"। ᵇ"तदा धर्म्यादी"ति। नहि तत्र हेतुदोषो गृह्यमाणो नापि तेन प्रत्यनुमानसाध्यविपर्ययो न बोध्यत इत्यर्थः ननु यदि तत्र दोषः स्यात्तदा तदगृह्यमाणत्वं भवेदित्यत आह—। ᶜ"अगृह्यमाणे"ति। यत एव धर्मिग्राहकानुमानहेतुदोषो नास्त्यत एव तस्यागृह्यमाणत्वं विवक्षितमित्यर्थः नतु विद्यमानदोषस्यागृह्यमाणत्वं विवक्षितं नत्वविद्यमानस्येत्यत आह—। ᵈ"नचे"ति। तथा सति निर्दोषप्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षे व्याप्तिरित्यर्थः किञ्च सत्प्रतिपक्षत्वं व्युत्पादयता दोषस्य विद्यमानत्वे सत्यगृह्यमाणत्वं वक्तव्यं तथाच विरोध इत्याह-।ᵉ"परमार्थे"ति॥

मू० * ᵃनचागृह्यमाणहेतुदोषहेतुगुणरूपविशेषेणेति विवक्षिते निस्तारः * व्यतिरेकिणि अन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे हेतुगुणरूपो विशेषः सपक्षासत्वलक्षणो गृह्यते इति तदव्यापकत्वापत्तेः ᵇ * अथागृह्यमा-

(१) कृतकत्ववत्त्व श्रावणत्ववत्त्व रूपोपाधिद्वयात्मक विशेषग्रहवदित्यर्थः। (२) अगृह्यमाणयत्किञ्चिद्विशेषत्वमिति पाठस्तु युक्तः।

णव्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपविशेषेणेति यदि क्रियते * तदा प्रष्टव्यं किमपेक्ष्य विशेषत्वमिदमिष्टं [e]यदि यत्किञ्चिदपेक्ष्य तदा विशेषो गृह्यते सदनुमानात्मके प्रतिहेताविति तत्राव्यापकत्वं * अथ प्रकृतं विरोधिनं हेतुमपेक्ष्य * तदा लक्षणवाक्यमीदृशं पर्यवस्यति ॥

टी० ॥ धर्मिग्राहकमानबाधस्थलेतिव्याप्तिनिरासाय गुणस्यागृह्यमाणत्वमाशङ्क्य निराकरोति—। [a]"नचे"ति । तत्र गुणस्य गृह्यमाणतया तत्रातिव्याप्तिनिरासेपि सपक्षसत्वरूपगुणविशेषवतान्वयव्यतिरेकिणा व्यतिरेकिणि सत्प्रतिपक्षेव्याप्तिरित्यर्थः ॥ [b]"अथे"ति । एवञ्च व्याप्तिपक्षधर्मतयोरभङ्गस्यैव ग्रहणान्न धर्मिग्राहकमानबाधेतिव्याप्तिर्न वा केवलव्यतिरेकिण्यन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षाव्याप्तिरिति भावः ॥ [c]"यदी"ति । शब्दोऽनित्यश्चाक्षुषत्वादित्यादिस्तावत्प्रसिद्धासिद्ध्यादिभावस्तदपेक्षयागृह्यमाणविशेषेण श्रावणत्वादिना सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः सदनुमानात्मके इत्युपलक्षणं(१)स्फुटहेत्वाभासापेक्षया गृह्यमाणविशेषे (२)सदनुमानेपि दशाविशेषे सत्प्रतिपक्षेव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

मू० [a]व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतो यस्य विशेषो न गृह्यते तेन बोधितो यदीयस्य साध्यस्य व्यतिरेकः स प्रकरणसम इति ईदृशमप्येतद्वाक्यं विचारमर्हति तथाहि व्याप्तिपक्षधर्मतेति मिलितस्य भङ्गाभङ्गपदसम्बन्धे विवक्षिते [b]प्रत्येकोदारणातिव्याप्तिः ॥

टी० ॥ दूषणीयहेत्वपेक्षया व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपस्य विशेषस्य यत्राग्रहस्तेन बोधितसाध्यविपर्ययत्वं लक्षणमित्याह—।

(१) उपलक्षणम्, असदनुमानस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः ॥
(२) 'सत्प्रतिपक्षीयाऽसदनुमाने सति'—इति शेषः ।

a"व्याप्ती"ति । यदि व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्मिलितयोर्भङ्गो यत्र न गृह्यते इति विवक्षितं तदा शब्दोऽनित्यो जातिमत्त्वे सति चाक्षुषत्वादित्यनेनापि स्फुटस्वरूपासिद्धिमता सत्प्रतिपक्षः स्यात् एवं शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादित्यनेन स्फुटव्यभिचारेण सत्प्रतिपक्षः स्यादेकत्र पक्षधर्मतामात्रभङ्गस्य ग्रहेपि मिलितभङ्गाग्रहात् अन्यत्र व्याप्तिभङ्गग्रहेपि पक्षधर्मत्वभङ्गाग्रहात् मिलितभङ्गाग्रह इत्यतिव्याप्तिमाह—। *b*"प्रत्येकोदाहरणे"ति । क्वचिदव्याप्तिरिति पाठः कथञ्चिदेवं व्याख्येयः यत्रैकैकभङ्गमात्रं तत्रापि मिलितोभयभङ्गोस्त्येव नहि यत्रैकं नास्ति तत्र मिलितमस्ति तथा च यत्र प्रतिहेतुप्रयोक्ता व्याप्तिभङ्गे ज्ञाते पक्षधर्मतामात्रपुरस्कारेण पक्षधर्मताभङ्गग्रहेपि व्याप्तिमात्रपुरस्कारेण सत्प्रतिपक्षः क्रियते तत्र प्रत्येकोदाहरणाव्याप्तिरेकभङ्गग्रहेपि मिलितभङ्गग्रहादिति ।

मू० *a*तद्भङ्गाभङ्गरूप इत्यस्य च मिलितस्य विशेषपदसम्बन्धेऽभिप्रेते सर्वथासम्भवितया सर्वाव्याप्तिः *b*अपि-चैवमप्यस्य वाक्यस्यार्थो वक्तव्यः व्याप्तिभङ्गरूपो व्याप्त्यभङ्गरूपः पक्षधर्मताभङ्गरूपः पक्षधर्मत्वाभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतो विशेषो न गृह्यते यस्य तेन बोधितो यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकः स प्रकरणसमः तथा सति परमाणुर्निरवयवो विश्रान्तपरिमाणतरतमादिभावत्वात् व्योमवदित्युक्ते परमाणुः सावयवो मूर्त्तत्वात् घटवदिति प्रत्यनुमानेन प्रतिवाद्युक्तेन परमाणुधर्मिग्राहिणोप्यणुपरिमाणतरतमादिभावः क्वचिद्विश्रान्तः परिमाणतरतमादिभावत्वान्महत्परिमाणतरतमादिभाववदित्यादेः ।

टी० ॥ *a*"भङ्गाभङ्ग" ति । नहि भङ्गाभङ्गावेकत्र सम्भवत इति सर्वाव्याप्तिरित्यर्थः यद्यपि भङ्गाभङ्गयोरेकत्रासम्भवादेवाग्रहः सम्भवति तथापि तादृशस्य विशेषस्यासम्भवादग्रहनिरूपक-

त्वासम्भव इति भावः किञ्च व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्भङ्गाभङ्गयोर्वा मिलितत्वं यदि न विवक्षितं तथापि दोष इत्याह—। [b]"अपि चे"ति। सावयवत्वसाधकानुमानेन निरवयवत्वसाधकप्रथमानुमानवत्तृतीयमपि धर्मिग्राहकमानं सत्प्रतिपक्षितं स्यादित्यर्थः।

सू० [a]सदनुमानतयेष्टस्य [b]पक्षधर्मताबलेन तदीयनिरवयवत्वेपि प्रमाणतां गतस्य सत्प्रतिपक्षता स्यात् [c]यश्चास्य सदनुमानतां न मंस्यते तं प्रत्येवंप्रायाणि बहून्युदाहरणानि सन्तीति तेषु प्रसङ्गः।

टी० ॥ ननु नेदमनिष्टमित्यत आह—। [a]"सदनुमानतये"ति। ननु प्रथमानुमाने निरवयवत्वं साध्यं तद्विरुद्धसाधकतयाद्वितीयानुमानं तस्यैव सत्प्रतिपक्षो नत्वणुपरिमाणतारतम्यविश्रान्तत्वसाधकस्य तृतीयानुमानस्यापीत्यत आह—। [b]"पक्षधर्मते"ति। यद्यपि तृतीयानुमाने बलवति व्याप्तेरभङ्गो विशेषो गृहीत एवात एव द्वितीयानुमाने व्याप्तिभङ्गरूपोपि विशेषो गृहीतस्तथापि सत्प्रतिपक्षलक्षणाक्रान्तत्वेन बलवत्त्वमेव तस्य न स्यादिति भावः ननु भट्टेनाणुपरिमाणतारतम्यविश्रान्तिर्नेष्यते तन त्रुटेरेव निरवयवस्य महतोङ्गीकारादिति तं प्रत्ययमतिप्रसङ्गो न भवतीत्यत आह—। [c]"यश्चे"ति। तन्मते आकाशं विभु निःस्पर्शद्रव्यत्वात् आकाशं न विभु आत्मान्यविशेषगुणवत्त्वादित्यनेन शब्दो भूतेन्द्रियग्राह्यो बहिर्द्रव्यत्वादित्याद्यु(१)दाहार्यं अत्र तृतीयानुमानस्य धर्मिग्राहकस्य वैभवपर्यवसन्नत्वादित्यर्थः।

सू० * [a]नच सोपि तथास्त्येव * तस्य धर्मिसिद्ध्यर्थमुपजीवत्वेन बलवत्वात् [b]तद्व्यवच्छेदार्थं [c]स प्रकृतः प्रकरणसम इति कर्त्तव्यमिति चेत्तथाप्यनुपपत्तिः अत्र हि यदि विशेषो यस्य न गृह्यते इति सम्बन्धः तेन यत्सम्बन्धितया न गृह्यते इत्यर्थो विवक्षित-

(१) इत्यादिकमाकाशादिधर्मिग्राहकं मानं सत्प्रतिपक्षितं स्यादित्याद्युदाहार्यमित्यर्थः।

[d]स्तदा अव्यापकत्वं दोषः तथाहि यत्र द्वयोरपि हेत्वोः परमार्थतः साधारणो व्याप्त्यादिभङ्गः सत्प्रतिपक्षदशायामगृह्यमाण(१)स्तत्र नास्त्येतल्लक्षणं नहि तत्रव्याप्त्यादिभङ्गो विशेषः अपितु प्रकृतहेतुना सह साधारण एव [e] * नन्वत्यन्तासतो व्याप्त्यादिभंगरूपस्य विशेषस्यापि तावत्तत्राग्रहणमस्ति तदादायैव लक्षणं तद्व्यापि भविष्यति तर्हि तत्र वादी स्वहेतुसाधारणं व्याप्त्यादिभंगादिदोषं जानन् प्रतिहेतुनिष्ठतया परस्योद्भावयति—

टी० ॥ नन्विष्टमेवा तत्सत्प्रतिपक्षत्वमत आह । [a]"न चे" ति । अधिकबलत्वेन तत् सत्प्रतिपक्षत नङ्गीकारादित्यर्थः ॥ [b]"तद्व्यवच्छेदार्थमि"ति । धर्मिग्राहकतृतीयानुमानसत्प्रतिपक्षताप्रसङ्गव्यवच्छेदार्थमित्यर्थः ॥ [c]"प्रकृत"इति । तत्काले दूष्यत्वेनाभिमत इत्यर्थः यस्य विशेषो न गृह्यत इति लक्षणवाक्ये यस्य न गृह्यत इति वा न्वयः यस्य विशेषो न गृह्यत इति वेति विकल्प्याद्यं दूषयति—। [d]"तदे"ति । साधारणदोषवतोर्हेत्वोर्विशेष एव नास्ति कस्य तत्सम्बन्धितया ग्रहणं स्यादिति तेन सत्प्रतिपक्षस्थलेऽव्याप्तिरित्यर्थः ननु विशेषाभावस्तुतरां तद्गतत्वेनाग्रहणमिति कथमव्याप्तिरित्याह—। [e]"नन्वि"ति ॥

मू० [a]परश्च परिहर्तुं न शक्नोति तत्राप्येवं सत्प्रतिपक्षताऽक्षतैव स्यात् यत् उक्तरूपविशेषवत्तया [b]तेनासौ न गृहीत उक्तरूपस्य समानतयैव तेन गृहीतत्वात् [c]तथापि प्रतिहेतुवादिना तावद्विशेषवत्तयैव गृहीतस्तस्य तत्साधारणभावास्फुरणात् भ्रान्त्य [d]भ्रान्ति-

(१) एकस्मिन्हेतौ व्याप्त्यादिभङ्गत्वेनागृह्यमाण इत्यर्थः ननु विशेषवत्त्वेनाऽगृह्यमाण इत्यर्थोऽपि विशेषस्यैवाभावेन व्याघातात् ।

साधारणस्य चात्र ग्रहणमात्रस्य विवक्षितत्वात् *—इति चेन्न,

टी० ॥ स्थापनावादिना द्वयोरपि व्याप्तिभङ्गे ज्ञाते सत्यपि व्याप्यत्वासिद्धमुद्भाव्य प्रतिहेतुर्दूष्यते तदापि सत्प्रतिपक्षानुच्छेदप्रसङ्गः स्थापनावादिनो विशेषवत्तया ग्रहणाभावेन लक्षणस्य तदानीमपि सत्त्वादित्यतिव्याप्तिमेव दृढयति—। a'परश्चे'ति । वाद्युक्तदोषपरिहारे पुनः प्रतिपक्षत्वं स्यादपि नतु प्रतिवादिना तदपरिहारेऽपि तथाच तदानीं हीनबलत्तया नासौ सत्प्रतिपक्षस्त्वादुक्तलक्षणाच्च तथा स्यादित्यतिव्याप्तिरेवेत्यर्थः ॥ b"तेने" ति । स्थापनावादिनेत्यर्थः ननु विशेषतया(१)ग्रहणाभावो यदि न वादिनस्तथापि प्रतिवादिनः मोऽस्त्येवान्यथा स्थापनावाद्यनुमाने प्रतिवादी तं विशेषमुद्भावयेदेव तथाच नातिव्याप्तिरित्याह—। c"तथापी"ति । ननु प्रतिवादिना विशेषरहितेऽपि विशेषवत्तया ज्ञानं भ्रम इति न तल्लक्षणे तन्त्रामन्यत आह—। d"भ्रान्ती"ति ॥

सू० aप्रतिहेतुवाद्यभिप्रायेणागृह्यमाणतापक्षस्य प्रागेव निरस्तत्वात् bकिञ्च प्रतिहेतुवाद्यपि यदि साधारणतां तस्य दोषस्य तदैव पश्येत्तदा का गतिः cयद्यसौ वादिहेतावपि दोषं पश्येत्तदा तमुद्भावयेत्तथा सति तत्रैव dकथासङ्क्रमः स्यात् * सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्य ! * इति चेन्न, यदि पश्यन्नपि प्रतिवादी तत्र दोषमेवं eमन्त्रयेत् fयदि तदानीं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञातां

(१) अत्र विशेषतया ग्रहणं मौलिकविशेषतया ग्रहणपदार्थाद्विपरीतं विशेषतयाऽग्रहणपदसमानार्थकं, तच्च परकीयहेतौ दोषविशेषस्य ज्ञानमेव नतु विलक्षणत्वस्य ज्ञानं मूले तु विशेषशब्दो विलक्षणत्ववचनस्तथा च यस्य वादिनः परकीयहेतौ दोषविशेषस्य ज्ञानमस्ति तस्यैव स्वहेतौ दोषं साधारण्यनिश्चयः यस्य तु प्रतिवादिनः परकीयहेतौ दोषव्यक्तिविशेषवत्ता ज्ञानं नास्ति न तस्य स्वहेतौ तत्साधारण्यनिश्चयोपीति न व्याख्यानव्याख्येययोर्विरोधः ।

विहाय दोषान्तरमुद्भावयामि तदापि प्रतिज्ञात्यागो नाम भङ्गोऽधिकः ॥

टी० ॥ विशेषं ज्ञात्वापि प्रतिवादी दोषान्तरास्फुरणे भङ्गभीरुः प्रतिहेतुं प्रयुङ्क्ते एव स्वप्रौढिचिख्यापयिषया वेत्यादेरुक्तत्वादित्याह—। [a]"प्रतिहेतुवादी" ति । किञ्च यदास्थापनायामपि वाद्युद्भावितं दोषं प्रतिवादी समाकलयेत् तदा तत्सम्बन्धितया विशेषः केनापि न गृहीत इतिवाद्युद्भावितदोषदशायामपि सत्प्रतिपक्षता स्यादिति सैवातिव्याप्तिरित्याह—। [b]"किञ्चे" ति । स्थापनायां दोषस्फुरणे प्रतिवादी तमेवोद्भावयेन्नतु सत्प्रतिपक्षं कुर्यादित्याह—। [c]"यद्यसावि" ति ॥ [d]"कथासङ्क्रम" इति । तावतैव स्थापनावादी विरमेदित्यर्थः प्रतिहेतु प्रयोगात्पूर्वं दोषान्तरज्ञाने तन्मात्रोद्भावनं स्यादपि तत्प्रयोगानन्तरं दोषान्तरोद्भावने प्रतिज्ञातदोषपरित्यागात् प्रतिज्ञाहानिशङ्कया न दोषान्तरमुद्भावयति तस्यां दशायां स्यादतिव्याप्तिरित्याह—। [e]"मन्त्रयेदि"ति । मन्त्रणास्वरूपमाह—। [f]"यदि तदानीमि" ति ।

मू० ❀ [a]अथ नोद्भावयामि ❀ तथापि प्रतिज्ञातदोषानिर्वाहात् मम पराजयः तदेवं [b]वृथा दोषान्तरव्युत्पादनायायास इति परामृष्य स तूष्णीमास्ते तदा [c]का क्षतिः ❀ [d]अथ(¹)यस्य विशेष इत्युक्तलक्षणवाक्ये पदसम्बन्धस्तवाभिमतः ? ❀-तदा [e]उक्तस्तावद्दोषो दोषान्तरं च स्या[f]द्व्याप्त्यभङ्गादेर्विरुद्धार्थहेत्वोः (²)साधारणस्यासम्भवाद्विशेषपदेनाव्यवच्छेदकेन सह विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ ननु दोषान्तरोद्भावने चेत्प्रतिज्ञाहानिशङ्का तदा तदनुद्भावनमेवास्तु तत्राह—। [a]"अथे" ति । वादिना दूषितं स्वहेतुं यदि क्षमेत प्रतिवादी तदा सत्प्रतिपक्षतैव

(१) अथोक्तलक्षणवाक्ये यस्य विशेष इति पदसम्बन्ध इत्यन्वयः ।

(२) विरुद्धार्थहेत्वोर्व्याप्त्यभङ्गादेः साधारणस्याऽसम्भवादिति सम्बन्धः ।

न स्याद्धीनबलत्वादिति समकरणार्थं वाद्यनुमाने दोषमुद्भावयेदेवेत्यर्थः ॥ b"वृथे"ति । उद्भावनानुद्भावनपक्षयोः पराजयध्रौव्ये दोषान्तरोद्भावनस्यायासमात्रफलकत्वमिति मौनमेव श्रेय इत्यर्थः ॥ c"का गतिरि"ति । अतिव्याप्तिर्दुष्परिहरेत्यर्थः ननु यस्य विशेषो न गृह्यत इतिवाक्ये यत्सम्बन्धितया न गृह्यत इति सम्बन्धो मास्तु यस्येति षष्ठ्यन्तस्य विशेष इत्यनेनैवान्वयः स्यादित्याह —। d"अथे"ति ॥ e"उक्तस्तावदि"ति । यत्र वादिना प्रतिवादिना वा विद्यमान एव विशेषो(१)गृह्यते नतूद्भाव्यते तत्रातिव्याप्तिरित्यथः दोषान्तरमाह —। f"व्याप्ती"ति । यदि विरुद्धार्थहेत्वोर्भङ्गाभङ्गसाधारण्यं कचदपि भवेत्तदा तद्व्यावर्तनाय विशेषपदं सार्थकं स्यान्नत्वेवमित्यर्थः ।

मू० *aअथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्मताभंगाभंगरूपप्रकृतहेत्वपेक्षविशेषवत्तयानुद्भाव्यमानेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकृतः सत्प्रतिपक्ष ?* —इति तदपि नोपपन्नं, bयदि परस्त्वदीयोयं प्रतिहेतुरित्थं भग्नव्याप्तिक इत्येवाभिधत्ते नतु मद्धेतुतोयं विशेष इत्यपि ब्रूते आभासान्तरत्वव्युत्पादनादेव प्रतिहेतोः सत्प्रतिपक्षताभंगात् तदापीत्थं सत्प्रतिपक्षता न निवर्तेत cतथा सति च भतीयमानासिद्ध्यादिनापि सत्प्रतिपक्षीकरणमिति साधु व्युत्पादितं dसर्वानुमानानुकूलं स्यात् ॥

टी० ॥ ननु विशेषवत्वेनान्यतरस्य ग्रहणमस्तु तदुद्भावनमपि न नियतं तथाचोक्तविशेषवत्तयानुद्भाव्यमानेन बोधितसाध्यविपर्ययत्व लक्षणमस्त्वि(२)ति शङ्कते —। a"अथे"ति । यत्र व्याप्तिभङ्गमुद्भावयति मदीयहेत्वपेक्षया तव हेत्वपेक्षया तव हेतौ विशेषोयमित्यनेन

(१) अत्रापि पूर्ववद्विशेषशब्दो दोषव्यक्तिविशेषवचनो नतु विलक्षणत्ववचनः ।

(२) निरुक्तस्थले च स्थापनावादिना व्याप्तिभङ्ग उद्भावित एव अतो नातिव्याप्तिरिति भावः ।

प्रकारेण नोद्भावयति तत्र सत्प्रतिपक्षता तावन्नास्ति विशेषवत्तयाऽनुद्भावनाल्लक्षणं तत्रापि गतमित्यतिव्याप्तिरिति परिहरति—। b"यदी"ति। नन्वस्तु तत्रापि सत्प्रतिपक्षता को दोष इत्यत आह—। c"तथा सती"ति। सोपहासमाह—। "सर्वानुमाने"ति। दुष्टदोषेणापि सत्प्रतिपक्षकरणे सकलानुमानोच्छेदः स्यादित्यर्थः।

मू० aकिञ्च कस्मिन्काले तथानुद्भाव्यमानत्वमपेक्षितं यदि यदा प्रतिहेतूद्भावनेन परहेतुं दूषयति प्रतिवादी तस्मिन् कालेऽनुद्भावनं तदा पश्चादुक्तेपि प्रतिहेतुदोषे पूर्वकालानुद्भावने bप्रतीकारो न कश्चिदिति सर्वहेत्वाभासैः सत्प्रतिपक्षीकरणमदुष्टमिति cगतमनुमानकथया d * अथ प्रतिवादिनाभिहिते यदा पुनर्वादिवचनाऽवसरः ? *-तदानुद्भावनमिष्टं eतर्हि तत्कथमग्रे प्रत्यनुमानवादिनावधारणीयमयमत्र विशेषदोषं नोद्भावयिष्यतीति ॥

टी०॥ किञ्च यदि प्रतिहेतूपन्यासकाले दोषवत्तयानुद्भावितं विवक्षितं तदा तदुपन्यासानन्तरं दोषोद्भावनेपि सत्प्रतिपक्षता स्यादेव प्रतिहेतूपन्यासकालीनानुद्भावनस्य लक्षणस्य सत्त्वादित्याह—। a"किञ्चे"ति ॥ b"प्रतीकार"इति। त्वदुक्तलक्षणाक्रान्तत्वेन दुष्टेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यर्थः॥ c"गतमि"ति। अतिस्फुटदोषेणापि सत्प्रतिपक्षश्चेत्तदा सदनुमानानामपि सत्प्रतिपक्षत्वमित्यनुमानमात्रोच्छेद इत्यर्थः ननु प्रतिहेतूपन्यासानन्तरकालीनं यत्र दोषवत्तयानुद्भावनं तेन बोधितसाध्यविपर्ययत्वं विवक्षितं तथाच नातिप्रसङ्ग इति शङ्कते—। "अथे"ति। अनध्यवसायात् तर्हि प्रतिहेतूपन्यास एव न स्यात् को हि जानात्यसौ मदीयहेतौ दोषं नोद्भावयिष्यति भवतु वा कथञ्चित् प्रतिहेतूपन्यासस्तथापीदमसाधकं सत्प्रतिपक्षितत्वा-

दिति नोद्भावयेत् सत्प्रतिपक्षत्वं ह्युत्तरकालानुद्भाव्यमानविशेषत्वं तच्च प्रथमं निर्णेतुमशक्यमिति परिहरति—। "तर्ही"ति ॥

सू० [a]"दोषशून्यत्वात्स्वकीयस्य प्रतिहेतोः समर्थस्तथावधारयितुमिति चे [b]दुक्तमत्र प्रतीतदोषेणापि सत्प्रतिपक्षताकरणं सम्भवति [c]तत्र परेण दोषेनुद्भाविते विजयश्च भवतीति [d]किञ्च विशेषदोषशून्यत्वमपि स्वकीयहेतोः कथमयमवधारयेत् [e]विरुद्धार्थयोस्तावद्धेत्वोरेकस्यावश्यं दोषेण भाव्यं [f]तत्र यथा तेन स्वहेतौ दोषो न दृश्यते तथा परहेतावपि तद्दर्शने तमेवोद्भावयेत् [g]को हि सचेता ।

टी० ॥ ननु स्वहेतोर्दोषशून्यत्वं निश्चित्य प्रतिहेतूपन्यासाध्यवसाया(१)ऽसाधकानुमानप्रयोगौ स्यातामिति शङ्कते—। [a]"दोषे"ति । तर्हि पूर्वोक्ताभिप्रायेण स्वयं प्रतीतदोषं प्रतिहेतुं क्वापि न प्रयुञ्जीत वादीत्यनिष्टमिति परिहरति—। [b]"उक्तमत्रे"ति । ननु तादृशप्रतिहेतुप्रयोगो भङ्गभयादनर्ह एवेत्यत आह—। [c]"तत्रे"ति । किञ्च दोषशून्यत्वावष्टम्भेनापि प्रतिहेतूपन्यासाध्यवसायासाधकतासाधनानुमानप्रयोगौ न स्यातां पश्चात्तत्र दोषसन्देहध्रौव्यस्य प्रतिपादनादित्याह—। [d]"किञ्चे"ति । सन्देहध्रौव्यमेवाह—। [e]"विरुद्धार्थयोरि"ति ननु विपक्ष(२)हेतुदोषनिश्चयादेव स्वहेतौ न दोषसन्देह इत्यत आह—। [f]"तत्र यथे"ति । ननु कथमयं नियमो यत्परहेतुदोषदर्शने तदुद्भावनमावश्यकं न तु प्रतिहेतूपन्यासावसर इत्यत आह—। [g]"को ही"ति । स्थापनावादिप्रयुक्ते हेतौ दोषान्तरमसिद्ध्यादि दृष्ट्वा सत्प्रतिपक्षावसरो नास्तीति कथमयं नियमो यावता दोषत्वाविशेषात्सत्प्रतिपक्षतामेव कथं नोद्भावयेन्नैवं दोषान्तरे पक्षधर्मतामात्रमुपदर्शनीयं सत्प्रतिपक्षं तु व्याप्तिरपीति

(१) 'प्रतिहेतुमुपन्यस्येयम्'—इत्याकारकः प्रतिहेतूपन्यासाध्यवसायः । (२) विपक्षहेतौ=विपरीतहेतौ, दोषस्य निश्चयादित्यर्थः ।

गौरवमित्यर्थः यद्वा अस्फुरत्प्रीतकारेणापि ([1])दोषेण सत्प्रतिपक्षस्य हीनबलत्वं चेत्कुर्यां तदा ममैव भङ्गः स्यादित्यभिप्रायाद्दोषान्तरमेवोद्भावयेत् यद्वा प्रतिहेतुप्रयोगानन्तरं तेनासाधकतानुमानप्रयोगानन्तरं तदनु स्वपक्षस्थापनाप्रयोग इति प्रयासगौरवमित्यभिसन्धिरित्यर्थः ॥

मू० निश्चितं दोषमुपेक्ष्य सदोषस्य निर्दोषसाम्येन प्रत्यवतिष्ठते "तस्मात्सदोषेपि दोषमपश्यन्नयं न स्वेनादर्शनं दोषाभावे प्रमाणयितुमर्हतीति * [b]अथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहेत्वपेक्षविशेषत्वेनानुद्भाव्यतया संभाव्यमानेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकृतः प्रकरणसम * इति ([2])नैतदपि सुस्थं, [c]यद्युद्भावनकालात्पूर्वकालिकी संभाव—

टी० ॥ तस्मात् स्थापनाहेतौ दोषान्तरमपश्यत एव प्रतिहेतूपन्यास इति स्थिते यथा तत्र([3])स्वयं दोषादर्शनमदोषवत्तां व्यभिचरति तथा ममापि दोषशून्यत्वेनोपाततोपि गृह्यमाणोप्ययं हेतुर्दोषवान् स्यादिति संशयानेन दोषशून्यत्वावष्टम्भेन प्रतिहेतूपन्यासः समाहितो न भवतीत्युपसंहरति—। [a]"तस्मादि"ति। तथाचैतल्लक्षणानुसारेण प्रतिहेतूपन्यासाध्यवसायो न स्यादिति भावः ननु दोषवत्तयानुद्भावनं यद्यपि न निश्चितं तथापि सम्भावनास्त्येव तथाच दोषवत्तया सम्भावितानुद्भावनेन प्रतिहेतुना बोधितसाध्यविपर्ययत्वं लक्षणमस्तु तथाच प्रतिहेतूपन्यासाध्यवसायाऽसाधकतासाधनं च द्वयमप्युपपन्नमेवेति शङ्कते--। [b]"अथे"ति । प्रतिहेतूपन्यासा-

(१) न स्फुरति स्वहेतावपि प्रतीकारो यस्य सत्प्रतिपक्षदोषस्य तेन सत्प्रतिपक्षस्य हेत्वन्तरस्येत्यर्थः । (२) विकल्पासहत्वेनैतद्दूषयति—नैतदपीति-वादिनोयोदोद्भावनकालस्तस्मात्पूर्वकालिकीसम्भावना विवक्षिता ?–१ किंस्वित्तत्कालीना ?–२ यद्वा कालमात्रसम्बन्धिनी ?–३ इति विकल्प्यप्रथममनुवदति-यदीति-इति विद्यासागरः ।

(३) तत्र—स्थापनानुमानवादिहेतौ, स्वयं—स्थापनावादिना ।

त्पूर्वमनुद्भावनसम्भावना चेद्विवक्षिता तदा प्रतिहेतूपन्यासानन्तरं स्थापनावादिदूषितेनापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षता स्यादेव तल्लक्षणस्य तदानीमपि सत्त्वादित्याह—। "यदी"ति ।

सू० ना विवक्षिता(१) [a]तदा तात्कालिकानुद्भावनपक्षोक्त एव दोषोतिदेष्टव्यः * (२)अथोद्भावनस्य योवसरो भविष्यति तात्कालिकतया * तदा सत्प्रतिपक्षताव्युत्पादनकाले सा नास्तीति विशेषणाभावात्तल्लक्षणाभावः (३) * [b]अथोच्यते यावत्सम्भावनानुवर्तते तावत्सत्प्रतिपक्षता (४)किं सम्भावनायाः कालनियमगवेषणेन(५) ?*—मैवम् ॥

टी० ॥ ननु प्रतिहेतूपन्यासानन्तरकालीनानुद्भावनसम्भावना विवक्षिता तत्राह—। "तदे"ति । यत्र स्थापनावादिना प्रतिहेतौ दूषिते प्रतिवादी तदुद्धृत्य सत्प्रतिपक्षत्वमेव पुनर्द्रढयति तत्र दोषोद्भावनादेवानुद्भावनसम्भावनारूपविशेषणाभावात्सत्प्रतिपक्षलक्षणमव्यापकं स्यादित्यर्थः यत्तु प्रतिहेतूपन्यासकाले तदुत्तरकालीनानुद्भावनसम्भावनारूपविशेषणाभावाल्लक्षणमव्यापकं स्यादिति केनचिद्विवृतं तच्चिन्त्यं ननु सत्प्रतिपक्षत्वद्रढीकरणदशायां सत्प्रतिपक्षतैव न विवक्षिता येनाव्याप्तिः स्यात् किन्तु वादिदत्तदोषोद्धारेण निरनुयोज्यानुयोगनिग्रहाद्वादिनोभङ्ग एव किं तदा सत्प्रतिपक्षता द्रढीकरणेनेत्याह—। [b]"अथोच्यते"इति ॥

(१) प्रागुक्तानिव्याप्तिरिहानुसन्धेयेति परिहरति—तदेति पूर्वकालिकानुद्भावनासम्भावनानुद्भाव्यमानदोषो हेतावप्यस्तीति तेनापि सत्प्रतिपक्षतास्यादित्यर्थः । (२) अस्तु तर्हि द्वितीयोनिरवद्यादिति शङ्कते—अथेति—तात्कालिकतयानुद्भाव्यमानत्वविशेषणभावाद्विशिष्टलक्षणस्य तात्कालिके सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः ।(३) कालमात्रसम्बन्धिनीसम्भावना विवक्षितेति तृतीय कल्पं शङ्कते—अथेति-प्रतिहेतौ दोषे निश्चिते सत्प्रतिपक्षता निवर्त्तत इति न्यायनियमः । किन्तु तन्निष्ठतया दोषन्नोद्भावयतीति यावत्सम्भावनानुवृत्तिस्तावत्सत्प्रतिपक्षतानुवर्तत इति नोक्तदोष इत्यर्थः। इतिविद्यासागराचार्य्याः । (४) अतः पूर्वोक्तविकल्पदूषणमनवकाशदुष्टमित्याह—किमिति । (५) व्यतिप्रसङ्गेनैतन्निरस्यति—मैवमिति ।

मू० [a]एवं हि प्रतिहेतोर्दोषेऽनुद्भाविते प्रत्युत निर्दोषतयैव स्वीकृते दोषोद्भावनसम्भावनाया निवृत्तेः सत्प्रतिपक्षता व्यावर्त्तेत तथाचेत्थङ्कारमेव वादी सत्प्रतिपक्षतां परिहरेत् इति साधु स्यात्सत्प्रतिहेतोः प्रतिक्षेपमकृत्वा स्वीकृत्यैव (१)तत्सत्प्रतिपक्षता प्रतिक्षेप्तव्येति [c]*नच स्वीकारादेव प्रतिहेतोः (२)पराजयः स्यात् * सत्प्रतिपक्षतापरिहारोपायतया स्वीकारस्य करणात् [d]स्वीकारे सति, सम्भावनानिवृत्त्या तल्लक्षणकस्य सत्प्रतिपक्षत्वस्यापि निवृत्तेः तथा(३)स्वीकारोऽप्ययं परस्यानिष्टार्थं [e]सिद्धसाधने परकीयसाध्यस्वीकारवदुरुगुणाय स्वीकर्त्तुर्न दोषायेति॥

टी० ॥ साधु प्रतिसाधनतया प्रयुक्तमिति वादिनाभिहिते दोषोद्भावनसम्भावना तावन्निवर्तते एव तथाच विशेषणाभावात्तदा तल्लक्षणाभाव इत्याह—। [a]"एवमि"ति । ननु यत्र स्वानिष्टमेवं वादी स्वीकरोति तत्र भास्तु सत्प्रतिपक्षता किंनः छिन्नमित्यत आह—। [b]"तथाचेत्थमि"ति । यद्यपि यत्रैवं न स्वीकुर्यात्तत्र सावकाशः सत्प्रतिपक्षस्तथापि पूर्वदोषावष्टम्भात्र एवं सत्प्रतिपक्षप्रतीकारं जानानः कथन्न प्रतिकुर्यादितिभावः नन्वेवं स्वदोषाङ्गीकारे मतानुज्ञया वादी पराजितः स्यादित्यत आह—। [c]"नचे"ति । दोषपरिजिहीर्षयायमभ्युपगमो न मतानुज्ञामापादयतीत्यर्थः स्वीकाराभिप्रायमाह—। [d]"स्वीकारे सति"ती । ननु प्रतिसाधुत्वाभ्युपगमे सत्साध्यं स्वानिष्टं सिध्येदित्यपरमनिष्टं स्यादित्यतोऽनुरूपं दृष्टान्तमाह—। [e]"सिद्धसाधन"इति ॥

(१) तदिति सामान्ये नपुंसकनिर्द्देशः, प्रतिहेतुस्वीकृत्यैवेत्यर्थः। यद्वा तन्निष्ठा सत्प्रतिपक्षता तत्सत्प्रतिपक्षतेत्यर्थः । केषुचित्पुस्तकेषु तु "स्वीकृत्यैव तम्" -इत्येव पाठः । (२) प्रतिहेतोः स्वीकारादेव-इत्यन्वयः । (३) तथा स्वीकारः=तेन रूपेण स्वीकारः, बहुषु पुस्तकेषु तु "तस्मात् स्वीकारः"-इति पाठः, सच पूर्वपाठापेक्षयोत्तमतरः ।

सू "यदि च सत्प्रतिपक्षो वादिनोः समानप्रतिपक्षदर्शनजनितात्स्वहेतावाभासत्वसंशयात्तदा क्वचिदपि नास्ति सत्प्रतिपक्षता स्वहेतुपक्षपातेन परहेतावेव दोषः कश्चिदस्ति मया तु न गृह्यते इति ताभ्यां मन्यमानत्वात् यदाह निश्चितौ हि विवादं कुरुत इति [b] * अथौचित्यादावर्जितसंशयेन सत्प्रतिपक्षता स्यात् [c] * तदा सर्वत्रैव वादे सर्वानुमानानां सत्प्रतिपक्षता दुर्निवारा तद्यथा शब्दानित्यत्वानुमानेन बुद्धिमद्भिः शतशः शब्दनित्यत्ववादिजयात् शब्दनित्यत्वानुमानेन च प्राज्ञैः शतशः शब्दानित्यत्ववादिजयात् ॥

टी० लक्षणं दूषयित्वा फलं दूषयति—।"यदि चे"ति । प्रतिसाधनं दृष्ट्वा स्वसाधने हेत्वाभासत्वसंशयोत्र फलत्वेनाभिमतः स चाशक्यः स्वपक्षपातेन स्वसाधनस्य निर्दोषत्वेनैव निर्णीतत्वात् संशयानुपपत्तेरित्यर्थः ननु विशेषदर्शनं तिरस्कृत्यापि तुल्यबलप्रतिसाधनदर्शनरूपदोषबलादन्योन्यस्य स्वहेतौ संशयोवश्यं भावीत्याह—। [b]"अथे"ति । औचित्यादावर्जित आहार्य इति केचित्तन्न आहार्यसंशयाभ्युपगमे प्रतिसाधनोपन्यासानर्थक्यस्यावश्याभ्युपगमप्रसङ्गात्(१)अनित्यत्वसाधकानुमानस्य नित्यत्वसाधकानुमानं तदानीमनुपन्यस्यमानमपि सत्प्रतिपक्षः स्यात् संशयापादकत्वादित्याह—। [c]"तदे"ति ॥

सू० "द्वयोः पक्षयोरनुमानेषु कतरद्वस्तुतः सदनुमानमिति [b]अर्हतो दोषसंशयस्य दुर्वारत्वादिति [c]प्रकारभेदाभावाच्च न कालात्ययापदिष्टः पृथक् तद्यथा बाधितविषयः कालात्ययापदिष्ट इत्यलक्षणं तथाहि

(१) अनाहार्यं संशयमुत्पाद्य निश्चयप्रतिबन्धार्थमेव प्रतिहेतुरुपन्यस्यते आहार्यसंशयश्च न निश्चयविरोधयतः प्रतिहेतूपन्यासानर्थक्यमिति भावः ।

बाधितविषयत्वं किं विवक्षितं न तावद्बलवता बोधितो विषयविपर्ययो यस्य तत्त्वं [d]यथाश्रुतस्य सत्प्रतिपक्षेपि गतत्वात् [e]तत्र प्रत्यनुमानस्य प्रथमानुमानविषयविपर्ययबोधकस्य पक्षधर्मतादिबलसम्भवात् * अथ बलवतेत्यधिकबलेनेति विवक्षितं * [f]तदापि केवलव्यतिरेकिणोन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे गतत्वादतिव्यापकत्वं तत्रान्वयव्यतिरेकिणः प्रतिहेतोः सपक्षसत्त्वलक्षणबलाधिक्यसंभवात् ।

टी० ॥ सन्देहमेवोपपादयति–। [a]"द्वयोरि"ति ॥ [b]"अर्हन्त" इति । वचितस्य प्राप्तस्येत्यर्थः साध्यविपर्ययबोधघटितसत्प्रतिपक्षान्तर्भावः स्फुटः कालात्ययापदिष्टस्येति तत्खण्डनानन्तरं कालात्ययापदिष्टखण्डनमुपक्रमते–। [c]"प्रकारे"ति । हेत्वाभासान्तरभेदकस्य प्रकारभेदस्याभावादित्यर्थः ॥ [d]"यथाश्रुतस्ये"ति । अविवेचितबलवत्त्वस्ये(१)त्यर्थः सत्प्रतिपक्षस्य प्रतिबन्धकत्वं नतु साध्यविपर्ययबोधकत्वं यद्यपि तथापि तुल्यबलबोधितसाध्यविपर्ययत्वं सत्प्रतिपक्षत्वमित्यभिप्रेत्यैतदुक्तं अतिव्याप्तिं स्फुटयति [e]"तत्रे"ति ॥ [f]"तदे"ति । यद्यपि व्यतिरेकिणि सपक्षसत्त्वाभावेपि व्याप्तिपक्षधर्मतारूपबलसाम्यमिति नाधिकबलत्वमन्वयव्यतिरेकिणस्तथापि सपक्षसत्त्वादिकं बलमभिप्रेत्यैतदुक्तम् ।

मू० [a]किञ्चैवं प्रत्यक्षेणानुमानाभासबाधो न स्यात् प्रत्यक्षस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नाभ्रान्तिज्ञानकरणत्वमात्रं बलमनुमानस्य तु पक्षधर्मत्वादि भूयिष्ठं बलमिति [b] * अथ मन्यसेऽनन्यथासिद्धत्वं बलं विवक्षित्वेदमुच्यते तेनानन्यथासिद्धेन बोधितो यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकस्तत्त्वं बाधितविषयत्वमिति?

(१) अविवेचितबलवत्त्वस्य = अनिर्णीतन्यूनाधिकबलवत्त्वस्य ।

*मैवम्, [c]तथापि हि वस्तुतोऽनन्यथासिद्धेन ([1])सत्प्रतिपक्षेपि गतत्वादतिव्यापकत्वं [d]किञ्चान्यथेत्यन्येन प्रकारान्तरेणेत्युच्यते अनन्यथेति चानन्येन प्रकारेण [e]यस्मादन्यत्वं तेनैवेत्यर्थः सम्पद्यते तथाच वक्तव्यं किं तदन्यताप्रतियोगीति प्रामाण्यं तदिति चेत् आहो दुर्वैदग्धी भवतः प्रमाण्येनेति वक्तव्ये प्रामाण्याद्योन्यः स यो न भवति तेन प्रकारेण सिद्धः उत्पन्नः प्रतीतो वा तेनेति ब्रुवाणस्य ।

टी० ॥ "किञ्चैवमि"ति । यद्यपि रूपवत्त्वादिकं यथायथं तत्रापि बलमधिकं तथापि तदविवक्षयेदमुक्तं ॥ [b]"अथे"ति । सत्प्रतिपक्षस्थलेऽन्यथासिद्धेनैव साध्यविपर्ययबोधनमतो नातिव्याप्तिरिति भावः यत्रानन्यथासिद्ध एव प्रतिहेतुर्वस्तुतस्तत्रातिव्याप्तिमाह—। [c]"तथापी"ति । कुटिलोक्तिकत्वं लक्षणदोषमाह—। [d]"किञ्चे"ति [e]"यस्मादन्यत्वमि"ति । अन्यत्वं सप्रतियोगिकं तेन यथाघटादन्यः पटादिः अनन्यस्तु घट एव तथा प्रामाण्यादन्यदप्रामाण्यमनन्यत्तु प्रामाण्यमेवेत्यर्थस्तथाच प्रामाण्येन सिद्ध इति वक्तव्ये प्रामाण्यप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्प्रतियोगिकान्योन्याभाववता सिद्ध इति महत्कौटिल्यमुक्तमित्यर्थः इति ब्रुवाणस्याहो दुर्वैदग्धी भवत इति योजना ॥

सू० [a]तथापि प्रमाणेन बोधितविपर्ययो विषयो यस्य स कालात्ययापदिष्ट इति न इदं रजतमिति शुक्तिं विषयीकुर्वति प्रत्यक्षाभासे नेदं रजतमितिप्रमाणेन बाध्यमानेपि हेत्वाभासविशेषलक्षणमिदङ्गच्छदतिव्यापकत्वमापद्यते [b]एवं बाध्यविषयिण्यामिच्छायामपि गच्छेत् * प्रमाणेन बोधितो यदीयविषयस्या–

(१) अनन्यथासिद्धेन=सदनुमानेन ।

न्यथा भावः [c]स हेतुः कालात्ययापदिष्ट ?*—इति चेन्न, यदि [d]मुख्यार्थो हेतुशब्दः [e]तदा हेत्वाभासत्व-व्याघातः [f]अथामुख्यार्थः तदा कोऽस्यार्थः यत्रैष व्यवस्थाप्यते इति सोऽभिधातव्यः *[g]प्रमाणेन बोधिते यदीय विषयस्य व्यतिरेकः स हेत्वाभासः कालात्ययापदिष्ट ? *—इति चेन्न, यद्यग्रे हेत्वाभासत्वानिश्चयः तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वम् * अथ कालात्ययापदिष्टत्वेन निरूपिते एव हेत्वाभासत्वस्य निश्चयः * तदा तत एव दुष्टत्वसिद्धेः कृतं ।

टी० ॥ ननूक्तिकौटिल्ये सत्यपि लक्षणमदुष्टमेवेत्यत आह—। [a]"तथापी"ति । प्रमाणेन बाधकज्ञानेन बोधितसाध्यविपर्यये भ्रमेऽतिव्याप्तिः भ्रमज्ञानस्य हेत्वाभासत्वायोगादिति भावः भ्रमजनितायामिच्छायामतिव्याप्तिमाह—। [b]"एवमि"ति। बाध्यं रजतत्वादिविषयो यस्या इच्छायाः सा तथा तस्यामित्यर्थः ॥ [c]"स हेतुरि"ति । तथाच न भ्रमे न वा तज्जनितायामिच्छायामतिव्याप्तिस्तत्र हेतुत्वाभावादिति भावः ॥ [d]"मुख्यार्थ" इति । व्याप्तपक्षधर्मवचन इत्यर्थः न्यायावयव इति नार्थः अर्थस्यैव हेतुहेत्वाभासत्वस्य विचारात् ॥ [e]"तदे"ति । व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टस्य हेत्वाभासत्वं व्याहतमित्यर्थः ॥ [f]"अथे"ति । लाक्षणिकस्य हेतुशब्दस्य विविच्य विषयो वक्तव्य इत्यर्थः पूर्वोक्तव्याघातपरिहाराय हेत्वाभासत्वेन विशेषणीयमित्याह—। [g]"प्रमाणेने"ति ॥

मू० [a]पश्चात्प्रतीतिकस्य कालात्ययापदेशस्योपन्यासेनेति [b]तदिदं त्वन्मते लक्षणमस्तु मा वा भूत् सामुद्रिकप्रमाणेन पुनर्महदेतदलक्षणं कालात्ययापदेशस्य येनास्य (१) नाम हेत्वाभासभेदपदभ्रंशः प्रासाधि * [c]अथ ब्रूषे हेत्वाभासत्वं हेतुसदृशतया प्रतीयमानत्वं

न हेतुदोषवत्त्वम् ? *–इति मैवं, [d]हेतुना तुल्यता हि अहेतुत्त्वावगमं विना न शक्यप्रमितिः सादृश्यस्यभेदाधिष्ठानस्य तथैव प्रतीतेः [e]अन्यथा हेतोरपि हेत्वाभासत्वापातात् [f]ततश्च हेतुरूपवैरूपस्यावश्यं प्रत्येतव्यत्वेन प्रागुक्तदोषानिवृत्तिः * प्रमाणेन बोध्यमानो यदीय [g]पक्षव्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट ? *–इति चेन्न,

टी० ॥ "पश्चात्प्रतीतिकस्ये"ति। हेत्वाभासत्वगर्भलक्षणव्यवस्थाप्यस्येत्यर्थः अनेन लक्षणेन कालात्ययापदिष्टो हेत्वाभासादेव प्रच्यावित इति महदिदमलक्षणमित्युपहसति–। [d]"तदिदमि"ति। ननु हेतुसदृशत्वं हेत्वाभासत्वं नत्वनुमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्वं येन कालात्ययापदिष्टत्वज्ञानात्पूर्वमेवानुमिति प्रतिबन्धे किं तेनेति स्यादित्याह–। [c]"अथे"ति। तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयो धर्मवत्त्वं सादृश्य हेतुभिन्नत्वज्ञानात्प्रत्येतव्यमिति स एव दोष इत्याह–। [d]"हेतुने"ति। [e]"अन्यथे"ति। यदि सादृश्यं भेदगर्भं न स्यादित्यर्थः ॥ [f]"ततश्चे"ति। हेतुभिन्नत्वं हेतुवैधर्म्यज्ञानाधीनमित्यर्थः ॥ [g]"पक्षव्यतिरेक" इति। तथाच हेत्वाभासपदप्रक्षेपदोषाभावः. अनन्तज्जन्येच्छयोश्च नातिव्याप्तिस्तत्र पक्षव्यतिरेकाभावादित्यर्थः विपरीतप्रमायां सन्देहसिषाधयिषयोरभावान्न पक्षतेति भावः यद्यपि बाधे प्रमाणेन पक्षव्यतिरेको न बोध्यते तथापि सम्भवाभिप्रायेणोक्तम्।

सू० [a]आश्रयासिद्धव्यापनात् * आश्रयासिद्धव्यतिरिक्त इति विशेषणीयम् ? *–इति चेन्न, [b]विशेषणाद्यसिद्धाआश्रयासिद्धेन सह सङ्कीर्णकालात्ययापदिष्टोदाहर-

(१) येन=सामुद्रिकप्रमाणेन, अस्य=कालात्ययापदिष्टस्य, नाम=मनिष्ठं, हेत्वाभासविशेषस्य पदात् स्थानात् भ्रंशः=च्युतिः, प्रासाधि। सामुद्रिकशास्त्रे कालात्ययापदेशपदस्याऽतिक्रान्तकालव्यपदेश वाचित्वात्।

णमेवं न व्याप्येत [c]* प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट ? *–इति चेन्न, [d]प्रत्यक्षाभासव्यापनात् तत्रापि हि साध्यस्य ज्ञाप्यरूपस्य व्यतिरेको बोध्यते एव [e]* प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयस्य साध्यस्य व्यापकस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट ? *–इति चेन्न, [f]प्रमाणेन बोध्यमानाभावस्य प्रकृते हेतुव्यापकत्वासम्भवात् ॥

टी० ॥ [a]"आश्रयासिद्ध"इति । यद्यपि गगनारविन्दं सुरभीत्यादावाश्रयासिद्धे पक्षव्यतिरेको न प्रमाणबोध्यो(१) न वा सिद्धसाधनस्थले पक्षव्यतिरेकः प्रमाणबोध्य(२)स्तथापि प्रमाणेन सिद्धौ(३)सत्यां सन्देहाभावात् पक्षताव्यतिरेक इत्येनावतैव तथोक्तं ॥ [b]"विशेषणाद्यसिद्ध्य"इति । सन्देहसिषाधयिषयोः पक्षविशेषणयोर्बाधे असिद्धिरिति तत्राश्रयासिद्धत्वं ध्रुवमिति तत्सङ्कीर्णबाधाव्याप्तिरित्यर्थः आश्रयासिद्धेः साध्यव्यतिरेकः प्रमाणेन न बोध्यत इति न तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते–। [c]"प्रमाणेने"ति । साध्यपदं ज्ञाप्यपरं चेत्तत्राह–। [d]"प्रत्यक्ष"इति । साध्यपदस्य व्यापकपरतामादाय शङ्कते–। [e]"प्रमाणेने"ति । कृतकत्वादिहेतुव्यापकत्वमनौष्ण्यादेः साध्यस्य न सम्भवतीति हेतुमति पक्षे योबाधस्तत्राव्याप्तिरित्याह–। [f]"प्रमाणेने"ति ।

मू० * [a]प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य प्रतिज्ञातस्याभावः स कालात्ययापदिष्ट ? *–इति चेन्न, स्वार्थानुमाने कालात्ययापदिष्टस्यैवमव्यापनात् [b]तत्र शब्दरूपस्य प्रतिज्ञानस्याभावात् [c]शब्दस्य परा-

(१) न प्रमाणबोध्यः, पक्षतावच्छेदकगगनीयत्वव्यतिरेकस्यैव तत्र साक्षात्प्रमाणबोध्यत्वादिति भावः । (२) न प्रमाणबोध्यः, पक्षतावच्छेदकसाध्यसंशयव्यतिरेकस्यैव तत्त्वादिति भावः । प्रत्युताश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्ध्योरुभयोः पक्षस्यैव स्वरूपसत्त्वात्प्रमाणबोध्यत्वम् । (३) सिद्धाविति बाधस्याप्युपलक्षणं, तेनाद्योदाहरणमपि संगृहीतंभवति ।

र्थत्वात् * प्रमाणेन बोध्यमानो यदीय साध्यस्य [d]पक्षनिविष्टस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट ? *-इति चेन्न, [e]तथा भूतस्य पक्षाभासत्वाभ्युपगमेन मुख्यपक्षार्थत्वासम्भवात् पक्षाभासनिविष्टस्येति क्रियमाणेतु [f]पूर्वं पक्षाभासत्वप्रतीतिपक्षयोः पूर्वं हेत्वाभासत्व प्रतित्यप्रतीतिपक्षोक्तदोषवत् दोषो द्रष्टव्यः पक्षत्वाभिमतांशभूतस्येति क्रियमाणे च प्रष्टव्यं किं पक्षत्वाभिमतत्वं ? पक्षतयाभ्युपगमानत्वम् १ अथ पक्षतया प्रमितत्वम् ? उत पक्षतयाप्रतीतिमात्रत्वम् ३ नाद्यः [h]दूषकं प्रति तदसम्भवात् तेन बाध्यसाध्यस्य पक्षाभासतयैव प्रत्युताङ्गीकारात् ।

टी० ॥ यद्यपि बाधे हेतुव्यापकत्वं साध्यस्य न सम्भवति। तथापि प्रतिज्ञातत्वं भवत्येवेति तदादाय शङ्कते । [a]"प्रमाणेने"ति ॥ [b]"तत्रे ति । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेतिलक्षणानुसारादित्यर्थः ननु स्वार्थानुमानेप्रतिज्ञैव कथं नास्तीत्यत आह— [c]"शब्दस्ये"ति । [d]"पक्षनिविष्टस्ये"ति । तथाच न स्वार्थानुमानबाधाव्याप्तिस्तत्र प्रतिज्ञाविरहेपि पक्षसम्भवादिति भावः क्वचिदपि बाधे पक्षता नास्तीति सर्वाव्याप्तिरित्याह—। [e]"तथा भूतस्ये"ति । पक्षाभासत्वप्रतीतावाश्रयासिद्धावनुमानदूषणे बाधानवकाशादित्याह—। [f]"पूर्वमि"ति ॥ [g]दूषकं प्रती"ति । बाधमुद्भावयन् वास्तवीं पक्षतां नाभ्युपगच्छतीत्यर्थः ॥ [h]"बाध्यसाध्यस्ये"ति बाध्यं साध्यं यस्येत्यर्थः ।

सू० [a]अनुमानबाध्यपेक्षयापि नियमाभावः सदनुमानास्फूर्तौ मन्दप्रज्ञेन प्रज्ञाभिमानवता च मयि वदति स्फुटं दोषमपि को दूषयितुं शक्त इत्यभिप्रायेण यदृच्छया ज्ञातदोषस्यापि प्रयोगस्य सम्भवात्तत्रानुमानवादिना पक्षत्वाङ्गीकारभावेन तथाभूतबाधिता-

नुमानाव्यापकमिदं लक्षणं स्यात् [b]* न च पक्षतयोपन्यस्यमानत्वमङ्गीकारार्थं * इति युक्तं, [c]तथा सति स्वार्थानुमाने कालात्ययापदेशाव्याप्तिः नापि द्वितीयः [d]पक्षत्वेन प्रमिते विषये कालात्ययापदेशानवकाशात् नापि तृतीयः तदा ह्येवं लक्षणमिदं सम्पद्यते प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यस्य [e]पक्षप्रतीतिविषयांशस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति ।

टी० ॥ ननु स्थापनावादिना स्वपक्षः पक्षत्वेनाभ्युपगम्यत एवेति नासम्भव इत्यत आह—। [a]"अनुमाने"ति । यत्र प्रौढो वादी बाधितमपि साधयितुं प्रक्रमते तत्राव्याप्तिरित्यर्थः अपक्षस्यापि पक्षतयोपन्यासः सम्भवतीति नाव्याप्तिरित्यत आह—। [b]"नचे"ति । [c]"तथा सती"ति । तत्रोपन्यासो नास्तीति भावः ॥ [d]"पक्षत्वेने"ति । बाधस्थले पक्षताविघटनान्नाव्याप्तेरित्यर्थः ॥ [e]"पक्षप्रतीतिविषयांशस्ये"ति । पक्षप्रतीतिविषयस्य धर्मिणोंऽशो धर्मः सिषाधयिषित इत्यर्थः ॥

सू० अस्य च वाक्यार्थस्य न कदाचिदपि सम्भवं पश्यामः [a]यदा तावत्प्रमाणेन साध्यस्य व्यतिरेकबोधस्तदा पक्षप्रतीतिर्नास्ति विशेषदर्शने भ्रमस्यानवकाशात् [b]ततश्च तदा पक्षप्रतीत्यभावेन तद्विषयत्वाभावात् तद्विषयांशस्येति विशेषणाभावाधीनो विशिष्टस्य लक्षणात्मनोऽभावः [c]यदा च प्रमाणेन साध्यव्यतिरेकबोधनं नास्ति तदा [d]तस्यैव लक्षणभागस्याभावाल्लक्षणाभाव इति [e]नित्यमसत्त्वव्यवस्थितेन लक्षणेन लक्ष्यं व्यवस्थापयन् श्लाघनीयप्रज्ञो भवान् ॥

टी० ॥ अत्र च प्रतीतिर्भ्रान्तिर्विवक्षिता प्रमाया दूषितत्वात् यदा साध्याभावप्रमा तदा पक्षप्रतीतिर्भ्रमरूपा न सम्भवतीत्य-

सम्भवो लक्षणदोष इत्याह–। [a]"यदे"ति । यद्यपि साध्याभावप्रमा साध्यभ्रमं प्रतिबध्नाति नतु पक्षत्वभ्रममपि भिन्नविषयत्वात् तथापि सन्देहसिषाधयिषे विघटयन्ती तद्घटितपक्षत्वज्ञानमपि विघटयत्येवेति भावः तथापि लक्षणे को दोष इत्यत आह–। [b]"तत्रश्चे"ति । तथाच साध्याभावप्रमायां पक्षप्रतीतेरभावात्तद्घटितकालात्ययापदिष्टलक्षणाभाव एवेत्यर्थः ननु साध्यविपरीतप्रमायां पक्षप्रतीतिरस्तु तदभावदशायां स्यादेवेत्यत आह– [c]"यदे"ति ॥ [d]"तस्यैवे"ति । प्रमाणेन बोधित इत्यस्यैव भागस्येत्यर्थः तथाच विशेषणद्वयविशिष्टस्य लक्षणस्य न कदापि सत्त्वमित्याह–। [e]"नित्यमि"ति । असत्त्वव्यवस्थितेन व्यवस्थितासत्त्वेन ॥

सू० [a] * नच वैशेषिकप्रक्रियामाश्रित्य विनश्यदवस्थापि पक्षप्रतीतिस्तत्काले सम्भावनीया * तदीयसाध्यव्यतिरेकावगमनिवर्त्तनीया हि सा तत् साध्यव्यतिरेकावगमश्च पूर्वमेव भूत इत्यवश्याभ्युपगमनम् [b]अन्यथा प्रमाणेन बोध्यमानत्वं कथं साध्यव्यतिरेकस्य तदावगम्येत ।

टी० ॥ ननु पक्षप्रतीत्यव्यवहितोत्तरक्षणे साध्यविपरीतप्रमा स्यादिति विशेषणविशेष्योभयभागव्यवस्थितौ कथं व्यवस्थितासत्त्वं लक्षणं नहि विनश्यदवस्थेनापि ज्ञानेन यौगपद्यं नाङ्गीक्रियत इत्यत आह–। [a]"नचे"ति । बाधोद्भावनकाले हि साध्यव्यतिरेकस्य प्रमाणेन बोध्यमानत्वमवश्यमभ्युपेयमन्यथा तद्गर्भबाधानुद्भावनापत्तेः(१) तथा च तदुत्तरं पक्ष प्रतीतिर्वाच्या सा च कथं विशेषदर्शने सति स्यादिति विनश्यदवस्थयापि तया न यौगपद्यमित्यर्थः बाधावतारानन्तरं पक्षप्रतीतिर्विवक्षिता न तु वैपरीत्यमित्यत्र विनिगमकमाह । [b]"अन्यथे"ति यदि साध्यव्यतिरेकप्रमा पूर्वकालीना न विवक्षिता

(१) तद्व्यतिरेकगर्भबाधानुद्भावनापत्तेः, स साध्यव्यतिरेको गर्भे यस्य बाधस्य तस्य अनुद्भावनापत्तेरित्यर्थः ।

तदा वह्न्यादेः पक्षतयोपदर्शनकाले(१) प्रमाणत्रोध्याभाववत्त्वं कथमुद्भाव्येत विशेषणीभूतस्य बाधस्य त्वया तदानीमनभ्युपगमादित्यर्थः यत्तु विनश्यदविनश्यदवस्थयोः क्षणमात्रं सहभावेऽपि नोद्भावनकाले साहित्यमिति व्याख्यानं तच्चिन्त्यं शङ्कोत्तराभ्यामसंस्पर्शादिति बोध्यमानत्वमिति वर्तमानतया निर्देशो विशेषणत्वलाभाय ।

मू० [a] * नच वाच्यं प्रतीतिविषयत्वमिदं विशेषणं न भवति किन्तूपलक्षणम् उपलक्षणेन चासतापि व्यवच्छिन्नप्रतीतिरुपजन्यते यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्युपलक्षणीभूतया काकवत्तया देवदत्तगृहस्य व्यवहारकाले इति * [b]यतस्तत्रोपलक्ष्यो देवदत्तगृहस्य स्वाभाविको विशेषोऽस्ति व्यवहारकाले तेन काकवत्ताभावेऽपि तमादाय व्यवहारनियमप्रवृत्तिः न तु तत्राप्यसत उपलक्षणस्य कारणत्वं अत्र तु व्यक्तीनामुपलक्ष्यत्वे लक्षणस्याननुगमत्वम् अनुगतं च किञ्चिदुपलक्ष्यं न लक्ष्यामहे ।

टी० ॥ ननु साध्याव्यतिरेकप्रमापक्षप्रतीत्योर्यदि न यौगपद्यं तथाप्यनन्तरत्व(२)मुपलक्षणमस्तु तस्य हि स्वासत्त्वकालेऽपि व्यवर्तकत्वमित्याशङ्क्य परिहरति-। [a] "नच वाच्यमि"ति। काकवत्तया असत्येति शेषः दार्ष्टान्तिके दृष्टान्तवैषम्यमाह- [b] "यत इति" । यथा तत्रोत्तुङ्गत्वादिकमुपलक्ष्यतावच्छेदकमस्ति न तथा प्रकृते ह्रदादेः प्रत्येकमुपलक्ष्यत्वेनननुगम इत्यर्थः तमादाय उत्तुङ्गत्वादिकं विशेषमादाय व्यवहारनियमप्रवृत्तिः व्यावृत्तप्रतीतिः तथाचोत्तुङ्गत्वस्यैव व्यावृत्तबोधकारणत्वं नत्वसतः

(१) वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादित्यादिस्थले वह्न्यादेः पक्षतयोपदर्शनकाले इत्यर्थः । (२) अत्र मूलेनैकवाक्यतार्थं "तु भवति, तथाच पक्षप्रतीतिविषयत्वम्"-इत्यध्याहृत्योपलक्षणमस्त्विति योज्यम् । यद्वा पक्षप्रतीतिलक्षणविशेषणविशिष्टानन्तरत्वस्योपलक्षणत्वे व्यवस्थाप्ये विशेषणीभूतपक्षप्रतीतेरप्युपलक्षणत्वम् ।

काकस्येत्यर्थः काकसत्त्वकाले काकवन्तो देवदत्तगृहा इति वाक्येनान्वयानुपपत्त्या काकपदस्योत्तृणत्वे लक्षणा प्रत्यक्षकाले च काकपरिचायितोत्तृणत्वस्यैव विशिष्टप्रतीतिविषयत्वं नतु काकस्यापीति भावः ।

सू० [a]अत उक्तमेव वाक्यार्थमादाय प्रवर्तमाने लक्षणात्मके साधने विशेषणासिद्धिर्दुर्निवारा [b]एतेन पूर्वं शङ्कितस्य हेतुरित्यस्य प्रत्यक्षाभासव्यवच्छेदार्थमुपात्तस्य स्थाने हेतुत्वाभिमत इत्येतादृशस्य करणं दूषितप्रायम् [c]* अथ ब्रूषे प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यस्याभावः स प्रत्यक्षाभासातिरिक्तः कालात्ययापदिष्ट ? *-इति नैतदपि सुस्थम्, शब्दोपमानाभाससाधारण्यात्तद्व्यतिरिक्त इत्यपि विशेषणीयमिति चेदेतदपि विचार्यतां किं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वं प्रत्यक्षाभासादिभ्यो वैधर्म्यं किञ्चित् उत स्वरूपभेदः अथवान्योन्याभावः न तावदाद्यः ।

टी० ॥ ननु प्रतीत्योर्विशेषणत्वोपलक्षणत्वयोरभावे को दोष इत्यत आह–। [a]"अत" इति । प्रमाणबोध्यमानपक्षप्रतीतिविषयांशव्यतिरेकत्वाद्यदा स्थापनानुमानस्याबाधकत्वमनुमेयं तदा स्वरूपासिद्धिः स्यादित्यर्थः यद्वा बाधस्येतरभेदे साध्ये लक्षणस्य वाक्यार्थस्य हेतोः स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः॥ [b]"एतेने"ति। अभिमतिरभ्युपगमः प्रमा वा भ्रान्तिर्वेत्यादिविकल्पदोषेणेत्यर्थः अत्रापि हेतुत्वेनाभ्युपगमो न प्रतिवादिनः तेन हेत्वाभासत्वेनैव वादिहेतोरभ्युपगमात् नापि वादिनः प्रौढेन वादिना हेत्वाभासत्वाभिमतेनापि स्थापनाकरणात् प्रमा चासम्भावितैव अहेतुत्वेन विशेषदर्शनानन्तरं हेतुत्वेन भ्रमा(१)नवकाशादिति भावः पूर्वं शङ्किते लक्षणे प्रत्यक्षाभासातिव्याप्तिवारणाय तदन्यत्वेन विशेषणं शङ्कते–। [c]"अथे"ति ।

(१) अत्र "अपि"--शब्दमध्याहृत्य भ्रमस्याप्यनवकाशादित्यर्थः ।

मू० [a]तद्भेदकस्य धर्मस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् नापि द्वितीयः [b]स्वरूपस्य परस्परव्यावृत्ततया लक्षणानौपयिकत्वात् नापि तृतीयः [c]व्यतिरिक्तत्वस्यान्योन्याभावात्मनः प्रत्यक्षाभासादावपि भावेन तद्व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः * ननु न व्यतिरिक्तत्वमात्रमन्योन्याभावरूपविशेषणमस्माभिर्निरूपितं [d]किं नाम प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वं नच प्रत्यक्षाभासादयः स्वात्मभ्य एव भिन्नाः तत्कथमुक्तस्य प्रसङ्गस्यावकाशः अवगतमिदं त्वद्विवक्षितमेतदेव विचार्यते ॥

टी० ॥ [a]"तद्भेदकस्ये"ति । भेदको हि धर्मः कालात्ययापदेशस्य लक्षणं भवेत्सचाद्यापि न निरूढमित्यर्थः ॥ [b]"स्वरूपस्ये"ति । स्वरूपभेदे हि ग्राह्ये लक्षणं नोपायः तदन्तरेणापि लक्षणं परस्परं स्वरूपभेदसिद्धेरिति लक्षणप्रणयनानर्थक्यमित्यर्थः ॥ व्यतिरिक्तत्वमन्योन्याभावत्वमात्रं वा प्रत्यक्षाभासादिप्रतियोगिकान्योन्याभावत्वं वा आद्यं दूषयति—। "व्यतिरिक्तत्वस्ये"ति । अन्त्यमाशङ्क्य दूषयति—। [d]"किं नामे"ति । प्रतियोगिविशिष्टस्यान्योन्याभावस्य प्रतियोगिनो विशेषणस्यासत्त्वादसत्त्वमिति प्रत्यक्षाभासादिति बाधितहेतौ तद्विशिष्टान्योन्याभावस्याप्यभाव एवेति सर्वकालात्ययापदिष्टाव्याप्तिरित्यर्थः ॥

मू० किं प्रत्यक्षाभासादिभिर्विशेषितोन्योन्याभावस्त्वयोच्यते उत तैरुपलक्षितः यं प्रत्यक्षाभासादिष्वप्रसक्तं मन्यसे आद्यस्तावन्न सम्भवति नहि प्रतियोगिरूपविशेषणसहितोभावः क्वचिदप्यस्ति ततस्तादृशस्य विवक्षितत्वे सर्वाव्याप्तिः द्वितीये तु [a]प्रत्यक्षाभासादिभिरुपलक्षणैर्यदुपलक्ष्यमन्योन्याभावस्य स्वरूपमेकं तत्प्रत्यक्षाभासादिषु बाधितानुमानेषु च

साधारणमिति कथं नोक्तदोषप्रसङ्गः [b]अन्यदस्तु सदात्मकं विशेषणं प्रतियोगीत्वभावस्यासन्नेव तज्ज्ञानस्य विशेष्ये व्यावृत्तबुद्ध्याधानाविरोधात् विशेषणं भवतीति चेत् * अयुक्तमेतत्,

टी० ॥ ननु प्रतियोगिनो न विशेषणत्वं येन घटान्योन्याभाववति पटे घटाभावात्तदन्योन्याभावोपि न भवेदपि तूपलक्षणं तथा च नोक्तदोष इत्यत आह—। [a]"प्रत्यक्षाभासादिभिरि"ति । प्रत्यक्षाभासादिकालात्ययापदिष्टयोरेक एवान्योन्याभावः स यथा कालात्ययापदिष्टे तथा प्रत्यक्षाभासादावपीत्युक्त एव प्रसङ्गोऽतिव्याप्तिरूप इत्यर्थः ननु देशतः कालतो वा असतोपि प्रतियोगिनो विशेषणत्वमेव तथा च नोपलक्षणपक्षोक्तातिव्याप्तिदोष इत्याह—। [b]"अन्यदस्ति"ति । अन्यद्द्रव्यगुणकर्मादि तथा च कालात्ययापदिष्टे प्रत्यक्षाभासत्वेपि तद्विशिष्टान्यदन्योन्याभावः स्यादेवेति न सर्वाव्याप्तिरिति भावः ।

सू० "विशिष्टं तावदभावस्य स्वरूपमिहोपात्तं तच्च विशेष्यमात्रशरीरं न भवितुमर्हति तथा सति विशेष्यस्वरूपमेवोच्यतां वृथा विशेषणपदोपन्यासः तदुपन्यासे चान्योन्याभाववस्तुमात्रमुपन्यस्तं भवेत्तच्च प्रत्यक्षाभासादेर्व्यवच्छेद्यस्य सङ्ग्राहकं ततश्च विशेष्यादन्योन्याभावादधिकं किञ्चिद्वक्तव्यं तद्विशिष्टमुपन्यस्यतां [b]सच यदि प्रतियोगी तदीयोभिधीयते नहि तस्याभावात्तदानीं विशिष्टाभावः प्रसक्तः विशेष्यमात्रं परिशिष्टं तच्च केवलमतिप्रसक्तं तस्माद्विशिष्टव्यवहारप्रवर्त्तनकाले विशेष्यातिरिक्तं किञ्चिदनभ्युपेत्य विशिष्टसत्ता व्यवहर्त्तुमशक्या अतः प्रतियोगी नाभावस्य विशेषणं भवितुमर्हति उपलक्षणं तु स्यात्तच्च चोक्तमेव [c]'नचान्यो-

न्याभाव एको न भवति भिन्नप्रतियोगिनौ द्वावभावौ तौ तथाच प्रतियोगिलक्षितं तत्स्वरूपमन्यदेवेति सिद्धान्ताविरोधि, नच युक्तम् ॥

टी० ॥ विशेषणासत्त्वेपि विशेष्यस्यान्योन्याभावमात्रस्य सत्त्वाद्यदि लक्षणगमनमुपपादितं तदा विशेष्यमात्रवति प्रत्यक्षाभासादावपि लक्षणमतिव्यापकमित्याह—। a"विशिष्टं तावदि"ति । ननूक्तं प्रतियोग्येव स्वज्ञानद्वारा व्यावृत्तबुद्धिं जनयद्विशेषणमित्यत आह—। b"स च यदी"ति । तर्हि विशेषणस्य प्रतियोगिनोन्योन्याभावे(१)देशतः, संसर्गाभावे च कालतोप्यभावाद्विशिष्टस्याऽन्योन्याभावस्याभावः प्रसक्त इत्यन्योन्याभावमात्रमवशिष्यते तत्रातिप्रसक्तिरुक्तैवेत्यर्थः ननु यदि प्रत्यक्षाभासादिकालात्ययापदिष्टयोरेक एवान्योन्याभावो भवेत्तदा प्रत्यक्षाभासान्योन्याभाववत्त्वं प्रत्यक्षाभासेपि स्यादित्यतिप्रसक्तो भवेत्किं नाम प्रतियोगिभेदादन्योन्याभावभेदोपीत्यत आह—। c"नचे"ति ॥

सू० a"उभयं ह्यन्योन्याभावस्यैकात्मतया प्रतियोगि एकात्मतायाश्च भेदविरोध एव ततश्च येन रूपेण प्रतियोगित्वं तेन रूपेण भेदानवकाशाद्भिन्नप्रतियोगिता कुतोऽन्योन्याभावस्य येन रूपेण भिन्नता तेनान्योन्याभावं प्रति प्रतियोगिता नास्ति वस्तुनोः b*ननु वस्तुतस्तयोरेकत्वाभावात्कथमेकतया प्रतियोगित्वमन्योन्याभावं प्रति घटते वस्तुनोः * cयथा वस्तुनो भूतलसंसर्गाभावेपि घटस्य भूतलसंसृष्टतया भूतलसंसर्गाभावं प्रति,

टी० ॥ अभावद्वैतं न सिद्धान्ताविरोधि नवा युक्तमित्यु-

(१) अन्योन्याभावे (गृह्यमाणे) विशेषणस्य प्रतियोगिनो देशतोऽभावादित्यन्वयः। अयमर्थः—यो देशो घटीयाऽन्योन्याभावेनोपष्टब्धः स कदाचिदपि तादात्म्येन घटात्मकप्रतियोग्युपष्टब्धो न भवतीति। अन्योन्याभावस्य कालिकाव्याप्यवृत्तित्वाभावात् 'कालतोऽभावात्'—इति नोक्तम्।

भयमुपपादयति–। [a]"उभय"मिति । घटपटतादात्म्यं प्रतियोगि वाच्यमन्योन्याभावे संसर्गाभावभेदकं तच्चात्यन्तासदि(१)ति तदात्मीभूतौ घटपटावेव प्रतियोगिनौ तथाच तयोरैक्यात्क प्रतियोगिभेदो येनाभावभेदः । स्यात् किञ्च घटपटयोर्भेदोऽन्योन्याभावः सच व्यासज्यवृत्तिरेक एव वाच्यो भेदे प्रमाणाभावात् घटपटौ भिन्नावित्येकस्यैव भेदस्यान्योन्याभावात्मन उभयविशेषणतया भानसम्भवे तद्भेदकल्पनाया प्रमाणाभाव इति भावः नतु घटपटयोर्यद्यैक्यं स्यात्तदा प्रतियोगिभेदाभावादभावभेदो न स्यात्तदेवत्वसम्भवीत्याह–। [b]"नन्वि"ति । यथा घटभूतलयोरसन्नपि संसर्गः प्रतियोगितावच्छेदकस्तथा तादात्म्यमपि घटपटयोस्तथास्यात्तथाच तदात्म्यावच्छिन्नौ तावभिन्नाविति कथं प्रतियोगिभेद इति दृष्टान्तेनोपपादयति–। [c]"यथे"ति ।

सू० [a]तत्र यथान्यद्भूतल(२)संसृष्टतया दृष्टं तथात्रापि तावेव [b]समप्रकारभेदौ तदात्मानौ दृष्टौ [c]सोयं त्वद्दर्शनाभिप्रायो नास्माकं निर्वाह्य इत्यास्तां विस्तरः [d]अपि च घटपटयोः स्वरूपभेदेन वैधर्म्यभेदेन चोभयकोटीकृतयोरन्योन्याभावनिरूपणं भवति अत्र तु प्रत्यक्षाभासादेः प्रत्यक्षाभासत्वादिनैककोटितास्तु नाम यत्तु प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्ततया प्रतिपत्तव्यं तस्य केन रूपेणैककोटीकरणं न तावत् प्रतिव्यक्तिभिन्नेन स्वरूपेण तेषामनन्ततया बुद्धिस्थीकर्तुमशक्यत्वात् [e]नापि यद्रूपतयोपात्तं विशेष्यं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वेन विशेषणेन विशेषणीयं

(१) घटपटस्वरूपातिरेकेण घटपटतादात्म्यमसदित्यर्थः ।
(२) सम्बन्धितयेत्यर्थः ।

तद्रूपक्रोडीकृततयै(१)वान्योन्याभावनिरूपणमिति युक्तं तस्य रूपस्य प्रत्यक्षाभासादसङ्ग्राहकतया कोटिद्वैतभङ्गापादकत्वेनान्योन्याभावनिरूपणविरोधात्तस्मात्स्वरूपभेदं वैधर्म्यभेदं वा कोटिद्वयव्यवस्थापकमप्रतिसन्धायान्योन्याभावनिरूपणमशक्यमितिस्थिते स्वरूपभेदपक्षस्येह

टी० ॥ ननु तत्र घटान्तरं स एव वा घटो भूतलसंसृष्टो दृष्टः प्रकृते तु घटपटौ न कदापि तदात्मानाविति वैषम्यमत आह—। [a]“तत्रे”ति ॥ [b]“सप्रकारभेदावि”ति । घटपटयोरपि प्रमेयत्वसत्त्वद्रव्यत्वप्रकारभेदसहितत्वेनापि तादात्म्यमभ्युपेयं नहि तत्तत्प्रकारकृतोप्यनयोर्भेदस्तथानुभवादित्यर्थः ननु तवानिर्वचनीयवादिनः कथमयं निरुक्तिग्रह इत्यत आह—। [c]“सोयमि”ति । भवतु प्रतियोगिभेदादन्योन्याभावभेदस्तथापि प्रकृते स दुर्ग्रह इत्याह—। [d]“अपि चे”ति । यथा प्रत्यक्षाभासत्वं प्रतियोगितावच्छेदकं तथा सकलकालात्ययापदिष्टमात्रनिष्ठमधिकरणतावच्छेदकं किञ्चिन्न गृहीतमस्तीत्यर्थः ननु प्रमाणेन बोधितसाध्यविपर्ययकत्वं तादृशं रूपं निरुक्तमेव तथा स्यादित्यत आह—। [e]“नापी”ति । तस्य रूपस्य प्रत्यक्षाभासेपि सत्त्वात्कथमधिकरणतावच्छेदकत्वं स्यात्प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्यैव तथात्वाभ्युपगमादित्यर्थः ।

मू० [a]दूषितत्वात् धर्मभेदः कश्चिद्वक्तव्यः नचासौ वक्तुं शक्यः [b]शक्यत्वे वा तमादायैव लक्षणव्यवस्थितिरस्तु कृतमन्योन्यव्यतिरिक्तत्वकुयुक्त्या तदनेनान्यत्राप्यतिप्रसक्त्युदाहरणान्यत्वेन व्यावर्त्तनं लक्षणवादिनो भग्नस्य शरणमस्त्वं निरसनीयम् अत एव भेदकान्तरं विना तद्व्यतिरिक्तत्वमेव दुर्निरूपमित्यभिप्रायेण तत्तादन्यत्वे सतीति विशेष्यमाणं

(१) तद्रूपान्तर्भावेणैवेत्यर्थः ।

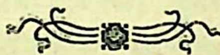
वै[c]शेषिकहेतुं [d]नैतदेवं येन व्यभिचारस्तदन्यत्वे सति प्रमेयत्वादिति सत्प्रतिपक्षहेतूपन्यासादुपहसन्तिसन्त इति ॥

इति श्रीश्रीहर्षकृतखण्डने प्रमाणतदाभासखण्डनं नाम

प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ॥

टी० ॥ [a]"दूषितत्वादि"ति । तस्यानन्तत्वात्प्रत्यक्षाभासासाधारणत्वाच्चेत्यर्थः ननु निरूपणीयः स कश्चिद्धर्मो यः सकलकालात्ययापदिष्टसाधारण इत्यत आह–। [b]"शक्यत्वे वे"ति ॥ [c]"वैशेषिकहेतुमि"ति । इतरभेदसाधकं लक्षणमित्यर्थः ॥ उपहास्यतामाह–। [d]"नैतदेवमि"ति । गुण इतरभिन्नः कर्मान्यत्वे सति सामान्यवत्वे चसति निर्गुणत्वात् यन्नैवं तन्नैवमित्यादि एवं वैशेषिकेन प्रयुक्ते गुणो नेतरभिन्नः प्रमेयत्वात् व्यभिचारि चेदिदं स्यात्तदा तत्तदन्यत्वेन विशेष्यमित्युपहसन्तीत्यर्थः ॥

इति प्रथमः परिच्छेदः ॥

खण्डनखण्डखाद्यम् ॥

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।

मू० (१)* ननु यदि दुर्लक्ष्या हेत्वाभासास्तर्हि निग्रहस्थानानि प्रतिज्ञाहान्यादीनि [a]बाधकानि भविष्यन्ति * मैवं, [b](२)का पुनः प्रतिज्ञाहानिः स्वीकृतोक्तपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिरित्यलक्षणं तथाहि । [c]झटिति(३)संवरणे निग्रहस्थानेपि गतत्वेन परदूषितेत्यपि विशेषणीयत्वात् [d]किञ्च स्वीकृत्येत्यनेनाभीष्टमात्रं वाभिधीयते अस्तित्वेनेष्टं वा आद्ये [e]केनचिद्रूपेणेष्टस्य रूपान्तरेण परित्यागः क्व नाम नास्तीत्यतिव्याप्तिः [f]स्वीकारपूर्वकोऽस्वीकारस्त्यागः * नच रूपान्तरेण तत्र स्वीकारस्ततस्त्याग एवासौ न भवतीति नातिप्रसङ्ग * इति चेन्न, [g]स्वीकारस्यापि त्यागपदार्थान्तर्भावे स्वीकृतेति व्यर्थं [h]तत्त्यागेपि च नाद्यद्वितीयौ अस्तित्वेनेष्टस्य [i]रूपान्तरेण सर्वत्रैवानिष्टत्वसम्भवात् ॥

टी० ॥ [a]"बाधकानी"ति । अचैत्तबाधकानीत्यर्थः यद्वा दिग्विजयकौतुकबाधकानीत्यर्थः निग्रहस्थानेषु प्रतिज्ञाहानेः प्राथम्यात्प्रथमं तामाक्षिपति-। [b]"का पुनरि"ति । परित्यागमात्रमपसिद्धान्तेपीत्यत उक्तमुक्तपरित्याग इति तदप्यनूद्य त्यक्ते परमतेतिव्यापीत्युक्तं स्वीकृतेति. स्वीकारश्च विशिष्याभिम-

---

(१) प्रमाणतदाभासयोरद्वैताबाधत्वेपि निग्रहस्थानान्यद्वैतबाधकानि भविष्यन्तीति शङ्कते-नन्विति ।

(२) { सङ्क्षिप्यं खण्डनं पूर्वं प्रमाण तदभासयोः ।
निग्रहाणां निकेतानि क्रमशः खण्ड्यतेऽधुना ॥ }

वादिप्रतिवादिनोऽसामर्थ्यबोधकत्वं निग्रहस्थानत्वमिति सामान्यलक्षणस्य दुःखादावतिव्याप्तेर्विशेषलक्षणं दूषयितुं पृच्छति-केति-(३)प्राच्छादने ।

तोऽन्यथा शास्त्राभ्युपगमेन सामान्यतः सिद्धान्तस्याप्युक्तत्वा तत्परित्यागेतिव्याप्तिः स्यात् ॥ c"झटिती"ति । नैयायिकेनानित्यः शब्द इतिप्रतिज्ञातव्ये प्रमादान्नित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाय स्वयमेव त्यक्ते प्रतिज्ञाहानिस्तावन्न भवतीति तत्रातिव्याप्तिवारणार्थं परदूषितेति विशेष्यमित्यर्थः अस्तु तदपि विशेषणमिति चेत्तर्हि लक्षणकर्त्तुर्हेत्वन्तरनिग्रहापत्तिः प्रथमनविशिष्टस्यैवोक्तत्वात् विशेषणान्तर्भावेऽपि दोषमाह—। d"किञ्चे"ति । e"केनचिद्"ति गुणत्वेन स्वीकृतस्य शब्दस्य नैयायिकेन नित्यत्वेन परित्यागे प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः ननु नित्यत्वेन शब्दस्य तदा स्वीकार एव न जातोऽतस्तत्र परित्यागोऽपि नास्तीति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते—। f"स्वीकारे"ति । परित्यागपदार्थान्तर्भूत एव चेत् पूर्वस्वीकारोऽपि तदा परित्याग इत्येवास्तु लक्षणं किं स्वीकारपदप्रक्षेपेणेत्याह –। g"स्वीकारस्ये"ति । स्वीकृतेति पदत्यागेपि विकल्पितौ पक्षौ न सम्भवत इत्याह—। h"तत्यागेऽपि चे"ति । आद्यपक्षस्य दूषितत्वेपि दोषान्तरदानाय पुनर्निषेध्यत्वेनोपग्रहः ॥ "रूपान्तरेणे"ति । नित्यत्वादिनेत्यर्थः ॥

मू० a संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितावादिपक्षे चैकस्यैव संयोगस्यास्तित्वनास्तित्वाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् bएवं च कालदेशादिभेदेन सत्त्वासत्त्वाभ्युपगमेतिप्रसङ्गो द्रष्टव्यः cतस्यैव च तदैव तत्रैव तेनैव तथैवेष्टत्वाऽनिष्टत्वे विवक्षिते अत्रेति चेत् dएवं तर्हि कालमभ्युपगम्यानभ्युपगच्छतः प्रतिज्ञाहानिर्न स्यात् eतत्र तदेत्युक्तविशेषणस्यासम्भवात् fनहि कालः कालान्तरं स्वात्मानमेव बाध्यास्ते gकाले तदेतिविशेषणस्य(१)प्रतिक्षेपेऽन्यत्र च प्रक्षेपे लक्षणस्यैकताक्षतिः ॥

टी० ॥ स्वीकारपरित्यागयोरैकरूप्यावच्छेदेनापि विवक्षायां दोषमाह । a"संयोगे"ति । देशकालभेदेनैकस्य स्वीकार-

(१) अप्रक्षेपे इत्यर्थः ।

परित्यागौ चातिप्रसञ्जकाविल्याह b"एवं चे"ति । ननु देशकालपुरुषाद्यभेदेन स्वीकारपरित्यागौ विवक्षिताविति नातिप्रसङ्ग इत्याह–। c"तस्यैवे"ति । असम्भवदप्येतदभ्युपगमस्य दूषयति–। d"एवं तर्ही"ति । कालोऽस्तीति प्रतिज्ञाय कालो नास्तीति ब्रुवन्नपि प्रतिज्ञाहान्या न निगृह्येतेत्यर्थः अत्र हेतुमाह–। e"तत्रे"ति । तत्र काले तदेत्युक्तविशेषणाभावादित्यर्थः ॥ f"नही"ति । कालान्तरस्याभावादात्मन्यध्यासस्यात्माश्रयदुष्टत्वादित्यर्थः यद्यपि काले कालाभ्युपगमेपि न दोषः अभ्युपगमस्य अनिबन्धनत्वेनाप्युपपत्तेः किञ्च तदेतिविशेषणस्य कालाभ्युपगमपरिहाराश्रयत्वेन कालस्याधिकरणत्वे तात्पर्यं तौ च कालतोभिन्नावेवेति न विरोधः किञ्च कालेपि कालो वर्त्तते एव अन्यथा कालस्यावर्तमानत्वापत्तेः स्वावच्छिन्नकालवृत्तित्वस्यैव कालस्य वर्तमानत्वात् तथापि तादृप्यमपि(१) खण्डनीयमेवेति भावः ननु काले प्रतिज्ञाहानिस्तदेतिविशेषणमपहायैव लक्षणीयेत्यत आह–। g"काले"इति ॥

सू० a"कालं प्रति च प्रतिज्ञाहानेरदोषत्वे तद्वदन्यत्राप्यदोषत्वापातः b"यदैव स्वीकारस्तदैवास्वीकारासिद्धेश्च *c"तदेति तत्कथाकालो विवक्षित(२) ?-इति चेन्न, d"तच्छब्दस्यै(३)कव्यक्तिपरत्वे लक्षणाननुगमः e"वादादित्वेन साम्ये कदाचिदपि तद्विपरीतवादान्तराकरणप्रसङ्गः f"एवं तथैव तस्यैवेत्यादिपदस्य द्रष्टव्यम् उक्तपदस्य चापसिद्धान्तव्यवच्छेदकस्य ।

टी० ॥ ननु कालनास्तिताभ्युपगमे प्रतिज्ञाहानिरेव न भवतीति नाव्याप्तिरित्यत आह–। a"कालं प्रति चे"ति । लक्षणेऽसम्भवदोषमाह–। b"यदैवे"ति । ननु यदा तदेति पदे

(१) "यदैव स्वीकारस्तदैवाऽस्वीकार"–इत्यनेन वा वर्त्तमानत्वखण्डनेन वा साधारणखण्डनकोट्या वा खण्डनीयमित्यर्थः ।

(२) विवक्षित इत्यत ऊर्ध्वं नैकक्षणकालीयेनासम्भवस्स्यादिति पूरणीयम् । (३) कथैकव्यक्तिपरत्वे–इत्यर्थः ।

नैकक्षणपरं येनासम्भवः स्यात् किन्त्वेककथावच्छिन्नः कालस्ता- श्यामभिधीयते इत्याह–। [c]"तदेती"ति । एकमात्रकथापरत्वे तच्छब्दस्य कथान्तरप्रतिज्ञाहान्यनुपग्रह इत्याह–। [d]"तच्छ- ब्दस्ये"ति । ननु वादे स्वीकृतस्य वादे एव परिहारे प्रतिज्ञा- हानिरिति नानुगम इत्यत आह– [e]"वादादित्वेने"ति । वादा- न्तरस्वीकृतस्य वादान्तरे परिहारे प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः जल्पवितण्डाप्रतिज्ञाहान्यसङ्ग्रहः तत्कथाप्रक्षेपेप्येवमूह्यं क- थापदप्रक्षेपेपि प्रतिज्ञाहानिर्दोषः स्यादिति भावः ॥ [f]"एवमि" ति । तथेति यदि प्रकारविशेषो विवक्षितस्तदा प्रकारान्तर- स्वीकारत्यागयोरनुपसङ्ग्रहः प्रकारसामान्यं चेत्तदा किञ्चिद्रूपे- णाभ्युपेतस्य रूपान्तरेण त्यागेपि हानिः स्यादित्यर्थः स्वीकृत- परित्यागमात्रस्यैव दोषत्वेऽपसिद्धान्तव्यावर्तनार्थमुक्तविशेषणं व्यर्थमित्यर्थः ॥

सू० [a]विरुद्धन्यायेनासमर्थविशेषणत्वम् एवं सर्वत्र निग्र- हस्थाने द्रष्टव्यमिति सङ्क्षेपः [b]प्रतिज्ञाहान्यादीत्या- दिपदेनापि किं सङ्गृह्यते * प्रतिज्ञान्तरादि ? *इति- चेन्न, [c]प्रतिज्ञान्तरमेव निरूपयितुं न शक्यते तद्यथा [e]स्वोक्तस्य [d]परदूषितस्य [e]साध्यभागस्य [f]पूर्वानुक्त- विशेषणवतोभिधानं प्रतिज्ञान्तरमित्यलक्षणं तथा- हि [g]यत्र वादिना प्रथमं सविशेषणः प्रतिज्ञाभागो- भिहितः परेण च निर्विशेषणोक्तभ्रान्त्या दूषितस्ततो वादी प्रथममभिहितं सविशेषणमेवोपन्यस्येदृशं म- योक्तं नतु निर्विशेषणमतो निरनुयोज्यानुयोगो भवत इति सदुत्तरमेव ब्रूते तत्रापि गतत्वादति- व्यापकमेतत् * [h]पूर्वानुक्तविशेषणत्वं तत्र नास्ति तत्कथमतिव्याप्तिः ? *–इति चेन्न,

(१) विप्रतिपत्तिः=विपरीतप्रतिपत्तिः । (२) निग्रहखण्ड- नयोः=प्रतिज्ञाहानि–प्रतिज्ञान्तर–खण्डनयोरित्यर्थः ।

टी० ॥ [a]"विरुद्धे"ति । साध्याभावसामानाधिकरण्यमा-त्रस्य दोषत्वे नियमांशवैयर्थ्यं वदित्यर्थः तत्रासाधकतासाधने विशेषणवैयर्थ्यमत्र त्वप्रा(?)पत्तिविप्रतिपत्त्योरुन्नयने इति भावः ॥ निग्रहखण्डनयोः सङ्गतिमाह-। [b]"प्रतिज्ञाहान्यादी"ति ॥ झटितिसंवरणेन पूर्वानुक्तविशेषणाभिधानेतिव्याप्तिवारणायाह-। [c]"परदूषितस्ये"ति । उदासीनेन तादृशविशेषपूरणेतिव्याप्तिवारणाय-। [d]"स्वोक्तस्ये"ति । हेत्वन्तरव्यवच्छेदायाह-। साध्यभागस्ये"ति । प्रयोज्यभागे विशेषणपूरणात् प्रतिज्ञान्तरं प्रयोजकभागे तत्पूरणे च हेत्वन्तरमिति विभागात् अस्तु विशेषणवादिनं प्रति कदाचिदुक्तमप्यनूद्यत इति तद्वारणाय-। [f]"पूर्वानुक्ते"ति । गूढाभिसन्धिर्दूषयति-। [g]"यत्रे"ति । यत्रोक्तमेव विशेषणं पुनः श्रावयति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ आशयमविद्वान् शङ्कते-। [h]"पूर्वे"ति ।

सू० (१)[a]प्रथमोक्तेः प्रागभावस्य(२)पूर्वं स्थितत्वात् [b]विशेष्योक्तिरपि तदा नासीदिति चेत् [c]किमायातं तावता विशेषणानुक्त्यतिप्रसङ्गस्य (३) [d]विशेष्योक्तिकाले * विशेषणानुक्तिर्विवक्षिता ? *-इति चेन्न, [e]एककर्तृकाया वाचो युगपदसम्भवेन सर्वत्र (४)तथाभावस्यैव भावात् * विशेष्योक्तेरनन्तरकाले ? * इति चेन्न, [f]नीलोत्पलमित्यादौ पूर्वनिपातिविशेषणे तदभावात् * विशेष्योक्तेरव्यवहितपूर्वकाले ? *-इति चेन्न, [g]उत्पलं नीलमित्यादौ तदभावात् * [h]अव्यवहिते ? *-इति चेन्न, [i]बहुविशेषणके तदभावात् ।

टी० ॥ आशयमुद्घाटयति-। [a]"प्रथमोक्तेरि"ति । अनूद्यमानमपि विशेषणं प्रथमाभिधानात् पूर्वमनुक्तमेवासीदित्यर्थः

(१) प्रथमोक्तेरित्यतः प्रागनूद्यमानेत्यपि ज्ञेयम् (२) पूर्वं स्थितत्वात्-इत्यस्य विशेष्योक्तेः प्रागपि स्थितत्वादित्यर्थः। (३) विशेषणानुक्त्या कृतस्यातिप्रसङ्गस्येत्यर्थः। (४) विशेष्योक्तिकाले विशेषणानुक्तेरेव सत्त्वादित्यर्थः।

गूढाभिसन्धिः शङ्कितमाह—। [b]“विशेष्ये”ति ॥ यथाश्रुतं दूषयति—। [c]“किमायात मि”ति । अनूद्यमानस्य विशेषणस्य पूर्वमनुक्त्या यः प्रसङ्गः कृतस्तत्र किमायातमित्यर्थः शङ्कितास्वाभिसन्धिमाह—। [d]“विशेष्ये”ति । अनूदितविशेषणस्य तु न तदानुक्तिरित्यर्थः कालस्यैकोपाध्यवच्छिन्नतामाशङ्क्याह—। [e]“एके”ति । विशेष्याभिधानकाले विशेषणाभिधानं न क्वापि वचसः क्रमभावित्वात् तथा च विशेष्योक्तिकालानुक्तमेव विशेषणं सर्वत्रोच्यते इति विशेषणमात्राभिधाने एव प्रतिज्ञान्तरं स्यादित्यर्थः ॥ [f]नीलोत्पलमि”ति विशेष्योक्त्यनन्तरानुक्तविशेषणोक्तौ तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः विशेष्योक्त्यव्यवहितपूर्वकालानुक्तविशेषणोक्तावतिव्याप्तिमाह—। [g]उत्पलमि”ति । ननु पूर्वत्वमुत्तरत्वं वा न विवक्षितं येनोक्तातिव्याप्तिः स्यादपित्वव्यवहितत्वमात्रमित्याह—। [h]“अव्यवहिते”इति । एकविशेषणाभिधानापेक्षया बहुविशेषणके व्यवधानस्यावश्यकतया उक्तातिव्याप्तिरित्याह—। [i]“बहू”ति ।

सू० * [a]विशेषणाभिधानोचितकाले ? *—इति चेन्न, [b]नानाविशेषणके विशेष्ये क्रमवृत्तित्वाद्वाचः क्रमेणाभिधीयमाने च एकविशेषणाभिधानकालः सोऽपरेषामपि विशेषणाभिधानानां योग्यो भवत्येवेति तदान्येषां क्रमभाविनामभावात्सैवातिव्याप्तिः * [c]सर्वस्मिन् योग्ये काले ?*—इति चेन्न, [d]दूषणानन्तरकालस्य योग्यकालत्वाभ्युपगमेऽव्याप्तिः [e]दूषणपूर्वकालस्य तथाभिमतत्वे च दूषणानन्तरभाविन्या विशेषणोक्तिव्यक्ते [f]स्तदानीमभावात् [g]पूर्ववदतिव्याप्तिः ॥

टी० ॥ व्यवहितोपि कालो बहुविशेषणके विशेषणाभिधानोचित एवेति नातिव्याप्तिरित्याह—। [a]“विशेषणे”ति । सुरभि नीलमुत्पलं विकाशिमनोहरमलिपटलपीयमानमकरन्द-

बिन्दुसन्दोहमित्यादावन्योन्यविशेषणोक्तिकालानुक्तान्योन्यविशेषणोक्तौ पुनः सैवातिव्याप्तिरित्याह—। [b]"नानाविशेषणके"ति । विशेषणाभिधानयोग्ययावत् कालानुक्तविशेषणोक्तौ प्रतिज्ञान्तरं नान्यत्रेति शङ्कते । [c]"सर्वस्मिन्नि"ति । एवं तर्हि दूषणोत्तरकालेऽपि विशेषणोक्तौ प्रतिज्ञान्तरं न स्यादित्याह—। [d]"दूषणे"ति । ननु दूषणोत्तरकालो निग्रहापादकतया न विशेषणोक्तियोग्यं किन्तु पूर्वकाल एवेत्यत आह—। [e]"दूषणपूर्वकालस्ये"ति । उक्तस्यैव विशेषणस्याश्रवणाद्यादिना दूषणे कृते पुनस्तद्विशेषणोक्तिर्या सैव दूषणपूर्वकालीना व्यक्तिर्न भवति तथा च तस्यां दूषणपूर्वकालीनविशेषणोक्का(१)वतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ [f]"तदानीमि"ति । दूषणपूर्वकाले इत्यर्थः ॥ [g]"पूर्ववदि"ति । परेण निर्विशेषणभ्रमाद्दूषितस्थलवदित्यर्थः ॥

सू० * [a]सर्वस्यास्तस्यास्तज्जातीयाया विशेषणोक्तेरभावो विवक्षित ? *-इति चेन्न, [b]व्यक्तीनामभावप्रतियोगिभूतानां सर्वासां पृथक् प्रमाणेन केनाप्यस्मादृशा प्रत्येतुमशक्यतया भावानिरूपणेन लक्षणस्याज्ञानादसिद्धिप्रसङ्गात् [c]सामान्यप्रत्यासत्त्या व्यक्तयः प्रतिभान्तीति च निरस्तमनुमानखण्डनावसरे [d]एतेन पूर्वमविशिष्टोक्तस्येति विशेषणं प्रक्षेप्तव्यमिति निरस्तम् [e]उत्तरकालवाच्यविशेषणकविशेष्यस्य प्रथममविशिष्टोक्तत्वसम्भवस्य दर्शितत्वात् [f]किञ्च प्रथममविशिष्टमुक्त्वा भवता यदि विशेषणमिदं प्रक्षिप्यते तदा भवतो हेत्वन्तरं स्यात्तथापि तदभावे वा [g]ममापि कुतः प्रतिज्ञान्तरम् ॥

टी० ॥ [a]"सर्वस्या" इति । प्रकृते विशेषणपूर्वकालीना विशेषणोक्तिरस्त्येवेति नातिव्याप्तिरित्यर्थः सकलविशेषणोक्तिव्यक्त्यभावस्य दुर्ग्रहतया तद्धर्मलक्षणस्यापि दुर्निरूपणत्वमि-

(१) दूषणं पूर्वकालीनं यस्या विशेषणोक्तेः सा तथा तस्यामित्यर्थः ।

त्याह—। b"व्यक्तौनासि"ति। ननु विशेषणोक्तिव्यक्तयस्ताद्रूप्येण सामान्यलक्षणया आनन्ते एवेति कथं प्रत्येतुमशक्या इत्यत आह—। c"सामान्ये"ति। ननु पूर्वमविशिष्टं नोक्तं परेण तु न श्रुतमित्यन्यत् तथा च कथं तत्राभिव्याप्तिरित्यत आह—। d"एतेने"ति। उत्पलं नीलमित्यत्र पूर्वमविशिष्टस्यैवाभिधानमिति तत्रातिव्याप्तिरित्याह—। e"उत्तरे"ति। लक्षणे प्रयोजकभागे विशेषणमिदं क्रमेण प्रक्षिपतो लक्षणवादिना एव हेत्वन्तरं निग्रहस्थानमित्याह—। f"किञ्चे"ति ॥ g"समापी"ति। यद्यपि खण्डनवादिने प्रतिज्ञान्तरं नोद्भावितमस्ति येनायमनुयोगः स्यात्तथापि तमेव(१)प्रति सिद्धान्तिना प्रतिज्ञान्तरं व्यवस्थाप्यते इत्यदोषः ॥

सू० * "अथ प्रथममेवेदं विशेषणमुपादाय ब्रवीषि ?
*-तथाप्यव्याप्तिः bप्रथमं सविशेषणमुक्त्वा विशेषणवैयर्थ्यभ्रमेण झटितिसंवरणान्निर्विशेषणे ऽभिहिते परेण दूषिते पुनः सविशेषणमभिदधतो cनैवं प्रतिज्ञान्तरं स्यादित्यव्याप्तिः (२) dस्वपरसाध्यपूर्वपदानां विवेचने व्यक्तौ पतनाद्व्याप्तिश्च eप्रकरणादिलभ्यतया प्रागनुक्त विशेषणस्य भ्रान्तपरदूषितस्य प्रकरणलभ्यविशेषणवत्तयानुवदतोपि सद्वादेतिप्रसङ्गः fअनुक्तस्थाने चाप्रतिपादितकरणेपि दोषः gपरस्मिन्नजातप्रतिपत्तौ प्रतिपादितत्वानुपपत्तेः hइत्यादि स्वयमूहनीयं प्रतिज्ञान्तरादीत्यादिपदेन किमिष्ट

(१) तं खण्डनिकं प्रत्येव सिद्धान्तिना=निग्रहस्थानाद्यभ्युपगन्त्रा, प्रतिज्ञान्तरं व्यवस्थाप्यमानं स्वस्येवेत्यर्थः। यदि प्रकृते सिद्धान्ती खाण्डनिक एवेत्याग्रहस्तदा 'प्रतिसिद्धान्तिना'—इति पदविभागः कर्तव्यः। (२) यत्र प्रथमं पार्थिवपरमाणुरूपरसगन्धस्पर्शा अनित्या इत्यभिधाय पुनरनित्यत्वरूपविशेषणवैयर्थ्यमाशङ्क्य तूष्णं विशेष्यमात्रमेव प्रयुङ्क्ते पार्थिवपरमाणुरूपरसगन्धस्पर्शा इति ततश्च वादिना दूषिते यत्पुनरनित्यत्वरूपविशेषणोपादानं तत्प्रतिज्ञान्तरमिति तत्रातिव्याप्तिरस्यात्प्रथमनविशिष्टोक्तस्येति विशेषणाभावादिति भावः।

* प्रतिज्ञाविरोधादि ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ ननु पूर्वानभिशिष्टोक्तस्येति विशेषणरहितमेव तया लक्षणं प्रणीतमिति कुतो मम हेत्वन्तरमित्याशङ्क्य व्याप्तिमाह-। [a]"अथे"ति । अव्याप्तिमेव स्फुटयति-। [b]"प्रथमभि"ति । [c]"नैवमि"ति । पूर्वमविशिष्टोक्तत्वस्य विशेषणस्याभावादित्यर्थः स्वोक्तस्य परदूषितस्य साध्यभागस्य पूर्वानुक्तविशेषणवतोऽभिधानमिति लक्षणे स्वपदं परपदं साध्यपदं पूर्वपदं च विविच्यमानं व्यक्तिविशेषपरं भवेदित्यननुगमो दोष इत्याह—। [d]"स्वपरे"ति । वर्णात्मक शब्दमधिकृत्य विप्रतिपत्तौ शब्दोऽनित्य इति प्रतिज्ञाया ध्वन्यात्मके सिद्धसाधनदेशनायां वर्णात्मक एव पक्षीकृत इत्यत्रातिव्याप्तिरित्याह-। [e]"प्रकरणादी"ति । सङ्कादे समुच्चितवचने-। [f]"अनुक्त"ति । प्रकृते प्रकरणपरिप्राप्ततया विशेषणं प्रतिपादित(१)मेवेति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ यत्र परः प्रकरणापातत्वं न प्रतिपद्यते तत्र प्रतिपादितत्वं नास्तीत्यतिव्याप्तिरेवेत्याह— [g]"परस्मिन्नि"ति । उक्तस्यापि विशेषणस्य यत्र परेण न श्रवणं तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः अथ प्रतिपादनयोग्यता विवक्षिता तत्राह— [h]"इत्यादौ"ति योग्यताविरहस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः परोक्तदूषणोद्धाराय पूर्वानुक्तविशेषणवतः पूर्वोक्तस्य साधनीयांशस्य प्रतिपादनं प्रतिज्ञान्तरं स्व-(२)पर साध्य-पूर्व पदानां प्रकरणसमभिव्याहारादिना तत्तद्विशेषपराणामर्थप्रतिपादकत्वस्य सर्वसिद्धतया खण्डनमिदमनवकाशमेव यद्यपि तथापि यथाकथञ्चित्(३)खण्डितमन्यथा प्रकृतलक्षणात् खण्डनिकस्यैवार्थविशेषप्रतिपत्तिर्न स्या(४)दिति ।

सू० यत [a]"एकवक्तृकैकवाक्यांशयोर्मिथो व्याघातः साध्यविपरीतव्याप्तत्वोद्भावनानपेक्षोद्भावनः प्रतिज्ञावि-

(१) प्रतिपादितम्=ज्ञापितम् । (२) स्वपरेत्यादितः प्राग् यद्यपीत्यनुषज्य सम्बन्धनीयम् । (३) यथा कथञ्चित्=सर्वसिद्धान्तमपि तेषां निर्वक्तुमशक्यत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । (४) न स्यात्-इत्यतोऽग्रे 'तथा च खण्डनायार्थविशेषज्ञानाभावात्खण्डनमपि तस्य न स्याद्'-इति शेषः ।

रोधः तदेतदलक्षणं तथाहि इह [b]भूतले घटो नास्तीत्यादावपि गतत्वेनातिव्यापकमिदं [c]वचनयोर्हि व्याघातोन्योन्यविरुद्धार्थत्वं तच्चेहास्ति घटोस्तीत्यंशस्य घटसत्त्वबोधकत्वान्नकारस्य च तन्निषेधकत्वात् * [d]नन्वयुक्तमिदमुच्यते नहि घटो नास्तीत्यत्र घटो विधीयते घटस्य निषेधोपि येन मिथः व्याघातः स्यात् किन्तु घटो निषिध्यते घटनिषेध एव विधीयत इति यावत्तत्कुतो व्याहतिरिति चेत् ? *—मैवम् ।

टी० ॥ [a]"एके"ति । एकवक्तृकं यदेकं वाक्यं तदंशयोरित्यर्थः समस्यापूरणादौ भिन्नवक्तृकमप्येकं वाक्यं भवतीत्यत उक्तमेकवक्तृकमिति कथारूपैकवाक्ये वादिप्रतिवादिवाक्येतिव्याप्तिवारणायोक्तमेकवक्तृकेति कथाबहिर्भूततद्वाक्येतिव्याप्तिवारणायोक्तमेकेति विरुद्धहेत्वाभासव्यवच्छेदाय साध्येत्यादि साध्याभावव्याप्यत्वोद्भावनसापेक्षमेव विरुद्धोद्भावनमिह तु न तथेत्यर्थः । [b]"भूतले"इति । घट इति घटं विधाय नास्तीति तन्निषेधस्य तद्विरुद्धार्थत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः विरोधमेव स्फुटयति—। [c]"वचनयोरि"ति । घटतदभावयोरुभयोर्विधौ विरोधः स्यादिह तु न तथा निषेधमात्रस्यैव विधेयत्वादिति शङ्कते—। [d]"नन्वि"ति ॥

सू० [a]घट इत्यस्य तावदंशस्य घटविधिबोधकत्वं नास्तीत्यस्यापि तत्प्रतिषेधार्थत्वं भवतापि मन्तव्यं [b]यदि त्वेवं नाभ्युपैषि तदा तयोरविरोधार्थतया घटश्चापेक्षितनिषेधास्तित्वं च भूतलाश्रितं द्वयमस्य वाक्यस्य बोधनीयं स्यादिति [c]तस्माद्विधिरूप एव घट इति तत्प्रतिक्षेप एव नेति [d]किमेतावेकवक्तृकवाक्यांशौ न भवतः परस्परविरुद्धार्थाभिधायकौ वा न भवतः येन लक्षणमिदं भवतस्तत्र न गच्छेत् न

मिथो विरोधमात्रं मिथो व्याघातकत्वं किन्त्वेकदेशकालादौ परस्परविरुद्धयोरस्तित्वं * नच नास्तीत्यनेनैकदेशकालादौ विधिनिषेधौ वर्तमानौ बोध्येते ? *—इति चेन्न, [f] उक्तोत्तरत्वात् [g] देशकालाद्यनन्तर्भावे विरोधस्यैवानुपपत्तेः किञ्च यद्येकदेशादौ विरुद्धास्तित्वं प्रामाणिकमभ्युपैषि ।

टी० ॥ नञर्थस्य घटेन सम्बन्ध एव हि विरोधस्तथोभयविधेयतामन्तरेण विरोध एव न भासेतेत्याह-। [a]"घट इत्यस्ये"ति। विरोधभानानङ्गीकारे विपक्षे दण्डमाह । [b]"यदी"-ति । अविरोधे हि घटतदभावौ द्वावपि भूतले विहितौ स्याताभित्यर्थः तस्माद्विधिनिषेधबोधकघटपदनञ्पदयोर्विरोध एवेत्युपसंहरति। [c]"तस्मादि"ति। विशिष्टस्य लक्षणस्य प्रकृते सम्भवं दर्शयति। [d]"किमेतावि"ति। ननु घट इति विधिमात्रं (१)निषेधस्तस्य भूतले इति कथमिह विरोधो विधिनिषेधयोरेकदेशेऽविधानादिति शङ्कते—। [e]"न मिथ"इति—। [f]"उक्तोत्तरत्वादि"ति। उक्तस्यैवात्रोत्तरत्वादित्यर्थः तदेवाह—। [g]"देशे"ति । विरोधस्फुरणं तावदविवादं तच्च देशकालाभेदनिबन्धनमित्यर्थः ॥

सू० [a]तदा विरुद्धशब्दस्तवायमन्य एव सामयिकार्थः कश्चित्प्रमाणेन तथाभूतस्य ग्रहणादेव विरुद्धत्वाभ्युपगमशान्तेः * अथ प्रामाणिकं तन्नाभ्युपैषि * तदाऽ[b]प्रामाणिकं मिथो व्याघातकत्वं क्व नाम नास्तीत्यतिव्याप्तिः * [c]अथमन्यसे यथा परेणाभिधीयेते अर्थौ तथा मिथो व्याघातकाविति ब्रूमः तत्र च प्रमाणं प्रसरत्येवेति ? *-न [d]कथमपि तत्र प्रमाणप्रवृत्तौ विरोधभाषापरिभाषामात्रत्वापत्तेः

(१) विधिमात्रम्-सामान्यतो यत्र क्वापि विधानं, नतु निषेधवत्येव भूतले विधानम् ।

[e]यथा परेणोक्तोर्थस्तथा मिथो व्याघातक इत्यपि क्वचिन्मिथो व्याघातकत्वमप्रमाय न वक्तुं शक्यं ।

टी० ॥ किञ्च त्वयोच्यते प्रकृते घटतदभावयोरेकदेशत्वं नास्तीति न विरोधस्तत्र तदुभयैकदेशवृत्तित्वं प्रमितं न वा आद्ये तयोः सामानाधिकरण्येन प्रमाणप्रवृत्तौ रूपरसवदविरोध एवेत्याह–। [a]"तदे"ति ॥ द्वितीये त्वाह–। [b]"अप्रामाणिकमि"ति॥ ननु माता वन्ध्येत्यादौ मातृत्ववन्ध्यात्वयोः सामानाधिकरण्यमभिधीयमानं विरुद्धमित्युच्यते नतु तदुभयसामानाधिकरण्यमेतावता प्रमीयते इति शङ्कते–। [c]"अथे"ति । तदुभयसामानाधिकरण्यं वाक्यविषयत्वेनापि यदि प्रमितं तदा प्रमितत्वान्न विरोध इत्याह–।[d]"कथमपी"ति । वाक्यावच्छेदकत्वेनापीत्यर्थः एतदेवाह–।[e]"यथे"ति । यद्वा प्रकारान्तरेणापि प्रमितत्वमाह–। "यथे"ति । यथा परेणोक्त इति हि सामानाधिकरण्येन परेणोक्तस्तथाच मिथो व्याघातकत्वमनयोरित्यभिधानं मिथो व्याघातकत्वाप्रमितौ न स्यादित्यर्थः ।

सू० * [a]प्रसज्यते मिथो व्याघातो न प्रसाध्यते ?*-इति चेन्न, क्वचिदप्यप्रमितस्य प्रसञ्जयितुमपि भवताऽशक्यत्वात् *[c]सा प्रमायि अप्रमयैव तद्व्यवहार ?*-इति चेन्न, क्वचिदप्यप्रमितमाभासमात्रोपस्थितं क्व नाम नोपस्थापयितुं शक्यमित्युक्तैवातिव्याप्तिरावर्तते * [d]अनेकत्र नियतयोरेकत्र प्रसञ्जनम् ? *–इति चेन्न, [e]प्रसञ्जकस्य तद्द्वयस्यैकत्र स्थितिनियतताप्रमितावविरोधस्यानेवंभावे चानापादकत्वस्यापत्तेः ॥

टी० ॥ ननु प्रसङ्गमात्रं व्याघातस्य क्रियते स च पराभ्युपगममात्रप्रयुक्त एव नतु तत्प्रमाप्रयुक्तः परस्याभ्युपगमोपि न प्रमिते एव विषये तदभानेपि तद्दर्शनादन्यथा आपाद्यबाधः(१)

(१) वह्न्यभावादिनाऽऽपादकेनाऽऽपाद्यस्य धूमाभावादेः पर्वतादौ बाधो न स्यादित्यर्थः ।

क्वापि न स्यात्तथाच गतं तर्कमात्रेणेति शङ्कते—। a"प्रसज्यते" इति । प्रसज्यमानस्य(१)तत्र परं बाधस्तर्कगुणो नतु सार्वत्रिकः तथाच क्वचिदपि प्रसञ्जनीयस्य प्रमितत्वं वाच्यमन्यथा प्रसञ्जकप्रसञ्जनीययोर्व्याप्त्यग्रहे मूलशैथिल्यमेव तर्कस्य स्यादित्याह—। b"क्वचिदपी"ति । पराभ्युपगममात्रादेव प्रसङ्गः प्रवर्त्तते ज्ञानमात्रतन्त्रो हि व्यवहारो नतु प्रमात्रतन्त्रः कथमन्यथा शुक्तिरजततादात्म्यं विधेयत्वेन भ्रमे निषेध्यत्वेन तद्बाधे व्यवह्रियेतेत्याह—। c"मा प्रमाणी"ति । नैयायिकमते प्रमितमेव व्यवह्रियते मतान्तरमादाय चेदुच्यते तदाभासज्ञानं सर्वत्र सुलभमित्यप्रामाणिकं मिथो व्याघातकत्वं क्व नाम नास्तीति यदुक्तं तदेवावर्तत इत्यर्थः नतु व्याहन्यमानयोरर्थयोः स्वस्वस्थाने प्रमितयोरेकत्र प्रसञ्जनं क्रियते नतु प्रसञ्जने तदुभयसामानाधिकरण्यप्रमा तन्त्रमित्याह--। d"अनेकत्रे"ति । विरुद्धयोरेकैकमात्रप्रसञ्जनं नानिष्टं मिलितोभयप्रसञ्जनं च तद्व्याप्यधर्मग्रहाधीनं तथाच तद्व्याप्यप्रमाया व्यापकप्रमाध्रौव्ये क्व विरोधस्तदप्रमितौ च नापादनमपीत्याह—। e"प्रसञ्जकस्ये"ति ।

सू० * a"एकैकमव्याप्याभ्यां पृथक् पृथक् तयापादनम् ? *- इति चेन्न, bएकैकमव्याघातात् * c"अर्थाद्द्वयं स्यादिति चेत् ? *- dअर्थापत्त्यर्थत्वेनैवा(२)व्याघातात् eअर्थादापादनं न साधनम् ? *-इति चेन्न, fमिथोविरोधित्वेन तर्काभासत्वापत्तेः gइष्टापादनाच्च h*-मिथो व्याघातात् कथं तथा स्यादिति ? *-तन्न, iतद्द्वयधर्मकत्वादव्याघातापत्तेः धर्मिणिप्रमापेक्षायामव्याघातात् ॥

टी० ॥ तदुभयं विरोधिद्वयं मिलितं नापाद्यं किन्तु

(१) प्रसज्यमानस्य=वह्न्यभावादेः, तत्र=पर्वतादौ, परं = केवलं, बाधस्तर्कगुणो, नतु सार्वत्रिकः = ह्रदादावपि बाधस्तर्कगुण इत्यर्थः ।
(२) अर्थापत्ति प्रमाणसिद्धत्वे नैवेत्यर्थः ।

प्रत्येकमित्याह–। [a]"एकैके"ति । तथाच व्याघातो नापादितः स्यादित्याह–। [b]"ने"ति । एकैकापादनमेव मिलितापादनव्याघातापत्तिपर्यवसन्नमित्याह–। [c]"अर्थादि"ति । एकैकापादने अर्थाच्चेद्व्याघातः सिद्धयेत्तदार्थापत्तिप्रमाणसिद्धतया विरोधिनोः सामानाधिकरण्यस्य व्याघातरूपत्वाऽसम्भव इत्याह–। [d]"अर्थापत्तौ"ति । इयमर्थापत्तिर्न विरोधिद्वयसामानाधिकरण्यसाधिका किन्तु तदापादिका तथाच न विरोधः प्रामाणिक इत्याह–। [e]"अर्थादि"ति । आपाद्यतापि प्रमितस्यैवेति दोषे सत्येवाह–। [f]"ने"ति । एकत्र मिथो विरुद्धव्याप्यद्वयाभावादुभयापादनमसम्भवि कथञ्चित्पराभ्युपगममात्रबलेनाप्यापादनं न सम्भवति तर्काभासत्वात्तस्यापादनस्येत्यर्थः एकैकापादनं च नानिष्टमतोप्यसौ तर्काभास इत्याह–। [g]"इष्टे"ति । एकैकापादनं विरुद्धद्वयापादनपर्यवसन्नमतः कथमिष्टापादनमित्याह–। [h]"मिथ"इति । तथ्यैकं धर्मि विरुद्धधर्मद्वयालिङ्गितं स्यादित्यापादनं पर्यवसन्नं तच्च विरुद्धधर्मद्वयालिङ्गितत्वप्रमितावेव स्यादिति त्वदभिमतव्याघातस्याव्याघातत्वमित्याह–। [i]"तद्द्वये"ति ॥

मू० * [a]एवमादीनां तु दोषाणां परं प्रत्यभिधाने तवापि सर्वमिदं सुवचम् ? *–इति चेन्न, [b]तत्राप्यन्यत्र दोषो मयापाद्यते इति प्रतिबन्दिं गृह्णतः [c]किं परपक्षे दोषादानमात्रं विवक्षितमुत यस्तत्र त्वया समाधिरभिधेयः स मयापीत्यभिप्रायात्स्वपक्षे समाधिः न तावदाद्यः [d]अप्रस्तुतत्वात् [e]परोक्तदोषानुद्धारे तात्रैव कथाया(१)स्तदर्द्धस्य वा पर्यवसानात् ।

टी० ॥ ननु विरोधव्याघातादिपदं यदि सार्थकं तदा तत्खण्डनं तवानवकाशं निरर्थकं चेत्तदा त्वयैव सार्थकपदकदम्बसमभिव्याहारेण तदुच्चारणमनुपपन्नं किञ्च प्रतीतौ व्याघातः खण्ड्यते अप्रतीतौ वा आद्येऽपि प्रमितोऽन्यथा वा प्रथमे खण्डन-

(१) कथायाः=वितण्डाकथायाः, तदर्द्धस्य=जल्पवादात्मककथार्द्धस्य ।

व्याघातः द्वितीये भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकतया खण्डनव्याघात एव तृतीयेऽपि खण्डनव्याघातः नन्वप्रतीयमानमेव दोषवत्तया ज्ञाप्यते अशक्यत्वादिति दुरुत्तरेयं प्रतिवन्दिरिति शङ्कते-।[a]"'एवमि"-ति। इदानीं प्रतिवन्दिखण्डनमुपक्रमते-। [b]"'तत्रापी"ति। प्रतिवन्दिफलं पृच्छति-। [c]"'किमि"ति। परपक्षे दोषाभिधानमात्रं प्रतिवन्दिफलं तुल्यन्यायतया परोक्तदोषोद्धारो वेत्यर्थः॥ [d]'अप्रस्तुतत्वादि"ति। परोक्तं दोषमनुद्धृत्य परस्मै दोषाभिधानस्याप्राप्तकालत्वात् आकाङ्क्षितक्रमविपर्यासरूपत्वादित्यर्थः अप्रस्तुतत्वमर्थान्तरत्वं तु प्रकृते न सम्भवति प्रकृतदूषणाङ्गस्यैवाभिधानात् अन्यथावयवविपर्यासवचनमप्यर्थान्तरमेव स्यात् [e]"'परोक्ते"ति। परोक्तदोषानुद्धारे हि तेनैव निग्रहेण निगृहीतो वादी कक्षान्तरप्रक्रमं नासादयत्येव तथा च वितण्डास्तावतैव पर्यवसानं जल्पस्य वादस्य चार्द्धं परपक्षदूषणं पर्यवसन्नं स्वपक्षस्थापनरूपमर्द्धमवशिष्यते अयं च वैतण्डिका इति जितमस्माभिस्तव प्रतिवन्दिग्रहणमात्रेणेत्यर्थः कथापदमिह वितण्डामात्रपरं

सू० [a]निग्रहापरिहारावधित्वात्तयोः द्वितीये तु [b]स एवाभिधीयतां [c]का नोहानिः * [d]भवांस्तावदभिधत्तां कस्तत्र समाधिः ततो मयाप्यभिधेयम् ? *-इति चेन्न, [c]मया तदभिधानस्य साम्प्रतमप्रस्तुतत्वा[d]न्नहि मया स्वपक्षसाधनं त्वया च दूषणं प्रकृते वक्तुमारब्धमस्ति किन्तु त्वया स्वपक्षो निर्वाह्यस्तद्दूषणं च मयाभिधानीयमिति कथा प्रस्तुता वर्त्तते ईदृशि च कथाविभागे मत्पक्षे समाधानाय मां पर्यनुयोक्तुं कुतोधिकारो भवतः * [g]अथ विशेषतस्त[h]न्निष्टङ्कणे किं प्रयोजनमस्ति तावदेतादृशिचोद्ये परिहारो यतस्त्वयापि स्वपक्षे सौ स्वीकार्य इत्याशयस्ते ? *-सोपि न युक्तः।

टी० ॥ [a]"निग्रहे"ति । तयोः कथातद्द्वयोर्निग्रहापरिहारमात्रावधित्वादित्यर्थः ॥ [b]"स एवे"ति । स्वपक्षसमाधिरेवेत्यर्थः [c]"का नोहानिरि"ति । प्रकृतदोषे त्वया समाहितेपि खण्डनान्तरस्य मयावतारणीयत्वात् समाधेरेव वा पुनराभासीकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः प्राथमिक(१)समाध्यभिधानायासलाघवमेवापाततः प्रतिवन्दिफलमिति शङ्कते–। [d]"भवान्नि"ति । भवेदेवं यदि मम तदभिधानाधिकारः स्यान्नत्वेवमित्याह–। [e]"मये"ति । ननु तुल्य एवायं दोष इति प्रतिवन्दिरहस्यं तथाच त्वया कथं न समाधेयमित्यत आह–। [f]"नही"ति । आकाङ्क्षाक्रमेणैव कथायां साधनदूषणयोरभिधानमुचितं तथाच मम तद्दोषसमाधानं न स्थेयानुविधेयाकाङ्क्षितमित्यर्थः ननु प्रतिवन्दिदानेन त्वयि समाधानभावं विन्यस्य मया स्वदोषः समाहितप्राय एव स्वपक्षपक्षपातेनापि तद्दोषसमाधिरसायास्तवावश्यकत्वादित्याह–। [g]"अथे"ति ॥ [h]"तन्निष्टङ्कणे" इति । अस्यां कथायामयं दोषस्तवैव समाधेयो न ममापीति निष्टङ्कणे इत्यर्थः ॥

मू० [a]नहि मत्पक्षे चेत्समाधिरस्ति तावता त्वत्पक्षेपि तेन भवितव्यमित्यत्र प्रमाणमस्ति * [b]साम्यादेवम् ? *–इति चेन्न, [c]वैषम्यस्याभ्युपगमात् [d]यदि तद्गतमसाधारणं रूपमादाय मद्दूषणं प्रतितन्त्रसिद्धान्तं वा तत्रसमाधिः स्यादत्र च त्वत्पक्षे पदभावान्न स्यात्तथा सति साम्यमात्रात्कथं समाधिरत्रापीति निश्चेतुं शक्यते * [e]कोसौ तत्र विशेष ? *– इति चेन्न, मया साम्प्रतं तदभिधानस्याप्रस्तुतत्वादित्युक्तत्वात् * [f]चोद्यसाम्यात्समाधिसाम्यम् ? *– इति चेन्न, दूष्यगतविशेषभावाभावविशेषितत्वादिनापि तद्वैषम्यसम्भवात् ॥

(१) प्राथमिकस्य त्वदुक्तस्य समाधेर्मयाऽभिधाने कृते आयासलाघवमित्यर्थः ।

टी० ॥ यद्यावयो: प्रकृतदोषे समाधिसाम्यं स्यात्तदा स्यादप्येवं न त्वेवमित्याह–। [a]"नही"ति । दोषसाम्यमेव समाधिसाम्यमाक्षिपतीत्याशङ्कते–। [b]"साम्यादि"ति । वैषम्यस्यावश्यकत्वेन बाधादाक्षेप एवायं न सम्भवतीत्याह–। [c]"वैषम्यस्ये"ति । तदेवोपपादयति–। [d]"यदो"ति । यथा पक्षेतरे उपाधौ स्वव्याघातकत्वेन दूष्ये बाधस्थले प्रतिबन्दिग्रहे तत्रासाधारणम्बाधोन्नीतं रूपमादाय ([1])यथा वा ज्ञानायाथार्थ्यपक्षेनाश्वासप्रसङ्गे मीमांसकेन दोषे दत्ते तावप्यनाश्वासप्रसङ्गस्तुल्य इति प्रतिबन्दिग्रहे प्रमाण्यस्य स्वतस्त्वं प्रतितन्त्रसिद्धान्तमादाय समाधिर्विषम: एवं सर्वत्रोन्नेयमित्यर्थ: ननु तथापि समाधिवैषम्यप्रयोजकविशेषोपदर्शनव्यग्रता महती तवैवेत्याह–। [e]"कोऽसावि"ति । पूर्वं समाधिगतो विशेष उक्त: सम्प्रति दूष्यगतं विशेषमभिधातुं शङ्कितमपि शङ्कते–।[f]"चोद्यसाम्यादि"ति । चोद्यमेव न समानं येन समाधिसाम्यमाक्षिप्येतेत्यर्थ: ॥

सू० [a]यथा सद्व्यवहारस्य सत्तास्वीकारकत्वे तुल्येपि सत्तायां सत्ताभ्युपगमेनवस्थया तदाश्रये च तदभावेन [b]एवमन्यत्रापि बहुलं दर्शनादिति [c]किञ्च परोद्भावितमसिद्ध्यादिकमपरिहृत्य प्रतिबन्द्या प्रत्यवतिष्ठमानस्य कोऽभिप्राय: किं यदिदं दोषतया परेणोद्भावितं तद्दूषणमदूष्येपि गतत्वात् उत दूषणमपि सन्नोद्भावनीयं तुल्ययोगक्षेमत्वात् यथाहु: [d]तन्नोभयोरित्यादि ।

टी० ॥ दूष्यगतं विशेषं दृष्टान्तेनोपपादयति–। [a]"यथे"ति । सत्तासाधनायोपन्यस्त: सद्व्यवहार: सत्तायामनैकान्तिकत्वेन दूष्यस्तत्रानवस्थाप्रसञ्जकत्वरहितत्वं विशेषस्तादृश: सद्व्यवहार: सत्ताश्रये घटादौ नतु सत्तायामपीत्यर्थ: ॥[b]"एवमि"ति । इहेतिबुद्धि: समवायसाधिका समवाये समवायान्तराभावात्

(१) असाधारणं बाधोन्नीतं रूपमादाय समाधिर्विषम:-इत्यन्वय: ।

अनैकान्तिकी तत्राप्यनापादकत्वं (१) दूष्यगतो विशेषः यथा घटाभावविशिष्टबुद्धिर्भूतलेऽतिरिक्ताभावसाधिकाप्यभावेऽभावान्तरसाधने कुण्ठा तत्राप्यनवस्थानापादकत्वमेव विशेष इत्याद्यूह्यं प्रतिबन्दिग्रहणस्याभिप्रायविशेषमिदानीं विकल्प्य दूषयति—। c"किञ्च"ति। परपक्षे दोषाभिधानं वा समाधिसाम्यं वेति पूर्वविकल्पितमिदानीमदूष्ये स्वपक्षे गतत्वात् दूषणमेवैतन्न भवति भवदपि वा नोद्भावनीयमिति विकल्प्यते इत्यपौनरुक्त्यं ॥ d"यत्रे"ति। "यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोपि तत्समः नैकः पर्यनुयोज्यः स्यात्तादृगर्थविचारणे" इति भट्टवार्तिकम् ।

सू० नाद्यः [a]यद्यत्रासिद्ध्यादिलक्षणमस्ति उद्भाविते दूषणे तदा दोषत्वस्याशक्यपरिहारत्वात् [b]परिहारे वा तस्यालक्षणत्वप्रसङ्गात् [c]यद्येतद्दूषणं कथं तर्ह्यदूष्यत्वेन वादिनाङ्गीकृते प्रतिवन्दिस्थाने गतमिति चेत् यद्येतददूषणं [d]कथं दोषलक्षणोपपन्नमित्यत्रापि दीयतां दृष्टिः [e]नियामकाभावे तर्ह्यतदीयदूषणत्वे सन्देहः पर्यवसित इति चेदस्तु दोषसन्देहेपि भवदीयसाधनस्यासाधकत्वं सन्दिग्धासिद्धवत् [f]किञ्च यल्लक्षणवतोस्य दोषत्वसन्देहस्तल्लक्षणक एवायमन्यत्रापीति तत्राप्यसिद्ध्यादेरदूषणत्वमेव स्यादितीयं प्रतिवन्दीदुरुत्तरा प्रतिवन्दिवादिनोपि नापि द्वितीयः ।

टी० ॥ a"यदी"ति दूषणलक्षणयोगित्वे दूषणत्वध्रौव्यादित्यर्थः तल्लक्षणाक्रान्तमप्येतददूषणं चेत्तदा लक्षणमतिव्यापकमलक्ष्येपि गतत्वादित्याह—। b"परिहारे"इति । अदूष्यत्वाभिमतगामित्वादिदं तावददूषणमेव लक्षणं चेदतिव्यापकं तदा तदुपग्राहकं लक्षणान्तरमेव वक्तव्यमिति शङ्कते—। c"यदी"ति ॥

(१) अनापादकत्वम्, अनवस्थानापादकत्वमित्यर्थः ।

[d]"कथमि"ति । लक्षणान्तरप्रणयनमशक्यमिति भावः ॥ अदूष्ये गतत्वाद्दोषत्वं दोषलक्षणोपपन्नत्वाच्च दोषत्वमिति सत्प्रतिपक्षतया सन्देह इत्याह–। [e]"नियामके"ति । अत्रादोषत्वेन्यत्रापीदं दूषणं न स्यादित्यपरां प्रतिबन्दिमापादयति–। [f]"किञ्चे"ति ।

सू० [a]"तथाहि उभयवादिसम्मतादूष्यत्वं धूमानुमानादिकं यदि प्रतिबन्दीकरोति(१)परस्तदा तद्दर्शने(२)न्यत्र (३)क्वचिद्प्येतदसिध्यादिकं नोद्भावनीयं परसाधनेषु तस्यैव धूमानुमानादेः प्रतिबन्द्या भयादित्येषा सर्वापि सुग्रहैव तं प्रतिप्रतिबन्द्याऽत्रापि शक्यते एव पठितुं यत्रोभयोः समो दोष इत्यादि * [b]अथ यं विशेषमादायप्रतिबन्दी स्यात्तन्मात्रस्यानुद्भावनं न तु सामान्यत एव ? *–इति [c]चेन्न, तत्र विशेषे प्रतिबन्द्या त्याजितदुष्टत्वे गतत्वात्तल्लक्षणमेव नेति स्यात् [d]विशिष्य तद्विशेषत्याजने च तादृशस्य लक्षणस्यासिद्धिरेव स्यादिति कृतं प्रतिबन्द्या ॥

टी० ॥ [a]"तथाही"ति । उद्भाव्यमानोयं दोषः सदनुमानमास्कन्दतीति भयेन दोषानुद्भावनं चेत्तदा तस्य क्वाप्युद्भावनं न स्यात्तदानीमपि सदनुमानास्कन्दभयस्य विद्यमानत्वात् इत्यपराप्रतिबन्दिः प्रतिबन्दिवादिनं प्रतीत्यर्थः दोषः सदनुमानं नास्कन्दत्येव किंतु पराभ्युपगमरीत्या दोषश्चेदयं स्यात्तदा सदनुमानमप्याकुलयेदिति प्रतिबन्दिग्रहणमित्याह–। [b]"अथे"ति । यं दोषं पुरस्कृत्य प्रतिबन्दिः स चेन्न दोषस्तदा तद्दोषलक्षणमतिव्यापकमलक्ष्येपि गतत्वादित्याह–। [c]"ने"ति । ननु प्रतिबन्दिग्रहणस्य नायमभिप्रायो यदयं दोष एव न भवति

(१) प्रतिबन्दीकरोति=दूषणायं करोति । (२) तद्दर्शने तच्छास्त्रे । (३) अन्यत्र परसाधनेषु (अविद्धहेत्वाभासेषु) क्वचिदप्येतदसिद्ध्यादिकं नोद्भावनीयमित्यन्वयः ।

किन्तु यद्ययं दोषः स्यात्तदा तथापि स्यादित्यस्य प्रकृते यो दोषो दीयते तत्र दोषलक्षणमेव न गतमित्यभिप्रायस्तदा दोषलक्षणविरह एवाभिधीयतां किं प्रतिवन्द्येत्याह—। d"विशिष्ये"ति । असिद्ध्यादिसामान्यलक्षणमेव मया विशेषणीयं येनातिव्याप्तिर्न स्यादित्यर्थ इति केचित् ॥

सू० * aअथ सद्दर्शनमात्राभ्युपगताद्दूष्यत्वं किञ्चित्पदार्थं प्रतिवन्दीकरोति (१) तदैतदुक्तं bतेन स्यादिह नेदं दूषणं वक्तव्यमभिधानेऽनयैव युक्त्या तवेष्टभङ्गप्रसङ्गात् ? *—इति तन्न, cइदमिह दूषणं वक्तव्यमनभिधानेऽस्यैवानिष्टस्य परसिषाधयिषितस्य सिद्धिप्रसङ्गात् इत्यभिधानानुकूलाया अपि प्रतिवन्द्याः सम्भवात् * dनन्वेवमेवास्तु तथाचाभिधाने नाऽभिधाने चोभयतः पाशाप्रतिवन्दीरज्जुर्भवत एव दुर्निवारा स्यात् ? *—सैवम् ।

टी० ॥ ननु प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधनं व्यावहारिकत्वं यदि प्रतिवन्दीकरोति(१)तदा तदापादितदोषस्यादोषत्वव्यवस्थापनं न प्रतिवन्दिवादिनोऽभिमतं येन लक्षणमतिव्यापकं स्यादपितु दोषत्वव्यवस्थापनमेवेत्यत आह—। a"अथे"ति ॥ b"तेने"ति । प्रतिवन्दीवादिनेत्यर्थः ॥ c"इदमिहे"ति । भेदः पारमार्थिको व्यावहारिकत्वादित्यत्र यदि वेदान्तिनास्वरूपासिद्धिर्वाच्या तदा प्रपञ्चो मिथ्या व्यावहारिकत्वादित्यपि स्वरूपासिद्ध्या दुष्टमेव स्यादिति यदि प्रतिवन्दीवादिनोऽभिमतं तदा प्रतिवन्दीपरिहाराय वेदान्तिनाप्यपरा प्रतिवन्दिः करणीया तद्यथा यदि व्यावहारिकत्वं मया नासिद्ध्या दूषणीयं तदा भेदस्त्वदिष्टं पारमार्थिकत्वं सिद्ध्येदित्यवश्यं मया दोषोयमुद्भाव्य इत्यर्थः d"नन्वि"ति । यदि दोषत्वं ब्रवीषि तदा त्वत्सा-

(१) प्रतिवन्दीकरोति=दूषणीयं करोति ।

घनमप्यनेन दोषेण दुष्टं स्यात् नचेद्ब्रवीषि तदा सत्तिसाधयि-षितं सिद्ध्येदि]त्यभिधानानभिधानयोस्तवैव सङ्कटप्रवेश इत्यर्थः ॥

सू० [a]मिथो विरुद्धायाः प्रतिबन्द्यास्तर्काभासत्वात् [b]मिथो विरोधस्य तर्कदूषणत्वात् [c]सत्प्रतिपक्षानुमानवद्द्वयोरपि परस्पर[d]प्रतिक्षेपेणैवोपक्षीणत्वादिति [e]न्यायद्वितीयाध्यायप्रथमाह्निक(१)सूत्रे प्रमेयताच तुलाप्रामाण्यवदित्यत्रापादितदृष्टान्ताभावलक्षणदोषसाम्येन प्रत्यवस्थितं पूर्वपक्षवादिनं निराकर्त्तुमाचार्यः समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमादभ्युपगतं तावद्भवतास्मत्पक्षे दृष्टान्तो नास्तीतिब्रुवन्नुद्योतकरो यत्रोभयोरित्यादिवदतो भट्टस्य प्रतिभटो कर्त्तव्यः ॥

टी० ॥ [a]"मिथ"इति । अभिधानानभिधानाभ्यां दोषो मयि त्वया यदापाद्यते सेयं तृतीया प्रतिबन्दिः साच न सम्भवति मिथो विरुद्धाभ्यां धर्माभ्यामेकस्यापाद्यस्यापादनं तर्काभासो यत इत्यर्थः कथं तर्काभासोयमित्यत आह—। [b]"मिथ" इति ॥ [c]"सत्प्रतिपक्ष"ति । यद्यभिधानपक्षे दोषस्तदानभिधानपक्षे दोषो न सम्भवती(२)त्युभाभ्यां दोषापादनद्वयस्य मिथः प्रतिबन्धादनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ [d]"उपक्षीणत्वा दि"ति । परस्पर प्रतिबन्धेन स्वस्वकार्याक्षमत्वादित्यर्थः ननु यत्रोभयोः समो दोषः इत्यभिदधतो भट्टाचार्यस्य प्रतिबन्द्यभ्युपगमस्त्वत्प्रतिबन्दिखण्डन विरुद्ध इत्यत आह—। [e]"न्याये"ति । भट्टाचार्यविरोधेप्युद्योतकराचार्यस्य प्रतिबन्दिखण्डनाभ्युपगमोस्त्येवेति तदनुरोध एव ममापीत्यर्थः ॥

सू० [a]तत्किं प्रतिबन्द्यादिदूषणं न भवत्येव * नन्वेवं भवतोपसिद्धान्तः स्यादिति चेत् ? *—[b]तर्हि दर्प-

(१) षोडश=(२) "यदि चानभिधानपक्षे दोषस्तदाऽभिधानपक्षे न सम्भवति"—इतिशेषः पूरणीयः, कथञ्चिद्विगलितो वा ज्ञेयः।

यापसिद्धान्तस्य लक्षणं प्रकृतसम्बद्धतया, [c]वाङ्मात्रेणापसिद्धान्ते भवतः किमिति नापसिद्धान्तः स्यात् * सिद्धान्तविपरीताभ्युपगमोऽपसिद्धान्तः प्रतिवन्द्यादि भवता सिद्धान्तत्वेनाभिप्रेतं [d]ममेदं † दर्शनमाश्रित्याभिधेयमिति भवता दर्शनविशेषस्याभ्युपेतत्वात् दर्शनस्य च तत्तत्पदार्थस्वीकारात्मकत्वात् तेषु च पदार्थेषु प्रतिवन्दीदूषणत्वादेः प्रविष्टत्वात् ? *-इति चेन्न, लक्षणमेव तावदिदमपसिद्धान्तस्य नोपपद्यते मत्सिद्धान्तविपरीतमभ्युपगच्छतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ ननु स्थाने स्थाने शङ्कराचार्यप्रभृतिभिः प्रतिवन्दिरभ्युपगतैवेति तदनभ्युपगमे तवापसिद्धान्त इत्यपसिद्धान्तखण्डनाय प्रस्तौति-। [a]"लक्षिकमि"ति ॥ [b]"तर्ही"ति । लक्षणाधीनप्रतिपत्तिकत्वाल्लक्ष्यस्येति भावः प्रकृतसम्बन्धितया लक्षणं दर्शयेत्यर्थः ननु किं लक्षणोपदर्शनेन यतः प्रसिद्ध एवापसिद्धान्त इत्यत आह-। [c]"वाङ्मात्रेणे"ति । अव्यवस्थितापसिद्धान्तापादनं सर्वत्रसुलभमित्यर्थः ननु कथामुपक्रममाणेन मया प्रतिवन्दिः सिद्धान्तत्वेन नाभ्युपगता येन तदनभ्युपगमादपसिद्धान्तः स्यादित्यत आह-। [d]"ममेद†मि"ति । अभ्युपगतप्रतिवन्दिदोषत्वशास्त्राभ्युपगम एव कथोपक्रमे प्रतिवन्द्यभ्युपगम इत्यर्थः यदीदं लक्षणं तदा मत्सिद्धान्तस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य विपरीतमभ्युपगच्छतो नैयायिकादेरपसिद्धान्तापत्तिरित्याह-। [e]"लक्षणमि"ति ॥

मू० * स्वसिद्धान्त[a]स्तयापेक्षित ? *-इति चेन्न, [b]विशेषणपूरणमन्तरेण तदलाभात् [c]अन्यथा सर्वत्र विशेषणोपादानवैयर्थ्यम् एवमभ्युपगमे भवत एवेयमप-

(†) "ममेदम्"-इति क्वाचित्कः पाठः ।

सिद्धान्तकृत्या [d]निवृत्त्यापत्तेः त्वत्सिद्धान्ते शतशो हेत्वादौ विशेषणोपादानदर्शनात् परसिद्धान्तहेतूनां चानुपात्तविशेषणानामनैकान्तिकी कृत्य त्वच्छास्त्रे बहुशो दूषितत्वात् प्रथमं स्वशब्दविशेषणमनुपादाय दूषणभयेनेदानीं तत्करणे च हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं भवतः हेत्वन्तरं हि प्रथमसविशेषणं साधकभागमभिधाय पश्चाद्विशेषणवत्तद्वचनं [e]किञ्चैवं लक्षणमभिदधानस्य भवतोऽप्राप्तकालतापातः अप्राप्तकालोवयवविपर्यास इति लक्ष्यमभिधाय हि लक्षणाभिधानं युक्तं च भवता विपर्यासः कृतः ॥

टी० [a]"तथापेक्षित" इति । यद्विपरीताभ्युपगमेनापसिद्धान्त इत्यर्थः ॥ [b]"विशेषणे"ति । स्वपदमनन्तर्भाव्य यल्लक्षणं कृतं तत्तस्तदलाभादित्यर्थः ॥ ननु सामान्यपदस्य विशेषे तात्पर्यात्सिद्धान्तपदं स्वसिद्धान्तपरमतो नोक्तदोष इत्यत आह-। [c]"अन्यथे"ति । एवं सति विशेषणं क्वापि न दीयेतेति भावः ॥ [d]"निवृत्त्यापत्तेरि"ति । व्यावृत्त्यापत्तेरित्यर्थः । स्वशास्त्रे विशेषणपूरणात्परकीयहेत्वादौ च विशेषणमन्तरेणोपन्यस्ते त्वया दूषणाभिधानात् विशेषणपूरणस्य त्वत्सिद्धान्तत्वादित्यर्थः [e]"किञ्चैवमि"ति । लक्ष्यं पक्षमुपन्यस्य तत्रेतरभेदार्थं लक्षणस्य हेतोरभिधानमित्यस्य विपर्यासस्त्वया कृत इत्यप्राप्तकालस्ते निग्रहस्थानमित्यर्थः ॥

सू० (१) [a]एवमेवाभ्युपगमे भवत एवापसिद्धान्तेपातात् * [b]यस्तु प्रथमत एव स्वविशेषणमुपादत्ते तं प्रत्यनु-

(१) हेत्वभिधानपूर्वं पश्चात्प्रतिज्ञावचनमित्येवमेवोपन्यासक्रमत्वान्नोक्त दोषइत्यत आह-एवमिति-प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोवनयनिगमनाव्यवयवाः क्रमेणोपन्यसनीया इति भवच्छास्त्रेङ्गीकारादित्यर्थः ।

पात्तविशेषणपक्षाभिहितो दोषो वक्तव्यः [c]मदीयो हि सिद्धान्तः स्वसिद्धान्त एव मम [d]अत्र वाक्येऽभ्युपगमपदश्रवणादभ्युपगन्ता लभ्यते तस्य यः स्वकीयः स स्वशब्दार्थः पर्यवस्यति ? *-इति चेन्न, [e]ममाप्यभ्युपगन्तृत्वान्मयापि हि किञ्चिदभ्युपगम्यते एव * विपरीताभ्युपगन्तापेक्षित ? * इति चेन्न, अविशेषात् * सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्ता विपरीताभ्युपगन्ता ? *-इति चेन्न, तथाप्यविशेषात् ममापि त्वत्सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्तृत्वात् * स्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्ता तथाभिमत ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ [a]"एवमेवे"ति । हेत्वभिधानानन्तरमेव प्रतिज्ञाभिधानमिति क्रमश्चेत्त्वयेदानीमभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः ॥ नन्वेतावतापसिद्धान्तखण्डनं न कृतं स्वपदपूरणेन तल्लक्षणानिर्वाहादित्यत आह—। [b]"यस्त्वे"ति स्वेतिविशेषणस्य प्रक्षेपेपि वेदान्तिसिद्धान्तविपरीतमभ्युपगच्छतो नैयायिकादेरपसिद्धान्तप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्यर्थः ॥ तदेवोपपादयति—। [c]"मदीयोही"ति । अभ्युपगन्ता स्वपदवाच्यो नच परदर्शनसिद्धान्तस्य परोऽभ्युपगन्तव्येन तद्विपरीताभ्युपगमे परस्यापसिद्धान्तः स्यादित्याह—। [d]"अत्रे"ति । एतावतापि तत्सिद्धान्ताभ्युपगन्तृत्वं(१) न लभ्यते किन्तु अभ्युपगन्तृत्वमात्रं तथाच सदोषस्तदवस्थ एवेत्याह—। [e]"ममे"ति । अविशेषादिति ममापि यत्किञ्चिद्विपरीताभ्युपगन्तृत्वादित्यर्थः ॥ [f]"तथापी"ति । सिद्धान्तस्याविशेषितस्यैवोपादानादित्यर्थः ॥

मू० [a]नूनमतिप्राज्ञोऽसि(२)यतः [b]स्वपदमभ्युपगन्तारं विशेषयितुं प्रवृत्तोऽभ्युपगन्तारमेव स्वपदद्वाराविशेषयसि

(१) इतरसिद्धान्तविवक्षतया विशेषरूपेण तदेकसिद्धान्तव्यवस्याभ्युपगन्तृत्वमित्यर्थः । (२) प्रज्ञामतीत्यवर्त्तथ इत्यर्थः ।

परस्पराश्रया(१)न्नविशेषि स्वपदेपि साधारण्यप्रत्यवस्थानं परोक्तं पुनस्तदवस्थमेवेति च न प्रतिसन्धत्से(२) [c] * यस्य यः सिद्धान्तस्तेन तत्परित्यागोपसिद्धान्तस्तदीय इतिचेत् ? *-नैवम्, यस्य यः सिद्धान्त इति [d]पुरुषव्यक्तिविशेषसिद्धान्तव्यक्तिविशेषपरत्वेऽसाधारण्यादव्यापकत्वं लक्षणदोषः यस्येतिसिद्धान्तसंबन्धिनः इत्यर्थे तेनेति च सिद्धान्तसंबन्धिनेत्यर्थे च भवतोऽपसिद्धान्तात् [e]तथाहि सिद्धान्तसंबन्धिनो मम यः सिद्धान्तस्तस्य सिद्धान्तान्तरसम्बन्धिना भवता त्यागोस्त्येव * (३) [f]त्याग एव तस्य नास्ति मया परिगृहीतविषयत्वात्त्यागस्य ? *-इति चेन्न,

टी० "नूनमि"ति । स्वपदार्थः साधारणो माभूदित्यभ्युपगन्ता तद्विशेषणत्वेनोपात्तस्तस्यापि साधारण्यं स्वपदेनापाकरोषि चेत्तदान्योन्याश्रय इत्यर्थः । एतावतापि नोक्तदोषोद्धार इत्याह—। [b]"स्वपदेपी"ति । [c]"यस्ये"ति । तथाच नैयायिकस्य स्वकीयसिद्धान्तविपरीताभ्युपगमादेवापसिद्धान्तो ननु परसिद्धान्तविपरीताभ्युपगमादपीत्यर्थः । यत्पदस्य व्यक्तिमात्रपरत्वेऽननुगमः साधारणत्वे पुनः पूर्वोक्तदोष इत्याह—। [d]"पुरुषे"ति। यत्पदस्य साधारणपरतायां दोषं व्युत्पादयति—। [e]"तथाही"ति ॥ [f]"त्याग एवे"ति । मया नैयायिकेन भवदीयसिद्धान्तस्य त्याग एव नास्तीत्यर्थः ।

---

(१) अयमाशयः । अभ्युपगन्तृनियमसिद्धौ स्वपदार्थनियमसिद्धिस्स्वपदार्थनियमसिद्धौ चाभ्युपगन्तृनियमसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । (२) स्वपदं परित्यज्य सम्प्रतियच्छब्दविशेषणप्रक्षेपेण शङ्कते-यस्य य इति- (३) त्यागशब्दबलेनातिप्रसङ्गपरिहारं चोदयति—त्याग एवेति—

मू० [a]"यदि त्यागोऽस्वीकारस्तदा न परिगृहीतविषयतानियमः(१) * [b]अथ स्वीकृतस्यास्वीकारः ? *—तदा मया स्वीकृतस्य भवताऽस्वीकारो भवत्येव तथेति विशेषो नास्ति(२) * [c]अथ तेनैव स्वीकृतस्य तेनैवास्वीकारः * सोपि न [d]तेनेति स्वीकर्त्त्रित्यर्थे ममापि स्वीकर्त्तृत्वेन मया स्वीकृतस्य भवताऽस्वीकारे तत्रापसिद्धान्तापत्तेः * [e]एकेनैकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोपसिद्धान्त ? *–इति चेन्न, केनेति यद्येकसङ्ख्यायोगिनेति तदा मम यथैकसङ्ख्यायोगित्वं तथा तवापीति स एवापसिद्धान्तापातः * [f]अथैकेनेत्यभिन्नेनेति ? * –[g]तदापि स्वस्मादभिन्नत्वं तव च मम च समानम् अन्यस्मादभिन्नत्वं न मम न तवेत्यपसिद्धान्तविषयोच्छेदः ॥

टी० ॥ (३)अस्वीकारमात्रस्य त्यागपदार्थत्वे परिगृहीतविषयत्वं नास्तीत्याह–। [a]"यदी"ति । यद्यपि परिगृहीतविषयत्वं त्यागस्येत्यभिधानानन्तरमयं विकल्पोनुपपन्नस्तथाप्यभिप्रायदार्ढ्यार्थं विकल्पो द्रष्टव्यः ॥ [b]"अथे"ति । प्रकृते तु त्वया स्वीकृतस्य मयाऽस्वीकार इति नापसिद्धान्तापातः इत्यर्थः ॥ तत्पदस्य स्वीकारकर्त्तृमात्रपरत्वे स एव दोष इत्याह–। [c]"तेनेती"ति ॥ [d]"एकेने"ति स्वीकारास्वीकारकर्त्रोरैक्यं विवक्षितमित्यर्थः ॥ एकमप्ये(४)कसङ्ख्यायोगित्वं चेत्तदा स एव दोष इत्याह–।

---

(१) पुनरपि प्रथमकल्पनिरासाय शङ्कते–अथेति (२) सम्प्रति तत्पदप्रक्षेपेणाद्यकल्पमङ्गीकृत्य पुनश्शङ्कते–अथेति । (३) अथ स्वीकृतस्यास्वीकारस्त्यागोऽस्वीकारमात्रं वा । नाद्यः । व्याघातात् । नापि द्वितीयइत्याह–अस्वीकारमात्रस्येति– (४) एकमपि–एकपदस्यार्थोऽपि । एकसङ्ख्यायोगित्वम् = एकत्वसङ्ख्यावत्त्वम् ।

e"ने"ति स्वीकारास्वीकारकर्त्रोरभेदो विवक्षित इति न पूर्वदोष इत्याह–। f"अथे"ति । स्वाभेदविवक्षायां पूर्वदोषतादवस्थ्यं(३) पराभेद विवक्षायामसम्भवलक्षणदोषः नहि कश्चित्परस्माद्-भिन्नो भवतीत्याह–। g"तदापी"ति ॥

सू० * a"अथ स्वीकर्त्तुरस्वीकर्त्तृतो न भिन्नत्वं ? *–तदाऽयमर्थः स्यात् स्वीकर्त्तृतो न भिन्नेन एकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोऽपसिद्धान्तस्तथाच स एव भवतोऽपसिद्धान्तः b"मया यदीयाङ्गीकारः किञ्चित्स्वीकर्त्तुरभिन्नस्य भवतस्तदीयास्वीकर्त्तृत्वात् c"एतेनैकस्यैकेन स्वीकारास्वीकारावपसिद्धान्त इत्यपास्तं d"मिलितयोरावयोरपसिद्धान्तापातात् * e"अथ तत्स्वीकर्त्तुरेव तदस्वीकर्त्तुरभिन्नत्वमेकशब्देनाभिमतं ? *– ॥

टी०॥ ननु स्वीकर्त्तृप्रतियोगिकभेदात्यन्ताभाववता योऽस्वीकारस्तुल्यविषयकः सोऽपसिद्धान्त इति शङ्कते–। a"अथे"ति । प्रपञ्चमत्यत्वस्वीकर्त्तृप्रतियोगिकभेदात्यन्ताभाववता भवता प्रपञ्चमिथ्यात्वास्वीकारोपसिद्धान्तः स्यादत्रापि स्वीकर्त्तृतोभिन्न एवास्वीकर्त्ता विषयः प्रपञ्चोप्येक एवेत्याह । b"मये"ति । यदङ्गीकारो यस्य विषयस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वादेरङ्गीकार इत्यर्थः ॥ c"एतेने"ति । स्वीकारास्वीकारकर्त्रोः कर्मण(१)श्चैक्यं यत्रे(२)ति शङ्कार्थः ॥ एकत्वसङ्ख्यायोगित्वविवक्षादोषे सत्येव दोषान्तरमाह–। d"मिलितयोरि"ति । एकेन मया भवता च कस्यचिद्विषयस्य स्वीकारः कस्यचिच्चास्वीकार एक एवापसिद्धान्त उभयोः स्यादित्यर्थः । विषयैक्यविवक्षायामपि प्रकारभेदमाश्रित्य स्वीकारास्वीकारावेकेन सम्भवत एवेति भावः । यद्वा विषयाभेदमविवक्षित्वैव पूर्वशङ्का तेन तद्विवक्षया शङ्कान्तरमाह–। e"अथे"ति ॥

(१) कर्मणः=स्वीकारविषयस्य । (२) "तत्रापसिद्धान्तः"–इति शेषः ।

सू० [a]तदापि यदि स्वीकारविषयाभिन्नत्वं तच्छब्देनोच्यते ऽस्वीकारविषयस्य तदा स्वीकर्त्त्रन्तरस्वीकारविषयस्य भवता किञ्चित्स्वीकर्त्त्रभिन्नेनास्वीकारविषयतया स्वीकारविषयाभिन्नत्वस्वीकारेण भवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् * [b]एकेन स्वीकर्त्त्रा नतु भिन्नेन स्वीकारास्वीकारौ विवक्षितौ ? * —इति चेन्न, [c]एकेन स्वीकर्त्त्रेत्येतदेव विवेचयन् भूयस्तदाकर्षन्नभिहितदूषणगणाव्यावृत्त्यापत्त्या कथय कथं न घनाघनसमय(१)समाग[d]मोदीयमानतरलतरङ्गिणीवेणिजलविवर्त्तनिर्वर्त्तितावर्त्तचक्रचङ्क्रम्यमाणतृणकदम्बविडम्बनामनुभविष्यसि * स्वीकृत्यास्वीकारः स ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ [a]"तदे"ति । स्वीकर्त्त्रन्तरस्य वेदान्तिनः स्वीकारविषयः प्रपञ्चमिथ्यात्वं तस्य स्वीकर्त्त्रन्तराभिन्नेन भवता यो स्वीकारः सोपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ नन्वत्रापि स्वीकारास्वीकारौ भिन्नकर्तृकावेव पर्यवसन्नौ समानकर्तृकौ च विवक्षिताविति नोक्तदोष इत्याह । [b]"एकेने"ति ॥ एकेनेत्येकसङ्ख्यायोगिनेत्युक्तदोषतादवस्थ्यमेवेत्युपहसन्नाह—। [c]"एकेने"ति । तदाकलन् दूषितविशेषणैरेव विशेषयन् दूषणगणाव्यावृत्तिर्दूषणगणप्रत्यासत्तिः कथं न विडम्बनामनुभविष्यसीति कथयेत्यन्वयः । [d]"उदीयमाने"ति दैवादिकस्येङ् गताविति धातोरात्मनेपदिनो रूपं वेणिः प्रवाहः जलविवर्तो भूयस्तया जलपरिणामस्तेन निर्वर्त्तितो निष्पादित आवर्तोम्भसां भ्रमिस्तस्य चक्रं समूहः तत्र चङ्क्रम्यमाणस्य घूर्णमानस्य तृणसमूहस्य या विडम्बना विकत्थना तामित्यर्थः ॥

सू० [a]कार्यविवेचनेनोक्तबाधापातात् [b]अस्वीकृत्य स्वीकारे च तदभावापत्तेः । [c]किञ्च सिद्धान्तपरित्यक्तरि

(१) वर्षासमयेत्यर्थः ।

यदपसिद्धान्तोद्भावनं तत् किं स्वीकृतदर्शनानुमता-पसिद्धान्तदूषणभावे वादिनि उतानेवम्भूते [d]आद्ये पर्वसिद्धान्तवदपसिद्धान्तेप्यनेन व्युत्थातुं शक्यते तत्र किं वक्तव्यं * [e]न तावन्न वक्तव्यमेव किञ्चित्पू-र्वसिद्धान्तत्यागादेवापसिद्धान्तेन निगृहीतत्वादिति-युक्तम् ? *- [f]अपसिद्धान्ते तत्परिहारस्य(१)तद्दू ष-णत्वान्यतरासिद्धेस्तेनाभिहितत्वात् ।

टी० ॥ [a]"क्त्वार्थे"ति । क्त्वाप्रत्ययस्याप्येककर्तृकत्वमर्थः । तत्र चैकपददोषतादवस्थ्यमित्यर्थः ॥ [b]"अस्वीकृत्ये"ति । प्रपञ्च-मिथ्यात्वस्यास्वीकृतस्य नैयायिकेन स्वीकारोऽपसिद्धान्तो न स्यात् क्त्वाप्रत्ययेन स्वीकारपूर्वकास्वीकारस्यैवाभिधानादित्यर्थः॥ ननु सिद्धान्तपरित्याग एवापसिद्धान्तः सचोभयथाभ वति स्वीकृ-त्यास्वीकारे अस्वीकृत्य स्वीकारे वेत्यत आह—। [c]"किञ्चे"ति । यद्दर्शनमाश्रित्य कथायां प्रवर्त्तते तद्दर्शनं स्वीकृतापसिद्धान्त-दोषभावमुत नेति विकल्पार्थः ॥ [d]"आद्ये" इति । सिद्धान्तं त्यजता तेन यद्यपसिद्धान्तस्य दोषत्वमपि त्याज्यं तदा तस्मै किं वाच्यमित्यर्थः ॥ [e]"न तावदि"ति । मृतमारणस्यानर्हत्वा-दित्यर्थः । [f]"अपसिद्धान्ते" इति । येन निग्रहेण मृतस्तत्र विप्रतिपन्नश्चेत्तदा न मृत एवेत्यर्थः ॥

मू० [a]अन्यथा स्वाभिप्रायेणासिद्धिमुद्भाव्यैव कथां विच्छि-न्दानो विजयेत परासिद्धिपरिहारं नापेक्षेत इत्यन-सिद्धावप्यसिद्धिमुद्भाव्य परं पराजित्याप्रत्यूहं गृहान् प्रतिष्ठेत * [b]निगृहीतस्य तस्यापरमभिधानमनाद-रणीयमेवेति चेन्न ? *- [c]अन्यतरासिद्ध्या निग्रहपरि-हारस्यैव तेनाभिधीयमानत्वात् [d]तथाप्यनादरणेऽन-

(१) तत्परिहारस्य तेनाऽभिहितत्वादित्यन्वयः । तद्दूषणत्वे-त्यत्र तदिति पदं क्वचित्पुस्तके नास्ति ।

सिद्धावसिद्धिमुद्भाव्यपराभिधीयमानमसिद्धिपरिहारमनादृत्य विजयेनैवेत्युक्तम् * [c]अथ मन्यसे मध्यस्थेनैतद्विचारणीयं किमनसिद्धावसिद्धिरनेनोक्ता अनपसिद्धान्ते चापसिद्धान्तः एतद्विचार्य्य तेनैव जयपराजयाववधारणीयौ एतदर्थमेव मध्यस्थोपस्थापनमिति ? * [f]तर्हि वादिना साधने प्रयुक्ते दुष्टमेतदित्यभिधायैव प्रतिवादिना निवर्त्तनीयं मध्यस्थस्तु परमार्थतो दुष्टत्वमदुष्टत्वं वा तस्य साधनस्य विचार्य जयपराजयाववधारयिष्यति सोयं प्रसूय निर्वृत्तीभूतपिकदम्पत्यपत्य(१)पोषणकृतमहायासवायसव्यसनमासादयिष्यति मध्यस्थोवराकः तावकदुःपरामर्शप्रकर्षेण ।

टी० ॥ [a]"अन्यथे"ति । यदि परोद्भावितदोषे परविप्रतिपत्तिर्न निरसनीयेत्यर्थः । परासिद्धिपरिहारं परेण क्रियमाणमसिद्धिपरिहारम् । अनसिद्धौ परोद्भावितासिद्धिशून्ये ॥ [b]"निगृहीतस्ये"ति । अपसिद्धान्तेन निग्रहेण निगृहीतस्यापसिद्धान्ते विप्रतिपत्तिवचनं नादरणीयमित्यर्थः । अपसिद्धान्तपरिहाराय तस्य तत्र विप्रतिपत्तिरतोवश्यमादरणीयेत्याह–। [c]"अन्यतरे"ति । पूर्वोक्तमेव विपक्षे दण्डं स्मारयति–। [d]"तथापी"ति । उद्भावितदोषपरिहारं क्वापि नोद्भावयितापेक्षेतेत्यर्थः ॥ [e]"अथे"ति । उद्भावितदोषस्य समीचीनत्वे स्थापनावादिनस्तदसमीचीनत्वे निरनुयोज्यानुयोगेन दूषणवादिनोभङ्गमेव मध्यस्थो व्यवस्थापयेन्न तूद्भावितदोषे वादिविप्रतिपत्तिर्वादिना गवेषणीयेत्यर्थः ॥ तर्हि वादी विजिगीषुः दोषमपि नोद्भावयेत्तत्रापि मध्यस्थस्यैव दोषविशेषविचारणाश्रमः स्यादित्युपसंहरति–। [f]"तर्ही"ति ।

सू० * अथोच्यते [a]"संप्रति विप्रतिपद्यतां नामापसिद्धान्ते–

(१) अपेक्षेत् = आदरेत् ।

प्यसौ किमेतावता पूर्वस्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभावस्य दर्शनस्य तावत्तेन स्वीकरणमकारि तदेवादायापसिद्धान्तस्योपन्यासो युक्तः इति ? * —मैवम्, [b]यदीदानींतन्यननुमतिरस्य नाद्रियते अस्यामनुपजातायामपि प्राक्तनानुमतिमादायैव दूषणप्रवृत्तिः तदापसिद्धान्तस्यापि कुतोवकाशः स([2])हि पूर्वमनुमतस्येदानीमननुमतिमाश्रित्यैव प्रवर्त्तते नान्यथा [c]तस्मात्स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभावमपि वादिनं प्रति विप्रतिपत्तिकाले साधनीयमपसिद्धान्तस्य दोषत्वमिति । [d]द्वितीयानवकाशः ।

टी० ॥ सामान्यतोप्यनङ्गीकृततद्दोषभावस्यैव तत्र विप्रतिरूपा देया येन तु तद्दोषभावः सामान्यतोऽभ्युपगतस्तस्यापि कथाकालीना तद्दोषविप्रतिपत्तिश्चेदादरणीया तदा क्वचिदपि दोषव्यवस्थितिर्न स्यात् को हि परापादिते दोषे न विप्रतिपत्स्यते इत्याशङ्कते–। [a]"सम्प्रती"ति । पूर्वस्वीकृतास्वीकारमात्रेप्यपसिद्धान्त आद्रियते अपसिद्धान्तविप्रतिपत्तिः कथाकालीना कथं नाद्रियेतेत्याह–। [b]"यदी"ति । साप्याद्रियतां किं तेनेत्यत आह–। [c]"तस्मादि"ति । तथाच कथाकालेऽपसिद्धान्तस्य दोषत्वं व्यवस्थापनीयं तच्चोक्तक्रमेणावश्यमित्यर्थः ॥ [d]"द्वितीयानवकाश" इति वादिनैव तत्रापसिद्धान्तस्य दोषत्वं व्यवस्थापनीयं न तु मध्यस्थेनेति मध्यस्थस्य द्वितीयस्यानवकाश इत्यर्थः ।

सू [a]यस्य तु सौगतादेर्मते ऽपसिद्धान्तो न दूषणं तं प्रति साधनीयमवश्यमेवास्य दूषणत्वं * [b]नच वाच्यं योपि सिद्धान्ते विप्रतिपत्तिं करोति तं प्रति व्याघात

(१) पिकदम्पती स्वापत्यं प्रसूय काकापत्यमपसार्य तत्स्थाने तं निधाय काकेन स्वापत्यं पोषयतः । (२) सः=अपसिद्धान्तः ।

एवापादनीयः? *—दर्शनविशेषं स्वीकुर्वता प्रथमं(१) तद्दर्शनान्तर्निवेशिनः प्रतिवन्दीदूषणत्वादेस्तेन स्वीकारात् पश्चात्तस्यैवास्वीकारस्तावेतौ स्वीकारास्वीकारावेकेनैकस्य व्याहताविति ।

टी० ॥ तदेवाह—। a"यस्येति । यथा सौगतं प्रति वादिनैव तद्दोषत्वं व्यवस्थाप्यं न तु मध्यस्थेनेत्यर्थः यद्वाऽपसिद्धान्ते विप्रतिपन्नं प्रत्यपसिद्धान्तस्य द्वितीयस्यानवकाश इत्यर्थः । तद्दोषत्वस्य तं प्रत्यव्यवस्थितत्वात् ॥ ननु कथायां कथकेन दोषत्वं यदि व्यवस्थाप्यं तदा कथैव न पर्यवस्येदित्यत आह—। "यस्य त्वि"ति । अनभ्युपगतापसिद्धान्तदोषत्वं सौगतं प्रति कथावसरेपि तद्व्यवस्थापनस्य व्यावहारिकत्वादित्यर्थः । यद्वा तदानेवंभूतं प्रतीति यो द्वितीयो विकल्पः तस्यानवकाश इत्यर्थः ॥ कुतः इत्यत आह—। "यस्य त्वि"ति तुशब्दो हेत्वर्थः । साधनीयदोषभावस्यापसिद्धान्तस्य तं प्रत्युद्भावनमनुचितमेव यत इत्यर्थः ॥ नन्वपसिद्धान्ते विप्रतिपन्नं प्रत्यपसिद्धान्तान्तरं नोद्भाव्यं येन तद्दोषभावस्यान्यतरासिद्धत्वं स्यादपि तु व्याघात उद्भाव्य इत्यत आह—। c"नचे"ति । व्याघातं स्फुटयति दर्शनेति प्रतिवन्दीदूषणादेरित्येतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणापसिद्धान्त एवाभिहितस्तेनापसिद्धान्तस्य स्वीकृतस्यास्वीकारो लभ्यते यद्वा प्रथमापसिद्धान्तसाम्यदर्शनाय प्रतिवन्द्यादेरित्युक्तम् ।

मू० aयद्ययमपसिद्धान्तात्मैव व्याघातस्तदाऽपसिद्धान्तदूषणत्वे विप्रतिपन्नस्य विप्रतिपत्तिमव्युदस्य नभिधातुं शक्यः * अथ दूषणान्तरमयं व्याघातोपसिद्धान्तमनुपजीव्य सम्भाव्यमानोद्भावनः? *—तदा

(१) केषुचित्पुस्तकेषु मूले "प्रतिवन्दीदूषणत्वादेः"—इति पाठः । प्रथममित्यस्य स्वीकारादित्यनेनान्वयः ।

सार्वत्रिकापसिद्धान्तोदाहरणेप्ययमेवास्तु [a]किमपसिद्धान्तस्य दूषणताङ्गीकारेण [b]किञ्च एवमपसिद्धान्ते उद्भाविते पश्चात्तद्विप्रतिपत्तावुपजातायामपसिद्धान्तमुपेक्ष्य व्याघातलक्षणस्यास्य दोषान्तरस्याभिधाने प्रतिज्ञाहान्यापत्तेः प्रतिज्ञाहानिः [c]स्वीकृतोक्तत्याग इति [d]एवं प्रथमं किञ्चित् दूषणमुक्त्वा तत्परिहारिणः दूषणान्तराभिधाने न प्रतिज्ञाहानिरिति गतं प्रतिज्ञाहान्यादिभिर्निग्रहैः ।

टी० ॥ व्याघातो यद्यपसिद्धान्त एव तदा तत्र विप्रतिपन्नं प्रति तदुद्भावनानर्हत्वेन दूषणान्तरं चेत्तदाऽपसिद्धान्त एव पृथक् निग्रहस्थानं न स्यात्तुल्यलक्षणत्वादित्याह-। [a]"यद्ययमि"ति । व्याघातस्य दोषान्तरत्वपक्षे दोषान्तरमाह [b]किञ्चेति दूषणहानेरपि प्रतिज्ञाहानिपदेन सङ्गृहीतत्वादित्यर्थः दूषणहानिसाधारणं प्रतिज्ञाहानिलक्षणमाह-। [c]"स्वीकृतोक्ते"ति ॥ नन्वेवं प्रतिज्ञातं यदपसिद्धान्त एवात्र दोषस्तथा च तत्र व्युत्थितं प्रति व्याघातोद्भावने कथं प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यत आह-। [d]"एवमि"ति । तत्परिहारिणस्तं दोषं त्यजतस्तन्निर्वाहमकुर्वत इति यावत् "तत्परिहारिणी"ति क्वचित्पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः । स्वीकृतोक्तत्यागे सत्यपि यदि न प्रतिज्ञाहानिस्तदा क्वचिदप्ययं दोषो न भवेदित्यर्थः । आदि पदात् प्रतिज्ञान्तरादिपरिग्रहः ।

सू० * [a]प्राक् प्रतिज्ञातदोषनिर्वाहार्थमेव निग्रहान्तरकथनात् नैष दोष ? *—इति चेन्न, (१) [b]पूर्वनिग्रहपरिहारमकृतवति तेनैव पराजिते निग्रहान्तरोपन्या-

(१) पूर्वोद्भाविते निग्रहे परिहृते व्याघातनिग्रहोद्भावनमुतापरिहृत एव नाद्यः प्रतिज्ञाहान्यापत्तेः द्वितीयञ्चेत्तत्राह—नेति—

स्याद्युक्तत्वादिति (१) * [c]नचानेन भयेन भवता व्याघात एवाभिधातव्यः प्रथमं नापसिद्धान्त इति वाच्यम् ? *–अपसिद्धान्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात् [d]सर्वत्रापसिद्धान्तोदाहरणे व्याघाताभिधानस्यैव अङ्गीकर्त्तव्यत्वा[e]न्नहि क्वचिच्छक्यतेवधारयितुं यथापसिद्धान्ते उद्भाविते नायं तत्र विप्रतिपत्स्यते इति ।

टी० ॥ ननूद्भावितापसिद्धान्तनिर्वाह एव व्याघातोद्भावनेन क्रियते तथा च कथं प्रतिज्ञाहानिरित्याह--। [a]"प्रागि"ति ॥ [b]"पूर्वे"ति । पूर्वनिग्रहोपसिद्धान्तस्तत्परिहारमकृतवति दोषान्तरानवकाशान्नहि मृतोपि मार्यते इत्यर्थः । क्वचित्परिहारमकृतवतीति(२)पाठः । तत्र प्रथमोद्भावितापसिद्धान्तरूपनिग्रहस्यानपरिहारः तत्र व्युत्थानेनान्यतरासिद्ध्यादिना कृतः तत्परिहारमपसिद्धान्तदोषत्वव्यवस्थापनमकृतवति वादिनि निरनुयोज्यानुयोगेन पराजिते निग्रहस्थानान्तरस्य व्याघातस्य य उपन्यासः स न युक्तः पराजितवादिकर्त्तृक उपन्यासो न युक्त इत्यर्थः ॥ [c]"नचे"ति । अपसिद्धान्तदोषत्वे व्युत्थितं प्रति दोषत्वव्यवस्थापनभयेनेत्यर्थः एवं सत्यपसिद्धान्तः क्वापि लब्धावकाशो न भवेत्सर्वत्र व्याघातस्यैवोद्भावनीयत्वादिति तद्दोषत्वव्युत्पादनवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः ॥ एतदेवाह–। [d]"सर्वत्रे"ति ॥ ननु यत्रैव नापसिद्धान्तदोषत्वे विप्रतिपत्स्यते तत्रैवायं लब्धावकाशः स्यादित्यत आह–। [e]"नही"ति ॥

सू० * [a]नन्वस्त्वेवं विप्रतिपन्नं प्रत्यपसिद्धान्तस्य दूष-

(१) अयुक्तत्वं चात्राकृतपरिहारे पूर्वनिग्रहे निग्रहान्तरोद्भावनेनोद्भावयितुरेवनिग्रहान्तापत्त्या बोध्यमिति भावः ।

(२) पूर्वनिग्रहपरिहारपरिहारमकृतवतीति पाठ इत्यर्थः ।

णत्वं प्रसाधनीयमिति ? *-(१)मैवं, [b]येनाप्यस्वीकारदण्डेन तत्स्वीकारयिष्यसि तदनङ्गीकारस्यापि सम्भवात् उक्तं च सौगतैः [c]"नहि शास्त्राश्रया वादा भवन्ती"ति नापसिद्धान्तो निग्रहाधिकरणमिति [d]रिक्तस्य जन्तोर्जातस्य गुणदोषमपश्यतः विलब्धा वत केनामी सिद्धान्तविषयग्रहा इति ।

टी० ॥ ननु यथा सौगतं प्रत्यपसिद्धान्तस्य दोषत्वं तदैव व्यवस्थापनीयं तथान्यत्राप्यपसिद्धान्तव्युत्थितं प्रतीत्याह- । [a]"नहि"ति । ननु यत्किञ्चिदनिष्टान्तरमुपन्यस्यासिद्धान्तो व्यवस्थाप्यस्तत्रापि तद्व्युत्थितिसम्भवादित्याह-। [b]"येनापी"ति । अपसिद्धान्तस्यादोषत्वे सौगतानुमतिमाह--। [c]"नही"ति । कथायां यथास्फुरणं वक्तव्यं कथाक्रमेण नतु शास्त्रानुरोधस्तथा चापसिद्धान्तो निग्रहस्य कथाकारणस्फुरज्ज्ञानाभावस्याधिकरणमुन्नायकं न भवतीत्यर्थः ॥ [d]"रिक्तस्ये"ति । न खल्वयं सिद्धान्तवादायैव कश्चिज्जायते येनास्यायं सिद्धान्त इति नियमः स्यात् न वा गुणदोषविचारविधुरेण जन्मानुपदं स्वेच्छया सिद्धान्तः परिगृहीतो नवा जातमात्राय केनचिन्नियामकेन सिद्धान्ता विलभ्यन्ते तथायं सिद्धान्तस्तवायं सिद्धान्त इति तथाच सिद्धान्तो न कस्यापि येन तं त्यजतोऽपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः । सिद्धान्तविषयग्रहा इति रूपकं(२) यथा विषयो ग्रामादिः राजादिना विलभ्यते तथा न सिद्धान्तोपीत्यर्थः ॥

सू० [a]अत्र कश्चिदाह शास्त्रमनाश्रित्य कथारम्भानुपपत्तिः यदा हि क्षणभङ्गसाधनप्रयोक्ता [b]अस्फुतिमता स्थिरवादिना सिद्धसाधनमुद्भाव्य निगृह्यते तदा

(१) दूषणत्वेन तदङ्गीकृतव्याघातादिदण्डेनापसिद्धान्तस्य त्वया दूषणत्वं प्रसाधनीयं तदपि न सम्भवति पूर्वं सिद्धान्तवदेवव्याघातदण्डदूषणत्वादपि व्युत्थानसम्भवादिति परिहरति-मैवमिति-इति तु विद्यासागराः (२) रूपकम्-रूपकालङ्कारः ।

[c]किं कुर्यात् [d]* प्रथमविप्रतिपत्तिविरोधमुद्भावयेत् ? *—इति चेत्, [e]एवं तर्हि विप्रतिपत्त्यपनुगुणप्रमेयान्तरव्यतिक्रमसप्युद्भावयेदेव अन्यथा विप्रतिपत्तिव्यतिक्रममप्युपेक्षेत न खलु तत्तदनुगुणव्यतिक्रमयोर्विरोधापत्तिं प्रति कश्चिद्विशेषः [f]* नचैकपुरुषार्थानुगुणाङ्गाङ्गिभावव्यवस्थितपदार्थजातव्युत्पादनादन्यच्छास्त्रं नाम *

टी० ॥ नहि शास्त्राश्रया वादा भवन्तीति वादिनं सौगतं प्रति परिशिष्टे(१) यदुक्तमुदयनाचार्यचरणैस्तदाह—। [a]"अत्र कश्चिदि"ति ॥ [b]"अस्फूर्त्तिमते"ति । दोषान्तरस्फुरणरहितेन ॥ [c]"किं कुर्यादि"ति । अपसिद्धान्तं तिरस्कृत्य किमन्यद्ब्रूयादित्यर्थः ॥ ननु स्थैर्यपक्षं गृहीत्वा कथायां प्रवृत्तः क्षणभङ्गमङ्गीकुर्वन् प्राथमिकविप्रतिपत्तिविरोधेनैव निग्रहीतुं शक्यते नापसिद्धान्तेनेति शङ्कते--। [d]"प्रथमे"ति । स्थैर्याभ्युपगमविरोधमित्यर्थः । यदि तत्कालीनस्थैर्याभ्युपगमविरोधो दोषस्तदा स्थैर्यसाधनोपयुक्तप्रमेयान्तरव्यतिक्रमोपि दोष एवाविशेषादित्याह--। [e]"एवमि"ति । स्थैर्यवत् स्थैर्यसाधकप्रत्यभिज्ञानप्रामाण्यमपि तदभ्युपगमविषय एवेति भावः । ननु भवत्वेवं तथापि नहि शास्त्राश्रया वादा इत्यत्र किमुक्तं भवेदित्यत आह [f]"नचे"ति । एकः पुरुषार्थः स्वर्गोपवर्गो वा तदनुगुणं तदुपयुक्तमङ्गाङ्गिभावापन्नं यत्पदार्थजातं तद्व्युत्पादनात्तद्व्युत्पादकादन्यादित्यर्थः । कर्त्तरि ल्युट् प्रत्ययान्तो व्युत्पादनशब्दः करणव्युत्पन्नो वा यथा मीमांसायां स्वर्गः पुरुषार्थस्तदङ्गमपूर्वं तदङ्गं च यागादि तद्व्युत्पादनमेवमान्विक्षिक्या(२)मपवर्गः पुरुषार्थस्तदङ्गाङ्गिभावापन्नं प्रमाणप्रमेयसंशयादीति ॥

सू० [a]तस्मात् क्षणिकत्वस्वीकारे तदनुगुणायोहादिसम-

(१) परिशिष्टे—परिशिष्टनामके ग्रन्थे । (२) आन्विक्षिक्याम्—न्याये ।

स्तत्स्वीकारः तदेकपरिहारे वा समस्ततदनुगुणपरिहार इति परमेश्वरोपि नान्यथा कर्त्तुं क्षमः [b] * नच समस्ततदनुगुणपदार्थजातं कथारम्भे स्वशब्देनाभिधातुमुचितं * तदैव शास्त्रप्रणयनप्रसङ्गात् [c] परिषदनपेक्षितत्वाच्च [d] * नच तद्व्यतिक्रमोद्भावनाय समस्ततदनुगुणोहः परस्परशास्त्रमनाश्रित्य शक्यः * [e] नच तदनुगुणव्यतिक्रमे तदुपेक्षणे वा तत्त्वप्रतिपत्तिजयावित्यकामेनापि तत्तादधिकारप्रवृत्तं शास्त्रमेवाश्रयणीयम् ? * —इति ।

टी० ॥ किमतो यद्येवमित्यत आह—। [a] "तस्मादि" ति । तथाच तात्कालिकविप्रतिपत्तिविषय परित्यागवत्तदनुगुणसमस्तपरिहारोपि दोष इत्यर्थः । एवं च शास्त्रमाश्रित्यैव कथेति तदुक्त(१)समस्तपदार्थातिक्रमस्य दोषत्वमाह—। [b] "नचे" ति ॥ [c] "परिषदि" ति । विप्रतिपत्तिविषयसाधनदूषणाभिधानमात्रे परिषदाकाङ्क्षेत्यर्थः ॥ ननु तदनुगुणा अपि पदार्थाः कथाकाले स्वयमुन्नीयतां वादिना किं परस्परं वादिनोः स्वस्वशास्त्राश्रयणमत आह—। [d] "नचे" ति । ननु तदनुगुणव्यतिक्रमोपि नोद्भाव्यतामत आह—। [e] "नचे" ति ॥

सू० [a] तदेतदपेशलं, किं तदनुगुणं प्रमेयान्तरं यदनभ्युपगमे विरोधमुद्भावयेदित्युच्यते द्वयमभ्युपगम्यं सम्भवति एकं तावद्यदनभ्युपगमे कथैव प्रवर्त्तयितुमशक्या यथा प्रमाणादि सर्वकथकसिद्धम्, इतरत्तु प्रतिदर्शनसिद्धं किञ्चिद्यथा क्षणभङ्गेश्वरादि तत्र यदि प्रथममभ्युपगम्यैव कथाप्रवृत्तिरिति तत्स्वीकारे पश्चा-

(१) शास्त्रोक्तेत्यर्थः ।

त्तदनङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः तन्न (१) स्वव्याघातकत्वेन तस्य(२)भवद्भिरेव जातित्वाङ्गीकारात् ॥

टी० ॥ तदिदमाचार्यमतं खण्डयति-। a"तदेतदि"ति। सर्वतन्त्रसिद्धान्तो हि प्रमाणं धर्म्यादिवत्तदनभ्युपगमेऽप्यपसिद्धान्तो न भवेत् किन्तु जात्युत्तरमेव स्यात् प्रमाणानभ्युपगमे स्वपक्षसाधकानुमानप्रयोगो व्याहतः धर्म्यनभ्युपगमे च कुत्र धर्मिणि स्वहेतुं प्रयुञ्जीतान्ततोऽसाधकतासाधकानुमानमपि प्रमाणमेव तत्रापि च धर्म्यपेक्षैवेति स्वव्याघातकत्वाज्जात्युत्तरमेतदित्यर्थः। यद्यपि नैतज्जात्युत्तरं प्रमाणं नास्ति धर्मी वा नास्तीत्येतावन्मात्राभिधानस्य चतुर्विंशतौ जातिष्वनन्तर्भावात् तथापि प्रमाणं नास्तीतिवाक्यमात्मानमपि शब्दरूपं प्रमाणं व्याहन्त्येवेति जातिसामान्यलक्षणाक्रान्ततया आकृतिगणत्वेनाभ्युपगतायामनुपपत्तिसमायां जातावन्तर्भाव एव अत एव तत्र महाविद्यानुमानानामन्तर्भावः॥ एवं धर्मी नास्तीतिवाक्यमात्मानमेव धर्मिभूतं व्याहन्तीति जात्युत्तरमेव

सू० a"जातेश्च निरनुयोज्यानुयोगे निवेशात्(३)नापि द्वितीयः दर्शनभेदनियतं हि क्षणभङ्गादि यत्कथारम्भेऽभ्युपगन्तव्यं तत्किं bतदभ्युपगमस्य प्रकृतसाध्यापोहाद्युपायता(४)उत तन्नान्तरीयकतया cन प्रथमः क्षणभङ्गसाधनप्रस्तावेऽपोहादिपरित्यजतः सौगतस्यापसिद्धान्ताभावापत्तेः तदभ्युपगमस्य तदनुपायत्वात् d * अन्योन्याभ्युपगमोपायत्वे चा-

(१) सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्ध प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽप्यपसिद्धान्तो न भवेत् किन्तु जात्युत्तरमेवेत्याह-स्वेति- (२) प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्येत्यर्थः।

(३) अत्र "नापसिद्धान्तत्वम्"--इति पूरणीयम्--।

(४) अपोहलक्षणप्रकृतसाध्याभ्युपायतयेत्यर्थः।

न्योन्यविचारस्य निष्पत्तिरेव न स्यात्(१)विचारे सति प्रमाणिकत्वप्रतीतौ तदभ्युपगमः तदभ्युपगमे च विचार इति [e]अभ्युपगतोपायत्यागविषय एवापसिद्धान्तो नान्यत्र ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ ननु जातेरपि निग्रहस्थानतयापसिद्धान्ते एव निग्रहे तदन्तर्भावोऽस्त्वित्यत आह–। [a]"जातेरि"ति ॥ [b]"तदभ्युपगमस्ये"ति । क्षणभङ्गाभ्युपगमापोहयोरुपायोपेयभावो वा क्षणभङ्गाभ्युपगमापोहयोर्व्याप्यव्यापकभावो वेति विकल्पार्थः। तन्नान्तरीयकं यस्येति बहुव्रीहि ॥ [c]"न प्रथम"इति । क्षणभङ्गाभ्युपगमस्योपायत्वं यद्यपोहे साध्ये तदा क्षणभङ्गं साधयतः सौगतस्यापोहत्यागेऽपसिद्धान्तो न भवेत् अपोहाभ्युपगमस्य क्षणभङ्गासाधकत्वादित्यर्थः । क्षणभङ्गापोहाभ्युपगमयोरन्योन्यसिद्ध्युपायतायां दोषमाह–। [d]"अन्योन्ये"ति । नन्वन्योन्यविचारेऽन्योन्याभ्युपगमापेक्षायामन्योन्याश्रयो नतु स्वस्वसूत्रकारवचनप्रामाण्यादभ्युपगमे तथाच तादृशत्यागे स्यादेवापसिद्धान्त इत्याह–। [e]"अभ्युपगते"ति ॥

सू० [a]"यो हि यदुपायस्तमभ्युपगम्य विचारः प्रवर्त्तयितव्य इत्येतत्कुतः [b]तस्योपायतया तेन विचारः प्रवर्तते इत्येव युक्तं नतु तदभ्युपगमोऽपि तावता तदुपायः स्यात्तस्य च तदभ्युपगमस्य च पृथक्कारणत्वाभ्युपगमे प्रमाणस्योपदर्शयितुमशक्यत्वात् [c]शक्यत्वेऽपि वा तत्र स्वाभ्युपगमः किमित्यभ्युपेयो वैयर्थ्या[d]दुपायत्वादेव परस्य तथाप्रतीत्युपपत्तेः * अथोच्यते–

(१) अत्र "अन्योन्याश्रयात्"–इति हेतुः पूरणीयः । क्वचित्पुस्तके त्वन्योन्यविचारस्य निष्पत्तिरेव स्यादिति पाठस्तत्र त्वन्योन्यविचारस्य=अन्योन्याश्रयस्येत्यर्थोऽनुसन्धेयः ।

टी० ॥ स्वरूपसत एवोपायत्वं नत्वभ्युपगमोपि पृथगुपायो येन कथावसरे तदभ्युपगमः प्रयोजकः स्यादित्याह—। [a]"यो ही"ति ॥ ननु तदभ्युपगमोऽप्युपाय एवेत्यत आह—। [b]"तस्ये"ति ॥ नन्वभ्युपगमस्याप्युपायत्वं व्यवस्थाप्यं यत्र तत्र तदनभ्युपगमेपसिद्धान्तः स्यादित्यत आह—। [c]"शक्यत्वे" इति। तत्रापि सूत्रकाराभ्युपगम एव तथास्यात्तथाच कथाकाले तदभ्युपगमस्तत्र न तन्त्रमित्यर्थः। तथाच तत्स्वीकारे पश्चात्तदनभ्युपगमोपसिद्धान्त इति लक्षणं तत्र न गतमेवेति भावः ॥ ननु(१) तस्योपायत्वं कथाकाले तदभ्युगममन्तरेण कथं परो बोधनीय इति तदा तदभ्युपगम आवश्यक इत्यत आह—। [d]"उपायत्वादेवे"ति। तत्कालीनतदभ्युपगममन्तरेणापि परस्य तदुपायत्वप्रतीतिसम्भवादित्यर्थः ॥

सू० [a]उपेयमुपायेन साधयतोपेयवदुपायस्यापि सत्त्वमभ्युपगन्तव्यमिति पश्चात्तदनभ्युपगमेपसिद्धान्तोपन्यासः सावकाशः ? *— [b]असत उपायत्वानुपपत्तेः [c]तद्युपायत्वेनोपन्यसना(२)त्तत्सत्त्वाभ्युपगमस्तस्य साक्षादश्रुतोप्यसत्त्वेनाभ्युपगम्यमानस्योपायत्वस्वीकारानुपपत्त्या कल्पनीयः कल्पितेन तेन श्रूयमाण(३)तत्सत्त्वानभ्युपगमविरोधादपसिद्धान्तोभिधेयः [d]एवं च सति सत्त्वानभ्युपगमे एवो(४)पायत्वानुपपत्तिप्रसङ्गो दूषणमुच्यतामुपजीव्यत्वा[e]त्तदुपन्याससमन्तरेण(५)श्रूयमाणतदीयाभ्युपगमस्य दर्श-

(१) ननु कथाकाले तदभ्युपगममन्तरेण तस्योपायत्वं (प्रति) परः कथं बोधनीय इत्यन्वयः। (२) तद्युपायत्वेनोपन्यसनात्तस्य साक्षादश्रुतोपि तत्सत्त्वाभ्युपगमः कल्पनीय इत्यन्वयः। (३) श्रूयमाणेत्यस्याऽनभ्युपगमपदार्थेनान्वयः। (४) एवकारः प्रसङ्ग इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः उपायत्वानुपपत्तिप्रसङ्ग एवेति। (५) तदुपन्याससमन्तरेण, उपायत्वानुपपत्तिप्रसङ्गलक्षणदूषणोपन्यासमन्तरेणेत्यर्थः।

यितुमशक्यत्वात् कृतं तदुपजीविना पश्चात्तनेनापसिद्धान्तेन [f]अत एव न द्वितीयः तन्नान्तरीयकाभ्युपगमो हि तत्सत्तानभ्युपगमे साध्यस्याभावापत्त्यानुमन्तव्यः तथाच [g]सैव तद्दूषणमस्त्वनभ्युपगमे कृतं [h]तयाभ्युपगमं परिकल्प्य [i]तेनानभ्युपगमविरोधादपसिद्धान्तोपन्यासेनेति [j]एवं निग्रहान्तरखण्डनमूहनीयम् ॥

इति श्रीश्रीहर्षमिश्रविरचितानिर्वचनीयसर्वस्वे खण्डनखाद्ये निग्रहानिरुक्तिर्द्वितीयः परिच्छेदः ॥

—:o:—

टी० ॥ ननूपायत्वान्यथानुपपत्त्या कथाकाले वादिनस्तदभ्युपगमः कल्पनीयस्तथाच पश्चात्तदनङ्गीकारे स्यादेवापसिद्धान्तस्तच्च निग्रहस्थानान्तरं साङ्कर्याभावादित्याशङ्कते-। [a]"उपेयमि"ति। [b]"असत"इति। सत्त्वेनानभ्युपगम्यमानस्येत्यर्थः ॥ [c]"तर्ही"ति। अश्रूयमाणः कथाकालीनस्तदुपायत्वाभ्युपगम उपायत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयस्तदुपायत्वानभ्युपगमे चापसिद्धान्तो निग्रहो भवेत् तथाचानभ्युपगमेन तदुपायत्वभङ्गलक्षणमेवानिष्टमापाद्यतां किमपसिद्धान्तोपन्यासेनेत्यर्थः। अनभ्युपगमः श्रूयमाणोऽभ्युपगमश्च कल्पनीय इति तयोरभ्युपगमानभ्युपगमयोर्विरोधेऽपसिद्धान्तस्तथाच सत्त्वानभ्युपगमात्तदुपायत्वक्षतिरित्येव दूषणमुचितमित्याह-। [d]"एवं चे"ति। उपजीव्यत्वमेवाह-। [e]"तदुपन्यासमि"ति ॥ तन्नान्तरीयकतया वेति यद्विकल्पितं तद्दूषयति-। [f]"अत एवे"ति। यदि क्षणभङ्गसत्ता नाभ्युपेयते त्वया तदा तद्व्याप्यस्या(१)पोहस्यैव सिद्धिर्न स्यादिति

(१) सा=क्षणभङ्गसत्ता व्याप्या यस्यापोहस्य तस्यैव सिद्धिः प्रमितिर्न स्यात् तथा चाऽप्रमितस्य तस्याऽपोहलक्षणस्य व्यापकस्य निवृत्त्याऽभावापत्त्या तद्व्याप्यस्य क्षणभङ्गस्याप्यभावापत्तिरेव स्यादित्यर्थः। अधिकं तु न तद्धानिरिति न्यायादग्रेऽभिधास्यमानसाध्याभावापत्तेरपि दूषणत्वं न विरुद्धम्।

व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरेव दोषो नत्वपसिद्धान्त इत्यर्थः। "a''सैवे''ति । साध्याभावापत्तिरेवेत्यर्थः तयेति साध्याभावापत्त्येत्यर्थः॥ b''तेने''ति। कल्पिताभ्युपगमेन सहेत्यर्थः । यद्यसौ क्षणभङ्गं नाङ्गीकुर्यात्तदापोहलक्षणं साध्यमेव न सिद्ध्येदिति क्षणभङ्गाभ्युपगमेन कल्पितेन तदनभ्युपगमविरोधोपसिद्धान्तः स्यात्तथाच साध्यानुपपत्तिरेव दोषोऽस्तु किमपसिद्धान्तेनेति भावः॥ c''एवमि''ति । सामान्यशब्दानां यत्किञ्चिद्विशेषमादाय पर्यवसानात्सर्वनामपदानां चाविशेषकत्वाद्व्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवा यथायथमूहनीया इत्यर्थः॥

इति श्रीखण्डनखाद्यटीकायां द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः॥

खण्डनखण्डखाद्यम् ॥

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

—:o:—

सू० [a](१) अथ यान्यवलम्ब्य बहुलं वाग्व्यवहारास्तेषां सर्वनाम्नामर्थः कथं निर्वाच्यः तथाहि ईश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रतिवक्तव्यः(२) [b]किंशब्दो-यमाक्षेपार्थो वा कुत्सितार्थो वा । [c]वितर्कार्थो वा [d]प्रश्नार्थो वा स्यात्तत्र यदि प्रथमः पक्षस्तदेश्वर-सद्भावे नास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात्तथा च न प्रति-ज्ञामात्रात्साध्यसिद्धिरिति हेत्वादिकं किञ्चिद्वाच्यं तच्च भवता नाभ्यधायि तस्मान्न्यूनत्वं दोषः [e]अत एव न द्वितीयः ईश्वरसद्भावे कुत्सितं प्रमाणमित्य-स्यापि प्रतिज्ञामात्रत्वात् अपिच साध्यसाधकत्वाद्वा तत्कुत्स्यते भवतान्यथा वा [f]अन्यथा चेदलं तदुद्भा-वनया साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् नापि प्रथमः प्रमाणं च साध्यासाधकं चेति व्याघातात् * गौणोयं प्रमा-णशब्द ? * इति चे(३)न्न,

---

(१) { अवाच्यत्वमपञ्चेन निग्रहस्थानांहृतः । विरोधश्चाधुनाऽद्वैते प्रश्नषञ्चेन वार्यते ॥ १ ॥ }

(२) "कुत्सिते चाप्याक्षेपे तथा प्रश्नवितर्कयोः । किं शब्द प्रवृत्तिस्स्यादेवमर्थ चतुष्टये"

इति पद्ये किमोर्थचतुष्टयवाचकत्वदर्शनात्–कीदृशार्थकोयं भवत्प्रश्न-निक्षिप्तः किं शब्दइति पृच्छन्प्रश्ननिरासाय विकल्पते किं शब्दोयमिति–।

(३) यद्यपि पाणिनीये किं शब्दः सर्वनाम्नामन्त्यस्तथापि विलोमगणना-क्रममनुसृत्य तस्याद्यत्वोपवर्णनं, व्याकरणान्तरमनुसृत्य वेति ध्येयम् ।

टी० ॥ ननु यत् तत्सर्वनामपदमहिम्नैव तत्तद्विशेषलाभे लक्षणानां दूषणानि न प्रसज्यन्त इत्यत आह–। [a]"अथे"ति । सर्वनाम्नामाद्यस्य(१) किंशब्दस्य तावदर्थं खण्डयति–। [b]"किं-शब्द" इति । आक्षेपो निषेधस्तदर्थः यथा तत्र किं गमनेन मा याहीत्यर्थः कुत्सितार्थो निन्दार्थः यथा "स किं सखा साधु न शास्ति यो नृपं हिताम्न यः संशृणुते स किंप्रभुरि"त्यादौ ॥ [c]"वितर्कार्थ" इति । यथा वितर्के किं किमुत चेत्यमरः यथा "किमिन्दुः किं पद्मं किमु मुकुरबिम्बं किमु मुखं किमब्जे किं मीनौ किमु मदनबाणौ किमु दृशावि"त्यादि ॥ [d]"प्रश्नार्थ" इति । यथा "का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा मदस्यागमकारणं ते" इत्यादि यद्यपीश्वरसद्भावे प्रमाणं नास्तीति न प्रतिज्ञा किन्तु विप्रतिपत्तिमात्रं तथाच प्रमाणमीश्वरवादिनाभिधेयं तथापि प्रतिज्ञापरत्वे दोष उक्तः ॥ [e]"अत एवेति । न्यूननिग्रहापादकत्वादेवेत्यर्थः ॥ [f]"अन्यथे"ति । कुत्सितादपि प्रमाणात् साध्यसिद्धिश्चेत्तदा कुत्सितत्वोद्भावनमफलमित्यर्थः ।

सू० [a]प्रमाणत्वयोगिनि यद्ययं प्रमाणशब्दप्रयोगस्तदा गौणत्वव्याघातः [b]मुख्यत्वात् [c]* अथ प्रमाणाभासे तदाऽलं तदुद्भावनया [d]*ईश्वरसद्भावे यः प्रमाणाभासः स कुत्सित इत्यत्र परस्यापि सम्प्रतिपन्नत्वात् ईश्वरसद्भाव इति विशेषोपादानं च व्यर्थं स्यात् अन्यत्रापि विषये प्रमाणाभासः कुत्सित एव साध्यासाधकत्वात् [e]अतो नापि तृतीयः तथा सति हि वितर्कस्य पक्षान्तरसापेक्षत्वेन पक्षान्तरमपि निर्वचनीयमिति ईश्वरसद्भावे किमेतत् प्रमाणमुतान्यदिति स्यात् तच्च भवता नान्यथापि ततो न्यूनत्वं दोषः ॥

(१) प्रमाणत्ववतिगौणोयं प्रमाणशब्द उत प्रमाणत्वशून्ये प्रमाणाभास इति विकल्प्य परिहरति–नेति–

टी० ॥ "a"प्रमाणत्वयोगिनीति । यद्यप्यजहत्स्वार्थलक्षणा शक्यसाधारणीभवत्येव यथा छत्रिणो यान्तीत्यादौ तथाप्येकसार्थगन्तृत्वादिकमेव शक्यलक्ष्यसाधारणं तत्र लक्ष्यं नतु छत्रिणः छत्रित्वेन रूपेणोपस्थितिः । प्रमाणत्वं प्रमाणपदप्रवृत्तिनिमित्तं ताद्रूप्येण प्रमाणपदं चेत्प्रमाणपरं तदा गौणत्वहानिरित्यर्थः ॥ b"मुख्यत्वादि"ति । शक्यतावच्छेदकेन रूपेण शक्योपस्थापनादित्यर्थः ॥ c"अथ प्रमाणाभासे"इति । अत्र प्रमाणशब्दप्रयोग इत्यनुषङ्गः ॥ d"ईश्वरे"ति । अन्यत्रापि प्रमाणाभासस्य कुत्सितत्वादित्यर्थः ॥ e"अतः"इति । वितर्कौ हि सन्देहः सच विरुद्धनानाकोटिको भवति तथाच कोट्यन्तरानुल्लेखात् न्यूनत्वमित्यर्थः । यद्यपि कथावयवन्यायावयवहान्या न्यूनत्वं भवति अत्र च न तथा किन्तु सन्देहकोट्यन्तरस्योल्लेखाभावः परं तथापि संशयपरं वचनमेव विरुद्धनानाकोट्यनुल्लेखान्न पर्यवस्येदिति भावः ॥

सू० नापि चतुर्थः प्रश्नार्थात् खलु किंशब्दा"त्कस्यचित्पदार्थस्य जिज्ञास्यमानता प्रतीयते सा चेह प्रमाणपदसमभिव्याहारात् प्रमाणविषयिणी प्रतीयते यद्विषयश्च प्रश्नस्तदुत्तरवादिनाभिधेयं तदयं प्रश्न ईश्वरसद्भावे प्रमाणसामान्यविषयस्तद्विशेषविषयो वाभिप्रेतः आद्यश्चेदीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यद्विषयो हि प्रश्नस्तदभिधेयं प्रमाणसामान्यविषयश्च प्रश्नः तच्च प्रमाणशब्देनाभिहितमेव अथ द्वितीयः तथापीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत ।

टी० ॥ a"कस्यचिदि"त्यादि । प्रमाणसामान्यजिज्ञासायां प्रमाणमित्येवोत्तरं तद्विशेषजिज्ञासायामपि प्रमाणमित्येवोत्तरं प्रश्नवाक्यस्थप्रमाणपदस्य विशेषपरत्वं चेदुत्तरवाक्यस्य प्रमाणपदस्यापि तत्परत्वौचित्यादित्यर्थः । यद्यपि जिज्ञासा ज्ञातु-

मिच्छा सा च येन प्रष्टुर्निवर्तते तादृशमुत्तरं वाच्यम् अन्यथो-
न्मत्ततैव स्यात् यथोक्तमाम्रान् पृष्टः केदारानाहेति तथाच "किं
प्रमाणमि"ति प्रश्ने प्रमाणमित्युत्तरमनुन्मत्तस्यानुचितमेव नहि
प्रष्टा प्रमाणसामान्यमेव न जानाति तथा सति नाभिलपेत्ततः
किं प्रमाणमिति प्रश्ने प्रत्यक्षमनुमानं शब्दो वा विशिष्य तस्य
दर्शनीयं तथाच प्रमाणमित्युत्तरं ददवनपेक्षिताभिधानेनाऽनव-
धेयवचनः स्यात् । किञ्च किंशब्दोयमाक्षेपार्थो वा कुत्सितार्थो वे-
(१)ति चतुःकोटिके प्रश्ने प्रश्नवाक्यानुवादमात्रेणोत्तरयितु-
स्त्वयापि किं वाच्यं विकल्पकोटिष्वेकतरकोटिपरिग्रहमन्तरेण
न मम जिज्ञासाविच्छेद इति चेत् तर्हि प्रकृतेपि तुल्यम् एवं
सति कश्चैव न वर्द्धतेति चेत्तुल्यं । तथाचेश्वरे किं प्रमाणमिति
पृष्टः क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वात् घटवदित्यादिप्रकारेण विशे-
षमनुपदर्शयन्नर्थान्तरेण निगृह्यतेव तथाप्यापाततः प्रश्नखण्ड-
नमिदं वादिव्यामोहनाय भवत्येवेति तात्पर्यम् ।

सू० * [a]यथा प्रश्नवाक्ये प्रमाणशब्दो विशेषपरः तथो-
त्तरवाक्ये [b]कोसौ विशेष ? *–इति चेन्न, [c]पूर्ववदुत्त-
रात् [d]अस्यापि प्रश्नस्य विशेषो विषयः किंशब्दस्य
विशेषशब्देन सामानाधिकरण्यात्तथाच सति विशेष
इत्येवोत्तरं स्यात् [e]* स्यादेतत् विशेषशब्देन न
विशेषमात्रमनिर्द्धारितमात्रं विवक्षितं किन्त्वसाधा-
रणी व्यक्तिः तत्र विशेषशब्दस्य तात्पर्यं तस्मात्का-
सावसाधारणी प्रमाणव्यक्तिरिति प्रश्नार्थः तत्र
तादृश्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधानमुत्तरं युक्तं नैवंविधाः
प्रलापा ? *–इति नैतदेवं, [f]यतोत्रापि विशेष इत्ये-
वोत्तरं यथा प्रश्नवाक्यगतस्य विशेषशब्दस्य सर्वतो
व्यावृत्तस्वरूपायां प्रमाणव्यक्तौ तात्पर्यं तथोत्तर-
वाक्यस्थितस्यापि एवं च सति यत्र विषये भवदी-

(१) "वितर्कार्थो वा प्रश्नार्थो वा"–इति शेषः ।

यस्य प्रश्नवाक्यस्य तात्पर्यं तदेवास्माकमुत्तरवाक्येन प्रतिपादितमिति युक्तमुक्तम् ।

टी० ॥ ननु प्रमाणविशेषप्रश्नश्चेत्तदा प्रमाणसामान्येनोत्तरं कथमित्यत आह–। [a]"यथे"ति ॥ [b]"कोमावि"ति । ईश्वरसद्भावे कः प्रमाणविशेष इति प्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ [c]"पूर्ववदि"ति । प्रश्नवाक्यस्यैव तद्विशेषपरत्ववदित्यर्थः तथाच प्रमाणविशेष इत्येवोत्तरमस्माकमित्यर्थः तदेवोपपादयति–। [d]"अस्यापी"ति ॥ ननु विशेषेपि प्रश्नो व्यक्तिविशेषाभिप्रायकस्तथाच विशेष इत्युत्तरं कथं सङ्गतं स्यादित्याशङ्कते–। [e]"स्यादेतदि"ति । असाधारणी काचित्तथापि प्रश्नवाक्यस्य विशेषपदेनाभिधेया चेत्तदोत्तरवाक्यस्य विशेषपदमपि तत्परं स्यादविशेषादित्याह–। [f]"यत"इति ।

सू० * [a]अथ मन्यसे [b]किमिह प्रमाणमिति पृच्छतोयमभिप्रायः अत्रार्थेनुमानं प्रमाणमितरद्वेति ? *–तत्राप्यनुमानमित्युत्तरमस्माकं * किं तदनुमानमिति चेत् ? *–अयमपि प्रश्नोनुमानमात्रविषय उत तद्विशेषविषयइति विकल्प्य प्रमाणप्रश्नवदुत्तरं वाच्यमिति अत्र च सङ्ग्रहश्लोकौ [c]"यथाविधं यं विषयं निजस्य प्रश्नस्य निर्वक्ति परो यथोक्त्या । वाच्यस्तथैवोत्तरवादिनापि तथैव वाचा स तथाविधोर्थः ॥ [d]प्रश्नस्य यः स्याद्विषयः स वाच्यो [e]वाचानयैवैष भवेन्निरुक्तः । [f]इदं त्वयाप्यास्थितमेतयैव गिरा स्वपृच्छा विषयस्य वक्त्रा" ॥

टी० ॥ नन्वीश्वरेनुमानं प्रमाणमन्यद्वेत्येवमाकार एव प्रश्नः कर्त्तव्य इत्याह–। [a]"अथे"ति ॥ [b]"किमिह प्रमाणमिति पृच्छत"इति । प्रमाणं प्रष्टुमुद्यतस्येत्यर्थः ॥ [c]"यथाविधमि"ति। यं प्रकारं प्रमाणत्वादिगृहीत्वा प्रश्नवाक्यं प्रवर्तते तमेव प्रकारमादायोत्तरवाक्यमपि प्रवर्तनीयमित्यर्थः ॥ नन्वनेनोत्तरेण प्रष्टु-

जिज्ञासा कथं विच्छिद्यतामित्यत आह—। [d]“प्रश्नस्ये”ति । अविषयमादायोत्तरे उत्तरयितुरेवार्थान्तरं स्यादित्यर्थः ॥ एतदेवाह—। [e]“वाचे”ति ॥ ननु सामान्यशब्देनापि प्रश्नो विशेषपरस्तथाच विशेषमनभिदधानस्य भवत उत्तरमेतदनादेयं स्यादित्यत आह—। [f]“इदमि”ति । स्वपृच्छाविषयस्य वक्ता स्वपृच्छाविषयमभिदधानेन त्वया एतयैव गिर प्रश्नलक्षणयैव गिरा इदमभिधेयमास्थितं स्वीकृतमित्यर्थः तथाच मयापि कथं नास्थेयमिति भावः ।

मू० [a]“प्रश्नार्थाच्च किंशब्दाज्जिज्ञासाविषयताऽर्थस्य प्रतीयते जिज्ञासा च ज्ञातुमिच्छा इच्छा चाज्ञाते न सम्भवति अतिप्रसङ्गात् तस्मादीश्वरविषयं प्रमाणं ज्ञातुमिच्छता तत्र स्वज्ञानमिच्छाकारणीभूतं वक्तव्यं तद्यथाभूतार्थं वा स्यादयथाभूतार्थं वा यथार्थं चेत्तेनैव ज्ञानेन स्वकीयो विषयः प्रमाणमुपस्थाप्यते विषये प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरेण तदीययथार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् तेनापि प्रमाणेन स्वगोचर ईश्वरसद्भावः उपास्थाप्यत इत्यनायासेनैव सिद्धोऽस्माकमीश्वरसिद्धिमनोरथः अथायथार्थं तत्तस्मिन्नयथार्थज्ञानविषये यद्यस्माभिरप्ययथार्थमेव ज्ञानमुत्पादनीयमिति भवतः पृच्छतो वाञ्छितं तदा कथं स्वाधीनेऽर्थे परापेक्षा भवानेवायथार्थज्ञानोत्पादनकुशलो यथैकं तत्र मिथ्याज्ञानमजीजनत्तथापरमप्युत्पादयतु वयं पुनर्यथार्थज्ञानस्योत्पादयितारो मिथ्याज्ञाने सर्वथैवाकृतिनः किमिह नियुज्येमहि * अथ मदीयस्यायथार्थज्ञानस्य यो विषयः स मदीययथार्थज्ञानविषयो भवता क्रियतामिति ? *—त्वदीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादीदृश्यर्थे भवतः

प्रवृत्तिरेवानुपपन्ना शुक्तिका रजतात्मत्वेन मम यथार्थज्ञानविषयो भवत्वित्येतदर्थं प्रेक्षावान् कथङ्कारं प्रयतेत येन रूपेणायथार्थज्ञानविषयत्वं तेन रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वे व्याघातात् ॥

टी० ॥ प्रकारान्तरेण प्रश्नखण्डनमुपक्रमते—। ""प्रश्नार्थादि"ति । ज्ञाते एव जिज्ञासा तथाच ज्ञानार्थं प्रश्नानुपपत्तिः यच्च ज्ञानं प्रमाणविषयकं तवास्ति तद्यदि यथार्थं तदा प्रमाणं प्रमितमेव तवाभूद्यथायथार्थं तदा वस्तुगत्या ईश्वरे प्रमाणं नास्ति तत्र त्वया प्रमाणगोचरमयथार्थमेव ज्ञानं समाधीयतामिति विपरीतफलक एवायं प्रश्नः यद्विशेष्यकं यत्प्रकारकं ममायथार्थज्ञानं तद्विशेष्यकं तत्प्रकारकमेव मम यथार्थज्ञानं क्रियतामिति च न सम्भवत्येवेति प्रघट्टकार्थः ॥

सू० * अथ मन्यसे स्वसिद्धान्तमनुरुन्धानेन भवता यथार्थज्ञानं तत्रोत्पादनीयमतस्तदर्थं भवाननुयुज्यते ? * -इति मैवम्, ईश्वरसद्भावविषयो भवता प्रमाणाभासः प्रमाणतया भ्रान्त्या प्रतीतस्तस्य प्रमाणत्वमस्माभिर्व्युत्पादनीयमिति नास्माकमीदृशः सिद्धान्तः प्रत्युतेश्वरसद्भावविषयं यत् प्रमाणं भवता प्रमाणाभासत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतमस्ति तत् प्रमाणनीयमिति * स्या(१)न्मतमीश्वरसद्भावविषयस्य प्रमाणस्य भवता ज्ञापनमात्रं क्रियतामित्यभिमतं पृच्छतामस्माकं न तु प्रमाणेनाप्रमाणेन वेति विशेषोप्यभिमत ? *-इति न, "ज्ञापनमात्रस्याप्रमाण-

(१) मतसिद्धान्तयोरविशेषात् "सिद्धान्त इत्यनुषञ्जनीयम्"-इति मक्रान्तशाङ्करव्याख्यानानुरोधेन पारम्परिकः कैश्चित् "स्यान्मतम्"-इति पाठो मूले प्रक्षिप्त इति सम्भाव्यते । यद्वा ऽग्रेऽन्वयं कृत्वा "स्यादेतादृशं तव मतं तथापीश्वरसद्भावविषयस्य"-इत्यादि शङ्कापरतया कथञ्चिद्ग्रन्थो योजनीयः ।

ज्ञानमादायाप्युपपत्तेः [b]तत्र स्वाधीने का भवतः परापेक्षेत्याद्युक्तमनुषञ्जनीयं * स्यादेतत् येयमीश्वरसद्भावविषयकप्रमाणप्रतीतिरस्माकमुत्पन्ना सा व्यभिचारिणी सत्या वेति संशयोऽत्रास्माकं तेनैकपक्षनिर्द्धारणाधीनं यदिदं दूषणमवादि भवता तन्निरवकाशमिति * नैतदस्ति, एवं हि तस्यां प्रतीतौ यथार्थत्वायथार्थत्वसंशये तस्याः प्रतीतेर्गोचरो यत्प्रमाणं तस्यापि योऽसौ विषय ईश्वरसद्भावस्तत्र सर्वत्रैव संशयानस्य भवतः प्रश्नोऽयं नतु विप्रतिपन्नस्येति स्यात्।

टी० ॥ यद्यपि तवेश्वर प्रमाणदाढ्यं मनो मयि प्रमा तत्र जन्यतामिति प्रष्टुरभिप्रायवर्णनानन्तरमीश्वरसद्भावविषय इत्याद्यसंबद्धमुत्तरं तथापि तात्पर्यगत्या कथञ्चिद्दूषण्यं(१) नतु प्रमाणनीयमित्यत्र सिद्धान्त इत्यनुषञ्जनीयं । [a]"ज्ञापनमात्रस्ये"ति । यद्यप्यप्रमाणमादाय ज्ञापनमित्युत्तरयितुरेवाभिष्टं तथापि भवत्प्रयुक्तयैव तत्सम्भवतीत्येवं प्रश्नायामनुपपन्न इत्यर्थः॥ एतदेवाह - [b]"तत्रे"ति ॥ "तेने"ति । यथार्थपक्षे ईश्वरसिद्धिरयथार्थपक्षे ईश्वरगोचरयथार्थज्ञानोत्पादनशक्तिरत्रैवेत्यादि दूषणं निरवकाशमित्यर्थः ॥

सू० [a]तथाच स्वीकुरु शिष्यभावं प्रसादय चिरंचरणशुश्रूषाभिरस्मान् वेत्स्यामस्ते संशयमिति विप्रतिपन्ना एववायमाहार्यः संशयोऽस्माकमिति चेत्तर्ह्यवधृतैककोट्य एव वयं कार्यानुरोधात्तु संशयमालम्बामहे

(१) "ईश्वरसद्भावविषये वेदाः प्रमाणाभासः"—इति, "अनुमानादिकमेव तत्र मानम्"—इति वा य ईश्वरसद्भावविषयः स्वानुभवो भवता प्रमाणाभासोऽपि ननु प्रमाणतया प्रतीतस्तस्य प्रमाणत्वं नास्माभिर्व्युत्पादनीयं किन्तु वेदानां प्रमाणत्वमेव व्युत्पादनीयमित्यर्थः । यद्वा यो वेदादिः प्रमाणाभासत्वेन रूपेण प्रामाणिको ज्ञातस्तस्य प्रमाणत्वं न व्युत्पादनीयं किन्तु प्रमाणे प्रमाणत्वप्रकारिका भवदीयप्रतीतिरेव प्रमापणीया तेनाप्यर्थतस्तदेव सिद्ध्यतीति भावः ।

इत्युक्तं स्यात् एवं तर्हि तदेव कोऽत्यवधारणं भवतां यथार्थमयथार्थं वेति विकल्प्योक्तयुक्त्या दूष्यं एतेनाऽन[a]ध्यवसायेन तदस्माभिः प्रतिपन्नमित्यपि निरस्तं वेदितव्यं व्यभिचारिविषयं वा तदितिविकल्पाभ्यां तस्यापि ग्रस्तत्वात् परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरितिन्यायात् [b]एवमीश्वराभिसन्ध्यादौ तत्तत्स्थानस्थं सर्वनामान्तरखण्डनं द्रष्टव्यम्॥

इति श्रीश्रीहर्षमिश्रकृतानिर्वचनीयसर्वस्वे खण्डनखाद्ये सर्वनामार्थानिरुक्तिस्तृतीयः परिच्छेदः ॥

——:o:——

टी० ॥ [a]"अनध्यवसायेने"ति । अनध्यवसायाख्यं वैशेषिकाभिमतमविद्याप्रभेदोऽसाधारणधर्माजन्यं ज्ञानं तत्रापि पूर्व एव विकल्पः यद्यपि प्रमाणं किञ्चिदपीश्वरं न गोचरयतीत्यस्माकं पक्षः किञ्चित्प्रमाणमीश्वरं गोचरयतीति त्वत्पक्षस्तत्र पृच्छयते किं तत्प्रमाणं यदीश्वरं विषयीकरोति अत्र च भवद्विकल्पजालस्य नावकाशः तत्र यत्त्वया प्रमाणमुपदर्शनीयं तन्मया खण्डनीयमिति नचेश्वरः प्रमितो नवेति विकल्पावसरोऽत्रापीति वाच्यम् अद्वैते किं प्रमाणमिति खण्डनेन पौनरुक्त्यापातात् सर्वनामखण्डनेनोपक्रान्तेनाऽसंस्पर्शाच्चेति तथापि वादिव्यामोहननापाततो भवत्येवानेन विकल्पजालेनेति भावः ॥ ननु सर्वसर्वनामखण्डनमुपक्रम्य किंशब्दमात्रखण्डनं न्यूनमत आह—। [b]"एवमि"ति ईश्वराभिसन्धिग्रन्थे सर्वनामखण्डन कृतमेवात्रातिदिश्यत इति न न्यूनतेति भावः ॥

इति तृतीयः परिच्छेदः ॥

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

——:o:——

मू० (१) [a]ननु तथापि भावात्मके तस्मिन्नीश्वरे विधायकं किञ्चित्प्रमाणं वक्तव्य(२)मिति चेत् किं पुनर्भावत्वं * विधित्वमिति ? *-चेन्न, [b]पर्यायाप्रश्नात् * स्वरूपसत्त्वमिति ? *-चेन्न, [c]अभावस्यापि तथाभावात् [d]प्रतिस्वं व्यावृत्तत्वेनाननुगतत्वापत्तेश्च * अस्तीति प्रतीतिविषयत्वम् ? *-इति चेन्न, अभावो घटस्यास्तीतिप्रतीति सम्भवेनाभावस्यापि [e]तथात्वप्रसङ्गात् [f]नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वेपि घटादेर्भावत्वानिवृत्तेः ॥

टी० ।। भावत्वखण्डनं पूर्वखण्डनेन सङ्गमयितुमाह–। [a]"नन्वि"ति । विधित्वमिति यदि भावत्वपर्यायस्तत्राह–। [b]"पर्यये"ति । अथ विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वं तदग्रे दूष्यं स्वरूपसत्त्वं यदि सत्तासंबन्धस्तदाग्रे दूष्यं स्वरूपमेव सत्त्वं चेत्तत्राह । [c]"अभावस्यापी"ति ॥ तत्रैव दोषान्तरमाह–। [d]प्रतिस्वमि"ति । प्रति व्यक्तीत्यर्थः । [e]"तथात्वप्रसङ्गादि"ति । भावत्वप्रसङ्गादित्यर्थः किञ्चास्तीतिप्रतीतिविषयत्वं यदि भावत्वं तदा घटाभावो नास्तीत्यनेन प्रकारेणानुभूयमानस्य घटस्य भावत्वं निवर्तेत नचैवमतोस्तीतिप्रतीतिविषयत्वमेव न भावत्वमित्याह नास्तीति यद्वास्तातिप्रतीतिविषयत्वमेव चेद्भावत्वं तदा नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वमभावत्वं वाच्यं तच्च न सम्भवति

---

(१) { प्रमाणादिपदार्था ये तार्किकादिप्रकल्पिताः ।
तेषामवाच्यता चात्र परिच्छेदे प्रकीर्त्यते ॥ }

(२) यद्यपि न पार्य्यते ईश्वरसद्भावेप्रमाणं प्रष्टुं तथापि भावत्वात्तस्य विधायक प्रमाणमन्तरेणासिद्धेर्विधायकप्रमाणं वाच्यमिति समग्रपङ्क्तेरर्थः ॥

घटाभावो नास्तीतिभावस्यापि तादृप्येण प्रतीतेरित्याह—। f"नास्ती"ति। यद्वा घटोस्ति घटो नास्तीत्युभयत्रापि घटस्य प्रतीयमानत्वेनास्तीतिप्रतीतिविषयत्वमभावत्वं(१) कथं न निरुक्तमित्याह—। "नास्ती"ति। केचित्तु "तर्हि नास्तीतिप्रत्ययाविषयत्वे सत्यस्तीति प्रतीतिविषयत्वं भावत्वमित्याशङ्कासम्भवीदं लक्षणमित्याह नास्तीत्या"भास(२)माहुः ॥

सू० [a]अस्तीति चार्थो वा शब्दो वा विवक्षितः नाद्यः [b]तस्यानिरुक्तेः * सत्ता तदर्थ ? *-इति [c]चेन्न, सामान्यादीनां तदभावादभावत्वापत्तेः स्वरूपसत्त्वं च निरस्तं नापि द्वितीयः [d]अभावोऽस्तीति प्रतीतेरुक्तत्वात् [e]वर्त्तते इत्याद्याकारेण च प्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्गात् * सोप्यस्तिपर्याय ? *-इति चेन्न, [f]उभयसाधारणैकार्थनिर्वचनमन्तरेण पर्यायत्वस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् [g]यत्रैकस्यास्तिपदप्रयोगस्तत्रैवापरस्य वर्तते इति प्रयोगात् * सामान्येन तावत्पर्यायत्वं शक्याधिगमम् ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ [a]"अस्तीति चे"ति। अस्त्यर्थस्य सत्तादेः प्रतीतिर्विवक्षितास्तीतिशब्दोल्लेखिनी प्रतीतिर्वा विवक्षितेति विकल्पार्थः ॥ [b]"तस्ये"ति। अस्तिशब्दार्थस्येत्यर्थः सत्तावत्त्वं भावत्वं सामान्यादौ नास्तीत्याह—। [c]"ने"ति॥ [d]"अभावोस्ती"ति। अस्तिशब्दोल्लेखिप्रतीतिविषयत्व(३)मभावेतिव्याप्तं लक्षणमित्युक्तत्वादित्यर्थः। अस्तीतिशब्दोल्लेखस्य तन्त्रत्वे दूषणान्तरमाह—। [e]"वर्तत" इति। यद्यपि वर्तत इत्युल्लेखेपि कदाचिदस्तीत्युल्लेखोऽस्त्येव तावतैव तत्रापि लक्षणं गतं तथाप्युल्लेखो

(१) पुस्तकान्तरे "भावत्वमि"ति पाठः। तत्र नास्तीति प्रतीतिविषयत्वमिति पदच्छेदः। (२) आभासम्=अर्थाभासम्। (३) अस्तिशब्दोल्लेखि प्रतीतिविषयत्वं लक्षणमभावेऽति व्याप्तिमित्यन्वयः।

वस्तुस्वरूपनिरुक्तौ न तन्त्र(१)मित्येवंपरो ग्रन्थः f"उभये"ति। अभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां पदानां पर्यायत्वादत्र च तन्नास्तीति न पर्यायत्वमित्यर्थः ययोरेकत्रार्थे प्रयोगस्तावेव पर्यायौ नतु प्रवृत्तिनिमित्ताभेदोपि तत्र तन्त्रमिति शङ्कते—। g"यत्रे"ति ॥

सू० प्रमेयाभिधेयादिशब्दानाम् [a]तथात्वेप्यपर्यायत्वात् [g]यत्रेत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च तन्निर्वचनप्रसङ्गस्तदवस्थः स एवार्थो(२)भावत्वमुच्यतां किं शब्दोल्लेखगवेषणया * [c]अपरप्रतिषेधात्मकत्वं भावत्वम् ? *—इति चेन्न, [d]व्यवच्छेद्यासम्भवेन परपदवैयर्थ्यात् [e]भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मकत्वस्वीकाराच्च * [f]तथापि भावे नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिवदभावो नास्तीतिभावस्याप्रतीतिः ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ a"तथात्वेपी"ति। एकधर्मिवाचकत्वेपीत्यर्थः ॥ "ननु यत्रेति। धर्मिमात्रं नोक्तं येनातिप्रसङ्गः स्यादपितु प्रवृत्तिनिमित्तमेव तथोक्तं भवति हि घटकलशपदयोरभिन्नं प्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यं नतु प्रमेयाभिधेययो(३)रपि प्रमाविषयत्वाभिधानविषयत्वयोः प्रवृत्तिनिमित्तयोर्भेदादित्याशङ्क्याह—। b 'यत्रे"ति ॥ c"अपरे"ति। अभावस्य भावविरुद्धात्मकतया तद्व्यवच्छेद इत्यर्थः प्रतिषेधात्मकं यत्तत्परप्रतिषेधात्मकमेव भवति नतु स्वप्रतिषेधात्मकमपीति व्यवच्छेद्याभावात्परपदवैयर्थ्यमित्याह—। d"व्यवच्छेद्ये"ति तर्ह्यप्रतिषेधात्मकत्वमेव लक्षणमस्तु किं परपदेनेत्याशङ्क्यासम्भवं तत्र दोषमाह—। e"भावाभावयोरि"ति। नन्वभावोनास्तीत्याकारा यदि भावप्रतीतिः स्यात्तदा प्रतिषेधात्मकत्वं भावस्यापि भवेदित्यसम्भवः स्यान्नत्वेवमित्याह —। f"तथापी"ति।

(१) "न तन्त्रमि"ति प्रतिज्ञायां 'शुक्तौ रजतोल्लेखेपि तत्सिद्धभावादि'ति हेतुर्द्रष्टव्यः। (२) "स एवार्थः"—इत्यतः प्राक् "शक्यत्वे वा"—इत्यधिकः पाठः केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यते स चाऽयुक्तत्वाद्विद्वद्भिरुपेक्षणीयः। (३) प्रमेयाऽभिधेययोः प्रमेयाभिधेयपदयोरित्यर्थः।

सू० [a] तावतापि लक्षणानिरुक्तेः * [b]अपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वम् *-इति चेन्न, [c]चक्षुरादिभिर्भावत्वाग्रहणप्रसङ्गात् नहि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादिग्राह्यम् [d]अभावोनास्तीति प्रतीतेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च [e]नहीयं भावविषया भवत्पक्षे परनिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वात् नाप्यभावविषयैव तन्निषेधार्थत्वात् * [f] नैवं प्रतीतिरेव स्यात् ? *—इति चेन्न, [g]शाब्द्याः प्रतीतेः सम्भवात् ।

टी० ॥ एतादृशप्रतीतिविरहेऽपि स्वाभावप्रतिषेधात्मकत्वं वस्तुसिद्धं दुरपह्नवं भावस्येत्यसम्भवस्तदवस्थ एवेत्याह—। [a]"ता-वतापी"ति ॥ ननु परप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानादभावादपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वं भावस्य विशेषः स एव लक्षणमिति कथं लक्षणानिरुक्तिरित्याह—। [b]"अपरे"ति । प्रतीतेश्चक्षुरवेद्यत्वेन तद्घटितं भावत्वमपि चक्षुरवेद्यं स्यादित्याह—। [c]"चक्षुरि"ति । यदि परप्रतिषेधमुखेनाप्रतीयमानत्वं भावत्वं भवेत्तदा दोषान्तरमाह—। [d]"अभाव"इति । निर्विषयत्वमेवोपपादयति—। [e]"नही"ति । भावेषु सर्वदा विधिमुख एव प्रत्ययो नतु निषेधमुखोऽपीति शङ्कते—। [f]"नैवमि"ति । आकाङ्क्षादिमहिम्ना शब्दादेतादृशी प्रतीतिः स्यादेवेत्याह । [g]"शाब्द्या"इति ।

सू० आकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः प्रतिस्वं संसर्गबोधनात् [a]"अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि" * प्रत्यक्षप्रतीते[b]स्तथा विवक्षितत्वा(१)दयं न दोष ? —*इति चेन्न, [c]सर्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात् * सेश्वरपक्षे सर्वं प्रत्यक्षम् ? *--इति चेन्न, [d]तेन तेषामपरप्रतिषेधात्मकतया ग्रहणे प्रमाणाभावात् *

(१) "अभावो नास्तीति प्रतीतेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च"--इति सिद्धान्त्युक्तमाक्षिप्य समाधत्ते-यद्यपीत्यादिना ।

[e]तेषां विधिरूपतया तथैव ग्रहणम् ? *- इति चेन्न, [f]विधिरूपत्वस्यानवधारणात् * [g]यदपरप्रतिषेधात्मकतया शब्देनापि बोध्यते तत्तावद्भावरूपम् ? *—इति चेन्न, [h]परपदवैयर्थ्यात् ।

टी० ॥ ननु विषय एव न कश्चित्तादृशो यत्र शब्दोपि प्रतीतिं जनयेदित्यत आह—। [a]"अत्यन्ते"ति । यद्यप्य(१)सत्ख्यातिवादिनं प्रति प्रतीतेर्निर्विषयत्वापादनं न दोषः अन्येषां मते योग्यताविरहात् प्रतीतिरियं न शब्दादपि अन्यथाख्यातिश्चेत्तदा सन्नेव विषयस्तथापि खण्डनान्तरावष्टम्भेनेदमुक्तं ॥ [b]"तथे"ति । अपरप्रतिषेधमुखत्वस्येत्यर्थः । अतीन्द्रियभावाव्याप्तिमाह—। [c]"सर्वस्ये"ति ॥ [d]"तेने"ति । ईश्वरेण परमाणवादीनामपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वं नतु परप्रतिषेधमुखेनेत्यत्र प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ईश्वरस्यातीन्द्रियेषु विधित्वेनैव भानमिति नाव्याप्तिरित्याह—। [e]"तेषामि"ति । विधित्वं भावत्वमेव पर्यवस्येत्तच्चानिरूपितमेवेत्याह—। [f]"विधौ"ति ननवतीन्द्रिये भावे यद्यप्यपरप्रतिषेधात्मकतया प्रत्यक्षेण न भानं तथापि शब्देन तादृशी प्रतीतिरस्त्येवेत्याह-। [g]"यदी"ति । अत्रापि पूर्ववत् परपदवैयर्थ्यमित्याह—। [h]"परे"ति ।

सू० [a]तत्त्यागेऽप्यचाक्षुषादित्वापत्तेः * [b]सुरभिचन्दनमित्यादाविवान्योपनीतभगवत्तत्र चाक्षुषत्वं भविष्यति? *-इति चेन्न, [c]तथाविधविषयेण विशिष्टाया बुद्धेर्विषयविशेषणताग्रहे स्वाश्रयोंशतः स्यात् तेनोपलक्षितायास्तथात्वे चाभावविशिष्टभावग्रहार्थस्याभावस्य तत्त्वापत्तेः तेन [d]यदेवंविधं तद् भावरूपमिति च ब्रुवतैवं विधत्वात् भावत्वमन्यद्वाच्यम् ॥

(१) "तथाविषयत्वात्"--इति क्वाचित्कस्तवपपाठः ।

टी० ॥ ननु परपदत्यागेनैव लक्षणमस्त्वित्यत आह—। [a]"तत्याग"इति। प्रतीतिगर्भभावत्वस्याचाक्षुषत्वापत्तिरित्यर्थः ननूपनीतमेव प्रतीयमानत्वं चक्षुषापि गृह्यतामित्याह—। [b]"सुरभी"ति। विषयविशिष्टा प्रतीतिरुपनीता सती विशेषणं भवतीति विषयांशे विषयवृत्तावंशत आत्माश्रयः अथोपनीतायां प्रतीतौ विषय उपलक्षणं प्रतीतिश्च पुनर्विषयेप्युपलक्षणं तदा विशिष्टस्य तद्विशिष्टाश्रयतायामात्माश्रयो न भवति किंतु घटाभाववद्भूतलमितिप्रतीत्या विषयीक्रियमाणस्याभावस्यापि भावत्वं स्यात् प्रतिषेधानात्मकतया या भूतलप्रतीतिस्तया भावस्याप्युपलक्षितत्वादित्याह—। [c]"तथाविधे"ति। प्रतीतौ वा विषय उपलक्षणं तथापि स एव दोषः ग्रहार्थस्याभावस्येति पाठे ग्रहस्यार्थो विषयो योऽभावस्तस्येत्यर्थः दोषान्तरमाह—। [d]"यदेवंविधमि"ति। यत्परप्रतिषेधानात्मकतया प्रतीयमानं तद्भावस्वरूपमिति। त्वयोच्यते तथाच लक्षणाल्लक्ष्यतावच्छेदकं भावत्वमन्यदेव त्वया वक्तव्यं तच्च दुर्वचमित्यर्थः।

सू० [a]अभेदे च यदेवंविधं तद्भावरूपमिति नियमानुपपत्तेः [b]अस्योपलक्षणत्वे चोपलक्ष्यत्वस्यान्यस्य वाच्यत्वात् अस्यैव भावार्थत्वे वाऽभावो नास्तीति प्रतीयमानस्य भावस्य भावत्वाभावप्रसङ्गात् [d]भिन्नं च भावत्वं न सम्भवति षट्पदार्थव्यतिरेकप्रसङ्गादिति यच्च किञ्चिद्भावत्वं तत्स्वात्मन्यस्ति नो वा अस्ति चेत्स्वात्मनि वृत्तिविरोधः नास्तिचेत्स्वस्यान्यप्रतिषेधमुखेनाप्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्ग इति।

टी० ॥ अथ लक्षणस्य लक्ष्यतावच्छेदकरूपादभेदमेव मन्यसे तदा लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोर्यो नियमः समव्याप्तिस्तदनुपपत्तिः अभेदे व्याप्त्यभावात् भवति पृथिवीत्वगन्धवत्त्वयोः समनियमो भिन्नयोर्नत्वभिन्नयोरित्याह—। [a]"अभेदे चे"ति ॥ ननु यल्लक्षणत्वेन दर्शितं तदुपलक्षणं नचोपलक्षणेनापि नियमोक्ती-

क्रियते येनाभेदे तदनुपपत्तिः स्यादित्यत आह–। [b]"अस्ये"ति । यल्लक्षणत्वेनोक्तं तच्चेदुपलक्षणं तथापि भावत्वमुपलक्ष्यतावच्छेदकमन्यदेव वक्तव्यं नह्यु पलक्ष्यतावच्छेदकं भवतीत्यर्थः भवतु वा लक्ष्यतावच्छेदकमेव रूपं लक्षणं तथापि प्रतिषेधानात्मकतया प्रतीयमानत्वं लक्षणमव्यापकमित्याह-। [c]"अस्ये"ति । अभावो नास्तीति भावस्यापि परप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ननु लक्षणभिन्नमेव भावत्वं किञ्चित्स्यादित्यत आह-। [d]"भिन्नं चे"ति । विकल्पितप्रकारभिन्नत्वे तस्य सप्तमपदार्थत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ [e]"स्वस्ये"ति । अपरप्रतिषेधमुखेन(१) प्रतीयमाने भावत्वे लक्षणमव्यापकमित्यर्थः । ननु यद्यपि भावत्वस्वरूपं(२)सत्तासंबन्धवत्त्वमेव तच्च सत्तायां सत्सु(३) च घटादिष्वविशिष्टं सामान्यादिष्वेकार्थसमवायेन समवाये च स्वरूपसंबन्धेनैवं सर्वत्रेति नाव्याप्त्यतिव्याप्ती लक्षणं तु सत्तासंबन्धबोधविषयत्वं तस्य चाक्षुषत्वेपि न दोषः नहि लक्ष्यलक्षणयोरैकग्राह्यत्वनियमः सत्तासंबन्धवत्त्वेपि सत्तासंबन्धवत्त्वमस्त्येव तच्च तदेवान्यद्वेति न दोषः प्रमेयत्वे प्रमेयत्ववत् तथापि सत्ताखण्डनाभिप्रायोत्रापीति भावः ।

मू० * "नन्वेवमीश्वरे प्रमाणानुपदर्शनात्तदभाव एवापद्यते इति चेत् ? *-अभावत्वं किमभिधीयते * निषेधात्मकत्वमिति चेत् ? *-तद्यदि प्रतिक्षेपात्मकत्वं तदा भावेप्यस्ति भावाभावयोर्द्वयोरपि परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वस्वीकारात् * [d]अथाभावत्वमेव ? *-तदा न निवृत्तः पर्यनुयोगः [e]एतेन विषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमिति निरस्तम् * भावविरोधित्वम् ? *-इति चेन्न, सर्वभावविरोधित्वं वा तद्विशेषविरोधित्वं वा नाद्यः असिद्धेः ।

(१) अपरप्रतिषेधमुखेन=परप्रतिषेधाऽनात्मकत्वेनेत्यर्थ इति न व्याख्यानव्याख्येययोर्वैयधिकरण्यम् । (२) "लक्ष्यतावच्छेदकम्"–इति । शेषः । (३) सत्सु=सत्तावत्सु ।

टी० ॥ अभावत्वखण्डनाय सङ्गतिङ्करोति—। [a]"नन्वेवमि"ति । यद्यपि प्रमाणानुपदर्शनमात्रेण नाभावपर्यवसानं तथापि सङ्गतिमात्रार्थमेतदुक्तम् । [b]"अथाभावत्वमेवे"ति । प्रतिषेधात्मकत्वमित्यपुषज्जनीयं। [c]"एतेने"ति । निषेधशब्देनाभावाभिधाने पर्य्यनुयोगानिवृत्तिः प्रतिक्षेपाभिधाने च भावेऽतिव्याप्तिरिति पूर्वोक्तदोषेणेत्यर्थः अभावोनास्तीतिप्रतीत्या निषेधमुखेन भावस्यापि प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ।

सू० [a]नहि घटाभावो भूतलादि विरुणद्धि नापि द्वितीयः [b]भावानामपि केषाञ्चित्तथाभावात् * अथ सहानवस्थानं विरोधो विवक्षितः स भावानां नास्ति ? *—इति चेन्न, गोत्वाऽश्वत्वादौ [c]तस्यापि भावात् * एकविधावन्यनिषेधः [d]स ? *-इति चेन्न, [e]भेदे भावभेदयोरेव प्रसङ्गात् [f] * एकविधिरेवान्यनिषेधः स ? *-इति चेन्न, निषेधस्याभावार्थत्वे भावार्थत्वे वासिद्धेः * नास्तीतिप्रतीयमानत्वम् ? *—इति चेन्न, घटाभावो नास्तीति घटस्य तथाप्रतीयमानतया [g]ऽभावत्वापत्तेः ॥

टी० ॥ [a]"नही"ति । सहानवस्थानं प्रतियोग्यनुयोगिभावो वा विरोधो वाच्यस्तदुभयं च घटाभावस्य भूतलादिता न भवतीत्यर्थः ॥ [b]"भावानामि"ति । उत्तरसंयोगेन कर्मणो विभागस्य च बध्यघातकविरोधदर्शनादतिव्याप्तिरित्यर्थः [c]"तस्यापी"ति । सहानवस्थानस्यापीत्यर्थः ॥ [d]"स" इति । विरोध इत्यर्थः नीलविधौ पीतानिषेधोस्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्याह-। [e]"भेदे" इति । नीलपीतयोर्न परस्परप्रतिषेधात्मकत्वं किंतु परस्परविरहव्याप्यत्वमात्रमतो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते-। [f]"एके"ति । निषेधपदं यद्यभावार्थकं तदा तदनिरूपणादेवासिद्धिरथ भावार्थकं तथाप्यसिद्धिर्नहि निषेधपदं भावमभिधत्ते

इत्यर्थः भावार्थत्वे एकविधिर्नापरनिषेधोपि तु विधिरेवेत्य(१)-सिद्धिरित्यप्याहु. ॥ [g]“अभावत्वापत्ते रि”ति । अभावलक्षणस्य भावेतिव्याप्तेरित्यर्थः यद्वा लक्षणस्य लक्ष्यतावच्छेदकधर्म-व्याप्यत्वेन भावेचेल्लक्षणं गतं तदा तस्याभावत्वापत्तिरित्यर्थः ॥

सू० [a]“अस्तीतिभावत्वनिरुक्तौ यदुक्तं दूषणं तदापत्तेश्च * प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वम् ? *–इति चेन्न, [b]प्रतियोगिनः परार्थत्वेतिप्रसङ्गात् विरोध्यर्थत्वे तद-निरुक्तेः [c]असदर्थत्वे नजर्थस्यासिद्धेः अतीतानागत-ज्ञानादौ विषयादिनातिप्रसङ्गात् यच्च किञ्चिदभा-वस्य लक्षणमुच्यते स भावोभावो वा नाद्यः भाव-स्याभावानाश्रितत्वात् [d]विषयिधर्मेण च कथमपि तथात्वे तन्निर्वाच्यं स्यात् ॥

टी० ॥ [a]“‘अस्ती’’ति । अस्तीतिप्रतीयमानत्वं भावत्वम-त्रास्ति शब्दार्थो वा विवक्षितस्तच्छब्दोल्लेखमात्रं वा आद्येऽसि-द्धिरन्त्येऽतिप्रसङ्गः किंचाभावस्य प्रतीतिगर्भत्वे तदचाक्षुषत्वा-द्यापत्तिरित्यादिदूषणमत्राप्यूह्यमित्यर्थः ॥ [d]“प्रतियोगिन” इति । परनिरूपणाधीननिरूपणत्वं बुद्धिसंयोगादावतिव्यापकं विरो-धिनिरूपणाधीननिरूपणत्वं च विरोधानिरुक्त्य दुर्ग्रहमित्यर्थः ॥ [c]“असदि”ति । असन्निरूपणाधीननिरूपणत्वं च ज्ञानसंयोगादौ नास्ति तत्र सत एव विषयस्य संयोगिनश्च निरूपकत्वादभा-वस्य त्वसतो घटादेर्निरूपकत्वं तदसत्वं देशतः कालतो वेति यदि तदा नञर्थोभाव एव वाच्यः सचाद्याप्यनिरूपित एवे-त्यर्थः क्वचिन्नार्थस्येति पाठः तत्रापि नञर्थस्येत्यर्थः ॥ [d]“‘वि-षयी’’ति । प्रमेयत्वाभिधेयत्वादिर्विषयीधर्मो भाव एवाभावेपि वर्तत इति यदि तदा स विषयीधर्मः क्वचिन्निर्वाच्यः स्यादित्यर्थः॥

सू०, * अन्यदेव तद्वत् ? *—इति चेन्न, [b]तद्वदभावस्याभा-वत्वे स्ववृत्ते[c]र्भावत्वे च व्याघातात् न द्वितीयः

(१) इति शब्दस्तस्मादित्यर्थे । तस्माल्लक्षणस्याऽसिद्धिरित्यर्थः ।

[d]तस्यात्मनि वृत्तौ विरोधापत्तेः अवृत्तावव्यापकत्व-प्रसङ्गादिति [e] * प्रतिक्षेप्यविशिष्टमेव यत्प्रतिभाति सोऽभाव ? *—इति चेन्न, प्रतिक्षेपानिरुक्तौ प्रतिक्षे-प्यानिरुक्तेः विशिष्टशब्दार्थश्च निर्वचनीयः स्यात् [f]तत्र विशिष्टं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्यो भिन्न-मभिन्नं वा नाद्यः ।

टी० ॥ "अन्यदेवे"ति । तद्बुद्धिविषयिधर्मवदेव किञ्चिद्वा-वरूपप्रभावलक्षणं स्यादित्यर्थः तद्वद् अभाववत् षट्पदार्थाति-रिक्तमन्यदेव लक्षणमभावस्ये"त्यर्थ इत्यन्ये ॥ [b]"तद्वदभाव-स्ये"ति । तद्वान् लक्षणवान् योऽभावस्तस्येत्यर्थः लक्षणविशि-ष्टोऽप्यभावो यद्यभाव एव तदा तत्रापि तल्लक्षणं वाच्यमिति तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तावंशत आत्माश्रय इति भावः ॥ [c]"भावत्वे" इति । लक्षणविशिष्टोऽप्यभावो भाव इति वाक्य-मेव व्याहतं नहि भावोऽभावो भवतीत्यर्थः ॥ [d]"तस्ये"ति । अभावस्य यल्लक्षणं तदभावात्मकमेव यदि तदा तत्रापि तल्लक्ष-णाङ्गीकारे स्ववृत्तित्वमनङ्गीकारे चाव्याप्तिरित्यर्थः प्रतिक्षे" प्येति । निषेध्यविशिष्ट एवाभावो भासते भवति हि घटाभावः पटाभाव इत्यादिप्रतीतिरिति शङ्कार्थः प्रतिषेधप्रतियोगी हि प्रतिषेध्यः प्रतिषेध एवाद्यापि न निरूपित इत्यर्थः यद्यपि सत्तात्यन्ताभावत्वमभावत्वं सचात्यन्ताभाव एक एवेति तद-नुगतधर्मज्ञानं विनाप्याकाशादिवद्गृहीतुं शक्यते एव सामा-न्यादौ च सत्तावत्वमेकार्थसमवायादिति न तत्राति्व्याप्तिः नच सत्तात्यन्ताभावेऽव्याप्तिस्तत्रापि तद्बुद्धेः नहि सत्तायामपि सत्ता तथापि सत्त्वैव नास्तीत्यभिप्रायः(१)विशिष्टखण्डनेन लक्ष-

(१) अस्तु वा यथा कथं चित्प्रतिक्षेप्यस्य निरुक्तिर्विशिष्टश-ब्दार्थ एवानिर्वचनीय इति विशिष्टानिर्वचनीयता प्रपञ्चेन विशिष्ट-खण्डनछद्मावाद्विशिष्टपदसम्भिन्नं लक्षणमनुचितमित्यभिप्रेत्याह—विशि-ष्टखण्डनेनेति—

णमात्रमेव खण्डितं स्यादित्यभिप्रेत्य विशिष्टं खण्डयति–। [f]"तत्रे"ति ।

सू० [a]दण्डपुरुषसंबन्धमन्तरेण [b]दण्डिनोऽन्यस्याप्रतीतेः दण्डिनमानयेत्युक्ते तदानयनप्रसङ्गाच्च * [c]तत्सम्बन्धेनोपलक्षितत्वात्तथा ? *-इति चेन्न, [d]अत इत उपलक्ष्यत्वेतिप्रसङ्गात् [e]तद्भुतश्चान्यत्वात् * [f]सम्बन्धो हेतुः स च तदधिकरण एव ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ अतिरिक्तं विशिष्टमनुपलब्धिबाधितमित्याह–। [a]"दण्डे"ति । व्यवहाराविषयत्वादपि तन्नास्तीत्याह–। [b]"दण्डिनमि"ति । दण्डपुरुषसम्बन्धातिरिक्तं किमपि तत्र न व्यवह्रियत इति भावः ननु दण्डपुरुषयोः सम्बन्धेन विशिष्टमुपलक्षितमतो विशिष्टे प्रतीतिव्यवहारौ भवतो दण्डपुरुषावादायैव भवत इत्याह–। [c]"तत्संबन्धेने"ति । तद्विशिष्टं तथा व्यवहारविषयः तथाच विशेषण विशेष्ये अपि व्यवहारविषयाविति भावः विशेषणविशेष्याभ्यां विनाकृतं विशिष्टमुपलक्ष्यं ताभ्यां विशिष्टं वा आद्यं दूषयति–। [d]"अतद्भुत" इति तद्विनाकृतस्योपलक्ष्यत्वे दण्डिनमानयेत्युक्ते कुण्डलिनमानयेत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ अन्त्यं दूषयति–। [e]"तद्भुत" इति । दण्डपुरुषविशिष्टं चेदुपलक्ष्यं तदा विशिष्टस्यान्यत्वेन दण्डपुरुषयोरानयनाभावप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्यर्थः । [f]"सम्बन्ध" इति । विशिष्टताघटकः सम्बन्धः स च विशेषणविशेष्योभयाश्रय इति विशिष्टे प्रतीतिव्यवहारौ विशेषणविशेष्ययोरपि भवत इत्यर्थः ॥

सू० [a]संबन्धात्तदधिकरणसंबन्धान्यत्वापत्तेरिति नैष पन्थाः * [b]तत्सम्बन्धिनि तद्व्यवहार ? *-इति चेन्न, [c]तस्यापि विशिष्टत्वेनान्यत्वापत्तौ व्यवहारविषयगतविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात् [d]एवं परम्पराकल्पनायामप्यनवस्थामात्रं नतु व्यवहार्य्यगतो विशेषः कश्चित् [e]द्वितीये तु प्रत्येकं दण्डिव्यवहारप्रसङ्गो विशेषाभावात्

न ते प्रत्येकं दण्डिपदार्थाः किन्तु मिलिताइति चेत् इति किं ते च मेलकं चाभिधीयते उत तेभ्योन्य एव कश्चित् [a]आद्ये प्रत्येकं स एव प्रसङ्गः मेलकेप्यधिकः ॥

टी० ॥ [a]"संबन्धादि"ति । केवलात्संबन्धात्तदधिकरणसंबन्धो विशिष्ट इति तस्याप्यन्यत्वापत्तिरित्यर्थः तथाच संबन्धस्य केवलस्य विशेषणविशेष्ये आश्रयो नतु तदधिकरणस्य विशिष्टस्यापीति संबन्धोपि विशेषणविशेष्यगोचरव्यवहारं प्रति न तन्त्रमित्यर्थः । यद्वा(१)"संबन्ध" इति । विशिष्टव्यवहारजनकस्य संबन्धस्य दण्डपुरुषौवाश्रयाविति तत्रापि व्यवहार इत्यर्थः । 'संबन्धादि"ति । केवलः संबन्धोपि न विशिष्टव्यवहारहेतुः किन्तु तदधिकरणदण्डादिविशिष्टः सचान्य एवेति दण्डादौ नानयनाद्यन्वय इत्यर्थः एष विशेषणविशेष्यादन्यद्विशिष्टमिति पन्था न भवतीत्यर्थः । [b]"तत्संबन्धिनी"ति । विशिष्टं यद्यप्यन्यत्तथापि विशेषणविशेष्यसंबन्ध्येव तथाच विशिष्टे व्यवहारस्तदुभयगोचरः स्यादित्यर्थः ॥ [c]"तस्यापी"ति । विशिष्टमात्रं न दण्डपुरुषसंबन्धि किं तु दण्डपुरुषीयत्वविशिष्टं तच्चान्यदेवेति नैतदपि व्यवहारनियामकमित्यर्थः ननु पुरुषीयत्वविशिष्टमपि यद्विशिष्टं तदपि परम्परया पुरुषसंबन्ध्येवेति स्यादेव । पुरुषे आनयनादिव्यवहार इत्यत आह–। [d]"एवमि"ति । पुरुषीयत्वेनापि विशेषणेन विशिष्टमात्रं न विशिष्टं किंतु विशिष्टविशेष एवं तत्रतत्रापीत्यनवस्थेत्यर्थः ॥ दण्डपुरुषसंबन्ध एव यदि विशिष्टं तदाह–। [e]"द्वितीय" इति ते च मेलकं चेति सर्वेषां विशिष्टव्यवहारापत्तिरित्याह–। [f]"आद्य" इति ।

सू० [a]द्वितीयस्तु प्रतीतिव्यवहारविरोधा[b]त्पूर्ववदेव निरस्तः * एकज्ञानरूढो वा [c]ऽविरलनानाज्ञानारूढो वा

(१) "सम्बन्धो हेतुः" –इत्यत आरभ्य पूर्वोत्तरपक्षयोरर्थान्तरमाह–यद्वेति ।

अनेकश्च संबन्धश्च संबन्धश्च विशिष्टपदार्थ ?*— इति चेन्न, [d]घटपटाविति बुद्धावारूढौ घटपटौ संबन्धश्च घटपटरूपो विशिष्टः स्यात् [e]घटत्वपटत्वतत्संबन्धानां तत्बुद्धावारूढानामभ्युपगमेन संबन्धस्यापि तद्बुद्ध्यारोहाभ्युपगमध्रौव्यात् । [f]अन्यथा घटत्वविशिष्टरूपो घटः पटत्वविशिष्टरूपश्च पटः कथमभ्युपगन्तव्यस्तत्र [g]नव घटपटावित्यपि विशिष्टमेव स्वतन्त्रयोर्घटपटयोः परस्परासम्बन्धद्वयोस्तत्र व्यवहरणात् न पुनर्यथा दण्डी पुरुषस्तथा घटीपटः पटीघट इति वा तत्र व्यवहारः ॥

टी० ॥ [a]"द्वितीयस्त्वि"ति । तेभ्योधिकं चेन्मेलक([१])मित्यर्थः । [b]"पूर्ववदि"ति । विशिष्टस्य भिन्नत्वपक्षे यद्दूषणं तदिहापीत्यर्थः ॥ [c]"अविरले"ति । भिन्नजातीयज्ञानान्तरितज्ञानधारारूढ इत्यर्थः । तथाचैकज्ञानविषयत्वावच्छिन्ना दण्डपुरुषसंबन्धा एव विशिष्टपदार्थ इति न प्रत्येकं विशिष्टव्यवहारप्रसङ्गो न वा तदुभयगोचरव्यवहारानुपपत्तिरिति भावः । एवं च सति समूहालम्बनारूढौ घटपटौ द्वावप्येकं विशिष्टं स्यादित्याह--। [d]"घटपटावि"ति । ननु घटपटाविति बुद्धेः संबन्धविषयता नास्तीत्यत आह--। [e]"घटत्वे"ति । समूहालम्बनस्य घटत्वपटत्वसमवायविषयकत्वादित्यर्थः अन्यथा विशिष्टप्रतीतिरेव न स्यादित्याह—। [f]"अन्यथे"ति । ननु तदुभयं विशिष्टमेवास्त्वित्यत आह—। [g]"अन्योन्योपरक्तभानाभावान्न तदुभयं विशिष्टमित्यर्थः ।

सू० [a]नचैकज्ञानारूढतैव तयोर्न मन्तव्या यतो घटपटाविति द्वित्वं तयोस्तद्बुद्ध्यानवगाहिता कथं विज्ञानेनावगाह्येतेति प्रत्यभिज्ञाप्रस्तावोक्तान् दोषाना-

(१) मेलकम्=विशिष्टमित्यर्थः ।

द्वास्याम: अत एवाविरलनानाज्ञानारूढतापि वि-
शिष्टता निरवकाशा * [c]अथाप्रकाशमानासंबंधोनेक
एकबुद्ध्यारूढस्तथा नचैवं घटपटौ तत्कथमुक्तदोषा-
पत्तिः ? *-इति चेन्न, [d]अप्रकाशमानोसंबन्धो ययोरि-
त्ययमर्थो विशकलित इति घटत्वपटत्वव्यक्त्यादिवै-
शिष्ट्यमपि भज्येताविशेषात् * [e]अथ धर्मधर्मिसंबन्धाः
स्वतन्त्रा एवैकबुद्ध्युपारूढास्तथा नच घटपटौ धर्म-
धर्मिरूपावित्यनतिप्रसङ्गः ? *-इति चेन्न, [f]धर्मत्वस्यै-
कस्य दण्डादिगुणादिसाधारणस्य वक्तव्यत्वापातात्॥

टी० ॥ [a]"नचेति । एकज्ञानाविषयत्वे द्वित्वमुभयगतं न प्रतीयेत् यथा प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृत्यनुभवरूपत्वे तत्ताविशिष्टे दन्ताविशिष्टयोरभेदे न केनापि ग्रहीतुं शक्यः स्यादिति भयेन द्वयोरेकज्ञानविषयत्वमङ्गीक्रियते तथेहापीत्यर्थः ॥ [b]"अत एवे"ति । स्वतन्त्रयोर्विशिष्टत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः ॥ ननु घटपटौ कथं विशिष्टं स्याद्यतस्तयोरसम्बन्ध एव प्रकाशते दण्डपुरुषौ नतु तथेत्याशङ्कते—। [c]"अथे"ति । असम्बन्धाविषयकैकज्ञानारूढयोर्विशिष्टत्वे घटपटयोः स्वस्वजातिवैशिष्ट्यमपि न स्यात् यतो विशकलितयोर्घटपटयोः घटत्वपटत्वयोस्तस्मिञ्ज्ञानेऽसम्बन्धस्यैव प्रकाशमानत्वादिति परिहरति—। [d]"अप्रकाशमाने"ति ॥ ननु धर्मो धर्मीतदुभयसम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थो घटपटौ न धर्मधर्मिभावापन्नाविति नातिप्रसङ्ग इति शङ्कते—। [e]"अथे"ति । धर्मत्वमेकमनुगतं नास्तीतिनिरूपकाप्रतीतौ लक्षणं दुर्ग्रहमित्याह—। [f]"धर्मत्वस्ये"ति ॥

सू० [a]सोप्येष्टव्य इति चेत् इष्यतां परं तस्यापि वालुका-
वद्विशकलितस्योपगन्तव्यत्वेन [b]धर्म्यैव किं न धर्मः
स्यात् [c]*तथा प्रतीत्यभावान्न स्यात्? *-इति चेन्न,
[d]त्वदुक्तैकप्रतीत्यारोहणस्याविशेषात्प्रतीतिरपि तथा

किं न स्यात् [e]* मास्तु धर्मत्वमनुगतं तत्तद्रूपादिपदार्थस्वरूपमेव तथा विचित्रं यत्तदेव धर्मिणा संबन्धेन च सममेकबुद्ध्युपारूढं विशिष्टं नान्यत् ? *-इति चेन्न, [f]तेषां स्वरूपाणां भेदेन नानाभूतेषु विशिष्टेष्वनुगता विशिष्टबुद्धिर्न स्यात् [g]संबन्धमपि च तर्हि विलुम्पैवं स्वभावादेव रूपादिकं तथाधिपमाधत्तां ।

टी० ॥ [a]"सोपी"ति । धर्मत्वलक्षण एको धर्मः प्रमेयत्वादिवदेष्टव्य इत्यर्थः । एवं सति धर्मत्वस्य केवलान्वयित्वेन क्वापि धर्मधर्मिभावस्य व्यवस्था न स्यात् अव्यवस्थितत्वमेव बालुकावद्विशकलितत्वं वैशिष्ट्या निरुक्तया धर्मधर्मिभावस्य विशकलितत्वम् अव्यवस्थामेवाह–। [b]"धर्म्यैवे"ति । प्राधान्येन प्रतीयमानो धर्मिधर्मस्तूपसर्जनतया प्रतीयमान इति प्रतीतिकृत एव विशेष इत्याह–। [c]"तथे"ति । तथाप्रतीतिरेवापद्यतामित्याह–। [d]"त्वदुक्ते"ति । उभयोरेकप्रतीत्यारोहाविशेषादिति भावः धर्मित्वं विशेषणत्वपर्यवसन्नं विशेषणत्वं च विशिष्टत्वनिर्वाह्यं चेत्तद्धर्मत्वमनुगतं मास्तु किंतु वस्तूनामेव रूपरसादीनामयं स्वभावविशेषो तद्घटादिना धर्मिणा समवायादिना च संबन्धेन सहैकबुद्ध्या विशिष्टं भवतीत्याशङ्कते–। [e]"मास्त्वि"ति । एवं तर्हि रूपादीनामेवम्भूतानामननुगतानामेव विशिष्टत्वे विशिष्टाकारानुगतप्रतीतिर्न स्यादिति परिहरति–। [f]"तेषामि"ति । दोषान्तरमाह–। [g]"संबन्धमि"ति विलुम्प तिरस्कुर्वित्यर्थः यथा रूपादय एकबुद्ध्यारूढा विशिष्टव्यवहारभाजनं भवन्ति" तथा समवायादिसंबन्धव्यवहारोपि तैरेवास्त्वद्भिरस्तु कृतं संबन्धेनेत्यर्थः ॥

सू० [a]एवमपि किं न स्यादिति चेत्, [b]तर्हि वराको धर्म्यपि विसृज्यतां यथा विना संबन्धं विशिष्टबुद्धी रूपादिस्वभावसामर्थ्यात्समर्पिता तथा विना धर्मिणम-

प्यस्त्विति जितं जैनैः * [c]"स्यादप्येवं यदि शुक्ल इत्येतावन्मात्राद्येव प्रतीयेत किंतु शुक्लः शङ्ख इत्यादिना प्रत्ययेन सामानाधिकरण्योल्लेखिना धर्म्यप्यानीयत ? *—इति चेन्न, [d]"शङ्खत्वजातेरुपाधेर्वा रूपादेरविरलताद्गुणवस्थितस्य वा स्वरूपवैलक्षण्यमेव तत्पदैर्भिधिच्यतां येन विनाप्यधिकरणं सामानाधिकरण्यव्यवहारः स्यात् [e]किंच नैतावन्मात्रं बुद्धिमादाय तदर्थगतवैचित्र्यान्तरखण्डने बुद्धिरेव स्वकारणसामर्थ्यात्तथोत्थिता तत्तद्व्यवहारप्रसविनी स्वीक्रियतां कृतमर्थव्यसनेन ॥

टी० ॥ भट्टमतं शङ्कते—। [a]"एवमि"ति । सम्बन्धश्चेत्तिरस्कृतस्तथा धर्म्यपि तिरस्क्रियतामिति धर्ममात्रमतद्व्यावृत्तिरूपं विशिष्टज्ञाने भासत इति वादिभिर्बौद्धैर्जितमित्याह—। [b]"तर्ही" ति ॥ ननु गौरियमित्यादिप्रत्यये तथास्त्वेपि शुक्लः शङ्ख इत्यादिधीस्तु धर्मिणमुल्लिखन्ती कथं तत्र प्रमाणं न स्यादित्याह—। [c]"स्यादपी"ति । शङ्खत्वजातिरेव रूपेण सहैकज्ञाने भासमाना सामानाधिकरण्यव्यवहारं करोति यद्वा धर्मवैलक्षण्यमेव धर्मिपदैर्भिधिच्यतां किं धर्मिणेत्याह—। [d]"शङ्खत्वे"ति । दूषणान्तरमाह—। [e]"किञ्चे"ति । नैतावन्मात्रं न विशिष्टविलोपधर्मिविलोपमात्रं बुद्धिमादायापितु सकलार्थविलोप एव बुद्धिमादायेत्यर्थः ॥

सू० [a]तस्मात् "प्रत्येतव्यस्य वैचित्र्यं प्रत्ययोल्लेखसाक्षिकम् । धियं निवेश्य लुम्पद्भ्यो भङ्गं शाक्यैव यच्छति" यत्तु केनचिदभावस्य स्थाने तन्मात्रधीरभिषिक्ता तत्तस्य परमुचितं [b]"गुरुर्धियमभावस्य(१)स्थाने स्थानेभिषिक्तवान् । प्रसिद्ध एव लोकेस्मिन् बुद्धबन्धुः प्रभाकरः" अपिच एकबुद्ध्यारूढोऽनेकश्च

(१) स्थाने—इत्यव्ययं युक्तमित्यस्मिन्नर्थे—।

सम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थ इति पक्षे योयमेवंरूपवै-लक्षण्यभाग् विशिष्ट इति कथ्यते सोप्येवं विशिष्टो-विशिष्टाद्वैलक्षण्येन बोध्यमानो ज्ञानमन्तर्भाव्यैव स्यादिति तत्र तत्रापि ज्ञानान्तरनिवेशनेऽनवस्था क्वचिदप्यनिवेशे तस्याभावादविशिष्टत्वे शेषस्या-मूलमवैशिष्ट्यापातः ॥

टी० ॥ विशिष्टखण्डनं कक्षाक्रमेण प्रपञ्चमिथ्यात्वे पर्यव-सन्नं तथाच तत्सत्त्ववादिनो भङ्ग एवेत्युपसंहरति ।—[a]"तस्मादि"ति । प्रत्येतव्यवैचित्र्ये तावत्तादृप्येणोल्लेख एव साक्षी स चेदु-ल्लेखो बुद्धिवैचित्र्यमात्रेण समाहितस्तदा स एव साक्षी प्रप-ञ्चसत्यत्ववादिभ्यो भङ्गं प्रयच्छतीत्यर्थः तावन्मात्रबुद्ध्यधीन एवाऽभावोल्लेख इति वादिनं प्रभाकरमुपहसति—।[b]"गुरुरि"-ति । अभावस्य स्थाने धियमभिषिक्तवान् गुरुस्तत्स्थाने समु-चितं बुद्धबन्धुः प्रभाकर इति लोके प्रसिद्ध एव यतः बुद्धोप्य-भावं पदार्थान्तरं नाङ्गीकरोति प्रभाकरोपि तथेति सिद्धान्तसा-म्यादेवं बन्धुभाव इत्यर्थः गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुत-श्च सः इत्यत्र तथा प्रसिद्धिरिति भावः किंच विशिष्टस्य बुद्धि-घटितं यल्लक्षणं तल्लक्षणविशिष्टमविशिष्टेभ्यो विशिष्टं व्याव-र्त्तनीयं ज्ञानान्तरमेतादृशं निवेश्य चेत्तदाऽनवस्था ज्ञानान्तरं चेत्क्वचिद्गत्वा नानुसरणीयं तदा तल्लक्षणविशिष्टं न भवे-दिति मूलपर्यन्तं विशिष्टहानिरित्याह ।—[b]"अपि चे"ति ॥

सू० [a]तद्योग्यस्तथेति [b]चेत्तर्हि योग्यतापि तद्विशेषणं [c]बा-लुकादिद्रदलग्नातिप्रसङ्गिजकैवेत्युक्तमावर्त्तते । [d]एव-मेकमिति ज्ञानमित्यारूढमित्यादिद्वारैरपि द्रष्टव्यं तथाहि [e]"अविविशिष्टाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्ये यदि धीर्वि-शेत् । तद्बुद्धिधाराविश्रान्तिस्याद्वा मूलाविशिष्टते"ति

[f]विशिष्टनिरासेन सर्वाणि लक्षणानि निरस्तानीति मन्तव्यं यथा गुणाश्रयो द्रव्यमित्यादि [g]इतोपि गुणाश्रयो द्रव्यमित्यसङ्गतं। तथाहि [h]कथमेतल्लक्षणमवधारणीयं सङ्ख्यारूपगुणवत्तया रूपादेरपि प्रतीतेः भ्रान्तिरसाविति चेत्पृथिव्यादौ कथमभ्रान्तिरिति वक्तव्यं तत्र बाधकाभावादिति चेत्तुल्यं गुणस्य गुणवत्तायां बाधकमस्माभिरवश्यं वक्तव्यम्। * निर्गुणा गुणा इति सिद्धान्तात् ? *-इति चेन्न, [i]रूपादेर्गुणत्वस्यैव निश्चेतुमशक्यत्वात्

टी० ततोऽग्रे ज्ञानान्तरयोग्यतामात्रघटितमेव विशिष्टं स्यादिति नानवस्था न वा मूलपर्यन्तं विशिष्टहानिः योग्यतायाः सर्वत्र सत्त्वादित्याशङ्कते-। [a]"तदि"ति। तद्योग्यताया अपि वैशिष्ट्यं तत्र विशिष्टे ज्ञेयं चेत्तदा सैवानवस्था न ज्ञेयं चेत्तदा शेषासिद्ध्या सर्ववैशिष्ट्यासिद्धिरितिपरिहरति-। [b]"तर्ही"ति। [c]"बालुकावदि"ति। वैशिष्ट्यस्याव्याप्यसिद्धेरिति भावः लक्षणवैशिष्ट्यद्वारकं दोषमभिधाय तदीयतद्विशेषणवैशिष्ट्यद्वारकमाह-। [d]"एवमि"ति। [e]"अविशिष्टादि"ति। अविशिष्टात्पदार्थाद्विशिष्टस्य यद्वैशिष्ट्यं व्यावृत्तधीः सा चेत्तादृशबुद्धिधाराधीना तदाऽनवस्था न चेत् शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिरित्यर्थः। विशिष्टखण्डनप्रयोजनमनुवदन्नेव खण्डनान्तरसङ्गतिमाह—। [f]"विशिष्टे"ति॥ [g]"इतोपी"ति। वैशिष्ट्यखण्डनरूपलक्षणानुपपत्तिसमुच्चयः। [h]"कथमि"ति। रूपादीनामपि गुणाश्रयत्वदर्शनाद्द्रव्यमात्रवृत्तितया कथमेतदवधारणीयमित्यर्थः॥ [i]"रूपादेरि"ति। गुणत्वव्यवस्थापकानतिप्रसक्तधर्माभावादित्यर्थः गुणाकारानुगतमतिश्च न सर्वसाधारणीति भावः॥

सू० [a]* सामान्यवानगुण इत्यादितल्लक्षणयोगात्तन्निश्चय इति सिद्धान्तात् ?*-इति चेन्न, [b]अगुण इति लक्षणांशस्याव्याप्यासिद्धेः सङ्ख्यावत्तया प्रतीतेर्विद्यमान-

त्वात् * [c]भ्रान्तिरसौ" ?*-इति चेन्न, परस्पराश्रयसङ्गात् [d]सङ्ख्यावत्तया प्रतीतेर्भ्रान्तित्वे गुणलक्षणसिद्धिस्तत्सिद्धौ च [e]बाधेन भ्रान्तित्वव्यवस्थापनं *[f]नच हेत्वन्तराद्रूपादेर्गुणत्वसिद्धौ बाधकसिद्धिः*दृष्टान्तस्यापि सङ्ख्यायोगिप्रत्ययाक्रान्तत्वेन प्रसक्तद्रव्यकोटिप्रवेशितया गुणत्वेनासिद्धेः * [g]सङ्ख्यायाः सङ्ख्यावत्त्वेनवस्थाप्रसङ्गान्निःसङ्ख्यत्वव्यवस्थितौ दृष्टान्तत्वं भविष्यति ?*-इति चे[h]न्न, पृथक्त्वेनापि तस्याः सम्भावितद्रव्यकोटिप्रवेशत्वात् ॥

टी० ॥ [a]"सामान्यवानि"ति। सामान्यवत्त्वे सत्यगुणत्वमेव व्यवस्थापकमित्यर्थः॥ कर्मण्यतिव्याप्तौ सत्यामेवाह-। [b] 'अगुण" इति। अगुणत्ववत्त्वमसिद्धं संख्यादीनां गुणानां तत्र सत्त्वादित्यर्थः दोषान्तराभिधानाय पुनः शङ्कते। [c]"भ्रान्तिरि"ति। अन्योन्याश्रयमेव विशदयति-। [d]"सङ्के"ति ॥ [e]"बाधेने"ति। निर्गुणेषु गुणेषु सङ्ख्यादिप्रतीतिर्बाधितविषयेत्यर्थः॥ ननु रूपादयो गुणाः सामान्यवत्त्वे सत्यचलनात्मकत्वात् शब्दवदिति रूपादीनां गुणत्वं सेत्स्यति तथाच गुणवत्त्वप्रतीतेर्भ्रान्तत्वसिद्धिरिति नान्योन्याश्रय इत्यत आह-। [f]"नचे"ति । शब्दस्यापि दृष्टान्तस्य सङ्ख्यारूपगुणवत्त्वेन द्रव्यत्वसिद्धावगुणत्ववत्त्वासिद्धेरित्यर्थः। ननु सङ्ख्यैवात्र दृष्टान्तोऽस्तु नहि सङ्ख्यापि सङ्ख्यावती येन तस्या अपि द्रव्यत्वं भवेदित्याह-। [g]"सङ्ख्याया" इति । सङ्ख्यायामनवस्थाभयात्सङ्ख्याभावेऽपि पृथक्त्वं तु तत्र वर्त्तत एव तावता तस्यामपि द्रव्यत्वापत्तौ न दृष्टान्तत्वमित्याह-। [h]"ने"ति ॥

सू० [a]एवं पृथक्त्वस्यापि सङ्ख्यावत्तयेति जातीतराना-श्रयोऽकर्मरूपो गुण इत्यपि न, [b]जातिव्यापनात् *[c]जातिमात्राश्रय इत्यर्थः ? *-इति चेन्न, [d]अभावाश्रयतया सर्वाव्यापनात् * जातिमात्रभावाश्रय ?*-

इति चेन्न, [e]उपाधीनामपि तदाश्रितत्वात् * नोपाधीनामाश्रयोरूपादिः [f]किन्तु कथमपि संबन्धी तावतैवानुमानादिप्रवृत्तिः ? *—इति चेन्न, [g]उपाधिसंबन्धं प्रत्ययस्याश्रयत्वस्य मन्तव्यत्वात् । [h]अन्यथा यदि किञ्चिद्रूपमत्र नेष्यते तदा सामान्यविशेषानुमानं तत्र न स्यात् । व्यधिकरणयोर्गम्यगमकभावानभ्युपगमात् तस्माद्यदेतदेव लक्षणं तत्तावान्न जातिरूपं तदिदं यदि रूपादौ नास्ति तदानीमस्ति यद्यस्ति तदा नास्तीति चित्रेण लगित्युक्ते न लगति मालगेत्युक्ते लगतीति । प्रवल्हिकामनुकरोति

टी० ॥ तर्हि पृथक्कमस्तु दृष्टान्त इत्यत आह—। [a]"एवमि"ति ॥ [b]"जातिव्यापनादिति । जातावपि जातिभिन्नधर्मानाश्रयत्वमकर्मत्वं चेत्यर्थः ॥ [c]"जातिमात्रे"ति । जातिश्च न तथेत्यर्थः । एवं च सत्यसम्भव एव रूपादीनामपि रसत्वाद्यभावाश्रयत्वादित्याह—। [d]"अभावे"ति ॥ [e]"उपाधीनामि"ति । प्रमेयत्वाभिधेयत्वादीनामित्यर्थः । उपाधयो न रूपादौ समवयन्तीति न तदाश्रय इत्यर्थः ॥ तर्हि रूपादिकं प्रमेयमभिधेयत्वादित्यादि कथं सदनुमानं स्यादपक्षधर्मत्वादित्यत आह—। [f]"किन्त्व"ति ॥ [g]"उपाधी"ति । तथाच जातिमात्रभावाश्रयत्वमसम्भवीत्यर्थः ॥ [h]"अन्यथे"ति । चक्षुर्मात्रबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वादिना रूपत्वादिकमपि नानुमीयेत समानाधिकरणयोरेव साध्यसाधनयोर्गम्यगमकभावाभ्युपगमादित्यर्थः यदि जातिमात्रभावाश्रयत्वं लक्षणं तत्र रूपादौ न स्वीकर्त्तव्यं तदा जातिमात्रभावाश्रयत्वं लक्षणं भविष्यति अन्यथा लक्षणरूपोपाधिसत्त्वादेव तल्लक्षणं दुष्टं भवेदित्यर्थः ॥ प्रवल्हिका प्रहेलिका

मू० अपिच गुणाश्रयो द्रव्यमित्यत्र कर्त्ताश्रयार्थः * समवाय ? *—इति चेन्न, [a]गुणत्वादेरपि द्रव्यत्वप्रसङ्गाद्गुणावच्छिन्नस्य समवायस्य गुणत्वेपि विश्रान्तत्वात् । * [b]गुणः समवेतो यत्र स गुणसमवायीति विवक्षितम् ? *—इति चेन्न, [c]यत्रेत्यस्याधिकरणार्थस्याद्याप्यनिरूपणेन तेनैव तद्द्रव्याकारानुपपत्तेः * इहेतिप्रत्ययहेतुराधार ? *—इति चेन्न, इह शङ्खे पीतिमेति प्रत्ययाच्छङ्खस्य पीतिमाधिकरणत्वप्रसङ्गात् * [d]भ्रान्तिरसौ यथार्थश्च प्रत्ययोत्र विवक्षित ? *—इति चेन्न, [e]तदर्थासत्त्वनिरूपणव्यतिरेकेण तदप्रमाणत्वस्य बोद्धुमशक्यत्वात् नचाद्यापीहेतिप्रत्ययस्यार्थः प्रतीतो यत्प्रतियोगिकमसत्त्वं तत्र निरूप्यते [f]पीतत्वं प्रतियोगी तच्च क्वचित्सिद्धम् ? *—इवेति [g]चेन्न, तस्य प्रमितत्वादेवासत्त्वानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ [a]"गुणत्वादेरि"ति । गुणनिरूपितः समवायो यथा द्रव्ये तथा गुणत्वजातावपीत्यर्थः गुण इति गुणत्वे च न गुणः समवेत इति न तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः कुत्र गुणः समवेत इति नाद्यापि सिद्धमित्याह—। [b]"यत्रे"ति । यद्वा गुणाधिकरणत्वं द्रव्यत्वमित्यनेनोक्तं स्यात्तथाचाधिकरणमेव दुर्वचमित्याह—। [c]"यत्रे"ति ॥ [d]"भ्रान्तिरि"ति । इहेतिप्रमाहेतुराधार इति लक्षणं विवक्षितमित्यर्थः विषयबाधगम्यं भ्रमत्वं विषयबाधश्च न व्यवस्थित इत्याह । [e]"ने"ति । शङ्खे पीतिमेत्यत्र पीतिमाविषयस्तद्बाधश्च तदसत्त्वं तथाचाऽस्याः प्रतीतेर्भ्रमत्वमेवेत्याह—। [f]"पीतत्वमि"ति । पीतत्वं प्रमितं चेत्तदा तदसत्त्वं सामान्यतो वक्तुं न शक्यत इत्याह—। [g]"ने"ति ।

मू० * तस्य [a]तत्राप्रमितत्वम् ? *—इति चेन्न, [b]तत्रेत्याधारत्वानिरूपणादिति [c]एतेन समवायिकारणं द्रव्य-

मित्यपि लक्षणं निरस्तं [d]कथं निर्णेतव्यमिदं समवायिकारणमिदं नेति रूपादौ घटादौ च सङ्ख्यासमवायिकारणत्वयुक्तेस्तुल्यत्वात्सङ्ख्यैव तु रूपादौ नास्तीति चेद्घटादौ कथमस्ति प्रत्ययस्योभयत्र तुल्यत्वादित्युक्तमनुषञ्जनीयं [e]* द्रव्य एव सङ्ख्यास्वीकारे तत्संबन्धाद्गुणेपि तद्व्यवहारोपपत्तौ कल्पनालाघवाद्गुणे सङ्ख्याद्यस्वीकार ? *–इति चेन्न, [f]विपरीतमेव कुतो न स्यात् [g]सत्तासामान्याद्यपि च गुणादौ किमर्थमङ्गीक्रियते । द्रव्यद्वारैव तत्र तद्व्यवहारोपपत्तेः ननु [h]सामान्यार्थ एव कः तथाहि अनुवृत्तप्रत्ययकारणं सामान्यमित्यलक्षणं सामग्र्या सर्वकार्योत्पत्तो[i]स्तया तदेकदेशान्तरैश्च व्यभिचारात्॥

टी० ॥ यद्यपि सामान्यतस्तदसत्त्वं नास्ति तथापि शङ्केऽधिकरणेऽस्त्यवेत्याह–। [a]"तत्रे"ति । तत्रेत्याधारत्वमेवोच्यते तच्च दुर्वचमेवेत्याह–। [b]"ने"ति । [c]"एतेने"ति । रूपादावतिव्यापकत्वेनेत्यर्थः । रूपादीनामपि समवायिकारणत्वादिति भावः एतदेवाह–। [d]"कथमि"ति । रूपादौ सङ्ख्यैकार्थसमवायाधीनः सङ्ख्याप्रत्ययो नतु समवायाधीन इत्याह–। [e]"द्रव्य एवे"ति । रूपादिमनवेत्यैव संख्यया परम्परासंबन्धेन द्रव्येपि सङ्ख्याप्रत्ययः स्यादित्याह–। [f]"विपरीतमि"ति । सद्भिरपि सत्तैकार्थं समवायादिना स्यादिति रूपादौ सत्तापि नाङ्गीक्रियतामित्याह–। [g]"सत्ते"ति ॥ [h]"सामान्यार्थ" इति । सामान्यशब्दार्थ इत्यर्थः । सामान्यरूपो धार्थ इत्यर्थः । अनुवृत्तप्रत्ययो भिन्नेष्वेकाकारप्रत्ययः सामग्रेति तत्कारणत्वसाधनावष्टम्भेनोक्तं–। [i]"तये"ति । सामग्र्येत्यर्थः ॥

सू० [a]असाधारणविशेषणात् * [b]अनन्यजातीयप्रयोजकत्वं च [c]तत् ।? *–इति चेन्न, [d]स्वसामग्र्यामपि प्रस-

ङ्गतादवस्थ्यात् । [e]भेदप्रतिपत्त्यादावपि प्रयोजकत्वाच्च । * [f]एतत्प्रतिपत्तिप्रमाणकत्वम् ? *—इति चेन्न, स्वसामग्र्यास्तस्याः प्रमाणत्वात् * [g]एतदेकप्रमाणकत्वम् ?*—इति चेन्न, [h]अर्थक्रियाभेदादेरपि तत्र प्रमाणत्वात् * [i]एतत्प्रतिपत्तिप्रमाकत्वम् ? *—इति चेन्न, [j]तद्विशिष्टस्यापि तत्त्वप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ अनुवृत्तप्रत्ययासाधारणकारणं सामान्यमिति लक्षणं शङ्कते—। [a]"असाधारणे"ति । असाधारणत्वेन विशेषणात् ॥ [b]"तदि"ति । तल्लक्षणमित्यर्थः ॥ एतदेव विवृणोति—। [c]"अनन्ये"ति । आत्ममनस्तत्संयोगप्रभृतीनामन्यजातीयमपि कार्यं प्रति प्रयोजकत्वं सामान्यस्य त्वनुवृत्तप्रत्ययमात्रं प्रतीत्यर्थः । [d]"स्वसामग्र्या मि"ति । असाधारणत्वादित्यर्थः । अनन्यजातीयप्रयोजकत्वस्य सामान्येप्यसंभव इत्याह—। [e]"भेदे"ति । सामान्ये हि वैधर्म्यं तच्च भेदप्रत्ययमपि प्रति कारणमेवेत्यर्थः। [f]"एतदि"ति । अनुवृत्तप्रतिपत्तिः प्रमाणं यस्य तत्सामान्यमित्यर्थः । अनुगतमतिः स्वसामग्र्यामपि प्रमाणमिति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । [g]"एतदेके"ति । सामग्र्यामन्यदपि प्रमाणमिति भावः ॥ [h]"अर्थक्रिये"ति । कार्यभेदस्याऽऽकस्मिकत्वादपि कारणगतनियतजातिभेदकल्पनमित्यर्थः ॥ [i]"एतत्प्रतिपत्ती"ति । अनुवृत्तप्रत्यय एव प्रमा यत्रेत्यर्थः । [j]"तद्विशिष्टे"ति । सामान्यविशिष्टव्यक्तावपि तदेकप्रमाकत्वमिति तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ जातिवैशिष्ट्यांशे च तदेकं प्रमाकत्वमावश्यकमिति भावः ।

मू० * [a]तदवच्छिन्नप्रमांशप्रमाकत्वम् ?* इति चेन्न, [b]तदसिद्ध्यैवासिद्धेः * [c]इयं प्रतीतिर्येन विना नोपपद्यते(१)तत्सामान्यम् ? *—इति चेन्न, [d]कारणान्त-

(१) नोत्पद्यते—इति बहुषु पुस्तकेषु दृश्यमानः पाठोऽपपाठ एव जातिमन्तरेण प्रतीतेरननुगतत्वेऽप्युत्पत्तावविरोधादितिभावः ।

रागामपि तथात्वादिति अनुवृत्तं सामान्यमित्य-
प्यलक्षणं किमिदमनुवृत्तत्वं नाम * [e]अनेकाश्रित-
त्वम् ? *-इति चेन्न, [f]अवयविना संयोगादिभिश्च
व्यभिचारात् * नित्यत्वे सति ?*-इति चेन्न, [g]समवा-
येन व्यभिचारात् अत एव न बहुवृत्तित्वमपि [h]* असं-
बन्धत्वे सति ?*-इति चेन्न, [i]अणुभिर्व्यभिचारात् *
[j]नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतं सामान्यम् ? *-इति चेन्न,
विकल्पासहत्वात् एतल्लक्षणं नित्यमनित्यं वा स्यात्
नाद्यः [k]स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् ॥

टी० ॥ [a]"तदवच्छिन्नप्रमांशे"ति । व्यक्तिवैशिष्ट्यस्य च न
जात्यंशप्रमाविषयत्वं विषयभेदेन ज्ञानेप्यंशभेदादित्यर्थः। जाति-
सिद्धौ तदंशप्रमासिद्ध्ययेज्जातिरेव लक्षणाभावान्न सिद्धेत्याह ।
[b]"ने"ति । अनुगतप्रत्ययान्यथानुपपत्तिप्रमाणकत्वं लक्षणं शङ्कते-।
[c]"इयमि"ति । आत्मनस्तत्संयोगादावतिव्याप्तिमाह-। [d]"का-
रणान्तरे"ति। [e]"अनेकाश्रितत्वमि"ति । स्वाश्रयान्योन्याभाव-
समानाधिकरणत्वमित्यर्थः । व्यासज्यवृत्तिसर्वपदार्थातिव्याप्ति-
माह-।[f]"अवयवी"ति । [g]"समवायेने"ति । तस्यापि संबन्धि-
द्वयवृत्तित्वादित्यर्थः ॥ [h]"असंबन्धत्वे"इति । नित्यत्वेसंबन्धत्वे
सत्यनेकाश्रितत्वमित्यर्थः । [i]"अणुभिरि"ति । संयोगवृत्त्या
परमाणूनामनेकदिगवच्छेदेन वृत्तेरित्यर्थः॥ [j]"नित्यत्वे"इति ।
समवायलक्षणा वृत्तिर्विवक्षितेति न परमाणावतिव्याप्तिरि-
त्यर्थः । [k]"स्वात्मनी"ति । नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वरूपं
लक्षणं यदि नित्यं तदा नित्यत्वांशेपि नित्यत्ववृत्तिरित्यंशत
आत्माश्रय इत्यर्थः ॥

मू० [a] विशिष्टप्रविष्टमपि हि नित्यत्वं नित्यत्वमेव नापि
द्वितीयः [b]सामान्यस्य समवायस्य च नित्यत्वाभावप्र-
सङ्गात् [c]आत्मत्वादौ व्यक्त्यभावायत्तस्यापि विशि-

ष्टाभावस्यासंभवात् [d]तस्य च कदाचिदसत्त्वानङ्गीकारे तदनित्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् [e]तद्ग्राहिणश्च प्रत्ययस्यैककालिकस्य मिथ्यात्वेऽविशेषात्सार्वकालिकस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गेन सर्वथा तदसत्त्वापत्तेः ।

टी० ॥ ननु नित्यत्वे नित्यत्वं न वर्त्तते येनात्माश्रयः स्यादपि तु नित्यत्वविशिष्टे इत्यत आह–। [a]"विशिष्टे"ति ॥ [b]"सामान्यस्ये"ति । अनेकसमवेतत्वस्य लक्षणस्यानित्यत्वं सामान्यानित्यत्वात् भवेत्समवायानित्यत्वाद्वा उभयं च न त्वयेष्यते इति तद्घटितं लक्षणमपि कथमनित्यं स्यादित्यर्थः । नन्वनेकवृत्तित्वमित्यत्रानेकव्यक्तिरपि विशिष्टघटिकेति तदनित्यत्वात्तल्लक्षणमनित्यं स्यादित्यत आह–। [c]"आत्मत्वादावि"ति । आत्मनां व्यक्तीनामपि नित्यत्वादित्यर्थः ननु सामान्यतद्व्यक्तितत्समवायानां प्रत्येकं नित्यत्वेपि विशिष्टं यल्लक्षणस्वरूपं नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वं तदेवानित्यमस्तु को दोष इत्यत आह–।[d]"तस्ये"ति । तस्य विशिष्टस्यानित्यत्वं तदा स्याद्यदि कदाचित्तदसत्त्वं स्यान्न त्वेवमित्यर्थः ॥ ननु तस्य कदाचिदसत्त्वमेवास्तु को दोष इत्यत आह–। [e]"तद्ग्राहिण"इति । यदा लक्षणं नास्ति तदा लक्षणविशिष्टलक्ष्यग्रहश्चेद्भ्रमस्तदा सर्वत्रैव भ्रम एव स्यादिति लक्षणस्य नित्यमसत्त्वमेव पर्यवसन्नमित्यर्थः॥

मू० [a]एकस्य च सत्यत्वेऽविशेषात्सर्वसत्यतायां कदाचिदपि तदसत्त्वं नास्तीति* [b]एकदा तत्संबन्धेन तदुपलक्षितस्यान्यदापि विद्यमानत्वात्तथात्वम् ?*–इति चेन्न, [c]तादृशोपलक्ष्यासम्भवाद् [d]व्यक्तीनां भेदादित्यनित्यत्वानुपपत्तिरेवे"ति । [f]एतेन नित्यत्वमन्यत्रापि प्रतिवचनीयं [g]केचानेन लक्षणेन व्यवच्छिद्यन्ते * विशेषादय ?*–इति चेन्न, विशेषा एव केऽभिधीयन्ते तत्र नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्त्तन्त एव ये ते विशेषा इत्यलक्षणम् ॥

टी० ॥ ननु लक्षणविशिष्टलक्ष्यप्रत्ययस्तत्सत्त्वकाले सत्य एवेति कथं सर्वकालिकं लक्षणसत्त्वमत आह–। [a]"एकस्ये"ति तर्हि विषयाबाधात् सर्वतत्प्रत्यययाथार्थ्ये लक्षणं सर्वकालस्थितीतिकथमनित्यं स्यादित्यर्थः ॥ ननु लक्षणं स्वाकालेपि लक्ष्यमुपलक्षयतीति तदापि तद्विशिष्टप्रत्ययः सत्य एवेति शङ्कते–। [b]"एकदे"ति। सामान्यानां बहूनामेकरूपाभावात्तल्लक्षणेन किमवच्छिन्नं लक्ष्यमुपलक्षितं स्यादित्याह–। [c]"ने"ति । [d]"व्यक्तीनामि"ति। लक्षणा सामान्यानामित्यर्थः तथाच लक्षणस्यानित्यत्वानुपपत्तिरित्याह–। [e]"इती"ति ॥ [f]"एतेने"ति। आकाशादीनां नित्यत्वं यदि नित्यं तदात्माश्रयः। अनित्यं चेत्तदाकाशस्याप्यनित्यत्वमेव स्यादिति सर्वनित्यत्वं खण्डनीयमित्यर्थः "नित्यत्वघटितं लक्षणान्तरमप्येवं खण्ड्यमित्यर्थः" इत्यन्ये आगामिखण्डनं सामान्यखण्डनेन सङ्गमयति–। [g]"केवानेने"ति। नित्येष्वेवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदेन द्रव्यगुणकर्मणां व्यवच्छेदः तेषामनित्येष्वपि वृत्तेः द्रव्येष्वेवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदेन सामान्यानां व्यवच्छेदः तेषामद्रव्येष्वपि वृत्तेः वर्तते एवेन्ययोगव्यवच्छेदेन ज्ञानसुखादीनां व्यवच्छेदः तेषां स्वासत्त्वकाले वृत्तेरयोगेपीत्यर्थः ॥ ननु गुणादीनां सामान्यादीनां नित्येष्वेवेत्यनेन व्यवच्छेदात् किं पदान्तरेण नहि गुणा नित्येष्वेव वर्तन्ते न वा सामान्यानि तथाच गुणत्वेन सामान्यत्वेन च ताद्रूप्ये(१)सर्वगुणसामान्यव्यवच्छेदः सिद्ध एवेति चेन्न नित्यत्वस्य धर्मस्य व्यवच्छेदार्थं "द्रव्येष्वेवे"ति करणात्

सू [a]आत्मत्वादिना व्यभिचारात् * [b]नित्यान्तरेऽसत्त्वान्न तत्सर्वत्र नित्ये वर्त्तते विशेषास्तु नैवं नित्ये वर्त्तन्ते एवेति नियमात् ? *—इति चेन्न, [c]प्रतिविशेषमव्याप्त्याऽलक्षणत्वात् * [d]यज्जातीया एवमिति लक्षणार्थ ? *—इति चेन्न, जातेरनङ्गीकारात् * जा-

(१) ताद्रूप्ये=नित्याऽनित्योभयवृत्तित्व इत्यर्थः ।

तीयेत्यस्मात्पदात् उपाधिरेव तथा विवक्षित ? *-इति चेन्न, [e]तस्येतरव्यावृत्तस्याधिगतौ व्यर्थं तदुपजीविलक्षणमिदं तत एव विजातीयव्यावृत्तिप्रतीतेः इतरव्यावृत्तस्य चानधिगतौ लक्षणस्य दुरवधारणत्वापत्तेः इतरव्यावृत्ततया[f]तज्जातीयत्वस्याप्रतीतेः॥

टी० ॥ ताद्रूप्येण वृत्त्यविवक्षायां दोष(१)माह—। [a]"आत्मत्वादी"ति । ननु नित्येष्वेव द्रव्येषु वृत्तेरयोगो वर्त्तते एवेत्येवकारेण व्यवच्छिद्यते तथाचाकाशादावर्तमानेनात्मत्वादिना कथं व्यभिचार इत्याह—। [b]"नित्यान्तरे"ति । प्रतिस्वं विश्रान्तविशेषाव्याप्तिरेवं सतीत्याह—। [c]"प्रती"ति ॥ ननु विशेषत्वावच्छिन्नानां न नित्ये द्रव्ये वृत्तेरयोग इति शङ्कते—। [d]"यज्जातीया"इति । यावद्विशेषवृत्तिरुपाधिर्न कश्चिदस्तीत्याह—। [e]"तस्ये"ति ॥ [f]"तज्जातीयत्वस्ये"ति । यावद्विशेषनिष्ठोपाधेरित्यर्थः ॥

सू० * भवतु [a]स एवोपाधिर्लक्षणम् ?*-इति चेन्न, तस्यानिरुक्तेः * यतो नित्यद्रव्यव्यक्तिषु विश्वव्यावृत्तधीर्योगिनां स विशेष ?*—इति चेन्न, [b]स्वरूपधर्मव्यक्तिभेदेष्वपि प्रसङ्गात् अन्यथा कार्यद्रव्यगुणादिव्यक्तिषु स तेषां कुतः स्या[c]त्तास्विव वैधर्म्यान्तरस्य नित्येष्वपि सम्भवात् [d]विशेषवद्विशेषासम्भवेन लक्ष्यासिद्धिरिति अथ विशेषादिभ्यो विशेषलक्षणादेर्भेदे कथं तत्र तत्रैव तैर्विशेषादिव्यवहारः क्रियतां नान्यत्र *[e]संबन्धो नियामक ?—इति चे[f]न्न, संबन्धस्यापि संबन्धो नियामकत्वेनवस्थापातात् ।

टी० ॥ [a]"स एवे"ति । यदवच्छेदेन विशेषाणां नित्यद्रव्यवृत्तित्वं ग्राह्यमित्यर्थः । स्वरूपेति भेदपदं प्रत्येकान्वयि सा

(१) दोषमाह=वर्तन्ते एवेति विशेषणमदृष्ट्वा दोषमाहेत्यर्थः ।

व्यावृत्तबुद्धिः तेषां योगिनामतीन्द्रियकार्यव्यक्तिगुणव्यक्तिषु विशेषपदार्थाभावात् योगिनां व्यावृत्तबुद्धिर्यदधीना तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ [b]"तादृशे"ति । गुणादिव्यक्तिष्वित्यर्थः ॥ [c]"नित्येष्वपी"ति । द्रव्येष्वित्यस्य विशेषणं । [d]"विशेषवदि-"ति । यथा विशेषपदार्थे विशेषान्तरमन्तरेणैव व्यावृत्तधीस्तथा तदाश्रयेपि स्यादित्यन्यथा सिद्धया विशेषपदार्थ एव न सिद्ध्ये-दित्यर्थः । सम्बन्धखण्डनमवतारयितुं पीठमारचयति-। [e]"अथे"-ति । विशेषादीनां पदार्थानां विशेषलक्षणानि भिन्नानि तथाच किं लक्षणं कस्य स्यात्तथाच केन लक्षणेन कुत्रेतरव्यावृत्तिव्यवहारौ स्यातामित्यर्थः यत्र लक्ष्ये यल्लक्षणं सम्बद्धं तत्र तेन तौ स्यातामित्याह-। [f]"सम्बन्ध"इति । सम्बन्धस्यापि तदीयत्वे संबन्धान्तरं चेन्नियामकं स्यात्तदानवस्थेत्याह-। [g]"ने"ति ॥

सू० [a]अन्यथा त्वनियमात्तदनिरुक्तेश्च तथाहि कः संबन्धशब्दार्थः समवायादय इति चेत्सत्यं किन्तु [b]केन निमित्तेनेति हि प्रश्नवाक्यतात्पर्यं प्रतिस्वं व्यावृत्तेव संयोगत्वादिनान्येन वा आद्ये [c]नुगतव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गः [d]अस्ति चासाविन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नादिप्रत्यक्षं [e]नित्या प्राप्तिः समवाय इत्यादि नच द्वितीयः [f]तस्यैकस्यासंभवात् * [g]नियामकत्वं तत् ? *—इति चेन्न, [h]स्वभावस्यापि भवता नियामकत्वाङ्गीकारा[i]न्नचासौ संबन्धः * [j]तथाविधः सोपि संबन्ध एव ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ ननु संबन्धेपि संबन्धान्तरं नाभ्युपेयं येनानवस्था स्यादित्याशङ्क्याह-। [a]"अन्यथे"ति । [b]"केने"ति । सम्बन्धपदप्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नोपमित्यर्थः । यथाकाशादिपदवत्प्रवृत्तिनिमित्तमन्तरेणैव सम्बन्धपदप्रवृत्तिस्तत्राह-। [c]"अनुगते"ति । ननु मा भूदनुगतप्रत्यय इत्यत आह-। [d]"अस्ति चे"ति । सन्निकर्षपदेन संयोगसमवायादीनामभिधानमेकं प्रवृत्तिनिमित्तमन्तरेण

न स्यादित्यर्थः ॥ e"नित्येति प्राप्तिपदेन संयोगसमवाययोर-लाभे संयोगव्यावर्त्तनाय नित्येति । विशेषणं न घटेतेत्यर्थः ॥ f"तस्ये"ति । अनुगतरूपस्येत्यर्थः । g"नियामकत्वमि"ति । अतिप्रसङ्गनिवर्त्तकत्वमित्यर्थः ॥ h"स्वभावस्यापी"ति । अभा-वसमवायादिविशिष्टप्रतीतौ स्वभावस्यापि नियामकत्वस्वीका-रादित्यर्थः । i"नचासौ सम्बन्ध"इति । सम्बन्धलक्षणं तत्राति-व्यापकमिति भावः । j"तथाविध"इति । नियामकः स्वभावः संबन्ध एवेति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

सू० [a]त्वया सर्वस्वभावनियतृतायाः अवश्याभ्युपगन्तव्य-त्वेन नियामकनिरुक्तिलभ्यसत्त्वाद्यधिकांशासाम-र्थ्यापत्तेः [b]नियम्यस्य च स्वस्यानतिप्रसङ्गेन नियामकत्ववाचोयुक्त्यनुपपत्तेः [c]अतिप्रसक्तत्वे च तस्यैव नियामकत्वात् अतिप्रसक्तेन नियमायोगात् [d]भूत्वा नियमकरणे च प्रागनियतत्त्वापत्तेः [e]एवमन्येनापि जन्यनियमेन्यदपि हि यदि पूर्वं घटादिरूपेणानि-यतमेव घटादि करोति तदा पटाद्यपि तथा कुर्यात् ॥

टी० ॥ a"त्वये"ति । सर्वस्वभावाश्चेन्नियन्तारस्तदा नियमनियतपूर्वसत्त्वमिति या नियामकपदनिरुक्तिस्तत्र सत्त्व-मेवास्तु नियामकत्वं तदादिभूतमधिकं यद्विशेषणं तद्वैयर्थ्याप-त्तेर्व्यावर्त्तकत्वादित्यर्थः सत्त्वादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ b"नियमस्य चे"ति । स्वभावेन यन्नियम्यं तदनतिप्रसक्तं यदि तदा नियामकत्वं व्यवच्छिन्नतया बोधकत्वं न सम्भवति स्वत एव व्यवच्छिन्नत्वादित्यर्थः ॥ c"अतिप्रसक्तत्व" इति । निय-म्यमतिप्रसक्तं चेत्तदा नियामकमपि तदेवेत्यतिप्रसक्तस्य निया-मकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । यत्तु नियामकं तदुत्पन्नं सन्नियम-येदनुत्पन्नमेव वा आद्ये आह । d"भूत्वे"ति । स्वमेव हि निया-मकं नियम्यं चेति स्वोत्पत्तेः पूर्वं स्वमनियतं स्यादित्यर्थः । तथात्वे वा पश्चादपि कथंनियतं स्यादित्यर्थः । स्वस्य स्वं

प्रति नियामकत्वानुपपत्तिमुक्त्वा कारणस्य कार्यं प्रति नियामकत्वानुपपत्तिमाह—। [e]"एवमि"ति । दण्डचक्रादिकारणं यद्यघटमेव घटीकरोति तदा पटमपि घटीकुर्यादित्यर्थः ॥

मू० [a] * न घटादित्वे नियामकत्वस्य किन्तु घटादेः कालविशेषयोगे ? *—इति चे[b]न्न, यदि नासौ घटादेः कालविशेषयोगिता नियतेष्यते तदा पटादिकालविशेष योगमपि तथा कुर्यात्तस्मात् [c]"यदि कुर्यादसत्कालानियतं नियतं परः तत्स्यादतिप्रसक्तत्वम[d]न्यथा चानियन्तृतेति" [e]कार्यकारणयोः कालभेदान्नियम्यनियामकत्वोपगमे उत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वनियमः किं न स्यादित्यविनिगम्यत्वापत्तिः [f]"प्राचोत्तरस्य नियमः प्राच एव न तेन किं [g]अनाद्यनन्तयोर्नैवं विनिगन्ता प्रवाहयोरिति" ॥

टी० ॥ कारणस्य घटं प्रति नियामकत्वं न ब्रूमः किन्तु कालयोगं प्रतीति शङ्कते—। [a]"न घटादित्व इति । कालविशेषयोगो पटीय एव नियम्यश्चेत्तदा घटनियामतैवेति पूर्वदोष एव । अथ घटमनन्तभाव्यकालविशेषयोगमात्रं नियम्यं तदा पटकालविशेषयोगमपि नियमयेदविशेषादित्याह—। [b]"ने"ति । इममेवार्थं कारिकया सङ्गृह्णाति—। [c]"यदी"ति। परो हेतुः कालानियतमतसद्यदि कालनियतं कुर्यात्तदाऽसत्त्वाविशेषाद्दण्डः पटमपि कालनियतं कुर्यादित्यतिप्रसङ्गः । [d]"अन्यथे"ति । सन्नेव घटादिः कालविशेषनियतश्चेत्क्रियते तदा दण्डादेर्नियामकत्वमेव भज्येत घटादेस्ताद्रूप्याविशेषादित्यर्थः । दोषान्तरमाह—। [e]"कार्ये"ति कारणं नियामकं कार्यं च नियम्यमिति भिन्नकालत्वाविशेषान्न स्यात्प्रत्युतवैपरीत्यमेव स्यादित्यर्थः ॥ इममेवार्थं संगृह्णाति—। [f]"प्राचे"ति । पूर्वेणोत्तरस्य नियमनं चेत्तदोत्तरेणैव पूर्वस्य नियमनं किन्नस्यात् ननु पौर्वापर्यमेव नियामकमित्यत आह—। [g]"अनादी"ति। अनादौ प्रवाहे पौर्वा-

पर्यन्तमपि कारणजातीयकार्यजातीययोरनियतमित्यर्थः चरमकार्यस्योत्तरत्वनियमो मा भूदित्यनन्तत्वमप्युक्तं ॥

मू० [a]अभूत्वा च करणे व्याघातात् । [b]संबन्धिनश्चाधारत्वात् संबन्धस्याधेयत्वात् तस्यैव तदाधारत्वानुपपत्तेः [c]न हि सुशिक्षितोपि नटबटुः स्वस्कन्धमारुह्य नृत्यति नाप्यन्यस्यासौ संबन्धः त्वयैव तथानभ्युपगमात् [d]स्वभावादेवायमीदृश इति हि स्वभाववादस्तत्र परस्य नियमनाभावात् कथं परः संबन्धी सङ्गच्छेत यच्च किंचित्सम्बन्धत्वमभिधीयते तत्समवायेपि स्वीकार्यम् । नच [e]समवायाधारत्वं द्रव्यादिषट्कस्य सम्भवति ॥

टी० ॥ द्वितीयं पक्षमाशङ्क्याह–। [a]"अभूत्वे"ति । असतो नियामकत्वं व्याहतमेव नियमनियतपूर्वसत्त्वस्य नियामकत्वादित्यर्थः । स्वभावसंबन्धे दूषणान्तरमाह–। [b]"संबन्धिन" इति । नहि तदेव तेनैव तद्वदिति सम्भवति आधाराधेयभावस्य भेदगर्भत्वादित्यर्थः ॥ असम्भवमेव दर्शयति–। [c]"नही"ति । अनभ्युपगममेवाह–। [d]"स्वभावादि"ति । यद्यपि घटाभावभूतलयोरन्योन्यं संबन्धत्वं तथाच घटाभावस्य भूतलं संबन्धः भूतलस्य च घटाभावः संबन्धः इति संबन्ध संबन्धिनोर्भेद एव भूतलस्य संबन्धः कथमभाव इत्यत्र स्वभाव एवोत्तरं उपश्लिष्टप्रत्ययस्य संबन्धान्तरेण दर्शनात् । यद्वा विशिष्टप्रत्ययजनकत्वं यस्य स्वस्य भावो धर्मः स एव संबन्धस्तज्जनकत्वमेव कथमस्येत्यत्र तु स्वभावेनैवोत्तरं तथापि संबन्धखण्डनमात्रे तात्पर्यं–। [e]"समवायाधारत्वमि"ति । समवाय आधारो यस्येत्यर्थः ॥

मू० [a]नचोपाधिभावात्स्यात्, तत्संयोगसमवायासम्भवात् [b]स्वभावसंबन्धस्य च निरस्तत्वात् । [c]नचासावभावोपि, प्रतिषेध्यप्रतियोगिभावभेदाभिधानप्रसङ्गात्

[d]सप्तपदार्थोपरिसमाप्तं च जगत्। [e]परस्परविरोधेन तल्लक्षणस्य व्यवस्थापनादिति ॥

टी० ॥ ननु प्रमेयत्वादिवदुपाधिरेव कश्चित्सम्बन्धत्वं समवाये वर्त्ततामत आह–। [a]"नचे"ति। उपाधेरपि संयोगलक्षणस्य समवायलक्षणस्य(१)वा तत्र वृत्तिर्न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ननु स्वभावसम्बन्धेनैव स उपाधिस्तत्र वर्त्ततामत आह–। [b]"स्वभावे"ति ॥ ननु समवाये भावरूपो धर्मः सम्बन्धत्वं मा वर्त्तिष्टाभाव एवासावस्त्वित्यत आह। [c]"नचे"ति। [d]"अभाव" इति नञ्पदस्य निषेध्यो यः प्रतियोगी भावस्तदभिधानप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ प्रतिषेध्यप्रतियोगिपदयोः पर्यायत्वेपि प्रतिषेध्यपदं वस्तुपरं प्रतियोगिपदं वाच्यत्वपरमित्यन्ये स्वार्थिकणिजन्तप्रतिषेधपदे क्तप्रत्ययेन प्रतिषेधं कृत्वा यः प्रतियोगीत्यर्थ इत्यपरे प्रतिषेध्यं प्रतिषेधाधिकरण(२)मित्यप्याहुः। ननु पदार्थान्तरमेव संबन्धत्वं स्यादित्यतआह–। [e]"सप्तपदार्थी"ति। एतदेव कुत इत्यत आह–। [f]"परस्परे"ति। तत्सगुणं निर्गुणं वा सगुणं चेद्द्रव्यमेव निर्गुणमपि सामान्यवन्निःसामान्यं वा सामान्यवद्वा, सामान्यवदपि चलात्मकमन्यथा भूतं वा आद्ये कर्मैव अन्त्ये गुण एव निःसामान्यमप्यसमवेतं समवेतं वा आद्ये समवायः अन्त्येऽप्यनेकसमवेतमेकसमवेतं वा आद्ये सामान्यं अन्त्ये विशेष एवेति षडेव भावाः सप्तमश्चभाव इत्यर्थः ॥ "परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः। नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधः" इति न्यायादित्यर्थः ॥

सू० [a]यदपि नियम्याद्भिन्नं नियामकं यदपि कथं तदेव नियमयति नान्यदिति तदाधारत्वादिति चेत्कः पुनराधारार्थः * यत्र स्थीयते तत्? *–इति चेन्न, यत्रेति सप्तम्यर्थस्यापि विवेचनीयत्वात् * इहेति

(१) "सम्बन्धस्य"–इति शेषः। व्यधिकरणे चेतो षष्ठ्यौ।

(२) प्रतिषेधाधिकरणम्=प्रतिषेधानुयोगी।

प्रत्ययविषय ?[a]*—इति चेन्न, [b]तत्रेति प्रत्ययविषयस्यानाधारत्वप्रसङ्गात् [c]किञ्च प्रत्ययविशेषाधिगमो विषयविशेषाधिगमात् विषयस्य च विशेषाधिगमः प्रत्ययविशेषादिति व्यक्तमन्योन्याश्रयः[.]* [d]समवायी ? *—इति चेन्न, [e]शशे शृङ्गाभावः कुण्डे बदरमित्याद्यव्याप्तेः * गौण[f]स्तत्र प्रयोग ? *—इति चेन्न, एतावन्मात्रं प्रत्ययश्च भ्रान्त इत्यपि वक्तव्यमवशिष्यते भवतः ओमिति चेद्प्य[g]विपरीतमेव कुतो न स्यात् [h]शशे विषाणं नास्तीति च यदि विषाणाभावाधिकरणत्वप्रतीतिर्भ्रान्ता शृङ्गस्य तर्हि शशोऽधिकरणं स्याद्भावाभावयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिपर्यवसायित्वेनाभ्युपगमात् * पतनप्रतिबन्धकमधिकरणम् ? *—इति चेन्न, [i]अवयविनं गुणादिकं च प्रति तदभावात् * अव्यवहिताधः स्थितम् ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ आधारत्वखण्डनं प्रस्तौति—। [a]"यदपी"ति । आधारत्वमेव सप्तम्यर्थ इत्यर्थः ॥ [b]"तत्रे"ति । तच्छब्दापेक्षता इदं शब्दस्यान्यार्थत्वादित्यर्थः प्रत्यय एव कथं तथेत्यनुयोगे विषयवैलक्षण्यं नियामकं स्यात्तत्र च प्रत्ययवैलक्षण्यमित्यन्योन्याश्रय इत्याह—। [c]"किञ्चे"ति । [d]"समवायी"ति । समवायित्वमाधारत्वमित्यर्थः । संबन्धान्तरेणाधारत्वेऽव्याप्तिरित्याह—। [e]"शश"इति ॥ [f]"तत्रे"ति । समवायलक्षणां वृत्तिमन्तरेण यत्राधारत्वप्रतीतिरित्यर्थः ॥ विपरीतमिति कुण्डे बदरमित्यादिप्रतीतिः प्रमास्तु पटे शौक्ल्यमित्यादिप्रतीतिरेव भ्रमः स्यादित्यर्थः । दूषणान्तरमाह—। [g]"शश" इति । अवयविपतनं नावयवाः प्रतिबध्नन्ति तथा सत्यवयवी कदाचिदपि न पतेन्न वा

(१) अंशवः=तन्तवयवाः ।

गुणपतनं गुणी प्रतिबध्नाति गुणानां गुरुत्वानाधारतयाऽपतनधर्मकत्वादिति तदुभयं प्रत्याधारत्वं न भवेदित्याह–। [h]"अवयविनमि"ति। अंशवादीनां पटाद्याधारत्ववारणायाऽयवहितेति ॥

सू० [a]"गुणाद्यपेक्षया गुणवदादेरधः स्थितत्वे प्रमाणाभावात् । अविशेषेण वा[b]वयविगुणादीनामवयवाधारत्वप्रसङ्गात् [c]ऊर्ध्वस्थितस्य च संयोगिनः संयोगं प्रति तदभावात् [d]सूत्राऽवलम्बितद्रव्यादौ च बहुलं व्यभिचारात् *[e]यद्येकोधिकरणार्थो नोपपद्यते तर्ह्यत्र शब्दार्थवद्भिन्न एवास्तु ? *–इति चेन्न, [f]आश्रयासिद्ध्यादेर्भेदप्रसङ्गात् * [g]सोपि स्वीकार्य ? *–इति चेन्न, [h]असिद्ध्यादिविषयपरिगणनस्य व्यवहारहेतोरन्यथाभावप्रसङ्गात् [i]क्वचिदाश्रयस्य समवायित्वात् क्वचिच्चाभावं समवायं ,च हेतुं प्रति तदसम्भवात् [j]एकस्य च तेषामुपसङ्ग्राहकस्य वक्तुमशक्यत्वात् बहव एवाश्रयशब्दार्थाः आश्रयासिद्ध्यादयोपि पृथक् पृथगेव बहवः असिद्धिभेदपरिगणनग्रन्थोप्य–

टी० ॥ गुणगुणिनोरौत्तराधर्यस्य नियन्तुमशक्यत्वमित्याह–। [a]"गुणादी"ति ॥ [b]"अवयविगुणादीनामि"ति । अवयविनां ये गुणादयस्तेषामव्यवधानाविशेषादवयवा अप्याधाराः स्युरित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः कुण्डे बदरसंयोगस्यापि बदरमाधारो न स्यादधः स्थितत्वाभावादित्याह–। [c]"ऊर्द्धे"ति। अधः स्थितेपि सूत्रबद्धे द्रव्ये सूत्रस्याधारत्वप्रतीत्या तत्राव्याप्तिरित्याह–। [d]"सूत्रे"ति । उत्पत्तये स्थितये ज्ञप्तये वा यद्येनापेक्ष्यते तदेव तदाधार इति नानार्थ एवायमाधारशब्द इत्याह–। [e]"यदी"ति । आश्रयासिद्ध्यादेराश्रय नानात्वेन भेदः स्यादित्याह । [f]"आश्रये"ति। आदिपदाद्व्यभिचारादिपरिग्रहः व्यभिचारोपि साध्या-

भावसामानाधिकरण्यमित्यत्राप्यधिकरणशब्दस्य नानार्थत्वादिति भावः आश्रयासिद्धिभेदोऽपि कार्य इत्याह—। [g]"सोपी"ति। आश्रयासिद्धिभेदा एवचिद्विद्वस्तदाऽसिद्धित्रयव्युत्पादकं शास्त्रं विरुद्ध्येतेत्याह—। [h]"असिद्धीति। आश्रयासिद्धिभेदमेव प्रपञ्चयति—। [i]"क्वचिदिति। आश्रयत्वस्यानुगतस्याभावादित्याह—। [j]"एकस्य चे"ति॥

सू० [a]न्यथाकारं बोधदर्शनात्? *-इति चेन्न, [b]तथापीह कुण्डे बदरमित्यत्र क आधारार्थ इति वक्तव्यं न तावत्पतनप्रतिबन्धकत्वं [c]सहैव कुण्डेन पतति बदरे तदभावात् नापि संयोगित्वं [d]वैपरीत्यस्यापि प्रसङ्गात् * संयोगित्वे सत्यधः स्थितत्वं तत्राधिकरणार्थ? *-इति चेन्न, [e]तस्मिन्सत्यप्यन्यत्र चरणतलमिलितधूलिपटलादौ तदधिकरणप्रतीत्यनुत्पत्त्या प्रत्युत चरणतले धूलीत्येव प्रतीत्याऽऽधारत्वप्रतीतौ व्यभिचारित्वेन [f]प्रकृतेपि तथा स्वीकारानुपपत्तेः * [g]न सार्वत्रिकोयमाधारार्थः किन्तु क्वाचित्को नानारूपाधारत्ववादिपक्ष? *-इति चेन्न, [h]भवत्वन्यत्रान्यस्याधारार्थत्वं तस्य त्वाधारार्थत्वं नोपपद्यते अनाधारत्वप्रतीतिविषयेपि गतत्वादित्युक्तेः।

टी० ॥ [a]"अन्यथाकारमि"ति। व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितत्वस्यानुगतस्याश्रयभेदेपि सुवचत्वात्सर्वेषामेवाश्रयाणां पक्षत्वेनोपसङ्ग्रहादित्यर्थः॥ बाधो दोषः। [b]"तथापी"ति। आश्रयार्थो विशिष्य निर्वक्तुमशक्य इत्यर्थः॥ [c]"सहैवे"ति। यद्यपि कुण्डादधः पतनं तत्रापि कुण्डप्रतिबद्धमेव तथापि तदाकाशदेशात्पतनं न प्रतिबध्नातीत्यर्थः॥ [d]"वैपरीत्ये"ति। दध्नोपि कुण्डाधारत्वप्रसङ्गादित्यर्थः॥ [e]"तस्मिन्नि"ति। अधःस्थितत्वे सत्यपि धूलीपटलस्याधेयत्वमेव न त्वाधार-

त्वमित्यर्थः। अन्यत्रेत्यस्य विशेष्यं "धूलीपटलादावि"ति ॥ f"प्रकृतेपी"ति। विशिष्यापि यल्लक्षणमुपक्रान्तं तदप्यतिव्यापकमेवेत्यर्थः। संयोगवृत्त्याप्याधारत्वं नानैवेति शङ्कते—। g"ने"-ति। तत्रापि यद्विशेषलक्षणं कृतं तदेव धूलीपटलादावतिव्यापकमिति परिहरति—। h"भवत्वि"ति। अनाधारप्रतीतिविषये धूलीपटलादावित्यर्थः ॥

सू० * a"आधेयापेक्षया महत्परिमाणत्वे सति? *-इति चेन्न, करतलस्थित तूलराश्यादौ तदसम्भवात् b अन्यस्य च तत्राधारार्थस्य वक्तुमशक्यत्वात् c अधः शब्दार्थस्य च वक्तुमशक्यत्वात् d *पतनाभिमुखदिगवस्थितत्वम्? *-इति चेन्न, e पतनार्थस्य गमनाधिकस्याधः शब्दार्थव्यतिरेकेण निर्वक्तुमशक्यत्वात् अत एवाधः शब्दार्थदुर्वचनत्वमधिगम्याद्वैतवादिना गुरुणा शिष्याय खण्डनमुपाचक्षाणेन भगवता पराशरेणाभिहितम् "अधः शब्दनिगद्यं किं किञ्चोर्ध्वमभिधीयते" * f पृथिव्यभिमुखा दिगधः शब्दार्थ? *-इति चेन्न, g ऊर्ध्वशब्दार्थस्यापि पृथिव्यभिमुखा दिक् तदपेक्षया साध? *-इति चेन्न, i यदपेक्षयेति किं यमवधीकृत्येति विवक्षितमुत यदीयाभिमुख्यव्यवस्थितेति ॥

टी० ॥ a"आधेये"ति। धूलिस्तु चरणापेक्षयाल्पपरिमाणेति भावः ॥ b"करतले"ति। प्रचयाख्यसंयोगेन करापेक्षया तूलकपिण्डे महत्त्वारम्भादिति भावः ॥ ननु तत्रापि पृथगेवाधारत्वं स्यादित्यत आह—। c"अन्यस्ये"ति। अव्यवहिताधः स्थितमिति यदुक्तं तत्राह—। d"अध"इति। यदभिमुखं फलादि पतति तदधः शब्दार्थ इत्याह—। e"पतने"ति। अधः संयोगफलिका क्रिया पतनमित्यन्योन्याश्रय इत्याह—। f"पतने"ति। गुरुणा

त्प्रभुणा शिष्यस्य यत्खण्डनं कृतं तदुपाचक्षाणेन तदुपाख्यानं कुर्वता परशरेणेत्यर्थः । [g]"पृथिवी"ति । उपरि स्थितं पदार्थमपेक्ष्य या पृथिव्यभिमुखा दिक् साऽधः शब्दार्थ इत्यर्थः ॥ [h]"ऊर्द्ध्वे"ति । आभिमुख्यमुभयत्राप्यविशिष्टमित्यर्थः । मार्तण्डमण्डलापेक्षया पृथिव्यभिमुखा दिक् तदपेक्षयैवाध इति शङ्कते-। [i]"यदि"ति । [j]"यदपेक्षये"ति । अवधित्वमात्रे साऽपेक्षा अभिमुख्ये वा अपेक्षेति विकल्पार्थः ।

सू० आद्ये पृथिव्यूर्ध्वस्थितं यदर्थमवधीकृत्य योर्ध्वा दिगिति भवद्भिर्व्यवह्रियते सापि पृथिव्यभिमुखी भवतीति साप्यधः स्यात् अत एव न द्वितीयोपि * * यस्यां दिशि क्रियया पृथिवी सन्निहिता भवति सा दिगध ? *-इति चेन्न, कूपादौ मध्यगतस्य तिर्यग्दोलायमानस्य क्रिया पतनं स्यात् तद्गत्याक्रान्ता च तिर्यगधः स्यात् * पृथिवीमवधीकृत्ययं चान्यं पदार्थमवधीकृत्य यो मध्य इति देशो व्यवह्रियते स पृथिवीव्यतिरिक्ततदवध्यपेक्षयाध ?*-इति चेन्न,

टी० ॥ [a]"आद्य" इति । पृथिव्या उपरि गिरिस्तमवधीकृत्योर्ध्वस्य मार्तण्डमण्डलस्याप्यधः शब्दार्थत्वं स्यादितयर्थ आभिमुख्यस्य साधारण्यादवधेस्तत्रापि सत्त्वादित्यर्थः ॥ [b]"अत एवे"ति । आभिमुख्यस्योर्द्ध्वाधः साधारणत्वादिति भावः ॥ [c]"यस्यां दिशी"ति । यया क्रियया पृथिवी सन्निहिता भवति सा क्रिया पतनमिति तात्पर्यार्थः(१)यस्यां दिशीत्यध इति च कथं चिदुपलक्षणतयोक्तम् अत एव पतनलक्षणातिव्याप्तिरित्याह-। [d]"कूपादावि"ति । कूपे घूर्णमानस्य विहङ्गमादेः क्रिया पतनं स्यादित्यर्थः ॥ [e]"तद्गत्ये"ति । सा चासौ गतिश्चेति तद्गतिः तस्य दोलायमानविहङ्गमादेर्गतिर्वा तद्गतिरित्यर्थः पत-

(१) सादिगधः पदार्थ इति शब्दार्थं मविद्धत्वादुपेक्ष्य तात्पर्यार्थ एवोपवर्णितः ।

नलक्षणया क्रियया यत्र संयोगो जन्यते तस्यैवाधः शब्दार्थत्वादिति भावः ॥ पृथिवीमार्तण्डमण्डलान्तरालदेशो मार्तण्डापेक्षयाध इत्याह—। f"पृथिवीमि"ति ॥

सू० पृथिव्यामेव तद्व्यवहारापत्तेः पृथिवीं पदार्थान्तरं चापेक्ष्य मध्यत्वस्य विवक्षितस्याधः शब्दार्थप्रदर्शनमन्तरेण निर्वक्तुमशक्यत्वात् । पृथिव्यपेक्षयोर्ध्वमपरापेक्षया चाधः तत्र तयोर्मध्यमित्येव निरुच्यते मध्यत्वम् अन्यथा तिर्यग्गतिप्रसङ्गात् । तद्यथा पृथिव्यपेक्षया पूर्वमपरापेक्षया च पश्चिमं तयोर्मध्यमुच्यते प्रतीपदिगवस्थितयोः परस्परापेक्षया प्रतीपदिक्सङ्करेमकवहारात् * अथान्यः कश्चिदाधारार्थोऽस्तु प्रतीतिसिद्धत्वात् प्रतीतेश्चैवमनन्योपपाद्यत्वात् ? *—मैवम् ॥

टी० ॥ a"पृथिव्यामि"ति । पृथिव्याः पृथिवीमार्तण्डापेक्षयान्तरालत्वाभावान्मार्तण्डापेक्षया पृथिव्यधो न स्यादित्यर्थः। पृथिव्यपेक्षया नागलोको नाधः स्यात्पृथिव्यतिरिक्तत्वेनावधेर्विशेषितत्वादिति वार्थः b"पृथिवीमि"ति । पृथिव्या ऊर्ध्वं मार्तण्डस्य वाधो मध्यमिति मध्यत्वज्ञानमधो ज्ञानाधीनमधोज्ञानं च मध्यत्वज्ञानाधीनमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ एतदेवाह—। c"पृथिवो"ति । अन्यथा तिर्यग्देशोऽपि मध्यः स्यात् यद्यधस्तन्निरूपकं प्रकृते न स्यादित्याह—। d"अन्यथे"ति। तदेव व्युत्पादयति । e"तद्यथे"ति ॥ f"परस्परे"ति । विरुद्धयोर्दिशोरन्तराले मध्यव्यवहारादित्यर्थः g"प्रतीपदिगवस्थितयोरि"ति। स्फुटार्थं निरूपकमात्राभिधानं अधःपदार्थानिरुक्तया व्यवहिताधःस्थितत्वमाधारत्वं मास्तु यदतिरिक्तमेव किञ्चित्स्यादित्याह—। h"अथे"ति । इहेतिप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कल्पनीयमिति भावः ॥

सू० [a]तद्धृध्यनित्यं वा स्यान्नित्यं वा नाद्यः [b]तदभावे आधारप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् [c]गोत्वादिनित्यत्वन्याय-साम्येप्यस्यानित्यत्वे तेषामप्यनित्यत्वापाताञ्च नापि द्वितीयः तादृशमप्यनुगतमननुतं वा स्यात् द्वितीये त्वनुगताधारप्रतीत्यसम्भवः [d]सङ्केतग्रहाशक्यत्वं च। प्रथमे [e]सामान्यवदाश्रयापरित्यागि वा स्यात्तत्त्यागि वा आद्ये यदेव तदाधारतया प्रतीतं तत्तदाधेयं न स्यात् द्वितीये च यदि नियामकमन्तरेण तत्स्वाश्रयं भजति च त्यजति च तदनियमानुपपत्त्या [f]सर्वदा तद्भजनत्यजनोचितप्रत्ययव्यवहारप्रसङ्गः ॥

टी० ॥ [a]"तद्धीति । यत्कल्पनीयमाधारत्वमित्यर्थः ॥ [b]"तदभावे" इति । तदभावकाले इत्यर्थः ॥ [c]"गोत्वादी"ति । एकगोव्यक्तिनाशेपि व्यक्त्यन्तरनिष्ठतया प्रतीयमानत्वं प्राक्पश्चाच्च प्रतीयमानत्वं गोत्वस्य नित्यत्वमन्तरेणानुपपद्यमानमित्ययं न्यायोऽस्त्याधारत्वेपि तुल्यः स चेदाधारत्वं नित्यं न साधयेद्गोत्वमपि नित्यं न साधयेदित्यर्थः यद्वा आधारत्वस्यानित्यत्वे गोत्वमपि नित्यं न स्यादाधारमन्तरेण तस्यानिरूपणादित्यर्थः ॥ [d]"सङ्केते"ति । व्यक्तीनां आनन्त्यव्यभिचाराभ्यामाधारपदशक्तिग्रहो न स्यादित्यर्थः ॥ [e]"यदेव तदि"ति। आधाराधेयभावापन्नयोः पीठपिरयोर्नियमेनाधाराधेयभावौ न प्रतीयेते पीठस्याधेयतादशायामप्याधारत्वपरित्यागप्रसङ्गादित्यर्थः यत्तु व्याख्यानं दण्डाधारः पुरुषो दोलाद्याश्रये न स्यादिति तदनादेयं दण्डाधारदशायामपि दोलाधेयत्वसम्भवात् ॥ [f]"सर्वदे"ति । आधारत्वस्य स्वाश्रयपरित्यागेनाधारत्वप्रतीतिर्भजने चाधारत्वप्रतीतिरित्येकं वस्तु सर्वदा विरुद्धप्रतीतिद्वयालिङ्गितं स्यादित्यर्थः ।

मू० * अथ तस्याश्रयभजनत्यजनयोर्नियामकमस्ति तर्हि [a]स वक्तव्यः सोऽपि कल्पयिष्यतेऽन्यथाधारप्रतीत्यनुपपत्तेः ? *-इति चेन्न, [b]तत्परिकल्पने यदेव भजने नियामकं स एवाधारो[c]ऽस्तु कृतं पूर्वपरिकल्पितेनेति * अस्त्वेवमेव ? *—इति चेन्न, [d]तस्यापि स्वाश्रयभजनत्यजननियामकस्यावश्यं वाच्यत्वे तस्यापि चैवं वैयर्थ्यमित्यधिकापरिकल्पने नियमानुपपत्तिरधिकपरिकल्पने च पूर्ववैयर्थ्यप्रसङ्ग इति [e]दुरुत्तरं व्यसनमापद्येत ॥

टी० ॥ [a]"स वक्तव्य"इति । तादृशं न किञ्चिदस्तीति भावः ॥ [b]"तत्परिकल्पने"इति । आधारत्वविशिष्टप्रतीतेरन्यदेव यर्हि प्रयोजकमिति किमाधारत्वेनेत्यर्थः ॥ [c]"अस्तु"इति । भजननियामकमेवाधारत्वमस्त्वतोऽभिषिच्यतामित्यर्थः । भजननियामकमाधारत्वाभिव्यञ्जकं धर्मान्तरं तदेवाभिव्यक्तिविरोधि धर्मान्तरं त्यजननियामकमित्यर्थः । त्यजननियामकं च चिन्त्यशक्यमिति व्याख्यानमनादेयम् । नित्यत्वपक्षस्यात्र दूषयत्वात् ॥ [d]"तस्यापि"इति । भजननियामकस्यापीत्यर्थः । तत्रापि त्यागि वाऽत्यागि वेति विकल्पसम्भवादिति भावः ॥ [e]"दुरुत्तरम्"इति । पूर्वं प्रति यन्नियामकं तेनैव तद्वैयर्थ्ये क्वापि विश्रामो न स्यात् । उपजीव्योपजीवकभावोऽपि न नियामकः । आधारत्वस्यानुत्पादादेवोत्पत्तौ नोपजीव्यत्वं ज्ञप्तावुपजीव्यत्वेनान्यथासिद्धेः सम्भवादिति भावः ॥

मू० * [a]परस्परस्य परस्परेण नियामकत्वम् ? *-इति चेत् [b]अन्योन्याश्रयिणौ तौ द्वावपि परस्पराकर्षकभावव्यवस्थया सुस्थीकुरु ततो दास्यामस्तवोत्तरम् [c]*जात्यादयोऽपि तर्ह्येवमनुपपन्ना ?*—इति चे[d]न्न,-नोत्तरं वक्तव्यम्।यदि कोऽपि परः शृणोति तदा महद-

निष्टमस्माकं प्रकाशीकृतं स्यात्। किञ्च य[e]त्तदाधारत्वं तत्साधारमनाधारं वा?। अन्त्ये क्व(१) विशिष्टप्रत्ययं कुर्याद्विशेषाभावात्। आद्ये तदाधारत्वं वाच्यम्। स्वरूपमेव तस्य तादृशं येन स्वयं सत्ता स्वात्मनि सत्ताप्रत्ययकारिणी सत्तान्तरमन्तरेण यथा यथेदमपि विनैवाधारत्वान्तरं स्वाधारप्रत्ययकारि ?*-इति चेन्न, [f]भ्रान्तित्वप्रसङ्गात्। यथा विना रजतत्वं तत्प्रत्ययो भ्रान्तिस्तथैव स्यात्। उपपाद्यश्चायमर्थो भेदखण्डनप्रस्तावे इत्युपरम्यते * [g]विनाप्याधाराधेयभावं स्वभावसंबन्धेन नियामकत्वं भविष्यति। यथा विषयविषयिभावेनार्थज्ञानयोः ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ अनवस्थापरिहारायाह-। [a]"परस्परे"ति। एवं सत्यन्योन्याश्रयो दोषः क्वापि न स्यादित्याह- [b]"अन्योन्ये" इति। आधारत्वखण्डनं जात्युपप्लावकमित्याह-। [c]"जात्यादय" इति। इष्टापत्तिमाह-। [d]"नोच्चैरि"ति। सर्वपदार्थखण्डनप्रवृत्तस्य जातिखण्डनमिष्टमेवेति भावः॥ [e]"तदाधारत्वमि"ति- आधारत्वविशिष्टे वर्तमानमाधारत्वं साधारं भवेत्तथा च तदाधारत्वं वाच्यमित्यर्थः॥ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोषमाह-। [f]"भ्रान्तित्वे"ति। विषयविषयिभावखण्डनं प्रस्तौति-। [g]"विने"ति।

सू० स्वभावसम्बन्धस्य निरस्तत्वात् यमुदाहरसि च विषयविषयिभावं सोऽपि निर्वक्तुं न शक्यते। तथाहि-कः पुनर्ज्ञानादेर्घटादिना विषयविषयिभावः * प्रकाशस्य सतस्तदीयतामात्ररूपः स्वभावविशेष ? *-इति चेन्न, [a]इच्छादिविषयाव्यापनात् * [b]विषयिण ?*-इति चेन्न, [c]तत्त्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। किंच [d]स्वभावः

(१) क्वेत्यस्य स्थाने कथमित्यपि क्वचित्पुस्तके पाठः।

स्वधर्मो वा स्वात्मा वा तस्य विवक्षितः [e]आद्ये ज्ञानत्वादिकं वा साधारणमसौ तत्तद्घटज्ञानादिनियतो वा कश्चित् आद्ये [f]साधारण्यान्न विशेषतस्तदीयतामात्ररूपत्वसम्भवः द्वितीये तु [g]प्रतिविषयं व्यावृत्तज्ञानधर्मस्वीकारे वचनभङ्गिभेदेन साकारतास्वीकारः ॥

टी० ॥ प्रकाशस्य सत इत्यभावसमवाययोर्व्यावर्त्तनाय [a]"इच्छे"ति । अस्याः प्रकाशत्वाभावादित्यर्थः ॥ [b]"विषयिण" इति । प्रकाशस्येति स्थाने "विषयिण" इति कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ [c]"तत्स्वस्ये"ति । विषयित्वेनैव विषयित्वनिरूपणे आत्माश्रय इत्यर्थः ॥ स्वस्य भावो स्वं वा स्वभाव इति समासद्वयाश्रयणेन विकल्पयति—। [d]"स्वभाव"इति ॥ [e]"आद्ये"इति । ज्ञानत्वं वा तत्तद्घटादिज्ञानत्वं वा धर्म इति विकल्पार्थः ॥ [f]"साधारण्यादि"ति । ज्ञानत्वमेव यदि विषयित्वं तदा तस्य साधारण्याद्घटविषयकमपि ज्ञानं पटविषयकं स्यादित्यर्थः ॥ [g]"प्रतिविषयमि"ति । घटज्ञानत्वं चेद्विषयित्वं तदा घटस्यापि ज्ञानाकारप्रविष्टतया योगाचारमतप्रवेश इत्यर्थः ॥

सू० किञ्च [a]* नासौ धर्म उपधेयान्तराधीनः ?*-विषयीभूतघटाद्यतिरिक्तोपाधिप्रतीत्यपेक्षाप्रसङ्गात् * [b]नच घटादिरेव तथा * असंबन्धात् [c]तथापि तथात्वे चातिप्रसङ्गात् [d]नापि जातिरूपः, क्वचिद् घटमात्रपटमात्रज्ञानगततया पृथग्व्यवस्थितौ सत्यां घटपटविषयैकज्ञाने सह व्यवस्थित्या जातिसङ्करप्रसङ्गात् । [e]प्रतिविषयं ज्ञानभेदनियमे विशिष्टज्ञानानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ किञ्च घटज्ञानत्वं स्वस्य(१)धर्मस्तदीयत्वं यत्तदुपाधिरूपं जातिरूपं वा उपाधिरप्युपाधेयमन्यद्वा घटादिकमेव

(१) स्वस्य=ज्ञानस्य ।

वा ?। आद्यं दूषयति । [a]"नासावि"ति । यथा पुरुषे दण्डित्वज्ञानं दण्डरूपोपाधेयपरतन्त्रं तथा प्रकृतेऽपि घटज्ञानमुपाधेयान्तरपरतन्त्रज्ञानं स्यादित्यर्थः । द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह— । [b]"नचे"ति । घटज्ञानत्वलक्षणोपाधौ घट एव हेतुरुपाधेयस्तदा यथा दण्डस्वरूपेणोपाधेयेन पुरुषस्य संयोगः संबन्धस्तथा ज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः । विषयविषयिभावस्य चाद्याप्यनिरूपणादिति भावः ॥ [c]"तथापी"ति । उपाधेयोपाधिमतोः संबन्धं विनाऽप्युपाधेरवच्छेदकत्वेऽदण्डिनमपि दण्डित्वमवच्छिद्यादित्यर्थः । तृतीयमाशङ्क्य(१) निराकरोति— । [d]"नापी"ति । घटज्ञानत्वपटज्ञानत्वे जाती तदुभयसमूहालम्बने सङ्कीर्णे स्यातामित्यर्थः ॥ ननु जातिसङ्करभयेन नानाविषयकं ज्ञानमेव नाभ्युपेयमित्यत आह— । [e]"प्रतिविषय"ति । तर्हि विशेषणविशेष्योभयविषयकं विशिष्टज्ञानमपि न स्यादित्यर्थः ।

सू० [a]"एवंभूतविचित्रजात्यभ्युगमे प्रत्येकोचितव्यहारस्याप्यभावप्रसङ्गात् * [b]अथ जातिसङ्करोऽपीष्यते(२) ? तथापि स एव विशेषो घटज्ञानत्वादिरस्त्विति विषयासिद्धिः [c]* अथ विषयेणापि संबन्धप्रतिभासान् सोऽपीष्यते *-न, [d]तस्यैव संबन्धस्य विचार्यमाणत्वात् * [e]स एवासौ ? *-इति चेन्न, [f]तदैक्याज्ज्ञानार्थसाधारणविषयप्रतीत्यापत्तेः * संयोगप्रतीतिवत् । [g]विषयित्वं तत्र(३) अर्थे तु विषयत्वमन्यत् ? *-इति चेन्न ॥

(१) उपाधिरूपं जातिरूपं वा उपाधित्वेऽप्युपाधेयमन्यद्वा घटादिकमेव वा—इत्यत्राऽन्यद्वा घटादिकमेव वेति पक्षद्वयं निराकृत्य जातिरूपं वेति तृतीयं पक्षं निराचष्टे इत्यर्थः ।

(२) निर्दुष्टत्वादिति शेषः ।

(३) तत्र—ज्ञाने ।

टी०॥ ननु नीलत्वादिभिन्ना यथा चित्रत्वं पृथगेव जातिस्तथा नानाविषयज्ञाने चित्रत्वमेव घटज्ञानत्वं भिन्ना जातिः स्यादित्यत आह—। [a]"एवंभूते"ति । अन्ततो निर्विकल्पकस्यापि नानाविषयत्वेन चित्रत्वापत्तौ घटज्ञानत्वादिव्यवहारः क्वापि न स्यादित्यर्थः ॥ ननु गुणगतजातौ जातिसङ्करो न दोष इत्याह—। [b]"अथे"ति । तर्हि घटज्ञानत्वपटज्ञानत्वादिजातीनामेव ज्ञानव्यावर्तकत्वे विषयासिद्धिरेवेत्यर्थः ॥ ननु विषयासत्त्वे घटस्य ज्ञानमित्येव कथं स्यादित्याह—। "[c]अथे"ति । षष्ठ्यर्थ एव विचार्यत इत्याह—। [d]"तस्यैवे"ति । ननु विषयविषयिभाव एव षष्ठ्यर्थस्तत्र किं विचारणीयमित्याह—। "[e]स एवे"ति । तर्हि संयोगवदेक एवासौ व्यासज्यवृत्तिसंबन्ध इत्युभयं विषयिविषयश्च स्यादित्याह—। [f]"तदैक्यादि"ति । ननु ज्ञानमात्रनिष्ठ एवायं सम्बन्धो विषयित्वाख्यस्तदन्यदेव च विषयगतं विषयत्वं तत्र चोभयत्रोभयं निरूपकमात्रं न त्वधिकरणमपीत्याह—। [g]"विषयत्वमि"ति ।

सू० [a]सैव हि ज्ञातता स्यात् सा च निराकरिष्यते [b]द्वितीये च स्वात्मा घटपटव्यक्तीनामिव घटपटज्ञानव्यक्तीनां व्यावृत्त इति तत्तद्विषयभानगोचरानुगताकारबुद्धिव्यवहारभङ्गप्रसङ्गः । किञ्च तदीयता ज्ञानस्य स्वभाव इति वचनं विचारमर्हति तदिति तद्विषयपरामर्शः संबन्धिता च छप्रत्ययार्थः तदेतदन्योन्यविशिष्टमुभयं ज्ञानस्य स्वभाव इति ब्रुवाणेन विषया विज्ञानस्य स्वभाव इत्युक्तं भवतीति साधु विज्ञानवादनिराकरणप्रकरणोपसंहरणमकारि [c]* । संबन्धमात्रं ज्ञानस्य स्वभावो न तु विषय इत्याशय ? *-इति चेन्न, [d]विशेषानुपादाने संबन्धमात्रमिदं सर्वस्यैव स्यात् [e]यतो न तावन्न कस्यचित् संबन्धस्वरूपतातिरागप्रसङ्गात् नापि नियतस्य ॥

टी० ॥ [a]"सैव ही"ति । अनुगतं यद्विषयत्वं तामेव स्फुटी कुर्वन्नाह सा च निरूपणीयैवेत्यर्थः ॥ [b]"द्वितीये"इति । एवं च तद्भावश्चेति कर्मधारयपक्षे इत्यर्थः ॥ घटज्ञानाकारपटज्ञानाकारानुगतप्रत्ययाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । तदीयत्वं घटीयत्वं ज्ञानस्य स्वभावः स्वरूपमित्युक्ते घटोऽपि ज्ञानस्वभावान्तर्गत एवेति विज्ञानवादिनो योगाचारस्य निराकरणमात्मतत्त्वविवेके यदुपसंहृतं "प्रकाशस्य सतस्तदीयत्वमेव विषयित्वमि"ति तद्विज्ञानवादपर्यवसन्नमेवेत्यर्थः । ननु घटीयत्वं ज्ञानस्येत्यनयोक्त्या घटसंबद्धत्वं ज्ञानस्यायाति न तु घटस्वरूपमपीति न विज्ञानवादप्रवेश इति शङ्कते—। [c]"संबन्धे"ति । संबन्धोऽपि संबन्धिनं विषयमादायैव ज्ञानस्य स्वभावो भवेदित्याह—। [d]"विशेषे"ति । ननु संबन्धः कथं संबन्धिनियत इत्यत आह—। [e]"यत्"इति । कस्यापि चेन्न स्यात् तदा संबन्ध एव न स्यादित्यर्थः ॥

सू० [a]"तादात्म्यापत्तेरुक्तत्वात् [b]नियामकासम्भवाच्च* [c]कारणं नियामकम् ? *-इति चेन्न, तेन नियामकेन किं भवति [d]तदीयत्वं तस्य संबन्धस्येति चेत्तदेव तदीयत्वं ज्ञानस्वभावभूतसंबन्धस्वरूपप्रविष्टं उत बहिर्भूतं धर्मान्तरम्?। यदि प्रथमः तच्छब्दार्थोऽपि तर्हि स्वरूपप्रविष्ट इति [f]विषयज्ञानयोः स एवाभेदप्रसङ्गः द्वितीये च तस्य धर्मान्तरस्य विषयेणाभेदः [g]तच्छब्दार्थस्य विषयस्य विशेषणस्य तदीयशब्दार्थविशिष्टरूपे प्रविष्टस्य स्वकृतधर्मान्तरस्वभावतया निरुक्तत्वात् [h]अस्त्वसौ धर्मो विषयाभिन्न एवेति चेत् ॥

टी० ॥ ननु भवतु नियतस्यैव कस्यचिदित्यत आह—[a]"तादात्म्ये"ति । दोषान्तरमाह—। [b]"नियामके"ति । घटीयमेव घटज्ञानमित्यत्र नियामकाभाव इत्यर्थः ॥ ननु घटीयत्वे

घटेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वमेव नियामकमित्याह—। 'कारणमि"ति ॥ [d]"तदीयत्वमि"ति । घटज्ञानं घटीयं क्रियते इत्यर्थः ॥ [e]"तदेवे"ति । ज्ञानस्वभावभूतो यः संबन्धस्तत्स्वरूपप्रविष्ट इत्यर्थः ॥ तदीयत्वस्य ज्ञानस्वरूपप्रविष्टत्वे दोषमाह—। [f]"विषयज्ञानयोरि"ति । धर्मान्तरं चेत्तदीयत्वं तदा तच्छाब्दार्थो विषयो धर्मान्तरस्वरूपं भवेदित्याह—। [g]"तच्छब्दार्थस्ये"ति ॥ [h]"अस्त्वेवमि"ति । तदीयत्वं धर्मो विषयाभिन्नोऽस्तु तावतापि विषयो ज्ञानं चेत्येतावदेवायातं तच्चास्मदभिमतमेवेत्यर्थः ।

मू० [a] तथापि किमसौ स्वीकृतेन स्वभावसंबन्धेन संबद्धो न वा?। न चेत् तद्विज्ञानं न कस्यचित्संबन्धि स्यात्।संबद्धश्चेत्तत्किं संबन्धान्तरेणाहोस्वित् स्वभावसंबन्धेनैवासौ ज्ञानात्मकसंबन्धसंबन्धीयः?। आद्ये तत्राप्येवं प्रसङ्गो यस्य भयेन स्वभावसंबधः स्वीकृतःसा तदवस्थैवानवस्था। द्वितीयश्चेज्ज्ञानात्मकसंबन्धीय इत्यत्र विशिष्टस्वरूपे ज्ञानमपि विशेषणं प्रविष्टमिति [b]पूर्वोक्तन्यायेना [c]धुनोक्तन्यायेन च ज्ञानस्यैकस्यैव [d] द्वयमपि स्वात्मेति वाग्भङ्गिभेदमात्रेण [e] ज्ञानगोचरयोरभेदस्वीकार इति । [f]एतेनान्यत्रापि स्वभावसंबन्धः प्रत्याख्यातव्यः । ज्ञानफलाधारत्वं विषयत्वम् ।

टी० ॥ [a] "तथापी"ति । तदीयत्वं यद्धर्मान्तरं तद्विषयपर्यवसन्नं स्वभावसंबन्धश्च ज्ञानमेव(१) तच्चोभयं संबद्धं न वा?। आद्ये तत्रापि संबन्धान्तरापेक्षायामनवस्था अन्त्ये ज्ञानं वा कस्यापि तदिति घटव्यवहारादिकं न प्रवर्त्तयेत् प्रवर्त्तयद्वा न सर्वत्रैव प्रवर्त्तयेदित्यर्थः ॥ [b] "पूर्वोक्ते"ति । ज्ञानस्य घटीयत्वस्वभावत्वे ज्ञानघटयोरभेदापादकेनेत्यर्थः । [c] "अधुने"ति । तदीयत्वं धर्मान्तरं तच्च विचार्यमाणं विषयस्वरूपं तेन सह पुनर्ज्ञानस्य स्वभाव एव संबन्ध इत्यादिनेत्यर्थः ॥ [d] द्वय-

(१) स्वो भावः स्वभाव इति पूर्वोक्तरीत्या ।

नि"ति। घटो घटीयत्वं चेत्यर्थः॥ e "ज्ञानगोचरयोरि"ति। ज्ञानविषययोरित्यर्थः॥ f "एतेने"ति। घटरूपसमवायोऽपि घटीयः स्वभावसंबन्धेन चेत्तदा घटोऽपि समवायप्रविष्ट एव भिन्नेन संबन्धेन चेत्तदा तत्र तत्रापि संबन्धापेक्षायामनवस्थेत्यादिनेत्यर्थः॥

सू० [a] तद्रूपत्वं च विषयित्वमित्यपि दुष्टम्। तथाहि-। ज्ञानीयं फलं ज्ञातता वा व्यवहारो वा स्यात्, आद्येऽ[b]तीतानागतधीभ्रमाद्यव्याप्तिः [c]नच तत्रैव फलजनने किं नियामकमिति प्रयोजकमनुगतं शक्यनिर्वचनं तथात्वे वा [d]तदेव विषयत्वमस्तु व्यवहारश्च यदि [e]कराकर्षणादिः स [f]न सार्वत्रिकः [g]नान्तरीयकश्चान्यत्रापीत्यतिव्यापकं [h]यदीच्छादिस्तदाधारत्वमात्मन इति घटाद्यव्याप्तिः [i] तद्विषयत्वं च तद्विषयत्वमेवापेक्षते।

टी०॥ [a]"तद्रूपत्वमि"ति। ज्ञानीयफलजनकत्वमित्यर्थः॥ [b]"अतीते"ति। अतीतानागतयोरसतोर्भ्रमविषये चासति ज्ञानेन ज्ञातताधानाभावात्तेषां विषयत्वं न स्यादित्यर्थः॥ [c]"नचे"ति। पटज्ञानेन घटे ज्ञातता जन्यते न तु पटेऽपीत्यत्र नियामकं नास्तीत्यर्थः॥ [d]"तदेवे"ति। नियतज्ञातताधाने यदेव नियामकमित्यर्थः॥ [e]"करा[कर्ष]णादिरि"ति। नयनानयनादिरित्यर्थः। [f]"न सार्वत्रिक"इति। गुणादौ तादृशो व्यवहारो नास्ति द्रव्येऽपि न सर्वत्रेत्यर्थः॥ [g]"नान्तरीयक"इति। मण्यानयनव्यवहारस्तत्प्रभागोचरेऽपि न च मणिमात्रगोचरस्य ज्ञानस्य प्रभाऽपि विषय इत्यर्थः। [h]"यदी"ति। इच्छारूपज्ञानफलाधारत्वमात्मन एवेति सर्वज्ञानानामात्मैव विषयो भवेन्न घटादिरित्यर्थः। ज्ञानजन्येच्छाविषयत्वमेव तज्जन्यव्यवहारविषयत्वं चेत्तदात्माश्रय इत्याह-। [i]'तद्विषयत्वमि"ति। इच्छाविषयत्वेऽपि ज्ञानविषयत्वस्यैव तन्त्रत्वादिति भाव॥

सू० [a]यश्चोपेक्षां नाम व्यवहारं नानुमनुते तन्मते कथं नोपेक्षाप्रेक्षमुपेक्षते [b]हानादिव्यवहारज्ञानानामेव च कथं न निर्विषयत्वं प्रसज्यते* अथ सर्वत्र हानादिव्यवहारोपगमः* [c]तदा व्यवहारज्ञानयोरनुपरम एव स्यात्। एतेन तत्संबद्धव्यवहारानुकूलस्वभावं यद्धि ज्ञानं तत्तस्य विषयस्तद्धेतुत्वं विषयित्वमिति तदपि प्रागुक्तयुक्तिं नातिवर्त्तते * [d]अथोच्यते य एवार्थो तस्यां संविदि भासते तद्वेद्यः [e]स पृथङ्गतिवेद्यावेद्यस्य लक्षणम्*इत्येतदपि न विद्मः, यस्यां संविदीति किं संविदधिकरणम्, अथ विषयः, अथ संबन्धिमात्रम्? । नाद्यः ।

टी० ॥ [a]"यश्चे"ति। उपेक्षा उदास्यमात्रं प्रवृत्तिनिवृत्तिविलक्षणः प्रयत्नो वा तत्र य उदास्यमात्रमुपेक्षां मन्यते स वादी उपेक्षाप्रेक्षमुपेक्षाज्ञान(१)मुपेक्षते सविषयकत्वं तस्य कथं तन्मते भविष्यति ज्ञानेन तत्र व्यवहाराजननादित्यर्थः। दोषान्तरमाह। [b]"हानादी"ति। हानोपादानज्ञानेनापि हानोपादानादिगतव्यवहाराजननादित्यर्थः। तत्रापि व्यवहारान्तरजननेऽनवस्थाऽसम्भवश्चेत्याह—। [c]"तदे"ति। प्रतिबद्धो नियतः। अथोच्यत इत्यारभ्यैव परवार्तिकं चेत्तदा शङ्का न स्यादिति तद्विहायैव परमतमाशङ्कते—। [d]"अथे"ति॥ [e]"स पृथङ्ने"ति। ज्ञानाद्भिन्नो न वेद्यस्तथा च स्वाभिन्नं वेद्यं स्वभिन्नमवेद्यमित्यर्थः। यद्वा स वेद्यवेदकभावो न पृथगित्यर्थः। संविदीत्यधिकरणसप्तमी वा संबन्धमात्रविवक्षयैव वा सप्तमीति विकल्पार्थः।

सू० [a]घटादेस्तदधिकरणत्वानुपगमेनाव्यापनात् । [b]यथा निर्वचनीयज्ञानत्वाद्यतिव्याप्तेश्च। [c]द्वितीयश्चाद्या-

(१) उपेक्षाज्ञानम्=उपेक्षाबुद्ध्या जायमानं घटपटादिविषयकं ज्ञानमित्यर्थः ।

प्यनिरूपितः कथं निरूपकः स्यात् [g]वैपरीत्यापाताच्च। तृतीयश्चातिव्यापकः कारणादेरपि तत्संबन्धित्वात् ज्ञानान्तरेण च भासमानत्वात्*तयैव संविदा भासमानत्वम्? *—इति चेन्न, भासमानत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। [e]* यस्यां संविदि प्रकाशमानायां यः प्रकाशत एव? *—इति चे [f]न्न, प्रकाशमानताया एव निरूप्यमाणत्वात् [g]सामान्यतो विषयत्वे सिद्धे विशेषतो विषयत्वाभिधानमिदम्? *—इति चेन्न, [h]सर्वथा विशेषानुपपत्तिद्वारा सामान्यानुपपत्तौ यद्विषयप्रमात्वस्यापि सन्दिग्धत्वात्॥

टी० ॥ [a]"घटादेरि"ति। घटादिर्विषयो न स्यादित्यर्थः॥ [b]"यथे"ति। यद्यपि ज्ञानत्वमप्यनिर्वचनीयमेव तथापि ज्ञानत्वमेव सर्वसंविद्विषयः स्यात्। तदधिकरणत्वादित्यर्थः॥ [c]"द्वितीय"इति। विषयविषयिभाव इत्यर्थः। [d]"वैपरीत्ये"ति। विषयविषयिभावस्याव्यवस्थिततया संविदेव विषयो घट एव विषयी स्यादित्यर्थः॥ [e]"यस्यामि"ति। यन्निरूपणाधीननिरूपणं ज्ञानं स विषय इत्यर्थः। एतदपि विषयविषयिभावनिरूपणाधीननिरूपणमेवेत्यात्माश्रय एवेत्याह—। [f]"ने"ति। ननु विषयत्वमात्रे न केषांचिद्विमतिः घटविषयत्वादिकं च तदाक्षिप्तमेव सेत्स्यति नहि निर्विशेषं सामान्यं नामेति॥ [g]"सामान्यत"इति। यावद्विशेषबाधे सामान्यमपि बाधितमेव तथा च नहि निर्विशेषं सामान्यं नामेति विपरीतमेवेत्याह—। [h]"सर्वथे"ति। सामान्यतोऽपि यद्विषयत्वं तद्ग्राहिणो ज्ञानस्य प्रमात्वं सन्दिग्धमित्यर्थः॥

सू० [a]* ज्ञानाकारार्पणक्षमो हेतुरेव विषय? *—इति चेन्न, [b]आकार एव केनार्पित इति विनिगन्तुमशक्यत्वात् [c]नह्याकारस्ततो विज्ञानरूपादन्यः तथाच तथोत्पन्नानि कारणानि प्रत्येकमेव समर्थानीति कथं

तेषु विशेषं विनिगमिष्यसि। यद्यपि सकलसमर्थहेत्वनुविधानमस्ति तथापि स्फुटं तावद् घटस्यानुविधानमिति * तदेव तदाकारप्रयोजकमिष्यते ?* इति चेन्न, समस्तकारणतदनुविधानवद् घटानुविधानस्य प्रामाणिकत्वाविशेषेण किं स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्यां स्यात् * [d]स्फुटानुविधानमादायैव विषयनिरुक्तिं कुर्म?*-इति चेन्न, [e]सर्वहेत्वनुविधानस्य न्यायतः स्फुटत्वात् * दृश्यमानमनुविधानं यस्य?*-इति चेन्न, [f]दत्तोत्तरत्वात् * दृश्यमानतैव च विषयत्वानिर्वचनान्न शक्योपदर्शनेति ज्ञानकर्मत्वम् * इत्यपि न ॥

टी० ॥ साकारवादिमते विषयत्वलक्षणं शङ्कते-। [a]"ज्ञानाकारे"ति । चक्षुरादिव्यावर्तनाय ज्ञानाकारेत्यादिविशेषणं बहूनां ज्ञानहेतूनां मध्ये कस्याकारार्पकत्वमिति संदिग्धमित्याह-। [b]"ने"ति। एतदेव स्फुटयति-। [c]"नही"ति। यद्यप्याकारस्य ज्ञानभेदेऽपि विनिगमनाऽशक्यैव तथाऽपि तत्सिद्धान्तानुसारादिदमुक्तं [d]"स्फुटानुविधानमि"ति। घटसाक्षात्कारे घटान्वयव्यतिरेकानुविधानं स्फुटमित्यर्थः ॥ [e]"सर्वे"ति। युक्तिसिद्धत्वं स्फुटत्वं सर्वहेतुसाधारणमेवेत्यर्थः ॥ [f] "दत्तोत्तरत्वादि"ति । दृशिश्चेज्ज्ञातवचनस्तदा सर्वहेतुसाधारणमेवेत्यर्थः। चाक्षुषज्ञानपरश्चेत् तदा गन्धरसादीनां विषयत्वं न स्यादित्यर्थः। यद्वा दत्तोत्तरत्वमेवाह-। [g]"दृश्यमानतैव चे"ति। आत्माश्रय इत्यर्थः ॥

मू० [a]ज्ञानेन कर्मणः संबन्धस्य निर्वक्तव्यत्वात् [b]तन्निरुक्तिभङ्गश्चेश्वराभिसन्धौ ज्ञाततावादे द्रष्टव्यः। विना सम्बन्धान्तरं यद्विशेषणं ज्ञानं स विषयस्तेन विना सम्बन्धान्तरं ज्ञानविशेष्यं विषयः [d]विशेष्यं चेदं यद्विशिष्टनामकं तत्त्वान्तरं [e]यद्गतं धर्मं गृह्णातीति। अत्रोच्यते। यद्गतं धर्मं गृह्णातीत्येतावन्मात्रमेव वा

विवक्षितं गृह्णात्येवेति वा ? आद्ये दण्डस्यापि विशेष्यत्वापातः । तद्गतस्यापि सत्त्वादेर्धर्मस्य ग्रहणात् । नापरः । [f]भवति हि व्यभिचारिणो धूमस्याविच्छिन्नमूलत्वादिविशेषणं तद्विशिष्टं च तत्त्वान्तरम् । न च विशेषस्य धर्मं व्यभिचारितां गृह्णाति ।

टी० ॥ [a]"ज्ञानेने"ति । ज्ञानस्य कर्मत्वमिति षष्ठ्यर्थः ॥ ज्ञानकर्मत्वमिति ज्ञानक्रियां प्रति कारकत्वमतीतानागतादौ नास्ति, शब्दानुमित्योश्च निर्विषयत्वापत्तिः तयोर्विषयाजन्यत्वात् । ईश्वरप्रमाया अजन्यत्वेन चाविषयत्वापत्तिः । परसमवेतक्रियाफलशालित्वं च विषयस्य व्यवहारलक्षणेन ज्ञानफलेन चेत् तस्य दूषितत्वादित्यभिप्रेत्याह—। [b]"तन्निरुक्तौ"ति । विना सम्बन्धान्तरमित्यात्मनो घटज्ञानविषयत्ववारणाय, पर्यवसितमर्थमाह—। [c]"तेने"ति । विशेष्यसामान्यस्य लक्षणमाह—। [d]"विशेष्यमि"ति । विशिष्टनामकं तत्त्वान्तरं कर्तृभूतं यद्गतं धर्मं गृह्णातीत्यर्थः । दण्डी पुरुषः पुरुषत्वं गृह्णाति न तु दण्डत्वमतो दण्डो विशेषणं पुरुषो विशेष्यः तथा ज्ञातो घट इत्यत्रापीत्यर्थः । यत्किञ्चिद्धर्मग्रहणं वा विवक्षितं सकलधर्मग्रहणं वेति विकल्पयति—। [e]"यद्गतमि"ति । विशिष्टं यत्तत्त्वान्तरं तद्दण्डस्यापि धर्मं सत्त्वादि गृह्णात्येवेति दण्डस्यापि विशेष्यत्वं स्यादित्यर्थः । केवलस्य धूमस्य विशेष्यस्य व्यभिचारित्व धर्मं तं च विशिष्टो धूमो न गृह्णातीति सोऽपि विशेष्यो न स्यादित्याह [f]"भवति ही"ति ॥

सू० *"अथोर्द्ध्वविरतगतिविशिष्टस्य विच्छिन्नमूलता विशेषणं न च तथभूतस्य व्यभिचारिता धर्म इत्युच्यते * मैवं, प्रथमविशिष्टः किं व्यभिचरी न वा आद्ये [b]स एव दोषः द्वितीये विशेषणान्तर वैयर्थ्यं [d]प्रथमविशिष्टे एव च तद्दोषावसरः [e] * अथ यद्धर्मविशिष्टस्य विशेषणं तद्धर्मं गृह्णाति न सर्वं न च व्यभिचारिता विशिष्टस्य तानि विशेषणानि? *—

इति चे[f]न्न, तत्किं न धूममात्रं व्यभिचारि ततश्च व्यभिचारिता विशिष्टस्यैव तानि * तथा[g]भवतु व्यभिचारिता तद्विशेषणं परं सा न विशेष्यकोटिः ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ नन्वविच्छिन्नमूलत्वं धूममात्रस्य न विशेषणं किन्तूर्द्ध्वाविरतगतिविशिष्टस्य तच्च न व्यभिचारीत्याह—। [a]"अथे"ति । [b]"सएवे"ति । प्रथमविशेषणविशिष्टस्य व्यभिचारित्वं द्वितीयविशेषणविशिष्टं न गृह्णातीति तद्विशेष्यं न भवेदित्यर्थः ॥ [c]"वैयर्थ्यमि"ति । व्यभिचारवारकत्वादित्यर्थः । किन्त्वविच्छिन्नमूलत्वस्यैव विशेषणस्य धूमो व्यभिचारी विशेष्यो न स्यात् तद्धर्मस्य व्यभिचारित्वस्य तद्विशिष्टेनाग्रहादित्याह—। [d]"प्रथमे"ति । ननु धूमत्वविशिष्टो धूमो विशेषणेन विशेष्यते न तु व्यभिचारित्वविशिष्टोऽपीति नैकदोष इति शङ्कते—। [e]"अथे"ति । वस्तुगत्या तत्र व्यभिचारित्वमप्यस्तीति व्यभिचारित्वविशिष्ट एव धूमो विशेष्यः । अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यमेवेत्याह—। [f]"तत्किमि"ति । नन्वविच्छिन्नमूलो धूम इत्युच्यते नच विच्छिन्नमूलो व्यभिचारी धूम इति । तथा च विशेष्यतावच्छिन्नो यो धर्मस्तं गृह्णात्येव विशिष्टमिति शङ्कते—। [g]"भवत्वि"ति ॥

सू० "अद्यापि विशेष्याज्ञानात् । किञ्च तद्विशेषणमिति तत्संबन्धिमात्रं वा विशेषणतया वा संबन्धि? । आद्ये[b]तिप्रसङ्गः द्वितीये तु [c]तथैवान्योन्याश्रयादि । किञ्च विशेष्यत्वलक्षणो यस्तद्गतो धर्मस्तं गृह्णाति नवा ? । आद्ये[d]तिव्याप्तः । द्वितीये गृह्णात्येवेति [e]नियमो सिद्धः । किंच [f]सत्तसमवायो ज्ञानस्येत्यत्र भवति सत्तसमवायस्य ज्ञानं विशेषणं तत्संबन्धमन्तरेणैव नच विषयः ॥

टी० ॥ तर्हि विशेष्यतावच्छेदको धर्मो विवक्षित इत्यु-

च्यते तत्राह—। [a]"अद्यापी"ति ॥ [b]"अतिप्रसङ्ग"इति । उपलक्षणोपरञ्जकयोरपि विशेषणत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ [c]"तथैवे"ति । यथा विषयित्वलक्षणे तथा विशेषणत्वलक्षणेऽपि । यतो विशेषणत्वज्ञानाधीनं विशेषणतया सम्बन्धित्वज्ञानं तदधीनं च विशेषणत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयः । तत्रापि(१)विशेषणतया संबन्धित्वज्ञानापेक्षायामनवस्था विशेषणत्वज्ञानाधीनमेव तत्ज्ञानमित्यात्माश्रयोऽप्यादिपदग्राह्यः ॥ [d]"अनिष्टापत्तिरि"ति । विशिष्टस्यापि विशेष्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ [e]"नियम"इति । सकलधर्मसंग्राहित्वं भग्नमित्यर्थः [f]"घटसमवाय"इति । घटसमवायस्य सम्बन्धान्तरमन्तरेण घटज्ञानं विशेषणं भवति न तु घटज्ञानस्य घटसमवायोऽपि विषय इत्यर्थः॥

सू० *[a]नच गुणगुण्यादिविशेषणविशेष्यभावे यः संबन्धान्तरमन्तरेणेत्युक्त्या व्यवच्छेद्यतां नीतः स एवायं समवाय इति कथं न व्यवच्छेद्यतां प्रतिपत्स्यते । [b]यतोऽत्र तस्यैव विशेषणविशेष्यभावत्वादन्तरत्वासिद्धिरिति । [c]तस्मात्संबन्धमन्तरेण ज्ञानं विशेषणं यस्येत्युक्तम् तत्र ज्ञानं संबन्धमनपेक्ष्य स्वभावत एव यथार्थस्य विशेषणं यथा समवायस्यापीति न कश्चिद्विशेष इति साधूक्तम् । घटसमवायो ज्ञानस्ये(२)-त्यत्र ज्ञानविषयता समवायस्यापि स्यादिति ज्ञानाभावे प्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ ननु संबन्धान्तरमन्तरेण यद्विशेषणं ज्ञानं स विषय इति लक्षणे गुणि आत्मनो ज्ञानं गुणः समवायेन विशेषणमत स्तद्व्यावर्त्तनाय संबन्धान्तरमन्तरेणेति कृतम् । तथाच घटसमवा-

(१) तत्रापि=विशेषणतया सम्बन्धित्वज्ञानेऽपीत्यर्थः ।

(२) ज्ञानस्य=घटपटादिविषयकज्ञानस्येत्यर्थस्तेन समवायविषयकज्ञानविषयतायाः समवाये सत्त्वेऽपि तदतिरिक्तघटादिविषयकज्ञानविषयतायाः समवायेऽभावान्न दोषः ।

यो ज्ञानस्येत्यत्र समवायाधीन एव विशेषणविशेष्यभाव इति न तत्र प्रसङ्ग इत्यत आह—। [a]"नचे"ति । संबन्धान्तरमित्यत्र विशेषणविशेष्यभावात् संबन्धादन्तरत्वं विवक्षितम् । प्रकृतेऽपि सन्नपि समवायो विशेषणविशेष्यभावापन्न एवेति तद्दशस्य एवातिप्रसङ्ग इत्याह—। [b]"यत"इति । किन्त्वायं समवाय इत्यत्रापि समवायो विषयो न स्यादिति भावः ॥ उक्तदोषमुपसंहरति—। [c]"तस्मा दि"ति । सत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र संबन्धं विनैव ज्ञानं विशेषणमित्यतिप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्यर्थः ॥

सू० * [a]नच तत्र स एव समवायः संबन्धः * अत्रापि विशेषणविशेष्यभावस्यैव संबन्धत्वात् * [b]नासौ संबन्धिनोऽन्यस्तादृशश्च व्यवच्छिद्यत ? *-इति चे[c]त् । न, समवायेऽपि तुल्यत्वात् । *[d]संयोगसमवायौ व्यवच्छिद्येते ? *-इति चेत् । न, ज्ञानाभावे तथाऽपि प्रसङ्गात् * [f]न तत्र ज्ञानं विशेषणं किन्तूपलक्षणम् ? *-इति चेत् । न, [h]अतीतानागतयोरविषयत्वापत्तेः ॥

टी० ॥ ननु तथापि प्रकृते संबन्धं विनैवेति नास्ति यतः स्वरूपसंबन्धोऽप्यत्र समवाय एवेत्यत आह—। [a]"नचे"ति । तर्हि (१)लक्षणमिदं कुत्रापि न गतं यतो घट इत्यादावपि विशेषणविशेष्यभावस्य संबन्धस्य तथात्वादित्यर्थः सम्बन्धिभिन्नसम्बन्धं विनेति विवक्षितमतो नासम्भवीदं लक्षणमित्याह—। "नासावि"ति । तर्हि सत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्रापि समवायोन सम्बन्धिभिन्न इत्यतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्याह—। [c]"ने"ति । ननु संबन्धं विनेति संबन्धत्वेन प्रसिद्धयोः संयोगसमवाययोरेव व्यवच्छेदः प्रकृते च समवाय एव स्वरूपसंबन्धतामापन्न इति नोक्तदोष इत्याह—। [d]"संयोगे"ति ॥ [e]"तथापी"ति । ज्ञानं

(१) तर्हि=विशेषणविशेष्यभावादेः स्वरूपसम्बन्धस्यापि समवायरूपतत्वाङ्गीकारे इत्यर्थः ।

योग्यभावयोः संयोगसमवायाभावात् घटज्ञानस्य ज्ञानाभावोऽपि विषयः स्यादित्यर्थः । सर्वत्राभावे प्रतियोगिन उपलक्षणत्वादि-(१)त्याह–। f"न तत्रे"ति ॥ g"प्रतीते"ति । तत्र विशेष्याभावादेव ज्ञानस्य विशेषणत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

सू० *a"भावे चिन्तेयम् ? *–इति चेत् । न, bअभावस्याविषयत्वापातात् । cज्ञानादन्यज्ज्ञानीयं च यत्कारणादि तत्रापि प्रसङ्गादिति किं विस्तरेण ।* bनच-ज्ञानाकारतायां गोचरस्य नास्त्येव ज्ञानगोचरयोर्भेदः । eप्रतीतिविरोधात् । fभेदमनिच्छता च स प्रतिषेद्धुमप्यनर्ह इति । hवक्तव्यस्तर्हि कोऽसौ भेदो नाम स हि स्वरूपं वा स्यादि–

टी० ॥ a"भावे चिन्तेयमि"ति । यद्यप्यतीतानागतयोर्भावयोरेव दोष उक्तस्तथापि यत्र ज्ञानं व्यावर्त्तकं स भावविषय इति लक्षणमभिप्रेत्याह–। b"अभावस्ये"ति । ज्ञानीयं कारणं चक्षुराद्यपि घटज्ञानविषयः स्यादुक्तलक्षणत्वादित्याह–। c"ज्ञानादन्यदि"ति । ज्ञानीयं कारणं व्यवसायोऽप्यनुव्यवसायस्य तत्र विषयत्वमस्त्येवेति नातिप्रसङ्ग इत्यत आह–(२)"ज्ञानादन्यदि"ति । कारणादीत्यादिपदात् ज्ञानवाचकपदानां सङ्ग्रहः । तेषामपि ज्ञानेन सह स्वरूपसंबन्धात् । ननु ज्ञानादन्यदिति विशेषणमेवानुपपन्नं तेषां ज्ञानात्मकत्वात् ज्ञानविषययोरभेदादित्यत आह–। d"नचे"ति । गोचरस्य विषयस्य ज्ञानाकारतायां ज्ञानविषययोर्भेद एव नास्तीत्यर्थः । तथा च ज्ञानाभिन्नत्वमेव विषयत्वमिति भाव (३)इत्यन्ये । e"प्रती"ति । ज्ञानविषययोर्भेदस्य सार्वजनीनत्वादित्यर्थः । ननु भेदश्चेन्नास्ति(४)तदा प्रतीतिर्भ्रम एव स्यात् इत्यत आह ।

(१) इति–अग्रे वक्ष्यमाणं दोषोद्धारमाहेत्यर्थः ।

(२) आह=उक्तमित्यर्थः । (३) औत्थानिकापेक्षया (४) सम्मते–इति शेषः ।

^f^ "भेदमि"ति । साकारवादिमतेन भेदखण्डनमुपक्रमते । ^g^ "वक्तव्य" इति ॥

मू० ^a^ इतरेतराभावो वा ^b^ धर्मान्तरं वा ?। नाद्यः। ^c^ भिन्नेऽभिन्नभ्रमानुपपत्तिप्रसङ्गात् । भ्रान्त्याऽपि धर्मिस्वरूपावगाहनात् । अन्यथा कस्याभेद स भ्रान्तिरुल्लिखेत्— ^d^ * ननु (१) निःसंबन्धित्वेन व्यवस्थितेषु तरुदारुप्रभृतिषु नानाधारोऽन्य एवावयव्यारोप्यते । येषु चारोप्यते ते ते भेदेनैव भान्ति । किन्त्वनारब्धावयविषु तेष्वारब्धावयवितया विभ्रम्यते ?। *-मैवं, तेषां प्राग(२)नुदाहरणीकृतत्वात् । ^e^ अतस्मिन् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाभावार्थानां दृष्टान्तत्वनेष्टत्वात् ^f^ तत्रापि धर्मान्तरारोपाभ्युपगमे तदात्म्याभावस्य संसर्गाभावप्रवेशापत्तेः । नचैवमप्येष्टव्यमेव । ^g^ तथापि स्वरूपभेदग्रहे तत्राभेदस्य(३) धर्मस्याप्यशक्यारोपत्वात् । नापि द्वितीयः ॥

टी० ॥ ^a^ "इतरेतरे"ति । भेदनं भेद इति व्युत्पत्तिमालम्ब्येत्यर्थः । ^b^ "धर्मान्तरमि"ति । भिद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तिमालम्ब्येत्यर्थः ॥ ^c^ "भिन्ने" इति । रजतभिन्ने शुक्त्यादौ रजताभेदग्रहो न स्यात् । विशेषदर्शनादित्यर्थः । ^d^ "नन्वि"ति । निःसंबन्धितया व्यवस्थितेषु परस्परोदासीनेष्वित्यर्थः । एतस्यैव विवरणमनारब्धावयविष्विति । तथा चारब्धावयवित्वारोपो न भेदग्रहविरोधीति न भ्रमानुपपत्तिरित्यर्थः । मैत्रे स एवायं चैत्र इत्येतादृशभ्रमानुपपत्तिरुक्तेत्याह—। ^e^ "अतस्मिन्नि"ति ॥ ननु

(१) नन्वभेदभ्रम एव तत्र न भवति येन भेदग्रहस्तत्परिपन्थी स्यात् किन्त्वनारब्धाऽवयवित्वादेर्धर्मस्यारोप इति शङ्कते—नन्विति ।

(२) प्राक्="भिन्नेऽभिन्नभ्रमानुपपत्तिप्रसङ्गादि"त्यव्यवहितपूर्वमेव ।

(३) अभेदस्य=तादात्म्यस्य ॥

तत्राप्यभेदो नालोच्यते येन भेदग्रहस्तत्परिपन्थी स्यादपि तु चैत्रमैत्रयोस्तादात्म्यमित्यत आह—। [f]"तत्रापी"ति । तथा च नायं चैत्र इति विशेषदर्शनं तादात्म्यमारोपितं निषिध्येत् ततो यां धियमन्योन्याभावविषयामुपैषि तयाऽत्यन्ताभाव एव चेद्विषयीकृतस्तदाऽन्योन्याभावेऽतिरिक्ते प्रमाणं नास्तीत्यर्थः। दोषान्तरमाह—। [g]"तथापी"ति । तादात्म्यारोपोऽप्यनुपपन्न एव तत्रेत्यर्थः ॥

सू० [a]प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । [b] *प्रतियोगित्वेनाप्रतीतावधिकरणप्रतीतिः अधिकरणस्वभावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्च तद्ग्रहणकारणमतः क्वेतरेतराश्रय? *-इति चेत् । नैवं, [c]एवं हि सति कुम्भः पटो न भवतीत्यत्र यथैव तस्याभावस्य प्रतियोगितया पटो निषिध्यते तथा कुम्भोऽपीति सोऽपि कुम्भात्मतया निषिद्धः प्रसज्यते।[d]वस्तुतोऽन्योन्याभावस्य कुम्भप्रतियोगिकत्वेऽपि कुम्भस्यापटत्वनिरूपणकाले कुम्भप्रतियोगिता नापेक्ष्यते किन्त्वाश्रयतैवेति कुम्भाप्रतिक्षेपः पटस्य तु प्रतियोगितैवापेक्ष्यते न त्वाश्रयतेति कुम्भवत् पटस्यापि न सङ्ग्रहापत्तिः । यद्यप्यन्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकता तथाप्यन्या कुम्भाश्रयताऽन्या च पटाश्रयताऽन्या कुम्भप्रतियोगिकताऽन्या च पटप्रतियोगिकता तेना—

टी० ॥ [a]"प्रतीताविति"ति । प्रतियोगित्वेन गृह्यमाणेन प्रतियोगिनाऽन्योन्याभावनिरूपणं प्रतियोगित्वं चाभावविरहात्मत्वमित्यन्योन्यापेक्षायामन्योन्याश्रय इत्यर्थः । प्रतियोगित्वेन प्रतीतिर्न तन्त्रं किन्तु प्रतियोगिप्रतीतिरिति न परस्पराश्रय इत्याह—। [b]"प्रतियोगित्वेने"ति । [c]"एवं हि"ति । प्रतियोगिनः प्रतियोगित्वेन भानं न चेत्तत्र तदा घटः पटो न भवतीत्यत्र

नञन्वयेऽविशेषेणैव स्यादित्युभयं प्रतियोगि भवेदित्यर्थः। उभयोरेक एवान्योन्याभाव इति मतमाश्रित्येदमुक्तमित्येके। अन्योन्याश्रयं द्रढयितुं प्रतियोगित्वेन ज्ञानमन्योन्याभावनिरूपणे तन्त्रमाह–। [d]"वस्तुन" इति। यस्य प्रतियोगित्वं स्फुरति तस्य प्रतिक्षेपो यस्याधिकरणत्वं स्फुरति न तस्यापीत्यवश्यं वक्तव्यं तथाचान्योन्याश्रय एवेत्यर्थः। यद्वा वस्तुन इत्यारभ्य विशेषादिति पर्यन्तमाशङ्काग्रन्थ. एव। वस्तुनो यद्यपीत्यत एवाऽऽशङ्का द्रष्टव्या।

सू० [a]अन्योन्यभावस्योभयप्रतियोगिकत्वे चोभयाश्रितत्वे च नोभयोरपि सङ्ग्रहप्रतिक्षेपविरोधापत्तिः *प्रतियोगित्वस्यानुयोगिनी भेदोपजीवनेऽन्योन्याश्रयः अनुपमजीवने च स्वस्मादपि भेदग्रहापत्तिः प्रसज्यते। * यतः स्मर्यमाणस्य प्रतियोगितानुभूयमानस्य चाश्रतेत्येतावन्मात्र एवोक्ते स्वस्मादपि भेदग्रहानापत्तिः। [b] *.न चैवं स एवायमित्यत्रापि भेदग्रहप्रसङ्गः। वास्तवतत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां विशेषात्।? *–इति चेन्मैवं, तथाहि--किमधिकरणप्रतीतिरधिकरणतया प्रतीतिरुत वस्तुगत्याधिकरणस्य स्वरूपेण विवक्षिता?। आद्ये किमियमाधिकरणतया घटादेः प्रतीतिस्तस्य कारणं स्यात् न तावदन्योन्याभावाधिकरणतया दण्डाप्रीतौ दण्डाधिकरणताया इव तदप्रतती तदधिकरणतायाः प्रत्येतुं पूर्वमशक्यत्वात् [c]विशिष्टप्रतीत्या विशेषणस्यावश्योल्लेख्यत्वात् [d]विशिष्टस्य च विशेषणघटितमूर्त्तित्वात्॥

टी० ॥ [a]"अन्योन्याभावस्ये"ति,। एकस्यैवेति शेषः। तस्यैवैकस्य चत्वारो धर्माः पटाश्रयत्वं घटाश्रयत्वं पटप्रतियोगित्वं घटप्रतियोगित्वं च। तत्र स्मर्यमाणो निषेध्य एवानुभू-

यमानस्त्वाश्रय एवेति व्यवस्थायां क्रोभयनिषेध्यत्वमुभयस्य चाश्रयत्वं भासेतेत्यर्थः ॥ ननु स एवायमित्यत्रापि स्मर्यमाणस्य तत्ता विशिष्टस्यानुभूयमाने इदन्ताविशिष्टे भेदः प्रतीयेतेत्यत आह–। [b]"नचे"ति । तदग्रहे भेदस्यापि वास्तवस्य प्रयोजकत्वादित्यर्थः। अधिकरणत्वेन प्रतीतिराधेयपरतन्त्रेत्यान्योन्याभावस्याधेयस्य ग्रहं विनाधिकरणत्वेन प्रतीतिरेव न स्यादिति स एवान्योन्याश्रयः। [c]"विशिष्टे"ति। अन्योन्याभावाधिकरणत्वं यद्विशिष्टं तस्यान्योन्याभावस्य विशेषणस्य स्फुरणं विना स्फुरणानुपपत्तेरित्यर्थः । अत्र हेतुमाह–। [d]"विशिष्टस्येति ॥

सू० [a]*नापि यस्य कस्यचिदधिकरणतया प्रतीतिस्तत्कारणम् । * यत्र भिन्ने भेदभ्रमस्तत्र धर्मिणः सत्त्वाधारतया प्रतीतावपि तदनुपपत्तेः न तन्मात्रादुत्पत्तिः अपि तु प्रतियोगिस्मृतिसहितात् । * [b]सा च [c]तदा नास्तीति तदनुपपत्तिः? *–इति चेन्न, [d]प्रतियोगिस्मृतिरपि किं प्रतियोगितया स्मृतिः,उत वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेणेति विकल्प्यत्वात् । आद्ये किमन्योन्याभावप्रतियोगितया यस्य कस्यचित् प्रतियोगितया वा? । नाद्यः । अन्योन्याभावाप्रतीतौ तदनुपपत्तेः । [e]पूर्ववत् नापि द्वितीयः ॥

टी० ॥ नन्वन्योन्याभावाधिकरणत्वेन ग्रहो न तन्त्रं किन्त्वधिकरणत्वमात्रेणेति नान्योन्याश्रय इत्यत आह–। [a]"नापी"ति । एवं सति सत्तायां गृह्यमाणायां शुक्तौ रजताभेदग्रहकालेऽपि रजतभेदग्रहः स्यादित्यर्थः। [b]"सा चे"ति । प्रतियोगिस्मृतिरित्यर्थः॥ [c]"तदे"ति। अनुभूयमानारोपकाले इत्यर्थः। केचित्तु प्रत्यभिज्ञाने स्मृतिर्न हेतुः किंतु पूर्वानुभव एव संस्कारद्वारेति प्रतियोगिस्मरणं तत्र नास्तीति व्याचख्युः । तन्मन्दम् । स्मृतेरेव तत्र हेतुत्वात् तथाप्यग्रिमग्रन्थे व्याख्यानात् भ्रान्तप्रत्य-

भिन्ने स्मर्यमाणारोपान्तरे वा यद्यप्येवमप्यन्योन्याभावग्रहापत्तिस्तथाऽपि परिहारान्तरमाह—। [d]"प्रतियोगी"—ति ॥ [e]"पूर्ववदि"ति । यथान्योन्याभावग्रहे तदधिकरणत्वं दुर्ग्रहं तथा तद्ग्रहे तत्प्रतियोगित्वमपीत्यर्थः ॥

सू० [a]यस्य वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया भ्रमविषयीकृतस्य स्वदेशेतरदेशादावसत्त्वेन प्रतीयमानत्वे स्वाभावप्रतियोगितया प्रतितावन्योन्याभावप्रतीत्यनुत्पत्तेः प्रतियोग्यनुभूतिः [b]सा न स्मृतिः? *-इति चेत्। न, [c]स्मृतित्वस्याप्रयोजकत्वात्। [d]अन्यथाऽनुभूयमानयोरन्योन्याभावाप्रतीतिप्रसङ्गात् । [e]अत्रान्तराले स्मृतिकल्पनया नान्योन्यात्मानावित्यनुभवबाधितया प्रयोजकत्वेऽपि वा स्मृतित्वस्य ॥

टी० ॥ [a]"यस्ये"ति । वणिग्वीथ्यामिदं रजतं नास्तीति संसर्गाभावप्रतियोगितया गृह्यमाणस्य रजतस्य तादात्म्यारोपदशायां भवदुक्तान्योन्याभावग्रहसामग्रीसत्त्वेऽपि तदनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ [b]"स्वे"ति । देशान्तराभावप्रतियोगितया प्रतीतिरित्यर्थः । प्रतियोगिनो रजतस्य तादृप्येण स्मरणसामग्री तदा नास्तीति भावः ॥ अनुभूतेरप्येतादृश्यास्त्वयान्योन्याभावग्रहहेतुत्वेनावश्यं मन्तव्यत्वादित्यभिप्रेत्याह—। [c]"स्मृतित्वस्ये"-ति । एतदेवाह—। [d]"अन्यथे"ति । ननु तत्राप्यन्योन्याभावग्रहान्यथानुपपत्त्या स्मृतिः कल्पनीयेत्यत आह—। [e]"अत्रे"ति । नान्योन्यात्मानावित्यनुभवबाधितयाऽप्यन्तराले स्मृतिकल्पनया स्मृतित्वस्य प्रयोजकत्वे वेति योजना । यद्वा स्मृतिकल्पनया इत्यत्रालमिति शेषः । प्रतियोगिज्ञानमात्रस्यैव तन्त्रत्वात् । प्रयोजकत्वे वेत्यास्याभ्युपगमवादो भिन्न एव ॥

सू० [a]योऽसौ तत्र नासीत् सोयमिति स्मर्यमाणाभावप्रतियोगिकत्वेऽपि वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया भ्रमेणोल्लिख्यमानस्याऽन्योन्याभावप्रतीत्यनुदयात् * दोषा-

भावोऽपि हेतुः सभ्रमोदाहरणे नास्ति ? *-इति चेत्। न, [b]पूर्वदृष्टे स्मृतिमतः ततो। वस्तुगत्याऽन्यस्यैवानन्तरं दृष्टस्य पूर्वदृष्टाद्भिन्नमभिन्नं वेत्यनिरूपितस्यापि सम्भवेन तत्रेतरेतराभावबुद्ध्यापत्तेः। * बुध्यते एव ? *-इति चेत्। न, [c]पश्चात्तत्संशयदर्शनात्। [d] *विशेषधीरपि तत्र हेतुः? *-इति चेत्। न, विशेषत्वस्यान्योन्याभावनिरूपणं विना दुर्निरूपत्वात्। [e]एतेन वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेण स्मृतिः सहकारीत्यपि व्युदस्तम्। वेदितव्यं वस्तुगत्याऽधिकरणस्य स्वरूपेण प्रतीतिः सहकारिणीत्यपि ॥

टी० ॥ [a]"योऽभावि" ति। विश्वनाथमग्रहपे यो नासीत् स एवायं चैत्र इति भ्रमे प्रत्यभिजानतोऽपि त्वदुक्तसामग्रीसत्वेऽप्यन्योन्याभावप्रतीतिर्नोदेतीत्यर्थः ॥ [b]"पूर्वे" ति। गेहनिष्ठाभावप्रतियोगितया पूर्वदृष्टं घटं स्मरतो घटान्तरानुभवकाले त्वदुक्तसामग्री व्यभिचारान्त्यन्योन्याभावग्रहमित्यर्थः। यद्यप्यग्रे संशयदर्शनेन दोषस्तत्र नास्तीति वक्तुमशक्यं तथापि तत्काले दोषवत्वभ्रमोऽपि नास्तीत्यर्थः। बुद्ध्यत एवान्योन्याभाव इति शेषः। [c]"पश्चादि" ति। भेदग्रहे तत्संशयो न स्यादित्यर्थः ॥ [d]"विशेषधीरि" ति। भ्रमे च विशेषदर्शनं नास्तीत्यर्थः। विशेषो हि व्यावर्त्तको धर्म उच्यते व्यावर्त्तकत्वं च स्वविशेष्ये तदितरान्योन्याभाववत्त्वधीजनकत्वमिति स एवान्योन्याश्रय इत्यर्थः॥ [e]"एतेने" ति। प्रतियोगित्वेन ज्ञानं न तन्त्रं किन्तु प्रतियोगिनः स्मरणमात्रमन्योन्याभावग्रहकारणमिति निरस्तमित्यर्थः। वस्तु सदधिकरणस्य स्वरूपेण प्रतीतिरित्यपीत्यत्रापि व्युदस्तमिति योज्यम् ॥

सू० [a]भिन्नस्याभिन्नतया वृक्षादेः प्रतीयमानस्यान्योन्याभाववत्तया ग्रहणप्रसङ्गात्। [b]नापि तृतीयः। अभावस्य निर्द्धर्मकतापक्षे तस्य विश्वाभिन्नत्वप्रसक्तौ विश्व-

स्याप्यभावरूपत्वेन निर्द्धर्मकतया धर्मलक्षणान्योन्यभेदविरहिण ऐकरूप्यापत्तेः--* अभावे धर्माभावात्स्वरूपमेव भेद ? *-इति चेत्। न, योऽसौ भेदः तस्य स्वात्मा स किं कस्मादपि भेदः उत निष्प्रतियोगिक एव?। न तावन्निष्प्रतियोगिक एव। [d]प्रमाणाभावेनासत्वप्रसङ्गात्। [e]योऽसौ भेदव्यवहारोऽस्ति स कस्मादपि [f]नतु नीलव्यवहारवन्निष्प्रतियोगिकः। [g]स च निष्प्रतियोगिको नोपपद्यते। निष्प्रतियोगिकोऽपि वा [h]यद्ययं सप्रतियोगिकव्यवहारं करोति तदा प्रतियोगिनियमो न स्यादिति ॥

एतेनान्यस्यातिदिश्यन्नाह—। [a]"भिन्नत्वे"ति। चैत्रं मैत्रतया प्रत्यभिज्ञानतः तदुभयान्योन्याभावग्रहणप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्यर्थः। वैधर्म्यभेदं लक्षयन्ति—। [b]"नापीति। अभावे वैधर्म्याभाव त् सर्वाभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः। वैधर्म्यं विनाऽपि स्वरूपभेदेनैवाभावो भिद्यते इत्याह—। [c]"स्वरूपमि"ति। निष्प्रतियोगिकश्च भेदश्चेति विरुद्धमित्याह -। [d]"प्रमाणे"ति। एतदेवाह—। [e]"योऽसावि"ति। तथा च व्यवहाराभावेन व्यवहर्तव्याभाव इत्यर्थः॥ ननु नीलादिव्यवहारवद् भेदव्यवहारोऽपि निष्प्रतियोगिकः स्यादित्यत आह—। [f]"नत्वि"ति। [g]"सचे"ति। भेद इत्यर्थः॥ यदि भेदो निष्प्रतियोगिकः स्यात् तदा नीलवन्निष्प्रतियोगिकस्तद्व्यवहारः सम्भाव्येतापि न त्वेवमित्यर्थः। ननु निष्प्रतियोगिक एव भेदः स्वाभाव्यात् प्रतियोगिकभेदव्यवहारं कुर्यादित्यत आह—। [h]"यदी"ति ॥

मू० [a]स्वस्मादपि भेदव्यवहारं कुर्यात्। स्वस्मात् कथं भेदः सम्भवतीति चेत् तत्किं भिन्नाद्भेदः?। [b]नन्वेवमनवस्था स्यात्। नापि प्रथमः। [c]वक्तव्यं हि तद्यस्मा[d]दसौ भेदः न तावत्सर्वस्मात्स्वात्मनोऽपि भेदप्रस-

ङ्गा [e]त्रापि घटादे[f]र्घटादिना सह तस्यावध्यवधिम-
द्भावो योऽसौ स ह्यर्थान्तरं वा स्यात्स्वरूपमेव वा?।
आद्ये [g]तस्यापि भेदावधित्वेन तत्राप्येवमेवानुयोगे
यद्य तदेवोत्तरमनवस्था स्यात्। [h]*अथ तत्र स्वरूपमेव
तर्हि प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किन्निबन्धन इति
प्रथमत एव स्वरूपं वाच्यम् * ॥

टी० ॥ अनियममेवाह—। [a]"एवस्मादपी"ति ॥ [b]"नन्वेवमि"ति। येन भेदेनासौ भिन्नः सोऽपि भेदान्तरेण भिन्नो भवेदित्यनवस्थेत्यर्थः। स्वरूपभेदस्य सप्रतियोगिकत्वे दोषमाह—। [c]"वक्तव्यं ही"ति ॥ [d]"असावि"ति। अभाव इत्यर्थः ॥ ननु घटादेर्भावादभावः स्वरूपभेदात्मा स्यादित्यत आह—। [e]"नापी"ति। पञ्चम्यावधित्वं घटादेः प्रतीयते स्वरूपभेदश्चावधिमान् भवति हि घटाद्भिन्नस्तदभाव इति तत्रावध्यवधिमद्भावे-योऽवधेर्घटादवधिमतश्चाभावात् संबन्धान्तरं वा स्यादुभयस्वरूपं वेति विकल्पयति—। [f]"घटादिने"ति ॥ [g]"तस्यापी"ति। अवध्यवधिमद्भावात्मा यः संबन्धो घटतदभावभिन्नस्तस्मादप्यभावो भिन्नो वाच्यस्तत्राप्यन्य एवावध्यवधिमद्भावः स्यात्ततोऽपि भेद एवाभावस्य। अवध्यवधिमद्भावपरम्परानुसरणादनवस्थेत्यर्थः ॥ ननु घटतदभावयोरवध्यवधिमद्भावो भिन्न एवास्तु तत्रापि योऽवधित्वप्रत्ययः स स्वरूपसंबन्धाधीन एवेति नानवस्थेति शङ्कते—। [h]"अथे"ति ॥

सू० [a]तदपि न, तथाहि [b]यदि घटादिभिः सार्द्धमवध्य-
वधिमद्भावसम्बन्धोऽस्य स्वरूपं प्रतियोगिना सार्द्धं त-
द्य भावस्याऽस्य निषेध्यनिषेधभावलक्षणः संबन्धः स्व-
रूपं न स्यात् स्वरूपस्यैकत्वात् [c]अनयोश्च संबन्धयो-
र्भिन्नत्वात्। [d]नहि यदेव प्रतियोगिनः साकाशात्
भिन्नत्वं तदेव तन्निषेधत्वमिति सम्भवति। ततो

व्यतिरिक्तत्वस्यानिषेध्यसाधारणत्वान्निषेध्यनिषेधभावस्य नियतवस्त्वपेक्षत्वादिति [e]एवं च कार्यकारणभावादौ स्वभावसंबन्धान्तरेऽपि वाच्यम् ॥

टी० ननु प्रथमोऽप्यवच्छेदकावच्छिन्नसद्भावः स्वरूपमेव घटतदभावयोः स्यादित्यत आह—। [a]"तदपि ने"ति । अस्ति प्रतियोग्यभावयोरवच्छेदकावच्छिन्नसद्भावोऽस्ति च निषेध्यनिषेधलक्षणसंबन्धस्तदुभयं च प्रतियोग्यभावस्य स्वरूपमेव तथा चैकस्य स्वरूपद्वयात्मकत्वमसम्भवीत्याह । [b]"यदी"ति । ननु द्वावपि संबन्धावभिन्नौ स्यातां तत्कुतो विरोध इत्यत आह-। [c]"अनयोश्चे"ति भेदमेवोपपादयति—। [d]"नही"ति । घटाभावो हि निषेधात्मा घटमात्रस्य, भेदात्मा तु पटादेरपीति कथमनयोः संबन्धयोरैक्यं स्यादित्यर्थः । व्यतिरिक्तत्वस्य भेदस्य। निषेध्यसाधारण्यात् अनिषेध्येन पटादिना साधारण्यात् ॥ [e]"एवमि"ति । कार्यकारणभावो दण्डघटयोः स्वरूपमवच्छेदकावच्छिन्नसद्भावोऽपि तयोरप्येकस्यैवोभयस्वरूपात्मकत्वं स्यादित्यर्थः ॥

सू० [a]ऊहनीयश्चान्यत्रापि स्वरूपभेदे एष दोषः । किञ्च धर्मान्तरं भेद इति ब्रुवतः कोऽभिसन्धिः? । किं घटत्वादय एव भेद, उत भेदो नामान्य एवैकः कश्चिद्धर्मः? । आद्ये घटत्वादीनां सप्रतियोगिकत्वप्रसङ्गः । भेदस्य सप्रतियोगिकत्वात् । न च घटत्वादयस्तथा । पटाद्यनपेक्ष्य तेषां प्रतीतेः । [b]*यदा पटाद्यपेक्षया प्रतीयन्ते तदा भेदव्यवहारं कुर्वन्ति ?*-इति चेत् । न, प्रतीतौ कस्य पटाद्यपेक्षेति वाच्यम् । किं घटत्वादेः, उत तद्धर्मस्य कस्यचित्? । [c]आद्ये पटाद्यपेक्षामन्तरेण घटत्वप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गः । [d]न हि यदन्तरेण यदुत्पद्यते तत्तत्कारणकं नाम। [e]तन्न्यायादाविवावान्तरजातिभेदे कारणभेदस्य चरितार्थयितुमश-

क्यत्वात् । साक्षात्कारित्वादिना सह परापरभावानुपपत्तेः ।

टी०॥ पृथक्त्वादिनिरूपणे योऽवध्यवधिमद्भावस्तत्रायं दोष उक्तः । यदि च घटादिरपि स्वरूपभेद इष्यते तत्राप्ययं दोष ऊहनीय इत्याह—। [a]"ऊहनीय" इति । अत्र केषाञ्चिदप([1])व्याख्यानम्—। [b]"यदे"ति । निरूपकप्रकारभेदादेकस्यैव सप्रतियोगिकत्वं निष्प्रतियोगिकत्वं च स्यादित्यर्थः। घटत्वनिरूपणे पटापेक्षा चेत्तदा पटज्ञानमन्तरेण कदापि घटत्वनिरूपणं न स्यादित्याह—। [c]"आद्य"इति । [d]"नह्री"ति । व्यभिचारेण कारणतैव न स्यादित्यर्थः ॥ ननु विजातीयमेव तद्घटत्वज्ञानं यत्र पटापेक्षा। न हि जातिभेदाभ्युपगमेऽपि कारणं व्यभिचरति। तृणारणिमणिकारणतादर्शनादित्याह—। [e]"वन्ध्यादावि"ति । अनुपलम्भबाधे सत्यपि दोषान्तरमाह—। [f]"साक्षादि"ति ॥

सू० [a]जात्योः परापरसङ्करमिच्छता([2])मपि मते पञ्चस्यावधिभावः प्रतिपाद्यमानः केन समन्वियात् घटत्वस्यावधिघटितत्वे तथैव परं प्रतीत्यापत्तेः [b]*तद्धर्मस्य तथात्वम्? *—इति चेत्। न, तथाहि—न द्वितीयः। [d]स एव सापेक्षप्रतीतिर्भेदो ननु घटत्वादिः [e]घटत्वादेश्च स भेदः स्यात्तद्धर्मत्वाद्घटादेस्तु भेदपर्यनुयोगे तदभिधानमसङ्गतं [f] कथं च भिन्नैरनुगतभेदव्यवहारः स्यात्तथापि ॥

टी०॥ ननु गुणगतजातौ परापरभावानुपपत्तिर्न दोष इत्यत आह । [a]"जात्योरि"ति । ज्ञानवैजात्याभ्युपगमेऽप्यर्थे तदभावादवधिभावो([3])यदा घटत्वेनान्वियात् तदा स्वरूपसंबन्ध एव तस्यान्वयो वक्तव्य इति घटत्वस्वरूपमवधिघटितं

(१) अपव्याख्यानम्=अपपरिहार इत्यर्थः । (२) क्वचित्तु परापरासङ्करमिच्छतामिति पाठः । (३) अवधिभावेऽवधित्वं पटादिनिष्ठं यदा स्वाश्रयनिरूपितत्वसम्बन्धेन घटत्वलक्षणेन वैधर्म्यभेदेनाऽन्वियादित्यर्थः। ।

भवेत् तथा च सर्वदा तादृग्रूप्येणैव तत्प्रतीतिः स्यादित्यर्थः ॥ ननु घटत्वगतो धर्मः कश्चिदवधित्वघटितो न तु घटस्वमित्याह—। [b]"तद्धर्मस्ये"ति । एवं सत्युत धर्मस्य कस्यचिदिति यद्विकल्पितं तत्रैवानुप्रवेश इति तदेव दुष्टमित्याह—। [c]"न द्वितीय" इति ॥ [d]"स एवे"ति । घटत्ववृत्तिधर्म एवेत्यर्थः । दूषणान्तरमाह—। [e]"घटत्वादेरि"ति । न घटादेरित्यर्थः ॥ घटे भेदाभिधानमुपक्रान्तं घटत्वे तदभिधानमसङ्गतमित्यर्थः ॥ न हि घटत्ववृत्तिरपि धर्मो घटवृत्तिर्येन घटभेदः स्यादित्यर्थः ॥ किंच घटत्वपटत्वप्रत्येकवृत्तिधर्माणां भेदत्वे कथं भेदाकारानुगतप्रत्यय इत्याह—। [f]"कथं चे"ति । यद्वा भेदमात्र(१)मभिप्रेत्यैतदुक्तम् ॥

सू० [a]तथा सति वा किं न तैरेव तदादिव्यवहारोऽपि स्यात् । [b]नापि द्वितीयः । [c]अनभ्युपगमात्सप्तपदार्थानामनन्तर्भावप्रसङ्गात् [d]स्वात्मनिवृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेश्च । [e]ईदृशां चोपाध्यालीढवैचित्र्याणां जात्या समर्थने सर्वोपाध्युपधानानां जात्यैव समर्थनं स्यात् । [f] ननु घटत्वादय एव भेदः ॥

टी० ॥ ननु भिन्नैरेवानुगतप्रत्ययः स्यादित्यत आह—। [a]"तथा सती"ति । एवं सति जातिमात्रापलाप इत्यर्थः ॥ उत भेदो नामान्य एव कश्चिद्धर्म इति यद्विकल्पितं तद् दूषयति—[b]"नापीति ॥ [c]"अनभ्युपगमादि"ति । इतरेतराभावस्य दूषितत्वादिति भावः । तस्य भेदाख्यधर्मस्य स्वाश्रयादिभ्योऽपि तेनैव भेदेन भेदो भेदान्तरेण वा? । आद्ये स्ववृत्तिता द्वितीये त्वनवस्थेत्याह—। [d]"स्वात्मनी"ति ॥ ननु जातिरेवास्तु काचिद्भेद इत्यत आह—। [e]"ईदृशां चे"ति । प्रतियोग्यधिकरणादिरूपोपाधिघटितवैचित्र्यस्य भेदस्य जातित्वे प्रमाविषयत्वमपि जातिरूपमेव स्यादित्युपाधिमात्रोच्छेद इत्यर्थः । प्रमेयत्वादीनामुपाधीनां जातित्वे जात्यादिवृत्तित्वं बाधकमिहापि तुल्यमिति भावः ॥ शङ्कितमपि दोषान्तराभिधानाय शङ्कते—। [f]"नन्व"ति ॥

(१) भेदमात्रम्—स्वरूप पृथक्त्वादिकम् ।

सू० [a]* घटत्वादिज्ञानाविशेषेऽपि प्रतियोगिज्ञानसहकारिवशाद् विचित्रव्यवहारोपपत्तिः ? *-इति चेन्न, [b]व्यवहारसत्यत्वार्थं वास्तवार्थगतविशेषस्य वश्यं स्वीकर्त्तव्यत्वे तथैव पर्यनुयोगानुवृत्तेः अनन्तभेदपरम्पराभ्युपगमे च क्रमज्ञेयतायां प्रतीत्यपर्यवसानात् तद्युगपज्ज्ञेयतायामनन्तस्वसदृशतया कस्यचिदन्यभेदस्यान्यदीयतयापि ग्रहणसम्भवादिना सर्वत्र प्रामाण्यान्ताश्वासात् [c]सर्वप्रतीतिनियमानङ्गीकारे चाऽतीतसत्त्वे प्रमाणाभावात् ॥

टी० ॥ नन्वेवं घटत्वादि गृह्यमाणं भेदत्वेनैव सदा गृह्यते तथाच प्रतीतिवैलक्षण्यं क्वापि न स्यादित्यत आह—। [a]"घटत्वादिज्ञाने"ति । यद्वा पूर्वमविशिष्टं घटत्वादिभेद इति शङ्कितमिदानीं तु प्रतियोगिनिरूप्यत्वविशिष्टं घटत्वादिकं भेद इति शङ्क्यते इत्यपौनरुक्त्यं तदेव दोषान्तरमाह—। [b]"व्यवहारे"ति । विषयं विना सत्यो व्यवहारो न भवतीति घटत्वपटत्वादिकमपि भिन्नतया व्यवह्रियत इति सर्वत्रानुगतो भेदो वाच्यश्चेत्तदा तत्रापि को भेद इति पर्यनुयोगस्तदवस्थ एवेत्यर्थः ॥ अनन्तभेदा यदि क्रमेण ज्ञेयास्तदैकवस्तुभेदपरम्परानुसरणे भेदप्रतीतिर्न पर्यवस्येदित्यर्थः ॥ अथैकदैव सर्वे भेदा ग्राह्यास्तदा सर्वेषां भेदानां भेदत्वेन स्वसदृशतया किं केन भिन्नं कस्य भेदो मया गृहीत इदमस्माद्भिन्नं न वेत्यादिसंशयविपर्ययोः सर्वत्र सौलभ्येन भेदज्ञानप्रामाण्यानाश्वासः स्यादित्यर्थः ॥ ननु त्रिचतुरा एव भेदा गृह्यन्ते नतु तत्परम्पराकाः सर्वे इत्यत आह— [c]"सर्वे"ति अगृहीतभेदस्य स्वाश्रयःभेदे मूलपर्यन्तमभेदः स्यादित्यर्थः ॥

सू० [a]जिज्ञासायां तस्य तस्यापि ज्ञेयत्वे तद्बुद्धीनां भेदबुद्धित्वात् तदर्थं त्वनुगतस्यानुपपत्त्या तेष्वेकजात्याद्यभ्युपगमे तद्भेदेऽपि तदङ्गीकारे परस्पराश्रयि-

भावप्रसङ्गात् । [b]एवं च सत्तादीनामानन्त्यस्वीकारे द्रष्टव्यम् । किञ्च घटत्वादेर्भेदत्वे चावधिभूतपटत्वादिसापेक्षप्रतिपत्तिकतायां घटत्ववत्पटत्वस्यापि भेदरूपस्य भेदावधिप्रतिपत्तिसापेक्षतयावधेश्च घटत्वादित्वेन घटत्वादिप्रतीत्यपेक्षाया(१)मन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । *[c]भेदरूपत्वे घटत्वादेरवधिप्रतीत्यपेक्षा न तु स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ स्वरूपमात्रेण चावधित्वं तत्कृत एवम् ? *—इति चेत् । न, [d]भेदस्वरूपता यदि तस्य स्वात्मैव तदा स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ नावध्यपेक्षेति शून्यं वचनम् ॥

टी० ॥ ननु तदानीमगृहीतोऽपि भेदः क्रमेण गृहीतव्य इति न मूलपर्यन्तमभेद इत्याह—। [a]"जिज्ञासायामि"ति । भेदजिज्ञासायामपि या भेदबुद्धिधारा तत्रानुगतो यो भेदो विषयस्तत्रानुगमिका यदि जातिस्तदा साऽपि स्वाश्रयभिन्नेति स्वप्रमादायैवानुगमिका स्यादिति सैवाश्रयस्स्यादाश्रिताऽपि तत्र स्यादित्यर्थः ॥ [b]"एवमि"ति । सत्तायामपि सद्बुद्ध्यनुरोधेन सत्तान्तरस्वीकारे सर्वासां सत्तानां क्रमेण वा युगपद्वाने दोषोऽयं वाच्य इत्यर्थः । घटत्वपटत्वे द्वे अपि भेदौ परस्पराबाधकौ परस्परज्ञानाधीनज्ञाने स्यातामित्यर्थः । घटत्वेन तज्ज्ञाने पटत्वेन च ज्ञाने नान्योन्यापेक्षेत्याह—। [c]"भेदे"ति । पटत्वस्वरूपमेव चेद्भेदस्तदा तत्प्रतीतावश्यमवध्यपेक्षेत्याह—। [d]"भेदस्वरूपते"ति ॥

सू० [a]* अथ धर्मान्तरं तदा [b]स एव भेदोऽस्तु कृतं तद्वत्तया घटत्वादेर्भेदरूपतेति प्रक्रियाकल्पनया अस्तु स एव धर्मान्तरं भेद ? *-इति चेन्न, [c]दूष्यत्वात् । [d]अथापि स्वरूपादित्रयमिदं भेद इति कथं सङ्गच्छते तत्र व्यवहारस्यैकाकारस्य नानानिमित्तत्वे गोत्वाद्यनु-

(१) घटादिप्रतीत्यपेक्षायामित्यपि क्वाचित्कः पाठः ।

गताकारप्रतीतेरपि कथमेकनिमित्तत्वसिद्धौ प्रमाणत्वं व्यभिचारात्, [e]सामान्यविशेषैरेव परसामान्यबुद्धिव्यवहारोपपत्तौ तत्कल्पनाऽनुपपत्तेः। [f]किञ्च भेदे भेदान्तरमस्ति न वा?। आद्ये अनवस्था द्वितीये तदभावएव स्यात्। तद्धर्मिण्येव ([1])तत्प्रवेशात्। *भेदस्वभावत्वात् स्वात्मन्यपि स्वयमेव तद्व्यवहारमयं करोति सतेव सद्व्यवहारम्? *-इति चेन्न,

टी० ॥ घटत्वस्वरूपमेव न भेदत्वं किंतु तद्वृत्तिधर्मान्तरमेवेत्याह—। [a]"अथे"ति। तर्हि घटत्ववृत्तिधर्मान्तरादेव भेदव्यवहारोऽस्त्वित्याह—। [b]"स एवे"ति ॥ [c]"दूष्यत्वादि"ति। दूषितत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्, अन्योन्याश्रयादिदोषेणेति भावः ॥ किञ्च स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्यैष्वनुगतभेदबुद्धिर्यद्यनुगतनिमित्तमन्तरेणैव तदा क्वापि न सामान्यं सिद्ध्येत्तद्व्यतिरेकेणाप्यनुगतधीदर्शनेन व्यभिचारादित्याह—। [d]"अथापी"ति। प्रत्येकभेदवृत्तिधर्माधीनैव भेदाकारानुगतिश्चेत्तदा घटत्वपटत्वादिनैव द्रव्याकारानुगतप्रत्ययोऽस्तु किं तेनेत्याह—। [e]"सामान्ये"ति। इतरेतराभाववैधर्म्यं भेदावधिकत्याह—। [f]"किञ्चे"ति ॥

सू० [a]"यदि स्वस्मादपि स्वयं भिन्नो न स भेद इति स्वस्मादित्यवधेयावधिभावस्वरूपः स्वयं भेदोऽन्यस्माच्च स्वस्य तदास्य भेदस्य स्वात्मप्रतियोगिकत्वेन स्वाश्रयत्वेन चाङ्गीकारे स्वस्मादपि स्वयं भिन्नः किं नाङ्गीक्रियते विरोधाभावात्। * [b]स्वीक्रियेवाप्येवं यदि प्रतीतिर्व्यवहारो वा स्यात्? *-इति चेन्न, [c]अस्त्यपि([2]) शब्दाभासादेस्तथाप्रतीतिराभासशब्दव्यवहारश्च * सत्यौ प्रतीतिव्यवहारौ स्वीकारकारणम्। न च तौ स्वात्मन एव स्वस्माद्भेदविषयौ स्त? *-इति चेन्न,

(१) स्वधर्मिणि घटपटादौ स्वस्य प्रवेशादित्यर्थः। (२) शब्दाभासादेरप्यस्ति तथा प्रतीतिरित्यन्वयः। अपिशब्द एवकारार्थो वाऽस्त्येवेति।

स्वात्मा स्वस्यैवाधिकरणमवधिश्चेत्यपि तर्हि न सत्या प्रतीतिः सम्भवति न वा व्यवहारः तत्कथमित्यमङ्गीकुरुषे । * [d]ननु च वयं स्वाधिकरणं स्वावधिर्वेत्यभ्युपगच्छामः किन्तु धर्मान्तरे तत्प्रतियोगिके तदाधारे वा स्वीकृते यौ बुद्धिव्यवहारावुपपद्येते तावनवस्थाभयाद्धर्मान्तरमन्तरेणैव स्वभावाद्भेदः करोतीति ब्रूम ? *-इति चेत् न ॥

टी० ॥ स्वस्मादभिन्न एवायं स्वस्य भेद इति पञ्चम्या अवधित्वं षष्ठ्या च धर्मित्वमेकस्य प्रतीयमानमविरुद्धं चेत्तदा स्वस्माद्भिन्नत्वमेव स्वस्य किं न स्यादित्याह-। [a]"यदी"ति । स्वभिन्नत्वेन न किंचित् प्रतीयते न वा व्यवह्रियते इति कथं तथा स्यादित्याह-। [b]"स्वीक्रिये"तेति । स्वस्माद्भिन्नोऽयं घट इत्यायोदीरितशब्दादेतादृशी प्रतीतिर्व्यवहारश्चास्त्येव ।"अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि"ति न्यायादिति शङ्कते-। [c]"अस्त्वि"ति । स एव स्वस्मादभेदो भेदश्च स्वस्येत्यपि वाधितमेवेत्यर्थः । स्वस्मिन् वर्त्तमान एव भेदः परस्मात् स्वात्मानं भिनत्तीति ब्रूम इति शङ्कते । [d]"ननु न वयमि"ति ॥

सू० [a]तर्ह्यन्यत्र यादृशी प्रतीतिर्धर्मान्तरविषया तादृश्येवात्र धर्मान्तरं विनोत्पद्यत इति भ्रान्ता स्यात् [b]यस्य च स्वभावस्य बलेनेदृशी सा जायते स दोषः स्यात् [c]यथा सत्यरजते रजतप्रतीतिः रजतत्वादुत्पन्नान्यत्र विना रजतत्वं जायमाना भ्रान्ता भवति यस्य च सामर्थ्यात् सा तादृशी जायते स दोष इत्युच्यते * [d]तत्र रजतत्वं नास्ति अत्र तु धर्मिरूपोऽपि भेद एव सन्नवलम्बनम् ? *-इति चेत् न, [e]भिन्नप्रतीतिविशिष्टविषयाभेदतदाश्रयोभयवस्तुविषयान्यत्र यादृशी सत्याङ्गीकृता ततो मात्रयाप्यन्यूनार्थाया

इह जायमानाया यदि द्वयं विषयं नाङ्गीकुरुषे तदा शक्रेणापि भ्रान्तत्वं दुर्वारम्, अथाङ्गीकुरुषे [f]अनवस्थाप्रसङ्गः ॥

टी० ॥ अन्यत्र भिन्नत्वप्रतीतिः स्वनिष्ठभेदवैशिष्ट्याधीना । भेदे तु भिन्नत्वप्रतीतिस्तद्व्यतिरेकेण भवन्ती भ्रान्तैव स्यादित्याह—। [a]"तर्ही"ति । ननु दोषमन्तरेण कथं भ्रम इत्यत आह—[b]"वस्त्वे"ति । क्वचिद्विषय एव दोषो यथा तमसीत्यर्थः । विषयबाधे भ्रमत्वे विषयस्य च दोषत्वे दृष्टान्तमाह—। [c]"यथे"ति । तत्र विषयबाधोऽत्र तु विषयो भेदोऽस्त्येव तथा च ज्ञानं कथं भ्रमः स्यादिति शङ्कते—। [d]"तत्रे"ति । सति भेदे प्रतीतिमात्रमस्तु भिन्नत्वप्रतीतिस्तु भेदे भेदान्तरमन्तरेण भवन्ती भ्रान्तैव स्यादित्याह—। [e]"भिन्ने"ति । न हि स्व स्वेनैव विशिष्टमिति भावः । भेदान्तरवैशिष्ट्ये त्वाह—। [f]"अनवस्थे"ति ॥

सू० [a]अथ तदुभयविषयव्यतिरेकेणैवात्र सा सत्या [b]अन्यत्र तर्हि ततोऽन्यादृशविषया मिथ्या स्यादित्यलं पल्लवेन । [c]यत्तु सत्तेवेत्युक्तं त[d]त्कटकगवोदाहरणमनुहरति यतः सत्ताप्यमुना दूषणेनास्माभिः खण्डनीया यत्पुनरभिधीयते किमेतेन भेदखण्डनवादिभिरभिहितं भवति किं भेदज्ञानमेव नास्ति सदपि वा, नित्यमनित्यमपि, वा निर्हेतुकं सहेतुकमपि, वा निर्विषयं सविषयमपि, वा बाध्यमानविषयं वा? । तत्र प्रथमः ॥

टी० ॥ [a]"तदुभये"ति । भेदतदाश्रयरूपमुभयमित्यर्थः । भेदमन्तरेणैव विशिष्टप्रतीतिश्चेत्सत्या तदा भेदे सति तद्विशिष्टप्रतीतिर्मिथ्या स्यात् सत्यत्वप्रयोजकविषयवैषम्यादित्याह—। [b]"अन्यत्रे"ति । सत्तेव सद्व्यवहारमिति यदुदाहृतं तत्राह—। [c]"यत्त्वि"ति ॥ [d]"कटकगवे"ति । यथा कटकं बद्धा गौर्बन्धनरज्जुमादाय विद्रवति विद्रवद्भिरश्वैः सह तथामुना खण्डनेन

विद्भवता भेदेन मत्तापि विद्वविष्यतीत्यर्थः यद्वा यथा कटके गौरमपसार्यमाणापि पुनस्तत्रैवायाति तथा बहुशः खण्डितापि सत्ता पुनरुदाहरणत्वेनायातीत्यर्थः । भेदखण्डने यदुदयनाचार्यैः समाहितं तत्खण्डनाय शङ्कते–। e"यदि"ति । भेदग्राहिकां सामग्रीं खण्डयद्भिः खण्डनवादिभिः किमभिहितमित्यर्थः ॥

सू० a"सर्वतो विरोधादनुत्तरः द्वितीयः b"सुषुप्त्यवस्थानुरोधादुपेक्षणीयः। तृतीयोऽपि c"विरोधाद्धेयः। चतुर्थस्तु d"भेदोल्लेखादेव त्याज्यः। पञ्चमस्तु चिन्त्यते e"किमेतेष्वन्यतमोऽस्य विषयः तदन्यो वा ?ः द्वितीये f"किमेताभिर्व्याधिकरणानुपपत्तिभिस्तस्य बाध्यते g"एवं हि चौरापराधेन माण्डव्यनिग्रहः स्यादयान्यतमात्मा न (१)तत्रापि यदि धर्मान्तरमेवेति तत्त्वं तदाऽनवस्थाभयात्तदधिकः प्रवाहस्त्यज्यताम् ॥

टी० ॥ a"'सर्वत"इति । अप्रतीतस्य भेदस्य निषेद्धुमशक्यत्वादसति भेदज्ञाने भेदो नास्तीति शब्दप्रयोगव्याघातात् भेदग्राहिका सामग्री नास्तीति(२)तत्परिच्छेदमन्तरेण निषेधानुपपत्तेः। भेदवादिनं प्रति वाक्यस्य सार्थकत्वे तत्त्वादित्वापरिचयात् पदानां भेदेन ज्ञानमन्तरेण वाक्यप्रयोगाभावात् भेदवाद्यपेक्षया स्वस्य भेदग्रहमन्तरेण कथोपक्रमाभावात् साधनीयदूषणीययोर्भेदज्ञानमन्तरेण कथायामप्रवृत्तेः साधनदूषणभेदग्रहमन्तरेण तत्प्रयोगानुपपत्तेः । साधकबाधकप्रमाणभेदग्रहं विना कथायामप्रवेशात् भेदस्य निषेध्यत्वेनापि ज्ञानमन्तरेण निषेधानुपपत्तेरिति सर्वतो विरोध इत्यर्थः ॥ b "सुषुप्तो"ति । ज्ञानाभावकालस्य सुषुप्तित्वादित्यर्थः ॥ c "विरोधादि"ति । अनित्यत्वस्य सहेतुकत्वेन व्याप्तत्वादित्यर्थः ॥ d "भेदोल्ले-

(१) क्वाचित्पुस्तके नेति नास्ति ।

(२) भेदग्राहिका सामग्री नास्तीति निषेधानुपपत्तेरित्यन्वयः ।

ख्या”दिति। उल्लिख्यमानस्यैव विषयत्वादित्यर्थः॥ e“एतेष्विव”-ति। स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्येष्वित्यर्थः ॥ f “किमि”ति। अन्यखण्डनेऽपि भेदो न खण्डित इत्यर्थः ॥ g“एवं ह्यी”ति। चौरः पलायित एव माण्डव्यस्तु महर्षिः शूलमारोपित इति वह्नेदोऽपि न दूषयितुं परितोऽन्यत् दूषितमित्यर्थः॥ h“धर्मान्तरमि”ति। वैधर्म्यमित्यर्थः ॥

मू० [a]तस्य तु कुतस्त्यागः न ह्यनवस्था प्रतिभासमानमर्थं निवर्तयति किं तु प्रवाहं परिहारयति गन्धे गन्धान्तरवत्। अथेतरेतरभावमेव भेदज्ञानमालम्बते तत्रापि(१) [b]ह्यात्माश्रयः तेन हि भेदे ज्ञानमेव न स्यात् अस्ति चेत्ततो हेत्वन्तरमाक्षिपेत् न तु स्वात्मनि स्वयमहेतुत्वे स्वयमेव निवर्त्तते। [c]अविद्यावशादिति चे [d]त्किं चातः। न ह्यविद्येत्येवात्मयनिवृत्तिः तथा सति घटादयोऽपि कुलालादिनिरपेक्षाः स्वयमेव भवेयुः [e]अथात्माश्रयादिदोषोपहततया न तत्तस्यैव कारणमतो यतः कुतश्चित्तस्य जन्म तच्च दुर्निरूपम्। अतोऽविद्येत्युच्यत इति विचारार्थः नास्ति तर्हि विवादः॥

टी० ॥ a“तस्य त्वि”ति। अनुभूयमानस्येत्यर्थः। b“ह्ये”-ति। इतरेतराभावप्रतियोगित्वेन ज्ञानमितरेतराभावग्रहकारणं चेत् तदात्माश्रय इति यदुक्तं तन्न। भवति इतरेतराभावज्ञानेन त्वदभ्युपगतेन स्वं प्रति कारणान्तरस्याक्षेपादित्यर्थः ॥ c“अविद्ये”ति। अविद्या भेदग्रहे कारणमित्यर्थः। अविद्यावशादपि भवत्कारणसापेक्षमेवेत्याह—। d“किञ्चात”इति। अविद्यावशा-

(१) क्वचित्पुस्तके तत्रापीत्यस्य स्थाने तदापीति पाठः।

देव घटादयोऽपि स्युस्तथा च दृष्टकारणभावा अपि दण्डादयो न कारणं स्युरित्यर्थः । तदेव कारणं भेदज्ञानं प्रति घटादिकं च दुर्वचमित्यविद्यात इत्युक्तं न त्वविद्या कारणत्वेनाभ्युपगता मयेत्याशङ्कते-। "अथे"ति । भेदज्ञानं तावद्भेदविषयकं भेदहेतुकं चेति वचनभङ्गिभेदेन त्वयाऽपि स्वीकृतमित्यर्थः ॥

सू० "नच तदपि दुर्निरूपं, प्रतियोगिरूपत्वेनाप्रतीतावधिकरणस्वभावत्वेनाधिकरणप्रतीतिः अधिकरणस्वभावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्चेतरेतराभावग्रहणकारणमिति निरूपणात् ॥ * अथ स्वरूपमेव भेदप्रतिभासस्य विषय इति तत्त्वं * तथापि [b]सहप्रयोग एवानुपपन्नः परिहीयतां भेदेन तु किमपराद्धं सोऽपि दूष्यत इति चेत् सत्यम् । [c]नैमित्तिकस्तु स्यान्न स्वरूपतः । न हि घटमानय घटमवलोकयेत्यादौ भेदपदमपि प्रेक्षावानुपादत्ते व्याख्यायां तु मूढप्रबोधनार्थं घटः कुम्भ इति वत्सहप्रयोगोऽपि न दोषः [d]तथापि कः परमार्थः ।

टी० ॥ [a]"नचे"ति । अधिकरणग्रहणं प्रतियोगिस्मरणं च भेदग्रहकारणं न त्वधिकरणत्वेन प्रतियोगित्वेन वा तदुभयज्ञानं कारणं येनान्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः ॥ स्मृतिरित्युपलक्षणमनुभवोऽपि क्वचित्प्रयोजकः तवापि वान्तरा स्मृतिकल्पनमित्यर्थः ॥ [b]"सहप्रयोग" इति । घटस्वरूपं भेद इति सहप्रयोगः । यद्वा घटो भिन्न इति सहप्रयोगः । घटस्य भेद इति तु राहोः शिर इति वदुपपाद्यम् । [c]"नैमित्तिक"इति । सञ्ज्ञापरिचायननिमित्तकः यथा पिकः कोकिल इति पर्यायान्तरसहप्रयोग इत्यर्थः ॥ [d]"तथापी"ति । भेदपदस्य नानार्थत्वापत्तेरित्यर्थः ॥

मू० [a]यथायथं त्रयमपि [b]घटस्य हि घटाद्यात्मना प्रतीतिः अपटाद्यात्मना च प्रतीतिः ततो [c]वैशिष्ट्यप्रतीतिश्चेत्यनुभवसिद्धं तत्राभावस्य [d]प्रथममात्रमभावान्तराभावात् सामान्यादिषु त्रिषु [e]द्वयं धर्मान्तराभावात् द्रव्यादिषु त्रयं त्रयस्यापि तत्र सम्भवात्॥ भवति हि पटोऽयं न घटः तन्तुमयश्चेति। [f]गन्धोऽयं न रूपं सुरभिश्चेति ॥

टी० ॥ [a]"यथायथमि"ति । पूर्वोक्तव्युत्पत्तित्रयमाश्रित्य नानार्थ एवायं भेदशब्द इत्यर्थः ॥ यद्वा द्रव्यगुणकर्मसु त्रयमपि सामान्यविशेषसमवायाभावेषु स्वरूपभेदमात्र(१)मित्यर्थः ॥ यद्वा सर्वत्र भेदत्रयमेव यथायथं तु सामग्रीवशाद्ग्रहणमित्यर्थः ॥ क्रमेणाभावत्रयप्रतीतिः प्रमाणयति—। [b]"घटस्य ही"ति । घटादेरित्यर्थः । तेन घटाद्यात्मनेत्यविरोधः ॥ [c]"वैशिष्ट्यप्रतीति"रि"ति । वैधर्म्यप्रतीतिरित्यर्थः । [d]"प्रथममात्रमि"ति । स्वरूपभेदमात्रमित्यर्थः । एतच्च सुप्रतिपदत(२)योक्तम् । अभावेष्वऽधिकरणप्रतियोगिरूपवैधर्म्यसत्त्वात्॥ [e]"द्वयमि"ति । स्वरूपभेदेतरेतराभावरूपमित्यर्थः ॥ यद्यपि सामान्ये सामान्यान्तराभावेऽपि व्यक्तिरेव वैधर्म्यं विशेषसमवाययोरप्याश्रयो वा निरूपकान्तरं वा यथायथं वैधर्म्यमस्ति तथापि तत्र सामान्यभावमात्रविवक्षयेदमुक्तं पटोयमिति स्वरूपभेदग्रहप्रकारः न घट इत्यन्योन्याभावग्रहस्य तन्तुमय इति वैधर्म्यस्य द्रव्ये त्रयमुक्त्वा गुणेप्याह—। [f]"गन्धोयमि"ति ॥

(१) स्वरूपभेदमात्रम्=स्वरूपभेदोभयमात्रमित्यर्थः ।

(२) सुप्रतिपदतया=स्फुटतया वस्तुतस्त्वभावे वैधर्म्यभेदोऽप्यस्तीत्येतदेवा—द्यभावेति ।

सू० [a]गतिरियं नोत्क्षेपणं तिर्यक् चेति [b]लक्षणं तु स्वरूपभेदस्य ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिः इतरेतराभावस्य त्वबाधितः समानाधिकरणो निषेधप्रत्ययः वैधर्म्यस्य तु [c]विरोधः [d]स चैकधर्म्यसमावेश इत्येषा दिगिति। अत्रोच्यते। तथाहि-[e]यत्तावत्पृष्टं किमेतेष्वन्यतमात्मास्य विषयस्तदन्यो वेति तन्निर्वचनवादिनि शोभेत नास्मासु प्रतिभासमानोऽयं भेदः स्वरूपादिपक्षान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां चासद्सत्त्वाभ्यां वान्येनापि वा धर्मेण येन निरूप्यमाणोऽन्वयेन च व्यतिरेकेण वा बाध्यतामेति तेन सर्वेणानिर्वचनीय इति ब्रूमः। एतच्च न केवलं भेदस्यापि तर्हि जगत एवानिर्वचनीयवादश्चायं यथा तथोदितं प्राक्। यदप्युक्तमथान्यतमेत्यादि गन्धे गन्धान्तरवदित्यन्तम्। तदपि न साधु। यथा युक्त्यैकस्वीकारस्तथैव प्रवाहस्वीकारस्य दुर्वारत्वात् ॥

टी० ॥ कर्मत्याह—[a]"'गतिरियमि" ति । प्रत्येतव्यस्य प्रतीतिरेव लक्षणं सुप्रतिपदमिति क्रमेण तदाह—[b]"'लक्षणं त्वि" ति ॥ [c]"'विरोध" इति। विरुद्धधर्मप्रतीतिरित्यर्थः। सहानवस्थानं विरोध इत्याह—[d]"'स चे"ति। यद्वा प्रतीतिपदेन प्रत्येतव्यमेवोक्तं तेन प्रतियोगिसमानाधिकरणो भाव इतीतरेतराभावलक्षणमित्यर्थः। निर्वचनाय प्रश्न एवानिर्वचनवादिनि न घटते तथाच किमेतेनेत्यादिप्रश्नानुपपत्तिमाह—। [e]"'यत्तावदि" ति ॥ [f]"'यथा युक्त्ये"ति। भेदप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या प्राथमिकभेदवत्तत्रापि (१) तत्प्रतीतिरिति तदन्यथानुपपत्तिरविशिष्टेत्यर्थः ॥

सू० [a]"'तत्र यदि प्रवाहस्वीकारे तस्या असाधकत्वं स्वीक्रियते एकस्वीकारेऽपि स्यात्। अविशिष्टलक्षणत्वात्।

(१) तत्रापि = द्वितीयोऽपि।

[b]अत एव प्रतिभासमानत्वादेकस्वीकार इत्यप्ययुक्तम् । [c]एकप्रतिभासिकाया युक्तेः सर्वसाधारण्यात् । [d]नहि प्रत्यक्षादेव जायमानः प्रतिभासः प्रमाणं नानुमानादेरित्यत्र युक्तिरभ्युपगमो वा तव । [e]न वानवस्था प्रसञ्जिका युक्तिरनुमानादेरन्या नाम । [f]तर्कस्यापि व्याप्तिमूलत्वं ॥

टी० ॥ प्रवाहे तस्या युक्तेराभासत्वे प्रथमोऽपि भेदो न स्यात् साधकाभावादित्याह—। [a]"तत्रे" ति । ननु प्राथमिके भेदे युक्तिर्न प्रमाणं किन्तु प्रत्यक्षमेवेत्यत आह—। [b]"अत एवे" ति । प्रत्यक्षमाभासं मन्यमानाय त्वया युक्तिरवश्यं वाच्या सा च साधारणीत्याह—। [c]"एके" ति । ननु द्वितीयादिभेदगोचरं प्रत्यक्षमाभासतयापि सन्दिह्यमानं नास्तीत्यत आह-। [d]"नही" ति । ननु भेदप्रवाहे युक्तिरपि नास्तीत्यत आह—। [e]"नचे" ति । भेदे भेदान्तरानभ्युपगमे तस्य स्वाश्रयाभेदे भेदस्वरूपमेव तस्मादिति तत्र तत्रावश्यं भेद इत्यनवस्थाप्रसञ्जिका युक्तिरनुमानमेवेत्यर्थः । ननु तर्क एवानवस्थाप्रसञ्जको नानुमानमत आह—। [f]"तर्कस्यापी" ति । तथाच तर्केणापि सिद्ध्यन् प्रवाहो व्याप्तिबलादेव सेत्स्यतीत्यर्थः । तर्केऽपि विपर्ययावसानमेव मूलं तच्चानुमानमेवेति वार्थः ॥

मू० "सर्वं चानुमानच्छायामापद्य दूषणमपि प्रवर्त्तते इति भवत एव व्युत्पादनम् । [b]अतोऽनवस्थाप्रसञ्जिकाया युक्तेर्दोषो वा वक्तव्यः त्यक्तव्यो वा स्वपक्षः । प्रवाहस्वीकारवदेकस्वीकारे नाऽनवस्थेति चेत् तत्किमनवस्थाभावविशिष्टायास्तस्या युक्तेः साधकत्वं मन्यसे ? । एवं तर्हि द्वितीयमात्रस्वीकारेऽपि नानवस्थेति द्वितीयस्वीकारप्रसङ्गः । ओमिति चेत् परार्द्ध पर्यन्त प्रवाहस्वीकारं को वारयिता ? । नैतावन्मात्रेण तुष्यति भवान् परार्द्धादप्यधिकमेकादिकं किं नाभ्युपगम्यते

इत्यपि भवता वक्तव्यमेव तथाच सैवानवस्थेति चेत् । सत्यम् । तस्यास्तु भयात्कीदृशमभ्युपगम्यतामिति निपुणं मन्त्रयावहे । द्वित्र्यादिकं परित्यज्यतामिति चेत् । [d] एकस्मिन्नाम कीदृशोऽनुग्रहः येनानवस्था-प्रवाहनिवेशाविशेषेऽपि द्वित्र्यादिकमुपेक्षितमेकं तु रक्षितम् । द्वितीयमादायानवस्थेति चेत् । द्वितीये यदि भवतोऽनुग्रहः स्यात् ॥

टी०॥ भवतु वा तर्कोऽनवस्थाप्रसञ्जकस्तथाप्यनुमानच्छायापन्न एव स प्रयोज्य इत्याह—। [a]"सर्वमि" ति । असिद्धयादिकमपीत्यर्थः। तथाच भेदेऽपि भेदप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिर्यद्यनाभासा तदानवस्थैव यदि चाभासा तदा प्राथमिकोऽपि भेदो न सिद्ध्येदित्याह-[b] "अत" इति । नन्वनवस्थादोषादेव प्रवाहो न सेत्स्यतीत्याह—। [c]"प्रवाहे" ति । यथा द्वितीयो भेदोऽनवस्थामूलत्वेन त्यज्यते तथा प्रथमोऽपि त्यज्यतामविशेषादित्याह—। [d]"एकस्मिन्नि"ति ।

मू० [a]तृतीयमादायानवस्थेत्यभिधाय सोऽपि रक्षितः स्यात् । तावेतौ भवतो रागद्वेषौ निःश्रेयसाय यतमानस्य मानसमास्कन्दमानौ न कल्याणोदर्कौ तर्कयामि । [b]गन्धे गन्धान्तरप्रसञ्जिका च न युक्तिरस्ति। [c]तदस्तित्वे का नो हानिः। [d]तस्या अप्यस्माभिः खण्डनीयत्वात्। यदप्ययेतरेत्यादिति निरूपणादित्यन्तं [e]तदप्ययुक्तम् । तथाहि-इतरेतराभावज्ञानं भेदव्यवहारहेतुं मन्यते यस्तस्य पक्षो नोपपन्न आत्माश्रयप्रसङ्गादित्येवं ब्रुवाणस्य न किञ्चिद्बाधकमुक्तं स्यात् [f]प्रतियोगिरूपत्वेनेत्यादिसमाधानं च प्रागेव दूषितम् । अथ स्वरूपमेवेत्यादि न दोष इत्यन्तं यदुक्तं तदप्यस्मदनुक्तदोषदूषणमित्युपेक्षितम् । यदपि

तथापि के इन्धादि तिर्यक् चेत्यन्तं तदपि गर्तवर्त्तिगोधामांसविभजनन्यायमनुहरति । पक्षत्रयस्याप्युक्तयुक्त्या आच्छादितस्य दर्शयितुमशक्यत्वेन तद्विभागव्यवस्थितेरनवसरनिरस्तत्वात् ॥

टी० ॥ यथा द्वितीयस्तथा तृतीयश्चतुर्थोऽपीति क्रमेणैकैकमात्राभ्युपगमे द्वितीयवन्नानवस्थेत्याह—। [a]"तृतीयमि" ति ॥ [b]"गन्धे" इति । नहि गन्धे गन्धविशिष्टप्रतीतिर्यदन्यथानुपपत्त्या गन्धेऽपि गन्धः स्यान्न वा?। तदनभ्युपगमे प्रथमोऽपि गन्धो न स्यादित्यर्थः । अनवस्थया गन्धोऽपि वा मा सिद्ध्यत्वित्याह—। [c]"तदस्तित्व" इति । [d]"तस्या अपी"ति । गन्धसाधिकाया युक्तेरित्यर्थः । अथेत्यादिनिरूपणादित्यन्तेनेतरेतराभावाग्रहसामग्रीपर्यवसायिका युक्तिरुक्ता तां खण्डयति—। [e]"तदप्ययुक्तमि" ति । एतावताप्यात्माश्रयपरिहारो न कृत इत्यर्थः । ननु यदि प्रतियोगित्वेन प्रतियोगिज्ञानं तन्त्रं स्यात्तदात्माश्रयः स्यान्नत्वेवमित्यत आह—। [f]"प्रतियोगी" ति । एवं सति निषेध्यनिषेधसाङ्कर्यं स्यादित्यादिना दूषितत्वादित्यर्थः ॥

मू० [a]यच्च स्वरूपभेदस्य लक्षणमुक्तं ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिरिति तदप्यवद्यम् । [b]यदेकमेव वस्तु भ्रान्त्या भिन्नमिति प्रतीयते तत्र [c]ताद्रूप्येणैकरूपतया प्रतीतिर्नास्ति अस्ति च प्रतीतिः । नच स्वरूपभेद इत्यतिव्याप्तिः । ताद्रूप्येणेत्यस्य धर्मान्तररूपभेदासङ्कीर्णोदाहरणार्थत्वात् । प्रतीतिरभ्रान्ता विवक्षिता ?*—इति चेन्न, [d]स्वरूपप्रतीतेस्तत्राप्यभ्रान्तत्वात् । [e]यच्च स्वरूपमात्रेण प्रतीयते वस्तु न ताद्रूप्येण । न च नानात्मतया वस्तुगत्या चैकमेव तत्त्रापि स्वरूपलक्षणो भेदः स्यात् ॥

टी० ॥ स्वरूपभेदे सहप्रयोगानुपपत्तिर्न मयोक्ता येन

मूढप्रतिपत्त्यनुरोधेन समाहिता किन्तु दोषान्तरमुक्तं तन्न समाहितमित्याह—। [a]"यत्त्वे"ति । "यदेकमेवे"ति । यत्र चन्द्रद्वयधीरस्ति तत्रैकस्यापरात्मतया प्रतीतिर्नास्ति । अतस्ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिरस्ति नतु द्वित्वेन प्रतीयमानस्य स्वरूपभेदोऽस्तीत्यर्थः । ताद्रूप्येणेत्यस्य विवरणमेकरूपतयेति । ननु ताद्रूप्येणाप्रतीतावित्येव तत्र नास्तीति कथमतिव्याप्तिरित्यत आह—। [c]"ताद्रूप्येणेत्यस्ये"ति । धर्मान्तररूपो यो भेद इतरेतराभावात्मा वैधर्म्यात्मा च तदसङ्कीर्णोदाहरणं ताद्रूप्येणाप्रतीतावित्यस्यार्थः । तथा च यस्यान्योन्याभावो वैधर्म्यं वा यत्र तत्र ताद्रूप्येणाप्रतीतिर्विवक्षिता सा (१) च चन्द्रद्वयदर्शनेऽप्यस्ति । नहि तत्र चन्द्रयोरन्योन्याभावो वैधर्म्यं वेति भावः ॥ [d]"स्वरूपप्रतीतेरि"ति । चन्द्रादिस्वरूपप्रतीतेरित्यर्थः । नैकरूपतया न वा नानारूपतया यत्प्रतीयते तत्र लक्षणगमनादतिव्याप्तिरित्याह "यत्त्वे"ति ॥

सू० "नास्त्येवेदृशमुदाहरणम् । ताद्रूप्याताद्रूप्याभ्यामेकस्यावश्यं प्रतीते(२)रिति चेत् । प्रतीतिकलहानवकाशात् (३) [b]भवति हि यत्त्वया दृष्टं तत्किमेकमनेकं वा इत्यनुयुक्तो नायं विशेषो मया शङ्कितो जिज्ञासितो वा स्वरूपमात्रं तु प्रतीत्याहमुदासीनोऽभूवमित्यभिधत्त इति । * [c]ननु तदपि स्वल्पं भेद एव कस्मादपि तत्कथमुक्तदोषावतार ? *—इति [d]मैवम्, एवं ताद्रूप्येणाप्रतीताविति व्यर्थं स्यात् । प्रतीतिमात्रलक्षणं वक्तव्यं [e]यत्प्रमेयं तत्कस्मादप्यवश्यं भिन्नमित्ये [f]कस्यैव स्वस्माद्भेदप्रसङ्गनिराकरणार्थमपि ताद्रूप्येणाप्रतीतावित्युक्तं [g]तच्च खण्डितमिति

(१) सा=प्रतियोगिभूता । (२) "तद्विरुद्धाभ्युपगमे च प्रतीतिविरोध" इति शेषः । (३) प्रतीतिकलहानवकाशात्=प्रतीतिविरोधानवकाशात् ॥

* ताद्रूप्य(१)मन्यरूपत्वं विवक्षितम् ? *-इति चेन्न, तदा(२)हि तदानुपस्थापितपरामर्शवदन्यत्वस्य स्वरूपभेदत्वे आत्माश्रयः ॥

टी० ताद्रूप्याताद्रूप्ययोरन्यतरप्रकारेण प्रतीतिप्रौढ्यमालम्ब्याह—। a"नास्ती"ति। एतादृशी प्रतीतिमुपपादयति—। b"भवति ही"ति। स्वरूपमात्रप्रतीतौ ताद्रूप्याताद्रूप्यप्रकारयोरभावादित्यर्थः॥ ननु लक्ष्यमपि तत्राऽस्त्येवेति नातिव्याप्तिरित्याह—। c"नन्वि"ति। सर्वप्रतीतिविषये स्वरूपभेदस्य लक्ष्यस्य सत्त्वात्तदितरविशेषणवैयर्थ्यमित्याह—d"सैवमि"ति। एतदेवोपपादयति—। e"यदि"ति। ननु ताद्रूप्येणाप्रतीताविति यदि न कर्त्तव्यं तदा स्वस्मादपि स्वस्य स्वरूपभेदो भवेदित्याह—। "एकस्यैवे"ति। g"तच्चे"ति। यत्र ताद्रूप्याताद्रूप्याभ्यां न प्रतीतिः किन्तु स्वरूपप्रतीतिमात्रं तत्रापि fस्वरूपभेदः स्यादित्यनेन खण्डितमित्यर्थः॥ h"तदा ही"ति। तच्छब्देनेत्यर्थः। तदानीमन्यतोऽनुपस्थितस्यैव स्वयं परामर्शे यथात्माश्रयस्तथा स्वरूभेदज्ञानाधीनमेव स्वरूपभेदज्ञानमित्यात्माश्रय एव। अन्यशब्दस्य(३)स्वरूपभेदार्थत्वात्॥

सू० a"सर्वस्वरूपाणां लक्ष्यत्वात् b"अन्योन्याभावत्वे चाऽन्योन्याश्रयः c"वैधर्म्ये च चक्रकम्। d * यदपीतरेतराभावस्य लक्षणमबाधितः समानाधिकरणो निषेधप्रत्यय * इति तदप्यशोभनम्। e"समानाधिकरणइत्यादिभाषायाः कथमऽपि|तात्पर्यगवेषणेऽपि समानाधिकरणो यो निषेधस्तत्प्रत्ययविषयोन्योन्याभाव इति तात्पर्यपर्यवसाने सामानाधिकरण इति॥

(१) ताद्रूप्यम्=स्वरूपभेदान्यरूपत्वम्। (२) तदा = तच्छब्देनेत्यर्थः। तदेति शब्दान्तरं चात्राध्याहार्य्यम्। तदा (परामृष्टस्या) ऽन्यत्वस्य स्वरूपभेदत्वे-इत्यन्वयः। (३) अन्यशब्दोऽन्योन्याभावप्रतियोगिपरत्वेन स्वरूपभेदस्य वाचकः।

टी० तर्हि स्वरूपभेदान्तरज्ञानाधीनं स्वरूपभेदज्ञानान्तरमेवास्तु तथाच नात्माश्रय इत्यत आह—। [a]"सर्वे"ति । ननु तच्छब्दोऽन्यपरोऽन्यश्चान्योन्याभावप्रतियोगीति नात्माश्रय इत्यत आह—। [b]"अन्योन्ये"ति । तर्ह्यन्योन्यभावग्रहाधीनः स्वरूपभेदग्रहस्तदधीनश्चान्योन्याभावग्रह इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । नन्वन्यशब्दोऽन्यपरोऽन्यश्च तद्विधर्मेति नात्माश्रयान्योन्याश्रयावित्यत आह—। [c]"वैधर्म्येति चे"ति । वैधर्म्यग्रहाधीनः स्वरूपभेदग्रहस्तदधीनश्चान्योन्याभावग्रहस्तदधीनं च पुनर्वैधर्म्यज्ञानं तथाच चक्रकं वैधर्म्यं हि तदन्योन्याभावसमानाधिकरणधर्मवत्त्वमित्यर्थः । निषेधप्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यं केनेति वाच्यम् । प्रतियोगिना चेत् तदा प्रत्यय आत्मनि प्रतियोगी च घटादिरन्यत्रेति भाषेयमनादेयेत्याह—। [d]"यदपी"ति । तात्पर्यमाह—। [e]"सामानाधिकरण"इति ॥

सू० [a]किं तुल्याश्रय, उतैकाश्रयः, उत [b]तादात्म्यप्रतियोगिकः, उताधिकरणीभूतपदार्थवाचिशब्दविशेषणविशेष्यभावव्यस्थितपदाभिधेयः, उतान्यदेव? तत्र न प्रथमः । तुहिनमयूखे प्रियमुखे च न दूषणकणस्यापि सम्भव इति प्रत्ययस्यापि दर्शनात् ।* [d]तत्र मुखचन्द्रयोरन्योन्याभावोऽस्ति? *—इ(१)ति चेन्न,

टी० सामानाधिकरण्यं विकल्पयति--। [a]"किमि"ति । तुल्य आश्रयो यस्याभावस्य सोऽन्योन्याभाव इत्यर्थः । अपदार्थमपि तात्पर्यगतिमालम्ब्य विकल्पयति—। [b]"तादात्म्ये"ति । शाब्दं सामानाधिकरण्यमभिप्रेत्याह—। [c]"अधिकरणीभूते"ति । अधिकरणवाचिना शब्देन घटादिशब्देन विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थितं यन्नञ्पदं तदभिधेयो योऽभावः सोऽन्योन्याभाव इत्यर्थः । तुहिनेति भवति घटः पटो न भवतीति पटान्योन्या-

(१) अत्र अपि शब्दोऽध्याहर्तव्यः । लक्ष्यीभूत इति च शेषः ।

भाववान् घट इत्यर्थः । तुहिनमयूखप्रियामुखे(१)तुल्ये दूषणकणात्यन्ताभावस्याप्यधिकरणे इति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । यदि तत्रान्योन्याभावो न भवेत्तदातिव्याप्तिर्न त्वेवमित्याह-।d"तत्रे"ति । परिहरति—नेति । तत्प्रत्ययस्य यो विषयः सोऽन्योन्याभाव इति लक्षणं तत्प्रत्ययविषये मुखचन्द्रवर्त्तिकलङ्कदोषात्यन्ताभावेऽपि गतमित्यतिव्याप्तिरेवेत्यर्थः । यद्वा ननु यत्रायं प्रत्ययस्तत्र शीतमयूखयोरन्योन्याभावोऽस्तीति(२)नातिव्याप्तिरित्याह—। "तत्रे"ति ॥

मू० a तस्य(३)सत्त्वेप्युक्तप्रत्ययस्य तदविषयत्वात् b*मास्तु तद्विषयः लक्षणं त्वस्यैत(४)त्तच्च तदविषयत्वेऽपि न दुष्टम् ? *-इति चेन्न, कीदृशं तद्धीदं लक्षणम् । c न तावत्समानाधिकरणो यो निषेधः तत्प्रत्ययो यस्तस्य यो विषयः सोऽन्योन्याभाव इति । नापि d स एवान्योन्याभाव इति । e नापि यत्र सामानाधिकरण्ये भेदप्रत्ययस्तत्र योऽस्ति सोऽन्योन्याभाव इत्य(५) स्तु । f तद्धर्मस्य सर्वस्यान्योन्याभावत्वापातात् ॥

टी० ॥ a"तस्ये"ति । एतत्प्रत्ययप्रतीयमानत्वं तत्र नास्तीत्यर्थः ॥ ननु लक्ष्यलक्षणयोर्विषयविषयिभावमन्तरेणापि व्यावर्त्तकत्वसम्भव इत्याह—। b"मास्त्वि"ति ॥ c"न तावदि"ति । प्रियामुखशीतमयूखयोर्यो दूषणकणात्यन्ताभावस्तत्रातिव्याप्तेरित्यर्थः—। d"स एवे"ति । समानाधिकरणप्रत्यय एवेत्यर्थः । प्रत्ययस्यान्योन्याभावे लक्ष्ये वृत्त्यभावेन(६) लक्षणत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । यद्वा समानाधिकरणनिषेधप्रत्ययविषय एवेत्यर्थः । संस-

(१) प्रथमाविभक्तिद्विवचनमेतत् । (२) यत्र दूषणकणाऽत्यन्ताभावोऽपि लक्ष्यीभूतोऽस्तीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः । (३) तस्य=लक्ष्यीभूतान्योन्याभावस्य । उक्तप्रत्ययस्य = दूषणकणात्यन्ताभावप्रत्ययस्य । (४) अन्योन्याभावस्यैव चैतल्लक्षणमित्यर्थः । (५) "अस्त्विति"त्यन्वयः ।
(६) लक्ष्ये वृत्तित्वाभावस्यात्मवृत्तित्वात्तस्य ज्ञातव्यः

र्गाभावस्तु व्यधिकरणनिषेधप्रत्ययविषयोऽपीत्यर्थः । समानाधिकरण(१)पदार्थविकल्पानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ "नापी"ति । समानाधिकरणनिषेधप्रत्ययसमानाधिकरणेऽभावोऽन्योन्याभाव इत्यपि नेत्यर्थः ॥ [f]"तद्धर्मत्ये"ति । घटाद्यन्योन्याभावाधिकरणानां पटादीनां ये धर्मास्तेष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः । आत्मनो च ये धर्माः प्रत्ययसमानाधिकरणास्तत्रातिव्याप्तिरिति वार्थः, प्रत्ययत्वादौ वातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

सू० [a]समानाधिकरणपदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। [b]एतेनैकमुदाहरणमादाय द्वितीयोऽपि निरस्तः। [c]नापि तृतीयः। तादात्म्यप्रतिसन्धानव्यतिरेकेण तत्प्रतियोगित्वस्य प्रत्येतुमशक्यतया तन्निर्वचनप्रसङ्गात्। तच्चाशक्यम्। तथा हि-[d]तदेकत्वं वा भेदाभावो वा [e]स्वरूप त्वसम्भावितम्। तस्य भेदत्वोपगमात्। [f]तस्मिन् दृष्टेऽपि तन्न वेति तादात्म्यसंशयानवकाशापत्तेः। [g]आद्योऽपि सङ्ख्याविशेषो वा धर्मान्तरं वा ? ॥

टी०॥ एवं सत्यत्यन्ताभावाव्यच्छेदे तदर्थमुपादीयमानसमानाधिकरणपदवैयर्थ्यमित्याह—। [a]"समानाधिकरणे"ति । उतैकाश्रय इति पक्षं दूषयति—। [b]"एतेने"ति । प्रियामुखशीतमयूखौ द्वावुदाहृतौ यौ तयोरेकमुदाहरणं प्रियामुखं शीतमयूखो वा तदादायेत्यर्थः। तथा च प्रियामुखे दूषणकणो नास्तीत्यत्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । उत तादात्म्यप्रतियोगिक इति विकल्पितं पक्षं दूषयति—। [c]"नापी"ति । यद्यपि समानाधिकरणपदस्य नायमर्थः सम्भवति तथापि परविवक्षामात्रेण विकल्पः तादात्म्यस्य दुर्वचतया तत्प्रतियोगित्वं दुर्निरूपमित्यर्थः ॥ [d]"तदि"ति । तादात्म्यमित्यर्थः ॥ [e]"स्वरूपं त्वि"ति । परेण स्वरूपस्य भेदमभ्युपगम्यते तेन तादात्म्यत्वेन सम्भवदपि न तद्विकल्पितमित्यर्थः । तादात्म्यं न स्वरूपमित्यत्रोपपत्त्यन्तरमाह—। [f]"त-

(१) नेति प्रतिज्ञायां हेतुमाह—समानेति ।

ह्निमत्रि''ति । स्वरूपे दृष्टे तादात्म्ये संशयो न स्याद्यदि स्वरूपमेव तादात्म्यं स्यादित्यर्थः ॥ [g]''आद्ये'' इति । एकत्वं स्वरूपं तत्रेत्यर्थः ।

सू० नाद्यः । गुणादौ तदभावप्रसङ्गात् । [b]प्रथमक्षणे कार्य-[c]द्रव्यस्यैकस्यापि स्वातादात्म्यप्रसङ्गात् [d]वैशेषिकमतव्युत्थाने चै[e]कत्वे तदभावप्रसङ्गात् । [f]उपाधिभिन्नावलम्बि च तादात्म्यं कथं स्वरूपमात्रावलम्बिनैकीकर्तुं शक्यम् । [g]विचित्रप्रतिपत्तिकत्वात् ॥

टी० ॥ [a]''गुणादावि''ति । गुणे गुणस्य सङ्ख्यायास्त्वयानभ्युपगमादित्यर्थः ॥ [b]''प्रथमे''ति । क्षणमगुणो भाव इति त्वया स्वीकारात् प्रथमक्षणं सङ्ख्यायास्तत्राभावात् ॥ [c]''द्रव्यस्ये''ति तादात्म्यं न स्यादित्यर्थः । ननु वैशेषिकस्य प्रक्रियेयं यद्गुणे गुणो न वर्त्तते क्षणमगुणो भावइति न त्वस्माकमपीति नोक्तदोष इत्यत आह—। [d]''वैशेषिके''ति । व्युत्थानं विप्रतिपत्तिः ॥ [e]''एकत्वे'' इति । आत्माश्रयभयेनैकत्वे त्वयैकत्वं नाभ्युपेयमिति तत्र तादात्म्यं न स्यादित्यर्थः ॥ ननु तदेकत्वं यदि तत्र वर्त्तेत तदात्माश्रयः सजातीयैकत्वप्रवाहाङ्गीकारे चानवस्था किन्तु भिन्नाभिन्नोपाधिघटितमेकत्वं तदेकत्वेषु वर्त्ततां तदेव च तेषां तादात्म्यमिति नोक्तदोष इत्यशङ्क्याह—। [f]''उपाधी''ति । तावतामुपाधीनामेकपदेनोपसङ्ग्रहीतुमशक्यानामसङ्ग्रहे लक्षणमिदं तादात्म्यस्य दुरुपपादनमेव स्यादित्यर्थः ॥ ननु तेऽप्युपाधय एकत्वपदेनैवोच्यतां को दोष इत्यत आह—। [g]''विचित्रे''ति । एकप्रकारिकया हि प्रतिपत्त्या ये विषयीक्रियन्ते घटादयस्ते घटादिपदेन सङ्गृहीतुं शक्यन्ते प्रकृते च तदभाव इत्यर्थः ॥

सू० [a]नापि द्वितीयः । तस्यापि धर्मान्तरापेक्षयानवस्थानात् । अनपेक्षायां स्वातादात्म्यप्रसङ्गात् । [b]नापि द्वितीयः । [c]नहि भेदस्याभावो भवन्नप्यन्योन्याभावस्यैव स्यादन्योन्याभावस्य तत्प्रतिक्षेपात्मकत्वात् ।

तेनाप्यन्योन्याभावप्रतिक्षेपात्मना भवितव्यं परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वात् निषेध्यनिषेधयोः तथाच सत्यन्योन्याभावप्रतीतिमन्तरेण तन्निरूपणमशक्यं निषेध्यप्रतीतिसापेक्षत्वान्निषेधबुद्धेरित्यन्योन्याश्रयः । [d]नापि तुरीयः । [e]निर्घटं भूतलमित्यत्रापि प्रसङ्गात् । [f]नापि पञ्चमः ॥

टी० ॥ धर्मान्तरं वेति पक्षं दूषयति—। [a]"नापी"ति । यद्धर्मान्तरमेकत्वं घटतादात्म्यं तत्र यदि धर्मान्तरमभ्युपगम्यते तदानवस्था यदि न तत्र धर्मान्तरं तदा तत्र स्वतादात्म्यमेव न स्यादित्यर्थः । मूलविकल्पे भेदाभावो वेति पक्षं दूषयति—। [b]"नापी"ति । तादात्म्यप्रतियोगिकोऽभावस्तादात्म्यं च भेदाभाव इत्यन्योन्याभावाभावपर्यवसन्न(१)एवेत्यन्योन्याभावेनैव तन्निरूपणमित्यात्माश्रयस्तादात्म्यमान्तरालिकं विवक्षित्वान्योन्याश्रय इत्याह—। [c]"स ही"ति । सताधिकरणीभूतपदार्थवाचिशब्दविशेष्यभावव्यवस्थितपदाभिधेय इति विकल्पं दूषयति—। [d]"नापी"ति । [e]"निर्घटमि"ति । अत्रापि निर्घटत्वभूतलयोर्विशेषणविशेष्यवाचिनी पदे निर्घटभूतलपदे विशेषणविशेष्यभावापन्ने एव तद्वाच्यत्वं दुर्वारमिति संसर्गाभावेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । अन्यदेवेति पक्षं हि दूषयति—। [f]"नापि पञ्चम"इति॥

सू० [a]समानाधिकरण इति प्रतियोगिसमानाधिकरणो विवक्षितः तादृशश्च निषेधोऽन्योन्याभावः तत्प्रत्ययश्च तल्लक्षणमित्यस्याप्ययुक्तत्वात् भावासमानाधिकरणस्यान्योन्याभावस्य कुम्भः पटत्वं न भवतीत्यादेरव्यापानात् । [b]तज्जातीयतथात्वं च यं विशेषमन्योन्याभावे गतमादाय स्यात् तदेव लक्षणी-

(१) भेदाऽभाव इति शेषः । तथाचान्योन्याभावापेक्षायामात्माश्रयः ।

भवनसमर्थ(१)मुपजीव्यमानमस्य लक्षणस्योपन्यासं प्रत्यादिशति। नच तदपि सम्भवति, ᵅअन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदखण्डनप्रस्तावे निरस्तात्। प्रकारान्तरस्य चासम्भवात्॥

टी० ॥ यद्यपि समानाधिकरणपदार्थविकल्पे(२)तद्विशिष्य तदनिरुक्तः पञ्चमविकल्पपर्यवसानं तथापि तदादायैव(३)दूषयति–। ᵅ"समानाधिकरण"इति। पटत्वस्यान्योन्याभावप्रतियोगिनः कुम्भावृत्तित्वात् सामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरित्यर्थः॥ ननु यद्यप्ययमन्योन्याभावो न प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तथाप्यन्योन्याभावजातीयं किञ्चित्तथा भवत्येव। यथा भूतलं घटो न भवतीत्यादि। तथाच कथमव्याप्तिरित्यत आह–। "तज्जातीयतथात्वं चे"ति। अन्योन्याभावजातीयत्वमेकमुपग्राहमन्तरेण दुर्निरूपमित्यर्थः॥ ननु तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावत्वादिनैकजात्यं स्यादित्यत आह–। ᶜ"अन्योन्याभावे"ति।

मू०ᵅ*नच पटः पटत्वं न भवतीत्ययमेवाऽभावः घटः पटत्वं न भवतीत्येक एव एवं प्रतियोग्यैक्येन मयाऽभ्युपगमादिति क्वचित्प्रतियोगिसमानदेशत्वाल्लक्षणसिद्धिरिति* वाच्यम्। तथापि प्रतियोग्यैक्येन तदत्यन्ताभावैक्यापत्तेः ᵇतादात्म्यवत्संयोगस्यापि द्विष्ठत्वाविशेषादतिव्याप्तेः ᶜकालभेदेन च प्रागभावादेरपि प्रतियोगिसमानाधिकरणतयाऽतिव्याप्तेः॥

टी० ॥ ननु य एव पटे पटत्वान्योन्याभावःप्रतियोगिसमानाधिकरणः स एवेतरस्मिन्नपि पटत्वान्योन्याभाव इति कथं लक्षणमव्यापक मित्याशङ्क्य निराकरोति–। ᵅ"नचे"ति।

(१) तदेव लक्षणीभवनसमर्थं प्रत्यादिशतीत्यन्वयः। (२) उतान्यदेवेत्यस्मिन्विकल्पे इत्यर्थः। (३) तद्=विशेषरूपम्।

यद्यभिन्नप्रतियोगिकत्वाद्घटपटनिष्ठयोः पटत्वान्योन्याभावयोरभेदस्तदा घटसंसर्गाभावान्योन्याभावयोरप्यभेद एव स्यादित्यर्थः । नन्वन्योन्याभावे घटपटतादात्म्यं द्विष्ठो धर्मः प्रतियोगी तदवच्छेदको वा न त्वेवं संसर्गाभावे इति तयोर्भेद इत्यत आह—। [b] "तादात्म्यवदि"ति । संयोगस्य संसर्गस्येत्यर्थः । तत्रापि(१)संसर्गस्तथेति भावः । यद्वान्योन्याभावे द्वयं प्रतियोगि संसर्गाभावे तु न तथेति वैषम्यमित्यत आह—। [c] "तादात्म्यवदि"ति । तत्रापि संसर्गावच्छेदकतया द्वयं प्रतियोगीति भावः । प्रतियोगिसमानाधिकरणे संयोगात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिपरोऽयं ग्रन्थः कालभेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं प्रागभावप्रध्वंसयोरतिव्यापकमित्याह—। "कालभेदेने'ति ॥

सू० [a] कालैक्येन विशेषणे च तदन्तोन्यव्यतिरेकाऽव्याप्तेरिति । यदपि धर्मान्तरस्य लक्षणमवादि वैधर्म्यस्य विरोधः स चैकधर्म्यसमावेश इति तदप्युद्भ्रान्तमनसो भाषितम् । [b] तथाहि—प्रमाणप्रमेययोर्भेदोऽस्ति न वा ।। [c] न चे [d] त्तदभिधानस्य पर्यायत्वप्रसङ्गः [e] किम्प्रमाणिका बुद्धिरित्युक्ते बुद्धेर्विषयेणोत्तरप्रसङ्गश्च । [f] नापि प्रथमः । स हि [g] न तावत् स्वरूपलक्षणः । तुलादिद्रव्यस्यैकस्याप्युभयभावदर्शनात् ॥

टी० ॥ प्रतियोगिसमानकालीनत्वे विशेषणे कालान्योन्याभावाव्याप्तिरित्याह—। [a] "कालैक्येने"ति । न हि कालसमानकालीनः कालस्यान्योन्याभावः । काले कालाभावादित्यर्थः । प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोरेकधर्मिसमावेशयोरपि वैधर्म्यं त्वया वाच्यमिति तल्लक्षणं तत्राऽव्यापकमिति(२) आह—। [b] "तथा ही"ति ॥ ननु तयोर्न वैधर्म्यं तत्कुतोऽव्याप्तिरित्याशङ्कते—।

(१) तत्रापि = संसर्गाभावेऽपि ।
(२) अव्याप्तिमेव दर्शयितुमत एवाहेत्यर्थः ।

[c] "नचे"ति। तर्हि प्रमाणप्रमेयपदयोः पर्यायत्वमित्याह—। [d] "तदभिधानद्वये"ति। पर्यायत्वे दोषान्तरमाह—। [e] "किं प्रमाणिके"ति। प्रमाणप्रश्ने प्रमेयेणोत्तरं स्यादित्यर्थः। [f] "नापि प्रथम" इति। प्रमाणप्रमेययोर्भेदपक्षोऽपि न घटत इत्यर्थः। भेदत्रयेऽप्यनुपपत्तिमाह—। [g] "न तावदि"ति। स्वरूपभेदे यदेव प्रमाणं तत्प्रमेयं न स्यादित्यर्थः॥

सू० [a] अत एव नान्योन्याभावोऽपि। धर्मान्तरं तु तयोर्भेदः परिशिष्यते यतोऽन्येन रूपेण तत्प्रमाणमन्येन च तदेव प्रमेयमित्युच्यते। तथा च सत्येकधर्म्यसमावेशो लक्षणव्यापकं [b] सोऽयं "प्रमेया च तुलाप्रामण्यवदि"ति पारमर्षमपि परामर्शं व्यस्मार्षीदित्यास्तां विस्तरः* [c] ननु भेदप्रतिपत्तेस्तावत् प्रत्यक्षफलस्यार्थेन्द्रियसन्निकर्षः कारणं वक्तव्यं तच यएवेन्द्रियसन्निकर्षस्य भेदप्रतीतिहेतोर्द्वितीयस्संबन्धी [d] स एव भेदोऽस्तु, न [e] 'उक्तबाधकैर्बाधितायाः प्रतीतेरर्थेन्द्रियसन्निकर्षकारणत्वाभावादिति। किञ्च तत्कारणत्वमेव [f] पूर्वभावित्वम्? *— इति चेन्न। चिरा [g] नन्वयध्वस्तानामपि कारणत्वम्? *—इति चेन्न।

टी०॥ स्वरूपभेदाभावेऽन्योन्याभावोऽपि न स्यादित्याह—। [a] "अत एवेति। नैयायिकमुपहसति—। [b] "सोयमि"ति। द्वितीयाध्याये प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवदिति सूत्रं तदुभयनिमित्तसमावेशोपदर्शकं त्वया विस्मृतमित्यर्थः। कारणताखण्डनावतारं रुक्मयितुं पीठकमारचयति—। [c] "नन्वि"ति। भेदसाक्षात्कारविषय एवेत्यर्थः। तथा च नान्योन्याभावादिविकल्पावकाश इति भावः॥ [e] 'उक्त'"ति। तत्प्रतीतिविषयखण्डनमेव बहुशः कृतमिति न प्रतीतिरर्थजन्येत्यर्थः। अर्थकारणत्वाभावादिति बहुव्रीहिः॥ [f] "पूर्वभावित्वमि"ति। पूर्ववर्त्ति-

त्वमित्यर्थः। चिरध्वस्तस्य यागादेः कारणत्वमिष्टमेवेति विशिनष्टि— g "अनन्वये"ति। यागादेरन्वयोऽपूर्वादिव्यापारः॥ h "अव्यवहिते"ति। चिरध्वस्तानां व्यवहितत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः॥

सू० a व्यापारस्यैव कारणत्वप्रसङ्गात् * b व्यापारेण न व्यवधानम्? *—इति चेन्न, c कारणकारणस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात् d * कारणस्यातद्व्यापारत्वान्नैवम्? *—इति चेन्न, e विना विशेषोक्तिं तस्य दुर्विवेकत्वात् * f यद्विना यद्यन्न जनयति तत्तस्य तत्रावान्तरव्यापारः? *—इति चेन्न, g सहकारिणामप्यवान्तरव्यापारत्वप्रसङ्गात् h * जन्यम्? *—इति चेन्न, i तथापि कारणत्वाव्यवस्थितौ विशेषोक्तेरश(¹)क्तेः॥

टी०॥ a "व्यापारस्यैवे"ति। ननु यागादेर्व्यापारिणोपीत्यर्थः॥ b "व्यापारेणे"ति। स्वाङ्गम(²)प्यव्यवधायकमिति न्यायादिति भावः॥ c "कारणे"ति। अन्यथासिद्धस्यापि कुलालपित्रादेरित्यर्थः। कुलालः कुलालपितुर्न व्यापार इति न तत्पितुः कारणत्वमित्याह—। d "कारणस्ये"ति। कारणकारणस्य कारणं व्यापारो न भवति यागादेस्तु कारणमेवापूर्वं व्यापार इत्यत्र नियामकं नास्तीत्याह—। e "विने"ति। व्यापारस्य दुर्विवेकत्वादित्यर्थः। व्यापारविवेकायाह—। f "यद्विने"ति। कुलालस्तु पुत्रमन्तरेणापि जनयति नतु यागोऽपूर्वमित्यर्थः॥ g "सहकारिणामि"ति। नहि चक्रं विना दण्डो घटं जनयतीत्यर्थः॥ h "जन्यमिति। तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकमित्यर्थः। तज्जन्यत्वं तत्कारणकमित्यात्माश्रय इत्याह—। i "तथापी"ति॥

(१) अतिप्रसक्तेरित्यपि क्वाचित्कः पाठः।

(२) स्वं यागस्तमङ्गमपूर्वम्।

सू० [a] कथमपि वा विशेषोक्तौ गगनादेः सर्वत्र कार्यहेतुत्वप्रसङ्गात् * [b] अनन्यथासिद्धपूर्वभावित्वम् ? *--इति चेन्न । वक्तव्यं हि [c] कस्मादन्येन प्रकारेण विना का च सिद्धिरिति। यदि [d] कार्यादन्येन प्रकारेण न निष्पत्तिस्तदाऽसिद्धत्वम् । नहि कार्येण कारणस्योत्पादनं [e] नापि कार्यादन्येन प्रकारेण न ज्ञप्तिः प्रत्यक्षादेरपि कारणत्वज्ञप्तेः । न खलु सर्वा कार्यलिङ्गजा कारणस्य ज्ञप्तिः । [f] नापि कारणत्वाद्व्यतिरिक्तेन प्रकारेण न निष्पत्ति(१)र्ज्ञप्तिर्वा । [g] ज्ञप्तावात्माश्रयात् । अन्यथापि ॥

टी० ॥ ननु तज्जन्यत्वं तदुत्पाद्यत्वं न तु तत्कारणकत्वमिति नात्माश्रय इत्यत आह--। [a] "कथमपी"ति । अव्यवहितपूर्वभावित्वं सर्वकार्यापेक्षया गगनस्येति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ननु शब्दं प्रति कारणत्वे गृहीते कार्यान्तरं प्रत्याकाशस्य पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यत इति तत्र तदन्यथासिद्धत्वान्नकारणमित्याह--। [b] "अनन्ये"ति । अन्यत्वस्य सप्रतियोगिकत्वनियमात् सिद्धेश्चोत्पत्तिज्ञप्तिसाधारणत्वाद्विशेषोऽयं पृच्छति--। [c] "कस्मादि"ति । सन्निहितत्वेन कार्यमेवान्यत्वप्रतियोगितया शङ्कते--। [d] "कार्यादि"ति । ननु कार्येण कारणं न जन्यते यद्यपि तथापि ज्ञाप्यत इति कार्याधीनज्ञप्तिः स्यादेवानन्यथासिद्धं कारणमित्यत आह--। [e] "नापी"ति । न हि नियमतः कार्यादेव कारणज्ञप्तिरित्यर्थः । कारणत्वमेवान्यत्वप्रतियोगीति शङ्कते--। [f] "नापी"ति । कारणत्वेनैव कारणत्वज्ञप्तावात्माश्रयमाह--। [g] "ज्ञप्तावि"ति । दण्डत्वादिनापि कारणस्य दण्डादेर्ज्ञप्तिरित्याह--' "अन्यथापी"ति ॥

(१) ज्ञप्तिर्वा निष्पत्तिरित्यन्वयः ।

सू० तदुपगमात् * [a]व्यतिरिक्तत्वमकारणत्वमिष्टम् ? * -इति चेन्न, । उक्तदोषानिवृत्तेः । [c]कारणत्वात्पूर्वमुत्पत्तिज्ञप्त्योरक्षणिकवादिभिरभ्युपगमात् * [d]अव्यवहितपूर्वतया कदाचित्सदपि कारणमेव तत्पूर्वतरमपि (१) कस्याश्चिद्व्यक्तेरनेवम्भावेऽपि तज्जातीयतया तथाभावित्वविवक्षिततया व्यक्तिव्यभिचाराप्रयोजकत्वात् ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ तदुपगमात् ज्ञप्त्युपगमात्। [a]"व्यतिरिक्तत्वमि"-ति । अनन्यथासिद्धमित्यकारणत्वव्यतिरेकेण सिद्धमित्यर्थः ॥ [b]"उक्तेति । अकारणत्वव्यतिरेकेणेति । कारणत्वेनेत्यर्थपर्यवसाने पुनरात्माश्रयादित्यर्थः ॥ [c]"कारणत्वादि"ति । पूर्वक्षणमात्रनियतं हि कारणत्वं स्थैर्यपक्षे तत्पूर्वं नास्तीति तदाऽकारणव्यतिरेकेण सिद्धिरनुपपन्नेत्यर्थः। ननु कार्योत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तितामात्रे स्थिरमपि कारणमेव पूर्वमिति तदाप्यकारणत्वव्यतिरेकेणैव तत्सिद्धिर्या च कारणव्यक्तिरुत्पन्नविनष्टकार्योत्पत्तिपूर्वक्षणे सती न भवत्येव तत्रापि तादृशव्यक्तिजातीयत्वेनैव कारणत्वमिति न व्यभिचारोऽपीति शङ्कते—। [d]"अव्यवहिते"ति। तत्पूर्वतरमपि कारणमेव कदाचिदव्यवहितपूर्वक्षणवर्त्ति तथेत्यन्वयः ॥

सू० [a]कार्यान्तरेऽपि गगनादेरतथाभावस्य विनिगन्तुमशक्यत्वात् [b]*कालदेशव्यापकतया अन्यथासिद्धस्थितिः ! *-इति चेन्न । [c]तथा सति शब्दादौ गगनादेरकारणत्वप्रसङ्गात् । [d]एतेनानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमपि निरस्तम्।[e]गगनादेर्व्यतिरेकाभावादकारणत्वप्रसङ्गश्चाधिकः * [f]व्यापारवत्त्वं कारणत्वम् ? *-इति चेन्न । तद्धि व्यापारसमवायित्वं

(१) तत्पूर्वतरमपि कारणमेव कदाचिदव्यवहितपूर्वतयेत्यन्वयः ।

व्यापारजनकत्वं वा ?। नाद्यः [g]यागादेरकारणत्वप्रसङ्गात् । नेतरः । [h]तस्यैव निरूप्यमाणत्वात् ॥

टी० ॥ [a]"कार्यान्तरेऽपी"ति । शब्दादन्यतोऽपि घटादावित्यर्थः । अतथाभावस्य । अकारणत्वस्येत्यर्थः। गगनादेः स्वकार्यादन्यत्राव्यवहितपूर्वसत्तया कारणत्वं दुर्वारमिति भावः ॥ ननु गगनादीनां घटादिपूर्वक्षणे सत्त्वं व्यापकत्वनित्यत्वप्रयुक्तमिति नातिप्रसङ्ग इति शङ्कते—। [b]"कालदेशे"ति । एवं सति स्वकार्यमपि प्रति तत्कारणं न स्यादुक्तप्रकारेणान्यथासिद्धत्वादिति परिहरति—। [c]"तथा सती"ति ॥ [d]'एतेने'ति । अनन्यथासिद्धत्वखण्डनेनेत्यर्थः । अतिदिष्टाद्दोषान्तरमाह—। [e]"गगनादेरि"ति । नित्यत्वव्यापकत्वाभ्यां देशतः कालतो वा व्यतिरेकाभावात् स्वकार्यमपि प्रति गगनादेः कारणत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ लक्षणान्तरं शङ्कते—। [f]"व्यापारत्वमि"ति ॥ [g]"यागादेरि"ति । यागस्य चेच्छाविशेषस्या(१)पूर्वरूपव्यापारसमवायित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ [h]"तस्यैवे"ति । जनकस्यैवेत्यर्थः ॥

सू० [a]नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिनिवारकत्वम् ? *-इति चेन्न, [b]निवारकपदावयवस्य प्रत्ययस्य कारणनिर्वचनं विनाऽनिरूप्यमाणार्थत्वात् । [c]अन्यतरत्वस्यैकस्य निरुक्त्यशक्तेः *[d]यदनभ्युपगमे यस्य तत्पूर्वं सत्त्वप्रसङ्गः, तत्तस्य कारणं तद्भवश्च कारणत्वम् ?*-इति चेन्न । [e]भावस्य विनाशित्वानभ्युपगमे तथा प्रसङ्गेनातिव्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ कार्यस्य नित्यसत्त्वं नित्यासत्त्वं वा प्रसज्यमानं येन निवार्यते तत्कारणमिति । शङ्कते—। [a] "नित्ये"ति । निवारकं हि निवृत्तिजनकं तच्चाद्याप्यनिरूपितं तेनैव तन्निरूपणे आत्माश्रय इति परिहरति—। [b]"निवारके"ति । अवयवस्यैकदेशस्य करणाधिकरणयोश्चेति विधीयमानस्य ल्युट्प्रत्य-

(१) यागत्वं हि देवतोद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसवद्द्रव्यविशेष्यकेच्छात्वम्

यस्येत्यर्थः । अन्यतरत्व यद्यनिर्द्धारितैकत्वं तदा ऽनिर्द्धारणगर्भं लक्षणमसिद्धम् । अथ तदुभयान्योन्यत्वं तदान्योन्याभावखण्डनेन तद्गर्भलक्षणखण्डनेन वा गतार्थमित्याह—। ᶜ"अन्यतरत्वस्ये"ति । ᵈ"यदनभ्युपगमे"इति । कारणानभ्युपगमे हि कार्यस्य स्वोत्पत्तिकालात् पूर्वं सत्त्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । यद्यप्यसत्त्वमपि प्रसज्यते तेन नियमाभावात् पूर्वसत्त्वप्रसङ्गो न भवति तथापि यदि सदिदं सकारणकं न स्यात्तदा पूर्वं सत् स्यादिति प्रसङ्गो द्रष्टव्यः । यदि भावो विनाशी न स्यात्तदा (१) पूर्वं सत्स्यादिति तद्विनाशोऽपि तदापादकत्वात्कारणं स्यादिति परिहरति—। "भावस्ये"ति । विनाशित्वानभ्युपगमेन पूर्वसत्त्वमापादयितुं न शक्यते ध्वंसे व्यभिचारादत उक्तम्—। ᵉ"भावस्ये"ति ॥

सू० ᵃतत्पूर्वस्थितत्वेन च विशेषणे सहभावनियतस्याभावेऽपि प्रसङ्गः ᵇतथात्वोपगमेतत्सामग्र्यामपि प्रसङ्गः ᶜतस्या अपि तथात्वोपगमे कार्यद्वयैक्यप्रसङ्गः ᵈअसाधारण्यं च ॥

ट० ॥ ननु पूर्ववर्त्तिनो यस्यानभ्युपगमः पूर्वसत्त्वमापादयति तत्कारणम् । ध्वंसस्तु कार्यपूर्ववर्त्ती न भवतीति न तत्र कारणत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—। ᵃ"तत्पूर्वस्थितत्वेने"ति । एवं सति कार्यपूर्वसत्त्वे सति कार्यपूर्वसत्त्वापादकानभ्युपगमविषयत्वं कारणत्वमित्युक्तं स्यात् । तथाच पाकस्थले यदि रूपप्रागभावो न स्यात्तदा रसोऽपि पूर्ववर्त्ती स्यादिति रसपूर्वसत्तापादकरूपप्रागभावानभ्युपगमविषयरूपप्रागभावस्यापि रसकारणत्वं स्यादित्यर्थः ॥ ननु रसे रूपप्रागभावः कारणं भवतु को दोष इत्यत आह—। ᵇ"तथात्वोपगम"इति । एवं सत्युक्तन्यायेन रसं प्रति रूपसामग्र्या अपि कारणत्वं स्यादित्यर्थः ॥ ननु रसे रूपसामग्री पाकजस्थले तु कारणमित्यत आह—। "तस्या अपी"ति । एवं सत्यभिन्नसामग्रीकत्वे रूपरसयोर-

(१) आकाशवत् इति दृष्टान्तोऽत्र ज्ञातव्यः ।

भेदापत्तिः सामग्रीभेदस्यैव कार्यभेदप्रयोजकत्वात्तदभेदे सोऽपि न स्यादित्यर्थः। यदनभ्युपगम इत्यादिलक्षणे दोषान्तरमाह—। [d]"असाधारण्यं चे"ति। यत्पदार्थानुगमे नानुगम इत्यर्थः॥

सू॰) [a]विशेषापेक्षित्वेऽतिव्याप्तिः [b]अविशेषे भाविपूर्वार्थविकल्पावकाशश्च * [c]नियतप्राग्भावित्वम्? *—इति चेन्न। [d]अवश्यम्भावस्य नियमार्थत्वे गगनादेः सर्वकार्यहेतुत्वप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वादवयवरूपादेश्चावयवितद्रूपादिषु कारणत्वप्रसङ्गात्। [e]अनौपाधिकत्वं नियमार्थ इति चे[f]देवं ह्यनौपाधिकः पूर्वभावो हेतुत्वमित्युक्तं भवति। तथा च पिपीलिकोत्थानादेर्वृष्ट्यादौ जनकत्वप्रसङ्गः॥

टी॰॥ ननु यदनभ्युपगमे घटपूर्वसत्ताप्रसङ्गस्तद्घटकारणमिति लक्ष्यमप्यननुगतमेवेत्यत आह—। [a]"विशेषापेक्षित्वे" इति। लक्षणस्य विशेषमात्रपरत्वे इत्यर्थः। एवं सति रूपपूर्वसत्तापादकानभ्युपगमविषयत्वं घटरूपकारणत्वं रसकारणेऽपि तत्र गतमित्यतिव्याप्तिः, घटस्योभयकारणस्योभयत्राविशेषाद्विशेषलक्षणस्यैव तवाभिप्रेतत्वादिति भावः॥ ननु पूर्वसत्तापादकानभ्युपगमविषयत्वं कारणत्वं सामान्यत एव विवक्षितं तथा च नाननुगमो न वाऽतिव्याप्तिरित्यत आह—। [b]"अविशेषे"इति। सामान्याविवक्षा चेत्तदा भावी वक्ष्यमाणो यः पूर्वपदार्थविकल्पः तस्यावकाशः, तथा च लक्षणस्य([1])पूर्वपदार्थानिरुक्त्या लक्षणं दुर्ग्रहमिति भावः। लक्षणान्तरं शङ्कते—। [c]"नियते"ति। नियमः पूर्ववर्त्तितामात्रं वा कार्येण सहाविनाभावो वा। आद्यं दूषयति—। [d]"अवश्यम्भावस्ये"ति। [e]"अनौपाधिकत्वमि"ति॥ [f]"एवमिति। पिपीलिकाऽण्डसञ्चारस्य वृष्ट्यनुमापकतयाऽनौपाधिकसंबन्धाभ्युपगमादित्यर्थः॥

(१) लक्ष्यस्येति क्वचित् पाठः।

सू० [a]सहभाविसामग्र्या वा [b]न प्राचि पूर्वभावो नियतः, किन्तु वृष्टेः [c]परं भाव ?*-इति चेन्न, [d]प्राग्रूपाणामेव नियतत्वात् * [e]तानि कारणमेव ?*-इति चेन्न। [f]निदानप्राग्रूपसाङ्कर्यप्रसङ्गात् पूर्वार्थश्च वक्तव्यः * [g]पूर्वकालसंबन्धित्वं पूर्वत्वम् ? *-इति चेन्न, [h]कालस्याहेतुत्वप्रसङ्गात् [i]तस्यापि किं पूर्वत्वमिति च विवेचनीयत्वात् ॥

टी० ॥ [a]"सहभावी"ति। रूपसहभाविनो रसस्य वा सामग्री साऽपि रूपकारणं स्यात् अनौपाधिकत्वादित्यर्थः॥ [b]"न प्राची"ति। प्राचि प्राक्कालवर्त्तिनि पिपीलिकाण्डसञ्चारे पर्वःभावनियमो नास्ति। न हि यत्र वृष्टिस्तत्र पूर्वं सोऽस्त्येवापि तु तदनन्तरं वृष्टिभवत्येवेत्यानन्तर्यनियमः। [c]"परमि"ति। पूर्वभावनियम एव विवक्षितो न त्वनौपाधिकत्वमित्यर्थः॥ [d]"प्राग्रूपे"ति। रोगलिङ्गानां प्राग्रूपाणां निदानभिन्नत्वेन चरकाद्युक्तानामतिव्यापकता स्यादित्यर्थः। उक्तं हि-। "निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा। संप्राप्तिश्चेति रोगाणां पञ्चधा ज्ञानमिष्यते"॥ रोगकारणानामित्यपव्याख्यानम्। वैद्यकविरोधात्॥ [e]"तानी"ति। पूर्वरूपाणीत्यर्थः॥ [f]"निदाने"ति। तथा च पञ्चधा विभागव्याघात इति भावः॥ [g]"पूर्वकाले"ति। यद्यपि पूर्वभावित्वमिति पूर्वकालभावित्वमेवोक्तं तथापि पूर्वत्वमात्रं खण्डयितुमेतदुक्तम्। [h]"कालस्ये"ति। न हि कालः कालसंबन्धीत्यर्थः॥ [i]"तस्यापी"ति। कालस्यापीत्यर्थः॥

सू० [a]अतीतोपाध्यवच्छिन्नत्वं तस्य पूर्वत्वम् ? *-इति चेन्न, [b]अतीत इति निष्ठान्तस्य पूर्वकालवाचिनो विवेचनीयत्वात् *[c]परत्वापरत्वयोर्गुणयोर्मध्ये यत्परत्वं तत्पूर्वत्वमुच्यते? *-इति चेन्न। [d]कालादौ गुणादौ च तदनङ्गीकारात्तेषामकारणत्वप्रसङ्गात्, [e]त-

स्मिन्नेव च तदभावात् [f]साक्षात्कारिज्ञानादावपि तस्याकारणत्वप्रसङ्गात्। * सामग्र्येकदेशत्वं कारणत्वम् ? *-इति चेन्न। एकदेशत्वस्यानिर्वचनत्वात् अवयवत्वप्रदेशत्वादीनां सामग्र्यामसम्भवात् ॥

टी० ॥ [a]"अतीते"ति। अतीता ये सूर्यस्पन्दादयः उपाधयस्तदवच्छिन्नत्वमेव कालस्य पूर्वत्वमित्यर्थः ॥ [b]"अतीत"-इति। अतीतत्वं हि पूर्वकालीनविषयत्वमित्यात्माश्रय इत्यर्थः। परत्वं गुणविशेष एव पूर्वत्वमिति शङ्कते—। [c]"परत्वे"ति। तस्य मूर्तगुणत्वेन कालावृत्तितया तेषां पूर्वत्वासम्भवादित्याह—। [d]"कालादावि"ति। परत्वे परत्वाभावात् पूर्वत्वानुपपत्त्या कारणत्वं न स्यादित्याह—। [e]"तस्मिन्नेवे"ति। ननु परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादीनामकारणत्वमेवोक्तं वैशेषिकशास्त्रे इति तदकारणत्वं नानिष्टमित्यत आह—। [f]"साक्षादि"ति। ज्ञानेतरकार्यापेक्षया तदकारणत्वमुक्तं न तु ज्ञानेऽपीत्यर्थः। आदिपदात्सुखदुःखपरिग्रहः। तथाचात्मधर्मेतरकार्यापेक्षया तदकारणत्वाभिधानं द्रष्टव्यं भवति हि मम प्रिया परापरा वेति सुखदुःखे॥ [g]"अवयवत्वे"ति। द्रव्यासमवायिकारणस्यावयवत्वात् संयोगविशेषावच्छेदकस्य प्रदेशत्वात्तयोश्च सामग्र्यामभावादित्यर्थः ॥

मू० [a]सकलकारणकलापसमवधानस्यैव च मेलकार्थत्वात्तेनैव तन्निर्वचनत्वात् * [b]यदनन्तरं कार्यं भवत्येव सा सामग्री ? *-इति चेन्न। [c]विभागानन्तरं संयोगनाशस्योत्पत्तेर्विभागस्यापि सामग्रीत्वप्रसङ्गात् * एवं कर्मणो विभागेऽन्त्यतन्तुसंयोगस्य पट इत्यादि कार्यकारणभावो नाम संबन्धः [d]कोऽपि ? *-इति चेन्न। [e]तदा अविशेषेण कार्यकारणसाङ्कर्यापत्तेः [f]कार्यकारणविशेषितत्वात् भेदे तयोः पृथक् निर्वाच्यत्वापत्तेः * [g]कारणत्वं धर्मः कोऽपि * ?-इति चेन्न, । [h]तत्सद्भावे प्रमाणस्य वाच्यत्वात् ।

टी० ॥ आत्माश्रयमप्याह—। [a]"सकले"ति । कारणेनैव कारणनिर्वचनादित्यर्थः । आत्माश्रयपरिहाराय कारणबहिर्भावेन सामग्री शङ्कते—। [b]"यदनन्तरमि"ति । अकारणे चरमकारणे चातिव्याप्तिमाह—। [c]"विभागे"ति ॥ [d]"कोऽपी"ति । संयोगसमवायभिन्नो विशिष्यानिर्वाच्य इत्यर्थः ॥ [e]"तदे"ति । संबन्धस्य द्विष्ठतया कार्यमेव कारणं किं न स्यादित्यर्थः ॥ ननु कार्यसंबन्धित्वं कारणत्वं कारणसंबन्धित्वं च कार्यत्वमिति न साङ्कर्यमत आह—। [f]"कार्यकारणे"ति । यद्वा ननु कार्येण विशेषितात् संबन्धात् कारणविशेषितोऽसावन्य एवेति न तयोः साङ्कर्यमित्यत आह—। "कार्यकारणे"ति ॥ ननु भावत्वाभावत्वादिवत् कारणत्वमपि कश्चिद्धर्मः सिद्धः किं तल्लक्षणोपन्यासग्रहेणेति शङ्कते—। [g]"कारणत्वमि"ति । अनुगतमतिसाक्षिकेऽपि विशेषव्यवहाराधानाय प्रमाणं पृच्छति—। [h]"तत्सद्भाव"इति ॥

सू० *[a]क्वचित्प्रत्यक्षः स क्वचिद्दृष्टानुमेय ? *-इति चेन्न । किं हि प्रति कारणत्वं प्रत्यक्षमुल्लिखेन्न ताव [b]दनिर्लुठितकार्यम [c]प्रतीतेः, अन्वयव्यतिरेकादेर्व्यञ्जकस्य च विशेषं प्रत्येव सम्भवात् । [d]नापि सामान्यतो घटादि प्रत्येवं विशेषतो घटाद्यनुत्पत्त्यापत्तेः । [e]तावन्मात्राद्विशेषोत्पत्तेर्विशेषेषु विनिगमना न स्यात् [f]प्रति विशेषं चोत्पत्तेः प्रागवर्तमानत्वादसन्निकर्षादध्यक्षविषयतानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ [a]"क्वचिदि"ति । दण्डादौ प्रत्यक्षं परमाण्वादावनुमेयमित्यर्थः । दण्डादौ कारणत्वं प्रत्यक्षमुल्लिखत् घटकारणत्वप्रकारकं वा स्यात्कारणत्वप्रकारकं वा स्यात् । द्वितीयं दूषयति—। [b]"अनिर्लुठिते"ति । अनिर्णीतकार्यविशेषकारणत्वे प्रतीतिव्यवहारयोरभाव एवेत्यर्थः । अत्र हेतुः माह—। [c]"अप्रतीतेरि"ति ॥ ननु दण्डादौ घटत्वसामान्यावच्छिन्नकार्यकरत्व

प्रत्यक्षगम्यं स्यात्तत्र चान्वयव्यतिरेकौ प्रभवत एवेत्यत आह—। d"नापी"ति। एवं सति दण्डादेर्घटसामान्यमेव स्यात्। ननु घटविशेषः सामान्यकारणत्व एव प्रमाणप्रवृत्तेः विशेषे तदभावादित्यर्थः॥ ननु सामान्यमपि विशेषोपरक्तमिति सामान्यकारणादेव विशेषोत्पत्तिरपि स्यादित्याशङ्क्याह—। e"तावन्मात्रादि"ति। उत्पत्स्यमानविशेष एतद्दण्डजन्य इति विनिगमना न स्यात्। तथाच तदर्थं प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः॥ ननु सामान्यतो न कारणत्वं ग्राह्यमपि तु प्रतिविशेषमित्याशङ्क्याह—। f"प्रतिविशेषमि"ति। तर्ह्युत्पत्स्यमानविशेषकारणत्वमध्यक्षं न स्यात्। न हि तदा तद्वर्त्तमानमवर्त्तमानविशेषघटितत्वेनैव तस्यावर्त्तमानत्वाद्वर्त्तमानस्यैवाध्यक्षविषयत्वादित्यर्थः॥

मू० aकार्यसत्त्वकालश्च सामग्र्यभावान्न तज्जननकाल इति तदानीं तज्जननविशिष्टता कथमध्यक्षा स्यात् bप्राक् तदग्रहणेन च संस्कारसाचिव्यस्याप्यसम्भवात् cएवं च क्वचिदपि हेतुत्वे साक्षात्काराऽसम्भवेन किं मूलव्याप्तिग्रहात्तत्रानुमापि स्या dत्प्रतिबन्दी चानिर्वचनीयवादिनि न स्थाने * कादाचित्कत्वानुपपत्त्या तद्ग्रह ? *-इति चेन्न,

टी०॥ ननु यदा यत्कार्यमुत्पद्यते तदा तद्घटितं कारणत्वं वर्त्तमानत्वात् प्रत्यक्षं स्यादित्याशङ्क्याह—। a"कार्यसत्त्वकाला"इति। कार्योत्पत्त्यनन्तरं च प्रागभावस्याभावाद्दण्डस्यापि सामग्री विनाकृतस्य न जनकत्वमिति कथमध्यक्षता तस्य स्यादित्यर्थः॥ ननु प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशवत् संस्कारोपकारणत्वं प्रत्यक्षं तत्र स्यादित्याशङ्क्याह—। b"प्रागि"ति। उत्पत्स्यमानविशेषं प्रति दण्डकारणत्वस्याननुभूततया संस्काराविषयत्वादित्यर्थः। ननु कारणत्वमनुमेयं स्यादित्यत आह—। c"एवमि"ति।

अनुमानमपि प्रत्यक्षोपजं(१)मिति तदभावात्तस्याप्यभाव इत्यर्थः ॥ ननु कारणत्वग्रहमन्तरेण परप्रतिपत्त्यर्थं तवापि वाग्व्यवहारो वा तोयपानादौ प्रवृत्तिर्वा कथं स्यादित्यत आह—। [d]"प्रतिबन्दी"ति । न स्थाने नोचितेत्यर्थः । प्रतिबन्दिखण्डनस्य कृतत्वादिति भावः ॥ अर्थापत्तिं कारणत्वे शङ्कते—। [e]"कादाचित्कत्वेने"ति ॥

सू० [a]वैयधिकरण्यात् [b]कथमपि सामानाधिकरण्ये तदुपपादकस्योपपाद्यवदनुपपत्तावविशेषादविश्रान्तेर्नानादित्वेनापि शक्योपपादना [c]वैयधिकरण्येऽप्युपपाद्यासंबन्धश्चेदनियमः संबन्धश्चेदविश्रान्तिरिति ॥

टी० ॥ यदि कारणत्वं न स्यात्तदा कार्याणां कादाचित्कत्वं न स्यादित्यर्थापत्तिरुपपाद्य कादाचित्कव्यधिकरणस्योपपादकस्य कारणत्वस्य कल्पनायां कथं प्रभवेत् । अन्यथा देवदत्तीयगृहासत्त्वे न यज्ञदत्तबहिःसत्त्वमपि कल्पनीयं स्यादित्याह—। [a]"वैयधिकरण्यादि"ति । ननु कार्ये यत्कादाचित्कत्वं धर्मः स कार्यस्य सकारणत्वं समानाधिकरणमेवाक्षिपतीत्याशङ्क्याह—। [b]"कथमि"ति । एवं सकारणत्वमपि स्वकीयं सकारणत्वं समानाधिकरणमाक्षिपेदित्यनवस्था । नहि परस्तत्रानुपपत्तिं न ब्रूयात् कार्येण कारणमाक्षेप्यं तेन तेनापीति वानवस्था । नच तत्रानादित्वं परिहारस्तत्रापि प्रमाणस्य वाच्यत्वात् बीजाङ्कुरादिदर्शनात्तदन्यथानुपपत्तिश्च नानादित्वे प्रमाणम् । कार्यकारणभावानुपपत्तेरेवमपाद्यनानात्वादिति भावः । वैयधिकरण्ये दोषान्तरमाह—। [d]"वैयधिकरण्येऽपी"ति । उपपाद्योपपादकयोरसंबन्धेऽर्थापत्तिरनुपपन्ना अर्थापत्त्याभासानवकाशात्संबन्धश्च तयोः संबन्धान्तरनियत एव । अन्यथा पुनरविशेषादर्थापत्त्याभासानवकाश एवेति संबन्धाविश्राम एवेत्यर्थः । अवैयधिकरण्येऽपीत्यकारप्रश्लेषेण केचिद् व्याचक्षते संबन्धासंबन्धविकल्पस्तत्रापि तुल्य एव ।

(१) क्वचित्तु प्रत्यक्षजन्यमिति पाठः ।

सू० एतेन [a]शक्तिः कारणत्वमित्यपि निरस्तम् । किञ्च प्रत्यक्षप्रमितौ विषयस्यापि सन्निकर्षव्यापारकस्य कारणतया स्ववृत्त्यापत्तेः [c]अन्यथाऽक्षस्यापि कारणत्वं न स्यात् [d]अनुविधानाविशेषात् [e]विषयाविशेषिताक्षसंनिकर्षस्य तथात्वेऽत्यापत्तेः [f]क्वचित्कारणाकारणत्वविवादस्य चानुच्छेद्यत्वापत्तेः ॥

टी० मीमांसकमते दोषमाह—। [a]"शक्तिरि"ति । तत्रापि प्रमाणाभाव एव उक्तरीत्या भवदभ्युपगमाच्च न तत्राध्यक्षं तदभावाच्च तन्मूलकव्याप्तिग्रहाभावान्नानुमानम् । न चार्थापत्तिकृदोषादित्यर्थः । कारणत्वमभ्युपेत्य दोषान्तरमाह—। [b]"किञ्चे"ति । कारणत्वं स्वसन्निकर्षद्वारा(१)प्रत्यक्षकारणं वाच्यमिति कारणत्वेऽपि कारणत्व वाच्यं तद्यदि स्वाभिन्नं तथापि प्रत्यक्षे विषयतया कारणं तदवश्यं वाच्यमित्यर्थः । सन्निकर्षेणैवान्यथासिद्धौ दूषणमाह—। [c]"अन्यथे"ति ॥ "अनुविधाने"ति । अन्वयव्यतिरेकतौल्यादित्यर्थः ॥ ननु सन्निकर्षमात्रं कारणं न तु सन्निकर्षप्रतियोगयपीति कारणत्वस्याध्यक्षत्वेऽपि न कारणत्वमत आह—। [e]"विषये"ति । एवं सति यत्किञ्चित्त्वेऽसन्निकर्षादेव प्रत्यक्षमुत्पद्येतेत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । कारणत्वप्रत्यक्षत्वे दोषान्तरमाह—। [f]"क्वचिदि"ति । प्रत्यक्षेण तन्निर्णयान्निर्णीते च विवादानवकाशात् अवकाशे चानुच्छेद्यत्वापत्तेरित्यर्थः ॥

सू० [a]"एकेन तस्य दृष्टेरपरेण चादृष्टेः तल्लक्षणस्य च नियतपूर्वभावित्वादेः कथने कथितदोषापत्तेः [b]विना च तच्चिन्हाद्धूमसन्दोहो तत्र किं दर्शनादुच्छेद्यो [c]अक्षेण हेतुधर्मिणि दृष्टेऽपि तददृष्ट्या [d]यदभ्युपगमोऽक्षसहकारी वाच्यः [e]तदर्थेन सिद्धेन [f]हेतुधियोर्थवत्त्वे सम्भवति [g]तदन्यार्थकल्पनागौरव कुतो बलात्सिद्ध्येत् ।

(१) सन्निकर्षद्वारा = सन्निकर्षघटकत्वेनेत्यर्थः ।

टी० ॥ ननु कारणत्वस्याननुगमादेव विवाद उच्छेत्स्यत इत्यत आह—। [d]"एकेने"ति । येन कारणत्वं दृष्टं तेनादृष्टकारणत्ववादिनं प्रत्यनुमानार्थं नियतपूर्ववर्त्तित्वादि यल्लिङ्गमुपादेयं तत्सर्वं खण्डितमेवेत्यनुमापकलिङ्गाभावादेव न विवादोच्छेदमुक्त्वा स्वारसिकभ्रमसंशयानुच्छेदमाह—। [b]"विना चे"ति । विशेषदर्शनमन्तरेण न भ्रमसंशययोर्निवृत्तिर्विशेषश्च नियतपूर्ववर्त्तित्वादिचिन्हभूतं तच्च दूषितमेवेत्यर्थः। दण्डे दृष्टेऽपि कारणत्वं तत्र व्यञ्जकाग्रहान्न ग्राह्यं व्यञ्जकं च तस्य यद्यस्ति तदा तदेव कारणत्वपदे तिष्ठता किं कारणत्वाङ्गीकारेणेत्याह—। [c]"अक्षेणे"ति । हेतुरूपो धर्मो हेतुधर्मो दण्डादिः तद्दृष्ट्या कारणत्वादृष्ट्या ॥ [d]"यदभ्युपगम"इति योऽभ्युपगम्यमान इत्यर्थः ॥ [e]"तदर्थेनेति । अभ्युपगमविषयेण कारणत्वव्यञ्जकभूतेनेत्यर्थः ॥ [f]"हेतुधिय"इति । हेतुत्वविशिष्टधिय इत्यर्थः ॥ [g]"तदन्ये"ति । व्यञ्जकादन्यो योऽर्थः कारणत्वं तत्कल्पनागौरवं कुतो बलात्सिद्ध्येत् कथमभ्युपगम्येतेत्यर्थः ॥

सू० [a] यस्यान्वयानुविधानादेरनुमेयहेतुत्वे व्योमादावनुपपत्तेः [b] * तदन्यत्वसिद्धिः ? *—इति चेन्न, [c] अन्योन्याश्रयापत्तेः। प्रत्यक्षस्यान्यस्मिन् विषये सिद्धेऽन्यत्र दृष्टान्तेन तदनुमानं तत्सिद्धौ च प्रत्यक्षस्यान्यविषयतासिद्धिः [d] तस्य चानागन्तुकत्वे प्रागपि तत्सत्त्वादस्तीति मतिवत्करोतीति प्रमापातः आगन्तुकत्वे च तदुत्पत्तेः प्राक् कारणत्वं क्वापि न स्यात्त [e] थाप्यरजतत्वे घटाद्यपि किं न तथा स्यात् व्यावृत्तेषु तेष्वनुगतौ च सर्वं प्रति सर्वकारणत्व प्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ ननु व्यञ्जकत्वं क्वचिदन्वयव्यतिरेकित्वं क्वचिच्च व्योमादिकारणत्वानुरोधेन धर्मिग्राहकं प्रमाणमिति व्यञ्जकाननुगमेऽपि व्यङ्ग्यं कारणत्वमनुगतमवश्यं कल्पनीयमिति शङ्कते—।

[a]"तस्ये"ति । अनुमेयहेतुत्वे इति बहुव्रीहिः (१) ॥ [b]"तदन्यत्वसिद्धिरि"ति । व्यञ्जकापेक्षया कारणत्वस्यान्यत्वसिद्धिरित्यर्थः। यदि प्रत्यक्षस्य कारणत्वं विषयः स्यात्तदा तद्दृष्टान्तेन व्योमादावपि व्यञ्जकातिरिक्तं कारणत्वमनुमेयं तत्र यदि कारणत्वमनुमेयं तदा प्रत्यक्षस्यापि व्यञ्जकभिन्नकारणत्वविषयत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति परिहरति–। [c]"अन्योन्ये"ति । दोषान्तरमाह–। [d]"तस्य चे"ति । कारणत्वं दण्डादौ यदि नित्यं तदा सर्वदा करोतीति मतिः स्यात् अनित्यत्वे तु तदुत्पत्तेः पूर्वं कारणत्वं न स्यात् तथाच तदुत्पत्तिरपि (२) न स्यादित्यर्थः । ननु कारणत्वमनित्यमपि न जायते एवेत्यत आह–। [e]"तथापी"ति । दोषान्तरमाह–। [f]"व्यावृत्तेष्वि"ति । घटादिकारणेषु दण्डादिष्वेकमनुगतकारणत्वं चेत्तदा दण्डादेः सकलकार्यकारणत्वापत्तिः । नहि गौः कश्चित्प्रत्यगौरित्यर्थः ॥

सू० * [a] प्रतिकार्यव्यक्ति तत्पृथक् ? *–इति चेन्न, [b] साधारणस्यापि तद्गतस्य स्वरूपस्य घटादिकारणात्मतयानुवृत्तौ घटकारणत्वस्यापि स्तम्भकारणत्वापत्तेः [c] * कारणत्वमात्रेण तदनुगतं रूपं न घटकारणत्वादिना ? *–इति चेन्न, [d]घटादिविशेषानुपहितकारणत्वमात्रस्य किं प्रतीत्य निर्देश्यस्य सद्भावे प्रमाणाभावात् [e] अन्यथा यदि किञ्चित्प्रतिकारणे सामान्यतः कारणत्वं नाम धर्मः स्यात्तदा तस्या एव व्यक्ते किञ्चित्प्रत्यकारणत्वादकारणत्वमपि रूपं तत्र स्यादित्यनपेक्षितविशेषकारणत्वाध्यासाद्भेदेनैकमात्रमेवोच्छिद्येत् ॥

टी० ॥ कारणत्वं घटादिप्रत्येकनिरूपितमेवेत्याशङ्कते–।

(१) अनुमेया हेतुना येनेति बहुव्रीहिरित्यर्थः ।
(२) तदुत्पत्तिः = कारणत्वस्योत्पत्तिरित्यर्थः ।

a"प्रतिकार्यव्यक्ती"ति । अनुगतप्रतीतिसाक्षिकमनुगतं यत्कारणत्वं तद्यदि घटादिप्रतियोगिकत्वविश्रान्तमेव तदा घटकारणमेव पटादिकारणं स्यादित्याह—। b"साधारणस्यापी"ति—। ननु कारणत्वमन्यदन्यच्च घटकारणत्वमिति सामान्यविशेषरूपतया घटकारणमेव स्तम्भादिकारणं कथं स्यादिति शङ्कते। c"कारणत्वे"ति। कारणपदार्थः न प्रतियोगिक एव प्रतीयत इति निष्प्रतियोगिककारणत्वसामान्यमप्रामाणिकमेवेति परिहरति—! d"घटादा"ति कारत्वसामान्याङ्गीकारे दण्डमाह—। e"अन्यथे"ति। कार्यविशेषोपहितकारणत्वमेव यदि कारणत्वं तदा कार्यविशेषे तद्कारणत्वमपीति कारणत्वाकारणत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासात्स्वतोऽपि दण्डो भिन्नः स्यादित्यर्थः॥

सू० a किञ्च कार्यव्यक्तेः कारणमस्ति न वा?। न चन्नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसङ्गः। अस्ति चेत्किं तत्कारणम्?। b* व्यक्तिविशेष? *--इति चेन्न, c पूर्वादिभावस्य रासभादिसाधारणत्वात्तां कार्यव्यक्तिं प्रति तस्याः किं तत्कारणत्वं d * स्वरूपमेव? *--इति चेन्न, तस्य व्यावृत्तत्वात् e तस्य(१) तत्कारणात्मत्वे वा f तदात्मनं तत्कारणत्वविरोधात् g तत्कारणत्वस्य च समवाय्यसमवायिनिमित्तभूतानेकव्यक्तिसाधारण्यात् h अनेकस्य चैकानुगतबुद्धिव्यवहारनिमित्तत्वे गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात्॥

टी० ॥ ननु घटस्य कारणमस्ति न वा?। अन्त्ये नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यस्यानपेक्षणादिति नित्यसत्त्वासत्त्वान्यतरप्रसङ्गः। यदि च घटव्यक्तेः कारणमस्ति तदा तत्स्वरूपं वक्तव्यमित्याह—। a "किञ्चे"ति । न तु दण्डादिव्यक्तिविशेष एव घटव्यक्तिकारणमिति शङ्कते—। b"व्यक्तिविशेष इति। भवतु व्यक्तिविशेष एव कारणं तथापि तस्या दण्डादिव्यक्तिविशेषस्य

(१ तस्या दण्डव्यक्तेः पटकारणत्वे इत्यर्थः ।

घटव्यक्तिविशेषं प्रति किं कारणत्वमिति पृच्छति—। c"पूर्वादिभावस्ये"ति । तद्व्यक्तिपूर्वसत्त्वमात्रं रासभादावतिव्याप्तमिति पद्घाश्चयमित्यर्थः ॥ ननु दण्डादिस्वरूपमेव तदिति शङ्कते—। d"स्वरूपेति । तद्दण्डस्वरूपं चेत्तदा चक्रस्वरूपं घटव्यक्तिकारणं न स्यादिति परिहरति—। e"तस्ये"ति ॥ f"अतदात्मनामि"ति । दण्डात्मनां चक्रात्मनामित्यर्थः ॥ नन्वेकमेवैककार्यकारणमित्याशङ्क्याह—। त"त्कारणत्स्ये"ति । ननु प्रतिस्वं व्यावृत्तमेव दण्डादिस्वरूपं घटकारणत्वानुगतव्यवहारं कुर्यादित्याशङ्क्याह—। g "अनेकस्य चे"ति । एवं सति गवाकारानुगतमतिरपि व्यक्तिभिरेव स्यात् किं गोत्वेनेत्यर्थः ॥

सू० [a] * नियतपूर्वभावित्वम् ? *—इति चेन्न, [b] व्याप्त्यर्थस्य नियमस्यैकस्य सर्वंच व्यक्तावसम्भवात् पूर्वमात्रस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् * तज्जातीयं प्रति नियततज्जातीयत्वम् ? *—इति चेन्न, [d] तस्य तज्जातीयव्यवत्यन्तरसाधारण्यात् [e] * नियततज्जातीयत्वे सति तत्पूर्वत्वम् ? *—इति चेन्न, [f] तत्समानकालोत्पत्तिककार्यव्यक्तिशतसाधारण्यात् [g] तथाभ्युपगमे चैकसमवायादिनाशे सर्वतत्कार्यनाशप्रसङ्गः ॥

टी० ॥ ननु घटनियतपूर्वभावित्वमेव रासभादिव्यावृत्तं घटकारणत्वमिति शङ्कते—। a "नियते"ति । एकघटव्यक्तिनिरूपितनियमस्य तत्कारणव्यक्तिषु निरूपयितुमशक्यत्वात्सामान्यद्वयावच्छेदेनैव नियमनिरूपणादिति परिहरति—। b "व्याप्त्यर्थस्ये"ति ॥ ननु घटत्वावच्छिन्नकार्यं प्रति दण्डादीनां नियतपूर्ववर्त्तित्वं सुग्रहमेवेति शङ्कते—। c "यज्जातीयमि"ति । एवं सत्येकघटव्यक्तिकारणत्वमपरघटव्यक्तिकारणेऽपि गतमिति व्यक्तिविशेषकारणत्वाभिधानाय प्रवृत्तस्तज्जातीयकारणत्वमात्रमभिधत्सइत्यसंबद्धमिति परिहरति । d "तस्ये"ति घटनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वे सति तद्घटपूर्ववर्त्तित्वं तद्घट-

कारणत्व न च घटान्तरकारणेषु व्यक्तिविशेषपूर्वसत्त्वमिति नातिप्रसङ्ग इति शङ्कते—। [e] "नियते"ति । एकस्मिन् घटे जायमाने यत्र शतं घटा जायन्ते तत्रोक्तरूपमेकघटकारणत्वमपरघटकारणे गतमित्यतिप्रसङ्ग एवेति परिहरति—। [f] "तत्समाने"ति । नन्वेकं कपालं भवतु समानकालीननानाघटकारणं को दोष इत्यत आह—। [g] "तथे"ति । आदिपदादसमवायिकारणसङ्ग्रहः ॥

मू० [a] तत्कालतज्जातीयसर्वसामग्रीतः सर्वतत्कालतज्जातीयोत्पत्तौ सामग्रीभेदस्य कार्यभेदहेतुतया प्रत्येकमिलितसामग्रीत्वविकल्पेन कार्यव्यक्त्यभेदप्रतिव्यक्तिस्वरूपभेदयोरन्यतरप्रसङ्गश्च [b] समवायित्वं प्रत्यपि साधर्म्यानुवधायिनि नियमेत्यापत्तेः [c] व्यावृत्तत्वे चानियमात् * [d] नियततज्जातीयत्वे सति तत्सादेश्यम् ? * इति चेन्न, [e] समवायिदेशापेक्षया कार्यकारणयोः सादेश्यनियमानभ्युपगमात् [f] संयोगिदेशापेक्षया गुणादावसम्भवात् ॥

टी० ॥ समानकालोत्पत्तिकनानाघटसामग्रीणामनेकत्वे एकोऽपि घटोऽनेकः स्यादेकत्वे चानेकोऽप्येकः स्यादित्याह—[a]"तत्कालतज्जातीये"ति । इदानीं समवायिकारणं विशिष्य खण्डयति—। [b]"समवायित्वमि"ति । पटं प्रति तन्तुत्वेन समवायिकारणत्वे सर्वेषां तन्तूनामेकपटसमवायित्वापत्तिः तथाच किञ्चित्तन्तुनाशे सर्वपटनाशः स्यादित्यर्थः । तत्तत्तन्तुत्वेन तु कारणत्वं दुर्ग्रहमित्याह—। [c]"व्यावृत्तत्वे"इति । अनियमान्नियमग्रहाभावात्सामान्यावच्छेदेनैव तत्तद्ग्रहादिति भावः । ननु यत्पटसमानदेशो यः तन्तुः स तत्पटसमवायिकारणमिति शङ्कते—। [d] "नियतेति"तन्तुपटयोरेकत्रांशे वृत्तौ सादेश्यं स्यान्नचैवं त्वयाभ्युपगम्यते इति परिहरति—। [e] "समवायी"ति । ननु समवायेन सम्बन्धेनावयवावयविनोः सादेश्यं न ब्रूमः

किन्तु संयोगेन तथा च तन्तुपटयोर्भूतले चादेश्यं सम्भवत्येवे-त्याशङ्क्याह—। [f]"संयोगी"ति । एवं सति गुणकर्मणोः समवायिकारणासङ्ग्रहः तयोस्संयोगाभावादित्यर्थः ॥

मू० [a]यथाकथञ्चित्सादेश्यमात्रस्य चातिप्रसञ्जकत्वाद् [b]दृष्टादेर्भिन्नदेशस्यापि कारणत्वोपगमे सर्वं प्रति सर्व-कार्यसामग्र्याः कारणत्वापाता [c]त्पूर्वभावनियमादे-स्तुल्यत्वात् [d]अनुगते च रूपेऽन्वयव्यतिरेकसम्भवात् व्यक्तिगतसामान्ययोरेव कार्यत्वकारणत्वा-पत्तेः [e]त-द्गतसामान्ययोरन्वयव्यतिरेकादिनियमः व्यक्त्यो-श्च कार्यकारणतेति लक्ष्यलक्षणभाववैयधिकरण्यात् ॥

टी० ॥ नन्ववयवावयविनोरिव गुणगुणिनोरपि कथञ्चि-त्सादेश्यमस्त्येवेत्याशङ्क्याह—। [a]"यथाकथञ्चिदि"ति । किञ्च त्वयाऽदृष्टादीनां भिन्नदेशानामपि नियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वेन कारणत्वमभ्युपगम्यते इति सर्वत्र सर्वं कारणं स्यादित्याह—। [b]"अदृष्टादेरि"ति । [c]"पूर्वभावे"ति । वाराणसीवर्त्तिदण्डस्य पाटलीपुत्रीयपटजातीयपूर्ववर्त्तित्वेन कारणत्व स्यात्सादेश्य-त्वस्य त्वयैव तिरस्कृतत्वादित्यर्थः। किञ्च दण्डव्यक्तिघटव्यक्त्योः कार्यकारणभावो न स्यादेव पूर्ववर्त्तितानियमस्य सामान्य-द्वयमात्रविश्रान्तत्वादित्याह—। [d]"अनुगते"इति । ननु नि-र्विशेषं न सामान्यमिति सामान्यावच्छेदेनापि व्यक्तीनामेव कारणत्वं पर्यवसन्नमित्याशङ्क्याह—। [e]"तद्गते"ति । सामा-न्ययोर्नियतपौर्वापर्यलक्षणं कार्यकारणभावलक्षणं दण्डघटादौ लक्ष्ये नास्तीति वैयधिकरण्यमित्यर्थः ॥

मू० [a]सामान्याकारेण प्रविष्टां व्यक्तिमादायान्वयव्यति-रेके विशेषस्याकारणत्वं [b]सामान्याकारेण च पूर्व-कार्यत्वं [c]द्रव्यसामग्र्यां वृक्षसामग्र्या शिंशपासामग्र्या च पृथग्व्यक्तिजननापातः [d]पृथगेव तासां सामग्री-

त्वात् [e]सर्वासां च व्यक्तिं प्रत्येव जनकत्वात् द्रव्यत्वादीनामजन्यत्वात् ॥

टी० ननु तथापि घटजातीयनियतपूर्ववर्त्तित्वमेव कारणत्वं प्रमाणेन सामान्यस्य परिच्छेद्यमिति विशेषयोरपि कार्यकारणभावः स्यादेव विशेषगर्भत्वात् सामान्यस्येत्याशङ्काह—। [a]"सामान्याकारेणे"ति । एवं सति विशेषः(१) कारणं न स्यादेव कारणताग्राहकप्रमाणस्य विशिष्टे एव प्रवृत्तेः सामान्यविशिष्टं वस्त्वन्तरमेव कारणं तन्न दण्डादिरित्यर्थः ॥ [b]"सामान्याकारेणे"ति । पूर्वमत एव कार्यत्वं स्यादिति सत्कार्यवादापत्तिरथवा पूर्वमत एव घटस्य भाविदण्डकार्यत्वं स्या(२)दित्यर्थः । किञ्च द्रव्यं वृक्षः शिंशपेतिसामानाधिकरण्यप्रत्ययो न स्यात्सामग्रीत्रयेण कार्यत्रयजननसम्भवादित्याह—। [c]"द्रव्यसामग्र्ये"ति । अत्र हेतुमाह—। [d]"पृथगेवे"ति । ननु सामग्रीत्रयेण वृक्षत्वशिंशपात्वादिधर्मत्रयं पृथगेव क्रियते व्यक्तिस्त्वभिन्नस्येत्याशङ्काह—। [e]"सर्वासामि"ति । सामान्यत्रयमजन्यमेव तेन तदभेदो नापाद्यते किन्तु व्यक्तिभेद एव सामग्रीभेदादापाद्यत इत्यर्थः ॥

मू० *[a]शिंशपासामग्र्या वृक्षसामग्रीसहिताया एव सामग्रीभावान्न पृथक् शिंशपाव्यक्तिः ? *-इति चेन्न, वृक्षसामग्र्या शिंशपासामग्रीमतीत्यापि शालतालादेर्वृक्षस्य जननात् पृथक्तया वृक्षव्यक्तिजननापत्तेः [c]*सापि शिंशपासामग्रीतन्मिलितजनिकेति न व्यक्तिभेद ? *-इति चेन्न, [d]शिंशपार्थातिरिक्तवृक्षार्थाभावापत्तेः वृक्षशिंशपासामग्र्योरेकीभूतयोर्जननाविशेषा [e]वृक्षसामग्री च वृक्षजनन एव कथं क्वचिच्छिंशपासामग्रीं क्वचित्तमालसामग्रीमपेक्षत इति स्यात् ।

(१) विशेषः—विशेष्यविशेष इत्यर्थः । यद्वा विशेष इत्यस्य स्थाने विशेष्य इत्येव सर्वत्र पाठ उचितः ।

(२) स्यात्, तस्यापि दण्डत्वधर्माऽऽक्रान्तत्वादिति भावः ।

टी० ॥ ननु शिंशपासामग्री वृक्षसामग्रीमिलितैव जनिकेति शिंशपा कथं वृक्षभिन्ना स्यादित्याशङ्कते—। [a]"शिंशपे"ति। शिंशपा सामग्रीसाहित्यनियम इति परिहरति—। [b]"वृक्षसामग्र्ये"ति ॥ ननु तमालादौ शिंशपासामग्रीमन्तरेणापि वृक्षसामग्री भवतु किं तेन प्रकृते वृक्षसामग्रिता शिंशपासामग्रीमादायैवेति कथं व्यक्तिभेदः स्यादिति शङ्कते—। [c]"सापी"ति । सा शिंशपासामग्री वृक्षसामग्रीसाहित्यनियता चेत्तदा वृक्षसामान्यसामग्रीतोऽपि प्रकृते वृक्षसामग्री तत्राभिन्नैव वाच्या तदा तदेकवृक्षगतं वृक्षत्वं शिंशपात्वं चाभिन्नमेव स्यात्तत्र वृक्षसामग्र्याः सामान्यसामग्रीत्वभावादिति परिहरति—। [d]"शिंशपायै"ति । किञ्च शिंशपातमालसामग्रीमिलिता वृक्षसामान्यसामग्र्यप्येका कथं तिष्ठेद्येन शिंशपातमालयोर्द्वयोरपि वृक्षत्वाविशेषः स्यादित्याह—। [e]"वृक्षसामग्री चे"ति ॥

मू० एकस्य वृक्षलक्षणस्य कार्यस्य सामग्रीभेदे स्वरूपभेदापातात् [b]अनुगतायाश्च वृक्षसामग्रीत्वे पृथग्वृक्षव्यक्तेः पृथक् शिंशपादिव्यक्तेरुत्पत्त्यापत्तेरित्यादि स्वयमूहनीयं [e]नियमे च प्राक्कालतयाभिधीयमाने प्रागित्यस्य व्यवच्छेद्यौ वर्त्तमानभविष्यत्कालौ प्राक्कालश्च व्यवच्छेदको विवेचनीयः । नच तद्विवेचनं शक्यं * वर्त्तमानादिबुद्धय एव स्वविषयवैचित्र्ये प्रमाणम् ? *-इति चेन्न, [c]तथाहि वर्त्तमानादिबुद्धेरेव को विषयः कालविशेष इति चेत्कालस्य विशेषः स्वाभाविक औपाधिको वा ? । नाद्यः । कालस्य भवद्भिरेकत्वाभ्युपगमात् ॥

टी० ॥ ननु भवतु वृक्षसामग्र्या अपि विशेषसाग्रीद्वयभेदेन भेदः को दोष इत्यत आह—। [a]"एकस्ये"ति । विशेषद्वयसामग्रीतः सामान्यसामग्री भिन्नैवेत्यत आह—। [b]"अनुगता-

या'' इति । तथा सति विशेषद्वयातिरिक्तं वृत्तरूपं कार्यमनुभूयेतेत्यर्थः । प्राक्कालीनतायां कारणस्य नियम उक्तस्तत्र पूर्वपदार्थं खण्डयति-। [c] ''नियमे चे''ति । तदनिरुक्तौ तद्व्यवच्छेद्याप्रतीतौ विशेषणमफलं स्याल्लक्षणं च दुरवधारणमापद्येतेति भावः ॥ ननु विषयवैचित्र्याधीनमित्यतीतत्वेन प्रतीयमान एव कालः पूर्वकाल इति सुवचनमेवैतदित्याह-। [d] ''वर्त्तमानादिप्रतीतिविषयमेव न विद्म इति सोऽवश्यं निर्वाच्य इत्याह-। [e] ''ने''ति ॥

सू० [a] य एव च कालो वर्त्तमान इति प्रतीयते स एव पूर्वं भावीति पश्चाद्भूत इति च न प्रतीयेत * [b] त्रिविधस्वभाव एवासौ ? *--इति चेन्न, भेदप्रसङ्गात् [c] व्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च [d] यदैव वर्तते इति प्रत्ययस्तदैव वृत्तो वर्त्तिष्यते इति प्रत्ययः स्यात् [e] द्वितीयश्चेदुपाधिरभिधीयतां * सूर्यादिक्रियासंबन्धभेदः स ? *--इति चेन्न, [f] भूतभविष्यतोरपि क्रियासंबन्धप्रत्ययस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् [g] य एव दिवसः सूर्यगतिविशेषावच्छिन्नो वर्त्तते इति प्रतीतः स एव हि तदवच्छिन्नो वृत्त इत्यवगम्यते वर्त्स्यतीति च । नहि निर्विशेषस्य कालस्य तदतीतत्वं वा किन्तूपाधिविशेषेणैवावच्छिन्नस्य ॥

टी० ॥ एकत्वाभ्युपगमे दोषमाह-। [a] ''य एवेति । एकस्य विरुद्धत्रैविध्यानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु स्वभाव एवास्य प्रतीतिबलात्त्रिविध इति न विरोध इति शङ्कते-। [b] ''त्रिविधे''ति । एकस्य विरुद्धस्वाभाव्यानुपपत्तेरिति परिहरति । नेति । दोषान्तरमाह-। [c] ''व्यवस्थे''ति । तदेव दर्शयति-। [d] ''यदैवे''ति । वर्त्तमान एवातीतत्वादिनापि भासेतेत्यव्यवस्थितिः स्यादित्यर्थः । औपाधिकत्वे दोषमाह-। [e] ''द्वितीय'' इति । वर्त्त-

मानत्वमात्रं प्रतिनियतस्यो(१)पाधेरभावात्साधारणेन चोपाधिना नियतप्रतीतिप्रयोगयोरनुपपत्तिरित्याह—। f"भूतभविष्यतोरपी"ति । भूतभविष्यतोरप्यनौपाधिकत्वमित्याह—। g"य एवे"ति ॥

मू० a"येनैवासौ पूर्वं दिनान्तराद्व्यवच्छिन्नो वर्त्तत इति प्रतीतस्तेनैवोपाधिना तत एव व्यवच्छिन्नो वृत्त इति वर्त्तिष्यत इति च कदाचिज्ज्ञायते * b ननु सत्यमेतत्परं यदा तदुपाधिसंबन्धोऽस्य स्वरूपेणावतिष्ठमानस्तदा वर्त्तमानप्रत्ययो यदा स एवविनष्टो भवति तदा भूतप्रत्ययो यदानागतस्तदा भविष्यत्प्रत्यय इति * c नैतस्ति, यद्यच लटो विवक्षितोर्थः तदा तज्ज्ञानस्यैव तज्ज्ञानोपायत्वमित्यात्माश्रयानवस्थयोरन्यतरप्रसङ्गः d विनष्टादिशब्दाश्चातीतादिपर्यायाः तेषां सर्वेषामेवार्थं निरूपयमाणे तन्मध्यपतितमेकं शब्दं प्रयुज्य तन्निरुक्तिं कुर्वाणः श्लाघनीयप्रज्ञो मातापितृमानसि * e क्रियावच्छिन्नः कालो वर्त्तमानः तत्प्रागभावाच्छिन्नो भूतः तत्प्रध्वंसावच्छिन्नो भविष्यन्? *-इति चेन्न, अतीतानागतप्रतीतिकालेऽपि क्रियावच्छिन्नः प्रतीयत इति वर्त्तमानप्रत्ययप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यात् ।

टी० ॥ वर्त्तमानोपाधेरभिन्न एवोपाधिर्भूतभविष्यतोरपीत्याह—। a"येनैवे"ति । तथाच वर्त्तमानबुद्धिरेवातीतादिबुद्धिरपि स्यात्तदुपाध्यवच्छेदरूपविषयाविशेषादित्यर्थः । ननूपाधेरेकत्वेपि तद्वर्त्तमानातीतानागतत्वैः प्रत्ययवैचित्र्यं स्यादिति शङ्कते । b"नन्वि"ति ॥ c"नैतदि"ति । स्वरूपेणावतिष्ठमान इति शानच्स्थानिने लट इत्यर्थः । यदि तेनैव वर्त्तमानेन तन्निरूपणं तदात्माश्रयो वर्त्तमानान्तरेण चेत्तदानवस्थेत्यर्थः । आत्माश्रया-

(१) नियतस्य = असाधारणस्य ।

न्तरमाह—। d''विनष्टा''दीति । विनष्टो ह्यतीत एवोच्यते तथा-चात्माश्रय इत्यर्थः वर्त्तमानादिव्यवहारोपाधिभेदं प्रति नियत-माह—। e''क्रिये''ति । कालस्यैक्यादेकस्यैव क्रियातत्प्रागभाव-तत्प्रध्वंसावच्छेदसम्भवे वैचित्र्यानुपपत्तिरिति परिहरणम् । यद्वा क्रियापदेन क्रियामात्रमभिधीयते तथाच क्रियाप्रागभावावच्छि-न्नोऽपि(१) किञ्चित्क्रियावच्छिन्नो भवत्येवेति नैतत्कृतमपि वैचि-त्र्यमित्यर्थः ॥

मू० aक्रियानवच्छिन्नस्य तत्प्रागभावप्रध्वंसभावावच्छेदा-नुपपत्तेः bप्रागभावश्च प्रागर्थानिरुक्तौ कथं तदुरधिगमः cप्रध्वंसस्यापि प्रागभावात्कथं विशेषो व-क्तव्यः * अभावो विनाशी प्रागभाव उत्पत्तिमान् प्रध्वंस इत्यनयोर्विशेष ? *-इति चेन्न, dको हि प्रागभावस्य विनाशो येन विनाशीत्युच्यते । यदि प्रतियोगिभूतो घटादिः प्रध्वंसस्यापि प्रागभावव-त्प्रतियोगीति सोऽपि विनाशी प्राप्तः उत्पत्तिमांश्च प्रध्वंस इत्युत्पत्तिपदार्थो विवेचनीयः । यद्यसावसतः सत्त्वं eतन्न सामान्यं तदाऽभावेऽसम्भव एव । अथ स्वरूपसत्त्वं तदा प्रागभावेऽपि प्रसङ्गः fतस्यापि कदा-चिदसत्त्वा gत्पूर्वमसतः पश्चात्सत्त्वं विवक्षितम् ? *-इति चेन्न, पूर्वदानीं पश्चादर्थस्यैवानिरूपणात् hएतेन कारणावच्छिन्नं सत्त्वमुत्पत्ति रित्यपि निरस्तम् ॥

टी० ॥ तदेवाह—। a''क्रियानवच्छिन्नस्ये''ति । प्राक्काल एव निरूप्यते प्राक्कालवत्यभाव इत्यात्माश्रय इत्याह—। b''प्रा-गभावश्चे''ति । प्रध्वंसोपि प्रागभावादभिन्न एवेति भूतभवि-ष्यतोर्नोपाधिवैचित्र्यमित्याह—। c''प्रध्वंसस्यापी''ति । विना-शीति विनाशवान् विनाशश्च प्रतियोग्येव प्रागभावस्येव प्रध्वं-

(१) क्रियाप्रागभावावच्छिन्न इत्युपलक्षणं क्रियाध्वंसावच्छिन्नोऽपी-त्यपि ज्ञेयम् ।

स्यापि सप्रतियोगिकत्वमेव विनाशित्वमित्याह—। d"को ही"ति। e"तच सामान्यमि"त । सत्तेत्यर्थः॥ f"तस्यापी"ति। उत्तरकाले सत एव पूर्वकाले असत्त्वादित्यर्थः। g"पूर्वमसत"इति। प्रागभावस्य तु पूर्वं स्वरूप स्वमेवेत्यर्थः। h"एतेने"ति। प्रागभावे कारणावच्छेदाभावान्नोत्पत्तिरित्यर्थः।

सू० a"पूर्वापरनिर्वचनमन्तरेण कारणार्थानिर्वचनादस्तु तावदतीतानागतयोर्यथातथा निरुक्तिः * यत्क्रियावच्छिन्नो यः कालः स तत्क्रियापेक्षया वर्त्तमानो न त्वन्यापेक्षया ? *-इति चेन्न, तदपेक्षयेति कोर्थः b किं तदुपधानेन उत तदवधिकतयोत तत्प्रतियोगिकतया उत तेन प्रकारेणेत्येव? । नाद्यः c तदुपाध्यवच्छिन्नस्यातीतानागतप्रतिपत्तिविषयत्वमपि तस्येत्यसकृदुक्तत्वात् d नापि द्वितीयः। अस्मादयं दीर्घ इतिवदस्मादयं वर्त्तते इत्यवध्यपेक्षामन्तरेण प्रतीयमानत्वा e त्सर्वदैव च त्रिविधावध्यपेक्षयासीदस्ति भविष्यतीति प्रत्ययाव्यवस्थाप्रसङ्गात् ॥

टी०॥ अतिदेशयं दर्शयति—। a"पूर्वे"ति । अपरेति समानाधिकरणं कार्यं पूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वं कार्यत्वं चापरकालवर्त्तित्वमिति परस्परयापरकालस्यापि कारणत्वनिरूपकत्वमिति तात्पर्यम्। न त्वन्यापेक्षयेति । न स्वानवच्छेदकापेक्षयेत्यर्थः॥ b"किमि"ति । क्रियाया उपाधित्वमवधित्वं प्रतियोगित्वं वेति विकल्पार्थः तत्क्रियोपहितस्यैवातीतत्वमनागतत्वं चेत्यविशेषः। कालस्यैकत्वादित्याह—। c"उपाध्यवच्छिन्नस्ये"ति । क्रियाया अवधित्वे दोषमाह—। d"नापी"ति । किञ्च यथावधिर्वर्त्तमानत्वे तथा तत्प्रागभावध्वंसावधी भूतभविष्यतोरपि स्यातां तेषां चावधिभिरेक एव कालस्तत्तत्प्रत्ययविषयः स्यात्तदा वर्त्तत इतिवदभूद्वासीद्भविष्यतीत्यपि प्रत्ययः स्यादित्यव्यवस्था भवेदित्याह—। e"सर्वदैवे"ति ॥

सू० [a]अत एव न तृतीयः । नापि चतुर्थः । [b]अतीतानागतप्रतीतिकाले क्रियावच्छेदप्रकारेण वर्त्तमानप्रत्ययविषयत्वप्रसङ्गात् * [c]नासौ क्रियावच्छेदलक्षणः प्रकारोऽतीतानागतकाले वर्त्तते? *-इति चेन्न, [d]वर्त्तमानताया अद्याप्यनिरूपणेन वर्तते इति उक्त्वा विशेषस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् *तत्क्रियाकाले तत्क्रियावच्छिन्नः कालो वर्त्तमान ? *- इति चेन्न,

टी० ॥ [a]"अत एवे"ति । तथाप्रतीत्यभावादेवेत्यर्थः । ननु भवत्येव तस्यायं वर्त्तमानः कालः तस्यायमतीत इत्यादिप्रतीतिः षष्ठ्या प्रतियोगित्वस्यैवाभिधानादिति चेन्न । घटो वर्त्तत इत्यादि न स्यात् । किन्तु क्रियाया एव प्रतियोगित्वे घटादेरपि वर्त्तमानत्वे ग्राह्ये क्रियामात्र एव (१)प्रतियोगित्वं स्फुरेदिति भावः । एवं क्रियायाः प्रकारत्वेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ [b]"अतीतानागते"ति । अतीतानागतया च क्रिययावच्छिन्नः स एव काल इति तयोरपि वर्त्तमानत्वेन भानं स्यादित्यर्थः । यदा क्रियावच्छेदः प्रकारो वर्त्तमानस्तदा तथाप्रत्ययं करोति तदतीतत्वादिदशायां च न स वर्त्तमान इति न तादृप्येण प्रतीतिरिति शङ्कते-। [c]"नासा-वि"ति । यदि वर्त्तमानत्वं परिच्छिन्नं(२) स्यात्तदा क्रियावच्छेदः प्रकारो यदा वर्त्तते इत्युक्त्यातीतानागतयोर्विशेषः प्रतीयेत तदेवाद्यापि न परिच्छिन्नमिति परिहरति-। [d]"ने"ति । तत्क्रियावच्छिन्नः कालः इत्युक्ते अतीतादावपि प्रसङ्ग इत्यत उक्तं तत्क्रियाकाले इति ॥

सू० [a]कालस्य कालाश्रयतया निरूपणासम्भवात्कालान्तरस्यानभ्युपगमात्तस्यैव कालस्य तदाश्रयत्वे व्यक्तमात्माश्रयत्वापत्तेः* [b]स्यादेतत् । ग्राहकविज्ञानविषयो ग्राहकविज्ञानाश्रयश्च कालो वर्त्तमानः वर्त्तमानोपाधिप्रागभावावच्छिन्नश्च पूर्वस्तत्प्रध्वंसाभावव-

(१) क्वचित् क्रियाया एवेति पाठः (२) परिच्छिन्नम्=अवधृतम् ।

च्छिन्नश्चानागतः [c]प्रागभावप्रध्वंसयोश्च स्वाभाविकमेव भेदमादाय व्यवस्था प्राग्व्यवस्थाहेतुरभावः प्रागभाव इति स्वभावभूतस्यैव विशेषस्य कार्यमादाय लक्षणमनागतव्यवस्थानिदानभावः प्रध्वंस इति च प्रध्वंसस्य ? *-इति । मैवं,

टी० ॥ [a]“कालस्य कालाश्रयतये”ति । यद्यपीदानीं काल इति प्रतीत्यनुरोधात्कालेपि । कालः स चात्माश्रयतया यद्यपि न स्वरूपे तस्य तथात्वमुपाधिविशिष्टे केवलः केवले चोपाधिविशिष्ट इति सम्भवत्येव काले कालः । किञ्च स्थूलोपाध्यवच्छेदेन सूक्ष्मोपाध्यवच्छिन्नः कालः सम्भवत्येव भवति हि दिवा मुहूर्त्तमित्याद्याविधा तथापि तत्र व्यतीतादिविशेषको प्रयोगो (१)नास्तीति भावः । वर्त्तमानविषयकज्ञानाश्रयः कालो वर्त्तमानः एवं तदतीतत्वाद्यपि निर्वाच्यमिति शङ्कते—। [b]“स्यादेतदि”ति । ननु प्रागभावप्रध्वंसावेव दुर्वचावित्यत आह—। [c]“प्रागभावप्रध्वंसयोरि”ति । व्यवस्थानलक्षणं कार्यमादायेत्यर्थः । यद्वा कार्यपदेन प्रतियोगीत्युच्यते तथाच प्रतियोगिजनकोऽभावः प्रागभाव इत्यर्थः ॥

सू० [a]ज्ञानाऽस्वप्रकाशतापक्षे स्वोपहितस्य स्वयं ग्रहणानुपपत्तेः कथं वर्त्तमानताग्रहः ज्ञानान्तरेण च तथाग्रहे वर्त्तमानतावभासाङ्गीकारे तदासौ दृष्टो मयेति प्रत्ययस्य तदासौ मया दृश्यत इत्याकारतापत्तिः अत एव स्वप्रकाशपक्षेप्यनिस्तारः [b]यावानर्थः स्वप्रकाशे वर्त्तमानतयोक्तस्तावत एव परेण ग्रहणे व्यभिचारा [c]त्स्वप्रकाशतायाश्चाधिक्येऽपि विषये विशेषाभावा [d]*त्स्वरूपमेव विशेषः ? *-इति चेन्न,

(१) अतीतादिभ्यो वर्तमानस्य विशेषकेण भेदकेनोपयोगः सहकारो नास्तीत्यर्थः । अतीतादिकालेतिप्रसङ्गवारणमेतावतापि न भवतीति भावः ।

टी० ॥ a"ज्ञाने"ति । वर्त्तमानताग्राहकं ज्ञानं स्वप्रकाशमस्वप्रकाशं वा ? । अन्त्ये वर्त्तमानत्वग्रहो न स्यादेव तस्य ज्ञानघटितत्वात् वर्तमानताघटकज्ञानानन्तरमुत्पन्नेनापि ज्ञानेन यदि वर्त्तमानताग्रहस्तदा दृष्टं तन्मयेत्यत्रापि दृश्यते तन्मयेत्याकारः स्यात् तदपगमेपि तया तद्ग्रहस्येष्यमाणत्वादित्यर्थः । b"यावानर्थ"इति । ग्राहकज्ञानविषयो ग्राहकाज्ञानाश्रयश्चैक एव कालोऽतीतादिसाधारण इति सैवाव्यवस्था । किञ्च पर्वेणाप्यतीतत्वादिग्राहकेणापि ज्ञानेनायमेवार्थो गृह्यत इति तस्य वर्त्तमानग्राहकता नास्तीति व्यभिचार इत्यर्थः । ननु स्वप्रकाशात्मकज्ञानविषयत्वे सति तादृशज्ञानाश्रयत्वं विवक्षितमिति नोक्तदोष इत्याशङ्कते—। c"स्वप्रकाशतायाः"इति । एतावताऽप्यतीतादिवैलक्षण्यमनिरुक्तमेवेत्यर्थः । ननु स्वेनैव विषयीक्रियमाणं तज्ज्ञानं वर्तमानत्वप्रत्ययं करोति नान्यैनेत्यतीतादौ कः प्रसङ्ग इति शङ्कते—। d"स्वरूपमेवे"ति ।

मू० "तस्यानुगमाननुगमाभ्यामनुपपत्तेः प्राक्प्रध्वंसभावयोश्च स्वरूपतो विशेषेऽपि bकतरो भूतव्यवहारस्य कतरश्चानागतव्यवहारस्योपाधिरित्यनुयुक्ते cकार्यभेदजनकतया च तन्निरुक्तावुत्तरे पूर्वप्रत्युक्तां पूर्वतापरतानिरुक्तिं विना जन्यजनकत्वाज्ञानमिति bउपाधिभेदाच्च कालभेदे योऽप्येकतयाभिमतः कालः सोपि चन्द्रसूर्यक्रियाद्यसङ्ख्योपाधिभेदसम्भवेन नाना स्या° त्तत्रायमेवोपाधिर्नायमिति चाविनियम्यत्वा-fत्प्रतिक्षणस्वभावभेदवादिपक्षे च नानाक्षणेषु वर्त्तमानत्वादिव्यवहारार्थमुपाध्यनुसरणावश्यम्भावेनोक्तोपाधिदोषग्रस्यैवापातादित b* ननु तथापि तावद्विषयभेदेनावश्यं भवितव्यं bप्रतीतिभेदस्य दुरपह्नवत्वा-

टी० ॥ चैत्रज्ञानस्य स्व:दवाच्यत्वे चैत्रस्य वर्तमानताप्रत्ययो न स्यादिति परिहरति—। b"तस्ये"ति ॥ c"कतर"इति। लक्षणमन्तरेणान्त्वग्र मेवे(१)त्यर्थः b"कार्यभेदे"ति। पूर्वशब्दगाद्गत्वव्याहरणलक्षकार्यभेदः पूर्वापरभावनिरुक्तिमन्तरेणाशक्यग्रह एवेत्यर्थः। उपाधयः। मर्यादि(२)स्यन्द्रा बहव इति तमुपहितस्यैकदेशे बहुत्वप्रसङ्ग इत्याह—। d"उपाधी"ति। नन्वेकेन केनचिदुपाधिनोपहितत्वे नैकनानात्वमित्यत आह—। e"तत्रे"ति। ननु प्रतिलक्षकालस्वरूपभेदाधीनसेव वर्त्तमानादिव्यवहारवैचित्र्यं स्यादत आह—। f"प्रतिक्षणे"ति। संशयखण्डन प्रस्तौति—। g"ननु तथापी"ति ॥ h"प्रतीतिभेदस्ये"ति। प्रतीतिभेदवैलक्षण्यस्येत्यर्थः। विषयभेदमन्तरेण सर्वाः प्रतीतय एकाकाराः स्युरिति भावः

सू० इतः [a]सामान्यतः सिद्धौ विशेषतो विवेचनाशक्तौ भेदे संशय एवास्तास् ? *-इति चेन्न, संशयस्यापि निर्वक्तुमशक्यत्वात् तथापि संशयस्य निश्चयातिक्रमुपाधिकृतो विशेषः उत जातिकृतः ?। आद्ये किं[b] विषयविशेषेणोपाधिना उत [c]कारणविशेषेण उतान्येनैव केनचित्संबन्धिना कृतः न तस्यानिर्वचनात् * उभयकोटिविषयः संशय*इति चेन्न, [d]कोटिद्वयसमुच्चयनिश्चयस्यापि संशयत्वप्रसङ्गात्। * प्रतीतिरेवनैव(१)म् ? *-इति चेन्न, [e]भेदाभेदप्रतीतीनां शाब्दस्वप्नादिप्रतीतीनां च तादृशासम्भवात् [f]*समुच्चयप्रकाशे कोत्यारविरोधः प्रकाशते संशयेत् विरोध ? *--चेन्न, पीतः शङ्ख इत्यादिषु पीतत्वशङ्खत्वादेर्भिन्नाश्रयतानियमं विरोधं जानतोपि प्रत्ययात् ॥

(१) अतत्त्वग्रहमेव, तत्तु अग्रहमेवेति वा पाठः।
(२) आदिपदेन चन्द्रादयः।
(३) एकस्मिन् धर्मिणीति शेषः।

टी० ॥ a"सामान्यत" इति । प्रतीतिभेदान्यथानुपपत्त्या विषयभेदः सामान्यतः सिद्धोऽपि स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्याणां प्रत्येकमनुपपत्तौ तत्र सन्देह इत्यर्थः । यद्वा विषयभेदो घटादिरिव निर्वक्तुमशक्य इति सन्देह इत्यर्थः ॥ b"विषयविशेषणे"ति । विरोधिनानाकोटित्वादिनेत्यर्थः ॥ c"कारणविशेषणे"ति । समानधर्मज्ञानादिनेत्यर्थः । स्थाणुरयं पुरुषश्चेत्यत्रातिव्याप्तिमाह—। d"कोटिद्वये"ति ॥ e"भेदाभेदे"ति । भिन्नो यमभिन्नश्चेति मते तादृशप्रतीतिसम्भवात् भिन्नोयमभिन्नश्चेति शाब्दप्रतीतिस्सम्भवादित्यर्थः । "अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति ही"ति न्यायादिति भावः । विरोधिविषयत्वं लक्षणमाशङ्कते—। f"समुच्चये"ति ॥

सू० * a"तथापि तस्यां बुद्धौ न भासते विरोध ? *—इति चेन्न, कथमेवमिति प्रकाशेऽपि bतत्प्रकाशात् cतयोरेकाश्रययोर्विरोधप्रतीतेरवश्योपेयत्वात् * dमिथ्याधियस्ता इति ? *—eचेन्न, संशयस्यापि भवद्भिरतत्त्वबुद्धितयाङ्गीकारात् fतत्त्वातत्त्वबुद्ध्योश्च तद्विषयत्वेन विशेषाभावात् । नहि मिथ्या रजतबुद्धौ रजबुद्धिरेव न भवति gअव्यवस्थितकोटिद्वयविषयसंशय इति चेत्, केयमव्यवस्थितता पाक्षिकतेति चेत्, न पर्याय पृच्छमोपितु किं कोटिद्वयस्वरूपमेव उत कोटिद्वयस्य धर्मः कश्चिदाद्ये कोटिद्वयनिश्चयेन सहाविशेषस्तदवस्थः द्वितीये यद्य hसौ केनचित्प्रमाणेन सिद्धः ॥

टी० ॥ पीतत्वशङ्खत्वयोर्यद्यपि वास्तवो विरोधस्तथापि पीतः शङ्ख इति प्रतीतौ न भासते इति नातिव्याप्तिरित्याह—। a"तथापी"ति । कथमय शङ्खः पीत इत्यर्थसंशयस्यापि पीतः शङ्ख इति निश्चयदर्शनादित्याह—। b"कथमि"ति । ननु कथमेव मति पृथगेव विरोधज्ञानमित्यत आह—। c'तयोरि"ति ।

शुक्लत्वपीतत्वयोरित्यर्थः ॥ ननु विरोधे भासमाने नानाकोटिकं प्रमारूपं ज्ञानं संशयः शुक्लत्वपीतत्वसमुच्चयज्ञानं न तथेत्याह—। [d]"निश्चये"ति । लक्षणमिदमसम्भवि संशयस्यापि प्रमात्वादित्याह—। [e]"से"ति । ननु तत्त्वबुद्धित्वेन लक्षणं विशेषणीयं येनासम्भवः स्यादपि तु वस्तु स्थितिस्तादृशीत्याह— [f]"तत्त्वे"ति । विरोधकोटिद्वयविषयकत्वस्याविशेषादित्यर्थः ॥ [g]"अव्यवस्थिते"ति । समुच्चयस्तु विरोधिविषयकोऽपि व्यवस्थितकोटिक इति भावः॥ [h]"अभावि"ति अव्यवस्थितेत्यर्थः ।

सू० [a]तदा तस्यैव कोटिद्वयाश्रिततद्धर्मविषयस्य संशयत्वप्रसङ्गेन प्रमाणत्वव्याघातः । अथ कस्य चित्प्रमाणस्य नासौ विषयः नास्ति तर्हि विषयकृतो विशेषः [c]एतेनान्योऽपि यः कश्चिद्दूषणविशेषः स्याणुतदभावपुरुषतदभावादिरूपोऽभिधीयते सोऽपि निरस्तो वेदितव्यः अत्यन्ता [d]सत एव च तस्य प्रतिभासे जितं जिनैरसत्ख्यातिवादिभिः क्वचित्सतश्चेत्त [e]त्रैव प्रसङ्गः [f]नापि द्वितीयः कारणविशेषो हि विशिष्य सामग्री स्यात्तदेकदेशो वा ?। नाद्यः तस्या अप्रत्यक्षत्वे तदुपहितस्य प्रत्यक्षतोऽवगमानुपपत्तेः।

टी० ॥ [a]"तदे"ति । अव्यवस्थितत्वं विषयीकुर्वत प्रमाणमव्यवस्थितविषयतया संशयः स्यादेवेत्यर्थः । [b]"नास्ती"ति । विषयविशेषस्याव्यवस्थितत्वासिद्धेरित्यर्थः ॥ [c]"एतेने"ति । प्रमाणसिद्धत्वासिद्धत्वविकल्पेनेत्यर्थः यद्यपि स्थाणुत्वपुरुषत्वतदभावानां प्रत्येकं प्रमितत्वेनैकत्र दोषवशादारोपः सम्भवति स एव च संशयस्तथापि विशिष्टं न प्रमितमित्यर्थः । ननु तत्र प्रमितत्वं अतन्त्रमित्यत आह—। [d]"सत" इति । अत्यन्तासद्विषयत्वमेव तर्हि संशयस्य स्यादित्यर्थः ॥ [e]"तत्रैवे"ति । येन प्रमाणेन तद्ग्रहणं वाच्यं तस्यैव संशयत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । कारणोपधानेन संशयस्य वैलक्षण्यं निरस्यति—। [f]"नापी"ति ॥

[h]"तस्या"इति । दृष्टादृष्टकारणात्मकरूपायास्सामग्र्या उपधायकत्वे संशयः क्वापि मानमप्रत्यक्षविषयो न स्यादित्यर्थः ॥

मू० [a]न च तस्या अनुमेयत्वं लिङ्गासम्भवात्, [b]*कार्यविशेष एव लिङ्गम् ? *-इति चेन्न, [c]कार्यगतस्यैव विशेषस्य चिन्त्यमानस्याद्याप्यप्राप्तेः [d]जातिभेदस्य दूषणीयत्वात्। नापि द्वितीयः।दृश्यस्य तदेकदेशस्य [e]साधारणधर्मदर्शनादेर्विशेषद्वयस्मरणादेश्च साधारणमविशेषद्वयज्ञान प्रत्यक्षादावपि हेतुत्वेन साधारण्यात् अदृश्ये च तस्मिल्लिङ्गाभावात् [f]तेन कार्यविशेषजात्याधानस्य निरस्यत्वात् [g]तस्या अविषयत्वेनानुव्यवसायसाक्षिककार्यगतविशेषिभवनाऽसामर्थ्यात् ॥

टी० ॥ नन्वनुमानोपहिता संशयसामग्रीसंशयानुव्यवसायविषयः स्यादित्यत आह । [a]"नचे"ति ॥ [b]"कार्यविशेष"इति । संशयरूप इत्यर्थः। ज्ञानान्तरापेक्षया संशयस्य सञ्ज्ञाभेदकाभावेन तद्विषयासिद्धेरित्याह—। [b]"कार्ये"ति । ननु संशयत्वमतिरेक कार्यविशेषिका स्यादित्यत आह—। [d]"जाती"ति । आदिपदग्राह्यं धर्मिज्ञानविशेषादर्शनादि ॥ [e]"साधारणे"ति । साधारणधर्मज्ञानस्य कोटिस्मरणस्य धर्मिज्ञानस्य च यन्मानसं प्रत्यक्षतस्यादि जन्यतया तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः [g]"तेने"ति । तेनातीन्द्रियकारणोपनायकमित्यपि नेत्यर्थः । तस्यां जातावनुपलम्भबाधमाह— [f]"तस्या"इति । जातिश्चेददृश्येन कारणेन संशये काचिदाधेया तदा योग्यव्यक्तिवृत्तितया सा योग्या स्यान्नचैवमित्यर्थः ॥

मू० [a]नापि तृतीयः । तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् [b]नच द्वितीयः धर्म्मिस्वरूपादेरपि तद्विषयतया संशयितत्वप्रसङ्गात् [c]न चैवं न ह्ययं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सं-

श्रये सतीदृशा परामृष्यमाणस्योर्द्ध्वत्वशालिनो धर्मिणः स्वरूपसत्त्वेपि स्वरूपमेव भवति न वेति तद्द्रष्टुरभिमानो व्यवहारो वा [d]किन्नाम तत्र । किमिति चेत्, [c]एकस्यैव ज्ञानस्य निश्चयत्वसंशयत्वजातिसङ्करः * [f]स प्रामाण्याप्रामाण्यवद्भविष्यति ? *- इति चेन्न, अत एव हि तयोरपि जातित्वानङ्गीकारः किन्नाम ।

टी० ॥ येनकेनचिदुपाधिनेति शङ्कितं पक्षं दूषयति—"नापि तृतीय"इति । जातिविशेषं दूषयति—। [b]"नच द्विती[b]य"इति । संशयत्वजातेर्बाह्यवृत्ततया धर्म्यंशेति सन्दिग्धत्वं स्यादित्यर्थः ॥ ननु धर्म्यंशेपि संशयः स्यात्तदायं धर्मी न वा स्वरूपमिदं न वेति तदाकारस्स्यादित्यर्थः । प्रत्युत धर्म्यंशे निश्चयत्वमेवाह—। [d]"किं नामे"ति ॥ [e]"एकस्यैवे"ति । यद्यप्यनुमवत्वसाक्षात्वादिना परापरभावानुपपत्त्यानित्यत्वं न जातिस्तथापि उपाधिरपि निश्चयत्वं संशयविरोधिज्ञानत्वमेव वाच्यं तच्च कथं संशयवृत्ति स्यादिति भावः ॥ नन्वभेदेन यथैकत्वं प्रमात्वमप्रमात्वं च यथा तथा निश्चयत्वसंशयत्वे स्यातामित्याह—। [f]"स"इति । जातिसङ्कर इत्यर्थः ॥

सू० [a] तथाभूताऽतथाभूतार्थतालक्षणोपाधिद्वयरूपतास्वीकार एव तयोः [b] यदा च संशयत्वलक्षणजातिद्वयसम्भिन्नं तद्विज्ञानमास्थियते तदा कञ्चिद्विषयमपेक्ष्य संशयत्वं किञ्चिदपेक्ष्य निश्चयत्वमित्यापेक्षिकी जातिव्यवस्थितिरित्यपूर्वः पन्थाः [c] ईदृशस्य पथः पान्थेनापि भवता किं नियामकमभिधेयं येन धर्मिणि तस्य निश्चयत्वं व्यवतिष्ठते[d] विशेषद्वये च संशयत्वं विशेषदर्शनादर्शने इति चेत् [e]तर्हि भवति स्थाणोः स्थाणुत्वं पुरुषत्वं पुरुषस्य

विशेषः प्रतीयते चासाविति विशेषदर्शनात्तत्रापि निश्चयप्रसङ्गः ॥

टी० a"तथाभूते'ति । सत्यानुभवत्वासत्यानुभवत्वलक्षणासुपाधिद्वयमित्यर्थः । ननु तथाप्यवच्छेदकभेदेनैकत्र वृत्तिर्निश्चयत्वसंशयत्वयोः स्यात्संयोगतदभाववदित्यत आह—। b"त्वयदा चे"ति । तर्हि धर्म्यपेक्षया निश्चयत्वं कोटिद्वयापेक्षया संशयत्वमिति जातेः सापेक्षत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ नन्वन्यत्र यथा तथा तु संशयत्वलक्षणे त्वव्यवस्थितिरुभयोरनुभूयत एवेत्यत आह—। c"ईदृशस्ये"ति धर्म्यंशे निश्चयत्वं कोटिद्वये च तस्य संशयत्वमत्र यदि किञ्चिन्नियामकं स्यात्तदानुभवोऽप्ययमनन्यथासिद्धः स्यान्न त्वेवमित्यर्थः ॥ ननु कोटिद्वये विशेषादर्शनात्संशयो धर्मिणि विशेषदर्शनान्निश्चय इत्याह—। d"विशेषे"ति । स्थाणुपुरुषयोः स्थाणुत्वपुरुषत्वे विशेषेण दृश्येते इति तत्रापि निश्चय एवायं स्यादित्याह—। e"तर्ही"ति ॥

सू० a"संशयात्पूर्वं नास्ति विशेषदर्शनमिति युक्तः तत्रापि संशय ?*—इति चेन्न, b धर्मिधियः पूर्वं तर्हि कथं तद्गतविशेषदर्शनं स्यात् c संशयकाले चास्ति विशेषदर्शनमित्यनन्तरं तर्हि संशया न नवृत्तिप्रसङ्गोऽपि युक्त एव * d तदीयविषयाद्विशेषा' द्व्यतिरिक्तस्य विशेषस्य दर्शनं विवक्षितम् ? *—इति चेन्न, e स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयानन्तरं दारुमयो मांसमयो वायमिति संशयो नोपपद्यते तदुभयत्वातिरिक्तयोः स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्विशेषयोः पूर्वज्ञानेनोल्लिखितत्वात् * अन्यतरविशेषदर्शनं संशयप्रतिरोधकं संशयेन तूभयोरुपदर्शनमतो नोक्तदोषप्रसङ्ग * इति चेत्, तर्हि स्थाणुः पुरुषश्चेति

कुतोऽपि विभ्रमे जाते दारुमयो वा मांसमयो [f] वेति संशयप्रतिरोधो न स्यात्

टी० ॥ ननु संशय तदुभयनिश्चयत्वमापद्येत तदा तस्मात्पूर्वं तदुभयविशेषदर्शनं स्यान्न त्वेवमित्याह—। [a] "संशयादि"ति । धर्मिण्यपि विशेषदर्शनं संशयात्पूर्वं नास्तीति तदंशेऽपि निश्चयो न स्यादित्याह—। [b] "धर्मिधिय"इति । दूषणान्तरमाह—। [c] "संशयकाले"इति । प्रथमसंशयरूपविशेषदर्शनात्संशयधारावाहिज्ञानं न स्यादित्यर्थः । ननु तत्संशयमात्मत कोटिद्वयं अतिरिक्तविशेषदर्शनेन तत्संशयप्रतिबन्धकं प्रकृते तु न तथेत्याह—। [d] "त्वदीये"ति । तर्हि यद्विशेषद्वयविषयकः प्राथमिकः संशयस्तदनिरिक्तद्विशेषद्वयविषयकस्तत्र धर्मिणि न स्यादित्याह—। [e] "स्थाणुर्वे"ति ॥ [f] "कुतोपी"ति । शब्दाभासादेरपीत्यर्थः ॥ ननु विशेषनिश्चयः संशयप्रतिबन्धकः स च प्रकृते नास्तीत्याह ।—

मू० पूर्वज्ञानेन विशेषद्वयोपदर्शनस्य कृतत्वात् * [a] विशेषदर्शनं हि विशेषनिश्चयो विवक्षितो न तु विशेषज्ञानमात्रं येन संशयोपनीतादपि विशेषात्संशयप्रतिरोधःप्रसज्येतेति चेत् ?*—मैवं, [b] संशयेन यावुपदर्शितौ विशेषौ तत्र न संशयस्य निश्चयत्वमिति व्यवस्थायां सिद्धायामुपदर्शितनियमसिद्धिर्भवति सिद्धे वाऽस्मिन्नियमके संशयस्य विशेषद्वयं प्रति निश्चयत्वं नास्तीति सिद्ध्येदित्यन्योन्याश्रयापत्तेः। को वारयिता?। * स्यादेतत् । संशयज्ञानस्य धर्मिविषयत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽद्वैविध्यमापद्येत तच्च तदनभ्युपगमे एव निवर्तते तेन धर्मिज्ञानं निश्चयात्मकमन्यदेव स्थाणुर्वा पुरुषो वेति चान्यदेव संशयज्ञानमित्यभ्युपैष्याम इति चेत् ?*-मैवम्, एकधर्मिसंबन्धोपनयनव्यतिरेकेण स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्विरोध एव

नास्तीति स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्येतदेव न स्यात् । न हि यस्य कस्यचित्स्थाणुत्वेन यस्यकस्यचित्पुरुषत्वं विरुध्यते । एकधर्मिसंबन्धमनन्तर्भाव्य विरोधे जगति तयोरन्योन्यस्य व्यतिघ्नतोरसत्वमेव प्रसज्येत ॥

a"विशेषे"ति । संशयस्यनिश्चयाद् भेदे सति संशयोपस्थापितादपि विशेषान्न संशयबाध इति स्यात्स एव तु नाद्यापि सिद्ध इत्याह—। b"संशयेन यावि"ति । नियामकसिद्धिरिति विशेषनिश्चयत्वस्य संशयप्रतिबन्धकत्वेन भवदुक्तनियामकस्य सिद्धिरित्यर्थः । तथाच संशयज्ञानस्य निश्चायकत्वसिद्धौ भवदुक्तनियामकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च संशयत्वे व्यवस्थिते निश्चयत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ।

मू० "तस्य धर्मिणो वा पुरुषत्वनिश्चयाद्यथा संशयो निवर्तते नोत्पद्यते वा तथा स्वात्मनः पुरुषत्वनिर्णयात्संशयो निवर्तेत नोत्पद्येत वा विशेषाभावाद्यथायं द्रष्टुर्न स्वशरीरविषयः संशयः तथैव पुरोवर्त्तिविषयोऽपि नासौ कथं चेदमर्थेन सामानाधिकरण्याभिमानः योयमूर्द्ध्वताधर्मा स किं स्थाणुरुत पुरुष इति कस्माद्वा प्रत्यभिज्ञानाद्येप्येकं ज्ञानमङ्गीकृता इत्युच्छिन्नः विशिष्टविज्ञानसंकथा संजातश्च गौरश्वः पुरुष इतिवद्विशकलितो विज्ञानसंसार इत्यास्तां विस्तराभिनिवेशः * नन्वस्ति तावदयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति परस्परविरुद्धार्थावगाही प्रत्ययः स स्वविषययं तथाभूतमुपस्थापयिष्यति * न, उक्तबाधकैः सर्वप्रकारखण्डने परिशेषासम्भवात् । यच्च स्वरूपमादाय विरुद्धार्थत्वमभिधीयते तदपि निर्वक्तुं न शक्यते । तथाहि भावतदभावयोः को विरोधः * सहानवस्थानम् ? *—इति चेन्न, देशभेदेन सहाप्यव-

स्थानात् * देशाभेदेन ? *-इति चेन्न, [b]संयोगाद्यव्यापकत्वं यद्यभ्युपैषि तथाप्यनुपपत्तिः। प्रकारभेदेन तथा भावस्याभ्युपगमात् * तस्य पक्षे एकेन प्रकारेणैकस्मिन् सहानवस्थानं विरोधः, संयोगाद्यव्यापकत्वानभ्युपगन्तृपक्षे च देशाभेदेन सहानवस्थानं—

टी० ॥ शङ्कते—। [a]"तस्ये"ति। पक्षे संयोगादेः स्वाभावस्य सादेश्याङ्गीकारपक्षे पक्षे धर्मिणि वा। ननु येन संयोगादीनामव्याप्यवृत्तित्वं नाभ्युपगम्यते तन्मते एकेन प्रकारेणेति व्यर्थमत आह—। [b]"संयोगादी"ति ॥

मू० स ? *-इति चेन्न, तद्धि तदुभयावस्थानसाहित्यनिषेधो वा तदुभयावस्थाननिषेधसाहित्यं वा स्यात्। आद्येऽप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वं तदुभयावस्थानसाहित्यस्य क्वचिदप्यप्रमितेः शशविषाणनिषेधादेश्च [a]शशके विषाणनिषेधादिरूपत्वाङ्गीकारेण प्रसिद्धप्रतियोगिकत्वाभ्युपगमात् [c]यदाहैको वस्तुनः प्रतियोगितेति अन्यश्च लब्धरूपं क्वचित्किञ्चित्तादृगेव निषिध्यते इति। द्वितीये तु तदुभयावस्थानसाहित्यस्वीकार एव स्यात्तदुभयनिषेधयोस्तदुभयतयैवाङ्गीकारात् *परस्परप्रतिक्षेपकत्वं विरोध ? *-इति चेन्न, तद्धि

टी० ॥ स इति। विरोध इत्यर्थः। तद्धीति। सहानवस्थानमित्यर्थः। तदुभयानवस्थानसाहित्यमप्रसिद्धत्वान्निषेद्धुमशक्यमित्याह—। [a]"अप्रसिद्धे"ति। ननु शशविषाणं नास्तीति वचनाद्यथा प्रसिद्धमेव विषाणं निषिध्यते तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्यत आह— [b]"शशे"ति। तत्र गवादिविषाणं प्रसिद्धमेवाधिकरणे निषिध्यते तत्र अधिकरणमेव शशीयत्वं तद्गोत्वादौ प्रसिद्धं प्रतियोगितावच्छेदकमिति नाप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वमि-

त्यर्थः। ननु क एवमाह यदप्रसिद्धं तत्र निषिध्यतेऽत आह—। [c]"यदाहे"ति। एक इति। अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगितेति कुसुमाञ्जलावुदयनः। अन्य इति। प्रमाणटीकायां वाचस्पतिरित्यर्थः। रूढघरूपं ज्ञातस्वरूपम्। तादृगिति। यथाप्रमितमित्यर्थः। द्वितीये इति। तदुभयावस्थाननिषेधो हि तदुभयपर्यवसन्न एव घटाभावनिषेधस्य घटत्वाघटत्वनिषेधस्य च घटाभावरूपत्वादित्यर्थः॥

सू० "परस्परप्रतिक्षेपं प्रति [b]कारणत्वं वा तदा तदात्म्यं वा?। न प्रथमः। प्रमाणाभावेन तथाविधतत्कार्यानङ्गीकारात्। न द्वितीयः। प्रतिक्षेपशब्दार्थस्योभयानुगतस्यानिर्वचनात्-यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रापरस्यासत्त्वं नियमेन यत्स विरोधस्तयोः ? *-इति चेन्न, सत्त्वासत्त्वयोरेकापराश्रयत्वे वैयधिकरण्यात् संबधस्य तद्व्यतिरेकत्वे एकसत्त्वस्यैव चापरासत्त्वात्मकतया वचनार्थप्रसङ्गेन पौनरुक्त्याद्यापातात्॥

टी० ॥ ननु भावेनाभावः प्रतिक्षिप्यते अभावेन च भाव इति परस्परप्रतिक्षेपकत्वमेव तयोर्विरोध इति आह—। [a] "परस्परे"ति। प्रतिक्षेपक इति कर्त्तरि क इति प्रत्ययविवक्षायामाह—। [b] "कारणत्वं वे"ति। स्वार्थे क प्रत्ययविवक्षायामाह—। तादात्म्यं वेति। प्रमाणाभावेनेति। नहि घटेन स्वाभावलक्षणं कार्यं जन्यते न वा तदभावेन घटलक्षणमित्यर्थः। न द्वितीय इति। प्रतिक्षेपशब्दोभावार्थश्चेत्तदा "भावस्तदर्थो न स्यात् भावार्थश्चेत्तदाऽभावार्थो न स्यादित्यर्थः। यत्रैकस्येति। यत्र भावस्य सत्त्वं न तत्राभावस्य तथाच न परस्परापरया सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। घटाकाशत्वस्य घटाश्रयत्वं तदा भावाश्रयत्वस्य तदभावाश्रयतया यत्र तत्रेति सामानाधिकरण्योक्तिर्व्याहन्येतेत्याह—। [c] "सत्त्वासत्त्वयोरि"ति ननु घटतदभावस्वरूपसत्त्वासत्त्वे न विवक्षिते येन वैयधिकरण्यं स्यादपि तु यत्र भूतलादावेकस्य संबन्धस्तत्रापरस्य तदभावस्यासंबन्ध इति विव-

त्तिमित्याशङ्क्याह—। "सम्बन्धस्य तद्व्यतिरेकत्वे" इति ॥

सू० यत्र घटाभाव इत्यत्र खल्वयमर्थो यन्नाम यस्याधेयतया संबन्धी घटाभावस्तत्र घटो नास्तीत्यस्याप्ययमर्थः तस्याधेयतया संबन्धी घटाभाव इति यत्र घट इत्यस्य कोऽर्थः यस्याधेयतया सम्बन्धी घटः तत्र घटाभावो नास्तीति कोऽर्थः तस्याधेयतया संबन्धो घटाभावसंबन्धनिषेधः घटाभावसंबन्धस्य घटाभावात्मकतया घटाभावनिषेधस्यापि घटात्मकतेति "तस्मात्तस्याधेयतया संबन्धी घट इत्येवार्थ अतो घटतदभावयोर्भेदं मनसिकृत्यापि न विप्रतिपत्तव्यमिति * [b]यत्रैकस्याऽवस्थानं तत्रैकस्यैवेति नियमाभिप्रायेण न पौनरुक्त्यादिः ? *-इति चेन्न, नियमस्य यत्किंचिदन्यव्यवच्छेदकत्वेऽसिद्धत्वापातात् ॥

टी० ॥ तर्हि घटस्य सत्त्वमेव तदभावासत्त्वमिति यत्र घटसत्त्वं तत्र घटासत्त्वमित्ययमर्थः पर्यवस्येत् । तथाच पौनरुक्त्यादेकस्यैव विरोध इति प्रतियोगिनोऽभिधानेऽपरानभिधानमित्येवाव्याप्तिरित्यर्थः । पौनरुक्त्यमेव व्याख्याय स्फुटयति यत्र घटाभाव इति । पौनरुक्त्यं व्याख्याय ऽव्याप्तिमुपसंहरति—। [a] "तस्मादि" ति । यद्यपि घटतदभावयोर्भेदो मनसि वर्तते तेनापि तदुभयविरोधस्वरूपमनेन लक्षणेन प्रतिपत्तव्यं न बोद्धव्यमेकस्यैव विरोधप्रतियोगिनोऽभिधानादित्यर्थः । ननु विशेषरूपेण पौनरुक्त्यमिति यत्रैकस्यासत्त्वं तत्रैकस्य सत्त्वमिति द्वितीयं वाक्यं नियमपरमिति नोक्तदोष इति शङ्कते—। [b] "यत्रैकस्ये" ति । तत्रैकस्यैवेत्येवकारस्यायोगव्यवच्छेदार्थस्य घटादि यत्किंचिदन्ययोगव्यवच्छेदश्चेदर्थस्तदा विरोध एव न सिद्ध्येत्तत्वाप्रतिपाद्येतेत्यर्थः । असिद्धत्वापातो लक्षणस्यासम्भवित्वं वा नहि यत्र भूतले कपाले वा घटस्तत्र तत्तद्धर्मादिकमपीति येनान्ययोगव्यवच्छेदः स्यादित्यर्थः ॥

सू० "विरोधिव्यवच्छेदकत्वस्य च विरोधानिर्वचनेऽनिर्वचनात् *ᵇअभावपक्षे भावव्यवच्छेदो भावपक्षे चाभावव्यवच्छेदो नियमार्थः ? *-इति चेन्न, ᶜएकरूपानभिधानेऽनुगतविरोधानिर्वचना ᵈत्किंच भावाभावव्यवच्छेदयोरभावभावविधानातिरिक्तयोरनभ्युपगमे पुनरपि च यत्र भावस्तत्राभावो यत्राभावस्तत्र भाव इत्युद्देश्यविधेयभावानुपपत्तिरभेदादिति पौनरुक्त्याधिकफलाभाव एव * ᵉस्यादेतत् भावाभावयोः स्वरूपमेव नचैयं सत्यविरुद्धतापत्तिः यथा सत्ता भावरूपैव सती स्वात्मनि सदिति भवितृव्यवहारं करोति तथा भावाभावौ विरोधात्मानावेव स्वात्मनि विरुद्धरूप भवितृव्यवहारं कुर्वाते कस्यैतौ विरोध इति चानुयोगे स्वाश्रयस्येत्युत्तरं, किं तत्र विरोधफलमिति प्रश्ने भेदव्यवस्थानमित्यभिधेयम् ॥

टी० ॥ नन्वन्यमात्रं न व्यवच्छेद्यं येनासंभवस्स्यादपितु विरोधिनोऽन्यस्माद्व्यवच्छेदोऽभिमत इति तत्राह–। ᵃ"विरोधी"ति । ननु विरोधित्वेनान्यपदार्थनिर्वचने दोषः स्यादिह तु तत्रैकस्यैवेत्येकपदेनाभावविवक्षायां भावव्यवच्छेद इति नोक्तदोष इति शङ्कते–। ᵇ"अभावपक्ष"इति । सकृदुच्चरितात्सकृदर्थप्रतिपत्तिरित्येकपदस्यैकमात्रपरत्वेनानुगमो दोष इति परिहरति–। ᶜ"एकरूपे"ति । किंच यत्रैकस्यैवेत्यवधारणे यत्र घटस्तत्र घट एव न तदभाव इति घटाभावनिषेधे घटविधिरेव स्यादिति तदेव पौनरुक्त्यं स्यादित्याह–। ᵈ"किंचे"ति । ननु भावाभावयोर्धर्मौ न विरोधः किंतु तावेव विरुद्धावुभाविति व्यवहारश्च स्वाभाव्यादेवेत्याह–। ᵉ"स्यादेतदि"ति ॥

मू० यदाहा [a]यमेव ति भेदाभेदहेतुर्वा यद्धि [b]रुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति तदेतदनुपपन्नमेतयोर्विरोधत्वं प्रत्येकं वा स्यान्मिलतयोर्वा ?। नाद्यः। प्रत्येकमेवाश्रयैकत्वभङ्गप्रसङ्गात् * नै [c]कत्वाभावो भेदोऽभिमतः किंत्वन्योन्याश्रयापेक्षभेदरूपधर्मवत्त्वम् ? *-इति चेन्न, [d]तस्याभावात् * कालत्वभेदेनैकस्य भावाभावाश्रयत्वाभ्युपगमात्तदभेद ? *-इति चेन्न, (१) तदभेदस्य स्वाभाविकस्य विवक्षितत्वविशेषणवैयर्थ्यात् [f]एकोपाध्यवच्छिन्नस्य विवक्षितत्वे कालभेदाभिमतेऽपि संभवात् ॥

टी० ॥ भवितृव्यवहारं धर्मिव्यवहारं दर्शितं विरोधफले परसंमतिमाह—। [a] "अयमेव हि भेद" इति—विरोध एव विरुद्ध इत्याह—। [b] "विरुद्धधर्माध्यास" इति। विरुद्धौ धर्मौ भावाभावौ गोत्वागोत्वरूपौ वा तदध्यासस्तदध्यवस्थानमित्यर्थः। प्रत्येकमेवेति। ननु विरुद्धधर्माध्यासेन एकत्वभङ्गो नाम भवति किंतु विरुद्धयोर्द्वयोराश्रयभेद इति शङ्कते—। [c] "नैकत्वे"-ति। अन्योन्याश्रयभेदोऽपि पाकरक्तघटादौ नास्तीत्याह—। [d] "तस्याभावादि"ति। रक्तरूपाभाववत एव घटस्य रक्तरूपदर्शनेनाश्रयभेदस्य भावादित्यर्थः। ननु कालाभेदेन विरुद्धौ धर्मौ नाश्रयभिदौ मताविति नियम इति शङ्कते—। [e] "काले"ति। तदभेदस्येति। यदि कालभेदो भवेत्तदा (१) तद्व्यावर्त्तनार्थं कालभेदेनेति विशेषणमर्थवत्स्यान्नत्वेवमित्यर्थः। नन्वेकोपाध्यवच्छिन्ने एकस्मिन्नपि काले भावाभावाश्रयभेदकाविति शङ्कते—। [f] "एकोपाधी"ति। एकदिनावच्छेदेनैकत्रैव भूतले घटतदभावयोरसत्त्वात्तादृशोरपि नाश्रयभेदकत्वमित्यर्थः। कालभेदाभिमतः प्रहरमुहूर्त्तादिस्तत्रापि संभवादाश्रयभेद इत्यर्थः।

(१) आश्रयभेदव्यावर्त्तनार्थम्।

(२) कालाभेदस्य।

सू० a"भिन्नोपाध्ययवच्छिन्नत्वेऽस्य विवक्षितत्व ऽसम्भवात् असहावस्थितभिन्नोपाध्यनवच्छिन्नस्य वांछितत्वे सहत्वस्यैव कालरूपत्वेन तत्रापि कालाभेदविकल्पानुवृत्त्यापत्तेः मिलितत्वं चानयोरेकदेशत्वं वाभिमतमेककालत्वं वा एकप्रकारेण वृत्तिर्वा वृत्तिप्रकारान्यैकोपाध्यवच्छेदो वा ?। नाद्यः भावात्यन्ताभावयोस्तदभावात्।न द्वितीयः। भावस्य प्रध्वंसप्रागभावाभ्यां तदनुपपत्तेः । न तृतीयः। संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितावादिपक्षे गगनादौ संयोगभावाभावयोस्तदभावात् ॥

टी० ॥ भिन्नोपाध्यनवच्छिन्ने काले भावाभावौ भेदाश्रयभेदकौ तत्राह—। a"भिन्नोपाधी"ति असहेति । असहत्वं हि सहत्वप्रतियोगिनिरूप्यं सहत्वं चैककालीनत्वं चेत्तदातिप्रसङ्गः एकोपाध्यवच्छिन्नकालीनत्वं चेत्तदोक्तदोषापत्तिरित्यर्थः । मिलितौ भावाभावौ विरोध इति पक्षं दूषयति—। b"मिलितत्वमि"ति । एकप्रकारेणेति । एकावच्छेदनेत्यर्थः। वृत्तीति । वृत्तिप्रकारः शाखामूलादिः तद्भिन्नोपाध्यवच्छिन्नत्वमित्यर्थः । तदभावादिति । एकदेशत्वाभावादित्यर्थः । तथाच तयोर्मिलितत्वाभावाद्विरोधो न स्यादिति भावः । तदनुपपत्तेरिति । विरोधानुपपत्तेरित्यर्थः। तदभावादिति । एकावच्छेदेन वृत्त्यभावाद्विरोधानापत्तेरित्यर्थः । गगनादावप्यवच्छेदभेदेनैव संयोगतदभाववृत्त्यभ्युगमादिति भावः॥

सू० अव्याप्यवृत्तिधर्मानभ्युपगन्तृपक्षे भावाभावयोर्वृत्तौ प्रकारान्तराभावे प्रमाणाभावात्। नापि चतुर्थः। स हि यदि निर्देष्टुं शक्यते तदापि भावप्रागभावयोर्भाविप्रध्वंसयोर्वैकदानभ्युपगमेन (१)तद्विशेषितयोरप्येकदावश्यमनभ्युपगन्तव्यतया कदा विरोधस्य त-

(१) घटविशेषितो घटसंयोगादिः प्रागभावविशेषितश्च तत्तद्ध्वंसादिस्तयोरित्यर्थः ।

दाश्रयतेति वक्तुमशक्यत्वात् [a]किञ्च भावप्रागभावयोर्यदि तथाभावो ऽभ्युपगम्यते तदाश्रयभेदप्रसङ्गः [b]अभावान्तरेऽपि सावकाशत्वात् न परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वं च परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वं हि भावात्यन्ताभावयोरेव अथवाभ्युपगम्यते ।

टी० ॥ अव्याप्यवृत्तीति । येनाव्याप्यावृत्तित्वं संयोगादीनां नाभ्युपगम्यते तेन भावाभावयोरवच्छेदोऽभेदात्तभावे तन्निवृत्तिरपि नाभ्युपगम्यते तदभावान्मिलितत्वं तयोर्न स्यादिति तद्घटितोऽपि विरोधो न स्यादित्यर्थः । सतीति । वृत्तिप्रकारादन्य एक उपाधिभावोऽप्रामाणिक एव यदि च कश्चित्तदुपाधये वाच्यास्तदा प्रतियोगिना सह प्रागभावप्रध्वंसयोर्मिलितत्वं सम्भवतीति तयोरविरोधः स्यादित्यर्थः । तदाश्रयतेति । प्रतियोगिना सह प्रागभावप्रध्वंसाश्रयतेत्यर्थः । किञ्च घटतत्प्रागभावयो(१)र्विरुद्धाश्रयत्वेन कपालमपि स्वस्माद्भिद्येतेत्याह— [a]किंचेति । किञ्च घटतत्प्रध्वंसप्रागभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वमपि विरोधो न सम्भवति । नहि घटः स्वप्रागभावमात्रं प्रतिक्षिपति ध्वंसस्यापि प्रतिक्षेपात् । नापि ध्वंसमात्रम् । प्रागभावस्यापि प्रतिक्षेपात् । न च तत्प्रागभावो घटमात्रं प्रतिक्षिपति । तत्प्रध्वंसस्यापि प्रतिक्षेपात् । एवम(२)न्यत्रापीत्याह— [b]"अभावान्तर' मिति ॥

सू० [a]तदा भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोश्चाविरोधापत्तिः * [b]तत्तदसत्त्वसामान्ययोर्विरोधे न तु तत्तदसत्त्वविशेषयोः ?*-इति [c]चेन्न, विशेषस्य तथाप्यविरोधात्कदापि सहावस्थितियोग्यतापत्तेः [d]नियमेन तथात्वे च विरोधव्याघातान्मानशब्देन च यदि वि-

(१) विरोधाश्रयत्वेनेति पाठमुचितं मन्ये=यद्वा विरुद्धाश्रयतामुपादायेत्यर्थः ।

(२) अन्यत्र—ध्वंसेप्येषा गतिर्न हि ध्वंसो घटमात्रं प्रतिक्षिपति प्रागभावस्यापि प्रतिक्षेपादिति ।

शेषशून्यत्वमसत्त्वस्योच्यते तदा तदनभ्युपगम एव प्रमाणाभावात् । न हि निर्विशेषासत्त्वमात्रसद्भावे प्रमाणमभिधातुं शक्यते । अथ मात्रशब्दोपादानं सत्यपि विशेषेऽसत्त्वस्य साधारणरूपपुरस्कारेण विरोधव्यवस्थितिप्रदर्शनार्थं तदाभावप्रध्वंसयोस्तादृगेव दोषापत्तिः ।

टी० ॥ प्रतियोगिप्रागभावयोः प्रतियोगिप्रध्वंसयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वानभ्युपगमे दूषणमाह—। [a]"तदाभावे"ति । ननु घटप्रागभावयोर्न विरोधोऽपितु घटतदभावयोरेवेति परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वमपि ताद्रूप्येणेति शङ्कते—। [b]"तत्तदसत्त्वमात्रयो"रिति । एवं सति घटतत्प्रागभावयोर्विरोधो न स्यादेककालसमावेशोऽपि स्यादिति परिहरति—। [c]"ने"ति । ननु घटतत्प्रागभावयोरयं स्वभावो यदेतौ विरोधं विनापि सह न भवत इत्याशङ्क्याह—। [d]"नियमेने"ति । एवं सति विरोध एव तयोः पर्यवसन्न इत्यर्थः । सत्त्वासत्त्वमात्रयोरित्यत्र मात्रपदार्थं विकल्पयति—। [e]"मात्रशब्देने"ति। अभावत्वसामान्यस्य निर्विशेषत्वं वा मात्रार्थो विशेषविवक्षितत्वं वा ?। यद्याद्यः तदा विशेषपुरस्कारेण घटतत्प्रागभावयोरविरोधे समावेशः स्यादेवेत्यर्थः ॥

सू० * [a]"प्रध्वंसादौ विशेषे सामान्यरूपस्यावश्याभ्युपगम्यत्वात्तदादायैव विशेषे विरोधपर्यवसानात् भावाभावयोर्विरोधानभ्युपगमे तवाप्यनिष्टापत्तिरिति चेन्, केयमापत्तिस्तर्कभेद इति चेत् [b]अथ कस्तर्कः अभ्युपगतव्याप्यं प्रति व्यापक[c]प्रसञ्जनं च स्वीकारार्हताबोधनम् ?*-इति चेन्न, अव्याप्तेः । अस्ति ह्यप्रसङ्गोऽपि संभावना नाम तर्कः ॥

टी० ॥ तर्कखण्डनं सङ्गतिं कुर्वाण एव विशेषं शङ्कते—। [a]"प्रध्वंसादावि"ति । सामान्ययोरेव विरोधो विशेषद्वयविरोध-

पर्यवसायी सामान्यस्य विशेषनियतत्वादिति कथं तयोरविरोधः। किंच त्वयापि भावाभावयोर्विरोधश्चेन्नाभ्युपगम्यते तदाऽनिष्टमापतेदित्यर्थः। केचित्तु प्रध्वंसादावित्यादिपूर्वग्रन्थोपपादकतया व्याचक्षते भावाभावयोरित्यादिग्रन्थमग्रिमशङ्कागामिनं तर्कस्तु सर्वशङ्कानिवारणपटीयानित्यभिमानस्तमेवन्निराकर्त्तुं तत्तत्पदार्थखण्डनानन्तरं तर्कखण्डनं प्रस्तौति-। b"अथे"ति। अभ्युपगतेति अभ्युपगतो व्याप्योयेन वादिना तं प्रति व्यापकप्रसञ्जनमित्यर्थः। अनुमितावतिव्याप्तिं निराचिकीर्षुस्तत्प्रसञ्जने विवेकमाह—। cप्रसञ्जनमिति। नहि धूमेन वह्न्यभावो बोध्यते किंतु वह्निरेव बोध्यते इति नानुमितावतिव्याप्तिरिति भावः। अत्र संभावनातर्कादिष्वव्याप्तिमाह—। d"अव्याप्तेरि"ति॥

सू० aतद्यथा यदि जलं सहकारिभिः संपत्स्यस्यते तदा मे तृषं शमयिष्यतीति bइष्टापादनेऽपि गतत्वाच्च * cअनभ्युपगतव्यापकमित्यपि ? *-इति चेन्न, dतथा भूतमपि प्रत्यव्याप्याद्व्यापकप्रसञ्जने गतत्वात् * eव्याप्येनेत्यपि कार्यम्? *-इति चेन्न, विकल्पासहत्वात्किं fपरमार्थतो व्याप्यव्यापकभावव्यवस्थितयोःस्वरूपेणेष्टानिष्टत्वमुत व्याप्यव्यापकयोर्भावेन तत्?। नाद्यः।

टी०॥ संभावनां विवृणोति a"तद्यथे"ति। उदन्योपशमो व्यापको जलस्य सहकारिसंपत्तिः पानरूपा व्याप्या तर्केन तु कञ्चित्प्रति तदा प्रतिपाद्यते इति प्रसङ्गत्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः। ननु तर्कमात्रमिह न लक्ष्यं किंतु प्रसङ्गात्मक एव तर्को लक्ष्य इति नाव्याप्तिरित्याशङ्क्याह—। b"इष्टापादनेऽपी"ति। तर्काभासेऽपि तर्कलक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। ननु व्यापकाभ्युपगन्तारं प्रति तत्रेष्टापादनं स्याद्येन तु नाभ्युपगम्यते तं प्रति तदापादनं तर्क इति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते—। c"अनभ्युपगतेति" यत्र व्याप्यस्याभ्युपगममात्रं न तु वस्तुगत्या व्याप्यत्वं तेनानभ्युपगतव्यापकं प्रति प्रसज्जनं तत्रातिव्याप्तिः प्रशिथिलमूलतया

तर्काभासत्वादिति परिहरति—। [d] "तथा-भूतमपी"ति । ननु वास्तवं व्याप्यत्वं प्रसञ्जनप्रयोजकमुक्तं तथा च न प्रशिथिलमूलेऽतिव्याप्तिरिति शङ्कते—। [c]"व्याप्येने"ति । एवं सतीष्टव्याप्यं प्रति व्याप्येनानिष्टस्य व्यापकस्य प्रसञ्जनं तर्क इति लक्षणमुक्तं स्यात् तत्र विकल्पेन दोषमाह—। [g]"किमि"ति । यं प्रत्यापादनं क्रियते तस्येष्टत्वमनिष्टत्वमवश्यं वक्तव्यं तथा च येन पक्षे धूमस्वरूपमिष्यते वह्निस्वरूपं च नेष्यते तं प्रति व्याप्येन धूमेन व्यापकस्य वह्नेरापादनं तर्कः किंवा येन धूमस्य व्याप्यत्वमिष्यते पक्षस्तु वह्निमत्तया नेष्यते तं प्रति व्याप्येन व्यापकापादनमिति विकल्पार्थः ॥

सू० [a]तथात्वाज्ञानेन [b] वैपरीत्येनेष्टेनापिप्रसञ्जने प्रसङ्गात् [c] अन्यथा परैस्तथात्वेनानङ्गीकृतेन स्वयमपि परान्प्रति तथात्वेन व्युत्पादयितुमशक्तेन परमार्थतस्तथाभूतेन प्रसञ्जने जयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । स्वयमपि तथैष्टानिष्टतायां सत्यां कृते तादृशि प्रसङ्गे यत्रोभयोरित्यादिना दोषेण सत्प्रसङ्गतयानिष्टेऽपि गततयातिव्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ वास्तवीं व्याप्तिमजानन्तं प्रति प्रसङ्गस्तर्कः स्यादित्यतिव्याप्तिमाह—। [a]"तथात्वाज्ञानेने"ति । उभयसिद्धव्याप्तेरेव प्रसङ्गमूलत्वादिति भावः । दोषान्तरमाह—। [b]"वैपरीत्येने"ति । वादिना व्याप्यत्वेनेष्टापादनेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । आपादकेन वास्तवीं व्याप्तिमनुरुध्यापादनसम्भवादिति भावः । यद्व्याप्यव्यापकभाववैपरीत्येनेत्यर्थः । तथा च वह्नेर्व्याप्यत्वेनाभ्युपगन्तारं प्रति धूमेन तदापादनं तर्कः स्यादित्यर्थः । ननु वस्तुमती व्याप्तिश्चेत्तदा व्याप्येनेष्टापादनं स तर्क एवेति न तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह—। [c]"अन्यथे"ति । तथात्वेनेति । व्याप्यत्वेनेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । तथा च व्याप्तेर्वस्तुसत्त्वमात्रं चेत्तदा तादृशतर्कप्रयोक्तुर्विजय एव स्यान्न त्वेवं व्याप्तौ विमतं प्रति तदसाधने तर्काभासोपन्यासेन भङ्गस्यैव दर्शनादिति भावः । न द्वितीय इति । व्याप्यत्वेनेष्टेनानिष्टव्यापकं प्रति-

व्यापकप्रसञ्जनं तर्क इत्यपि नेत्यर्थः । यत्र तर्कप्रयोक्ता पक्षं व्याप्यवत्तया व्यापकाभाववत्तया चेच्छति तादृशमेव प्रतिवादिनं प्रति तर्कं प्रयुङ्क्ते प्रतिवादी च सत्प्रतिपक्षवत्तमेव प्रसङ्गं प्रति प्रसङ्गतयोपन्यस्यति तत्र पर्वप्रसङ्गे सत्प्रतिप्रसङ्गतया तर्काभासतां गतेति व्याप्तिरित्यर्थः। संभवति हि यदि सद्व्यवहारविषयः स्यात्सत्तासत्तावती स्यादित्यत्र प्रसङ्गे पुनरयमेव प्रतिप्रसङ्गः यद्यपि वास्तवी व्याप्तिरिह नास्ति सत्तायामेव व्यभिचारात् तथापि तदा तथात्वेन द्वाभ्यामिष्यमाणमस्त्येवेति भावः । एतदेव स्वयमित्यादिना दर्शितम् ॥

सू० *[a]"स्वयं व्याप्यतयानिष्टेनेत्यपि विशेषणीयम् ?*-इति चेन्न, [b]स्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन स्वमात्रेष्टव्यापके विषये प्रसङ्गस्याव्यापनात् *अथ[c]स्वयमनिष्टव्यापके स्वयं व्याप्यतयेष्टेन यत्र भवति तत्रानभ्युपगतव्यापकं परं प्रति पराभ्युपगतेन व्याप्येन व्यापकप्रसञ्जनं तर्कः, [d]एवं सति हि स्वानिष्टव्यापके स्वयमिष्टव्याप्येन यत्र प्रसङ्गस्तत्र गमनादतिव्याप्तिर्या या च स्वमात्रेष्टव्यापके स्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन प्रसङ्गस्याव्याप्तिस्ते निरस्ते भवतः ?*-इति चेन्न,

टी० ॥ ननु प्रसङ्गस्य तत्रावकाशो यत्र तर्कप्रयोक्ता व्याप्यत्वं नेच्छति सत्तया तु प्रतिबन्दिमात्रस्य व्याप्यत्वेनेष्यमाणेऽपि प्रसञ्जनं विवक्षितमिति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते—। [a]"स्वयमिति" स्वयं यद्व्याप्यत्वेनेष्टं तेन परानिष्टव्यापकस्य पक्षे यदापादनं क्रियते तत्राव्याप्तिरिति परिहरति । [b]"स्वयमपी"ति। पूर्वोक्तां प्रति प्रसङ्गस्थलेऽतिव्याप्तिमधुनोक्तामव्याप्तिं च परिहरन् विशिष्टव्यतिरेकेण लक्षणं शङ्कते [c]"स्वयमनिष्टव्यापक"इति। स्वयमनिष्टव्यापके यत्र भवतीत्यनेन नातिव्याप्तिः परिहृता सद्व्यवहारविषयत्वेन व्याप्येन सत्तायां सतावत्त्वं सद्व्यापकमापादितं तत्स्वयमनिष्टव्यापके एवेति सत् प्रसङ्गातर्काभासेऽपि नाति व्याप्तिः स्वयं च व्याप्यत्वेनेष्टापादने या अव्याप्तिरुक्ता सा

स्वयमिष्टव्याप्येन व्यापकस्य पक्षे परानभ्युपगममात्रेणेति न सापीत्यर्थः । ननु विशिष्टातिरेकेण लक्षणं प्रवर्त्तमानमनुगतं कीदृशं भवतीत्यत आह– d"एवमि"ति । सत्तायां सत्तावत्त्वस्य व्यापकस्य स्वानिष्टत्वादतिव्याप्तिर्या च प्रतिप्रसक्तस्य भिया उक्ते-ऽव्याप्तिरुक्ता तदुभयं दूषणं न भवतीत्यर्थः ॥

सू० a"यद्यत्र सत्तयापि घटो ऽभविष्यत्तदाऽद्रक्ष्यदित्या-द्यव्यापना तत्र स्वयमनिष्टदर्शनरूपव्यापके स्वयं व्याप्यतयेष्टेनैव हि दर्शनयोग्येन घटसत्त्वेनासौ प्रसङ्गः * b"अथ तत्र सत्तयापि स्वयमिष्टेनेति निषेध्य-कोटौ प्रवेश्य निषेधोऽभिधीयते एवं यत्र भवतीति तदपि न, c"एवं भूते एव विपर्ययापर्यवसायिनि ग-ततयातिव्यापकत्वात् विपर्ययपर्यवसायिनेत्यपि प्रक्षेप्यम् ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ अत्रापि लक्षणाव्याप्तिमाह a"यद्यत्रे"ति । अयं हि प्रसङ्गो न परमात्रानिष्टव्यापके किंतु घटाभाववति घटादर्शने तस्य व्यापकस्य स्वानिष्टत्वात् व्याप्यस्य च स्वयमभ्युपगमा-दित्यर्थः । ननु घटवत्त्वस्य दर्शनापादकस्य व्याप्यत्वमात्रमिष्यते न तु भूतले तत्सत्त्वमिति तथाच विशिष्टव्यतिरेके स्वयं व्याप्य-तयेष्टेन यत्र भवतीति यो निषेध उक्तस्तत्र कोटौ प्रतियोगि-तया पक्षे व्याप्यस्य सत्तानिवेशनीयता तथा च स्वयमनिष्टव्या-पके स्वयं व्याप्यतया सत्तया चेन्न यत्र भवतीति विशिष्टव्यति-रेकः पर्यवस्यति तथाच प्रकृतेऽपि प्रसङ्गस्सत्तया इष्टेन न भवत्ये-वेति नाव्याप्तिरिति शङ्कते–। b"अथ तत्रे"ति । यद्याकाशं जन्यं स्यादिति नैयायिकं प्रति यत्रापाद्यते मीमांसकेन तत्र मीमां-सकेन तत्र मीमांसकमते विपर्ययापर्यवसायिनि तर्काभासे गत-त्वादतिव्याप्तिरिति परिहरति–। c"एवंभूते एवे"ति । अनभ्युप-गतव्यापकं नैयायिकं प्रति तदभ्युपगतव्याप्यत्वेन जन्यत्वेन व्यापकस्य प्रसञ्जनादित्यर्थः ॥

मू० केवलपरपक्षदूषणाय परमात्राभ्युपगम्यमानव्याप्य-
त्वेनैवं क्षमस्य परं प्रति व्यापकप्रसञ्जनस्याव्याप-
नात् तत्र [a]स्वयं व्याप्त्यनभ्युपगमेन विपर्ययपर्यव-
सायित्वासंभवात् * [b]स प्रसङ्ग एव न भवति विरो-
धमात्रं तत् ? *-इति चेन्न, [c]अनिष्टं व्याप्त्यभ्युप-
गमबलेन परं प्रत्यापाद्यते इत्येवं भूतस्यार्थस्यो-
भयत्रापि तुल्यत्वेऽपि लक्षणकरणासामर्थ्याद्यदि वि-
पर्ययपर्यवसायिन्येव प्रसङ्गत्वं त्वया परिभाष्येत
तर्हि मया परबाधमात्रे एव प्रसङ्गताया विपर्ययप-
र्यवसायिनि तु तत्र विरोधतायाः परिभाषितुं शक्य-
त्वात् । अन्यथाविरोधत्वमेवाभयोरपि स्यात् ॥

टी० ॥ केवलेति स्वमते विपर्ययापर्यवसायिनापि परमते दूषणाय क्षमः प्रसङ्गोऽयं स तर्क एव दूषणक्षमत्वान्न विपर्ययपर्यवसायिनो न विशेषणात्तत्संग्रहः स्यादित्यर्थः । ननु विपर्ययपर्यवसन्न एवायं कथं न भवतीत्यत आह [a]"स्वय"मिति । नन्वेनादृशस्तर्क एव न भवति दूषणक्षमत्वस्य विरोधापादनमात्रेणैवेति—। [b]"शङ्कते—। "प्रसङ्ग एवे"ति । व्याप्त्यभ्युपगमबलेन परानिष्टापादनमेवोभयसाधारणं लक्षणमस्तु किं विपर्ययपर्यवसायित्वविशेषणग्रहेण । अन्यथा त्वदभ्युपगत एव तर्को विरोधात्मा विपर्ययापर्यवसन्न एव स तर्क इति परिभाषाविनिगमकतयापत्तिरिति परिहरति—। [c]"अनिष्टमि"ति । तुल्यत्वेऽपीति । अनिष्टप्रसङ्गत्वेन तुल्यत्वेऽप्युभयसाधारणलक्षणकरणासामर्थ्यादिति । यद्वा द्वयमपीदं तर्कलक्षणाक्रान्तमेवास्तु परंतु मत्क्रियमाणखण्डनव्याकुलितप्रज्ञेन लक्षणकरणासामर्थ्याद्विपर्ययपर्यवसायित्वेन विशेषितं चेत्तदा वैपरीत्यमेव किं न स्यादित्यर्थः । अन्यथेति । मत्परिभाषां नाद्रियसे तदा त्वत्परिभाषामप्यनादृत्य द्वयोर्विरोधत्वमेवास्थातुमुचितमित्यर्थः ॥

सू० [a] प्रत्यवस्थानवैचित्री चेत्तत्र विरोधाद्विशेषः साचापि तुल्यैव । अत एव संभावनापि तर्कादन्यैवेति निरस्तम् । आरोपादपि व्याप्यता निमित्तव्यापकाभ्युपगमाविशेषात् [b] अत एव परप्रमितेनेति विशिष्य परानिष्टापादनमात्ररूपविपर्ययापर्यवसायितर्कता निरस्येति निरस्तम् । परमार्थतो व्याप्त्यभावेऽपि पराभ्युपगममादाय प्रसङ्गप्रवृत्तेरुपपत्तेः ॥

टी० ॥ ननु व्याप्यमभ्युपैषि व्यापकं च नाभ्युपैषीति कथं स्याद्यावता तत्रापि व्यापकाभ्युपगम आवश्यक इति विरोधापादनप्रकारात् यद्ययं निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यनिष्टप्रसञ्जनप्रकारो भिन्न एवेति कथमनयोर्न भेद इत्यत आह–। [a] "प्रत्यवस्थाने"ति । उभयोरपि प्रकारयोरुभयत्र संभवादयमपि विशेषो न भेदक इत्यर्थः । अत एवेति । प्रसङ्गगर्भतर्कलक्षणस्य संभावनात्मकतर्काव्याप्तिरुक्ता तदतर्कत्वमभ्युपेत्य परिहृता येन तस्यापि तुल्यन्यायतया तर्कत्वमेव व्यपदेश्याप्य दोषो वाच्य इत्यर्थः । व्याप्यारोपाधीनव्यापकाभ्युपगमस्य तर्कत्वप्रयोजकस्य तत्रापि संभवादित्यर्थः । ननु परप्रमितेन परानिष्टापादनं तर्क इति लक्षणं न संभावनात्मकेन वा विपर्ययापर्यवसायिनीत्यत आह–। [b] "अत एवेति" । तर्कत्वेन निर्णयात्तयोरेव व्याप्यव्यापकत्वादित्यर्थः । यत्र न पारमार्थिकी व्याप्तिस्तत्रापि पराभ्युपगमेनापादनाविशेषात्तर्कत्वमिति तत्राप्यव्याप्तिरित्यर्थः ॥

सू० [a] कथं हि परेण व्याप्यतया ऽनुमता तं प्रति व्यापकानुमत्या नापतितव्यं [b] नहि प्रसङ्गो वास्तवत्वं व्याप्तेरालम्बते किं नामाभ्युपगममात्रं [c] अनभ्युपगतौ वस्तुगत्या स्थितेनापि तेनापादनाप्रवृत्तेः । अत एव परस्य प्रमाणेन व्याप्यानुमतिमुत्पाद्यापादनं क्रियते * [d] वस्तुगत्या व्याप्यत्वं च [e] तथा-

त्वेनाभ्युपगतत्वं च द्वयमपि प्रसङ्गस्याङ्गम् ? *— इति चेन्न, तथात्वेनाभ्युपगमस्यावश्यं प्रसङ्गाङ्गतयामन्तव्यस्य परानपेक्षस्यैव समर्थत्वे वास्तवव्याप्तत्वस्यापि प्रवेशने प्रमाणाभावा[f]त्तस्माद्यः प्रसङ्गः स्वपक्षसिद्ध्यङ्गं तस्य विपर्ययापर्यवसायिता दोषायैव स्यात् ॥

टी० ॥ ननु व्याप्तेरभावे प्रसञ्जनमेव न भवतीत्यत आह—।[a] "कथं ह्री"ति। औचित्यावर्जितमेव तत्र व्यापकापादनमित्यर्थः। औचित्यमेव दर्शयति—।[b] "नही"ति। विनिगमकमाह—।[c] "अनभ्युपगतावि"ति। तथाच विपर्ययापर्यवसायिनाप्यापादनं तर्क एव तथाच तद्व्यावर्त्तनाय विपर्ययापर्यवसायेति यद्विशेषितं तदनुपादेयमेवेति भावः। अत एवेति। यत एवाभ्युपगममात्रं व्याप्यस्य तन्त्रं नतु वास्तवत्वमपि तेन त्वया व्याप्यत्वेनाभ्युपगतोयमर्थ इत्येव प्रमाणयेन साध्यते न तु व्याप्योयमर्थ इत्यपीत्यर्थः। विपर्ययापर्यवसायिन्यतिव्याप्तिवारणाय पुनः शङ्कते—।[d] 'वस्तुगत्ये"ति। यत्र वस्तुतो व्याप्तिसत्त्वे विपर्ययापर्यवसानमेवेत्यर्थः। अभ्युपगममात्रमेव तन्त्रमापादनेन तु वस्तुगत्यापि व्याप्यत्वं गौरवादिति परिहरति—।[e] "तथात्वेने"ति। नन्वेवं तर्कदोषत्वे विपर्ययापर्यवसानपरिगणनं किंमूलकमिति प्रसङ्गद्वयं विभज्योपसंहरति—।[f] "तस्मा' दि"ति। स्वसाधनपरपक्षदोषापादनभेदे प्रसङ्गसामान्यस्थितौ विपर्ययापर्यवसानमाद्ये दोषो न द्वितीयेऽपीत्यर्थः ॥

सू० "प्रसङ्गस्य तस्य विपर्ययपर्यवसानदार्ढ्यार्थं दण्डतयोपन्यासात् सौगतानां च क्षणिकत्वव्याप्तिसाधकविपर्ययान्यथा भावदण्डप्रसङ्गवत् ॥

टी० ॥ नन्वत्रापि किं विपर्ययपर्यवसानगवेषणयेत्यत आह—।[a] "प्रसङ्गस्य"ति। आपाद्यस्य निर्धूमत्वादिनापादकस्य निर्वह्निमत्त्वादौ प्रमाणं तदीयदार्ढ्यार्थमेव हि तत्र प्रसङ्गस्य दर्शनीयत्वेन विपर्ययपर्यवसानमन्तरेण स्वपक्षसाधकतैव

प्रसङ्गस्य न घटेतेत्यर्थः । दण्डतयेति । विपक्षबाधकतयेत्यर्थः । निश्चितसाध्यवतः पक्षस्यैव विपक्षत्वशङ्कां तर्को बाधते इत्यर्थः । सौगतानामिति । सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं क्षणिकत्वव्याप्यत्वेन सौगतैरुपन्यस्तं तत्र तावत्सत्त्वमात्र स्यात् क्षणिकत्वं मास्त्विति विपक्षवृत्तिताशङ्कायां यदि क्षणिकत्वं न स्यादर्थक्रियाकारित्वमपि न स्यादर्थक्रियाकारित्वं हि क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं तच्च क्षणिकत्वाद्व्यावर्त्तमानमर्थक्रियाकारित्वाख्यं सत्त्वमपि व्यावर्तयेदेव । नहि स्थिरस्य क्रमकारित्वं संभवति तथा सति न कुर्यादेव करणे हि क्रमकारित्वं स्वाभाव्यमेव विरुध्येत नाप्यक्रमकारित्वं तथासत्युत्पत्त्यनन्तरमेव यावत्सत्त्वं कार्यं कुर्यादित्यादिसत्त्वक्षणिकत्वयोर्या व्याप्तिस्तत्साधको विपर्ययान्यथाभावाय ([1])विपर्ययशङ्कानिवारणाय दण्डरूपो यः प्रसङ्गस्तद्वदित्यर्थः ॥

सू० तामन्तरेण तस्य स्वपक्षसाधनाक्षमत्वात्तस्य च व्याप्तिवास्तवत्त्वमपि मन्तव्यम् । अन्यथा विपर्ययेपि व्याप्त्यभावेन स्वपक्षसाधनाक्षमत्वादेव यस्तु प्रसङ्गः परपक्षबाधनाङ्गं तत्रपराभ्युपगममात्रं प्रयोजकं तावतैव परपक्षप्रतिक्षेपक्षमत्वेन वास्तवव्याप्तिविपर्ययपर्यवसानपर्यन्तानानुसारित्वादिति युक्तं पश्यामः । तथाच सति कथितलक्षणासङ्गतिस्तदवस्थैव * [a] अथ व्याप्याभ्युपगमेनानिष्टस्य व्यापकस्य प्रतीतिस्तर्क ? *—इति चेन्न, [b] इष्टार्थसंभावनायामव्याप्तेः * [c] तेन व्यापकस्य प्रतीतिः स ? *—इति चेन्न, [d] इष्टापादनेऽपि गतत्वात् * अप्रमितस्य तथेति चेन्न,

टी० ॥ तामिति विपर्ययपर्यवसायिनामित्यर्थः विपक्षबाधकोपन्यासमन्तरेण सत्त्वाख्यसाधनस्य क्षणिकत्वसाधकत्व-

(१) विपक्षशङ्कावारणायेत्यर्थः ।

मेवानुपपन्नमिति भावः । कथितेति । विपर्ययपर्यवसायित्वेन तर्कलक्षणविशेषणे परपक्षबाधकतर्कव्याप्ते([1])रसङ्गतिरित्यर्थः । एतद्दोषपरिजिहीर्षया शङ्कते—। [a]"अथे"ति । अभ्युपगमो व्याप्तेः सत्त्वे वा ऽसत्त्वे वा एवं च स्वपक्षसाधकपरपक्षबाधकतर्कयोरुपग्रहः । प्रतिप्रसङ्गेति व्याप्तौ सत्यामपि दोषान्तरमाह—। [b]"इष्टार्थे"ति । जलस्य सहकारिसंपत्तौ उदन्योपशमस्य व्यापकस्य पिपासोरिष्टस्यैव प्रतीतेस्तत्तर्काव्याप्तिरित्यर्थः । ननु व्यापकेनिष्टत्वं विशेषणं न देयमेव येन संभावनायामव्याप्तिस्स्यादिति शङ्कते—। [c]"तेने"ति । व्याप्त्याभ्युपगमेनेत्यर्थः । एवं सतीष्टापादने तर्काभासेति व्याप्तिरिति परिहरति—। [d]"इष्टे"ति । ननु अप्रमितस्य व्यापकस्य व्याप्त्याभ्युपगमेन प्रतीतिस्तर्कः प्रकृते तद्व्यापकं प्रमितमेवान्यथेष्टापादनानुपपत्तेरिति शङ्कते—। [e]"अप्रमितस्ये"ति ॥

मू० [a] प्रथमानुमानेऽपि गतत्वात् * [b] अनुमाने व्याप्यस्य ([1])प्रमया तथा न त्वभ्युपगमेन ? *—इति चेन्न, [c]वस्तुगत्यां व्याप्यस्य प्रमयापि प्रतिवाद्यसिद्धस्य व्यापकानुमानासंभवेन तत्राप्यभ्युपगमपर्यन्तगन्तव्यत्वादेव * [d] नन्वेवमन्यतरासिद्धं व्याप्यं प्रसाध्यानुमानव्यवस्थापनमुच्छिन्नं [e] तदप्रसाधनेऽन्यतरासिद्ध्या तत्प्रसाधने परस्याभ्युपगन्तुरपसिद्धान्तमनुद्भाव्य वादिना प्रसाधितात् व्याप्यात् व्यापकसाधने पर्यनुयोज्योपेक्षणादिति ॥

टी० ॥ प्रथमं यानुमितिरुत्पद्यते तत्राप्रमितस्यैव व्यापकस्य प्रतीतिरिति परिहरति [a]"प्रथमे"ति । नन्वनुमाने व्याप्यप्रमाधीनव्यापकप्रतीतिस्तर्के तु तदभ्युपगममात्राधीनेति

(१) लक्षणस्येति शेषः । तर्कव्याप्तेरसङ्गतिरिति वा पाठः ।
(२) अन्यदीयप्रमयान्यस्य तदनभ्युपगन्तुर्व्यापकानुमानासम्भवेनेत्यर्थः ।

विशेष इति शङ्कते [b] "अनुमान"इति । तथेति । व्यापकप्रतीतिरित्यर्थः। अन्यतरासिद्धोद्भावनस्थले यावत्प्रतिपादितव्याप्यत्वाभ्युपगमो न कर्त्तव्यस्तावत्तस्मादनुमितिरपि नोत्पद्यत इति तदवस्थैव तत्राव्याप्तिरिति [c] "वस्तुगत्ये"ति । नन्वन्यतरासिद्धव्याप्यत्वस्य हेतोर्व्याप्यत्वं प्रसाध्य परोऽभ्युपगमयितव्य इति न भवतीत्याक्षिपति [d] "नन्वि"ति। कथमुच्छिन्नमित्यत आह–। [e] "तदिति" । यदि व्याप्यत्वेऽस्यान्यतरासिद्धत्वं न परिहर्त्तव्यं तदा तेनैव निग्रहेण वादी निगृह्येत अथान्यतरासिद्धत्वं परिहृतप्रतिवादिनस्तत्राभ्युपगमः कारयितव्यस्तदनन्तरं तादृशेन हेतुनानुमानं प्रवर्तनीयं तदा तदनभ्युपगममात्रेण प्रतिवादिनापसिद्धान्त उपपादित उपेक्षितः स्यादिति पर्यनुयोज्योपेक्षणेन वादी निगृह्येत सेयं वादिन उभयतः पाशा रज्जुरित्याक्षेपार्थः ॥

सू० किं तत्र तथा न स्यात्किमत्राप्रस्तुतया तच्चिन्तया । अन्यतरासिद्धस्य तावद्व्याप्यस्याभ्युपगमं परेणाकारयित्वैव न व्यापकसाधनमुपेयं * [a] तस्याऽप्रमा स ? *—इति चेन्न, मिथोविरुद्धादौ तर्काभासेऽपि गतत्वात् * आश्रयासिद्ध्याद्यव्यतिरेके सति ? *—इति चेन्न, संदिग्धधूमदर्शनात् यद्यत्र धूमस्तदाग्निमानिति संभावनायाः परमार्थतस्तथार्थावस्थानात् प्रमात्वं त्यक्तुमपारयन्त्या अव्यापनात् * [b] तत्कालं प्रमात्वेनाप्रमीयमाण इत्यपि ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ किं तत्रेति भवतु वादिन उभयथापि निग्रहः परंतु तर्कखण्डनप्रवृत्तस्य ममाप्रस्तुतमेतत् कथामार्गस्त्वयं तत्राभ्युपगमकारयित्वैवानुमानं प्रवर्त्तनीयं तथाच तस्यानुमितौ व्यापकप्रतीतिरिति लक्षणमतिव्यापकमेवेत्यर्थः । ननु व्याप्याभ्युपगमेन व्यापकस्याप्रमा तर्क इति नानुमितावतिव्या-

प्तिरिति शङ्कते—। a "तस्ये"ति । व्यापकस्येत्यर्थः । मिथो विरुद्धादावित्यादिपदाश्रयासिद्ध्यादिपरिग्रहः गगनारविन्दं यदि विकचं स्यात्सुरभिस्यादित्यादिकमाश्रयासिद्ध्यादिकं तथाच यदीश्वरः कर्त्ता स्यात् सर्वज्ञः स्यादित्यादीश्वरासिद्धिदशायामाश्रयासिद्ध्यादीत्यादिपदेन मिथो विरुद्धोपग्रहः सन्दिग्धेति वास्तवे धूमे धूमत्ववाप्यत्वकोटिकसन्देहबलात्कृतायां बह्रिसम्भावनायां तर्कत्वेन व्यवस्थापितायामव्याप्तिरित्यर्थः । ननु तत्र वह्निप्रतीतेर्वस्तुगत्या प्रमात्वेऽपि सम्भावनाकाले प्रमात्वं न प्रमीयते इति न तत्राव्याप्तिः(१) व्यापकप्रतीतेर्न प्रमीयमाणप्रमात्वमुभयसाधारणमिति शङ्कते—। b "तत्कालमि"ति ॥

सू० a बहुशोदन्तोतरत्वा b त्सर्वस्य चास्य पूर्वोक्तोभयानिष्टव्यापकेष्टव्याप्योदाहरणे गतत्वेनातिव्यापकत्वात् तद्व्यवच्छेदार्थमारोपितस्य व्याप्यस्याभ्युपगमेनेति करणे च सिद्धेन व्याप्येन प्रसङ्गस्याव्यापनात् c तद्यथा कार्यत्वात् यद्यदृष्टसृष्टमङ्कुरादिमीमांसकः शंसति तदानीमविशेषेण कर्तृ कार्यमपि पर्यवस्येत् अस्य तदिति d अपि चात्माश्रयोन्योन्याश्रयश्चक्रकं व्याघातोऽनवस्था प्रतिबन्दी वेत्याद्यैर्भिद्यमाना षट्तर्कीष्यते स्वरूपं चैषां—

टी० ॥ तच्छब्दान्तर्भावेण लक्षणमननुगतमप्रमीयमाणत्वं च वादिना प्रतिवादिना वेत्यादिविकल्पकवलितं चेत्याह—। a"बहुश" इति यत्रोभयोरित्यादिना प्रसङ्गेन तर्काभासताकृतेऽतिव्याप्तिस्तदवस्थैव व्याप्याभ्युपगमेनानिष्टव्यापकप्रतीतिस्तर्क इत्यादीनां लक्षणानामित्याह—। b"सर्वस्ये"ति। ननु नात्रव्यापकप्रसङ्गो नारोपितेन व्याप्येन किंतु वस्तुतो

(१) ननु कथं तत्र व्यापकप्रतीतेरप्रमीयमाणप्रमात्वमित्यत आह—व्यापकेति ।

सत्तैव नहि तत्तायां सद्व्यवहारविषयत्वं सत्तान्तरापादनमवास्तवर्मिणि नास्तिव्याप्तिरित्याशङ्कते—। [c]"तदि" ति । यदि कार्यत्वादङ्कुराद्यदृष्टयोर्व्याप्तिं तदा तत एव सकर्तृकमपि किं न स्यादिति मीमांसकं प्रति नैयायिकेन कृतप्रसङ्गेऽव्याप्तिरित्यर्थः। इदानीमात्माश्रयादिरूपं तर्कं खण्डयितुमारभते—। [d]"अपि चे" ति । खण्डनसौकर्याय स्वरूपममीषामादर्शयति—। [e]"स्वरूपं चे" ति ॥

सू० स्वस्याव्यवहितस्वापेक्षणमात्माश्रयः अन्योन्यस्याव्यवहितान्योन्यापेक्षित्वमन्योन्याश्रयः "अन्तरितस्य तदेव द्वयमात्माश्रयोन्योन्याश्रयश्चक्रकं विरुद्धसमुच्चयो व्याघातः ॥

टी० ॥ स्वस्येति । स्वस्याव्यवहितस्यापेक्षणाभ्युपगमनिबन्धनमनिष्टापादनमात्माश्रय इत्यर्थः । स्वस्य स्वापेक्षणाभ्युपगमः परस्पराश्रयचक्रकयोरपीति तद्व्यावर्त्तनाय अव्यवहितेति । यद्यपि स्वापेक्षित्वमप्रसिद्धं तथापि घटापेक्षित्वं पटेऽभ्युपगम्यमाने भवत्यात्माश्रयो दोष इति विशिष्टाप्रतीतावपि खण्डशः प्रतीतिरस्त्येव यद्वा स्वापेक्षित्वं प्रमेयत्वादौ प्रसिद्धमन्यत्राभ्युपगम्यमानं दोषायेति भावः । अन्योन्येति । अन्यान्यस्याव्यवहितान्योन्यापेक्षित्वाभ्युपगमनिबन्धनमनिष्टापादनमन्योन्याश्रय इत्यर्थः । अत्राऽव्यवहितपदं चक्रकव्यावर्त्तनाय आत्माश्रयव्यावर्तनाय। अन्योन्यस्येति। अन्योन्यापेक्षित्वं दीर्घत्वह्रस्वत्वज्ञानादौ प्रसिद्धं कथञ्चित् द्रष्टव्यम् । चक्रकस्वरूपमाह—। "'अन्तरितस्ये" ति। अन्तरितस्य व्यवहितस्य भाव्यात्माश्रयोन्योन्याश्रयो वा यस्तदेव चक्रकं तेन स्वस्य द्वयापेक्षणाभ्युपगमनिबन्धनमनिष्टापादनं चक्रकमित्यर्थः। विरुद्धेति । विरुद्धसमुच्चयाभ्युपगमनिबन्धनमनिष्टापादन व्याघातः विरुद्धसमुच्चयाभ्युपगमस्तु माता वन्ध्या ऽगौर्गौ रयमपीत्याकारेण इत्यर्थः। अत्र हि मातरि वन्ध्यात्वमात्राभ्युपगमः सम्भवत्येव सिद्धत्वात् एवमभ्यु-

पगन्तुर्व्याघातं आपाद्यते यदि मातुर्वन्ध्यात्वं गोश्चाश्वत्वमभ्युपैषि तदा व्याघात इति ॥

सू० "उपपाद्योपपादकप्रवाहोऽनवधिरनवस्था स्वाभ्युपगतदोषतुल्यता प्रतिबन्दी

ननु विरुद्ध समुच्चय एव क्वचिदपि प्रसिद्ध इति भावः। अनवस्थास्वरूपमाह—। "“उपपाद्ये”ति । भेदव्यवहार उपपाद्य उपपादकश्च तस्य भेदः। नहि भेदमन्तरेण तद्व्यवहारः संभवति। एवं सत्तायां व्यवहार उपपाद्यस्तद्गता च सत्ता उपपादिकेति तथाचैतादृशव्यवहाराभ्युपगमनिबन्धनमनिष्टापादनमनवस्थेत्यर्थः। अत्र यदि तृतीयश्चतुर्थो वा भेदः प्रथमभेदमपेक्षत इत्यभ्युपेयेते तथापि प्रवाहाभ्युपगमोऽस्ति। नचानवस्थेत्यत उक्त“मनवधिरि”ति। प्रवाहस्यानादित्वात् कार्यकारणभावेऽव्यवस्थिताभ्युपगम्यते एकैकभेदबुद्धावापाद्यमानायां भेदमात्रं प्रसिद्धमेवेति भावः। आपत्तिप्रयोजकीभूतरूपवदापाद्यापादनमनवस्थेत्येके। तत्र यदि सामान्यं सामान्यवत्स्यात् द्रव्यादित्रितयान्यतमं स्यादित्यापादनमियं चानवस्थैवानास्थेत्युच्यते। नहि द्रव्यादित्रयान्यतमत्वेन सामान्यं व्यवतिष्ठत इत्यूह्यम्। “स्वाभ्युपगते”ति। यदि पुरुषत्वादयं चौरस्तदा एवं त्वमपि चौरः स्या इत्यापादननामकः प्रतिबन्दी। यद्वा परापादितं दोषमभ्युपेत्य परस्मै तदापादनेन यदनिष्टापानं तत्प्रतिबन्दी भवति हि त्वं चौर इत्यभिदधानस्य प्रतिबन्दीति भावः ॥

सू० "तत्रात्माश्रयस्य सबन्धद्वारं भेदादाभासत्वं यथा प्रमेयत्वस्यात्मनि वृत्तौ "क्वचिन्नैवमपि यथानेककालस्थस्य घटस्य पूर्वकालवृत्त्यात्मन उत्तरकालवृत्त्यात्मनं प्रति कारणत्वेऽन्योन्याश्रयस्य व्यक्तिभेदात् यथाज्ञानेन संस्कारस्य तेन च ज्ञानस्याजनने चक्रकस्यापि ॥

टी० ॥ तेषामाभासत्वानाभासत्वे विवेचयति—। "“तत्रे”ति। घटादीनां घटादिविषयकप्रमाधीनं प्रमेयत्वस्य च

प्रमेयत्वगोचरप्रमाधीनं प्रमेयत्वं हि प्रमैव द्वारं सा चान्या घटादौ अन्यथा च प्रमेयत्वे यद्यपि स्वगोचरप्रमाऽद्वारके प्रमेयत्वे द्वारभेदो नास्ति तत्रापि तत्संभवात् स्वप्रकाशस्यैव तस्याभ्युपेतं तदुक्तं "प्रमाणं प्रवणं वृत्तौ न भिन्नाभिन्नते यत" इति। उक्तं च "प्रमेय व्यक्तयस्त्वन्याः स्वे स्वे रूपे तथाविधं व्यवहारं(१)तनोत्येव विरोधं भजते न चे"ति। एवं विशेषणत्वविशेष्यत्वाभिधेयत्वधर्मित्वादावात्माश्रयस्याभासत्वमनाभासमात्माश्रयमाह—। "क्वचिदि"ति। नानाकालस्थितस्यैकस्य घटस्य पूर्वापरकालवृत्तितामादाय कार्यकारणभावेऽभ्युपगम्यमाने भवत्येवात्माश्रयदोष इत्यर्थः। व्यक्तिभेदादिति ज्ञानेन संस्कारद्वारा ज्ञानमेव जननीयमित्यभ्युपगमेऽन्योन्याश्रयापादानमाभासो भवति अनुभवेन स्मृतिजननस्य प्रामाणिकत्वादित्यर्थः॥

सू० तस्मात् "यथाबीजेनाङ्कुरस्तेन स्तम्बः तेन बीजं जन्यत इत्यत्र व्याघातस्योपाधिभेदात् यथा कालभेदादिना जननाजननादौ "अनवस्थायाः क्रियायै परस्परानन्त्यानपेक्षणात् यथा सामग्र्या कार्यजननाय स्वसामग्र्यनन्त्यानपेक्षणे तामेतामधोधावन्तीमनवस्थामाचक्षते "क्वचिन्नैवमपि यथा स्वाश्रये भिन्न बुद्धिजनाय स्वगतभेदानुपजीवनादपि भेदभेदस्यानन्त्ये॥

टी०॥ तस्मादिति व्यक्तिभेदादेवेत्यर्थः। बीजेनाङ्कुरस्तेन स्तम्बस्तेन मञ्जरी तेन पुनर्बीजमेवेति चक्रकदशायां व्यक्तिभेदादेवाभासत्वं नहि तदेव बीजं तदुत्पाद्येन बीजेन जन्यते इतिभावः। व्याघाते आभासत्वमाह—। "“यथे"ति। कुसूलस्थस्य बीजस्याजनकत्वं क्षेत्रस्थस्य च जनकत्वमिति सम्भवत्येवेत्यर्थः। अजननमिह क्रियानुपधानामात्रम्। अनवस्थाभासमाह—। "अ-

(१) उपलब्धसकलपुस्तकेष्वेवंविधस्यैव पाठस्य दर्शनादयमेव पाठो धृतः परन्त्वेतत्पाठस्यासङ्गतत्वेन चिन्तनीयत्वमिति।

नवस्थाया।"इति। क्रियायै कार्यजननाय। नहि कार्यं स्वसाम-ग्र्यधीनं सापि सामग्री स्वसामग्र्यधीनैवं कादाचित्कत्वादिति प्रवाहाभ्युपगमोऽस्ति। किंचेदानीं नूनं कार्यं न तावत्सामग्रीप्र-वाहाधीनमेव तथा च तदुत्पत्तिरेव न स्यात् दृश्यते च कार्योत्प-त्तिरिति प्रामाणिकीयमनवस्था भवत्याभासा "तामेतामि"ति। आभासरूपामित्यर्थः। आचक्षत इति। अनवस्था तु स्वकार्यो-पहितस्य स्वसामग्र्यादिकालस्थायिपदार्थत्वात्तद्भावनशीलेत्यर्थः। अनाभासरूपामनवस्थामाह—। [c]"क्वचिदि"ति। भेदः स्वा-श्रये घटे स्वयमेव भेदबुद्धिं जनयति स्वगतं भेदान्तरं नोप-जीवतीति तावद्वस्तुगतिस्तत्र भेदस्यानन्त्ये आपाद्ये याऽन-वस्था साऽनाभासेत्यर्थः॥

मू० "प्राग्लोपादिदोषात् तामेतामूर्ध्वं धावन्तीमनवस्था-माचक्षते प्रतिबन्ध्याविशेषात् यथा धूमानुमानेऽप्यु-पाधिशङ्का प्रतिबन्द्या तर्कानुकूलत्वादिति [c]तदेषा-मापादनानि तर्काभासाः कथमुक्तलक्षणेन न सं-ग्राह्याः [d]सत्यपि व्याघाते दोषे प्रसङ्गस्थानगतेन तेन विशेषणेनाभासीभूतत्वात् * [e]प्रसङ्गस्थाने तावता विशेषणमभावेनापि लक्षणं विशेषणीयम् ? *-इति चेत्॥

टी०॥ ननु कथमियं दोष इत्यत आह—। [a]"प्राग्लो-पे"ति। यदि भेदे भेदान्तरमङ्गीक्रियते तदा प्रथमभेदो लुप्त एव स्यादित्यर्थः। आदिपदाद्विनिगमयत्वप्रमाणापगमयोस्संग्रहः। "तामेतामि"ति। अनाभासरूपामित्यर्थः "ऊर्ध्वमि"ति। भाविप्रवाहरूपामित्यर्थः। आभासमाह। [b]"प्रतिबन्द्ये"ति। यद्यनुपलभ्यमानोपाधिशङ्कास्मदनुमानमास्कन्देत तदा भवदनु-मतं धूमानुमानमपि हि द्वितीयं भवत्याभासं यतो यथा धूमव्या-प्तिग्रहेऽनुकूलः तर्को न तथा त्वदभिमतव्याप्तावित्यर्थः। यत्र तु विशेषाभावस्तत्र प्रतिबन्दी दोष एवेति भावः। एवं व्युत्पा-

दिते त्वाभ्युपगतव्याप्यं प्रति व्यापकप्रसञ्जनं तर्क इति लक्षणमिति व्यापकमित्याह—। a"तदेषामि"ति । आपादनान्येव तर्काभास इत्यर्थः । आत्माश्रयादीनामभावादिना शङ्काह—। d"सत्यपी"ति । द्वारभेदादिना विशेषेण तेषामाभासत्वस्य त्वयापि वक्तव्यत्वात् । अन्यथा प्रमेयत्वे प्रमेयत्वमनेन दोषेण न भवेदिति केवलान्वयित्वं तस्य न स्यादित्यर्थः । ननु तर्काभासव्यावृत्तये द्वारभेदरहितत्वे सतीति विशेषणीयमिति शङ्कते—। e"प्रसङ्गस्याने"ति ॥

सू० "न, अन्योन्याश्रयाभासत्वप्रयोजकस्य व्यक्तिभेदस्याभावो नानवस्थायामेवमात्माश्रयाभासत्वप्रयोजकस्य द्वारभेदस्याभावो नात्माश्रयान्तरादाविति व्यक्तमव्यापकत्वापत्तेः b अपि चापसिद्धान्तविरोधादिष्वपि तर्कलक्षणं गच्छत्कथङ्कारं वारणीयं c यत्रैव निग्रहे तर्कान्तराणामन्तर्भावः तत्रैवानयोरपीति पृथग्निग्रहत्वानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ तर्हि तर्कलक्षणमव्यापकं स्यादेकाभासत्वप्रयोजकस्य द्वारभेदादेरपरत्र सत्त्वेन तदभाववत्त्वस्य विशेषणस्य तत्रासत्त्वादित्याह—। a"ने"ति । अनाभासान्योन्याश्रयादावव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । ईश्वरमनभ्युपगच्छताभ्युपगच्छतो मीमांसकस्यापसिद्धान्तापादनं विरोधापादनं वा तर्कलक्षणाक्रान्ततया तर्कः स्यादित्याह—। b"अपि चे"ति । अनैकान्तिके चापसिद्धान्तस्योपन्यासमात्रं न त्वापादनमिति चेन्न । उक्तप्रकारेणापादनस्यापि सम्भवादनैकान्तिकापादनं च न सम्भवति । अपसिद्धान्तस्त्वभ्युपगमतन्त्र इति विशेषात् अपसिद्धान्तस्य तर्कत्वे दोषमाह—। c"यत्रैवे"ति । अन्योन्याश्रयादीनां व्याप्त्यादिग्रहं प्रति प्रतिबन्धकतया व्याप्यत्वासिद्ध्यादिनिग्रहेऽन्तर्भाव इति तद्वैपयापसिद्धान्तस्य पृथग्निग्रहत्वं भज्येत । भवति हि भेदव्यवहारविषयत्वात् घटो भेदवानिति स्थापनायां भेदेऽपि भेदव्य-

वहारस्तेनैव भेदेन चेदात्माश्रयोऽन्योन्यापेक्षायामन्योन्याश्रयः ऽव्यवहितान्योन्यापेक्षायां चक्रकमनन्तप्रवाहापेक्षायामनवस्थेत्यापादनैर्भेदाभाववति भेदे भेदव्यवहारविषयत्वं गतमित्यनेन ऽव्याप्यत्वासिद्धिर्निग्रहस्थानेत्तभावितमित्यर्थः ॥

सू० [a]"आत्माश्रयादेश्च मूलव्याप्तौ प्रमाणोपगमश्चेत्तर्हि प्रामाणिकत्वान्न दोषत्वं न चेन्मूलशैथिल्यमित्युभयतः पाशबन्धः कथं मोचनीयः * अथोच्यते [b]यदेतदाश्रयत्वमाश्रयित्वं च तद्भेदे दृष्टं तद्यदि विवादाध्यासिते त्वयोपेयते तदा भेदः स्यादित्याकारेणापादने नोक्तदोषापत्तिः ? *-इति [c]नैवं, एकत्र द्वयस्यापि दृष्टत्वात् * तदाश्रयत्वं तदाश्रितत्वं च मिथो भेदनियतम् ? *-इति चेन्न, [d]तन्मिथःशब्दाभ्यां क्षारीकृतत्वात् * एतदाश्रयत्वादेतदाश्रितत्वाद्वा नैकत्वं स्यादित्यादिवचनभङ्ग्यापाद्यम् ? *-इति चेन्नैवं[e]यद्येतदेतदाश्रयादि स्यात्तदैतन्न स्यादिति ह्यापाद्यम् । न चैतद्युक्तम् । धर्म्यापाद्ययोर्विहतत्वात् ॥

टी० ॥ दोषान्तरमाह—। [a]"आत्माश्रये"ति । यदि स्वस्य स्वापेक्षित्वं स्यात्तदात्माश्रयः स्यादित्यापादनप्रकारो नेह येन तस्य प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वविकल्पेऽवतरेत् अपि तु यद्ययं घट एतद्घटाश्रयः स्यादेतद्घटकारणं वा स्यादेतद्घटज्ञाप्यो वा स्यात्तदेतद्घटभिन्नः स्यादित्याद्यापादनप्रकारे कथमप्रामाणिकत्वमित्याशङ्कते—। [b]"यदेतदाश्रयत्वमि"ति । आश्रयत्वमाश्रितत्वं च रूपकपालाभ्यां निरूपितं घटस्य स्ति नतु भेद इति परिहरति—। [c]"नैवमि"ति एकनिरूपितमाश्रयत्वमाश्रितत्वञ्च भेदनियतमिति शङ्कते—। [d]"तदे"ति । अत्राननुगममाह—। [e]"तन्मिथ"इति । तच्छब्दस्य मिथः शब्दस्य च विशेषपरत्वा-

दितिभावः । क्षारिकाणामापादकाननुगमदोषदुष्टत्वम् । नन्वापादकाननुगमो न दोषः तथाच घट एतद्धटाश्रितः स्यादेतद्घटभिन्नः स्यादिति संभवापादनमिति शङ्कते–। [f]"एतदिति। तथा सत्ययं न स्यादित्यापादनार्थस्तया च धर्म्यापाद्ययोर्व्याघात इति परिहरति–। [g]"यद्येनदि"ति ॥

सू० "न च वाच्यमापाद्यस्य प्रमाणबाध्यतानुकूलैवेति व्याघातादपि सा संभवति न दोषमावहतीति, यत आपाद्यापादकयोः सामानाधिकरण्यानादरेतिप्रसङ्गः स्यादतो विपर्ययापर्यवसायित्वमेवं स्यादेवं हि विपर्ययो वक्तव्यो यन्नाम भवति चैतदेतत्तस्मान्नैतदाश्रय इति न चैतदेतद् भवितुं शक्नोति एतदित्युद्दिष्टे धर्मण्येतत्त्वविधानासंभवदुद्देश्यविधेययोः प्रकारभेदस्याभावात् । न [b]च प्रसङ्गमात्रमेतद्बाधायैवास्तु कृतमस्य विपर्ययपर्यवसानेनेति युक्तं, स्वयमपि प्रसङ्गमूलस्य व्याप्तेरिष्टतया प्रसञ्जितनिषेधे तद्व्यतिरेकप्रामाणिकत्वस्यावश्यमन्तव्यत्वापत्तेः ॥

टी० ॥ ननु व्याघातादेवापाद्यबाधात्तर्को न दोषः किंतु अनुगुण एवेत्याह–। [a]"न च वाच्यमि"ति। अयमयं न स्यादिति प्रसङ्गस्य विपर्ययो भवति चायमयमित्याकारेणावर्त्तनीयः स च उद्देश्यविधेयभावानुपयुक्त इति विपर्ययापर्यवसानं स्यादित्यर्थः। तदुक्तम्–प्रथमखण्डनेन "अतत्तन्मन्यसे तत्त्वन्न तत्तदपि मन्यसे सामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षत" इति। ननु तर्कद्वैविध्यं त्वयैवोक्तं तथाच परबाधाय यस्तर्कस्तत्र किं विपर्ययापर्यवसायित्वेनेत्यत आह–। [b]"नचेति"विपर्ययापर्यवसाने मूलशैथिल्यमावश्यकं यतोऽन्वयव्याप्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिव्यापकत्वात्तदभावे सापि न स्यादिति भावः। व्यतिरेकाप्रामाणिकत्वमेव वा तदपर्यवसानम् ।

मू० [a]अत एवैतदन्यत्स्यादित्यपि न शक्यप्रसञ्जनमेतदन्यत्वस्यैतत्स्वरूपभेदमादायैव प्रतीतिपर्यवसायितया प्रसङ्गे व्याघातादेव [b]विपर्ययेऽप्येतद्विशेषितान्यत्वविधायिनो विशेषणविशेषणताप्रविष्टमात्मानमात्मनि विधीयमानं न क्षमते एतदनन्यत्वस्यैतदन्यान्यत्वस्यैतत्त्वादेवान्यत्वावधेरात्मन उपलक्षणत्वे चान्यत्वमात्रमुपलक्ष्यमाणमन्यस्मादप्यन्यत्वमादाय पर्यवस्येत् स्वरूपत एव विलक्षणमन्यत्वविशेषमवधिरात्मोपलक्षयतीति च न घटते यतोऽन्यत्वमात्रमेवावधिविशेषैरुपधीयमानं तदन्यत्वप्रत्ययव्यवहारोपपादकं भवदन्यत्व(१)व्यक्तिभेदपर्यन्तगमनं प्रमाणस्य न सहते यदि चान्यत्वव्यक्तिभेदोऽपि(२)स्यात्तथापि प्रसङ्गमूलभूता व्याप्तिः सामान्याकारपुरस्कारित्वादेतैनैवोपधीयमानानामन्यत्वव्यक्तीनात्मैक्यमादाय प्रवृत्ता तथैव। प्रसङ्गे विपर्यये वोपनयन्ति स्यादेवोक्तदोषालंघनायेति एवं प्रकारताचाश्रयाश्रयिभाववत्प्रकारान्तराश्रयेष्वप्यात्माश्रयोदाहरणेष्वतिदिश्यते अन्योन्याश्रयो यथाभेदेना(३)वगताद्भेदज्ञानोपगमे सोऽपि त्वया कथं कारमुपन्यसनीयः न तावद्यद्येतद्बोधाधीनबोधाधीनबोधं स्यात्तदा न बुध्येतेति तथा सति व्याप्त्यसिद्धेः एतद्बोधाधीनबोधं यद्बोधाधीनबोधस्य तस्यैवादृष्टचरत्वात्कयाचन व्याप्त्-

टी० ॥ अन्यवमयं न स्यादिति न प्रसङ्गाकारो येन न

(१) व्यक्तिविशेषपर्यन्तेत्यर्थः। (२) स्यादिति—अवधिशेषैरुपधीयमान इति शेषः। (३) धर्मिप्रतियोग्यादित इति शेषः।

विपर्ययः सामानाधिकरण्याभावात् पर्यवस्येत् अपि स्वेतदन्यः स्यादित्यापाद्यमित्याशङ्क्याह—। a"अतएवे"ति । एतदन्यत्वमेतत्त्वं विनापीत्येतदप्यापादनं व्याहतमिति भावः । स्वचायमेतदन्य इत्याकारेण वर्तमानेऽयं चायमित्याकारपर्यवसित एव स्यादिति युक्तस्स एव दोषः स्यादित्याह—। b"विपर्ययेऽपी"ति । स्वप्रकाशेति · तनैव ज्ञानेन तज्ज्ञानग्रहे द्वारभेदो नास्ति स्वप्रकाशतावादिमते अन्यमते वेश्वरज्ञानेच तद्ग्रहोऽन्यथा तदसर्वज्ञत्वापातः शब्दो वाचक इति शब्दस्यैव वाचकत्वं परिछिनत्ति॥

सू० व्यापकभेदकल्पनया व्यभिचाराप्रतीतचरत्वयोर्वारणेच (१)तथाभावशङ्काखण्डकदण्डदुर्लभत्वादेवमन्योन्याश्रयान्तरेऽपि । चक्रकं च मध्ये परमन्तर्भाव्यात्माश्रयान्योन्याश्रयावेव विपरिणमत इति तद्दोषं नातिक्रामति । व्याघातस्तु यथासन्नास्तीत्यत्र तमपि कथं प्रयोक्ष्यसे यदि यद्ययं सन्नस्यात्तदानीमसत् स्यादिति तर्ह्यसन्नस्य दित्यस्यापि सत् स्यादित्यस्मिन्नेवार्थे पर्यवसानादभेदेन व्याप्यव्यापकभावस्यैवासिद्ध्यापत्तिः स्वभावविरुद्धोपजीविनी च विरुद्धान्तरे(२)तद्व्याघातनिरासादेव निरस्तप्राये गौर्महिषः ततो न भवति अङ्गवाक्यतानियता यतो महिषात्मतेति एष हि तयोर्विरोधो ऽनवस्था तु यथा सत्तायामपि सत्तान्तरमित्यनवधौ सत्ताप्रवाहे इष्यमाणे तत्र कथं प्रत्यवस्थेयम् । न तावद्यदि सत्तायां सत्ता स्यात्तदा न विश्रान्तिः स्यादिति सत्तायां

(१) तथा न भवतीति शङ्कैव पूर्वोक्तस्य खण्डकोदण्डस्तेन दुर्लभत्वादित्यर्थः । (२) स्वभावविरुद्धयोरसदसतोर्व्याघातनिरासादेवेत्यर्थः ।

सत्ताभ्युपगमस्य विश्रान्त्यभावेन "सह व्याप्ति (१)
प्रमेयत्वाभिधेयत्वव्यवहार्यत्ववह्निकर्षवत्त्वाभावप्र-
तियोगित्वादीनामात्माश्रितत्वदर्शनात् कथमात्माश्रय-
ता खण्डिकाव्याप्तिः सव्यभिचारा न स्यात् (२)
द्वारव्यक्तिभेदस्यापि व्यभिचारिव्यतिरेकत्वात्स्व-
प्रकाशवादिना स्वयमेव स्वज्ञानत्वस्य एवमभावे-
प्यन्यसभावमस्वीकुर्वता स्वयमेव स्वाभावत्वस्य एवं
तदेव ग्राह्यं ग्राहकं चात्मप्रतीतौ एवं तदेव ज्ञाप्यं
ज्ञप्तिकारणं च शब्दो वाचक इत्यत्र एवं तदेव
नाश्यं नाशकं च प्रध्वंसिनि एवं तदेव संबन्धि
संबन्धश्च स्वभावसंबन्धोपगम इत्यादि बहुलमुप-
गमादात्माश्रयतदाभासविवेकाय किं नियामकमुपेयं
अन्योन्याश्रये चान्त्योपान्त्यशब्दयोरन्योन्यनाशक-
तायां समव्याप्तिकयोश्चान्योन्यव्याप्यव्यापकतायां
एककार्यकारिणां चान्योन्यसहकारितायां एवमन्य-
स्मिन्नपि तत्र तत्र दर्शनात्कथं न व्याप्तिभङ्गः"
कश्च विशेषो * यद्व्यतिरेको विशेषणमुपादीयेत
तत्र तत्राविरोधान्नैवम् ?*–इति चेन्न, अन्यत्र तया-
भावादर्शनस्य विरोधाभ्युपगममूलस्याविशेषात्तत्र
तत्र तथात्वे प्रमाणसद्भाव एव विशेष इति चेत्तर्हि
सर्वत्रानभ्युपगममूलं तथात्वे प्रमाणाभाव एवोप-

(१) व्याप्तिसिद्धिवक्तां विनाशान्यत्र दुष्टा-यद्वा व्याप्तिसिद्धा-वपि दोषत्व दुर्घटं तत्सिद्धावपि चैवम् ॥

(२) यत्र द्वारव्यक्तिभेदो नास्ति तत्रात्माश्रयो दोष इति द्वार-व्यक्तिभेदस्य यो व्यतिरेकस्सोऽपि द्वारव्यक्तिभेदमन्तरा स्वप्रकाशज्ञान-वाद्यादिपक्षे व्यभिचरित इत्याह—द्वारेति—.

जीवो दूषणमिष्यतां कृतमन्योन्याश्रयेण व्यभिचरितद्दोषत्वेनेति [b]चक्रकेऽपि दुःखजन्मादिसूत्रोक्तादिषु व्यभिचारदर्शनादव्याप्ति [c]र्विशेषव्यतिरेकदर्शनदुःशक्यत्वं च [d]कार्यकारणभावस्य तज्जातीयतयानियतत्वेन व्यक्तिभेदस्य चक्रकानन्तर्भूतत्वात् व्याघातेऽप्येकस्यैव जनकत्वाजनकत्वे तथा [e]नच कालभेदादिर्विशेषो घटतत्प्रध्वंसादौ कालभेदेऽपि तादात्म्यव्याघातोपगमादेव [f]सत्प्रतिपक्षजात्योश्चक्रो विशेषो व्याघाते येन पूर्वत्र बाध्यबाधकयोर्द्वयोरप्याभासत्वमुत्तरत्र तूत्तरस्य परं तथोपेयत इति गुरवः॥

टी० ॥ दूषणान्तरमभिधातुं पृच्छति—। [a]"कश्चे"ति। आत्माश्रयादीनां द्वारादिभेदादाभासत्वं प्रमेयत्वादौ प्रमेयत्वादेः प्रामाणिकत्वेन चेदुच्यते तदा यत्रात्माश्रयादिर्दोषस्तत्र प्रमाणानिर्वचनस्यैव दोषत्वमिति किमात्माश्रयादित्यर्थः। ननु चक्रकं न क्वाप्याभासं येन स दोषो न स्यादित्यत आह—। [b]"चक्रकेपी"ति। दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इत्यत्र दोषात्प्रवृत्तिः प्रवृत्त्या च जन्म जन्मना च पुनर्दोष एव जन्यत इत्यादिक्रमेण कथं न चक्रकम्?। येन विशेषण व्यक्त्यभेदादिना चक्रकं भवति स विशेष इह नास्तीति व्यवस्थापनमशक्यमित्याह—। [c]"विशेषेति" नन्वन्या दोषव्यक्तिः कारणमन्यच्च कार्यमिति व्यक्तिभेदाच्चक्रकमिदमाभासमित्यत आह—। [d]"कार्यकारणभावस्ये"ति। कार्यकारणभावाग्रहस्तज्जातीयत्वेनेति सत्यपि व्यक्तिभेदो न तन्त्रमित्यर्थः। "व्याघातेऽपी"ति। एकमेव बीजमङ्कुरजनकं तदजनकं चेति व्याघात एवेत्यर्थः। यदि तदा जनकत्वं तद जनकत्वं व्याहतमित्युच्यते तदा कालभेदे व्याघातो न स्यादेव। दृश्यते च भिन्नकालयोरपि। प्रतियोगिध्वंसयोस्तादात्म्यं व्याहतमित्याह। [e]"नच काले"ति।

व्याघातखण्डनान्तरमाह-f"सत्प्रतिपक्षजात्योरि"ति। पूर्वत्रेति। सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः। सत्प्रतिपक्षे हि द्वयोरपि हेत्वोरविशेषेणैव बाध्यबाधकभावो जातौ तु जातिरेव बाध्या न तु तया स्थापनीयहेतुरपि बाध्यत इत्यत्र किं विनिगमकमिति व्याघातविशेषे कथय कथमिदं वैषम्यमिति गुरूपदिष्टोयं दोषो नतु मयोदित इत्यर्थः॥

सू० a"यद्यपि प्रतिपक्षहेतुः साध्यान्तरसाधक इत्यस्ति तस्य जात्युत्तरवैधर्म्यं तथापि त्वद्धेतुरसाधकः समबलप्रतिपक्षप्रतिहतत्वादित्यस्य दूषणत्वार्थमवश्यापेक्षस्य द्वारात्मव्याघातकत्वा b"त्साक्षाद्वावश्योपस्थाप्यद्वारेण वा स्वव्याघातकतायामुपयुक्तविशेषाभावः॥

टी०॥ ननु सत्प्रतिपक्षहेत्वोर्व्याप्तिपुरस्कारात्साधकत्वं जातेश्च तदपुरस्कारादसाधकत्वमित्येतदर्थोनमेव वैषम्यमित्याशङ्क्याह – a"यद्यपी"ति। इदं वैषम्यमतन्त्रं यतस्तु प्रतिहेतुप्रतिहतत्वात् यथा सत्प्रतिपक्षः परं व्याहन्ति तथा स्वात्मानमपि व्याहन्त्येतैवेति। स्वव्याघातकत्वस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। दूषणत्वार्थमिति। न नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति प्रयुक्ते यथा नित्यत्वसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्योय तथानित्यत्ववैधर्म्यान्निःस्पर्शत्वान्नित्य एव किं न स्यादित्ययं प्रत्यवस्थानप्रकारः, इदमसाधकं नियमानपेक्षप्रतिधर्मप्रतिहतत्वादित्यत्रैव पर्यवस्यति। अस्य च साक्षादेव स्वात्मनं व्याहन्ति किं तर्हि तदुपन्यासानन्तरमसाधकतासाधनार्थं प्रतिहेतुप्रतिहतत्वं यदुच्यते तत्तत्परंपरयेति वैषम्यमित्याशङ्क्याह –। b"साक्षाद्वे"ति। यद्यपि प्रतिहेतुप्रतिहतत्वे प्रतिहेतुप्रतिहतत्वं न सम्भवति नियमानपेक्षप्रतिधर्मप्रतिहतत्वे च नियमानपेक्षप्रतिधर्मप्रतिहतत्वं सम्भवतीति स्वाव्याघातकत्वं स्फुटमेव तथापि प्रतिधर्मप्रतिहतत्वं स्वपरसाधारणमेवेति भावः।

सू० [a]नच तत्रास्तामेव व्याघातः सत्प्रतिपक्षता तु निरवद्यैवेति शक्यं वक्तुं, यतः [b]शब्दादेर्नित्यत्वमेकस्मादनित्यत्वं चापरस्मादनुमानात्तथासति किं न स्यात् * [c]तयोर्विरोधग्राहिणः प्रमाणस्य बलात्?* इति चेन्न,, [d]यथा नित्यत्वमनित्यत्वमित्युभयमास्तामित्याचक्ष्महे तथाविरुद्धं मविरुद्धं चरितामित्यपि ब्रुवतोऽस्मान्कथं निवारयिष्यसि स्यादप्येवं यदि सत्प्रतिपक्षत्वमेव तत्र दोषो न स्यादिति चेत्तर्हि मन्तव्यं प्रथमस्य हेतोः समानबलप्रतिपक्षप्रतिहतत्वादसाधकत्वमित्युक्तमावर्तते ॥

टी० ॥ स्वव्याघातकत्वे सति सत्प्रतिपक्षतास्तु नियमपुरस्सरा जात्युत्तरं च नियमानपेक्षत्वे सतीति तदसदुत्तरमित्याशङ्क्याह—। [a] 'नचे"ति । उभयोरति व्याप्तिपुरस्कारेण सत्प्रतिपक्षतायां नियमत्वानियमत्वविरुद्धधर्माध्यास इत्याह—। [b]"यत" इति । ननु विरुद्धयोरध्यासे विरोध एव तयोर्न भवेत् विरोधित्वान्नाध्यास एकत्रेति शङ्कते—। [c]"तयोरि"ति । तर्ह्यन्यत्र विरुद्धत्वं विरुद्धत्वांशे वा विरुद्धत्वं नित्यत्वानित्यत्वयोरस्तु को दोष इत्याह—। [d]"ने"ति। ननु सत्प्रतिपक्षिताभ्यां नित्यत्वानित्यत्वा नित्यत्वयोरेकस्यापि न तत्र सिद्धिरसत्प्रतिपक्षितत्वस्य तन्त्रत्वादिति शङ्कते— [e]"स्यादप्येवमि"ति । प्रथमस्य समानबलप्रतिहेतुप्रतिहतत्वादसाधकत्वमिव द्वितीयस्यापि जात्युत्तरवत स्वव्याघातकत्वमायातमिति परिहरति—। [f]"तर्ही"ति ।

सू० [a]अनवस्थायां च यस्यां यस्यां सत्तायामपरोपरसत्तायायात्तस्यास्तस्याः प्रमाणेन सिद्धौ नानवस्थादोषः स्यादसिद्धौ चाश्रयासिद्धविषयमापादनमिति [b]यदि चात्माश्रयादिषु सर्वत्र विशेषोऽयमभिधीयते प्रमाणसिद्धत्वात्तत्र तथोपेयत इति तर्ह्यापादनस्थाने

तथाभ्युपगमाय प्रमाणं नास्तीत्युक्तं भवति तथाच तत्र प्रमाणप्रश्नस्यावसरो न प्रसङ्गस्येति *अपरोऽपि विषयभेदात्तर्कभेदा आत्माश्रयादिवन्मन्तुमुचिताः। तद्यथा अविनिगमः उत्सर्गः कल्पनागौरवलाघवे चानौचित्यं चेति ॥

टी० ॥ द्वितीयसत्तायां तृतीया तत्रापि चतुर्थी आपाद्या तत्राश्रयस्य द्वितीयसत्तादेः सिद्ध्यसिद्धिपराघातादनवस्था स्यातुसेव न पारयतीत्याह—। a"अनवस्थायामि"ति। ननु यत्रात्माश्रयादीनाभासत्वं तत्र प्रमाणिकत्वं यत्र च तथा न तत्रैव तेषामनाभासत्वाद्दोषत्वमित्याशङ्क्याह—। b"यदि चे"ति। आपादनस्थान" इति। यत्रात्माश्रयादिदोषत्वेनापाद्यत तत्रेत्यर्थः। तर्कविभागोऽन्यून इत्युपदर्शयन्नेव तर्कप्रतिरूपकत्वेनाभिमतानामुत्सर्गादीनां खण्डनमभिधातुं स्वरूपमादर्शयति—। c"अपरेऽपी"ति ॥

सू० विकल्पेनान्वयावगमयोग्ये एकस्मिन्नभ्युपगते तदेकदेशान्वयनियमनिर्द्धारणाऽशक्यत्वमविनिगमः सत्प्रतिपक्षहेत्वोरिव निर्द्धारयितुमशक्यान्वययोः परस्परप्रतिक्षेपएवपर्यवसानात् * नन्वन्यतरमादायापि प्रकृतस्योपपत्तिसम्भवेनाविनिगमस्य दोषत्वमेवानुपपन्नं केवलं पुंसस्तत्र यदि संशयः स्यात्स च किं न स्यात् ? *-इति चेन्न, भावानवबोधात्प्रमाणासम्भवेन क्वचिदपि विशेषः कथमभ्युपगन्तुं शक्योपपगमादायवस्तुगत्याप्येकस्यान्वयः स्यात् * नन्वेवं प्रमाणाभाव एव दोषः स्यान्नाविनिगम ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ "विकल्पेने"ति। भूतत्वमूर्तत्वयोर्जातित्वेनान्वययोग्यतायामुभयोर्जातित्वे जातिसङ्कर इत्येकतरं जातिस्तत्र

विकल्पः किंभूतत्वं मूर्तत्वं वा जातिरतस्तत्रैकतरस्य जातित्वग्राहक प्रमाणं विनिगमनाविरहः प्रतिबध्नातीत्यर्थः । ननु निर्द्धारणाशक्यत्वमेव कथं स्यादेकस्य जातित्वबाधकमन्यस्य जातित्वं प्रतिबध्नातीत्यत्र विनिगमनाविरह एव तन्त्रमित्यर्थः । भूतत्वमात्रस्यापि जातित्वाभ्युपगमे जातिसाङ्कर्य्यान्निवर्तते एवेति भूतत्वस्य जातित्वं सेद्धुमर्हत्येवापाततः ननु संशयमात्रं भवतीति शङ्कते—। [a]"नन्वि"ति। अन्योन्यप्रतिबन्धादेकमात्रनियतं प्रमाणमेव न भवतीति परिहरति [b]"प्रमाणे"ति ॥

मू० [a]तस्याविनिगमेऽन्नयत्वेनाविगमस्यैव प्रथमोत्पन्नस्योपन्यासौचित्यात् * [b]नन्वेवमनुमाने व्यक्त्यविगमो दोषः स्यात् ? *-इति चेन्न, [c]तत्रानेकव्यक्तीनामभ्युपगमसिद्धयभावात्सामान्योपसंहारस्यैकामेव व्यक्तिमालम्ब्य तु सामर्थ्यात् [d]अविनिगमस्य चानेकाभ्युपगमे सत्युपस्थानादिति [e]बाहुल्यदृष्टमपेक्ष्य बाहुल्यदृष्टता दुर्बलस्योपगमार्हतोत्सर्गः । तद्यथा ।

टी० ॥ प्रमाणाभावेऽपि विनिगमनाविरहप्रयुक्त एवेति तस्यैवोपजीव्यत्वमित्याह—। [a]"तस्ये"ति । ननु धूमेन तार्णः पार्णो वा ऽनुमीयतामिति विनगमनाविरहादैक्येऽपि वह्निस्तत्र न विरुध्येदिति शङ्कते—। [b]"नन्वि"ति । तार्णत्वेन पार्णत्वेन वा वह्निर्नानुमीयते किंतु वह्नित्वेन तत्र च न विनिगमनाविरह इति परिहरति—। [c]"तत्रे"ति । तत्र वैकल्पिकी द्वयोरुपस्थितिरेव नास्तीत्यर्थः एतदेवाह—। [d]"अविनिगमस्ये"ति । "अनेकाभ्युपगमे" प्रतीतेः पूर्वमनेककोटिकविकल्पे सतीत्यर्थः । उत्सर्गस्वरूपमाह—। [e]"बाहुल्ये"ति ॥

मू० स्वस्थस्य जाग्रतो ज्ञानं प्रामाण्याप्रामाण्यनिर्द्धारकप्रमाणानुपनिपाताविशेषेऽपि विना बाधमप्रामाण्यमभ्युपगच्छन्तं प्रति स्यात् न तु प्रामाण्यं यं तर्कमेतमालम्ब्याहुः "तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता

बुद्धेः प्रमाणता अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यत" इति। [a]दृष्टन्येोदाहरणञ्चैतदीश्वराभिसन्धौ वेदप्रामाण्ये तथा, यथा न सौगतोऽपि विप्रतिपत्तुमर्हति * ननु बलवदेककोटिकः संशय एवोत्सर्गस्तत्कथं तकः स्यात् ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ "स्वस्थस्ये" ति। सुप्तजाग्रदवस्थयमपि ज्ञानमप्रमाणं स्यादित्यभ्युपगमे ज्ञानानामौत्सर्गिकं प्रामाण्यं "तस्माद् बोधात्मकत्वेने" ति। बोधकप्रमाण्यस्यौत्सर्गिकत्वेनेत्यर्थः। ननु ज्ञानप्रमाण्यमौत्सर्गिकं नियतमेवेत्यत उक्तम् "अर्थान्यथात्वे"-त्यादि। अर्थान्यथात्वे विषयतावैयधिकरण्यं तत्र हेतुश्चक्षुरादयस्तदुत्थस्य तन्निष्ठस्य दोषस्य पित्तादेर्ज्ञानादपोद्यते तथोत्पादकत्वेन नायं स नियमः क्वचिच्च माधाणस्यापि सम्भवादित्यर्थः। औत्सर्गिकं च शब्दानामर्थपरत्वं क्वचिदित्यादिभिः पदैरपोद्यत इत्युदाहरणम्। उदाहरणान्तरमभिप्रेत्याह-। [a]"दृष्टव्ये"ति।

सू० "उत्सर्गस्य सम्भावनायाः स्वार्थस्थित्यनुकूलतयावलम्ब्यत्वात्संशयत्वनेवंभावात् [b]उत्सर्गस्यैककोटिनिष्ठत्वात्संशयस्य कोटिद्वयावगाहित्वात्। [c]एतेन संशयस्यैवैका बलवती या कोटिः सैवोत्सर्ग इति निरस्तम्। निर्णयोऽपि संशयस्यैव वस्तु नियतकारणजस्वरूपबलवती कोटिः स्यात्। * [d]स्यादप्येवं यद्युत्सर्गवन्निर्णयेऽपि संशयस्यानुस्फुर्तिः स्यात् ? *-इति चेन्न, । [e]उत्ससर्गोदाहरणे उत्सर्गमाद्रियमाणैः संशयोच्छेदानुमतेरेव बाधाभावं सहकारिणमपेक्ष्योत्सर्गेणायैक्यभाव एव प्रमाणीभवनात् [f]तस्माद्यथाऽनवस्थादये बाधाद्दूषणात्वं त्यजन्तस्तदभावे दूषणानि भवन्ति तयोसर्गोपि तथैवेति॥

टी० ॥ प्रायशो ज्ञानमिदं प्रमैव स्यादेवमेकसंभावनात्मक

संशयस्त्वयोत्सर्गो वाच्यः संभावनायाश्च स्यादुत्सर्ग एव मूलम्। अन्यथा समकोटिक एव संशयः स्यादिति मूलमूलीभावापन्नयोर्महान् भेद इत्याह—। [a]"तर्कस्ये"ति। भेदकमूलमाह। "उत्स[b]र्गस्ये"ति—। ज्ञाने प्रामाण्य संभवतीत्युत्सर्गा ऽऽकारः, ज्ञानं प्रमाणं न वेति संशयाकारस्तयोराकाङ्कृत एव भेद इत्यर्थः। प्रशयस्यैकस्यां कोटावुत्सर्गपदप्रयोगं निरस्यति [c]"एतेने"ति-। संपजीव्योपजीवकभावेन। विषयभेदेनेत्यर्थः। ननूत्सर्गकाले संशयानुवृत्या तस्य संशयकोटित्वं संभाव्यते निर्णयकाले संशयो नास्त्येवेति कस्य कोटित्वनिर्णयः स्यादिति शङ्कते—। [d]"स्यादप्येव"मिति। येनोत्सर्गस्तर्को दृश्यते तस्य तत्काले कोटित्वं संभाव्यते निर्णयकालेऽपि संशयानुमतिर्ना स्तीति परिहरति—। [e]"उत्सर्गे"ति। तर्को भवत्येवेत्याह—। [f]"तस्मादि"ति॥

सू० सुगमासुगमयोरसुगमदुर्बलत्वं कल्पनागौरवं "दृष्टजातीयमपेक्ष्यादृष्टजातीयं दुःखं न प्रमीयते स्वल्पमपेक्ष्य च बह्विति अखिलजनानुभवसिद्धमेतत्, दर्शितं च विविच्येदमीश्वराभिसन्धौ तथा नैयायिकादिकं प्रति क्षित्यादिषु प्रति कार्यं कर्त्तॄणां भिन्नानामभ्युपगमापादके च सौगतं प्रति प्रत्येकं कारणानां समर्थानामनेकसमानदेशकालानेकनीलादिव्यक्त्युत्पादापादकं चेति दूषणानुकूलमिदं तद्व्यतिरेकेण कल्पनालाघवं साधनानुकूलं [b]प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमसमाधेयजातीयमनौचित्यम्।

टी० ॥ "सुगमासुगमयोरिति"। सुबोधकदुर्बोधकयोरित्यर्थः। तथाच दृष्टजातीयमत्यन्तसुबोधं अदृष्टजातीयं च दुर्बोधं तत्र गौरवं प्रमाणप्रतिबन्धकं लाघवं च प्रामाण्यसहकारि गौरवे लाघवे च विषयभेदो तद्विषयभेदो वा तद्विषयके ज्ञाने एव इदं गुरु इदं लघ्विति त्योकारं प्रमाणस्वाभाव्यादेव लघुविषयपरिच्छेदकत्वं गुरुविषयाग्राहकत्वमित्याह—। [a]"दृष्टे-

ति"। नैयायिकानामेकेश्वरसिद्धौ प्रमाणसहकारि सौगतानां न समर्थबीजक्षणस्यैकाङ्कुरजनकत्वे लाघवं सहकारि विपरीतसिद्धौ च गौरवं दोष इत्यर्थः। अनौचित्यस्वरूपमाह—। [b]"प्रामाणिके"ति—। प्रामाणिकानां न व्यवहारो यच्च सर्वथाप्यप्रमाधेयं तदनौचित्यमित्यर्थः॥

मू० वैजात्यनामकं तस्य भेदाः प्रश्नवैजात्यादयः प्रश्नविषयमप्रमिण्वतां प्रष्टरि प्रश्नानौचित्यं प्रश्नवैजात्यम्। यथा अवस्तुनि विधिनिषेधयोः किमिच्छसीति पृच्छसीति प्रमाणव्यवहारिणां सौगते अत एवात्रानौचित्यापरनामकं वैजात्यं परस्य दोषं मनसि कृत्वैके ब्रुवते। अत्र [a]"सहृदयानां मूकतैवोचितेति। अपरे च न ह्यप्रतीते देवदत्तादौ स किं गौरः कृष्णो वेति वैजात्यं विना प्रश्नः स्यादिति। यदि चेदमनौचित्यं नाम दोषो नाभ्युपेयते तदानीमर्थान्तरेण प्रकृतमर्थं निरस्यार्थान्तरस्यार्थान्तरेण परिहारात् तत्परामालम्बितुकामः केन दोषेणार्थान्तरपरिहाराभासत्ववादिनि अर्थान्तरेणैव तत्परिहरणमनुचितमित्यतोऽन्येन जीयेत [b]अर्थान्तरनिग्रहतायां विप्रतिपन्नोऽपि प्रश्नपरम्परामालम्ब्य स्वभङ्गभयात् कथावसानमनिच्छन्तं कथं जयेत॥

टी०॥ उत्तरानर्होभिधानमनौचित्यमिति सामान्यलक्षणमित्यर्थः। धर्मिण उपस्थानं किं गौरः कृष्णो वेत्यादिवैजात्यमनौचित्योद्भावने प्रकारमाह—। [a]"सहृदयानां मूकतैवे"-ति। अन्यथैवं वाद्यप्रतिभयैव निगृह्येतेत्यर्थः। "तत्परम्परा-म"र्थान्तरपरम्पराम्। अर्थान्तरस्य निग्रहत्वे विमतस्तेन जेतुमशक्यो ऽनौचित्येनैव विजीयेतेत्यर्थः। अन्यथार्थान्तरभेदोर्थान्तरं वा एवं सत्त्वादिदं जीयेतेत्याद्यनौचित्यं च दोषाय भवेदि

त्यर्थः । अनौचित्यस्य मूलान्तरमाह—। [b] "अर्थान्तरे"ति । योऽप्यर्थान्तरं निग्रहं नेच्छति प्रश्नपरम्परामालम्बमानं वादिनं कथं विजीयेत किं द्रव्यमिति प्रश्ने गुणवद्द्रव्यमित्युत्तरे के। गुण इति पुनः प्रश्ने स्पर्शाश्रयो गुण इत्युत्तरे स्पर्श एव क इति पृच्छन् वादी कथमनौचित्यमन्तरेण जेतव्यः ॥

सू० [a] न चानवस्थया जयतीति वाच्यम् । यावदुत्तरमर्थान्तरेण परिहरणे प्रश्नान्तरेण वा द्वयोरप्यनवस्थासाम्यात् [b] "दोषं व्यक्तिविवेके ऽमुं विलोकविलोचने । काव्यमीमांसिषु प्राप्तमहिमा महिमादृत" ॥ [c] ननु कथमत्र प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमिति पृष्टेन यदि मूकत्वमालम्ब्य तथात्वं वादिनि न व्युत्पाद्यते व्युतदानीमप्रतिभा पतेत् । अथ तथात्वं त्पाद्यते ॥

टी० ॥ नच प्रश्नावस्थैव तत्रोद्भाव्येत्याह—। [a] "नचे"ति—। [a] "नचेति—। अनवस्थापादनेऽपि कानवस्थेति प्रश्नसंभवात् तथा च प्रश्नोत्तरपरम्परायां द्वयोरनवस्था स्यादित्यर्थः । अनौचित्यस्य प्रामाणिकाभ्युपगमेन प्रामाणिकत्वमाह—। [b] "दोषमि"ति । अमुं दोषमनौचित्याख्यं दोषम् महिमनामा कश्चिदालङ्कारिकः स्वकृते व्यक्तिविवेकनामग्रन्थे आदृत पुरस्कृतत्वात् काव्यमीमांसिषु काव्यविचारेषु प्राप्तमहिमा लब्धमहत्त्व इत्यर्थः । तथाच महिमा "अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् । प्रसिद्धौचित्यमूला हि रसस्योपनिषत्परे"ति प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमनौचित्यविशेषमालम्ब्य शङ्कते—। [c] "नन्वि"ति । तथात्वमिति । प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमित्यर्थः ॥

सू० प्रश्नार्थादेः प्रमाणाविषयत्वमुपन्यस्य तदात्यन्तासद्व्यवहार्यता स्वीकृतैव स्यादिति चेदत्र ब्रुवते मूकतैवात्र विजयायेति । नचाप्रतिभैवं प्रसज्येत, [a] उत्तरस्याप्रतिपत्तिरुत्तरार्हस्येति तल्लक्षणात् [b] यदि चायं नियमो वादिना इष्यते पदभ्रान्त्यैव तेन

व्यवहर्तव्यम् अनुवादादन्यत्रेति तदा मध्यस्थो-द्भाव्यत्वमस्य दोषस्योपन्यस्य दोषस्योपन्यस्यतां [e]मध्यस्थेन ह्यपभ्रंशभाषयापि यथा वादिप्रबोधनं क्रियते तथा यद्यप्रमाणमवलम्ब्यापि क्रियेत तदा को दोषस्तस्य स्यात्तत्र विषये तथैव तेन वादिबो-धनस्य शक्यत्वात् ॥

टी ॥ "प्रश्नार्थादेरिति" । विधिनिषेधव्यवहाराभाज-नत्वेन किं शुद्धव्यवह्रियते न चेति प्रश्नार्थः । विधिनिषेधव्यव-हाराभाजनत्वेन यदि व्यवह्रियते तदापि दोषो न व्यवह्रियते चेत्तत्राप्युभयथा चोत्तरयितुरनुत्तरव्यवहार्यतास्वीकरणं व्याघात इत्यर्थः । अप्रतिभालक्षणे उत्तरार्हे उत्तराप्रतिपत्तिरिति कृते तस्योत्तरानर्हतया नाप्रतिभेत्याह—। [a]"उत्तरस्ये"ति । गत्यन्त-रमाह—। [b]"यदिचायमि"ति । मध्यस्थेन तत्रानौचित्यविषय-विषयकमनौचित्यमुद्भावनीयमिति समुदायार्थः । "यदभ्रा-न्त्यैवेति" अनौचित्योल्लेखवादिनो भ्रान्त्या व्यवहारे नियम-भङ्गः स्यादिति भावः । नन्वेवं मध्यस्थ एव निगृह्यते इत्यत आह—। [c]"मध्यस्थेन ही"ति । अन्यथापभ्रंशाभिधाने निर-र्थकनिग्रहेण मध्यस्थो निगृह्येतेत्यर्थः ॥

मू० [a]तस्मान्मध्यस्थं(१)प्रत्यनुत्तरदानं स्वदोषपरिहा-राय प्रतिवादिना वैजात्यलक्षणदर्शनं कार्यं मध्यस्थं प्रति तस्याप्रमाणेनापि प्रतिबोधने निर्दोषत्वात् । [b]ननु वादिभ्यामेव वा वादिनि मध्यस्थेन वा तं प्रति वादिना वात्यन्तासद्विषयव्यवहारोपगमे कथं नासत्ख्यातिः स्वीकृता स्या, [c]त्किन्नस्या द्विशिष्टरूपे संबन्धांशे चाऽसत्ख्यातेरन्यथाख्यातेरन्यथाख्याति-वादिभिरप्यभ्युपगमात् * [d]ननु वन्ध्यासुताच्छशवि-

(१) प्रत्युत्तरद्दानमित्यपि पाठान्तरम् ।

षाणं भिन्नमित्यादिषु व्यवहरतः कथं विशेष्ये विशेषणेऽपि नासत्ख्यातिरुपगन्तव्या ?*-इति चेत् ॥

टी० ॥ ननु वादिनियोगमन्तरेण मध्यस्थोऽपि कथमिदमुद्भावयेत्तन्नियोगञ्चाभिदधानस्यानौचित्यमापतितमिति तथाचाश्वान्त्यैव वक्तव्यमिति नियमो भक्त इत्यत आह—। [a]"तस्मादि"ति । वादिनं प्रत्ययं नियमो नतु मध्यस्थमपि प्रतीत्यर्थः । नन्वेवमप्यसत्ख्यात्यापत्तिस्वीकारो दुर्वार इत्याशङ्कते—। [b]"नन्वि"ति । वादिभ्यामेवासत्ख्यातिः स्वीकृता स्यादित्यन्वयः । यद्वा वादिभ्यामेवेत्यत आरभ्येवासत्ख्यातिव्यवहारोपगम इत्यर्थः । ईदृशीमसत्ख्यातिमभ्युपगच्छन्त्येवान्यथाख्यातिवादिनोऽपीत्याह—। [c]"किं न स्यादिति" नन्वन्यथाख्यातिवादिभिर्वैशिष्ट्येऽप्यसद्भावो ऽभ्युपेयते स च विशेषणविशेष्ययोरपीति शङ्कते—। [d]"नन्विति । अत्राखण्डनमसन्मात्रं भासते सासत्ख्यातिरङ्गीक्रियते प्रकृते च विशेषणविशेष्ययोरसत्त्वेऽपि भेदः सन्नेव भासते इति नासत्ख्यातिरिति ॥

सू० "न, असत्ख्यात्यभ्युपगमस्य सत्ख्यातित्वात्यागनियमोपगमविश्रान्तत्वात् असदपि सदुपश्लिष्टमेव प्रतिभासते नतु केवलमसत् कयापि ख्यात्या समुल्लिख्यत इत्यन्यथाख्यातिवादिभिरिष्यमाणत्वात् वन्ध्यासुताश्वशविषाणं भिन्नमिति प्रतिपत्तावपि भिन्नमित्यपभ्रंशः सामान्यतोऽन्यत्र दृष्ट एव प्रतीयते केवलं भेदस्य सदाश्रयः प्रतियोगि चेति यद्वस्तुतः तदसदाश्रयः प्रतियोगि च तस्येत्यन्यथा कृत्वा प्रतीयत इत्यन्यथाख्यातिरेवोपगता भवति यथा तु विशिष्टमत्यन्तासदेव तथाश्रयप्रतियोगिनी अत्यन्तासती एव किं न प्रतिभासेते तावतापि यथोक्तान्यथाख्यात्यनुल्लङ्घनादेव । न चैवमसत्ख्यातिवा-

दिनापि शक्यं वक्तुं केवलं सदेव प्रकाशत इत्यस्मत्पक्षाद्विपरीतं विशिष्टं संबन्धश्च क्वचिद्विशेषणाद्यप्यत्यन्तासद्भ्रान्त्योल्लिख्यत इत्येवंरूपा तावदसत्ख्यातिः परेणोपगतैव यदि तु सदपि प्रकाशते किंचित्तत्किं नासत् प्रकाशते इति ॥

टी० ॥ परिहरति—। [a]"नेति"। अन्यत्र सतोर्विशेषणविशेष्ययोर्वैशिष्ट्यमसद्भासते प्रकृते त्वसतोस्तयोर्भेदः सन्नेव भासत इति भानवैषम्यमित्यर्थः। "तावतापी"ति। अन्यथाख्यातिरेवमभ्युपगता भवतीत्यर्थः। न चेत्यस्मिन् प्रकाशत इत्यन्तं शङ्का किञ्चित्सद्भासने यथान्यथाख्यातिः तथाकिंचिदसद्भासने सत्ख्यातिरेव किं न स्यात्। तथाच स्वीकृता त्वयाप्यसत्ख्यातिरिति शङ्कार्थः ॥

मू० [a]यतः परेण विकल्पः सर्वथा वस्त्वनुल्लेखी केवलमलीकमुल्लिखन्नसत्ख्यात्यात्मा स्वीक्रियते यदि तु यथोक्तमेव परोप्यभ्युपगच्छति तदानीमनुमानप्रामाणादिवदत्राप्यविप्रतिपत्तिरेवेति * ननु सर्वथैवासत्ख्यातिरपि भवतानुमन्तव्यैव। तथाहि-वंन्ध्यासुतशशविषाणे कूर्मरोमैवेति वदतः शब्दादर्थं प्रतिपादयतां(१) किं तदणुमात्रमपि समुल्लेख्यं तत्प्रतीतेः? *—इति चेन्न, तत्रापि तादात्म्यस्य सामान्यतऽन्यत्र प्रतीतस्यैवाऽसदुपहितस्य स्फुरणोपगमात् [b]प्रकारभेदवैशिष्ट्येन भिन्नयोरेकत्वं हि तादात्म्यं तच्चान्यत्रास्त्येव ॥

टी० ॥ परिहारमाह—। [a]"यत"इति। विकल्पे सन्मात्रविषयः परेण बौद्धेन स्वीक्रियते तेन न सादृश्यं सत्ख्यातौ विप्रतिपन्नत्वादेव यदि विकल्पेऽपि सदुपरागस्त्वयेष्यते तदा

(१) किन्तदर्थमात्रमपि-इत्यपि ग्रन्थान्तरस्थः पाठः।

धूमत्वादिजातीनां पारमार्थिकत्वाभ्युपगमे व्याप्तिग्रहसम्भवे त्वयानुमानप्रमाण्यविप्रतिपत्तिस्त्याज्या । न चासावसत्ख्यातिरित्यर्थः । सामान्यमलीकं, स्वलक्षणं च देशकालाननुगतमिति व्याप्तिग्रहो न संभवती(१)त्यनुमानप्रमाण्येन वानुदयः स त्वया त्यक्तएवेति भावः । यद्वा तत्प्रामाण्यमङ्गीकरोति असत्ख्यातिं च तं प्रतीदमुक्तम "गुमात्रमपी"ति । स्वल्पपीत्यर्थः । ननु शशविषाणादीनन्योन्यतादात्म्यं कथं सदित्यत आह । [1]प्रकारे"ति । प्रकारभेदवत्त्वेनेत्यर्थः ॥

सू० [a] तर्कसंशयाभ्यामप्रमाभ्यां जननेऽपि तत्तत्प्रमावत् मध्यस्थाद्यप्रमया तथा प्रश्नानौचित्यादिप्रमोत्पादनाविरोधे बाधवत् भ्रमविषया ऽतथाभावेऽपि भ्रमस्याप्रमात्वपरमार्थिकतावत्प्रश्नविषयासत्यत्वेऽपि प्रश्नानौचित्यसत्यतोपपत्तिरेव । एतेन [b] भ्रान्तिजाया धियः प्रमात्वं तथाप्यदृष्टचरमित्यपि पराक्तप्रायमिति । एवमन्यत्रा–

टी० ॥ नन्वनौचित्यविषयगोचरभ्रान्तिमता मध्यस्थेन वादिन्यनौचत्यप्रमा कथमुत्पादनीया अनुत्पादने च कथमनौचित्यमप्रमितं न भवेदित्यत आह–। [a] "तर्कसंशयाभ्यामि"ति । नहि भ्रान्तेर्भ्रान्तिरेव जायते तर्कसंशयाभ्यां सदनुमितिजननात् । यद्वा तर्कसंशयविषयको विषयजन्यः साक्षात्कार एव दृष्टान्तः शशशृङ्गं ऋजु वक्रं वा गगनारविन्दं सुरभि नवेति प्रश्नविषयस्यासत्वेप्यनुचितमेतत् यदयं पृच्छतीति ज्ञानं प्रमैवेत्यर्थः । "बाधवदि"ति । बाधवतो भ्रमस्य विषयतथात्वाभावे भ्रमत्वं प्रामाणिकानां तथानौचित्यज्ञानप्रमात्वमविरुद्धमित्यर्थः । नन्वन्यथाख्यातिजन्यं ज्ञानं भवतु प्रमा प्रकृते त्वसत्ख्यातिजन्यमिति नानौचित्यज्ञानं प्रमा स्यादित्यत आह । [b] एतेने"ति । असत्ख्यातेरन्यथाख्यातित्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः ॥

(१) अनुमानाप्रामाण्येचानुदय इति तु साधीयान्पाठः । अनुमानप्रामाण्ये तवानुदयइत्यपि क्वाचित्कः पाठस्सोपि विचारणीय एव ।

मू० [a] एवंविधोदाहरणे वाच्यं, [b] नच कश्चिदुक्तप्रकारमन्यथाख्यातिसमाधानं नानुमन्तुं शक्नोति, [c] अन्यथा कथमसत्ख्यातिवादिनो मतमपि जानीयादज्ञात्वा च स्वपरमतवैचित्र्यं कथं वादे प्रवर्तेत [d] एते सर्वेऽपि तर्काः प्रमाणविरोधे वा प्रमाणाभावे वा निष्पीडिताः प्रविशन्तो न बाधासिद्धिभ्यां भिद्यन्ते [e] पूर्वैरपि लोकसिद्धत्वाद् व्यवहृताः [f] केवलमस्माभिरेव तर्कपदव्यामभिषिक्ताः ततो न प्रबन्धेन निरस्यन्ते "विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमि"ति । येच परैस्तर्कदोषाः षट् स्वीक्रियन्ते आश्रयासिद्धिरनुकूलत्वं मूलशैथिल्यमिष्टापादनं विपर्ययापर्यवसानं मियो विरोधश्चेति सोयं तर्कस्य दोषविभागो नोपपद्यते ॥

टी० ॥ ननु वन्ध्यासुते गगनारविन्दं तत्र च कूर्मरोमेत्यादौ चासत्ख्यातौ का गतिर्न ह्यत्र तादात्म्यं भेदो वान्यत्र गृहीतो भासते येनान्यथाख्यातिः स्यादित्यत आह—। [a] "एवमि"ति । एवं सत्यपि विप्रतिपन्नं प्रत्याह—। [b] "नच कश्चिदि"ति । नन्वेवमप्यनुपपन्नमेव तन्मते ज्ञानं चासत्ख्यातिपर्यवसन्नमेव स्यादित्यत आह—। [c] "अन्यथे"ति । नन्वात्माश्रयादीनामुत्सर्गादीनां च पृथक्त्वे निग्रहस्थानाधिक्यं स्यादिति सिद्धान्तमनुरुध्याह—। [d] "एते"इति । ननु बाधाऽसिद्ध्योरेवैषामनुप्रवेशे त्वयैव किं पृथक् पृथङ् निरूप्यत इत्यत आह—। [e] "पूर्वैरि"ति । ननूत्सर्गादीनां पूर्वैर्वर्ण्यमानानामपि तत्पूर्वैर्नोक्तमित्यत आह—। [f] "केवलमि"ति । "प्रबन्धेने"ति । खण्डनानन्तरोक्तेन तु खण्डिता एवेत्यर्थः । विशिष्टखण्डने हेतुमाह—। "विषवृक्षोऽपी"ति । हेत्वाभासा एव तर्काभासा अपि नतु तर्काणां दोषविशेषाभिधानं युक्तमित्याह ॥ "ये च परैरि"ति ॥

सू० [a] व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोः प्रतीतिमपेक्ष्य यथानुमानं जायते तथैव तर्कोऽपि इयान् परमनयोर्विशेषो यदनुमानं तयोः प्रमित्या जायते तर्कस्त्वेवास्तवाभ्यामपि ताभ्यां पराभ्युपगममात्रसिद्धाभ्यां भवति तेन विमृश्यमाणः तर्कः पराभ्युपगममात्रप्रसादसिद्धपरिकरो नाश्रयसिद्धिमपि तावद्वास्तवीमनुरोद्धुमधिकरोति ततः प्रमित्यभ्युपगमसिद्धिकृतवैचित्र्याश्रयाद्भेदादन्यो यावान् यथा च हेत्वाभासविभागः तद्वदेव च तर्काभासविभागोऽपि न्याय्यः । [b] तस्मादाश्रयासिद्धिमूलशैथिल्येष्टापादनान्यसिद्धिरेकैव दोषोऽनुमानव—

टी० ॥ नन्वनुमानापेक्षया बीजवैषम्यमतीषामिति तद्दोषवैषम्येनापि भवितव्यमित्यत आह—। [a]"व्या प्ती" ति । व्याप्तिपक्षधर्मतयोरभ्युपगमो बीजमिति व्याप्तिपक्षधर्मताश्रया एव दोषा इतोपि भवितुमर्हन्तीत्यर्थः। "प्रमित्यभ्यु पगमसिद्धी" ति। अनुमाने प्रमितिरूपा सिद्धिस्तर्के वाभ्युपगमरूपासिद्धिस्तत्कृतं यद्वैचित्र्यं तदाश्रयाद्भेदादित्यर्थः। तथाचेयानेव भेदस्तर्कानुमानयोर्न त्वन्यो येन वैषम्यं स्यादित्यर्थः। ननूक्तास्तर्को दोषा हेत्वाभासेषु चेन्नान्तर्भवन्ति तदा तत एव तत्र भविष्यन्तीत्यत आह- "तस्मादि" ति । "असिद्धिरेकैवे" ति । स्वाश्रयासिद्धिः स्फुटैव मूलशैथिल्यं व्याप्यत्वासिद्धिरेव इष्टापादनं स्वाश्रयासिद्धिरेव सिद्धसाधनद्वारिकेत्यर्थः ॥

सू० तत्राप्रमितत्वावलम्बिनीह त्वनभ्युपगमावलम्बिनीति विशेषः मिथोविरोधश्च सत्प्रतिपक्षतैव [a]विपर्ययापर्यवसानं तु दोष एवापादनस्य न भवति यन्नास विपर्ययापर्यवसानादापादनमात्मसाधनानुकूलं न भवति तदन्यदेव किमपि [b]बाधविरुद्धत्वव्यभिचा-

रास्त्वनुमानवत् तर्केपि दोषाः पृथग्वाच्याः [c]बाध उत्सर्गसम्भावनादेरन्यत्रानुकूलः तर्कस्य सप्तममपि दोषं तर्कस्यापत्तिसाम्यं न नामोपगच्छामः स चोभभ्यामभ्युपगतव्याप्येनानभ्युपगतव्यापकेन प्रागेव [d]दर्शित इत्यास्तां विस्तर इति ॥

टी० ॥ तत्रेति । हेतौ । इहेति । तर्के । विपर्ययापर्यवसायितर्केण परसाधनदोषाभिधानस्यादर्शितत्वादित्याह–। [a]"विपर्यये" ति । तर्कदोषविभागे न्यूनत्वमाह–। [b]"बाधे" ति । यद्यपि विरुद्धहेतौ तथापि यथानुमाने व्याप्यत्वासिद्धेः प्रस्तावेन तयोः परिगणितं तथात्रापि स्यादित्यर्थः । ननु बाधेन गुण एव नतु दोष इत्यत आह–। [c]"बाध" इति । उत्सर्गोप्यसम्भवाख्ये च तर्के तत्रापि भवत्येवोत्सर्ग इत्यर्थः । पूर्वोपपादिततर्कदोषान्तरमाह–। [d]"दर्शित इतो" ति । यत्रोभयोः समो दोष इत्यादिस्थल इत्यर्थः । एतदेव विविच्याह—"स चे" ति ॥

सू० एवं प्रकाराणि तत्तल्लक्षणेषु खण्डनान्यूहनीयानि । तदेतासु खण्डनयुक्तिषु कामपि स्थानान्तरस्थां केनापि प्रकारान्तरेणानीय तत्सद्भूशीमन्यां वा स्वयमूहित्वा परैर्विविच्यमानानि पदार्थान्तराण्यपि बुद्धिमता बाधनीयानि । अत्र चास्माभिर्दूषयितुं शङ्कितेभ्यः परपक्षप्रकारेभ्यो यदि प्रकारान्तरं कोपि स्वयमूहति उक्तानां बाधकानां मध्ये क्वचित्प्रज्ञया समाधानमभिदध्यात्तत्र खण्डनवादिनः प्रस्तुता प्रतिक्रिया न स्फुरेत्तदा परेण प्रयुज्यमाने वाक्ये बहुपदात्मके कस्यचित्पदस्यार्थं खण्डयितुं [e]खण्डनान्तरमवतारणीयम् । एवं तत्रापि परेण प्रज्ञाशोषणे पुनस्तथैव शाखान्तरेषु संक्रमणीयमिति प्रकारेण खण्डनमये चक्रे सम्यगवधेयम् ॥

टी० ॥ उक्तखण्डनमन्यत्रातिदिशति—। [a]"एवं प्रकाराणी" ति । ये पदार्थाः यानि च लक्षणानि खण्डितानि तेषां सिद्धान्तिभिः प्रकारान्तरेणोपन्यासे कृते तत्खण्डने स्वयं समाधाने वा कृते खाण्डनिकाय प्रकारमुपदिशति—। [b]"तदेतास्वि" ति । प्रज्ञाशोषः खाण्डनिकस्य सर्वथात्यन्तमवधेय इति यत्किञ्चित्सिद्धान्ती वदति—। [c]"खण्डने" ति । तत्खण्डनमवतारणीयमित्यर्थः ॥

मू० [a]नच शाखान्तरसंक्रान्तावर्थान्तरं पतेत् अप्रकृतत्वाभावात् [b]न चैकनिर्णयारम्भे ऽन्यसंक्रान्तावनौचित्यं स्यात्, शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यादौ परेणोक्ते कृतकत्वादावविप्रतिपत्त्यत्वापत्तेरन्यतरासिद्ध्याद्युच्छेदापातात् । येन हि तन्निर्वाह्यते तदनिर्वचनीयतयापि निर्वाह्यानिर्वचनीयतैवेति तस्मात् । [c]"तत्तुल्योहस्तदीयं च योजनं विषयान्तरे । शृङ्खला तस्य शेषे च त्रिधा भ्रमति मत्क्रिया ॥ [d]ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया,

टी० ॥ प्रकृतपदार्थखण्डनमुपक्रम्य यत्किञ्चित्खण्डनाचरणेऽर्थान्तरं स्यादित्याशङ्क्याह—। [a]"नचे" ति । प्रकृतपदार्थखण्डनोपयोगितैव तदभिधानान्नार्थान्तरत्वमित्यर्थः । ननु माभूदर्थान्तरत्वमनौचित्यं स्यादेव शाखान्तराश्रयण इत्यत आह—। "नचे" ति । एवमनौचित्ये शब्दानित्यत्वं विप्रतिपद्य तत्साधने कृतकत्वे पुनर्विप्रतिपत्तावनौचित्यं भवेत् येनान्यतरासिद्ध्युपन्यासोऽपि न घटेतेत्यर्थः । अर्थान्तरत्वनिरासायोक्तमर्थं कारिकया सङ्कलयति—। [c]"ततुल्ये', ति । उक्तखण्डनतुल्यस्य खण्डनान्तरस्योह उक्तस्यैव वा खण्डनस्य विषयान्तरे योजनम् । उभयथाऽपरिस्फूर्त्तौ यत्किञ्चित्पदमादाय खण्डनमुक्तं खण्डनस्मरणं चेति प्रक्रिया त्रिविधा भ्रमतीत्यर्थः । क्वचित् "धात्रमतिमत्क्रियेति पाठः" मतिमतामत्र त्रिधा क्रियेत्यर्थः ।

कठिनोक्तिदोषं समाधातुमाह—। d"ग्रन्थग्रन्थिरि" ति । अभिसन्धिपूर्वकमेव क्वचित्किञ्चित्काठिन्यं न त्वकौशलकृतमित्यर्थः ॥

मू० a"प्राज्ञंमन्यमना हठेन पठितो मास्मिन् खलः खेलतु
श्रद्धाऽऽराद्धगुरुः श्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादयतु,
त्वेतत्तर्करसोर्मिमज्जनसुखेष्वासञ्जनं सज्जनः, ॥
bताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरा-
द्यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परब्रह्म प्रमोदार्णवम् ।
यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः, श्री
श्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम् ॥
इतिश्रीश्रीहर्षतानिर्वचनीयसर्वस्ये खण्डनखाद्ये
तुरीयः संकीर्णपरिच्छेदः । शुभमस्तु ॥

टी० ॥ ग्रन्थिन्यासे हेतुमाह—। "a"प्राज्ञमि"ति। (१)प्रसन्नतायां स्वयमेव पुरुषस्तदर्थं जानीयादित्यर्थ एवास्य ग्रन्थस्य न स्यादिति भावः । श्रद्धया आराद्धः सेवितो गुरुर्येन तेन श्लथीकृतो दृढो ग्रन्थिर्यस्य स सज्जन एव तर्करूपो रसस्तस्योर्मिषु मज्जनेन यत्सुखं तेषु आसञ्जनमासंगमासादयत्वित्यर्थं दुर्द्दारोरधीत्य खण्डनमयं तर्कप्रयोगेन विजयखण्डनमासादयतु सत्फल इति भावः । स्वोत्कर्षख्यापनेन ग्रन्थस्य श्लाघनीयतामाह—b"ताम्बूले"ति । "स्वभ्रातुर्जयनाथस्य व्यख्यामाख्यातवान् यतः । प्रत्यिा भवनाथोयं तामिहालिखमुज्ज्वलाम् ॥ इति श्री महामहोपाध्यायसन्मिश्रभवनाथात्मज महामहोपाध्यायसन्मिश्रशङ्कर विरचिताखण्डनखाद्यचतुर्थपरिच्छेदशाङ्करी टीका (२)समाप्ता ॥ शुभमस्तु । परमेश्वराय नमः ॥

समाप्तोयं ग्रन्थः ॥

---

(१) प्रसन्नतायाम्—ग्रन्थस्य सरलत्वे ।

(२) समाप्तेति [illegible] र्थकत्वे समाप्तेति पुनरुपादानमा- [illegible] र्थकत्वे तु समाप्तेति यथावस्थितमेव—

केवलं आवरणपृष्ठं मास्टर प्रिण्टिङ्ग वर्क्स, मुद्रणागारे मुद्रितम्।